

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BASRA VİLAYETİ
(1908-1914)

(Doktora Tezi)

Burcu KURT

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA

İSTANBUL 2012

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BASRA VİLAYETİ
(1908-1914)

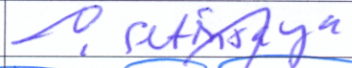

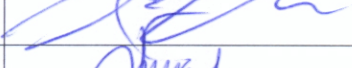
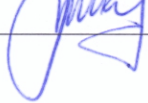
(Doktora Tezi)

Burcu KURT

İSTANBUL 2012

TEZ ONAYI

Marmara Üniversitesi Ortadoğu Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası ilişkileri Anabilim Dalı 301200320060002 no'lu doktora öğrencisi Burcu KURT'un hazırladığı "II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908 – 1914)" konulu DOKTORA TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI lisansüstü Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin 15. maddesi uyarınca .10.02.2012. günü saat .13:00. da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin ...kabülü.....' ne OYBİRLİĞİ/~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA	olumlu	
Prof. Dr. Tufan BUZPINAR	olumlu	
Prof. Dr. Lütfullah KARAMAN	olumlu	
Doç. Dr. Ali Resul USUL	olumlu	
Doç. Dr. Sadık ÜNAY	olumlu	

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
BASRA SİYASETİNE GİRİŞ: TARİHSEL VE SOSYO-EKONOMİK ALTYAPI	15
1.1. İdari Yapı	15
1.2. Sosyal Yapı.....	22
1.3. Ekonomi ve Toprak Mülkiyeti	36
1.4. Siyasal Konjonktür ve Basra Vilayetine Yansımaları	50
1.5. Sonuç	66
İKİNCİ BÖLÜM	
“MUKTEDİR” VE “MUSTÂKİM” MEMURUN İZİNİ SÜRMEK: BASRA’DA VİLÂYET YÖNETİMİ	68
2.1. Memuriyete Atamayı Etkileyen Faktörler ve Karşılaşılan Sorunlar.....	72
2.2. Vilayette Merkezin Tercihi: Basra Valileri.....	80
2.3. Memurlar Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar	87
2.4. Memurlar ile Eşraf Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar	105
2.5. Memurlar Hakkındaki Yolsuzluk Suçlamaları	127
2.6. Sonuç	141
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
BASRA VİLÂYETİ’NDE SİYASAL GÜÇ: MERKEZ KARŞISINDA YEREL SEÇKİNLER	146
3.1. Basra Vilayeti’nde “Milliyetçiliğin” İnşası: II. Meşrutiyet ve Eşrafın Güç Kazanması.....	146
3.1.1. Basra Vilayeti’nde Güç Boşluğu: Eşrafın Yükselişi.....	147
3.1.2. Ahali ile Devlet Arasında Aracı Rolün Güçlendirilmesi: Eşrafın Meclis-i Mebusan'da Temsili.....	157
3.1.3. Arabizmin Basra’da Yayılma Aygıtı: Basın Faaliyetleri.....	170
3.2. Basra Vilayeti’nde Yerel Seçkinler ve Siyaset	175
3.2.1. "Fırka Siyaseti"nden İslahat Taleplerine: Basra'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Muhalefetin Tesisi	176
3.2.2. Adem-i Merkeziyet Fikrinin Yayılması: Basra İslah Cemiyeti'nin Diğer Arap Cemiyetleri ile İlişkileri	184

3.2.3. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Muhalefette Dönüm Noktası: 1913 Vilayet Kanunnamesi	192	
3.2.4. Merkez-Taşra Çekişmesi'nin Doruk Noktası: Ferid ve Bedi Nuri Beyler Cinayeti	202	
3.2.5. Uluslararası Konjonktür ve Değişen Menfaatler: Merkez-Taşra Barışının Tesisini.....	226	
3.3. Sonuç	244	
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM		
SİYASAL GÜCÜN KUVVETLİ BİR UNSURU: BASRA VİLAYETİ'NDE TOPRAK MÜLKİYETİ.....		251
4.1. Basra Vilayeti'nin Güney Kesiminde Toprak Mülkiyeti.....	252	
4.1.1. II. Meşrutiyet ve Basra Vilayeti'nde Arazi Mülkiyeti Meselesi	254	
4.1.2. Basra Vilayeti'nde Arazi İhtilafları	262	
4.1.2.1. Özel Şahıslar Arasında Meydana Gelen Anlaşmazlıklar	262	
4.1.2.2. Özel Şahıslar ile Devlet Arasında Meydana Gelen Anlaşmazlıklar	264	
4.1.3. Basra Vilayeti'nde Yabancılara Toprak Satışı	277	
4.2. Basra Vilayeti'nin Kuzey Kesiminde Toprak Mülkiyeti	290	
4.2.1. II. Meşrutiyet İdaresi ve Ahalinin Topraklandırılması Tasarıları.....	296	
4.2.2. “Devr-i Sabık'ın Enkazı”: II. Meşrutiyet ve Ammare'de Güvenliğin Tesisi	304	
4.2.3. Hükümet Politikalarının Güvenliğe Yansıması: Afv-ı Âli	310	
4.2.4. Afv-ı Âli'nin Getirdikleri: Ammare'de Mukataaların İhalesi Meselesi.....	319	
4.2.5. Ammare ve Müntefik Sancaklarında Arazi İhtilafları	330	
4.2.5.1. Mültezimler Arası Anlaşmazlıklar.....	330	
4.2.5.2. Müntefik Sancağı'nda Arazi Mülkiyeti Meseleleri	336	
4.3. Sonuç	342	
BEŞİNCİ BÖLÜM		
BASRA VİLAYETİ'NDE BİR ASAYİŞ SORUNU OLARAK AŞİRETLER		347
5.1. Ammare'de Devlet Nüfuzunu Tesis Etmek: 1325 “Te'dibatı”.....	349	
5.2. Müntefik Islahatı: Aşiretleri “Darb” ve “Tenkil”	364	
5.2.1. II. Meşrutiyetin İlanında Müntefik Aşiretleri	364	
5.2.2. Merkezin Hezimetini: “Şatra Faciası”	374	
5.2.3. Devletin “Satvetini” Göstermesi: Sadun Ailesinin Tasfiyesi	392	
5.3. Mahalli Siyasetin Aşiret Meselelerine Yansıması: Seyyid Talib-Acemi es-Sadun Çekişmesi	419	
5.3.1. Arap Milliyetçiliği Cereyanları Gölgesinde Aşiret Siyaseti: Acemi-Talib Mücadelesi	419	
5.3.2. Merkezi Siyasetin Yenilgisi ve Acemi es-Sadun'un Tasfiyesi Girişimi	431	
5.4. Sonuç	444	
ALTINCI BÖLÜM		

BASRA VİLAYETİ'NDE İNGİLİZ NÜFUZU	449
6.1. Osmanlı ile İngiltere Arasında Basra Seçkinleri	450
6.1.1. Osmanlı-İngiliz Çekişmesinin Basra Siyasetine Tezahürü: Hakimiyet Sembolleri	450
6.1.2. Eşraf ve Muteberanı Elde Etmek: Osmanlı-İngiliz Taltifat Yarışı	463
6.2. Basra Vilayeti'nde Osmanlı-İngiliz Siyasi Mücadelesi.....	469
6.2.1. Basra Körfezi Üzerinde Osmanlı-İngiliz Müzakereleri ve Basra Vilayeti	469
6.2.2. Mücadelenin Sonu: 1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları	494
6.3. Sonuç	505
SONUÇ	507
KAYNAKÇA	512
TABLolar	533
EKLER	540

ÖNSÖZ

II. Meşrutiyet dönemi Basra vilayetinin sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve idari bir çerçevesini çizerek, “devr-i sabık” dönemi sonrası geçirdiği dönüşümleri sorgulamayı, bunu yaparken de merkezîyetçiliğin tesisi çabalarına bölgedeki insanların bakış açılarıyla tanıklık etmeyi hedefleyen bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bir çok kişinin yardım ve desteğini gördüm. Herşeyden önce bu bölge üzerinde çalışmaya devam etmem konusunda beni teşvik eden, bir çok konuyu farklı perspektiflerden değerlendirmemi sağlayan ve tüm yoğunluğuna rağmen kıymetli vaktini bana ayırmakla da yetinmeyip elindeki belgeleri cömertçe paylaşan çok değerli tez danışmanım Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya’ya şükranlarımı sunarım. Yaptıkları yönlendirmelerden dolayı kıymetli tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Tufan Buzpınar, Prof. Dr. Talip Küçükcan ve Doç. Dr. Osman Gazi Özgüdenli’ye de teşekkür borçluyum. Ayrıca tüm akademik hayatım boyunca desteğini benden esirgemeyen hocam Doç. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu ve Arapça öğrenmem konusunda beni teşvik eden Doç. Dr. Cengiz Tomar’a minnettarım.

İşgal altında bulunan bir Arap coğrafyası hakkında çalışma yapmaya çalışan bir araştırmacının karşılaştığı en büyük problemlerden biri kuşkusuz kaynaklara erişim sıkıntısıdır. Bu nedenle bu zorluğu benim için en aza indiren Prof. Dr. Fazıl Bayat, Prof. Dr. Faysal al-Kandari, Hamad A. al-Angari, Ayman Hassan ve Lale Can’a ne kadar teşekkür etsem azdır. Sevgili arkadaşım Yard. Doç. Dr. Zeynep Türkyılmaz ise ulaşamadığım materyalleri ulaştırır kılmakla da kalmayıp, yaptığı eleştirilerle konuya farklı bir çerçeveden bakmama yardımcı oldu. Kendisine ayrı bir teşekkür borçluyum. Kahraman Şakul, Yard. Doç. Dr. Mehmet Mert Sunar, Doç. Dr. Abdülhamit Kırmızı ve Saim Çağrı Kocakaplan’a da tezimin bazı kısımlarını okuyup değerlendirmelerde buldukları için müteşekkirim. Tamara Dağıstani ise beni kırmayıp elindeki değerli fotoğraf koleksiyonunu benimle paylaştı. Tezimin her aşamasında desteğini ve ufuk açıcı fikirlerini esirgemeyen sevgili Miraç Tosun’a ayrıca bir teşekkür borçluyum. Adem Korkmaz, Güldane Çolak, Serdal Soyluer, Sevilay Kasap, Ramazan Erhan Güllü ve Bilgehan Alagöz’e de manevi destekleri için minnettarım. Engin bilgisayar bilgisiyle beni teknik detaylardan kurtaran Ali Sipahi’ye de teşekkürü bir borç

bilirim. Ayrıca tüm akademik yaşamım boyunca desteklerini hiç esirmeyen sevgili Özcan ve Altay Gündüz'e şükranlarımı arz ederim.

Doktora çalışmam süresince bana her türlü kolaylığı gösteren başta Fuat Recep olmak üzere tüm Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi çalışanlarına müteşekkirim. Ayrıca vermiş oldukları destekten ötürü Türkiye Milli Kültür Vakfı'na teşekkür ederim.

Bu çalışma herşey bir yana akademik çalışmalarımı kalpten yüreklendiren ve sıkıntılı çalışma günlerim esnasında kahrımı çeken annem Perihan Kurt'un sınırsız desteklerinin eseridir. Kuşkusuz bu çalışmanın tüm hata ve günahları bana aittir.

ÖZET

Bu çalışmanın ana hedefini II. Meşrutiyet yönetimlerinin Arap vilayetlerine yönelik merkeziyetçilik politikalarının Basra vilayeti örneğinde incelenmesi oluşturmaktadır. Bu noktadan hareketle Osmanlı devlet aygıtının II. Meşrutiyet dönemi Basrası'nda nasıl işlediği, devlet iktidarının nereye kadar uzanabildiği, yerel muteberan ve aşiret reislerinin bu müdahaleye nerede dur dediği mercek altına alınmış ve Basra vilayetinde devletle toplum arasında ne tür bir ilişkinin hakim olduğu göz önüne serilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, merkezden çevrenin nasıl görüldüğünü, Basra vilayetinin problemlerine karşı hükümetlerin takındıkları tavırları ve aldıkları kararları incelediği gibi bunun yanı sıra çevrenin merkez algısını da yansıtmayı amaçlamakta ve vilayetteki yerel elitin bakış açısına ışık tutmaktadır.

Bu çalışma sonuçları itibarıyla II. Meşrutiyet dönemi merkezileşme siyasetinin Basra vilayetinde büyük oranda başarısız olduğunu göstermiştir. Basra vilayetinde merkezin atadığı memurlar vasıtasıyla kurulmaya çalışılan merkezileşme, bir çok zaman büyük rütbeli memurların yerel elitle işbirliğine gitmesine neden olmuştur. Bu dönemde yerel elitle ilişki kurma biçiminin değişmesi de, önce yerel eşraf ve muteberanın merkezi tehdit olarak algılamasına, akabinde ise bu algının çift taraflı bir hale gelmesine neden olmuştur. 1908 sonrası hükümetlerin aşiretlere yönelik toprağa bağlı siyasetlerini değiştirme ve merkezileşme teşebbüsleri ise kısmen etkili olabilmiş fakat son tahlilde vilayet kırsalında merkezin hedeflediği “asayiş ve huzur” sağlanamamış, aşiretler arası mücadelelere son verilememiştir. Merkezileşmenin yenilgiye uğradığı alanlardan bir diğeri de Basra vilayeti üzerindeki Osmanlı-İngiliz siyasi mücadele olmuştur. Gerek uluslararası konjonktürün etkisi, gerekse meşrutiyet sonrası yerel elite yönelik değişen politikalar, bölgede merkezileşmeden ziyade kopuşa yol açmış, bunun bir sonucu olarak Basra I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden çıkan ilk Arap toprağı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Basra, Irak, İttihat ve Terakki, merkezileşme, taşra.

ABSTRACT

The main objective of this study is to analyse the centralization policies in the Second Constitutional period towards the Arab periphery in the sample of the Basra Province. From this standpoint, the workings of the Ottoman state apparatus in a provincial setting, the kind of relations between state and society and the meaning of political practice of provincial actors trying to define such hegemony have been put under the spotlight. In the same way, the relations between the Ottoman state and Basra provincial society is sprawled into consideration. In this study, the way that periphery is seen from the center, the decisions taken by the governments and the attitude of the center to the problems of the Basra Province is examined. In addition, this work aims to reflect attitude and perceptions of the center to the provincial periphery and sheds light on the local elite's perspective as well.

The results reached in this study shows that centralization policy applied in second constitutional monarchy period at Basra province was largely unsuccessful. Centralization which had tried to be constructed via appointed officials at Basra, mostly has led to collaboration of high-ranking officials with the local elite. The change in the form of relationship building with the local elite in this period, has first led the local elite to perceive center as a threat, and subsequently cause this perception to become bilateral. Changing politics and centralization initiatives of governments after 1908 which were mainly based on the land towards tribal organisations is able to be partially effective. In the final analysis "public order and peace" aimed by the center in the rural parts of the province could not be achieved and struggles between the tribes could not be put an end. One of the areas of defeat on the centralization policy in the Basra Province was the political struggle between Ottoman Empire and Great Britain. Both the impact of the international conjuncture, as well as changing policies after the second constitutional monarchy towards the local elite, has led to rupture in the region rather than centralization and as a consequence of this policy Basra became the first Arab land which was lost during the First World War.

Key Words: Basra, Iraq, CUP, centralization, provincial periphery.

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale/madde
a.g.t.	adı geçen tez
A.MKT.MHM	Sadaret Mektûbî Kalemi Mühime Kalemi
A.VRK	Sadaret Evrâkı
BEO	Bâb-ı Âli Evrak Odası
Bkz.	bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
c.	cilt
DH.EO	Dâhiliye Nezareti Evrak Odası
DH.EUM.AYŞ	Dâhiliye Nezareti Asayiş Kalemi Belgeleri
DH.EUM.EMN	Dâhiliye Nezareti Emniyet Kalemi Belgeleri
DH.EUM.KLU	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî
DH.EUM.THR	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Tahrirat Kalemi
DH.EUM.2.Şb	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube
DH.EUM.4.Şb	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 4. Şube
DH.EUM.6.Şb	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 6. Şube
DH.EUM.7.Şb	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 7. Şube
DH.H	Dâhiliye Nezareti Hukuk Kısmı
DH.İD	Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye
DH.İ.UM	Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye Evrâkı
DH.İ.UM.EK	Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye Evrâkı Ekleri
DH.KMS	Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti
DH.MDK	Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Dâhiliye Kalemi
DH.MKT	Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemi
DH.MUI	Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umûmiye
DH.MTV	Dâhiliye Nezareti Mütenevvia Kısmı
DH.SAİD.d	Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri
DH.SYS	Dâhiliye Nezareti Siyasi Evrâkı

DH.ŞFR	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH.UMVM	Dahiliye Nezareti Umûr-u Mahalliye ve Vilâyât Müdüriyeti
	Evrakı
DH.TMIK.S	Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
FO	Foreign Office
Haz.	Hazırlayan
HH.d	Hazine-i Hassa Defter Tasnifi
HH.THR	Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi
HR.HMŞ.İŞO	Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
HR.MTV	Hariciye Nezareti Mütenevvia Evrâkı
HR.SYS	Hariciye Nezareti Siyasi Evrâkı
HR.TO	Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ.AZN	İrâde Adliye ve Mezâhib
İ.DFE	İrâde Defter-i Hakânî
İ.DH	İrâde Dâhiliye
İ.DUİT	İrâde Dosya Usûlü
İ.HB	İrâde Harbiye
İ.HR	İrâde Hariciye
İ.HUS	İrâde Hususi
İ.MBH	İrâde Mâbeyn-i Hümâyûn
İ.MF	İrâde Marif
İ.MMS	İrâde Meclis-i Mahsûs
İ.TAL	İrâde Taltifat
MMZC	Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
s.	sayfa
S.	Sayı
ŞD	Şûra-yı Devlet
ŞD.MLK	Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi
ŞD.SAİD	Şûra-yı Devlet Sicill-i Ahvâl Şubesi
TNA	The National Archives
T.NFİ	Ticaret ve Nafia Nezareti Nâfia İdâresi

Vol.	Cilt
Y.A.HUS	Yıldız Resmi Husûsi Evrakı
Y.A.RES	Yıldız Resmi Maruzât Evrakı
Yay. Haz.	Yayına hazırlayan
Y.MTV	Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı
Y.PRK.A	Yıldız Perakende Sadaret Evrakı
ZB	Zabtiye Nezareti Evrâkı

GİRİŞ

Meşrutiyetin ikinci kez ilanı, İmparatorluk içerisinde görece “özgürlük ortamına” geçilmesi bağlamında, son dönem Osmanlı tarihinin en önemli siyasal ve sosyal olaylardan biri olarak nitelendirilebilir. Gerçekten de meşrutiyetin Temmuz 1908’de yeniden ilanı akabinde İmparatorluğun hemen hemen her köşesinde basın faaliyetleri ve iletişim olanakları kısa bir zaman içerisinde çoğalmış, ayrıca kurulan bir çok cemiyet ve klüp sayesinde aynı fikirden insanların toplanma ve fikir teatisinde bulunma imkanı artmıştır. Özellikle yeniden açılan Meclis-i Mebusan, İmparatorluğun çeşitli vilayetlerinden gelen temsilcilerin, ki bunların bir çoğunun yerel elitten oluştuğunu iddia etmek mümkündür, bir araya geldiği ve görüş alış verişinde bulunduğu bir siyasal mekan olarak büyük bir misyon üstlenmiştir.

Meşrutiyetin yeniden ilanı olumlu gelişmelerin yanı sıra İmparatorluk dahilinde bir çok sorunu da beraberinde getirmiştir. Bunlardan ilk zikredilmesi gerekenlerden biri kuşkusuz özgürlük ortamının getirdiği kaostur. Meşrutiyetin ilanı akabinde yeni bir siyasi rejime geçişin getirdiği otorite boşluğu İmparatorluğun bir çok kesiminde hissedilmeye başlamış ve bir asayiş sorunu baş göstermiştir. Bu asayiş sorunu ise bir çok zaman taşrada yerel ileri gelenlerinin nüfuzlarını genişletmeleri sonucunu doğurmuştur. Meşrutiyetin ikinci kez ilanından I. Dünya Savaşı’nın çıkışına kadar geçen kısa dönem, siyasal anlamda iç ve dış bir çok çalkantıyı da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde iç siyaset bir çok kabine değişikliğine ve Halaskaran-ı Zabitan ve Babıalı Baskını gibi iki darbeye sahne olmuştur. Bunun yanı sıra meşrutiyetin ilanının hemen ardından rejimin oturmasına fırsat vermeden patlak veren Balkan Savaşları ve Trablusgarp Savaşı da İmparatorluk genelinde istikrarın sağlanması çabalarına sekte vurmuştur. Bu siyasal gelişmelerin İmparatorluk genelinde kuşkusuz sosyal ve ekonomik etkileri de olmuştur. Zira bu dönemde ardı ardına yaşanan savaşlar hazinenin borç yükünü daha da arttırmıştır¹. Ekonomik çöküntünün yanı sıra meydana gelen siyasal çalkantılar, görece özgürlük süreciyle birlikte giderek çoğalan cemiyetlerin bir kısmının

¹ II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı maliyesi yedi yıl içerisinde sekiz defa borçlanma sürecine tanıklık etmiştir. II. Meşrutiyet döneminde iç ve dış borçlanma süreci ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2009, ss.223-246 ve 312-313.

İmparatorluktan ayrılma girişimlerine katkı yapmalarına ve İmparatorluk dahilinde ortaya çıkan ayrılıkçılık hareketlerine sebep olmuştur. Bu hareketlerin meşrutiyetin ilanı sonrası artmasında kuşkusuz yaşanan siyasal ve ekonomik sorunlar neticesinde taşraya yeteri kadar nüfuz edemeyen merkezi otoritenin ve hükümetlerin uyguladıkları merkeziyetçilik siyasetinin de büyük payı olmuştur. Bu bağlamda II. Meşrutiyet dönemini devletin merkeziyetçilik siyasetine karşı özellikle Arap vilayetlerinden yükselen adem-i merkeziyet taleplerinin yükseldiği bir dönem olarak nitelendirmek mümkündür.

Bu çalışmada, Basra Körfezi için bir kilit addedilebilecek olan Basra vilayetinin bu sıkıntılı dönem içerisindeki durumu incelenecektir. Modern dönemde özellikle 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla ekonomik ve siyasî anlamda önemi gitgide artan Irak bölgesinde en mühim vilâyetlerden birini kuşkusuz Hindistan'a ve Basra Körfezi'ne açılan bir kapı olarak da değerlendirilebilecek Basra oluşturmuştur. İngilizlerin bu bölgedeki ticarî ve siyasî faaliyetleri ve özellikle II. Abdülhamid döneminden başlayarak Irak'ta ekonomik verimliliği artırılması hedefleri Basra'ya 1900'lü yılların başından itibaren ayrı bir önem atfedilmesine neden olmuştur. 1907 yılında Osmanlı Irakı'na komşu Huzistân Eyaleti'nde petrolün bulunmasıyla Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arab nehirlerinde yapılmakta olan nakliyatın önem kazanması neticesinde İngilizlerin bölgeye ilgisinin artması da Basra'nın bölge açısından ehemmiyetini bir kat daha artırmıştır. 1900'lü yılların başından itibaren Bağdad Demiryolu ile birlikte Basra Körfezi'ne yönelik artan Alman ilgisi ve bunun sonucu bölgede "düvel-i muazzama" arasında yaşanan çekişme Basra vilayetini uluslararası siyaset açısından da stratejik bir konuma getirmiştir.

Bu araştırmanın ana hedefini II. Meşrutiyet yönetimlerinin Arap vilayetlerine yönelik merkeziyetçilik politikalarının Basra örneğinde incelenmesi oluşturmaktadır. Bu çalışma, merkeze çok uzak ama stratejik olarak Almanya ile İngiltere gibi iki büyük devlet arasında kıyasıya bir rekabeti körükleyebilecek derecede önemli bir bölgede, Basra vilayetinde, merkeziyetçiliğin tesisi çabalarına tanıklık etmeye çalışmaktadır. Bu noktadan hareketle Osmanlı devlet aygıtının II. Meşrutiyet dönemi Irak vilayetlerinde nasıl işlediği, devlet iktidarının nereye kadar uzanabildiği, yerel muteberan ve aşiret reislerinin bu müdahaleye nerede dur dediği² mercek altına alınmaya gayret edilmiş ve Irak vilayetlerinde devletle toplum arasında ne tür bir ilişkinin hakim olduğu göz önüne serilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, merkezden çevrenin nasıl görüldüğü, Basra vilayetinin problemlerine karşı hükümetlerin takındıkları tavırları ve aldıkları kararları incelediği gibi bunun yanı sıra

² Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul (1540-1834)*, İstanbul 2007, s.3.

çevrenin merkez algısını da yansıtmayı amaçlamakta ve vilayetteki yerel elitin bakış açısına ışık tutmaktadır. Bu konular Ortadoğu tarih yazımı gündeminde yer alan bir çok mesele ile de kesişmektedir. Nitekim bu inceleme II. Meşrutiyet dönemi Arap vilayetleri siyaseti ve merkezdeki karar alma mekanizmasının işleyiş sürecinin yanı sıra merkez-çevre ilişkileri ve bununla doğrudan bağlantılı olarak adem-i merkeziyet ve yerel elitin yükselişi meselelerini de mercek altına almayı hedeflemektedir.

II. Meşrutiyet dönemi Irak vilayetlerinde devletin merkezileşme politikaları ve buna karşı oluşan yerel tepkileri inceleme çabası, Basra vilayetine dair bir çalışmayı merkez ve “büyük insanlar” odaklı değil, yerel ahali ve nüfuz sahipleri gözünden algılandığı biçimiyle yansıtmayı zorunlu kılmıştır. Zira modern dönemde kentlerin siyasi tarihi, kentin ileri gelenleri ile merkezi devlet arasındaki ilişkinin tarihiyle iç içe geçmiş durumdadır³. Hele ki II. Meşrutiyet dönemi Arap vilayetlerinde nüfuz sahibi seçkinlerin rolü, devlet otoritesi ile yerel halk arasında aracı rolünü üstlenmek ve halka hamilik yapmanın çok üstünde bir noktada yer almaktadır. Özellikle Basra vilayeti örneğinde yerel seçkinler, kendilerini bölgenin sahibi olarak görmekte ve merkeze gönderilen çok sayıda dilekçeden anlaşıldığı üzere halk tarafından da böyle algılanmaktaydı. Bu durum ise devletin egemenlik alanına sınır koymaya çalışan taşradaki oyuncuların ve tetikçisi devletin ileri gelenlerinin yaptığı haksızlıklar olmayan, toplum içi yerel siyasetin⁴ mercek altına alınmasını mecburi kılmıştır. Bu gereklilik, bu incelemenin kısmi olarak bir mikro tarih çalışması şeklinde tezahür etmesine neden olmuştur⁵. Zira Basra gibi merkezden uzak bir bölgenin idare edilebilmesi için yerel seçkinlerin desteği veya en azından köstek olmaması gerekmektedir⁶. Bu durum ise bu çalışmanın özellikle eşraf ve kırsal kesimin seçkinleri olan aşiret reislerini merkeze alan bir şekilde incelenmesini zorunlu kılmıştır.

Basra vilayetini mercek altına alan bu araştırmada II. Meşrutiyet’in ilanından (Temmuz 1908) I. Dünya Savaşı’nın başlangıcına (Ağustos 1914) kadar geçen zaman dilimi

³ Canbakal’ın erken modern dönem için yapmış olduğu bu tespitin 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı Arap vilayetleri için de doğru olduğunu söylemek mümkündür. Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayıntab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İstanbul 2009, s.17.

⁴ *Aynı eser*, s.21.

⁵ Mikro tarih çalışmalarının genel amaç ve kapsamı, ve bu çalışmalara getirilen eleştiriler için bkz. Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, İstanbul 2000, ss.103-120. Bu çalışma tamamen bir mikro tarih çalışması olarak hazırlanmamıştır. Bununla birlikte taşradaki aktörleri ve bunların sosyo-ekonomik yaşamlarını konu alması itibariyle zaman zaman mikro tarih çalışmalarından etkilendiği söylenebilir.

⁶ Suraiya Faroqhi, bu durumu ulaşımın sınırlı olduğu demiryolu öncesi merkez-çevre ilişkileri için çizmiş olmasına rağmen, İmparatorluğun en uzak ucundaki Basra vilayeti için bu durum 20. yüzyıl başında da aynı şekilde geçerlidir. Suraiya Faroqhi, “Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Notables From the Sixteenth to the Early Nineteenth Century”, *Ottomans and the Balkans: A Discussion of Histiography*, Leiden 2002, s.351.

incelemeye tabi tutulmuştur. Bu zaman diliminin seçimi ise kuşkusuz bir amaca yöneliktir. II. Meşrutiyet'in ilanı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kısa kesintilerle de olsa büyük oranda iktidarı elinde bulundurduğu bu dönem Modern Ortadoğu'yu anlamak için büyük bir öneme sahiptir. Nitekim bu dönemde Arap vilayetlerinde yaşanan siyasal, sosyal ve ekonomik gelişmeler daha sonra modern dönemde bu bölgelerin devletleşmeleri sürecinde önemli bir rol oynadığı gibi aynı zamanda Osmanlı dönemi Arap vilayetlerinin muteberan, eşraf, müllak, tüccar ve aşiret reisleri Ortadoğu'da kurulan modern devletlerin yöneticileri konumuna gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı-Arap vilayetlerini incelemek, modern Arap devletlerinin oluşumu ve iç dinamiklerini anlamak adına bir zaruriyettir. Araştırma bu tarihten sonra Irak'ın tarihinde yeni bir safhaya geçilmesi nedeniyle I. Dünya Savaşı ile sonlandırılmıştır. Nitekim I. Dünya Savaşı ile birlikte Kasım 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden ilk çıkan bölgelerden biri olan Basra vilayeti, daha sonra İngiliz mandası altında kurulan Irak, bunun akabinde bağımsız Irak devletlerinin bir parçası olmuştur.

Bu çalışmada elde edilen veriler II. Meşrutiyet dönemi yönetimlerinin idari, sosyal, siyasi ve ekonomik anlamda merkezileşme politikalarının büyük oranda başarısızlıkla sonuçlandığını göstermektedir. Bu dönemde merkez (Babıali), Basra vilayetinde merkezden atanan yüksek rütbeli memurlar vasıtası ile merkezin nüfuzunu hissettirdiği merkeziyetçi bir yapı kurmaya çalışmış, fakat son kertede bu teşebbüs neticesiz kalmıştır. Aynı şekilde II. Meşrutiyet yönetimleri Basra vilayetinde yerel elite iletişim kanalları yaratmak ve bu suretle yerel elitin işbirliğini kazanmak konusunda da başarılı olamamış ve hatta aksine çevrenin (Basra vilayeti yerel eliti) merkeze (Babıali) yabancılaşmasına yol açmıştır. Bu dönemde hedeflenen Basra vilayetinin ekonomik anlamda düzenli varidat getiren bir unsur olarak merkeze entegre edilmesi süreci de, her ne kadar bu konuda çeşitli girişimlerde bulunulmuş olsa da fayda vermemiştir. II. Meşrutiyet hükümetlerinin Basra vilayetini hem idari, hem sosyal hem de ekonomik olarak merkeze entegre edememelerinin neticesi ise bölgede zaten hissedilen İngiliz nüfuzunun daha da hakim konuma gelmesi ve I. Dünya Savaşı neticesinde de sonuçları görüldüğü şeklide bölgenin büyük oranda İngiliz nüfuzuna ve daha sonrasında da işgaline maruz kalmasına neden olmuştur.

Hamidiye ve II. Meşrutiyet dönemleri hem var oldukları zaman diliminde hem de sonrasında modern Osmanlı tarihinin birbiriyle çatışan, zıt iki dönemi olarak algılanagelmiştir. Zira Hamidiye, tabir-i diğerle "devr-i sabık" dönemi, gerek II. Meşrutiyet'in ilanı öncesi gerekse sonrası birçok eleştiriye tabi tutulmuştur. Özellikle meşrutiyetin ilanı akabindeki süreç, karikatürlere ve mizah dergilerine dahi yansıtacak derecede II. Abdülhamid

ve bu dönem bürokratlarının acımasızca eleştirildiği bir ortama tanıklık etmiştir. Bununla birlikte “devr-i sabık” ile “devr-i mes‘ud” dönemlerinde izlenen sosyal, politik ve idari politikaların birbirinden ne denli ayrıştığına veya örtüştüğüne dair taşra literatürü oldukça bakirdir. Bu çalışma, II. Meşrutiyet dönemi Basra vilayetinde yapılan gözlemlerden yola çıkarak ve yeri geldiği ölçüde II. Meşrutiyet yönetimlerinin “devr-i sabık” dönemine oranla taşra politikalarındaki süreklilik ve kopuşun izini sürmeye gayret edecektir. Bu şekilde “devr-i sabık”a şiddetli eleştirilerle iktidara gelen II. Meşrutiyet yönetimlerinin Arap vilayetlerine yönelik hem sosyal, hem idari, hem ekonomik hem de politik siyasetlerinin ne denli farklılaştığı ve yerel sorunlara ne denli çare olabildikleri tartışılmaya çalışılacaktır.

II. Meşrutiyet dönemi Basra vilayetine dair yapılacak bir sosyo-ekonomik ve sosyo-politik çalışma kuşkusuz aydınlatacağı tüm konuların yanı sıra Osmanlı dönemi Arap vilayetleri çalışmalarında bir boşluğu dolduracaktır. Genel anlamda bakıldığında Osmanlı dönemi Ortadoğu vilayetlerine yönelik geniş bir literatür bulunmaktadır⁷. Bununla birlikte Arap vilayetlerine yönelik bu çalışmaların bir çoğu Mısır, Bilad-ı Şam ve Kuzey Afrika üzerine yoğunlaşmış ve Irak kentleri bu çalışmalar açısından ihmal edilmiştir⁸. Bunun yanı sıra Arap vilayetleri incelemelerinde Şam ve Halep gibi “büyük şehirler” veya Beyrut gibi “liman şehirleri” üzerine yapılan araştırmaların çokluğuna rağmen “orta ve küçük ölçekli” şehirler hakkında ele alınan çalışmalar halen sınırlı sayıda bulunmaktadır⁹. Bu konuda Basra şüphesiz ki Irak’ta yegane ihmal edilen bölge olmuştur¹⁰. Bu eksiklikten hareketle söz konusu

⁷ Faroqhi’nin bu konudaki yorumuna katılmamak elde değildir. Nitekim Faroqhi, bu geniş literatürün büyük oranda “işe yarar geçmişe” ulaşmak amacıyla milliyetçilik savları bağlamında ortaya çıktığını ifade etmektedir. *Aynı makale*, s.380.

⁸ Osmanlı dönemi Arap vilayetleri konusunda tartışmaları ve literatürü analiz eden ayrıntılı bir çalışma için bkz. Nelly Hanna, “Survey of Urban History of Arab Cities in the Ottoman Period”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, C.3, S.6, 2005, ss.89-102.

⁹ *Aynı makale*, s.92.

¹⁰ Doğrudan Basra bölgesi ile ilgili yapılmış olan çalışmalar son derece kısıtlıdır. Bunlar arasında erken modern döneme yönelik Salih Özbaran ve İdris Bostan’ın makalelerini, modern döneme dair ise İlber Ortaylı ve Eliezer Tauber’in makaleleri, Selda Sert ve Majed Mohammed Binzouba’nın Yüksek Lisans Tezleri, Reidar Visser ve Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi’nin kitaplarını zikretmek mümkündür. İdris Bostan, “Basra Körfezi’nin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1908)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.9, ss.311-322; Salih Özbaran, “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu”, *Tarih Dergisi*, S.25, İstanbul 1971, ss.51-72; Salih Özbaran, “XVI. Yüzyılda Basra ve Lahsa Eyaletlerinde Osmanlı Mali Uygulamaları”, *Tarih ve Toplum*, S.65, İstanbul 1989, ss.6-8; Salih Özbaran, “XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İltizam: Yemen, Basra ve Lahsa Eyaletlerindeki Uygulamalardaki Örnekler”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler*, Ankara 1990, ss.453-459; İlber Ortaylı, “Port Cities in The Arab Countries-A Study of The Disintegration of the Arab-World in the 19th Century with Special Reference to Basra”, *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte Bugün ve Gelecekte 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri*, Ankara 1979, ss.221-232; Eliezer Tauber, “Sayyid Talib and the Young Turks in Basra”, *Middle Eastern Studies*, V.25, N.1, January 1989, ss.3-22; Majed Mohammed Binzouba, *Vilâyet Nizamnamelerinin Basra’da Tatbiki Meselesi (1864-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009; Selda Sert, *Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümayûn: Basra Örneği (1876-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006; Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *Dirase fi Tatavvuri'l-*

çalışma Basra vilayeti gibi Basra Körfezi'nin kilidi konumunda yer alan bir bölgeyi inceleyerek literatürdeki bu boşluğu da tamamlamayı hedeflemektedir.

Araştırmanın Kapsamı

II. Meşrutiyet döneminde (1908-1914) Basra Vilâyeti'nin sosyo-ekonomik, idari ve siyasi bir panoramasını çıkarmayı hedefleyen bu incelemenin ana kapsamını Basra vilâyet merkezi oluşturacaktır. Bunun yanı sıra merkezle ilişkileri dolayısıyla ve bu ilişkiler nispetinde Muhammara ve Kuveyt de çalışmaya dahil edilmiştir. Muhammara ve Kuveyt Şeyhlerinin Basra merkezinde büyük ölçekte arazilere sahip bulunmaktaydı. Bu durum ise bu şeyhleri Basra merkezindeki yerel siyasetle yakından ilgilenmeye ve bölgede nüfuzlarını kuvvetlendirme girişimlerine itmiştir. Bunun yanı sıra hem Kuveyt hem de Muhammara Şeyhlerinin İngiltere olan yakın ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda Basra vilayet merkezini incelemeyi hedef alan bir çalışmanın Kuveyt ve Muhammara'yı kapsaması bir gerekliliktir.

Bu çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Basra vilayetinin meşrutiyetin yeniden ilanına değin geçirmiş olduğu idari yapı, bölgedeki sosyo-ekonomik ve kültürel yapı ile dönemin siyasal dalgalanmalarına yer vererek II. Meşrutiyet dönemi Basra vilayetine dair genel bir altyapı oluşturmaktadır. İkinci bölüm, bölgede devletin temsilcileri olan memurlar ve bu memurlar vasıtasıyla yürütülen vilayetin yönetim tarzı olacaktır. Bu noktadan hareketle, vilayetteki memurlarla merkezin ve bu memurlarla halkın ilişkileri ve yine memurların kendi aralarında, halkla ve merkez ile olan sorunları irdelenecek ve bu noktaların bir önceki döneme oranla farklılıkları veya benzerlikleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Üçüncü bölüm, II. Meşrutiyet hükümetlerinin merkezîyetçilik politikalarının Basra vilayetindeki tezahürü ve buna yerel halkın ve eşrafın yaklaşımını içermektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arap vilayetlerine yönelik politikalarına bir tepki olarak gelişen Arap milliyetçiliği hareketleri ve bunun Basra'daki etkileri de merkezîyetçilik politikalarının ayrılmaz bir parçası olduğundan bu bölümde işlenmiştir. Zira meşrutiyetin yeniden ilanını müteakiben daha örgütlü bir hal alan Arap milliyetçiliği hareketleri Basra'ya da tesir etmiş ve bu durum bölgedeki eşrafın başını çektiği, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı bir muhalefet hareketine dönüşmüştür. Bu bağlamda bir eşraf hareketi olarak ortaya çıkan bu muhalefetin

Evzai's-Siyasiyye fi'l-Basra: 1908-1914, Basra 1990; Reidar Visser, *Basra, The Failed Gulf State: Separatism and Nationalism in Southern Iraq*, Berlin 2007.

gerçekten Arabizm hareketi içerisinde nitelendirilip nitelendirilemeyeceği, bu harekete katılanlar ve amaçları bağlamında tartışılacaktır.

Basra vilayetindeki eşraf, muteberan ve aşiret reislerinin siyasal gücü ile bölgedeki arazi mülkiyeti bağlantısı ise dördüncü bölümün konusunu oluşturmaktadır. Nitekim söz konusu kesim Basra Vilayeti sınırları dahilinde bir çok mukataa ve hurma bahçesinin mülkiyetini elinde bulundurmaktaydı. Bu anlamda Basra Vilayeti dahilinde böyle geniş arazi ve hurma bahçelerine sahip olan yerel hakimlerin ellerinde tuttıkları bu iktisadi gücün siyasi anlamda bölgede kurdukları nüfuza ne şekilde etki etmiş olduğu bu bölümde mercek altına alınmıştır.

Dördüncü bölümle bir bütün oluşturacak şekilde, kırsal kesimde uygulanan toprak politikaları ile bunların sonucu olarak ortaya çıkan “emniyetsizlik” sorunu ve bunun bir parçası olan “aşiret siyaseti” beşinci bölümün içeriğini oluşturmaktadır. Bu noktada aşiretlerin merkezle ekonomik, siyasi ve sosyal bağları bağlamında incelenmesi ve II. Meşrutiyet hükümetlerinin bu aşiretlere yönelik politikasının yeni dönemde süreklilik arz edip etmediğinin tahlil edilmesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.

Altıncı ve son bölüm ise Basra Vilayeti dahilindeki İngiliz nüfuzu olacaktır. Nitekim Basra’daki siyasal hareketliliğin odak noktalarından birini kuşkusuz bölgedeki İngiliz etkisi oluşturmaktadır. Bu noktadan hareketle, İngiltere Devleti’nin bölgede kendine bağlı müstakil şeyhlikler yaratma politikaları ve gene bu devletin bölge eşrafi üzerinde kurmaya çalıştığı nüfuz bir Osmanlı-İngiliz çekişmesi çerçevesinde incelemeye konu edilecektir.

Kaynaklar

Bu çalışmanın özgünlüğünü ve diğer çalışmalardan farkını ortaya koyan önemli unsurlardan birini kullanılan kaynaklar ve bu kaynakların değerlendiriliş biçimi oluşturmaktadır. Bu çalışmada, benzerlerinin ve öncüllerinin aksine bölgenin hakim iki aktörü olan Osmanlı ve İngiliz Devletleri’nin ulusal arşivleri, Osmanlı, Arapça, İngilizce ve Türkçe literatür ile birlikte, karşılaştırmalı olarak kullanılmıştır. Şimdiye kadar hazırlanan çalışmaların bir çoğu yalnızca bir devletin arşivlerini baz alarak hazırlandığından olaya müdahil olan tüm aktörlerin bakış açısını yansıtmaktan uzaktır. Üstelik bir çok çalışma ya/hem Osmanlıca ya da/hem de Arapça literatürü gözden kaçırmıştır. Bu ise bölgenin dengelerinin sağlıklı olarak değerlendirilmesine çoğu zaman engel teşkil etmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde Basra Vilayeti’nin sosyo-ekonomik ve sosyo-politik durumu ile ilgili kapsamlı bir araştırma bulunmaması, bu çalışmanın büyük oranda arşiv çalışmasına

dayandırılmasını gerektirmektedir. Bu noktadan hareketle söz konusu çalışmanın iskeleti, büyük ölçüde Basra vilayetinin hem yerel gündemi hem de uluslararası ortamla teması açısından en önemli aktörler olan İngiltere ve Osmanlı Devletleri'nin ulusal arşivlerinden elde edilmiş olan materyal baz alınarak oluşturulmuştur. Bu durum, Basra vilayetine dair iç ve dış olayların değerlendirilmesi sürecinde farklı aktörlerin bakış açısını idrak etmeye ve yansıtmaya olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda kimi zaman Babıali'yi doğrudan etkileyen, kimi zamansa olayların uluslararası boyut kazanmasına yol açabilen yerel gündemin birbirine rakip iki ülkenin kaynakları karşılaştırmalı olarak değerlendirilerek daha sağlıklı olarak tahlil edebilmesini olanaklı kılmaktadır. İngiliz ve Osmanlı Devlet Arşivleri'nin yanı sıra; konu hakkında ana külliyyatın bulunduğu Türkçe, İngilizce, Osmanlıca ve Arapça kaynakların tamamını karşılaştırmalı olarak değerlendirmesi de bu çalışmayı daha önce yapılan benzerlerinden farklı kılmaktadır. Nitekim bu dört dilde konu hakkında birincil (hatırat ve rapor) ve ikincil olmak üzere ve çoğu zaman birbirine zıt fikirler barındıran kabarık bir literatür bulunmaktadır.

İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde konu hakkında ciddi bir külliyyat bulunmaktadır. Konuyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi bünyesinde bulunan evrakı İrade Tasnifi, Bâbîâli Evrak Odası Sadaret Evrakı, Dahiliye Nezareti Evrakı, Hariciye Nezareti Evrakı, Hazine-i Hassa Evrakı, Yıldız Evrakı, Ticaret ve Nafia Nezareti Evrakı, Zabtiye Nezareti Evrakı, Şûra-yı Devlet Tasnifi ve Meclis-i Vükela Mazbataları ana başlıkları altında toplamak mümkündür.

Osmanlı Arşivleri'nde bulunan tüm bu kaynaklar içerisinde bölgedeki sosyo-ekonomik ve idari yapıya yönelik olarak ana kaynağın *Dahiliye Nezareti Evrakı* olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu evrak kapsamında bulunan bir çok değişik fon sayesinde Basra Vilayeti'nde 1908-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin izlediği ekonomik, idari ve sosyal politikaların izini sürmek mümkündür. Nitekim valilerin atama nedenleri ve koşullarından, mukataa ihalelerinin iltizamına, milliyetçilik hareketlerinin gelişimi ve alınan önlemlere kadar hemen her konu Dahiliye Nezareti tasnifi içerisinde yer alan evrak meyanında bulunmaktadır. Bu tasnif devletin taşraya yaklaşımını gözler önüne sermekten de öte, bölgeden merkeze ulaşmış olan bir çok telgraf ve arzuhal vasıtasıyla yerel eşrafın bölgedeki gelişmeler karşısında takındıkları tutum ve aldıkları konumu göstermesi bakımında da son derece önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra *İradeler Tasnifi*, *Meclis-i Vükela Mazbataları* ve *Babıali Evrak Odası Tasnifi*'nde yer alan belgeler, gerek vilayet dahilinde meydana gelen olaylar, gerekse kimi zaman uluslararası hale gelen vilayetin iç meseleleri konusunda yabancı devletler nezdinde belirlenecek tavır konusunda ipuçları vermektedir. *Hariciye Nezareti*

Evrakı ise, gerek Basra Vilayeti'nden merkeze ulaşan Arapça telgrafların tercüme edildiği nokta olması dolayısıyla, gerekse bölgedeki Osmanlı-İngiliz nüfuz mücadelesini yansıtan belgeleri ihtiva etmesi bağlamında ayrıca mühimdir. *Şura-yı Devlet Tasnifi* ise özellikle bölgedeki toprak mülkiyetine ve idari yapıya dair ciddi anlamda fikir vermektedir. Bu tasniflerin yanı sıra *Babîâlî Evrak Odası*'nda bulunan Sadaret belgeleri de Arap vilayetlerine dair kapsamlı ve diğer tasniflerde yer almayan raporları içerdiği açısından ayrıca önem arz etmektedir.

Başbakanlı Osmanlı Arşivi'nden elde edilen kaynaklar arasında merkez (Babîali) ile çevre (taşra yerel eliti) arasındaki ilişkiyi değerlendirmede en renkli ve fikir verici kaynaklar kuşkusuz meşrutiyetin yeniden ilanı ile birlikte form değiştiren ve nicelik olarak da büyük bir artış gösteren dilekçelerdir. Taşranın en önemli aktörleri olan eşraf, toprak sahipleri, tüccarlar ve dini elit, güçlerinin ve çıkarlarının devamını, hakim oldukları bölgenin geleceğini belirlemekte görmüşlerdir. Bu durum ise bu heterojen kesimin merkezi politikaları kendi çıkarları yönünde etkilemek için çeşitli yollara başvurmalarına neden olmuştur. Merkezi etkilemede bir aygıt olarak "dilekçe geleneğini" 16. ve 17. yüzyıllara kadar geri götürmek mümkündür¹¹. Bununla birlikte bu gelenek Tanzimat sonrası daha örgütlü bir şekil almış ve yerel unsurlar Tanzimat'ın nimetlerini kendi gündemlerini oluşturmak adına daha sık ve seri bir biçimde kullanmaya başlamışlardır¹². Bunun yanı sıra Tanzimat sonrası dilekçe formu ve prosedürü de değişikliğe uğramıştır. Özellikle II. Meşrutiyet döneminin getirmiş olduğu görece özgürlük ortamı sonucu ise bu dönemde merkeze gönderilen dilekçelerin nicelik olarak da ciddi bir artış gösterdiğinden bahsetmek mümkündür. Öyle ki 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı Osmanlı taşrası çalışmakta olan bir araştırmacının en büyük sorunu, irili ufaklı her olay için "ahali adına" gönderildiği iddia olunan onlarca, yüzlerce dilekçenin hangi amaçla yazıldığını tahlil etmeye çalışmak haline gelmiştir. Bu durumun II. Meşrutiyet dönemi Irak vilayeti için bir istisna teşkil etmediğini söylemek yerinde olacaktır.

¹¹ 16. ve 17. yüzyıllarda şikayet geleneği ve bu şikayetnamelerin talepleri ve dili konusunda bir araştırma için bkz. Suraiya Faroqhi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanate Legitimation", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35 (1992), ss.1-39. 17. ve 18. yüzyıllarda dilekçenin merkez üzerinde ne şekilde bir baskı unsuru olarak kullanıldığına dair örnekler için ise bkz. Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (ed. Thomas Naff, Roger Owen), Carbondale 1977, ss.34-35. 18. Yüzyılda "şikayet geleneği"ni merkez-çevre arasında bir ittifak ve ilişki kurma aracı olarak kurgulayan bir çalışma için ayrıca bkz. Başak Tuğ, *Politics of Honor: The Institutional and Social Frontiers of "Illicit" Sex in Mid-Eighteenth-Century Ottoman Anatolia*, New York University Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York 2009, ss.97-172.

¹²Jens Hanssen, "Practices of Integration: Center-Periphery Relations in the Ottoman Empire", *The Empire in the City: Arap Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, ed. Jens Hanssen, Thomas Philipp, Stefan Weber, Würzburg 2002, , ss.61-63.

II. Meşrutiyet dönemi Basrası'ndaki yerel seçkinler de daha önceki dönemlerde olduğu gibi kendi istekleri konusunda merkezi yönlendirmek adına “dilekçe geleneğini” bir basamak olarak kullanmışlardır. Bununla birlikte özellikle II. Meşrutiyet ortamında dilekçe gönderme işinin adeta olayların farklı tarafları arasında bir savaş halini aldığını ifade etmek mümkündür. Nitekim 1908-1914 arası dönemde Basra vilayetinde gerçekleşen sosyo-ekonomik, idari veya siyasi büyük veya küçük herhangi bir olay için birbirine karşıt cenahlar tarafından merkeze gönderilmiş bir çok dilekçe bulmak mümkündür¹³. Bu açılardan bakıldığında dilekçe geleneği, yerel boyuttaki talepleri, düşünceleri, ayrışmaları ve safları, kısacası yerel siyasetin ortaya çıkış biçimini ve hatta aynı şekilde yerel elitin merkezi etkilemek adına kullandığı argümanları algılamak açısından çok büyük önem taşımaktadır.

İngiltere Devlet Arşivleri (The National Archives) de Basra vilayetinde İngiltere'nin etkinliği göz önünde bulundurulduğunda olmazsa olmaz bir kaynaktır. Bu bağlamda *Foreign Office Records* dahilinde bulunan Confidential Print fonu Basra Vilayeti'nin sosyo-ekonomik ve politik yapısıyla ilgili İngiliz bakış açısını ortaya koyması itibarıyla büyük önem taşımaktadır. Osmanlı Irak'ında görev yapan konsolosların ve çeşitli düzeyde İngiliz siyasi ve ekonomik temsilcilerinin bölgeye dair izlenimlerine ve yerel kaynaklardan edindikleri muhaberata yer veren bu belgeler, dönemin “yerel dedikodularına” vakıf olunması açısından da önemlidir. Bu muhaberatın doğruluğu şüpheli de olsa, diğer kaynaklarla mukayeseli kullanıldığı takdirde eşrafın ve ahalinin devlet politikalarına yaklaşımı konusunda daha net fikir yürütebilmesi açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Osmanlı dönemi Arap vilayetleri hakkında yapılacak çalışmalar açısından son derece önemli bir diğer materyali de yerel eşraf ve bölgede görev yapmış olan çeşitli düzeydeki memurların hatıratı oluşturmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Irak'ı, Bilad-ı Şam ve Mısır gibi İmparatorluk merkezine yakın ve yazılı kültürün gelişmiş olduğu Arap vilayetlerinden farklı bir profil çizmektedir. Zira Osmanlı Irak'ına, özellikle de Basra bölgesine dair hatırat son derece sınırlı sayıdadır. Bunda kuşkusuz vilayetin büyük bir kesiminde hakim olan aşiret yapısının da büyük payı bulunmaktadır. Bu anlamdaki yegane istisnayı Musul asıllı bir avukat ve Seyyid Talib'in sağ kolu olan Süleyman Feyzi Bey'in hatıratı oluşturmaktadır¹⁴. 1908-1914 dönemi Basra vilayeti çalışmaları için olmazsa olmaz bir kaynak addedilebilecek Süleyman Feyzi'nin hatıratı, Basra merkezi odaklı olarak bölgedeki siyasal hareketlenmeler, milliyetçilik cereyanları ve kültürel gelişmeler hakkında oldukça detaylı bilgiler sunmaktadır. Feyzi'nin yanı sıra Abdullah b. İbrahim Gımlas'ın hatıratı da her ne kadar ayrıntılı

¹³ Hanssen bu durumu “dilekçe savaşları” olarak isimlendirmiştir. *Aynı makale*, s.62.

¹⁴ Süleyman Feyzi, *Müzekkirat: Min Revvadi'l-Nahda'l-Arabiyye fi'l-Irak*, Bağdad 1998.

yorumlardan ziyade kronolojik sıra ile bölgede gelişen olayların kısa özetlerini verse de, önemli bir kaynak teşkil etmektedir¹⁵.

Basra eşrafının hatıralarının yanı sıra bölgede görev yapmış veya çeşitli vesilelerde incelemelerde bulunmuş olan isimlerin yazdıkları eserler de Basra vilayetini analiz etmek adına büyük öneme sahiptir. Bunlar içerisinde en fikir verici kaynaklardan biri 1909-1910 tarihleri arasında Basra valiliğinde bulunmuş Süleyman Nazif Bey'in bölgedeki izlenimlerini içeren *Çalınmış Ülke ve Yıkılan Müessese* isimli kitaplarıdır¹⁶. Bu kitaplar II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde bölgede uygulanan politikaları kıyaslamanın yanı sıra, Basra vilayetinin sosyo-ekonomik yapısı ve toprak mülkiyeti siyaseti konusunda da ciddi bilgiler içermektedir. Ayrıca dönemin Bağdad mebusu Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in bölgeye dair izlenimlerini ihtiva eden eseri de, Basra vilayetinde II. Meşrutiyet dönemi yerel siyasi konjonktürü anlamak açısından fayda sağlamaktadır¹⁷. Son olarak bu kaynak serisi içerisinde Basra vilayetinde uzun bir dönem görev yapmış olan Amerikan-Arap misyonu temsilcilerinden Dorothy Van Ess'in hatıraları, hem kendisinin hem kocasının yerel eşrafla kurmuş olduğu yakın bağlar açısından büyük öneme sahiptir¹⁸. Bu hatıralar Basra vilayetindeki yerel siyaset, milliyetçilik cereyanları ve sosyo-ekonomik yapıyı bir yabancı gözünden tahlil ettiği gibi, Basra merkezindeki siyasi saflaşmaları da gözler önüne sermektedir.

II. Meşrutiyet dönemi Basra vilayetine dair bir çalışma için orijinal malzeme sağlayacak ve Osmanlı Devleti'nin olaylara bakış açısını birinci elden yansıtmak üzere kaynaklardan bir diğeri de çeşitli Osmanlı devlet kurumları tarafından yayınlanan ve belli sorunlar karşısında devletin duruşunu açıklamaya yönelik kitapçıklardır. Bunlardan Hariciye Nezareti tarafından basılanlar, Basra vilayetine dair uluslararası hale gelen sorunların çözümünde yaşanan sıkıntılar ve olayların kronolojik tarihini verdiği gibi Osmanlı Devleti'nin olayların seyrine yönelik yaklaşımlarını da yansıtmaktadır¹⁹. Bu kitapçıklar arasında bulunan IV. Ordu neşriyatı ise Arap milliyetçilik cereyanları ve bu cereyanların Basra'daki uzantıları hakkında fikir vermektedir²⁰. Ayrıca Basra vilayeti salnameleri de gerek bölgenin sosyo-

¹⁵ Abdullah b. İbrahim Gımlas, *Tarihu 'z-Zubeyr ve 'l-Basra Maa İşarat ila Tarihu 'l-Kuveyt ve 'l-Ahsa*, Amman 2006.

¹⁶ Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, İstanbul 1924; Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, İstanbul 1927.

¹⁷ Babanzade İsmail Hakkı, *Irak Mektupları*, Kanaat Matbaası 1329.

¹⁸ VAN ESS, Dorothy, *Pioneers in the Arab World*, Michigan 1974.

¹⁹ Hariciye Nezareti, *Kuveyt Meselesi*, İstanbul 1334; Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, İstanbul 1334; Hariciye Nezareti, *Bağdad Hattı ve Basra Körfezine Mütte'allik İngiltere Metâlibâtı Hakkındaki Layiha ve Merbutâtı*, İstanbul 1327.

²⁰ *Aliyye Divan-ı Harb-i Örfisi'de Tedkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat* (bundan sonra İzahat), IV. Ordu Neşriyatı, Dersaadet 1331.

ekonomik yapısını tahlil etmek, gerekse vilayet bürokrasisinin işleyişini anlayabilmek açısından önemli bir yere sahiptir.

Osmanlı taşrasına yönelik çalışma yapmak, hele ki bunu yerel ahali ve eşraf odaklı olarak incelemeye tabi tutmak bölgesel gazeteleri ve şeriye sicillerini araştırmayı bir mecburiyet haline getirmektedir. Basra vilayetindeki ekonomik yapıyı anlamak ve hem şahısların kendi arasındaki hem de devletle olan iktisadi içerikli davalarını takip edebilmek açısından şeriye sicilleri büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte Dersaadet'e hayli uzak ve merkezle bağları son derece kopuk olan Basra vilayeti ile ilgili yerel kaynaklara ulaşmak diğer Arap vilayetlerine oranla hayli zordur. Nitekim ancak II. Meşrutiyet sonrası yeşeren Basra vilayeti yerel matbuatına yönelik materyaller yalnızca hal-i hazırda kapalı olan Bağdad ve Basra merkezli birkaç kütüphanede bulunabilmektedir. Bir tek nüshası olan Basra şeriye sicilleri ise maalesef 2003 Amerikan işgali sonrasında yanmıştır. Bu nedenle Osmanlı merkezine uzaklığın yanı sıra işgal altındaki bir ülkeyi çalışmanın getirdiği zorluklar da eklenince söz konusu kaynaklara doktora araştırma süresi içerisinde ulaşmak mümkün olmamıştır.

II. Meşrutiyet dönemi Basra vilayetinin sosyo-ekonomik, idari ve politik yapısını doğrudan inceleme altına alan herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Özellikle Türkçe yazılmış literatür bu açıdan son derece bakirdir. II. Meşrutiyet döneminde bölgedeki sosyal, ekonomik ve politik durumla ilgili ayrı ayrı yapılmış çeşitli çalışmalar bulunmakla beraber bu çalışmaların spesifik konulara yoğunlaşmış olmaları dolayısıyla tek başlarına bölgedeki yapıyı anlatmaya yeterli olduklarını söylemek mümkün değildir. Nitekim Basra tarihinin bu dönemini kapsayan Ghassan Atiyyah, Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi ve Reidar Visser'in eserleri bölgenin genel bir profilini çıkarmaktan ziyade Arap milliyetçiliği hareketlerine odaklı olarak bölgeye yoğunlaşmışlardır²¹. Gerçekten de Basra Vilayeti hakkında genel nitelikteki çalışmalardan ziyade özellikle bölgedeki Arap milliyetçiliği konusuna yoğunlaşan birçok çalışmanın varlığından bahsetmek mümkündür. Bu anlamda Basra Vilayeti'nde gelişen muhalif hareketlerin eşraf öncülüğünde yayıldığı göz önünde bulundurularak eşrafın periferi için önemini kavramak bağlamında öncelikli olarak Albert Hourani'nin "Ottoman Reform and the Politics of Notables" adlı ünlü makalesi kuşkusuz ilk zikredilmesi gereken eserlerden biridir²². Bunun yanı sıra Hüseyin Hadi eş-Şellah, Eliezer Tauber, A. Duri, Mustafa

²¹ Ghassan Atiyyah, *Iraq (1908 – 1921): A Socio - Political Study*, Beirut 1973; Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*; Visser, *a.g.e.*

²² Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East* (ed. William R. Polk, Richard L. Chambers), Chicago 1968, ss. 83-110.

Abdülkadir el-Neccâr ve Tevfik Ali Berru'nun çalışmaları da bölgedeki hareketlilikleri anlamakta önemli birer kaynak oluşturmaktadır²³.

Bu dönemde Basra Vilayeti'ndeki toprak mülkiyeti konusunda da çeşitli çalışmalar bulunmakla beraber bunlar değindikleri dönem ve bölge itibariyle Basra'nın ekonomi-politiğini açıklamakta yetersiz kalmışlardır. Yapılmış olan çalışmaların genelde arazi mülkiyetine yalnızca ekonomik açıdan yaklaşmakta olduğundan, arazi mülkiyetinin siyasal güçle olan ilişkisini irdelemek bağlamında literatür son derece kısıtlıdır. Bu konuda başucu eseri olarak nitelendirilebilecek olan Albertine Jwaideh'in çalışmaları yol gösterici olmakla beraber sınırlı bir zaman dilimini kapsamaları açısından Basra Vilayeti'ndeki toprak mülkiyeti ilişkilerini tam anlamıyla açıklayamamaktadır²⁴. Marion Farouk ve Peter Sluglett'in makalesini de konuya genel olarak değinen eserler arasında zikretmek mümkündür²⁵. Bunların yanı sıra Irak'taki arazi mülkiyeti ile ilgili tüm çalışmalarda ana kaynak olarak kullanılan S. Haider'in 1942 tarihli doktora çalışması Basra'daki toprak mülkiyetine yalnızca iktisadi açıdan yaklaşmaktadır²⁶.

Basra Vilayeti'nde 1908-1914 tarihleri arasında yürütülen aşiret politikaları ile ilgili kapsamlı araştırmalar bulunmakla beraber bunlar yalnızca Arap veya İngiliz kaynaklarına dayanmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde yürütülen aşiret politikasını tayin etmek, Basra'daki aşiret yapısına vakıf olmakla doğrudan ilgilidir. Bu noktada bölgedeki aşiretlerle ilgili Abbas Azzavi'nin *Aşairü'l-Irak* eseri ile Max Freiherr Von Oppenheim'in *el-Bedu* isimli kapsamlı çalışmaları olmazsa olmazdır²⁷. Bu eserleri tamamlayıcı olarak 19. yüzyılda Osmanlı-İran sınır belirleme çalışmalarını yürütmek üzere bölgede bulunmuş olan Mehmed Hurşid Paşa'nın bölgedeki aşiretlere yönelik saptamaları ve edindiği bilgiler de son derece önemlidir²⁸. II. Meşrutiyet hükümetlerinin Basra aşiretlerine yönelik politikasını anlamak açısından ise

²³ Hüseyin Hadi eş-Şellah, *Talib Başa el-Nakib el-Basri ve Devruhu fi Tarihu'l-Irak es-Siyasi el-Hadis*, Beyrut 2002; Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, London 1993; A. Duri, *The Historical Formation of the Arab Nation: A Study in Identity and Consciousness*, London 1987; Mustafa Abdülkadir al-Najjar (Neccâr), *et-Tarihü's-Siyasi: li-İmareti Arabistan el-Arabiye: 1897-1928*, Kahire Tarihsiz; Tevfik Ali Berru, *el-Arab ve't-Turk: fi'l-Ahdi'l-Dusturi el-Osmani: 1908-1914*, Câmîatü'd-Düveli'l-Arabiyye 1960.

²⁴ Albertine Jwaideh, "The Sanniya Lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq", *Arabic and Islamic Studies in Honor of H.A.R. Gibb*, George Makdisi (ed.), Leiden 1965; Albertine Jwaideh, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During the Late Ottoman Times", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Ed. Tarif Khalidi, Beirut 1984.

²⁵ Marion Farouk and Peter Sluglett, "The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure in Central and Southern Iraq, 1870-1958", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 15, 1983, ss.491-505.

²⁶ S. Haider, *Land Problems of Iraq*, The London School of Economics Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cambridge 1942.

²⁷ Abbas Azzavi, *Aşairü'l-Irak*, Baghdad 1937; Max Freiherr Von Oppenheim, *el-Bedu*, 4 Cilt, London 2004.

²⁸ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudud*, İstanbul 1997.

Kamal Abdal-Rahman Salman'ın doktora tezi²⁹ ile Halid Hamud Sadun'un çalışmalarını zikretmek mümkündür³⁰.

Son olarak, Basra vilayetinin II. Meşrutiyet sonrasında geçirdiği serüveni anlayabilmek büyük ölçüde “devr-i sabık”tan kalan mirası değerlendirebilmekten geçer. Meşrutiyet idarelerinin Basra’da Hamidiye döneminden nasıl bir yapı devraldığını algılayabilmek yeni dönemi yorumlamak adına büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda II. Meşrutiyet’e Irak’ta Abdülhamid döneminden ne şekilde bir sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve idari sistem miras kaldığını kavramak ve II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet arasında süreklilik ve kopuşun izlerini sürebilmek adına Gökhan Çetinsaya’nın çalışması adeta bir başucu kitabıdır³¹.

²⁹ Kamal Abdal-Rahman Salman, *The Ottoman and British Policies Toward Iraqi Tribes*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Utah 1992.

³⁰ Halid Hamud Sadun, *el-Evza el-Kabiliye fi Vilayetu’l-Basra*, Beyrut 2006.

³¹ Gökhan Çetinsaya, *The Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London & New York 2005.

BİRİNCİ BÖLÜM

BASRA SİYASETİNE GİRİŞ: TARİHSEL VE SOSYO-EKONOMİK ALTYAPI

II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde Basra vilayetinin yönetim tarzı, halkına karşı izlenen politika ve uluslararası konjonktürün bu vilayete olan etkisi birbirinden çoğu zaman farklı bir çizgi izlemiştir. Bu durum ise meşrutiyet Basra'sını anlanlandırabilmek için vilayetin ahalisini, sosyo-ekonomik ve politik yapısını ve bununla birlikte uluslararası konjonktürde yaşanan değişimler ile bu değişimlerin vilayetin geneline olan etkisini incelemeyi mecburi kılmaktadır. Bu noktadan hareketle "II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Basra vilayetinde sosyo-ekonomik ve idari yapı ne şekildeydi?", "Uluslararası konjonktürde yaşanan dalgalanmaların vilayetin ekonomik, sosyal ve siyasi yaşamına etkisi ne şekilde olmuştur?", "Osmanlı hakimiyetine geçtiği günden beri Basra vilayetinin geçirmiş olduğu sosyo-ekonomik, politik ve idari süreçler, II. Meşrutiyet dönemini Basra vilayet yapısına ne şekilde yansıtmıştır?" gibi sorulara yanıt aranacaktır.

1.1. İdari Yapı

Basra vilayetini oluşturan coğrafya, Osmanlı İmparatorluğu tarafından kademeli olarak 16. yüzyılın ilk yarısında 1538-46 tarihleri arasında fethedilmiş¹ ve Bağdad vilayetinin bir parçası olarak idari sisteme katılmıştı. Bununla birlikte bölge uzun süre İmparatorluğun doğrudan kontrolü altında olmamış ve yerel emirlikler tarafından yönetilmişti. Bunlar arasında 17. yüzyıl boyunca bölgede hakimiyeti sağlayan Efrasiyab hanedanını ve 18. yüzyılda varlık gösteren Memlük (Kölemen) idaresini saymak mümkündür². Nihayet 1831

¹ Çetinsaya, *a.g.e.*, s.4.

² İlber Ortaylı, "Port Cities in The Arab Countries-A Study of The Disintegration of the Arab-World in the 19th Century with Special Reference to Basra", *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte Bugün ve Gelecekte 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri*, Ankara 1979, ss.221-222.

tarhinde son K lemeden valisi Davud Paşa'ya karşı yapılan başarılı askeri harekatı akabinde Bağdad ve Basra coğrafyası Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetine geçmiŐti³.

Meml k (K lemeden) idaresinin ilgasının akabinde Basra, Eyalet statüsüne getirilmiş, bununla birlikte bir mutasarrıf vasıtasıyla yönetilmişti. Basra'daki Eyalet yönetimi, bölgenin kaymakamlık olarak Bağdad Eyaleti'ne bağlandığı 1861 senesine kadar devam etmiŐti⁴. Osmanlı idari sistemine 1864 ve 1867 Nizamnameleriyle gelen yenileŐme Bağdad Eyaleti bünyesinde yer alan Basra kaymakamlığını da yakından etkilemiştir. Nitekim 1867 nizamnamesi ilan edilmesi akabinde Basra'nın bağlı bulunduğu Bağdad Eyaleti de yeni sisteme göre teŐkilatlandırılmıŐtı. Buna göre Bağdad Vilayeti; Bağdad, Őehrizer, Süleymaniye, Musul, Delim, Kerbela, Divaniye, Basra, Ammare ve Müntefik olmak üzere on sancağa taksim edilmiŐti⁵. Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği esnasında ise Basra sancağının idari sınırları had safhaya ulaşmış ve 1871 tarihinde Necid, Ahsa ve Kuveyt de bu sınırlara tabi kılınmıştı.

Hem Midhat Paşa'nın uyguladığı politikalar neticesinde Basra sancağı sınırlarına katılan yeni, geniş ve önemli bölgeler hem de 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması Basra sancağının öneminin artmasına neden olmuş ve nihayet 1875 tarihinde Basra vilayet merkezi haline getirilmiŐti⁶. Bölgede 1875'de geçilen vilayet yapısına göre Basra; Fav, Ebu'l-Hasib, Şattü'l-Arap, Zübeyir ve Harise olmak üzere beş nahiyeden oluşmaktaydı. Kurna'ya bağlı Beni Mansur, Medine, Neşve ve Dir (Dir ŐerŐer) olmak üzere toplam dört nahiyeye mevcuttu. Basra ise merkez sancak Basra, Kurna ve Kuveyt kazalarından oluŐmuŐtu. Kuveyt'in statüsü ise deĐiŐtirilmemiŐti. Kuveyt Kaymakamlığı fahr  ve her türlü vergiden muaf olarak kaymakamlık sıfatıyla es-Sabah ailesinin elinde bırakılmış ve Kuveyt Kaymakamı'na her yıl 150 ton hurma verilmesi taahhüd edilmiŐti⁷. Vilayet statüsüne geçtikten kısa bir zaman sonra Basra yeniden, 1880 ve 1884 tarihleri arasında, Bağdad Vilayetine bağlanmışsa da 1884

³ Ebubekir Ceylan, *The Ottoman Origins Of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, London & New York 2011, ss.44-45; Ebubekir Ceylan, *Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad (1831-1872)*, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s.116; Soli Shahvar, "Tribes and Telegraphs in Lower Iraq: The Muntafiq and The Baghdad-Basrah Telegraph Line of 1863-65", *Middle Eastern Studies*, Vol.39, No.1, January 2003, ss.90-91; Süleyman Nevvar, *Tarih 'l-İraki'l-Hadis*, Kahire 1986, ss.68-79.

⁴ Ceylan, *a.g.t.*, s.126.

⁵ Majed Mohammed Binzouba, *a.g.t.*, ss.67-68. Bu dönemde Irak'ın idari teşkilatlanması için ayrıca bkz. Halil Salillioğlu, "et-Taksimati'l-İdariyyeti fi'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul 1986, ss.224-248. Bu makalenin tercümesi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimati", (ev. Mustafa  zt rk), *Belleten*, C.LIV, s.211, Ankara 1990, ss.1233-1257.

⁶ Ceylan, *a.g.t.*, ss.126-127.

⁷ *Aynı eser*, ss.207-208; Majed Mohammed Binzouba, *a.g.t.*, ss.79-80.

yılından sonra Irak'ın Osmanlı hakimiyetinden çıkışına değin daimi olarak vilayet statüsünde idare edilmiştir⁸.

1908 yılına gelindiğinde Basra vilayetindeki idari sistem halen 1864 Nizamnamesine dayanmaktaydı. Bu sisteme göre her vilayet sancaklara; sancaklar kazalara; kazalar ise nahiyelere bölünmüştü. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen önce Basra vilayeti (1323 rumi), Basra merkez, Müntefik, Necid ve Ammare olmak üzere dört sancak ve bunlara bağlı nahiyelere bölünmüştü. Bunlardan Basra merkez sancağı, merkeze bağlı Ebu'l-Hasib, Şattü'l-Arab, Harise ve Zübeyr nahiyeleri; Kurna kazası ve buna bağlı Medine, Beni Mansur, Dir ü Şerş ve Neşve nahiyeleri; yine merkeze bağlı Fav kazası, Kuveyt kazasından oluşmaktaydı. Vilayetin bir diğer sancağı olan Müntefik, sancak merkezine bağlı Batiha ve el-Ezirc nahiyeleri; Suke'ş-Şuyuh kazası ve buna bağlı Hamar ve Kerme nahiyeleri; Şatra kazası ve buna bağlı Bidaa ve Diçe nahiyeleri; Hay kazası ve buna bağlı Kale-i Sükker ve Muhayrice nahiyelerinden ibaretti. Necid sancağı ise merkez sancağa bağlı Meyruz, Cafer, Ayun, Uceyr nahiyeleriyle yine merkez sancağa bağlı Katif ve Katar kazalarından müteşekkildi. Ammare sancağı da sancak merkezine bağlı Ale'l-Garbi, Zübeyr, Ale'l-Şarki, Duveric, Mecer-i Kebir ve Mecer-i Sagir nahiyeleri ile merkez sancağa bağlı Şatratü'l-Ammare kazasından oluşmaktaydı⁹.

1908 yılında meşrutiyetin yeniden ilanıyla birlikte ise yeni dönem hükümetleri Basra vilayetinin idari yapısında ufak da olsa çeşitli değişikliklere gitmişlerdir. Yeni dönemde Basra vilayeti, yine Basra merkez, Müntefik, Necid ve Ammare olarak dört sancağa ayrılmıştı. Bu düzenleme ile birlikte söz konusu sancaklara bağlı yeni kazalar oluşturulmuş veya kimi nahiyeler kaza haline getirilmişti. Aynı zamanda kimi kazalarda nahiye sayısının da arttırıldığı göze çarpmaktaydı. Rumi 1327, 1328 ve 1329 tarihli Devlet Salnamelerine göre Basra merkez sancağına bağlı nahiyeler (Ebu'l-Hasib, Şattü'l-Arab, Harise ve Zübeyr) bir değişikliğe uğramamıştı. Bununla birlikte Kurna kazasında bulunan Medine, Beni Mansur, Dir ü Şerş ve Neşve nahiyelerine Üzeyr nahiyesi eklenmişti. Basra merkez sancağına bağlı Kuveyt ve Fav kazaları da değişikliğe uğramadan II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Müntefik merkez sancağı da Nasiriye'nin liva merkezi olarak belirtilmesi dışında bir değişikliğe uğramamış ve Batiha ve el-Ezirc nahiyeleriyle sınırlı kalmıştı. Suke'ş-Şuyuh (ve buna bağlı Hamar ve Kerme nahiyeleri) ve Hay (ve buna bağlı Kale-i Sükker ve Muhayrice nahiyelerinden) kazaları da herhangi bir değişikliğe tabi tutulmamıştı. Şatra kazasında (ve buna bağlı Bidaa ve Diçe nahiyeleri) yapılan tek değişiklik ise kaza adının Şatratü'l-Müntefik

⁸ Ceylan, *a.g.t.*, ss.127-128.

⁹ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 64. sene, Dersadet 1323, ss.711-715.

olarak değiştirilmesi olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde, Basra Körfezi'nde İngiltere ile artan nüfuz mücadelesinin de etkisiyle, en çok değişikliğe uğrayan sancak Necid olmuştur. Necid sancak merkezine bağlı nahiyeler (Meyruz, Cafer, Ayun, Uceyr), sancak merkezinin Hufuf olarak isimlendirilmesinden başka bir değişikliğe uğramamıştı. Bununla birlikte Necid'e bağlı Katıf sancağı yeni dönemde nefis-i Katıf ve Ceziretü'l-Amayir olarak iki nahiyeye bölünmüştü. Katar kazası da yeni dönemde dönüşüme uğramış ve kaza merkezine bağlı nefis-i Katar, Dubai, Zibare, Udeyde, Dikre ve Cibeyle nahiyeleri oluşturulmuştu. Necid sancağında yapılan bir diğer yenilikse mevcut kazalara ek olarak Riyad kazasının oluşturulması olmuştu. Ammare sancağı da, yoğun aşiret nüfusu ve çıkan ayaklanmalar nedeniyle II. Meşrutiyet döneminde Basra vilayeti idari yapısında yapılan değişikliklerden en çok pay alan sancaklardan bir diğeri olmuştu. II. Abdülhamid döneminde Ammare sancağına bağlı yalnızca iki kaza bulunurken, yeni dönemde kaza sayısı dörde çıkarılmıştı. Üstelik sancak merkezine bağlı nahiyelerde de büyük oranda değişikliğe gidilmiş ve daha önce nahiyeye olan bir kısım yeni dönemde kaza haline getirilmişti. Bu yeni düzenlemeye göre Ammare merkez sancağına bağlı nahiyeler Zübeyr, Duveric, Mecer-i Sagir, Ale'l-Şarki ve Kemit olarak belirlenmişti. Şatratü'l-Ammare kazası bir değişiklik göstermezken, daha önce merkez sancağına bağlı bir nahiyeye olan Mecer-i Kebir kaza statüsüne yükseltilmiş, bunun yanı sıra Ale'l-Garbi ve Çehale kazaları teşkil edilmişti¹⁰.

Osmanlı idari sistemine göre vilayet, merkezin taşradaki siyasi temsilcisi olan ve vilayetin yönetimi hususunda genel sorumluluğa sahip bulunan bir vali aracılığıyla yönetilmekteydi. Sancaklar ise valiye bağlı olan mutasarrıfların sorumluluğuna verilmişti. Taşra yönetiminde vali ve mutasarrıflar merkez, ikincil derecedeki idari görevliler ise vali tarafından atanmaktaydı¹¹. İdari yapıda valiye yardımcı olarak, vilayetin resmi yazışmalarını yürüten Mektupçu ve çoğunlukla yerel eşraftan müteşekkil olan Meclis-i İdare-i Vilayet bulunmaktaydı¹². Vali her ne kadar vilayetin yönetiminde en etkili isim olsa da, mali işlerle meşgul olan Defterdar, Maarif, Adalet, Tapu, Telgraf ve Posta, Vakıf, Gümrükler, Tütün Rejisi, Düyun-ı Umumiye, Sıhhiye teşkilatı gibi diğer idari kurumlar üzerinde doğrudan bir müdahale hakkı bulunmamaktaydı. Bu kurumlar direkt olarak İstanbul'daki kendi üstlerine bağlı bulunmaktaydı. Bununla birlikte bu kurumlarla yapılan yazışma evrakı kimi zaman valiyi haberdar etmek adına gönderilebilmekteydi. Valinin polis ile aşiretlerden oluşturulan

¹⁰ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 66. Sene, Dersaadet 1327, ss.577-583; *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 67. Sene, Dersaadet 1328, ss.596-602; *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 64. Sene, Dersaadet 1329, ss.576-583.

¹¹ Stephen Hemsley Longrigg, *Iraq 1900 to 1950: A Political Social and Economic History*, London 1953, s.36.

¹² Vilayet idare meclislerinin işleyiş yapısıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, ss.68-76.

bir nevi nehir polisi olan ve daha çok polis ve askerlerin ulaşması zor olan bataklık bölgelerde görev yapan Şibane teşkilatı üzerinde ise doğrudan yetkisi bulunmaktaydı¹³.

Doğrudan Harbiye Nezareti'ne sorumlu olan Basra vilayetindeki askeri kuvvetler tüm hitta-ı Irakiye'nin güvenliğinden sorumlu olan ve merkezi Bağdad'da bulunan 6. Ordu Kumandanlığı'na bağlı bulunmaktaydı¹⁴. II. Meşrutiyetin ilanı ve hemen akabinde cereyan eden 31 Mart vakası akabinde 1911 tarihinde Osmanlı ordusunda yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve ordu kumandanlıkları kaldırılarak yerlerine ordu müfettişlikleri ve kolordular kurulmuştu. Buna göre 4. Ordu Müfettişliği kurularak Bağdad, Musul, Süleymaniye, Kerkük, Basra ve civarı bu müfettişliğin mıntikasına dahil edilmişti¹⁵. Bu düzenlemeyle 6. Ordu Kumandanlığı yerini Bağdad merkezli 13. Kolordu Kumandanlığı'na bırakmıştı¹⁶. Osmanlı Ordusunda 1913 tarihinde yeniden yapılan düzenlemeye göre ise kara ordusu dört ordu müfettişliği ile bağımsız kolordu ve tümenlere ayrılmıştı¹⁷. Bu düzenlemeye göre Basra'da 13. Kolordu Kumandanlığı'na bağlı 38. Tümen teşkil edilmişti¹⁸.

Basra vilayetinde Komodor'a bağlı olarak vazife göre bir de Osmanlı donanması bulunmaktaydı. Daha çok nehir zabıtasına benzer bir görevi bulunan Osmanlı donanmasının emrinde silahla teçhiz edilmiş yandan çarklı Alus vapuru ile Marmaris Ganbotu bulunmaktaydı¹⁹.

Taşra idari yönetiminde vali ve ordu kumandanının ardından gelen üçüncü etkili isim ise vilayetin mali işlerinden sorumlu olan Defterdar'dı. Defterdar, kısmi olarak valiye karşı sorumlu olsa da, esas olarak başkentte bulunan Maliye Nezareti'ne bağlı bulunmaktaydı. Nitekim vali, ordu kumandanı ve defterdarın direkt olarak başkentteki farklı nezaretlere bağlı

¹³ Çetinsaya, *a.g.e.*, s.15; Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, C.3, Paris 1894, s.217, 277. Şibane milis güçleri özellikle Ammare ve Müntefik sancakları gibi aşiretlerin çoğunlukta olduğu bölgelerde teşkil edilmişti. *Aynı eser*, C.3, ss.285, 296, 307.

¹⁴ 1908 tarihinde İmparatorluk dahilindeki askeri kuvvetler yedi ordu ve iki bağımsız tümen dairesine ayrılmıştı. Bunlardan 1. Ordu İstanbul'da, 2. Ordu Edirne'de, 3. Ordu Selanik'te, 4. Ordu Erzincan'da, 5. Ordu Halep'te, 6. Ordu Bağdad'da ve 7. Ordu Sana'da bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra 15. Bağımsız Tümeni Trablusgarp'ta, 16. Bağımsız Tümeni ise Hicaz'da konuşlanmıştı. Musa Çadırcı, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusu", *4. Askeri Tarih Semineri*, Ankara 1989, s.44; James Madison McGarity, *Foreign Influence On The Ottoman Turkish Army (1880-1918)*, The American University Yayınlanmamış Doktora Tezi, Washington 1968, s.62. 6. Ordu'nun 1911 öncesi kuruluşu için bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, C.3/6, Ankara 1971, s.125, 129.

¹⁵ Zekeriya Türkmen, "II. Meşrutiyet Döneminden Mütareke Dönemine Geçiş Sürecinde Osmanlı Ordusunu Yeniden Düzenleme Çabaları (1908-1914)", *Osmanlı*, C.6, Ankara 1999, s.700.

¹⁶ Longrigg, *a.g.e.*, s.49.

¹⁷ Zekeriya Türkmen, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilâtına Geçiş ve Uygulamalar", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, C.I, Ankara 1996, s.24.

¹⁸ Cengiz Eroğlu, Hülya Yazar, İ. Göktuğ Demiröz (haz.), *Osmanlı Ordu Teşkilatı*, Ankara 1999, s.159. Karagahı Basra'da bulunan 38. Tümenine bağlı 113. Piyade Alayı Sukeş-Şuyuh'da, 114. Piyade Alayı Nasriye'de, 38. Nişancı Taburu ve 38. Sahra Topçu Alayı da Basra'da bulunmaktaydı. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *a.g.e.*, C.3/6, s.218; Genelkurmay Atase Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, c. III, Kısım.I, Ankara 1979, ss.40-41.

¹⁹ Longrigg, *a.g.e.*, s.38, 49.

bulunmaları vilayet yönetiminde, devr-i sabıkla benzer şekilde²⁰ II. Meşrutiyet döneminde de bu üçlü arasında çoğu zaman anlaşmazlıkların yaşanmasına neden olmuştur²¹.

Basra vilayeti, Irak'ın üç vilayeti arasında eğitim açısından en az gelişmiş olanıydı. Bunda en büyük etken kuşkusuz vilayette hakim olan aşiret yapısıydı. Meşrutiyetin yeniden ilan edildiği Temmuz 1908'de, Basra vilayetinde sekiz adedi 1890 tarihinde önce kurulmuş ve Basra merkez, Ammare, Ebu'l-Hasibi Müntefik ve Kurna'da tesis edilmiş olmak üzere 27 adet İdadi mektebi bulunmaktaydı²². Bunun yanı sıra Basra, Nasiriye, Ammare ve Hay'da da birer tane Rüşdiye mektebi mevcuttu. Ayrıca 1901 senesinde Basra merkezinde sadece kız öğrencilere eğitim vermek üzere bir İnas mektebi kurulmuştu.

Basra vilayetinde meşrutiyetin ilanı akabinde devlet okullarının yanı sıra bireysel olarak okul tesis etme girişimleri de başlamıştı. Nitekim bölgenin önde gelen eşrafından avukat Süleyman Feyzi Bey, meşrutiyetin ilanının hemen akabinde "Tezkiretü'l-Hürriye" adlı bir okul kurma girişiminde bulunmuştu. Bu okulun Türkçe'nin yanı sıra Arapça, İngiliz ve Fransızca da ders vermesi planlanmıştı. 1908'de kurulan "Tezkiretü'l-Hürriye", birinci senesini tamamladıktan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin artan baskıları karşısında adını "Medresetü'l-İttihad ve'l-Terakki" olarak değiştirmek durumunda kalmıştı²³. Basra merkezinde devlet okulları dışında faaliyet veren bir diğer kurum ise 1912 tarihinde açılmış olan ve yatılı da hizmet veren "Mektebü'l-Ricaü'l-Ali/Amerika Mekteb-i İdadi ve Âlisi" idi. Eğitim dili Arapça olan okulda, bunun yanı sıra Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Farsça dersleri de verilmekteydi²⁴. Basra'daki Amerikan misyonu aynı tarihte kız çocukların eğitimi için "Mektebü'l-Rica li'l-Benat" isimli bir okul daha açmıştı²⁵. 1914 yılına kadar eğitim veren Amerikan Mektebi'nde Hristiyanların yanı sıra Müslüman ve Yahudiler de devam etmekteydi²⁶. Amerikan Mektebi'nin yanı sıra Basra merkezinde ve Ammare'de sırasıyla

²⁰ Çetinsaya, *a.g.e.*, s.16.

²¹ Ayrıca bu çekişmede çoğu zaman valinin rütbece kumandanın altında kalması da sorunu körükleyen faktörler arasındaydı. Ortaylı, *a.g.e.*, s.67.

²² Abdulrazzak el-Hilâlî, *Tarih el-Ta'lim fi'l-Irak fi Ahd el-Osmani* (1638-1917), Bağdad 1959, ss.184, 247,251. Türkçe literatürde ise bu sayı 1913-1914 seneleri için 26 olarak verilmektedir. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)*, Ankara 2000, s.165.

²³ Süleyman Feyzi Bey, Basra'da Musul ve Bağdad'daki gibi bir sanayi mektebi kurulması için de girişimlerde bulunmuş fakat dönemin Basra valisi Süleyman Nazif Bey'in desteğine rağmen bu girişimde başarılı olamamıştı. Abdulrazzak el-Hilâlî, *a.g.e.*, ss.184-188. Basra'da bir Sanayi Mektebi kurulması için II. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde de girişimlerde bulunulmuş fakat başarı sağlanamamıştı. Bu girişimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Şûra-yı Devlet (ŞD)* 219-6; BOA, *ŞD* 221-10.

²⁴ BOA, *İrade Marif (İ.MF)* 15-1328.S.2; Van Ess, *a.g.e.*, ss.67-70. Amerikan Mektebi'nin kurucusu "Reformist Church of America"nın Basra'daki temsilcisi olan misyoner rahip John Van Ess'di. Mektebin ders programı ve öğretmenleri ile ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *ŞD* 225-50, *Lef* 7.

²⁵ Bu okulun kurucusu ise John Van Ess'in eşi Dorothy Van Ess'di. Amerikan İnas Mektebi'nin mevcudu kısa zamanda 30'a varmıştı. Van Ess, *a.g.e.*, ss.73-74.

²⁶ Abdulrazzak el-Hilâlî, *a.g.e.*, s.204. Muhammara hakimi Şeyh Hazal'ın beş oğlu ile Seyyid Talib'in oğulları da bu okulda öğrenim görmekteydi. Van Ess, *a.g.e.*, ss.72-73. Nitekim Basra vilayetinde devlet eliyle verilen

1903 ve 1910 tarihlerinde kurulmuş olan Yahudi cemaatine ait Alyans okulları da bulunmaktaydı²⁷.

Basra vilayetinde mevcut adalet teşkilatı ise, vilayet dahilinde bulunan mahkemelerden sorumluydu. Taşra idari yapısına göre her vilayette dört çeşit mahkeme bulunmaktaydı. Bunlardan ilki İslami kanunlara göre yargılama yapan Şeri mahkemelerdi. Kadı tarafından başkanlık edilen bu mahkemeler her vilayet, sancak ve kaza merkezinde mevcuttu. Basra vilayeti dahilindeki mahkemelerden bir diğeri ise her vilayet, sancak ve kaza merkezinde bulunan Bidayet Mahkemesi ve İstinaf Mahkemeleriydi. Bu mahkemeler ceza ve hukuk olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Yarısi Müslim, yarısi gayr-ı Müslim olan mahkemenin üyeleri iki yılda bir atanmaktaydı. Her vilayette bu iki mahkemeye mensup bir mahkeme reisi bir de müdde-i umumi bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Basra'da bir de Ticaret Mahkemesi mevcuttu. Ticaret mahkemelerinde de merkezden atanan iki Müslüman üye ile yerel olarak seçilen iki gayr-ı Müslim üyeden oluşmaktaydı²⁸.

Basra vilayeti yabancı ülkelerin temsilcilerine de ev sahipliği yapmaktaydı. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz bölgede geniş bir nüfuza sahip olan İngiltere'nin Basra konsolosluğuydu²⁹. İngiltere'nin yanı sıra Rusya'nın da 1899'dan beri Basra'da bir konsolosluğu bulunmaktaydı³⁰. Bunun yanı sıra İran'ın da Basra vilayetinde "Ser-karperdaz" olarak isimlendirilen bir temsilcisi bulunmaktaydı³¹. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında bölgeye ilgisi artan Almanya da Basra'da konsolosluğu bulunan devletler arasındaydı³². Basra vilayetinde ayrıca Fransız³³ ve Amerikan konsoloslukları da bulunmaktaydı³⁴. Basra vilayetinde ayrıca 1912 senesinde söz konusu devletin talebiyle Belçika konsolosluğu tesis

eğitimin yetersizliği Müslüman aileleri, çocuklarını okutmak için Hristiyan okullarına göndermeye mecbur kılmaktaydı. BOA, ŞD 221-10, Lef 2. Muhtemelen bu nedenden dolayı kimi zaman yerel eşraf da devletin eğitim sürecine katkıda bulunmuştur. Nitekim Basra eşrafından Abdülvahidzâde Mahmud Paşa, Kasım 1910 tarihinde mükemmel bir mekteb inşa ettirdiği için Maarif Nişanı ile ödüllendirilmiştir. BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) 3828-287079.

²⁷ Abdulrazzak el-Hilalî, *a.g.e.*, s.209.

²⁸ Çetinsaya, *a.g.e.*, s.18.

²⁹ İngiltere'nin Basra konsolosluğunu 1903-1914 yılları arasında E. F. Crow sürdürmüştü. Longrigg, *a.g.e.*, s.68.

³⁰ Çetinsaya, *a.g.e.*, s.22.

³¹ BOA, *Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umûmiye (DH.MUI)* 3-1—39.

³² BOA, *BEO* 3725-279340; BOA, *Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye (DH.İD)* 94-1—64.

³³ BOA, *Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)* 446-10. Fransa'nın Basra konsolosluğunu kendisi de bir Arap Hristiyanı olan Kont Asfur yürütmekteydi. Van Ess, *a.g.e.*, s.65.

³⁴ BOA, *Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO)* 199-18. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki birçok Alman konsolosluğunda profesyonel olmayan yerel sakinler ve çoğu zaman da tüccarlar görevlendirilmekteydi. Buna verilebilecek örneklerden biri Basra vilayeti ve civarında vapur işletme faaliyetlerinde bulunan Rudolf Wönckhaus'un 1910 senesinde Basra'ya fahri konsolos olarak atanmasıdır. Ulrich Trumpener, "Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (ed. Marian Kent), İstanbul 1999, s.133.

edilmişti³⁵. Bölgede ayrıca Amerikan misyonerlerinin 1891’de kurmuş olduğu Amerikan-Arap misyonu da faaliyet göstermekteydi³⁶.

Basra ile haberleşmede Bağdad çok önemli bir konumda bulunmaktaydı. Bağdad’da 1860’da telgraf idaresi kurulmuş ve 1861’de de ilk defa İstanbul’dan Bağdad’a hat çekilmişti. Bu hat için İngiltere ile oldukça kapsamlı bir mukavele yapılmıştır. Böylece Avrupa-Hindistan telgraf hattı, Anadolu-Irak telgraf hattı üzerinden Fav şehrinde birleşti³⁷. Bağdad Valisi Midhat Pasa, Salahiye’den Diyarbakır’a, Bağdad’dan Hanikin’e, Basra’ya uzanan telgraf hattından Ammare’ye ve Tikrit-Ane arasına hatlar çektirmişti. Basra Körfezindeki telgraf hatlarında bölgede önemli menfaatleri bulunan İngiltere de devreye girmişti. Bunun akabinde ise 1863 yılında Bağdad-Basra arasında telgraf hattı çekmek hususunda Osmanlı ve İngiliz yetkililer arasında anlaşma sağlanmış ve söz konusu hat 1865 tarihinde tamamlanmıştı³⁸. Bağdad-Basra telgraf hattının, Avrupa-Hindistan hattının bir parçası olması bu hattı yalnızca taşra ile iletişimini hızlandırmak isteyen Osmanlı İmparatorluğu açısından değil, Hindistan’a giden yolları emniyete almak maksadını güden İngiltere için de son derece öneme haiz bir konuma getirmekteydi³⁹. Bölgede aynı zamanda Basra ile Hindistan ve Avrupa arasında işleyen İngiliz ve Bağdad ile İstanbul arasında işleyen Osmanlı posta servisi bulunmaktaydı⁴⁰.

1.2. Sosyal Yapı

Her ne kadar Osmanlı döneminde nüfus değerlerini tahmin etmek zor olsa da, Basra vilayetinin nüfusunun Necid ve Kuveyt’i de kapsayacak şekilde ve 1908 senesi itibariyle 1.150.000 civarında olduğunu ifade etmek mümkündür⁴¹. Basra vilayeti dahilinde Sünni ve

³⁵ BOA, *BEO* 4020-301486; BOA, *İrâde Hariciye (İ.HR)* 428-1330.Ra.11.

³⁶ Longrigg, *a.g.e.*, s.5. Bölgedeki Amerikan misyonu, Hristiyanlığı yaymak amacıyla Basra’da bir okul açtığı gibi aynı zamanda çöldeki Araplar arasında gezici misyonerler göndererek de görüşlerini yaymaya çalışmaktaydı. 1908-1914 yılları arasında Basra’daki Amerikan misyonunun başında yer alan John Van Ess, ayrıca Sir William Wilcocks ile de işbirliği içerisinde hareket etmekteydi. Amerikan misyonerlerinin Basra’daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Van Ess, *a.g.e.*, ss.36-88.

³⁷ Arnold T. Wilson, *The Persian Gulf: A Historical Sketch From the Earliest Times to the Beginning of the Twentieth Century*, London,1954, s.267. Fav’ın stratejik öneminden dolayı burası “miftahü’l-Irak/Irak’ın anahtarı” olarak adlandırılmaktaydı. Süleyman Feyzi, *a.g.e.*, s.50.

³⁸ Majed Mohammed Binzouba, *a.g.t.*, ss.125-126; Ceylan, *a.g.e.*, ss.187-189. Bağdad-Basra hattına dair Osmanlı-İngiliz mukavelesinin ayrıntıları ve hattın inşasında karşılaşılan sorunlar için bkz. Shahvar, *a.g.m.*, ss.94-112.

³⁹ *Aynı makale*, s.91.

⁴⁰ Longrigg, *a.g.e.*, s.34; Süleyman Feyzi, *Müellifat Muhtare*, Beyrut 1998, s.50.

⁴¹ Osmanlı dönemi nüfus değerlerini tahmin etmeyi zorlaştıran faktörlerden biri tam anlamıyla yapılmış olan nüfus sayımları olmamasıydı. Bu durum ise tahminlerin gerek Avrupalı seyyah veya konsoloslara değerlendirmelerine, gerekse kapsamlı olmayan Osmanlı istatistiksel rakamlarına dayanmasına neden olmuştur.

Şii Müslümanların yanı sıra Ermeni, Protestan, Grek Ortadoks, Katolik, Süryani, Keldani, ve Yahudi gayri Müslimler de yaşamaktaydı⁴².

Basra vilayeti nüfusunun çok büyük bir kısmı kırsal kesimde yaşamakta ve kırsal kesimde yaşayanların büyük kısmını da aşiretler oluşturmaktaydı⁴³. Bu nüfus yapısına bağlı olarak Irak nüfusunun üçte ikilik kısmını hayvancılık, İran'la yapılmakta olan transit ticaret⁴⁴ ve tarımla uğraşan ve bedevi, yarı-yerleşik ve yerleşik olarak üç kısma ayrılabilir olan aşiretlerden oluşturmaktaydı⁴⁵. Geri kalan nüfus ise şehirlerde zanaat ve ticaretle uğraşan şehir halkından müteşekkildi. 20. yüzyıl başında Basra vilayetinin önde gelen şehirlerini Basra, Ammare, Suke's-Şuyuh, Zübeyr, Muhammara ve Kuveyt oluşturmaktaydı. Şehirde yaşayan kesimi büyük oranda zanaatle ve ticaretle uğraşan kesim, eşraf ve müllak olarak da tabir olunan toprak sahipleri oluşturmaktaydı.

20. yüzyıl başlangıcında Arap vilayetlerine bir istisna oluşturmayacak şekilde Basra vilayetine dahil şehirlerde de eşrafın ağırlığından bahsetmek mümkündür. Genel anlamda halkın gözünde itibarca sivrilmiş olan şahıslar şeklinde tanımlanabilecek olan “eşraf”ın⁴⁶ kimlerden ve hangi gruplardan müteşekkil olduğu literatürde halen tartışılan bir mesele olmasına karşın, Basra vilayeti özerlinden yola çıkarak seyyid, tarikat şeyhi gibi ilmiye mensupları, bölgenin önde gelen tüccarları ve müllaklarını ve hatta bir noktaya kadar büyük aşiret şeyhlerini dahi bu sınıfa dahil etmek mümkündür⁴⁷. Eşraf tanımının ana kriterinin varlık

Bunun yanı sıra söz konusu istatistik rakamlar ise kadınları, çocukları ve çoğu çöllerde yaşayan göçebe aşiretleri kapsamadığından nüfus ölçümleri tam anlamıyla elde edilememektedir. Justin McCarthy, “The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914”, *Asian and African Studies*, 15/1, Haifa 1981, ss.38-39.

⁴² Cuinet, *a.g.e.*, C.3, s.220; BOA, *Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye Evrâkı (DH.İ.UM)* 88-1—329. Gayri Müslim azınlıkların büyük bir kısmı merkezde ikamet ederken Katolikler Ammare, Yahudiler Ammare ve Müntefik’de de mukimlerdi. Cuinet, *a.g.e.*, C.3, s.218.

⁴³ M.S.Hasan, “Growth and Structure of Iraq’s Population, 1867-1947”, *The Economic History of the Middle East*, (Ed. Charles Issawi), ss.155-156; Haider, *a.g.e.*, s.556. Basra vilayeti nüfusu 1881-1883 Osmanlı nüfus sayımlarına göre 10.853 kişiden ibaretti. Karpat 1881-1883 sonuçlarına göre Basra’daki göçebe aşiretler ve kadınların nüfusunu 300.000 olarak hesaplamıştır. bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2010, ss.270, 314-315. Basra vilayeti nüfusu 1906-7 nüfus sayımlarında ise 10.270 olarak hesaplanmıştır. *Aynı eser*, ss.400-401.

⁴⁴ *The Persian Gulf Pilot; The Persian Gulf, The Gulf of Umman and Markan Coast*, London 1908, (Yeniden basımı: Archive Edition), Vol.5, London 1989, s.19.

⁴⁵ Çetinsaya, *a.g.e.*, s.13. Aşiretler içerisinde de bu kıstaslara göre bir hiyerarşiden bahsetmek mümkündür. Nitekim aşiretsel hiyerarşinin en üstünde savaşçı ve ganimet toplayarak geçimlerini sağlayan “Ehlü’l-İbl/Deve Ehli” bulunmaktaydı. Bunun akabinde ise sırasıyla hayvancılıkla iştigal eden “Şaviye”, bataklık bölgesinde yaşayan “Ma’dan” ve ziraatle geçimini sağlayan “Felalih” gelmekteydi. Hanna Batatu, “Class Analysis and Iraqi Society”, *Arab Studies Quarterly*, V.1/3, California 1979, s.236.

⁴⁶ Özcan Mert, “Âyan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.4, İstanbul 1991, s.195.

⁴⁷ Eşrafın hangi gruplardan müteşekkil olduğunu tartışan kaynaklar için bkz. Aynı makale, ss.195-196; Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve A’yan Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.III, İstanbul 1982, ss.106-118; Halil İnalçık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, ss.37-41; Albert Hourani, *a.g.m.*, ss.48-49; Philip S. Houry, “The Urban Notables Paradigm Revisited”, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 55-56, 1990, ss.219-222. Basra vilayeti için geçerli olduğu iddia edilebilecek olan bu ayırım Hourani’nin teziyle de örtüşmektedir. Nitekim Hourani, “eşraf” tanımının politik bir tanımlama olduğu noktasından hareket ederek merkezle ilişkileri ve politik konumları itibarıyla bu grup arasında

olduğu noktasından hareketle⁴⁸ Basra vilayetinin tarım ve hayvancılık kökenli ekonomik profili de göz önünde bulundurularak tüccar ile müllakların ve hatta büyük aşiret reislerinin önde gelen dini kesimin yanında eşraf tanımlamasının içerisinde dahil edilmesi çok da garipsenmemelidir.

Gerçekten de 1908-1914 tarihleri arası Basra vilayeti şehirlerine baktığımızda yukarıda bahsedilen grupların etkinliğinden bahsetmek mümkündür. II. Meşrutiyet Basra'sının en etkili profili şüphesiz de Rufai tarikatına dayanan soyu, sahip olduğu nakibü'l-eşraflık⁴⁹ ünvanı ve malik olduğu toprak mülkiyeti ile Seyyid Talib Paşa el-Nakib'e aitti. Nitekim Seyyid Talib'in sözü edilen dönem içerisinde Basra vilayeti eşrafının bir numaralı, tek ve neredeyse tüm eşraf üzerinde tahakküm edici tek isim olduğunu ifade etmek mümkündür. Bunun yanı sıra çoğu zaman valilerin azilleri durumunda vali vekaletini uhdelere geçiren vilayet naiblerinin de, diğer tüm unsurlar gibi Seyyid Talib'in sözü içerisinde kalmak şartıyla, önemli bir güç olduğu belirtilebilir. Tüccar ve müllak grubundan oluşan eşrafın seküler kısmını ise vilayetteki önemli aileler temsil etmekteydi. Bunların başında Başâyanzâde, Mendilzâde, Abdülvahidzâde, Kartasizâde, Namezâde, Sanizâde, Züheyrzâde, Nakibzâde, Hızırizâde, Şantob, Mişrizâde, Mektubizâde, Müftüzâde ve Redibzâde gibi tüccar ve müllak aileler gelmekteydi. Bunların bir kısmı Hızırizâdeler gibi Basra ve hatta Bağdad'ın en ünlü tüccarlarından olup, diğer bir kısmı ise Züheyrzâdeler gibi geniş topraklara sahiplikle ön plana çıkmaktaydı. Son olarak kısmen eşraf statüsüne sokulabilecek olan Basra vilayetindeki büyük aşiret reislerinin varlığından bahsetmek mümkündür. Söz konusu aşiret reisleri büyük oranda kırsal kesimi kontrol etmelerinden dolayı eşraf içerisinde yer almaları başta garip görünse de, bu aşiret reislerinin büyük bir kısmının şehirde ikamet ediyor olması, bir kısmının aşiret reisi statüsünden müllaklığa yükselmesi, bu şeyhlerin şehirle ve şehir siyasetiyle olan direk temasları ve 20. yüzyıl başı

yer alabilecek kesimleri sıralar. Hourani'ye göre Arap vilayetlerinde eşrafi oluşturacak ilk sınıf dinsel kesimdir. Nitekim bu kesimin halk nazarındaki meşruiyetleri açısından Osmanlı hükümetleri katında da otomatik olarak bir ağırlığı bulunmaktaydı. Nitekim Arap vilayetlerinde kadı dışında kalan nakibü'l-eşraf, naib, müftü gibi dini görevliler, yörenin önde gelen aileleri arasından seçilmekteydi. Bu durum ise söz konusu kesime halkın gözünde kuvvetli bir meşruiyet kazandırmaktaydı. İkinci kesimi ise, zirai üretimi ve bunun dağıtımını elinde bulduran seküler grup, yani tüccarlar ve müllaklar oluşturmaktaydı. Hourani, eşrafın kimler olduğunu tartışırken, kimi zaman şehrin ötesine geçilerek hinterlanddaki büyük aşiret reislerinin dahi şehirli önde gelenlerle ilişkileri itibarıyla eşrafa dahil edilebileceğini savunmuştur, ki bu durumun sosyo-ekonomik yapısı itibarıyla Basra vilayeti için de geçerli olduğunu ifade etmek mümkündür. Hourani, *a.g.m.*, ss.48-49.

⁴⁸ Eşrafa halkın ve hükümetin nazarında saygınlık kazandıran da bu varsıllık durumuydu. İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", s.40.

⁴⁹ Nakibü'l-eşraf kaymakamlığı önemli bir nüfuz ve gelir kaynağı oluşturmakta ve bu nedenle genelde nüfuzlu aileler arasından bu makama atama yapılmaktaydı. Şit Tufan Buzpınar, "Nakibüleşraf", DİA, C.32, İstanbul 2006, s.323. Nakibü'l-eşraflık müessesesinin tesisi ve bunun erken dönem faaliyetleri hakkında bir çalışma için bkz. *Aynı makale*, ss.322-324; Murat Sarıçık, "Osmanlı Devleti'nde Nakibü'l-Eşraflık Kurumu", *Türkler*, C.10, Ankara 2002, ss.385-393.

Basra vilayetinde tüccar-müllak-aşiret reisi üçlününün iç içe geçmiş yapısı, bu kesimin kısmen eşraf kategorisinde tanımlanmasını gerekli kılmaktadır. Bu noktadan hareketle II. Meşrutiyet devri Basra vilayetinde Muhammara Şeyhi Hazal Han ve Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ile Müntefik'teki es-Sadun ailesinin büyük bir kesimini, Beni Lam ve Albu Muhammed aşireti reislerinin bir kısmını ve Beni Esed aşireti reisi Salim el-Hayun'u da eşraf kategorisine dahil etmek mümkün ve elzem gözükmektedir⁵⁰.

Eşraf tanımlamasının tarihi kökenini aslında “âyanlık” müessesesine dayandırmak mümkündür. 17. yüzyıldan itibaren önem kazanmaya başlayan ve taşranın merkezle irtibatında aracı bir rol oynayan ayanlar⁵¹, merkezin otorite boşluğunu iyi değerlendirerek bir çok yerde ekonomik, sosyal ve idari olarak üstünlüklerini kabul ettirmişlerdi. II. Mahmud'un merkezileşme siyaseti ve nihayet Tanzimat reformlarıyla eski idari ve askeri güçlerini kaybeden ayanlar⁵², taşradaki sosyal ve iktisadi nüfuzlarını devam ettirmişler ve tamamen yok olmamışlardı⁵³. Böylece ayanlık müessesinin zayıflayarak çökmesi sonucu eşraf tanımı ortaya çıkmıştı⁵⁴.

19. yüzyıl sonlarından itibaren eşraf, idame ettirdiği ekonomik ve sosyal gücünün yanı sıra⁵⁵ taşradaki vilayet, liva ve kaza meclislerinde mahalli temsilci olarak da katılarak taşrada idareye de hakim bir yapıya yükselmişti⁵⁶. Eşraf gerek taşradaki çeşitli idari görevlerde yer alması gerekse ayanlıktan kalan aracı rolü sebebiyle merkezin tayin ettiği memurlarla da çoğu zaman işbirliğine gitmiş ve konumunu sağlamlaştırmıştı. Nitekim merkezden gönderilen yetkililer çoğu zaman bölgenin diline ve sosyal yapısına hakim olmamakta ve Basra örneğinde olduğu gibi ancak kısa süreli zaman dilimleri için bu coğrafyaya

⁵⁰ Bunlar arasından Nakibzâde, Züheyrzâde, Abdülvahidzâde, Hızırzâde, Mişrizâde, Kartusizâde, Mendilzâde, Namezâde ve Sadunizâde ailelerine mensup bir çok şahıs ile Albu Muhammed aşireti reislerinin bir kısmı Basra salnamelerinde “ahali-i mutebere” olarak tasvir edilmektedir. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, ss.288-290.

⁵¹ Mert, *a.g.m.*, s.196; Ergenç, *a.g.m.*, ss.111-112; İnalçık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, s.35 ve 43; Şerif Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi* (ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), İstanbul 1986, s.119. Bu aracı rolün kökleri 14. yüzyıla kadar dayanmaktaydı. Halil İnalçık, “The Nature of Traditional Society”, ss.46-47. Eşrafın merkezle-çevre arasında aracı rol oynaması aslında bir kısır döngünün neticesindeydi. Eşraf merkezle ilişkileri dolayısıyla taşradaki geniş halk kitlelerine hükmetmekte ve merkez tarafından da bu halk kitleleri üzerindeki tahakkümü nedeniyle aracı olarak kabul görmekteydi. Hourani, *a.g.m.*, s.46; İnalçık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, ss.47-48.

⁵² Mert, *a.g.m.*, s.196. Nitekim Tanzimat reformları devletle yurttaş arasında direk bir bağ kurmayı hedeflemekte bu hedef ise eşrafın “aracı rolü” ile çelişmekteydi. Hourani, *a.g.m.*, s.63.

⁵³ İnalçık, “The Nature of Traditional Society”, ss.53-61.

⁵⁴ 17. ve 18. yüzyıllarda ayanlık müessesinin işleyişiyle ilgili kapsamlı bilgi için bkz. İnalçık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, ss.27-52.

⁵⁵ Mardin, *a.g.m.*, ss.113-115.

⁵⁶ Bu durum ise eşrafın önderliğinde veya göz yumması neticesinde şehirde yolsuzluk, baskı ve çeteleşme faaliyetlerinin artmasına neden olmuştu. İnalçık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, s.32.

gönderilmekteydi. Bu durum ise özellikle merkezden uzak bu bölgelerin idare edilmesi için eşrafın yardımını zorunlu kılmakta ve bu şekilde eşrafı merkez ve taşra arasında aracı vazifesine sokmaktaydı. Bu durum bir yandan merkezden gönderilen memurların taşrayı yönetememesi nedeniyle buradaki özel yapının merkez tarafından kabullenilmesine ve eşrafın nüfuzunun artarak devamına neden olurken, diğer taraftan da taşrayı idare etmek üzere bölgeye gönderilen memurların verilen görevi başarabilmek adına çoğu zaman eşrafla mecburi bir işbirliği içerisinde girmesi sonucunu doğurmaktaydı⁵⁷. Bunun yanı sıra taşrada geniş bir nüfuz sahibi olan eşraf, çoğu zaman ahaliyi teşvik ederek yazdırdığı dilekçe ve telgraflarla da hükümet üzerinde baskı kurmakta ve istemediği devlet görevlilerini yerinden edebilmekteydi⁵⁸. Ayrıca 1847 Tapu Nizamnamesi ve 1858 Arazi Kanunnamesi neticesinde eşraf, bir kez daha ve bu sefer de arazi sahipliği rolüyle yeni bir nüfuz alanı kazanmıştı⁵⁹. Nitekim bu kanun ve nizamnameler neticesinde Basra vilayeti dahilindeki büyük ölçekli arazilerin bir çoğu tüccar, eşraf ve aşiret reislerinin eline geçmişti. Bunun yanı sıra devlet mülkü olan ve belirli aralıklarla ihaleye çıkarılan mukataaların iltizamı da büyük oranda eşrafın eline geçmişti. Böylece eşraf, şehrin ihtiyacı olan zirai ürünlerin sahipliği ve dağıtımında da nüfuzu ele geçirmiş oluyordu⁶⁰.

Bununla birlikte önce ayan daha sonra eşraf, yalnızca devletin nüfuzunun azaldığı ölçüde kendi bölgelerinde çıkarlarını devam ettirme hedefi gütmüş ve merkezi otoritenin yerini almayı amaçlamamıştı. Zaten yerel seçkinlerin kazandıkları itibar da büyük oranda ahaliyle devlet arasında aracı rolü oynamak veya devlete karşı ahaliyi korumak misyonlarından hareket etmekte ve gene devletin varlığı sayesinde idame olunmaktaydı. Zira Osmanlı toplumunda otorite ve prestij hala devlete hizmetten geçmekteydi. Bunun yanı sıra merkez yerel konjonktüre bağlı olarak yerel seçkinleri sürekli birbirlerine karşı kullanmakta ve merkezin taşradaki çıkarlarını korumaktaydı. Eşrafın, merkezin zaafiyeti durumunda taşrada yükselen gücüne rağmen, merkezin gözünde yerel seçkinler hiçbir zaman bir “mütegallibe güruhu” olmaktan öteye geçmemiştir⁶¹.

II. Abdülhamid döneminde ise merkez-çevre ilişkilerinin tamamen değişik bir hal aldığı bir yapıdan söz etmek mümkündür. Nitekim II. Abdülhamid’in Meclis-i Mebusan’ı fesh etmesi çevrenin güçlenme eğilimlerine karşı merkezin tepkisi olarak değerlendirilmiştir.

⁵⁷ Hourani, *a.g.m.*, ss.47-48, 62. Bu durumun süreklilik arz ettiğinin bir göstergesi olan 17. ve 18. yüzyıllar kadı-ayan ilişkisi için bkz. İnalçık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, s.28.

⁵⁸ Aynı makale, ss.32-34, 44.

⁵⁹ Mert, *a.g.m.*, ss.195-198; Mardin, *a.g.m.*, s.114.

⁶⁰ Hourani, *a.g.m.*, ss.63-64.

⁶¹ Metin Heper, “Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century”, *International Political Science Review*, Vol. 1, No. 1, Studies in Systems Transformation (1980), ss.87-98.

Bununla birlikte parlamentonun kapanması akabinde II. Abdülhamid Arap vilayetlerini, önde gelen yerel liderleri vasıtasıyla merkeze entegre eden bir politika izlemiştir⁶². Nitekim Padişah, yerel Müslüman eşrafın nüfuzunun törpülenmesinin Avrupa'nın çıkarlarına hizmet ettiğini ve son tahlilde Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarına aykırı olduğunu düşünmekteydi. II. Abdülhamid bu noktadan hareketle merkezle taşranın bağlarının tesis etmek ve meşrulaştırmak adına eşrafla işbirliğine gitmişti⁶³. Bunun yanı sıra Padişahın danışmanları olan Halep'li Seyyid Elu'l-Hüda, Şam asıllı İzzet Paşa el-Abid ve Lübnan'lı Necib ve Selim Melhame kardeşlerle doruk noktasına ulaşan bu entegrasyon süreci, Arap vilayetlerindeki yerel eşrafın nüfuz ve prestijlerini aramak adına merkezle yeni irtibat kanalları bulmaya çalışmasına neden olmuştu⁶⁴. Bu noktadan hareketle II. Abdülhamid dönemi Arap vilayetlerine yönelik izlenen politika ile eşrafın, merkez tarafından dikkate alınan fakat bununla birlikte merkezin kontrolü altında bulundurulmuş kısmı bir serbestlik konumuna geçmiş olduğunu iddia etmek mümkündür. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte ise eşraf, hem var olan otorite boşluğunu iyi değerlendirerek taşrada nüfuzunu teyid etmiş, hem de meşrutiyetin nimetlerinden yararlanmış ve Meclis-i Mebusan'a seçilerek halkla aracı rolünü yeniden sağlamlaştırmıştı⁶⁵.

Önceleri ayan daha sonraları ise eşraf olarak adlandırılan taşradaki bu kesimin gücü ise merkez tarafından çoğu zaman bir kalkışma sembolü olarak algılanmasına neden olmuş⁶⁶ ve bu şekilde gergin ilerleyen merkez ve çevre ilişkileri özellikle II. Meşrutiyet dönemi Arap vilayetleri için söz konusu olduğunda bir karşıtlık halini almıştı. Nitekim II. Meşrutiyet dönemi, Arap önde gelenlerinin açık ve gizli örgütler vasıtasıyla adem-i merkezîyetçiliği ve kimi zamansa ayrılıkçı faaliyetleri savundukları bir dönem olmuştu.

Basra vilayetinde şehirin yanında "urban" olarak da adlandırılan kırsal kesim yer almakta ve bu kesimin büyük çoğunluğunu ise aşiretler oluşturmaktaydı. Aşiretler ise Bedevi

⁶² Jens Hanssen, *a.g.m.*, ss.71.

⁶³ Engin Akarlı, "Abdulhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, (ed. David Kushner), Jerusalem 1986, s.81; Gökhan Çetinsaya, "Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış (1876-1909)", *Osmanlı Medeniyeti: Siyaset, İktisat, Sanat*, DAVUTOĞLU, Ahmet (Ed.), İstanbul, 2005, s.134. Bu düşüncenin altında yatan bir neden de 19. Yüzyılın ikinci yarısından beri değişen nüfus dengelerinde Müslüman nüfusun Hristiyan nüfusun önüne geçmiş olmasıydı. Tanzimat siyaseti Hristiyanlar memnun edemediği gibi, ihmal edilen Arap topraklarında da huzursuzluğu arttırmıştı. İşte bu noktadan hareketle II. Abdülhamid döneminde bu imkanlar Müslümanların meskun olduğu bölgelere kaydırılmıştı. *Aynı makale*, s.137.

⁶⁴ Hanssen, *a.g.m.*, ss.71-72. II. Abdülhamid'in Arap eşrafını devlet mekanizmasına entegre etme girişimleri konusunda ayrıca bkz. Engin Akarlı, "Abdulhamid II's Islamic Policy in the Arab Provinces", *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte Bugün ve Gelecekte 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri*, Ankara 1979, ss.50-55; Akarlı, "Abdulhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", ss.77-81.

⁶⁵ Mardin, *a.g.m.*, ss.116-119.

⁶⁶ *Aynı makale*, ss.111-114. Her ne kadar eşraf çoğu zaman hükümete muhalefetin merkezinde yer almış olsa da, çoğu zaman merkezi yönetimlerin öfkesini üzerine çekme korkusu nedeniyle sınırlı kalmıştı. Hourani, *a.g.m.*, s.46.

ve Hazari olarak adlandırılan iki kısma ayrılmaktaydı. Bunlardan Hazariler, çöllerle çevrilmüş vaha ve vadilerde, su kenarına kurulmuş kasabalarda ve şehirlerde yaşayan, ziraat ve ticaretle ile uğraşan kesimdi. Bedevilikten evrilen bu kesim, yağmur mevsimi akabinde çöllere göç edip bir müddet burada çadırlarda ikamet ederlerdi⁶⁷. Bedevileri ise çöllerde dolaşan ve hayvancılıkla uğraşan konar göçer kesim oluşturmaktaydı. Hayvanları ile dolaşan ve mevsime ve yağmurlara göre yer değiştiren Bedeviler için aile bağı kutsal bir öneme sahipti. Ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan kabile ise bedevler için siyasal birliğin simgesi halindeydi. Kabilelerin birleşimi olan aşiretin başında ise bir numaralı güç olan Şeyh bulunmaktaydı. Geleneklere uygun yumuşak bir mutlakiyet olarak nitelendirilebilecek olan bir yönetimin hakim olduğu aşiret sisteminde en önemli sosyal hadise ise, aşiretlerin birbirlerine karşı yaptıkları ve Gazve adı verilen yağma faaliyetleriydi⁶⁸. Bedeviler için söz konusu olan bu sosyal sistem, büyük oranda Hazariler için de geçerliydi⁶⁹.

Aşiretler dini anlayışlarında mutaassıp olup, inanışlarında eski inançlarından kalıntılar mevcut bulunmaktaydı. Bu durum ise bu aşiretlerin 18-20. yüzyıllar boyunca İslamın Sünni mezhebinden Şii mezhebine geçişlerine neden teşkil etmişti⁷⁰. Bedevi hayattan yerleşik hayata geçen aşiretler arasında ve özellikle şehirlerde yaygın olan Şiiliğe dönme faaliyeti, özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren Necef ve Kerbela şehirlerinin yükselişi ve aşiretlerin iskanıyla birlikte hızını arttırmıştı. Şiiliğin kutsal merkezleri olan Necef ve Kerbela, bu dönemde çöle komşu ticaret şehirleri olarak ortaya çıkmış ve gerek bedevi aşiretlerle girdikleri ticari ilişkiler, gerekse aşiretleri Şii mezhebine davet etmek adına çöle gönderilmiş olan ve “ahund veya müçtehid” adı verilen misyonerler vasıtasıyla özellikle 19. yüzyılda bir çok aşiretin Şiiliğe dönmesine neden olmuştu⁷¹. Nitekim bu dönemde Şii mezhebine geçen

⁶⁷ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Ankara 1998, ss.11-12.

⁶⁸ Bedevilerin yaşam tarzıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ali el-Verdi, *Dirase fi'l-Tabiyyeti'l-Müctemai'l-Iraki*, Bağdad 1965, ss.34-81.

⁶⁹ Kurşun, *a.g.e.*, ss.13-15.

⁷⁰ Bölgede inceleme yapan bazı yetkililer ise bu durumun ana nedeninin aşiretlerin içerisinde bulunduğu cehalet olduğunu ifade etmekteydi. Nitekim aşiret şeyhleri ve mensupları arasında mektep ve medresenin mevcudiyeti tahayyül dahi edilemez bir durumdu. Dini akidelerini öğrenecekleri kimse de mevcut olmadığından, bunların bir çoğu İranlı Şii ulemaların etkisinde kalarak Caferi mezhebine dönmüşlerdi. BOA, *DH.MUI* 4-6—26, Lef 2. Hatta Osmanlı hükümetleri bu durumu aşmak için aşiretler arasında gezerek Sünni akideleri yayacak ulemeden oluşan gezici medreseler kurmayı dahi tasavvur etmişlerdi. Selim Deringil, “The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda”, *Die Welt des Islams*, 30-1/4 (1990), s.52; BOA, *MV* 137-30. Bu meseleye dair II. Abdülhamid döneminde alınan önlemlerle ilgili olarak ise bkz. Gökhan Çetinsaya, “Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı’na Osmanlı-İran İlişkileri”, *KÖK Arasturmalar Osmanlı Özel Sayısı*, Ankara 2000, s.15.

⁷¹ Osmanlı-İran tahdid-i hudud komisyonunda görevli olarak bölgeyi gezmiş ve müşahedelerde bulunmuş olan askeri üye Aziz Samih Bey’in ifadeleri de bu durumu doğrulamaktadır. BOA, *Dâhiliye Nezareti Siyasi Evrâkı (DH.SYS)*108-37, Lef 4. Ünlü Bağdadlı ulema ailelerinden birine mensup olan Alusizâde Şakir Efendi’nin bu konudaki yorumu ise hayli dikkat çekicidir. Nitekim Alusizâde, bu ahund ve müçtehidlerin İran ve İngiltere

aşiretlerin hayvancılıkla uğraşanlardan çok, iskan edilmiş ve ziraatle uğraşan aşiretler arasından çıkması bu tespitleri güçlendirir niteliktedir. Aşiretler arasında gezerek Şiiliği yaymaya çalışan misyonerlerin faaliyetleri son derece etkili olmuş ve önemli aşiret federasyonlarının yanı sıra askeriye ve polis teşkilatının bir kısmının dahi Şii mezhebine evrilmesine neden olmuştu⁷². Bunun yanı sıra Osmanlı-İran sınırında yaşayan bir kısım aşiretler de İran'la olan ilişkileri itibarıyla Şii mezhebinden etkilenmişler ve bu mezhebe geçmişlerdi. Bu dönemde Basra vilayeti ve civarının önemli aşiretlerinden Zubayd, Beni Lam, Albu Muhammed, Beni Said, Muhaysin, Kaab, Rabia ile meşihatı elinde bulunduran Sadun ailesi dışındaki Müntefik aşiretlerinin bir çoğu Şii mezhebine geçmişlerdi. Söz konusu aşiretlerin büyük bir kısmı Şii mezhebine dönerken söz konusu aşiretler arasında kimi kollar ise Sünni İslami yaşamaya devam etmişti⁷³.

Basra vilayetinde meskun aşiretlerin devletle ilişkilerine ise çoğu zaman gerilim hakim olmuştu. Bunun altında yatan sebep kuşkusuz toprak mülkiyeti sisteminde saklıydı. Nitekim Midhat Paşa'nın Bağdad valiliğiyle birlikte hayata geçirilen mukataaların kiralanması (iltizam) sistemi ve aşiretlerin iskanı çabaları bölge aşiretlerinin tepkilerine neden olmuş ve bunların bir çok kez devlet ile aşiretleri karşı karşıya getirmişti⁷⁴. Bu değişen politikalar neticesinde aşiretler arasında işbirliği ve isyan olarak adlandırılabilir iki çeşit eğilim belirmişti. Bölge aşiretlerinden, çoğunlukla hayvancılık ve uzun mesafe ticaretiyle iştigal eden bedeviler, iskan siyasetinin yaşam alanlarını ellerinden alması nedeniyle çoğu zaman isyan eden tarafta yer almışlardı. Kısmen yerleşik hayata geçmiş olan ve ziraatle uğraşan hazariler ise, iltizam bedellerinin ödenmesi ve mültezimlerin yeniden belirlenmesi sürecinde devletle sık sık sorun yaşamaktaydı. Nitekim iltizam sisteminin sabit bir meblağ üzerinden veriliyor olması, üretimin sene içerisinde nasıl geliştiğine bakılmaksızın mültezimi bu sabit bedeli ödemeye mecbur bırakmaktaydı. Bu durum ise her ne kadar ilk etapta Osmanlı hazinesinin gelirlerini arttırmışsa da, süreç çoğu zaman tam tersi şekilde işlemişti. Nitekim iltizamın bu yeni şekliyle mukataalardan daha fazla kazanç elde eden devlet, bu yeni sistem nedeniyle aşiretler arasında meydana gelen savaşları önlemek ve bastırmak için neredeyse

tarafından finanse edildiğini iddia ederek Irak'taki Şiileştirme politikasının dini değil politik bir durum olduğunu altını çizmişti. Selim Deringil, *a.g.m.*, 30-1/4 (1990), s.52

⁷² *Aynı makale*, s.54.

⁷³ Irak'ta Sünni aşiretlerin Şiiliğe dönmesinde konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Yitzhak Nakash, "The Conversion of Iraq's Tribes to Shiism", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 3 (Aug., 1994), ss.443-463. Basra vilayetine tabi aşiretlerin her birinin hangi mezhebe dahil olduğuna dair Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından hazırlanmış olan 1905 tarihli liste için bkz. Sinan Marufoğlu, "Osmanlı Döneminde Güney Irak'ta Devlet-Aşiret İlişkileri (1831-1914)", *Irak Dosyası*, (yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, Yahya Başkan), İstanbul 2003, C.I, s.327.

⁷⁴ Nitekim bu ilk dönemde bir çok aşiret devlete karşı ayaklanmıştı. *Aynı makale*, s.450.

kazandığından daha fazlasını tedbir olarak harcamak zorunda kalmıştır. Osmanlı devleti tarafından izlenen bu siyaset yalnızca aşiretle devlet arasında değil, aşiretlerin kendi aralarında da çekişmeler yaşanmasına neden olmuştu. Nitekim mukataaların en yüksek bedeli verene iltizam edilmesi süreci, bölge aşiretleri arasında kıyasıya çekişmelerin ve düşmanlıkların ortaya çıkmasına sebep oluşturmaktaydı. Osmanlı yerel idarecileri de bu durumu çoğu kez kullanmış ve ihaleleri birbirlerine düşman aşiretlere vererek bölgedeki sosyo-politik dengeleri sağlamaya çalışmıştı⁷⁵.

Aşiret nüfusunun yoğun bir şekilde yaşadığı bölgelerin başında Müntefik sancağı gelmekteydi. Burada Müntefik aşiretlerinin yanı sıra civar sancaklar olan Divaniye ve Ammare'den de aşiretler ikamet etmekteydi⁷⁶. Sancağın ana sakinleri olan Müntefik aşiretleri, Beni Malik, el-Ecved ve Beni Said olmak üzere üç büyük aşiretten oluşmakta ve her bir aşiretin bir çok alt kolları bulunmaktaydı⁷⁷. Beni Malik aşireti içerisindeki taifelerden en bilinenleri Beni Temim, el-Hükkam (Hüccam)⁷⁸, ez-Zübeyd, el-İbrahim⁷⁹, Beni Huteyt⁸⁰, ez-Ziyade, el-Cuveyr ve Beni Esed idi⁸¹. Beni Rikab, el-Gazi, El-Bedur, el-Hüseyniyyat, Hafaca, Ubude⁸², eş-Şuveylat, el-Ezirc taifeleri ise el-Ecved aşiretine bağlı meşhur taifeler arasındaydı⁸³. Bu taifelerin yanı sıra Müntefik'e tabi olan ve Kurna ile Sukü'ş-Şüyuh kasabaları arasında Fırat nehrinin sağ sahilinde ikamet eden Beni Mansur, Beni Said, Beni Hikan⁸⁴ taifeleri de bulunmaktaydı. Gene aynı bölge içerisinde Fırat Nehrinin sol sahilinde ise es-Sadun taifesi ile Beni Said ve el-Hakkam'a bağlı diğer taifeler ikamet etmekteydi⁸⁵. Müntefik'e tabi olan bu taifelerin yanı sıra hayvancılıkla geçimini sağlayan ez-Zafir aşireti de Müntefik aşireti ile birlikte hareket etmekte ve savaş durumunda aşirete destek güç olarak katılmaktaydı⁸⁶.

Müntefik şeyhleri ise bahsedilen taifeler dışında eş-Şebib isimli hanedana mensuptu.

17. yüzyılda Hicaz tarafından gelerek bölgeye yerleşen eş-Şebib hanedanı, o dönem burada

⁷⁵ Samira Haj, "The Problems of Tribalism: The Case of Nineteenth-Century Iraqi History", *Social History*, Vol. 16, No. 1 (Jan., 1991), ss.55-56.

⁷⁶ Abbas Azzavi, *Aşairü'l-Irak*, C.4, s.29.

⁷⁷ Yakub Serkis, "Meşihatü'l-Sadun fi'l-Müntefik", *Mebahisü'l-Irakiiyye*, C.1, Bağdad 1948, s.72; Abdülcelil el-Tahir, *Aşairü'l-Irakiiyye*, C.1, Bağdad 1972, ss.61-63.

⁷⁸ Beni Hükkam aşireti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülcelil el-Tahir, *a.g.e.*, C.1, ss.111-113.

⁷⁹ El-İbrahim aşireti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Aym eser*, C.1, ss.123-135.

⁸⁰ Beni Huteyt aşireti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Aym eser*, C.1, ss.121-122.

⁸¹ Abbas Azzavi, *a.g.e.*, C.4, ss.37-52. Beni Esed aşireti Osmanlı kaynaklarında Müntefik aşiretine tabi, fakat onun kollarından olmayan bir aşiret olarak zikredilmektedir. Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, ss.31-34. Osmanlı'nın son dönemine kadar Şeyh Salim el-Hayun tarafından idare edilen Beni Esed aşireti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülcelil el-Tahir, *a.g.e.*, C.1, ss.100-104.

⁸² Ubude aşireti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Aym eser*, C.1, ss.162-170.

⁸³ Abbas Azzavi, *a.g.e.*, C.4, ss.79-106; Max Freiherr von Oppenheim, *el-Bedu*, C.3, London 2004, ss.633-635.

⁸⁴ Beni Hikam aşireti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülcelil el-Tahir, *a.g.e.*, ss.135-151.

⁸⁵ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, ss.31-34.

⁸⁶ *Aym eser*, s.47.

yaşayan Beni Malik, el-Ecved ve Beni Said aşiretleriyle giriştiği şeyhlik mücadelesini kazanarak hükümdarlığı ele geçirmişti. Eş-Şebib hanedanı es-Sadun, er-Reşid, es-Sakır, el-Aziz, es-Salih, el-İsa, el-Ali ve el-Osman ismini taşıyan ve her biri bir dönem şeyhlik yapmış olan sekiz koldan oluşmaktaydı⁸⁷. eş-Şebib hanedanına mensup olan Müntefik şeyhi, tüm aşiret ve taifeler üzerinde mutlak hakim konumundaydı. Müntefik aşiretlerinin bir çoğu Şii mezhebinden olmakla birlikte Müntefik şeyh ailesi Sünni mezhebine bağlıydı⁸⁸.

Müntefik aşiretlerinin her birinin belirli ikamet bölgeleri bulunmaktaydı. Bunlardan Beni Malik aşiretine bağlı taifeler Nasıriye, Suke'ş-Şuyuh, Basra, Kurna, Hille, Divaniye ve Huveyze arasında dağınık halde bulunmaktaydı⁸⁹. Bunlar genel anlamda Şattü'l-Arap nehrinin sağ kıyısındaki mukataalarda ve İran'ın Şufter ve Dizful tarafına kadar uzanan çöllerde ikamet etmekle birlikte, bahar mevsiminde Şamiye tarafına geçerek bir kısmı Dicle nehrinin sağ ve sol cihetinde yerleşmekteydi. Beni Malik aşireti içerisindeki en önemli kollardan biri olan Beni Esed, Cibayiş başta olmak üzere Suke'ş-Şuyuh'a bağlı bölgelerde, Kurna ve Ammare'de; Beni Malik, Beni Hükkam ve Albu Muhammed aşiretlerinin arasında ikamet etmekteydi⁹⁰. Bunun yanı sıra el-Ecved aşiretine bağlı taifeler Fırat nehri boyunca Şamiye ve Cezire taraflarında; Beni Said aşiretine bağlı taifeler ise Cezire'den Himar'a kadar uzanan sahillerde meskun bulunmaktaydı⁹¹. Bunlardan el-Bedur aşireti, Nasıriye'nin kuzeyinde Batiha ve Maaya'da yaşamaktaydı⁹². Kutü'l-Ammare kasabasının yakınlarından geçen Şattü'l-Hayy nehrinin sağ ve sol tarafında, Guraf kanalı yakınlarında Rebia aşireti bulunmaktaydı⁹³. Şattü'l-Hayy nehrinin aşağı kesiminde nehrin sağ cenahında Beni Rikab ve Zübeyr aşiretleri sakindi. Bu bölgenin doğusunda Sudayfe mukataası yakınlarında Beni Said taifesi meskundu. Şatra kazası yakınlarında ise Ubude ve Hafaca taifeleri ile el-Ezirc aşireti bulunmaktaydı⁹⁴.

Müntefik aşireti kabaca bedevi, şavi, midan ve fellah olarak ayrılabilir olan dört sınıftan müteşekkildi. Bunlardan en seçkin sınıfı; at, kısrak ve deve beslemekten ve gazveden geçimlerini sağlayan bedeviler oluşturmaktaydı. Bedevilerin ayrıca hurma bahçeleri ve özel arazileri de bulunmakla birlikte, bunların ekilmesi işiyle fellahlar meşgul olmaktadır. Müntefik aşireti içerisindeki ikinci sınıfı Şaviyye oluşturmaktaydı. Ana geçimlerini koyun ve

⁸⁷ Müntefik meşihat ailesi soyağacı için bkz. Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.627.

⁸⁸ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, ss.40-46. 19. yüzyıl öncesi Müntefik Şeyh ailelerinin kolları için bkz. Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, ss.621-632.

⁸⁹ Abbas Azzavi, *a.g.e.*, C.4, s.30.

⁹⁰ *Aynı eser*, C.4, s.47.

⁹¹ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, ss.40-41.

⁹² Abbas Azzavi, *a.g.e.*, C.4, s.93.

⁹³ *Aynı eser*, C.3, s.166.

⁹⁴ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, ss.36-38 ve 76-68. Abdülcelil el-Tahir, *a.g.e.*, C.1, s.211.

kara sığırdan elde eden bu sınıf, sınırlı oranda ziraat ve at yetiştiriciliği ile de uğraşmaktaydı. Üçüncü sınıfı; ticaret, mandacılık ve kısıtlı ölçüde ziraatle uğraşan midanlar oluşturmaktaydı. Müntefik aşireti içerisindeki son ve en düşük sınıf ise, hem hurma bahçelerinde ağaç mahsulüyle; hem de pirinç, buğday, arpa, darı ziraatıyla meşgul olan fellahlardan müteşekkildi⁹⁵.

Basra vilayeti dahilinde aşiret nüfusunun yoğun olduğu bölgelerden bir diğeri de Ammare sancağıydı. Ammare sancağı büyük oranda Abu Muhammed ve Beni Lam aşiretlerinin kontrolünde bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra es-Sevaïd⁹⁶, el-Ezirc⁹⁷, Abu Derac⁹⁸ ve Beni Said taifeleri de bölgede söz sahibi konumundaydı. Ammare sancağında yaşayan aşiretlerin ekserisi hayvancılıkla ve bir kısmı da sancak dahilindeki mukataalarda ziraatle uğraşmaktaydı. Bunlardan es-Sevaïd, Abu Derac, el-Ezirc ve Abu Muhammed aşiretleri ziraatle uğraşmanlar arasındaydı⁹⁹.

Daha önceleri Beni Lam aşiretine bağlı olan ve daha sonra bağımsızlığını kazanan Abu Muhammed aşireti¹⁰⁰ Dicle nehri üzerinde Üzeyir'in her iki yakasında bulunan Ebu Hılane, Çehale (Kehla), el-Mecr, el-Meçriye (Mecr-i Kebir ve Mecr-i Sagir), el-Kesre, el-Hafire, Ale'l-Garbi ve el-Şat mukataalarında meskundu¹⁰¹. Pirinç ziraati, hayvancılık ve balıkçılıkla geçimlerini sağlayan ve büyük oranda Şii mezhebine bağlı olan Abu Muhammed aşiretinin İran'la sıkı bağları bulunmaktaydı. Aşiret 19. yüzyıl itibariyle Menşed ve Faysal olmak üzere iki kola ayrılmıştı. Menşed kolunun önde gelen aşiret şeyhleri arasında Menşed'in oğulları Vadi ile Sayhud; Vadi'nin oğulları Halife ve Arabi; Sayhud'un oğulları Hatim, Falih ve Abdülkerim ile Halife'nin oğlu Mecid bulunmaktaydı. Aşiretin Faysal kolunda öne çıkan isimler ise Faysal'ın oğlu Yesir ile, Yesir'in oğulları Osman ve Zebun'dan ibaretti¹⁰².

Abu Muhammed aşiretinin çok uzun süreler savaş halinde kaldığı bölgenin önemli aşiretlerinden bir diğeri ise Beni Lam aşiretiydi¹⁰³. Yemen'den Irak'a göçen aşiretlerden

⁹⁵ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, ss.42-43.

⁹⁶ Sevaïd aşireti Müşerreh mukataası civarında meskun bulunmaktaydı. Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, ss.685.

⁹⁷ El-Ezirc aşireti hem Ammare'de hem de Müntefik'te yerleşmiş durumdaydı. Abbas Azzavi, *a.g.e.*, C.3, ss.72-76. El-Ezirc aşiretinin Ammare kolu Mecr-i Sagir'de mukim Menşed ve Betira nehri civarında yaşayan Fahd olarak iki kolay ayrılmaktaydı. Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, ss.685, 688. El-Ezirc aşiret hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülcelil el-Tahir, *a.g.e.*, C.1, ss.170-176.

⁹⁸ Beni Lam ve Abu Muhammed aşiretleri üzerine düzenlenen 1325 tedibatı ile bağımsızlığının kazanan Abu Derac aşireti Dicle nehrinin sağ kenarında ve özellikle Kemit mukataasında meskun bulunmaktaydı. *Aynı eser*, C.3, ss.677-678. Abdülcelil el-Tahir, *a.g.e.*, C.1, s.309.

⁹⁹ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, ss.39, 59-64.

¹⁰⁰ Haider, *a.g.t.*, ss.682-683.

¹⁰¹ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, s.39; Abbas Azzavi, *a.g.e.*, C.3, ss.62-69; Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.665, 692.

¹⁰² Abu Muhammed aşireti şeyhleri soyağacı için bkz. Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.696.

¹⁰³ *Aynı eser*, C.3, s.667.

olan¹⁰⁴ Beni Lam aşireti taifeleri İran ve Osmanlı Devleti arasında bölünmüş bir durumda bulunmaktaydı. Aslında eskiden tüm Beni Lam aşireti Osmanlı hakimiyetinde olmakla birlikte, gerek aşiret arası çekişmeler gerek Osmanlı valilerinin koydukları yüksek vergiler, gerekse bölgede coğrafyasında yaşanan değişiklikler nedeniyle¹⁰⁵ aşiretin bir tarafı İran'ın Puşt-i Kuh bölgesine göçmüştü. Osmanlı hakimiyetinde kalan Beni Lam aşireti taifeleri ise Dicle nehrinin her iki yakasında ikamet etmekteydi¹⁰⁶. Büyük oranda pirinç ziraatıyla geçimlerini sağlayan Beni Lam aşireti¹⁰⁷ de çevresindeki diğer aşiretler gibi Şii mezhebine bağlıydı¹⁰⁸.

19. yüzyıl sonunda Beni Lam aşireti meşihat ailesinin önde gelen isimlerini Cendil ve Abdülali kollarına bağlı şeyhler oluşturmaktaydı. Bunlardan en önemlileri Cendil koluna bağlı Şeyh Mizban'ın oğulları Benaya, Şebib ve Lazım; Beyana'nın oğulları olan Gazban, Belasim ve Falih ile Lazım'ın oğlu Cevvay ile Abdülali koluna bağlı Gazban ve oğlu Fahd'dan müteşekkildi¹⁰⁹.

Ammare sancağında yaşayan aşiretler ismini bölgede bulunan nehirlerden alan büyük ölçekli mukataalar meskun bulunmaktaydı. Bunlar arasında Ammare şehrinin yukarısında kalan Buteyre, Buteyre'nin hemen yukarısında bulunan Mecer-i Sagir ve Ammare şehrinin hemen güneyinde yer alan Mecer-i Kebir nehir ve mukataalarını saymak mümkündür. Bunun yanı sıra Ammare şehrinin içerisinden geçen Müşerreh nehri ve bu nehirle aynı ismi taşıyan mukataa ve Müşerreh nehrinin güneyinde kalan Çehale mukataası da Ammare aşiretlerinin yerleşik bulunduğu mntıklar arasında yer almaktaydı¹¹⁰.

Basra vilayeti dahilinde aşiret nüfusunu barından bir diğer bölge ise Basra merkeziydi. Nitekim burada hurma bahçelerini işleyen fellahların bir çoğu Huzistan'ın en güçlü aşiretlerinden Kaab Aşireti'ne mensuptu¹¹¹. Aslen Necid taraflarından gelme bir kavim olan Ka'b aşireti 17. yüzyılda bölgeye gelerek Bağdad ve Basra Vali ve Mutasarrıfları vasıtasıyla buraya yerleştirilmiş ve Muşa'sa Hanedanlığı'nın güç kaybedişini fırsat bilerek hakimiyeti ele geçirmişti. Çoğunluğu bedevi olan Benî Ka'b aşireti, Osmanlılar tarafından önce Sabile'ye yerleştirilmiş fakat İran'ın bölgeye saldırıları sonucu bu bölge harabe haline gelince aşiret, 18.

¹⁰⁴ Aynı eser, C.3, s.211.

¹⁰⁵ Nitekim daha önce Basra vilayeti dahilindeki Duveric mukataasında meskun olan ve yaklaşık 10 ile 15 bin haneye yakın olan Beni Lam aşiretleri, Duveric mukataasının etrafındaki nehirlerin kurumasıyla birlikte topluca İran'a göç etmek durumunda kalmıştı. BOA, *DH.İD* 182-15, Lef 3.

¹⁰⁶ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, ss.59-64.

¹⁰⁷ Haider, *a.g.t.*, s.681.

¹⁰⁸ Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.665; Shahvar, *a.g.m.*, s.91.

¹⁰⁹ Beni Lam aşireti şeyhleri soyağacı için bkz. Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.670.

¹¹⁰ Aynı eser, C.3, ss.683-684.

¹¹¹ Oppenheim, *a.g.e.*, C.4, ss.81-82.

yüzyılda Kabban'da yasayan şeyhlerinin önderliğinde Felahiyye'ye göç etmek zorunda kalmıştı. Bölgede giderek gücünü arttıran aşiret 1812 tarihinde Madrav bin Ali bin Kasib'in aşiret reisinden Karun nehrinin ağzına yerleşmek için izin almasıyla Elbu Nesar ve Elbu Kasib olarak ikiye ayrılmıştı. Böylece Elbu Nesar aşireti Felahiyye'de kalırken, Elbu Kasib aşireti buraya yerleşerek Muhammara şehrinin temellerini atmış oluyordu. Yaşadığı bölünmeye rağmen güçlenmeye devam eden Benî Ka'b aşiretinin başına 1897 yılında kardeşi Mizal'ı öldüren Şeyh Haz'al geçmiştir. Şeyh Hazal'ın bu dönemde Huzistan ve İran Arabistan'ı, buranın kuzeyi ve Karun nehrinin batısında bulunan kabileler üzerinde büyük bir nüfuzu bulunmaktaydı¹¹². Muhammara Hakimi bu tarihten sonra da bölgede nüfuzunu arttırarak sürdürmüş ve özellikle Ammare sancağı yakınlarında da etkinliğini hissettirmeye başlamıştı¹¹³.

el-Muhaysin, el-İdris ve el-Nesar olarak üç kola ayrılan Kaab aşireti de Beni Lam aşireti gibi İran ile Irak arasında bölünmüş durumdaydı. Aşiret mensupları Osmanlı yönetimindeki Basra ile İran yönetiminde bulunan Muhammara ve Huveyze'de yaşamaktaydı¹¹⁴. Bunlardan el-Muhaysin taifesi Muhammara şehri ve civarı ile Basra şehrine bağlı mukataalarda ve Felahiyye tarafında ikamet etmekteydi. El-İdris ve El-Nesar taifeleri ise Ceziretü'l-Hızır ile buraya bağlı olan Ceziretü'l-Muhalla (Muhalla Adası) ve Behmişir ile Karun nehirlerinin sol tarafından başlayarak Sabile kasabası yakınlarına kadar uzanan hurmalıklarda yaşamaktaydı¹¹⁵. İran'la irtibatları nedeniyle bir çoğu Arapça'nın yanında Farsça da bilen aşiret mensupları Şii mezhebine bağlıydı. Bunların bir çoğu Basra merkezindeki hurmalıklarda ekim işlerini bitirdikten sonra İran tarafına geçerek bu cenahtaki tarım alanlarında da ücretli işçi olarak çalışmaktaydı¹¹⁶. Bu aşiretlerin Muhammara ve civarında meskun kesimi ise çoğunlukla çiftçilik ve çobanlıkla meşguldü¹¹⁷.

Şeklen Basra vilayetinin bir kazası durumunda olan Kuveyt'te ise halk şehirde yaşayan hazariler ile çöl kesiminde bulunan bedeviler olarak iki kısma ayrılmıştı. Hazariler tarıma elverişli toprakları bulunmadığından deniz ticareti, gemicilik ve inci avcılığı ile uğraşmaktaydı¹¹⁸. Kuveyt'in çöl kesiminde ise bir çok aşiret meskun durumdaydı. Bunlar

¹¹² Burcu Kurt, *Ortadoğu'da Bir İstikrarsızlık Unsuru: Şattü'l-Arap Sorunu*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, ss.11-12.

¹¹³ Muhammara Hakimi Şeyh Hazal İran'da ikamet etmekle birlikte daha çok İngiltere'ye tabi bir konumdaydı. BOA, *DH.İD* 182-15, Lef 3-4.

¹¹⁴ Abbas Azzavi, *a.g.e.*, C.3, ss.182-183. Aşiretler arasındaki bu ayrılmanın tarihi kökenleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa al-Najjar, Najdat Fathi Safwat, "Arab Sovereignty Over the Shatt Al-Arab During the Ka'bide Period", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984, ss.29-30.

¹¹⁵ Kurt, *a.g.t.*, ss.12-14.

¹¹⁶ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, ss.25-27.

¹¹⁷ Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, s.4.

¹¹⁸ BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi Evrâkı (HR.SYS)* 104-17, Lef 29.

arasında en çok öne çıkan kuşkusuz hükümdar ailesinin de mensup bulunduğu Anize aşiretiydi. Anize aşiretine bağlı en önemli kollar ise el-Sabah, el-Halife ve el-Calahima'dan oluşmaktaydı¹¹⁹. Anize aşiretinin yanı sıra bölgede Avazim, Raşayida, Zafir, Mutayr, Acman, Beni Hacer ve Beni Halid aşiretleri de ikamet etmekteydi¹²⁰. Kuveyt'te yaşayan Bedeviler, daha çok silah kaçakçılığı ile geçimini sağlamaktaydı¹²¹. Bunun dışında Avazim gibi balıkçılıkla uğraşan aşiretler de mevcuttu¹²². Şafi mezhebine bağlı olan Kuveyt ahalisi Hicaz bölgesinden gelmiş olan ve Anize aşiret federasyonuna bağlı olan Utub aşiretine mensup Sabah ailesinin hakimiyeti altında bulunmaktaydı¹²³.

Çöllerde yaşayan ve bir takım zaruri ihtiyaçlarını görmek için şehir ve kasabalar ile irtibat kuran urban ile şehirliler arasında bir karşıtlık olduğu iddia edilegelmiştir¹²⁴. Buna göre aşiretler devamlı olarak şehirli ahalinin ekili arazilerini ve mallarını yağmalamakta ve şehirliler de bedevilere uhuvve adı verilen bir vergi vererek yağmalanmaktan kurtulmaya çalışmaktaydı¹²⁵. Bunun asıl nedeni ise urbanın ve şehirlilerin yaşayış ve hayata bakış farklarından meydana gelmekteydi. Bu görüşe göre hayatlarını üstün olmak ve savaşarak kazanmak üzerine kurmuş olan urban Gazve ve yağmacılıkla geçimini sürdürmekte ve şehirlerde yaşayan ve ticaret ve zanaat ile uğraşan kesimini hakir görmekteydi. Zira urban ahalisine göre güce dayanmayan ve kılıçla kazanılmamış olan herşey korkaklık ve zaaf sembolüydü. Bununla birlikte özgürlüğe düşkün olan ve devlet idaresine inanmayan urbanın aksine şehirde yaşayan halk, kol ve fikir gücüyle geçimlerini sağlamakta ve devlet otoritesine itaate inanmaktaydı. Bu durum ise urban ile şehirler arasında keskin bir ayrımı getirmekte ve iki cenahın birbiriyle düşman bir hayat yaşamasına sebep olmaktadır¹²⁶.

Bununla birlikte şehirde yaşayan halkla aşiretler arasında iddia edilenin aksine aşiret olmaktan gelen bir savaş durumu değil karşılıklı bağımlılığın mevcut olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim bedeviler ve şehirli ahali arasında zaman zaman çatışmalar olmakla birlikte, bunun bedevilerin yalnızca bedevi olmasından doğan bir sebeple açıklanması çok da mümkün görünmemektedir. Bu noktada zaman zaman meydana gelen söz konusu karşıtlığı sosyo-ekonomik gerekçelerle açıklamak mümkündür. Nitekim aşiretler sahip oldukları

¹¹⁹ J. G. Lorimer, *Gazeteer of the Persian Gulf, Oman and Central Arabia*, V.3, Archive Editions 1986, s.1000.

¹²⁰ Ahmad Mustafa Abu Hakima, *The Modern History of Kuwait (1750-1965)*, London 1983, s.113; Brian D. Clark, "Tribes of the Persian Gulf", *The Persian Gulf States*, Baltimore and London 1980, s.499.

¹²¹ Hariciye Nezareti, *Kuveyt Meselesi*, ss.3-4; Peter Mansfield, *Kuwait: Vanguard of the Gulf*, London 1990, s.20.

¹²² Clark, *a.g.m.*, s.499.

¹²³ Rosemarie Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, the United Arab Emirates and Oman*, London 1989, s.79.

¹²⁴ Fuad Hüseyin el-Vekil, *Cema'atü'l-Ahali fi'l-Irak*, Bağdad 1986, s.11; Ghassan Atiyyah, *a.g.e.*, s.22.

¹²⁵ Kurşun, *a.g.e.*, ss.12-14.

¹²⁶ Bu konudaki en keskin görüş için bkz. Ali el-Verdi, *a.g.e.*, ss.11-34, 62-63, 77-81.

değişik ekonomik aktivitelerle, bölge ekonomisine çeşitli şekillerde katkı yapmaktaydı. Gerçekten de aşiretler hayvan yetiştiriciliği, özellikle at ve deve yetiştiriciliği bakımından uzun mesafeli ticarete ve askeri kullanıma katkıda bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra yarı yerleşik ve yerleşik aşiretler, şehrli halkın hububat, hurma, et ve süt ürünleri, ham yün ve deri gibi ihtiyaçlarını karşılarken buna karşılık işlenmiş mamuller, silah, araç-gereç ile kahve, çay gibi lüks mamuller için şehre muhtaçtı.

Aşiretler yalnızca pazar için üretimde bulunmakla kalmamış, aynı zamanda ticaretle de uğramışlardı. Bu güçlü “tüccar-aşiretler” arasında hububat ve at ihracatında uzmanlaşmış olan Muhammara aşiretlerini, neredeyse yerel bir sarraf ailesi haline gelen Müntefik konfederasyonunun el-Şebib kolunu, Zübeyr kasabasında Mezopotamya ve Körfez bölgesinde son derece etkin bir tüccar ailesi olan Necid’li el-Züheyir ailesini saymak mümkündür¹²⁷. Aşiretlerin ticaretle ilgilenmesi ortaya aşiret pazarlarıyla öne çıkan şehirlerin varlığını ortaya çıkarmıştır. Zübeyr’in yanı sıra Müntefik aşiretlerinin hakimiyetinde olan Suke’ş-Şuyuh şehri de işlenmiş mamuller, zirai ve yan ürünler ile hayvan alım-satımının merkezi haline gelmiş ve Bağdad, Basra ve Necid ticareti için merkez bir konuma yükselmişti. Urban-şehir ilişkileri bununla da sınırlı kalmamış bir çok zengin aşiret reisi, Basra gibi şehir merkezlerinde büyük ölçekli arazi satın almıştı. Buna verilebilecek en güzel örnek Muhammara Şeyhi Hazal Han, Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ve es-Sadun ailesinin bölgede sahip olduğu arazilerdir¹²⁸.

1.3. Ekonomi ve Toprak Mülkiyeti

Basra vilayeti ekonomisi tarım, hayvancılık ve bu ikisi sonucunda elde edilen mamullerin ticaretine dayanmaktaydı. Basra vilayetindeki yerleşik ahali ile kısmen yerleşik hayata geçmiş aşiretler arasında tarım son derece yaygın bir geçim kaynağıydı. Hayvancılık ise, özellikle bölgede nüfusun büyük bir kısmını da oluşturan göçebe aşiretler arasında yaygın olan yapılmaktaydı¹²⁹. Özellikle Şattü’l-Arap bölgesinde halkın önemli geçim kaynaklarından biri de balıkçılıktı¹³⁰.

¹²⁷ Samira Haj, *a.g.m.*, s.53.

¹²⁸ Hala Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745-1900*, New York 1997, ss.21-22.

¹²⁹ Basra vilayeti ve civarında yetiştirilen hayvanların cinsleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. John P. Hewett, *Some Impressions of Mesopotamia in 1919*, London 1920, ss.8-11.

¹³⁰ Med-cezir hareketleri sonucu bölgede balık rahatça ve çok sayıda avlanabilmekteydi. Kurt, *a.g.t.*, s.11.

Hayvancılıkla uğraşan aşiretler arasında koyun, manda, kara sığır, deve ve at yetiştiriciliği arasında son derece yaygın olmakla birlikte bu alanda en çok ön plana çıkan unsuru at yetiştiriciliği oluşturmaktaydı. Basra vilayetinde yetiştirilen bu taylar askeri amaçlarla Hindistan, İngiliz ve Osmanlı ordularında kullanıldığı gibi, aynı zamanda hediye veya devlet himayesinin sembolü olacak şekilde bir değişim aracı olarak da algılanabilmekteydi¹³¹. Bu nedenle Basra vilayeti dahilinde yetiştirilen taylar Sukü’ş-Şüyuh, Basra, Muhammara ve Kuveyt vasıtasıyla Hindistan’a ve İngiltere’ye ihraç edilmekteydi¹³². Özellikle Basra, Muhammara ve Kuveyt at sevkياتının yapıldığı ana limanlar olarak öne çıkmıştı¹³³.

Basra Vilayetinin en önemli geçim kaynağını ise kuşkusuz tarım gelirleri oluşturmaktaydı. 1908 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu hala bir tarım devleti konumundaydı. Irak’ın ve özelde Basra vilayetinin durumu da buna bir istisna teşkil etmemiştir. 1914 verilerine göre Irak’ta tarımın bölge geliri içerisindeki payı %68 dolayındaydı¹³⁴. Vilayet ekonomisinin büyük kısmı tarıma dayalı olmasına karşın bölgede tarım metodları gelişmiş olmaktan çok uzaktı. Emlak-ı Seniyye (daha sonra Emlak-i Müdevvere) dışında kalan ekili arazilerin hemen hepsinde ilkel tarım metodları kullanılmaktaydı¹³⁵.

Basra vilayeti dahilinde yetiştirilen en önemli tarım ürünü hurmaydı¹³⁶. Meyvesinin besinsel tüketiminin yanı sıra, hurma ağacının her bir parçası bölgede ayrı şekillerde değerlendirilmekteydi. Bölgede hurma dallarından kayık ve sandal¹³⁷; dolap, masa, kanepeler gibi ev mobilyaları; tepsi gibi ev eşyaları yapılmaktaydı. Hurma ağacından odun ve kereste elde edildiği gibi ağacın liflerinden de ayrıca faydalanılmaktaydı. Hurma ağacının meyvesi ise besin maddesi olarak tüketildiği gibi bunun yanı sıra pekmez, rakı ve sirke yapımında da ayrıca kullanılmaktaydı. Bölgede hurmanın çekirdekleri de ziyan edilmemekte ve hayvan

¹³¹ Haj, *a.g.e.*, ss.160-163. Kuveyt’teki at ticareti ve fiyatlar konusunda daha ayrıntılı bir bilgi için bkz. Ahmad Mustafa Abu Hakima, *a.g.e.*, s.105.

¹³² Longrigg, *a.g.e.*, ss. 28-29; Âli Bey, *Dicle’de Kelek ile Bir Yolculuk, İstanbul’dan Bağdad’a ve Hindistan’a: Min Sene 1300 İla Sene 1304 (1884-1888)*, İstanbul 2003, s.84; Ahmad Mustafa Abu Hakima, *a.g.e.*, s.103.

¹³³ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, İstanbul 1997, s.43; Fattah, *a.g.e.*, ss.159, 169-170, 181.

¹³⁴ Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960: Yirminci Yüzyıl Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara 2003, s.102.

¹³⁵ Longrigg, *a.g.e.*, s.31; Mohammad Salman Hasan, *Foreign Trade in the Economic Development of Modern Iraq: 1869-1939*, University of Oxford St. Antony’s College Yayınlanmamış Doktora Tezi, Oxford 1958, s.85.

¹³⁶ Bu dönemde Fav’dan Kurna’ya kadar, Şattü’l-Arap nehrinin tüm sahil kesimi kesintisiz olarak hurma bahçeleriyle kaplı bulunmaktaydı. Süleyman Feyzi, *Müellifat Muhtare*, s.322. Basra’nın en önemli tarımsal ve ticari ürünü olan hurmanın burada yaklaşık 300 çeşidi bulunmaktaydı. Basra hurması çeşitlerinin tam listesi için bkz. *Aynı eser*, ss.327-333.

¹³⁷ Bu sandallara “kaffa” adı verilmekteydi. Bölge nehirleri üzerinde hayvan ve eşya nakliyatı için kullanılan ve hurma dallarından imal edilerek üzerlerine katran sürülen bu sandallar son derece dayanıklı olmaktaydı. *Seyahat: İstanbul, Samsun, Diyarbakir tarihiyle Bağdad ve Basra’ya ve Oradan Haleb ve İskenderun tarihiyle İstanbul’a Kadar Seyahati Mutazammın Mektuplardan Müteşekkildir*, İstanbul 1311, s.114, 138.

besini olarak kullanılmaktaydı¹³⁸. Vilayet dahilindeki Basra, Ammare ve Müntefik gibi öne çıkan tarım bölgelerinde elde edilen ve önem taşıyan bir diğer ürünü ise pirinç oluşturmaktaydı¹³⁹. Vilayet dahilinde buğday ve arpa da yetiştirilmekle birlikte, bunlar ancak bölge ihtiyacını karşılayacak miktarlardaydı¹⁴⁰.

Bölgede yetişen tarım ürünleri vilayet dahilinde bulunan sancaklara göre değişiklik göstermekteydi. Nitekim Basra merkezi, Şattü'l-Arap nehri boyunca uzanan geniş hurma bahçeleriyle meşhur olup en önemli ürünü hurmaydı¹⁴¹. Bunun yanı sıra Basra sancağında çeşitli meyve ve sebze yetiştiriciliği de yaygındı¹⁴². Aşiretlerin yoğun olarak meskun olduğu vilayetin kuzey kesimlerinde ise kışın buğday ve arpa gibi tahıllar¹⁴³, yazın ise çoğunlukla pirinç, küçük ölçeklerde ise mısır, darı, mercimek gibi ürünler yetiştirilmekteydi¹⁴⁴. Müntefik sancağından elde edilen ana ürünü pirinç oluşturmakta, bunun yanı sıra buğday ve arpa da sıklıkla yetiştirilmekteydi¹⁴⁵. Ammare sancağı ise büyük ölçüde bölgenin ticaretinin de canlandırılan pirinç ile ün salmıştı¹⁴⁶.

Basra vilayeti dahilinde yetiştirilen bu ürünlerin bir kısmı iç tüketime yönelik olduğu gibi bir kısmı da dışarıya ihraç edilmekteydi. Bu bağlamda vilayetin en önemli ihraç kalemini hurma oluşturmaktaydı. Özellikle Basra sancağındaki geniş “nahilistanlarda” yetiştirilen hurma, iç tüketimde kullanıldığı gibi¹⁴⁷ Avrupa talebinin de büyük bir kısmını

¹³⁸ Aynı eser, s.115.

¹³⁹ Longrigg, a.g.e., s.6.

¹⁴⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.204. Bununla birlikte 1907 istatistiklerine göre Irak eyaletlerinde hububattan toplanan oşür, bütün tahsilatın %88'ini oluşturmaktaydı. Donald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri, 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.2, İstanbul 2004, s.962; Âli Bey, a.g.e., s.101. Hatta Basra vilayetinde 1908-1913 tarihleri arasında senelik 36.000 ila 231.000 ton arası hububat ihracatı rakamlarına ulaşılmıştı. Hewett, a.g.e., s.4. Bazı yazarlar ise hububatın daha çok bölge içerisinde tüketilmesini ve ihraç edilmemesini Osmanlı-İngiliz çekişmesine ve bu çekişmede gecip gelmeye çalışan Osmanlı devletinin yerel ekonomi politikasına bağlamıştır. Hala Fattah, “The Politics of the Grain Trade in Iraq (1840-1917)”, *New Perspectives on Turkey*, 5-6 (1991), ss.159-165.

¹⁴¹ Mehmed Hurşid Paşa, a.g.e., İstanbul 1997, s.4.

¹⁴² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.205; *Seyahat: İstanbul, Samsun, Diyarbekir tarihiyle Bağdad ve Basra'ya ve Oradan Haleb ve İskenderun tarihiyle İstanbul'a Kadar Seyahati Mutazammın Mektuplardan Müteşekkildir*, s.152; *The Persian Gulf Pilot; The Persian Gulf, The Gulf of Umman and Markan Coast*, Vol.5, s.214; Süleyman Nutki (Mütercimi), *Basra Körfezi Rehberi*, Dersaadet 1317, s.491.

¹⁴³ Haider, a.g.t., s.227.

¹⁴⁴ Aynı tez, s.231; Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıratı*, İstanbul 2011, s.170.

¹⁴⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.210.

¹⁴⁶ Aynı eser, s.215. Basra merkez ve Ammare'de II. Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa'ya ait olan daha sonra ise Maliye hazinesine devredilen mukataaların isim listesi ve bu mukataalarda yetiştirilen ürünlerin ayrıntılı listesi için bkz. Sert, a.g.t., ss.67-83.

¹⁴⁷ Basra'dan aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer kesimlerine ve payitahta da sevkiyat yapılmaktaydı. *Seyahat: İstanbul, Samsun, Diyarbekir tarihiyle Bağdad ve Basra'ya ve Oradan Haleb ve İskenderun tarihiyle İstanbul'a Kadar Seyahati Mutazammın Mektuplardan Müteşekkildir*, s.151.

karşılıkmaktaydı¹⁴⁸. Pirinç de önem arz eden bir diğer ihrac maddesiydi. 1869 tarihinde Süveyş kanalının açılmasıyla Basra vilayetinde Avrupa ile yapılan ticaret artmasına rağmen, vilayet tarımı Osmanlı idaresi boyunca bir plantasyon ekonomisi haline dönmemiş ve tek bir ürün üzerine yoğunlaşmamıştı¹⁴⁹.

Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Avrupa'nın ve hassaten İngiltere ve dolayısıyla Hindistan'ın Basra vilayetinin ithalat ve ihracatındaki rolü giderek artmıştır¹⁵⁰. Nitekim 1900-1913 yılları arasında İngiltere Irak'a yapılan ithalatın neredeyse yarısını elinde tutarken, ihracatın da dörtte birlik kısmı bu ülkeye yapılmaktaydı. Hindistan'ın payı da bu ülke ile birlikte düşünüldüğünde İngiltere'nin payını, Irak'ın toplam ithalatının üçte ikisi, ihracatının ise neredeyse yarısı olarak zikretmek mümkündür¹⁵¹. Bu verilerle paralel olarak 1910-1913 yılları arasında Basra limanında İngiltere'nin gemi trafiği yıllık 240.000 ton iken en yakın rakibi Almanya yalnızca 38.000 tonda kalmıştır¹⁵².

Basra vilayetinde gerek tarım gerekse hayvancılıktan elde edilen ürünlerin iç ve dış talebe sunulması gerekliliği ortaya ticari anlamda öne çıkmış çeşitli pazarları çıkarmıştı. Bu anlamda Basra vilayeti dahilindeki en önemli pazarlardan biri Basra şehriydi. Basra sahip olduğu liman sayesinde yalnızca hurma sezonunda bile Kuveyt ve Necid'li tüccarlar ile buraya ürünlerini pazarlamaya gelen aşiret mensupları, ziraatle meşgul aşiretlerin şeyhleri ve ayrıca İran, Hindistan ve İngiliz nakliyat şirketlerinin temsilcilerini ağırlamaktaydı. Basra Hindistan'a gemiler vasıtasıyla gönderilen malların ana çıkış noktasını oluşturmasının yanı sıra; Necid, Kuveyt, Bağdad ve Huzistan gibi bölgelerin de geçiş noktasında

¹⁴⁸ 1868-1913 tarihleri arasında Basra'dan gerçekleşen hurma ihracatı rakamları için bkz. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists, and Free Officers*, Princeton 1978, s.241.

¹⁴⁹ Bazı yazarlar tarafından Irak'ın Avrupa ekonomisiyle entegrasyonu akabinde dünya pazarı için üretim yapan bağımlı bir yapının ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Samira Haj, *The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power, and Ideology*, New York 1997, s.9; Ortaylı, *a.g.m.*, s.221. 1870lerde başlayan bu entegrasyon süreci neticesinde en azından Basra vilayetinde iç tüketimin yanı sıra pazar odaklı üretimin yaygınlaştığı iddia edilebilir olmakla birlikte, bunun bölgede Mısır'da olduğu gibi dış piyasaların isteğine göre şekillenen bir ürün yelpazesi yarattığını iddia etmek güçtür. Avrupa piyasaları ile entegrasyon ve yeni arazilerin ekime açılmasıyla birlikte Irak'ta ve özelde Basra vilayetinde hububat ve hurma üretimi artmış ve uluslararası piyasaların bu ürünlere ihtiyacı ise yalnızca var olan üretimin artışını körüklemiştir. *Aynı eser*, s.23. 1870 öncesi ve sonrası üretilen ürünler ve ihrac rakamları için bkz. Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London & New York 2000, s.182, 275; Fattah, *a.g.e.*, s.158; Mohammad Salman Hasan, *a.g.e.*, ss.42-61. Bununla birlikte tarımın yükselişi aşiretleri ve özellikle de büyük aşiret şeyhlerini hayvan yetiştiriciliğinden zirai üretime yönlendirmiş ve böylece aşiret reislerinin büyük toprak sahiplerine evrildiği bir yapıya geçmişti. Haj, *a.g.e.*, s.23.

¹⁵⁰ Yakub Serkis, "el-Basra: Ticaretuha Kubeyle Sadri'l-karni't-tasi'aşar ve Ba'dehu", *Mebahisü'l-Irakiyye*, C.2, s.275; Zaki Saleh, *Britain and Iraq: A Study in British Foreign Affairs*, Londra 1995, ss.138-139.

¹⁵¹ Fattah, *a.g.e.*, s.157; David Fraser, *The Short Cut to India: The Record of a Journey Along the Route of the Baghdad Railway*, Edinburg and London 1909, s.260-261; Gökhan Çetinsaya, "The Ottoman View of British Presence in Iraq and the Gulf: The Era of Abdulhamid II", *Middle Eastern Studies*, 39:2, s.194.

¹⁵² Owen, *a.g.e.*, ss.275-276. Almanya, Hindistan ve İngiltere'nin yanı sıra Basra vilayetinden Amerika Birleşik Devletleri'ne de ihracat yapılmaktaydı. Serkis, "el-Basra: Ticaretuha Kubeyle Sadri'l-karni't-tasi'aşar ve Ba'dehu", s.276; Davut Hut, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2000, Sayı. 3, ss.131-132.

bulunmaktaydı¹⁵³. Basra aynı zamanda Bağdad şehrinin de bir iskelesi konumundaydı¹⁵⁴. Bu haliyle Basra şehri yerel tüccarların yanı sıra gerek başka vilayetlerden, gerekse civar bölgelerden gelen ticaret erbabını barındırmaktaydı. Basra'daki bu renkli ticari yapının başında ise hem bölgenin Sünni lideri, hem de geniş ölçekli toprak sahipliğiyle bilinen Basra nakibü'l-eşraf ailesi bulunmaktaydı¹⁵⁵.

Basra vilayetine dahil olmamakla birlikte vilayetle doğrudan ilişkileri itibariyle bölge coğrafyasına dahil edilecek diğer bir pazar da Muhammara idi. 600 tona kadar gemilerin girişine izin veren doğal bir limana sahip olan Muhammara şehri, Karun nehrinin ağzında, Şattü'l-Arap nehrinde cereyan eden tüm trafiği denetleyebilecek son derece kilit bir konumdaydı. 1900lü yıllarda Karun nehrinin ulaşımına açılmasıyla önem kazanan Muhammara, Güney Irak ve Kuveyt başta olmak üzere tüm civar ülkelerin tüccarlarına ev sahipliği yapan bir pazar görünümündeydi¹⁵⁶. Muhammara şehrinde İngiliz, Alman, İranlı ve Rus firmalara ait bir çok ticarethane de bulunmaktaydı. Ayrıca Muhammara'ya yaklaşık altı mil uzaklıkta olan ve üzerinde Anglo-Persian Oil Company'nin petrol tesisleri bulunan Abadan da Muhammara'yı stratejik açıdan önemli kılmaktaydı¹⁵⁷. Nitekim Huzistan sınırları dahilinde bulunan Mescid-i Süleyman'dan elde edilen petrol Abadan adasında bulunan rafineride işlenmekte ve Muhammara limanı vasıtasıyla da ülke dışına ihraç edilmekteydi¹⁵⁸. Osmanlı yönetimleri tarafından Basra şehrine ciddi bir rakip olarak telakki edilen Muhammara ayrıca Kuveyt'le birlikte İran'a ve Irak'a yapılmakta olan silah kaçakçılığının da merkezi konumundaydı¹⁵⁹.

Muhammara'nın yanı sıra Basra'ya birkaç saat mesafede bulunan Zübeyr kasabası da Necid'le yapılan karayolu ticaretinin merkezi olan büyük bir pazar durumundaydı. Yükselen Vahhabi hareketi ve bu harekete muhalefet edenlerin göç dalgaları sonucu 19. yüzyıl ortalarında canlanmaya başlayan Zübeyr, Vahhabilerin kontrolündeki ticaret yollarına bir alternatif oluşturarak kısa sürede gelişmiş ve bölgenin en zengin şehri haline gelmişti. Çöle

¹⁵³ Fattah, *a.g.e.*, ss.69-70.

¹⁵⁴ Hut, *a.g.m.*, s.123.

¹⁵⁵ Fattah, *a.g.e.*, ss.70-71. Basra nakibü'l-eşraf ailesinin gerek Rufai tarikatıyla bağları, gerek vakıflar ve sahip oldukları hurmalıklardan elde ettikleri gelir ve gerekse Hindistan ile kurmuş oldukları ticari faaliyetler sayesinde elde etmiş oldukları politik güç bu aileyi Basra'nın de facto yöneticisi haline getirmişti. Bu ailenin özellikle Kuveyt ve Muhammara şeyhleri ile sıkı ekonomik bağları bulunmaktaydı. *Aynı eser*, ss.79-80; Visser, *a.g.e.*, s.33. Nitekim Muhammara Hakimi Şeyh Hazal ve Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah, Seyyid Talib'e her ay ikişer bin altın vermektedir. Beyoğlu, *a.g.e.*, s.93.

¹⁵⁶ *Aynı eser*, s. s.73.

¹⁵⁷ Süleyman Feyzi, *Müzekkirat*, ss.45-47.

¹⁵⁸ Mostafa Ansari, *The History of Khuzistan (1878-1925): A Study in Provincial Autonomy and Change*, Illinois University Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago 1974, ss.284-293; Kurt, *a.g.t.*, ss.18-19. Kuşkusuz petrolün ihraç edildiği ana ülke, donanması kömürden petrole yeni geçiş yapmış olan İngiltere'ydı. Mostafa Ansari, *a.g.t.*, s.190.

¹⁵⁹ Fattah, *a.g.e.*, s.199.

açılan son kapı olarak son derece stratejik bir pozisyona sahip olan Zübeyr, Arabistan'dan gelen ticaret yolları üzerinde bulunması hasebiyle de önem kazanmaktaydı. Zübeyr'in yerel ahalisini büyük oranda Necid asıllı olan ve genelde Hindistan ile uzun mesafeli ticaretle uğraşan tüccarlar oluşturmaktaydı¹⁶⁰. Ayrıca ürettikleri malları pazarlamak amacıyla kasabaya gelen Bedevi'ler de kasabanın hareketliliğine büyük oranda katkı sağlamaktaydı. Nitekim Zübeyr özellikle Arabistan ve Irak'ta yetiştirilen atların satıldığı önemli bir pazar olarak ün salmıştı¹⁶¹.

Basra vilayetinin güney kesimindeki büyük ölçekli ticaret merkez ve limanlarının yanı sıra özellikle kuzey bölgesinde yoğunlaşmış olan aşiret odaklı pazarların da varlığından söz etmek mümkündür. Bunların en önemlilerinden biri ise Suke'ş-Şüyuh kasabasıydı. Bu kasaba Müntefik aşiretleri başta olmak üzere Fırat bölgesi aşiretlerinin ticaret merkezi olarak öne çıkmıştı¹⁶². Bölge aşiretlerinin ürettiği malların satıldığı bir Pazar olan kasaba aynı zamanda Necid ve Basra ile yapılan transit ticaretten de payını almaktaydı¹⁶³. Basra vilayetine bağlı bir kaza olan Kuveyt şehri de Necid ve İranlı tüccarlar ile Necid aşiretleri için bir pazar görünümünde olmakla birlikte Kuveyt her daim Suke'ş-Şüyuh kasabasının gölgesinde kalmış ve tali bir değişim merkezi olarak varlığını sürdürmüştü¹⁶⁴. Bölgedeki pazarlardan bir diğeri ise Arabistan'dan Fırat bölgesine ve Güney Irak'a emtia akışının sağlandığı Hamisiye idi. Hamisiye her ne kadar 19. yüzyıl başında Suke'ş-Şüyuh'a alternatif olması amacıyla kurulmuşsa da daha sonra ticari hareketliliğiyle neredeyse bu kasabanın önüne geçmişti¹⁶⁵. Nehir ulaşımının gelişimiyle canlanan Ammare şehri¹⁶⁶ ise ziraatle uğraşan aşiret nüfusuyla Basra vilayetinin önemli pazarlarından biriydi. Nehir ticareti ve ihraç odaklı zirai yapısıyla ön plana çıkan şehir, Dicle üzerindeki tüm ticareti denetleyebilecek stratejik bir konumda inşa edilmişti. Ayrıca Dicle'nin kenarına kurulmuş olmasıyla Ammare, transit nehir ticaretinden de pay elde etmekteydi. Bunun yanı sıra pirinç ve hububattan oluşan ihraç kalemleriyle İngiliz

¹⁶⁰ Arnold Wilson da 1920 tarihli raporunda Zübeyr'i, Necid asıllı sakinleri nedeniyle, Mezopotamya'dan ziyade Arabistan'a benzeyen bir kasaba olarak tanımlamıştı. A. T. Wilson, *Review of the Civil Administration of Mesopotamia*, London 1920, s.3. Züheyrzâde ailesi Zübeyr'in lideri konumunda bulunmaktaydı. Necid asıllı tüccar bir aile olan Züheyrzâdelerin Halep ve Basra şehirlerinde de ticari bağlantıları bulunmaktaydı. Fattah, *a.g.e.*, s.196.

¹⁶¹ *Aynı eser*, ss.71-72, 195.

¹⁶² Batatu, *a.g.e.*, s.285.

¹⁶³ Fattah, *a.g.e.*, s.72.

¹⁶⁴ *Aynı eser*, s.68 ve 192; Frederick F. Anscombe, *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia, and Qatar*, New York 1997, s.92; Ahmad Mustafa Abu Hakima, *a.g.e.*, s.101.

¹⁶⁵ Fattah, *a.g.e.*, ss.193-194.

¹⁶⁶ Haider, *a.g.t.*, s.674.

piyasalarının talebini de karşılamaktaydı¹⁶⁷. Geniş ve gelişmiş bir kasaba olan Şatra da aşiretler arasında ürünün el değiştirdiği bir pazar görünümündeydi¹⁶⁸.

Irak'ta ve Basra vilayetinde tarımın ekonominin ana damarını oluşturması bölgede toprak mülkiyetinin biçimlenişini de önemli kılmış ve etkilemişti. Irak kıtasında mülkiyet yapısı 1860lara kadar resmi ve geleneksel olarak çift başlı olarak devam etmiştir. Bu dual yapıda bir yanda Osmanlı hukukunun belirlediği “miri arazi” sistemi yer alırken, diğer tarafta ise aşiretsel olarak süre gelen “dira” sistemi bulunmaktaydı.

Osmanlı hukuku açısından bakıldığında Irak arazisi, Halife Ömer'in Irak'ı fethinden sonra, İslam kanunlarına göre yeniden şekillendirilmişti. Buna göre; Basra ve çevresindeki araziler, gazilere dağıtılarak arazi-i öşriye, diğer bölgelerdeki araziler ise, yerli halkın elinde bırakılarak arazi-i haraciye olmak üzere, Irak arazisi iki kısma ayrılmıştı. Osmanlı döneminde de bu durum bir müddet devam etmiş, ancak daha sonraları Irak arazisinin bir çoğu, bir görüşe göre, arazi sahiplerinin nesillerinin kesilmesiyle ve diğer bir görüşe göre ise, arazi sahiplerinin ziraat yapmaya güçleri kalmaması üzerine, bu arazilerin boş bırakılmaması için devlet tarafından el konulmak suretiyle arazi-i miriye hükmünü kazanmıştı. Miri araziler, doğrudan devlet tarafından tasarruf olunarak, maktuiyet suretiyle mültezimlere veya emaneten devlet memurlarına verilerek idare edilmişti¹⁶⁹.

Devlet açısından bakıldığında toprak mülkiyetinin yapısı kanunen bu şekilde algılanmakla birlikte pratikte 19. yüzyıl ortalarına kadar şehirlere yakın bölgeler ve sulanan araziler dışında kalan Irak'ın büyük bir kesiminde, aşiretler arasında kolektif sahipliğe dayalı “Dira” veya “Lazma” tabir edilen toprak sistemi yaygın bulunmaktaydı¹⁷⁰. Aşiret mensuplarının uzun süreli kullanımına bağlı olarak gayri resmi bir kullanım hakkı ve sahiplik yaratmış olan bu sistem bölgede Osmanlı kontrolünün zayıflığı ve bunun neticesinde etkinliğin aşiretlerin eline geçmesi sonucu ortaya çıkmıştı¹⁷¹. Irak'ta her aşiret konfederasyonunun “dira” tabir olunan ve gerek ekili gerekse pastoral arazilerden oluşan bir yaşam alanı bulunmaktaydı. Federasyonun kolektif sahipliğinde bulunan bu alan, aşiretin kolları arasında paylaştırılmaktaydı. Bu sisteme göre aşiretin hakimiyetinde bulunan arazi, her

¹⁶⁷ Fattah, *a.g.e.*, ss.201-202.

¹⁶⁸ Van Ess, *a.g.e.*, s.38.

¹⁶⁹ Adem Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2005, s.26.

¹⁷⁰ Bununla birlikte, Basra merkezi ve civarında bulunan ve aşiret yapısı mevcut olsa bile ekonomik anlamda hükmünün olmadığı ve bireysel aidiyetin öne çıktığı hurma bahçelerinin mevcudiyetinden de bahsetmek mümkündür. Owen, *a.g.e.*, s.281. Yine miri arazi statüsünde olan bu hurma bahçelerinde mahsulatın kimi zaman üçte, kimi zamansa biri fellahlara kalmakta, geri kalan kısmı ise devlete teslim edilmekteydi. Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, s.17.

¹⁷¹ Albertine Jwaideh, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During the Late Ottoman Times", s. 334.

ne kadar ekili arazinin beşte birinden yarısına kadar varan oranlardaki kısmı aşiret şeyhine ait farz edilse de¹⁷², tüm aşiret mensuplarının ortak mülkiyetinde sayılmaktaydı¹⁷³. Şeyhin aşiretin temel ihtiyaçlarını karşılamak için kullandığı arazi dışında kalan topraklar ise “serkar” veya “müllak”lar tarafından işlenmekteydi. Böylece “mukataa”lardan oluşan “dira”, serkarların idaresinde bulunan “kıta” ve küçük çiftçiler tarafından işlenen ve “kıta”ları oluşturan “feddan”lara bölünmüştü. Aşiret mensupları arasındaki eşit dağılımı sürdürebilmek adına bu topraklar değişen koşullara uygun olarak her sene aşiretin taifeleri ve bunların mensupları arasında yeniden bölüştürülmekteydi¹⁷⁴.

“Dira” sisteminin yanı sıra Basra vilayetinde farklı toprak sahipliği pratikleri de bulunmaktaydı. Bunlar tam anlamıyla toprak sahipliği olarak tabir olunan mülkiyet hakkına “dira”dan daha yakın olan “nakşa” ve “ta‘aba” idi. Genel olarak pirinç üretilen bölgelerde yaygın olarak görülen “nakşa”, toprağa tasarruf hakkının yanı sıra, bu arazi üzerinde miras ve satış haklarını da içermekteydi. Bununla birlikte araziye elden çıkarma, yalnızca aşiret mensupları arasında yapıldığı müddetçe geçerli olan bir eylemdi. Hurma yetiştirilen arazilerde sıkça görülen “ta‘aba” ise araziye işleyenlere, toprak sahibi izin verdiği ve tasarruf kontratının devam ettiği müddetçe araziye istediğine intikal ettirme imkanı vermektedir. Ayrıca bu sistem araziye tasarruf eden şahsa, toprağa ağaç dikme yetkisini de vermekte ve hatta belirli şartlar altında bu ağaçlandırılan toprağa sahip olma imkanı dahi tanımaktaydı¹⁷⁵.

Basra vilayetindeki toprak sahipliği pratiklerinde değişime yol açan en önemli etkenlerden biri şüphesiz 1869 yılında Süveyş kanalının açılması ve Avrupa limanlarından hareket eden gemilerin bu yol vasıtasıyla Basra’ya ulaşması olmuştur¹⁷⁶. Bu tarihten önce Irak ticareti, Hindistan ve Basra Körfezi ile yapılmakta ve küçük ölçekli bir hacme sahip bulunmaktaydı¹⁷⁷. Her ne kadar 1860lardan itibaren Lynch ve Umman-ı Osmani şirketleri vasıtasıyla Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletilmesi ve Bombay-Basra arası gemi seferlerinin başlatılması Irak ticaretinde ufak çaplı bir hareketlendirme yaratmışsa da bölgenin

¹⁷² Bununla birlikte aşiret şeyhleri toprak sahibi olmaktan ziyade, aşirete ait olan toprağı aşiretin çıkarları için kullanan bir lider görünümündeydi. Charles Issawi, “Land Tenure in the Nineteenth Century”, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago and London 1966, s.165.

¹⁷³ Hanna Batatu, *a.g.e.*, ss.71-72; Matti I. Moosa, “The Land Policy of Midhat Pasha in Iraq, 1869-1871”, *The Islamic Quarterly*, V.XII, London 1968, ss.147-148; Donald Quataert, *a.g.m.*, ss.985-986.

¹⁷⁴ Issawi, “Land Tenure in the Nineteenth Century”, s.163-165. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Jwaideh, “Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During the Late Ottoman Times”, ss.335-337; Doreen Warriner, *Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq*, London 1957, ss.135-136.

¹⁷⁵ Bununla birlikte toprak mülkiyeti rejimi aynı şekilde pirinç veya hurma yetiştirilen bölgelerde her zaman homojen olmayıp farklılık gösterebilmekteydi. Haj, *a.g.e.*, ss.18-19.

¹⁷⁶ Sluglett and Sluglett, *a.g.m.*, s. 493.

¹⁷⁷ Charles Issawi, *The Fertile Crescent, 1800-1914: A Documentary Economic History*, New York & Oxford 1988, s.348.

ticareti 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılarak Avrupa ve özellikle de İngiltere pazarına direkt ve ucuz geçiş sağlanana kadar bir sıçrama kaydetmemiştir¹⁷⁸. Süveyş Kanalı'nın açılması akabinde ticari tarıma yöneliş, toprağı son derece önemli bir değere dönüşmüş ve devlet ile yerel nüfuz sahipleri arasında güç mücadelesinin bir odağı haline gelmişti¹⁷⁹.

Uluslararası gelişmelere paralel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı dönüşüm de Irak kıtasında uygulanan toprak politikalarının gözden geçirilmesine neden olmuştur. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan itibaren izlediği fetih politikasıyla savaşların ve genişleyen bürokrasinin masraflarını rahatça finanse edebilmekteydi. Fakat İmparatorluk 18. yüzyılda Doğu ve Batı'da doğal sınırlarına ulaşmış ve 19. yüzyıldan itibaren de elindeki verimli toprakları yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştı. Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletleri arasında 17. yüzyılda başlayan askeri ve ekonomik çekişmeden de nasibini almıştı. Devletler arasında meydana gelen bu mücadele devamlı orduları gerekli kılmış ve bu da askeri masrafların artmasına neden olmuştu. Bu durum ise merkezi hükümetin giderleri karşılamak için dış kaynaklardan, iç kaynaklara yönelmesine ve elinde kalan toprakları daha verimli hale getirerek kaybettiği önemli miktarlardaki geliri bu yolla telafi etmeye çalışmasına yol açmıştı¹⁸⁰. Böylece 19. Yüzyılda merkezi ordu ve merkezi bürokrasinin billurlaşması ile birlikte devletin mülkiyetle ilişkilerinde de yeni çerçeveler çizilmeye başlanmış ve böylece ekonomik hareketliliğe müdahale neticesinde gelen vergilendirme, devletin gelirlerinin artırılması anlamında alınan başlıca önlemlerden biri olmuştu. Bu durum ise devletin merkezileşme eğilimlerini arttırarak, hükümetle yerel aktörlerin çatışmasına giden süreci başlatmıştı. Bu noktada arazi üzerinde bireysel aidiyete izin vermek, devletin merkezileştirme ve yeni gelir kapısı olarak gördüğü vergilendirmenin bir biçimi olarak ortaya çıkmış ve arazinin artık “ekonomik bir meta” olarak görüldüğü bir mantaliteye geçiş yaşanmıştı¹⁸¹. Bu düşünce yapısı ise merkezi kontrol, üretimin teşviki ve vergilendirmeye odaklanan 1858 Arazi Kanunnamesi'nde vücut bulmuştu¹⁸².

¹⁷⁸ Owen, *a.g.e.*, ss.180-182.

¹⁷⁹ *Aynı eser*, s.279.

¹⁸⁰ Quataert, *a.g.m.*, ss.887-900; Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara 1983, ss.226-227.

¹⁸¹ Böylece Osmanlı İmparatorluğu geçim ekonomisine dayalı bir sistemden devletin ürün fazlasına vergi olarak el koyduğu bir yapıya evrilmişti. Huri İslamoğlu, “Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858”, *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, Cambridge & London, 2000, ss.19-24. Irak özelinde bu vergilendirme politikasının kısmen başarılı olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim 1911 senesi rakamlarına göre Irak eyaletlerinde araziden alınan çeşitli vergiler, toplam gelirlerin %44'ünü oluşturmaktaydı. Quataert, *a.g.m.*, s.964.

¹⁸² Donald Quataert, “Rural Unrest in the Ottoman Empire, 1830-1914”, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, İstanbul 1991, ss.33-34. 1858 Arazi Kanunnamesinin tam metni için bkz. Orhan Çeker (haz.), *Arazi Kanunnâmesi*, İstanbul 1985.1858 Arazi Kanunnamesi hakkında farklı değerlendirmeler için bkz. Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri, 1812-1914”, ss.974-978; İslamoğlu, *a.g.m.*, ss.26-34; Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858)

Süveyş Kanalı'nın açıldığı dönemin Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği (1869-71) ile çakışması da genelde Irak ve özelde Basra vilayeti dahilindeki toprak mülkiyeti pratiklerinin dönüşüm geçirmesine neden olmuştur. Midhat Paşa, Bağdad valiliğine atandığında Irak arazisini harap bir halde bulmuştu. Buradaki arazinin ıslahı ve ziraatın genişletilebilmesi için sulama kanallarının bakımının yapılması ve arazi üzerinde ağaç dikilmesi gerekli olup, bu ise araziye işleyen çiftçilerin daimi olarak toprağı işlemesine bağlıydı. İşte bu noktadan hareketle Midhat Paşa, miri arazinin parçalar halinde halka tefvîz edilmesini¹⁸³ ve böylece küçük çiftçinin kanunen toprağı tasarrufunu temin ederek hem arazinin imarını gerçekleştirmeyi ve hem de meskun olmayan halktan çiftçiler tedarik edilmesiyle göçebe halkın iskanını tasarlamıştı. Ayrıca bu tasarıyla birlikte düzenli olmayan ve araziden araziye değişen vergi biçimlerinin de standardizasyonu öngörülmekteydi¹⁸⁴. Midhat Paşa'ya göre arazinin bu şekilde küçük çiftçilere dağıtılması bölgede asayişin sağlanması noktasından da son derece önem arz etmekteydi. Zira Midhat Paşa, bölgede sık sık meydana gelen isyanları, halkın araziye kullanamamasına ve mahsulünden yeterince faydalanamamasına bağlamaktaydı. Zira, tohumu devlet tarafından verilmek ve halktan çiftçiler getirilmek suretiyle mukataalardan elde edilen mahsulün üçte ikisi devlete ve üçte biri çiftçilere ait olması kaidesi belirlenmiş ve mukataalar, bu kurala göre iltizam suretiyle mültezimlere ihale edilegelmişti. Halk bir karış toprağı sahip olmayıp yarıcı, ortakçı sayılıyor ve seyyar olduğundan da ağaç yetiştirmek, ev yapmak gibi medeniyet eserlerini meydana getiremiyordu. Mültezimlerin ve şeyhlerinin haksız uygulamalarıyla üçte birlik hisseleri bile tam olarak eline geçmeyen halk, halinden memnun olmadığından en ufak tahriklere bile kapılarak hükümete isyan ediyordu. Dolayısıyla çiftçilerin topraklandırılmasıyla birlikte, arazinin imarı sağlanacağı gibi bölgedeki isyanların da önüne geçilebilecekti¹⁸⁵.

Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980, ss.334-375; Halil Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Konya 1987, ss.280-284. 1858 Arazi Kanunnamesi hakkındaki incelemeleri tetkik eden bir çalışma için bkz. Attila Aytekin, *Land, Rural Classes, and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in the Ottoman Empire, 1830s-1860s*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University 2006, ss.165-188.

¹⁸³ Mirî arazinin çıplak mülkiyeti (rakabe) devlete aitti. Devlet bu arazileri işletilmek üzere bir bedel (tapu) karşılığında halka verebilirdi. Bu işleme "tefvîz" denmektedir. Tefvîz, bir nevi kiradır. Ancak halk, bu topraklar üzerinde kiradan daha geniş tasarruf yetkilerine sahipti. Yine toprağı tasarruf eden kişinin ölümü durumunda, arazi, mirasçılarının bir kısmına meccanen ve bir kısmına ise "tapu misli" denilen bir bedel karşılığında intikal ederdi. Cin, *a.g.e.*, s. 43-44; Ceylan, *a.g.t.*, s.242. Arazi tefvizi neticesinde tapu senedlerine sahip olan halk, toprağı boş bırakmadığı ve işlediği sürece kendisine ait araziye miras bırakma hakkına da sahip olmaktaydı. Sluglett and Sluglett, *a.g.m.*, s.494.

¹⁸⁴ Midhat Paşa tarafından tasarlanan vergi çeşitleri için bkz. Albertine Jwaideh, "Midhat Pasha and Land System of Lower Iraq", *St. Antony's Papers*, Vol. 16, 1963, s.119. Osmanlı döneminde Irak'taki vergi sistemi için bkz. Guzine A. K. Rasheed, "Development of Agricultural Land Taxation in Modern Iraq", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXV, 2 (1962), ss.262-264.

¹⁸⁵ Korkmaz, *a.g.t.*, ss.26-27.

Midhat Paşa'nın bu tasarısı 1858 Arazi Kanunnamesi'ni Irak'ta uygulanması anlamına gelmekteydi. Midhat Paşa, bu tasarı ile yalnızca toprağı işlemeyi ve aşiretleri iskan etmeyi değil, kuşkusuz bölgeden alınan vergi oranlarını arttırmayı ve “meşihat usulüne”¹⁸⁶ son vermeyi de hedeflemekteydi¹⁸⁷.

Irak'ta Midhat Paşa tarafından uygulamaya konulan Arazi Kanunnamesi'ne göre arazi beş kısımdan oluşmaktaydı: (1) Mülk arazi veya Sırf Mülk, (2) Miri arazi, (3) Vakıf arazisi, (4) Metruk arazi ve (5) Mevat arazi¹⁸⁸. Mülk araziden kasıt şahısların özel mülkiyetinde bulunan topraklardı. Mülk statüsündeki araziye sahip olan şahıslar hem bu arazinin “rakabe”, yani toprak üzerindeki mutlak aidiyetini; hem de “tasarruf”, yani toprağın kullanım hakkını ellerinde bulundurmaktaydı. Miri statü ise, toprağın aidiyetinin devlette bulunduğu fakat toprak üzerindeki intifa hakkının şahıslara geçebildiğı bir arazi biçimiydi. Vakıf, dini amaçlar için kullanılan araziler için kullanılırken, Metruk, kamu yararına kullanım için tahsis edilen arazileri, Mevat ise boş veya kıraç arazileri ifade etmekteydi¹⁸⁹.

Midhat Paşa tarafından Irak'ta uygulamaya koyulan toprak mülkiyeti siyaseti, arazinin kollektif aidiyetine izin vermemekteydi. Nitekim yeni uygulamayla getirilen kanunname, toprağın kullanım hakkını direk olarak küçük çiftçiye vererek devletle bireyler arasında herhangi bir aracı sokmamayı hedeflemekte ve bu şekilde de devletin karşısında rakip bir güç olarak duran “meşihat usulünü” elemine etmeye çalışmaktaydı. 1858 Arazi Kanunnamesi, çok sayıda küçük çiftçinin üzerinde hakimiyet sağlayan ve böylece vergileri düzenli bir şekilde toplayan merkezi bir hükümet hedeflemekteydi¹⁹⁰.

Bununla birlikte 1858 Arazi Kanunnamesi daha çok Balkanlar ve Anadolu'nun toprak düzeni göz önünde bulundurarak hazırlanmıştı ve Irak'taki mevcut arazi yapısıyla uyuşmamaktaydı. Nitekim Anadolu ve Balkanlardaki şahsı arazi sahipliğine karşılık Irak'ta aşiretlerin ortak mülkiyetini oluşturan “dira” sistemi yaygın durumdaydı¹⁹¹. Bu uyumsuzluk ise Midhat Paşa döneminde izlenen siyasetin uygulamada çeşitli sorunlarla karşılaşmasına yol açmıştı.

¹⁸⁶ Osmanlı bürokrasisinde kullanılmakta olan “meşihat usulü” terimini kısaca, Basra'nın kuzeyinde büyük mukataalar şeklinde bulunan arazilerin tekel halinde aşiret şeyhlerine ihale edilmesi süreci olarak tanımlamak mümkündür.

¹⁸⁷ Owen, *a.g.e.*, s.185; Issawi, “Land Tenure in the Nineteenth Century”, s.166. Zaten 1858 Arazi Kanunnamesi'nde ferdi tasarruf esasının kabul edilmesinin altında da bu düşünce yatmaktaydı. Nitekim kanun, miri arazinin bir veya birkaç şahsın elinde toplanarak tekel oluşturmaması ve hiç kimsenin topraksız kalmaması üzerine bina edilmişti. Cin, *a.g.e.*, ss.104-105.

¹⁸⁸ Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid* (yay. haz. Mehmet Ali Ünal), Isparta 1996, s.34.

¹⁸⁹ Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, ss.72-73; Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History*, New York 1988, ss.363-366; Cin, *a.g.e.*, ss.16-41.

¹⁹⁰ Charles Issawi, “Land-Tenure Problems in the Fertile Crescent in the Nineteenth and Twentieth Century”, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago and London 1966, s.73.

¹⁹¹ Sluglett and Sluglett, *a.g.m.*, s.494.

Uygulamada karşılaşılan sorunlardan biri “hisse-i ukriye” meselesiydi. Devlet tarafından sahip olunan bazı topraklarda üretimi teşvik etmek amacıyla arazi sahibine mahsul üzerinden yirmide, yirmi beşte veya otuzda bir verilen hisseler “ukr” adı verilmekteydi¹⁹². Bu şekilde “hisse-i ukriye” adıyla eskiden beri miri araziler mahsulünden belli oranlarda gelir alan bir zümrenin ortaya çıkması, uygulamada bazı sıkıntılara neden olmuş ve bunun için de çözüm yolları bulunmaya çalışılmıştı. Bir görüşe göre; arazi-i haraciye ve öşriye sahiplerinin ziraat yapmaya güçleri kalmaması üzerine, bu araziler boş bırakılmamak için devlet eline alınmış, mültezimler vasıtasıyla idare edilerek, mahsulünden arazi sahiplerine ukur adıyla yirmi, yirmi beş ve otuzda bir hisse verilmeye başlanmıştır. Daha sonra bu arazilerin tasarruf hakkı, sahiplerinin nesilleri kesildiğinden tamamen devletin eline geçmiş, yani miri arazi hükmünü kazanmış, ancak “hisse-i ukriye” devam ede gelmişti¹⁹³. Bir diğer görüşe göre ise, Irak’taki arazilerin tamamı, hukuki statüsü değiştikten ve sahiplerinin nesilleri kesildikten sonra arazi-i miriye hükmünü kazanmış, daha sonraları eski Bağdat valilerinin gösterdiği müsamaha ile bu arazilerin bazılarının hasılatından yirmi, yirmi beş ve otuzda bir hisse, bir vakfa veya şahsa tahsis olunmuş ve ukur hisseleri insanlar arasında alınıp satılmaya başlanmıştır. Ukur sahipleri, ukurlarının bağlı olduğu miri arazi üzerinde hiçbir tasarruf hakkına sahip olmayıp arazi işlendiği takdirde, sadece mahsulünden ukur hissesini almakta, şayet arazide ziraat yapılmazsa elleri boş kalmaktaydı. Ukur sahiplerinin, bir arazi üzerinde ukru olduğuna dair ellerindeki senetler, emr-i âli, berat, vakfiye veya müseccel hüccet-i şer‘iye gibi muteber senetler olmayıp, birtakım şahıslar arasında yapılan şahadetnamelerden ibaretti. Ancak bazı ukur sahipleri, bu şahadetnameleri mahkemeye götürüp, şahit göstererek hüccet almışlardı. Yine bazı ukur sahipleri ise, yalnızca teamüllere ve daha önceden tasarruf etmelerine dayanarak hisse-i ukriye iddiasında bulunmaktaydı¹⁹⁴.

Ukur hisselerinin yol açtığı sorunların yanı sıra yerel idarelerin, halen aşiret yapısının hakim olduğu Irak’ta tapu senetlerini küçük çiftçilerin üzerine kaydetmede yaşadığı güçlükler ve başarısızlık da sistemin planlandığı gibi işlemlerini önleyen bir diğer dezavantaj olmuştu¹⁹⁵. Zira aşiret mensupları tapu senedi almayı mecburi askerlik hizmetine tabi olmanın bir ön adımı ve vergi mükelleflüğünün başlangıcı olarak görerek işlemekte oldukları toprağı

¹⁹² Haider, *a.g.t.*, s.190.

¹⁹³ Cin, *a.g.e.*, s.28; Jwaideh, "Midhat Pasha and Land System of Lower Iraq", s.122.

¹⁹⁴ Korkmaz, *a.g.t.*, ss.28-32. Ukur meselesiyle ilgili ayrıca bkz. Moosa, *a.g.m.*, ss.154-155. Midhat Paşa döneminde hisse-i ukriye iddiaları için bir komisyon kurulmuş fakat bu komisyon çalışmalarını tamamlayamamış ve ukur meselesi ancak Osmanlı döneminin sona ermesi akabinde 1932 ve 1960’da çıkarılan iki yasayla çözüme kavuşturulabilmişti. Jwaideh, "Midhat Pasha and Land System of Lower Iraq", s.126.

¹⁹⁵ Issawi, "Land-Tenure Problems in the Fertile Crescent in the Nineteenth and Twentieth Century", ss.74-75.

mülkiyetlerine geçirmekten imtina etmiş¹⁹⁶ ve arazilerini ya aşiret reislerinin ya da ailede askerlik hizmetine tabi olmayacak olanların üzerine kaydettirmişti. Bunun yanı sıra devlet, Basra vilayetinde uygulanması hayli zor olan bu sistemi hayata geçirmek için bölgenin önde gelen aşiretleri ile işbirliği yapmaya ve bunları yerel bürokraside istihdama da mecbur kalmıştı¹⁹⁷. Bu durum ise toprak mülkiyetinin büyük oranda belirli aşiret şeyhleri, eşraf ve şehirli tüccarların elinde toplanmasına yol açmıştı¹⁹⁸. Nitekim bu sistem neticesinde Şattü'l-Arap bölgesindeki bir çok verimli arazi Kaab aşiretinin, Müntefik'teki bir çok arazi de Sadun ailesinin ve Şatra ve Nasiriye'deki bir kısım tüccarın elinde toplanmıştı¹⁹⁹.

Her ne kadar Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği döneminde uygulanan toprak politikaları tam anlamıyla istenen hedefe ulaşamamışsa da bu siyasetin bölgedeki aşiretsel sosyolojik yapıda bir değişimi başlattığını ifade etmek mümkündür. Her şeyden önce 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla daha önce piyasa odaklı bir üretim yapısına sahip olmayan aşiret yapıları, değişen koşullarla karşı karşıya kalmıştı. Arazi Kanunnamesinin Irak'ta uygulanmasının bir neticesi olarak büyük miktardaki toprakların tapusuna sahip hale gelen aşiret şeyhleri, bu tarihten sonra aşiret mensuplarını "savaşçı"dan çok bir kazanç kapısı olarak görmeye başlamıştı. Bununla birlikte toprağa bir bağlılığı olmayan ve bu durumdan hoşnutsuz bulunan aşiret mensupları ise kimi zaman işlediği toprağı bırakarak başka aşiret reislerinin topraklarında çalışmaya başlamış ve bu durum hem aşiretler arasında bir geçişgenlik yaratmış, hem de çiftçiler üzerinde aşiret reislerinin rekabetini başlatmıştı. Bu durum ise aşiretlerin "savaşa" bağlı yapısını kırarak uzun vadede aşiret konfederasyonlarının savaşçı yapısının büyük ölçüde ortadan kalkmasına yol açmıştı²⁰⁰.

Midhat Paşa tarafından Basra'da uygulanan toprak politikası uzun süreli olmamış ve Paşa'nın Bağdad valiliği akabinde Basra vilayetindeki toprak mülkiyetinin yapısı neredeyse tamamıyla değişmişti. Bu tarihten sonra toprak mülkiyeti yapısı devletin toprak sahibi olduğu bir sürece doğru evrilmişti. Nitekim devlet 1858 Arazi Kanunnamesi ile oluşturmak istediği potansiyel vergi mükellefini yaratamadığı gibi aynı zamanda elinde bulundurmakta olduğu

¹⁹⁶ Hassan Mohammad Ali, *Land Reclamation and Settlement in Iraq*, Baghdad 1955.

¹⁹⁷ Haj, *a.g.e.*, s.25.

¹⁹⁸ Ceylan, *a.g.e.*, s.164; Haim Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Colorado 1994, ss.72-73; Jwaideh, "Midhat Pasha and Land System of Lower Iraq", ss.124-125; Robert A. Fernea, *Shaykh and Effendi: Changing Patterns of Authority Among the El Shabana of Southern Iraq*, Cambridge 1970, ss.30-31.

¹⁹⁹ Issawi, "Land-Tenure Problems in the Fertile Crescent in the Nineteenth and Twentieth Century", ss.76-77; Issawi, "Land Tenure in the Nineteenth Century", s.167-168; Lady Anne Blunt, *Bedouin Tribes of the Euphrates*, C.2, London 1968, s.182; Haider, *a.g.t.*, ss.566-567. Jwaideh ise İngiliz, Osmanlı ve Irak Arşiv kaynaklarına dayanan çalışmasında Müntefik'te Sadun ailesinin eline geçen toprakların ancak Midhat Paşa'nın valiliği akabinde ve Nasır Paşa'nın Basra valiliği esnasında meydana gelmiş olduğunu ifade etmektedir. Jwaideh, "Midhat Pasha and Land System of Lower Iraq", s.131.

²⁰⁰ Batatu, *a.g.e.*, s.77.

verimli geniş arazilerin bir çoğunu da kaybetmişti²⁰¹. Böylece elindeki haklarından çok fazlasını verdiğini düşünen devlet 1881 yılında çıkarılan iki irade ile, Midhat Paşa'nın politikasını sonlandırarak tapu senedi dağıtımına son vermiş ve böylece toprak aidiyetinin büyük oranda devletin elinde toplandığı bir siyasete geçmişti²⁰². Yapılan bu değişiklikler neticesinde toprak mülkiyeti ve kullanım hakkı, devletin aşiretleri ve şeyhleri kontrol altında tutması için bir araç haline getirilmiş ve böylece bölgedeki miri arazinin kullanım hakkı mahalli stratejilere göre belirlenerek devlete sadık aşiretlerin gözetildiği bir yapı haline evrilmişti²⁰³.

II. Abdülhamid'in tahta geçmesi akabinde ise Irak kıtasındaki toprakların büyük bir kesimi II. Abdülhamid tarafından satın alınmış ve Padişah'ın özel hazinesi olan Hazine-i Hassa'ya devredilmişti²⁰⁴. Irak bölgesinde II. Abdülhamid'in padişahlığından çok önce de hanedana ait araziler var idiyse de bu araziler Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışı akabinde önemli ölçüde genişlemişti. Hatta Irak'ta büyük ölçekteki araziler neredeyse birkaç ay içerisinde Hazine-i Hassa'nın mülkiyetine geçmişti²⁰⁵. Hazine-i Hassa, Basra vilayeti dahilinde Basra merkezinde Fav'dan Kurna'ya kadar neredeyse tüm Şattü'l-Arap nehri kıyılarında bulunan ve tarıma elverişli bir çok önemli arazi ile Ammare'deki verimli tarımsal alanın neredeyse tamamını kontrol etmekteydi²⁰⁶.

Toprak mülkiyeti konusunda yapılan bu değişiklikler II. Meşrutiyet dönemi Basra'sında da çokça tartışılmış olan "Miri arazi" sorunsalını da beraberinde getirmişti. Nitekim yapılan bu değişiklikler neticesinde "miri" olarak adlandırılan ve işlenip işlenmemesine bakılmaksızın, uzun yıllar boyunca aynı aşiret tarafından kullanılmakta olmasından dolayı üzerinde aidiyet iddia edilen arazilerin mülkiyeti sorunsalı ortaya çıkmıştı. Devletin görüşüne göre, çeşitli dönemlerde ihale usulüyle taliplerine iltizam edilen miri arazilerin hem tasarruf hem de rakabe hakkı hükümdar ailesine aitti. Bununla tezat oluşturacak şekilde toprağı işleyen aşiretler tarafından ise söz konusu topraklar kendi malları

²⁰¹ Sluglett and Sluglett, *a.g.m.*, s.495.

²⁰² Owen, *a.g.e.*, s.280; Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, New York 1982, s.147.

²⁰³ Aşiretleri mukataa ihaleleri vesilesiyle birbirlerine karşı kullanmak ve devlete en sadık ve en yararlı aşirete iltizam verme politikası ashında Namık Paşa'nın Bağdad valiliğinden (1861-8) beri Basra'da kullanılan bir yöntemdi. Owen, *a.g.e.*, s.185.

²⁰⁴ Resmi olarak Haziran 1847'te kurulan Hazine-i Hassa Nezareti ve bu nezaretin geçirdiği oluşum süreci konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000; Arzu Terzi, "Hazine-i Hassa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.17, İstanbul 1998, ss.137-141.

²⁰⁵ Bu dönemde Basra vilayetinde Hazine-i Hassa'ya dahil edilen araziler için bkz. Albertine Jwaideh, "The Sanniya Lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq", ss. 327-330. Aynı şekilde Hazine-i Hassa'nın söz konusu arazileri elde ediş şekli, yöntemler ve ne tarz arazileri uhdesine geçirdiği konusunda detaylı bilgi için bkz. *Aynı makale*, ss.330-332.

²⁰⁶ Hazine-i Hassa Nezareti'nin Basra vilayeti dahilindeki faaliyetleri ile ayrıntılı bilgi için bkz. Sert, *a.g.t.*, ss.48-99.

olarak görülmekteydi²⁰⁷. İşte bu anlayışın getirdiği problemleri aşmak için Irak'taki Hazine-i Hassa arazilerinde eski arazi pratikleri devam ettirilmişti²⁰⁸. Özellikle Ammare sancağındaki mukataalar örneğinde görüldüğü gibi bölgede iltizam usulü devam etmiş, araziler çoğunlukla beşer yıllık kontratlarla aşiret şeyhlerine ihale edilmiş²⁰⁹, böylece hem devlet toprağı kendi mülkleri olarak gören yarı-bedevi aşiretleri disipline etmek için yapılacak masraflardan kurtulmuş, hem de aşiret bağlarının çözülmesi sağlanmaya çalışılmıştı²¹⁰. Bununla birlikte Hazine-i Hassa Nezareti'nin izlediği bu toprak politikası, ortaya bir anlamda devletin aşiret şeyhlerine kiracı olarak baktığı bir yapı çıkarmıştı²¹¹.

Temmuz 1908'de Meşrutiyetin ilanı ve akabinde 31 Mart vakasıyla II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve yerine V. Mehmed Reşad'ın getirilmesiyle Hazine-i Hassa'ya bağlı olan Basra vilayetindeki bir çok mukataa "Emlak-i Müdevvere" adıyla Maliye Hazinesi'ne intikal etmiştir²¹². Bunun akabinde II. Meşrutiyet yönetimleri toprak mülkiyeti pratikleri konusunda her ne kadar Midhat Paşa'nın politikasını benimsemişler ve Irak'ta toprak düzenini değiştirmek adına çeşitli girişimlerde bulunmuşlarsa da I. Dünya Savaşı ile kesintiye uğrayan kısa süreli II. Meşrutiyet yönetimleri bu süre zarfında istedikleri değişimi gerçekleştirmekte başarılı olamamışlardır.

1.4. Siyasal Konjonktür ve Basra Vilayetine Yansımaları

II. Abdülhamid dönemine Osmanlı İmparatorluğu'nda artan Alman nüfuzu damgasını vurmuştur. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü korumanın son derece güç bir hale geldiğine dair Avrupa devletleri ve özellikle de İngiltere'de uyanan kanı, bu ülkeyi Hindistan yolunun güvenliği açısından önemli gördüğü stratejik noktaları denetim altına alma politikasına sevk etmişti. Bu durum ise Avrupa siyasi

²⁰⁷ Issawi, "Land-Tenure Problems in the Fertile Crescent in the Nineteenth and Twentieth Century", ss.170-171.

²⁰⁸ Hatta çoğu zaman ürünün paylaşılmasına yönelik eski pratikler dahi Hazine-i Hassa tarafından devam ettirilmişti. Jwaideh, "The Sanniya Lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq", s.334. II. Meşrutiyet döneminde dahi Ammare ve Müntefik gibi aşiret bağlarının sıkı olduğu bölgelerde gayri resmi olarak varlığını sürdüren bu kısmi "dira" yapısına göre mukataalar birkaç tane aşiret şeyhine hasredilmiş bulunmaktaydı. Şeyhlerin hakimiyetinde bulunan bu topraklar serkarların vasıtasıyla aşiret mensupları tarafından işlenmekteydi. Aşiret reisi, serkar ve fellahları isteğine göre çeşitli mukataalarda istihdam edebilmekteydi. Üründen alacağı payın yanı sıra aşiret reisleri, kimi zaman serkarlardan belirli vergiler de talep edebilmekteydi. Aşiret reislerine bu gücü veren ise, aşiret içerisindeki dahili konumlarının yanı sıra aşiret mensupları ile hükümet arasında üstlendikleri aracı roldü. Nitekim aşiret şeyhleri söz konusu miri arazilerin resmi kiracısı statüsünde bulunmaktaydı. *Aynı makale*, s.172.

²⁰⁹ *Aynı makale*, s.333; Beyoğlu, *a.g.e.*, s.88.

²¹⁰ Owen, *a.g.e.*, ss.280-281.

²¹¹ Issawi, "Land-Tenure Problems in the Fertile Crescent in the Nineteenth and Twentieth Century", s.176.

²¹² Arzu Terzi, *a.g.e.*, ss.139-158.

konjonktüründeki dalgalanmalarda ayakta kalabilmek ve toprak bütünlüğünü koruyabilmek adına Osmanlı'nın emperyal güçlerle uzlaşmasını gerekli kılmıştı²¹³. Fransa ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emelleri önceden bilinmekteydi. İngiltere'nin 1878 sonrası izlediği dış politika ise II. Abdülhamid'in bu ülkeye kuşkuyla yaklaşmasına neden olmuştu²¹⁴. Bu noktada sömürgeleri arasında Müslüman toprağı bulunmayan ve Osmanlı toprakları üzerinde o güne kadar herhangi bir talepte bulunmamış tek Avrupa devletinin Almanya olması II. Abdülhamid'i bu devlete yakınlaştırmıştı²¹⁵.

Bu genel siyasi yaklaşım içerisinde söz konusu dönemde Irak bölgesi için dönüm noktası olan hadise kuşkusuz imtiyaz hakkı Almanya'ya verilmiş olan ve Basra şehrinin nihai istasyon olarak tasarlandığı Bağdad Demiryolu Projesi olmuştur. 1890'larda Alman denetiminde olan Anadolu Demiryolu Şirketi, İstanbul'dan Ankara'ya ve Konya'ya demiryolu inşa imtiyazını almış ve bu hatları sırasıyla 1892 ve 1896'da tamamlamıştı. 1899 ile 1903 arasında yapılan müzakereler neticesinde ise Almanlar'a Bağdad Demiryolu olarak da adlandırılan Konya'nın güneybatısına doğru, Adana, Musul ve Bağdad üzerinden Basra'ya uzanan bir hat inşa etme imtiyazı tanınmıştı²¹⁶. 1903 tarihinde imzalanan bu anlaşma ile Almanlar'a, o zamana kadar İngiltere'nin tekelinde olan Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletme imtiyazı verildiği gibi aynı zamanda Bağdad ve Basra'da liman inşa etme hakkı da tanınmaktaydı²¹⁷.

Bağdad Demiryolu Almanya açısından, Osmanlı İmparatorluğu'nun verimli ama pazarlara erişimi olmayan yerleşimlerini kendi pazarına bağlayarak, gelişen sanayisine hammadde sağlamak, imtiyaz sözleşmesinde yer alan yer altı kaynaklarını kullanma hakkı ile bu kaynakları sömürmek ve bu üretim merkezlerine kendi ürünlerini satarak ticaret hacmini

²¹³ Murat Özyüksel, "II. Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, (der. Faruk Sönmezoğlu), ss.5-6. Nitekim İngiltere artık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumanın imkan dışı bir hale geldiğini fark ederek, Osmanlı'nın ne şekilde ve kimler arasında parçalanacağı üzerine odaklanmaya başlamıştı. Elie Kedourie, *England and the Middle East: The Distruction of the Ottoman Empire (1914-1921)*, Sussex 1978, ss.19-28.

²¹⁴ II. Abdülhamid'e göre İngiltere tarafından 1882 senesinde işgal edilen Mısır'da uygulanan ana siyaset Halifelik ünvanının Osmanlı İmparatorluğu elinden alınarak Hidiv'e verilmesiydi. İngiltere böylece hem büyük bir Müslüman nüfusa sahip olan Hindistan'ı elinde tutacak, hem de Arabistan'ı hakimiyeti altına alarak bu nüfuzu teyid edecek ve genişletecekti. II. Abdülhamid ayrıca İngiltere'nin Osmanlı Ortadoğu'suna olan politikasının da farkındaydı. Bu devlet ayrıca Balkanlar ve Ermeni meselelerinde takındığı tavır ile de İmparatorluk aleyhinde bulunduğu hissettirmekteydi. II. Abdülhamid'in İngiltere politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, Ankara 1988, ss.183-184.

²¹⁵ Özyüksel, *a.g.m.*, s.8; Leyla Şen, "Merkez-Çevre İlişkilerinin Önemli Bir Dinamiği Olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaştırma Sistemleri", *Kebikeç*, S.11, İstanbul 2001, ss.101-102.

²¹⁶ Trumpener, *a.g.m.*, s.136; Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988, ss.139-175.

²¹⁷ Özyüksel, *a.g.m.*, ss.26-28. 99 sene boyunca geçerli olacak bu anlaşmanın ayrıntıları için bkz. Ravinder Kumar, *India and the Persian Gulf Region (1858-1907): A Study in British Imperial Policy*, London 1965, ss.163-164; Özyüksel, *a.g.e.*, ss.193-196.

genişletmek anlamına geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Bağdad Demiryolu'nun yapılmasındaki ana amacı ise Basra'ya kadar olan periferiye hakim olarak merkezi yapıyı bu bölgeye kadar yaymaktı. Üstelik Bağdad Demiryolu vasıtasıyla İmparatorluk Basra Körfezi'ne kadar hızlı ve geniş ölçekte askeri sevkiyat yapabilme imkanına da sahip olacaktı. Bu şekilde bölgedeki asayişsizlik sona erdirilerek İmparatorluğun en ücra köşelerinde bile devlet otoritesinin hissedilmesi sağlanacaktı. Bunun yanı sıra demiryollarının geçtiği bölgelerde üretim artışı olacağını tasavvur eden Osmanlı idaresi, bunun aşar ve gümrük vergilerinde artışa yol açmasını beklemekteydi²¹⁸.

Osmanlı-Alman işbirliğiyle Basra Körfezi'ne ulaşacak olan bir demiryolu tasavvuru ise büyük güçleri bu teşebbüsü akim bırakmak adına harekete geçirmişti. Bağdad Demiryolu tasarısının Basra şehrinde son bulacak olması kuşkusuz en çok İngiltere'nin tepkisiyle karşılaşmıştı. İngiliz ve Rus etki alanlarının ortasında bir Alman nüfuz bölgesi yaratması muhtemel olan Bağdad Demiryolu, İngiltere tarafından doğrudan bir tehdit algılamasına yol açmıştı²¹⁹. Nitekim İngilizlere göre Bağdad Demiryolu, Hindistan ile olan ticareti ilişkilere Süveyş kanalının açılışı kadar tesir edecek bir mevzuuydu²²⁰. Bu durum bölgede İngiliz nüfuzunu tehlikeye sokabileceği gibi bu demiryolu sayesinde Almanya, Yakın Doğu ve Hindistan ile İngiliz ticaret filosundan daha kısa sürede bağlantı kurabilme ihtimaline de sahip olacaktı²²¹. İngiltere Basra Körfezi'ni Hindistan'ın deniz sınırı olarak görmekte burada veya Mezopotamya'da siyasi ve ticari hakimiyetine karşı herhangi bir rakibin ortaya çıkmasına fırsat vermemeyi temel ilke olarak benimsemekteydi²²². Aynı zamanda İngiltere'nin büyüklüğü donanma üstünlüğüne ve ticari gücüne olduğu kadar Hindistan'ı da kapsayan stratejik konumuna da dayanmaktaydı²²³. Üstelik Bağdad Demiryolu'nun yapımı Osmanlı Devleti'nin bölgeye olan merkezi eğilimlerini de arttıracak ve Osmanlı yönetiminin Pan-İslamizm politikasıyla Müslüman tebaayı Hristiyan sermayedarlara kışkırtma olasılığını arttıracaktı. Almanya'nın desteğini almış güçlü bir Osmanlı, Süveyş Kanalı'nı tehlikeye

²¹⁸ Şen, *a.g.m.*, ss.108-109.

²¹⁹ Özyüksel, *a.g.e.*, s.121. Bu konuda "Times of India" gazetesinde 1911 tarihinde çıkan bir makale için bkz. BOA, *HR.SYS* 110-20, Lef 12.

²²⁰ BOA, *HR.SYS* 95-37, Lef 42.

²²¹ Özyüksel, *a.g.m.*, ss.26-29. İngiltere bu durumun ileride bölgede Alman askeri nüfuzunun artmasına yol açmasından da ayrıca çekinmekteydi. Hariciye Nezareti, *Bağdad Hattı ve Basra Körfezine Mütteallik İngiltere Metalibati Hakkındaki Layiha ve Merbutatı*, s.3.

²²² Stuart Cohen, "Mesopotamia in British Strategy, 1903-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No.2 (April 1978), s.176. İngiltere nazarında Basra Körfezi'nin önemine dair daha kapsamlı bir çalışma için bkz. J. F. Standish, "British Maritime Policy in the Persian Gulf", *Middle Eastern Studies (MES)*, c.III/4, 1967, ss.324-354; William D. Brewer, "Yesterday and Tomorrow in The Persian Gulf", *The Middle East Journal*, c.XXIII/2, 1969, ss.149-158.

²²³ Marian Kent, "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu 1900-1923", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (ed. Marian Kent), İstanbul 1999, ss.199-200.

sokabilir, Mısır, Hindistan ve Ortadoğu'daki Müslüman nüfusu İngiltere'ye karşı ayaklandırabilirdi²²⁴.

II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkan ve II. Meşrutiyet dönemine miras kalan sorunlardan biri Bağdad Demiryolu ise diğeri de buna bağlı olarak ortaya çıkan ve gelişen Kuveyt meselesi olmuştur. Nitekim Kuveyt'in bir mesele olarak gündeme gelmesi ise hem iç hem de dış faktörlerin etkisiyle meydana gelmişti. Bağdad Demiryolu projesi ve Almanlar tarafından bu projenin son terminali olarak Basra Körfezi'nin ağzında bulunan Kuveyt'in uygun görülmesi, Kuveyt'in güçlü emiri Mübarek es-Sabah'ın yönetime geçmesiyle örtüşünce, Kuveyt uluslararası bir sorun olarak Osmanlı ve İngiltere devletlerinin gündemine oturmuştu²²⁵. Bunun yanı sıra Kuveyt'in, İngiltere'nin en önemli sömürgesi olan Hindistan'a ulaşım güzergahında yer alan Basra Körfezi'ndeki en önemli limanlardan biri olması da bu devlete stratejik bir önem atfetmiştir.

Mübarek es-Sabah'ın 1896 senesinde iktidara gelmesinin akabinde Bahreyn'e benzer bir şekilde İngiliz himayesini talep etmesi 1890'lı yılların sonlarına doğru Kuveyt'in statüsünün ne olduğu ve Osmanlı egemenliğinde olup olmadığı konusunun İngiliz yetkililer bazında tartışma konusu olmasına neden olmuştu²²⁶. İngiltere devlet kademeleri arasında süren uzun tartışmalar akabinde ise 1899 senesi Ocak ayında Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ile İngiltere'nin Basra Körfezi Konsolos vekili Malcom John Meade arasında Kuveyt'in İngiltere'nin siyasi koruması altına alınmasına dair bir mukavele imzalanmıştı²²⁷. Bu mukavele ile Mübarek es-Sabah, kendisinin ve haleflerinin Kuveyt'e veya kendi arazisi sınırı dahilinde diğeri bir mahale İngiltere hükümetinin rıza ve onayı olmadan başka bir devletin veya bir hükümetin ajan veya vekillerini kabul etmemeyi kendisi ve varisleri adına kabul ediyordu. Aynı şekilde Kuveyt Şeyhi İngiltere hükümetinin onayını almaksızın söz konusu arazinin hiçbir parçasını başka bir hükümete veya başka bir devlet tebasına terk ve rehin etmemeyi, satmamayı ve kiralamamayı veya bu toprakların işgaline veya diğeri bir maksatla kullanılmasına rıza göstermemeyi kendisi ve varisleri adına taahhüt etmişti. Bu mukavele koşulları ayrıca Mübarek es-Sabah'ın bu tarih itibariyle başka bir hükümetin hakimiyeti

²²⁴ Şen, *a.g.m.*, s.103.

²²⁵ Wilson, *The Persian Gulf*, ss.249-251.

²²⁶ Kuveyt Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği zamanında kaza statüsüyle Basra vilayetine bağlanmış ve Şeyh Abdullah es-Sabah mir-i miranlık rütbesi verilerek kaymakam olarak atanmıştı. Bunun akabinde Kuveyt'e Bab-ı Meşihat tarafından bir naib atanmış, karantina teşkilatı oluşturulmuş ve bu teşkilata memur atanmıştı. Bu durum Mübarek es-Sabah'ın şeyhliğe geçisine kadar devam etmiştir. BOA, *HR.SYS* 104-17, Lef 29.

²²⁷ Briton Cooper Bush, *Britain and the Persian Gulf (1894-1914)*, Berkeley & Los Angeles 1967, ss.94-110; Anscombe, *a.g.e.*, ss.109-112.

altında bulunan arazilerinin bütün kısımlarını da kapsayacaktı²²⁸. Bu anlaşma her ne kadar Kuveyt'in statüsüne İngiltere gözünde kesin bir açıklık getirmemişse de en azından bu devletin Kuveyt konusundaki politikasını netleştirmesine sebep olmuştu.

1899 tarihinde Osmanlı ve Almanya devletleri arasında Bağdad Demiryolu'na dair imzalanan sözleşme de Kuveyt meselesinin bir uluslararası sorun olarak ortaya çıkmasında belirleyici bir dış faktör olmuştu. Nitekim bu anlaşmaya göre Osmanlı hükümeti, Alman şirketine Konya'dan Basra'ya kadar bir demiryolu hattı döşemesi için izin vermiş ve bu hattın son güzergah noktası olarak da Kuveyt telaffuz edilmişti²²⁹. Hatta 1900 senesi Ocak ayında Alman bir komisyon incelemelerde bulunmak üzere Kuveyt'e hareket etmiş ve yapılan görüşmeler neticesinde İngiltere için son derece stratejik bir pozisyonda bulunan ve Basra Körfezi'ndeki en önemli limanlardan biri olan Kazımiye Körfezi, Bağdad Demiryolu'nun son terminali için en uygun nokta olarak belirlenmişti²³⁰.

Basra Körfezi'ne yönelik artan Alman etkisi ise İngiltere cenahında endişeyle karşılanmaktaydı. Nitekim Almanlar tarafından yapılacak bir demiryolunun Basra veya Kuveyt'e ulaşması, Bağdad ve Basra vilayetlerinin Alman etkisine girmesine neden olacağı gibi, bu bölgede İngilizlerin iktisadi prestijinin yara almasına da neden olacaktı²³¹. Ayrıca Basra Körfezi'ne ulaşacak bir Alman demiryolu, İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki diğer Arap şeyhlikleri üzerindeki siyasi nüfuzunun da azalmasına neden olacak ve ayrıca bu devletin İngiltere'nin İran'daki pozisyonunu da etkileyecekti²³². Bu noktadan hareketle Bağdad Demiryolu konusunda bu dönemde İngiltere'nin ana politikasını Kuveyt'in başka bir gücün nüfuzuna geçmesini önlemek, Bağdad Demiryolu projesinin son durağının Kuveyt'e inşasına mani olmak ve Bağdad Demiryolu projesinde bir hisse elde etmek oluşturmaktaydı²³³.

İngiltere ve Osmanlı devletlerinin birbirine zıt politikaları Kuveyt için hakimiyet alametleri üzerinden bir Osmanlı-İngiliz nüfuz yarışının söz konusu olmasına neden olmuştu. 1899 Kuveyt-İngiliz anlaşmasının akabinde Osmanlılar Kuveyt'te hakimiyetlerini göstermek adına bir dizi girişimde bulunmuş fakat İngilizlerin direnişiyle karşılaşmıştı. Bunun neticesinde 1901 senesinde taraflar arasında statükonun korunmasına dair bir anlaşmaya

²²⁸ Hariciye Nezareti, *Kuveyt Meselesi*, s.14; J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, Vol. I, Princeton 1965, ss.218-219; Lorimer, *a.g.e.*, V.3, ss.1048-1050. Bu anlaşmanın taraflar arasında gizli tutulması öngörülmüştü. 1899 Anlaşması'nın tam metni için bkz. Ahmad Mustafa Abu Hakima, *a.g.e.*, ss.184-186.

²²⁹ Kumar, *a.g.e.*, ss.163-164; Caesar Frah, "Beginning of Imperial Rivalries in the Persian Gulf", *Arabs and the Ottomans: A Checkered Relationship*, İstanbul 2002, s.533.

²³⁰ Busch, *a.g.e.*, ss.189-191; Kumar, *a.g.e.*, ss.154-156.

²³¹ İngiliz yetkililere göre ticari hakimiyet, siyasi hakimiyetin bir anahtarı konumundaydı ve İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki ticari nüfuzunun zedelenmesi kaçınılmaz olarak siyasi bakımdan da güç kaybetmesine neden olacaktı. Kent, *a.g.m.*, s.209.

²³² Busch, *a.g.e.*, s.307.

²³³ Kent, *a.g.m.*, ss.208-209.

varılmıştı²³⁴. Kuveyt üzerindeki Osmanlı-İngiliz hakimiyet mücadelesi ise buna rağmen mevcudiyetini sürdürmüş ve artarak devam etmişti²³⁵. Nitekim Osmanlı devleti, İngiltere'nin bu siyasetine karşı Kuveyt ve civarında bulunan bölgelerde hakimiyetini çeşitli alametler yoluyla meşrulaştırarak Bağdad Demiryolu'nun son istasyonu olabilecek ve Basra Körfezi'ne çıkışı bulunan bir mevki elde etme çabası içerisine girmişti. Bu yarış ayrıca son derece muğlak olan Kuveyt'in sınırlarına hangi mevkilerin dahil olduğuna dair nüveler de içermekteydi. Bu noktada Safvan, Havr-ı Zübeyr, Umm Kasr, Varba ve Bubiyan adalarının aidiyeti, Kuveyt'in sınırlarının belirlenmesi itibarıyla Osmanlı ve İngiltere arasında problem yaratan ana unsurlar olarak ortaya çıkmıştı. Hatta Osmanlı Devleti 1902 senesinde kendi toprakları olarak addettiği Safvan, Umm Kasr ve Bubiyan adasının bir kısmına asker çıkarmış ve buralarda askeri garnizonlar teşkil etmişti²³⁶. Osmanlı hükümeti ayrıca Mübarek es-Sabah'ı yanına çekebilmek için Şeyhin Basra vilayeti dahilinde bulunan geniş ölçekli arazilerini koz olarak kullanmıştı. İngiltere ise Osmanlı'nın bu hareketlerine karşılık 1904 senesinde S.G. Knox'u Kuveyt'e konsolos olarak atamıştı²³⁷.

1905 senesinde Lord Curzon'un Hindistan genel valisi olarak atanması ise Bağdad Demiryolu meselesinde bir dönüm noktası olmuş ve İngiltere'nin izlemiş olduğu siyaseti tamamen değişime uğratmıştı. Nitekim bu tarihten sonra İngiltere, Curzon'un izlediği aktif siyasetle Bağdad Demiryolu'nun güney kesiminin inşası ve kontrolünün kendi ellerine

²³⁴ J. B. Slot, *Mubarak Al-Sabah: Founder of Modern Kuwait, 1896-1915*, London 2005, ss.184-211. Osmanlı Devleti'ne ait Zuhaf korveti Kuveyt limanına gireceği esnada burada bulunan İngiliz savaş gemisinin kumandanı tarafından engellenmişti. İngiliz kumandan Kuveyt'in İngiliz himayesinde olduğunu ve karaya asker veya mühimmat çıkarılması durumunda muhasebe yaşanacağını ifade etmişti. Bununla eş zamanlı olarak İstanbul İngiliz Sefiri, dönemin Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya, Mübarek es-Sabah'ın haklarını korumak üzere Şeyh ile İngiltere arasında bir anlaşma imzalandığını belirtmiş fakat Osmanlı cenahı Kuveyt'in Osmanlı Devleti'ne bağlı bir kaza olduğunu ve bu nedenden dolayı tek başına yabancı devletlerle anlaşma yapma mezuniyetinin olmadığını ifade etmişti. İngiltere ve Osmanlı arasında yapılan bu müzakere trafiği neticesinde 1901 statüko anlaşmasına varılmıştı. Hariciye Nezareti, *Kuveyt Meselesi*, s.5. Bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti, İngiliz hükümetinin işgal veya himayeye kalkışmaması şartıyla Kuveyt topraklarına askeri kuvvet göndermemeyi taahhüt etmişti. *Aynı eser*, ss.5-6; Habibur Rahman, "Kuwaiti Ownership of Warba and Bubiyan Islands", *Middle Eastern Studies*, Vol.29, No.2, April 1993, s.293; Anscombe, *a.g.e.*, ss.123-124.

²³⁵ 1901 statüko anlaşması akabinde Kuveyt üzerinde Osmanlı ve İngilizlerin hakimiyet sembolleri üzerinden yapmış oldukları mücadele hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hariciye Nezareti, *Kuveyt Meselesi*, ss.7-11; BOA, *HR.SYS* 104-17, Lef 16; Robin Bidwell, *Affairs of Kuwait (1896-1905)*, London 1971, C. 2.

²³⁶ BOA, *HR.SYS* 104-17, Lef 17-18; Lorimer, *a.g.e.*, V.3, ss.1033-1034. Osmanlı Devleti'nin bölgeye asker çıkarması üzerine İngiltere hükümeti içerisinde Kuveyt'in sınırları konusunda uzun süreli tartışmalar yaşanmış ve nihayetinde ancak Osmanlı'nın bölgedeki ilerlemesini durdurmak adına girişimde bulunulabileceğine karar verilmişti. Bu konuda tarafların görüşleri hakkında detaylı bir anlatım için bkz. Slot, *a.g.e.*, ss.216-237; Anscombe, *a.g.e.*, ss.129-132.

²³⁷ BOA, *HR.SYS* 104-17, Lef 5. Osmanlı yetkilileri her ne kadar bu durumun statüko anlaşmasına aykırı olduğundan yakınlıkla İngiliz yetkilinin derhal Kuveyt'ten çekilmesini talep etmişlerse de, İngiliz hükümeti Osmanlı hükümetinin Bubiyan adasındaki askeri üssünün statükoyu zaten ihlal etmekte olduğunu ifade ederek bu talebi geri çevirmişti. Habibur Rahman, *a.g.m.*, s.294; Anscombe, *a.g.e.*, ss.133-134. İngiliz hükümeti ayrıca Kuveyt'teki temsilcinin konsolos düzeyinde olmadığını ve Konx'un yalnızca Mübarek es-Sabah ile Hindistan hükümeti arasındaki ilişkileri sürdürmek üzere geçici olarak memur edildiğini iddia etmişti. Hariciye Nezareti, *Kuveyt Meselesi*, s.12.

geçmesi üzerine bir siyaset inşa etmeyi tercih etmişti²³⁸. Bu siyasete göre Almanların Basra Körfezi'ne ulaşmasına engel olmak adına bu devletin nüfuzunun Bağdad'dan güneye inmesine İngiltere'nin göz yummaması gerekmekteydi. Bu durumda İngiltere öncelikle Musul-Basra, bunu başaramadığı takdirde ise Bağdad-Basra hattının elinde tutmaya çalışacaktı²³⁹.

1905'de Lord Curzon'un Hindistan valisi olarak atanması akabinde İngiltere, değişen Bağdad Demiryolu politikasıyla paralel olarak Kuveyt üzerinde nüfuzunu arttırmak ve Osmanlı hakimiyetini zayıflatmak üzere girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Bu adımlardan ilki Kuveyt için Osmanlı bayrağından farklı bir bayrak kullanma girişimi olmuştu²⁴⁰. Bunun yanı sıra Curzon, Bağdad Demiryolu'nun nihai terminali olabilecek iki mevkiinin, Kazımiye Körfezi ve Şuveyh adasının İngilizler tarafından kiralanmasını da gündeme getirmişti. Curzon'un ortaya attığı bu öneri akabinde yapılan tartışmalar üzerine 1907 tarihinde İngiltere hükümeti ile Şeyh Mübarek arasında bu mevkiiler hususunda bir kira anlaşması yapılmıştı²⁴¹. Bu anlaşmaya göre Şuveyh adası ve Kazımiye Körfezi'nin kiralanması karşılığında İngiltere, Mübarek Paşa ve varislerine Kuveyt şehri ve sınırları konusunda garanti vermekteydi. Bu anlaşmaya daha sonra eklenen bir madde ile İngiltere'nin kiralayacağı mevkiilere Varba ve Bubiyan adaları da eklenmişti²⁴².

Basra vilayetine mücavir coğrafyada ortaya çıkan fakat sonuçları itibariyle Osmanlı Irak'ını son derece yakından ilgilendiren olaylardan bir diğeri ise Basra vilayetinin İran sınırında uzanan Huzistan hakimi Şeyh Hazal'ın 1897'de iktidara gelişi ve İngiltere ile kurduğu yakın ilişkiler olmuştur. Bu dönemde Rusya'nın İran üzerindeki nüfuzu 1907 senesinde taraflar arasında varılan anlaşmaya kadar İngiltere'yi Hindistan'a giden en kestirme yol olan Basra Körfezi'ni kontrol altında tutma girişimlerine sevk etmişti. Üstelik Muhammara, Basra Körfezi'ne düzenlenebilecek olası bir operasyon için de ideal bir üs konumundaydı. Bunun yanı sıra İngiltere'nin bölgedeki geniş iktisadi nüfuzu ve bunu idame ettirme adına burada asayiş sağlama gereksinimi de bu devleti Şeyh Hazal'la ittifaka götüren sebepler arasında yer almıştı.

²³⁸ Busch, *a.g.e.*, ss.193-234; Kumar, *a.g.e.*, ss.166-170.

²³⁹ Busch, *a.g.e.*, ss.307-308.

²⁴⁰ Kuveyt bayrağının hakimiyet sembolü olarak algılanması ve çekişmelere konu olması yakın döneme kadar sürmüştür. Bu konunun yakın döneme uzantısı için bkz. Rosemaria Said Zahlan, *a.g.e.*, s.16.

²⁴¹ Anscombe, *a.g.e.*, s.134.

²⁴² Busch, *a.g.e.*, ss.304-310. Nitekim İngiltere hükümetinin 1905'te Kuveyt'te yaptırmış olduğu araştırmalara göre Bağdad Demiryolu'nun nihai istasyonu olabilecek potansiyele sahip beş nokta bulunuyordu. Bunlar Basra, Fav, Umm Kasr, Varba adası ve Kuveyt'ti. Bunlar arasında hem liman hem de terminal olarak en etkin konuma sahip nokta ise Varba adası olarak belirlenmişti. Kazıma ve Bender Şuveyh de nihai terminal olarak adı geçen noktalar arasında bulunmaktaydı. Habibur Rahman, *a.g.m.*, ss.297-298.

Şeyh Hazal ile İngilizler arasında ilişkinin tesis edilme sürecini 1902 senesine tarihlendirmek mümkündür. Muhammara Şeyhi'nin girişimleriyle Aralık 1902'de İngiltere, Muhammara'yı nedeni ne olursa olsun yabancı bir güçten gelecek herhangi bir deniz saldırısına karşı korumayı taahhüt etmişti. Muhammara Hakimi, İran Şah'ı ve İngilizlerle uyum içerisinde olduğu müddetçe bu destek devam edecekti. İngilizlerce verilen bu taahhüdün hemen akabinde Hazal Han, Muhammara'yı Kuveyt ve Bahreyn gibi İngiliz siyasi himayesi altına almak için de çeşitli girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Hazal'ın girişimleri kısa sürede meyvesini vermiş ve bir sonraki sene İngiltere, Muhammara Şeyhi'nin İran merkezi hükümetiyle yaşadığı gümrük meselesinde destekleme kararı almıştı²⁴³. Fakat Hazal Han bu destekle de yetinmemiş ve 1907 senesinde İngiltere'den kendisi ve mirasçılarını kapsayacak şekilde İngiliz nüfuzu altında bir otonomi talebinde bulunmuştu. 1902 tarihinde Şeyh'e verilmiş olan garanti ile bu talep arasındaki tek fark Muhammara Hakimi'nin yanı sıra varislerinin de bir dış güce karşı İngiliz koruması altına girmeleriydi. Bu da Şeyh Hazal ve ardıklarını hem iç hem de dış tehditlere karşı koruyarak yarı-otonom yapısının muhafaza edilmesi anlamına gelmekteydi. Hazal Han'ın söz konusu taleplerde bulunduğu bir dönemde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine birkaç ay kala Mayıs 1908'de Mescid-i Süleyman'da geniş petrol rezervlerinin keşfi ise İngiltere ile Muhammara Hakimi'nin ilişkilerini farklı bir mecraya sürüklemiştir²⁴⁴.

II. Abdülhamid'in izlemiş olduğu siyaset Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskılarıyla Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi neticesinde kesintiye uğramıştır. Yeni yönetim muhalefette kaldığı süre içerisinde II. Abdülhamid rejimine ve bu dönemde izlenen dış politikaya şiddetle karşı çıkmış ve eleştirmişti. Jön Türklerin bu hususta en çok eleştirdikleri noktalardan biri yabancı müdahalesi olmuştu. Gerçekten de İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid rejimini eleştirirken İmparatorluk üzerinde artan yabancı etkisini ve Hristiyan tahakkümünün çokça altını çizmişti²⁴⁵. Cemiyet bu noktada yabancılara tanınan kapitülasyonlara da herkese aynı yasanın uygulanması fikriyle çelişkiye düştüğü için karşı çıkmaktaydı²⁴⁶. Yabancı müdahalesi konusunda II. Abdülhamid rejimine yöneltile en sert eleştiriler ise kuşkusuz Bağdad Demiryolu imtiyazı ile ilgili olmuştur. Zira muhalefet bu imtiyaza tamamıyla karşı çıkmakta ve II. Abdülhamid'i ağır dille eleştirmekteydi. Jön

²⁴³ Bu süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Lorimer, *a.g.e.*, V.4, ss.1756-1760.

²⁴⁴ Mostafa Ansari, *a.g.t.*, ss.173-187.

²⁴⁵ M. Şükrü Hanioglu, *Preparation For A Revolution: The Young Turks (1902-1908)*, New York 2001, ss.232-242.

²⁴⁶ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul 1999, s.136.

Türkler, II. Abdülhamid'in yabancılara borç karşılığı rehin vermediği tek şeyin hava olduğunu ve günün birinde onun da verilerek halkın boğulacağını dahi ifade etmekteydi²⁴⁷.

1909 senesinde II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan II. Meşrutiyet dönemi her ne kadar "devr-i sabık" gibi İmparatorluğun bütünlüğünü korumayı hedefliyor da olsa, 1908-1914 döneminde Abdülhamid'in pasif yansızlık politikasından büyük devletlerden destek aramaya yönelik aktif bir politikaya geçiş yapıldığını ve böylece amaç farklı olsa da izlenen yöntemin tamamıyla değişmiş olduğunu ifade etmek mümkündür²⁴⁸.

Meşrutiyetin ilanıyla gelen yeni yönetim daha önce II. Abdülhamid'e vermiş olduğu destekten dolayı Almanya'ya karşı temkinli yaklaşmakta ve İngiltere'deki anayasal rejimden ilham alarak bu devlete yakınlaşma eğiliminde bulunmaktaydı²⁴⁹. Nitekim II. Meşrutiyet yönetimleri esas olarak İngiltere ile ittifakı hedeflemiş ve bu politika neticesinde Osmanlı İmparatorluğu büyük devletlerce yalnızlığa itilerek bölgesel ve uluslararası alandaki ittifak arayışları sonuçsuz kalmıştı²⁵⁰. Her ne kadar Osmanlı yönetimleri 1911 tarihinde İtalyanların Trablusgarb'ı işgal etmesi ve 1912 Balkan Savaşlarının patlak vermesi ve 1914'de uluslararası konjonktürün alevlenmesi akabinde üç defa İngiltere ile ittifak kurma girişiminde bulunmuşlarsa da üçünde de red cevabı almışlardı²⁵¹. Bunun ana nedeni ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki varlığının uzun müddet devam etmeyeceğine inanan büyük devletlerin kendi aralarındaki hassas dengelerin bozulmasından çekinerek Osmanlı'ya karşı "yalnızlık" politikası izlemesi olmuştur²⁵². Ayrıca 1914 yılının başında büyük devletler kendi aralarında imzaladıkları anlaşmalarla, başta Bağdad Demiryolu olmak üzere Osmanlı toprakları üzerinde aralarında gerilim yaratan sorunları da çözmüştü²⁵³. Bu nedenlerden dolayı Osmanlı İmparatorluğu Fransa, İngiltere ve Rusya'dan red cevabı aldıktan sonra 1914 Ağustos ayında ancak Almanya ile ittifak sağlamayı başarmıştı²⁵⁴.

²⁴⁷ Özyüksel, *a.g.e.*, s.140.

²⁴⁸ Gül Tokay, "II. Meşrutiyet Dönemi Dış İlişkileri: 1908-1914", *Türk Dış Politikasının Analizi*, (der. Faruk Sönmezoğlu), s.33.

²⁴⁹ Trumpener, *a.g.m.*, s.142. Bu davranışı kısmen Abdülhamid'in Alman taraftarlığı siyasetine karşı bir tepki, kısmense İngiltere'nin "parlamentoların anavatanı" olmasından doğan bir sempatik olarak değerlendirmek mümkündür. Ahmad, *a.g.e.*, ss.130-133.

²⁵⁰ Nitekim II. Meşrutiyet yönetimlerinin İngiltere yanlısı tavrına rağmen, İngiliz hükümetleri yeni rejime karşı "devr-i sabık"a oranla bir tavır değişikliğine gitmemişti. Kent, *a.g.m.*, s.206. Ahmad da dönemin İngiliz Hariciye Nazırı Edward Grey'in Osmanlı'ya karşı tutumunu "hayırhah bir tarafsızlık" olarak nitelendirmiştir. Ahmad, *a.g.e.*, s.146.

²⁵¹ Tokay, *a.g.m.*, ss.38-49. Ahmad, *a.g.e.*, ss.139-157.

²⁵² Ahmad, *a.g.e.*, s.155.

²⁵³ Tokay, *a.g.m.*, ss.51-52

²⁵⁴ Her ne kadar II. Meşrutiyet yönetimlerinin Almanya'ya karşı temkinli tavrı, 1909 sonrası Osmanlı ordusunun yapılandırılmasında bu devletten alınan ve giderek artan askeri destek ve Trablusgarb'ın işgali esnasında Almanların tutumu neticesinde yumuşamışsa da bir ittifaka varmamıştı. Zaten Almanya da 1914 senesine kadar Osmanlı İmparatorluğu ile yapılmakta olan ticaret ve İmparatorluktaki Alman yatırımlarının geliştirilmesine odaklanmıştı. Diğer bütün konularda ise Berlin'in tutumu esnekliğini korumuştur. Trumpener, *a.g.m.*, ss.141-143.

1908-1914 yılları arasında Irak siyasetini büyük ölçüde Bağdad Demiryolu tartışmaları ve İngiltere'nin Basra Körfezi politikası belirlemiştir. İttihat ve Terakki yönetimleri iktidara gelişlerinin hemen akabinde Bağdad Demiryolu imtiyazına karşı bir tavır almışlardı. Yeni yönetim mevcut koşullarda demiryolu inşasını devam ettirmenin mümkün olmadığını savunmakta ve Osmanlı maliyesinin bunun altından kalkamayacağını düşünmekteydi. Aynı zamanda anlaşmanın maddeleri, yeni yönetime göre, Osmanlı devletinin değil demiryolu şirketinin çıkarlarını korumaya hizmet etmekteydi²⁵⁵. Bununla birlikte bu Alman aleyhtarı hava bir müddet sonra yumuşamış ve Almanya'nın çabalarıyla Mart 1911'de ek bir anlaşma imzalanarak Bağdad Demiryolu meselesi çözüme ulaştırılmıştı²⁵⁶. 1911'de yapılan bu ek anlaşma ile daha önceki imtiyaz maddelerinde değişikliğe gidilmişti. Bu değişikliklerden en önemlisi kuşkusuz, İngiltere'nin taleplerine paralel olarak Bağdad'ın, demiryolu hattının son durağı olarak kabul edilmiş olmasıydı²⁵⁷. Bağdad-Basra Körfezi hattından vazgeçen Bağdad Demiryolu Şirketi aynı şekilde Basra'da liman inşa etme hakkından da feragat etmişti²⁵⁸.

Söz konusu zaman diliminde Irak kıtasının kaderini belirleyen etkenlerin en önemlilerinden bir diğeri de Osmanlı Devleti'nin 1908-1914 arasında İngiltere ile ittifak kurma çabaları olmuştu. Bu gaye ise II. Meşrutiyet yönetimlerinin bir yandan yabancı etkinliğini azaltmak ve kapitülasyonları kaldırmak isterken, diğer taraftan bu devlete geniş ölçekli imtiyazlar vererek ittifak arayışında buldukları zıtlıkları içeren bir durum yaratmıştı²⁵⁹. İngiltere ile ittifak hedefine yönelik Hakkı Paşa'nın Londra'da yapmış olduğu temaslar neticesinde 1913 tarihinde İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bir dizi anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşmalar ile İngiltere, gümrük duvarlarının %4 oranında yükseltilmesini kabul etmekle birlikte karşılığında Basra Körfezi ve civarında uzun zamandır elde etmek istediği imtiyazları Osmanlı devletine kabul ettirmeyi başarmıştı²⁶⁰. 1913 Anlaşmaları bağlamında; Şattü'l-Arap nehri üzerinde ulaşımın kontrolü, Osmanlı-İran güney sınırı (veya diğer adıyla Muhammara meselesi), Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde gemi işletme imtiyazı,

²⁵⁵ Bağdad Demiryolu konusunda Meclis-i Mebusan'da yapılan tartışmalar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Özyüksel, *a.g.e.*, ss.215-222.

²⁵⁶ Tokay, *a.g.m.*, ss.38-39. Bu yumuşamada Cavid Bey'in yapmakta olduğu borç görüşmelerinde Almanya'nın takındığı tavrın etkili olduğu söylemek mümkündür. Özyüksel, *a.g.e.*, ss.229-231.

²⁵⁷ Trumpener, *a.g.m.*, s.136.

²⁵⁸ Özyüksel, *a.g.e.*, ss.231-232.

²⁵⁹ Tokay, *a.g.m.*, s.50. Aslında İttihat ve Terakki, yeni imtiyazlar elde etme yarışında Fransa ve Almanya'nın karşısında İngiltere'yi desteklerken, bu iki devletin imtiyazlar konusundaki tekeline ortadan kaldırarak Osmanlı hükümetine daha geniş bir bağımsızlık kazandıracaklarını ummaktaydı. Ahmad, *a.g.e.*, s.137.

²⁶⁰ Tokay, *a.g.m.*, s.47.

Kuveyt, Katar, Bahreyn meseleleri ve Irak petrolünün paylaşımı gibi Osmanlı Irak'ını ilgilendiren bir çok meselede İngiltere devleti lehine anlaşmaya varılmıştı²⁶¹.

Jön Türklerin eleştirilerine hedef olan ve aynı zamanda Arap vilayetlerini yakından ilgilendiren bir başka nokta da II. Abdülhamid'in danışmanları olan Arap İzzet, Necib ve Selim Melhame, Ebu'l-Huda ve Arap İzzet Paşa'ya yönelik rüşvet ve yolsuzluk suçlamaları olmuştu. Nitekim sadece Temmuz 1908 sonrası yayınlanan karikatürlere göz atmak dahi Padişahın Arap kökenli danışmanlarının ne derece tepki gördüğünü ve irtikabla eşdeğer tutulduğunu anlamaya yeterlidir²⁶². Bu durum ise meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde Arap vilayetlerinde eşraf ve halk nezdinde rahatsızlıklara yol açmış ve yolsuzluk yapan bir çok milletten yetkili bulunmasına rağmen Arapların öne çıkarılmasının kasıtlı olduğu öne sürülmüştü²⁶³. Bunun yanı sıra II. Meşrutiyet döneminde Arap vilayetlerine yönelik değişen siyaset de 18. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Arap milliyetçiliği cereyanlarının bu döneme damgasını vurmasına neden olmuştur.

Ortak dil, tarih²⁶⁴, yaşam alanı ve etnik kimliğe sahiplik gibi değerlere atıfla²⁶⁵ kendini tanımlayan Arap milliyetçiliği Osmanlı Devleti'nin Batı'nın terakki fikrine uyum sağlayamaması ve bu nedenle Batı'dan kendisine yönelik tehlikeleri bertaraf edememesi sonucu ortaya çıkmış ve özellikle 1914 sonrası bağımsız bir Arap Devleti kurma yönünde bir harekete dönüşmüştü.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ciddi bir gelişme gösteren hareket bu dönemde tam bir olgunluğa erişmemiş olmasından dolayı "Arap milliyetçiliği" teriminden ziyade "proto-Arap milliyetçiliği"²⁶⁶ veya "Arabizm"²⁶⁷ terimleriyle ifade edilmiştir. 1789 Fransız Devrimi sonrası dünyada yayılan milliyetçilik dalgasının Osmanlı Araplarına ulaşması çeşitli gelişmelerin tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim 1800'lerden itibaren Araplar arasında Avrupa nüfuzunun artmasıyla sosyo-ekonomik ve kültürel değerler değişmiş, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arap dili ve edebiyatındaki canlanmanın yanı sıra eğitim ve basın-

²⁶¹ 1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları içerisinde yer almış olan meselelerin tamamı için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.II/III, Ankara 1943, ss.339-379.

²⁶² Bu tarz karikatürler konusunda zengin bir kaynak için bkz. Turgut Çeviker, *İbret Albümü (1908)*, İstanbul 1991.

²⁶³ Bu konuda Basra yerel gazetelerinde çıkan haberler için bkz. Süleyman Feyzi, *Müzekkirat*, ss.103-112.

²⁶⁴ Philip Willard Ireland, *Iraq: A Study in Political Development*, London 1937, s.224.

²⁶⁵ Sylvia G. Haim, "Islam and the Theory of Arab Nationalism", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 4, Issue 2/3 (1955), s.124. "Millet ve milliyetçilik nedir?" sorularına çeşitli yazarlar tarafından verilen bir çok cevap olsa da genelde milliyetçilik teorisyenlerinin bu ana kıstaslara vurgularından bahsetmek mümkündür. Bu konudaki tartışmaların kısa bir özeti için bkz. Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul 1999, ss.65-73.

²⁶⁶ Proto-Arap milliyetçiliği tanımlaması için bkz. Mahmoud Haddad, "Iraq Before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism", *The Origins of Arab Nationalism*, New York 1991, s.120.

²⁶⁷ Arabizm tanımlaması için bkz. Tufan Buzpınar, "Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci", *Osmanlı*, II, Ankara 1999, ss.168-178.

yayın kuruluşlarının da gelişmesiyle bir Arap bilinçlenmesi oluşmuş ve Osmanlı idaresindeki aksaklıklar ve Osmanlı'nın Batı'dan gelen tehlikelere karşı koyamaması Araplar üzerinde olumsuz tesirler bırakmıştı²⁶⁸.

Arap bilinçlenmesi ilk olarak Müslümanların Batı karşısında düştükleri geri durumdan kurtarılmasına yönelik çözüm arayışları çerçevesinde bir İslam savunması şeklinde gündeme gelmişti. Nitekim Batı medeniyeti ile karşılaşma ve Doğu'nun Batı karşısındaki acizliği Müslüman entellektüelleri bu sıkıntıyı aşmak üzere çareler üretmeye sevk etmişti. Muhafazakar reformistler olarak da adlandırılan ilk dönem Arabizm düşünürleri Müslümanların ve Doğu'nun büyük bir tehlike ile karşı karşıya olduğunu itiraf etmişler ve bu durumun Batı'nın bilimdeki gelişmelerini gerektiği kadar ödünç almakla kapanabileceğini ummuşlardı. İşte Arap bilinçlenmesine olan ilgi de bu noktada başlamıştı. Özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'ya eğitim için gönderilen Mısırlı öğrenciler, vatan ve vataniye (milliyetçilik) kavramlarından haberdar olmaya başlamış ve bu kavramlara önem atfetmişlerdi. Atfedilen bu önemin yegane nedeni ise Batı'nın kaydettiği bu ilerleme ve güçlenmenin kaynaklarından birinin milliyetçilik olduğuna olan inançtı²⁶⁹. Nasıl ki askeri ve idari alanla ilgili teknik bilgilerin Batı'dan alınması gerekliyse, milliyetçilik de Osmanlı Doğusunu Hristiyan Batı'ya karşı güçlendirmek ve Batı ile Doğu arasındaki uçurumun aşılmasını sağlamak için alınması ve uyarlanması gereken bir araçtı²⁷⁰.

Daha sonraları Cemalettin Afgani ve Muhammed Abduh gibi isimlerle öne çıkan bir diğer düşünce biçimi ise İslam'ın bir hayat tarzı olarak üstünlüğüne vurgu yapan bakış açıydı. Nitekim bu modernist düşünürlere göre Müslümanların içerisinde buldukları bu geri durumun tek nedeni saf ve doğru İslam'dan sapılmış olmasıydı. Bu düşünürler Batı medeniyeti ile mücadele edilmesi gereğine ve Batı karşısında İslam'ı güçlendirmek bağlamında ancak saf İslam'a geri dönülmesi durumunda Doğu'nun yeniden eski güçlü durumuna döneceğine inanıyorlardı. Afgani ve Abduh ile şekillenen bu dini uyanış düşüncesinin en önemli uzantısı Arap dili ve edebiyatına verilen önem olmuştu²⁷¹. Nitekim saf İslam'a dönüş kaçınılmaz olarak bir Arap uyanışına vurgu yapılmasını gerektirmekteydi. Modern reformistler bu anlamda İslam'ın bir parçası ve en önemli unsurlarından biri olarak

²⁶⁸ Buzpınar, *a.g.m.*, s.168; Nejat Göyünç, "Ottoman Central Administration and Arab Provinces, 1870-1910", *Studies on Turkish-Arab Relations*, S.1, 1986, s.81.

²⁶⁹ Ernest Dawn, "The Origins of Arab Nationalism", *The Origins of Arab Nationalism* (ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson), New York 1991, s.5.

²⁷⁰ Ernest Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, İstanbul 1998, s.207.

²⁷¹ Nitekim 1882 tarihinde İngiliz egemenliğine giren Mısır bu dönemde bir çok Arap muhalifin bulunduğu ve çeşitli basın faaliyetlerinin yürütüldüğü bir merkez olarak ortaya çıkmıştı. Ayrıca yine 19. yüzyılın ikinci yarısında Bustani'nin basın yayın faaliyetleri dil anlamında bilinçlenmenin yaratılmasında etkili olmuştu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Buzpınar, *a.g.m.*, ss.169-171.

Arap kimliğini öne çıkarmışlar ve İslam'ı savunan bir millet olarak kadim Arap tarihinin ehemmiyetini yükseltmişlerdi.

Gerek muhafazakar gerek modern reformistler, her ne kadar ikincil anlamda bir Arap milliyetçiliğine atıfta bulunmuş da olsalar, bu dönem Arabistleri bir kaç istisna dışında Osmanlı yanlısı kalmıştı²⁷². Zira bu kesim için Arap olmakla iftihar etmek, Osmanlılık'la çelişen bir durum değildi. İlk dönem Arabistleri için Arap kimliği Osmanlı ve Doğu'lu olmanın ardından ikincil sırada yer alıyordu. Nitekim tüm bu görüşler, kıymeti ve yeterliliği Batı tarafından sorgulanan Doğu medeniyetinin savunulmasına yönelik çabalardı ve Batı karşısında İslam'ın ihtişamını ve gücünü yeniden tesis etmeyi amaçlıyordu²⁷³.

II. Abdülhamid döneminin Arap milliyetçilik hareketleri üzerinde önemli bir etkisi olduğunu iddia etmek ve bu dönem uygulanan politikaların Araplar üzerinde iki yönlü bir etki yaptığını söylemek mümkündür. II. Abdülhamid yönetimi Arap eyaletleri başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin her köşesinde modern eğitim kurumlarının açıldığı ve yaygınlaştığı bir dönem olmuştu. Arap vilayetlerinde açılan bu okullarda yetişen öğrenciler hem Osmanlıca eğitim görmekte, hem de ileri eğitim için başkente gelerek eğitimlerini burada tamamlamakta ve bunun neticesinde de çeşitli devlet memuriyetlerinde görev almaktaydı²⁷⁴. Ayrıca bu öğrenciler daha sonra İstanbul'daki Mülkiye, Harbiye ve Hukuk Mekteb'lerine gönderilmekte ve bu durum da İstanbul'da bir arada ve iletişim halinde bulunan ve benzerliklerini fark eden bir Arap topluluğunun oluşmasına neden olmaktaydı. Benzer bir şekilde ilk defa açılan Meclis-i Mebusan sayesinde Osmanlı devletinin çeşitli bölgelerinden gelen Araplar ilk defa bir araya gelmiş ve benzer sorunlara sahip olduklarını keşfetmişlerdi²⁷⁵.

II. Abdülhamid'in tahta çıkışının hemen ardından patlak veren 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı özellikle Suriyeli Müslüman Araplar üzerinde ciddi anlamda olumsuz etki yapmıştı. Zira Osmanlı'nın savaşı kaybetmesi durumunda olası bir Avrupa işgalinden korkan bir dizi entellektüel, Osmanlı Devleti'nden kopuş halinde olası seçenekleri gündeme

²⁷² Nitelim bazı Hristiyan Araplar, misyoner okullarının da etkisiyle yarı-laik bir Arap milliyetçiliği söylemini gündeme getirmiş fakat bu eğilim Müslüman Araplar arasında kabul görmemişti. Bu akım ve en önemli temsilcisi İbrahim el-Yazıcı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. *Aynı makale*, s.496, Dawn, *a.g.e.*, ss.146-158, Sylvia G. Haim, "The Arab Awakening", A Source for the Historian", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 2, Issue 4 (1953), s.239.

²⁷³ Dawn, *a.g.e.*, ss.148-163.

²⁷⁴ Buzpınar, *a.g.m.*, s.171. Irak'ta modern eğitimin Arap bilinçlenmesine etkisi hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Reeva S. Simon, "The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer", *The Origins of Arab Nationalism* (ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson), New York 1991, ss. 151-165. II. Abdülhamid döneminde aşiret liderlerinin çocuklarının eğitimi için açılmış olan Aşiret Mektebi de, bu dönemde Arap vilayetlerinin merkeze eğitim yoluyla entegre edilmesi çabalarının bir kanıtıdır. Aşiret Mektebi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Eugene L. Rogan, Alişan Akpınar, *Aşiret Mektep Devlet: Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, İstanbul 2001, ss.13-49.

²⁷⁵ Meclis-i Mebusan'ın Araplar arasında yaratmış olduğu fikir teatisine müsait ortam hakkında Süleyman Feyzi Efendi'nin Basra mebusu olarak İstanbul'da bulunduğu dönemki faaliyetlerini örnek vermek mümkündür. Feyzi Efendi'nin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Feyzi, *Müzekkirat*, s.173.

getirmeye başlamışlardı. Böyle bir ortamda Abdülhamid Suriye'deki bu olumsuz havayı dağıtmak için çeşitli önlemlere başvurmuş ve Arap unsurları devlet mekanizmasına entegre etmek adına bir dizi girişimde bulunmuştu. Bu dönemde Musul dışındaki tüm Arap vilayetleri birinci derece vilayet kategorisine yükseltilmiş ve böylece Arap vilayetlerine daha nitelikli idarecilerin gönderilmesi sağlanmıştı. Ayrıca bu dönemde yüksek dereceli idari görevler dışında neredeyse tüm vilayet pozisyonlarını Araplar doldurmaktaydı. II. Abdülhamid döneminde ayrıca Arap vilayetlerinde eğitim ve ulaşım faaliyetlerine önem ve hız verilmişti²⁷⁶. Bunların yanı sıra II. Abdülhamid 1909'a kadar süren iktidarı boyunca eşrafla resmi ve gayr-ı resmi bağlar kurarak Arap vilayetlerinde nüfuzunu güçlendirme politikası izlemiş ve bu politika çerçevesinde sık sık bölgedeki nüfuzlu şahıslara hediyeler göndermeyi ve buralarda dini yapılar inşa etmeyi de unutmamıştı. II. Abdülhamid döneminde Arap milliyetçiliğine yönelik hareketlerin sönük kalmasının bir nedeni bu dönemde basına uygulanan sansür ise, diğer nedeni ise kuşkusuz II. Abdülhamid'in, İttihat ve Terakki Cemiyeti politikalarının tamamen aksine, yerel eşrafla kurduğu sıkı bağlardı. Gerçekten de II. Abdülhamid, Arap vilayetlerinde eşrafla ters düşmemeye çalışmış, yerel problemlerin çözümünde mutlaka yerel nüfuza sahip kişilerin fikirlerine başvurmuş ve hatta eşrafla ters düşmeleri durumunda valileri görevden almaktan dahi çekinmemişti²⁷⁷. II. Abdülhamid ayrıca etrafında topladığı, özellikle Suriye asıllı, Arap danışmanlar ve izlediği Pan-İslamist politika sayesinde de Arapların güvenini kazanmayı başarmıştı²⁷⁸.

1908 Temmuz'unda meşrutiyetin yeniden ilanı ile başlayan süreç ise Arap milliyetçiliği söylemine yeni bir ivme kazandırmıştır. Nitekim 1908 ihtilalini izleyen özgürlük döneminde Araplar gerek yoğunlaşan basın faaliyetleri, gerek üyesi oldukları Meclis-i Mebusan, gerekse kurdukları gizli ve açık örgütlerle Arap bilinçlenmesinin oluşumunda daha aktif rol oynamaya başlamışlardı²⁷⁹. 1908'de meşrutiyetin yeniden ilanı ile başlayan süreçte Araplar tarafından adem-i merkezîyetçilik faaliyetleri çerçevesinde Arap milliyetçiliğine vurgu yapan gizli ve açık olmak üzere bir çok örgüt kurulmuştu²⁸⁰. Bu dönemdeki Arap bakış

²⁷⁶ Akarlı, "Abdülhamid II's Islamic Policy in the Arab Provinces", ss.52-54; Akarlı, "Abdulhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", ss.77-80.

²⁷⁷ Bu duruma dair örnekler için bkz. Akarlı, "Abdulhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", ss.81-84.

²⁷⁸ II. Abdülhamid'in Arap vilayetlerine yönelik politikaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Buzpınar, *a.g.m.*, ss.173-174. II. Abdülhamid bu politikasının Suriye'deki yansımaları için bkz. Khoury, *a.g.e.*, ss.58-59; Mardin, *a.g.m.*, s.111.

²⁷⁹ Dawn, *a.g.m.*, s.16.

²⁸⁰ Bu cemiyetler arasında en önemli olanlarını resmi olarak kurulan Osmanlı Adem-i Merkezîyet Cemiyeti (Hizb el-Lâmerkeziye el-İdari el-Osmani) ile Beyrut ve Basra İslahat Cemiyetleri ve gizli olarak kurulan el-Kahtaniyye, el-Ahd ve Cemiyet el-Arabiyye el-Fetat şeklinde sıralamak mümkündür. II. Meşrutiyet döneminde kurulan resmi ve gizli Arap cemiyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriyâ Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-*

açısının ana hatlarını ıshalat, anasır arasında eşitlik ve Arap diline olarak vurgu olarak özetlemek mümkündür²⁸¹. Aslında meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde Araplar tarafından dile getirilen talepleri dönemin yükselen adem-i merkezîyetçilik hareketlerinin bir uzantısı olarak nitelendirmek mümkündür. Zira 1900'lerden itibaren Prens Sabahattin öncülüğünde gündeme getirilen adem-i merkezîyetçilik, meşrutiyetin ilanından sonra Ahrar Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi oluşumlarda yansımaları bulmuş ve Araplar tarafından da benimsenmişti. Bu dönemde hemen hemen bütün Arap vilayetlerinde basın faaliyetlerinde meydana gelen artış ve gelişme neticesinde Arap basını büyük oranda bu adem-i merkezîyet taleplerinin dile getirildiği ve tartışıldığı platformlar olarak çıkmış ve Arap bilinçlenmesinin oluşmasında ve Arap dilinin gelişmesinde büyük rol oynamıştı.

Araplar tarafından da benimsenen adem-i merkezîyetçilik eğilimi İttihat ve Terakki cephesinde ise korku ve kuşkuyla karşılanmış ve bu eğilim Avrupa'nın istekleri doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin bölünmesine yol açacak bir akım olarak görülmüştü²⁸². Bu nedenlerle İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid döneminde görülen yerel müsamahanın aksine, Arap vilayetlerinde merkezileşme politikalarına önem göstermiş ve eşrafın ve mahalli nüfuz sahiplerinin, çoğu zaman valiler aracılığıyla kontrol altında tutulmasını politika olarak benimsemişti. Bu noktada II. Abdülhamid döneminde üst düzeylerde görev almış olan Ebu'l-Hüda ve İzzet Paşa gibi Araplar nezdinde önem arzeden isimlerin meşrutiyet basını tarafından sürekli olarak istibdadın ve irtikabın simgesi haline getirilmelerinin Araplar üzerinde yaptığı psikolojik etkiden de bahsetmek mümkündür. Nitekim meşrutiyet basınındaki bu eğilim Araplar nezdinde, Arapların irtikab ve istibdadla birlikte anılmaları şeklinde algılanmış ve II. Abdülhamid döneminde Arap olmayan bir çok şahıs da yolsuzluk yapmışken yalnızca Arapların bununla özdeşleştirilmesi şeklinde algılanmıştır²⁸³.

1911-1912 Trablusgarb ve 1912 Balkan savaşları ise Arapları yeniden Osmanlı'nın olası çöküşü neticesi nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda düşünmeye sevk etmiş ve Osmanlı Devleti'nin bekası hakkında Arapların kafasında yeniden soru işareti oluşmasına neden olmuştu²⁸⁴. Bu dönemde Hürriyet ve İtilaf Partisi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin

Arap İlişkileri, İstanbul 1992, ss.87-132; Tauber, *a.g.e.*, ss.61-245; George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of The Arab National Movement*, Beyrut 1955, ss. 101-125; *İzahat*, ss.8-45.

²⁸¹ Duri, *a.g.e.*, s.226.

²⁸² Buzpınar, *a.g.m.*, s.175.

²⁸³ Hatta kimi yazarlar meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde yüksek rütbeli bir çok Arap mülki ve askeri memurunun işten çıkarıldığını ve hatta askeriyede Arap olanların yükseltilmediğini savunmuştur. Süleyman Musa, *el-Hareketü'l-Arabiyye: Siretü'l-Merhaleti'l-Ula li'n-Nehdati'l-Arabiyyeti'l-Hadise 1908-1924*, Beyrut 1986, s.62.

²⁸⁴ Duri, *a.g.e.*, s.277.

üyelerinden oluşan Kamil Paşa kabinesi Araplar arasındaki huzursuzluğun giderilmesi için Beyrut, Haleb, Şam, Kudüs ve Bağdad'da komisyonlar oluşturularak yerel görüşlerin alınmasına yönelik bir girişimde bulunmuştu²⁸⁵. Yapılan incelemeler yerel eğilimin Osmanlı Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin talepleriyle paralel olduğunu göstermiş ve bu sonuçlar Ocak 1913'de Sadrazam Kamil Paşa'ya gönderilmişti. Fakat 23 Ocak 1913'de gerçekleşen Babîâli baskını ile İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele geçirmesi bu girişimlerin sonuçsuz kalmasına neden olmuştu. İslahat taleplerine karşılık alamayan Arap vilayetlerinde ise buna karşılık çeşitli protesto gösterileri düzenlenmiş ve nihayet 1913'te Arap milliyetçileri Avrupa kamuoyunun ilgisini çekebilmek amacıyla Paris'te bir Arap Kongresi düzenlemeye karar vermişlerdi. El-Fetât Cemiyeti'nin organize ettiği kongreye²⁸⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti de Arabistlerle uzlaşma zemini bulmak üzere partinin sekreteri Mithat Şükrü'yü resmi, el-Münteda'nın başkanı Abdülkerim Halil'i de gayr-ı resmi temsilci olarak görevlendirmişti. Nitekim 1913 Paris Kongresi neticesinde Arapların adem-i merkeziyet taleplerinin bir kısmını karşılayacak şekilde bir ıslahat projesinin hayata geçirilmesine karar verilmiş ve cemiyet ile Araplar arasında uzlaşma sağlanmıştı.

1908'de meşrutiyetin yeniden ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uyguladığı sıkı merkeziyetçi ve Türkçü politikalar nedeniyle Arap milliyetçiliğinin ivme kazandığı ve bu şekilde olgunlaştığı birçok Batı ve Arap kaynağı tarafından savunulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde, Arap vilayetlerinde Abdülhamid dönemine kıyasla valiler vasıtasıyla daha sıkı ve merkezi politikalar izlendiği açıktır. Fakat bu merkezi politikaların bir Türkçülük akımının etkisiyle takip edilip edilmediği tartışma konusudur. Nitekim Arabist hareketin öncüleri tarafından en çok dile getirilen ve eleştirilen konu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eğitim dilinin Türkçe olması konusunda aldığı kararı. Aslında II. Meşrutiyet yönetimlerinin genel politikası orta ve yüksek öğrenimde eğitim dilinin Türkçe yapılmasıyla yerel grupları devletin idari sistemi içerisine çekmek ve bu şekilde bir devlet eliti yaratmaktı. Fakat bu politika Arap milliyetçileri tarafından "Türkleştirme" olarak algılanmıştır. II. Meşrutiyetin bu anlamda getirdiği bir diğer değişiklik ise mahkemelerde Türkçe kullanılmasına yönelik hukuk alanında yapılan değişiklik olmuş ve bu değişiklik Araplar arasında rahatsızlıklara yol açmıştı²⁸⁷. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu merkeziyetçi eğilimleri, adem-i merkeziyetçi muhalefet tarafından başka bir mecraya taşınmış ve Arap

²⁸⁵ Musa, *a.g.e.*, s.35; Cemal Paşa, *Hatırat*, (yay. haz.) Metin Martı, İstanbul 1996, s.61.

²⁸⁶ Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, s.132.

²⁸⁷ Nitekim Basra'da yayınlanan "el-İkâz" gazetesinde de hükümetin bu konudaki tavrını eleştiren ve bölgede bu nedenle meydana gelen sorunlara yer veren bir çok makale neşredilmişti. Süleyman Feyzi, *Müzekkirat*, ss.107-110.

muhafifler Arapların Türkleştirilmeye çalışıldığını ve Türkçe konuşmayanları dışlayan bir politika benimsendiğine dair cemiyete giderek artan ölçekte suçlamalarda bulunmaya başlamışlardı²⁸⁸. Cemiyetin uyguladığı tüm bu merkezîyetçi politikalara rağmen, Arap bilinçlenmesi ve Türk karşıtı öğeler taşıyan bir Arap milliyetçiliğine yönelik eğilimlerin 1908 devriminden önce formüle edilmiş olması bu iddiaları geçersiz kılmaktadır²⁸⁹. Aslında bu savların aksine, Arap milliyetçilik hareketi önderlerinin, ortak bir bilinç ve kültür yaratma arifesinde ortak bir düşman yaratarak “Arap ulusunu” bu düşmana karşı birleştirmeye duydukları ihtiyaç ve bu ihtiyacın bir sonucu olarak da bir anti-Türk tezinin ortaya atıldığından bahsetmek mümkündür.

Proto-Arap milliyetçiliğinin Osmanlı dönemi boyunca izlediği seyir konusunda altı çizilmesi gereken unsurlardan biri kuşkusuz bu hareketin Suriye önderliğinde gelişmiş olduğudur. Gerçekten de 1914 öncesi Arabizm hareketinin ana merkezi Şam olmuştur²⁹⁰. Osmanlı dönemindeki Arabizm hareketinin Suriye öncülüğünde gelişmiş olması, bu dönemde tüm Arap vilayetlerinde yaşanan benzeri hareketlerin Suriye baz alınarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Fakat her ne kadar proto-Arap milliyetçiliğinden bahsederken asgari ortak taleplerin olduğu kabul edilse de bu süreç Osmanlı Arap coğrafyasında farklı şekillerde cereyan etmiştir. Irak'daki Arap milliyetçiliği faaliyetlerinin merkezi olarak addedilen²⁹¹ Basra vilayeti de Arabizm hareketinin 1908-1914 arasındaki dönemde farklı cereyan ettiği coğrafyalardan biri olarak Arap milliyetçiliği hareketleri içerisinde müstesna bir yere oturmuştur.

1.5. Sonuç

II. Meşrutiyet hükümetleri iktidara geldiklerinde, Basra vilayetinde son derece etkisiz bir vilayet yönetimiyle karşılaşmışlardır. Bunun esas nedenlerinden biri Basra'nın İmparatorluk merkezine olan uzaklığıysa diğeri de kuşkusuz II. Abdülhamid döneminde

²⁸⁸ Bu politikaları Türkleştirme olarak algılayan Araplar var olmakla birlikte, Arapların bir diğer kesimi de Türkçe'nin birleştirici işlevini kabul etmiş, yalnızca bürokrasinin rahat işleyebilmesi için Arap vilayetleri yerel dili bilen memurlar atanmasını talep etmişti. Türkleştirme iddiaları konusunda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, İstanbul 1998, ss.92-107.

²⁸⁹ Dawn, *a.g.m.*, s.18.

²⁹⁰ Khoury, *a.g.m.*, s.68; Dawn, *a.g.e.*, s.172.

²⁹¹ Vemiz Cemâl Ömer Nazmi, *el-Cuzuru's-Siyasiyye ve'l-Fikriyye ve'l-İctimaiyye li'l-Hareketi'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye*, Beyrut 1985, s.100. Nitekim İngiltere'nin Basra Konsolosu da Şubat 1914'de yaptığı bir yorumda Seyyid Talib'in Irak'taki Arap milliyetçiliği hareketinden vazgeçmesi durumunda bu hareketi bir başkasının toplarlamayacağını ifade etmişti. A.L.P. Burdett (ed.), *Arab Dissident Movements: 1905-1955*, C.I, s.230.

merkezle irtibat kurmak için geliştirilen değişik bir iletişim örgüsüydü. II. Abdülhamid merkeze son derece uzak bulunan Basra vilayetini merkeze entegre edebilmek için eşrafla bağlarını güçlendirmiş ve etrafında bulunan Arap danışmanlarını kullanmıştı. Bunun bir sonucu olarak II. Meşrutiyet yönetimleri Basra vilayetinde eşrafın idari yönetimlerden daha fazla sözünün geçtiği bir yapıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu gevşek merkezîyetçi yapıya karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzundaki hükümetlerin katı merkezîyetçi bir yapıyı yerleştirmeye çalışmaları ise bu dönemde Basra vilayeti de dahil olmak üzere Arap vilayetlerinde milliyetçilik hareketlerini tetikleyici bir unsur yaratmıştır.

Büyük bir kısmı Şii olan veya sonradan Şiileşen Arap aşiretlerinin yaygın olduğu bir coğrafya olan Basra vilayetinde aşiretler arasındaki bağ Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği dönemine kadar son derece katı ve birbirinden ayrılmaz bir halde bulunmaktaydı. Nitekim Midhat Paşa'nın bölgede uyguladığı toprak politikaları, II. Meşrutiyet yönetimlerinin karşılarında daha gevşemiş ve eski kuvvetini kaybetmiş aşiret yapılarını bulmasına neden olmuştur. Bu durum ise II. Meşrutiyet dönemi iktidarlarının Midhat Paşa'nın toprak politikasını benimseyerek bölgede buna uygun ıslahat girişimlerinde bulunmasına yol açmıştır.

Temmuz 1908'den sonra iktidara gelen meşrutiyet hükümetleri Basra vilayetinde İngiltere ekonomik, sosyal ve siyasi nüfuzunun bulunduğu bir yapıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bunun yanı sıra 19. Yüzyılın sonunda bölgeye sızan Alman nüfuzu karşısında hükümet siyasi anlamda bütün gücünü Basra Körfezi üzerindeki İngiliz-Alman taleplerini dengelemeye sarf etmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

“MUKTEDİR” VE “MUSTÂKİM” MEMURUN İZİNİ SÜRMEK: BASRA’DA VİLÂYET YÖNETİMİ

Osmanlı tarihinde memur istihdam politikaları itibariyle en çok eleştirilen dönemlerden biri kuşkusuz II. Abdülhamid dönemi olmuştur. II. Abdülhamid dönemi, devlet içerisinde merkezileşme eğilimlerinin arttığı fakat bu merkezileşmenin kurumlara bağlılıktan ziyade padişahın şahsına bağlılık noktasına vardığı bir sistemi beraberinde getirmiştir¹. Bu eğilim bürokraside de karşılığını bulmuş ve padişah sivil bürokrasideki atama ve terfi mekanizmaları üzerinde hakimet sağlamada merkezi bir rol oynamış² ve sivil bürokrasiyi etkin bir şekilde siyasi kontrol altına almaya çabalamıştır³. Bu dönemde memurların seçimi ile tahsil niteliklerini denetleyen “Sicill-i Ahvâl Komisyonu”⁴, “İntihâb-ı Memurîn Komisyonu” ve “Memurîn-ı Mülkiye Komisyonu”⁵ gibi komisyonlar kurulmuş fakat bunlar sivil bürokraside profesyonelleşmeden ziyade padişahın bu atamalardaki nüfuzunun bir simgesi olmuştur⁶.

¹ Carter Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform: Babıâli: 1789-1922*, İstanbul 1994, ss.194-195. II. Abdülhamid döneminde, Padişah'ın şahsi güven duygusunun taşraya vali atanmasında önemli bir rol oynaması bu kanıyı güçlendirmektedir. Nitekim II. Abdülhamid sık sık güvenilir devlet adamı kılığında şikayet etmiştir. Kırmızı, *a.g.e.*, ss.88. Bu duruma bir tezat oluşturmak üzere, Hamidiye döneminde taşra bürokrasisinde istihdam edilen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne destek veren valilerden bahsedilebilirse de sayıca azlığı itibariyle bunların istisnai bir durum teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Bu tarz bürokratların taşra idaresinde istihdamını, Hamidiye dönemindeki yetişmiş eleman azlığına veya jurnal sisteminin açıklarına hamletmek mümkündür. Hamidiye dönemindeki bu istisnai durumlar için bkz. *Aynı eser*, ss.196-198.

² *Aynı eser*, s.225.

³ Gülden Sarıyıldız, *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, İstanbul 2004, s.7.

⁴ Sarıyıldız bu kurumu “o zamanın oldukça modern kontrol yöntemlerinden biri” olarak tanımlamaktadır. *Aynı eser*, s.8.

⁵ İlk meşrutiyet denemesinde 1876 Anayasası maddelerinden yola çıkılarak, memurların atanması ve seçiminde uyulması gereken esaslar konusunda çeşitli düzenlemelere gidilmişti. Nitekim 1888'de Dâhiliye Nezareti'nde İntihab-ı Memurin Komisyonu ve 1896'da ise tüm merkezi ve taşra örgütleri için adayları memuriyete teklif ile görevli olan Memurin-i Mülkiye Komisyonu kurulmuştur. Metin Heper, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme: Siyaset Sosyolojisi Açısından bir İnceleme*, İstanbul 1977, s.89. Memurin-i Mülkiye Komisyonu, İntihab-ı Memurin Komisyonu ile Sicill-i Ahval Komisyonu'nun lağvedilmesi akabinde kurulmuş ve bu iki kurumun işlerini yürütmenin de ötesinde geniş yetkilerle donatılmıştı. Sarıyıldız, *a.g.e.*, s.89.

⁶ Findley, *a.g.e.*, s.231. Bu konuda benzer bir yorum için bkz. Sarıyıldız, *a.g.e.*, s.37.

23 Temmuz 1908 yılında iktidarın el değiştirmesi, Osmanlı merkezi sistemini olduğu kadar, idari sistemini ve dolayısıyla vilâyet yönetimini de ciddi şekilde etkilemiştir. II. Abdülhamid döneminde vilâyet yönetimindeki atamalarda başat unsur “Padişah’a sadakat” şartı⁷ iken, yeni yönetim söz konusu atamaların hukuki ve profesyonel karar alma mekanizmalarına uygun olarak yapılacağı iddiasıyla gelmiř⁸ ve sivil bürokraside eski rejimi yok etmeye yönelik tedbirler çerçevesinde tensikat uygulamasına gitmişti. İlk elde bürokrasinin ciddi anlamda tasfiyesi ve özellikle hafife ve saray mehamilerinin ortadan kaldırılmasını amaçlayan tensikat, 1908 yazında başlamış olmasına rağmen bu sürece nihai şeklini veren kanun 1909’a kadar geçmemiřtir⁹. Bu tasfiye uygulamaları 31 Mart vakasından önce ahalinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezinin veya yerel şubelerinin baskısıyla gerçeklemişken, bürokraside planlı bir tensikat uygulaması ancak II. Abdülhamid’in hallinden sonra 1909 yazında bařlatılabilmemiřtir¹⁰. Eski rejimi yok etmeye yönelik çabalar neticesinde Memurîn-i Mülkiye Komisyonu Ekim 1908’de kaldırılmış fakat 1912’de yeniden kurularak Dâhiliye Nezareti’ne bağlanmış ve kuruma nezarete bulunan dairelerin işlerini koordine edilmesi, personel sicillerinin tutulması ve atamaların yapılması gibi görevler yüklenmiřtir¹¹. Bu kurumun yanı sıra II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesini müteakib Memurîn ve Sicill-i Ahval İdaresi kurulmuřtur¹². Eski rejimi tasfiye etmeye yönelik tüm bu girişimlere rağmen yeni yönetim, Hamidiye dönemi personel politikalarında görülen bütün sorunları çözmekte başarı gösterememiřtir¹³. Bunun en büyük nedeni ise kuşkusuz yetişmiş eleman bulma sıkıntısıydı. Nitekim İttihat ve Terakki yönetimleri, II. Abdülhamid dönemi bürokratlınının “yerlerine yeni adam bulmak” hal-i hazırda mümkün olmadığından ve Cemiyet’in arzu ettiği tarzda bürokratların yetişmesi ise seneler alacağından dolayı “devr-i sâbık”ın idare kadrosuyla belli ölçülerde devam etmek durumunda kalmış ve hatta bu nedenle tecrübelerinden

⁷ Çetinsaya, *a.g.e.*, s.50. II. Abdülhamid döneminde vali tercihini etkileyen şartlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kırmızı, *a.g.e.*, ss.58-60.

⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid devri idare tarzını modern bir bürokrasi ile değiştirme iddiasıyla yönetime gelmiş ve “devr-i sâbık”a sert eleştirilerde bulunmuştu. Nitekim İttihatçı ricalden Mehmed Cavid Bey Haziran 1909’da hazırladığı tensikat mazbatasında, bürokrasinin istibdat devrinin en büyük kötülüklerinden biri olduğunu iddia etmiş ve bu dönemde “işler için memur değil, memurlar için iş aranmış” olduğunu ifade etmişti. Abdülhamit Kırmızı, “Meşrutiyette İstibdad Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, Yayınlanmamış Tebliğ, *1908-2008 Jön-Türk Devrimi’nin 100.Yılı Uluslararası Kongresi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi 28-30 Mayıs 2008, s.2 ve 6.

⁹ Findley, *a.g.e.*, s.251.

¹⁰ Kırmızı, *a.g.t.*, s.5.

¹¹ Findley, *a.g.e.*, ss.266-267.

¹² Necati Gültepe, "Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezin Yönetimi", *Osmanlı-Teşkilat*, C.6, Ankara 1999, s.253; Sarıyıldız, *a.g.e.*, ss.114-116.

¹³ Findley, *a.g.e.*, s.275.

faidalanılabilecek bazı bürokratlar, tensikatla kadro haricine çıkarıldıktan, hatta emekli edildikten sonra bile geri çağrılmışlardır¹⁴.

II. Meşrutiyet'in ilanından 1. Dünya Savaşı'na kadar uzanan zaman diliminde vilâyetlere atanan memurların, valiler istisna olmak üzere, büyük bir kısmı mülkiye kökenli olup memurin-i mülkiye komisyonu, tensib komisyonu, sicil-i ahval memurin komisyonu ve intihab-i memurin encümeni gibi komisyonlar aracılığıyla seçilmiştir. Bu noktada vilâyet idaresine atanacak olan memurların seçiminde ne gibi özelliklere dikkat edildiği sorusu da ön plana çıkmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Abdülhamid dönemiyle ilgili en çok eleştirdiği hususlardan biri memuriyete liyakatsiz adayların atanması olmuştur. Bu eleştiriden hareketle yeni yönetim, vilâyet idaresi için adaylarını seçerken tecrübe, bölge lisanına ve ahvaline vukuf, iyi yönetici vasıflarına sahip olmak ve dürüstlük gibi kriterler aramıştır¹⁵.

Osmanlı vilâyet idaresi, II. Meşrutiyet dönemi boyunca Basra vilayetinde birçok sorunlarla karşılaşmıştır. Bunların başlıcalarını (1) yüksek rütbeli memurlar arasında meydana gelen anlaşmazlıklar ve yetki paylaşım sorunları, (2) düşük rütbeli memurlar hakkında süregelen yolsuzluk ve rüşvet iddiaları ve (3) yerel eşraf ile memurlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar oluşturmaktadır.

Gerçekten de II. Meşrutiyet dönemi boyunca Basra Vilâyeti'nde zaman zaman yüksek rütbeli memurlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar merkez açısından ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Bu anlaşmazlıklar kimi zaman komşu valilerin, her iki vilâyeti de ilgilendiren sorunlarda görüş ayrılığına düşmeleri nedeniyle yaşanmıştır. Yüksek rütbeli memurlar arasında en sık yaşanan problemler ise mülki ve askeri memurlar arasında yaşanan anlaşmazlıklardır. Zira zaman zaman Basra valileri ile kumandanları arasında veya Basra valileri ile merkezi Bağdat'ta bulunan 6. Ordu Kumandanları arasında gerek yetki, gerekse tarafların vilâyetin kronikleşen sorunlarına yönelik farklı çözüm önerileri üretmesinden kaynaklanan sorunlar yaşanmıştır. Aslında bu sorunları ağırlaştırıcı unsurlardan birinin de Osmanlı idari yapısında saklı bulunduğunu söylemek mümkündür. Nitekim idari yapıya göre vali yalnızca mülki idareden, ordu kumandanı yerel kuvvetlerin kumandasından, Defterdâr ise vilâyetin finansal işlerinden sorumluydu. Bu da ortaya valinin Dâhiliye Nezareti'ne, ordu kumandanının Harbiye Nezareti'ne, Defterdârın ise Maliye Nezareti'ne karşı mesul olduğu bir

¹⁴ Kırmızı, *a.g.t.*, s.7 ve 10. Bu duruma verilebilecek örneklerden biri emekli olduktan sonra dahi Bağdat vali vekaletinde bulunan ve 1. Dünya Savaşı esnasında önemli görevlerde bulunan Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa'dır. Hadduç Fazıl Dağıstanlı, *Bir Kahramanın Hayatı: Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa*, İstanbul 1969, ss.145-180.

¹⁵ Aslında II. Meşrutiyet döneminde vilayet idaresine atanmak için aranan bu kriterler, devr-i sabıkta da taşra yönetiminde aranan özellikler arasındaydı. Bu konudaki ayrıntılı bilgi için bkz. Kırmızı, *a.g.e.*, s.46 ve 59.

tablo çıkarmaktaydı¹⁶. Bu durum ise yerel memurlar arasında sorun yarattığı gibi, memurların bağlı oldukları nezaretlere yaptıkları bitmez tükenmez şikâyetler nedeniyle merkezde de nezaretler arasında sorunlara yol açmaktaydı.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla başlayan yeni dönemde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir önceki dönemle ilgili olarak en çok eleştiri yaptığı nokta devlet memurları arasında yaygın olduğu iddia edilen yolsuzluk ve rüşvet vakalarıydı¹⁷. Yeni yönetim her ne kadar bu iddialara son vermek sloganıyla iktidara gelmiş olsa da, Basra'da düşük rütbeli vilâyet memurları hakkında ortaya atılan rüşvet ve yolsuzluk iddialarına son verilememiştir.

Basra vilâyet yönetiminde, çalışma konusu olan dönemde en çok sorun yaratan nokta hiç kuşkusuz yerel eşraf ile vilâyet memurları arasında yaşanan sorunlar olmuştur. Nitekim Abdülhamid döneminde himaye ve kişisel bağlar üzerine kurulu olan sistemde, yerel eşraf çoğu zaman bağımsız çalışabildikleri idari mevkiiler kazanabilmekteydiler. Yerel seçkinler meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki'nin planlarından kuşkullanmış ve güçlerini yitirme korkusuna kapılarak yeni atanan görevliler karşısında kendi otoritelerini koruma girişiminde bulunmuşlardır¹⁸. Nitekim 1908'den sonra II. Abdülhamid tarafından İstanbul'da ikamete mecbur bırakılmış olan Basra Nakibü'l-eşraf ailesinden Seyyid Tâlib Paşa'nın yeniden Basra'ya dönüşü birçok alanda olduğu gibi vilâyet yönetimi açısından da sorunlar yaratmıştır¹⁹. Seyyid Tâlib Paşa çıkarlarını korumak ve bölgedeki nüfuzunu idame ettirmek adına çoğu zaman büyük veya küçük rütbeli ayrımı yapmaksızın her türlü vilâyet memurunun atanması ve değiştirilmesi için çaba sarf etmiş ve zaten kendi nüfuzunda olan yerel eşraf ve halkı da bu doğrultuda kullanmıştır. Bu durum da vilâyet memurlarının çoğu zaman Seyyid Tâlib ve yerel eşrafla işbirliği yapmalarına neden olmuştur. Aksi takdirde ise Seyyid Tâlib'e bağlı bu grup, "muhalif" memurların bölgeden gönderilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuştur.

1908-1914 arası dönemde Basra vilâyet yönetiminde karşılaşılan bir diğer sorun ise kadrolara atanacak ehil memur bulma sorunuydu. Nitekim çoğu memur iklim koşullarının elverişsizliği, bölgenin uzaklığı gibi sebeplerle Basra vilâyetine atanmak istemiyor ve çeşitli

¹⁶ Çetinsaya, *a.g.e.*, s.49.

¹⁷ Mehmed Cavid Bey, 1909 tarihinde hazırlamış olduğu tensikat mazbatasında bu konuya da değinilmiş ve Cemiyet'in kararlı tutumunun altı çizilmişti. Kırmızı, *a.g.t.*, s.6. Aslında genel olarak İmparatorluk dahilinde, özellikle ise taşrada rüşvet uzun zamanlardan beri merkezin mücadele ettiği bir sorundu. Özellikle II. Mahmud döneminden başlayarak bu konuda sert önlemler alınmış, Tanzimat sonrası ise bu önemlemler sıklaştırılmıştı. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Yüksel Çelik, "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 15, İstanbul 2006, ss.25-64.

¹⁸ Kayalı, *a.g.e.*, s.65.

¹⁹ Seyyid Tâlib Paşa, Basra vilâyetindeki düzen bozucu faaliyetleri nedeniyle 1904 yılında İstanbul'da ikamete mecbur edilmiş ve Şûra-yı Devlet azalığına atanmıştı. Çetinsaya, *a.g.e.*, s.21.

hastalıkları bahane ederek ya görev yerine gitmekten imtina ediyor, ya da bu sebeplerle görevlerini terk ediyorlardı²⁰. Basra vilâyeti kadrolarına atanan memurlar ise ehliyetsizlik ve adem-i iktidar gibi nedenlerle sık sık değiştirilmekteydi. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından 1. Dünya Savaşı'na değin Basra vilâyetinde 12 vali görev yapmıştır. Ammare ve Müntefik gibi stratejik konumu itibariyle önemli ve kronik sorunlarla karşılaşan sancaklarda da aynı durum yaşanmıştır. Nitekim bu dönemde Müntefik'e yedi, Ammare'ye dokuz adet mutasarrıf tayin edilmiştir.

2.1. Memuriyete Atamayı Etkileyen Faktörler ve Karşılaşılan Sorunlar

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yeni yönetim, rüşvet ve yolsuzluklara son verilmesi sloganıyla iktidara gelmiştir. Bu slogan Basra vilâyetindeki memur atamalarını da etkileyen başlıca unsur olmuştur. Yeni yönetim öncelikle eski yönetimden arta kalan “muzır” memurların temizlenmesi yoluna gitmiştir²¹. Nitekim bu çerçevede 20 Ağustos 1908'de devr-i sâbıkın son valisi Hasan Bey görevinden alınarak²² yerine “ehliyet sahibi ve dürüst” bir vali sıfatıyla Gümülcine sancağı eski mutasarrıfı Muharrem Efendi tayin edilmiş²³ ve hemen akabinde de sâbık vali Hasan Bey hakkında soruşturma başlatılmıştır. Hasan Bey'in görevinden alınması, geçmiş dönemden kalan memurların temizlenmesi taleplerine bir son vermemiş aksine bu talepleri arttırmıştır. Mart 1909 tarihinde dönemin Basra vali vekili Şevket Bey, gerekli sıfatlara haiz olmayan muzır memurların bir an evvel değiştirilmesini merkezden talep etmişti²⁴. Zira Şevket Bey'e göre, Basra'daki dâhiliye ve maliye memurlarının en küçüğüne kadar şeyhlerin nüfuzu altında

²⁰ Longrigg, *a.g.e.*, s.2. Nitekim Basra valilerinin büyük bir kısmı bu bölgeye atanmayı sürgün olarak görmekteydi. Van Ess, *a.g.e.*, s.55. Bu durumun en sık yaşandığı Arap vilayetlerinden bir diğeri de Yemen'di. Nitekim Yemen merkeze uzaklığı ve sorunlu sosyo-ekonomik yapısı nedeni ile bir sürgün yeri olarak telakki edilmişti. Bu durum ise istenmeyen memurların Yemen'e gönderilmesine ve burada idari durumun daha da kötüleşmesine yol açmıştı. Fatma Rezan Hürmen (haz.), *Bürokrat Teyfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, İstanbul 2006, C.1, s.303. Sürgün yeri olarak telakki edilen vilayetlerden bir diğeri ise Trablusgarb vilayeti idi. Rachel Simon, *Libya Between Ottomanism and Nationalism: The Ottoman Involvement in Libya during the War with Italy*, Berlin 1987, s.24. Suriye vilayetine ise her ne kadar muktedir valiler gönderilebilmiş ise, yine de ikincil öneme sahip pozisyonlar için istenilen özelliklere sahip eleman bulma güçlüğü çekilmekteydi. Sebahattin Samur, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Şam*, Kayseri 1999, ss.29-30. Aslında bu noktada Arap vilayetleri içerisinde de söz konusu vilayet İstanbul'dan ne kadar uzaksa, buraya gitme isteğinin de o oranda az olduğunu saptamak mümkündür. Hamidiye döneminde benzer vakalar için bkz. Kırmızı, *a.g.e.*, ss.56-58.

²¹ Tensikat uygulaması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Findley, *a.g.e.*, ss.251-254.

²² Nitekim Temmuz 1908'de meşrutiyet ilan edilmesine rağmen Hasan Bey, Basra vilayetinde meşrutiyeti ilan etmemişti. es-Seyyid Ali Muhammed Amir, *Muhammara ve Vahdet-i Osmaniye yahud Meşrutiyete bir Hizmet*, Kahire 1911/1329, ss.33-34.

²³ BOA, *İrade Dâhiliye (İ.DH)* 1468-1326.B.69, Lef 1.

²⁴ BOA, *Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemî (DH.MKT)* 2786-78, Lef 1.

altındaydılar. Bu nedenle “iharetleri” malum olan devr-i sâbık “enkazı”nın bir an önce vilâyetten gönderilmesi gerekmektedir²⁵.

Eski dönemden kalma memurların temizlenmesiyle başlayan yeni süreçte memur atamalarında merkezin önem verdiği çeşitli unsurlardan bahsetmek mümkündür. Bunlardan biri tanesi hükümetin dine yaptığı vurgu olmuştur. Nitekim Sadaret tarafından Nisan 1911’de Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen bir yazıyı buna örnek göstermek mümkündür. Bu yazı ile Müslüman vali, mutasarrıf, kaymakam ve nahiye müdürlerinin Cuma namazını eda etmek için camiye gitmede gevşeklik göstermelerinden şikâyet edilmekte ve bu tarz davranışların Müslüman ahaliye kötü tesir edeceğini ifade edilmektedir²⁶. Sadaret’in bu şikâyetleri üzerine bir de kanun hazırlanmıştı. Kanunda Müslüman memurların Hilafeti temsil ettikleri vurgulanarak, bunların bağlı oldukları bu yüce makama ve İslami geleneklere uygun bir şekilde hal ve harekette bulunmaları gerektiğinin altı çizilmektedir. Hilafeti temsil anlayışının sürdürülebilmesi için ise mülki memurlara çeşitli zorunluluklar getirilmişti. Bu kanunla birlikte büyük rütbeli memurlar, buldukları mahalin en büyük camisinde Cuma namazında “boy göstermek”le yükümlü tutulmuşlardı. Ayrıca yolsuzluk kavramı İslami hükümlerle özdeşleştirilerek, kanuna “Müslüman olan me’ûmlar dinî hüküm ve âdetlere ri’âyet etmeleri, dinen yasaklanan hareketten kaçınmaları ve alenen yolsuzluk yapmamalarına” ve “alenen yolsuzluk yaptığı belirlenen me’ûmların derhal azledilmesine” dair birer madde de eklenmişti²⁷.

Yeni yönetimin özellikle Ammare ve Müntefik gibi önemli sancaklara atanacak mutasarrıflar konusunda önem verdiği husus ise bu şahısların aşiretler arasında iktidarıyla ün salmış kişiler arasından atanmasıydı. Zira Ammare ve Müntefik bölgelerindeki sıkıntılar esasen idaresizlik, tedbirsizlik ve mukataaların ihalesinde yaşanan yolsuzluklar neticesinde yaşanmaktaydı. İşte bunun önüne geçebilmek için bu tarz önemli bölgelere bahsedilen özellikleri haiz memurlar atanmalıydı²⁸.

Yolsuzluklar konusunda yeni hükümetlerin hassasiyeti atamalara da yansımış ve “mustakim” olmak vasfı, vilâyeti idareye muktedir olma şartıyla beraber yeni dönemde en çok önem verilen ve atıfta bulunulan noktalar olmuştur. Örneğin 24 Ağustos 1908 tarihinde Basra valiliğine tayin edilen Muharrem Efendi, “erbab-ı ehliyet ve istikametten” olmasına mebni bu göreve getirilmişti²⁹. Yine 8 Eylül 1910 tarihinde Basra Valiliğine atanan Celâl Bey, iktidar

²⁵ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 67.

²⁶ BOA, *Sadaret Mektûbî Kalemi Mühime Kalemi (A.MKT.MHM)* 735-13, Lef 1.

²⁷ Aynı vesika, Lef 2.

²⁸ BOA, *DH.MKT* 2663-2, Lef 2.

²⁹ BOA, *İ.DH* 1468-1326.B.69, Lef 1.

sahibi ve ileri görüşlü olduğu için bu pozisyona layık görülmüştü³⁰. 16 Aralık 1912 tarihinde Basra Valiliğine atanan Melik Bey de aynı şekilde iktidar ve istikamet sahibi olması ve iyi ahlakı nedeniyle bu göreve atanmıştı³¹. Yine 1912 Ocak'ında Müntefik sancağı mutasarrıflığına atanan Ferid Bey³², Mart 1913'de aynı pozisyonla görevlendirilen Bedi Nuri Bey³³, ve Kasım 1914'te Zübeyr nahiyesi Kaymakamlığına atanan Hasan Basri Bey³⁴, iktidar sahibi olmalarına binaen bu görevlere tayin edilmişlerdir. Basra valisi Alâeddin Bey ise, vilâyetin gerektiği şekilde idaresine muktedir olamadığı gerekçesiyle görevinden alınmıştır³⁵.

Memur atamalarında dikkat edilen bir diğer husus ise adayların bölgenin ahvaline ve mahalli dil olan Arapça'ya vukufu ve tecrübe sahibi olmalarıydı. Nitekim Basra valilerinden Celâl Bey ve Müntefik mutasarrıflarından Bedi Nuri Bey, bu pozisyonlara atanmalarında iktidar sahibi olmalarının yanında Irak bölgesinin duruma vakıf olmaları da önem arz etmiştir³⁶. 24 Temmuz 1909'da Ammare Mutasarrıflığına tayin olunan Ahmed İzzet Bey Arapça'ya hâkimiyeti ve Irak bölgesinde bir çok görevlerde bulunmuş olması³⁷, 6 Nisan 1911'de Fav Kaymakamlığıyla görevlendirilen Ferid Bey ise bir çok dile ve Arapça'ya vukufu nedeniyle³⁸ bu görevlere uygun görülmüştür. 1914 yılında Zübeyr Kaymakamlığına atanan Hasan Basri Bey de iktidarının yanı sıra Arapça bilmesi nedeniyle tercih edilmiştir³⁹. Arif Bey'in 18 Temmuz 1909 yılında Basra vilâyeti mektupçuluğuna tayin olmasına ise, daha önce Arabistan bölgesinde birçok görevlerde bulunması neden teşkil etmiştir⁴⁰.

Yukarıda bahsedilen koşullar, Basra Vilâyetine atanan memurların genelde diğer Arap vilâyetlerinden veya aşiret sisteminin hâkim olduğu vilâyetlerden seçilmesine neden olmaktadır. Mesela Nisan 1912'de Ammara Mutasarrıflığı'na atanan Sırrı Bey, ciddi miktarda aşiretin yaşadığı Kırkkilise Mutasarrıflığından nakledilmişti⁴¹. 27 Mart 1913 tarihinde Basra Valiliğine tayin olan Alâeddin Bey ise Sivas valiliğinden gelmedi⁴². Kasım 1908'de Kurna kaymakamlığı için adı zikredilen Düzce kaymakamı Şaban Efendi ise, her ne

³⁰ BOA, İ.DH 1483-1328.N.38, Lef 1.

³¹ BOA, İ.DH 1497-1331.M.22, Lef 1.

³² BOA, İ.DH 1491-1330.M.17, Lef 1.

³³ BOA, İ.DH 1498-1331.R.17, Lef 1.

³⁴ BOA, İ.DH 1510-1332.Za.15, Lef 1.

³⁵ BOA, *Dâhiliye Nezareti Mütenevvia Kısmı (DH.MTV)* 60-42.

³⁶ BOA, İ.DH 1483-1328.N.38, Lef 1; BOA, İ.DH 1498-1331.R.17, Lef 1.

³⁷ BOA, İ.DH 1476-1327.B.37, Lef 1; BOA, *DH.MKT* 1303-24, Lef 1. Ahmed İzzet Bey ayrıca, eski Bağdad Kölemen hanedanına mensuptu. Aynı vesika, Lef 3.

³⁸ BOA, İ.DH 1487-1329.R.06, Lef 1.

³⁹ BOA, İ.DH 1498-1331.R.17, Lef 1.

⁴⁰ BOA, İ.DH 1476-1327.B.28, Lef 1.

⁴¹ BOA, İ.DH 1492-1330.R.41, Lef 1.

⁴² BOA, İ.DH 1498-1331.R.21, Lef 1.

kadar güvenilir ve iyi hali bariz bir aday olsa da, ahalişi çeşitli kabilelerden meydana gelen bu kazada iyi bir yönetim sergileyemediği göz önüne alınarak atanmasından vazgeçilmişti⁴³.

Yine bu dönem içerisinde Basra vilâyetine yapılan memur atamalarına bakıldığında küçük-büyük rütbe ayrımı yapılmaksızın, birçok adayın Arap vilâyetlerinden ve hatta Arap vilâyetleri içerisinde de kronik aşiret sorunlarıyla meşhur bölgelerden seçilmiş olması, II. Meşrutiyet yönetimlerinin Basra vilâyetine verdiği ehemmiyeti göstermektedir. Söz konusu atamalar verilen önemin yanı sıra, yeni yönetimin bölgede kronikleşen sorunları çözmek için gösterdikleri gayreti de gözler önüne sermektedir. Nitekim bu dönemde atanan memurların sicillerine bakıldığında geldikleri bölgelerin Bilad-ı Şam'da Beyrut ve Havran⁴⁴, Trablusgarb vilâyetinde Nalut ve Fizan⁴⁵, Yemen Vilâyeti'nde ise Udeyn ve Taiz⁴⁶ gibi kronik aşiret problemleriyle gündeme gelen bölgeler olduğu görülmektedir. Benzer biçimde bir çok memur adayı da Irak içerisindeki başka bölgelerden Basra Vilâyeti'ne tayin edilmişlerdir. Irak içerisinde Bağdad, Kerbela, Delim, Revanduz ve Katif gibi bölgelerden Basra'ya çeşitli zamanlarda memur atanmıştır⁴⁷. Yine aynı düşüncenin eseri olarak birçok memur Basra Vilâyeti içerisinde birden fazla göreve atanmış veya yer değiştirmiştir⁴⁸.

1908-1904 yılları arasında yapılan tayinlere bakıldığında, bu memurların çoğunun mülkiye kökenli olduğunu söylemek mümkündür⁴⁹. Bununla birlikte vilâyetteki asayişin

⁴³ BOA, İ.DH 1471-1326.Za.19, Lef 1.

⁴⁴ 15 Aralık 1912 tarihinde Basra Valiliğine Beyrut eski Defterdârı Melik Efendi BOA, İ.DH 1497-1331.M.22; 8 Nisan 1910'da Müntefik Mutasarrıflığına Havran Sancağı eski mutasarrıfı Musa Kazım Paşa'nın atandığı görülmektedir. BOA, İ.DH 1480-1328.Ra.45.

⁴⁵ 27 Şubat 1913 yılında Nalut kazası eski kaymakamlarından Refet Bey Kurna Kaymakamlığına, BOA, İ.DH 1498-1331.Ra.18, Fizan sancağı eski mutasarrıfı Rami Bey ise 15 Kasım 1911'de Ammare Mutasarrıflığına tayin edilmiştir. BOA, İ.DH 1490-1329.Za.26.

⁴⁶ 28 Mart 1911'de Udeyn eski kaymakamı Hamid Bey Suke'ş-Şuyuh Kaymakamlığına, BOA, İ.DH 1486-1329.Ra.18, 9 Eylül 1911 tarihinde ise Taiz sancağı eski mutasarrıfı Arif Bey, Ammare mutasarrıflığına atanmıştır. BOA, İ.DH 1500-1331.L.32.

⁴⁷ 1910 tarihinde Celâl Bey, Kerbela mutasarrıflığından Basra Valiliğine atanmıştır. BOA, İ.DH 1483-1328.N.38. 16 Temmuz 1914 yılında ise Müntefik mutasarrıflığına Bağdad Jandarma Tabur Kumandanı Atif Bey uygun görülmüştür. BOA, İ.DH 1509-1332.Ş.36. 4 Kasım 1908'de Revanduz eski kaymakamı Ahmed Tevfik Efendi Hayy kaymakamlığına, BOA, İ.DH 1470-1326.L.09, 16 Ağustos 1909'da ise Katif eski kaymakamı Zihni Efendi aynı makama, BOA, İ.DH 1476-1327.B.34, 11 Ocak 1912 tarihinde ise Delim kazası eski kaymakamlarından Şevket Efendi yine aynı makama atanmıştır. BOA, İ.DH 1491-1330.M.22.

⁴⁸ Basra vali muavinliği ile Müntefik Mutasarrıflığında bulunmuş olan Ahmed İzzet Bey 1909 yılında Ammare Mutasarrıflığına atanmıştır. BOA, İ.DH 1476-1327.B.37. 7 Mart 1910'da Suke'ş-Şuyuh kaymakamı Osman Memduh Bey, Hayy kaymakamlığına, BOA, İ.DH 1480-1327.S.33; 7 Ocak 1913'te Suke'ş-Şuyuh Kaymakamı Hamid Efendi, aynı makama, BOA, İ.DH 1497-1331.M.28; 17 Mart 1912'de Mecr-i Kebir Kaymakamı Halil Efendi, Şatratu'l-Ammare Kaymakamlığına, BOA, İ.DH 1493-1330.Ca.10 tayin olunmuştur.

⁴⁹ Bu II. Abdülhamid dönemiyle yapılacak kıyaslamada en göze çarpan özelliklerden biridir. Nitekim Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Maliye ve Mekteb-i Hukuk gibi okullar ancak II. Abdülhamid döneminde kurumsallaşmaya başlamış oldukları için Hamidiye bürokrasisinde eski tip eğitimden geçmiş kadro ile modern eğitim gören kadro bir arada yer almaktaydı. Bu tarz okulların yeni kuruluşu olması aynı zaman Hamidiye döneminde yetişmiş kadro sorununu da beraberinde getirmişti. Kırmızı, *a.g.e.*, ss.46; 70-90; 130-134. Hamidiye idaresine karşı muhalefetin de içerisinde çıktığı bu modern eğitimli grup, II. Meşrutiyet ilan edildiğinde "devr-i sabık"ta gösterilen çabalarla artık taşra bürokrasisindeki arzı karşılayacak noktaya gelmişti. Bundan dolayıdır ki yeni dönemde Basra örneğinde de görüldüğü gibi, özellikle ikincil derecedeki vilayet memurlarının neredeyse

sekteye uğradığı ve aşiretler, mukataaların ihalesi gibi sorunla karşılaştığı dönemlerde asker kökenli memurların belirli pozisyonlara atandığı görülmektedir. Nitekim 14 Aralık 1912 tarihinde yine mülkiye haricinden Beyrut eski Defterdârı Melik Efendi'nin Basra Valiliğine atanması kararlaştırılmış ise de⁵⁰, daha sonra Basra ile münasebeti yalnızca bir buçuk senelik bir Defterdârlık deneyiminden ibaret olan bir şahsın bu mevki için yeterli olmayacağı düşünülerek bu pozisyona Basra Kolordu Kumandanlarından Ali Rıza Paşa'nın atanması uygun görülmüştür⁵¹. Basra valiliğine daha sonra da bir çok kez askeri memurların atandığı görülmüştür. Valiliğin yanı sıra bölgede çok büyük ehemmiyete sahip Müntefik Sancağı Mutasarrıfları da burada zaman zaman baş gösteren asayiş bozucu hareketler nedeniyle askeri memurlar arasından seçilmiştir. Bunun iki örneği bu pozisyona 16 Temmuz 1914'te atanan Bağdad Jandarma Taburu Kumandanı Atıf Bey⁵² ile liva dâhilindeki askeri kuvvetleri de kumanda etmek üzere 2 Ocak 1912 tarihinde tayin olan 4. Süvari müfettişliği erkan-ı harbiye reisi kaymakamlarından Ferid Bey'dir⁵³. Ayrıca kazalara da zaman zaman asker kökenli memurların atandığı görülmüştür⁵⁴.

Memurların atanmasında çeşitli şartlar göz önünde tutulmasına ve atamalara özen gösterilmesine rağmen, Basra vilâyetine yapılan tayinlerde sık sık sorunlarla karşı karşıya kalınmaktaydı. Karşılaşılan problemlerden en önemlisi Basra'nın merkeze uzaklığı ve kötü hava koşulları nedeniyle buraya gidecek memur bulunamaması veya bulunduğu durumlarda ise bu memurların çeşitli bahaneler sunarak görevlerinden ayrılmalariydi⁵⁵. Basra Vilâyeti'ndeki kadro sorununa verilebilecek örneklerden biri Fav kazasıydı. Nisan 1911'de Dahiliye Nezareti, Sadaret'e gönderdiği bir yazıyla hal-i hazırda münhal olan ve gerek Mekteb-i Mülkiye mezunlarından gerekse müntehibinden rağbet bulunmayan Fav kazası kaymakamlığına Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti tercümanlarından Mekteb-i Harbiye

tamamı, Mülkiye Mektebi çıkışı olmuştur. Bu noktada Hamidiye döneminde başarısız olan "Dahiliye Nezareti'nin taşra teşkilatının insan kaynakları konusunda tekel olaması" durumu, II. Meşrutiyet döneminde en azından Basra vilayeti özelinde gerçekleştirilmiş görünmektedir. II. Abdülhamid döneminde taşra teşkilatının kaynakları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. *Aynı eser*, ss.80-90 ve 222.

⁵⁰ BOA, İ.DH 1497-1331.M.22, Lef 1.

⁵¹ BOA, İ.DH 1498-1331.R.22, Lef 1.

⁵² BOA, İ.DH 1509-1332.Ş.36, Lef 1.

⁵³ Ferid Bey'in bu göreve atanması, Bağdad ve Basra valileri ile 13. Kolordu Kumandanlığı'nın ortak talebiyle gerçekleşmiştir. BOA, İ.DH 1491-1330.M.17, Lef 1.

⁵⁴ Buna örnek olarak 1 Ekim 1910 tarihinde Mecr-i Kebir kaymakamlığına atanan, 5. Orduya mensup Nizamiye 33. Alayının 3. Bölüğü mülazım-ı evveli iken maluliyetinden dolayı emekliye sevk edilmiş olan ve mülkiyede istihdamı Harbiye Nezareti'nden talep edilen Halil Efendi ile 6 Nisan 1911'de Fav kaymakamlığına tayin edilen Mekteb-i Harbiye mezunu Ferid Bey verilebilir. BOA, İ.DH 1483-1328.N.34, Lef 1; BOA, İ.DH 1487-1329.R.06, Lef 1.

⁵⁵ Bu durum da II. Meşrutiyet dönemine has bir özellik değildi. II. Abdülhamid döneminde taşra idaresinde yaşanan benzer sorunlar için bkz. Kırmızı, *a.g.e.*, ss.49-52.

mezunu Ferid Bey'in atanmasını talep etmişti⁵⁶. Ayrıca aşiretlerin yarattığı sorunlarla ünlenen Alelgarbi, Mecr-i Kebir ve Kurna kazaları da çeşitli zamanlarda “münhal” kalan yerler arasındaydı⁵⁷.

Başta valiler olmak üzere, Basra'da görev yapan memurların bir çoğu iklim koşullarını ve bozulan sağlıklarını bahane göstererek ya görevlerinden ayrılmış veya görev yerine gitmekten aklarını talep etmiştir⁵⁸. Meşrutiyet döneminin ilk valisi Muharrem Bey, Şubat 1909'da merkeze çeşitli arızalar göndererek sağlığının elvermemesinden dolayı vazifesini ifa edemeyeceği gerekçesiyle istifa etmiş ve bir an önce bölgeden ayrılmak için de yerine atanacak selefinin Basra'ya hareketinin hızlandırılmasını istemişti⁵⁹. Muharrem Efendi'den sonra Basra valiliğine atanan Mardini Arif Bey de, Basra'da uzun zamandır salgın halini alan humma hastalığından ailesi ve kendisinin “yataklara düştüğünden” bahsederek iklim koşulları daha uygun bir vilâyete naklini istemişti⁶⁰. Fav kaymakamı Şeref Efendi de Basra valilerine benzer bir biçimde, Ağustos 1909 tarihinde bölgenin havası ile imtizac edememesini sebep göstererek Suriye veya Beyrut vilayetleri dahilinde başka bir göreve naklini talep etmişti⁶¹. Mart 1913 tarihinde Basra valiliğine atanan Alaeddin Bey de Temmuz 1913'de kaleme aldığı bir arızayla yine Basra'daki iklim koşullarının vehametinden bahsederek yüksek ateşten dolayı cismen ve fikren vazife edebilecek halden çıktığını ifade etmiş ve kendisine mazuliyet maaşı bağlanmasını talep ederek aksi halde arızasının istifaname addedilmesini rica etmiştir⁶². Temmuz 1914 tarihinde Basra valiliği vekaletine tayin edilen Subhi Bey ise, Eylül 1914'de merkeze çektiği telgrafta, Basra'daki iklimin vehameti ve memuriyetine tesadüf eden dönemde sıcaklığın 70-75 derece varması nedeniyle 4 defa hastalandığını belirtmiş ve daha

⁵⁶ BOA, *İ.DH* 1487-1329.R.06, Lef 1.

⁵⁷ BOA, *İ.DH* 1498-1329.Ş.4; BOA, *İ.DH* 1493-1330.Ca.17; BOA, *İ.DH* 1494-1330.B.15; BOA, *İ.DH* 1498-1331.Ra.18.

⁵⁸ Basra mebusu Abdülvahhab el-Kartas, bu durumu Mayıs 1911 tarihinde Meclis-i Mebusan'da görüşülen Sıcak memleketlere tayin edilecek askeri memurların maaşlarına zam yapılması, emeklilik durumunda bazı ek haklar tanınması ve rütbelerinin terfisi hakkındaki kanun tasarısı vesilesi ile Sadaret'e bildirmişti. Basra vilayetinin kötü hava koşulları nedeniyle buraya zaten “bin mihnet ve yüz bin zahmet” ile gelen memurların gelirlerinin büyük kısmını sağlık harcamalarına ayırmak zorunda kaldıklarının altını çizen Abdülvahhab Paşa, Basra vilayetinin de bu çıkarılan kanuna dahil edilmesini istemekteydi. Sihatini idame etmeye ve maişetini sağlamaya muktedir olmayan bir memurdan görevinde başarılı bir performans bekelenemeyeceğinin altını çizen Basra mebusu, halbuki Basra vilayeti gibi merkeze uzak noktalara atanan memurların “evlâd-ı vatanın en bir güzîde sınıfından” seçilmesi gerektiğini ifade etmiş ve bu noktalardan hareketle Basra'ya tayin olunan memurlar için de aynı kanunun uygulanmasını talep etmişti. BOA, *DH.EO* 57-61. Kanu hakkındaki kanun tasarısı ve tasarı hakkında Meclis-i Mebusân'daki müzakereler için bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC) (1327)*, C.6, Ankara 1991, ss.441-450.

⁵⁹ BOA, *DH.MKT* 2752-86; BOA, *DH.MKT* 2758-27, Lef 2; BOA, *İ.DH* 1473-1327.S.12.

⁶⁰ BOA, *DH.MKT* 2890-80. Bir diğer vesikada ise Arif Bey'nin kumandan Yusuf Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık yüzünden istifa ettiği ifade edilmektedir. Gerçekten de iki yüksek rütbeli memur arasında yaşanan sorunlar bu ihtimali güçlendirmektedir. Bu noktada Arif Bey'nin bölgenin elverişsiz hava şartlarını bahane ederek istifa ettiğini ifade etmek mümkündür. BOA, *DH.MUİ* 12-1—29.

⁶¹ BOA, *DH.ŞFR* 555-85.

⁶² BOA, *İrade Meclis-i Mahsûs (İ.MMS)* 168-1331.Ş.10, Lef 2.

önceki hastalıklarında işini terk etmediyse de bu defa ateşinin 39-40 dereceye çıkması nedeniyle doktorların kendisini her türlü çalışmadan men ettiklerini ifade etmişti. Subhi Bey “bu merzağî (bataklık) memlekette muhâfaza-i sıhhat için artık kalamayacağı”ndan bahsederek başka bir mekana tebdil-i hava için gitmeye muhtaç olduğunu belirtmiştir⁶³.

Basra vilâyeti dahilinde büyük rütbeli memurlar gibi küçük rütbelilerin de bir müddet sonra görevlerinden ayrılmaları son derece alışıldık bir durumdu. Nitekim Mart 1911’de Suke’ş-Şuyuh kaymakamı İhsan Bey⁶⁴, Kasım 1912’de Müntefik mutasarrıfı Ferid Bey⁶⁵, Ocak 1913’de ise Hayy kaymakamı Mümtaz Bey görevlerinden istifa etmişlerdir⁶⁶. Büyük rütbelilerden farklı olarak küçük rütbeli memurlar, zaman zaman çeşitli bahanelerle bölgeye hiç gitmemeyi de tercih ediyorlardı. Mesela Şubat 1909’da Düzce’den Kurna kaymakamlığına atanan Şaban Efendi, mesafenin uzaklığı ve aile efradının çokluğu nedeniyle bu göreve gitmekte tereddüt gösterdiğinden dolayı yerine bir diğer atanmıştı⁶⁷. Kasım 1910’da Suke’ş-Şuyuh kaymakamlığına atanan Ali Asaf Bey ise, romatizma hastalığının bu bölgeye gitmesine mani olduğunu ifade ederek Basra vilâyetine gitmekten imtina etmiş ve daha uygun hava koşulları olan bir mahale naklini istemişti⁶⁸.

Basra vilâyetinde kadro sorununa yol açan bir diğer etken ise memurlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklardı. Bunlardan II. Meşrutiyet dönemi en göze çarpanları kuşkusuz Basra vilâyeti ve Müntefik Kuvve-i Islahiye kumandanı Yusuf Paşa ile aralarında yaşanan anlaşmazlık nedeniyle görevinden ayrılan Basra Valisi Mardini Arif Bey⁶⁹, Bağdad Valisi ve 6. Ordu Kumandanı Nazım Paşa ile yaşadığı sorunlar nedeniyle görevini terk eden Basra Valisi Süleyman Nazif Bey⁷⁰ ve Bağdad valisi Cavid Paşa ile anlaşmazlığı nedeniyle görevinden azledilen Basra valisi Süleyman Şefik Paşa olmuştur⁷¹. Bunun yanı sıra Hayy kaymakamı Ahmed Tevfik Efendi de kaza mal müdürü ile arasının açılmış olması gerekçesiyle başka bir mahale nakledilmiştir⁷².

Basra Vilâyeti’nde çeşitli sebeplere dayanan kadro sorunu kimi zaman önemli makamların vekâletle yönetilmesine yol açmaktaydı. Bu meseleden en çok etkilenen şüphesiz ki Basra valiliği pozisyonuydu. Nitekim bu görevi uygun aday bulunamaması neticesinde

⁶³ BOA, *Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti (DH.KMS)* 27-40, Lef 4.

⁶⁴ BOA, *İ.DH* 1486-1329.Ra.18, Lef 1.

⁶⁵ BOA, *İ.DH* 1496-1330.Z.09, Lef 1.

⁶⁶ BOA, *İ.DH* 1497-1331.M.28, Lef 1.

⁶⁷ BOA, *İ.DH* 1473-1327.S.29, Lef 1.

⁶⁸ BOA, *İ.DH* 1484-1328.Za.05, Lef 1.

⁶⁹ BOA, *DH.MUI* 12-1—29.

⁷⁰ BOA, *İ.DH* 1483-1328.N.38, Lef 1.

⁷¹ BOA, *DH.ŞFR* 433-38.

⁷² BOA, *İ.DH* 1476-1327.B.34, Lef 1.

1912, 1913 ve 1914 tarihlerinde sırasıyla Ali Rıza Paşa, İzzet Bey ve Subhi Bey vekâleten yürütmüşlerdir⁷³. Ayrıca Basra vilâyetinin merkeze uzaklığı nedeniyle, bir önceki valinin görevden ayrılışı ve yeni atanan valinin vilâyete varışı arasında geçen süre de kuşkusuz vekâlet yönetimiyle geçmekteydi. Bu durum ise bölgede asayişin bozulduğu dönemlerde yeni bir sorun olarak merkezin karşısına çıkmaktaydı. II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından Basra'da yapılan vali değişikliği ve yeni atanan valinin bölgeye ulaşımının gecikmesi nedeniyle Eylül 1908'de 6. Ordu Kumandanlığı, vilâyette asayişin temini için yeni valinin bir an önce görev yerine ulaşmasını ayrıca talep etmiştir⁷⁴. Aynı şekilde Ağustos 1911'de Basra Valisi Celâl Bey'in Diyarbakır vilâyetine tayini neticesinde bu pozisyonun boş kalması, yine askeri cepheden taleplerin yükselmesine neden olmuştu. Nitekim Bağdat merkezli 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa, merkeze bir yazıyla Müntefik ıslahatında olumlu sonuçları görülmeye başlanan tedbir ve icraatlardan beklenen neticelerin alınması için Celâl Bey'in, halefinin bölgeye varışına kadar Basra'da kalmasını istemişti⁷⁵. Valilik görevinin yanı sıra, Ağustos 1914 tarihinde vilâyet içerisinde son derece önemli olan Ammare ve Müntefik mutasarrıflıklarının da vekâletle yönetilmeleri "gayr-ı caiz" bulunmuş ve yerlerine yenilerinin asaleten atanması talep edilmişti⁷⁶.

Merkez açısından bakıldığında ise Basra vilâyetindeki kadro sorunu değişik bir hal almaktaydı. Nitekim bu vilâyetteki pozisyonlara seçilen adaylar, çeşitli konulardan şikâyet ederek Basra'ya atanmayı makbul bir tayin olarak görmezken, aslında merkez de atadığı memurlardan bir türlü istediği verimi alamadığından yakınmaktaydı. Bu durum ise beraberinde bölgede çok sık bir biçimde memurların değiştirilmesini getirmekteydi. Gerçekten de bu dönemde yapılan görev değişikliklerine bakıldığında Ammare ve Müntefik mutasarrıfları başta olmak üzere birçok memurun "iktidarı, ehemmiyet-i mevkiye ile mütenasib olmadığı" gerekçesiyle görevden azledildiği görülmektedir⁷⁷. Bunun dışında bazı memurlar mevki temin etmek emelinde oldukları gerekçesiyle⁷⁸, kimisi hareketlerinde

⁷³ BOA, İ.MMS 168-1331.Ş.10, Lef 5; BOA, DH.KMS 27-40, Lef 3.

⁷⁴ BOA, DH.MKT 1299-60, Lef 1.

⁷⁵ BOA, DH.MTV 1-50, Lef 2.

⁷⁶ BOA, DH.ŞFR 43-152.

⁷⁷ Bunlar arasında Ocak 1912'de Müntefik mutasarrıfı Kazım Paşa, Mart 1913'de aynı pozisyonda bulunan Vasfi Bey, Temmuz 1909'da Ammare mutasarrıfı Reşid Paşa ve Nisan 1912'de Ammare mutasarrıfı Rami Bey'in görevden azledilmelerini saymak mümkündür. BOA, İ.DH 1491-1330.M.17, Lef 1; BOA, İ.DH 1498-1331.R.17, Lef 1; BOA, İ.DH 1476-1327.B.37, Lef 1; BOA, DH.MKT 1303-24, Lef 1; BOA, İ.DH 1492-1330.R.41, Lef 1.

⁷⁸ Müntefik mutasarrıfı Ferid Bey Kasım 1911'de bu gerekçe ile görevinden uzaklaştırılmıştır. BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 171-87. Ferid Bey'in azledilmesindeki faktörlerden bir diğeri de kendisinin merkezce güvenilir olarak nitelenmesiydi. Hatta Dâhiliye Nezareti, bu şahsın Kuveyt Şeyhi Mübarek el-Sabah'a ait bir hurmalık evrakını gizlediği ve yok ettiğini ifade etmektedir. BOA, İ.DH 1490-1329.Za.17, Lef 1.

görülen intizamsızlık ve yaptığı yazışmalarda terbiye-i kalemiyyeye riayet etmemesinden⁷⁹, kimisi ise görevindeki aczi ve yavaşlığı nedeniyle vazifelerinden azledilmişlerdir⁸⁰.

Merkezin Meşrutiyet'in ilanından itibaren yoğun biçimde vurgu yapmasına ve dikkat etmesine rağmen önleyemediği bir sorun da yolsuzluk ve rüşvetti. Her ne kadar seçimlerine özen gösterilmeye çalışılsa da, bu dönemde de birçok memur bu maddeden dolayı işten el çektirilmiştir. Şubat 1914'te Ammare mutasarrıfı Arif Bey bir mukataa ihalesinde rüşvet almasından dolayı işten el çektirilmiştir⁸¹. Arif Bey'in yerine atanan Selami Bey ise Temmuz 1914'te aşiretler arasında nefret yaratmak, irtikab ve rüşvet gibi suçlamalar nedeniyle yine işten el çektirilmiştir⁸². Şatratü'l-Ammare kaymakamı Mehmed Emin Efendi de, karar almadaki yavaşlığı ve çeşitli meselelerde tesir gösterememesinden dolayı Mart 1912'de işten el çektirilmiştir⁸³. Nitekim Basra vilayetine sürgün olarak gönderilmiş ve uzun müddet burada kalmış olan Trabzonlu Ahmed Hakkı Efendi, 1909 senesinde Sadaret'e gönderdiği layıhasında bölgedeki memurların durumunu şu cümlelerle ifade etmekteydi:

*"Allah Irak'ın zâlim ve yağmacı me'mûrlarını islâh etsin, ne ahâlî ne de aşâirde hiç bir kabahat yoktur. Kabahat me'mûrlardadır. (Ahâlîyi) her fenâlığa onlar sevk ediyor"*⁸⁴.

2.2. Vilayette Merkezin Tercihî: Basra Valileri

Kuşkusuz vilayet yönetimindeki en önemli mülki görevlinin vali olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada Basra valilerinin profiline bakıldığında mülki ve askeri memurların neredeyse yarı yarıya olduğu bir yapıyı gözlemlemek mümkündür. II. Meşrutiyetin ilanının hemen ardından Hasan Bey görevinden alınmış ve yerine ilk meşrutiyet valisi olarak Muharrem Bey tayin edilmişti. Rusçuk'ta doğan Muharrem Bey Anadolu ve Balkanlarda bir çok görevde bulunmuş, ayrıca Kudüs ve Bingazi'de de çeşitli görevler üstlenmişti. Meşrutiyetin yeniden ilanı ile birlikte Basra'ya atanan Muharrem Bey⁸⁵ yaklaşık altı ay süren valiliği boyunca çok etkili olamamış ve yerine Şubat 1909'da Mardini Arif Bey tayin

⁷⁹ Hayy kaymakamı Memduh Efendi'nin Ocak 1912'de azl gerekçesi bu şekildedir. *BOA, İ.DH* 1491-1330.M.22, Lef 1.

⁸⁰ Her ne kadar kendisi bölgedeki kötü hava koşulları nedeniyle ayrılmak istediye de Basra Valisi Alaeddin Bey'in azil nedeni bu şekilde ifade edilmiştir. *BOA, BOA, MV* 231-217; *BOA, DH.MTV* 60-42.

⁸¹ *BOA, İ.DH* 1506-1332.Ra.41, Lef 1.

⁸² *BOA, İ.DH* 1509-1332.Ş.36, Lef 1; *BOA, Sadaret Evrâkı (A.VRK)* 791-93. Hatta Selami Bey, Bağdad valisi Cavid Paşa'nın kendisini tevkif ettireceğinden korkarak 1. Dünya Savaşı esnasında bir müddet Irak'ta mahsur kalmıştı. Beyoğlu, *a.g.e.*, s.89.

⁸³ *BOA, İ.DH* 1493-1330.Ca.10, Lef 1.

⁸⁴ *BOA, A.VRK* 699-78.

⁸⁵ Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, 19 Cilt, Ankara 2008, C.XII, ss.50-51.

edilmişti. Bilad-i Şam'da bir çok mahalde mutasarrıflık görevini icra etmiş olan Arif Bey, II. Abdülhamit döneminde bir müddet Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığında bulunduktan sonra 1906 yılında Mısır'a firar etmişti⁸⁶. Meşrutiyet'in yeniden ilanıyla birlikte Meclis-i Ayan azalığına atanan Arif Bey⁸⁷, daha sonra Basra valiliğine uygun görülmüştü. Eylül 1908'de Osmanlıcılığa vurgu yapmak amacıyla teşekkül eden Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti'nin de kurucularından olan Arif Bey'i İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendi saflarına çekmek için Basra valiliğine atadığı öne sürülmektedir⁸⁸. Arif Bey de valilik görevinde yaklaşık altı ay kadar kalmış ve kendisinin istifasının ardından yerine eski Mardin mutasarrıflarından Mehmed Said Paşa'nın oğlu olan ve İttihatçılığı ile bilinen Süleyman Nazif Bey tayin edilmişti⁸⁹. Süleyman Nazif Bey, 1897 yılında Paris'e gitmiş ve burada Jön Türklerle ve özellikle de Mizancı Murad ile yakın ilişki içerisinde olmuştu⁹⁰. Paris'ten dönmesi karşılığında Bursa Mektupçuluğu'na tayin edilen Nazif Bey'in İstanbul'da kalması istenmediğinden buraya bir nevi sürgün olarak gönderilmişti⁹¹. Eylül 1909 yılında Basra vilayetine atanmadan önce Diyarbakır, Mardin ve Musul'da çeşitli görevlerde bulunmuş olan Süleyman Nazif Bey, Basra valiliği döneminde bölgede Seyyid Talib, Mübarek el-Sabah ve Şeyh Hazal başta olmak üzere eşrafın nüfuzunu kırmaya ve Kuveyt'te Osmanlı hakimiyetini

⁸⁶ BOA, *Zabtiye Nezareti (ZB)* 352-30. Mardini Arif Bey'le ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Pakalın, *a.g.e.*, C.III, ss.74-75.

⁸⁷ BOA, *İrâde Hususi (İ.HUS)* 171-1326.Za.44, Lef 2.

⁸⁸ Tauber, *a.g.e.*, s.61; Kadri Kal'aci, *es-Sevretu'l-Arabiyyeti'l-Kubra: 1916-1925*, Beyrut 1993, s.88; BOA, A.VRK 693-72, Lef 2. Mahmud Nedim Bey de hatıralarında bu iddiayı doğrulamaktadır. Mahmud Nedim Bey'e göre, "Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti"nin tüm yükü ve kuvveti Mardini Arif Bey'de idi. Arif Bey bu işten uzaklaştırılırsa son derece heterojen bir yapıda olan cemiyetin kendiliğinden dağılacakını düşünen İttihat ve Terakki erkani Arif Bey'i Basra valiliğine atamayı uygun görmüşlerdi. Cemiyet'in tepkisinden korkan Arif Bey, her ne kadar istekli de olsa, görevi kabul etmekte tereddüt etmiş fakat Hüseyin Hilmi Paşa'nın telkinleri neticesinde valilik görevini kabul etmişti. Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür: Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?*, İstanbul 2001, ss.178-179. Arif Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne şiddetli muhalefetiyle tanınıyordu. Taj el-Sir Ahmet Harran, "The Young Turks and the Arabs: The Role of Arab Societies in the Turkish-Arab Relations (1908-1914)", *Türk Arap İlişkileri I. Konferansı*, Ankara 1979, s.188. Arif Bey, Basra valiliğinde bulunduğu dönemde Seyyid Talib'in bölgedeki politikalarına destek vermişti. Tauber, *a.g.e.*, s.153. Zaten Arif Bey'in Basra valiliğine atanmasına da hem Basra kumandan vekili Şamil Paşa, hem Basra Bahriye kumandan vekili tarafından, bu şahsın muhalif bir fırkaya mensup olduğu ve bölgeye varışında Seyyid Talib ile ittifak yapmasının muhtemel olduğu gerekçeleriyle karşı çıkılmıştı. Arif Bey'in ayrıca İngilizlerle işbirliği yapmakta olduğu da merkeze ulaşan iddialar arasındaydı. Bu nedenlerle Mardini Arif Bey'in azliyle yerine vali ve kumandanlık vazifeleri birleştirilerek askeri erkana veya İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup birinin atanması talep edilmişti. Fakat Mahmud Şevket Paşa bu taleplere şiddetle karşı çıkmış ve bu konuda merkeze talepte bulunanları "vazifeleri haricinde malumat"la uğraşmamaları konusunda uyarılmıştı. BOA, *BEO* 3549-266110, Lef 7; BOA, *BEO* 3562-267138, Lef 2; BOA, *BEO* 3552-266399, Lef 1 ve 4.

⁸⁹ Arif Mardini Bey görevinden ayrıldıktan sonra, II. Abdülhamid rejimine hizmet ettiği gerekçesiyle emekli edilen valiler arasında ismi yer almasına rağmen daha sonra bu yanlışlık düzeltilmiş ve Arif Bey'e yeniden ma'zuliyet maaşı verilmeye devam etmişti. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.MUI* 33-2-33, Lef 1-9. 1913'de İttihat ve Terakki'nin safında yer alan Arif Bey, Şam vilayeti valiliğine atanmış ve hatta 1913 tarihinde Arap cemiyetlerince düzenlenen Paris Kongresi aleyhinde bu bölgede faaliyetlerde bulunmuştu. Tauber, *a.g.e.*, ss.61-62.

⁹⁰ Şuayb Karakaş, *Süleyman Nazif*, Ankara 1988, ss.66-76.

⁹¹ *Aynı eser*, ss.76, Hürmen, *a.g.e.*, s.411.

güçlendirmeye çalışmıştı⁹². İzlemiş olduğu bu etkili siyaset⁹³ nedeniyle Seyyid Talib, Süleyman Nazif Bey hakkında Basra'da halk ve eşrafın önde gelenlerine mazbatalar Basra valisi hakkında mazbatalar düzenletmiş ve bunun akabinde Nazif Bey istifa etmek durumunda kalmıştı⁹⁴.

Süleyman Nazif'in bölgeden ayrılmasının ardından yerine yine etkili bir isim olan Hüseyin Celal Bey tayin edilmişti. Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Mülkiye'den mezun olan Celal Bey, uzun müddet Maarif hizmetinde bulunmuştu. Daha sonra Haleb ve Trablusgarb vilayetlerinde idari görevlerde bulunan Celal Bey, 1907 tarihinde ehliyet ve başarısı göz önüne alınarak mutasarrıflığa yükseltilmiş ve Fizan'a tayin edilmişti. Hüseyin Celal Bey'in Basra valiliğinden önceki son görevi ise 1909 tarihinde atanmış olduğu Kerbela mutasarrıflığı idi⁹⁵. Özellikle Müntefik meselesinin ıslahında önemli yararlılığı görülen Celal Bey, Kuveyt'te Osmanlı nüfuzunu pekiştirmek⁹⁶ ve Süleyman Nazif Bey gibi bölgede eşrafın nüfuzunu kırmak için büyük çaba sarfetmişti⁹⁷. Yaklaşık sekiz ay Basra valiliği görevini ifa eden Celal Bey'in Diyarbakır valiliğine nakli üzerine⁹⁸ yerine Eylül 1911'de Basra Nizamiye

⁹² The National Archives (TNA), *Foreign Office Archives (FO)* 424-224, no.61, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox; Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *a.g.e.*, C.2, ss.80-81. Bu siyasetinden dolayı Süleyman Nazif'e bölgede "II. Midhad Paşa" ünvanı verilmişti. Mustafa Abdülkadir en-Neccâr, *a.g.e.*, s.138. Nazif Bey, Şeyh Hazal'in bölgedeki nüfuzunu kırmak adına Bahtiyarilerle dahi işbirliği yapmayı denemişti. es-Seyyid Ali Muhammed Amir, *a.g.e.*, ss.10-35.

⁹³ Azzawi de Süleyman Nazif Bey'in bölgenin siyasi durumuna uyum sağladığını ifade etmekte fakat Basra'da yaygın olan fitne nedeniyle izlediği olumlu politikalarda başarılı olamadığını belirtmektedir. Abbas Azzavi, *Tarihü'l-Irak beyne'l-ihılaleyn: min sene 1289 h.-1872 m. ila sene 1335 h.-1917 m.*, Bağdad 1956, s.204. Hatta Süleyman Nazif'in izlediği siyaseti en ağır şekilde eleştirenler dahi Nazif Bey'in Basra valiliğine tayin edilen en "muktedir" vali olduğunu itiraf etmekteydi. es-Seyyid Ali Muhammed Amir, *a.g.e.*, s.7.

⁹⁴ Bu dönemde İngiltere'nin Basra Körfezi konsolos vekili P. Cox ise Süleyman Nazif'in Muhammara Şeyhi Hazal Han ve Bağdad valisi Nazım Paşa ile olan anlaşmazlıkları nedeniyle görevinden alındığını ifade etmektedir. "Annual Report of the Gulf Residency for the Year 1910", *Persian Gulf Administration Reports (1873-1957)*, Archive Editions 1989, C.VI, s.10. Eylül 1910 tarihinde Basra'dan ayrılan Süleyman Nazif Bey, daha sonra Kastamonu, Trabzon, Musul ve Bağdad valiliklerinde bulunmuş ve 1920 yılında yaptığı bir konuşma nedeniyle Malta'ya sürgüne gönderilmişti. Nazif Bey çeviri yapabilecek derecede Fransızca ve Farsça'nın yanı sıra Arapça ve Kürtçe de bilmekteydi. Osmanlı Dönemi'nin önde gelen edebiyatçılarından Süleyman Nazif Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH.SAİD.d)* 179, Lef 251; Şuayb Karakaş, *a.g.e.*; İbrahim Alaettin, *Süleyman Nazif*, İstanbul 1933; Hayri Orhun, Mehmet Belek, Celal Kasaroğlu (haz.), *Meşhur Valiler: 50 Ünlü Vali*, Ankara 1969, ss.353-373.

⁹⁵ Kavurzade Hüseyin Celal Bey, Basra'nın akabinde 1911'de Diyarbakır, 1913'de Bağdad ve 1914'de ikinci defa Diyarbakır ve 1918'de Edirne valiliğinde bulundu. Damad Ferid Paşa kabinesi tarafından Edirne valiliğinden azledilen Celal Bey, Fransızca, Arapça ve Rumca bilmekteydi. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.3, Ankara 1968-69, s.303; Pakalın, *a.g.e.*, C.IX, ss.62-63.

⁹⁶ Hüseyin Celal Bey'in bu tutumu İngiltere Devleti cephesinde rahatsızlık yaratmış ve Times gazetesinde Bağdad ve Basra'daki Osmanlı memurlarının İngiliz memurlarına karşı nezaketsiz tavırlarını konu olan makaleler yayınlanmıştı. Bu tarz bir makale için bkz. BOA, *HR.SYS* 96-1, Lef 10-15.

⁹⁷ es-Seyyid Ali Muhammed Amir, *a.g.e.*, s.25.

⁹⁸ Hüseyin Celal Bey'in Diyarbakır'a tahvili üzerine Bağdad 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir yazı ile Müntefik meselesinde Hüseyin Celal Bey ile ittifak halinde izlenen politika ve alınan olumlu tedbirlerin neticesinin alınmak üzere olunduğu bir dönemde "kıymetli" Basra valisinin başka bir mahale naklinin bu neticeleri sonuçsuz bırakabileceğine dikkat çekmişti. Ali Rıza Paşa bu nedenle, Müntefik meselesi sonuçlanana kadar Hüseyin Celal Bey'in görevinde kalmasını talep etmişti. BOA, *DH.MTV* 1-50, Lef 4. Bunun üzerine Harbiye Nezareti yeni vali görev yerine gelene kadar sabık valinin, vilayet işlerine vekalet

Kumandanlığı topçu Miralaylarından Hasan Rıza Paşa, hem vali hem de nizamiye kumandanı sıfatıyla tayin edilmişti⁹⁹. Bağdad ve Trablusgarb valiliklerinde bulunmuş Namık Bey'in oğlu olan Hasan Rıza Paşa, Harbiye mektebini bitirmişti. Tahsil için Almanya'ya gönderilen ve burada Goltz Paşa'nın maiyetinde çalışmış olan Hasan Rıza Paşa¹⁰⁰, Basra valiliği görevini yaklaşık bir sene sürdürmüş fakat eşraf ile arasında meydana gelen ihtilaf nedeniyle 1912 Temmuz ayı sonunda görevinden istifa ederek askerliğe geri dönmüştü¹⁰¹. Rıza Paşa'nın istifasından yaklaşık iki ay sonra Aralık 1912'de Basra gibi nazik bir mevkinin uzun süre vekaletle yönetilmesinin uygun olmayacağı göz önünde tutularak Basra valiliğine Beyrut eski defterdarı Melik Efendi'nin tayin olunması uygun görülmüştü¹⁰². Fakat bu tayinin üzerinden geçen yaklaşık iki aylık bir zaman dilimi neticesinde Dâhiliye Nezareti, Basra gibi ehemmiyetli bir bölgenin orada hükümeti gerektiği gibi temsil edebilecek bir valiye ihtiyacı olduğuna dikkat çekerek münasebeti Basra'da bir buçuk senelik defterdarlıktan ibaret olan Melik Efendi'den yeterince istifade edilemeyeceğine kanaat getirildiğini Sadaret'e ifade etmişti¹⁰³. Dâhiliye'nin bu kanaati üzerine henüz bölgeye hareket etmemiş olan Melik Efendi görevinden azledilmiş ve yerine Bağdad 13. Kolordu kumandanı olup hal-i hazırda Basra vali vekaletini yürütmekte olan Ali Rıza el-Rikabi Paşa atanmıştı¹⁰⁴. Hasan Rıza Paşa'nın valilikten ayrılmasıyla birlikte Basra eşrafının en önemli ismi olan Seyyid Talib mahalli iktidarı eline geçirmiş ve Ali Rıza Paşa'nın vekaleti döneminde de vilayetin "hakim-i mutlakı" olmuştu. Ali Rıza Paşa'nın vekaleti döneminde Seyyid Talib'in Basra vilayeti dahilinde nüfuzu artmış ve zaten Seyyid Talib'in faaliyetleri nedeniyle korku içerisinde yaşayan halk için kötü bir örnek teşkil etmişti¹⁰⁵. Basra valiliğine atanmasının hemen akabinde Basra

etmesini talep etmişti. *Aynı vesika*, Lef 2. Fakat Celal Bey böyle bir tedbire gerek duymamış ve yerine vilayet defterdarını vekil tayin ederek yeni görev yerine doğru yola çıkmıştı. *Aynı vesika*, Lef 1.

⁹⁹ Hasan Rıza Paşa'nın Mirlivalık rütbesiyle Basra'ya ulaşması bölgede olumlu etki bırakacağı düşünülerek, yeni Basra valisi miralaylıktan mirlivalığa terfi ettirilmişti. BOA, *İrâde Harbiye (İ.HB)* 97-1329.N.035, Lef 1-2.

¹⁰⁰ Pakalın, *a.g.e.*, C.VIII, ss.126-127. Ali Rıza Paşa, daha sonra Balkan Harbi'nde görev almış ve burada aldığı bir görev esnasında da hayatını kaybetmişti. *Aynı eser*, C.VIII, ss.127-132.

¹⁰¹ BOA, *DH.MTV* 33-1—47, Lef 11.

¹⁰² BOA, *İ.DH* 1497-1331.M.22, Lef 1.

¹⁰³ BOA, *İ.DH* 1498-1331.R.22, Lef 1. Balkanlarda çeşitli görevlerde bulunmuş olan Melik Efendi, ayrıca Süleymaniye muhasebeciliği, Diyarbakır, Basra ve Beyrut defterdarlığı görevlerinde bulunmuştu. Pakalın, *a.g.e.*, C.XII, ss.28-29.

¹⁰⁴ *Aynı vesika*, Lef 2. Ali Rıza el-Rikabi, Şam'da doğmuş, Harbiye'de öğrenim görmüş ve daha sonra Kudüs, Medine ve Bağdad gibi Arap bölgelerinde görev yaptıktan sonra Basra'ya atanmıştı. I. Dünya Savaşı ile birlikte Arap milliyetçi örgütleri "el-Ahd" ve "Fetâh" a katılan el-Rikabi, 1920 sonrası yeni kurulan Suriye ve Ürdün Devletleri'nde çeşitli üst düzey görevlerde bulunduktan sonra Şam'da vefat etmişti. Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kamusu Teracim*, Beyrut 1970, C.5, s.100; Dawn, *a.g.e.*, s.175; Mahmud Nedim Bey, *a.g.e.*, s.180; Muharrem Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi, 1846-1965*, C.1, Ankara 1966, s.173.

¹⁰⁵ Ferid ve Bedi Nuri Beylerin cinayetini araştırmak için bölgeye gönderilmiş olan Bağdad İstinaf reisi Necati Bey, Ali Rıza Paşa'nın vekaleti dönemiyle ilgili ayrıca şu ayrıntılara yer vermişti: "Ali Rıza Paşa'nın Basra'ya çıkar çıkmaz Talib'in istikbale gelen pederi Seyyid Receb Efendi'nin elini öpmesi ehram-ı hükümetin re's-i alası olan zatın nakibler elinde bir oyuncak olduğunu göstermiş(tir)". BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 143/2. Mahmud

Jandarmanın kumandanı Akif Bey ile ihtilaf yaşayan Ali Rıza Paşa'nın yerine 1913 Mart ayı sonunda sabık Sivas valisi Alaeddin Bey tayin edilmişti¹⁰⁶. Alaeddin el-Durubi Bey'in bu göreve tayin edilme sebebi de bir önceki atama ile aynıydı. Dâhiliye Nezareti, Alaeddin Bey'i de Basra gibi ehemmiyetli bir bölgede hükümeti gerektiği gibi temsil edebilecek bir valiye duyulan ihtiyacı göz önünde bulundurarak bu göreve uygun görmüştü¹⁰⁷. Alaeddin Bey önceleri bir dereceye kadar vilayette Talib el-Nakib'in nüfuzunu kırıyor gibi gözükse de kısa zaman içerisinde "şahsiyât-ı resmiye ve husûsiyesi Talib'in pençe-i iktidârına" düşmüştü¹⁰⁸. Nitekim Alaeddin Bey'in bölgede otoriteyi sağlayamaması¹⁰⁹ ve Haziran 1913 tarihinde Basra nizamiye fırkası kumandanı Ferid ve Müntefik mutasarrıfı Bedi Nuri Beylerin uğradıkları silahlı saldırı sonucunda vefat etmeleri neticesinde Basra vilayetinin muktedir ellere teslimi merkez nedinde daha da önem kazanmıştı. Suikastten kısa zaman sonra Basra vali ve kumandanlık vekaletinin bir elde toplanarak 4. Ordu müfettiş vekili¹¹⁰ Muhammed Fazıl Paşa'ya¹¹¹ verilmesi düşünülmüş fakat bu düşünceden daha sonra vazgeçilmişti¹¹². Bu gelişmelerden kısa zaman sonra Temmuz 1913'te Alaeddin Bey'in Ferid ve Bedi Nuri Bey'in öldürülmesi olayında görülen aczi ve yavaşlığı neticesinde vilayeti gerektiği gibi idare

Şevket Paşa da hatıralarında Ali Rıza Paşa'nın Arap kimliği nedeniyle Seyyid Talib'i "tuttuğunu" ifade etmektedir. *Sadrızam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, İstanbul 1988, s.113.

¹⁰⁶ Suriye asıllı Arap olup Hama sancağına bağlı Humus kazasında dünyaya gelen Alaeddin el-Durubi, Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra Suriye Vilayeti'nde çeşitli hizmetlerde bulunmuştu. Bunun akabinde Kırkağaç ve Kavala ile Yemen vilayetine bağlı Zeyyid ve Hıras kazaları kaymakamlığında bulunan el-Durubi, 1901 tarihinde Yemen vilayeti mektupçuluğuna atandı. Bu görevinin ardından çeşitli bölgelerde mutasarrıflık hizmetinde bulunan Alaeddin Bey, meşrutiyetin yeniden ilanı sonrasında Priştine mutasarrıflığına bunun akabinde ise Sivas ve Basra valiliklerine tayin edilmişti. Basra valiliği görevinin ardından Kasım 1914 tarihinde Suriye Vilayeti vali muavinliğine, Nisan 1916'da da Suriye Umumi valiliğine atanan Alaeddin el-Durubi, Arapça, Türkçe ve Fransızca bilmekteydi. Çankaya, *a.g.e.*, C.3, s.423.

¹⁰⁷ BOA, *İDH* 1498-1331.R.21, Lef 1.

¹⁰⁸ Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *a.g.e.*, C.2, ss.266-267.

¹⁰⁹ Tauber, *a.g.e.*, s.10.

¹¹⁰ Osmanlı ordusunda müfettişlik sistemine 1910'da yayınlanan Teşkilât-ı Askeriye Nizamnamesi'nin 1911 tarihinde uygulamaya konulmasıyla geçilmiştir. Bu uygulamaya göre 4. Ordu Müfettişliği mntıkasında Bağdad, Musul, Süleymaniye, Kerkük, Basra ve civarı bulunmaktaydı. Türkmen, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilâtına Geçiş ve Uygulamalar", s.25.

¹¹¹ Kafkasya'da doğan ve Şeyh Şamil'in akrabası olan Muhammed Fazıl Paşa, henüz çocukken Ruslara karşı harb etmiş ve sonunda esir düşerek Rusya'da askeri okullarda okutulmuştu. Bir müddet Rus ordusunda görev yapan Muhammed Fazıl Paşa, daha sonra 1293 Kars muharebesi ile birlikte Osmanlı ordusunda görev yapmaya başlamıştı. II. Abdulhamid döneminde Halep'e oradan da Bağdad'a sürülen Fazıl Paşa, Meşrutiyetin yeniden ilanı ile birlikte Eylül 1908-Temmuz 1909 tarihleri arasında Bağdad valiliği ve 6. Ordu kumandanlığı yapmış, Ağustos-Aralık 1912 tarihleri arasında da Musul valiliğinde bulunmuştu. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalı (1839-1922)*, İstanbul 2003, s.95; Dağıstanlı, *a.g.e.*, ss.17, 29, 49-56. Nazım Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle 1912 senesinde emekliye ayrılan Fazıl Paşa, bundan sonra da çeşitli dönemlerde Bağdad vali vekaletinde bulunmuştu. *Aynı eser*, ss.145-150. 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Fazıl Paşa gönüllü olarak önce Erzurum cephesinde görev almış, daha sonra ise Irak'ın sol cenah kumandanlığı görevinde bulunmuş ve 1915'te Kutü'l-Ammare muharebesinde hayatını kaybetmişti. *Aynı eser*, ss.163-180. Muhammed Fazıl Paşa ile ilgili ayrıca bkz. Pakalın, *a.g.e.*, C.XII, s.24.

¹¹² BOA, *MV* 178-25.

edemeyeceği anlaşılacak kendisi azledilmişti¹¹³. Alaeddin Bey'in azlinin akabinde önce vali ve kumandanlığın birleştirilerek Fahri Paşa'ya verilmesi öngörülmüşse de, daha sonra kendisinin II. Balkan Harbi vesilesiyle Edirne'ye tayini kararlaştırılmış ve Bağdad valisi ve sabık Basra valisi Hüseyin Celal Bey'in Basra vilayetine vekalet etmesi uygun görülmüştü¹¹⁴. Daha sonra ise Dâhiliye Nezareti ile Bağdad valisi Celal Bey arasında yapılan görüş alışverişi neticesinde Basra nizamiye fırkası kumandanı İzzet Bey'in Basra vilayeti vekaletine atanması uygun görülmüştü¹¹⁵. Bunun üzerine, 29 Temmuz 1913 tarihinde yerine asaleten bir münasibi tayin olununcaya kadar Basra vilayetine vekaleten Miralay İzzet Bey el-Kerküki tayin edilmişti¹¹⁶. İzzet Bey Basra vali vekaleti döneminde, Seyyid Talib'le yakın ilişkileriyle gündeme gelmiş ve bu konuda merkeze bir çok şikâyet ulaşmıştı. Özellikle Seyyid Talib'e muhalefetiyle bilinen Müntefik reisi Acemi el-Mansur ve Zübeyr ahalisi tarafından gönderilen bu şikâyetlerde İzzet Bey'in olumsuz hareketlerde bulunduğu veya yolsuzluğa karıştığı iddialarına yer verilerek vali vekilinin Seyyid Talib'in "hâdım-ı âmâli" ve "bendegâni" olduğu ifade edilmekteydi¹¹⁷. Basra'dan gelen şikâyetlerde dikkati çeken bir diğer iddia ise vilayette mülki ve askeri faaliyetlerin Seyyid Talib'in eline geçtiğine dairdi¹¹⁸. Müntefik aşireti reisi Acemi el-Mansur, merkeze çektiği bir telgrafta Seyyid Talib'in bölgede İzzet Bey vesilesiyle kurduğu nüfuzu şu cümlelerle ifade etmekteydi:

"... (Talib Bey) Basra vali vekili İzzet Paşa'yı elde etmeğe muvaffak olmuştur. Vali vekili gâyet mürtekib ve menafi'-i şahsiyesini istihsâl için herşeyi kabûl ve irtikâba müsâ'id bir adam olduğundan zimâm-i idâre-i hükûmeti Talib Bey'e terk etmiş ve müşarü'n-ileyh dahi bu sûretle gerek me'mûrîn-i mülkiye ve gerek ümerâ-yı askeriye üzerinde istediği gibi icrâ-yı nüfûz eylemekte bulunmuştur. Vilâyetin umûm sekene ve urbânı elyevm Talib Bey'in taht-ı tahakküm ve tagallübünde bulunurlar.."¹¹⁹.

Ferid ve Bedi Nuri Bey'lerin cinayetini araştırmak için bölgeye gönderilmiş olan Bağdad istinaf reisi Necati Bey'in raporu da İzzet Bey hakkındaki bu ifadeleri doğrular niteliktedir. Nitekim Necati Bey de incelemeleri sonunda İzzet Bey'in "îmân-ı siyâsisinin mütezalil ve Seyyid Talib'e iştirâk derecesinde mütemâyil" olduğunu ifade etmişti¹²⁰.

¹¹³ BOA, *İ.MMS* 168-1331.Ş.10, Lef 3.

¹¹⁴ BOA, *DH.MTV* 60-42.

¹¹⁵ BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 70, 72.

¹¹⁶ BOA, *MV* 231-217. Hasan Rıza Paşa ile benzer bir biçimde İzzet Bey'in rütbesi de valiliğe tayin edilmesinin ardından Miralaylıktan Mirlivalığa terfi etmişti. BOA, *İ.HB* 142-1331.L.115, Lef 1.

¹¹⁷ BOA, *DH.SYS* 117-5, Lef 9, 20, 21.

¹¹⁸ *Aynı vesika*, Lef 27. Buna maarif ile ilgili faaliyetleri eklemek de mümkündür. Nitekim Basra vilayeti idadi müdürü Ali Rıza Efendi, maarifin işleyişi ile ilgili konularda Seyyid Talib ile ters düşmesi nedeniyle vali vekili İzzet Bey'in merkeze yaptığı başvurular neticesinde görevinden azledilmişti. BOA, *A.VRK* 781-70.

¹¹⁹ BOA, *DH.SYS* 117-5, Lef 25.

¹²⁰ BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 143/7.

İzzet Bey'in vekaleten Basra valiliğine tayinin ardından da valilik için uygun aday bulma girişimleri devam etmiş ve Ekim 1913'te bu görev için Bahr-i Sefid boğazı ve havalisi kumandanı Cavid Paşa'nın ismi geçmiş fakat daha sonra bu atamadan vazgeçilmiştir¹²¹. Bunun akabinde ise Aralık 1913 tarihinde İzzet Bey'in yerine Basra vali vekaletine Mamuretü'l-Aziz'deki 18. Nizamiye fırkası¹²² sabık kumandanı Mirliva Hüsnü Paşa tayin edilmiştir¹²³. Hüsnü Paşa bu görevde neredeyse bir aydan daha az bir zaman kalabilmiş ve 10 Ocak 1914'te Basra vali ve firka kumandanlığına Şam'da bulunan 8. Kolordu kumandanı Mirliva Süleyman Şefik el-Kemali Paşa atanmıştır¹²⁴. Eski Konya valilerinden Ali Kemali Paşa'nın oğlu olan Süleyman Şefik Paşa, Mekteb-i Harbiye'den mezun olmuş, Yemen'de ve Yunanistan'la yapılan 1897 savaşında çeşitli görevlerde bulunmuştu. Daha sonra Asir ve Basra'da ordu kumandanı olarak görev yapan Şefik Paşa, Balkan Savaşları'nda Çatalca ordu kumandanı olarak görev almış ve nihayet Şam'daki görevine atanmıştır¹²⁵. Süleyman Şefik Paşa, “devr-i sâbık” döneminde II. Abdülhamid'e karşı darbe düzenlemekle suçlanmış ve sürgüne gönderilmişti¹²⁶. Süleyman Şefik Paşa, valiliği döneminde Seyyid Talib ve Şeyh Hazal ile yakın ilişkide bulunmuş ve bölge dengelerinin bu şahıslar lehinde gelişmesine bir anlamda yardımcı olmuştu¹²⁷. Süleyman Şefik Paşa, Bağdad valisi ve Irak ve havalisi kumandanı Cavid Paşa¹²⁸ ile arasında husule gelen ihtilaf nedeniyle Temmuz 1914 tarihinden görevinden azledilmiş ve yerine vekaleten Bağdad fırkası kumandanı Miralay Subhi Bey tayin edilmiştir¹²⁹. Ağustos 1914'te I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde halen Basra vali vekaletinde

¹²¹ BOA, *DH.KMS* 1-14, Lef 1.

¹²² Eroğlu, Yazar, Demiröz, *a.g.e.*, s.161.

¹²³ BOA, *MV* 232-20, Lef 1-2.

¹²⁴ BOA, *İ.MMS* 175-1332.S.10, Lef 4.

¹²⁵ Şerife Özkan, *Yüzellilikler and Süleyman Şefik Kemali: A Legitimacy and Security Issue*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, ss.62-68.

¹²⁶ Süleyman Şefik Paşa'nın büyük kardeşi olan Necmeddin Kemali Bey de, Jön Türklere yakınlığı ile bilinmekteydi. II. Abdülhamid döneminde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup devrimci faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle suçlanan Necmeddin Bey, ailesinin yardımları neticesinde beraat etmiş ve daha sonra kendini güvende hissetmeyerek Paris'e gitmişti. Paris'teki Jön Türklerin faaliyetlerinden de memnuniyetsizlik duyan Necmeddin Bey, birkaç sene sonra tekrar ülkesine dönmüştü. *Aynı tez*, ss.64-65.

¹²⁷ Nitekim Süleyman Şefik Paşa, Acemi-Talib çelişmesinde Seyyid Talib'in yanında yer almış ayrıca Seyyid Talib ile Şeyh Hazal arasında düzenlenen toplantılarda da hazır bulunmuştu. Mustafa Abdülkadir en-Neccâr, *a.g.e.*, s.143.

¹²⁸ BOA, *İ.HB* 161-1332.L.004.

¹²⁹ Süleyman Şefik Paşa'nın Acemi es-Sadun ve İbn-i Reşid'e iyi muamele edilmesi yolunda aldığı emirler neticesinde istifa ettiği de iddia edilmektedir. Pakalın, *a.g.e.*, C.XVII, s.36. BOA, *DH.ŞFR* 433-38, BOA, *DH.ŞFR* 42-220. Süleyman Şefik Paşa, Mondros Mütarekesi'nden sonra Heyet-i Nasiha üyeliğine atanmış, bunun akabinde ise Damat Ferid Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olarak görev yapmıştı. 1920 senesinde Kuvva-yı İnzibatiye kumandanlığına atanan Şefik Paşa, Kurtuluş Savaşı aleyhinde çeşitli faaliyetlerde bulunmuş ve milli hareketin başarıyla sonuçlanması neticesinde İbn-i Suud'a sığınmıştı. Bu esnada “yüzellilikler” listesi kapsamında yer alan ve Türkiye'ye girişi yasaklanan Şefik Paşa, uzun yıllar Cidde'de yaşamış ve daha sonra affedilmesi üzerine İstanbul'a dönerek 1946 tarihinde burada hayatını kaybetmişti. Süleyman Şefik Paşa

bulunmakta olan Subhi Bey'in firkasıyla birlikte görev yerine hareket etmesi¹³⁰ ve yerine yine vekaleten Basra komodorunun tayini gündeme gelmişti¹³¹. Fakat Bağdad valisi Cavid Paşa, yeni bir vali atanana kadar Subhi Bey'in görevinde kalması gerekliliğini dile getirmiş ve buna uygun olarak Subhi Bey'in Basra vekaletini ifaya devam etmesi kararlaştırılmıştı¹³².

1908-1914 yılları arasında Basra vilayetinde görev yapmış valilerin profiline bakıldığında 1911 tarihinden itibaren valilik ve kumandanlık görevlerinin birleştirilerek askeriyeden bir şahsa verildiğini gözlemlemek mümkündür. Buna neden olarak zaman zaman merkez vilayette zaman zamansa Müntefik ve Ammare gibi sancaklarda ortaya çıkan sorunları göstermek olasıdır. Söz konusu tarihten sonra Basra valilisi olarak askeri memurların istihdamı politikası, aynı period içerisinde patlak veren Balkan Savaşları, Trablusgarb ve I. Dünya Savaşı nedeniyle bölgeye gönderilecek iktidar sahibi memurların bulunmasını zorlaştırmış ve bu da valilerin ya sık sık değişmesine veya vilayetin vekaletle yönetilmesine sebep olmuştur. Bu durum da 1911-1914 yılları arasındaki periodda üç senede tam sekiz valinin asaleten veya vekaleten bu pozisyona atanmasına neden olmuştur.

2.3. Memurlar Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar

Basra vilâyet yönetiminde zaman zaman bölgedeki memurlar arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Genellikle mülki ve askeri memurlar arasında ortaya çıkmış olan bu sorunlar ancak taraflardan birinin görevinden ayrılmasıyla halledilebilmiştir.

Yüksek rütbeli memurlar arasında çıkan anlaşmazlıklar genelde askeri memurlarla mülki memurlar arasında yaşanmıştır. Bu konuda en güzel örneklerden biri Basra Valisi Mardini Arif Bey ile kumandan Yusuf Paşa arasında meydana gelen sorundur. Bu iki memur arasındaki ihtilaf, Ammare Sancağı'ndaki mukataaların ihale şekli konusundan kaynaklanmıştı. Zira Arif Bey, hükümetin emirleri doğrultusunda mukataaların parça parça ihale edilmesi gerektiğini ifade ederken, Yusuf Paşa öncelikle bölgede asayişin ve sekteye uğramış olan nehir nakliyatının temini, iltizam bedellerinin zamanında tahsili ve Ammare mukataalarının ihalesi sırasında çıkan olaylarda hükümete sadakat ve yardımı görülenlerin

hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan, *a.g.t.*, ss.62-93; Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım: Başıma Gelenler ve Gördüklerim*, 31 Mart Vak'ası, İstanbul 2004; Pakalın, *a.g.e.*, C.XVII, ss.34-40.

¹³⁰ BOA, *DH.ŞFR* 44-27, BOA, *DH.ŞFR* 43-211.

¹³¹ BOA, *DH.ŞFR* 44-72, BOA, *DH.KMS* 26-48.

¹³² BOA, *DH.ŞFR* 436-81, BOA, *DH.ŞFR* 438-24. Subhi Bey, Aralık 1914'te Kurna'daki çarpışmalar sırasında İngilizlere esir düşmüş ve Burma'daki Thayetmyo esir kampına gönderilmişti. BOA, *DH.ŞFR* 452-117, BOA, *HR.SYS* 2250-62. Burma'daki esir kampında insan dışı muamele gördüğünden yakınan Subhi Bey, 29 Mayıs 1916 tarihinde felç geçirerek hayatını kaybetmişti. BOA, *HR.SYS* 2193-50, BOA, *HR.SYS* 2194-41, BOA, *HR.SYS* 2196-1, BOA, *DH.KMS* 40-2.

ödüllendirilmesine öncelik vermekteydi¹³³. Bunun yanı sıra bu iki yetkili aşiretlere karşı güç kullanımına devam edilip edilmemesi¹³⁴ ve aşiretlerin silahsızlandırılması¹³⁵ konularında da uzlaşmamışlardı. Bunun yanı sıra Arif Bey, Yusuf Paşa'nın vali olmak hevesiyle bölgedeki aşiret reislerini tahrik ettiği kanısındaydı¹³⁶. Basra valisi, vilayet dahilinde işlenen cinayetler konusunda da Yusuf Paşa'nın yetersiz kaldığını düşünmekte ve asayişin kesintiye uğradığını savunmaktaydı¹³⁷.

Bölgedeki en yetkili iki memur arasında yaşanan bu anlaşmazlığın büyüyerek mahalli basında basında da sıkça yer alması¹³⁸ ve bu şahısların birbirleri aleyhinde süregelen şikâyetleri neticesinde Dâhiliye Nezareti, Haziran 1909 tarihinde bu konuda bir tahkikat yapmak üzere Bağdad Vali muavini Mümtaz Bey'i Basra'ya göndermişti¹³⁹. Bu görevlendirmenin asıl nedeni, Ammare'de mevcut askeri kuvvetle bölgenin idaresinin mümkün olamaması, vilâyetin her tarafından silah kaçakçılığının artması ve Basra merkezinde bile vergilerden elde edilen hâsıllarda durgunluk gibi olumsuz gelişmelerin sebeplerini ortaya çıkarmaktı. Nitekim bu gelişmeler Yusuf Paşa ile Arif Bey'in kötü idaresine atfedilmekte ve bu argümanlara dayanarak Arif Bey, Yusuf Paşa'nın tebdilini talep etmekteydi¹⁴⁰. Dâhiliye Nezareti, bu konuda bir kararın, ancak vilâyetin ahvali ve Arif Bey'in yönetim tarzına vakıf olduktan sonra alınabileceğini düşünmüş ve Mümtaz Bey'i bu şekilde görevlendirmişti¹⁴¹.

Mümtaz Bey'in, Ammare ve Basra'da incelemelerde bulunması, konudan haberi bulunmayan Arif Bey'i rahatsız etmiş ve vali merkeze gönderdiği telgrafla bu durumun kendisinden gizli tutulmasının son derece dikkat çekici olduğu vurgulayarak konu hakkında

¹³³ BOA, MV 129-25; BOA, DH.MKT 2831-5, Lef 1. Arif Bey ise Yusuf Paşa'nın uyguladığı politikalar neticesinde nehir nakliyatının kesintiye uğradığı ve yabancı müdahalesine meydan verildiği kanaatindeydi. *Aynı vesika*, Lef 3.

¹³⁴ BOA, DH.MKT 2844-61. Nitekim Arif Bey, aşiretler üzerine askeri kuvvet sevkedilmemesinden dolayı gerekli tahsilatın yapılamadığından ve bu nedenle hazinenin zarara uğratıldığından şikâyet etmekteydi. BOA, DH.MKT 2857-84, Lef 1-3; BOA, DH.MKT 2831-5, Lef 1.

¹³⁵ TNA, FO 424-220, no.47 Consul Crow to Sir G. Lowter; BOA, DH.MKT 2831-5, Lef 3.

¹³⁶ Basra valisine göre Yusuf Paşa kasten aşiretleri hükümete karşı isyan ettirmekte ve akabinde ayrıca bu isyanların önüne geçilmesini de önlemekteydi. Arif Bey bu nedenlerden dolayı Yusuf Paşa'nın görevinden alınarak yerine Basra kumandan vekili Şamil Paşa, rütbesinin livalığa terfisiyle Miralay Mazhar Bey veya uygun görülecek herhangi birinin getirilmesini talep etmişti. *Aynı vesika*, Lef 4.

¹³⁷ BOA, DH.MKT 2831-5, Lef 3.

¹³⁸ Halid Hamud es-Sadun, *el-Evzai' l-Kabiliyye fi Vilayeti 'l-Basra*, Beyrut 2006, s.105.

¹³⁹ BOA, A.VRK 705-67; BOA, DH.MKT 2831-88, Lef 2. Bağdad vilayetindeki görevine Haziran 1907'de atanmış olan Mümtaz Bey'e raporun merkeze ulaştırılmasının ardından Ammare mutasarrıflığı dahi teklif edilmişti. BOA, DH.MKT 2864-92, Lef 1, BOA, İ.DH 1455-1325.R.42, BOA, DH.MKT 1178-80, Lef 3.

¹⁴⁰ Basra valisi Yusuf Paşa'nın görevinden alınarak yerine Basra kumandan vekaletinde bulunan Şamil Paşa veya uygun bir zatın tayin edilmesini talep etmekteydi. Arif Bey'in talebine karşılık Harbiye Nezareti ise Arif Bey'in görevinden azledilerek yerine Yusuf Paşa'nın memur edilmesini arzu etmekteydi. BOA, DH.MKT 2831-5, Lef 4.

¹⁴¹ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 108.

kendisine bilgi verilmesini talep etmişti¹⁴². Arif Bey'in durumdan bu denli rahatsız olmasının bir nedeninin de 3 Haziran 1909 tarihinde Sabah gazetesinde yer alan ve Basra valiliğine Erkân-i Harbiye'den muktedir bir şahsın tayininin Bâb-ı Âlî tarafından Harbiye Nezareti'nden talep edildiğine dair haberler olduğunu iddia etmek mümkündür. Nitekim Mardini Arif Bey, haberin doğruluk derecesini Dâhiliye Nezareti'ne sormuş ve bu tarz şayiaların vilâyet idaresini ve hükümetin bölgedeki nüfuzunu zedeleyeceğini vurgulamıştı¹⁴³.

Mümtaz Bey, yaptığı incelemelere dair raporunu 22 Haziran 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne sunmuştu. Mümtaz Bey, Arif Bey ile Yusuf Paşa arasındaki sorunun mukataaların ihalesine dair olduğunu tekrarlayarak, aslında bu konudaki anlaşmazlıkların Arif Bey'in göreve başlamasından önce ortaya çıktığının da altını çizmişti. Meselenin bu denli büyümesinin en önemli nedeni, Basra Defterdârının vekâleti döneminde mukataaların ihalesinde hem toptan şeyhlere, hem de parça parça ahaliye ihale etme yöntemlerinin, birbirine tezat oluşturacak şekilde beraber uygulanmasıydı¹⁴⁴. Mümtaz Bey'e göre, Basra valisi, Yusuf Paşa'nın dürüstlüğünü ve askeri becerilerini takdir etmekle beraber ihale meselelerine müdahalesinden rahatsız olmaktaydı. Yusuf Paşa'nın askeri hayatının kırk senesini Irak'ta geçirmiş olduğunu hatırlatan Mümtaz Bey, Paşa'nın iffet ve olumlu faaliyetleriyle bölgede ün salmış olduğunun altını çiziyordu¹⁴⁵. Mümtaz Bey'in incelemelerine göre bölgede Yusuf Paşa'dan şikâyet eden yalnızca iki kişi mevcuttu. Bunlardan biri İttihat ve Terakki Cemiyeti namına Mümtaz Bey'le görüşme talep eden emlak-i müdevvere müdürü Hamdi Efendi, diğeri ise kötü haliyle ün salmış olan Ammare jandarma binbaşısı Sadık Ağa idi¹⁴⁶.

Mümtaz Bey raporunda, Basra valisi Arif Bey'in dürüstlüğünün de malum olduğunu ifade ederek vali hakkındaki şikâyetlerin kendisinin iktidarsızlığı hakkında olduğunu ifade etmekteydi. Mümtaz Bey, vali hakkındaki iddiaların Arif Bey'in cesaretsizliğinden veya henüz yeni geldiği için bölgedeki durumu anlamak istemesinden kaynaklanmış olabileceğini belirtmişti¹⁴⁷.

¹⁴² BOA, DH.MKT 2848-51, Lef 1. Valiye verilen cevapta vilâyet hakkında çeşitli şikâyetlerin ortaya çıkması nedeniyle vilâyetin şeref ve haysiyetini muhafaza amacıyla durumun gizli tutulduğu ifade edilerek Mümtaz Bey'in Basra'ya gönderiliş sebebi kendisine açıklanmıştır. BOA, DH.MKT 2856-36, Lef 1.

¹⁴³ BOA, DH.MKT 2865-33, Lef 2. Dâhiliye Nezareti ise cevabında haberin asılsız olduğunu ifade etmişti. Aynı vesika, Lef 1.

¹⁴⁴ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 101-102.

¹⁴⁵ Arif Bey'in selefi Muharrem Bey de, merkeze gönderdiği bir raporda Mümtaz Bey gibi Yusuf Paşa'nın aşiretler arasında iffet ve istikametliyle ünlenmiş olduğunu ifade etmekteydi. BOA, DH.MKT 2719-16, Lef 1.

¹⁴⁶ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 103.

¹⁴⁷ Aynı vesika, Lef 104.

Mümtaz Bey'in raporunu tamamlayıp merkeze iletmesinin ardından Meclis-i Vükelâ, Arif Bey'le Yusuf Paşa arasındaki ihtilafın hükümeti meşgul ediyor olması nedeniyle kabul edilemeyeceğini vurgulayarak tarafların uzlaşısı içerisinde hareket ederek bölgede asayişin sağlanmasına ve buradaki meselelerin olumlu bir şekilde idaresine çalışmaları gerekliliğini ifade etmişti. Meclis-i Vükelâ, uzlaşımın sağlanması amacıyla Basra valisi ve kumandanına telgrafla gerekli tavsiyelerin verilmesini Harbiye ve Dahiliye nezaretlerinden talep etmiş ve bundan bir sonuç alınmaması durumunda ise valilikle kumandanlığın birleştirilerek uygun bir adayın tayin edilmesi gerekliliğinin altını çizmişti¹⁴⁸. Fakat Meclis-i Vükelâ'nın kararı doğrultusunda yapılan tavsiyeler¹⁴⁹ bir çare olmamış ve iki taraf arasında devam eden anlaşmazlık ancak Vali Arif Bey'in Ağustos 1909'da istifasıyla sona ermiştir¹⁵⁰.

Yusuf Paşa ile Basra valileri arasındaki anlaşmazlıklar Arif Bey'in selefi Süleyman Nazif döneminde de şiddetlenerek devam etmiştir. Arif Bey olayıyla benzer olarak, Nazif Bey'le Yusuf Paşa arasındaki anlaşmazlık da, bölgedeki mukataaların ihalesi nedeniyle ortaya çıkmış ve taraflar müteaddid defalar bağlı buldukları Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine telgraflar göndererek birbirlerinden şikâyette bulunmuşlardı. Sorunun Süleyman Nazif Bey zamanında, Arif Bey dönemine kıyasla daha da şiddetlenmesinin nedeni bu dönemde "Şatra Faciası" olarak adlandırılan, aşiretlerle Yusuf Paşa'nın başkanlık ettiği askeri kuvvetler ile aşiretler arasında yaşanan çatışmaydı¹⁵¹.

Yusuf Paşa-Süleyman Nazif ihtilafına neden olan iki ana konudan bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi kuşkusuz hangi memurun, hangi konuda, ne kadar sorumlu olduğuna dairdir. Taraflar arasında uzunca müddet devam eden bu yetki krizi boyunca ana tartışma noktasını mukataa meseleleri konusunda hangi tarafın ne dereceye kadar mesul olduğu oluşturmuştur. Mesela Nazif Bey, Mart 1910 tarihinde Dâhiliye'ye çektiği bir telgrafta, mali açıdan arz ettiği önem itibarıyla vilâyetin de yetki alanına giren bu tarz bir ihale muamelesinde valiliğin görüşünün alınmamasının tuhafliğinden bahsetmiş ve Yusuf Paşa'nın bu hareketinin garazkar olduğunu iddia etmişti¹⁵². Basra valisi merkeze gönderdiği bir diğer yazıda ise, kumandanın Müntefik ve Ammare sancakları dâhilinde müdahale etmediği hiçbir mesele olmadığını belirterek bu meselelerin çoğunun da mukataalara dair olduğunun altını çizmişti. "Bu asker ve böyle kumandanla hiçbir iş görülemez" ifadelerine yer veren Basra

¹⁴⁸ BOA, MV 129-25.

¹⁴⁹ BOA, DH.MKT 2858-71.

¹⁵⁰ BOA, DH.MUİ 12-1—29, Lef 2.

¹⁵¹ Nitekim Süleyman Nazif Bey, Yusuf Paşa'nın yanlış politikaları nedeniyle Osmanlı birliklerinin hezimete uğradığını düşünürken 6. Ordu kumandan vekili Şevket Paşa şahsında şekillenen askeri kanat Yusuf Paşa'nın politikalarını savunmakta ve meselede mülkiye memurlarının hatalı uygulamalarına dikkat çekmekteydi. BOA, DH.MUİ 76-2—6, Lef 51.

¹⁵² Aynı vesika, Lef 13.

valisi, Yusuf Paşa'nın merkeze alınması gerektiğini beyan etmişti¹⁵³. Basra Valisi Nisan 1910'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta ise, görevleri herhangi bir kanuna dayanmayan memurların astları tarafından talimat verilerek görevlendirilmesinin her yerde ve her türlü idarede geçerli bir usul olduğunu hatırlatmış ve bu noktadan hareketle Yusuf Paşa'nın Müntefik Kuvve-i Islahiye kumandanlığına tayin edildiği sırada kendisine ne yolda talimat verildiği konusunda 6. Ordu Kumandanlığı'ndan bilgi istediğini ifade etmişti. Yusuf Paşa'ya herhangi bir talimat verilmeden “sellemetü's-selam” gönderilmiş olduğunu verilen cevaptan şaşırarak anladığını belirten Nazif Bey, kumandanın vazifesinin ne bir kanun ne de bir talimat ile tayin edilmemiş olduğunu iddia etmişti. Süleyman Nazif Bey'e göre, Paşa'nın vazifesinin bahsedilen nedenlerle sınırlandırılmamış olması kendisinin tarafgir hareket etmesine yol açmaktaydı¹⁵⁴. 6. Ordu Kumandan Vekili Şevket Paşa'ya göre ise Yusuf Paşa'nın yetkileri merciinden aldığı talimatla belirlenmişti. Şevket Paşa, Süleyman Nazif Bey'in her durum ve olay için kendisine danışılmasını istediğinden şikâyet etmekteydi¹⁵⁵.

Basra vali ve kumandanı arasında anlaşmazlık yaratan bir diğer noktayı ise Yusuf Paşa'nın bölgede çıkan olaylarda tarafı davrandığına dair iddialar oluşturmaktadır¹⁵⁶. Süleyman Nazif Bey Mart 1910 tarihinde merkeze çektiği telgrafta, kumandanın Saduniler arasında meydana gelen mukataa meselesinde taraf tuttuğunu ifade etmişti¹⁵⁷. Basra valisi, bir çok telgrafında Yusuf Paşa'nın Sadun ailesinden Şeyh Sadun bin Mansur ile Falih Paşazâde Abdullah Bey arasında mukataaların ihalesi nedeniyle çıkan ihtilafta Sadun Paşa'ya temayül, karşı tarafa ise garaz ettiğini, bu durumun ise kendisini tarafsız hareket etmekten men ettiğini iddia etmişti¹⁵⁸. Süleyman Nazif Bey'le aynı şekilde, Saduni ailesinden Mezid Paşa da, Yusuf Paşa'nın bu meselede tarafı davrandığını savunmuş ve Mardini Arif Bey'in bu konudaki mütalaalarının duruma açıklık getireceğini öne sürerek sâbık valiye hak verdiğini ima etmişti. Mezid Paşa, kumandana çeşitli defalar maruzatta bulunduğunu fakat kendisinin buna katiyen iltifat etmeyerek kendi görüşlerinde ısrar ettiğini belirtmekteydi¹⁵⁹. Aslında Yusuf Paşa hakkında tarafgirlik iddialarının nedeninin bu döneme kadar böylede uygulanmakta olan politikalar olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bölgede izlene gelen bu politikaya göre

¹⁵³ Aynı vesika.

¹⁵⁴ Aynı vesika, Lef 21.

¹⁵⁵ Aynı vesika, Lef 66.

¹⁵⁶ Aslında Yusuf Paşa hakkındaki tarafgirlik iddiaları Basra'daki ilk meşrutiyet valisi Muharrem Bey'in zamanında da gündeme getirilmiş fakat Basra valisi Yusuf Paşa'nın aşiretler arasında dürüstlüğüyle ünlenmiş bir zat olduğunu ifade ederek bu konuda bir tahkikat yapılmasına lüzum görmemişti. BOA, DH.MKT 2791-16, Lef 1.

¹⁵⁷ BOA, DH.MUI 76-2—6, Lef 9. Aynı vesika, Lef 44 ve 47.

¹⁵⁸ Aynı vesika, Lef 44 ve 47.

¹⁵⁹ Aynı vesika, Lef 44.

aşiretlerden birisinin cezalandırılması gerektiğinde, bu aşiretin düşmanı olan bir diğer aşiretin yardımıyla asker sevk edilmekteydi¹⁶⁰.

Süleyman Nazif Bey bir başka şikâyetinde de bölgenin Yusuf Paşa'nın maddi ve manevi baskılarına maruz kaldığını iddia ederek, kumandanın kusurları başkalarına atfettiğini ve böylece kendi suçlarını örtbas ederek kötü niyetini ortaya çıkardığını ifade etmişti¹⁶¹. Vali'nin ifadelerine göre kumandanın nüfuzu yalnızca bölge halkı değil memurlar üzerinde de son derece etkiliydi. Nitekim Nazif Bey, kumandanın Şatra kaymakam vekiline hakaret ederek kaçırdığını, ikinci vekile de “ayağını öptürmek suretiyle” vazifeye başlama emrini lütfettiğini öne sürmüştü¹⁶².

Nazif Bey'in Basra ordu kumandanı Yusuf Paşa hakkındaki bu iddiaları ve başka bir telgrafında da ordunun ve jandarmanın acz içinde olduğunu ifade etmesi üzerine 6. Ordu kumandan vekili Şevket Paşa, orduya atfedilmekte olan bu sıfatın kabul edilemez olduğunu vurgulamış ve Harbiye Nezareti'nden bu “münasebetsizliğe” karşı bir muamelede bulunulmasını istemişti¹⁶³. Şevket Paşa'ya göre taraflar arasındaki bu sorunu halletmenin tek yolu Yusuf Paşa'nın Basra'ya vali kumandanı olarak atanmasıydı¹⁶⁴. Şevket Paşa yine aynı tarihlerde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir diğer telgrafta, Osmanlı ordusunun her türlü tehlikeyi göze alarak canını feda ettiği bir durumda Basra valisi Süleyman Nazif Bey'in askere düşman gözüyle baktığını ve askerinin her türlü teşebbüsünü geçersiz kıldığını ifade etmekteydi. 6. Orduda namuslu ve muktedir komutanlar olduğuna vurgu yapan Şevket Paşa, valinin aşiretler arasında fesat çıkardığını ve ayrıca Kuvve-i Islahiye kumandanı¹⁶⁵ Yusuf Paşa'nın tüm icraatlarına karşı geldiğini vurguluyordu. “Meşrûtiyet valisi yalnız baş makale yazmakla değil, merkez-i saltanattan gâyet uzak olan Basra'da iffet ve istikâmet ile millet ve devlete fiilen yardım etmeklemdir” sözleriyle Süleyman Nazif Bey'i eleştiren Şevket Paşa, Basra valisi görevinde kaldıkça bölgede ıslahat yapmanın mümkün olamayacağını ifade etmekte ve yazısını şu cümlelerle bitirmekteydi:

*“Asker kanıyla temizlenecek bu işlerde isâle edilecek kanlar bu gibi valilerin temîn-i efkâr ve tervîc-i makâsid-cüyânesi uğrunda değil bâri Hükûmet-i Osmaniyeimizin ilân-i şân ve şevketi, askerliğin mehâbeti, satveti yolunda olsun”*¹⁶⁶.

¹⁶⁰ BOA, DH.MKT 2719-16, Lef 1.

¹⁶¹ BOA, DH.MUI 76-2—6, Lef 35.

¹⁶² Aynı vesika, Lef 59.

¹⁶³ Aynı vesika, Lef 50.

¹⁶⁴ Aynı vesika, Lef 66.

¹⁶⁵ Hazine-i Hassa'ya bağlı arazilerin Maliye Hazinesi'ne devrini müteakip bu arazilerin ihale biçiminde değişikliğe gidilmesine karar verilmiş ve bu nedenle çıkabilecek karışıklıkların önünün alınabilmesi için de bir “kuvve-i ıslahiye” oluşturularak başkanlığına Yusuf Paşa getirilmişti. BOA, MV 126-49.

¹⁶⁶ BOA, DH.MUI 76-2—6, Lef 66.

Askeri ve mülki memurların, aralarında yaşanan sorunları bu şekilde ve devamlı surette bağlı buldukları nezaretlere şikâyetleri neticesinde durum neredeyse nezaretler arası bir mesele halini almıştı. Nitekim Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, Mayıs 1910'da Dâhiliye'ye bir yazı göndermiş ve iki nezaret memurları arasındaki ihtilafın devam etmekte olduğunu hatırlatarak Yusuf Paşa'nın "ıffet ve istikametinin" öteden beri malum olduğunun altını çizmişti. Buna rağmen mülki memurlardan bazılarının mübalağalı görüşlere yer vererek devlet vazifesi görenler arasında mevcudiyeti elzem olan kardeşlik hissine aykırı hareketlerde bulunduğu ifade eden Şevket Paşa, askeri memurların icraatına karşı düşmanca tavır alınmasının "vatanın selameti noktasından" son derece tehlikeli olduğunu ifade etmişti. Harbiye Nazırı'na göre özellikle vali ile kumandan arasında ortaya çıkan bu ihtilaf, bölge asayişinin daha uzun müddetler istikrarsızlığına ve askeri haysiyetin zedelenmesine neden olacağından, Süleyman Nazif Bey'e gerektiği şekilde ikazda bulunulmalıydı¹⁶⁷. Bu yazıdan birkaç gün sonra Harbiye Nezareti, Dâhiliye'ye yeniden başvurarak Nazif Bey'in iddialarına destek bulamamaktan kaynaklanan bir gücenme ile bölgedeki askeri harekâtı akim bırakacak bir vaziyet almış olduğunu belirtmiş ve durumu üzücü olarak nitelemişti. Nezaretin talebi, memleketin çıkarlarını yegâne amaç olarak benimseyerek hareket etmesi konusunda Basra valisine tebligatta bulunulmasıydı¹⁶⁸.

Nisan-Mayıs 1910 boyunca yaşanan bu şikâyetler esnasında Süleyman Nazif Bey bir çok kez, Yusuf Paşa hakkında soruşturma başlatılmasını¹⁶⁹ ve bu soruşturmada mülkiyeden de temsilcilerin bulunmasını¹⁷⁰ Dahiliye Nezareti'nden talep etmişti. Basra valisi bu vesileyle haklı şikâyetlerine karşı öne sürülen iftiraların temizleneceğini düşünmekteydi¹⁷¹. Gerçekten de bu talepler doğrultusunda bir heyet bölgede incelemelerde bulunmuş ve bunun akabinde Yusuf Paşa'nın Bağdad'a gönderilmesine karar vermişti¹⁷². İki taraf arasındaki ihtilaf ancak Yusuf Paşa'nın bölgeden ayrılmasıyla sonuçlanmıştı. Kumandanın bölgeden ayrılışının

¹⁶⁷ Aynı vesika, Lef 63. Harbiye Nezareti'nin gönderdiği bu yazıyla aynı zamanlarda Bağdad'da yayın yapan er-Rakib gazetesi de Süleyman Nazif Bey'le Yusuf Paşa arasında anlaşmazlık olduğuna ve bu nedenle hükümet işlerinin aksamakta olduğuna dair bir haber yayınlamıştı. Er-Rakib gazetesi vasıtasıyla bu haber İstanbul başına da yansımıştı. BOA, *Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Dâhiliye Kalemi (DH.MDK)* 174-3, Lef 1.

¹⁶⁸ BOA, *DH.MUİ* 76-2—6, Lef 80.

¹⁶⁹ Aynı vesika, Lef 2. Süleyman Nazif Bey'in bu talebi aynı gün içerisinde Harbiye Nezareti'ne de iletilmişti. Aynı vesika, Lef 101. Hatta Nazif Bey Yusuf Bey'in Divan-i Harbe verilmesini dahi istemiştir. Aynı vesika, Lef 35.

¹⁷⁰ Aynı vesika, Lef 9.

¹⁷¹ Aynı vesika, Lef 59.

¹⁷² Aynı vesika, Lef 83. BOA, *DH.ŞFR* 662-58; TNA, *FO* 424-223, no.49, Consul Crow to Sir G. Lowther.

ardından Dâhiliye Nezareti'nin Süleyman Nazif Bey'i gayretlerinden dolayı takdir ve tebrik etmesi ise son derece dikkat çekicidir¹⁷³.

Süleyman Nazif Bey'le sorun yaşayan bir diğer askeri memur ise dönemin 6. Ordu Kumandanı ve Bağdad Valisi Nazım Paşa¹⁷⁴ olmuştur. Nazif Bey-Nazım Paşa anlaşmazlığı da Yusuf Paşa vakasında olduğu gibi yetki paylaşımı meselesi neticesinde ortaya çıkmış olsa da, bu ihtilafı yerel eşrafın ve mahalli bir takım memurların bu eşrafla işbirliği içerisinde takındığı tutum bu sorunu diğerlerinden daha karmaşık bir hale sokmuştur.

Basra Valisi Süleyman Nazif Bey ile 6. Ordu Kumandanı ve Bağdad Valisi Nazım Paşa arasındaki gerilim Ağustos 1910 tarihinde valinin, kumandan hakkındaki şikâyetlerini merkeze ilemesiyle başlamıştı. "Bazı ahvâl vardır ki sükût ve tahammül ediliyorsa hiss-i hürmet ve vazîfe cerîhadâr olur" ifadeleriyle başlayan yazıda Nazif Bey, kendisinin askeri kuvvet olmaksızın etkisiz hale getirdiği fesat ehline yüz ve kuvvet verecek bir siyaset uygulandığından yakınmaktaydı. Basra Valisi, vilâyetin genel sorumluluğu kendisine ait iken Nazım Paşa'nın asayişle alakalı olmayan meselelere kadar her işe müdahale ve mülhakat memurlarıyla doğrudan doğruya muhabere ettiğinden şikâyetçiydi. "Askerlikte ne kadar muktedir bilmiyorum fakat idâre-i mülkiyede pek âciz ve nâ-şinâsi-i umûrdur" ifadeleriyle Nazım Paşa'yı eleştiren vali, Paşa ile kesinlikle anlaşamayacaklarının ortaya çıktığını belirtiyor ve aralarındaki ihtilafın Basra Vilâyeti'nin mahvına sebebiyet verebileceğini sözlerine ekliyordu. Nazif Bey'e göre başta Basra mebusu Seyyid Tâlib ve Basra Komodoru Hikmet Bey'in olduğu yerli-yabancı bazı kişiler, bu ihtilafın şiddetlenmesine çalışıyorlar ve bunda da başarılı oluyorlardı. Basra valisi bu nedenlerle başka bir mahale naklini talep etmekteydi¹⁷⁵.

Basra Valisi'nin bu şikâyetleri üzerine Dâhiliye Nezareti, Basra Komodoru'na bir yazı göndererek, bazı önemli meselelerde Basra Valisi ile aralarında ihtilaf bulunduğunun haber alındığını ifade etmiş ve vatanın el birliğiyle ilerlemesine çalışılması gerektiği sırada bu gibi

¹⁷³ Nazif Bey'e Temmuz 1910'da gönderilen yazıda Müntefik'te asayişin temini konusundaki başarıları takdire şayan görüldüğü ifade edilmiş ve bu istikamette daha önce olduğu gibi mesai ve gayret sarfetmesinin umut edildiği belirtilmişti. BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 97.

¹⁷⁴ II. Abdülhamid döneminde Harbiye Nazırlığı da olmak üzere bir çok askeri ve siyasi önemli pozisyona getirilmiş olan Hüseyin Nazım Paşa, Aralık 1909 tarihinde İstanbul'dan uzaklaştırılmak için Bağdad'a tayin edilmişti. Aslında koyu bir İttihatçı olan Süleyman Nazif Bey ile Nazım Paşa arasındaki anlaşmazlığın altında yatan nedenlerin başında da Nazım Paşa'nın İttihatçılara muhalif tutumu yer almaktaydı. Nitekim Nazım Paşa'nın Bağdad'a götürdüğü maiyetinin büyük bir kısmı İttihat ve Terakki'ye düşman şahıslardan oluşmaktaydı. Paşa ayrıca Halaskaran-ı Zabiran ve Hürriyet ve İtilaf fırkaları ile de irtibat halindeydi. Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessesese*, İstanbul 1927, ss.11-12 ve 21. Nazım Paşa, Bağdad'daki görevinden ayrıldıktan sonra da Halaskaran-ı Zabitan müdahalesinin akabinde yeniden Harbiye Nazırlığı yapmış, Balkan Savaşı'nda Başkomutan vekili olarak görev almış ve Ocak 1913 tarihinde yapılan Bab-ı Ali Baskını sırasında öldürülmüştü. Kunalalp, *a.g.e.*, s.81.

¹⁷⁵ BOA, *DH.MTV* 14-1, Lef 3.

ihtilafların ortaya çıkması ve devam etmesinin devlet ve milletin selameti açısından kötü etkileri olacağını vurgulamıştı. Bu nedenle Hikmet Bey'e Nazif Bey'le uyum içerisinde hareket etmesi tavsiye edilmişti¹⁷⁶. Hikmet Bey'e yapılan tavsiyenin akabinde Süleyman Nazif Bey'e de bir cevap gönderilmişti. Cevap yazısında, Basra Valisi'nin vatanperver hislerinin malum olduğu ifade edilerek kendisinden vatan için en fazla hizmet beklendiği sırada memuriyetinden ayrılmasının katiyen arzu edilmediği belirtilmekteydi. Nazım Paşa'nın da vatanperverliğinin aynı şekilde malum ve iki tarafın da hükümet için birbirinden muhterem üyeler olduğu vurgulanan yazıda, bu nedenlerle Nazım Paşa'nın yetkisini tecavüzünün kendisinin iyi niyetinden kaynaklanmış olacağı muhakkak olduğundan mazur görülmesi ve uygun şekilde düzeltilmesi gerektiği ifade edilmekteydi. Nitekim Dâhiliye Nezareti, Nazım Paşa'nın asayişe yönelik meselelerden başka, vilâyetin muamelelerine ne gibi müdahalelerde bulunduğu açıkça bildirilmesi durumunda, kendisine gerekli uyarıların yapılacağını vaat etmekteydi¹⁷⁷. Nezaret, Basra Valisi'nden, vilâyet idaresinin metanetle yürütülmesini ve bu vesileyle elbirliğiyle vatanın ilerlemesi konusunda işbirliği yapılmasını talep etmekteydi¹⁷⁸.

Dâhiliye Nezareti'nin taraflar arasında uyumu sağlama çabaları sonuç vermemiş ve birkaç gün sonra Süleyman Nazif Bey merkeze bir şikâyet daha göndermişti. Mülhakat memurlarıyla doğrudan doğruya muhabere etmemesi hakkında Nazım Paşa'ya ihtarda bulunduğunu fakat kendisinden işlerin kolaylaştırılması bağlamında bu şekilde bir hareket tarzının benimsendiği cevabını aldığı belirten Basra Valisi, Irak'ta asayişin bu tarz bir idareyle kısa sürede istikrara kavuşmasının mümkün olamayacağını ifade ediyordu. Basra vilâyetinin sorumluluğunu bu şartlar altında kabul edemeyeceğini belirten vali, ilk vapurla İstanbul'a hareketine izin verilmesini talep etmekteydi¹⁷⁹. Süleyman Nazif Bey'in bu talebi 1910 Eylül ayı başında merkez tarafından kabul edilmiş ve durum kendisine de bildirilmişti¹⁸⁰. İstifasının kabul edilmesi akabinde sâbık Basra valisi, Dâhiliye Nezareti'ne bir

¹⁷⁶ Aynı vesika, Lef 1.

¹⁷⁷ Süleyman Nazif Bey, bu vaat üzerine nezarete Nazım Paşa'nın müdahaleleri hakkında bilgi vermişti. Basra valisine göre Nazım Paşa'nın vilâyet işlerine müdahalesi iki şekilde meydana gelmekteydi. Bunlardan birincisi Nazım Paşa'nın asayişle alakalı olsun olmasın doğrudan doğruya vilâyet mülhakatıyla muhabere etmesi, ikincisi ise Basra ve mülhakatında meydana gelen şahsi davalara bile müdahil olmasıydı. Süleyman Nazif Bey, bu telgrafında Nazım Paşa'nın müdahalelerine birçok ayrıntılı örnek de vermektedir. Aynı vesika, Lef 9. Nazif Bey'in verdiği bu bilgiler akabinde merkezden Nazım Paşa'ya vilâyet ile ilgili muamelelerde direk olarak Basra valisi ile irtibata geçmesi konusunda bir uyarı gönderilmişti. BOA, DH.ŞFR 664-57.

¹⁷⁸ BOA, DH.MTV 14-1, Lef 2. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nin bu olumlu yaklaşımından Nazif Bey son derece memnun kalmış ve bu iltifatlara layık olmaya çalışacağını ifade etmiştir. Aynı vesika, Lef 4.

¹⁷⁹ Aynı vesika, Lef 7. Süleyman Nazif Bey, hemen akabinde ise Müntefik Mutasarrıflığı'na çektiği bir telgrafla, Nazım Paşa'nın ordu kumandanı olması nedeniyle yalnızca asayişle alakalı konularda vilâyetle müştereken yetkili olduğunu ve bundan başka vilâyet meselelerine az veya çok herhangi bir müdahale hakkı bulunmadığını ifade ediyordu. Nazif Bey, bu nedenle Nazım Paşa'dan bu konularda bir emir alınması durumunda ancak vilâyetin onayı alındıktan sonra bu emrin yerine getirilmesi gerektiğinin altını çizmişti. Aynı vesika, Lef 19.

¹⁸⁰ Aynı vesika, Lef 11.

telgraf daha göndermişti. Basra'ya ihtiyaç hâsıl olduğu için gitmiş olduğunu ifade eden Nazif Bey, “vatanın en önemli ve ıslaha muhtaç bir yerinde hizmet etmek şevkinden kendisini çok şiddetli bir malarya hummasının bile men edememiş” olduğunu belirtiyordu. Nazım Paşa'nın Irak'a memuriyeti nedeniyle Bağdad'a giderken ümitli olmadığını itiraf eden Nazif Bey, mevcut durumda ise tamamen umutsuz olduğunu ifade etmişti. Süleyman Nazif, memleketin ihtiyaçlarından ziyade şahsi menfaatlerin düşünülmemekte olduğunu altını çizerek, Nazım Paşa'nın Basra'daki sağ kolu olan Bahriye Kumandanı Hikmet Bey'le Nizamiye ve Jandarma kumandanlıkları vekâletine memur edilmiş olan Neşet Efendi'nin “kendi aleyhinde ne kadar nifak kâbil ise alenen icrâ ettiklerini” ifade etmekteydi. Nazif Bey'e göre bu faaliyetlerinin merkezi ise Basra mebusu Seyyid Tâlib Bey'in eviydi. Hikmet Bey'in vilâyette sorun çıkarmak için “ne lazım ise yapmaktan” çekinmediğini ve en ziyade “tepişmek istediğinin de” İngilizler olduğunu vurgulayan sâbık Basra valisi, Hikmet Bey'in sonuçlarını bildiği halde adeta sorun çıkarmak için çeşitli vesilelerle İngilizleri tahrik ettiğini belirtmişti. 6. Ordu'nun tanzim edilebileceği farz olursa bile Nazım Paşa'nın elinde bu ordunun ıslahat aleti değil daha önce de olduğu gibi bir yıkım vasıtası olacağını iddia eden Nazif Bey, Paşa'nın faaliyetlerinin şöhreti derecesinde başarılı olmadığını düşünmekteydi. Süleyman Nazif Bey'e göre, Nazım Paşa'nın “en şüpheli mukata'a işlerine müdâhaleden başka dört ay zarfında Basra Vilâyeti'ne hiçbir menfa'atı” olmamıştı¹⁸¹.

Süleyman Nazif Bey yerine yeni bir vali atanmış olmasına rağmen İstanbul'a hareket edene kadar Nazım Paşa ve Neşet Bey nezdinde girişimlerini sürdürmüştür. Nitekim Eylül ortalarında Nazif Bey, Neşet Bey hakkındaki bu şikâyetlerini Nazım Paşa'ya bir yazıyla bildirmişti. Bu yazıda, Seyyid Tâlib el-Nakib'in daha önce olduğu gibi fesat yaratmasına meydan verilmemesi konusunda Neşet Bey defalarca ihtar olunduğu halde Tâlib Bey'e temayül etmeye devam ettiği ifade edilmekteydi. Buna örnek olarak, hükümet konağında Tâlib Bey'in Şattü'l-Arap nahiyesi müdürüne yönelttiği tehditler esnasında Hikmet Bey'in de orada olarak buna şahit olduğunun resmi tahkikatla kanıtlanmış olduğunu vermekteydi. Nazif Bey, Seyyid Tâlib'in bölgede olay çıkarmak için çeşitli girişimlerde bulunduğu bu dönemde en azından inzibat memurlarının tarafsız bulunmaları gerektiğini de ayrıca Nazım Paşa'ya ifade etmişti¹⁸². Nazif Bey'in bu şikâyeti olayı Süleyman Nazif Bey ile Neşet Bey arasında karşılıklı bir laf atışması haline getirmişti. Nitekim bu şikâyetten birkaç gün sonra bu sefer de Neşet Bey, Bağdad Vilâyeti'ne bir telgraf göndererek Nazif Bey'i şikâyet etmişti. Neşet Bey, Nazif Bey'in şahsi meselelerden kaynaklanan bir gücenme ile ve maksadını desteklemek

¹⁸¹ Aynı vesika, Lef 12.

¹⁸² Aynı vesika, Lef 16.

amacıyla gayrı resmi ve şifahi emirlerle “bunu bas, şunu sürükleye sürükleye hükümete getiriniz” diyerek jandarmayı kendi şahsi emellerine alet ettiğini ifade etmekte ve bu nedenle Nazif Bey’in kendisi hakkında şikâyetle bulunmasının muhtemel olduğunu belirtmekteydi¹⁸³.

Süleyman Nazif Bey, Basra’dan ayrılacağı gün olan 15 Eylül 1910 tarihinde merkeze bir telgraf daha göndermiş ve adeta Basra’da bulunduğu dönemin bir tahlilini yapmıştır. Şevk ve mutlulukla geldiği Basra’dan ümitleri sönmüş bir şekilde ayrıldığını ifade eden Nazif Bey, “asker ve jandarma gibi vesâit-i inzibâtiye nâmına her ne buldumsa şekâveti tenmiye ve ihtirâs-ı menfûrlarını tefziye etmek isteyen bir takım esâfilden müteşekkil bir kitle-i mahzûbe bulunduğunu maateessüf gördüm” ifadelerine yer vermektedir. Hükümetin çıkarlarını korumak için çalıştığı zamanlarda yardımcısı olması gereken zabıt ve memurların, kendisinin bu faaliyetlerini akim bırakmak için eşkiyadan ziyade gayret sarf ettiklerini vurgulayan Nazif Bey, böyle tehlikeli bir bölgeden vicdanen rahat bir şekilde ayrıldığı için şükrettiğini ifade etmekteydi¹⁸⁴.

Süleyman Nazif Bey, Basra’dan ayrılırken Nazım Paşa’ya hitaben de bir telgraf göndermişti. Basra komodoru Hikmet Bey’in vilâyete her fırsatta sorun çıkarmakta olduğuna tekrar vurgu yapan sâbık Basra valisi, meselenin şahsına değil devletin mülküne ve idaresine ait olduğunu hatırlatıyordu. Asıl gariptediği ve teessüf ettiği noktanın Nazım Paşa’nın Hikmet Bey ve onun gibilere gereğinden fazla yakınlık göstermesi olduğunu ifade eden Nazif Bey, aralarındaki anlaşmazlığın büyümesi Irak gibi nazik bir bölge için felaket olacağından istifa etmiş olduğunu belirtiyordu. Süleyman Nazif, Nazım Paşa’nın Irak’a memuriyetini büyük bir hürmetle karşıladığını fakat Bağdad Valisi’nin “devr-i sâbık” dönemine pek benzeyen idare tarzına uyum sağlayamadığını ifade etmişti. Nazif Bey’in Nazım Paşa’nın politikalarını II. Abdülhamid dönemine benzetmesinin nedeni öncelikle Nazım Paşa’nın büyük küçük her memurun vazifesine karışması, bunun yanı sıra memleketin ilerlemesine engel olabilecek nifaklara, hamiyet sahiplerinin art niyetsiz ihtarlarından daha fazla önem vermesiydi. Süleyman Nazif, işte tam da bu nedenle istifa ettiğini fakat Basra valiliğinden istifa etmiş olsa da Osmanlılığı’nın baki kaldığını vurgulamıştı. Nazif Bey’in Osmanlılık sıfatıyla Nazım Paşa’dan ricası, “bir takım adi adamların” kendisinin düşünce ve tarafsız bakış açısını ihlal etmesine izin vermemesiydi¹⁸⁵.

¹⁸³ Aynı vesika, Lef 15.

¹⁸⁴ Nazif Bey telgrafından ayrıca selefi Hüseyin Celâl Bey’e de destek vermiş ve Celâl Bey’i 25 senedir tanıdığını ve seçiminde çok isabet edildiğini belirtmişti. Aynı vesika, Lef 23.

¹⁸⁵ Süleyman Nazif, aslında başka konularda da Nazım Paşa’ya itirazları olmasına rağmen sözü uzatmamak için bu kadarla yetindiğini belirterek yazısına son vermişti. Aynı vesika, Lef 17.

Süleyman Nazif Bey'in Basra'dan ayrılırken Nazım Paşa'ya gönderdiği bu telgraf Paşa'yı hem şaşırtmış hem de sinirlendirmişti. Nazif Bey'in garip ifadelerinin anlayamadığını ifade eden Nazım Paşa'ya göre, şahsına bu tarz layık olmadığı tabirlerin uygun görülmesi, Nazif Bey'in bu telgrafı ya "tamu'ş-şu'ûr" olmadığı bir zamanda yazmasından yahut kendisi hakkında merkezde oluşacak tesirleri böyle doğru olmayan bir haberlerle örtmek derdine düşmüş olmasından kaynaklanmıştı. Her iki seçeneğin de bir memura yakıştırılamayacağını ifade eden Nazım Paşa, bu tabirleri kabul edemeyeceğini ve sahibine iade ettiğini belirtiyordu. Nazım Paşa, bu gibi yazıların ve şahısların hükümetin ruhunu ciddi anlamda sarsıntıya uğratacağından bahsederek Nazif Bey'in hükümet işlerinden pek ziyade kayıtsız olduğunu ortaya çıkarması nedeniyle bir sonraki memuriyetinde bu gibi hususlara dikkat etmesi konusunda kendisine ihtarda bulunulması gerektiğini ifade etmişti¹⁸⁶.

Hem Arif Bey-Yusuf Paşa, hem de Süleyman Nazif Bey ile Yusuf ve Nazım Paşalar arasında çıkan anlaşmazlıkları genel anlamda askeri ve mülki memurlar arasında yetki paylaşımına dayalı sorunlar olarak nitelemek mümkündür. Bunun yanı sıra, daha önce de belirtildiği gibi bu memurların bir kısmının Dâhiliye bir kısmının ise Harbiye nezaretlerine bağlı olmaları ise iki taraf arasındaki anlaşmazlıkları hem körüklemiş, hem de zaman zaman bu ihtilafları nezaretler arası bir sorun haline sokmuştur.

Vilayet yönetiminde askeri-mülki memurlar arasındaki sorunlara ek olarak kimi zaman komşu vilayetlerin valileri arasında da yetki paylaşımına dayalı sorunlar baş gösterebilmekteydi. II. Meşrutiyet döneminde buna verilebilecek en güzel örnek Basra valisi Süleyman Şefik Paşa ile Bağdad valisi Cavid Paşa arasında ortaya çıkan anlaşmazlıktır. Daha önceki anlaşmazlıklarla benzer bir biçimde Süleyman Şefik Paşa ile Cavid Paşa arasındaki ihtilaf da yetki paylaşımına ve iki vilayeti de ilgilendiren konularda nasıl bir çözüm benimseneceğine dairdi.

Taraflar arasındaki ihtilaf Mayıs 1914 tarihinde Süleyman Paşa Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafla Cavid Paşa'nın derebeylik zamanı valileri gibi vilayet işlerine kendisine haber vermeksizin "kavlend değil fiilen" müdahale ettiğini ifade ederek Bağdad valisi hakkında şikâyette bulunmasıyla baş göstermişti. Süleyman Paşa'nın esas şikâyet noktası daha önce ortaya çıkmış olan anlaşmazlıklarla benzer bir biçimde Ammare mukataalarında izlenen politikaya dairdi. Zira Süleyman Paşa, Cavid Paşa'nın Ammare'deki politikasını eleştirmiş ve taraflar arasındaki sorunun Cavid Paşa'nın etrafını sarmış olan bazı menfaatperestlerin teşvik ve tahrikleri olduğunu iddia etmişti. Basra valisine göre, herkesin

¹⁸⁶ Aynı vesika, Lef 14.

had ve vazifesi haricine çıkmamasına yönelik gerekli tedbirler alınmadıkça Irak'ın zaten müşkül olan durumu ıslah edilemez bir hale gelecekti¹⁸⁷. Dâhiliye Nezareti ise, cevabında taraflar arasında ortaya çıkan bu ihtilafın vilayetin ahvali üzerine olumsuz tesir ettiğini ifade etmiş ve iki vilayeti de alakadar eden noktalarda Cavid Paşa'nın da görüşü dikkate alınarak hareket edilmesini rica etmişti¹⁸⁸.

Süleyman Paşa, bu cevaptan yaklaşık bir hafta sonra hem Basra hem de Bağdad vilayetleriyle alakalı olan bazı konuları Cavid Paşa ile görüşmesinin uygun olacağını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti. Nezaret bunun üzerine asayiş ve inzibatla alakalı maddelerin bir an evvel çözümlenerek bölgede huzur ve sükunun sağlanması ve idamesi amacıyla Basra valisiyle Ammare'de veya uygun görülecek herhangi bir mahalde bir araya gelinmesinin kendileri tarafından da uygun görüldüğünü Cavid Paşa'ya bildirmişti¹⁸⁹.

Cavid ve Süleyman Paşalar arasında yaşanan bu anlaşmazlık neticesinde 1914 Temmuz ayı başında Süleyman Şefik Paşa'nın yerine Basra valiliğine vekaleten Bağdad fırkası kumandanı Subhi Bey tayin edilmişti¹⁹⁰. Süleyman Şefik Paşa'nın görevinden "patırtısız" bir şekilde ayrılması için Subhi Bey Basra'ya ulaşana kadar, vilayetten kimsenin durumdan haberdar olmamasına karar verilmişti. Subhi Bey Basra'ya görünüşte fırka kumandanı sıfatı ile gönderilecek ve memuriyeti kendisinin Basra'ya varışının ardından Süleyman Paşa'ya haber verilecekti¹⁹¹. Fakat bu önlemlere gerek kalmamış ve Süleyman Şefik Paşa, Cavid Paşa'nın ifadeleriyle "sû-i idâre ile Basra vilayetini bir kaç cihetten teşvîş ettikten sonra", görevinden istifa etmiş¹⁹² ve komşu vilayet valileri arasında ortaya çıkan bu sorun da yine ancak taraflardan birinin istifasıyla çözülebilmisti.

Yukarıda bahsedilen ihtilaflardan farklı olarak aynı nezarete bağlı memurlar arasında da kimi zaman sorunlar yaşanabilmekteydi. Buna örnek olarak Basra Jandarma Kumandanı Akif Bey ile Basra valisi Ali Rıza Paşa arasındaki anlaşmazlığı göstermek mümkündür. Ali Rıza Paşa ile Akif Bey arasındaki anlaşmazlık Mart 1913 tarihinde valisi Ali Rıza Paşa, Harbiye Nezareti'ne Akif Bey hakkında şikâyetle bulunmasıyla başlamıştı. Ali Rıza Paşa'ya göre, Akif Bey görevini yerine getirmeye muktedir olamayacağı kanaatiyle istifa etmiş ve Bağdad'a nakledilmişti. Bir süre sonra tekrar Basra'daki eski görevine dönen Akif Bey, valinin makamına giderek isteği dışında Basra'ya gönderildiğini ifade etmişti. Ali Rıza Paşa,

¹⁸⁷ BOA, *DH.ŞFR* 428-76, Lef 1-2.

¹⁸⁸ BOA, *DH.ŞFR* 41-115.

¹⁸⁹ BOA, *DH.ŞFR* 41-192. Durumdan ayrıca Süleyman Şefik Paşa da haberdar edilmişti. BOA, *DH.ŞFR* 41-191.

¹⁹⁰ BOA, *DH.ŞFR* 42-220, BOA, *DH.ŞFR* 433-38.

¹⁹¹ BOA, *DH.ŞFR* 432-118.

¹⁹² Bu gelişme üzerine Cavid Paşa, Süleyman Paşa'ya Harbiye Nezareti tarafından istifasının kabulüne kadar vazifeye devam etmek mecburiyetinde bulunduğu ve meydana getirdiği fenalıkların giderilmesine çalışması gerektiğine dair bir telgraf göndermişti. BOA, *DH.ŞFR* 432-68.

Jandarmanın Alay Kumandanlarının vilâyetlerin güvenliğine olan tesilerine dikkat çekerek Akif Bey'in başka bir vilâyete gönderilmesini talep etmişti¹⁹³. Hâlbuki Umur-ı Jandarmanın Kumandanlığı'nın ifadeleri Ali Rıza Paşa'yı yalanlamaktaydı. Akif Bey'in istifa etmiş olduğunu fakat daha sonra ikna edilerek istifasının geri aldırıldığını belirten kumandanlık, kendisinin Basra'ya bu nedenlerle geri döndüğünü ifade etmişti¹⁹⁴. Ayrıca Akif Bey'in görevinde başarılı olamayacağına inandığı için istifa ettiğine dair bir kayıt da mevcut değildi. Basra Jandarmanın Kumandanının asıl istifa nedeni, Ali Rıza Paşa'nın vilâyet idaresi konusunda yarattığı sorunlardı. Umûm-ı Jandarmanın Kumandanı'na göre, Basra ve Bağdad Jandarmanın alaylarının idaresiyle doğrudan yetkili olan Bağdad vilâyeti tarafından Akif Bey'in memuriyeti olumlu olarak nitelendiriliyorsa, Basra vilâyeti tarafından ayrıca bir malumat verilmesine gerek yoktu. Kumandanlık, Ali Rıza Paşa'nın bu hareketinin, Akif Bey'in kendisinden habersiz bir şekilde yeniden tayininden kaynaklandığı kanaatindeydi. Umûm Jandarmanın Kumandanlığı bu nedenlerle, Dâhiliye Nezareti'nden taraflara aralarındaki sorunları çözüp uyum içerisinde çalışmalarına dair emir gönderilmesini talep etmişti¹⁹⁵. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Ali Rıza Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla, Akif Bey'in vilâyetçe "hüsni istihdam"ını tavsiye etmişti. Nezaret ayrıca, jandarmanın kumandanlarının vilâyetlere ve Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olduğunu valiye hatırlatarak Ali Rıza Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne yapılan müracaatın uygun olmadığını ifade etmişti¹⁹⁶.

Ali Rıza Paşa ile Akif Bey arasında Nisan ayında meydana gelen bu ihtilaf İngiltere'nin Basra konsolosu Crow'a göre ise tamamen başka bir şekilde meydana gelmişti. Crow'a göre Seyyid Talib bölgede asayişin ve can güvenliğinin tehlikede olduğu gerekçesiyle jandarmanın aleyhinde bir gösteri düzenletmişti. Talib Bey'in bizzat katılmadığı bu gösteriler neticesinde grup valiye Basra halkı adına bir ultimatom vermiş ve ikisi de Seyyid Talib'in aleyhdarı olan Akif Bey ile Hüseyin Hicrani Efendi'nin azledilmelerini istemişti. Göstericiler talepleri kabul edilmediği takdirde bölgede güvenliği kendilerinin koruyacağı tehdidinde bulunmuştu. Basra valisi Ali Rıza Paşa ise bu ultimatomla karşılık, tek başına karar almasının mümkün olmayacağını ifade etmek ve merkezle yazışmak için göstericilerden bir hafta müddet istemişti¹⁹⁷.

Bu gelişmelerden bir kaç gün sonra Ali Rıza Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne Akif Bey hakkında yeni bir şikâyetle bulunmuştu. İngilizler daha önce mutad olduğu üzere bu sene de

¹⁹³ BOA, DH.SYS 114-3, Lef 13.

¹⁹⁴ Aynı vesika, Lef 4.

¹⁹⁵ Aynı vesika, Lef 12.

¹⁹⁶ Aynı vesika, Lef 1.

¹⁹⁷ Tauber, a.g.e., s.159.

kendi aralarında bir at koşusu düzenlemek istemişler, Basra valisi de koşunun hükümet kontrolünde olması kaydıyla bu talebi kabul etmişti. Ali Rıza Paşa koşunun tertibi için oluşturulacak komisyon başkanlığına da Seyyid Tâlib'i getirmişti. Basra jandarma kumandanı Akif Bey ise Tâlib Bey konusunda valiyi uyarmış ve Tâlib el-Nakib'in bu koşuyu fırsat bilerek hükümet aleyhine silahlı bir miting yapacağı istihbaratını iletmişti¹⁹⁸. Ali Rıza Paşa, bu tarz bir mitingin Basra'da yapılmayacağına kani olmasına rağmen yine de Bağdad vilâyetine durumu bildirmiş ve oradan da böyle bir duyumun olmadığı haberini almıştı¹⁹⁹. Ali Rıza Paşa Akif Bey'in davranışını, aldığı malumata başka bir şekil vererek ve kendisi ile Tâlib Bey'i de buna alet ederek Bağdad valisi veya mıntika müfettişine şikâyetle bulunmak olarak nitelendirmişti. Nitekim söz konusu koşu sükunet içerisinde yapılmış ve herhangi bir sorunla karşılaşılmadan tamamlanmıştı. Bu durum Ali Rıza Paşa'ya göre, Akif Bey'in yalan söylediğine bir kanıttı. Akif Bey'in Basra'daki hizmetinin bölgeye nüfuz edecek kadar uzun zaman devam etmediğini de ifade eden vali, kendisinin bu kısa vakti de hükümet daireleriyle münakaşa ederek geçirdiğini iddia etmekteydi. Vali, Akif Bey hakkında daha önce dile getirmiş olduğu iddiaları tekrarlayarak, Akif Bey'in Basra'da kendisine bir suikast yapılmasından endişe ettiğini belirtmişti. Ali Rıza Paşa'ya göre kendisi hakkında suikast şayiaları, Akif Bey'in bölge ahalisine nefret ve düşmanca bakmasına neden olmaktaydı²⁰⁰. Basra jandarma kumandanı, bu nedenle miting söylentilerini yayarak hakikati tahrif etmiş ve "şarlatanlık" yapmıştı. Akif Bey iyi bir süvari olarak nitelenebilecek olsa dahi jandarma alay kumandanlığını ne dereceye kadar başarıyla yürütebileceği konusunda Ali Rıza Paşa'nın şüpheleri vardı²⁰¹. Basra'nın "yanmış bir fitneyi uyandırmak istîdâdını hâiz olan bu gibi ahvâle tahammülü olmadığından" bahseden Ali Rıza Paşa, emniyet ve asayiş konularında Akif Bey ile aynı görüşü paylaşarak birlikte çalışmalarının mümkün olamayacağını belirtmişti. Valiye göre yalan haberlerle ortalığı ayağa kaldırmayı vazife edinen "bu gibilerin" bundan sonra da ihbarlar icat edecekleri aşıkardı. Bu nedenlerle Ali Rıza Paşa, Akif Bey'in başka bir bölgeye nakli talebini yenilemişti²⁰².

Ali Rıza Paşa'nın Nisan 1913'te gönderdiği bu telgrafla hemen hemen aynı tarihte merkeze Basra'da zuhur eden bir oluşum hakkında istihbarat ulaşmıştı. Basra maarif müdürü bölgede, jandarma kumandanı Akif Bey, tabur kumandanı Hicrani, bidayet müdde-i umûmisi

¹⁹⁸ Aslında benzer bir ihbar bir hafta önce Basra Bahriye Komodoru tarafından kendisine bildirilmiş ve buna karşı Marmaris ganbotunun hazırlanması istenmişti. *BOA, DH.SYS* 114-3, Lef 9.

¹⁹⁹ *Aynı vesika*, Lef 8.

²⁰⁰ Gerçekten de bu dönemde bölgede Türk karşıtı duyguların kabarmış olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Bağdad'da "Baban bile olsa, Türk'ü öldür" (Uktul et-türk velev kane abuk) cümlesi bu dönemde halk arasında sık sık kullanılır bir terim haline gelmişti. Tauber, *a.g.e.*, s174.

²⁰¹ *BOA, DH.SYS* 114-3, Lef 10.

²⁰² *Aynı vesika*, Lef 11.

Mustafa, kimyager Ziya, Ağa Hasan, eczacı Sehil, Gürcü Şantob, istinaf azasından Mahmud Nedim, evkaf müdürü Enveri ve bahriye kumandanı İhsan Bey tarafından "namuslu kuvvet" adı altında bir komite teşkil edildiğini iddia etmekteydi. Maarif müdürünün iddialarına göre eczacı Sehil, kimyager Ziya ve mekteb müdürü Cihat efendiler bu komitede vatana zararlı faaliyetlerde bulunulduğunu görünce, bu oluşumdan ayrılmışlardı²⁰³.

Basra maarif müdürünün iddiaları üzerine Ali Rıza Paşa bölgede tahkikat başlatmıştı. Yapılan araştırmalar sonucunda söz konusu cemiyetin kanun nazarında uygunsuz olan bir yönü bulunmamıştı²⁰⁴. Valinin yorumları ise yine Akif Bey üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Ali Rıza Paşa cemiyetin maksadının anasır-ı Osmaniye ile memurlar ve ahali arasına nifak sokmak olduğunu iddia etmiş ve bunun ahali arasında bir kargaşaya neden olabileceğinin altını çizmişti. Jandarma kumandanının geldiği günden beri hususi cemiyetlerle görüştüğü ve bazı kişilere Basra'ya ölüm için geldiğini söylediği gibi rivayetlerin halk arasında dolaştığını ifade eden Ali Rıza Paşa, bu nedenlerle Akif Bey'in zan ve şüphe altında bulunduğunu belirtmekteydi. Basra'nın malum olan durumu nedeniyle bu tarz bir "fitne ateşinin" henüz kıvılcımken bastırılmasını gerektiğini vurgulayan Ali Rıza Paşa, Akif Bey'in bir an önce Basra'dan başka bir mahale naklini talep ediyordu²⁰⁵.

Bir kaç gün sonra 21 Nisan 1913'te Ali Rıza Paşa ile neredeyse aynı üslupta bir şikâyet daha merkeze ulaşmıştı. Basra belediye reisi Salah telgrafında, söz konusu komiteden bahsederek fesat yaymakta olan Akif Bey'in görevine son verilmesini istemişti²⁰⁶. Bu şikâyetler neticesinde Basra'ya, jandarma mıntika müfettişi Cemal, Bağdad vali muavini Lütfü Bey'lerden oluşan bir heyet gönderilmişti. Heyetin Basra'da incelemelerde bulunduğu sırada Basra eşrafından kalabalık bir grup heyetle görüşmek istemişti. Basra eşrafına göre, Akif Bey ile Hicrani Efendi asayiş muhafaza edecekleri yerde Arap-Türk husumetini ortaya atarak ahali ve memurlar arasında nifak yaratmaya çalışmaktaydı. Bu şahıslar ayrıca hükümete sadık ahaliyi hükümet karşıtı miting yapmak gibi yalan haberlerle itham etmekte ve hatta Zübeyr ahalisini Basra halkı aleyhine kışkırtmaktaydı²⁰⁷. Grubun talebi Akif Bey ile Hicrani Efendi'nin bir an önce Basra'dan gönderilmesiydi. Basra'da incelemelerde bulunan heyet de Ali Rıza Paşa ve Basra eşrafiyla aynı mealde görüş beyan etmiş ve Akif Bey'in başka bir bölgeye tayin edilmesinin uygun olacağını ifade etmişti²⁰⁸.

²⁰³ Aynı vesika, Lef 21.

²⁰⁴ Aynı vesika, Lef 22.

²⁰⁵ Aynı vesika, Lef 23.

²⁰⁶ Aynı vesika, Lef 14.

²⁰⁷ Bölgeye tahkikat için gönderilen heyet de raporunda Akif Bey'in Zübeyirli Muhammed el-Asımi ve Muhammed el-Meşeri ile irtibatından bahsetmekteydi. Aynı vesika, Lef 45.

²⁰⁸ Aynı vesika, Lef 47.

Heyetin verdiği kararın hemen akabinde Ali Rıza Paşa, bir telgrafla Akif Bey ve Hicrani Efendi'nin Basra'dan gönderilmesi talebini yinelemiştir²⁰⁹, Basra belediye reisi Salih de Dâhiliye Nezareti'ne heyet kararını hatırlatarak bir vilâyetle 500.000 sakinin birkaç fersatçıya feda edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Belediye reisi de vali gibi, bu şahısların tebdilini ve yerlerine hiçbir parti ve cemiyete mensup olmayan sâbıkasız kişilerin atanmasını istemiştir²¹⁰.

Basra'dan Akif Bey aleyhinde yükselen bu tepkiler üzerine Dâhiliye Nezareti, Bağdad vilâyetine konu hakkındaki görüşlerini ifade etmişti. Basra'da Türklük-Araplık anlamında bir cereyan ortaya çıkmasının, Türk unsuruna mensup memurların azlığından dolayı pek de ihtimal dahilinde olmadığına dikkat çeken nezaret, heyet tarafından yapılan tahkikat neticesinde de olayın bu derece büyütülecek bir yanı olmadığına anlaşıldığını ifade etmişti. Dâhiliye Nezareti, ahaliden bir kaç kişinin talebi üzerine tahkikat açılarak bir alay tabur kumandanının değiştirilmesinin uygun olmayacağını ve bu durumun da hükümet nezdinde kabul edilemeyeceğini vurgulamıştı. Nezaret, meydana getirilmeye çalışılan bu komite konusunda tetikte olunmasını ve yeni valinin bölgeye ulaşmasına dek Basra'da inzibat ve asayişin sağlanmasını talep etmişti²¹¹.

Dâhiliye Nezareti'nin emirleri eline ulaşan Basra valisi, merkeze Akif Bey'den şikâyeti içeren ve Basra eşrafına destek çıkan bir telgraf göndermişti. Ali Rıza Paşa'ya göre eşrafın Akif Bey hakkındaki şikâyetinin nedeni, jandarma kumandanının yakında görev yerine ulaşacak olan yeni valinin idare-i örfiye ilan edeceğine dair halk nezdinden yaydığı şayiaydı. Akif Bey, bölge ahalisini bu gibi rivayetlerle tahrik etmekteydi²¹². Ali Rıza Paşa, Akif Bey'in Basra'ya geldiği günden beri burada kargaşa çıkarmakta olduğunu iddia ederek kendisinin Basra jandarmasına da olumlu bir katkısı olmadığını belirtmiş ve garaz ve intikam hissine mağlup olan Akif Bey'in bir an önce Basra'dan gönderilmesi talebini tekrarlamıştı²¹³. Ali Rıza Paşa, bu telgraftan bir kaç gün sonra da aynı talebi Bağdad vilâyetine ileterek Akif Bey'in başka bir vilâyete nakli veya işten el çektirilmesini talep etmiş²¹⁴ ve 1 Mayıs 1913 tarihinde de yeni vilâyet kanununa dayanarak Akif Efendi'ye işten el çektirmişti²¹⁵.

Ali Rıza Paşa'nın son davranışı üzerine Harbiye Nezareti, Dâhiliye'ye gönderdiği bir yazıyla valinin hareketini eleştirmiş ve Akif Bey'e işten el çekmiş nazarıyla bakılamayacağı

²⁰⁹ Aynı vesika, Lef 45.

²¹⁰ Aynı vesika, Lef 39.

²¹¹ Aynı vesika, Lef 38.

²¹² Aynı vesika, Lef 41.

²¹³ Aynı vesika, Lef 43.

²¹⁴ Aynı vesika, Lef 74.

²¹⁵ Aynı vesika, Lef 68.

ifade edilmişti²¹⁶. Durumu haber alan Dâhiliye Nezareti ise, Basra vilâyetine Akif Bey'in bölge ahvaline vukufu nedeniyle Basra'da görev yapmasının uygun görüldüğünü bildirmişti. Akif Bey'in bağlı bulunduğu daire tarafından muktedir ve tecrübeli bir zabıt olarak tanındığının altını çizen nezaret, vilâyetin müracaatlarının Akif Bey'in tebdilini gerektirecek mahiyette görülmediğini ifade etmişti. Ali Rıza Paşa'nın yapması gereken, "namuslu kuvvet" isimli oluşum hakkında bölgede tahkikat yapmak ve bunun neticesine göre icap edenleri merkeze bildirmekten ibaretti²¹⁷.

Yeni Basra valisi Alaeddin Bey, görev yerine ulaşmasının ardından 15 Mayıs 1913'te Dâhiliye Nezareti'ne konu hakkında bir rapor göndermişti. Ali Rıza Paşa tarafından yapılan şikâyetlerin herhangi bir garaza müstenit olmadığını ve Akif Bey'in acilen tebdili gerektiğini ifade eden Alaeddin Bey, jandarma kumandanının işten el çektirilmesini talep etmekteydi. Alaeddin Bey'e göre, "namuslu kuvvet" adlı oluşumun teşkil edildiği kabul edilse bile mevcutlarının yetersizdi. Yerli Arapların Türk memurları bölgeden atacaklarına dair zaman zaman ortaya çıkan rivayetlerin Akif Bey'i asabileştirdiğini iddia eden Alaeddin Bey'e göre kendisi itidalini kaybederek vaktini kin ve öfkesini tatmin etmeye harcamaktaydı. Bu nedenlerle Basra valisi, Akif Bey'in jandarma kumandanlığından bir an önce aldırılması ve yerine jandarma mesleğinde uzun zaman hizmet etmiş, lekesiz ve az çok Arapça'ya vakıf bir başkasının tayinini talep etmekteydi²¹⁸.

Alaeddin Bey'in izahatine Dâhiliye Nezareti, Basra valisinin görüşlerini hürmet ettiğini fakat yine de Akif Bey'in tebdili hakkındaki sebepleri yeterli görmediği cevabını vermişti. Bu nedenle Dâhiliye, Akif Bey gibi değerli bir zabıtın askeri haysiyetinin zedelenmemesi için işten el çektirilmesi değil orduya iade edilmesine karar vermişti²¹⁹.

Basra jandarma kumandanı Akif Bey meselesini değerlendirmek açısından, Mayıs 1913 tarihinde görev yerine ulaşarak buradaki memurlar hakkında izlenimlerini merkeze sunan Alaeddin Bey'in ifadeleri büyük önem taşımaktadır. Alaeddin Bey, Basra'daki mülki ve askeri memurların hepsinin iki fraksiyona ayrılmış olduklarını ve bu nedenle devamlı olarak bu cereyanların tesiriyle birbirilerini lekelemeye çalıştıklarını ifade ediyordu. Bu durum ise memurların tarafsızlığını imkansız kılmaktaydı²²⁰. Alaeddin Bey çok açık ifadeler kullanmamış olsa da burada kast edilen cereyanların bölgedeki Arapçılık cereyanları ile buna

²¹⁶ Aynı vesika, Lef 69.

²¹⁷ Aynı vesika, Lef 65.

²¹⁸ Aynı vesika, Lef 82.

²¹⁹ Aynı vesika, Lef 80. Akif Bey'in yerine geçici olarak vekaleten Hicrani Efendi tayin edilmişti. Aynı vesika, Lef 85. 28 Mayıs'ta ise bu göreve Yemen'de uzun süre görev almış Abdülkadir Efendi asaleten atanmıştı. Aynı vesika, Lef 81.

²²⁰ Alaeddin Bey memurların tarafsızlığının sağlanabilmesi için Basra'da zaman zaman yayılan kötü rivayetlere bir son verilmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Aynı vesika, Lef 71.

karşı Osmanlılık veya Türkçülük şeklinde gelişen akım olduğunu söylemek mümkündür. Basra ve civarındaki Arap milliyetçiliği faaliyetlerinin de Seyyid Tâlib el-Nakib tarafından gerçekleştirildiği düşünülürse, Tâlib Bey özelinde bölge eşrafının memurlar arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda bile ne derece birincil rolü olduğunu müşahede etmek mümkündür. Nitekim Basra eşraf ve ulemasından bir çok şahsın Aralık 1912 tarihinde Basra Vali vekâletinde bulunan Bağdad Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa'nın, valiliğe asaleten tayinine dair Padişah'a telgraf çekmeleri bu iddiaları doğrular niteliktedir²²¹. Hem daha önceki valilerin görevden alınma sürecindeki etkinliğine hem de bölgedeki nüfuzuna bakarak bu telgrafların gönderilmesinin arkasında Seyyid Tâlib'in olduğunu iddia etmek mümkündür.

2.4. Memurlar ile Eşraf Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar

II. Abdülhamid döneminde de Irak bölgesinde memurların karşılaştıkları sorunlardan biri olan yerel eşrafla ihtilaflar meselesi, II. Meşrutiyet yönetimleri boyunca da devam etmiştir.

Vilayet yönetimi açısından yerel eşrafın herşeyden önce vilayet idare meclislerinde üstünlüğü mevcuttu. Zira valiler, vilayetteki nüfuzları dolayısıyla belli şahısları sürekli olarak idare meclisine atamaktaydı. Bu noktada çoğu defa zengin toprak sahipleri ve nüfuzlu tüccarlar devlet memurları ile halk arasında aracı işlevini görmekte ve idare meclisi de bu işlevin bir parçası konumuna gelmekteydi. Bu açıdan bakıldığında vilayet idare meclisleri halkın yönetim üzerindeki etkisini arttırmaktan çok yerel eşrafın mahkeme heyetlerinden çeşitli hizmetlerin görülmesi için vilayet dahilinde kurulan komisyonlara kadar her kuruma girip nüfuzlarını sağlamlaştırmalarına sebep olmuştu. Eşrafın bu işlevini göz önünde bulunduran bir çok vali eşrafla uzlaşmaya giderek vilayetin sorunlarını çözmeye çalışmış, bir kısmı ise bu kesimin çıkarlarına ters düşen icraatlarıyla eşrafın tepkisini çekmişti²²². Basra vilayeti de bu genel yapıya bir istisna oluşturmamıştır. Nitekim yerel eşraf Vilâyet İdare Meclisi'ndeki etkinlikleri²²³, bölgede sahip oldukları araziler ve nakibü'l-eşraflık gibi

²²¹ BOA, *İrâde Mâbeyn-i Hümayûn (İ.MBH)*11-1331.M.009, Lef 2.

²²² Ortaylı, *a.g.e.*, ss.74-75.

²²³ Nitekim yerel eşraf idare meclisinde çoğunluğu elde etmenin yanı sıra bu mecliste çalışan memurları nüfuzları altına alarak da bu güçlerini idame ettirmekteydi. Nitekim 1909 senesi başında idare meclisinin en önemli üç üyesi defterdar, naib ve tahrirat müdürü Nakib ailesinin nüfuzu altında bulunmaktaydı. Dönemin Basra valisi de bu durumdan şikayet etmiş ve valinin idare meclisinde en çok güvenmesi gereken pozisyonlarda oturan şahısların eşrafla bu derece yakın ilişkiler kurmasından şikayet ederek bu isimlerin azlini ve bölgeye genç, faal, namuslu ve ahlaklı memurların tayinini istemişti. Nitekim ancak bu sayede hükümet Basra vilayetinde etkin olabilir ve halk zalimlerin tahakkümünden kurtarılabilirdi. BOA, *Dâhiliye Nezareti Evrak Odası (DH.EO)* 569-34, Lef 59. 1912 senesinde de Basra idare meclisinin 1909 senesinden farklı olduğunu söylemek güçtür.

müesseseleri ellerinde bulundurmaları²²⁴ nedeniyle Basra'da ciddi anlamda bir nüfuzu mevcuttu. Bu da eşrafın kendi iç çekişmelerini idareye yansıtmasına ve vilâyet memurlarının da kendini bu çekişmelerin içerisinde bulmasına neden oluyordu²²⁵. Ayrıca vilayet memurlarının sadakati maddiyatla bağlantılandırmaları da bir çok memurun eşrafın etkisi altına girmesine neden olmuştu. Bu durumun Basra vilayetindeki yansıması da büyüklü küçüklü bir çok memurun Basra eşrafını da nüfuzu altında bulunduran Seyyid Talib'in hakimiyetine girmesi şeklinde olmuştu. Nitekim Talib el-Nakib, bölgede nüfuzunu güçlendirmek için ciddi paralar harcayarak memurları kendi etkisi altında tutmaktaydı²²⁶. Ocak 1911 tarihinde merkeze bu konuda rapor yazan dönemin Basra valisi Celal Bey, vilayet defterdarı, naibi ve tahrirat müdürünün Nakib ailesinin "hâdımı" olduklarını ve adeta bir "triumvira" teşkil ettiklerini ifade etmişti²²⁷. 1913 senesinde bu konuda merkeze gönderilen bir raporda ise şu ifadelerle yer verilmekteydi:

" (Seyyid Talib) öteden beri Basra'ya gelen vali, kumandan ve sâir rüesâ-yı me'murîni temâyülât-ı ahlâkiyeleri ile mütenâsib vesâitle elde ederek emrine münkad etmiş ve bu sûretle hükûmet-i mahalliye-yi âmâl-ı harisânesine âlet ittihâz etmiştir"²²⁸.

1914 senesinde Ammare'de mutasarrıf vekilliğinde bulunmuş olan Faik Bey de Basra'daki durumu aynı şekilde tasvir etmekteydi:

Nitekim dönemin Basra vilayeti idare meclisi baş katibi İsmail Faik Efendi, Basra eşrafının en güçlü ismi Seyyid Talib'in nüfuzu altında bulunmaktaydı. Ebu'l-Hüda'ya bağlılığı ile bilinen Faik Efendi, Talib Bey'in nüfuzunu arttırmak için kullandığı bir alet konumundaydı. Nitekim meclisin kararlarını Seyyid Talib'in emirleri olmadıkça verilmeyen ve verilse dahi yazmayan Faik Efendi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalif fikirleriyle bilinmekteydi. Basra vilayeti idare meclisinde eşrafın nüfuzunda olan kilit memurlardan bir diğeri de meclis baş katib muavini Abdülmecid Efendi idi. "Dünyada Talib'den başka bir şey tanımaz bir abdalır" sözleriyle tarif edilen muavin, baş katib gibi Cemiyet'e muhalif bir isimdi. BOA, *DH.KMS* 65-54, Lef 4. Bunun yanı sıra Seyyid Talib'e yakınlığı ile bilinen Basra naibi Vehbi Efendi'nin de Basra idare meclisinde ciddi bir nüfuzu bulunmaktaydı. Nitekim Vehbi Efendi'nin kendisi dahi bu durumu kabul etmekte ve meclis azalarının kendi imzasını görmeden bir kararı onaylamadıklarını ve imza ettiği bir karara kimsenin itiraza lüzum görmediğini ifade etmekteydi. BOA, *DH.İD* 182-6, Lef 6.

²²⁴ Nakibü'l-eşrafılık müessesesi bu şahıslara dini anlamda bir birleştiricilik rolü vermesinin yanı sıra sosyal ve siyasi avantajları da beraberinde getirmekteydi. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz Arap vilayetlerinde senelerden beri uygulanan ve bir adet hükmünü alan nakibü'l-eşrafların vilayet idare meclislerinde tabi üye olarak bulunma imtiyazlarıydı. Bu durum Basra nakibü'l-eşrafı Receb Efendi'nin oğlu olan Seyyid Talib el-Nakib'in vilayette bu vesile ile nüfuzunu arttırmasına neden olmuştu. Nitekim Talib Bey, Receb Efendi'ye vekaleten vilayet idare meclisi oturumlarına iştirak eden kardeşi Seyyid Yusuf vasıtasıyla meclis kararlarını manipüle etmekte ve böylece vilayetteki nüfuzunun bekasını sağlamaktaydı. Seyyid Talib ayrıca buradan aldığı güçle halka zulüm uygulamakta ve yasa dışı menfaat elde etmekteydi. BOA, *DH.İD* 86-11, Lef 6, 10, 16. Basra'daki nakibü'l-eşraf ailesi ve dolayısıyla Seyyid Talib, ayrıca sülale-i Rufaiyeden olmalarından dolayı askerlikten de muafıtlar. BOA, *DH.MUI* 52-2—2, Lef 6-7; BOA, *DH.İD* 86-11, Lef 1-2.

²²⁵ Çetinsaya, *a.g.e.*, s.49.

²²⁶ TNA, *FO* 424-239, no.286, Commander Wood to Commander-in-chief, East Indies. Seyyid Talib Basra'da devlet memurlarına hükümetten almakta oldukları maaş kadar aylık maaş vermekteydi. Beyoğlu, *a.g.e.*, s.90. Seyyid Talib'in memurları elde etmek için sarf ettiği bu paralar büyük ölçüde Mübarek es-Sabah ve Şeyh Hazal tarafından kendisine tahsis edilen aylık ikişer bin altınlık gelirden harcanmaktaydı. *Aynı eser*, s.93.

²²⁷ BOA, *DH.EO* 569-34, Lef 59.

²²⁸ BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 143/2.

“... (Seyyid Talib) büyük memurlara mobilyalı ev ve bol iâşe maddelerini çuvallarla hediye olarak evlerine göndertiyordu²²⁹. Bu memurlar, her sabah, akşam Talib'in konağına giderler, elini öper, sadakatlerini teyid eder ve arzu ederlerse konakta yerler, canları hangi içkiden isterse ondan içer ve kumar salonunda kumar oynarlar veyahud eğlence salonunda sefahat yaparlardı. Bu konak böyle bir konaktır”²³⁰.

Basra Vali Vekili Şevket Bey de, Mart 1909'da yazdığı bir telgrafta bölgedeki Dâhiliye ve Maliye memurlarının en büyüğünden en küçüğüne kadar yerel güçlerin hadimi olduklarından bahsetmekteydi²³¹. 1913 yılına gelindiğinde de vilayette durumun farkı olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim Temmuz 1913'de vilayet dahilinde yapılan incelemeler neticesinde merkeze sunulan bir raporda vali de dahil olmak üzere tüm askeri ve adli memurların, kolluk kuvvetlerinin ve hatta telgraf memurlarının Seyyid Talib'in nüfuzu altında oldukları ifade edilmişti. Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayetini soruşturmak üzere bölgeye gönderilen Bağdad istinaf reisi Necati Bey tarafından hazırlanan raporda özellikle fırka kumandanı Ferid Bey'in katlinden sonra Talib el-Nakib'in askeri memurlarının neredeyse tamamını, kimisini tehdit yoluyla kimisini de para ile satın alarak elde ettiği ifade edilmiş ve şu cümlelere yer verilmişti:

"Hâl-i hazırda bir çok zâbitânın yemekleri, esbâb-ı ayş ve tarabları Talib Bey'in cib-i sahâsından taşan paralarla te'mîn olunuyor. Zâbitân arasında hissiyât-ı hâlisâne ile mütehasis bir çok sîmâların mevcûdiyeti inkâr edilemezse de bunlar dahi velev kerhen olsun ahenk-i umûmiye tâbi' olmaktan men'-i nefis edememişlerdir".

Seyyid Talib'in zabitanadan sadakat yeminleri aldığı ve bunu her cuma verdiği ziyafetlerle pekiştirdiği ifade edilen raporda ayrıca Talib Bey'in zabitanadan her birinin siyasi eğilimlerini bilerek ona göre kullandığının da ayrıca altı çizilmekteydi²³². Basra vilayetinde telgraf memurlarının durumu da zabitanadan farklı değildi²³³. Telgraf memurları tarif

²²⁹ Basra'nın önde gelen nüfuzlu şahısları arasında memurlara bu şekilde yaklaşan tek kişi Seyyid Talib değildi. Muhammara Hakimi Şeyh Hazal'ın da Seyyid Talib'le benzer bir politika uyguladığı bilinmektedir. Nitekim Ocak-Temmuz 1914 tarihleri arasında Basra valiliği görevinde bulunan Süleyman Şefik Paşa'nın Şeyh Hazal'ın tahsis etmiş olduğu bir konakta kaldığı bilinmektedir. Percy Cox, "Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum", *Gazeteer of Arabian Tribes*, V.9, s.241.

²³⁰ Beyoğlu, *a.g.e.*, s.90. Faik Bey ayrıca Seyyid Talib'in vilayet konağında vali dairesinin yanında mükellef mobilyalarla süslenmiş büyük bir odası olduğunu ve hükümete geldiği zamanlarda bu odada oturarak memurları kabul ettiğini ifade etmektedir. *Aynı eser*, s.92.

²³¹ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 67.

²³² Yine tahminen 1913 tarihinde merkeze gönderilmiş olan bir diğer raporda Seyyid Talib'in nüfuzu altında olmakla ve hatta bu bağlamda bölgedeki İtilafçılara hizmet etmekle suçlanan askeri memurların arasında bir çok kaymakam, yüzbaşı ve binbaşı da bulunmaktaydı. Bu şahısların tam listesi için bkz. BOA, *DH.KMS* 65-54, Lef 3.

²³³ Nitekim Necati Bey durumun vehametini "otuz sekizinci fırka zabitanı Seyyid Talib'in yemin-i iktidarı ise telgraf memurları müma-ileyhin yalan söylemez, öğrendiğini lahza fevt etmez vesait-i istihbariyesidir" cümlesiyle ifade etmekteydi. BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 143/6.

edilemeyecek derecede menfaat elde etmekte ve Seyyid Talib'e hizmet etmekteydi²³⁴. Vilayete gelen ve giden tüm telgraflar önce Seyyid Talib'e gösterilerek onun izniyle gönderilmekte veya yerine ulaştırılmaktaydı. Açık telgraflar hakkındaki bu muamele şifreli telgraflar için de aynen uygulanıyordu. Nitekim vilayetin şifre katibi Seyyid Talib'in en yakın adamları arasındaydı. Ayrıca askeri şifrenin de Seyyid Talib'e ulaştırıldığı vilayet dahilinde hikaye edilmekteydi²³⁵. Hükümetin yazışmaları dışında ahalinin telgrafları ve mektupları da öncelikle Seyyid Talib'e gönderilmekteydi. Bu noktada telgraf memurları hükümetten aldıkları paradan ziyade telgrafhanede cereyan eden muhabereyi satmakla maişetini temin etmekteydi²³⁶.

Basra vilayeti dahilindeki adli memurların durumu da diğerlerinden farklılık arz etmemekteydi. Zira bir kaç şahıs istisna olmak kaydıyla neredeyse tüm adli memurlar Seyyid Talib'e hizmet etmek için birbirleriyle "müسابaka etmekte"ydiler²³⁷. Kolluk kuvvetlerinin durumu ise diğer memurlarla benzer şekildeydi. Nitekim gene 1913 tarihinde Basra'dan merkeze gönderildiği tahmin edilen bir raporda buradaki tüm polislerin Seyyid Talib'in hizmetinde oldukları ve su-i ahvalleriyle ünlü oldukları ifade edilmekteydi²³⁸. Basra vilayeti dahilindeki mülki memurların durumu da aynıydı. Maliye ve tahrirat memurları²³⁹ da tüm diğer memurlarla aynı konumdaydı. Bu memurlar Seyyid Talib ile ittifak halinde bölgede fesat faaliyetlerinde bulunan Bağdadlı tüccar Hızırizâde Kasım'a hizmet etmekte ve valiler ile büyük ve sadık memurların icraatını akim bırakmak için çalışmaktaydı. En küçük bir menfaat için devletin en önemli meselelerini ayaklar altına almaktan çekinmeyen maliye ve tahrirat memurları, gerçek dışı fikir ve maruzatlarıyla vilayetin en sadık memurlarını ve merkezi oyalamaktaydı. Özellikle tahrirat memurlarının bir çoğu Basra gibi bir vilayette memuriyette

²³⁴ BOA, *DH.KMS* 65-54, Lef 4.

²³⁵ BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 143/7; Beyoğlu, *a.g.e.*, s.92.

²³⁶ BOA, *DH.KMS* 65-54, Lef 4.

²³⁷ Bağdad istinaf reisi bu memurların devletin namusunu lekelediklerini ifade ederek bunların devlet memuriyetinde istihdamlarının bile caiz olmadığını altını çizmişti. *Aynı vesika*, Lef 143/7. Bu durumun en güzel örneklerinden biri Eylül 1910 tarihinde yaşanmıştı. Zira Seyyid Talib Bey, hükümet dairesinde bir kaymakam vekilini alenen tehdit ve tahkir etmiş ve bunun akabinde kendisi hakkında dava açılmıştı. Fakat bu dava adliye memurları tarafından hasıraltı edilmiş ve Talib Bey hakkında herhangi bir işlem yapılmamıştı. BOA, *DH.MTV* 19-13, Lef 1-3.

²³⁸ BOA, *DH.KMS* 65-54, Lef 3. Polis kuvvetlerinin eşrafla dirsek temasına örnek gösterilecek bir diğer olay da Mayıs 1909'da polis komiserleri Ali ve Said Efendi'lerin azledilmeleri üzerine bölge eşrafının merkeze gönderdiği telgraflardır. Nitekim bu telgraflar neticesinde Ali ve Said Efendi'lerin yerlerinde kalmasına karar verilmişti. BOA, *ZB* 628-107.

²³⁹ Bu tahrirat memurlarından özellikle ikisi direk olarak Seyyid Talib için çalışmaktaydı. Bunlardan biri Basra tahrirat mümeyyizi Emin Efendi idi. Küçük yaşlarda Talib Bey'e intisap eden Emin Efendi, Ebu'l-Huda vasıtasıyla Basra mektubi kalemi ketebelğine girmişti. Bir diğer tahrirat memuru ise Basra tahrirat sermünevvidi Muhammed Necib Efendi idi. Seyyid Talib'in "adeta hizmetçisi" olan Necip Efendi, hükümete değil hükümete kendisine "oyuncak" eden Seyyid Talib'e hizmet etmekteydi. BOA, *DH.KMS* 65-54, Lef 4. Nitekim Emin Efendi Ağustos 1914'de Basra'nın işgalini müteakib İngilizlerle işbirliği yapmış ve vatana ihanetle suçlanmıştı. BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYŞ)* 49-73, Lef 13.

bulunabilecek kapasitede olmamalarına rağmen Seyyid Talib'e duyulan korku bunların memuriyetlerini temin eden ana etkeni. Nitekim Basra mebuslarından Abdülvahhab Paşa el-Kartas Basra'daki tahrirat memurlarının durumunu şu cümlelerle özetlemekteydi:

"(Bunların) meslekleri olmadığı gibi Talib'e intisabdan ma' dâ bir meziyetleri yoktur. Beyne'l-ahâlî sû-i şöhret ve büyük bir nefret kazanmışlardır. En doğrusu bunlar maaşlarını, nüfûzlarını hükûmetten alır Talib'in bir husûsî hizmetcisidir"²⁴⁰.

Basra vilayetindeki memur profiline bakıldığında, en azından 1913 yılı itibariyle, eşrafa değil devlete bağlı olan memur grubu yalnızca bahriye zabitanından ibaretti²⁴¹.

Basra vilayetinde hakim olan bu genel durum, kuşkusuz ki eşraf ile memurlar arasındaki ilişkilere ciddi anlamda yansımaktaydı. Bu noktada II. Meşrutiyet döneminde yerel eşrafla aralarında en sık ihtilaf yaşayan memurlar Basra Valileri olmuştur. Bu bağlamda 1908 sonrasında yaşanan ilk sorun, vali Muharrem Bey döneminde bölgedeki cinayet ve nehirlerdeki eşkıyalık faaliyetlerinin artmasıyla başlamıştır. Bu durumun bölgede emniyetsizlik yarattığı ve tüccar ve ahalinin zararına sebep olduğu gerekçeleriyle bölge eşrafı tarafından çekilen ve altında Başayanzâde Salih, Mendilzâde Yusuf, Mendilzâde Abdüllatif ile Ermeni ve Musevi'lerin de imzalarının bulunduğu bir şikâyet telgrafı merkeze ulaşmıştı. Şubat 1909'da gönderilen bu telgrafta Muharrem Bey'in yerine iktidarı Basra'ca malum olan Muhlis Paşa²⁴² veya onun gibi faal bir vali ve kumandanın tayin edilerek bölgedeki karışıklıklara son verilmesi isteniyordu²⁴³. Bu telgraftan birkaç gün sonra bu sefer de başını Hızırzâde ailesinden Kasım, Abdülvahhab ve Abdülcabbar'ın çektiği ve birçok tüccarın imzasını taşıyan bir diğer dilekçe merkeze ulaşmıştı. Muharrem Bey'in inzibat konusundaki iktidarsızlığı nedeniyle aşiretlerin yol keserek eşkıyalık yaptığı, bu şiddet eylemlerinin Basra merkezine de sıçradığı ve hal-i hazırda Basra'da kimsenin mal ve canından emin olmadığı ifade edilen dilekçede, valinin bu konuda ciddi tedbirler almadığı vurgulanmaktaydı. Dilekçede ayrıca Muharrem Bey'in dürüstlüğü ve iyi niyetinin ortada olmasına rağmen kendisinin "saat dokuzda hükümet konağına gelip saat on ikide hanesine dönmekte" olduğu ve icraatının "evrak ihalesiyle vakit geçirmekten" ibaret olduğu vurgulanmaktaydı. Muharrem Bey'in Basra gibi ıslahata muhtaç bir bölgede başarılı olamayacağıının Basra'da günden güne

²⁴⁰ Aynı vesika, Lef 4.

²⁴¹ BOA, DH.SYS 120-1, Lef 143/7. Basra mebusu Abdülvahhab Paşa el-Kartas'a göre adalet ve hakkaniyet vilayet dahilinde layıkıyla yayılıp bu "zorba takımının" Basra'daki nüfuzu kırılırsa ancak o zaman her memur kendi maaşı ile yetinmeye mecbur kalacak ve vazifesine dört elle sarılabilecekti. BOA, DH.KMS 65-54, Lef 4.

²⁴² Mehmed Muhlis Paşa, 1904 senesinde Basra Valisi ve kumandanı olarak atanmış ve Mayıs 1906'ya kadar görevde kalmıştı. Çetinsaya, a.g.e., ss.69-70.

²⁴³ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 31.

artan karışıklıklardan anlaşıldığı ifade edilen dilekçede, Fahri ve Muhlis Paşa'lar²⁴⁴ döneminde Basra'da sağlanan emniyet örnek gösterilerek vilâyetin idaresi ve ahalinin refahı için faal ve muktedir bir valinin tayini talep olunmaktaydı. "Böyle bir zaman-ı adalette" ahalinin can ve mal emniyetinin sağlanamamasının caiz olmayacağından bahseden grup Muharrem Bey'in yerine bir başkası tayin edilmezse tüccar ve ahalinin büyük bir kısmının başka bölgelere göç etmeye mecbur kalacaklarını iddia etmekteydi. Dilekçe sahiplerinin talebi, Muharrem Bey'in yerine halen Basra Kumandanlığından bulunan ve "muhtelif bölgelerde iktidar ve liyakatini isbat eden" Yusuf Paşa'nın veya faal ve muktedir bir zatın kısa süre içinde atanmasıydı²⁴⁵.

II. Meşrutiyet döneminde eşraf-vali anlaşmazlıklar konusunda en dikkat çekici olay ise Süleyman Nazif Bey ile Basra Nakibü'l-eşrafı Seyyid Tâlib arasındaki ihtilaf olmuş ve bu ihtilaf merkeze vali hakkında hakarete varan içerikli birçok telgrafın gönderilmesine neden olmuştur. Burada en dikkat çekici noktayı telgrafın merkezde sadece bir noktaya değil, Sadaret, Meşihat; Adliye, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretleri, Servet-i Fünun ve Memurin gazeteleri ve Meclis-i Mebusan riyaseti gibi birçok makama gönderilmiş olmasıdır. Bu ihtilafta mühim olan bir diğer unsur ise merkezden Süleyman Nazif Bey aleyhinde gönderilen telgrafların tam da vali ile Nazım Paşa arasında anlaşmazlık çıktığı tarihe denk gelmesidir. Bu noktada söz konusu telgrafların kasten Nazif Bey'in görevden ayrılmasını sağlamak amacıyla gönderdiğini düşünmek son derece olasıdır.

Basra valisi Süleyman Nazif Bey ile Seyyid Talib arasındaki mesele, Talib Bey'in Nisan 1910'da Meclis-i Mebusan'dan izin alarak Basra'ya dönmesiyle başlamıştı. Talib el-Nakib'in Basra'ya döneceğinin işitilmesi üzerine Nazif Bey, merkezi gönderdiği bir telgrafla uyarmıştı. Basra valisi, Talib Bey'in bölgede ne kadar eşkiya reisi varsa hepsinin bir kısmından maaş almakta olduğunu, geri kalanından da maaş temin etmek için her vesileyi kullandığını ifade ederek kendisinin bu çıkarlarını devam ettirmek için mebus olmaya çalıştığını ve "mateessüf" bu amacına ulaştığını belirtmişti. Meclis-i Mebusan'ın hali hazırda toplantı süresi sona ermemesine ve Basra'da hiçbir işi bulunmamasına rağmen Seyyid Talib'in bölgeye hareket ettiğinin altını çizen Nazif Bey, Talib Bey'in zorla elde etmiş olduğu mebusluk sıfatına istinaden vilayetin zaten hassas ve hastalıklı olan sosyal hayatında deprem yaratacak hareketlerde bulunabileceğini ifade etmekteydi. Talib Bey'in meşrutiyet idaresinin en büyük düşmanı olduğunu da iddia eden Basra valisi, kendisinin 31 Mart "irticai hareketini"

²⁴⁴ Bağdad 6. Ordu Kumandanı olan Fahri Paşa, 1904 sonunda Mustafa Nuri Paşa'nın azlini müteakiben geçici olarak Basra vali ve kumandanlığına atanmıştı. Fahri Paşa'dan sonra ise görevi Mehmed Muhlis Paşa devralmıştı. Çetinsaya, *a.g.e.*, s.69.

²⁴⁵ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 39.

tasvib edecek şekilde telgraflar yazacak kadar aleni bir meşrutiyet karşıtı olduğunu vurgulamıştı²⁴⁶.

Basra valisinin merkeze bu uyarılarının ardından Talib Bey Temmuz ayında Basra'ya ulaşmıştı. Seyyid Talib'in Basra'ya varışının akabinde Süleyman Nazif Bey, merkeze bu şahsın Muhammara hakimi Şeyh Hazal'in adamlarıyla işbirliği yaparak gayri meşru menfaat sağlama çabasında olduğunu ve hatta kendi adamlarını devlet memuriyetlerine tayin ettirmeye çalıştığını ifade etmişti. Basra valisi, Seyyid Talib'in bu talebinin kabul edilmemesinden gücenerek kendisi aleyhine şikayette bulunmak için Züheyrzadeler ve bölgedeki bazı önemli ailelere müracaat ettiğini fakat red cevabı aldığını belirtmekteydi. Seyyid Talib'in "kudurmuş halde âvân ve şerîk taharrî etmekte olduğunu" ifade eden Süleyman Nazif Bey, bu tehlike karşısında gerekli önlemlerin alınacağını da altını çizmekte ve merkezden talebini şu cümlelerle dile getirmekteydi:

"... eslâfım zamânında olduğu gibi şâyed velveleli bir cinâyet ika' ederse o anda adâlet-i kanûniyenin yakasını tutacağını kâviyen ümîd eder ve şu kadar ki kendisi gibi bir iki edebsize bu günlerde aleyhimde telgraf ve ihbârname yazdırırsa, bu tezvîrâtın esbâb ve menşe'i anifü'l-arz mesele idiğini arz ederim"²⁴⁷.

Seyyid Talib'in Süleyman Nazif Bey aleyhine bu denli muhalif tavır takınmasının bir nedeni de Basra valisinin Talib Bey'in bölgedeki nüfuzunu sınırlandırmak üzere giriştiği faaliyetlerdi. Bunlardan en önemlisi hiç kuşkusuz Süleyman Nazif Bey'in nakibü'l-eşrafların vilayet idare meclislerine katılımlarını men eden kararı olmuştu. Nitekim Irak ve bir çok Arap vilayetinde nakibü'l-eşrafların idare meclislerine tabi üye olarak katılmaları senelerdir bir adet halini almıştı²⁴⁸. Fakat vilayet meclisine katılımın kardeşi Seyyid Yusuf vastasıyla Seyyid Talib'in nüfuzunu arttırdığını gören Süleyman Nazif Bey, valiliğe tayinin akabinde bu uygulamayı sona erdirmiş ve böylece Talib Bey'in kendisine karşı husumet beslemesine neden olmuştu²⁴⁹.

²⁴⁶ Süleyman Nazif Bey'in merkezden asıl talebi Seyyid Talib'in bölgede huzursuzluk çıkarması durumunda ne gibi önlemler alınması gerektiğinin kendisine bildirilmesiydi. BOA, *DH.MUİ* 86-1—11, Lef 3. Merkezin buna yanıtı ise olası bir durumda Seyyid Talib Bey'in mebusluk sıfatının tesiri olamayacağı ve bölgedeki asayiş bozmaya yönelik bir tutumu olursa kendisi hakkında gerekli kanuni muamelenin yapılması şeklindeydi. *Aynı vesika*, Lef 1.

²⁴⁷ BOA, *DH.MUİ* 121-48, Lef 3; BOA, *DH.ŞFR* 663-147.

²⁴⁸ BOA, *DH.İD* 120-8, Lef 11. Bununla birlikte Eylül 1909 tarihli bir yazısında Bitlis vali vekili, Basra'nın da dahil olduğu bazı vilayetlerdeki nakibü'l-eşrafların devr-i sabık döneminde kişisel bağlantılarını kullanarak bu imtiyazı elde etmiş olduklarını ve halen devam eden bu sürecin söz konusu şahısların nüfuzlarını kullanarak hükümetin vilayetteki muamelelerini ihlal ettiklerini iddia etmişti. *Aynı vesika*, Lef 4.

²⁴⁹ Süleyman Nazif Bey'in görevden ayrılmasının ardından ardıl vali Celal Bey döneminde de söz konusu yasak uygulanmaya devam etmişti. Bunun üzerine Basra nakibü'l-eşrafi Receb Efendi merkeze müracaat etmiş ve bu yasağın kaldırılmasını talep etmişti. Bunun üzerine Şura-yı Devlet tarafından alınan kararda yeni vilayet kanunu yürürlüğe girene değin yasağın kaldırılması öngörülmüş ve Haziran 1911 tarihinde bu yasak kaldırılmıştı.

Nitekim Eylül 1910 başında, Süleyman Nazif Bey'in öngördüğü şekilde sâbık dellalbaşî Seyyid Abbas ismiyle merkeze Süleyman Nazif Bey'den şikâyeti içeren bir dilekçe ulaşmıştı. Seyyid Abbas, valinin kendisini haksız yere yedi gün boyunca hapiste tuttuğunu belirterek Nazif Bey hakkında kanuni takibatta bulunulmasını istemişti²⁵⁰. Bundan birkaç gün sonra el-Feyz el-Cedid gazetesi imtiyaz sahibi ve dava vekili Davud Niyazi imzasıyla gönderilen bir diğer telgrafta ise Süleyman Nazif Bey ile ilgili hakarete varan iddialara yer verilmekteydi²⁵¹. Nazif Bey'in Muhammara Hakimi Haz'al Han'ın misafiri bulunan Falih es-Sayhud'un afvına ve Sadunilerden Falih Paşazâde Abdullah Bey'i vilâyet merkezine alarak gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Bağdad'a Nazım Paşa'ya gönderdiği iddia edilen telgrafta valinin ayrıca Kuveyt, Zübeyr ve Basra bölgelerinde meydana gelen karışıklıkların gerçek sebebini bildirmeyerek suçu Kuveyt Kaymakamı Mübarek el-Sabah'ın üzerine atmaya çalıştığı ifade ediliyordu. Süleyman Nazif hakkındaki ağır iddialar şu ifadelerle devam ediyordu:

"... gece gündüz işrete inhimâk, puserlerle imrâr-ı evkât etmek, kumar masasından ayrılmamak, gece yarısı sarhoş umûmhânelerde dolaşıp kurşun atmak, bilâ-mûceb âlemi dövmek, işkence etmek, mâsumları habs şâkîleri tahliye eylemek, tahrirât kalemi ve kendi hânesini puser umûmhânesi şekline götürmek, haftada iki defa ancak hükûmet konağına gelebilip bir sa'at devâm ve dimâğını dolduran te'sirât-ı kuûliye ahlâkını bozarak şu bir sa'at içinde bir takım mezâlîmle iştigâlden sonra hemen tehâlükle masa-i kumara ve puserlere avdet etmek gibi ahvâl mevki-i me'mûriyete yaklaşıyor mu?"²⁵².

Bununla birlikte Basra'da nakibü'l-eşrafların idare meclisine katılımlarının men edilmesi bir süre daha gündemde kalmıştır. Nitekim Seyyid Talib'e indirilebilecek en büyük darbelerden birinin bu men kararı olduğunu düşünen Bağdad valisi Cemal Bey, Şubat 1912'de merkeze bu yolda bir kararın Şura-yı Devlet'ten çıkarılma ihtimali olup olmadığını veya Şura'ya götürülmeden bu meselenin nezaretçe halledilebilmesinin mümkünatını sormuştu. *Aynı vesika*, Lef 6, 10-11, 16, 18, 20.

²⁵⁰ BOA, DH.MUI 124-60, Lef 31.

²⁵¹ Davud Niyazi, Seyyid Talib'in adamı olup Süleyman Nazif Bey'e göre kendisi aleyhine yazılan bu telgrafların ücretleri dahi Nakibzâde Talib Bey tarafından ödenmişti. Nitekim Nazif Bey'in Seyyid Talib'in bölgedeki faaliyetlerini kısıtlamaya yönelik uyguladığı başarılı politika sonucu Talib Bey, "bu gibi nâ-merdâne ta'arruzât ve müfteriyâtlar" Basra valisinden öc almaya ve pozisyonunu korumaya çalışmaktaydı. BOA, DH.ŞFR 664-21.

²⁵² BOA, DH.MUI 124-60, Lef 7. Süleyman Nazif Bey, II. Meşrutiyet öncesi Hüdavendigâr Mektubçuluğu görevinde bulunduğu esnada da bu gibi nedenlerle vali Tefvik (Biren) Bey'le arası açılmıştı. Hürmen, *a.g.e.*, C. I, s.411. Tefvik Bey, Süleyman Nazif'in memuriyetiyle uygunsuz hareketlerini şu şekilde sıralamaktaydı: "Aradan bir kaç ay geçmişti ki, bazı acaib hareketlerine dair jandarma ve polis jurnalleri gelmeye başladı. Bunlar mesela ... yine bir gece, bazı serserilerin bir kadını faytona atıp götürmekte olduklarını, yolda rastladığı devriye koluna haber verip, kadını serserilerin elinden kurtarmalarını istedikten sonra, kadını bizzat ikametgâhına teslim edeceğini söyleyerek jandarmalardan alıp götürmek, bir iki gece sonra, kendisi yanında başka bir kadın bulunduğu halde araba ile giderken, bir iki gece evvel, ellerine geçirdikleri kadını mektubçuya kaptıran çapkın serserilerden birinin, mektubçuyu, binmiş olduğu arabadan zorla indirerek, pavyondaki kadının yanına atlayıp savuşması üzerine, tesadüf ettiği jandarmalar vasıtasıyla arabayı takib ettirmesi neticesinde herifi kaçırdıktan sonra, arabadaki kadının kendisine mensub bulunduğunu söyleyerek, onu jandarmaların elinden alıp zabıtaca malum bir eve götürmek gibi ve daha çeşit hareketlerdi". *Aynı eser*, s.423. Hatta bu tarz hareketleri nedeniyle bu

Davud Niyazi'nin telgrafında Süleyman Nazif Bey'in Muhammara Hakimi Şeyh Haz'al ile olan münasebetleri konusunda da çeşitli suçlamalarda bulunulmaktaydı. Davud Niyazi valinin, Haz'al Han ile iki saat içerisinde bozuşup kendisini zorba ve haydut ilan ettiğini bundan beş gece önce ise “bir düzine âşufteri vapura irkâben ve Saduni Abdullah Bey ma'an hudûd-ı İraniyeye kadar kemâl-i debdebe ile şâkî dediği Haz'al Han'a gidip 20 saat icrâ-yı sefâhatten sonra sarhoşluktan sefil ve tâkat-fersâ bir halde avdet ve o gün hükümete gelemeyerek güç hal ile i'âşesini hânesine îsâl” ettiğini ifade etmekteydi. Söz konusu telgrafa göre bu tavırların değişik unsurlardan oluşan Osmanlı halkına, seyyidler ve ulemaya ve hatta konsoloslara anlatılması mümkün değildi.

Davud Niyazi'nin telgrafında, Süleyman Nazif Bey'in hükümetteki önemli şahsiyetlerle olan ilişkilerini vurgulayarak merkezden hiçbir müdahaleye maruz kalmayacağına dair izlenim yaratmaya çalıştığı da iddia edilmekteydi. Nitekim Davud Niyazi bu konuda şu ifadelere yer vermiştir:

“Ahvâlini infâza ve makâmâta arz-ı malûmâta meydan vermemek için oraya gittikçe filanı habs diğerine dayak ettiğimi bizim Talat'a malumât verdim. Îcâb-i mahalliye göre tahsin etti. Mâliye mu'âmelâtı cihetine gelince bizim Câvid de defterdârın azline söz verdi. Bizim Hakkı herkesten ziyâde kendisini biliyor. Ve'l-hâsıl vükelâ-yı azâm umûmen kendisinin olup hiçbir harekâtına ma'rûz olmayacaklarını işa'ada bulunması bahs oldukça bizim Talat, bizim Câvid, bizim Hakkı demesi umûmca malûmdur”²⁵³.

Davud Niyazi'nin telgrafında Nazif Bey'in irtikâba teşebbüs ettiğine dair imalar da bulunmaktaydı. Nitekim valinin Basra'ya geldiğinde cebinden 20 lirası varken hal-i hazırda 8.000 lirası bulunduğu ifade edilerek, bu büyük meblağı bu kadar kısa zaman içerisinde nasıl elde ettiği soruluyordu. Süleyman Nazif Bey'in faaliyetlerinden muzdarip olduklarını ifade eden Davud Niyazi, dertlerine acil bir çare bulunmasını ve kendilerine bir yol gösterilmesini meşrutiyet namına talep etmişti²⁵⁴.

Davud Niyazi'nin telgrafi bir gün arayla Seyyid Tâlib'in şikâyeti izlemişti. Süleyman Nazif Bey'in garazkâr hareketlerinin günden güne arttığını iddia eden Tâlib Bey, valinin bulunduğu mevkie nazaran “muhalif-i edeb” ve tahammülsüz olduğunu ifade etmekteydi. Aslında Tâlib Bey'in asıl şikâyetçi olduğu nokta Süleyman Nazif'in Basra valiliğindeyken aldığı bir kararla Nakibü'l-eşrafların Vilâyet İdare Meclisi'nde temsilcilerini önlemesiydi.

dönemde Süleyman Nazif Bey aleyhinde pek müstечen ibarelerle hazırlanmış olan bir takım posterler şehrin sokaklarına asılmış ve bu nedenle vali ile Nazif Bey arasında yeni bir kriz çıkmıştı. *Aynı eser*, s.425.

²⁵³ *BOA, DH.MUİ* 124-60, Lef 6.

²⁵⁴ *Aynı vesika*, Lef 5. Davud Niyazi'nin bu telgrafi Hariciye, Adliye ve Dâhiliye Nezaretlerinin yanı sıra, Sadaret, Meşihat ve Meclis-i Mebusan Riyasetine, ayrıca Servet-i Fünun ve Memurin gazetelerine gönderilmişti. *Aynı vesika*, Lef 8-30.

Seyyid Tâlib, eşitlik noktasına vurgu yaparak, daha önce olduğu gibi Basra nakiblerine Meclis'te temsil hakkı tanınmasını talep ediyordu²⁵⁵.

Nazif Bey hakkında bir diğer şikâyet ise sâbık Haleb muhasebe mümeyyizi Fehmi Efendi'den gelmişti. Süleyman Nazif Bey'e yönelik "riyânet-i rezîlânesi sâika-i şehvânîyet-i nefsânîyesine mağlûb livâtaya mübtelâ, hânesi âdetâ mecmu'-i sübyan hükümünden olub kumarbazlıktan başka hiçbir gûna meziyeti olmayan valimiz" şeklinde ifadelerle başlayan telgrafta, Nazif Bey'in müstebidane faaliyetlerinin gittikçe arttığı iddia ediliyordu. "Teker teker sayılsa ciltler teşkil edeceğinden" Nazif Bey'in faaliyetleriyle ilgili daha fazla ayrıntıya girmeyeceğini ifade eden Fehmi Efendi, valinin, halka ve özellikle de ulema ve yabancılara karşı hükümetin şanına yakışmayan bu hareketlerinin hükümetin şeref ve namusunu zedelediğini ve ahalinin nefretine yol açtığını belirtiyordu²⁵⁶.

Kendisi hakkında şikâyet dilekçeleri düzenlendiğini haber alan Süleyman Nazif Bey de kendini savunmak ve Basra'da hâkim olan halet-i ruhiyeyi anlatmak amacıyla Dâhiliye Nezareti'ne ard arda iki telgraf göndermişti. Öncelikle Ahmed Fehmi Efendi'nin iddialarına yanıt veren Nazif Bey, bu şahsın hal-i hazırda Basra kazasının ağnam mültezimi olup Mayıs taksiti olan meblağı ödememesinden dolayı meydana gelen kanuni baskılarda nedeniyle bu tarz bir şikâyette bulunduğunu ifade ediyordu. Bu telgrafın ücretinin dahi Seyyid Tâlib Bey tarafından ödendiğini belirten Süleyman Nazif, telgraf hakkında soruşturma yapılmasını ve bu şahıs hakkında dava açılmasını da merkezden talep etmişti²⁵⁷. Bundan birkaç gün sonra gönderdiği ikinci bir telgrafta ise Nazif Bey, Muhammara Şeyhi Haz'al tarafından Nakibzâde Tâlib Bey'e bin beş yüz lira verildiğini ve bu meblağın kendisi aleyhinde telgraf gönderenlere aktarıldığını ifade ederek bu durumu "Tâlib Bey'in hanesine mütedevvam Yusuf Mendil Paşa'dan" aldığını belirtiyordu. Süleyman Nazif Bey ayrıca, çeşitli Arapça gazetelerin idarehanelerinden kendisinin azline yönelik haberlerin Davud Niyazi'ye iletildiğini ve bu haberlerin Tâlib Bey'in hanesinde, düzenlenen şenliklerle okunduğunu arz etmekteydi²⁵⁸.

²⁵⁵ Aynı vesika, Lef 35.

²⁵⁶ Aynı vesika, Lef 34.

²⁵⁷ Aynı vesika, Lef 33. Süleyman Nazif Bey, aynı zamanda merkeze Seyyid Talib hakkında, bu şahsın istibdad döneminde İstanbul'da hafiyelik yaptığına ve Ebu'l-Hüda'ya yakınlığına dair şikâyetlerde bulunmaktaydı. BOA, *DH.MUİ* 129-14, Lef 2.

²⁵⁸ Aynı vesika, Lef 32. Seyyid Talib'in bölgedeki etkinliği sabık vali Arif Mardini Bey tarafından desteklenmiş fakat Arif Bey'in yerine göreve gelen Süleyman Nazif Bey, selefinin tam tersi bir politika izleyerek Seyyid Talib'in bölgedeki gücünü kırmaya çalışmıştı. Bu noktada Seyyid Talib, Süleyman Nazif Bey'in bölgeden uzaklaştırılması amacıyla vali aleyhinde dilekçeler düzenletmişti. Tauber, *a.g.e.*, s.153. Seyyid Talib'e yakınlığıyla tanınan ve 1914 seçimlerinde Basra mebusu olan Süleyman Feyzi de anılarında Süleyman Nazif hakkındaki bu şikâyet telgraflarının Seyyid Talib tarafından hazırlatıldığını doğrulamaktadır. Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, s.91. Süleyman Feyzi'nin Nazif Bey'in Basra'dan ayrılışına dair naklettiği anılarında dikkat çeken bir diğer nokta da Basra'da Seyyid Talib'in sahip olduğu nüfuzudur. Nitekim Feyzi Bey, Basra eşrafından bir kaç kişinin sabık Basra valisini uğurlamaya gittiklerini fakat Seyyid Talib'den korktukları için bunu sakladıklarını

Süleyman Nazif Bey aleyhinde telgrafların gönderildiği ve valinin kendini savunmak amacıyla Dâhiliye Nezareti ile haberleştiği esnada merkeze Nazif Bey lehinde de birçok telgraf gelmekteydi²⁵⁹. Bu telgrafların nedeni ise Süleyman Nazif Bey'in istifa etmiş olması ve 7 Eylül 1910 tarihinde yerine bir başkasının atandığının vilâyete haber verilmesiydi²⁶⁰. Bu bağlamda 14 Eylül 1910'da merkeze Basra Musevi Cemaati imzalı bir telgraf gönderilmişti. Devr-i sâbıkta çeşitli zulümlere maruz kalmış olan Basra Musevi milletinin Nazif Bey'in valiliğe tayiniyle beraber meşrutiyetin nimetlerinden yararlanmaya başladığının altı çizilen telgrafta, kendisinin döneminde bölgedeki öldürme ve gasp faaliyetlerinin önünün alındığı belirtiliyordu. "Vali-i âdil Süleyman Nazif Bey'in icrâ'at ve ef'âl-i hakkâniyet-karânesinden (ve) Basra'nın böyle fa'al, sâdık, âsâyişi kendi hayatından mu'azzez tanıyan bir validen mahrûmiyeti hayat-i umûmiyeyi tehdîd ediyor" ifadelerine yer verilen telgrafta valinin istifasının birkaç ay ertelenmesi talep olunmaktaydı²⁶¹.

Musevi cemaatinin telgrafından bir gün sonra Hacı Süleymanzâde, Dedizâde ve Abdülvahidzâde imzalarından oluşan ve Süleyman Nazif Bey'e destek mesajları içeren bir telgraf daha merkeze iletilmişti. Nazif Bey sayesinde senelerden beri sağlanamayan emniyetin vilâyetin her tarafında ilan edildiği ifade edilen telgrafta kendisinin azledildiğine dair haberlerin halkı üzüntüye sevk etmiş olduğu vurgulanmaktaydı. İmza sahiplerinin talebi, adaleti ve iffeti malum olan valinin Basra'da memuriyetine devam etmesiydi²⁶².

Aslında Musevi cemaatinin telgrafıyla aynı gün merkeze birçok telgraf daha gönderilmişti. Bunlardan biri halktan, ulemeden, tüccardan ve Kuveyt ahalisinden birçok ismin yer aldığı geniş katılımlı bir dilekçeydi. Süleyman Nazif Bey'in valiliğe atanmasına kadar hükümette karşı korkularının devam ettiğini ve meşruti hükümeti ve hürriyetin getirdiği hakları daha yeni tanımaya başladıklarını belirten grup, bazı nüfuz sahipleri ve ayak takımının vali aleyhinde yalan şikâyetlerde bulunduğunu ifade etmekteydi. Hükümetin namusu ve milletin haysiyetinin bu tarz vakalara meydan verilmemesine bağlı olduğuna vurgu yapılan dilekçede Nazif Bey'in görevine devam etmesine izin verilmediği müddetçe Basra'nın ve hatta Irak'ın

ifade eder. Süleyman Feyzi ise Seyyid Talib'e açıkça sabık valiyi uğurlamaya gittiğini söylemiş, buna mukabil olarak Talib Bey cebinden valiyi uğurlamaya gidenlerin isimlerinden oluşan bir liste çıkarmış ve Feyzi Bey'e göstermişti. *Aynı eser*, s.92.

²⁵⁹ Süleyman Nazif Bey lehindeki telgraflar da Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret ve Meşihat'a ve Meclis-i Ayan'a kadar birçok makama birden gönderilmekteydi.

²⁶⁰ *BOA, DH.MUİ* 124-60, Lef 75. Ayrıca Süleyman Nazif Bey hakkındaki iddialardan dolayı soruşturma açılması da kararlaştırılmış ve bu konuda Adliye Nezareti'ne bir de yazı gönderilmişti. *Aynı vesika*, Lef 76.

²⁶¹ *Aynı vesika*, Lef 40.

²⁶² *Aynı vesika*, Lef 39.

eskisi gibi zorbalıkla yönetileceği ve bundan sonra gelecek memurların da nüfuzlarının şimdiden kırılmış olacağı belirtiliyordu²⁶³.

Aynı tarihte gönderilen bir başka telgraf ise çoğunu eşraf ve müllâkların oluşturduğu 50'yi aşkın imzayı ihtiva etmekteydi. Süleyman Bey'in meşrutiyet ruhuna uygun olarak icra ettiği terakki-perver faaliyetlerinden zerre kadar şüpheleri olmadığını ifade eden imza sahipleri, valinin vilâyetin asayişini ıslah etmeye çalışırken karşısında "eski moda"ya uygun olarak bir takım zorbaların yalan şikâyetlerini bulduğunu belirtiyor ve bu nedenle valinin Basra'dan ayrılacağı dedikoduları çıktığını vurguluyordu. Bu durumun bölgenin emniyetine gölge düşürerek ahalinin perişanlığına sebebiyet vereceğinden bahsedilen telgrafta; iffet, sadakat ve istikametiyle emsalsiz olan Nazif Bey aleyhindeki iftiraların şahsi düşmanlıklardan kaynaklandığının altı çiziliyordu²⁶⁴.

Yine bu telgraflarla eşzamanlı olarak gönderilen ve Süleyman Nazif Bey lehinde ifadelere yer veren bir diğer dilekçe ise bölge eşrafının önde gelen isimlerini içeriyordu. Mendilzâde Yusuf, Kartaszâde Abdülvahhab, Züheyrzâde Abdülmuhsin, Başayanzâde Muhammed Emin, Şintobzâde Gürcü Yusuf, Mektubizâde Ömer Fevzi ve Ayszâde Abdülhakkı gibi bölgenin önemli isimlerinin imzalarını taşıyan bu telgrafta çeşitli asayişsizliklere sahne olan Basra bölgesinin, Nazif Bey'in aldığı etkili tedbirler ve hükümetin nüfuzunu olumlu bir biçimde kullanması neticesinde emsaline daha önce rastlanmadık bir şekilde inzibata kavuştuğuna vurgu yapılmaktaydı. Telgrafta ayrıca bölgedeki bazı nüfuz sahiplerinin valiye yönelik "aklen, naklen, maddeten, mâ'nen, vicdânen, diyâneten muhâlif doğrudan doğruya hakîkate münâfi' ve münderecâtından rûh-ı tezvîrât-ı fesâd güneş gibi zâhir" olan ve "cümlesi bir menbâ'dan çıkma" yalan şikâyetlerde buldukları da belirtilmekteydi. Eşrafın önde gelenlerinin gönderdiği telgraf şu sözlerle son bulmaktaydı:

*"Hüdâ-negerde şikâyet-ı vâhiyeleri is'af olunduğu takdirde buraca belki umûm hitta-ı Irakiye'de meşrûtiyete karşı pek vahîm bir inkılâbın hudûsuna bâdî ve sebab-ı sâik olacağı şekk ve şübheden âzâde olmakla berâber gelecek vali Midhat Paşa bile olsa hiçbir şey yapamayacağından nâmus ve şeref-i hükûmeti muhâfaza ve ahâlînin cebâbireye münkad olmaktan vikâyesi selâmet-i vatan nâmına müsterhimdir"*²⁶⁵.

Basra'daki Musevi cemaatine benzer bir şekilde bölgedeki Protestan, Süryâni, Keldâni ve Ermeni ruhani liderleri de merkeze gönderdikleri bir telgrafla Süleyman Nazif Bey'e karşı yapılmakta olan hareketin asayiş ve mahalli sükûtu tehdit ettiğini ifade etmişlerdi. Senelerdir

²⁶³ Aynı vesika, Lef 47.

²⁶⁴ Aynı vesika, Lef 50.

²⁶⁵ Aynı vesika, Lef 3-4; BOA, DH.SYS 25-1, Lef 3-4.

çeşitli zulümlere şahit olan Basra'nın artık asayişe ihtiyacı olduğunun altını çizen ruhani liderler uydurulmuş iftiralara kulak verme devrinin artık geçmiş olduğunu hatırlatarak Nazif Bey'in hareketlerinin bölgenin ihtiyaçlarını temine ve mahalli huzurun sağlanmasına yeterli olduğunu belirtmişlerdi. Liderlerin talebi söz konusu iftiraların reddiyle valinin memuriyetine devam etmesiydi²⁶⁶.

Bu telgraftan birkaç gün sonra 20 Eylül 1910'da ise neredeyse tamamını müllâklar ve tüccarların oluşturduğu iki yüzü aşkın imzalı bir dilekçe merkeze ulaşmıştı. Önderliğini Ebu'l-Hasib belediye başkanı Abdülvahidzâde Ahmed'in yaptığı ve Abdülvahidzâdelerden ve Sasonlardan birçok imzanın yer aldığı dilekçeye imza verenler arasında çok sayıda Musevi de yer almaktaydı²⁶⁷. II. Abdülhamid dönemi tahribatından en çok etkilenen yerlerden birinin Basra olduğu vurgulanan dilekçede, çeşitli devirlerde Basra ve civarında durmaksızın işlenen cinayetlerin ve bu cinayetlerde bazı şahısların müdahalelerinin vesikalarla sabit olduğu belirtiliyordu. Süleyman Nazif Bey'in bölgede asayişin idamesi ve istikrarı için hayatını tehlikeye atmış ve yapmış olduğu faaliyetlerle milli tarihin sayfalarına altın kalemle yazılacak derecede hamiyet-perver olduğunu ifade eden grup, vali aleyhinde hakikate, akla, vicdana ve insaniyete aykırı şekilde yapılan şikâyetlerin bölgedeki hürriyet havasını zehirleyecek istibdad yanlıları tarafından gönderildiğine vurgu yapmaktaydı. Telgraf bölgedeki karışıklığa meydan verilmemek suretiyle "bu gibi tazyikât-i hıyânet-karâneye havâle-i sem'î-i i'tibâr buyrulmaması"nı talep etmekteydi²⁶⁸.

Basra valisi Süleyman Nazif Bey görevinden istifa etmesine rağmen hakkında merkeze gönderilen telgraflar bir türlü sonlanmıyordu. Sâbık valinin lehinde gönderilen bu telgraflara yönelik olarak, daha önce vali hakkında şikâyetle bulunmuş olan Davud Niyazi, 14 Eylül 1910'da bir telgraf daha göndermişti. Davud Niyazi'ye göre vali meşrutiyet aleyhinde işlediği birçok suça rağmen bölgede kalmak için çeşitli dilekçeler yazarak "bir kısmı umûr-ı kitâbete değil yazılan ibârelerinin bir harfine bile vâkıf-ı muttali' olmayan ve öteden beri mühürlerini bu gibi bî-esâs mazbatalara vakf eyleyen kurrâ ve nevâhî ahalisinin bazısına bi'l-ilticâ temhîr" ettirmekteydi. Süleyman Nazif Bey'in taraftarlarının bazısını taltif etmek, bazısına memuriyet vermek, aleyhinde yazanlardan ise intikam almak gibi hareketlerde bulunduğu ifade edilen telgrafta valinin, taraftarlarının teşvik ve tehditleriyle çarşılardaki dükkânları kapattıracağına haber alındığı bildiriliyordu. Telgrafa göre bundaki maksat Süleyman Bey'in kendisi memuriyette iken asayiş temin edilmiş, ayrıldığında ise bu tarz

²⁶⁶ BOA, DH.MUI 124-60, Lef 66.

²⁶⁷ Bu dilekçe Sadaret'e, Meşihat'e, Dâhiliye Nezareti'ne, Sabah ve Tanin gazetelerine gönderilmişti.

²⁶⁸ BOA, DH.SYS 25-1, Lef 2.

asayişsizlikler olmuş gibi gösterme çabasıydı²⁶⁹. Davud Niyazi şikâyetini şu cümlelerle noktalamaktaydı:

“Makâsid-i maddiye ve ma‘neviyesi ve iğrâz-i şahsiyesi olmayan müstakîm, kânûn-şinâs, meşrûtiyet-perver bir vali neden azliden korkarak bu gibilere ilticâya ve iğtişâş ikâ'ına mecbûr oluyor? Ahâlîye esir olub da onların şefâ‘atleriyle me‘mûriyetinde ibkâsını isteyen bir validen b'it-tabî‘ müstakbelen icrâ‘at ümîd edilemeyeceğine ve aleyhinde teşekkî edenlerden şiddetle ahz-ı sar ve intikâm edeceğine ve bu hâlin devâmı meşrûtiyete ve idâre-i hâzıraya halel vereceğine binâ‘en arz-ı ma‘lûmâta müsâra‘at olunur”²⁷⁰.

Davud Niyazi'nin telgrafından birkaç gün sonra ve adeta bu telgrafi destekler bir biçimde Nakibzâde Seyyid Tâlib de merkeze sâbık vali hakkında bir şikâyet yazısı göndermişti. Nazif Bey'in Basra'da kalmak için mazbatalar yazdırmakta ve kendi adamları vasıtasıyla Aşar'da bir kargaşa çıkarılması için gizli surette ahaliyi teşvik etmekte olduğunu iddia eden Seyyid Tâlib, asayişin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmişti²⁷¹.

Süleyman Nazif Bey'in 17 Eylül'de Basra'dan ayrılmasına rağmen aleyhinde merkeze çeşitli telgraflar gönderilmeye devam etmişti. Nitekim Nazif Bey'in ardından valiliğe vekalet eden Basra naibi Vehbi Efendi, valinin gidişinin hemen ardından Sadaret'e gönderdiği bir telgrafta, “mesleksizliği ahlâksızlığıyla, diyânette mübâlâtsizliğiyle, sû-i seyyiâtıyla vilâyet ahalisini galeyâna getiren” Nazif Bey'in Basra'dan yarı firari bir şekilde ayrıldığını iddia etmekteydi²⁷². Vehbi Efendi ayrıca Süleyman Nazif Bey'in Seyyid Talib'den öc almak maksadıyla nakibü'l-eşrafların vilayet idare meclisine devamını men ettiğini de savunan sabık Basra valisinin hükümetin nüfuzunu şahsi gazezlerine alet eden bir adam olduğunu ifade etmişti²⁷³. Dâhiliye Nezaretinin Vehbi Efendi'nin şikâyetlerine cevabı ise son derece sert olmuştu. Nezaret, Nazif Bey'in kanuna aykırı bir hareketi var idiyse bunun daha önce bildirilmesi gerektiğinin altını çizmiş ve Nazif Bey, Basra'da vali bulunduğu müddetçe birşey denilmeyip de buradan ayrılmasını müteakib kendisini ahlaksızlıkla suçlamanın "gayr-ı ahlaki" olduğunu vurgulayarak "beyan-ı teessüf" etmişti. Nakibü'l-eşrafların vilayet idare meclislerinde temsiline dair hükümet içerisindeki haberleşmenin devam ettiğine de vurgu yapan nezaret, bir karar alınıncaya kadar Receb Efendi ve onun vekaletini yürüten Seyyid

²⁶⁹ BOA, DH.MUİ 124-60, Lef 42.

²⁷⁰ Aynı vesika, Lef 41.

²⁷¹ BOA, DH.MTV 14-1, Lef 21.

²⁷² Aynı vesika, Lef 25.

²⁷³ BOA, DH.İD 120-8, Lef 8.

Yusufun meclise devam etmemeleri gereğinin altını çizmiş, Vehbi Efendi'den de derhal vekalet görevini tahrirat müdürüne devretmesini istemişti²⁷⁴.

Nazif Bey'in bölgeden ayrılışının ardından Basra kumandan vekili olan Reşad Bey de merkeze bu konuda bir telgraf göndermişti. Sâbık valinin Basra'da kalmak için, İngiliz ve Rus konsoloslarıyla, cemaatlerin ruhani önderlerine ve Basra ve Ebu'l-Hasib halkına mazbatalar düzenletmiş olduğunu ifade eden Reşad Bey, bu mazbataları imzalayanlarının adedinin beş yüzü geçmesine rağmen gerçekte bu şahısların sekiz-onu geçmeyeceğini belirtmişti. Reşad Bey'e göre merkeze gönderilen bu telgrafların nedeni Süleyman Nazif Bey'e olan sevgi değil, Basra mebusu Seyyid Tâlib Bey'in aleyhine teşebbüste bulunma çabasıydı²⁷⁵.

Süleyman Nazif Bey'in Basra'dan ayrılmasına ve yeni valinin göreve başlamasına rağmen, sâbık vali hakkında gönderilen telgraflarda yer alan "Irak'ya meşrutiyete karşı pek vahim bir inkılâbın" ortaya çıkacağına dair cümleler merkezde huzursuzluk yaşanmasına ve Nazif Bey'le ilgili meselenin gündemde kalmasına neden olmuştu. Nitekim 13 Ekim 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti hala kendisine Nazif Bey ile ilgili telgrafların geldiğini ifade etmişti. İşin ilginç yanı bu telgrafların birinde, haberi olmaksızın Süleyman Nazif aleyhinde yazılan bir telgrafa imzası konulan bir şahsın şikâyetine yer verilmekte olmasıydı. Dâhiliye Nezareti, söz konusu fiili işleyen şahsın Seyyid Tâlib Bey olduğu ihtimali üzerinde durmuş ve bu nedenle daha önceki telgraflarda yer alan ve Basra'da meşrutiyet aleyhinde bir devrimden bahseden cümlelere atıfta bulunarak validen bu konuda bir tahkikat yapmasını talep etmişti²⁷⁶.

Basra valisi Celâl Bey, Dâhiliye Nezareti'nin talebi üzerine yaptığı tahkikatta, Nakibzâde Tâlib Bey'in bazı kişilere gerçeklere aykırı bir şekilde telgraf göndererek Nazif Bey'i azlettirdiğine dair ifadeleri "öteye beriye yayarak" devr-i sâbıktaki nüfuzunu yeniden elde etmeye çalıştığını ve Tâlib Bey'in bu hareketleri kast edilerek söz konusu telgrafta bu tarz ifadeler kullanıldığının belirlendiğini ifade etmiş ve mevcut durumda asayişin berkemal olduğunu vurgulamıştı²⁷⁷. Celâl Bey'in Süleyman Nazif Bey'le benzer olarak bölgedeki eşrafın nüfuzunu kırmaya yönelik politikaları da eşrafın merkeze şikayetlerini beraberinde getirmiş fakat bu şikayetler sefî örneğinde olduğu gibi etkili olamamıştı²⁷⁸.

II. Meşrutiyet döneminde Basra valileri ile eşraf arasında çıkan en büyük problemlerden bir diğeri de Basra Valisi Hasan Rıza Paşa ile eşraftan Hızırzâde Kasım arasında yaşanmış ve valinin defalarca istifa etmesine neden olmuştur. Hızırzâde Kasım ile

²⁷⁴ Aynı vesika, Lef 7.

²⁷⁵ BOA, DH.MTV 14-1, Lef 21.

²⁷⁶ BOA, DH.SYS 25-1, Lef 6.

²⁷⁷ Aynı vesika, Lef 5.

²⁷⁸ Celâl Bey aleyhine, Abdülaziz ez-Züheyr, Hamad el-Vah ve Mişrizâde Muhammed tarafından Meclis-i Mebusân başkanlığına yapılan şikayet için bkz. BOA, DH.EO 575-29, Lef 2.

Hasan Rıza Paşa arasındaki bu mesele ilk olarak Nisan 1912 tarihinde valinin adliyece tevkif edilen bazı kişilerin affı için Dâhiliye Nezareti'ne başvurmasıyla başlamıştı. Bir haftalık süre zarfında merkezden cevap alamayan Rıza Paşa istifa ederek Bağdad'a doğru yola çıkmış²⁷⁹ ve bunun akabinde Hasan Rıza Paşa lehine merkeze birçok telgraf ulaşmıştı²⁸⁰. Bu telgraflarla eşzamanlı olarak Dâhiliye Nezareti de valinin istifasını kabul etmediğini belirtmişti²⁸¹. Dâhiliye Nezareti, valinin bu talebinin Heyet-i Vükelâ tarafından alınacak karara bağlı olduğunu ve heyetin de birçok önemli meseleyi bir kenara bırakarak bu konuyu müzakere etmesinin mümkün olmadığını, konunun bu nedenle tehir ettiğini belirtmişti. Nezaret, meselenin sonuçlandırılmaya çalışıldığını vurgulamış ve valinin bir an önce görev yerine dönmesini talep etmişti²⁸². Nezaretten gelen bu açıklamanın ardından Basra valisi Hasan Rıza Paşa Mayıs ayı başında görevinin başına dönmüştü²⁸³.

Hasan Rıza Paşa'nın görevine dönmesinden yaklaşık bir ay sonra Bağdad tüccarlarından ve Basra eşrafından Hızırizâde Kasım tarafından Bağdad Vilâyeti'ne vali aleyhinde bir şikâyet telgrafi gönderilmişti. İttihat ve Terakki hükümetine muhalif partilerin bile yapmayacağı iftiralara valinin teşebbüs ettiğini ifade eden Hızırizâde Kasım, Rıza Paşa'nın haksız yere, üç şahsın işlemiş olduğu hırsızlık suçunu kendisinin azmettirdiğini iddia etmekte olduğunu belirtmişti. Bu şekilde şeref, haysiyet ve ticaretinin lekелendiğini iddia eden Hızırizâde Kasım, şahsi haklarının validen korunmasını talep etmekteydi²⁸⁴. Hızırizâde'den alınan bu telgrafın ardından Dâhiliye Nezareti, vilâyetten konuya ilişkin izahat istemişti²⁸⁵.

Basra valisi Hasan Rıza Paşa, konu hakkındaki açıklamalarına “Hızırizâde Kasım ve rüfekâsı Basra'nın bir yarasıdır. Bunlar hediye ve para ile adliyeyi, me'mûrîn-i mülkiye ve hatta askeriyeyi elde etmişlerdir” ifadeleriyle başlamıştı. Bölgeye geldiği ilk dönemlerde fellahların ve hazinenin haklarının muhafaza etmek için uyguladığı küçük bir icraattan rahatsız olan Hızırizâde'nin kendisi ve Defterdârlık aleyhine dava açtığını ifade eden Rıza Paşa, kendisinin bu girişimlerden bir fayda göremediğini belirtmişti. Hasan Rıza Paşa, Basra merkezinde asayışı ihlal etmenin son derece kolay ve “eski adetlerden” olduğunu vurgulayarak Hızırizâde Kasım'ın zincirleme cinayetlerine kendisine ait bir hanı bastırmakla

²⁷⁹ BOA, DH.MTV 33-1—19, Lef 10.

²⁸⁰ Tamamı bölge mebusları tarafından gönderilen bu telgrafların hepsi valinin Bağdad'dan görevine geri dönmesini istemekteydi. Bu telgraflarda imzaları bulunanlar arasında Ammare mebusları Abdürrezak Münir ve Abdülmecid, Basra mebusları Ahmed, Tâlib, Abdullah Zühayr ve Kartasizade Abdülvahab'ın isimleri bulunmaktaydı. *Aynı vesika*, Lef 2-4.

²⁸¹ *Aynı vesika*, Lef 1.

²⁸² *Aynı vesika*, Lef 9.

²⁸³ *Aynı vesika*, Lef 8.

²⁸⁴ BOA, Dâhiliye Nezareti Hukuk Kısmı (DH.H) 18-7, Lef 58.

²⁸⁵ *Aynı vesika*, Lef 56.

başladığı iddialarına yer veriyordu. Basra valisi, bu olayda hiçbir şekilde bir yağmalama olayına rastlanmadığını belirterek bundan dolayı bu eylemin Basra’da asayişin bozulduğu izlenimini vermek maksadıyla yapıldığı kanaatinin güçlendiğine yer vermişti. Rıza Paşa’ya göre zanlıların üç gün sonra yakalanmalarının Hızırizâde’nin bir müddet cesaretini kırmış olmasına rağmen Bağdadlı tüccar, vali vekilinin bir ay önceki istifasını kendisinin merkeze yaptığı müracaatlar neticesinde bir azil olduğunu etrafa yaymakla meşgul olmaktaydı. İşte bu nedenle Hasan Rıza Paşa, kendisinin Basra’ya dönüşünün Hızırizâde’yi intikama sevk ettiğini belirtmiş ve dönüşünden bir hafta sonra üç Yahudi sarrafi katli ve üzerlerindeki parayı gasp için kendi adamlarından biri vasıtasıyla ikinci bir cinayet tertip ettiğini ifade etmişti. Faillerin suçüstü yakalanmaları ve kendilerini azmettirenin Hızırizâde Kasım olduğunu itiraf etmeleri üzerine, Hıziri ortağını ve eşraftan üç kişiyi aracı olarak göndermiş ve valinin soruşturmadan vazgeçmesini rica etmişti. Rıza Paşa’nın aracılardan taleplerini reddetmesi üzerine ise Hıziri Kasım adli makamlara müracaat etmişti. Hıziri Kasım, Hasan Rıza Paşa’yı Basra’dan göndermek için cinayetlere devam etmekte ve bir taraftan asayiş sağlanan Müntefik livasını tekrar ayaklandırmak maksadıyla para ve adamlarını aşiretler nezdine yollamış, diğer taraftan ise Basra merkezinde asayişin ihlali için bir arbede çıkararak 12 kişinin hafif surette yaralanmasına sebebiyet vermişti. Basra valisine göre ise asıl mesele, adli, mülki ve askeri memurların büyük bir kısmının Hızırizâdelerin “naîm-dîdeleri” olması ve bu nedenle bu grubun her yaptığının yanlarına kâr kalacağını düşünmeleri idi. Hatta Rıza Paşa bu nedenlerle kendisinin memuriyette kalmasının devletin menfaatlerine uygun olup olmayacağını etraflıca düşünülmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Zira “kısm-i azîminin ahlâkı ifsâd ve her münâsebetinde haklarında şikâyet olunmuş olan bu heyet-i adliyede” haksız çıkacak olan daima hükümet olacaktı. Hasan Rıza Paşa, bu nedenlerden dolayı bahsi geçen kişilerin yakalanması için uygun zaman kollanarak ve vatani tehlikeye sokacak olayların ortaya çıkmasına meydan vermeden Hızırizâde Kasım ve kardeşi Abdülcabbar’ın²⁸⁶ bir müddet Basra’dan uzaklaştırılmaları gerektiğini vurgulamaktaydı. Rıza Bey, bunun aksi durumunda ise kendisinin yerine bir başka vali atanmasının elzem olduğu kanaatindeydi²⁸⁷.

Dâhiliye Nezareti 11 Haziran 1912 tarihinde Hasan Rıza Paşa’ya gönderdiği cevapta, söz konusu şahısların Basra’dan gönderilmelerinin meşrutiyet hükümleriyle ters düşecek bir eylem olduğundan uygulanmasının mümkün olmadığını ifade etmiş ve adli memurlardan

²⁸⁶ Aynı vesika, Lef 35.

²⁸⁷ Aynı vesika, Lef 49.

Hızırizâdeler'in nüfuzunda olanların isimlerinin delil gösterilerek bildirilmesi durumunda azil veya değiştirilmeleri için gerekli işlemlerin yapılacağını belirtmişti²⁸⁸.

Hasan Rıza Paşa, Dâhiliye'den istenen açıklama üzerine Basra'daki adliye memurlarının faaliyetleri hakkında merkeze ayrıntılı bilgi vermişti. Vali vekiline göre, adli memurlar, mülki ve inzibati memurları ahali gözünde küçük düşürmek için çeşitli oyunlara başvurmaktaydılar. Buna verilecek en somut örnek ise Jandarma Alay Kumandanı İhsan Bey'in değiştirilmesine yönelik Nisan ayında gönderilen şikâyetlerdi. Gerçekten de Nisan ayının başlangıcında Basra Bidayet müdde-i umûmisi Şaban Efendi'nin²⁸⁹ görevinden azledilmesi üzerine Bidayet müdde-i umûmisi Muhammed Ali ve Bidayet reisi Naim Efendiler davul, zurna ve meşalelerle kanuna aykırı olarak gösteri düzenlemek istemişler, Basra Jandarma Alay Kumandanı İhsan Bey de bu gruba müdahale etmişti. Bunun üzerine söz konusu grubun dağıtılması esnasında Peygambere sövüldüğü, silah gösterilerek darp yapıldığı, bir kişinin üzerindeki mallarının çalındığı ve kanuna aykırı tevkifler olduğu iddiasıyla İhsan Bey hakkında dört tane dava açılmıştı²⁹⁰. Basra valisinin kanaatine göre bu gruba en meyyal kişi Bidayet Mahkemesi azasından Abdullah Efendi idi. Abdullah Efendi, kötü halinden dolayı Bağdad'dan Basra'ya nakledilmiş ve altı ay müddetle ailesiyle birlikte Hıziri Kasım'ın hanesinde ikamet etmişti. Hızirilerin nüfuzunda bulunan adli memurlardan bir diğeri ise İstinaf aza-yı mülazımlarından Refet Efendi'ydi. Refet Efendi, Hürriyet ve İtilaf fırkasının Basra şubesinde çalışmakta ve ayrıca Muhammara Hakimi Şeyh Haz'al'a ait bir evde bedelsiz oturmaktaydı. Hasan Rıza Paşa, ayrıca İstinaf müdde-i umûmisinin de eşrafın önde gelenlerinden birisinin evinde ücretsiz ikamet etmekte olduğunun rivayet edildiğini ifade etmekteydi. Basra valisine göre, bu durum bölgede adli memurların tarafsızlıklarını muhafaza etmelerine engel teşkil ettiğinden, konu hakkında çeşitli önlemler alınması gerekmektedir. Öncelikle adı geçen şahıslar değiştirilmeli, bunun yanı sıra adli memurların hükümetin nüfuzunu ve idari memurları ahali nazarında küçük düşürmek için yapmakta

²⁸⁸ Aynı vesika, Lef 47.

²⁸⁹ Seyyid Tâlib ve adamları tarafından yapılan ihbarlar üzerine Şaban Zühdü Efendi hakkında soruşturma açılmış ve akabinde mahkemeye çıkarılmıştı. Şaban Efendi, mahkeme sonucunda iki ay hapse mahkum edilmiş ve mahkumiyeti temyizde de onanmıştı. Fakat daha sonra Şaban Efendi'nin bölgede meydana gelen bazı tesirler neticesinde mahkûm ve kendisinin "erbab-ı namus"tan olduğu anlaşılacak 7 Ocak 1914 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla kendisi affedilmişti. *BOA, MV 232-121*.

²⁹⁰ Bu davalar üzerine Bunun üzerine Bağdad Valisi Cemal Bey, Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek bu girişimlerin Basra'da başlıca nüfuz sahibi olan Seyyid Tâlib ve ona yardım eden Bidayet reisi Naim Efendi'nin tertipleri eseri olduğunu ifade etmiş ve bir takım zorbaların Basra'da "şımararak" her istediklerini yaptıklarını belirtmişti. Seyyid Tâlib'in söz konusu faaliyetlerinin çeşitli kaynaklardan haber alındığını da ifadelerine ekleyen Cemal Bey, bu şahısların gayri meşru emellerine engel olabilecek böyle muktedir bir jandarma kumandanıyla valinin arasını açmak için İhsan Bey'in bölgeye gelişinin hemen akabinde faaliyetlere başlanılmasının ilgi çekici olduğunu vurgulamıştı. *BOA, DH.ID 138-2—16, Lef 2-3*.

oldukları teşebbüslerden vazgeçmeleri hakkında bölgedeki adliye memurlarına yazılı talimat verilmeliydi²⁹¹.

Hasan Rıza Paşa'nın açıklamaları üzerine Dâhiliye Nezareti, Adliye'yi gelişmelerden haberdar etmişti²⁹². Adliye Nezareti ise verdiği cevapta bahsedilen şahıslar hakkında yalnız Refet Efendi hakkında Basra vilâyetinden gelen bir şikâyetin mevcut olduğunu, diğerleri hakkında ise kendilerine ulaşan bir başvurunun bulunmadığını belirtmişti²⁹³. Bu gelişmelerle eşzamanlı olarak eşraftan merkeze Hasan Rıza Paşa aleyhinde telgraflar gelmeye devam ediyordu. Nitekim aynı tarihlerde Hızırizâde Kasım merkeze vali aleyhinde bir telgraf daha göndermişti. Haziran 1912 tarihli telgrafta Hızırizâde Kasım, Hasan Rıza Paşa'nın, kendisine ait hurma hasılatını itlaf ettiğini öne sürülerek "Basra'daki yegâne Osmanlı tüccarı bulunan" kendisi hakkında valinin "etmediği muamelenin kalmadığını" ifade ediyordu²⁹⁴. Hızırizâde'nin telgrafından birkaç gün sonra bu sefer de İshak el-Riyazi, vali aleyhinde şikâyette bulunmuştu. İshak el-Riyazi, Basra valisi tarafından haksız yere tevkif edilmiş olduğunu²⁹⁵ ve Hasan Rıza Paşa'nın kendisinin bu şikâyeti karşısında aleyhine hakaret davası açtığını belirtmişti. Bölgenin en büyük memuru olan valinin garazına karşı mukavemet edemeyeceğini de sözlerine ekleyen İshak el-Riyazi, merkezden namus ve şerefının korunmasını talep etmişti²⁹⁶. Hacı Muhammed el-Kurtavi de bu telgraflarla eşzamanlı olarak vali aleyhinde şikâyette ve suçlamalarda bulunmuştu. el-Kurtavi, Hasan Rıza Paşa'nın meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi hükümlerini uygulamadığını savunmakta ve arazi meselesinde Basra valisi tarafından haksızlığına uğradığını ifade etmekteydi²⁹⁷. Buna karşılık Basra valisinin kendisi hakkında hakaret davası açtığını ve tehditlerde bulunduğunu da iddia eden el-Kurtavi, Hasan Rıza Paşa'nın kanuna aykırı ve garazkar hareketlerinden şahsi hukukunun korunmasını talep etmekteydi²⁹⁸.

Hasan Rıza Paşa Basra'dan gelen bu şikâyetlerle alakalı olarak Dâhiliye Nezareti'ne, el-Kurtavi'nin kendisine ait olmayan bir araziye haksız yere zabt etmekte olduğundan icra edilen keşif çalışmalarının akabinde kendisinin buradan çıkarılarak arazinin sahibine teslim edildiğini bildirmişti. El-Riyazi konusunda ise vilâyetçe bir malumat bulunmadığını belirten Basra valisi, bu şahsın evkafa ait bir araziye taahhüt ettiği gibi imar etmemesi nedeniyle mukavelesinin fesh edilmiş olduğuna dair malumatı arz etmişti. Aslında Hasan Rıza Paşa'ya

²⁹¹ BOA, DH.H 18-7, Lef 8.

²⁹² Aynı vesika, Lef 7.

²⁹³ Aynı vesika, Lef 48.

²⁹⁴ Aynı vesika, Lef 40.

²⁹⁵ Aynı vesika, Lef 19.

²⁹⁶ Aynı vesika, Lef 16.

²⁹⁷ Aynı vesika, Lef 9.

²⁹⁸ Aynı vesika, Lef 11.

göre içeriklerinden de anlaşılacağı üzere, bu şikâyetlerin tamamı bir elden çıkmış ve senelerdir Basra muhitini kirleten, tüccar ve ahaliyi birbirine düşüren fesat şahıslar tarafından teşvik edilmişti. Hasan Rıza Paşa, mahalli en büyük mülki memurda bir polis memurunun sahip olduğu yetkinin olmadığına vurgu yaparak eğer bu duruma bir çözüm bulunmazsa Basra'da ve genelde tüm Osmanlı topraklarında asayişin istenen düzeyde korunamayacağını ve bundan dolayı da namuslu kişilerin şereflerini korumak adına hükümet görevlerinden çekileceklerini ifade etmekteydi²⁹⁹.

Merkezle yaşanan bu yazışma trafiğinden yaklaşık iki hafta sonra 24 Temmuz 1912 tarihinde Hasan Rıza Paşa, Trablusgarp Savaşı'nın yaşandığı bu dönemde orduda asker başında bulunmakla vatana daha ziyade hizmet edeceğine inandığını ifade ederek vilâyetten affını talep etmiş ve 29 Temmuz'da da bu talebini yinelemiştir³⁰⁰.

Hasan Rıza Paşa'nın istifa talebinin merkeze ulaşmasıyla eşzamanlı olarak Hızırizâde Kasım, merkeze vali aleyhinde bir dilekçe daha göndermişti. Hasan Rıza Paşa'nın meşrutiyete aykırı hareketlerde bulunduğunu ifade eden Hızırizâde, iddiasını şu cümlelerle devam ettiriyordu:

*“Devr-i sâbıkın revâ-yı rû'yeti altında tarz-ı menkûr idâreden Basra vali ve kumandanı Hasan Rıza Paşa idâresi farklı değil, bazı mu'âmeleleriyle ona rahmet okutuyor. Milletın dimâğ-ı mâsumânesiyle istihsâl olunan Kânûn-ı Esâsî ahkâmı zamân-ı idâresinde burada cârî değildir”*³⁰¹.

Hakkında açtığı dava yüzünden, vali vekilinin kendisine düşmanca davrandığını da ifade eden Hızırizâde Kasım, Rıza Paşa'nın “müstebidâne” hareketlerinden şikâyet etmekteydi³⁰². Hızırizâde, Hasan Rıza Paşa'nın “Basra gibi en mühim, en nazik bir vilâyete gönderilmesinin” kabinenin idare tarzındaki isabetsizlikten kaynaklandığını iddia etmişti³⁰³.

Hasan Rıza Paşa'nın istifa haberinin duyulmasının akabinde Hızırizâde gibi şikâyet telgraflarının yanı sıra Basra eşraf ve tüccarlarından bir çok kişinin imzasını havi vali lehinde telgraflar da göndermişti. Söz konusu telgraflarda asan Rıza Paşa'nın görevinde kalması talep edilmekteydi³⁰⁴. Süryani, Keldani, Ermeni ve Musevi cemaatlerinin ruhani liderleri ve bölgenin önde gelen ailelerinden Saduni, Abdülvahidzâde, Şantobzâde ve Başayanzâdelerin de katılımıyla kaleme alınan bir diğer telgrafta da, Hasan Rıza Paşa'nın bölgedeki durumun gerekliliklerine, yabancı güçlerin temayülüne ve mahalli taleplere vakıf meşrutiyet-perver bir

²⁹⁹ Aynı vesika, Lef 13.

³⁰⁰ BOA, DH.MTV 33-1—47, Lef 10-11.

³⁰¹ BOA, DH.H 18-7, Lef 37.

³⁰² Aynı vesika, Lef 36.

³⁰³ Aynı vesika, Lef 38.

³⁰⁴ BOA, DH.MTV 33-1—47, Lef 4-5.

vali olduğu vurgulanmaktaydı. Rıza Paşa'nın, senelerden beri karışıklık içerisinde bulunan Müntefik livasında asayişini temin etmeye başladığı bir zamanda değiştirilmesinin vilâyet açısından zararlı olacağı ifade edilen bu telgrafta, valinin görevinde kalması talep edilmekteydi³⁰⁵. Fakat tüm bu taleplere rağmen Hasan Rıza Paşa'nın istifası kabul edilmiş³⁰⁶ ve yerine Basra naibi Tahir Efendi vekâleten tayin edilmişti³⁰⁷.

Gerek Süleyman Nazif Bey, gerekse Hasan Rıza Paşa ile eşraf arasında çıkan anlaşmazlıkları Muhammara Hakimi Şeyh Haz'al ve Seyyid Tâlib'in bölgedeki nüfuzlarının bir sonucu olarak yorumlamak mümkündür³⁰⁸. Nitekim meşrutiyetin yeniden ilanı ile II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da ikamete zorlanan Nakibzâde Tâlib Bey, Basra'ya geri dönmüş ve eski nüfuzunu geri kazanmaya başlamıştı. Bu noktada yerel eşrafının büyük bir kısmının da Seyyid Tâlib'in yanında yer aldığı söylemek mümkündür. Gerçekten de Tâlib Bey'in, Basra mebusu olması ve bölgede İngilizlere yakın politikalar izleyen Kuveyt kaymakamı Mübarek el-Sabah ve Muhammara Hâkimi Şeyh Haz'al ile olan yakın ilişkileri sayesinde 1908 itibarıyla bölgede neredeyse istediği memurları göreve tayin ettirecek ve istemediği memuru sahte dilekçelerle yerinden edecek bir güce kavuştuğunu iddia etmek mümkündür³⁰⁹. 1913 tarihinde Basra'dan merkeze gönderildiği tahmin edilen ve Seyyid Talib'in bölgedeki ilişkilerini içeren bir rapor da bu iddiaları destekler niteliktedir. Bu raporda Seyyid Talib'in nüfuzunda olan memurlar ve eşraf isimleriyle birlikte merkeze bildirilmişti. Bunların arasında bir çok mülki ve askeri memur olduğu gibi bölgenin önde gelen eşrafının da isimleri yer almaktaydı³¹⁰. Bu rapora göre özellikle polislerin geneli Seyyid Talib'in nüfuzunda bulunmaktaydı³¹¹. Yine 1914 tarihli bir başka raporda polis müdürleriyle çoğu polisin ve hatta posta ve telgraf memurlarının Seyyid Talib ile Hızırizâde Kasım'ın nüfuzunda

³⁰⁵ *Aynı vesika*, Lef 2. Vali lehine gönderilen bu telgraflara Hızırizade Kasım taraftarları tepki göstermişti. Hızırizade Kasım, Abdülcebbar ve Abdülvahhab, Rufaizade Yusuf, Mektubizade Ömer Fuad, Ahmed es-Sani ve yerel bir çok tüccar, müllak ve katibin imzasını içeren telgraflarda Hasan Rıza Paşa'nın memuriyetinin bazı kesimlerin çıkarlarına uygun olduğu ve bu nedenle savunulduğu ifade edilmiş ve vali lehine gönderilen telgrafların bir elden çıkmış olduğu iddiasına yer verilmişti. BOA, *DH.EO* 597-54, Lef 1-4.

³⁰⁶ BOA, *DH.MTV* 33-1—47, Lef 9.

³⁰⁷ BOA, *DH.H* 18-7, Lef 1.

³⁰⁸ Nitekim Hızırizâde Kasım'la eşzamanlı olarak Hasan Rıza Paşa, Seyyid Talib'e yakınlığı ile bilinen Basra naibi Vehbi Efendi'nin görevinden azledilmesini talep etmişti. Bu isteğin temelinde Vehbi Efendi'nin Seyyid Talib'le işbirliği yaparak halka baskı yaptığı iddiası yatmaktaydı. Fakat Hasan Rıza Paşa'nın bu talebi Meşihat tarafından uygun görülmemişti. BOA, *DH.İD* 182-6, Lef 3 ve 6-7.

³⁰⁹ Bu duruma örnek olarak Aralık 1912'de Basra eşrafı tarafından Ali Rıza Paşa'nın Basra valiliğine asaleten tayinini ricaen Padişah'a gönderilen arzuhaldır. Bu telgrafların gönderilmesinin arkasında Seyyid Tâlib'in olduğunu iddia etmek mümkündür. BOA, *İ.MBH* 11-1331.M.009, Lef 2.

³¹⁰ İngiltere'nin Basra konsolosu Crow da bölgedeki devlet memurlarının Seyyid Talib ve grubuna boyun eğdiklerini ifade etmekteydi. Bu grubun aleyhinde hareket edenler ise ölüm tehdidiyle karşı karşıya kalmaktaydı. TNA, *FO* 424-218, no.17, Consul Crow to Sir G. Lowter.

³¹¹ BOA, *DH.KMS* 65-54, Lef 3.

oldukları ve hükümetin en gizli haberleşmelerinden bu şahısları muntazaman haberdar ettikleri ifade edilmektedir³¹².

Yine aynı dönemde Şeyh Haz'al'ın da bölgede ciddi anlamda nüfuzu olduğu bilinmektedir. Nitekim İttihat ve Terakki Bağdad mebusu İsmail Hakkı Babanzâde, Şeyh Haz'al'ın Basra'daki bu nüfuzunu şu cümleleriyle ifade etmekteydi:

“El-yevm Basra'da çıt olmaz ki Şeyh Haz'al'ın kulağına gitmesin. Şeyhin birçok jurnalcileri var, derhal kendisine yetiştirirler... Zîra Basra'da şeyhin çeteleri, çete başları, ayda yetmiş-seksen lira kadar para verdiği en mu'teber kimseleri vardır. İşte bunlar şeyhe karşı bu mütecâviz-i cüretkârı şâyed esnâ-yı leyde sokakda kendisini lime lime etmeye muvaffak olamazsa envâ'-ı iftirâlar, şâhid-i zorlar, mazbatalar ile kendisini az zamanda mahv ve perîşan ederler. Bu hücüma valiler bile tahammül edemez”³¹³.

1911 Nisan'ında Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen ve valilerin atanmasına dair bir talimat da bu anlamda dikkat çekicidir. Zira bu talimatta, bölgeye atanacak olan memurların, özellikle de valilerin seçiminde eşrafla ve aşiretlerle iyi ilişkilerin esas alınması gereği vurgulanmaktaydı. Hariciye Nezareti'nden gelen talepler doğrultusunda gönderilen talimatta, bazı mülki ve askeri memurların düşüncesizce ve aşırıya kaçan tedbirleri neticesinde Arap aşiret reisleriyle aralarında ihtilaf meydana geldiği belirtilerek bu nedenlerle Muhammara Şeyhi Haz'al Han ve Kuveyt kaymakamı Mübarek el-Sabah'ın İngiliz himayesine meylettiklerinin altı çiziliyordu. Söz konusu talimatta, bölgeye askeri ve mülki memurların atanmasında fevkalade dikkat ve itina olunması gerekliliği de ifade edilmektedir. Basra'da daha önce yapılmış olan yanlışlıkların tekrarlanmasını önlemek üzere Basra valiliğine, mevcut siyasi duruma³¹⁴ ve hükümetin siyasetine vakıf olan aynı zamanda İngiliz memurlarıyla rekabet edebilecek şekilde, Arap kabile reisleri üzerinde hürmet ve güven uyandırabilecek kapasitede olan kişiler seçilmeliydi. Zira Hariciye Nezareti'ne göre kabile şefleri Osmanlı memurları tarafından iyi ve adaletli muamele gördükleri takdirde Osmanlı Hükümeti'ne temayül edeceklerdi. Bu nedenle İngiltere Konsolos memurları ve yerel kabilelerle hükümetin ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen, şahsi menfaat ve husumetleriyle

³¹² BOA, DH.ŞFR 39-186.

³¹³ Babanzade İsmail Hakkı, *Irak Mektupları*, Kanaat Matbaası 1329, s.239.

³¹⁴ Bu dönemde Osmanlı ile İngiltere arasında Osmanlı Ortadoğusu'na dair bir dizi anlaşmanın ön hazırlıkları yapılmaktaydı. Bu ön hazırlıklar akabinde 1913 İngiliz-Osmanlı Anlaşmaları çerçevesinde ele alınan başlıklar arasında Osmanlı-İran Sınırı, Dicle ve Fırat nehirlerinde ulaşım ve Basra Körfezine dair yapılan anlaşmaları saymak mümkündür. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Bayur, *a.g.e.*, C. II/III, ss.333-360; Kurt, *a.g.t.*, ss.78-224.

ünlenen memurların icraatları devletin çıkarlarını zedeleyeceğinden Basra valiliği gibi önemli vazifelere söz konusu şartları haiz kimseler atanmalıydı³¹⁵.

2.5. Memurlar Hakkındaki Yolsuzluk Suçlamaları

Bir devletin memurlarından verimli hizmet elde edebilmesi kuşkusuz sağlam bir maaş politikasına bağlıdır. II. Abdülhamid döneminde devlet, memurların maaşlarını düzenli ödemekten aciz kalmış veya buna gönülsüz olmuş, bu da alt kademelerdeki memurlar arasında yolsuzluk olaylarına göz yumulmasına neden olmuştur³¹⁶. Ayrıca en yüksek ve en düşük maaşlar arasındaki büyük uçurum, zaman içerisinde daralmakla birlikte Osmanlı resmi maaş sistemine damgasını vuran bir özellik olarak kalmış³¹⁷ ve yolsuzluk vakalarının sürdürülmesinde kilit rol oynamıştır. Maaşların ödenmesinde yaşanan gecikmeler ve memurların çoğu zaman yılda yalnızca yedi veya sekiz defa maaş almaları da sistemde görülen diğer aksaklıkları oluşturmuştur³¹⁸. Bu noktada bürokrasideki hizmet bedeli sisteminin en büyük sorunu, yolsuzluğun ya da en azından yolsuzluğa yöneltici baskıların kişisel olarak yolsuzluğa yatkın olmayanları bile kapsar hale gelmesiydi.

Temmuz 1908 sonrasında yeni rejim mali merkezîyetçiliği gerçekleştirmeye ve maaş ödemelerini düzene koymaya çalışmışlarsa da bu çabalar kapsamlı bir başarıya ulaşmamıştır³¹⁹. Tüm bunların yanı sıra mazuliyet maaşı almaksızın sıkça açıkta kalma vakalarının yaşanması ve ayrıca suistimal iddialarını sonuçlandırma konusunda Bâb-ı Âli'nin yavaş ve etkisiz tavrı II. Meşrutiyet döneminde de yolsuzluk ve suistimal iddialarının gündemde kalmasına neden olmuştur³²⁰. Yeni rejim bürokrasideki yolsuzlukları önlemek vurgusuyla iktidara gelmesine ve yapılan tüm reformlara rağmen sistemli yolsuzlukların hala

³¹⁵ BOA, A.MKT.MHM 735-17.

³¹⁶ Nitekim II. Meşrutiyet öncesi atanan son Basra valisi Hasan Bey, bölgede çalışan Amerikalı yetkililerle yapmış olduğu bir mülakatta çalışmakta olduğu 13 ay için yalnızca 8.000 lira maaş aldığını ve bu pozisyona gelebilmek için ise zaten 5.000 lira vermiş olduğunu ifade etmişti. Dönemin Basra valisi ayrıca görevden azledilme olasılığının da altını çizerek İstanbul'a dönmesi durumunda yeni bir atama için yeniden 5-6 bin lira ödemek durumunda kalacağını belirtmiş ve Osmanlı memurlarının yalnızca açıklarını kapamak için uğraştıklarını vurgulamıştı. Van Ess, *a.g.e.*, s.55. Bu durum kimi zaman yalnızca alt kademeli memurlarla da sınırlı kalmamıştır. Buna verilebilecek en güzel iki örnek Arab İzzet ve Fehim Paşa vakalarıdır. Findley, *a.g.e.*, ss.201-202.

³¹⁷ Carter Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul 1996, s.319.

³¹⁸ Aynı eser, s.321, 323.

³¹⁹ Aynı eser, s.329.

³²⁰ Aynı eser, ss.231-234.

memuriyet yaşamının bir gerçekliği oluşu, II. Meşrutiyet yönetimlerinin bu konudaki başarısızlığına işaret etmektedir³²¹.

Temmuz 1908'le birlikte yeni yönetimin eski rejimi tasfiye etmek adına sivil bürokraside yapmış olduğu ilk girişim tensikat uygulaması olmuştur. Tensikat uygulaması Osmanlı İmparatorluğu'nun her kesiminde olduğu gibi Basra da etkili olmuştur. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından Basra valisi Hasan Bey görevinden alınmış ve hakkında "irtikâb" suçuyla soruşturma başlatılmıştır.

Basra Valiliğine Eylül 1906'da atanan Abdurrahman Hasan Bey, II. Abdülhamid döneminde Şûra-yı Devlet üyeliğinde bulunmuş ve Seyyid Tâlib el-Nâkib ile beraber çalışmıştı³²². Yine Seyyid Tâlib gibi Şeyh Abu'l-Huda'nın himayesinde olan Hasan Bey'in³²³ yerine meşrutiyetin ilanının hemen akabinde Ağustos 1908'de Muharrem Efendi tayin edilmiş ve Hasan Bey'in görevinden alınması üzerine merkeze vali lehinde birçok telgraf gönderilmişti. Zübeyr'den Mişrizâde Abdülkerim ve Zübeyr Müftüsünün; Basra'dan ise Abdülvahidzâde Mahmud ve Müllakzâde el-Hac Hamud'un başını çektiği ve bir çok eşraf, tüccar ve müllakın imzalarını taşıyan bu telgraflarda Hasan Bey'in Basra'da yaptığı olumlu faaliyetlerden duyulan memnuniyet ifade edilmiş ve valinin yerinde kalması talep edilmişti³²⁴.

Eşraftan gelen bu yöndeki talepler merkez tarafından dikkate alınmamış ve Basra'daki vali değişikliğinin hemen akabinde, Eylül 1908'de Hasan Bey hakkında soruşturma açılmasına karar verilmişti. Soruşturmanın nedeni ise Basra Nizamiye Kumandan vekili Tahir Paşa tarafından, Hasan Bey aleyhine merkeze gönderilen ve valinin irtikâba karıştığını iddia eden bir şikâyeti³²⁵. Tahir Paşa, Hasan Bey'in pek çok suistimal ve irtikâbda bulunduğunun rivayet edildiğini fakat meydana bir iddia sahibi olmadığı için bunların meydana çıkarılması mümkün olmadığını ifade etmiş ve sâbık Basra valisinin irtikâb etmiş olduğu meblağı

³²¹ *Aynı eser*, s.361. Nitekim Irak'ın "irtikab borsası" olarak tabir edilen Ammare'de görev yapan bir kaymakamın maaşı bin beş yüz kuruştan ibaretti. Bu durum ise bölgeye namuslu ve muktedir şahısların gitmesini engellemekte, görev alanların ise suistimal yoluna başvurmalarına neden olmaktadır. Beyoğlu, *a.g.e.*, s.88.

³²² Kahire doğumlu olan ve Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Hasan Bey, Beyrut, Adana, Trablus Şam, Haleb gibi bir çok bölgede ve çeşitli komisyonlarda görev yaptıktan sonra Eylül 1906'da Basra valiliğine atanmıştı. Hasan Bey, Adana vilayetine bağda Kozan Sancağı'ndaki mutasarrıflık görevindeyken "harekat-ı gayr-ı murziyesi" tasik edilmiş ve bu görevde daha fazla kalması uygun görülmediğinden azledilmişti. BOA, *DH.SAİD.d 22*, Lef 465-466, BOA, *DH.SAİD.d 150*, Lef 379.

³²³ Çetinsaya, *a.g.e.*, ss.70-71.

³²⁴ BOA, *Hariciye Nezareti Mütenevvia Eyrâkı (HR.MTV) 736-57*; BOA, *HR.MTV 736-42*; BOA, *DH.EO 534-87*; BOA, *DH.EO 534-90*, BOA, *DH.EO 534-116*, Lef 1-2.

³²⁵ BOA, *DH.MKT 2622-63*, Lef 1. Burada dikkat çekici olan nokta Tahir Paşa'nın, Hasan Bey'in görevinden alınmasından bir kaç gün sonra merkeze bir dilekçe göndererek Basra valiliğine atanmayı talep etmesiydi. BOA, *DH.EO 534-94*.

gösterdiği iddia olunan defterleri merkeze göndermişti³²⁶. Tahir Paşa'nın yanı sıra Hasan Bey döneminde Basra'da çalışmış olan Akka Mutasarrıfı Esad Tevfik Bey de, Aralık 1908'de gönderdiği bir telgrafla Hasan Bey'in irtikâbından şikâyet etmişti. Hasan Bey'in irtikâbı nedeniyle Müntefik ve Ammare aşiretleri arasında mukataalara dayalı ihtilaflar çıktığını iddia eden Esad Bey, bu durumun hükümete senelerdir ödenmesi gereken borçların geri alınamamasıyla sonuçlandığını ve hazinenin bu nedenle zarar gördüğünü belirtmişti³²⁷. Esad Tevfik Bey'in şikâyeti de incelenmek üzere Şûra-yı Devlet'e gönderilmişti³²⁸.

Söz konusu şikâyetler üzerine Şûra-yı Devlet Mart 1909'da bir mazbata hazırladı. Normal şartlarda devlet memurlarının bu tarz ihbarlar neticesinde bu şekilde zanlı durumuna düşürülmesinin uygun olmayacağı ifade edilen mazbatada Tahir Paşa'nın gönderdiği deftere rağmen ortada bir davacı bulunmadığı vurgulanmış ve bu meselenin hakkıyla ortaya çıkarılmasının mümkün olmadığını belirtilmişti. Buna rağmen Şûra-yı Devlet, Basra valisi Muharrem Efendi tarafından Hasan Bey hakkında yaptırılan tahkikatın sonuçlarını dikkat çekici bulmuştu³²⁹. Nitekim Muharrem Efendi, Hasan Bey'in idaresi zamanında pek çok suistimaller meydana geldiği ve bu yüzden vilâyetin hemen her tarafında asayişin bozulmuş olduğunu ve çeşitli vesilelerle birçok kişiden yüklü miktarda paralar alındığının işitilmekte olduğunu ifade etmişti. Muharrem Efendi'ye göre Hasan Bey, özellikle mukataaların ihalesinde kendi çıkarlarını devletin çıkarların üzerinde tutarak yolsuzlukta bulunmuştu³³⁰. Nitekim Basra valisinin incelemelerine göre Hasan Bey, Mecer-i Sagir mukataasını gereğinden daha düşük bir bedelle bölgenin ünlü şakilerinden Gazban'a ihale etmiş ve bunun karşılığı olarak da beş bin lira rüşvet almıştı³³¹. İşte bu nedenlerle Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi, Tahir Paşa'nın gönderdiği defteri göz önüne almış ve Basra vilâyeti tarafından Hasan Bey hakkında soruşturma başlatılmasına ve bu konuda malumatı olanların sorgulanmalarına karar vermişti³³².

Şûra-yı Devlet'in mazbatasının ardından yaklaşık üç aylık bir zaman geçmesine rağmen soruşturmada bir ilerleme kaydedilememişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Basra vilâyetine bir telgrafla Hasan Bey hakkındaki soruşturmanın hızlandırılmasını talep etti³³³.

³²⁶ BOA, *DH.MKT* 1305-28. Tahir Paşa'nın yanı sıra bir çok askeri memurun imzasının bulunduğu ve Hasan Bey'in döneminde yapılan yolsuzluklara dair başka bir telgraf da aynı tarihlerde merkeze ulaşmıştı. BOA, *DH.EO* 534-8.

³²⁷ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 21.

³²⁸ BOA, *DH.MKT* 2766-51.

³²⁹ BOA, *ŞD* 2201-22, Lef 1.

³³⁰ *Aynı vesika*, Lef 2.

³³¹ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 1-4.

³³² BOA, *ŞD* 2201-22, Lef 2.

³³³ BOA, *DH.MKT* 2848-84.

Fakat Dâhiliye Nezareti'nin bu uyarısı işe yaramamış³³⁴ ve Hasan Bey'e ait soruşturma evrakı ancak 1909 Eylül ayının sonunda merkeze ulaştırılabildiği³³⁵. Soruşturmada yaşanan bu gecikme üzerine Hasan Bey 20 Aralık 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe gönderdi. Hasan Bey dilekçesinde, Tahir Paşa tarafından hiçbir esasa dayanmayan ve resmiyete konmaya bile layık olmayan, intikam almak maksadıyla kendisi aleyhine bir varaka tertip edilmiş olduğunu savunmuştu. Sâbık vali ayrıca kendisi hakkındaki tahkikatın Şûra-yı Devlet tarafından bitmez tükenmez araştırmalara tabi tutularak, en büyük cinayetlerin tahkikatına bile yetebilecek olan bir buçuk sene zarfında bir neticeye vurdurulamadığının altını çizmişti. Hasan Bey, Basra'da altı aylık bir araştırma aşamasından sonra tam aklanmak üzereyken Şûra-yı Devlet tarafından buna da kanaat getirilememiş ve genel af kapsamında dosyası bir kez daha incelenmek üzere Basra'ya gönderilmişti. Soruşturmanın bu şekilde bir buçuk seneden beri devam etmesi ve henüz bir karara varılamaması sâbık Basra valisine göre Tahir Paşa'nın şikâyetinin intikam ve garaz nedeniyle yazıldığına dair en büyük delildi. Bu zaman zarfında “mahv ve harâb” olduğunu ifade eden Hasan Bey, kendisi hakkındaki muamelenin Meclis-i Vükelâ kararıyla yapılmasını, ayrıca kendisine ma'zuliyet maaşı bağlanmasını talep ediyordu³³⁶. Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi tarafından Hasan Bey'in dilekçesine binaen verilen kararda, sâbık vali hakkındaki iddiaların rivayet derecesinde bulunduğu ifade edilerek kendisinin genel aftan yararlanmak istemediği ve hakikat ve beraatının ortaya çıkmasını arzu ettiğinin altı çiziliyordu. Hasan Bey hakkındaki soruşturmanın Basra valisi Süleyman Nazif Bey tarafından gerçekleştirilecek tahkikatla bir kez daha inceleneceğini ifade eden Mülkiye Dairesi, Nazif Bey'in yapacağı tahkikatın adaletinden şüphe duyulmaması gerektiğini vurgulamıştı. Abdurrahman Hasan Bey'in haysiyet ve haklarını koruyarak gerçekleri ortaya çıkarmaya yönelik bu muameleye karşı sâbık valinin cevaben kullandığı taarruzvari ifadeler Mülkiye Dairesi tarafından uygunsuz olarak nitelendirilmişti. Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi ayrıca, gerçeklerin açığa çıkmasında yaşanan bu gecikme nedeniyle Hasan Bey tarafından talep olunan ma'zuliyet veya tekaüd maaşına nailiyetin ise tensik komisyonu tarafından karara bağlanacağını hatırlatmıştı³³⁷. Hasan Bey hakkında, Süleyman Nazif tarafından da tahkikat icra edilmiş³³⁸ fakat yine bir karara varılamamış ve nihayet 1910 Mart'ında Hasan Bey'in genel af kapsamında tutulmasına

³³⁴ BOA, DH.MKT 2890-32; BOA, DH.MKT 2900-14, Lef 2.

³³⁵ BOA, DH.MUI 15-2—11, Lef 3.

³³⁶ BOA, ŞD 56-27.

³³⁷ BOA, A.VRK 719-10.

³³⁸ BOA, DH.MUI 34-2—31, Lef 1.

karar verilmişti³³⁹. Fakat buna rağmen sorun, en azından Hasan Bey açısından, çözüme ulaşmamıştı. Nitekim Hasan Bey, Ağustos 1913’de Sadaret’e bir arıza göndermiş ve kendisi hakkında yapılmış olan suçlamaların, bir buçuk senelik tahkikat neticesinde ispat edilememiş olmasına rağmen, siciline işlendiğinden şikayet etmiş ve kendisi hakkındaki tahkikat evrakının bulunarak yeniden Şura-yı Devlet’e havale edilmesini talep etmişti. Hasan Bey’in talebi doğrultusunda konu Şura-yı Devlet’e havale edilmiş fakat kurum Hasan Bey’in sicilinde düzeltilmesi gerekli bir ögeye rastlamamıştı³⁴⁰.

Devr-i sâbık valisi Hasan Bey’in görevinden alınmasının akabinde bölgede II. Abdülhamid döneminden kalan memurların bir kısmının tasfiyesi gündeme gelmişti. Nitekim Mart 1909’da Basra vali vekili ve Defterdârı Şevket Bey, merkeze gönderdiği çeşitli telgraflarla “ihânetleri” malum olan devr-i sâbık “enkazı”nın bir an önce vilâyetten gönderilmesi gerektiğini vurgulamıştı³⁴¹. Şevket Bey, bunun üzerine merkeze bir telgraf daha göndermiş ve tasfiye edilmesi gereken memurların isimlerini vermişti. Basra Defterdârı’na göre Basra’dan gönderilmesi gereken memurların en muzırı mektubi mümeyyizi Abdülmecid Bey’di. Abdülmecid Bey’in Hükümetin sırlarını ücret karşılığında aşiret reislerine sattığını ve Ammare’nin meşhur eşkıyalarından Gazban’a merkez vilâyette vekâlet ettiğini iddia eden defterdâra göre, Abdülmecid Bey “desâisle, ihânetle topladığı beygirlerce liralarıyla her bir mefsedeti ik’a etmekte” idi. Şevket Bey, bu şahsın acilen azli ve bu olamadığı takdirde ise Van, Trabzon gibi sorun çıkaramayacağı uzak bir memlekete tayin edilmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Basra’dan tasfiye edilmesi gereken bir diğer mülki memur ise Ammare arazi-i seniyye ve Basra ve Mecidiye vapurları müdüriyetlerine tayin edilen İbrahim Paşa’ydı. Şevket Bey, İbrahim Paşa’nın memuriyetinin verdiği yetkilere dayanarak aşiretler arasında sorun yarattığını ve bu şekilde “cebini doldurduğunu” iddia etmiş ve şahsi menfaatlerini teminden başka bir şey düşünmeyen bu şahsın bölgeden uzaklaştırılması gerektiğini belirtmişti³⁴². Meclis-i İdare-i Vilâyet başkâtibi Reşid Efendi’nin de bölge ahalisine nüfuz ederek şahsi menfaatlerini ve muzır emellerini uygulamaya çalıştığını belirten Şevket Bey, bu şahsın refiki

³³⁹ BOA, DH.MUİ 76-1—48, Lef 1.

³⁴⁰ BOA, A.VRK 785-47, Lef 2. Gerçekten de Hasan Bey’in sicilinde iddiaların aksine, kendisinin Basra valiliği döneminde zimmetine para geçirme suçuna bulaşmadığı ve vilayette olumlu hizmetlerde bulunduğu dair bir kayıt bulunmaktaydı. Hasan Bey’in sicili için bkz. *Aynı vesika*, Lef 1.

³⁴¹ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 67.

³⁴² İbrahim Paşa hakkındaki iddialar bununla da sınırlı değildi. Nitekim İbrahim Paşa, Şubat 1909’da Ammare Mutasarrıfı Rakım Efendi hakkında buradaki mukataaların ihalesinde suistimali olduğuna dair suçlamalarda bulunmuş ve bu suçlamalar nedeniyle mutasarrıf hakkında soruşturma başlatılmıştı. Daha önce Cidde mutasarrıflığında da olan Rakım Efendi, ayrıca Medine evkafından bir nahilistanı şüpheli bir şekilde Menşî Şalon ve Gürcü Şantob’a vermekle de suçlanmaktaydı. Bu muamele ise halk nezdinde tepkiyle karşılanmış ve merkeze Rakım Efendi’nin bölgedeki olumlu icraatları ile İbrahim Paşa’nın yolsuzluklarından bahseden birçok telgraf ulaşmıştı. BOA, DH.MUİ 70-1—12, Lef 2; ŞD 906-903; BOA, ŞD 908-906; BOA, ŞD 910-908; BOA, DH.MUİ 38-1—27; BOA, A.VRK 782-24; BOA, DH.EO 569-34, Lef 10 ve 50.

olan mümeyyiz Abdülmecid Efendi gibi başka bir vilâyete naklinin lüzumunu vurgulamaktaydı. Nitekim bölgedeki durumun daha kötüye sürüklenmemesi için bu üç zatın, ilk vapurla Bağdad'a gönderilmeleri gerekmekteydi³⁴³. Şevket Bey, Basra'dan tasfiyesi gereken Maliye Nezareti'ne bağlı memurlardan da bahsetmekteydi. Şevket Bey muhasebe-i vilâyet mümeyyizleri ile Ammare muhasebecisinin “irtikâba isti'dâd-ı fevkalâdeleri hasebiyle bunlar hakkında tahkikat icrasıyla hiçbir neticeye varılamayacağını ifade ederek bu şahısların devletin malını hususi malları gibi kullandıklarını belirtiyordu. Söz konusu memurların aşiretleri sık sık hükümete karşı ayaklandırarak bundan menfaat ettiklerini de sözlerine ekleyen Basra Defterdârı, bunların başka bölgelere naklini talep etmekteydi. Zira “devr-i sâbıkın terk ettiği en muzır enkazın” kısa sürede tasfiye edilememesi durumunda vilâyet büyük bir tehlike altında kalacaktı³⁴⁴.

Basra vali vekili ve defterdârı Şevket Bey, Nisan 1909 tarihinde merkeze aynı mealde bir telgraf daha göndermişti. Basra Defterdârı, “ruh-ı istibdaddan ibaret olan” kuvve-i ıslahiye kumandanı Yusuf Paşa ve Basra'da fesat yayarak çıkar elde eden Ammare arazi-i seniyye müdürü İbrahim Paşa'nın derhal Irak'tan çıkarılmaları gerekliliğini ifade etmişti. Ayrıca meşruti idareden memnun olmayan ve daima “tefrik-i anâsır”la uğraşmakta olan ceza reisi İshak Efendi ve “zaman-ı âdil-i hazıraya yakışmayan” nüfus memuru Ahmed Efendi'nin de Basra'da memuriyete devam etmeleri Şevket Bey tarafından tehlikeli görülmüştü³⁴⁵.

Devamlı olarak tehlikeli gördüğü memurları merkeze bildiren Şevket Bey'in hakkında da diğer memurlar hakkındaki şikâyetleriyle bir tezat oluşturacak şekilde iddialar bulunmaktaydı. Nitekim bölgede tahkikat yapan Bağdad vali muavini Mümtaz Bey, Haziran 1909'da merkeze verdiği raporda Şevket Bey'in kötü hal ve irtikâbının tüm bölge tarafından konuşulduğu ifade etmişti. Defterdârın bu kötü şöhretinin Bağdad'a kadar ulaştığının da altı çizilen rapordaki en dikkat çekici iddia ise Şevket Bey'in asaleten veya vekâleten valilikte kalabilmek için Arif Bey aleyhinde tertibatta bulunduğu kanıtlarla sabit olmasıydı³⁴⁶. Mümtaz Bey'in bu raporu üzerine Şevket Bey işten el çektirilmiş ve hakkında soruşturma başlatılmıştı³⁴⁷. Şevket Bey ise yapılan bu suçlamaların yalan ve iftiradan ibaret olduğunu savunmuş ve merkezden sicilinin düzeltilmesini talep etmişti³⁴⁸. Şevket Bey'in bu talebi

³⁴³ BOA, DH.MKT 2808-84, Lef 1.

³⁴⁴ Aynı vesika, Lef 2.

³⁴⁵ BOA, DH.MKT 2808-19, Lef 1. Dâhiliye Nezareti, Şevket Bey'in şikâyetlerinde ismi geçen şahıslar hakkında yeni vali Arif Bey'in Basra'ya varışının ardından inceleme başlatılarak, uygulanacak kararın bu şekilde alınmasını uygun görmüştü. Aynı vesika, Lef 2.

³⁴⁶ Aynı vesika, Lef 104.

³⁴⁷ BOA, HR.MTV 740-68, Lef 2.

³⁴⁸ BOA, DH.MUI 117-16.

Maliye Nezareti tarafından kabul görmemiş ve kendisinin memurluktan azledildiği bir kez daha tebliğ edilmişti.

Şevket Bey, işten el çektirilmesi üzerine yerine vekil olarak tayin edilen Basra muhasebe mümeyyizi Hüseyin Efendi Temmuz 1909'da merkeze bir telgrafla Basra sabık defterdarının adamları vasıtasıyla kendisini öldürmeye teşebbüs ettiğini bildirmişti. Hüseyin Efendi, Şevket Bey'in adamlarının gündüz vakti kendisini kesici bir aletle darb ederek öldürme girişiminde bulduklarını belirterek ve can güvenliğinin ancak jandarma ve polis vasıtasıyla sağlandığını ifade etmekte ve merkezden hayatının muhafazasını talep etmekteydi³⁴⁹. Merkeze yapılan bu şikayetin akabinde ise Şevket Bey, ahaliden iki bin liraya yakın borç almış ve bu paraları geri ödenmeden 16 Temmuz 1909 tarihinde vapura binerek Basra'dan "savuşmuş"tu³⁵⁰. Sabık Basra defterdarının bölgeden ayrılmasının ardından Maliye Nezareti, azledildiği vilayetçe bilinen bir memurun "savuşmasına" meydan verilmesi nedeniyle tahkikat başlatmıştı³⁵¹. Dönemin Basra valisi Arif Bey, Şevket Bey'in azlinin akabinde kendisi hakkında bölgeden ayrılmasını men edecek veya göz altına alınmasını gerektirecek bir emir alınmadığını hatırlatarak ayrıca kendisinin de firar gibi istikbalini mahvedecek bir harekette bulunmasının da beklentiler haricinde olduğunu ifade etmişti. Şevket Bey, Basra'dan ayrılışını gizli tutmuş ve ailesini İstanbul'a göndermek üzere Alman vapuruna kadar uğurlayacağını söyleyerek etmiş ve akabinde eşiyle beraber vapura binerek Basra'yı terk etmişti. Basra valisi Arif Bey, sabık defterdarın bindiği vapurun bir ecnebi vapurunu olduğuna dikkat çekerek bu şekilde bir ecnebi vapurundan kendisini indirmenin imkan haricinde olduğunu ifade etmiş ve bu nedenlerle vilayetin bu konuda yapacak bir girişimi kalmadığını belirtmişti³⁵².

Meşrutiyetin yeninde ilanının akabinde devr-i sâbıkın memurlarını temizlemek için tensikata gidilmiş olsa da, kimi zaman bunun tersi uygulamalar da kendini gösterebilmekteydi. Buna en güzel örnek olarak Müntefik Mutasarrıfı Hamdi Paşa'yı vermek mümkündür. Hamdi Paşa, selefi Necib Bey'in Sadun Paşa'ya meyyal bir politika izlemesi neticesinde³⁵³ görevinden alınmasıyla Mayıs 1908'de Müntefik Mutasarrıflığına atanmıştı³⁵⁴. Memuriyete tayininin hemen akabinde meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi, Hamdi Paşa'nın memuriyetten azli hakkında çeşitli taleplerin de merkeze ulaşmasına neden olmuştu. Nitekim dönemin Hayy Kaymakamı Tevfik Bey Temmuz 1908'de gönderdiği telgrafında, Hamdi

³⁴⁹ BOA, *DH.MKT* 2881-19, Lef 1-2.

³⁵⁰ BOA, *DH.MKT* 2883-8, Lef 1.

³⁵¹ BOA, *DH.MKT* 2906-18, Lef 1.

³⁵² *Aynı vesika*, Lef 3.

³⁵³ Necib Bey'in bu faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.MKT* 1233-45, Lef 1-11.

³⁵⁴ *Aynı vesika*, Lef 12.

Paşa'nın kanuna aykırı faaliyetlerde bulunduğunu iddia ederek, bu zatın yerine “meşrutiyet-perver” bir mutasarrıf atanmasını talep etmişti³⁵⁵. Hamdi Paşa'nın selefi ile yakın ilişkileriyle ünlenen Müntefik aşiretleri reisi Sadun Paşa ise, Kasım 1908'de Müntefik Mutasarrıfını iktidarsızlık ve yolsuzlukla suçlamış ve yeni bir mutasarrıfın atanmasını istemişti³⁵⁶. Hamdi Paşa ise “ikide bir azl ve tebdil ile tehdid” edildiğinden bahisle bu durumun kendisini olumsuz yönde etkilediğini merkeze ifade etmiş ve “mağdur” olmamak adına başka bir memuriyete naklini istemişti³⁵⁷. Dâhiliye Nezareti ise, devr-i sâbıkın son günlerinde görevine atanan Müntefik Mutasarrıfı'nın görevinde kalmasını uygun görmüştü³⁵⁸.

Meşrutiyetin yeniden ilanının ardından eski rejimin “artıkları temizlendikten” sonra da bölgedeki memurlar hakkındaki yolsuzluk iddiaları dinmemiştir. Bu iddiaların en çok yoğunlaştığı alanlar ise, bölgedeki en stratejik noktalar olan Ammare ve Müntefik Mutasarrıfları ve mülkiyetle ilgili memuriyetler olmuştur. Bununla birlikte nadiren valiler hakkında da yolsuzluk suçlamalarıyla karşılaşmıştır.

“Devr-i sabık”ın Basra valisi Hasan Bey dışında bu dönemde yolsuzluk suçlamasıyla karşılaşan tek vali Hasan Rıza Paşa olmuştu. Sabık Kurna mal müdürü Şakir Efendi Temmuz 1912 tarihinde merkeze göndermiş olduğu bir telgrafla Basra valisi Hasan Rıza Paşa'nın Donanma ianesinden toplanan paralardan bir kısmını zimmetine geçirdiğini ve kendisinin de bu olayın üzerine gittiği için görevinden azledildiğini iddia etmişti³⁵⁹. Bu ihbarın Donanma Cemiyeti vasıtası ile Dahiliye Nezareti'ne ulaşması³⁶⁰ üzerine nezaret, Basra valisini durumdan haberdar etmişti. Basra valisi ise buna karşılık merkeze gönderdiği telgrafta “cevap vermeyi dahi kendisine zul gördüğü gibi böyle bir sualin vüruduna teessüf ettiğini” ifade etmişti³⁶¹. Nezaret ise her ne kadar kendileri tarafından böyle bir iddiaya itibar edilmemişse de Şakir Efendi'nin Donanma Cemiyetine ve merkezde bir çok noktaya şikayette bulunmuş olduğunun altını çizmiş ve bu nedenle Basra valisi Hasan Rıza Paşa'yı bu şahsa karşı iftira davası açması konusunda uyarmak istemişti³⁶².

Dahiliye Nezareti'nin bu telgrafına Basra valisinin yanıtı ise sert olmuştu. Hasan Rıza Paşa, “sözlerime nezaret tarafından güvenilmediğini bilmiş olsam her namuslu adam gibi memuriyetten çekilirdim” sözleriyle başladığı telgrafında bir valinin Donanma ianesinin “birkaç parasına tenezzül etmeyeceğinin” takdir edilmiş olması gerektiğini ifade etmişti.

³⁵⁵ BOA, DH.MKT 2878-35, Lef 1.

³⁵⁶ BOA, DH.MKT 2654-98, Lef 1.

³⁵⁷ BOA, DH.MUI 36-1—68, Lef 3.

³⁵⁸ Aynı vesika, Lef 1.

³⁵⁹ BOA, DH.MTV 29-41, Lef 4.

³⁶⁰ Aynı vesika, Lef 5.

³⁶¹ Aynı vesika, Lef 6.

³⁶² Aynı vesika, Lef 3.

Kendisine bu tarzda gönderilen bir telgrafi “daima bir şüpheyeye müstenid gibi telakki” edeceğini de vurgulayan Basra valisi, Şükrü Efendi hakkında iftira suçuyla dava açtığının da altını çizmişti³⁶³.

Hasan Rıza Paşa’dan alınan bu sert cevap üzerine Dahiliye Nezareti vilayete bir telgraf daha göndermiş ve neredeyse özür diler bir üslupla Basra valisinin gönlünü almıştı. Nezaret Basra valisine gönderilmiş olan bu telgrafın sebebini “hem hakikati anlamak hem de memuru ikaz etmek” olarak tanımlamış ve meselenin direk olarak Hasan Rıza Paşa’nın şahsına iletilmesini de merkezin kendisine olan itimadının ispatı şeklinde yorumlanması gerektiğinin altını çizmişti. Donanma Cemiyeti’nin kendilerine yapmış olduğu resmi başvuru nedeniyle böyle bir muamele icra etmeye mecbur olunduğunun da altını çizen nezaret Hasan Rıza Paşa’ya kendisine yöneltilen bu soruların emniyetsizlik olarak algılanmaması gerektiğine vurgu yapmıştı³⁶⁴. Dahiliye Nezareti’nin Donanma Cemiyeti’ne Hasan Paşa hakkındaki iddiaların bir iftiradan ibaret olduğunu bildirmesi üzerine de mesele kapanmıştı³⁶⁵.

Bahsedilen dönemde yolsuzluk suçlamalarıyla sıkça karşılaşan memurların arasında Ammare ve Müntefik mutasarrıfları yer almaktaydı. Ammare ve Müntefik, bu bölgelerde bulunan mukataalar nedeniyle Osmanlı Devleti açısından Basra’daki stratejik noktalar arasında addedilmekteydi. Bunun yanı sıra bölgedeki geniş miktardaki değerli mukataalar ve bu mukataaların ihale sistemi, bölgedeki memurlar hakkındaki yolsuzluk iddialarını da beraberinde getirmekteydi. Nitekim Ammare Mutasarrıfı Rami Bey’in gayr-i meşru hareketleri ve bazı mukataa ihalelerindeki suistimalleri³⁶⁶ nedeniyle bölgedeki aşiretler arasında çatışmalar yaşanmıştı³⁶⁷. Bunun neticesinde Rami Bey, hakkındaki yolsuzluk iddiaları gerekçe gösterilerek Nisan 1912’de görevinden azledilmiş³⁶⁸ ve hakkında soruşturma başlatılmıştı³⁶⁹.

Gene 1912 yılının sonlarında, Ammare mutasarrıfı Sırrı Bey hakkında da yolsuzluk suçlamaları gündeme gelmişti. Hafire mukataası mültezileri ve Albu Muhammed aşireti reisleri Abdülkerim ve Falih es-Sayhud, Ekim ayında Sırrı Bey’in irtikâbının aleni olduğunu öne sürerek hakkında gerekenin yapılmasını talep etmişlerdi³⁷⁰. Sırrı Bey ise bu konuda merkeze yaptığı izahatta, bölgede yakın zamanda yapılacak seçimlere dikkat çekerek, seçim

³⁶³ Aynı vesika, Lef 9.

³⁶⁴ Aynı vesika, Lef 3.

³⁶⁵ Aynı vesika, Lef 8-9.

³⁶⁶ BOA, DH.SYS 25-53.

³⁶⁷ BOA, DH.SYS 25-50, Lef 2.

³⁶⁸ BOA, İ.DH 1492-1330.R.41, Lef 1.

³⁶⁹ BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR) 86-62, Lef 1.

³⁷⁰ BOA, DH.MTV 18-69, Lef 7. Zira bölgede Sırrı Bey’in mukataa mültezimlerinden dört bin lira rüşvet aldığı rivayet olunmaktaydı. BOA, DH.KMS 17-5.

döneminin yaklaşmasıyla hakkındaki “düzme şikâyetlerin sistematik bir şekil aldığı”na dikkat çekiyordu. Sırrı Bey bu suçlamalar karşısında, iki üç şahsın değil hatta bütün Ammare'nin aleyhinde bulunmasının bile, vicdanına karşı utanacak bir şeyi olmadığı için kendisini rahatsız etmediğini ifade ederek, kendisi için asıl meselenin bu şekilde yalan ve iftiraya fırsat verildiği takdirde bu şahısların girişimlerine hız verecekleri ihtimali olduğunu belirtiyordu. Ammare mutasarrıfı bu endişelerini Basra Vali vekili İzzet Bey'e de bildirmiş fakat bir yanıt alamamıştı³⁷¹. Sayhud kardeşlerin bölgedeki şekavetlerine de dikkat çeken Sırrı Bey, mebusluk hevesine düşmüş bazı memurların el altından bu şahıslara yardım ettiklerini ve mebus oldukları takdirde bu şahısların her maksatlarını yerine getireceklerine dair sözler verdiklerini ifade ediyordu. Sırrı Bey'e göre kendisinin işten el çektirilmesi ve akabinde soruşturma açılması, söz konusu şahısların cesaretini arttıracak, hükümetin nüfuz ve haysiyetini “hiç menzilesine indirecek” ve bu şahısları ileride üstesinden gelinemeyecek şekilde şımartacaktı. Ammare mutasarrıfının merkezden bu konudaki ricası ise, kendisinin iki aylığına Basra'ya veya Bağdad'a gönderilerek, yokluğundan bölgede gizli veya açık tahkikat yaptırılması ve hakkındaki suçlamalara bu şekilde karar verilmesiydi³⁷². Sırrı Bey, nezdindeki girişimlerine kulak vermeyen Basra vali vekili İzzet'ten şikâyet ederek Basra'ya bir an önce asaleten bir vali atanmasının önemine vurgu yapıyordu³⁷³.

Ammare mutasarrıfının bu ifadeleri neticesinde Dâhiliye Nezareti, Basra vali vekili İzzet Bey'e telgraf göndererek Sırrı Bey'in iddialarını iletmişti. Nezaretin talebi, bu konuda ciddi bir tahkikat yapılarak kanunlara uygunsuz hareketlerin engellenmesi ve bölgede asayişin sağlanmasıydı³⁷⁴.

Dâhiliye ile Basra vilâyeti arasındaki yazışmalarla eşzamanlı olarak merkeze Sırrı Bey'den şikâyeti havi bir telgraf daha gönderilmişti. Basra eşrafının önde gelen isimlerinden Hızırizâde Kasım, Mendilzâde Abdülvahab ve Abdüllatif el-Mendil imzalarını taşıyan şikâyette Sırrı Bey'in gayr-ı meşru yollardan çıkar sağladığı iddia ediliyor ve ayrıca mutasarrıf, seçimlere müdahale etmekle suçlanıyordu³⁷⁵.

Kendisi hakkında devam eden şikâyetler üzerine Sırrı Bey, “âcizleri en âlî mektebde okumuş, hayatımın bir senesini zindan ve mangallarda geçirmiş, memleketin sa'âdeti uğruna bir defa müebbed kürek, bir defa müebbed kal'abend cezâları ile mahkûm olmuş, şimdiye kadar bulunduğum me'mûriyetlerde mutlaka daha yüksek liyâkatimi fiilen isbât etmiş, vatanın

³⁷¹ BOA, DH.MTV 18-69, Lef 2.

³⁷² Aynı vesika, Lef 3.

³⁷³ Aynı vesika, Lef 4.

³⁷⁴ Aynı vesika, Lef 1.

³⁷⁵ Aynı vesika, Lef 13.

meşrû‘ evladlarındanım” ifadeleriyle kendini savunmul ve hakkında yapılacak muamelelerde önce Allah’ın sonra da hükümetin namusunun unutulmamasını rica etmişti³⁷⁶.

Sırrı Bey hakkındaki bu iddiaların üzerinden henüz bir sene geçmeden Ağustos 1913’de Ammare mutasarrıfı hakkında yeni iddialar öne sürülmüştü. İddialar Sırrı Bey’in bölge aşiretleri arasında fesat çıkardığı şeklindeydi³⁷⁷. Sırrı Bey, hem bir sene önceki hem de hali hazırdaki iddiaların Basra vilâyetinin teşebbüsleri neticesinde ortaya çıktığını öne sürerek hakkındaki iddiaları güçlendirmek için Basra vali vekili İzzet Bey’in kendisinin bazı telgraflarını sakladığını ifade ediyordu. Sırrı Bey, an itibariyle Alelgarbi şeyhlerinden Gazban ile Fahd arasında ortaya çıkan ihtilafa asayiş tehdit eder bir şekil verildiğini³⁷⁸, kendisinin bundan gayr-ı meşru çıkar elde ettiğinin öne sürüldüğünü belirtmişti. “... artık ağır görülen vücûdumu kaldırmak için yine dolaplar çevirmek, yine aynı sûrette lekelenmek isteniyorum” sözlerine yer veren Ammare mutasarrıfı, kendisinin uygulamaya çalıştığı tedbirlerin İzzet Bey tarafından engellendiğini vurguluyor ve kararı hükümete bırakıyordu:

“Alnım açık yüzüm pâk gidiyorum. Vilâyet kasd ediyor. Tedâbirimin şeref-i hükûmeti hâmiş bulunduğuna müte‘ahhidim. İrâde zât-ı devletlerininindir”³⁷⁹.

Sırrı Bey aynı gün merkeze bir telgraf daha göndermişti. Ammare mutasarrıfı, İzzet Bey’in kumandan olduğu dönemden beri kendisiyle arasında ihtilaf bulunduğunu ifade ederek İzzet Bey’in şahsen tanıdığı liva jandarma ve askeri memurlarına verdiği talimatlarla aleyhinde şikâyetler tertip ettirdiğini savunmaktaydı³⁸⁰. “Muhîte nazaran ehemmiyeti Anadolu’nun tavuk hırsızları nisbetinde kalan” Ale’l-garbi meselesine önem atfedilerek kendisine karşı hücumda bulunulduğunu da belirten Sırrı Bey, bunun tek nedeninin kendisinin Gazban’a karşı olmasından ileri geldiğini vurguluyordu. Bu “sahte hücumların” nezdinde bir kıymeti olmamakla beraber, bir gününü bile huzur ile geçiremediği memuriyetinden artık bıkkın dereceye geldiğini vurgulayan Ammare mutasarrıfı, Dâhiliye Nezareti’nden başka bir mahale naklini talep etmişti³⁸¹. Sırrı Bey’in telgrafından birkaç gün sonra Alelgarbi meselesi halledilmişti³⁸². Ale’l-garbi meselesinin hallini “hakîkatin tağyîri cûretini gösterenlerin

³⁷⁶ Aynı vesika, Lef 5.

³⁷⁷ BOA, DH.İD 182-11, Lef 48.

³⁷⁸ Nitekim Sırrı Bey bu konuda Basra vilâyeti vekâletine de bir telgraf göndermiş ve yaptığı uygulamaları savunmuştu. Sırrı Bey, şimdiye kadar hiçbir yanlış tedbir almadığını, bilakis tedbirlerinin uygulanmasına engel olduğunu İzzet Bey’e ifade etmiş ve kendisine çıkarılan bu müşkülâtı resmi belgelerle de ispat edeceğini vurgulamıştı. Aynı vesika, Lef 46.

³⁷⁹ Aynı vesika, Lef 45.

³⁸⁰ Nitekim Sırrı Bey, İzzet Bey’in kumandan olduğu dönemde de kendisinin icraatlarını eleştirmiş ve İzzet Bey’in hareketlerinin askerlikle bağdaştırılmayacağını belirtmişti. Aynı vesika, Lef 59.

³⁸¹ Aynı vesika, Lef 52.

³⁸² Aynı vesika, Lef 50.

inşallah yakında kalbleri gibi yüzleri de kara olacaktır”³⁸³ cümleleriyle değerlendiren Ammare mutasarrıfı, İzzet Bey’in kendisinin tedbirlerini engellemesi nedeniyle yüz bin liraya yakın hükümet alacağının elde edilemediğini ifade etmişti. Bu durum Sırrı Bey’e göre Irak’ın harap olmasına sebebiyet veren memurların, iş görmek isteyen memurlara ne gibi sorunlar çıkardıklarının göstergesiydi³⁸⁴.

Hakkında ortaya atılan iddialar ve İzzet Bey ile aralarında çıkan ihtilaf neticesinde, Sırrı Bey merkez tarafından Ammare mutasarrıflığından Kerbela mutasarrıflığına tayin edilmişti³⁸⁵. Tüm bu sorunlar neticesinde Kerbela gibi Irak’ın önemli bölgelerinden birine atanan Sırrı Bey, duygularını Dâhiliye Nazırı Talat Bey’e şu cümlelerle ifade etmişti:

*“Gâye-i endişem teveccühünüzü gâ’ib etmemek idi, o da husûl buldu. Bunların güneşe ma’rûz kalmış yüz gibi eriyeceklerini bilirim. Mübârek ellerinizi öperek arz eylerim”*³⁸⁶.

Sırrı Bey’in Kerbela Mutasarrıflığına atanmasının üzerinden aylar geçmesine rağmen, sâbık Ammare mutasarrıfı hakkındaki şikâyetler bir müddet daha devam etmişti. Nitekim bu şikâyetlerden birinde el-Ezirc aşireti reisi Ziyare el-Mesihi, Sırrı Bey’in kendine çıkar sağlamak amacıyla entrikalar çevirdiğini ve hukuka aykırı şekilde cereyan eden bu uygulamalar nedeniyle Mecn-i Sagir mukataasındaki hissesinden mahrum bırakıldığını iddia etmişti³⁸⁷. Bu iddialar üzerine Basra vali vekili İzzet Bey, Sırrı Bey hakkında tahkikat açılmasını istemiş ve bu amaçla Ammare’ye bir heyet göndermişti. Sırrı Bey ise, bu tarz bir tahkikatın İzzet Bey’in garaz ve husumetini ortaya çıkarmaktan başka bir işe yaramayacağı kanaatindeydi. Sırrı Bey’e göre, “geceye gündüz, gündüze gece” dedirtecek bir ortamda ve yine kendileri tarafından yapılacak bir tahkikatın mahiyetinin ne olabileceği hal-i hazırda dahi kestirilebilirdi. Sâbık Ammare mutasarrıfı bu nedenlerle, Bağdad maliye memurlarından oluşan bir heyetin kendisi hakkında tahkikatta bulunmasını talep etmekte ve bu vesileyle İzzet Bey’in “iki yüzlü politikasına inanılmamasını ehemmiyetle” arz etmekteydi³⁸⁸. Sırrı Bey’in bu telgrafının akabinde konu uzunca bir müddet sürüncemede kalmış ve nihayet Temmuz 1914 tarihinde bir müfettişin Ammare’ye giderek incelemelerde bulunmasına karar verilmişti³⁸⁹. Fakat Ağustos başında I. Dünya Savaşı’nın patlak verdiği göz önünde bulundurulursa bu soruşturmanın tamamlanamadığını tahmin etmek mümkündür.

³⁸³ Aynı vesika, Lef 49.

³⁸⁴ Aynı vesika, Lef 57.

³⁸⁵ BOA, İ.DH 1500-1331.L.04, Lef 2.

³⁸⁶ BOA, DH.İD 182-11, Lef 67.

³⁸⁷ Aynı vesika, Lef 75.

³⁸⁸ BOA, DH.İD 182-14, Lef 63.

³⁸⁹ Aynı vesika, Lef 65.

Yolsuzluğun en fazla görüldüğü alanlardan biri de kuşkusuz mülkiyetle ilgili olan memuriyetlerdi. 1908-1914 tarihleri arasında söz konusu memurlar arasında en şiddetli suçlamalara maruz kalan Basra Defter-i Hâkani Müdürü Mardinli Halet Efendi olmuştur. Sivas vilayeti defter-i hakani müdürlüğünden Eylül 1908'de Basra'ya tayin edilmiş olan³⁹⁰ Halet Efendi hakkında Eylül 1909'da görevinde suistimal yaptığı gerekçesiyle şikayette bulunulmuştu. Bu iddialara göre Halet Efendi hazineyi otuz bir bin liraya yakın bir zarara uğratmıştı³⁹¹. Ketebeden Ahmed Kemal ismiyle gönderilen şikayete göre Halet Efendi, "hazineyi adeta babasının malı gibi istediklerine ihsan etmek"³⁹² ve bölgedeki büyük miktardaki arazileri kanuna aykırı olarak hilelere başvurarak "ötekine berikine vermek"teydi. İddialara göre Halet Efendi, aynı muameleden muhtelif rüsumlar alarak istediklerinden harç alıp istediklerine harç almaksızın muamele yaparak senetler vermekteydi. Şikayette ayrıca "bütün vücûdu sû-i isti'mâllerle mülevves"³⁹³ olarak tanımlanan Halet Efendi'nin "evden eve dolaşmakta, eşrâfın, meclîs-i idâre-i vilâyet âzâlarının akıllarını karıştırmakta, alâkadarânın zihinlerini kurcalamakta" olduğu savunuluyordu. Söz konusu şikâyet şu taleplerle son bulmaktaydı:

"Bu hâl devr-i istibdâdda bile görülemediğinden bekâ-yı me'mûriyetleri maddeten ve ma'nen muzır olan bu gibi hâin ve mürtekbilerin haklarında ta'kîbât-i kânûniye ve mukteziyenin icrâsını hukûk-ı meşrûtiyet nâmına tekrâren istirhâm ... ederim"³⁹⁴.

Merkeze ulaşan bu şikayetlerin ardından Halet Efendi hakkında Ekim 1909'da emlak muamelelerinde yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle soruşturma başlatılmış³⁹⁵ ve bu soruşturma iki seneden fazla devam etmişti. Ayrıca soruşturma başlatılmasının ardından Halet Efendi görevinden de azledilmişti³⁹⁶. Bunun akabinde yeni Basra Defter-i Hâkani müdürü tarafından bölgede incelemeler yapılmış ve bu konuda merkeze Temmuz 1910 tarihinde bir rapor

³⁹⁰ BOA, *İrâde Defter-i Hakânî (İ.DFE)* 22-1326.Ş.08, Lef 12. Musul ve Bağdad vilayetlerinde bir çok görevde bulunmuş olan Salih Halet Efendi Arapça, Farsça ve Türkçe'nin yanı sıra Kürtçe de bilmekteydi. *Aynı vesika*, Lef 10.

³⁹¹ BOA, *DH.MUI* 21-3—2, Lef 10.

³⁹² *Aynı vesika*, Lef 7.

³⁹³ *Aynı vesika*, Lef 10.

³⁹⁴ *Aynı vesika*, Lef 8.

³⁹⁵ BOA, *ŞD* 892. Bu Halet Efendi hakkında icra edilen ilk soruşturma değildi. Nitekim Halet Efendi hakkında Kazimiye kazası bidayet mahkemesi baş kitabesinde iken tasdik etmiş olduğu bir senette suistimale neden olduğu gerekçesiyle soruşturma başlatılmıştı. BOA, *İ.DFE* 22-1326.Ş.08, Lef 10. Yapılan araştırma neticesinde Halet Efendi'nin davranışının usul dahilinde olduğuna karar verilmiş ve kendisi beraat etmişti. *Aynı vesika*, Lef 9. Yine Ekim 1904'te Musul vilayeti, Halet Efendi'nin bölge ahalisi arasında dedikoduya sebebiyet verecek bir takım hareketlerde bulunduğu gerekçesiyle memuriyetine devam etmesinin sakıncalı olduğunu merkeze bildirmiş ve bunun üzerine Halet Efendi görevinden azledilmişti. Fakat Defter-i Hakânî Nezareti tarafından yapılan incelemede Halet Efendi'nin mesuliyetini gerektirecek bir harekette bulunmadığına karar verilmiş ve kendisinin istihdamına izin verilmişti. *Aynı vesika*, Lef 8.

³⁹⁶ BOA, *ŞD* 80-39, Lef 23.

gönderilmişti. Raporda, Halet Efendi'nin hazineyi zarara uğratacak bir muamelede bulunmadığının yapılan sorgulamalardan anlaşıldığı ifade edilmekteydi³⁹⁷.

Bölgede yapılan incelemenin ardından konu Ocak 1911'de Şûra-yı Devlet Müdde-i Umûmiliği'ne havale edildi. Kurum, yaptığı incelemede her ne kadar Halet Efendi'nin yargılanmasını gerektirecek bir suç görülemediğini ifade etse de takdiri Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi'ne bırakmıştı³⁹⁸. Bu şekilde konunun Mülkiye Dairesi'ne havalesinin üzerinden altı aya yakın zaman geçmesine rağmen hala bir sonuç çıkmaması üzerine merkezden bir talimatla Halet Efendi hakkında soruşturmanın hızlandırılması talep edilmişti³⁹⁹.

Soruşturmanın bu denli geçmesi ve buna rağmen bir neticeye varılmaması üzerine Aralık 1911 tarihinde Halet Efendi merkeze bir dilekçe göndererek mağduriyetini bildirmişti. Halet Efendi, hıyaneti gazeteler tarafından bile ilan olunan bir şahsın şikâyeti ile iki seneden fazla bir zamandır görevinden azledilmiş olduğunu ifade ederek suçlamalar konusunda bir mesuliyeti olmadığını Defter-i Hâkani Nezareti Encümeni tarafından belirlenmiş olmasına rağmen soruşturmanın Şûra-yı Devlet'e nakledilmesinin kendisini perişan ettiğinin altını çizmişti. Halet Efendi ayrıca, Basra İdare Meclisi ve Tensikat Komisyonu tarafından da söz konusu soruşturmadaki suçsuzluğu, iyi hali ve hizmetlerinin takdir edildiğini vurgulayarak mağduriyetinin sona erdirilmesi için soruşturmanın hızlandırılmasını talep etmişti⁴⁰⁰.

Halet Efendi'nin dilekçesinden yaklaşık bir ay sonra 20 Ocak 1912 tarihinde Mülkiye Dairesi konu hakkındaki mazbatayı açıklamış ve söz konusu mazbatada Halet Efendi'nin yolsuzluk yapmadığı belirlenmiş ayrıca bazı eksik muamelelerde bulunmuş olsa da bunun kötü niyet taşımadığı vurgulanmıştı⁴⁰¹. Mazbatada ayrıca Halet Efendi'nin mesuliyetini gerektirecek hiçbir muamele olmadığı ve kendisinin erbab-ı vukuf ve malumattan olduğuna dair Basra Vilâyeti İdare Meclisinin kararına atıfta bulunulmuştu. Şûra-yı Devlet, Halet Efendi hakkındaki yargılama kararının Memurin Muhakematı Nizamnamesi uyarınca ait olduğu nezaret tarafından verilmesi gerektiğini ifade etmiş ve konu böylece Defter-i Hâkani Nezareti'ne havale edilmişti⁴⁰².

Yolsuzluk gerekçesiyle hakkında soruşturma açılan bir diğer Basra Defter-i Hâkani müdürü de Hakkı Bey'di. 1912 yılında Hakkı Bey'in emlak muamelesinde yolsuzluk yaptığı hakkında merkeze şikâyet telgrafları ulaşmış ve bunun üzerine Basra Vilâyet Meclisi konuyu görüşerek Hakkı Bey'in söz konusu muamelede karışıklık yaratarak muamelenin tehirine

³⁹⁷ Aynı vesika, Lef 18.

³⁹⁸ Aynı vesika, Lef 14.

³⁹⁹ BOA, ŞD 107-34.

⁴⁰⁰ BOA, ŞD 80-39, Lef 28.

⁴⁰¹ Aynı vesika, Lef 4.

⁴⁰² Aynı vesika, Lef 2.

sebebiyet verdiğini ifade etmişti. Bunun üzerine konu Defter-i Hâkani Nezareti'ne havale edilmişti⁴⁰³. Buna benzer bir şikâyet Haziran 1914'de bu sefer Basra Defterdârı Ceddi ve Vali Kumandanı Süleyman Şefik Paşa tarafından da merkeze iletilmişti. Ammare Emlak Müdürü Cemil Efendi'nin uzun bir zamandan beri kötü hali ile bölgede nam saldığını ifade eden Vali ve Defterdâr, maliye müfettişlerinin incelemelerinde de Cemil Efendi'nin kötü idaresi nedeniyle tahsilâtın yapılamadığının belirlendiğini vurgulamıştı. Emlak müdürü hakkında defalarca incelemede bulunulmuşsa da bunların neticesiz kaldığı ifade edilen telgrafta, bu durumun aşiretler ve ahali nezdinde kötü tesir bıraktığı gibi asayışı de bozduğunun altı çiziliyordu. Cemil Efendi hakkında halen şikâyetler devam etse de vali ve defterdâra göre tahkikat icrası hem vakte ihtiyaç duymaktaydı hem de bu gibi yolsuzluk ve rüşvet vakalarının ispatı mümkün olamamaktaydı. Cemil Efendi'nin, bölgenin durumu nedeniyle önemli ve nazik bir memuriyet olan emlâk müdüriyetinde kalmasının uygun olmayacağı ifade edilen telgrafta bu şahsın yerine iffet ve iktidar sahibi bir zatın süratle tayini talep edilmekteydi⁴⁰⁴. Vali ve Defterdârın bu talebi hemen yerine getirilmiş ve Ammare emlak müdürü Cemil Efendi azledilmişti⁴⁰⁵.

2.6. Sonuç

Abdülhamid, idari anlamda bir adem-i merkeziyetçilik veya yerel otonomiye işaret edebilecek her türlü harekete karşıt bir tutum sergilemişti. Bu nedenle Hamidiye döneminde Irak vilayet idaresi mülki ve askeri memurlar ile yerel seçkinler arasında kurulan dengeye dayandırılmıştı. Bu dönemde Irak'ta önde gelen eşraf aileleri hatırı sayılır bir yerel nüfuzla sahip olmuş ve hatta bir kısmı Yıldız'la direk bağlantı dahi kurmayı başarmıştı. Abdülhamid, yönetiminin başlangıcından itibaren yerel seçkinleri merkeze yabancılaştırmamak için büyük bir çaba göstermişti. Aynı şekilde Padişah, güçlü aşiret reisleri ile ters düşmemek için de azami gayret sarf etmiş ve bu kesimi darıltacak radikal önlemler almaktan imtina etmişti. Abdülhamid her daim dini ağırlığı olan eşraf ve güçlü aşiret reislerine karşı askeri önlemler almaktan çekinmiş ve yerel meseleleri uzlaşmacı bir üslupla çözmeye gayret etmişti. Bunun bir uzantısı olarak Abdülhamid, Irak vilayetini mümkün mertebe sükunet içerisinde tutmaya çalışarak bir problem çıkması durumunda yerel seçkinler veya aşiret reisleriyle karşı karşıya gelmektense çözümünü valiyi veya diğer yüksek rütbeli mülki memurları azletmekte bulmuştu.

⁴⁰³ BOA, DH.H 17-32, Lef 1-6.

⁴⁰⁴ BOA, DH.İD 182-16, Lef 4.

⁴⁰⁵ Aynı vesika, Lef 6.

Bu düşüncenin eseri olarak Hamidiye dönemi, Irak'ın bir çok önemli mülki memuriyete yerel seçkinler ile anlaşabilecek adayların tayin edilmesine şahit olmuştur⁴⁰⁶. Abdülhamid'in kendisine yönelik ortaya çıkacak bir muhalefet hareketinde, yerel seçkinlerden çok taşra memur ve bürokrat kesiminin yer alacağına dair endişesinin bu siyasetin arkasında yatan etkenlerden biri olduğunu ifade etmek mümkündür. Bunun yanı sıra Basra'nın İran sınırında yer alması nedeniyle oluşan kırılmalı ve stratejik yapısını da bu sebeplere eklemek mümkündür. Bununla birlikte Abdülhamid bir yandan yerel seçkinlere maksimum müsamaha politikası izlerken diğer taraftan da taşrada sorun çıkaran, sorun çıkarmaya müsait olan veya burada "gereğinden fazla" nüfuz elde etme ihtimali olan şahısları da çeşitli üst düzey pozisyonlara atayarak İstanbul'da gözetimi altında tutmayı tercih etmiştir⁴⁰⁷. Buna rağmen Hamidiye döneminin taşrada minimum problemi hedefleyen bu yaklaşımı yerel seçkinlerin merkez karşısında güçlenmesi sonucunu doğurmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreç ise Hamidiye döneminin tam tersine Osmanlı taşrasında yerel seçkinler aleyhine bir merkezileşme eğiliminin ortaya çıktığı bir döneme tekabül etmiştir. Aslında II. Abdülhamid dönemi de Arap vilayetlerinde merkezileşmeyi hedeflemiştir. Bununla birlikte bu merkezileşme, merkezi temsil eden taşra bürokratları üzerinden değil, yerel eşrafla II. Abdülhamid'in Arap danışmanlarının kurduğu bağlar vasıtasıyla sağlanmaya çalışılmıştır. Bu durum ise çoğu zaman eşrafi yerel düzeydeki memurların üzerinde tutan ve kimi zaman eşrafın istekleri doğrultusunda valilerin bile azledildiği bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. II. Meşrutiyet yönetimleri ise bu politikanın tam tersine Arap vilayetlerinde eşrafın gücünü kırma siyasetine odaklanmış ve taşrada merkezin gücünü hakim kılmak adına genel anlamda taşra bürokrasisini, hassaten ise merkez tarafından atanan valileri ve ordu kumandanlarını ön plana çıkarmışlardır. Merkezin bu politikasına rağmen söz konusu dönemde bir çok valinin yerel eşrafın nüfuzuna yenik düştüğünü ve devlettense bu kesimle bir ittifaka gittiğini ifade etmek mümkündür. Bunda kuşkusuz İmparatorluk genelinde yükselen adem-i merkezîyetçilik ve milliyetçilik hareketlerinin etkisi yadsınmaz. Zira Arap vilayetlerinde yükselen adem-i merkezîyetçilik talepleri ve İttihat ve Terakki yönetimlerinin artan merkezileşme çabalarına karşı İmparatorluğun bu bölgesinde artan muhalefet neticesinde merkez geri adım atmak ve bazı tavizler vermek durumunda kalmıştır. Bunun Basra vilayetine idari yansımaları 1912 sonrası atanan Arap asıllı valilerde görebilmek mümkündür. Basra vilayetine Arap valilerin atanması sürecinin 1912 Halaskaran-

⁴⁰⁶ Çetinsaya, *a.g.e.*, ss.149-151.

⁴⁰⁷ Nitekim Basra vilayetinin en nüfuzlu iki ismi Seyyid Talib ve Züheyrzâde Ahmed Paşa, Hamidiye döneminde Şura-yı Devlet azalığına tayin edilerek İstanbul'a aldırılmışlardır.

ı Zabitan hareketi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidardan düşmesi ve 1913 Paris Arap Konferansının yapıldığı dönemle eşzamanlılığı da kuşkusuz tesadüf değildir. Bununla birlikte merkezin Arap vilayetlerinden yükselen talepleri karşılamak uğruna yapmış oldukları bu girişim veya “açılımlar” Basra'daki Arap kökenli valilerin vilayet dahilinde yerel seçkinler ve/veya Arap milliyetçiliği sempatanlarıyla işbirliği yaparak ittifak saflarını merkezden yerele çevirmeleriyle sonuçlanmıştır.

Meşrutiyet yönetimlerinin, Basra vilayet yönetiminde başarılı olamamalarının bir nedeni de yerel eşraf ile hükümet arasındaki dengeleri sağlayamamış olmalarıdır. II. Abdülhamid'in izlemiş olduğu politikanın aksine Seyyid Talib'in Basra'ya dönüşüne izin veren meşrutiyet yönetimleri bir anlamda pandoranın kutusunu açmışlardır. İzlenen bu politikanın yerel eşrafın gücünü arttırması sonucunu yaratması vilayet idaresi açısından da bir çok sorun yaratmış ve valilerin, çoğu zaman yerel meselelerin halledilebilmesi için yabancı güçlerle de ittifak halinde olan eşrafla karşı karşıya gelerek mücadele etmek zorunda kalmasına neden olmuştur. Bu anlamda II. Meşrutiyet döneminin en başarılı, devletin nüfuzunu bölgede hissettirme ve güvenliği sağlamında en “muktedir” üç valisinden ikisi olan Süleyman Nazif Bey ile Ali Rıza Paşa'nın yerel güçlerle yaşadıkları sorunlar ve merkeze adeta yağmur gibi yağın telgraflar bir tesadüften çok daha fazlasını ifade etmektedir. Ayrıca Basra vilayetindeki küçük rütbeli her nevi memurun yerel eşrafın hegemonyası altında olması da bu açıdan bakıldığında meşrutiyet hükümetlerinin bu sorunu çözmedeki aczinin bir başka kanıtıdır.

II. Meşrutiyet yönetimlerinin Basra vilayet idaresi konusundaki performansları irdelendiğinde, büyük vaatlerle yönetime gelen hükümetlerin II. Abdülhamid döneminin ötesine geçebildiklerini⁴⁰⁸ veya bu vaatlerini yerine getirebildiklerini ifade etmek güçtür. Zaten Basra'da vilayet yönetimi ile ilgili alınan kararlar ve tensikat gibi uygulamaların tam anlamda yürürlüğe koymaya başlanması ancak II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle gerçekleşmiştir. Bundan sonra ise üst üste gelen savaşlar nedeniyle yaşanan maddi sorunlar ve ehil kadro bulunması yolundaki sıkıntılar Basra vilayetinde de etkilerini göstermiştir.

Hamidiye döneminde olduğu gibi meşrutiyet yönetimleri de taşraya memur atamalarında liyakattan öte sadakate önem vermişlerdir. Bu noktada ana farklılığın sadakat anlayışının padişaha sadakatten rejime sadakate evrilişi olduğunu söylemek olasıdır. Bununla birlikte “devr-i mes'ud”da memur atamalarında kısmi bir kopuş olduğunu da ifade etmek

⁴⁰⁸ Nitekim II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru da Basra vilayetine gönderilen memurların ehil olmamasından şikayet edilmiş ve bölgede başlatılan ıslahat kapsamında “mustakim olmayan memurların yerine afif ve muktedir olanların” atanması düşüncesi ağırlık kazanmıştı. Buna dair Nisan 1908 tarihli bir Meclis-i Vükela mazbatasını için bkz. BOA, MV 119-24.

mümkündür. Her ne kadar vali gibi taşra yönetimindeki birincil derecede öneme sahip memurların atanmasında rejime sadakat ön planda tutulmuşsa da, özellikle ikincil derecede öneme haiz memurların atanması sürecinde merkez, liyakat esasını göz ardı etmemiştir. Zira bu tarz pozisyonlara çoğunlukla bölgenin yapısına hakim, Arapça dil bilgisi yeterli ve vilayetin sosyo-ekonomik koşullarına benzeyen bölgelerde görev yapmış olan memurlar istihdam edilmiştir.

Bununla birlikte vilayet idaresinin en önemli pozisyonu olan valilik makamı mercek altına alındığında özellikle Hüseyin Celal Bey'in göreve atıldığı Aralık 1910 tarihine kadar II. Meşrutiyet yönetimlerinin de, aynen “devr-i sâbık”da olduğu gibi, atamalarda liyakat esasını çok da ön planda tutmadıklarını iddia etmek mümkündür. II. Meşrutiyetin ilk valisi Muharrem Bey'in hangi vasıflarına binaen atıldığı açıklığa kavuşturulamamakla birlikte bundan sonra göreve gelen Mardini Arif Bey'in döneminde dengelerine binaen siyaset icabı Basra'ya gönderildiği bilinmektedir. Bununla birlikte Süleyman Nazif Bey'in, her ne kadar kendisinin liyakati tartışmasız dahi olsa, sıkı bir İttihatçı olması nedeniyle bu pozisyona getirildiğine şüphe yoktur. Süleyman Nazif Bey'in ardından ise muhtemelen gittikçe artan ve sesi yükselen Arap hareketini tatmin etmek amacıyla bölgeye Arap asıllı valiler gönderilmiştir. Ağustos 1912 tarihinden sonra Basra'da ard arda valilik görevinde bulunan Arap asıllı üç vali olan, Ali Rıza el-Rikabi Paşa ile Alaeddin el-Durubi ve İzzet el-Kerküklü Beylerin bölgede devletin mi yoksa yerel eşrafın nüfuzunu arttırmak için çaba gösterdikleri ise ayrı bir tartışma konusudur. Bunun yanı sıra “devr-i sâbık”a benzer şekilde bu dönemde de mülki ve askeri memurlar arasındaki yetki tartışmaları vilayet yönetimini sekteye uğratmış ve bu sorun ancak son dönemde göreve atanan asker-valiler vesilesi ile halledilebilmiştir⁴⁰⁹. Bu anlamda II. Meşrutiyet yönetimlerinin memur istihdamı politikasına bakıldığında, ikincil rütbeli memurlar bölgeye ve bölge yapısına vukufu veya tecrübesi olanlardan seçilmiş ve buna gerçekten özen gösterilmiş olmasına rağmen vilayet idaresinde birincil öneme sahip memurların atanması noktasında aynı özenin gösterilmemesinin beklenen sonuçların alınmasına mani olduğunu ve bu çabaları gölgelediğini söylemek mümkündür. Bu noktadan yaklaşıldığında II. Meşrutiyet yönetimlerinin, Basra'da vilayet yönetimi açısından, en azından büyük rütbeli memurların atanma nedenleri göz önünde bulundurulduğunda “devr-i sâbık”ın bir anlamda devamı niteliğinde bulunduğunu iddia etmek güç değildir⁴¹⁰.

⁴⁰⁹ Askeri kökenli memurların valilik pozisyonuna atanması ise kuşkusuz “profesyonellik” kavramıyla çelişen bir durumdur. Kırmızı, *a.g.e.*, s.3.

⁴¹⁰ İhtilaller her ne kadar, bürokrasiyi de içeren siyasal elitin, seçkinlerin, yani önemli kurumların karar verici stratejik pozisyonlarını tutan zümrenin değişmesi olarak ifade edilse de çoğu zaman bu “inkar edilen eski”

Yeni rejim Hamidiye dönemi taşra idaresinden her ne kadar kısmi kopuşlar sergileyebilmiş olsa da bir çok konuda eski rejimle süreklilik arz etmiştir. Bu bağlamda en çok göze çarpan nokta ise taşra memurları hakkındaki yolsuzluk iddialarının artarak devam etmesi olmuştur. Hamidiye döneminin sona ermesiyle birlikte yeni rejim “devr-i sabık”ın “muzır” ve “mürtebib” memurlarından kurtulmak adına esaslı bir tensikata başvurmuştur. Bu çabaya rağmen meşrutiyet rejimi idaresinde de taşrada Hamidiye dönemine benzer bir şekilde hatta belki daha da artan oranlarda rüşvet ve yolsuzluk iddialarına rastlanmıştır. Bununla birlikte söz konusu iddialar hakkındaki incelemeler çoğu zaman sonuçsuz kalmış veya açılan davalar zaman aşımına uğramıştır.II. Meşrutiyet dönemi taşra idaresinde değişmeyen bir diğer unsur da artan emniyet talepleriyle paralel olarak başvuru alan askeri kökenli valiler olmuştur. II. Abdülhamid dönemi, Basra vilayetinde yaşanan asayişsizlik ve emniyetsizlik nedeniyle bir çok defa askeri kumandanların valilik pozisyonuna atanmasına şahit olmuştur. Meşrutiyet dönemi ise bu geleneğe bir istisna getirmeyi başaramamıştır. Her ne kadar meşrutiyetin yeniden ilanının ilk yıllarında mülkiye kökenli valiler Basra’da göreve atanmışlarsa da artan yerelcilik hareketleri, asi aşiretlerin yarattığı güvensizlik ve yerel siyasetin getirdiği emniyet sorunları merkezi, vilayete asker kökenli “vali-kumandanlar” tayin etmeye mecbur bırakmıştır.

bürokratik elitin yeni kurulan rejimlerin idare sisteminde de istihdam edilerek süreklilik göstermeleri sık rastlanan bir durumdur. Bu konudaki çeşitli örnekler için bkz. Kırmızı, *a.g.t.*, ss.1-2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BASRA VİLAYETİ'NDE SİYASAL GÜÇ: MERKEZ KARŞISINDA YEREL SEÇKİNLER

Yeni rejimin merkeziyetçilik politikalarının en net hissedildiği alan şüphesiz ki merkez-taşra ilişkileri olmuştur. Hamidiye dönemi taşra politikasının bir getirisi olarak yükselişe geçen ve taşrada gücünü sağlamlaştıran yerel seçkinler, yeni rejimle birlikte merkezle bağları kuvvetlendirilmesi ve sistem içerisinde eritilmesi gereken birer çıban başına dönmüştür. Özellikle Hamidiye döneminde Şura-yı Devlet azalığı göreviyle İstanbul'da ikamete zorlanan Seyyid Talib'in meşrutiyetin ilanı akabinde Basra'ya dönmesi bu anlamda pandoranın kutusunu açan bir gelişme olmuştur. Bu tarihten sonra taşradaki gücü muhafaza etmek isteyen yerel seçkinler ile merkez arasındaki mücadele Basra vilayeti'nde had safhaya ulaşmış ve hatta merkez-taşra çekişmesinin bir tezahürü olarak İmparatorluk dahilinde cereyan eden Arap milliyetçiliği hareketlerinin bir parçası olarak Basra vilayeti seçkinlerin de konjonktürün bir getirisi olarak kendilerini bu hareketin içerisinde tanımlamalarına yol açmıştır.

3.1. Basra Vilayeti'nde “Milliyetçiliğin” İnşası: II. Meşrutiyet ve Eşrafın Güç Kazanması

II. Meşrutiyet'in ilanı ve hemen akabinde Basra vilayetinde yaşanan gelişmeler Basra'daki milliyetçilik cereyanlarının akışını belirleyen yegane olaylar olmuştur. Nitekim meşrutiyetin yeniden ilanı ile, bu cereyanların Basra'daki biricik temsilcileri olan eşraf, çeşitli vesilelerle güç kazanarak nüfuz alanını genişletmiş, bu da milliyetçilik hareketlerinin bu bölgede daha kuvvetli bir şekilde vücut bulmasını sağlamıştı. Bu anlamda Seyyid Talib'in II. Meşrutiyet'in ilk meclisine seçilmesi vesilesi ile Meclis içerisinde gündeme gelen “Arap dayanışması” tartışmasını, bu bağlamda hareketin ilk sinyalleri olarak kabul etmek mümkündür.

Meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde tüm imparatorluk genelinde yaşanan güç boşluğu Basra vilayetinde de şiddetle hissedilmişti. Basra'daki bu boşluğu iyi değerlendiren ve dolduran taraf ise yerel eşraf olmuştu. Bu dönemde devletin gücünün hissedilemediği ve azaldığı bir noktada Mübarek el-Sabah, Şeyh Hazal, Seyyid Talib ve Ahmed Paşa gibi yerel güçlerin, bu boşluğu doldurmak adına çaba sarf ettiği ve hatta zaman zaman birbirleri ile çatıştıkları bir dönemden bahsetmek mümkündür.

Devletin zayıflığından faydalanarak Basra vilayeti dahilinde nüfuzunu arttıran yerel eşrafın, bu gücünü idame ettirme aracı ise Meclis-i Mebusan olmuştu. Nitekim yerel eşraf sahip olduğu manevi ve fiziksel gücü halka baskı yaparak Meclis-i Mebusan'a seçilmenin bir yolu olarak kullanmış, bu durum ise var olan gücün artarak idame ettirilmesini doğurmuştur. Ayrıca bölgedeki "güvenlik" kavramını zaten yaşanan boşluk sonucu eline geçirmiş olan eşraf, 1908-1914 arasında kurulan meclislere Basra mebusu olarak seçilerek de bu gücü, devletle halk arasında aracılık sıfatıyla devam ettirmeyi de başarmıştı.

Eşrafın bölgede tesis etmiş olduğu nüfuzu yayma organı ise hiç şüphesiz Temmuz 1908 sonrasında kurulmuş olan yerel gazeteler olmuştu. Bu dönemde Basra'daki çoğu önemli eşrafın gazete çıkarmış olduğunu gözlemek mümkündür. Bu gazeteler bir yandan sahip olunan nüfuzun idamesinin bir aygıtı olduğu gibi, aynı zamanda bölgede gelişmekte olan Arap milliyetçiliği cereyanlarının da yayılmasının yardımcısı ve milliyetçi söylemlerin aktarım aracı olarak ortaya çıkmıştı.

3.1.1. Basra Vilayeti'nde Güç Boşluğu: Eşrafın Yükselişi

Meşrutiyetin yeniden ilanı ve yeniden özgürlük ortamına dönülmesi sistem oturana kadar çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir. Bu sorunlardan en önemlisi kuşkusuz çeşitli özgürlük anlayışlarının doğurduğu asayiş sorunu idi. Ayrıca bir önceki döneminin baskıcı ortamından birden göreceli bir özgürlük ortamına geçmenin de bu sorunları tetiklediğinden bahsetmek yanlış olmayacaktır. Bunun yanı sıra yeni bir siyasi rejime geçişin getirdiği otorite boşluğu da olası sorunları beraberinde getirmiştir.

Meşrutiyetin yeniden ilan edildiği böylesi bir ortamda imparatorluğun bir çok yerinde asayişsizlik bir sorun olarak ortaya çıkmış ve bu durum Meclis-i Mebusan'da da tartışılan başlıklardan biri olmuştu. Nitekim 9 Şubat 1909 tarihli Meclis-i Mebusan oturumunda altmışa yakın mebusun imzasıyla birçok vilayette asayişsizlik olduğuna dair bir soru önergesi

verilmişti¹. Aslında söz konusu mebuslar tarafından bu önerenin verilmesinin nedeni İstanbul ve diğer vilayetlerde suç oranının ve özellikle de cinayetlerin sayısının artmasıydı.

Asayiş sorununun mecliste görüşülmesi esnasında konuyla ilgili bir çok fikir ortaya atılmış fakat genel anlamda tartışma yaratan nokta asayişin imparatorluk üzerinde tamamen bozulmuş olup olmadığı olmuştu. Bu noktada bazı mebuslar bu tarz bir ifadenin zaten bu konuda hükümetin açığını arayan harici güçlerin eline koz vermekten başka bir şey olmayacağını ve hükümetin tebdili durumunda bir müddet bu tarz hadiselerin meydana gelmesinin normal karşılanması gerektiğini ifade ederek önemli olan noktanın hükümetin bu sorunu halletmek için ne gibi önlemlere başvurduğunun sorgulanması olduğunu belirtmişlerdi². Konu hakkında söz alan mebuslardan biri sorunu şu cümlelerle tanımlamıştı:

"..Ammâ şüphesiz ba'zı yerlerde sükûn-ı tâm yok. Bu şüphesiz, fakat bunca senelik bir istibdâdın yıkılması üzerine o sükûn-ı tâm üç günde, üç ayda, hatta üç senede gelebilir mi?"³.

Meşrutiyetin yeniden ilanı ile imparatorluk genelinde şikayetlere neden olan asayiş sorunundan Basra Vilayeti de payına düşeni almıştı. Nitekim rejim değişikliği ve yeni rejimin sağlanmasına kadar meydana gelen otorite boşluğunu değerlendiren yerel güçler bölgede nüfuzlarını arttırmak için çeşitli eylemlerde bulunmaya başlamıştı. Bu nedenlerden dolayı meşrutiyetin ilanının hemen ardından bölgede faili meçhul cinayetler artış göstermiş ve bölgede ciddi bir asayiş sorunu yaşanmaya başlamıştı⁴. Bölgede yaşanan bu sorunun nedenlerine hükümetin buraya atamak için nitelikli aday bulmakta çektiği zorluğu da eklemek yanlış olmayacaktır. Nitekim tensikat uygulaması nedeniyle bir çok memurun görevine son verilirken yerine yeni ve kalifiye eleman bulmak zorlaşmaktaydı. Ayrıca bir çok üst düzey devlet görevlisi, vilayetlerde en prestijli memuriyetler teklif edilse dahi ilerlemek için fırsatların müsait olduğu İstanbul'u bırakıp böyle uzak bölgelere gitmek istemiyorlardı⁵.

II. Meşrutiyet sonrası bölgedeki asayiş sorunu bağlamında ilk gündeme gelen olay Kasım 1907'de Zübeyrli Halid el-Avn Paşa'nın Basra'da öldürülmesi vakası olmuştu. Halid el-Avn 20 Kasım 1907 tarihinde Basra şehrinin en kalabalık noktalarından birinde gündüz vakti öldürülmüş ve katilleri Abdullah el-İbrahim ve adamları ise cinayetten sonra Kuveyt'e firar

¹ MMZC (1324), C.1, Ankara 1982, s.541.

² Aynı eser, ss.546-547. Hatta kimi mebuslar bir vilayetin bir kesiminde olan bir olayın tüm imparatorluğa mal edilmesinin genelleme ve abartma olduğunu beyan etmişlerdi. Aynı eser, s.548.

³ Aynı eser, s.546.

⁴ Basra'daki İngiliz Konsolosu Crow'un ifadeleri de bu iddiayı doğrular niteliktedir. Nitekim Crow Basra Vilayeti'nde mevcut güvenlik durumunu anlatırken bölgenin meşrutiyetin ilanından öncesine son derece kötü durumda olduğunu belirtmiştir. TNA, FO 424-219, no.6, Consul Crow to Sir G. Lowther. Aslında Basra vilayetinde yerel eşrafın teşviki veya göz yumması sonucu ortaya çıkan cinayet ve gasb fiilleri meşrutiyetten önce de meydana gelen bir durumdur. Fattah, a.g.e., s.80.

⁵ Kayalı, a.g.e., ss.64-67.

etmişlerdi⁶. Aslında Halid el-Avn'ın öldürülmesi olayını planlayan İbrahim ez-Züheyr, Yusuf Paşa el-Mendil ve Süleyman el-Gımlas'tı. Bu üçlünün planları neticesinde yapılan ikinci suikastte Halid el-Avn vücuduna aldığı silah darbeleriyle öldürülmüştü. Halid Paşa'nın ölümü akabinde söz konusu üçlü Zübeyr kasabasına geri dönerek halkı ayaklandırmış ve Muhammed el-Mişri'yi Şeyh ilan ettirmişti⁷.

Meşrutiyetin ilan olunmasından bir kaç ay sonra Eylül 1908'de Halid el-Avn'ın katillerinden olan Abdullah el-İbrahim merkeze bir dilekçe göndermişti. Meşrutiyet'in ilanının akabinde Zübeyr kasabasına geri döndüğünü ifade eden Abdullah el-İbrahim, Halid el-Avn'ın ölümünden sonra Zübeyr kasabasının şeyhi ünvanını alan Mişrizâde Muhammed Bey'in, bu durumu haber alır almaz Basra nizamiye kumandanı Tahir Paşa'ya haber verdiğini ve bunun üzerine etkili bir kuvvetin Zübeyr'e yerleştirildiğini hatırlatmıştı. Bunun akabinde Basra Nakibi'nin hanesine götürüleceği vaadiyle Basra'ya celb edildiklerini fakat daha sonra tevkif olunduklarını ifade eden el-İbrahim, Halid el-Avn zamanında birçok kişiyi katleden Mürsil bin Abdullah'ın adamlarını toplayarak ve Osmanlı askerlerini de yanına alarak haneleri üzerine hücum ettiğini iddia etmekteydi. Haksız yere arkadaşlarından sekiz kişinin öldüğünden ve birçok hanelerinin de yağma edildiğinden şikâyet eden el-İbrahim, merkezden adalet talep etmekteydi⁸. Bu iddialar üzerine bölgede inceleme başlatılmış ve Abdullah el-İbrahim'in adamlarıyla birlikte silahlı bir şekilde Zübeyr'e geldiği ve ortaya çıkması muhtemel karışıklığı önlemek için merkezden yeterli miktarda asker ve jandarma talep olunması üzerine bölgeye bir müfreze sevk edildiği anlaşılmıştı. Bunun akabinde ise mevzunun önemi nedeniyle nizamiye ve jandarma kumandanları, polis başkomiseri ve jandarma alay emini bölgeye gönderilmiş ve olay çıkaranlar arasından üç kişi Basra'ya celb edilmişti. Zübeyr'de kalanların dağılmalarına yönelik emre uymayarak silah kullanmaları ve mevcut kuvvetin buna karşılık vermesi üzerine bu şahıslar firar etmiş ve bölgede asayiş sağlanmıştı. Bunun üzerine hükümetin nüfuzunun vurgulanması amacıyla askeriye ile işbirliği halinde bu gibi şahısların takip edilerek yakalanması ve haklarında kanuni muamele yapılması merkez tarafından Basra Vilayeti'ne bildirilmişti⁹.

Halid el-Avn'ın katilleri hakkında yapılacak muamele tartışma konusu olduğu sırada merkeze Halid el-Avn'ın ailesi tarafından da bir telgraf gönderilmişti. Telgrafta, Halid

⁶ BOA, *DH.MKT* 2688-78, Lef 1; Abdullah bin Muhammed el-Bessam, *Tuhfetu'l-müştrak fi ahbar Necid ve'l-Hicaz ve'l-Irak*, Kuveyt 2000, s.405; Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *a.g.e.*, C.2, s.265.

⁷ Aslında bu grup Halid el-Avn'ın kardeşinin kocası olan Feray ez-Zeyd ile birlikte Paşa'yı öldürmeyi bir kez daha denemişlerdi. Fakat Halid el-Avn durumu anlamış ve Feray ez-Zeyd'i öldürmüştü. Abdullah bin İbrahim Gımlas, *Tarihü'z-Zübeyr ve'l-Basra maa İşarat ila Tarihi'l-Kuweyt ve'l-Ahsa*, Amman 2006, ss.124-125. Zübeyr'deki şeyhlik mücadelesinin arka planı için bkz. Fattah, *a.g.e.*, s.196.

⁸ BOA, *DH.MKT* 2646-98, Lef 1.

⁹ BOA, *DH.MKT* 2623-102, Lef 5; BOA, *A.VRK* 687-38.

Paşa'nın hunharca katledilmesine ve Kuveyt'e firar eden katillerin meşrutiyetten sonra Zübeyr'e geri dönmeleri neticesinde meydana gelen olaylara dikkat çekilerek, Abdullah el-İbrahim'in adaleti yanılarak serbest kalmaya çalıştığı ifade edilmekteydi. Bu tarz bir durumun kanuna aykırı olacağını belirten telgraf sahipleri "bunca nüfûs-ı ma'sûmenin" bir kaç kişinin hainliklerine feda edilmemesi gerektiğini vurluyor ve kanun ve adaletin gereklerinin tatbik edilmesini talep ediyordu¹⁰.

Halid Paşa'nın ailesinin ardından merkeze konu hakkında bir telgraf da Müntefik aşireti reisi Sadun el-Mansur tarafından gönderilmişti. Sadun el-Mansur, Halid el-Avn'ın Kuveyt Şeyhi Mübarek el-Sabah'ın adamları tarafından vurulduğunu ve olayın akabinde Kuveyt'e firar eden şahısların Kuveyt Şeyhi tarafından korunduklarını iddia etmekteydi. Sadun Paşa'ya göre Mübarek el-Sabah'ın maksadı bu gibi cinayetler tertip ederek Avn neslinin Zübeyr'deki hakimiyetini kırmak ve Abdullah el-İbrahim'i Zübeyr Şeyhi ilan ederek bu bölgeyi Kuveyt'e ilhak eylemekti. Mübarek el-Sabah'ın adamlarının, Yusuf el-Mendil ile hükümete asi bir takım fesat yayıcılardan ibaret olduğunu vurgulayan Müntefik aşireti reisi, devlet ve millete sadık olan Halid el-Avn ailesinin hayatlarının muhafaza altına alınmasını, Halid Paşa'nın katillerinin gerektiği şekilde cezalandırılmalarını ve bu şahısların hamilerine de gerekli müdahelenin yapılmasını talep etmekteydi¹¹.

Abdullah el-İbrahim ve adamları hakkında merkeze yapılan şikayetlerin ardından Dâhiliye Nezareti, Halid Paşa'nın katillerinin yakalanması için gerekli önlemlerin alınmasını vilayetten talep etmişti¹². Fakat aradan aylar geçmesine rağmen Zübeyr sakinlerinin talepleri yerine getirilememiş ve Mart 1909 tarihinde başını Mişrizâde ve Züheyrzâdelerin çektiği bir kısım Zübeyr sakini merkeze bir telgraf çekerek söz konusu şahısların her gün kasabalarına hücum etme teşebbüsünde bulduklarından şikâyet etmiş ve emniyetin sağlanarak suçluların yakalanması talebinde bulunmuştu¹³.

Meşrutiyetin yeniden ilanı sonrası Basra vilayetinde asayiş sorununu gündeme getiren olaylardan bir diğeri de Ermeni milletinden Mıgırđıç Hızır Garibyan'ın 5 Şubat 1909'da Basra merkezinde öldürülmesi vakasıydı. Mıgırđıç Garibyan, Basra yolu üzerindeki evinde 5 Şubat gecesi eşkiya tarafından açılan ateşle hayatını kaybetmiş, bu saldırı sırasında sivil ve jandarmadan bir çok kişi de yaralanmıştı. Karakol ve kışla saldırı mahaline çok yakın olmasına rağmen bu noktalarda bulunan asker ve polisler olay sırasında harekete geçmemiş ve

¹⁰ BOA, *DH.MKT* 2688-78, Lef 1.

¹¹ *Aynı vesika*, Lef 3; BOA, *DH.MKT* 2778-72, Lef 1-3.

¹² BOA, *DH.MKT* 2688-78, Lef 6.

¹³ BOA, *DH.MKT* 2789-68, Lef 1.

duruma seyirci kalmışlardı¹⁴. Saldırıda dikkati çeken bir diğer nokta da Nakibzâde Talib Bey'in evinin önünde nöbet tutan adamlarından birisinin de bu eşkiya tarafından kaçırılmış olmasıydı¹⁵. Bu olay üzerine vilayet alarma geçmiş ve suçlu oldukları zannıyla birkaç kişi tutuklanmıştı¹⁶.

Basra'da meydana gelen bu olay üzerine Başayanzâde Salih, Mendilzâde Yusuf ve Mendilzâde Abdüllatif gibi bölge eşrafının önde gelen isimlerinin başını çektiği bir şikâyet telgrafi merkeze ulaşmıştı. Bölgedeki asayişsizlikten yakınan ve Basra valisi Muharrem Bey'in yerine faal bir vali ve kumandan tayinini talep edilen telgrafta Basra'daki durum şu şekilde ifade edilmekteydi:

"...asâyîş büsbütün muhtall, gece gündüz vuku'at, hâneler üzerine hücumla nehb-i emvâl, hesâbsız katl-i nüfûs... hükümetin nüfûzu mâ'dûm, icra'at-ı külliye mefkûd, âmirler sersem, mevcûd nizamiye ve jandarma işe yaramaz, umûm memleket ahâlisi dehşetli bir buhrân ve heyecandadır.."17.

Garibyan cinayeti Basra'da yaşayan İngiliz tebaası arasında da huzursuzluğa neden olmuştu. Nitekim cinayetten bir gün sonra bölgedeki İngiliz şirketlerinin temsilcileri toplu bir dilekçe ile Basra İngiliz Konsolosu Crow'a başvurmuşlardı. Basra'da can ve mal güvenliğinin giderek ortadan kalktığından endişe duyan dilekçe sahipleri, silahlı bir çetenin bölgede yağma ve cinayet olaylarını örgütlediğini ve polis ve askerinin de bu duruma seyirci kaldığını hatırlatmıştı. Yerel otoritelerin konunun ciddiyetini kavrayamadıklarını da ifade eden İngiliz tüccarlar, Basra'daki polis gücünün bir kaç aydır meydana gelmekte olan olayları önlemede yetersiz olduğunu belirtmekteydi¹⁸. Bu tarz saldırıların İngiliz tebasına karşı da yapılabileceğinden korku duyan tüccarlar, İngiltere'nin Basra konsolosundan bu konuda İstanbul nezdinde diplomatik yollardan girişimde bulunulmasını talep etmekteydi¹⁹. İngiliz tüccarların bu talepleri üzerine İngiliz hükümeti harekete geçmiş ve hem Basra konsolosu vasıtasıyla Basra valisi, hem de İstanbul sefiri Lowther vasıtasıyla Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa nezdinde girişimlerde bulunmuştu²⁰.

¹⁴ TNA, FO 424-219, no.6, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹⁵ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 28.

¹⁶ Aynı vesika, Lef 27, 29.

¹⁷ Aynı vesika, Lef 31.

¹⁸ Aslında meşrutiyetin yeniden ilanıyla birlikte polisin etkinliği de tartışılmaya başlayan konular arasına girmişti. Vilayetlerdeki asayişsizliğe dair yapılan bir meclis oturumunda mebuslardan biri durumu "askerle hiçbir iş olmaz, bize jandarma lâzım, polis lâzım. Biz jandarmalarımızın, polislerimizin püskülünü fesini değiştirmekten başka birşey yapmadık" şeklinde ifade etmişti. MMZC (1324), C.1, Ankara 1982, s.543.

¹⁹ TNA, FO 424-219, no.6, British Merchants and Residents at Bussorah to Consul Crow.

²⁰ TNA, FO 424-219, no.6, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, BOA, HR.HMŞ.İŞO 50-18.

Mıgırđıç Garibyan'ın öldürölmesi İstanbul'da da yankı bulmuş ve Yeni Gazete 9 Şubat tarihli nüshasında Basra'da kırk-ellişer kişilik eşkiya çetelerinin silahlı bir şekilde hanelere girdiğini, içerideki kadın ve çocuklara vahşice tecavüz ettiğini ve buna karşı hükümetçe hiçbirşey yapılmadığını ifade eden telgraflara yer vermişti. Hükümet de bu habere karşılık Takvim-i Vekayi'de suçluların bir kısmının yakalandığına, diğerk kısmının da yakalanmak üzere olduğuna dair bir ilan yayınlanmasını uygun görmüştü²¹. Ayrıca Dâhiliye Nezareti tarafından Basra vilayetine bir yazı gönderilerek vilayette emniyet ve asayişin olmadığı yolunda birçok telgraflar alındığı ve gazetelerde haberler çıktığı hatırlatılmış ve asayişin korunmasına yönelik tedbirlerin bir kat daha attırılarak şikâyete neden olacak vukuata meydan verilmemesi talep edilmişti²².

Hükümetin aldığı bu tedbirler yeterli olmamış ve 24 Şubat 1909 tarihinde bu sefer de Ebu'l-Hasib nahiyesinde olaylar başgöstermişti²³. İbrahim ve Taha isimli şahıslarının babalarının ölümü akabinde miras kavgasına düşmeleri neticesinde taraflardan biri Muhammara'ya firar ederek Şeyh Hazal'a sığınmış ve Şeyh Hazal da adamları vasıtasıyla diğerk tarafın hanesine baskın düzenlemiştir²⁴. Bu vukuat üzerine Basra valisi Muharrem Bey, Dâhiliye'ye bölgedeki durum hakkında bilgi vermiş ve Hazal Han'ın bahsi geçen şahıslar gibi eşkiyaları himayesi altına aldığını ve Osmanlı Hükümeti tarafından gördükleri tazyik üzerine Muhammara'ya kaçan bu gibi şahısların teslimlerine yanaşmayarak bunlara karşı müsamaha gösterdiğini ifade etmişti²⁵. Muharrem Bey, bu durumun bölgede asayişini sağlamayı zorlaştırdığını vurgulamış ve Bâbiâli tarafından Şeyh Hazal'ı "yola getirecek" bir tedbir uygunlanması gerekliliğinin altına çizmişti²⁶.

Basra valisinin Şeyh Hazal konusundaki taleplerinin aksine Dâhiliye Nezareti, İran'daki mevcut durum nedeniyle diplomatik anlamda yapılacak girişimlerden fayda

²¹ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 37.

²² *Aynı vesika*, Lef 44.

²³ Ebu'l-Hasib nahiyesi Basra vilayetinin en zengin ve mamur bölgesi olması açısından önem taşımaktaydı. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.207.

²⁴ Dönemin Müntefik mutasarrıfı Hamdi Bey de Basra merkezinde işlenen cinayetlerin sebebinin Şeyh Hazal ve Mübarek el-Sabah olduğunu ifade etmişti. BOA, *DH.EO* 547-27.

²⁵ Şeyh Hazal'ın buna benzer girişimleri daha sonraki yıllarda da devam etmişti. Nitekim Mayıs 1911 tarihinde de Bağdad valisi Nazım Paşa tarafından Irak'dan uzaklaştırılmak istenen Abdülmesih Antaki Efendi Şeyh Hazal'ın himayesi altına alınmıştı. Kahire'de "el-Umrân" isimli bir gazete çıkaran Abdülmesih Efendi, meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde Mısır'a firar etmiş ve burada İzzet Paşa gibi bazı şahıslarla irtibata geçmişti. Antaki Efendi, bunun akabinde yaklaşık bir sene Bağdad, Basra, Kuveyt gibi stratejik noktalara seyahatler yaparak bu bölgeleri Osmanlı devletinden ayırmak için mesai harcamıştı. BOA, *DH.MDK* 199-7, Lef 16. Aslında bölgede eşkiyalık faaliyetinde bulunanların Muhammara Şeyhlerinin koruması altına alınması yeni bir durum değildi. Nitekim bu politika Şeyh Hazal'ın babası Şeyh Cabir döneminde başlamış ve sırasıyla Şeyh Mizal ve Şeyh Hazal döneminde de devam etmişti. "A Precise of the Relations of the British Government with the Tribes and Shaikhs of Arabistan", *The Iran-Iraq Border, 1840-1958*, (ed. Richard Schofield), V.4, Archive Editions 1989, s.630.

²⁶ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 50.

alınacağını düşünmekteydi. Üstelik hükümet ile İran arasında sınır sorunu konusunda görüşmeler yapıldığı bir zamanda İran hükümetine bu tarz bir tebligat gönderilmesi uygun değildi. Dâhiliye'ye göre, bu konuda alınacak en uygun tedbir, eşkiyaların hükümete teslim edilmesi ve bu tarz şahısların himaye edilmemesi konusunda Şeyh Hazal nezdinde şifahen girişimde bulunulmasıydı²⁷. Vilayetin Dâhiliye Nezareti'nin emrine uygun olarak Şeyh Hazal nezdinde girişimlerde bulunduğu sırada²⁸, Ebu'l-Hasib nahiyesinde yine olaylar çıkmış, bölge sakinlerinin haneleri basılmış ve bir çok kişi öldürülmüştü²⁹. Bunun üzerine Muharrem Bey, Şeyh Hazal hakkında diplomatik anlamda girişim yapılması isteğini tekrarlamışsa da, Dâhiliye Nezareti, Muhammara Hakimi'nin nezdine birinin gönderilerek şifahen uyarıda bulunulmasını ve bu uyarılara uymadığı takdirde hükümetçe etkili önlemlerin alınacağını kendisine bildirilmesini uygun görmüştü³⁰.

Vilayet dahilinde bu tarz önlemlere başvurulurken, Sadaret de vilayetteki polislerin bölgenin önemiyle orantılı bir biçimde ıslah edilerek sayılarının artırılması, Şattü'l-Arap'ta gözetleme faaliyetlerinde bulunmak üzere iki istimbotun acil olarak gönderilmesi ve miktarları zaten yeterli olmayan jandarma kuvvetlerinin özel işler için istihdam edilmemelerini Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiş, Harbiye ve Bahriye nezaretlerine de bu konuda gerekli uyarıları yapmıştı³¹.

Aynı tarihlerde Kahire'de yayınlanmakta olan el-Müeyyed gazetesinde de bu konuda bir haber yayınlanmıştı. Söz konusu haberde Basra vilayetinde asayişin bozulduğu ve cinayet vakalarının çoğalmakta olduğunun altı çiziliyor ve bu cinayetlerin arkasında Muhammara Şeyhi Hazal Han ve Kuveyt Şeyhi Mübarek el-Sabah'ın olduğu iddialarına yer veriliyordu. El-Müeyyed gazetesine göre, Muhammara ve Kuveyt şeyhleri Basra ve civarında istediklerini yaptırırmaktaydılar³². Ayrıca Kuveyt'e ithal edilen ateşli silahların bölgeye yayılması da vilayet dahilinde asayiş ve emniyetin sağlanmasını zorlaştırmakta ve bölgede yaşayanlar daima çeşitli tehlikelerle karşı karşıya kalmaktaydı³³.

el-Müeyyed gazetesinde çıkan haberle eşzamanlı olarak Basra valisi Muharrem Bey, merkeze Şeyh Hazal'la ilgili bir telgraf daha göndermişti. Bölgede meydana gelen olayların

²⁷ *Aynı vesika*, Lef 51.

²⁸ *Aynı vesika*, Lef 61.

²⁹ *Aynı vesika*, Lef 62.

³⁰ *Aynı vesika*, Lef 63.

³¹ *Aynı vesika*, Lef 91. Bölgedeki polis gücünün artırılmasına yönelik talebe Zabtiye Nezareti olumsuz yanıt vermiş ve mevcut sene zarfında bir arttırıma gitmenin mümkün olmadığını belirtmişti. *Aynı vesika*, Lef 89-90.

³² Gerçekten de meşrutiyetin yeniden ilanından sonra meydana gelen güç boşluğunu fırsat bilen Mübarek el-Sabah, Şeyh Hazal ve Seyyid Talib Basra'da nüfuzlarını arttırmışlar ve hatta bu nüfuzu idame ettirmek adına işbirliği içerisine girmişlerdi. Mustafa Abdülkadir en-Neccâr, *a.g.e.*, s.136.

³³ BOA, *DH.MKT 2779-8*.

"meşrûtiyet idâresinin hasmı olan" Muhammara Hakimi Şeyh Hazal'ın tahrikleri eseri olduğunu bir kez daha ifade eden vali, vilayetteki inzibati ve askeri kuvvetlerin azlığından dolayı Hazal Han'ın nüfuzunu arttırmış olduğunu vurguluyordu. Basra müllak ve eşrafının bu konuda devlet tarafından alınacak önlemleri beklediklerini belirten Muharrem Bey, bu tarz vakaların önlenmesi için bölgeye ganbot ve istimbotlar gönderilmesinin elzemiyetinin de altını çizmişti³⁴. 6. Ordu kumandan vekili Muhammed Fazıl Paşa da Basra valisi ile aynı fikirleri paylaşmaktaydı. Meşrutiyetin yeniden ilanını takiben Seyyid Talib'in Basra'ya dönüşü neticesinde Şeyh Hazal ile Mübarek el-Sabah'ın sık sık Basra'ya gelerek Talib Bey ile görüşmeye başladıklarını ifade eden Fazıl Paşa³⁵, bu üçlü arasında bir fikir birliği olduğunun altını çiziyor ve bunun da bir amaca yönelik bulunmasının muhtemel olduğunu belirtiyordu. Fazıl Paşa'nın bu duruma karşı sunduğu çözüm önerisi ise Muharrem Bey ile paralel olarak bölgeye gambot ve istimbotlar gönderilmesi şeklindeydi³⁶.

Bu şekilde cinayet vakalarının artması Basra vilayeti dahilindeki emniyetsizlik sorununun Basra mebusu Züheyrzâde Ahmed Paşa tarafından bir soru önergesiyle Meclis-i Mebusan gündemine de taşınmasına neden olmuştu. 17 Mart 1909 tarihli meclis oturumunda Ahmed Paşa, Basra'dan kendisine gönderilen telgraflara binaen Basra merkezi ve civarında artmakta olan asayişsizliğe dikkat çekmiş ve bölgede bulunan az miktardaki askeri kuvvetin bu tecavüzlerin önünü almakta aciz kaldığının altını çizmişti. Basra mebusu Züheyrzâde'nin vurgu yaptığı bir diğer nokta ise bu halin devamı durumunda dış müdahalelere yol açılması ihtimaliydi. Basra'daki konsolosların, tebaalarının mal ve canlarını korumak adına girişimlerde bulduklarını hatırlatan Ahmed Paşa, ileride bu vesile ile fiilen yabancı mühadalesi ile karşılaşılabilceğine dikkat çekerek ciddi ve seri önlemlerin alınması gerekliliğini ifade etmişti³⁷.

Basra vilayetindeki asayiş probleminin Meclis-i Mebusan'a taşınması bölgede asayişin sağlanması için ciddi önlemlerin alınmasını beraberinde getirmiş ve meclisin oturumundan bir gün sonra Dâhiliye Nezareti, vilayete askeriyeden yardım alınarak asayişin temin edilmesi, bu tarz vakaların tekrarına katiyen izin verilmemesi ve suçluların derhal yakalanmasını emreden bir yazı göndermişti³⁸. Bu yazıdan birkaç hafta sonra Harbiye Nezareti, Dâhiliye'ye bölgede

³⁴ BOA, *DH.MKT* 2771-24, Lef 4.

³⁵ Bu üçlünün yapmış oldukları görüşmelere dair merkeze ulaşan muhtelif yazılar için bkz. BOA, *DH.MKT* 2660-89, BOA, *A.VRK* 717-61.

³⁶ BOA, *DH.MKT* 2729-20, Lef 1. Merkez de bölgeden ard arda aynı mealde ulaşan maruzatları göz önünde bulundurmuş ve söz konusu ganbot ve istimbotların Basra vilayetine ulaştırılması için Harbiye ve Bahriye Nezaretlerine gerekli emirleri göndermişti. *Aynı vesika*, Lef 3.

³⁷ *MMZC (1324-1325)*, C.2, s.329. Fakat bu soru önergesi kabul edilmemiş ve önerge sahibinin bizzat Dâhiliye Nezareti'nden izahat istemesi uygun görülmüştü. *Aynı eser*, ss.330-331.

³⁸ BOA, *DH.MKT* 2771-24, Lef 5.

asayişin sağlandığını ve bu tarz faciaların yaşanmaması için gerekli önlemlerin alındığını bildirmişti. Harbiye Nezareti'ne göre bölgede gerçekleşen bu olaylar harici tahriklerden ziyade bölgedeki tedbirsizlik ve inzibat eksikliğinden meydana gelmekteydi. Bu bağlamda Sadaret'ten alınan emir üzerine zabıta ve polisleri ıslah çalışmalarına başlanmış ve Basra'nın muhafazası için jandarmanın yanı sıra askeri kuvvetlerden de yardım alınmıştı³⁹.

Konunun meclise taşınmasının ardından hükümetçe alınan bir diğer önlem de vilayetin ısrarlı taleplerine rağmen aylardır yerine getirilmeyen, İran hükümeti nezdinde diplomatik girişimde bulunmak olmuştur. Nitekim Sadaret'ten alınan emir doğrultusunda yapılan girişimler neticesinde Mayıs 1909'da İran Hariciye Nezareti'nden suçluların Osmalı hükümetine teslimleri için İran mahalli memurlarına gerekli emirlerin verildiği cevabı alınmıştı⁴⁰. Fakat İran nezdinde yapılan bu girişim nihai anlamda etkili olmamış ve aynı yılın Temmuz ayında İran hükümetinden, adı geçen şahısların Muhammara cihetinde olduğuna dair herhangi bir kanıt rastlanmadığı şeklinde ikinci bir cevap alınmıştı⁴¹. Merkezce alınacak önlemler tartışılırken Basra vilayetine Süleyman Nazif Bey atanmış ve yeni Basra valisinin etkili politikaları neticesinde bölgede emniyet ve asayiş büyük oranda sağlanmıştı⁴².

Meşrutiyet'in yeniden ilanını müteakib Basra Vilayeti'nde görülen otorite boşluğu bir yandan bu boşluğu doldurmak isteyen bölge eşrafi arasındaki eski anlaşmazlıkların yeniden su yüzüne çıkmasına neden olmuştu. Nitekim II. Abdülhamit döneminde İstanbul'da ikamete zorlanan Züheyrzâde Ahmed Paşa ile Seyyid Talib el-Nakib'in Basra'ya dönmeleriyle, bölgenin bu iki önde gelen eşrafi arasında daha önce mevcut olan çekişme yeniden su yüzüne

³⁹ *Aynı vesika*, Lef 7. Vilayette bu tarz önlemlerin alınması tartışılırken İngiliz hükümeti de bölgedeki İngiliz tebasının can ve mal güvenliğini korumak amacıyla Basra'ya bir savaş gemisi gönderilmesini tartışmaktaydı. TNA, FO 424-219, no.30, Sir Edward Grey to Sir G. Lowther. Fakat daha sonra bölgede asayişin sağlanmasıyla beraber bu fikirden vazgeçilmiştir. TNA, FO 424-219, no.102, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

⁴⁰ BOA, DH.MKT 2824-33, Lef 1.

⁴¹ BOA, DH.MKT 2870-65, Lef 1.

⁴² Süleyman Nazif Bey'in Basra valiliğine getirilmesiyle Basra Vilayeti'nde otorite boşluğunun kısmen de olsa doldurulduğu ve asayiş bozucu olayların azaldığını ifade etmek mümkündür. Fakat bu tarz olaylar tam anlamıyla sona ermemiş ve zaman zaman vilayet yönetimi açısından sorunlar yaratmıştır. Nitekim Ocak 1911'de yine gündüz vakti bir banka soyulmuş ve bundan bir kaç gün sonra da bir Rum tüccar öldürülmüştü. TNA, FO 424-226, no. 15, Mr. Marling to Sir Edward Grey; TNA, FO 424-226, no.40, Mr. Marling to Sir Edward Grey; BOA, DH.MDK 184-40. Basra'da meydana gelen bu durum medyaya da yansımış ve Ottomanischer Lloyd gazetesi bu olaylara vurgu yaparak vilayetteki asayiş sorununa dikkat çekmişti. BOA, DH.MDK 184-45, Lef 2. Bu sefer de Ocak 1911'de gayr-i Müslim bir işçinin hanesine ateş açılmış ve bu olay üzerine İngiltere konuya müdahil olmuştu. BOA, HR.H 18-1. Hatta Basra'da meydana gelen bu olaylar neticesinde, bölgedeki İngiliz tebasının korunması bağlamında İngiltere Devleti'nin İstanbul Sefiri Mr. Marling bölgeye bir İngiliz savaş gemisinin gönderilmesini teklif etmişti. TNA, FO 424-226, no.18, Mr. Marling to Sir Edward Grey. Basra valisi Süleyman Nazif Bey ise Basra'da İngilizlerin bir savaş gemisi bulundurmasını "vatana ihanet etmek" olarak tanımlamış ve duruma "bugün harb sefinesi getirir, yarın asker çıkarır, öbür gün de Basra elden gider" sözleriyle karşı çıkmıştı. BOA, DH.EO 569-34, Lef 64. Bu olaylar neticesinde Süleyman Nazif Bey, Şeyh Hazal'a yakınlığıyla bilinen iki şahsın tutuklanmasını emretmiş ve bu emir nedeniyle Basra valisi ile Şeyh Hazal'ın ilişkileri gerginleşmişti. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. es-Seyyid Ali Muhammed Amir, *a.g.e.*, ss.8-17. Süleyman Nazif'in Şeyh Hazal Han ve Şeyhin İngilizlerle ilişkileri konusunda verdiği ayrıntılı bilgiler için bkz. BOA, DH.EO 569-34, Lef 71.

çıkmişti⁴³. Meşrutiyetin ilanını müteakiben el-Nakib ve el-Züheyr aileleri arasında Basra'ya hakim olmak için verilen nüfuz mücadelesinin ilk yansımaları gazeteler aracılığıyla olmuştu. Nitekim Züheyrzâde Ahmed Paşa'nın sahibi olduğu "el-Düstur" gazetesinin 17 Ekim 1908 tarihli nüshasında, Seyyid Talib hakkında ağır ifadeler içeren bir makale yayınlanmıştı. Makalede Basra'ya meşrutiyetin yeniden ilanını müjdeleyen kişinin Seyyid Talib olmadığı ve iddia edilenin aksine bu haberi ilk Ahmed Paşa'nın bildirdiği ifade ediliyordu. "el-Düstur" gazetesinde ortaya atılan bir diğer iddialar Seyyid Talib'in çeşitli cinayetlere ve gasp olaylarına karıştığı ve Necid mutasarrıflığı döneminde de Mansur Paşa'ya saldırıda bulunduğu yönündeydi⁴⁴.

Züheyrzâde Ahmed Paşa ile Seyyid Talib arasında basın yoluyla başlayan güç mücadelesi bölgede seçimlerin yapılmasıyla şiddetlenmiş ve el-Züheyr ailesinden Seyyid Talib aleyhine merkeze telgraflar ulaşmaya başlamıştı. Züheyrzâdeler Seyyid Talib'in, Basra'daki seçimlere müdahale ettiğini, devr-i sabıkta Ebu'l-Hüda'nın da yardımıyla kendilerinin Basra'daki emlakını zarara uğrattığını ve İstanbul'daki evini ateşe verdiğini iddia etmekteydi⁴⁵. Yaşanan gelişmeler üzerine Basra Vilayeti, söz konusu telgraf trafiğinin iki aile arasındaki güç mücadelesinden ileri geldiğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti⁴⁶. Basra vilayeti ile eşzamanlı olarak Seyyid Talib tarafından da Dâhiliye Nezareti'ne aynı mealde bir telgraf ulaşılmıştı. Seyyid Talib el-Nakib, Basra'ya varışının üzerinden daha bir hafta bile geçmemişken Züheyrzâde Ahmed Paşa'nın İstanbul'da kendisi hakkında iftiralar yaydığını ve kendisinin bununla yetinmeyerek Basra'da kendisini açıktan açığa tehdit ettiğini ifade ederek Ahmed Paşa'nın bu hareketinin merkez tarafından göz önünde bulundurulmasını talep etmişti⁴⁷. Bu gelişmeler üzerine Dâhiliye Nezareti vilayete bir telgraf çekerek eşraf arasında bu tarz anlaşmazlıkların üzüntü verici olduğunun altını çizmişti. Böyle bir "devr-i hürriyette herkesin el ele vererek devlet ve vatan uğruna hizmet" vermeye gayret etmeleri gerektiği vurgulanan telgrafta taraflara bu yönde gerekli uyarıların yapılması talep edilmişti⁴⁸. Fakat merkezin almaya çalıştığı önlemlere rağmen Basra'da gerginlik tırmanarak devam etmişti⁴⁹. 1908 yılında yapılan seçimler neticesinde hem Seyyid Talib'in hem de Ahmed Paşa'nın

⁴³ İki aile arasında Basra nakibül'eşraflık statüsünü ele geçirmek için verilen mücadeleyi el-Nakib ailesi kazanmış ve iki aile arasında bundan sonra da devam eden bu güç mücadelesi meşrutiyetin ilanı ile yeniden su yüzüne çıkmıştı. Hüseyin Hadi eş-Şellah, *a.g.e.*, s.153.

⁴⁴ *Aynı eser*, ss.155-156.

⁴⁵ TNA, *FO 424-218*, no.17, Extract from the "Bagdad" of November 25, 1324.

⁴⁶ BOA, *DH.MKT 2662-9*, Lef 1.

⁴⁷ BOA, *DH.MKT 2675-82*, Lef 1.

⁴⁸ BOA, *DH.MKT 2662-9*, Lef 2.

⁴⁹ Nitekim Seyyid Talib el-Nakib, Ahmed Paşa ile aralarındaki bu mücadele nedeniyle yanında silahlı korumaları olmaksızın dışarı çıkmamaya başlamıştı. TNA, *FO 424-218*, no.17, Extract from the "Bagdad" of November 25, 1324.

Basra'dan mebus olarak seçilmeleri her ne kadar mevcut gerilimin azalacağı ümidini doğurmuşsa da beklenenin aksine bu sefer de tarafların İstanbul'a gidip gitmeyecekleri ve ne zaman gidecekleri sorun haline gelmişti. Nitekim Aralık 1908'in sonlarına doğru, Meclis-i Mebusan'ın açılışına kısa bir müddet kalmasına ve Seyyid Talib'in İstanbul'a hareket etmesine⁵⁰ rağmen Züheyrzâde Ahmed Paşa, rahatsız olduğunu öne sürerek yola çıkmaktan imtina etmiş ve bunun üzerine Dâhiliye Nezareti devreye girerek ilk vapurlar hareket etmesini Basra mebusundan rica etmişti⁵¹. Züheyrzâde Ahmed Paşa ile Seyyid Talib el-Nakib arasındaki güç mücadelesi ancak Ahmed Paşa'nın Aralık 1910 tarihinde vefatı ile son bulmuştu.

3.1.2. Ahali ile Devlet Arasında Aracı Rolün Güçlendirilmesi: Eşrafın Meclis-i Mebusan'da Temsili

Temmuz 1908'de meşrutiyetin yeniden ilanı ile birlikte merkez ile çevre her ne kadar bütünleşme emareleri gösterse de, eşraf genel olarak geleneksel görevini, yani yerel alt sınıflar ile resmi görevliler arasında aracı rolünü yürütmeye devam etmişti⁵². Bu noktada eşrafın ahali ile devlet arasındaki aracı rolünü öncelikle eşrafın sorgulanmaksızın kabul edilen doğal liderlik rolü, diğeri de eşrafın bu “doğal liderliği”ne bağlı olarak merkeze ulaşma imkanına sahip oluşu, yani toplum adına merkeze tavsiyelerde bulunma ve uyarma rolü olarak nitelenmek mümkündür. Nitekim Osmanlı Devleti, Irak gibi merkeze uzak noktalarda hakimiyeti sağlamak için yerel güçlerle ittifaka mecburdu. Ayrıca bu bölgelerdeki yerel eşrafın eski geleneklere bağlı liderlik ilişkileri çoğu zaman kırılmayacak kadar güçlüydü. İşte bu nokta da eşraf siyasetinin zemin kazanmasına neden oluyordu. Eşrafın zaten güçlü olan bu yapısı 1908 sonrası yapılan seçimlerde Basra vilayetinden çıkan eşraf kökenli mebuslarla daha da etkili bir hale gelmişti. Nitekim 1908-1914 arasında Basra vilayetinden Meclis-i Mebusan'a seçilen temsilcilere bakıldığında bunların hemen hemen tümünün önemli eşraf ailelerine mensup olduğunu gözlemlemek mümkündür.

1908'de meşrutiyetin ilanından sonra Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılması kararlaştırılmış ve bunun için çalışmalar başlatılmıştı. Bu amaçla yeni bir seçim yasası hazırlanmış ve müslim-gayr-ı müslüm ayrımı yapılmaksızın yirmibeş yaşını aşmış vergi

⁵⁰ BOA, *DH.MKT* 2687-37, Lef 1.

⁵¹ BOA, *DH.MKT* 2681-42.

⁵² Merkez-Çevre ilişkileriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mardin, *a.g.m.*, ss.109-135. Eşrafın bu aracı rolü özellikle Tanzimat reformlarından sonra daha çok ihtiyaç duyulur bir hale gelmiş ve eşrafın bu tarz merkeze uzak bölgelerdeki gücünü daha da arttırmıştır. Bu noktada eşrafın Tanzimat'la beraber nüfuzunu en fazla hissettirdiği alanlar vilayetlerdeki yerel meclisleri olmuştur. Hourani, *a.g.m.*, s.62.

mükellefi her erkek Osmanlı vatandaşının oy kullanmasına karar verilmişti. İki aşamalı yapılacak olan seçimlerde her 500 ile 750 arası ilk seçmen oyuyla, ikinci aşamada oy kullanacak bir seçmen belirlenecek, bunlar da halk adına meclise katılacak mebusları seçeceklerdi⁵³. Bu noktada Basra Vilayeti dahilindeki ahalinin büyük bir kısmının kayıt altına alınmamış bedevi aşiretlerden oluşması Basra Vilayeti'nin 1908, 1912 ve 1914 seçimlerinde çıkardığı mebus sayısının farklılık göstermesine neden olmuştu. Nitekim vilayet dahilinde çoğunluğu oluşturan bedevi aşiretler, seçimlerin yapılabilmesi için gerekli olan nüfus oranlarını beyan etmekten imtina etmişler ve bu nedenle nüfus sayımı gerçekleştirilememiş olan yerlerde ancak tahmini rakamlar belirlenerek seçimlere gidilmiştir. Basra'daki nüfusun belirlenmesinde yaşanan bu zorluklar nedeniyle 1908 seçimlerinde bölgeden ancak iki mebus seçilebilmişti⁵⁴. Aradan geçen zaman zarfında yerel aşiretler meşrutiyet ve getirdiği adalet fikrine güven duymaya başladıkça nüfuslarını gizli tutmaktan vazgeçmiş ve böylece 1912 seçimlerinde Basra Vilayeti'nden dört adet mebus seçilebilmişti. 1912 seçimlerinin üzerinden çok geçmeden Temmuz 1912'de parlamentonun feshedilmesi neticesinde düzenlenen ve daha sonra iptal edilen seçimlerde aşiretlerin devlete olan güveninin artmasıyla çıkarılan mebus sayısı beşe yükselmiş ve 1914 seçimlerinde ise Basra Vilayeti'nden intihab olunan mebus adedi altıyı bulmuştu⁵⁵.

1908 sonrası ilk seçimlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteği ve adayların yerel itibarı belirleyici unsurlar olarak ortaya çıkmıştı. Gerek cemiyetin yerel eşrafi desteklemesi, gerekse iki aşamalı seçim sistemi vilayetlerde eşrafın seçilmesini kolaylaştırmıştı⁵⁶. Bu durum netice açısından bakıldığında Basra Vilayeti için de farklı olmamış ve vilayet merkezinden Basra'nın en güçlü eşraf ailelerine mebus olan Züheyrzâde Ahmed Paşa⁵⁷ ile Seyyid Talib Paşa el-Nakib⁵⁸ mebus olarak seçilmişti. Ayrıca Müntefik sancağından Hızır Hayati Efendi⁵⁹

⁵³ Hasan Kayalı, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 27 (1995), s.269.

⁵⁴ BOA, *DH.KMS* 23-45, Lef 9.

⁵⁵ *Aynı vesika*, Lef 8.

⁵⁶ Kayalı, *a.g.e.*, ss.73-74.

⁵⁷ Züheyrzâde Ahmed Paşa, Basra'da doğmuş, eğitimini Basra Vatan Mekteb-i İbtidaiyesi ve daha sonra da Londra Mekteb-i Bahriyesinde tamamlamıştı. II. Abdülhamid döneminde İstanbul'a "aldırılan" Ahmed Paşa, önce şehremaneti azalığına daha sonra ise Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi azalığına tayin edilmişti. BOA, *DH.MDK* 138-1, Lef 3. Züheyrzâde Ahmed Paşa, ayrıca Eylül 1908'de kurulan ve ilk resmi Arap cemiyeti olan Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti'nin idare kurulunda yer almıştı. Başlangıçta İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından da desteklenen cemiyetin amaçları ve idari kurulunda yer alanların tam listesi için bkz. BOA, *A.VRK* 693-72, Lef 2. Daha sonra Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki yönetimi ile ilişkileri bozulmuş hatta hükümet cemiyetin Basra'da "fesat hareketleri"nde bulunup bulunmadığı konusunda Basra vilayetinden bilgi talep etmişti. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.MKT* 2801-83, Lef 1-5, *İzahat*, s.9.

⁵⁸ 1288 senesinde Basra'da doğan Talib Bey, iyi derecede Arapça, Türkçe ve İngilizce konuştuğu gibi ayrıca Farsça ve Hintçe'ye de aşina bulunmaktaydı. BOA, *Şura-yı Devlet Sicill-i Ahvâl Şubesi (ŞD.SAİD)* 24-14. Seyyid Talib Bey, her ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Basra şubesine üye olsa da Cemiyetin seçilmesine çok da sıcak bakmadığı bir adaydı. Tefvik Ali Berru, *el-Arab ve't-Türk: fi'l-Ahdi'l-Düsturi el-Osmani: 1908-*

ile Refet Senevi Efendi, Ammare sancağından Muhammed Selim Efendi ile Hüseyin el-Ulvan Efendi mebus olarak seçilmişlerdi⁶⁰. Seçimler esnasında Kuveyt kazasında seçim yapılıp yapılmayacağı da tartışılmış, hükümetim burada yapılacak seçimleri desteklemesine rağmen Basra valisinin etkisiz tutumu nedeniyle Kuveyt'te mebus seçimi yapılamamıştı⁶¹.

Nakibzâde Seyyid Talib'in Basra mebusu olarak aday olması ve seçilmesi gerek seçimler esnasında gerekse sonrasında bir çok tartışmalara neden olmuştu. Bu tartışmalardan ilki Basra mebusu Seyyid Talib'in seçim esnasında halka baskı yaptığı yolundaydı. Nitekim 12 Ekim 1908'de Basra'dan Sadaret'e gönderilen bir telgrafta Seyyid Talib'in adamları vasıtasıyla ahaliyi kendisine oy vermeye zorladığı belirtiliyor ve Kanun-ı Esasi'ye aykırı olan bu zulümden Basra halkının kurtarılması talep ediliyordu⁶². Bundan bir kaç gün sonra aynı mealde bir diğer telgraf da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmişti. Züheyrzâde Osman ve Abdullah imzasını taşıyan bu telgrafta Seyyid Talib ve "adamı" Mendilzâde Yusuf Paşa'nın bazı nahiye müdürleri ve muhtarlarla ittifak halinde seçmen sayısını yüksek göstererek seçimlerde hile yaptığı iddia edilmekteydi. Seyyid Talib için "Ebû'l-Hudâ'nın 'amzâdesi, devr-i istibdâdın serkerdesi, Katif şeyhlerinden Mansûr Pâşâ'nın gâsıb-ı emvâli" ifadelerini kullanan telgraf sahipleri, Seyyid Talib'in mebus seçilmek için Yusuf Paşa'yı kullanarak ahaliyi korkuttuğunu ve tehdit ettiğini belirtmekteydi. Seyyid Talib'in kendisini hala "devr-i istibdâdın mezâliminde" sandığını ifade eden Züheyrzâde Abdullah ve Osman, Talib Bey'in fikirlerine hizmet etmedikleri için kendi aile fertlerinin bu şahsın adamları vasıtasıyla tehdit edildiğinin altını çizmişti. Tüm Osmanlı halkının adalet ve eşitlik içinde yaşadıkları bir dönemde, Basra ahalsinin hala istibdâd döneminde bulunduğu vurgulanan telgrafta Seyyid Talib'in bu zulmüne son verilmesi talebi yer almaktaydı⁶³. Basra'dan çekilen bu telgrafların akabinde olayların doğruluğunun araştırılması için Dâhiliye Nezareti tarafından vilayete

1914, Câmîatü'd-Düveli'l-Arabiyye, 1960, ss.114-115. Muhtemelen bu nedenle Basra'da yapılan seçimler üç defa tekrarlanmış fakat hepsinde de Seyyid Talib büyük farkla seçilmişti. Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, s.17.

⁵⁹ Kerkük doğumlu olan Hızır Efendi, Bidayet Mahkemesi üyesi iken seçimlere katılmış ve mebus seçilmişti. Güney, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci, I. ve II. Meşrutiyet: Ayan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, Ankara 1998, s.302.

⁶⁰ Hüseyin el-Ulvan Efendi ile Muhammed Selim Efendi iki yıl meclise devam etmedikleri için istifa etmiş olarak addedilmiş ve yerlerine Muhammed Kureş Efendi ile Abdülmecid Bey seçilmişti. Ayrıca dönem içerisinde vefat eden Züheyrzâde Ahmed Paşa ile Refet Senevi Efendi'nin yerine sırasıyla Abdülvahhab Paşa ile Abdülmuhsin Bey intihab edilmişlerdi. İhsan Güney, *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, Ankara 1997, ss.23-24.

⁶¹ BOA, *DH.MKT* 2657-67. Hükümet Kuveyt hakkındaki görüşlerini "Nazar-ı devlette Kuveyt bir kazâ ve Mübârek el-Sabâh da orasının kaymakâmıdır. Kuveyt'e 'asker ikâme olunmamasına dâir ba'zı mukarrârât var ise de bu hâl-i tâ'biyet maddesini tahvil etmez" şeklinde açıklamıştı. BOA, *DH.MKT* 2654-75, Lef 2.

⁶² BOA, *DH.MKT* 2640-81, Lef 1.

⁶³ BOA, *DH.MKT* 2634-15, Lef 1.

telgraf çekilmiş ve alınan cevapta Seyyid Talib'in silahlı adamlarla şehir dahilinde gezerek ahaliyi tehdit ettiğine dair iddiaların aslı olmadığı ifade edilmişti⁶⁴.

Bölgeden bu tarz şikayetlerin geldiği bir sırada İstanbul'daki çeşitli gazetelerde de Seyyid Talib aleyhinde makaleler yer almaya başlamıştı. el-Düstur ve Tanin gazetelerinde çıkan bu haberlerde Seyyid Talib'in Muhammara Hakimi Şeyh Hazal ve Kuveyt Şeyhi Mübarek el-Sabah ile hükümet aleyhinde müzakerelerde bulunduğuna yer verilmekteydi. Hem bölgeden gelen şikâyetler hem de gazetelerde çıkan haberler merkezde Seyyid Talib'in isyan ettiği şeklinde yorumlanmış⁶⁵ ve Dâhiliye Nezareti Seyyid Talib'in bir vesile ile "İstanbul'a aldırılmasını" gündeme getirerek bu konuda vilayetten mütalaa talep etmişti⁶⁶. Dâhiliye'nin bu girişimiyle eşzamanlı bir şekilde Seyyid Talib'den de nezarete bir telgraf gönderilmişti. Necid mutasarrıflığı ve Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığı görevlerindeki icraatları ile sadakatini ispat etmiş olduğunu ifade eden Talib Bey, telgrafında ailesi ve kendisinin hükümete bağlılıklarının da vilayetçe malum olduğunu belirtmekteydi. Tanin gazetesinde yer alan haberde kendisi hakkında "şâki" ünvanının kullanıldığını hatırlatan Seyyid Talib, basın özgürlüğünü alkışlıyor ise de bu gibi karalama girişimlerinden şahsının korunması gerekliliğini ifade ediyordu⁶⁷.

Seyyid Talib'le aynı gün Basra eşrafından önde gelenlerin imzalarını içeren bir telgraf da Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmıştı. Eşraftan Hızırizâde Kasım, Hızırizâde Abdülcabbar, Mendilzâde Yusuf, Namezâde Mahmud, Şekerizâde Münir, Sanizâde Ahmed, Müftüzâde Receb, dava vekili Süleyman Feyzi, Mendilzâde Halid ve Mendelizâde Abdülvahhab gibi isimlerin imzasının bulunduğu telgrafta bahsi geçen gazetelerde Seyyid Talib aleyhinde yazılan ifadelere duyulan tepki dile getirilmekteydi. Telgrafta basının görevinin din, mezhep ve cins ayrılıklarını ortadan kaldırarak Osmanlı milletinin sarsılmış olan esasını güçlendirmek ve bozulmuş olan iç huzurun yeniden sağlanması için teşvikte bulunmak olduğu belirtilerek gazetelerin bu görevlerini ifa etmek yerine şahsi garazlarla hareket etmesinin gerekli olanın tam tersine sonuç vereceği vurgulanmaktaydı. Seyyid Talib'i "vatanımızın mâlen, beden hâdimi, vâhid zâtında ecânibe karşı medâr-ı iftihâr " bir şahıs olarak tanımlayan Basra eşrafı, el-Düstur ve Tanin gazetelerinde yayınlanan garazkar makalelerin Osmanlı ve İslam adabına aykırı olduğunu belirtiyor ve bu tarz "edebsiz" sözlerin haysiyetlerine dokunduğunu ifade

⁶⁴ BOA, *DH.MKT* 2673-45, Lef 2.

⁶⁵ BOA, *DH.MKT* 2664-14, BOA, *DH.MKT* 2667-58.

⁶⁶ BOA, *DH.MKT* 2673-45, Lef 1.

⁶⁷ *Aynı vesika*, Lef 3.

ediyordu. Seyyidler ve Araplar hakkında bu tarz neşriyatın çokluğuna da dikkat çeken imza sahipleri⁶⁸, bu konuda gerekli kanuni muamelenin yapılmasını talep etmişti⁶⁹.

Seyyid Talib lehinde ve aleyhinde bu iddialar dile getirildiği esnada mebus seçimleri sona ermiş ve Seyyid Talib, Züheyrzâde Ahmed Paşa ile birlikte Basra merkezinden mebus seçilmişti. Bunun üzerine Kasım 1908'de Basra valisi, bir telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bölgedeki durumu aktarmayı uygun görmüştü. Basra valisi Muharrem Bey telgrafında Seyyid Talib'in meşrutiyet idaresine aykırı herhangi bir hareketinin görülmediğini ve hatta kendisinin Şattü'l-Arap'ta inzibatın sağlanmasını takviye amacıyla vilayete bir istimbot hibe ettiğini⁷⁰ ifade ederek Talib el-Nakib'in Basra'ya varışından beri iyi halinin malum olduğunu belirtmişti. Basra valisi Muharrem Bey'e göre Seyyid Talib hakkında ortaya atılan bu iddialar Talib Bey ile Züheyrzâde Ahmed Paşa arasındaki nüfuz mücadelesinden kaynaklanmakta ve Ahmed Paşa taraftarları tarafından düzenlenmekteydi. Bu iki şahsın da Basra mebusluğuna seçilmesi bir yandan taraflar arasında olası bir çekişmenin önünü alarak bölgede sükunu sağlamış, diğer yandan da Seyyid Talib'in ne vesile ile "İstanbul'a aldırılacağı" meselesini ortadan kaldırmıştı⁷¹.

Seyyid Talib'in mebus seçilmesi, yerel gündemi ve basını meşgul ettiği gibi meclis içerisinde de tartışma konusu olmuştu. Nitekim 9 Şubat 1909 tarihinde yapılan oturumlarda Basra mebuslarına intihab mazbatalarının verilmesi gündeme alınmış ve Züheyrzâde Ahmed Paşa'nın mebus seçimine meclis tarafından hiçbir itiraz vaki olmazken, Seyyid Talib'in mebusluğunun düşürülüp düşürülmemesi konusunda meclis uzun tartışmalara sahne olmuştu. Seyyid Talib hakkında Necid mutasarrıflığından bulunduğu esnada Mansur Paşa'nın hanesini yağmaladığı⁷², hakkında mahkumiyet kararı olduğu, su-i ahvalle anılıyor olması ve Osmanlı Devleti vatandaşı olup olmadığının meçhul olması gibi nedenlerle Meclis-i Mebusan'a

⁶⁸ İstanbul'da basılan gazetelerde Araplar hakkında yayınlanan yazılar daha sonraki dönemlerde de Basra eşrafi arasında rahatsızlığa neden olmuştu. Nitekim Mart 1910'da İkdâm gazetesinde Araplar hakkında yayınlanan bir diğer yazı yine Basra'da rahatsızlık yaratmıştı. Basra mebusu Seyyid Talib Bey, İkdâm gazetesinde Arapları aşağılayan bir yazı yayımlandığını eşrafa bildirmiş ve bunun üzerine Basra eşrafi da söz konusu gazetenin vilayet içerisine ulaştırılmasının yasaklanmasını istemişti. Ayrıca söz konusu makalenin akabinde "el-İkâz" gazetesinde İkdâm gazetesi hakkında hakarete varan ağır iddiaların yer aldığı bir yazı yayınlanmıştı. Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, ss.110-111. Ayrıca bu gazetelerde yayınlanan yazılardan rahatsız olan sadece Basra eşrafi da değildi. Nitekim özellikle Tanin ve İkdâm gazetelerinde Araplar hakkında yayınlanan bu tarz yazılar sadece Basra değil Suriye ve Mısır gibi ülkelerde de tepki çekmiş ve bu yazılara karşı çeşitli gazetelerde Arap yazarlar karşıt makaleler yayınlamışlardı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tefik Ali Berru, *a.g.e.*, ss.164-171.

⁶⁹ *Aynı vesika*, Lef 4. Bu telgrafın aynı Sabah Gazetesi'ne de gönderilmişti. BOA, *DH.MKT* 2687-37, Lef 3.

⁷⁰ Gerçekten de Seyyid Talib el-Nakib, Kasım 1908'de Basra vilayetine kampavan (?) makineli beş tonalito büyüklüğünde bir aded ahşap istimbot bağışlamıştı. BOA, *DH.MKT* 2661-43; BOA, *DH.EO* 538-73. Hatta Basra'da Seyyid Talib ile nüfuz mücadelesi içerisinde bulunan Züheyrzâde Ahmed Paşa da, Talib Bey'in akabinde vilayete üç adet belem tabir edilen kayıklardan hediye etmişti. BOA, *DH.EO* 541-41

⁷¹ BOA, *DH.MKT* 2687-37, Lef 2. BOA, *A.VRK* 693-9, Lef 1.

⁷² Seyyid Talib Bey'in Necid mutasarrıflığı döneminin kısa bir özeti için bkz. Hayreddin Zirikli, *a.g.e.*, C.3, s.218.

şikayetler verilmiş ve Talib el-Nakib'in mebusluktan çıkarılması talep edilmişti. Seyyid Talib'in mebusluğa uygun olup olmadığı konusunda Meclis-i Mebusan'da yapılan tartışmalar esnasında en dikkat çekici nokta meclisin neredeyse Arap ve Türk mebuslar olarak ikiye ayrılması olmuştu. Nitekim Zor mebusu Hızır Lütfi Bey, Halep mebusu Mustafa Efendi, Şam mebusu Şefik el-Müeyyed ve Hama mebusu Abdülhamid Efendi, Seyyid Talib'in mebusluğunu savunan beyanatlarda bulunmuşlardı. Bu mebusların beyanlarının ortak noktası bir şahıs hakkında maddi kanıt bulunmadığı müddetçe mebusluktan çıkarılmayacağı, aksi halde halkın iradesine karşı çıkılmış olacağı idi⁷³. Arap mebusların Seyyid Talib lehinde açıklamalarda bulunmaları mecliste Arap dayanışması olduğu iddialarını da beraber getirmiştir. Nitekim Kozan mebusu Haparsun Muradyan, mecliste mebuslar arasında taraftarlık bulunduğunu vurgulayarak "millet, milliyet nâmına değil, Osmanlılık nâmına söz söylenmesini" talep etmişti. Kozan mebusuna göre Meclis-i Mebusan'da her vaka "bilâ mezheb, bilâ milliyet ve bilâ karâbet" tedkik edilmeliydi⁷⁴. Seyyid Talib'in mebusluğunun düşürülmesi konusunda en ısrarlı beyanları veren ise Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey'di. Dersim mebusu, özellikle Seyyid Talib'in su-i ahvalle şöhret edinmiş olduğuna vurgu yapmaktaydı. Seyyid Talib lehinde ve aleyhinde yapılan tartışmalardan sonra yapılan açık oylamada Seyyid Talib'in mebusluğu onaylanmış ve intihab mazbatası kendisine takdim edilmişti⁷⁵.

1908 seçimleri dolayısıyla ortaya çıkan bir diğer mesele de seçilmiş olan adayların mebusluklarının sorgulanması olmuştu. Nitekim seçimlerin üzerinden neredeyse bir sene geçmesine rağmen Temmuz 1909'da dönemin Basra valisi Arif Bey, Müntefik sancağından mebusluğa seçilen Refet ve Hızır Efendilerin birinin Bağdadlı diğerinin de Kerküklü olduğunu ifade ederek bunların mebusluklarının kabulünde tereddüt hasıl olduğunu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti⁷⁶. Nezaret de bu konu hakkında karar alacak organın Meclis-i Mebusan başkanlığı olduğunu ifade ederek mevzuyu Meclis-i Mebusan reisi Ahmed Rıza'ya havale etmiş, Meclis tarafından yapılan inceleme neticesinde ise Basra Vilayeti'ne mebusan seçimlerine hükümetin müdahale hakkı olmadığı şeklinde bir cevap göndermişti⁷⁷.

Müntefik mebusları hakkında ortaya atılan iddialar sadece bununla sınırlı kalmamıştı. Eylül 1909'da Sadun aşiretine mensup Falih Paşazâde Abdülkerim, Mezal Paşazâde İbrahim

⁷³ *MMZC (1324)*, C.1, ss.511-516. Mecliste Seyyid Talib'e destek verenler arasında bulunan ve Arap kökenli olmayan bazı mebuslar da Arap mebuslara ilaveten herkesin mebus seçilmesini istemeyecek şahısların olabileceğini ve bu tarz şahısların ileride kendileri hakkında da meclise şikâyet gönderebileceklerinin altını çizmişti. *Aynı eser*, s.514.

⁷⁴ *Aynı eser*, s.515.

⁷⁵ *Aynı eser*, s.520; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul 1995, s.345.

⁷⁶ BOA, *DH.MKT* 2881-75, Lef 1.

⁷⁷ BOA, *DH.MKT* 2881-23, Lef 1.

ve Fahd Paşazâde Abdülkerim merkeze telgraf çekerek Müntefik sancağındaki seçimlerde hile yapıldığını iddia etmişlerdi. Mebus seçimi için hazırlanan talimatnameye aykırı olarak, ilan yapılmaksızın ve aşiretlerin reislerine başvurulmaksızın seçime gidildiğini ifade eden telgraf sahipleri bu yolla yapılmış olan seçimin kanunsuz olduğunu iddia ediyorlar ve yeniden tekrarlanmasına yönelik taleplerini dile getiriyorlardı⁷⁸. Ayrıca Sadun aşiretinden yaklaşık onbeş kişilik bir grup da merkeze telgraf çekerek Sadun ailesi ve aşireti tarafından Müntefik mebusluğuna Hazar Bey bin Abdülbaki'nin seçildiğini ilan etmişti⁷⁹.

Müntefik seçimleri hakkında ortaya atılan usulsüzlük iddiaları üzerine olay Meclis-i Mebusan riyasetine havale edilmiş, riyasetten ise Müntefik seçimlerinde meydana geldiği iddia edilen usulsüz muamelenin İntihâb-ı Mebusân kanununun 76. maddesinin birinci fıkrasına uygun olarak dikkate alınmaması ve fakat suistimalleri görülen seçim heyeti hakkında gerekli kanuni muamelenin yapılması yolunda bir karar çıkmıştı⁸⁰.

Müntefik ile benzer sorunlar Ammare sancağındaki seçimlerde de ortaya çıkmış ve seçilen adayların mebusluklarının kabul olup olunmayacağı tartışma konusu olmuştu. Ocak 1909'da Basra valisi Muharrem Bey, merkeze bir telgraf göndererek Ammare sancağı seçimlerinde usulsüzlük yapıldığına ve mebus seçilenlerden birisinin resmi dile vakıf olmadığına⁸¹, diğerinin ise daha önce işlediği bir suçtan dolayı mahkum bulunduğu dair ihbarlar üzerine bölgede araştırma yapılmış olduğu ifade etmişti. Mutasarrıflık tarafından yapılan bu incelemede Muhammed Selim Efendi'nin resmi dile pek vukufu yoksa da mümkün merteye konuşup yazabildiği, Hüseyin el-Ulvan Efendi hakkında da iddia edildiği şekilde bir suça rastlanmadığı ortaya çıkmıştı. Hüseyin el-Ulvan'ın daha önce üç sene küreğe konulmasına dair verilen ilam bazı kanuni sebeplerden dolayı bozulmuş ve kendisi bu cezanın üçte birini ifa ettiğinden dolayı afv-ı âliye mazhar olanlar statüsünde tahliye edilmiş ve tekrar muhakemesine de lüzum görülmemişti. Basra bidayet müdde-i umumi muavinliği, Hüseyin Efendi'nin tekrar mahkemesi gerekmesi de bu durumun mahkumiyet sıfatını bertaraf edemeyeceğini ifade etmiş ve seçim kanununun 28. maddesi ile mülkiye tekaüd kanunnamesinin 3. Maddesi göz önüne alınarak gerekli kanuni şartları haiz olanların tercih edilmesi ve seçimlere özen gösterilmesi gerekliliğine dikkat çekmişti⁸². Aynı kurumdan

⁷⁸ BOA, *DH.MKT* 2894-35, Lef 1.

⁷⁹ BOA, *Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO)* 400-53, BOA, *DH.MUI* 19-2—12, Lef 2, BOA, *DH.MUI* 19-2—2, Lef 2.

⁸⁰ BOA, *DH.MUI* 63-71, Lef 5.

⁸¹ Basra da dahil olmak üzere Arap vilayetlerinde 1908 seçimleri ile gündeme gelen bir diğer mesele de mebusların Türkçe bilmesi zorluğu olmuştu. Nitekim Arap vilayetlerinde yetişmiş bir çok eleman olmasına rağmen, bu şahısların Türkçe'ye vakıf olmamaları mebus seçimlerinde aday olmalarının önünde engel teşkil etmekteydi. Tevfik Ali Berru, *a.g.e.*, s.107.

⁸² BOA, *DH.MKT* 2741-80, Lef 1.

Hüseyin Efendi hakkında verilen ikinci bir kararda ise bu tarz suçlardan mahkum olup cezalarını tamamlayanların seçimden mahrum edilemeyeceği vurgulanmıştı⁸³. Basra bidayet müdde-i umumi muavinliği tarafından verilen çelişkili kararlar üzerine Basra valisi bir kez daha Ammare mebuslarının haklarında ne gibi bir muamele yapılması gerektiğini merkeze sormuştu⁸⁴. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nden gelen cevapta Muhammed Selim ve Hüseyin el-Ulvan Efendiler hakkındaki kararın Meclis-i Mebusan tarafından verileceği bildirilerek vilayetten bu mebusların mazbatalarının kendilerine ulaştırılması talep edilmişti⁸⁵. Meclis-i Mebusan İntihab Encümeni'nde haklarında yapılan inceleme neticesinde mebusluğa seçilmelerine mani bir hal olmadığına karar verilmiş ve Muhammed Selim ve Hüseyin el-Ulvan Efendilerin mebusluğu tasik edilmişti⁸⁶.

1908'de meşrutiyetin yeniden ilanının üzerinden geçen zaman zarfında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalif hareketler ortaya çıkmış ve bu muhalefet giderek güçlenmeye başlamıştı. Hatta 1912 yılında İstanbul'da yapılan ara seçimleri cemiyet bir oy ile kaybetmişti. Bunun üzerine muhalefetin daha fazla büyümesine izin vermeden yeni bir seçime gitmek isteyen iktidar Meclis-i Mebusan'ı seçime sürüklemiş ve Ocak 1912'de meclis fesh edilmişti⁸⁷.

Meclis-i Mebusan'ın feshi ile birlikte erken seçime gidilmiş ve 1912 seçimleri tarihe "sopalı seçimler" olarak geçmişti. 1912 seçimleri merkezîyetçiler-adem-i merkezîyetçiler arasında bir çekişmeye dönüşmüş ve İttihat Terakki Cemiyeti, devlet mekanizmasını elinde bulundurmanın getirdiği avantajla seçimlere müdahale etmişti⁸⁸. Cemiyetin seçimlere müdahalesi çoğu zaman yıldırma ve göz korkutma şeklinde gerçekleşirken, kimi zamansa seçimlerde hileye başvurulmuş ve neticede ortaya iki taraf arasındaki ayrılıkların keskinleştiği siyasal bir ortam çıkmıştı⁸⁹.

1912 seçimlerinin Osmanlı coğrafyası genelindeki seyrinin Basra'da da küçük istisnalar haricinde tekrarlandığını ifade etmek mümkündür. Nitekim Müntefik ve Ammare'den seçilen adayların İttihatçı yapısına rağmen Basra merkezinden çıkarılan adayların yarısını muhalifler oluşturmaktaydı. Ayrıca Basra vilayeti dahilindeki seçimlerde

⁸³ *Aynı vesika*, Lef 2.

⁸⁴ *Aynı vesika*, Lef 7.

⁸⁵ *Aynı vesika*, Lef 11. Bu talebe uygun olarak Ammare mebuslarına mazbataları takdim edilmişti. BOA, *DH.MKT* 2879-32, Lef 1.

⁸⁶ *MMZC* (1324), C.6, s.515.

⁸⁷ Güney, *Türk Parlamento Tarihi I. Ve II. Meşrutiyet*, s.258.

⁸⁸ Kayalı, *a.g.m.*, s.273; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul 2007, ss.207-208.

⁸⁹ *Aynı makale*, ss.276-277. Nitekim bu seçimlerde Kurna Kaymakamı Hamza Efendi, seçimlere Hürriyet ve İtilaf Fırkası lehine müdahale ettiği gerekçesiyle hapse gönderilmişti. Hakkı el-Azm, *Hakaik ane'l-İntihabat el-Niyabiye fi'l-Irak ve Filistin ve Suriyye*, Kahire 1912, s.69.

baskı ve zorlama yapıldığına dair şikayetler de Osmanlı coğrafyasındaki benzerleri gibi burada da vaki olmuştu⁹⁰.

1912 seçimleri neticesinde Basra merkezinden seçilen dört milletvekili Seyyid Talib el-Nakib⁹¹, el-Düstur gazetesi sahibi ve Hürriyet ve İtilaf Partisi taraftarlarından⁹² Abdullah Züheyr, müllak Abdülvahhab Paşa el-Kartas⁹³ ve ceza mahkemesi reisi Ahmed Nedim Efendi'den ibaretti⁹⁴. Basra merkezin yanı sıra Cemil Sıdkı el-Zahravi⁹⁵ ve Abdülmecid eş-Şavi⁹⁶ Müntefik'ten, Basra müllaklarından Abdürrezzak el- Münir⁹⁷ ve Maruf el-Rusafi⁹⁸ de Ammare'den mebus seçilmişlerdi⁹⁹.

⁹⁰ Bölgenin önemli eşraf ve tüccar ailelerinden Hızırzâdeler, Namezâdeler ve Nakibzâdelerin başını çektiği bu yolda bir şikayet telgrafı için bkz. BOA, *DH.EO* 597-52.

⁹¹ Seyyid Talib'in mebus seçilmesi her seçimde olduğu gibi bu seçimler esnasında da tartışma konusu olmuş ve Talib Bey'in seçimlere müdahale ettiğine yönelik merkeze bir çok telgraf gönderilmişti. BOA, *DH.EO* 588-101.

⁹² Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913*, Leiden 2000, s.375.

⁹³ Abdülvahhab el-Kartas, parlamentoya İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adayı olarak seçilmişti. NA, *FO*, 424-231, no.179, Consul Crow to Sir. G. Lowther. Nitekim Abdülvahhab el-Kartas'ın Seyyid Talib'in Basra'daki yıkıcı faaliyetlerinin önünün alınmasına dair Ağustos 1911 tarihinde gönderdiği telgraf da kendisinin Cemiyet taraftarı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Nitekim el-Kartas bu telgrafta "cem'iyet-i mukaddeseye hizmet ve gayret-i milliyeye 'itmâden" İttihat ve Terakki'ye muhalif olarak Basra'da kurulan Hürriyetperveran Mutedil Fırkası'nın bertaraf edilmesi için çalışacağını ifade etmekteydi. BOA, *DH.MTV* 21-1—94, Lef 2. Abdülvahhab el-Kartas ayrıca Şükrü el-Aseli'nin meclis içerisinde Arap vilayetlerinde ıslah yapılmasına yönelik açıklamalarına da tepki gösteren bir kaç Arap mebus arasındaydı. Tefvik Ali Berru, *a.g.e.*, ss.287-288.

⁹⁴ Abbas Azzavi, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, C. 8, Bağdad 1956, s.222. Basra ceza mahkemesi reisi olan Ahmed Nedim Bey, İttihat ve Terakki yanlısı olmakla birlikte Kürt kökenli Babanzade ailesine mensuptu. Feroz Ahmad, Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 5 (1976), s.282; et-Temimi, *a.g.e.*, s.19.

⁹⁵ Ünlü Arap şairlerinden olan el-Zahravi, Süleymaniye'nin ünlü Baban aşiretine mensuptu. Babası Bağdad müftüsü olan el-Zahravi 1887 yılında vilayet matbaasının müdürlüğüne ve el-Zevra gazetesinin editörlüğüne getirilmiş bundan yaklaşık üç sene sonra da istinaf mahkemesi üyeliğine atanmıştı. 1896 tarihinde Padişah II. Abdülhamid'in emri üzerine İstanbul'a çağırılan el-Zahravi, burada meşrutiyet yanlılarıyla tanışmış ve irtibata geçmişti. Bu nedenle sultanın kendinden şüphelenmesine neden olan Arap şairin Irak'a dönmesine izin verilmemiş ve Yemen'deki ıslah faaliyetlerini tedkik etmek üzere buraya gönderilmişti. Abdülhamid'i eleştiren şiirleri nedeniyle hapis cezası alan el-Zahravi'nin bir müddet sonra Bağdad'a dönmesine izin verilmiş fakat burada hapis hayatı yaşamaya mahkum edilmişti. Meşrutiyetin yeniden ilanının ardından Bağdad'daki İttihat ve Terakki Klübüne katılmış ve daha sonra İstanbul'a çağırılarak Darü'l-Fünun'da bir müddet İslam Felsefesi ve Arap Edebiyatı dersleri vermiş fakat daha sonra hastalığı nedeniyle Bağdad'a dönmeye mecbur kalmıştı. 1912 seçimlerinde Müntefik'ten mebus seçilen el-Zahravi, I. Dünya Savaşı'nın patlaması üzerine meydana gelen Osmanlı karşıtı hareketler karşısında suskun kalmış ve 1936 yılında Bağdad'da hayatını kaybetmişti. Adem-i merkezîyetçiliği savunmasına ve bu bağlamda Arap milliyetçi hareketleriyle de irtibat halinde olmasına rağmen el-Zahravi hiçbir zaman Osmanlı'dan ayrı bir devlet kurulması düşüncesinde olmamıştı. El-zahravi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulwahhab Abbas al-Qaysi, *The Impact of Modernization on Iraqi Society During the Ottoman Era: a Study of Intellectual Development in Iraq : 1869-1917*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Michigan 1958, ss.147-185, Julie Scott Meisami, Paul Starkey (ed.), *Encyclopedia of Arabic Literature*, V.2, 1999, s.818; Hayreddin Zirikli, *a.g.e.*, C.2, ss.137-138.

⁹⁶ Ubeyd aşiretinin meşihat ailesinden gelen Abdülmecid eş-Şavi, Bağdad'da dünyaya gelmiş ve Emlak-i Emiriye memuru ilen seçilere adaylığını koyarak kazanmıştı. Batatu, *a.g.e.*, s.95, Güney, *Ayan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, s.293. Şavi'nin ayrıca edebi alanda verilmiş bir çok eseri bulunmaktadır. Hayreddin Zirikli, *a.g.e.*, C.4, ss.148-149.

⁹⁷ Abdürrezzak Münir Efendi, Ammare'de aşiret şeyhleri ile devlet arasında bir nevi aracılık görevi ile iştigal etmekteydi. Hatta dönemin Ammare mutasarrıf vekili Şubat 1914 tarihinde Basra vilayetine göndermiş olduğu telgrafta, Münir Efendi'nin "burada bir dikili ağacı ve cüz'i bir vazîfesi yok iken" bölgedeki aşiret reislerine musallat olarak çeşitli entrika ve tehditlerle bu reislerden para almakta olduğu ifade edilmektedir. Abdürrezzak Münir Efendi hakkında son derece dikkat çekici iddialarda bulunan telgrafın tamamı için bkz. BOA, *DH.İD* 182-12, Lef 7.

Cemiyet'in tüm çabalarına rağmen 1912'de seçilen meclis uzun ömürlü olmamış ve Halaskaran grubunun müdahalesi neticesinde 22 Temmuz 1912'de feshedilmişti¹⁰⁰. Meclisin feshinden yaklaşık bir ay sonra Sultan Reşad yeni seçimlerin yapılması yönünde çağrıda bulunmuş fakat bu dönemde patlak veren Trablusgarb ve Balkan savaşları nedeniyle yapılması öngörülen seçimler Ekim ayında yeniden iptal edilmişti¹⁰¹. Feshedilen meclis ancak 1913-1914 kışında yapılan seçimler neticesinde yeniden toplanabilmiş ve bu seçimlerde de Basra Vilayeti'nde diğer meclis seçimlerine benzer bir şekilde eşrafın ağırlığı hissedilmişti. 1914 seçimlerinde Ammare'den Abdülkerim es-Sadun Bey,¹⁰² Mehmed Şükrü Efendi ve Abdülmecid el-Şavi, Müntefik'ten Muhammed Kureyş Efendi¹⁰³, Abdülmuhsin es-Sadun¹⁰⁴ ve Maruf el-Rusafi, Basra merkezinden ise Seyyid Talib el-Nakib¹⁰⁵, Talib Bey'in kuzeni

⁹⁸ Kerkük kökenli el-Cabbara aşiretine mebsup olan ünlü Irak yazarlarından Maruf el-Rusafi'nin babası Bağdad Jandarma kuvvetlerinde çalışmaktaydı. Önce geleneksel İslami eğitim gören daha sonra ise Bağdad Askeri Mektebi'ne yazılan el-Rusafi, okuldaki sıkı disiplin nedeniyle burayı tamamlayamamış ve okuldan ayrılmıştı. Bunun akabinde Şükrü el-Alusi'nin derslerine devam etmiş ve önce Bağdad'da Sıbyan Mektebi öğretmenliği yapmış daha sonra 1908'de meşrutiyetin yeniden ilanına kadar Bağdad'daki İdadi-i Mülki Mektebi'nde Arap Dili ve Edebiyatı dersleri vermişti. El-Zahravi gibi el-Rusafi de II. Abdülhamid rejimine karşı sert şiirler yazmış ve hatta meşrutiyetin yeniden ilanı üzerine meşhur "Temmuz, özgürlük ayı" adlı şiirini kaleme almıştı. 1908 sonrası İttihat ve Terakki'nin Bağdad klübüne katılan ve bir müddet klübün basın organı olan Bağdad gazetesinin Arapça kısmının editörlüğünü üstlenen el-Rusafi, daha sonra Arap-Türk ilişkilerini güçlendirmesi yönünde İstanbul'dan kendisine yapılan çağrıya uymuş ve bu şehre gelerek önce İkdam daha sonra da Sebül'l-Reşad gazetesinde çalışmıştı. Mülkiye Mektebi'nde Arapça öğretmenliği de yapan el-Rusafi, 1912 ve 1914 seçimlerinde Ammare'den mebus seçilmişti. 1913'te düzenlenen Paris Kongresi'ne muhalefet eden Rusafi, bu kongreye katılanların faaliyetlerini "kununun kurttan yardım istemesi" olarak nitelendirerek eleştirmişti. 1919 tarihinde İstanbul'u terkederek Şam ve Kudüs'te bir müddet Arapça öğretmenliği yapan el-Rusafi 1921-30 tarihleri arasında Irak Milli Eğitim Bakanlığı'nda çeşitli görevlerde bulunmuş ve 1945 yaşında hayatını kaybetmişti. El-Rusafi, her daim Osmanlı'ya bağlı kalmış ve partiler arası anlaşmazlıkların aşılarda Osmanlıların bütünlüğünü savunmak gereğinin altını çizmişti. Hatta bu görüşleri nedeniyle Irak devletinin kurulması akabinde uzunca bir süre Kral Faysal'a mesafeli bir duruş takınmıştı. Maruf el-Rusafi hakkında ayrıntılı ilgi için bkz. Qaysi, *a.g.e.*, ss.185-207, Meisami-Starkey, *a.g.e.*, s.667. Simon, *a.g.m.*, ss.160-161; Vemiz Cemâl Ömer Nazmi, *a.g.e.*, ss.78-83; Çankaya, *a.g.e.*, C.II, s.1033; S.A. Khulusi, "Ma'rif ar-Rusafi, 1875-1945", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 13, No. 3 (1950), ss. 616-626; Hayreddin Zirikli, *a.g.e.*, C.7, ss.268-269.

⁹⁹ Abbas Azzavi, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, C.8, s.223.

¹⁰⁰ Güney, *Türk Parlamento Tarihi I. Ve II. Meşrutiyet*, s.264.

¹⁰¹ Kayalı, *a.g.m.*, ss.277-278.

¹⁰² Abdülmuhsin es-Sadun'un kardeşi olan ve Abdülkerim Efendi'nin Basra Vilayeti dahilinde yaklaşık 28.000 dönümlük arazisi bulunmaktaydı. Batatu, *a.g.e.*, s.359.

¹⁰³ Kureyş Efendi, Basra'nın işgalinin ardından Seyyid Talib ve İngilizlerle işbirliği halinde çalışmıştır. BOA, BEO 4447-333497.

¹⁰⁴ Abdülmuhsin es-Sadun önce II. Abdülhamid tarafından kurulan Aşiret Mektebi'nde, daha sonra da Mekteb-i Harbiye'de öğrenim görmüştü. Abdülmuhsin es-Sadun, 1905 yılında II. Abdülhamid'in yaverliği görevine tayin edilmiş ve rütbesi binbaşılığa yükseltilmişti. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi neticesinde rütbesi düşürülen ve Edirne'ye sürgün edilen Abdülmuhsin es-Sadun, bu görevi reddetmiş ve emekliliğini istemişti. 1911 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılan es-Sadun, 1920'lerde Irak'ta dört kez başbakanlık yapmış ve Kral Faysal'a muhalif bir tavır almıştı. Abdülmuhsin es-Sadun, 1929'da intihar ederek hayatına son verdi. Batatu, *a.g.e.*, s.188, Rogan, Akpınar, *a.g.e.*, s.35; Lütfi Cafer Farac Abdullah *Abdülmuhsin es-Sadun ve Devruhu fi Tarihi'l-Iraki's-Siyasiyyi'l-Muasir*, Bağdad 1988, ss.30-31; Hayreddin Zirikli, *a.g.e.*, C.4, ss.151-152.

¹⁰⁵ Seyyid Talib el-Nakib, Haziran 1914 tarihinde mebusluktan istifa etmişti. MMZC (1330), C.1, s.143. Bunun üzerine dönemin Basra valisi Süleyman Şefik Paşa, Seyyid Talib'in yerine Basra mebusu olarak İstanbul İnas Sultanisi eski müdürü Hilmi Bey'in seçilmesini önermişse fakat başlangıçta merkez tarafından bu öneri kabul edilmemiş ve Seyyid Talib'in yerine başka bir mebus intihab edilmemesine karar verilmişti. BOA, DH.KMS 23-

Zeyd el-Nakib, Abdullah Saib Efendi¹⁰⁶, Abdürrezak el-Name Efendi, el-Hac İsa Ruhi Efendi, Ahmed Kehale¹⁰⁷ ve Süleyman Feyzi¹⁰⁸ mebus olarak seçilmişti¹⁰⁹.

1908 seçimlerinde yaşanan sorunlarla benzer biçimde 1914 seçimleri de Basra'da hayli tartışmalı geçmişti. Seçimler hakkındaki tartışmalardan ilki, 1908 seçimleriyle benzer bir biçimde, Seyyid Talib'in mebus seçilmek üzere bölge halkına baskı yapıp yapmadığı üzerine odaklanmıştı. Nitekim seçimlerin yapıldığı dönemde Seyyid Talib'in nüfuzu altında olduğu iddia edilen İzzet Paşa'nın Basra vali vekaletini yürütüyor olması bu tartışmaları alevlendiren bir unsur olmuştu. Kasım 1913 tarihinde Müntefik aşireti reisi Acemi el-Mansur, Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndermiş ve Seyyid Talib'in seçimlere müdahalesinden şikâyet etmişti. Söz konusu telgrafta Talib Bey'in, yeniden yapılması öngörülen seçimlerin arzusuna göre neticelenmesi için ve vali vekilinin müsamahasından istifade ederek seçim teftiş heyetini kendi adamlarından teşkil ettiğine dikkat çeken Acemi el-Mansur, zaten kanuna aykırı bir biçimde seçilmiş olan belediye heyetinin de Seyyid Talib'in adamları olması¹¹⁰ nedeniyle Basra'dan çıkarılacak altı mebusun altısının da bu sistem dahilinde onun "bendegâni" olacağını şüphesiz olduğunu ifade etmişti. Acemi el-Mansur'a göre Basra belediye seçimleri yeniden icra edilmeli ve Seyyid Talib'in nüfuzuna set çekmek için İzzet Paşa'nın yerine faal bir vali atanmalıydı¹¹¹.

12, Lef 1-2. Fakat daha sonra bu görüşten vazgeçilmiş ve Hilmi Bey Seyyid Talib'in yerine Basra mebusu olarak seçilmiştir. BOA, *DH.SYS* 49-76, Lef 4. Nitekim 1915 tarihli Meclis-i Mebusan encümen ve şubelerini gösterir evrak içerisinde Basra mebusu olarak Seyyid Talib'in yer almamasına rağmen Muhammed Hilmi Efendi'nin isminin zikredilmesi bu seçimin daha sonra merkezce de onaylandığını kanıtlamaktadır. BOA, *A.VRK* 780-67.

¹⁰⁶ Basra bidayet mahkemesi azasından Abdullah Saib Efendi, Seyyid Talib'in yakın adamlarından ve ıslahat hareketinin takipçilerindendi. Abdullah Saib'in Eylül 1911 tarihinde Sadaret'e gönderdiği bir telgraf da kendisinin bu tutumunu kanıtlar niteliktedir. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefetin ve adem-i merkeziyet taleplerinin artış gösterdiği bu dönemde Saib Efendi'nin gönderdiği telgrafta "Basra bilâd-ı Osmâniye'den değil mi? Osmânlı ise Düstûr ve meşrutiyet idâreye mazhâr mı değil mi? Kanûn-ı Esâsî'nin Basra'ya şûmûlü var mıdır yok mudur?" sorularına yer verilerek merkezden cevap istenmişti. BOA, *DH.H* 17-15, Lef 2.

¹⁰⁷ 1915 tarihli Meclis-i Mebusan'a ait kayıtlarda Ahmed Kehale'nin ismine rastlanamamakta ve bu şahsın yerine Naim Bey'in ismi Basra mebusu olarak zikredilmektedir. BOA, *A.VRK* 780-67.

¹⁰⁸ Musul'da doğan Süleyman Feyzi Efendi, Bağdad'daki Askeri İdadi'yi bitirmişti. Seyyid Talib'in en yakınındaki isimlerden olan Süleyman Feyzi Efendi adli alanda Bağdad ve Basra'da çeşitli resmi görevlerde bulunmuştu. Hayreddin Zirikli, *a.g.e.*, C.3, ss.131-132.

¹⁰⁹ Hüseyin Hadi eş-Şellah, *a.g.e.*, ss.177-178. Seçimlerin akabinde Basra mebuslarının mazbataları uzun müddet verilmemiş ve mazbatalar ancak Seyyid Talib'in Basra mebuslarına İstanbul'u terk ederek Mısır'a gitmeleri yönünde direktif vermesi ve konu hakkında hükümet nezdinde çeşitli şikâyetlerde bulunması neticesinde çözülebilmişti. Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, ss.109-110.

¹¹⁰ Fakat Basra'da belediye seçimleri Mart ayında yapılmış ve seçim neticesinde İttihatçıların listesi büyük çoğunluğu ele geçirmişti. Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey*, s.345. Belediye seçimlerinden birkaç ay sonra Temmuz 1913'de Basra'da yapılan Vilayet İdare Meclisi seçimlerinde ise Seyyid Talib'e yakınlıklarıyla bilinen sekiz şahıs adaylığını koymuş ve hepsi seçilmişti. TNA, FO 424-239, no.206, Consul Crow to Mr. Marling; TNA, FO 424-239, no.259, Consul Crow to Mr. Marling.

¹¹¹ BOA, *DH.SYS* 117-5, Lef 26. İzzet Paşa'nın Seyyid Talib için çalışmakta olduğu ve Basra vilayeti dahilindeki seçimlere müdahale ettiğine dair iddialar için ayrıca bkz. BOA, *DH.SYS* 97—4-2, Lef 121.

Acemi el-Mansur'la aynı gün, başını Züheyrzâdeler ve Asımı¹¹² ailesinin başını çektiği ve çok sayıda tüccar ve müllakın imzasını içeren bir şikâyet telgrafı daha Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmıştı. Bir öncekiyle neredeyse aynı içeriğe sahip olan bu telgrafta da Seyyid Talib'in vali ile birlik olarak heyet-i teftişiyeyi ve belediye reis ve heyetini kendi adamlarından seçtirttiği ve bu şekilde mebus seçimlerine müdahale etmekte olduğu beyan ediliyordu. Seyyid Talib'in "kanûnun pençesine" teslim edilerek fesatlıklarına son verilmesi ve seçilecek mebusların "Talib Bey'in değil" tam anlamıyla "milletin vekilleri" olabilmesi için Zübeyr ahalisine göre öncelikle belediye seçimleri iptal edilmeli ve akabinde de mebus seçimlerine yeniden başlanmalıydı¹¹³. Ayrıca bir an önce Basra'ya yeni bir vali tayin edilmesi de şarttı. İmza sahipleri Basra merkezinde Seyyid Talib'in mevcut nüfuzuna gönderme yaparak söz konusu telgrafnameyi Basra merkezinden çekemedikleri için Suke'ş-Şuyuh'tan göndermek zorunda kaldıklarını da sözlerine eklemişlerdi¹¹⁴.

Bu iki telgraftan bir kaç gün sonra bu sefer de Hamar ahalisi Dâhiliye Nezareti'ne aynı mealde bir telgraf göndermişti. Talib el-Nakib'in vali vekili İzzet Paşa'nın da vasıtasıyla teftiş heyetini kendi adamlarından oluşturması nedeniyle seçimin sonucunun şimdiden belli olduğuna vurgu yapan Hamar ahalisi, bu nedenlerle seçimlere dahil olmamaya ve bu seçimlerde oy kullanmamaya karar verdiklerini merkeze bildirmişlerdi¹¹⁵.

Seyyid Talib'in, İzzet Paşa'nın gücünü de arkasına alarak uygulamakta olduğu faaliyetlere yönelik bir şikâyet de Ammare'den mebus adayı olan Abdürrezzak el-Münir ve Arif Beylerden gelmişti¹¹⁶. 1914 seçimlerinde Ammare'den adaylığını açıklayan El-Münir, İzzet Paşa'nın kendisi hakkında uydurma iddialar öne sürerek Basra'dan uzaklaştırmaya çalıştığını ifade etmiş ve bu yolla kendisinin seçime girmesinin engellendiğini öne sürmüştü. Abdürrezzak el-Münir, Basra'daki Seyyid Talib öncülüğündeki "adem-i merkezîyetçi" yapıya muhalif olmasından dolayı İzzet Paşa tarafından sürülmeye çalışıldığını ifade etmekteydi. Abdürrezzak el-Münir ayrıca kendi gibi "adem-i merkezîyetçilere muhalif" bulunan Ammare nizamiye jandarma kumandanı Haydar Bey ile Ammare müftüsü Selim Efendi'nin de tasfiye edilmeye çalışıldığını belirterek hayatlarının tehlikede olduğunun altını çizmişti¹¹⁷. İzzet Paşa'yı

¹¹² Asımı ailesinin önde gelen isimlerinden Muhammed el-Asımı, gene Seyyid Talib'in hasımlarından İbn-i Reşid'in vekili bulunmaktaydı. BOA, HR.TO 546-6.

¹¹³ Aynı vesika, Lef 27.

¹¹⁴ Aynı vesika, Lef 28.

¹¹⁵ Aynı vesika, Lef 22.

¹¹⁶ Seçimde usulsüzlük yapıldığını iddia eden Ammare adayları Abdürrezzak el-Münir ve Arif Beylerin İzzet Paşa ve Seyyid Talib ilişkisine dair ve bu ittifak aleyhinde kaleme almış oldukları arzihaller için bkz. BOA, DH.SYS 122-2, Lef 39-40,27.

¹¹⁷ Aynı vesika, Lef 33. el-Münir, Seyyid Talib'e atıfta bulunarak kendisinin de Bedi Nuri Bey gibi aynı eller vasıtasıyla şehid olacağını ifade etmekteydi. Aynı vesika, Lef 36-37.

Basra engizisyonunun celladı ve Basra'nın firavunu olarak tanımlayan¹¹⁸ el-Münir, Bağdad'dan İzzet Paşa'nın yolsuzluklarını incelemek için heyet gönderilmesini talep etmiş¹¹⁹ ve tepkisini “istibdâd i'lân olunmamış ise meşrûtiyeti isbât edecek ‘adalete muntazırız” cümlesiyle dile getirmişti¹²⁰. Arif Bey de İzzet Paşa'nın bu girişimlerini bölgede “ıslahçı” ve “adem-i merkezîyetçi” adayları seçtirerek ve “İttihatçı” ve “millet-perver” grubu uzaklaştırma çabasıydı¹²¹.

1914 seçimlerinde ortaya çıkan bir diğer sorun da gene 1908'le benzer bir biçimde Müntefik sancağındaki mebus seçimlerinde usulsüzlük yapıldığına dairdi. Seçimlerin yapılmasının hemen ardından Mayıs 1914'te Müntefik sabık belediye reisi İbrahim Efendi tarafından merkeze bir telgraf çekilerek Hay kazasında yapılan seçimlerde Müntefik mutasarrıfının müdahalesiyle usulsüzlük yapıldığı ve bu şekilde Maruf el-Rusafi Efendi'nin mebus seçildiği iddia edilmişti. İbrahim Efendi'ye göre yapılan bu usulsüzlüğün halk nazarında olumsuz etki yarattığını gören mutasarrıf ve adamları, Maruf el-Rusafi'yi seçtirmek için üst düzey yetkililerden emir aldıklarını öne sürmüşlerdi¹²². Bu şekilde usulsüzlüğün hükümete mal edilmeye çalışıldığının altını çizen İbrahim Efendi, merkezden haklarının korunmasını ve bu sahtekârlığa cüret edenlerin cezalandırılmasını istemişti¹²³.

İbrahim Efendi'nin bu telgrafi üzerine Dâhiliye Nezareti Basra Vilayeti'nden konu hakkında bilgi istemiş ve Basra valisi Süleyman Şefik Paşa'dan gelen cevapta bölgeye konuyu araştırmak üzere bir inceleme heyetinin gönderilmesine karar verdiği ifade edilmişti¹²⁴. Dâhiliye ile vilayet arasında bu yazışmalar yapılırken İbrahim Efendi de, merkeze ard arda telgraflar çekerek iddialarını ve taleplerini yinelemiştir¹²⁵. Ayrıca Müntefik mutasarrıflığından da Dâhiliye'ye bir telgraf çekilerek konu hakkında bilgi verilmiş ve meselenin ancak inceleme heyetinin araştırmalarını tamamlamasının ardından açığa kavuşacağına vurgu yapılmıştı¹²⁶. Maruf el-Rusafi'nin seçiminde usulsüzlük yapıldığına dair iddialar mahkemeye de taşınmış

¹¹⁸ *Aynı vesika*, Lef 9; BOA, A.VRK 783-58; Kayalı, *a.g.m.*, s.280. Nitekim el-Münir 1914 seçimlerinde ikinci kez seçilememiştir.

¹¹⁹ BOA, *DH.SYS* 122-2, Lef 38.

¹²⁰ *Aynı vesika*, Lef 35.

¹²¹ *Aynı vesika*, Lef 41.

¹²² BOA, *DH.KMS* 23-45, Lef 2. Rusafi'nin, mutasarrıfın da ifade ettiği gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin direktifiyle seçilmiş olma olasılığı hayli yüksektir. Nitekim Rusafi kendisiyle mebus seçimleri konusunda yapılan bir raporunda bizzat Talat Paşa'nın talebiyle mebus seçildiğini ifade etmiştir. İstanbul'da ikameti esnasında Talat Paşa ile tanışmış olan Rusafi'yi 1912 seçimleri öncesi Cemiyet'ten bir şahıs aramış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti genel merkezinin kendisini mebusluk için aday göstermek istediğini ifade etmişti. Rusafi'ye hangi bölgeden aday olmak istediği sorulmuş ve kendisinin Müntefik sancağını talep etmesi üzerine Rusafi buradan mebus seçilmişti. Hüseyin Hadi eş-Şellah, *a.g.e.*, s.169. Rusafi'nin mebusluğu kimi kaynaklarca etnik olarak Arap olması ve lakin siyasi meylinin Türklere yakın olmasıyla açıklanmıştır. *Aynı eser*, s.170.

¹²³ BOA, *DH.KMS* 23-45, Lef 3.

¹²⁴ *Aynı vesika*, Lef 6-7.

¹²⁵ Bu telgraflar için bkz. *Aynı vesika*, Lef 11, 12, 14.

¹²⁶ *Aynı vesika*, Lef 13.

fakat mahkeme bu konudaki iddiaları destekleyecek kanıt bulunmadığı ve iddiaların yalnızca sözden ibaret olduğu gerekçesiyle el-Rusafi'nin mebusluğunun tasdik edilmesi gereğini ifade etmiş ve bu şekilde Maruf el-Rusafi mebusluğa kabul edilmişti¹²⁷.

3.1.3. Arabizmin Basra'da Yayılma Aygıtı: Basın Faaliyetleri

Temmuz 1908'de meşrutiyetin yeniden ilanıyla birlikte hız kazanan basın faaliyetleri Basra vilayeti için de bir istisna teşkil etmemişti. Gazete ve dergi neşrinin artması çeşitli fikirlerin daha uzak kitlelere ulaşmasını sağlarken Arap cemiyetleri de bunu fikirlerini yaymak için kullanmışlardı¹²⁸. Her ne kadar Basra vilayeti örneğinde de olduğu gibi gazete ve dergilerin çoğu zaman sınırlı sayılarda basılabilmesi ve halkın büyük kısmının okuma yazması olmaması bir sorun olarak ortaya çıkmışsa da, bu durum çoğu zaman okur-yazar kitlenin bu gazeteleri kahvelerde yüksek sesle okuması gibi yöntemlerle aşılmaya çalışılmıştı¹²⁹.

Basra Vilayeti'ne matbaa ilk olarak 1888 yılında Muhammed Ali isimli bir vilayet görevlisi tarafından "el-Basra" isimli yarı-resmi bir gazete çıkarmak amacıyla getirilmişti¹³⁰. Arapça ve Türkçe olarak haftada bir yayınlanan "el-Basra" gazetesi 1914 yılında İngilizlerin Basra'yı işgaline kadar yayın hayatını sürdürmüştü¹³¹.

Basra'da basın faaliyetlerinin olgunlaşması ve gelişmesi ise ancak 1908'de meşrutiyetin yeniden ilanından sonra gerçekleşebilmiştir¹³². 1908 inkılabı akabinde Basra Vilayeti'nde gelişen ve 1914 yılı başında Osmanlı hükümeti tarafından yasaklanana kadar devam eden¹³³ basın hareketlerini, Basra eşrafının liderliğinde, Arapçı ve ıslahatçı harekete sempati duyan ve bu bağlamda da Arap bilinçlenmesine katkıda bulunan bir yapı olarak nitelenebilir. Özellikle çıkarılan gazetelerin Arapça-Türkçe olarak çift dilli çıkarılmalarını buna örnek olarak vermek mümkündür. Bu noktada dikkati çeken ana nokta, basın faaliyetleri içerisinde yer alan gazetecilerin bir çoğunun Türkçe eğitim veren okullarda okumuş olmaları neticesi ile bu gazetelerde kullanılan Arapça'nın genel olarak şekil ve gramer

¹²⁷ MMZC (1324), C.1, ss.213-214.

¹²⁸ Basının Arap milliyetçiliği hareketindeki yeri için bkz. Ireland, *a.g.e.*, s.226, 230.

¹²⁹ Tauber, *a.g.e.*, s.315.

¹³⁰ Qaysi, *a.g.t.*, s.111.

¹³¹ Abdulaziz Zeynelabidin, *Irak Basın Tarihi (1869-1958)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Ankara 1986, ss.22-23.

¹³² Basra'da yayınlanan gazetelerin tam listesi için bkz. Filib Di Tarrazi, *Tarihu's-sihafeti'l-Arabiyye*, Beyrut 1913, C.4, ss.86-89.

¹³³ Nitekim 1914 yılı başında Basra'daki bütün gazeteler tatil edilmiş ve gazete neşri için yeni imtiyaz verilmesi işlemleri de durdurulmuştu. Bunun tek istisnası Seyyid Talib'in desteklediği "Sada el-Düstur" gazetesi olmuştu. Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, s.66.

açısından yetersiz olmasıydı. Fakat her halukarda bölgede çıkan gazetelerin Arapça olarak yayınlanmasını, en azından bir kesim açısından, bölgede dile dayalı bilinçlenmenin yaratılması bağlamında kullanıldığını ifade etmek mümkündür. Bu bilinçlenme mantığı gazetelerin yazılarına da yansımış ve Süleyman Feyzi Efendi'nin çıkardığı "el-İkaz/Uyanış" gazetesi, ilk baş yazısını gazeteleri için neden "el-İkaz" adını seçtiklerine dair yazmıştı. Gazeteye göre bu ismin seçilmesinde ana amaç milletin uyuduğu derin uykudan uyandırılması ve vatanın tembellikten kurtarılmasıydı¹³⁴.

1908-1914 zaman diliminde Basra'da neşredilen gazeteler arasında el-Feyz el-Cedid, el-Ati, el-Tac ve el-Münir İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlıklarıyla öne çıkan gazetelerdi. el-İkaz, İzharü'l-Hak, Muareketü'l-Hindi (daha sonra el-Basratü'l-Feyha), el-Reşad ve el-Düstur (daha sonra Sada el-Düstur) ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif duruşlarıyla dikkat çekmekteydi. Fakat Cemiyet'e muhalif olan gazetelerden hiç biri adem-i merkezîyetçilik ve ıslah taleplerinin ötesine geçerek Osmanlı devletinden kopuşu savunmamıştır¹³⁵.

Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilanından yaklaşık bir ay sonra Ağustos 1908'de Züheyrzâde Ahmed Paşa, başlangıç olarak haftalık, fakat daha sonra günlük neşredilmek üzere Arapça-Fransızca "el-Düstur" adlı bir gazete çıkarmak için Dâhiliye Nezareti'ne başvurmuştu. Züheyrzâde tarafından çıkarılacak olan gazete ilim, fen ve siyasi konulardan bahsedecekti¹³⁶. Züheyrzâde'nin talebi üzerine konu nezaret bünyesinde yer alan matbuat idaresine havale edilmiş, Zabtiye Nezareti'nden de görüş istenmişti¹³⁷. Yapılan incelemelerde Züheyrzâde Ahmed Paşa'nın Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi sabık azasından maruf bir zat olduğunun altı çizilmiş ve kendisine gerekli izin verilmişti¹³⁸.

"el-Düstur" gazetesini çıkarmak için Dahiliye'den ruhsat alan Züheyrzâde, bunun akabinde Kasım 1908'de hem bu gazeteyi çıkarmak, hem de çeşitli kitaplar basmak amacıyla bir matbaa kurmak için de başvuruda bulunmuştu. Bu talep üzerine Ahmed Paşa'nın hal-i hazırda gazete sahibi olmasından dolayı hakkında yeniden bir araştırma yapılmasına gerek duyulmamış ve yalnızca matbaanın kurulması planlanan mahalin kontrol edilmesi kaydıyla kendisine gerekli izin verilmişti¹³⁹.

¹³⁴ Qaysi, *a.g.t.*, s.130.

¹³⁵ Hatta Fransız "Le Matin" gazetesinde bu konuda yer alan bir haber de Sada el-Düstur gazetesi tarafından tekdüz edilmişti. Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, ss.63-64.

¹³⁶ BOA, *DH.MKT* 1275-59, Lef 1.

¹³⁷ *Aynı vesika*, Lef 2-3.

¹³⁸ BOA, *ZB* 325-60, BOA, *ZB* 24-59.

¹³⁹ BOA, *DH.MKT* 2651-28, Lef 1-2, BOA, *DH.MKT* 2763-21, Lef 1-2.

Züheyrzâde Ahmed Paşa'nın 14 Aralık 1910 tarihinde ölümünden¹⁴⁰ sonra "el-Düsur" gazetesi Abdullah el-Züheyr'in öncülüğünde çıkarılmış ve Abdullah el-Züheyr'in 1912 seçimlerinde Meclis-i Mebusan'a seçilmesi akabinde de gazete Abdülvahhab Tabatabai'ye devredilmişti¹⁴¹. Gazetenin hükümet tarafından kapatılmasının ardından ise ismi "Sada el-Düstur" olarak değiştirilerek neşredilmeye devam edilmişti¹⁴². 1914 İngiliz işgaline kadar yayın hayatına devam eden gazete, Züheyrzâde Ahmed Paşa döneminde, Seyyid Talib'e muhalif yayınlarıyla dikkat çekmiş, Ahmed Paşa'nın ölümünden sonraki dönemde ise Seyyid Talib'i ve ıslah politikalarını destekleyerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bölge politikalarını muhalif bir yapıya yönelmişti¹⁴³.

Meşrutiyetin ilanının akabinde gazete çıkarmak için başvuran Basra eşrafından bir diğer isim de Abdüllatif Efendi idi. Abdüllatif es-Sani Efendi Kasım 1908 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak Bağdad'da yayımlanmak üzere "el-Rakib/Gözlemci" adlı bir gazete çıkarma talebinde bulunmuş ve bu talep uygun görülmüştü. Abdüllatif Efendi tarafından günlük olarak neşredilen ve Arapça ile Türkçe dillerinde yayın aymakta olan gazete¹⁴⁴ yayın hayatına yalnızca altı ay kadar yayın devam etmişti¹⁴⁵.

Irak'ta gazete yayınlamak için başvuru yapan bir diğer isim ise Musul asıllı dava vekillerinden Süleyman Feyzi Efendi'ydi. Süleyman Feyzi Efendi, Med ü Cezir isimli haftalık bir gazete çıkarmak için Kasım 1908'de Dahiliye'ye başvuruda bulunmuştu¹⁴⁶. Fakat Basra'da neşredilen gazeteler arasında bu isimde bir gazeteye rastlanmaması Süleyman Feyzi'nin bu gazetenin ismini "el-İkaz/Uyanış" olarak değiştirerek yayınlamış olma ihtimalini akla getirmektedir. "el-İkaz" gazetesi Arapça ve Türkçe olarak yayın yapan siyasi içerikli bir gazete olup İttihat ve Terakki'ye muhalif gazetelerin başında gelmekteydi¹⁴⁷. Mayıs 1909-Kasım 1910 tarihleri arasında yayın hayatını sürdüren gazetenin Arapça kısmının yazı işleri müdürü Süleyman Feyzi, Türkçe kısmının yazı işleri müdürü ise Mektubizade Ömer Fevzi Kerküklü¹⁴⁸ idi. Haftada bir kez vilayet matbaasında basılan gazete, Osmanlı toprakları

¹⁴⁰ Güney, *Ayan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, s.298.

¹⁴¹ El-Hac Mahmud el-Abdülvahid, bu gazetenin basılması için Avrupa'dan bir matbaa makinesi sipariş etmiş ve bundan sonra gazetenin basıldığı matbaa, Mahmudiye Matbaası olarak adlandırılmaya başlanmıştı. Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, s.122.

¹⁴² *Aynı eser*, s.93.

¹⁴³ Abdulaziz Zeynelabidin, *a.g.t.*, s.29.

¹⁴⁴ BOA, *DH.MKT* 2693-62, Lef 1. Edib Murevveh, *es-Sehafetü'l-Arabiyye: Neşetuha ve Tatavvuruha*, Beyrut 1960, s.213.

¹⁴⁵ Abdulaziz Zeynelabidin, *a.g.t.*, s.23.

¹⁴⁶ BOA, *DH.MKT* 2783-70, Lef 2. Süleyman Feyzi ayrıca gazeteyi vilayet matbaasında basmak için de izin istemişti. BOA, *DH.MDK* 150-45, Lef 1-2; BOA, *DH.MDK* 146-44, Lef 1-2.

¹⁴⁷ Qaysi, *a.g.t.*, ss.127-128.

¹⁴⁸ Türk kökenli bir avukat olan Ömer Fevzi, Seyyid Talib'in en güvenilir adamlarından biriydi. Hamid Ahmed Hamdân et-Temîmî, *a.g.e.*, s.11.

dahilinde adem-i merkezîyetçilik ve Arap davası ile ilgili talepleri dile getirmekteydi¹⁴⁹. "el-İkaz" gazetesinin Arap davasına yakınlığı belli bir müddet sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığı ile bilinen Ömer Fevzi Efendi'nin gazeteden ayrılmasına yol açmış, Kasım 1910'da da Süleyman Feyzi Efendi'nin Hac farızasını yerine getirmek üzere Basra'dan ayrılmasıyla da gazete neşir hayatını sonlandırmıştı. Yapmış olduğu yayınlar nedeniyle bir çok kez, neşrine ara verilen "el-İkaz" gazetesi Irak dahilinde ve haricinde geniş bir okuyucu kitlesine sahipti¹⁵⁰.

Basra eşrafı tarafından çıkarılan ve Cemiyet'e muhalefetiyle ün salan bir diğer gazete ise Muhammed Emin Başayan'ın çıkardığı "el-Tezhib/Eğitim"¹⁵¹ gazetesi idi. Arapça ve Türkçe olarak haftada bir gün neşredilen gazete¹⁵² 1 Haziran 1909 ile 20 Şubat 1910 tarihleri arasında yayın hayatını sürdürmüştü. Basra'da özel teşebbüs tarafından çıkarılan ikinci gazete olan "el-Tezhib", özellikle Arap edebiyatına verdiği ihtimamla öne çıkmaktaydı. Yusuf el-Mendil ve Abdülmühsin Tabatabai gibi önemli isimlerin yazarlık yaptığı gazete, her ne kadar sahibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olsa da Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nı desteklemekteydi. "el-Tezhib" gazetesi siyasi fikirlerin yanı sıra, Basra Vilayeti'nin ihtiyaçları ve Meclis-i Mebusan'da tartışılan konular gibi yerel ve siyasi olaylara da değinmekteydi. "el-Tezhib" in Türkçe kısmının yazı işleri müdürü olan Mektubizade Ömer Fevzi, "el-İkaz" örneğinde olduğu gibi gazetede Arap davasına destek niteliğinde yazılan yazılar nedeniyle bir müddet sonra görevinden ayrılmıştı¹⁵³. Edebiyata verdiği ağırlık ve sahibi Emin Başayan'ın el-Müeyyed gazetesi sahibi Şeyh Ali Yusuf¹⁵⁴ ile irtibatı gibi nedenlerle Arap dünyasında geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmış olan gazete, Emin Başayan'ın bidayet mahkemesi üyeliğine atanması neticesinde yayın hayatına son vermişti¹⁵⁵.

Basra'da meşrutiyetle birlikte basın faaliyetlerinin yaygınlaşması ve çeşitlilik kazanması süreci sansür iddialarını da beraberinde getirmişti. Nitekim Ağustos 1909 tarihinde "el-İkaz" gazetesi sahibi Süleyman Feyzi Efendi, aynı gazetenin sorumlu müdürü Ömer Fevzi Efendi, "İzharü'l-Hak" gazetesi¹⁵⁶ sahibi Kasım Efendi ve aynı gazete yazarlarından

¹⁴⁹ Receb Bereket, *Min Tarihi Sehafeti'l-Halici'l-Arabi (1889-1973)*, Bağdad 1977, s.21.

¹⁵⁰ Nitekim gazetenin her hafta binin üzerinde nüshası basılmaktaydı. *Aynı eser*, ss.22-23.

¹⁵¹ Gazete adını Muhammed Emin Başayan'ın kurmuş olduğu medreseden almıştı. *Aynı eser*, s.25.

¹⁵² Abdulaziz Zeynelabidin, *a.g.t.*, s.23.

¹⁵³ Gazete Arap davasına yakın bu tutumu nedeniyle merkezle de sorunlar yaşamaktaydı. Receb Bereket, *a.g.e.*, ss.26-27.

¹⁵⁴ el-Müeyyed gazetesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abbas Kelidar, "Shaykh 'Ali Yusuf: Egyptian Journalist and Islamic Nationalist", *Intellectual Life in the Arab East: 1890-1939*, Beyrut 1981, ss.10-20.

¹⁵⁵ Nitekim gazetenin nüshaları İstanbul, Beyrut ve Hindistan'a dahi ulaştırılmaktaydı. *Aynı eser*, s.27.

¹⁵⁶ Kasım Çelebi Celimran el-Musuli tarafından çıkarılan ve yayın hayatına Haziran 1909 tarihinde başlayan gazete, adem-i merkezîyet taraftarı yayınlarıyla ün salmış ve sahibinin öldürülmesi üzerine Nisan 1910'da yayınına son vermişti. Receb Bereket, *a.g.e.*, ss.28-29.

Abdülkadir Efendi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf çekilmiş ve Basra'daki sansür uygulamasından duyulan memnunsuzluk dile getirilmişti. Gazete müsvetelerinin resmi gazete müdürü tarafından görülüp kabul edilmedikçe tab edilmemesi yolunda vali tarafından emir verildiği ifade edilen telgrafta, bütün Osmanlı milletinin nefretini kazanan sansürün Basra'da yeniden ortaya çıktığına dikkat çekilmekteydi. Matbuat tatil etmenin istibdad devrine ait bir davranış olduğuna da vurgu yapan telgraf sahiplerinin bu noktada merkezden talepleri, Basra vilayetinin meşrutiyet devrine uygun olmayan sansürden kurtarılmasıydı¹⁵⁷.

"el-İkaz" ve "İzharü'l-Hak" gazetesi sahipleri, yaptıkları bu müracaatın üzerinden yaklaşık bir ay zaman geçmesine rağmen konuda bir gelişme kaydedilmemesi üzerine Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf daha göndermişlerdi. 21 Eylül 1909 tarihli telgrafta, eğer gazete kapatmaya neden olacak bir durum var ise gazetelerinin tamamen tatil edilmesi, aksi halde ise cevapsız kalan feryatlara ses verilerek bu vesileyle meşrutiyetin getirdiği adaletten Basra'nın da istifade ettirilmesi talep edilmişti¹⁵⁸. Telgraf sahipleri yaptıkları bu son müracaata da bir cevap alamamış ve bir kaç gün sonra Dâhiliye'ye yeniden ve daha uzun bir şekilde şikayetlerini bildirmişlerdi. Gazetelerinin dört haftadır sansür uygulamasını kabul etmeye mecbur bırakıldıklarını vurgulayan imza sahipleri, daha önceki telgraflarında dile getirdikleri iddiaların vali tarafından reddedildiğini ifade ediyor ve ellerinde valinin bu iddialarını çürütecek kontrolden geçmiş mühürlü gazetelerin bulunduğu dikkat çekiyorlardı. Bu gayr-ı meşru sansür uygulamasının Basra resmi gazetesinin kendilerine olan garazından ileri geldiğini öne süren gazete sahiplerine göre vali kanuna aykırı olarak matbuatın neşrine engel olmakta ve vilayette sansür uygulamaktaydı¹⁵⁹. Söz konusu sansür muamelesi nedeniyle mali anlamda zarar ettiklerinin de altını çizen imza sahipleri böyle bir adalet ve meşrutiyet devrinde sansür gibi istibdadı yenilemeye yönelik bu uygulamanın kaldırılarak fikir ve hareket hürriyetlerinin kanun-ı esasi hükmünce muhafazasını ve aksi takdirde maddi zararlarının karşılanmasını talep etmişlerdi¹⁶⁰.

"el-İkaz" ve "İzharü'l-Hak" gazetelerinin ısrarlı taleplerine rağmen Dâhiliye Nezareti bu konuda bir geri adım atmamış ve vilayete bir yazıyla, telgraf sahiplerinin beyanlarının hakikate aykırı olduğunu ifade ederek kanunen mesuliyeti gerektiren bir neşriyat vuku bulması durumunda, matbuat kanunu uyarınca muamele yapılacağını bildirmişti¹⁶¹. Söz konusu gazetelerin şikayetleri ancak Basra valisi Arif Bey'in görevinden ayrılarak Ammare

¹⁵⁷ BOA, *DH.MUI* 5-1—4, Lef 2. Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, s.105.

¹⁵⁸ BOA, *DH.MUI* 14-1—85, Lef 2.

¹⁵⁹ *Aynı vesika*, Lef 6.

¹⁶⁰ *Aynı vesika*, Lef 5.

¹⁶¹ *Aynı vesika*, Lef 4.

mutasarrıfı Rakım Bey'in vekaleten Basra valiliğine atanmasıyla çözülmüş ve "el-İkaz" ve "İzharü'l-Hak" gazeteleri ancak Ekim 1909'da yeniden yayınlanmaya başlamıştı¹⁶².

Basra Vilayeti'nden merkeze yansıyan bir diğer gazete kapatma olayı da "el-Münir"¹⁶³ gazetesi hakkında olmuştu. Nitekim gazete 18 Ağustos 1912 tarihli nüshasında yerel alan bir makalede "İslâmiyete 'adâvâtla müştehîr olan İngiltere" tabirini kullanmıştı. Bunun üzerine Basra vali vekili naib Muhammed Tahir Efendi, bu gibi tabirlerin cahil halk arasında olumsuz etki bırakacağı yolunda İngiltere Devleti'nin Basra konsolosluğundan bir uyarı yazısı alınmıştı. Meseleyi Dâhiliye Nezareti'ne bildiren vali vekili söz konusu yazıda bu gibi nefret yayıcı neşriyatın engellenmesinin talep edildiğini belirtmişti¹⁶⁴. Bunun üzerine merkezin talebiyle gazetenin sorumlu müdürü hakkında kanuni takibat yapılmasına karar verilmişti¹⁶⁵.

3.2.Basra Vilayeti'nde Yerel Seçkinler ve Siyaset

II. Meşrutiyet inklabının getirmiş olduğu görece özgürlük ve bunun neticesinde ortaya çıkan güç boşluğu Basra'da eşraf tarafından çeşitli vesilelerle nüfuzunu attırmak için iyi bir şekilde değerlendirilmişti. Fakat bu güç boşluğu dönemi yavaş yavaş devletin otoritesi ile dolmaya başladıkça eşraf elde ettiği gücü kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Basra vilayetindeki milliyetçilik cereyanlarını tam da bu noktada eşrafın mevcut gücünü muhafaza çabalarının bir tezahürü olarak tanımlamak mümkündür.

Eşrafın bu anlamda siyasetle kurduğu bağı öncelikle partiler aracılığı ile gerçekleştirmiş, daha sonra ise 1913 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Babiali baskını ile yeniden iktidara gelmesi ve Trablusgarb ve Balkan savaşlarının etkisiyle fırka politikasını bırakarak ıslah siyasetine yönelmişti. Bu tarihten sonra ıslah siyasetinin şiddetini arttırarak devamı yerel eşrafla hükümet arasındaki iplerin gerilmesine neden olmuş, bu durum ise merkez-çevre çekişmesinin sertleştiği ve adam öldürmeye kadar vardığı bir platformun ortaya çıkmasına sebep olmuştu.

Dönemin Arap milliyetçiliği hareketinin bir parçası olan "ıslah talepleri" sonrası sertleşen ortam, hem I. Dünya Savaşı'na giden uluslararası konjonktür, hem de hareketin

¹⁶² Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, s.85.

¹⁶³ Yayımına 11 Ekim 1911 tarihinde başlanan ve haftada bir Arapça olarak "el-Münir" gazetesinin sahibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Basra şubesi üyelerinden Ahmed Cevdet Kazım idi. Cemiyet'e yakınlığı ve Hürriyet ve İtilaf Partisi aleyhinde yayın yapan gazetenin ayrıca Avruğa medeniyetine aleyhtar bir duruşu da bulunmaktaydı. İttihat matbaasında basılan gazete yayınlarına Ekim 1912'de son vermişti. Receb Bereket, *a.g.e.*, ss.49-50.

¹⁶⁴ BOA, *DH.SYS* 57-2—30, Lef 2.

¹⁶⁵ *Aynı vesika*, Lef 1, Receb Bereket, *a.g.e.*, s.49.

sembolü Seyyid Talib'in bölge siyaseti açısından kilit bir konuma gelmesi nedeniyle merkez ve çevrenin barışması ile yatışmıştı.

3.2.1. "Fırka Siyaseti"nden Islahat Taleplerine: Basra'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Muhalefetin Tesisi

Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte Irak uluslararası pazara dahil olmuş ve özellikle Dicle ve Fırat nehirlerinin nakliyata elverişli hale getirilmesiyle birlikte hem zirai açıdan hem de 1907'de Mescid-i Süleyman'da bulunan petrolün sevkiyatı açısından çok önemli bir konuma ulaşmıştı. Bu durum eşrafın yerel siyasetteki nüfuzunu da etkilemişti. Nitekim eşrafın vilayetteki hükümet pozisyonlarını¹⁶⁶ ve ticari hayatı elinde tutması, hatta kimi zaman Sufi tarikatlara liderlik etmesi, bu grubun mevcut nüfuzunu giderek arttırmıştı. Bununla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan merkezîyetçilik hareketleriyle eşraf merkezle işbirliği yapmaya ve merkezin itaati altına girmeye mecbur kalmıştı. Bu yarı-bağımsız yapı 1908'de meşrutiyetin yeniden ilanı ile tehlikeye gitmişti. Nitekim yeni yönetim vilayetlerdeki nüfuzlu eşraf ailelerine karşı II. Abdülhamid dönemine kadar müsamahakar bir tavır takınmamış ve eşrafın nüfuzunu kırarak merkezi hükümetin rolünü vilayetlerde kuvvetlendirme girişiminde bulunmuştu¹⁶⁷. Bu durum bir yandan eşrafın kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalan nüfuzunu arttırmak için çeşitli yollar aramasına, diğer taraftan da bu nüfuzu idame ettirmek maksadıyla ıslah hareketlerine katılmasına neden olmuştu. Zira ıslah taleplerinin kabul edilmesi eşrafın bölgede daha fazla nüfuz sahibi olması anlamına gelmekteydi¹⁶⁸. Eşrafın nüfuz alanıyla ilgili bu değişimler Basra Vilayeti için de farklı bir seyir izlememişti.

Basra Vilayeti'nde eşrafın etkinliğinin Seyyid Talib el-Nakib'in 1908 devriminin hemen ardından Basra'ya geri dönüşüyle başladığını ve bu şahsın önderliğinde I. Dünya Savaşı başlangıcına kadar devam ettiğini ifade etmek mümkündür. Talib el-Nakib, II. Abdülhamid döneminde zorunlu olarak ikamet ettiği İstanbul'dan Basra'ya dönüşünün ardından ilk önce burada kurulmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmıştı¹⁶⁹. Talib el-

¹⁶⁶ Nitekim mahalli idarelerde görev yapan meclis üyelerinin maaşlılardan ücretsizlere çevrilmesi, eşrafın burada kontrolü ele geçirmesini sağlamıştı. Halil İnalçık, Donald Quataert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914, C.2*, s.973.

¹⁶⁷ Duri, *a.g.e.*, ss.257-258.

¹⁶⁸ *Aynı eser*, s.259.

¹⁶⁹ Kimi kaynaklarda Seyyid Talib'in yanı sıra Şeyh Hazal ve Mübarek el-Sabah'ın da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Basra şubesine katıldığı ve hatta bunların cemiyet için İstanbul'dan özel rozetler getirtmiş olduğu ifade edilmektedir. Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, s.12. Aslında Seyyid Talib, Ali Haydar Midhat'ın bir takım Abdülhamid ricaline karşı kullandığı "vatansız adamlar" tanımlamasına çok uygun bir profil

Nakib'in Basra şubesine katılımının ardında Abdülhamid döneminin ünlü isimlerinden Ebu'l-Huda ve İzzet Paşa'ya olan yakınlığından dolayı¹⁷⁰ cemiyet nezdindeki kötü itibarını unutturmak niyetinin yattığını iddia etmek mümkündür¹⁷¹. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Basra şubesi, Bağdad ve Musul'daki şubelerle eşzamanlı olarak 1908 Temmuz'unda kurulmuş ve şubeye Seyyid Talib başta olmak üzere önde gelen Basra eşraf katılmıştı¹⁷².

Talib el-Nakib bir müddet sonra, Cemiyet'in merkezîyetçilik politikalarının kendi çıkarları ile örtüşmeyeceğini anlamış ve Basra mebusu olarak seçildiği Meclis-i Mebusan'a katılmak üzere gittiği İstanbul'da Sıdkı Bey vasıtası ile adem-i merkezîyet taleplerini savunan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'na katılmıştı¹⁷³. Seyyid Talib, Basra'ya dönüşünde de fırkanın burada bir şubesini kurmuştu. Mutedil Hürriyetperveran Fırka'nın Basra'da şubesinin kuruluş nedeni Osmanlı halkları arasında eşitliği sağlamak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zulüm ve baskısından kurtulmak ve Araplar'a haklarının geri verilmesi için mücadele etmek olarak ifade edilmişti¹⁷⁴. Fırkanın Basra şubesinin kurucuları şu isimlerden oluşmaktaydı: Seyyid Talib el-Nakib (başkan), el-Hac Mahmud Paşa el-Abdülvahhab (ikinci başkan), Şeyh

sergilemektedir. Nitekim meşrutiyetin ilanı akabinde hemen göğüslerine meşrutiyet taraftarlığını temsil eden kırmızı beyaz rozetleri takan bu şahısları “yalnız Abdülhamid'in adamları değil, günün adamları” olarak tanımlayan Ali Haydar'a göre, bu gibi kimseler için “Sultan Hamid'in en yakın bendegânından en şiddetli düşmanı vaziyetine geçmek ve hürriyetin baş müdafii kesilmek için, bir iki günlük bir zaman kafi” idi. Kırmızı, *a.g.t.*, s.9.

¹⁷⁰ Eliezer Tauber, "Sayyid Talib and the Young Turks in Basra", s.4. Gerçekten de Nakib ailesi, “devr-i sâbık”ta Padişahın en yakınındaki isimlerden biri olan Ebu'l-Hüda'nın hamiliğinde bölgede büyük bir nüfuz elde etmişlerdi. Slot, *a.g.e.*, s.326.

¹⁷¹ Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, s.13.

¹⁷² Seyyid Talib Cemiyet'in Basra şubesine katılımı esnasında bağış yaptığı gibi, şubenin faaliyetlerini sürdürmesi için yeni bir mekan kiralanması ve eksiklerinin giderilmesi için gerekli meblağı da karşılamıştı. Hüseyin Hadi eş-Şellah, *a.g.e.*, ss.162-164.

¹⁷³ Tauber, *a.g.e.*, s.153. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Kasım 1909'da kurulmuş ve içerisinde Şükrü el-Aseli ve Şefik el-Müeyyet gibi bir çok Arap muhalif barındırmıştır. 1911 yılında Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile birleşmiş olmalarından dolayı herhangi bir seçime katılmamış olan fırka, adem-i merkezîyetçi bakış açısını savunmaktaydı. Mutevil Hürriyetperveran Fırkası hakkında ayrıntılı bilgi için bzk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.1, İstanbul 1984, ss.208-218.

¹⁷⁴ Mutedil Hürriyetperveran Fırka'nın Basra şubesinin kuruluşu 6 Ağustos 1911 tarihinde Seyyid Talib el-Nakib'in evinden düzenlenen bir toplantı neticesinde gerçekleşmişti. Seyyid Talib, bu şubeyi kurma fikrini Basra eşrafının önde gelen isimlerine açmış ve onlar da bu fikri desteklemişlerdi. Bu ictimada alınan kararlar neticesinde, Basra eşrafının büyük kesimi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Basra şubesinden istifa ederek yeni kurulan firkaya geçmişti. Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, ss.119-120. Arap eşrafın istifaları neticesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Basra şubesi büyük oranda Türk memurlardan ibaret kalmıştı. Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, s.120; TNA, *FO* 424-229, no.8, Acting Consul Matthews to Sir G. Lowther. Cemiyet'in Basra şubesini yaşatmak için yapılan son girişim de şube başkanı Züheyrzâde Abdülmuhsin'in muhalif firkaya geçmesiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Tauber, *a.g.e.*, s.155. Fırkanın Basra'da şubesinin kurulduğu Sada-yı Babil gazetesine gönderilen Basra mebusu Talib imzalı bir telgrafla da ilan edilmişti. Bu ilana göre Basra şubesine katılanların adedi yaklaşık altmış kişiydi. Hüseyin Hadi eş-Şellah, *a.g.e.*, s.257. Basra şubesinin kuruluşu Şam'da yayımlanan el-Muktebes gazetesinde de duyurulmuştu. BOA, *DH.MTV* 21-1—94, Lef 2.

Abdullah Başayan (başkan yardımcısı), dava vekili Süleyman Feyzi (mutemed)¹⁷⁵, Seyyid Abdülvahhab Tabatabai (sekreter), el-Hac Mahmud el-Matuk el-Name (sandık emini), Ahmed Paşa es-Sani, Abdullatif Paşa el-Mendil, el-Hac Taha Süleyman, el-Hac Mahmud el-Ahmed el-Name (üye).

Fırkanın Basra'da kuruluşunun hemen akabinde İngiltere'nin Basra konsolosu, Seyyid Talib'e bir ziyarette bulunmuştu. İngiliz konsolos bu görüşme esnasında Talib Bey'e firkanın herhangi bir yardıma ihtiyacı olması durumunda bunun İngilizler tarafından karşılanabileceğini, hatta talep edilmesi durumunda bir İngiliz filusunun da Basra'da demirleyebileceğini ifade etmiş¹⁷⁶ ve bu şekilde harekete desteğini ifade etmişti.

Basra şubesinin kurulmasıyla fırkaya yeni katılımlar gerçekleşirken¹⁷⁷ aynı zamanda Seyyid Talib, Mütedil Hürriyetperveran Fırkası'nın başka bölgelerde şubelerinin açılması için de bizzat girişimlerde bulunmaktaydı. Nitekim Talib el-Nakib bu konuda Müntefik, Ammare, Semave, Nefef, Musul, Kuveyt, Bağdad, Beyrut ve Şam'da çeşitli şahıslarla irtibata geçmişti. Bunlar arasında Müntefik'ten Falih Paşazâde Abdullah, Bağdad'dan Yusuf Suveydi ve İsa Cemil ve Şam'dan Şükrü el-Aseli ve Şefik el-Müeyyed gibi önemli isimler yer almaktaydı¹⁷⁸. Fırkanın bilinen iki şubesi bulunduğundan Seyyid Talib'in bu girişimleri başarısız olmuş gözükmektedir¹⁷⁹. Zaten Mütedil Hürriyetperveran Fırkası kısa bir zaman sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile birleşmişti. Bu birleşmenin ardından Seyyid Talib ve taraftarları da bu yeni kurulan partiye geçmişlerdi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Basra şubesi de Seyyid Talib'in nakdi yardımları ile kurulmuştu¹⁸⁰. Cemiyetin Bağdad şubesi de Basra'daki şubenin ve muhtemelen Seyyid Talib'in yardımlarıyla ve "Beyne'l-nehreyn" gazetesi sahibi Mahmud

¹⁷⁵ Dava vekillerinin Arap milliyetçiliği hareketlerindeki rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Donald M. Reid, *Lawyers and Politics in the Arab World: 1880-1960*, Chicago 1981, ss.68-86.

¹⁷⁶ Seyyid Talib'e en yakın isimlerden olan Süleyman Feyzi, bu teklifi Seyyid Talib'in garipsediğini ifade etmektedir. Feyzi'ye göre Seyyid Talib'in bu teklife cevabı, böyle bir himaye ve maddi yardıma ihtiyaçları olmadığı, bu durumun Arapların kendi dahili meselesini olduğu ve yabancı bir devletin bu duruma müdahalesinin gereksiz olduğu şeklinde olmuştu. Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, s.121. Dönemin Basra konsolosu Matthews ise Süleyman Feyzi'nin bu iddialarının aksine, yeni kurulan firkanın ve bu firkanın Basra'daki kurucusu Seyyid Talib'in İngiliz sempatisini olduğunu açıkça ilan ettiğini ifade etmeydi. TNA, FO 424-229, no.8, Acting Consul Matthews to Sir G. Lowther.

¹⁷⁷ Fırkanın Basra şubesine katılmak isteyenler öncelikle Seyyid Talib'in huzuruna çıkarılıyor ve firkanın esaslarına bağlı kalacağına yemin ettiriliyordu. Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, s.124.

¹⁷⁸ Bu isimlerden Şefik el-Müeyyed ve Şükrü el-Aseli Mütedil Hürriyetperveran Fırkası'nın kurucu üyeleri arasında yer almaktaydı. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I, s.208.

¹⁷⁹ Nitekim firkanın bilinen iki şubesinden biri Basra diğeri de Rize'deydi. Aynı eser, C.I, s.212.

¹⁸⁰ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul 1990, s.69. Kuveyt Kaymakamı Mübarek es-Sabah ve Muhammara Şeyhi Hazal Han da, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Basra'daki şubesinin kuruluşuna yardımda bulunmuşlardı. Suad Muhammed es-Sabah, *Mübarek es-Sabah: Müessis Devletü'l-Kuveytü'l-Hadis*, Kuveyt 2008, s.251.

Nedim Tabakçı ve Hamdi Paçacı vasıtasıyla, Basra'dan bir ay sonra Eylül 1911'de kurulmuştu¹⁸¹.

Temmuz 1912'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidardan düşmesi akabinde¹⁸² görece rahat bir dönem geçiren Seyyid Talib ve taraftarları, Cemiyet'in Ocak 1913'de Babıali baskını ile yeniden iktidara gelmesi neticesinde kendilerini yeniden merkezle çatışma halinde bulmuşlardı¹⁸³. Bunun yanı sıra Talib el-Nakib geçen zaman içerisinde artık Araplar arasında fırka ihtilafının önemini kalmadığının da farkına varmıştı¹⁸⁴. İşte bu gelişmeler üzerine 26 Ocak 1913 tarihinde Seyyid Talib'in evinde yapılan ve yerel eşrafın önde gelenlerinin katıldığı bir toplantı neticesinde fırka taraftarlığının terk edildiğine dair bir mazbata hazırlanmıştı¹⁸⁵. Basra vali vekili Ali Rıza Paşa, daha önceden bu tarz bir mazbatanın hazırlandığını haber almış ve olayın iç yüzünün polis ve jandarma tarafından araştırılmakta olduğunu merkeze iletmışti¹⁸⁶. Dâhiliye Nezareti'nden verilen yanıtta ise bu tarz siyasi cereyanların özellikle devlet memurlarının karışmamalarının hükümetin genel arzusu dahilinde olduğunun altı çizilmiş fakat bu konunun yalnızca ahali arasında cereyan etmesinin de dikkat çekici bir nokta olduğu ifade edilmişti. Bu nedenle nezaret konu hakkında tahkikat yapılmasını ve herhangi bir fesat hareketine mahal verilmeyecek şekilde gerekli önlemlerin alınmasını vilayetten talep etmişti¹⁸⁷.

Basra vilayeti ile Dâhiliye Nezareti arasında bu yazışmaların yapıldığı esnada söz konusu mazbata "el-Düstur" gazetesinde yayınlanmıştı¹⁸⁸. Basra ayan, eşraf ve tüccarlarından yaklaşık yüz altmış imzayı havi mazbatada Osmanlı devletinin hal-i hazırdaki üzüntü verici durumunun vatanın evlatları arasındaki ayrışmadan kaynaklandığının altı çiziliyor, bunun da memleket dahilinde bir takım fırkalar teşkil edilmesine ve her fırkanın taraftarlarının diğerine düşman olmasına yol açtığı vurgulanıyordu. İmza sahipleri "bu sû-i nazar(ın) birâder ile hâher ve necl ve peder meyânına da sirâyat eylediğini" iddia ederek bu halin devamı durumunda ecdadlarının kan dökerek aldığı bu toprakların düşman istilasına maruz kalmasına neden olunacağını belirtiyorlardı. Mazbataya göre hilafetin ve vatanın korunması ancak topluca siyasi hizipleşmelerin terk edilmesiyle mümkün olabilirdi. İşte bu nedenle Basralılar, mazbatanın hazırlandığı günden başlayarak mevcut olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İttihad

¹⁸¹ Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, s.125; Duri, *a.g.e.*, s.259.

¹⁸² Akşin, *a.g.e.*, ss.197-205.

¹⁸³ Tauber, *a.g.e.*, s.157.

¹⁸⁴ Tauber, *ag.m.*, s.7.

¹⁸⁵ TNA, FO 424-237, no.104, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹⁸⁶ BOA, *DH.SYS* 53-57, Lef 2.

¹⁸⁷ *Aynı vesika*, Lef 1.

¹⁸⁸ *Aynı vesika*, Lef 9. Mazbata el-Düstur gazetesinin 18 Kanun-ı Sani 1328 tarihli ve 42 numaralı sayısında yayınlanmıştı. *Aynı vesika*, Lef 4.

ve Terakki Cemiyeti'ni terk ederek vatanlarını muhafazaya gayret edeceklerdi. Hizipçilikten vazgeçtiklerinin altını çizen imza sahipleri kararlılıklarını şu cümleler ifade etmekteydi:

"Ba'demâ bizden hiçbirimiz mezkûr fırkalara ve herhângi bir fırka-ı siyâsiyeye dâhil olmamağa ve klüb gibi siyâsi nâdiler küşâd etmemeğe ve ancak bilâ-tefrîk-i cins ve mezheb hâlis ve muhlîs Osmânî olmağa, Osmânî olarak yaşamağa ve Osmânîliğe terk-i hayat ve taht-ı rayât-ı Osmanîyye'de fedâ-yı nefis-i nefîse, hıfz-ı erkân-ı devlet ve teşyîd-i saltanat uğrunda ölmeğe karar verdik. İşbu 'ahd ve misâkı her kim nakz ederse mühîr-i dîn ve millet ve hâin-i vatan 'ad olunacağı gibi Basralılar kendisinden mübtedî ve ismi Basralılıktan sâkıt ve cumhûr nazarında o adam menfûr olacaktır".

İmza sahipleri ayrıca geçmişten bu yana ifa etmekte oldukları vatanlarına hizmet görevine bundan sonra da devam etmenin kendileri için bir görev olduğunu da ifade ederek hilafet makamına ve Osmanlı devletine yardım hususunda kendilerine yardım etmesi için Allah'a dua ederek mazbataya son vermişlerdi¹⁸⁹.

Mazbatanın "el-Düstur" gazetesinde yayınlanmasının akabinde Basra valisi Ali Rıza Paşa Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf çekerek, bu mazbata içeriğinin herhangi bir suç teşkil etmediğinin belirlendiğini ifade etmiş ve bu teşebbüsün ahali arasında bir tesiri görülmediği yorumunu getirmişti¹⁹⁰. Nitekim Ali Rıza Paşa, Basra vilayeti dahilinde nifak teşkil edecek herhangi bir eylem olmadığı kanaatindeydi¹⁹¹. Ammare mutasarrıfı Sırrı Bey de vali vekili ile aynı görüşteydi. Merkeze Basra'da hazırlanan mazbata hakkında gönderdiği telgrafında Sırrı Bey, Suriye ahalisinin genel talebi gibi Basra'da da mahalli idare usulünün değiştirilmesine yönelik mazbatalar tanzim ettirildiğinin haber alındığını belirtmiş ve fakat bu tarz girişimlere Basra'da katiyen ehemmiyet verilmediğini vurgulamıştı. Sırrı Bey konu hakkındaki görüşlerini şu cümlelerle ifade etmişti:

"Basra ahâlisi hiçbir fikr-i siyâsi uğrunda hareket-i ciddîye gösteremez. 'Makine başında bekleriz. Efkâr-ı umûmîye heyecanla muntazırdır' gibi söylenecek sözlerin zerre kadar kıymeti yoktur"¹⁹².

Söz konusu mazbatanın ilanının akabinde gerçekten de Basra'daki Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne ait şubeler Şubat 1913 başında kapatılmıştı. Nitekim Seyyid Talib artık fırka siyasetinden ziyade Mısır'da kurulan Osmanlı Adem-i Merkeziyet Cemiyeti (Hizbü'l-Lâmerkeziyeti'l-İdâriyeti'l-Osmânî) ve Beyrut Islah Cemiyeti'nin

¹⁸⁹ Aynı vesika, Lef 3. Bu mazbatanın Arapça tam metni için bkz. Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, a.g.e., ss.77-79.

¹⁹⁰ BOA, DH.SYS 53-57, Lef 7.

¹⁹¹ Aynı vesika, Lef 8. Basra vali vekilinin bu görüşleri Sadaret'e de iletilmişti. Aynı vesika, Lef 5.

¹⁹² Aynı vesika, Lef 6.

programlarını örnek olarak kendi nüfuzu altında yeni bir cemiyet kurmaya karar vermişti¹⁹³. Bu kararın bir sonucu olarak 20 Şubat 1913 tarihinde Basra eşrafının önemli isimlerinin katılımıyla Seyyid Talib'in evinde gerçekleşen bir toplantı neticesinde Basra valisine, Sadaret'e ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmesi planlanan bir mazbata imzaya açılmıştı¹⁹⁴. Bir kaç gün içerisinde üçyüzden fazla imzaya ulaşan ve 24 Şubat'ta merkeze gönderilen mazbata, Basra'da vilayet meclis-i umumisinin toplanmasını talep etmekteydi¹⁹⁵. Bir anlamda Basra'da yeni bir dönemin başladığına işaret eden mazbatada uzun ve ayrıntılı bir şekilde Osmanlı topraklarının eğitim ve fen gibi bir çok alanda geri kaldığı ve yoksullaştığına vurgu yapılmış ve bu geri kalmışlığın nedeninin sorgulanması gerektiği ifade edilmişti. Bu sorgulamanın yapılması için bir dakika kaybedilmeksizin Basra'da vilayet meclis-i umumisinin toplanması gerektiği imza sahiplerince belirtilmiş ve bölgenin eğitim ve refah düzeyini etkileyen meselelerin tartışılması için bir platform oluşturmak bağlamında bu tarz bir komisyonun elzem olduğunun altı çizilmişti¹⁹⁶.

Merkeze gönderilen bu mazbatadan bir kaç gün sonra ise yine Seyyid Talib'in evinde yapılan bir toplantı ile 28 Şubat 1913 tarihinde Basra Islah Cemiyeti'nin kuruluşu resmen ilan edilmiş ve daha önce Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Basra şubesine üye olan tüm Basra eşrafı bu yeni kurulan cemiyete geçiş yapmıştı. Basra Islah Cemiyeti'ne eşrafın yanı sıra, bölgede görev yapan askeri memurlardan da katılım olmuş ve toplantı neticesinde bir idare heyeti seçilmişti¹⁹⁷.

Basra'dan gönderilen bu mazbata üzerine Mart 1913 tarihinde Basra kumandan vekilinden Harbiye Nezareti'ne bir telgraf gönderilmişti. Bağdad jandarma alay kumandanlığı vasıtasıyla gönderilen telgraf, şifre anahtarının ele geçirilmiş olma ihtimaline karşı ve Basra posta ve telgraf idaresine itimad edilmemesi nedeniyle özel bir kurye vasıtasıyla buraya ulaştırılmıştı. Telgrafta adem-i merkeziyet talebini içeren bu mazbatanın Basra ahalisine

¹⁹³ Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, s.150. Basra Islah Cemiyeti'nin Beyrut'ta aynı ismi taşıyan cemiyetle bağını gösteren herhangi bir belgeye rastlanamamakla birlikte, Nisan 1913'de Beyrut'ya meydana gelen olaylara Basra'dan da tepki gösterilmesi bu iki cemiyet arasında bir bağ olma olasılığını güçlendirmektedir. 1913 Nisan'ında Beyrut'ta yaşanan olaylarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tauber, *a.g.e.*, ss.141-146.

¹⁹⁴ TNA, FO 424-237, no.100, Consul Crow to Sir G. Lowther. Bu mazbata, kimi yazarlar tarafından Basra'da otonom bir hükümet kurulması için ilk adım olarak nitelendirilmiştir. Ireland, *a.g.e.*, s.233.

¹⁹⁵ İngiltere'nin Basra konsolosu Crow'a göre Basra eşrafı, Beyrut Islah Komitesi'nin görüşleri ile paralel talepler içerisindeydi. Bölgede İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı hislerin çok kuvvetli olduğunu belirten konsolos, Basra'daki genel eğilimin bölgenin kaynaklarının bölge içerisinde kullanılması ve artan miktarın merkeze gönderilmesi şeklinde ifade edilebileceğini söylemişti. TNA, FO 424-237, no.171, Consul Crow to Sir G. Lowther. Nitekim bundan bir ay evvel Beyrut'ta vilayet genel meclisi bu tarz bir mazbata hazırlamış ve hükümete sunmuştu. Tauber, *a.g.m.*, s.7.

¹⁹⁶ TNA, FO 424-237, no.171, Mazbata of Basra Notables adressed to Acting Vali, Grand Vizier, and Minister of Interior.

¹⁹⁷ Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, s.150. Mübarek es-Sabah da, Basra Islah Cemiyeti'nin kuruluşuna emeği geçenler arasında yer almaktaydı. Suad Muhammed es-Sabah, *a.g.e.*, s.353.

cebren imzalatıldığı belirtiliyor ve eşraf içerisinde mazbataya karşı tutum takınan Mustafa ve Zübeyri Muhammed el-Asımi Beylere saldırıda bulunulduğu vurgulanıyordu. Basra kumandan vekiline göre bu mazbatanın altında yatan ana neden Kuveyt ve Muhammara'da olduğu gibi Basra'da da Seyyid Talib başkanlığında bir muhtariyet teşkil edilmesiydi. Nitekim Seyyid Talib bu konuda Kuveyt kaymakamı Mübarek el-Sabah ve Muhammara Şeyhi Hazal Han ile ittifak halinde bulunmaktaydı¹⁹⁸. Hatta Talib el-Nakib bu konuda Şeyh Hazal'ın işbirliğini kazanmak için kendisine Bahtiyarilerle karşı destekte dahi bulunmuştu. Basra fırka kumandanının hükümetten ziyade Talib el-Nakib'e "bendelik" ettiği ifade edilen telgrafta Seyyid Talib'in bölgede en büyük korkusunun Müntefik aşireti reisi Saduni Acemi Bey'in güç kazanması olduğunun altı çiziliyordu¹⁹⁹. Kumandan vekili, Seyyid Talib, Mübarek el-Sabah ve Şeyh Hazal üçlüsünün İngiltere ile olan ilişkilerini vurgular bir şekilde, bir İngiliz sefir heyetinin bölgeye gelip Seyyid Talib nezaretinde incelemelerde bulunduğunun altını çizmiş ve bu üçlüye atıfta bulunarak "birkaç denî yüzünden ahvâl günden güne fenâlaşmaktadır" ifadelerine yer vermişti. Basra kumandan vekiline göre Basra tanınan bir şahsın en kısa zamanda buraya vali ve kumandan olarak tayin edilmemesi durumunda istikbal "vahîm" olacaktı. Kumandan vekili bu nedenlerden dolayı Basra'ya yeni bir vali tayin edilinceye kadar Müntefik sabık mutasarrıfı Ferid Bey'in²⁰⁰ vali vekaletine getirilmesinin ahali üzerinde olumlu tesir yapacağı kanısındaydı.

Basra İslah Cemiyeti'nin kuruluşu ile eşzamanlı olarak Bağdad ve Basra vilayetine Suriye'den adem-i merkezîyet taleplerini havi "muzır" evraklar ulaştırılmaya başlamıştı. Nitekim Bağdad ile Necef'de "Osmanlı İdaresi Adem-i Merkezîyet Cemiyeti" (Hizbü'l-Lâmerkezîyeti'l-İdâriyeti'l-Osmanî) ve "Arap İhtilal Cemiyeti" (el-Cemiyetü's-Sevretü'l-Arabiye)²⁰¹ cemiyetlerinin programlarını içeren evraklar ele geçirilmişti²⁰². Adem-i

¹⁹⁸ Nitekim Mart ayında Seyyid Talib, Mübarek el-Sabah ve Şeyh Hazal bir toplantı düzenlemişler ve bölgenin geleceğini masaya yatırmışlardı. Toplantı sonunda Irak'ın bağımsızlığı veya en azından otonomi için talepte bulunulmasına karar verilmişti. Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, s.130. Bu toplantıda resmi bir Osmanlı temsilcisinin de bulunmuş olduğu iddia edilmekle birlikte, bunu ispatlayan bir kanıt arşiv kaynaklarında rastlanamamıştır.

¹⁹⁹ BOA, *DH.SYS* 114-3, Lef 2. Acemi es-Sadun ile Talib el-Nakib arasındaki husumet Acemi es-Sadun'un babası Sadun Paşa'nın Osmanlılar tarafından yakalanması ve hapsedilmesi sürecinde başlamıştı. Nitekim Seyyid Talib, Sadun Paşa'nın hükümet tarafından yakalanmasına yardımcı olmuş ve bu olay akabinde taraflar arasında Seyyid Talib'in Ocak 1915'de Basra'dan sürülmesine kadar devam edecek bir mücadele başlamıştı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tauber, *a.g.m.*, ss.5-6; H.R.P. Dickson, *The Arab of the Desert: A Glimpse into Badawin Life in Kuwait and Saudi Arabia*, London 1972, s.557. BOA, A.VRK 772-65, Lef 2.

²⁰⁰ Sadık bir İttihat ve Terakkî taraftarı olan Ferid Bey, Sadun Paşa'nın ölümünün hemen akabinde Ocak 1912'de, kritik bir zamanda Müntefik mutasarrıflığına tayin edilmişti. Burada cemiyet yanlısı olan Acemi es-Sadun'la yakın ilişkiler kurmuş olan Ferid Bey, Babiali Baskını sonucu cemiyetin iktidardan düşmesi ile Kasım 1912'de bu görevinden azledilmişti. Dickson, *a.g.e.*, ss.557-558; Percy Cox, "Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, ss. 231.

²⁰¹ Cemiyet Hakkı el-Azim ve Aziz Ali el-Mısri tarafından kurulmuştu. Cemiyetin yegane faaliyeti Hakkı el-Azim tarafından kaleme alınan çeşitli manifestolar yayınlamak şeklinde olmuş ve bu manifestolarda sabık Basra

merkeziyet taleplerine yönelik benzer girişimler Basra vilayeti dahilinde de meydana gelmekteydi. Bağdad istinaf müdde-i umumisi Necati Bey bu konu hakkında Mart 1913'de merkeze gönderdiği telgrafında, Basra vilayeti dahilinde aşiretlere telkinde bulunmak için mebuslar gönderildiğini²⁰³, muhalif hareketlerin Suriye'den gelen muzır evrakların da etkisiyle giderek güç kazandığını ve hatta askerinin de buna itibar ettiğini ifade etmişti²⁰⁴. Vali vekili Ali Rıza Paşa'nın pasifliği nedeniyle bu muzır evrakın dağıtılmasını durduracak bir girişimde dahi bulunmadığını belirten Necati Bey, Ali Rıza Paşa'nın ayrıca gerekli mercilere bu konuda haber vermeyerek bölgedeki milliyetçi hareketlere (hareket-i anasıriye) karşı lakayd bir tavır takındığının da altını çizmişti. Vali vekilinin bu hareketleri nedeniyle mahalli idarenin nüfuzunun aşındığını ve bunun da hükümetin kudretsizliğinin ilan edilmesine fırsat verdiğini vurgulayan müdde-i umumi, yeni vali görev yerine ulaşana kadar Basra vali vekaletine ve fırka kumandanlığına acilen Miralay Ferid Bey'in tayin edilmesi ve mevcut Basra fırka kumandanı Zeki Paşa'nın da bölgeden uzaklaştırılması gerektiğini ifade etmişti²⁰⁵. Necati Bey'in bu telgrafi üzerine Dâhiliye Nezareti, durumu Basra vilayetinden sormuştu²⁰⁶. Alınan cevapta muzır evrak hakkında gerekli önlemlerin alındığı fakat İngiliz postahanesine gelen evrak konusunda esaslı bir tedbir alınmasının mümkün olmadığı ifade edilmişti. Aşiretlere telkinde bulunmak üzere adamlar gönderildiği konusunda vilayete ulaşan bir bilgi olmadığını da belirten Ali Rıza Paşa, durumun ancak etraflıca yapılacak bir tahkikatla ortaya çıkarılabileceğinin altını çizmişti²⁰⁷.

valisi Arif el-Mardini ve sabık Bağdad valisi Cavid Paşa gibi hükümet memurları ağır şekilde eleştirilmişlerdi. Cemiyet hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Aynı eser*, ss.237-241.

²⁰² Hatta Bağdad belediye reisi Abdurrahman Paşa'ya adem-i merkeziyet konusunda girişimde bulunmayacak olursa hayatının tehlikeye gireceği ifade edilere gözdağı verilmişti. BOA, *DH.SYS* 114-3, Lef 17 ve 27. Bağdad valisi Zeki Paşa da, bu adem-i merkeziyet cereyanlarının ahali ve aşiretler üzerinde etkisi olmadığını ve bunların devlete son derece itaatkar olduklarını vurgulamış ve bu fikirlerle uğraşanların "üç beş ahlâksız"dan ibaret olduğunu ifade etmişti. *Aynı vesika*, Lef 23, 26, 33-34. Bu cemiyet, Osmanlı Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ne bağlı olarak Bağdad'da faaliyet göstermekteydi. *İzahat*, s.63.

²⁰³ Bağdad jandarma tabur kumandanının ifadeleri de bu iddiayı doğrular niteliktedir. Nitekim kumandan Seyyid Talib tarafından "şâki" Abdülkerim (Sayhud) ile Çehale mukataası mültezimi Arabi Paşa nezdine adamlar gönderildiğini merkeze iletti. BOA, *DH.SYS* 114-3, Lef 2.

²⁰⁴ Aslında bölgedeki adem-i merkeziyet yanlısı harekete temayül gösteren yalnızca Basra askeri memurları değildi. Nitekim Necati Bey'in telgrafından bir kaç hafta sonra tüccar kıyafetine bürünmüş olan bazı zabıtların Port Said'den Basra'ya hareket ettikleri ve bunların Şeyh Hazal'a ait emlakta ikamet ederek "fesat yayıcı" girişimlerde bulunacakları haber alınmıştı. Her ne kadar vali Alaeddin Bey bu şahısların pamuk ziraatiyle meşgul olmak maksadıyla Şeyh Hazal'ın emlakında ikamet ettikleri konusunda ısrar etse de, Dâhiliye Nezareti, fesat faaliyetlerinde bulunan şahısların kendilerine başka bir işle uğraşıyor süsü vermelerinin çok normal olduğunu belirtmiş ve bu zabıtların pamuk ziraatiyle uğraşmalarının kendileri hakkındaki şüpheleri bertaraf edemeyeceğini ifade etmişti. *Aynı vesika*, Lef 10-19.

²⁰⁵ BOA, *DH.SYS* 114-2, Lef 46.

²⁰⁶ *Aynı vesika*, Lef 37.

²⁰⁷ *Aynı vesika*, Lef 32 ve 36.

3.2.2. Adem-i Merkeziyet Fikrinin Yayılması: Basra İslah Cemiyeti'nin Diğer Arap Cemiyetleri ile İlişkileri

Seyyid Talib'in önderliğinde Şubat 1913 tarihinde kurulmuş olan Basra İslah Cemiyeti, Basra vilayeti içerisindeki faaliyetlerinin yanı sıra hem gönderdiği elçiler vasıtasıyla ıslah fikrini Irak kıtasında yayma girişimlerinde bulunmuş hem de kuruluşunun akabinde diğer Arap Cemiyetleri ile irtibata geçmişti.

Seyyid Talib'in irtibat halinde olduğu cemiyetlerden biri İstanbul'da kurulmuş olan Arap Edebiyatçılar Klübü (el-Müntedâü'l-Edebiyyü'l-Arabî) idi. Bu cemiyet Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti'nin (İhâü'l-Arabiyyi'l-Osmanî) kapatılmasının ardından ortaya çıkan boşluğu doldurmak ve meşru zemine dayalı bir Arap cemiyeti kurmak maksadıyla meydana getirilmişti. Nitekim kapatılan Osmanlı-Arap Kardeşlik Cemiyeti'nin malvarlığı bu yeni kurulan cemiyete geçmişti. İstanbul'da okuyan Arap öğrencilerin yanı sıra bir çok Arap mebusunun da katıldığı cemiyet başlangıçta Osmanlılık ruhuna bağlı kaldığını beyan etse de daha sonra Arap kavmiyetçiliği, Osmanlılık fikrinin önüne geçmişti. Nitekim ikinci yılın sonunda Arap Edebiyatçılar Klübü, gizli bir örgüt olan ve Arap bağımsızlığının eğitimle sağlanacağına inanan "Arap Gençlik Cemiyeti"nin (Cemiyetü'l-Şebâbetü'l-Arabiye) resmi kolu haline gelmişti. Seyyid Talib de bu cemiyete kuruluş aşamasından itibaren maddi destek sağlamıştı²⁰⁸.

Seyyid Talib el-Nakib'in bağlantı kurduğu bir diğer Arap cemiyeti ise "Ulusal Bilim Klübü"ydü (Nâdîyü'l-Vataniyyi'l-İlmî). 1912 sonlarında Bağdad'da kurulan klüp, İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı ve adem-i merkeziyetçi bir siyaset izlemekteydi. Muzahim el-Paçacı'nın başkanlığındaki klüpte, Hamdi el-Paçacı ve Yusuf Suveydi gibi önemli isimler de yer almaktaydı²⁰⁹. "Ulusal Bilim Klübü"nü Seyyid Talib ve önderliğindeki adem-i merkeziyetçi hareketle sıkı bağları bulunmaktaydı. Hatta kimi zaman Basra'daki harekete katılanlar arasında toplanan para, kimi zamansa Seyyid Talib'in şahsi ianeleri, Bağdad'daki cemiyete yardım olarak gönderilmekteydi²¹⁰. Nitekim cemiyetin faaliyetleri başlangıçta sınırlı kalmışsa da daha sonra bu geniş maddi yardımlar neticesinde bir kütüphane ve Arapça,

²⁰⁸ Cemiyet 1915 tarihinde faaliyetlerine son vermişti. Bu cemiyet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap ilişkileri*, ss.92-98; Tauber, *a.g.e.*, ss.101-108. Hatta Süleyman Feyzi'nin Musul'a seyahatle alakası konusunda herhangi bir belgeye rastlanamasa da bu seyahatle eşzamanlı olarak Abdülkerim el-Halili imzalı Arap Gençlik Cemiyeti bildirimleri de Bağdad'da dolaşmaya başlamıştı. BOA, *DH.KMS* 63-12, Lef 2. Seyyid Talib'in bu cemiyetin kurucularından olduğu da iddia edilmektedir. *İzahat*, s.11.

²⁰⁹ Klübün ayrıca Yusuf Suveydi'nin oğlu ve Necef Kaymakamı Naci Suveydi vasıtasıyla bu bölge ile de irtibatı vardı. Tauber, *a.g.e.*, s.174.

²¹⁰ Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, s.138.

Türkçe, Fransızca ve İngilizce öğretilen bir okul açılmıştı. Hatta yaptığı bu külliyetli yardımlar nedeniyle Seyyid Talib, klübün onursal başkanı ilan edilmişti²¹¹. Irak'ta "ulusal" (vataniya) kütüphaneler açmak yoluyla Arap milliyetçiliğini (kavmiyye) yaymayı amaçlayan klüp²¹², merkezin politikalarına karşı gerçekleştirilen bir çok eylemde Basra ile ortak hareket etmişti. Özellikle 1913 vilayet kanununun ilanı ile birlikte klüp, Seyyid Talib öncülüğündeki Basra Islah Cemiyeti'ni izleyerek merkeze ciddi protestolarda bulunmuştu. Klüp Ekim 1913'de "el-Nahda/Uyanış" adıyla bir gazete çıkarmaya başlamış fakat bu gazete kısa süre sonra kapatılmış ve kurucuları Muzahim el-Paçacı ile Hilmi el-Ömer de Basra'ya sığınmışlardı. el-Paçacı I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine değin Seyyid Talib'in himayesinde Basra'da kalmıştır²¹³.

Seyyid Talib el-Nakib, Aziz Ali el-Mısri'nin Ekim 1913'te kurmuş olduğu gizli bir cemiyet olan el-Ahd ile de ilişkiler kurmuştu. Kahtaniye Cemiyeti'nin kısa süreli olması üzerine el-Ahd Cemiyeti'ni kurmuş olan el-Mısri, cemiyete bir kaç istisna dışında sadece Osmanlı ordusunda görev yapan ve güvendiği Arap subayları üye olarak kabul etmişti²¹⁴. Federalist amaçlarla Osmanlı devletini, Avusturya-Macaristan modeline çevirme hedefini güden cemiyet²¹⁵, Musul'da da bir şube açmıştı. İşte el-Ahd Cemiyeti'nin Musul şubesinin Basra Islah Cemiyeti ile sıkı bağları bulunmaktaydı. Şubenin kurucusu Şerif eş-Şeref bu ilişkileri koordine etmesi için Basra'ya dahi gönderilmişti²¹⁶. El-Ahd Cemiyeti'nin kurucusu Aziz Ali el-Mısri Şubat 1914'de tutuklanmış ve mahkeme neticesinde idama mahkum edilmişti. Fakat kararın kamuoyunda ve uluslararası alanda büyük tepkilere neden olması üzerine el-Mısri'nin cezası önce 15 yıl hapse indirilmiş daha sonra da kendisi affedilmişti. Hatta el-Mısri tutuklanmasının akabinde Seyyid Talib'den bir telgrafla yardım dahi istemişti. el-Mısri serbest kaldıktan sonra Kahire'de faaliyetlerine devam etmiş, Seyyid Talib ve Basra ile bağlarını da koparmamıştı. el-Mısri, Arap hareketinin başarısı için İbn-i Suud'un harekete önderlik etmesi ve bu amaçla ordusunu güçlendirmesi gerektiğini düşünerek Mayıs 1914'de Nuri es-Said'i İbn-i Suud'la görüşmek üzere Basra'ya göndermişti. Hakkında idam cezası

²¹¹ Tevfik Ali Berru, *a.g.e.*, s.491.

²¹² "Ulusal Bilim Klübü"nü programının Arapça tam metni için bkz. BOA, *DH.EUM.THR* 102-16, Lef 10. Klübün ayrıca Türkçe konuşmamak, Türklere selam vermemek, Türklere hakaret etmek gibi bazı davranışlar geliştirdikleri ve bunları tatbik etmeyen azalarını önce para cezasıyla, tekrar etmesi durumunda ise başka şekillerle cezalandırdıkları iddia edilmektedir. Beyoğlu, *a.g.e.*, s.100.

²¹³ Tauber, *a.g.e.*, ss.172-177.

²¹⁴ Seyyid Talib de bu zabitanla sık sık görüşmeler yapmaktaydı. *İzahat*, s.19.

²¹⁵ Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap ilişkileri*, ss.122-125.

²¹⁶ el-Ahd Cemiyeti'nin Basra'daki faaliyetleri I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından da devam etmişti. Tauber, *a.g.e.*, ss.223-224.

bulunan Nuri es-Said, Basra'da kaldığı müddetçe Seyyid Talib'in himayesinde kalarak faaliyetlerini sürdürmüştü²¹⁷.

Seyyid Talib, ıslah fikrini civar vilayetlere yaymak için de ayrıca çaba göstermişti. Nitekim bu amaca yönelik olarak 13 Temmuz 1913'de dava vekili Süleyman Feyzi, Seyyid Talib'in isteği doğrultusunda beraberinde bir çok gizli broşür ve risale ile birlikte Musul'a gönderilmişti²¹⁸. Basra Islah Cemiyeti'nin adem-i merkeziyet taleplerini içeren bu broşürler Süleyman Feyzi daha Bağdad'a varmadan Ammare mutasarrıfı Sırrı Bey'in eline ulaşmış, kendisi de durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti. Sırrı Bey'e göre, Süleyman Feyzi'nin Bağdad ve Musul'a doğru hareketinin amacı bu vilayetler halkı ve askeri birlikleri arasında propaganda yaparak Basra Islah Cemiyeti'ne katılmalarını sağlamaktı. Ammare mutasarrıfı, bu noktada merkeze Süleyman Feyzi'nin hareketlerinin gözlemlenmesi gereğine dair kanaatini de iletmişti²¹⁹.

Süleyman Feyzi tarafından dağıtılan ve Sırrı Bey'in eline geçen beyannameler İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında ağır ithamlar içermekte ve cemiyetin, II. Abdülhamid'in uygulamış olduğu politilalarını eleştirerek iktidara gelmesine rağmen, bu politikaların dahi gerisine düştüğünü vurgulamaktaydı. Osmanlı ümmetine ve orduya hitaben yazılan beyannameler "ey hakkı mağsûb olân Osmânlı, ey muhâfaza-ı dîn ü devlet uğrunda bezl-i cân etmekte olan muhterem ordu" ifadeleriyle başlamaktaydı. Seyyid Talib imzasıyla neşredilmiş olan beyanname hükümet aleyhine ağır cümleler içermekteydi:

"Ba'zı câhil, sefiller, dünyâsına ahîretini feda eden münâfıklar, ümmet-i mazlûme-i 'Arabiye arasında yeniden bir nişâk çıkarmak, 'Arabları birbirine çatdırıb taleb-i ıslâhât husûsundaki hareket-ı umûmîyeyi 'âkim bırakmak, onları bi'l-umûm hukûk-ı meşrû'alarından mahrûm etmekle beraber zîr-i istibdâd ve 'ubûdiyetle daha ziyâde ibka' etmek maksadıyla benim ve bana tâbi' olanların 'aleyhimizde ba'zı iftirâya cür'et ediyorlar".

Beyannamenin hazırlayıcısı Seyyid Talib, kendilerine Basra'daki ıslahat hareketinin meşru olmadığı ve amacının yalnızca Basra'da bağımsız bir devlet vücuda getirerek bu bölgeyi hilafetten koparmak ve kafirlerin himayesine sokmak olduğu gibi iftiralar atıldığını iddia etmiş ve asıl bu iftirayı atanlara Arapların ıslahat talebinde bu kadar ısrar etmelerindeki

²¹⁷ Seyyid Talib'in el-Ahd Cemiyeti ile ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Aynı eser*, ss. 222-236. el-Mısri ile eşzamanlı olarak Nuri es-Said ve Abdullah el-Damluci hakkında da yakalama emri çıkarılmış ve bu iki şahıs Basra'ya firar ederek Seyyid Talib'in himayesine girmişti. 1. Dünya Savaşı'nın çıkması akabinde Talib Bey'in arabuluculuğu ile Nuri es-Said affedilmişti. Cafer el-Askeri, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli*, İstanbul 2008, s. 91.

²¹⁸ Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, s.139.

²¹⁹ BOA, *DH.SYS* 114-2, Lef 9.

hikmeti anlatmak amacıyla bu beyannamenin hazırlanmış olduğunu belirtmişti²²⁰. Talib Bey ayrıca kendisi aleyhine bu iddialarda bulunanların islamiyeti yalnız lisanen bildiğini, kalben ise inkar ettiğini iddia etmiş ve İslam hilafeti ile bağlarını koparmasının asla mümkün olmadığını altını çizmişti. Kendisi hakkındaki iddiaların, ıslah taleplerinden vazgeçilmesi için ortaya atıldığını savunan Seyyid Talib, bölgede ıslahat yapılmaması durumunda batıdan gelen sele kapılarak kendilerini tehdit eden tehlikelerden sakınamayacaklarını vurgulamıştı²²¹.

Basra Islah Cemiyeti nezdinde Kürt, Türk ve Araplık gibi cinsiyetlerin değil Osmanlılık kavramının geçerli olduğu iddia edilen beynamede İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelenleri kast edilerek bir kaç şahsın hükümet idaresini tahakkümleri altına aldıkları savunuluyor ve "o câhillere, o sefiller ümmetin mukadderâtına tasallut ettiler" şeklinde ağır ifadelerle yer veriliyordu²²². İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikaları hakkında ise şu cümleler kullanılmıştı:

*"Bunlar o cühelâ, o hâin-i esâfildendirler ki himmetleri cîb doldurmak, siyâsetleri vatana münâcere, gâye ve maksadları bu hükûmeti çocukların top oyunu gibi oynamaktır"*²²³.

Meşrutiyetin yeniden ilanı ile memleketin daha iyiye gideceği yönünde ümitlerin artmış olduğu belirtilen beynamede inkılab neticesinde fakirliğin zenginliğe, zayıflığın kuvvete dönüşeceğinin, ziraat ve ticaretin güçleneceğinin zannedildiği ifade edilmekteydi. Meşrutiyetin ilanı ile Osmanlı milletinin bir bütün haline gelerek diğer devletlere karşı geleceğinin ümit edildiği vurgulanan²²⁴ beynamede şu cümlelere yer vermişti:

*"... Bir de ne gördük: Ne ehl-i dînden ne de züemâ-yı müslimînden olmayan bir şerr-i zemme-i kalîle-i süfehâ, süfehâ-yı erâzil, ricâl-i hakîkiyi geride bırakıp kendileri ilerlemişler"*²²⁵.

Beynamede ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin seçimler sırasında halkı baskı altına alarak kendi istediği adayları seçtiğini ve böylece Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu ele geçirerek memleketin servetini heba ettiği de ifade edilmekteydi²²⁶. Dini bir üslupla yazılmış olan beynamede Arapların İslamla iç içe geçtikleri ve özdeşleştiklerine vurgu yapılmaktaydı²²⁷. Cemiyetin "kötü idâresi, fesat niyetleri ve alçak siyâseti yüzünden" devletin borca battığı vurgulanan beynamede, bir çok kişinin kanları pahasına elde edilmiş olan

²²⁰ BOA, DH.SYS 117-2, Lef 11.

²²¹ BOA, DH.KMS 65-54, Lef 1.

²²² BOA, DH.SYS 114-2, Lef 42.

²²³ *İzahat*, s.38.

²²⁴ BOA, DH.KMS 65-54, Lef 1.

²²⁵ BOA, DH.SYS 117-2, Lef 11.

²²⁶ *Aynı vesika*, Lef 12.

²²⁷ BOA, DH.SYS 117-2, Lef 40/2. Beyannamenin Arapça tam metni için bkz. *Aynı vesika*, Lef 40/2-40/3.

memleket topraklarının cemiyet tarafından "alenen mevki'-i müzâyedeye" konulduğu ifade edilmekteydi. Kaybedilen memleket topraklarından geriye kalanların da tehlike içerisinde bulunduğu vurgulanan beyannamede, İttihatçıların "dellâllar" tayin ederek İslamı esir ve köle gibi düşük ücretlerle sattıkları belirtilmekte²²⁸ ve Cavid Bey ve Hakkı Paşa hakkında ağır ifadeler yer verilmekteydi:

"...husûsî sarrafları olan Cavid Bey vâsıtasıyla bugün hükûmeti elli milyon lira deyne giriftâr ettiler. Bunlar Rumeli'yi, Makedonya'yı bütün 'avâlimi efdâ ve emnâ etmekle de kalmayıb nihâyet tâcir-i mâhirleri Hakkı Paşa vâsıtasıyla tadrîcen Irak'ı da satmağa bed' eylediler"²²⁹.

Sabık Bağdad mebusu Babanzâde İsmail Hakkı Bey de beyannamede eleştirilen devlet ricali arasındaydı. İsmail Hakkı Bey'in Irak'a yaptığı seyahat sonrası Babîâli'ye verdiği raporda, bölgede idare-i örfiye ilan edilmesi ve aşiret reislerinin katledilmesi gerektiği dair ifadeler yer verdiği iddia edilen beyannamede, Hakkı Bey'in ayrıca Hz. Muhammed, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbelerinde bulunan değerli hediyelerin satılmasını önerdiği de savunulmaktaydı²³⁰. Beyannameye göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bunlarla da "karnı doymayıp" Filistin topraklarını Yahudilere satmaya çalışmıştı. Hükümetin Bahreyn, Maskat ve hatta hal-i hazırda bir Osmanlı kazası olup içerisinde Osmanlı memur ve askerlerini barındıran Katar'da dahi İngiliz mülkiyetini tasdik etmesi ve Kuveyt'in devletle dahili ve harici alakasını keserek İngiliz himayesine bırakması da eleştirilen beyannamede Lynch imtiyazına atıfta bulunularak tüm Irak'ta İngilizlere verilen geniş imtiyazların altı çiziliyordu²³¹. Hükümetin vermiş olduğu imtiyazlar özetlendikten sonra beyannamede "ey Osmanlı! Sen o pâdîşahı hal' eden, onun amâl ve ef'âline tahammül edemeyen bir ümmetsin, acabâ sultân-ı sâbika rahmet okutan bu eşhâs hakkındaki sükûtun nedir?" cümlelerine yer verilmekteydi²³². II. Abdülhamid'in otuz üç senelik iktidarı boyunca yalnızca on milyon liralık borçlanma yapıldığına vurgu yapan ıslah cemiyeti beyannamesi, Irak halkına hakan-ı sabıkı tahttan indiren, memleketi tahrib eden bu fesat ehlinin zulmü altında bulunmaya nasıl katlandıklarını soruyordu. Beyannamede ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin akabinde hakan-ı mahlu'nun mallarını yağmaladığı, devrik sultanın paha biçilmez mücevherlerini, milyonlarca lirasını Yıldız Sarayı'na "hücûm ederek" gasbettiği iddia edilmekteydi. Hükümetin Arapları Türkleştirme'ye çalıştığı ve bunun

²²⁸ BOA, *DH.KMS* 65-54, Lef 1.

²²⁹ BOA, *DH.SYS* 114-2, Lef 42.

²³⁰ BOA, *DH.SYS* 117-2, Lef 40/2.

²³¹ BOA, *DH.SYS* 114-2, Lef 12.

²³² *Aynı vesika*, Lef 42.

için kendilerini cebren Türkçe öğrenmeye zorladığı da ifade edilen beyannamede Arapça'nın İslamın ve Kuran'ın dili olduğunun altı çizilmektedir²³³. Meclis-i Mebusan reisi Ahmed Rıza Bey'in, meclis kürsüsünde dine bu denli sarılmanın Osmanlı devletini perişanlığa iten neden olduğuna dair ifadelerde bulunmuş olduğunun altını çizen beyanname böyle bir şahsı kendine örnek alan İttihatçılar'a karşı Irak halkının suskun kalmasının hayret verici olduğunu vurgulamaktaydı²³⁴. İttihatçıların Müslüman olmadığı, aksine İslamı yok olmaya sürükleyen ve onu köklerinden koparmak isteyen kafirler olduğu ifade edilen beyannamede şu cümlelere yer verilmekteydi:

*"Ey Ordu, 'Araplar ve Müslümânlar! Bu kâfirlerin hilâfetinizi imparatorluğa çevirmesine, Cum'a yerine Pazar'ı kutlamasına, Avrupa sa'âtini benimsemesine izin mi vereceksiniz? Bunların dininizin mihenk taşlarını silmesine ve imânınızla alay etmesine izin mi vereceksiniz?"*²³⁵.

İttihatçıların yapmış oldukları zulümleri, cinayetleri ve hatta kendilerine muhalefet edenleri katlettiklerini en açık ifadelerle anlatmanın mübah olduğunun da altı çizilen metinde, masumların kanını dökmekten çekinmeyen bu "müstebîd"lerin vatanın en güzel adamlarından yüzlercesini öldürtmek ve sürdürmekten çekinmediklerine vurgu yapılmaktaydı²³⁶.

Basra İslah Cemiyeti beyannamesinde ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu faaliyetlerine karşı Basra, Halep, Beyrut ve Suriye'de Müslüman ve Hristiyanların katılımıyla gayet geniş katılımlı cemiyetler kurulduğu da haber veriliyordu. Bu cemiyetlerin Arap topraklarını korumak üzere and içerek hayatlarını ve mallarını bunun uğruna feda ettiklerinin altı çizilen beyannamede ıslah taleplerine vurgu yapılmaktaydı. Nitekim beyanname sahipleri ıslah konusundaki taleplerinin kabul edilmesi durumunda hükümete itaate devam edeceklerini aksi takdirde ise hükümete karşı silahlı mücadeleye başlayarak hükümeti devireceklerini ifade etmekteydi²³⁷. Basra İslah Cemiyeti'nin Osmanlı halkının tüm tabakalarına mensup halkın katılımıyla kurulduğuna ve Mısır'la birlikte Osmanlı devletinin bir çok parçasında şubeleri bulunduğu dikkat çekilen beyannamede, Basra İslah Cemiyeti'nin amaçları da sıralanmaktaydı. Cemiyetin öncelikli amacı başta Irak-ı Arab olmak üzere Osmanlı topraklarında yabancılara imtiyaz verilmemesi, işgali kolaylaştırmaktan başka bir şeye yaramayan bu gibi imtiyazlara müsaade edilmemesi ve başta Irak olmak üzere memleketten bir karış toprağın bile yabancılara satılmamasıydı. Emlak-i müdevverenin satılmasının zaruri

²³³ BOA, *DH.SYS* 117-2, Lef 40/2.

²³⁴ *Aynı vesika*, Lef 41.

²³⁵ TNA, *FO* 424-240, no.14, Consul Crow to Mr. Marling.

²³⁶ BOA, *DH.KMS* 65-54, Lef 1.

²³⁷ TNA, *FO* 424-240, no.14, Consul Crow to Mr. Marling.

olduğu durumlarda bunun parçalar halinde yerli ahaliye veya aşiretlere verilmesi gerektiği de ifade edilen beyannamede²³⁸ bu gerekliliğin aksine İttihatçıların bu arazileri yabancılara satmak için çeşitli vesilelere başvurduklarına vurgu yapılmaktaydı²³⁹. Beyannamede Irak'ın daima Osmanlı hakimiyeti altında kalması için burada geniş bir adem-i merkezîyet idaresinin benimsenmesi gerektiği ifade edildikten sonra²⁴⁰ şu cümlelere yer veriliyordu:

"Bu, devlete karşı 'isyân demek değildir. Yalnız 'arzımızı, mâlümüzü, emlâkımızı ve vatanımızı muhafaza etmek demektir'"²⁴¹.

Bunun akabinde beyannamede orduya seslenilerek askerinin yardımı olmadan bu taleplerin elde edilemeyeceği vurgulanmaktaydı. Ordudan, milletin yabancı düşmanlara karşı kullanmak üzere kendisine verdiği kılıçları Basra İslah Cemiyeti'ne karşı kaldırmamaları, aksine cemiyete yardımda bulunmaları isteniyor ve bu yolda kendilerine yol gösterici olmaları talep ediliyordu²⁴². Seyyid Talib kendisine yöneltilen iftiraların aklına ve hayaline gelmeyecek iddialar olduğunu ifade ederek şu cümlelere yer vermişti²⁴³:

"..İşte bana ihânet nisbet edenler bu merkezde kimselerdir. Ben ise ... ehl-i beyt-i Resulullahdanım. Evet, 'Arablar Cezîretü'l-'Arab'ın satılmaktan ve müdâhale-i ecânibden ma'sûniyetini temin için ıslâhât istiyorlar. Nitekim programlarını da hükümete vermişlerdir. Ben de kendileriyle beraberim. Hülâsa 'Arab'ı mahvetmek dîni mahvetmek, 'Arab'ı ihyâ etmek dîni ihyâ etmektir'"²⁴⁴.

Araplar baki kaldıkça İslamın da baki kalacağı ifade edilen beyannamede Arapların ittifak yaparak aralarındaki nefrete son verdikleri takdirde eski kuvvetlerine kavuşacaklarının altı çizilmekteydi. "Ben ise Osmânlı yaşadım, Osmânlı da öleceğim, ahîrette dahi Osmânlı olarak neşr edilirim" cümlelerine yer veren²⁴⁵ Seyyid Talib imzalı beyanname "Allah sabredenlerin yanındadır" ayetiyle nihayet bulmaktaydı²⁴⁶.

Bu Arapça beyannameler ve Sırrı Bey'den alınan istihbarat üzerine Dâhiliye Nezareti, Bağdad ve Musul vilayetlerine durumu bildirmiş ve konu hakkında bilgi istemişti²⁴⁷. Dahiliye'nin bu girişimleri neticesinde Süleyman Feyzi Efendi yolculuk esnasında sürekli olarak gözetim altında tutulması sağlanmıştı. Musul'un Abdullah Bey camisi müderrisi Hacı

²³⁸ BOA, DH.SYS 117-2, Lef 41.

²³⁹ BOA, DH.KMS 65-54, Lef 2.

²⁴⁰ BOA, DH.SYS 117-2, Lef 41.

²⁴¹ *İzahat*, s.39.

²⁴² BOA, DH.SYS 117-2, Lef 41.

²⁴³ BOA, DH.KMS 65-54, Lef 2.

²⁴⁴ BOA, DH.SYS 117-2, Lef 10.

²⁴⁵ BOA, DH.KMS 65-54, Lef 2.

²⁴⁶ BOA, DH.SYS 117-2, Lef 40/2.

²⁴⁷ BOA, DH.SYS 114-2, Lef 1 ve 8.

Kasım Efendi ile birlikte Basra'dan hareket eden Süleyman Feyzi, 19 Temmuz'da Bağdad'a varmış ve burada Musul'lu Abdülaziz Çelebi ve zabitanadan Abdülhamid Şalcı ile buluşmuştu. Bağdad valisi Celal Bey her ne kadar bu şahısların Bağdad'da oldukları müddet zarfında propaganda yaptıklarına dair bir emareye rastlanmadığını belirtse de²⁴⁸, Bağdad jandarma alay kumandanı vali ile aynı görüşte değildi. Bağdad jandarma alay kumandanı bu konu hakkında merkeze gönderdiği telgrafında Süleyman Feyzi ve Kasım Efendi'nin Seyyid Talib'in emriyle cemiyetlerine taraftar bulmak amacıyla Musul'a gönderildiğinin altını çizmiş ve bu girişimin nedeninin Acemi es-Sadun ile Salim el-Hayun'un Seyyid Talib'e karşı muhalefet için güçlerini birleştirmeleri olduğunu ifade etmişti. Nitekim bu ittifak Talib Bey'in durumunu zorlaştırmıştı. Kumandana göre bu iki mühim kuvvetin hükümet tarafında yer alması Basra meselesinin çözülmesini kolaştıracaktı²⁴⁹. Süleyman Feyzi Efendi gerçekten de üç gün süreyle kaldığı Bağdad'da buradaki "Ulusal Bilim Klübü"nü kurucuları Yusuf Suveydi, Muzahim ve Hamdi el-Paçacı ile görüşmelerde bulunmuştu²⁵⁰. Süleyman Feyzi ayrıca burada gizli broşürlerin basıldığı matbaaları da ziyaret etmişti²⁵¹.

Süleyman Feyzi Efendi ve beraberindekiler Ağustos ayı başında Tikrit yoluyla Musul'a ulaşmış ve burada gizli bir cemiyet kurulması için girişimlerde ve görüşmelerde bulunmuştu²⁵². Yaklaşık iki ay kadar burada kalan Süleyman Feyzi Efendi'nin bütün hareketleri Musul vilayeti tarafından izlenmiş ve merkeze rapor edilmişti. Ekim ayı başında Dâhiliye Nezareti'ne konu hakkında bilgi veren Musul vali vekili, Süleyman Feyzi Efendi'nin vilayette kaldığı süre içerisinde ulema ve medrese öğrencilerini teşvik ederek eşraftan Süleyman Beyzâde Abdullah Bey'in başkanlığında "Nadiyü'l-Edebîyyi'l-İlmî" adlı bir cemiyet kurulması için girişimlerde bulunduğunu belirtmişti²⁵³. Feyzi'nin girişimlerde bulunduğu Musul bölgesi bu dönemde Irak içerisinde hükümetin nüfuzunun en yoğun olduğu vilayetlerden biriydi. Bu nedenle Musul'da "Araplık" düşüncesine inananların sayısı bir elin parmaklarını geçmemekte ve bu düşünceye sahip çıkanların çoğunu ordu mensupları oluşturmaktaydı. Bu nedenle Musul'da bir cemiyet kurmaya yetecek kadar üye toplanamaması

²⁴⁸ *Aynı vesika*, Lef 3.

²⁴⁹ *Aynı vesika*, Lef 2. Gerçekten de Salim el-Hayun ile Acemi es-Sadun arasındaki yakın ilişkiler, en azından, 1912 yılına kadar dayanmaktaydı. TNA, FO 424-233, no.168, Consul Crow to Sir G. Lowther.

²⁵⁰ Tauber, *a.g.e.*, s.177.

²⁵¹ Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, ss.139-140. Zaten daha sonra yapılan tahkikatta Bağdad'da bazı şahısların üzerinde Basra İslah Cemiyeti'nin beyannamelerinin bulunması Süleyman Feyzi'nin bu vilayetteki propaganda faaliyetlerini ispatlamaktadır. BOA, DH.SYS 120-1, Lef 35-36.

²⁵² Süleyman Feyzi'nin görüştüğü isimler arasında şunlar yer almaktaydı: Said el-Hac Sabit, İbrahim Attarbaşı, Davud el-Mellah el-Ziyade, Musul mebusu Muhammed Ali Fazıl el-Hafız, Habib el-Abidi, Davud el-Çelebi ile askeri erkandan Yasin Haşimi, Mevlüd Muhlis, Ali Cevdet ve Abdullah Delimi. Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, ss.139-144.

²⁵³ BOA, DH.SYS 114-2, Lef 5.

durumunda buradaki cemiyetin Basra Islah Cemiyeti ile uyumlu olarak çalışması dahi düşünülmüştü. Buna rağmen Süleyman Feyzi'nin de desteğiyle yürütülen çalışmalar sonunda Musul'da kurulmuş olan ilk gizli cemiyete yeteri kadar üye kaydedilebilmişti. Süleyman Feyzi, Eylül 1913'de yine Bağdad yoluyla Basra'ya hareket etmiş ve 13 Ekim 1913'de buraya ulaşmıştı. Feyzi Efendi'nin girişimleriyle her ne kadar Musul'da gizli bir cemiyet tesis edilebilmişse de, bu cemiyetin gerçekleştirdiği herhangi bir faaliyere rastlanmaması itibariyle cemiyetin merkezi hükümetçe alınan önlemler neticesinde etkisiz kaldığını ve Süleyman Feyzi Efendi'nin Musul ziyaretinin de başarısızlıkla sonuçlandığını ifade etmek mümkündür²⁵⁴.

3.2.3. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Muhalefette Dönüm Noktası: 1913 Vilayet Kanunnamesi

Basra Islah Cemiyeti'nin faaliyetlerine başlamasının hemen ardından Mart 1913 tarihinde yerel yönetimle ilgili değişiklikleri içeren yeni İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu yayınlanmıştı. Yeni vilayet kanunu ile görünürde tevsi-i mezuniyete vurgu yapılmış da olsa, hükümetin 1913 vilayet kanunnamesiyle merkezin vilayetteki temsilcisi olan valilerin lehine ve onların egemenliğinde bir tevsi-i mezuniyet anlayışını yürürlüğe sokmuş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır²⁵⁵.

Gerçekten de 1913 kanunuyla vilayet idare meclisinin görevleri büyük oranda aynı kalmakla birlikte bu görevlerden bir kısmı yeni bir yapı olan vilayet encümenine devredilmişti. İdare meclisi mali ve mahalli konularda yetkili kılınsa da meclisin bir çok yetkisi valinin onayı şartına bağlanmıştı. Ayrıca meclis siyasi konuları tartışma ve temennilerini sunma hakkından da men edilmişti. İdare meclisinin izin almadan toplantı yapması yasak olduğu gibi aksi takdirde alınan kararlar geçersiz sayılacaktı. Bunun yanı sıra valinin meclisin oturumuna son verme yetkisi de bulunmaktaydı. İdare meclisinin bir anlamda daralan ve valiye bağlanan yetkilerinin yanında valinin vilayet dahilindeki yetkileri

²⁵⁴ Nitekim her ne kadar Süleyman Feyzi Efendi'nin Musul'da bulunduğu dönemde Arap davasına sempati ile bakan Esad Paşa vali vekaletinde bulunuyor olsa da, Feyzi Efendi'nin Musul'u terk etmesinin hemen akabinde bu göreve Süleyman Nazif Bey atanmış ve buradaki Arapçılık cereyanlarının önünü kesmişti. Süleyman Nazif Bey'in Musul'daki faaliyetleri için bkz. Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, ss.146-147.

²⁵⁵ Feroz Ahmad İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu tutumunu "hem eyaletlerin özerklik isteklerini karşılamak, hem de ulusal bütünlüğü bozmamak çabası" olarak nitelemiştir. Ahmad, *a.g.e.*, s.167. Bu yeni vilayet kanunnamesinden önceki dönemde ise vilayet meclisleri, valinin vilayetteki gücünün yerel eşrafın nüfuzuyla dengelendiği bir yapı olarak öne çıkmış ve dolayısıyla eşrafın ağırlığının hissedildiği bir kurum olarak işlevini sürdürmüştü. Hatta yerel eşraf çoğu zaman vilayet meclislerini merkezle bir pazarlık aracı olarak kullanagelmışti. Hanssen, *a.g.m.*, ss.64-65.

genişletilmiş ve netleştirilmişti. Nitekim valilere vilayet dahilindeki imtiyazlar ve mali konular üzerinde geniş yetkiler verilmişti. Vali ayrıca vilayet dahilindeki mülklerin alım-satımı ve emlak davalarında hükümet adına taraf olma gibi konularda da yetkili kılınmıştı. Bu yönetim tarzıyla hükümet, vilayeti kendi bütçesi ve programları olan tüzel bir kişilik statüsüne sokmayı hedeflemekteydi²⁵⁶.

Bir çok Arap vilayetinde olduğu gibi Basra'da da yeni vilayet kanunu yerel eşafın tepkisini çekmişti²⁵⁷. Basra eşrafı 1913 vilayet kanunu içeriğini Takvim-i Vekayi'den haber almış ve kanunun ıslah girişimleri açısından yetersiz olduğu düşüncesiyle tatmin olmamıştı. Özellikle meclis-i umumi-i vilayetin oluşumu, valinin bu meclisteki geniş yetkileri ve bunun neticesinde tartışma özgürlüğünün kısıtlanması ve keyfi olarak meclisin feshedilmesine yönelik maddeler eşraf arasında huzursuzluk yaratmıştı²⁵⁸. Basra eşrafına göre hükümetin icraatları bölgenin gelişmesine değil geri kalmasına neden olmaktaydı ve işte bu yüzden adem-i merkezîyet taleplerinin karşılanması şarttı. Ayrıca yeni vilayet kanunu halkın çıkarlarına değil valinin çıkarlarına göre hazırlanmıştı. Bu düşünceler doğrultusunda hareket eden eşraf Seyyid Talib'in evinde bir toplantı yapmış ve bu konuda merkeze telgraf göndermeye karar vermişti²⁵⁹.

Talib el-Nakib'in evinde yapılan toplantı akabinde Basra vilayetinden merkeze yeni vilayet kanunununla ilgili bir çok şikâyet telgrafi gönderilmeye başlanmıştı. Bunlardan ilki 21 Nisan 1913 tarihinde Basra belediye reisi Salah tarafından gönderilmişti. Söz konusu telgrafta vilayet meclis-i umumisinin²⁶⁰ toplanması konusunda merkezin tepkisiz kalması eleştirilerek ıslahtan başka bir isteği olmayan Basra ahalisinin haklı taleplerine önem verilmediğinden yakınıyor ve bunun memleketi tehlikeye sevk etmek olduğu iddia ediliyordu. Basra belediye reisine göre heyecana gelen ahaliyi yatıştırmak için bu meclisin bir an önce toplanması gerekmektedir²⁶¹. Basra belediye reisi tarafından gönderilen bu telgraf üzerine Dâhiliye Nezareti vilayete yeni kanunun bölgeye ulaşıp ulaşmadığını sormuş ve meclis-i umumi-i

²⁵⁶ 1913 Vilayet Kanunnamesinin tam metni için bkz. *İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu*, İstanbul 1329. Yeni kanunnamenin önceki vilayet kanunnameleri ile karşılaştırması için bkz. Carter V. Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, Jerusalem 1986, ss.3-29.

²⁵⁷ *Aynı makale*, s.24. Aslında Islah Cemiyetlerinin vücuda getirilmesiyle birlikte bu tasarılar meşruluk kazandırmak amacıyla Basra'da olduğu gibi Şam, Halep, Nablus, Bağdad'da da bir çok gösteri yapılmış ve merkeze telgraflar gönderilmişti. Antonious, *a.g.e.*, s.113.

²⁵⁸ TNA, FO 424-238, no.96, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

²⁵⁹ Tefvik Ali Berru, *a.g.e.*, ss.493-495..

²⁶⁰ Meclis-i umumi-i vilayet, vilayet düzeyindeki yerel temsilcilerden oluşan ve o memleket halkının istek ve sorunlarını vilayetin yöneticilerine bildiren ve danış görevini yerine getiren bir organdı. Bu meclisin üyeleri seçim sonucu belirlenmekteydi. Meclis oturumunda gündeme gelecek konular vali tarafından saptanmakta olduğu gibi meclisin karar alıcı bir yetkisi bulunmayıp alınan kararlar yalnızca tavsiye niteliğindedeydi. 1913 Vilayet Kanunu ile bu meclislerin yetkileri genişletilmişti. Ortaylı, *a.g.e.*, ss.89-92.

²⁶¹ BOA, DH.SYS 114-3, Lef 18.

vilayetin ancak yeni kanunun oraya ulaşip uygulanmasından sonra toplanabileceğini ifade etmişti²⁶².

26 Nisan 1913 tarihinde ise Basra eşrafının bir kısmı telgraf binasını işgal etmiş ve merkeze bir çok telgraf göndererek Dâhiliye Nazırı ile direk temasa geçmek istemişti²⁶³. Bunlardan Süleyman Feyzi, Mektubizâde Ömer Fevzi ve Züheyrzâde Abdullah Zühdü imzasıyla gönderilen telgrafta vatanın ıslahı için Basra eşrafı tarafından sarf edilen samimi gayretlere vurgu yapıldıktan sonra yeni vilayet kanunun Basra'da ve hatta Irak'ta uygulanmasının mümkün olamayacağı ifade ediliyordu. Nitekim bölgede kendisine verilen bu geniş yetkileri olumlu bir şekilde kullanabilecek hakkaniyetli bir vali mevcut değildi. "Mukadderât-ı âtiye-i millîyemizi bir yed ve vicdân-ı mechûle teslîm, mümkünâtın harfîcindedir" ifadelerine yer verilen telgrafta Basra'nın yeni vilayet kanunu uygulamasından muaf tutulması talep edilmekteydi. Eşrafa göre bir an önce alınması gereken önlem, vilayet umumi meclisinin toplanarak bölgede yapılması gerekli ıslahat çalışmalarına karar vermesi ve bunu merkeze sunmasıydı²⁶⁴. Benzer içeriklere sahip olmakla beraber daha sert ifadeler içeren ve elliden fazla imzayı havi bir diğer telgraf da aynı gün Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmişti. Basra mebusları el-Hac İsa Ruhi, Ahmed Nedim ve Seyyid Talib; sabık mebuslar Abdullah Züheyr ve Abdürrezzak el- Münir; eşraftan Başayanzâde Abdullah, Abdülvahidzâde Mahmud, Züheyrzâde Abdülmuhsin, Mendilzâde Abdüllatif, Namezâde Mahmud, Mişrizâde Abdülkerim, Süleyman Feyzi, Başayanzâde Salih; Basra ticaret odası reisi Mahmud, Ebu'l-Hasib belediye reisi Ahmed el-Abdülvahid ile bir çok meclis-i idare azası, müllak ve seyyidin imzasını içeren bu geniş katılımlı telgraf, ağır ifadelerle başlamaktaydı:

*"(Bu kanun) Meclis-i idâre-i vilâyetde muntazır olan kavâ'id-i millîye ve vatanîyeyi tahdîd değil hemen küllîyen mahv ve izâle eylemiş ve yalnız 'asırlardan beri sefâlet ve perîşânî içinde inleyen halkı harb esîrleri gibi valîlerin idâre-i keyfîyesine teslîm etmiş bulunuyor. Bu kanûn vatan ve milletin ihtiyâcına muvâfık sûrette tanzim edilmiş bulunmazsa her an ve zamân sükût ve asâyîş yerine gavâ'il sokulur. Ümmet kendi kendini mahv etmiş olur"*²⁶⁵.

Ahalinin ıslahat konusunda atılacak adımları beklediği bir sırada meclis-i umumi-i vilayetin valilerin boyunduruğu altına alındığına vurgu yapılan telgrafta, bir an önce söz konusu meclisin toplanarak memleketin gereksinimlerine uygun bir biçimde tanzim edeceği

²⁶² Aynı vesika, Lef 15.

²⁶³ TNA, FO 424-238, no.337, Consul Crow to Sir G. Lowther.

²⁶⁴ BOA, DH.SYS 114-3, Lef 30.

²⁶⁵ Aynı vesika, Lef 32.

ıslahat layihasını merkeze sunması ve bu layihanın hükümet tarafından uygulanması talep edilmektedir²⁶⁶.

Aynı gün Dâhiliye Nezareti'ne telgraf gönderen bir diğer isim ise Ammare sabık mebusu Abdürrezzak el- Münir'di. El-Münir daha önce imparatorluğun Rumeli kıtasında istenilen ıslahatlar yapılmadığı için bu toprakların Osmanlı'nın elinden çıkmış olduğuna gönderme yaparak devletin Arapların talep ettiği ıslahatlar yerine bu tarz bir vilayet kanununu yürürlüğe sokmasını adaletsizlik olarak yorumlamaktaydı. Bu kanunda ısrar edilmesi durumunda telafisi mümkün olmayan gailelere sebebiyet verilmiş olacağını ifade eden Ammare sabık mebusu, bu tarz mahzurlara sebebiyet verilmemesi için ıslahat yolunda gerekli tedbirlerin alınması gerektiğine vurgu yapıyor ve ahalinin heyecanının ancak bu şekilde teskin edilebileceğini ifade ediyordu²⁶⁷. Basra ve Ammare'den gelen bu şikayetlerle eşzamanlı olarak Mişrîzâde Abdülkerim de Zühayr ahali namına merkeze bir telgraf çekerek söz konusu vilayet kanunun bölgede tatbik edilemeyeceğini vurgulamış ve bu konuda Basra eşrafiyla aynı görüşleri paylaştıklarını belirtmişti²⁶⁸.

Basra eşrafından merkeze bu mealde telgrafların gönderildiğini haber alan Basra vali vekili Ali Rıza Paşa da Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndermiş ve mevcut durumda vilayette asayişsizliğin önüne geçilmesi için gerekli tedbirlerin alındığını ifade etmişti²⁶⁹.

Bu gelişmelerle eşzamanlı olarak Basra belediye reisi Salih de Basra telgrafhanesine gelerek Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey'e telgraf göndermiş ve bazı önemli mevzuları konuşmak üzere kendisiyle direk olarak iletişime geçmek istediğini ifade etmişti²⁷⁰. Dâhiliye Nezareti'nden bu telgrafa cevap verilmemesi üzerine Salih Bey ahalinin makine başında gönderilecek cevabı beklediğini nezarete iletmişti²⁷¹. Salih Bey'in ısrarlı telgrafları neticesinde Dâhiliye Nezareti, vilayete bir telgraf göndererek Basra belediye reisinin taleplerini yazılı olarak bildirmesi lüzumunun kendisine izah edilmesini istemişti²⁷². Nezaretten Basra belediye reisinin istediği şekilde bir cevap gelmemesi üzerine ise Salih Bey ısrarlı telgraflarına devam

²⁶⁶ Aynı vesika, Lef 33.

²⁶⁷ Aynı vesika, Lef 36.

²⁶⁸ Aynı vesika, Lef 37. Fakat daha sonra Zühayr'den Dâhiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafla, bu telgrafın sahte olduğu ifade edilmiş ve sahteciliğin Seyyid Talib'in tertibi üzerine Zühayr'de bulunan Seyyid Zeydan isimli şahıs tarafından yapıldığı belirtilmişti. Zühayr'den gönderilen telgrafta mahalli telgraf müdürü ve bir kaç devlet memurunun daha bu sahtecilikte dahil bulunduğuna dikkat çekilmiş ve buna adı karışanların görevlerinden alınmaları talep edilmişti. BOA, *DH.SYS* 117-4. Seyyid Zeydan İngilizlerin Basra'yı işgali akabinde de Seyyid Talib ve İngiliz güçleriyle işbirliği halinde olmuştur. BOA, *BEO* 4447-333497.

²⁶⁹ BOA, *DH.SYS* 114-3, Lef 31.

²⁷⁰ Aynı vesika, Lef 53.

²⁷¹ Aynı vesika, Lef 54.

²⁷² Aynı vesika, Lef 52.

etmiş²⁷³ ve nezaretten kendilerine cevap verilir verilmeyeceğinin bildirilmesini talep etmişti²⁷⁴. Salih Bey'in bu ısrarlı tutumu karşısında nezaret, Basra vali vekili Ali Rıza Paşa'ya bir telgraf göndererek eşrafın tutumunu eleştirmişti. Bu konuda gösterilen tutumun vatanperver ve samimi duygularla örtüşmediğini ifade eden nezaret ve şu sert cümlelere yer vermişti:

*"...meşrutiyet ile idâre olunan memâlikte ahâlî ve ale'l-husûs meb'ûs ve eşraf olan zevâtın ve belediye rüesâsının makine başında çöküp intizarıyla evkât-güzâr olmasından vatan için hiçbir fâ'ide me'mûl olamayacağını... lâzım gelenlere sür'at-ı teblîği matlûbdur"*²⁷⁵.

Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen bu sert telgraf üzerine Basra eşrafı telgrafhaneyi terk ederek evlerine dağılmıştı. Bu olayların yaşanmasının ardından Basra vali vekili Ali Rıza Paşa, bir telgrafla Bağdad vilayetine de konu hakkında bilgi vermişti. Basra vali vekiline göre bu olayların ardında yatan ana neden, Basra jandarma kumandanı Akif Bey'in Basra'da yaymış olduğu bir söylentiydi. Ali Rıza Paşa'nın iddiasına göre Akif Bey, yeni vilayet kanununun valilere merkeze danışmaya gerek kalmaksızın idare-i örfiye ilanı yetkisi vermiş olduğuna gönderme yaparak Basra'ya yeni tayin olunan valinin vilayette idare-i örfiye ilan edeceğine dair ahaliye telkinde bulunmaktaydı²⁷⁶. Bu da zaten Akif Bey'in bölgede bulunmasından son derece rahatsız olan ahalinin tahrik olmasına neden olmuştu²⁷⁷.

Merkez ile Basra vilayeti arasında yaşanan telgraf trafiğinin ardından Dâhiliye Nezareti, vilayete bir telgraf göndererek hem merkezin yeni vilayet kanununa bakış açısını ifade etmiş hem de yerel eşrafın bu kanuna karşı sundukları teklifleri değerlendirmişti. Nezaret herşeyden önce söz konusu telgraflarda imzası bulunan şahısların yeni vilayet kanunu hakkında yeteri kadar bilgiye sahip olmadıkları kanaatindeydi. Nitekim 1913 vilayet kanunu mahalli idarelerin gelişimini ve refahını amaçlamakta ve aynı zamanda ikinci derece memurların yerel halktan ve yerel dili bilenler arasından seçilmesini teşvik etmekteydi. Dâhiliye Nezareti'ne göre bu maddeler meşruti bir hükümetin olmazsa olmaz vazifesini teşkil etmekteydi. Yeni kanunun, umumi idare ile ilgili olan kısmı zaten bir önceki vilayet kanunuyla aynı içeriklere sahipti. Dâhiliye Nezareti, 1913 vilayet kanununun yerel ahaliye etkisi itibariyle “ruhunu teşkil eden” kısmında yapılan değişikliklerin ise yeterli olduğu

²⁷³ Aynı vesika, Lef 57.

²⁷⁴ Aynı vesika, Lef 55-56.

²⁷⁵ Aynı vesika, Lef 50.

²⁷⁶ Ali Rıza Paşa'nın akabinde Basra valiliğine tayin edilen Alaeddin Bey'in izlenimleri de bu görüşleri destekler niteliktedir. Nitekim Alaeddin Bey, Ali Rıza Paşa'nın Basra'da meydana gelen olaylar hakkındaki yorumlarının doğruluğunun kendisinin Basra'da gelişinin akabinde teyid edildiğini ifade etmişti. Aynı vesika, Lef 71.

²⁷⁷ Aynı vesika, Lef 40.

kanısındaydı. Nitekim vilayetin hususi gelirlerinin idare ve harcanma şekli ile mahalli ihtiyaçların takdirine ait yetki neredeyse tamamen meclis-i umumiye bırakılmıştı. Mahalli dillerin kullanımının da bu kanun çerçevesinde teşvik edildiğini ifade eden Dâhiliye Nezareti, bu sınırın ötesine geçecek imtiyazların devletin bütünlüğü ile örtüşmediğini vurgulayarak şu cümlelere yer vermişti:

"...hukûk-ı ahâlinin bundan daha vâsi' bir şekilde muhafazasını düşünmek ve düşündürmek hükümete bir idâre tarîkini te'emmülden veyâhud idâre-i hükümet nâmına bir fikr-i meşrû' ve ma'kûlu hâiz olmayıb her türlü hasenâta mu'arız olmak gibi bir itibârdan başka bir şeye delâlet edememek(tedir)".

Dâhiliye Nezareti bununla birlikte, bu kanuna itiraz edilmesinin meşrutiyet ilkeleri bağlamında doğal kabul edilebileceğini vurgulamış fakat bu görüşlerin ifade edileceği yerin Meclis-i Mebusan olması gerektiğinin altını çizmişti. Yeni vilayet kanununun tüm vilayetlerde yürürlüğe koyulmuş olduğunu hatırlatan Nezaret, devletin harici sorunlarla uğraştığı bu kadar tehlikeli bir zamanda bu tarz meselelere meydan verilmemesinin "hamiyyet ve islâmiyet şu'urunun" gereklerinden olduğunu belirtmekteydi. Bu anlamda nezaretin Basra vali vekili Ali Rıza Paşa'dan talebi, bu noktaların gerekenlere izah edilerek kanuni yetkiler çerçevesinde meclis-i umumi-i vilayetin bir an önce toplanmasıydı. Basra eşrafı tarafından dile getirilen ıslah meselesinin de meclisin toplanması akabinde ve yeni vilayet kanunu çerçevesinde müzakere edilebileceği ve buradan çıkacak neticenin merkeze iletilmesi gereği de nezaret tarafından ayrıca ifade edilmişti²⁷⁸.

Dâhiliye Nezareti'nin bu talebi üzerine Basra eşrafına gerekli izahat yapılmıştı²⁷⁹. Buna karşılık eşrafın Ali Rıza Paşa'dan talebi ise bölgede yapılması gerekli görülen ıslahatın bir layıha hazırlanarak merkeze takdim edilmesi yetkisinin kendilerine, meclis-i umumi-i vilayetin toplanmasından önce verilmesine dair olmuştu. Basra vali vekili, eşrafın bu taleplerini merkeze iletmiş ve meclis-i umumi-i vilayetin oluşturulması amacıyla yapılacak seçimler için hazırlıkların başladığını belirterek seçim tarihinin 28 Haziran 1913 olarak belirlendiğini de ifade etmişti²⁸⁰. Dâhiliye Nezareti, vilayete gönderdiği cevapta özellikle meclis-i umumi-i vilayetin toplanmasından önce hazırlanmak istenen layıha konusuna değinmişti. Meclis-i umumi-i vilayet azalarından her birinin vilayete dair konularda teklif sunmaya yetkisi olduğuna ve bu teklif meclis çoğunluğunca kabul edilirse gündeme

²⁷⁸ Aynı vesika, Lef 24.

²⁷⁹ Bölgede yaşanan bu gerginlik padişahın tahta çıkış kutlamalarına da yansımış ve bunun için valilikçe düzenlenen resepsyona Basra eşrafından yalnızca üç kişi katılmıştı. TNA, FO 424-238, no.337, Consul Crow to Sir G. Lowther. Ayrıca Seyyid Talib hükümeti Bağdad eşrafının da katılımıyla geniş protesto gösterileri düzenlemekle tehdit etmişti. Tauber, a.g.m., s.9.

²⁸⁰ BOA, A.VRK 771-42; BOA, DH.SYS 114-3, Lef 51.

almacağına dair yeni vilayet kanununda yer alan maddeye atıfta bulunan nezaret, yine meclis-i umuminin mahalli hizmetlere ait olmayan konularda da belli ölçülerde fikir beyan etme hakkının vilayet kanununda yer aldığını vurgulamıştı. Bu noktadan hareketle kanunen meclise verilmiş olan bir yetki hakkında farklı bir muamele yapılmasının mümkün olamayacağını sözlerine ekleyen Dâhiliye Nezareti, bu şekilde Basra eşrafının ıslah layıhası konusundaki taleplerini reddetmişti²⁸¹.

Basra vilayeti ile nezaret arasında geçen bu yazışmanın ardından Dâhiliye Nezareti, Hariciye Nezareti'ne konu hakkında bilgi vermiş ve bu meselenin emsalleri gibi büyütülerek yabancı devletlere farklı bir şekilde aksettirilmesinin muhtemel olduğunun altını çizmişti. Bu nedenle Dâhiliye, Hariciye'den gerekli görülmesi halinde yabancı sefirlere konu hakkında malumat verilmesini istemişti²⁸². Dâhiliye Nezareti'nin bu konu hakkındaki hassasiyetinin haklı olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim Basra'da meydana gelen bu huzursuzluk kısa zamanda uluslar arası boyut taşınmış ve yabancı basında bu konuda bir çok haber yayınlanmıştı²⁸³. Ayrıca İngilizler de bölgedeki gelişmelerden rahatsızlık duymuş ve Basra'daki İngiliz vatandaşlarının can ve mallarının korunması amacıyla Basra Körfezi'nde bulunan "Alert" isimli savaş gemisi bölgeye gönderilmişti²⁸⁴.

Basra eşrafından merkeze yöneltilen "ıslah talepleri" Musul'da da yankı bulmuştu. Nitekim Basra'da meydana gelen olaylardan bir kaç gün sonra Musul belediye dairesinde olağanüstü bir toplantı gerçekleştirilmiş ve yeni vilayet kanunu burada müzakere edilmişti²⁸⁵. Musul valisi Muharrem Mümtaz Bey, bu toplantının Basra'da gerçekleşen olaylara binaen gerçekleştirildiğini ve sayıca son derece kısıtlı olmasına rağmen vilayette asayişe halel getirecek boyutta olduğunu ifade etmişti. Bu gelişmeler üzerine vilayetçe bu tarz müzakerelerin yasaklandığını ve Basra'daki emsali gibi bölgede asayiş bozacak bir "felakete" yol açılmadığına vurgu yapan Musul valisi, alınan bu tedbirler neticesinde söz konusu müzakerenin geçersiz kılındığını belirtmişti²⁸⁶.

Musul'daki gelişmelerle alakalı olarak Basra vali vekili Ali Rıza Paşa da Dâhiliye Nazırı'na bir telgraf göndermişti. Bu telgrafın başlıca konusunu Seyyid Talib'in Irak kıtasındaki fesat yayıcı faaliyetleri oluşturmaktaydı. Vali vekili, polis müdürünün istihbaratına dayanarak Musul, Bağdad ve Basra eşrafının işbirliği halinde hareket etmekte ve her vesileyi

²⁸¹ Aynı vesika, Lef 70.

²⁸² Aynı vesika, Lef 49. BOA, HR.SYS 94-28, Lef 2.

²⁸³ Nitekim bu konuda Viyana basınında çeşitli haberler yayınlanmıştı. BOA, HR.SYS 84-41; BOA, HR.SYS 84-42. Reuter haber ajansı da Basra'daki hareketliliğe yer verenlerden biriydi. BOA, HR.SYS 84-65.

²⁸⁴ TNA, FO 424-238, no.120, Admiralty to Foreign Office; TNA, FO 424-238, no.125, Sir Edward Grey to Sir G. Lowther.

²⁸⁵ BOA, DH.SYS 114-3, Lef 62.

²⁸⁶ Aynı vesika, Lef 63.

fırsat addederek ahaliye çeşitli şikâyet telgrafları yazdırmakta olduğunu ifade etmişti. Meselenin sadece şikâyetlerle iktifa edilmeyerek büyümesi ihtimaline de dikkat çeken Ali Rıza Paşa, bu noktada bölgede tedbir için belirli bir kuvvetin bulundurulması gereğinden bahsetmekteydi. Bölgedeki taburların mevcudunun az olduğunu ve buradaki askerin de bölge halkından oluşturulmuş olduğunu hatırlatan Basra vali vekili, bölgede hal-i hazırda asayiş ve sükunun muhafazasının elzem olduğunu altını çizmişti. Ali Rıza Paşa'nın bu noktadaki çözüm önerisi, Irak'ta beklenmedik asayiş sorunlarıyla karşılaşılması için Seyyid Talib'in en kısa zamanda "İstanbul'a aldırılması" lüzumuydu²⁸⁷. Vali vekili, Seyyid Talib'in Meclis-i Ayan azalığına tayin ederek İstanbul'da ikametinin Basra vilayetinin yakın geleceği için son derece faydalı olacağını ifade etmişti²⁸⁸. Dâhiliye Nazırı ise Seyyid Talib'in böyle bir savaş zamanında İstanbul'da tutulması için Meclis-i Ayan'a seçilmesinin uygun olmayacağını belirtmiş ve zaten Talib Bey'in kendisinin de böyle bir teklifi kabul etmeyeceğinin tahmin ettiğini ifade etmişti. Fakat nezaret, son tahlilde Seyyid Talib'in İstanbul'a aldırılması lüzumunda Ali Rıza Paşa ile aynı görüşleri paylaşmaktaydı²⁸⁹. Nitekim Ali Rıza Paşa, bu telgrafa yazdığı cevapta "Irak'ın ve ahâlîsinin temîn-i hâl ve istikbâli için" Seyyid Talib'in münasip bir şekilde Basra'dan gönderilmesi konusunda nezaretle aynı fikirleri paylaştıklarını vurgulamıştı. Bunu sağlamak için şiddet kullanılmasının mevcut durumda fayda yerine zarar getireceğini ifade eden Ali Rıza Paşa, beş aydır bölgede yürüttüğü vekalet görevi neticesinde bölgede sükut ve asayişin elde edildiğinin altını çizmişti. Basra vali vekili, asayişin bu tarz bir vesile ile bozulma ihtimalinin ortaya çıktığı bir konumda, eğer kendisi vasıtasıyla mesele halledilemez ise görevden alınmasının uygun olacağı kanaatini de Dâhiliye Nazırına ayrıca ifade etmişti²⁹⁰.

Basra ile merkez arasındaki bu yazışmadan bir kaç gün sonra Ali Rıza Paşa merkeze bir telgraf daha göndermiş ve Basra'da mevcut askeri kuvvetlerin bölgede asayiş sağlamada yetersiz olduğunu tekrarlayarak Basra'ya "sessiz sedâsız bir şekilde" yeterli miktarda kuvvet yerleştirilmesi gerektiğini belirtmişti. Basra vali vekili bu gönderilecek kuvvet içerisinde yer alacak askerlerin bölgede mevcut olan akımlara kapılmamış olanlar arasından seçilmesinin

²⁸⁷ BOA, *DH.SYS* 114-3, Lef 60.

²⁸⁸ BOA, *DH.SYS* 97—4-2, Lef 26.

²⁸⁹ BOA, *DH.SYS* 114-3, Lef 58.

²⁹⁰ *Aynı vesika*, Lef 61. Dâhiliye Nezareti, Ali Rıza Paşa'nın bu teklifini ciddiye almış gözükmektedir. Nitekim bu yazışma üzerine 27 Mart tarihli bir irade ile Basra valiliğine Alaeddin Bey tayin edilmiş ve ilk vapurla vilayete gönderilmişti. BOA, *İ.DH* 1498-1331.R.21, Lef 1. Hatta İngiltere'nin Basra konsolosu Crow İstanbul'la yaptığı yazışmada, Alaeddin Bey'in kendilerine haber verilmeksizin alelacele Basra valiliğine tayin edilmesinin son derece alışılmadık bir prosedür olduğu ifadelerine yer vermişti. TNA, *FO* 424-238, no.337, Consul Crow to Sir G. Lowther.

önemine de ayrıca vurgu yapmıştı²⁹¹. Ali Rıza Paşa'nın bölgeye kuvvet sevkini talep etme konusunda çok da haksız olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim Basra vali vekilinin bu talepleriyle aynı zamanda Basra eşrafı tarafından da ıslah taleplerinin reddedilmesi ihtimaline karşı silahlı direnişe geçilmesi tartışılmakta ve bu konuda gizli hazırlıklar yapılmaktaydı²⁹². Ayrıca Zübeyr nahiyesinde de Muhammed el-Asımi ve Acemi es-Sadun'un ittifak yaparak Basra merkezine saldıracakları yolunda merkeze çeşitli şikayetler ulaşmakta ve olası saldırının önlenmesi maksadıyla askeri tedbir alınması talep edilmekteydi²⁹³.

Bölgede yaşanan bu gelişmeler akabinde Alaeddin Efendi Basra'nın yeni valisi olarak atanmış ve 2 Mayıs 1913 tarihinde görev yerine intikal etmişti. Bölgeye ulaşmasının ardından yaptığı tahkikatta Basra valisi, söz konusu olayların Akif Bey'in yaydığı şayiadan kaynaklandığını tespit ettiğini ve Basra eşrafına bu konuda gerekli telkinleri yaparak bölgeye asayiş sağladığını iddia etmişti²⁹⁴. Alaeddin Bey, konu hakkında merkeze gönderdiği raporda vilayette bu zamana kadar meydana gelen endişe verici olayların yalnızca şahsi infiallerden kaynaklandığını ifade ederek bu durumun ise askeri ve mülki memurların taraflı davranarak vazifelerini ve memuriyetlerinden kaynaklanan nüfuzlarını bu tarz cereyanların takviyesine ve birbirlerini lekelemeye adanmalarından kaynaklandığını belirlemiştir²⁹⁵. Alaeddin Bey'e göre Basra'da ara ara şayi olan böyle kötü niyetli dedikodulara nihayet verilmesi ve daha sonra önü alınamayacak karışıklıklara neden olunmaması için elzem olan şey hükümete layık olan tarafsızlığın sağlanmasıydı²⁹⁶.

Gerçekten de Mart ayı başından itibaren Basra vali vekili ile Akif Bey arasındaki anlaşmazlık su yüzüne çıkmıştı. Ali Rıza Paşa'nın yanı sıra Seyyid Talib de Akif Bey'in Basra'daki faaliyetlerinden rahatsızdı. Hatta Akif Bey'in de katıldığı bir grubun "namuslu

²⁹¹ BOA, *DH.SYS* 114-3, Lef 75.

²⁹² TNA, *FO* 424-238, no.156, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey. İngiltere'nin Basra konsolosu Crow'un edindiği istihbarata göre Basra eşrafı amaçlarına ulaşmak için şiddet içerikli eylemlerde bulunmaktan kaçınmayacakları gibi bunun için de hazırlıklıydılar. Hatta Crow, yeni Basra valisinin gelişiyle olayların patlak verebileceği ve halkın kontrol çıkabileceğinden de endişe etmekteydi. TNA, *FO* 424-328, no.337, Consul Crow to Sir G. Lowther.

²⁹³ BOA, *DH.SYS* 114-3, Lef 73.

²⁹⁴ İngiltere'nin Basra konsolosu Crow'un ifadeleri de bunu doğrular niteliktedir. Zira Seyyid Talib, Crow'a yeni valinin yatıştırıcı tavrından memnuniyet duyduklarını ifade etmişti. TNA, *FO* 424-238, no.160, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

²⁹⁵ BOA, *DH.SYS* 114-3, Lef 71.

²⁹⁶ *Aynı vesika*, Lef 72. Alaeddin Bey'in Basra'ya gelişinin hemen akabinde Seyyid Talib yeni vali şerefine bir ziyaret düzenlemiş ve bu ziyafete Basra eşrafı ve üst düzey devlet memurları katılmıştı. Ziyafet esnasında Talib Bey, konuyu Basra fırka kumandanlığına tayin edilmiş olan ve yakın zamanda vilayete ulaşması beklenen Ferid Bey'e getirerek kendisine eşraf nazarında hoş gözle bakılmadığını ifade etmişti. Jandarma tabur kumandanı Hüseyin Hicrani ve yüzbaşı İbrahim Efendilerin de görevden alınmasını isteyen Talib Bey, yeni vilayet kanunun valiyeye gerektiği durumlarda idare-i örfiye ilan etme hakkının tanınmamasının da kabul edilemez olduğunu ifade etmişti. BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 143/2-143/3. Seyyid Talib ile Alaeddin Bey arasında geçen bu dialog göz önüne alındığında yeni valinin Hicrani ve Atif Bey'ler hakkında öne sürdüğü iddiaların dikkat çekici bir boyut kazandığını söylemek mümkündür.

kuvvet" ismiyle bir cemiyet kurarak bölge ahalisi arasında ayrımcılık yaptıklarına dair dedikodular da Basra vilayetinde gerginliğe neden olmuştu. Basra Jandarına Kumandanı hakkındaki tüm bu şikayetlere ve Ali Rıza Paşa'nın bu şahsı Basra vilayeti haricine tayin ettirme girişimlerine rağmen Dâhiliye Nezareti Akif Bey'in mevcut görevinde kalması yönünde ısrar etmişti. İşte tüm bu gelişmelerin üzerine yeni vilayet kanunu ve bu kanununun yürürlüğe girmesi ve bu kanunun ilanı akabinde bölgede idare-i örfiye ilan edileceği dedikoduları Basra'da bardağı taşıran son damla olmuştu. Bu gelişmeler üzerine bölgede yaşanan gerilim ise Basra vilayeti ile Dâhiliye Nezareti arasında Seyyid Talib'in bölgeden "aldırılması" görüşünde bir ittifak sağlanmasına neden olmuştu.

Seyyid Talib'in bölgeden kaldırılmasını isteyen bir diğer kişi de Acemi es-Sadun'du. Nitekim bölgede yaşanan hareketlilikleri Talib Bey'in ve silahlı adamlarının nüfuzuna bağlayan Acemi Bey, merkeze bir telgrafla kendisinin ve aşiretinin Basra'daki "asî" Araplara ve "dînini, vatanını ve devletini satan" hainlere karşı Osmanlı hükümetinin emrinde olduğunu ifade etmişti. Seyyid Talib'in bölgedeki entrikalarına ve yabancı devlet konsoloslarıyla yakın ilişkilerine de dikkat çeken Acemi es-Sadun, Seyyid Talib'in bir an önce Basra'dan "aldırılması" gerektiğini vurgulamıştı.

Acemi es-Sadun'un Basra şehrine saldıracağına yönelik çıkan söylentiler ve Acemi Bey'in Seyyid Talib aleyhine merkeze gönderdiği telgrafları göz önünde bulunduran İngiltere'nin Basra konsolosu Crow, Acemi Bey'in Basra civarına gelişinin hükümet tarafından organize edilmiş olduğu ve bu noktada hükümetin Acemi Bey'i engellemeye yönelik çabalarının da samimi olmadığı yorumunu yapmıştı. Nitekim Crow'a göre Osmanlı hükümeti Acemi Bey'i Seyyid Talib karşısında dengeleyici bir unsur olarak görmekte ve bu şahsı bölgedeki adem-i merkeziyetçi Arap hareketine karşı kullanmaktaydı. Bu noktada ana amaç, Müntefik reisinin şehre saldıracağı söylentileri ile Basra eşrafının dikkatini otonomi ve adem-i merkeziyet taleplerinden alıp asayiş meselesine çekmekti²⁹⁷.

Crow'un görüşlerinde büyük ölçüde haklılık payı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Mayıs ayında Müntefik mutasarrıfı Bedi Nuri Bey ile Basra kumandanı Ferid Bey, Acemi es-Sadun ile görüşmek için kendisinin konaklamakta olduğu bölgeye gitmişlerdi²⁹⁸. Bu görüşme sonucunda Bedi Nuri Bey ile Ferid Bey, Acemi Bey'i Fav ile Şamiye arasındaki bölgenin inzibatından sorumlu kılmak suretiyle kendisine "çöl ciheti inzibat me'muru" ünvanı ve mirü'l-umera rütbesi verilmesini uygun görmüşlerdi. Fakat dönemin Basra valisi Alaeddin

²⁹⁷ TNA, FO 424-238, no. 489, Consul Crow to Sir G. Lowther.

²⁹⁸ Acemi Bey ayrıca Cemal Paşa ve Bedi Nuri Bey'le de ayrıca bir görüşme yapmıştı. Detaylar için bkz. 5. Bölüm.

Bey, bunu Acemi es-Sadun'a yüz vermek olarak telakki etmiş ve Acemi Bey'den bu talebe yönelik kendisine gelen mektupları cevapsız bırakarak kendisinden eski yerleşim alanına geri dönmesini istemişti. Acemi Bey ise muhtemelen Seyyid Talib'i kast ederek Basra'da bir karşıklık yaratılmaya çalışıldığını vurgulamış ve kendisine bu olayları bastırmak üzere yetki verilmesini hem validen hem de kumandan Ferid Bey'den talep etmişti²⁹⁹. Ayrıca bir dönem Ammare mutasarrıf vekilliğinde bulunmuş olan Ferid Bey'in Basra'da bir karşıklık çıkması durumunda bunu bastırmak üzere Acemi Bey'i Zübeyr yakınlarına getirttiğine dair ifadeleri de Crow'un görüşlerini doğrulamaktadır³⁰⁰.

3.2.4. Merkez-Taşra Çekişmesi'nin Doruk Noktası: Ferid ve Bedi Nuri Beyler Cinayeti

Basra merkezinde bu gelişmeler yaşanırken Basra fırka kumandanlığına tayin edilmiş olan Ferid Bey de 6 Mayıs 1913 tarihinde vilayete ulaşmıştı. Seyyid Talib'in ilk günden itibaren vilayete gelişine şiddetle karşı çıktığı Ferid Bey'in ilk icraatlarından biri vilayet dahilinde şahısların silahla gezmelerini yasaklamak olmuştu. Nitekim Basra vilayetinde silahlı adamlarla gezmek adeta bir moda haline gelmişti. Eşraf gerek güçlerini göstermek gerekse devletin vilayette güçsüz olduğunu hissettirerek ahaliye gözdağı vermek amacıyla bu yola başvuruyordu. Bu vasıttan en çok istifade eden kişi ise şüphesiz Seyyid Talib'di³⁰¹. Ferid Bey de bu nedenle Talib el-Nakib'i vilayet dahilinde silahlı adamlarla dolaşmaması konusunda uyarmış, aksi takdirde bu şahısların silahlarına el konularak göz altına alınacaklarını ifade etmişti. Bunun üzerine Seyyid Talib diğer bir yola başvurarak silahlı adamlarını evinin civarında konuşlandırmak suretiyle nüfuzunu idame ettirmeye çalışmış fakat kendisinin bu girişimi yine Ferid Bey tarafından engellenmişti³⁰². Bu çabasının da başarısız kalmasının ardından Talib Bey, Acemi es-Sadun'un Zübeyr'de konaklamakta olduğunu ve yakında aşiretiyle birlikte Basra şehrine saldırarak yağmada bulunacağını ifade

²⁹⁹ BOA, A.VRK 772-65, Lef 1-2; BOA, A.VRK 773-69.

³⁰⁰ Beyoğlu, *a.g.e.*, s.90.

³⁰¹ Talib Bey Basra'da açık fayton arabasının önünde silahları sağ taraflarına dayalı iki ve arabanın arkasında silahlı dört atlı olduğu halde gezmekte, hükümet konağına dahi aynı şekilde gitmekteydi. Beyoğlu, *a.g.e.*, s.92.

³⁰² Seyyid Talib, Ferid Bey'in Basra kumandanlığına atanması ve Acemi'nin Basra'ya yaklaşması neticesinde önlem olarak Şeyh Hazal ve Mübarek el-Sabah'tan çok sayıda silah tedarik etmişti. Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, s.131. Muhtemelen bu dönemde Ferid Bey'in vilayet dahilinde silahla dolaşılması üzerine bu kadar eğilmesinin altında bu neden yatmaktaydı.

ederek Acemi Bey üzerine askeri kuvvet sevk edilmesini talep etmişti³⁰³. Her ne kadar vali Alaeddin Bey bu konuya sıcak yaklaşırsa da Ferid Bey bu öneriyi kabul etmemiş³⁰⁴ ve bunun akabinde hem Seyyid Talib'in hem de Acemi es-Sadun'un silahlı adamları şehir dahilinde gezinerek boy göstermeye başlamıştı³⁰⁵. Bu noktadan hareketle Seyyid Talib'in merkeze "aldırılması" önerilerinin tartışıldığı bir dönemde, Zübeyr eşrafından Muhammed el-Asımi, Şibane yüzbaşısı ve Beni Esed aşireti reisi Salim el-Hayun, Müntefik aşireti reisi Acemi es-Sadun ve Ferid Bey arasında Seyyid Talib aleyhinde bir işbirliği sağlandığını ifade etmek mümkündür³⁰⁶. Bu dörtlüye bir müddet sonra Falih Paşazâde Abdullah ve Abdürrezzak Beyler ile Mizal Paşazâde İbrahim Bey de yeni bir unsur olarak katılmıştı. Aslında bu üç şahıs da Acemi es-Sadun ile akraba olmasına rağmen bunlar arasında Mizal Paşa'nın mirasının paylaşımına dair ihtilaf bulunmaktaydı³⁰⁷. Buna rağmen bu üç şahsın Seyyid Talib'e karşı ortaya çıkan ittifaka katılmaları hayli dikkat çekicidir³⁰⁸. Nitekim bahsi geçen tarafların tümünün ortak noktası Talib Bey'in vilayetteki nüfuzunun kırılması ve Basra'dan "aldırılması"

³⁰³ BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 143/3. Nitekim bu sırada Acemi es-Sadun, Salim el-Hayun vasıtasıyla Basra civarında bir çok ev kiralayarak silahlı adamlarını bu evlere yerleştirmeye başlamıştı. TNA, *FO* 424-239, no.146, Mr. Marling to Sir Edward Grey. Acemi es-Sadun'un Basra'ya saldıracağı söylentileri aslında yeni bir durum değildi. Özellikle Sadun Paşa'nın ölümünden sonra Seyyid Talib'e duyduğu düşmanca hisler nedeniyle Acemi es-Sadun'un Basra'ya saldıracağına dair haberler zaman zaman yayılmaktaydı. Mesela Kasım 1912 tarihinde yine Acemi Bey'in şehre saldıracağı söylentisi yayılmış ve vilayetçe buna karşı askeri önlemler alınmıştı. TNA, *FO* 424-233, no.168, Consul Crow to Sir G. Lowther.

³⁰⁴ Burdett, *a.g.e.*, C.I, ss.218-219. İngiltere'nin Basra konsolosu Crow'un istihbaratına göre Acemi es-Sadun bundan bir kaç hafta önce 1913 Haziran'ı başlarında Muhammara Hakimi Şeyh Hazal ve Kuveyt kaymakamı Mübarek el-Sabah'la görüşmüş ve kendisinin Seyyid Talib'i öldürmesi durumunda tepkilerinin ne şekilde olacağını sormuştu. Kuveyt ve Muhammara şeyhlerinin buna yanıtı ise Seyyid Talib lehinde olmuştu. TNA, *FO* 424-239, no.146, Mr. Marling to Sir Edward Grey. Acemi es-Sadun aynı şekilde Basra'ya saldırıda bulunması durumunda tutumlarının ne olacağı şeklinde Basra'daki Amerikan misyonuna da müracaat etmişti. *Aynı eser*, C.I, s.220. Bu noktadan hareketle Crow, Basra kumandanı Ferid Bey'in Acemi es-Sadun'un Basra civarındaki hareketlerine göz yumduğunu iddia etmiş ve kumandanın bu davranışının altında yatan nedenin ise bölgede idare-i örfiye ilanını sağlayarak Seyyid Talib'i yola getirmek olduğunu savunmuştu. TNA, *FO* 424-238, no.399, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

³⁰⁵ Crow'a göre ne Basra valisi ne de fırka kumandanı bu durumu engelleyecek bir çabada bulunmamaktaydı. TNA, *FO* 424-238, no.416, Sir Edward Grey to Sir G. Lowther. Hatta Mübarek el-Sabah ve Şeyh Hazal Seyyid Talib'e, Basra'daki bu gergin duruma binaen bir müddet için Bombay'a gitmesini tavsiye etmişti. Talib Bey her ne kadar başta bu öneriyi sıcak yaklaşmışsa da daha sonra bölgedeki prestijinin sarsılmasından korkarak bu fikirden vazgeçmişti. TNA, *FO* 424-239, no.146, Mr. Marling to Sir Edward Grey. Basra konsolosluğundan alınan bu istihbarat üzerine İngiliz Hariciye Nezareti, konuyu Babıali'ye iletmeyi düşünmüş fakat daha sonra bundan vazgeçmişti. TNA, *FO* 424-238, no. 446, Sir Edward Grey to Sir G. Lowther; TNA, *FO* 424-238, no. 447, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey; TNA, *FO* 424-238, no. 454, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

³⁰⁶ Hatta Acemi es-Sadun ile Salim el-Hayun cinayetinin gerçekleşmesinden kısa bir süre önce Bağdad'da neşredilen "Zuhur" gazetesine Basra halkına hitaben bir telgraf göndermiş ve Seyyid Talib ve taraftarlarına meyleden Basralıları kınayarak Osmanlı hükümetinin Arap taleplerini karşılamak üzere göstermiş olduğu çabalara dikkat çekmişti. Percy Cox, "Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.238.

³⁰⁷ TNA, *FO* 424-239, no.146, Mr. Marling to Sir Edward Grey.

³⁰⁸ Nitekim Süleyman Feyzi anılarında Falih Paşazâde Abdullah Bey'in Seyyid Talib'in yakın dostu olduğunu iddia etmektedir. Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, s.132.

fikrinde uzlaşmalarıydı³⁰⁹. Aslında Ferid Bey'in Acemi es-Sadun üzerine asker gönderme fikrinden kaçınmasının altında da bu nedenin yattığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Ferid Bey'in vilayet dahilinde aldığı bu önlemler ve söz konusu ittifak Seyyid Talib'in "nüfûz ve iktidârını iflâsa mahkûm etmiş" ve muhtemelen bu nedenle Talib Bey, Basra kumandanına suikast düzenlemeye karar vermişti. Bunun için Muhammara Şeyhi Hazal Han'ın yardımına başvuran Talib Bey, suikast için gerekli adamları şeyhin yardımıyla temin etmişti. Aslında Ferid Bey de kendisi aleyhinde böyle bir girişimin varlığından Talib Bey'in amcası Seyyid Haşim vasıtasıyla haberdar olmuş fakat facianın önüne geçememişti³¹⁰.

Aslında bu cinayetin altında yatan ana nedenin Seyyid Talib'in tasfiye edilmesi hareketi olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Nitekim İngiltere Basra konsolosu Crow'un istihbaratına göre Nakib fraksiyonu ve bu fraksiyonun taraftarlarının temizlenmesi için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bilgisi ve himayesi dahilinde gizli bir plan yapılmış ve bunun uygulayıcısı olarak da Ferid Bey tayin edilmişti. Crow'a göre bu planın amacı Seyyid Talib ve Basra'da önde gelen on iki muhalif ismi tasfiye etmektir. Fakat bu planı haber alan Talib Bey önce davranmış Ferid ve Bedi Nuri Beyleri öldürmüştü. Basra kumandanı İzzet Bey'e dayandırılan istihbarata göre Ferid Bey; Basra'ya Bağdad İstinaf Mahkemesi reisi Necati Bey, sabık Dâhiliye Nazırı Adil Bey, Dâhiliye Nazırı Talat Bey, İstanbul Muhafızı Cemal Bey ve İstanbul polis müdürü Azmi Bey'in isteği üzerine ve Seyyid Talib ile önde gelen ıslah taraftarlarını öldürmek amacıyla gönderilmişti. Görevi başarıyla tamamlaması durumunda Ferid Bey'e Basra valiliği uygun görülmüştü. Crow'a göre Acemi es-Sadun'un Basra civarına konuşlanması da Müntefik mutasarrıfı Bedi Nuri Bey'in bilgisi dahilinde ve İstanbul'dan gelen emirler doğrultusunda gerçekleşmişti³¹¹. Hatta Necati Efendi, Acemi es-Sadun'u valinin tehditlerine kulak asmaması yönünde cesaretlendirmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından hazırlanan plana göre Talib Bey'in evinin yakınına yerleştirilecek olan bir grup asker ateş etmeye başlayacak ve buna Seyyid Talib'in evinden verilecek olası karşılık üzerine bu şahsın şehirde kargaşa çıkarmakta olduğu bahane edilerek buraya asker sevk edilecekti. Böylece Nakib fraksiyonu ve taraftarları ölü veya diri ele geçirilmiş olacaktır³¹².

³⁰⁹ Suikast öncesi bu dörtlü arasındaki ilişkinin detayları için bkz. TNA, FO 424-329, no. 114, Consul Crow to Sir G. Lowther. Ayrıca suikastten bir kaç gün önce Müntefik aşiretine bağlı üç kişi Seyyid Talib'in evi yakınlarında casusluk yaparken Talib'in adamları tarafından yakalanmışlardı. Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, s.132.

³¹⁰ BOA, DH.SYS 120-1, Lef 143/3.

³¹¹ Hatta İngiliz raporlarına göre Seyyid Talib'i öldürmesi karşılığında Acemi es-Sadun'a çeşitli vaatlerde bulunmuş ve ayrıca Müntefik Şeyhine para yardımı dahi yapılmıştı. Percy Cox, "Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.238.

³¹² Ferid Bey'e ait olduğu iddia edilen evraka göre Basra'da ele geçirilmesi planlanan isimler Seyyid Talib, Ahmed Çelebi es-Sani, Kasım Hızırzâde, mebus Naim Bey, bidayet mahkemesi reisi Abdullah Saib, mebus Abdürrezzak en-Name, Fahd Paşazâde Abdülkerim Bey, Sumeyr Bey es-Sadun (?), Abdüllatif el-Mendil,

Gerçekten de hem sabık Basra vali vekili Ali Rıza Paşa ile merkez arasında Seyyid Talib'in İstanbul'a "aldırılması"na yönelik yapılan görüşmeler, hem de Ferid Bey'in gerek Acemi es-Sadun gerekse Seyyid Talib karşısında takındığı tutum göz önünde bulduğunda Crow'un iddialarında haklılık payı olma ihtimali kuvvetlenmektedir. Üstelik bir dönem Ammare mutasarrıflığında bulunmuş olan Faik Bey'in ifadeleri de bu iddiaları doğrular niteliktedir. Faik Bey hatıratında Bağdad valisi Cemal Bey'in (sonra Paşa), Ferid Bey'i Seyyid Talib'i yakalamak veya imha etmek gizli talimatıyla Basra fırkası kumandanlığına tayin ettiğini belirtmektedir. Seyyid Talib'in İstanbul'da da ciddi bir teşkilatı bulunduğunu da ifade eden Faik Bey, bunlarında hakkında ne konuşuluyorsa birkaç saat içerisinde şifre ile Talib el-Nakib'e bildirdiklerini vurgulamaktaydı. İşte bu nedenle Ferid Bey'in bütün hazırlıklarını haber alan Seyyid Talib, Ferid Bey'i gafil avlamıştı³¹³.

19 Haziran 1913 tarihinde Ferid Bey ve Müntefik mutasarrıfı Bedi Nuri Bey³¹⁴, Müntefik eşrafından Falih Paşazâde Abdullah Bey ile birlikte hem Fav istihkamını görmek, hem de Fav'da bulunan fener dubasının teftişini yapmak üzere buraya hareket etmiş³¹⁵ ve ertesi gün Basra civarına geri dönmüştü. Burada gruba Basra jandarma kumandan vekili Hicrani ve jandarma tabur kumandanı Atıf Efendiler de katılmıştı. Şehir merkezine

Abdülkerim el-Mişri, dava vekili Süleyman Feyzi Efendi ve Abdürrezak el-Amer'den (?) oluşmaktaydı. TNA, FO 424-239, no.290, Consul Crow to Mr. Marling. Süleyman Feyzi'nin ifadeleri de Crow'la bir husus dışında örtüşmektedir. Aradaki tek fark öldürülmesi planlanan şahısların isim listesi hakkındadır. Nitekim Feyzi'nin verdiği liste şu isimlerden oluşmaktaydı: Seyyid Talib, Ahmed es-Sani, Abdüllatif el-Mendil, Süleyman Feyzi, el-Hac Taha el-Musuli, Abdullah Saib, Ömer Fevzi, Abdürrezak el-Name ve Abdülvahhab Tabatabai. Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, s.133. Crow ile Süleyman Feyzi'nin anlatımlarının birbiri ile örtüşmesi Crow'un bu istihbaratı Basra eşrafından edinmiş olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu olaylarla aynı tarihlerde hazırlandığı tahmin edilen ver Babıalı'ye gönderilen bir raporda ise "ahâlden gâyet muzır ve meşrutiyete son derece düşmân olânlar" başlığı altında Musullu Süleyman Feyzi, Abdüllatif el-Mendil, Hızırizâde Kasım, doktor kaymakamı Konstantin Bey ve Fahd Paşazâde Abdülkerim Bey'in isimleri yer almaktaydı. BOA, *DH.KMS* 65-54, Lef 3.

³¹³ Beyoğlu, *a.g.e.*, s.90.

³¹⁴ Trablusgarb istinaf ceza mahkemesi reisinin oğlu olan Bedi Nuri Bey Mekteb-i Mülkiye'yi bitirmişti. Arapça, Türkçe, Fransızca, Rumca lisanlarına vakıf olan Nuri Bey, görev hayatına Haleb vilayetinde muallimlik yaparak başlamıştı. Haleb vilayetinde çeşitli görevlerde bulunduktan sonra sırasıyla Selanik ve Sivas vilayetlerinde kaymakamlık görevlerinde bulunan Bedi Nuri Bey, 1903 yılında Şehremaneti meclis azalığına, 1907'de ise İstanbul Şehremaneti 5. Şube Müdürlüğüne tayin edilmişti. II. Meşrutiyetin ilanı üzerine tekrar idari mesleğe dönen Bedi Nuri Bey, Ankara, Edirne ve İstanbul vilayetlerinde çeşitli görevlerde bulunmuş ve bunun akabinde "her türlü evsâf-ı matlâbâtı haiz" olduğu gerekçesiyle 15 Mart 1913 tarihinde Müntefik mutasarrıflığına atanmıştı. Bedi Nuri Bey'in sicili için bkz. BOA, *DH.SAİD.d* 76, Lef 319-320; Çankaya, *a.g.e.*, C.3, s.641; Pakalın, *a.g.e.*, C.IV, ss. 31-32. Bedi Nuri Bey ayrıca Satı el-Husri'nin ağabeyidir. Mustafa Abdülkadir en-Neccâr, *a.g.e.*, s.142.

³¹⁵ BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 143/4. Crow'un edindiği bilgilere göre bu grubun Fav'a gitmesinin bir amacı daha bulunmaktaydı. Crow'a göre Ferid Bey, daha önce Falih Paşa tarafından Mübarek el-Sabah'a satılmış olan Fav'daki hurmalıkların yeniden bir süredir Mübarek el-Sabah ile arasında düşmanlık bulunan Falih Paşa'nın oğlu Abdullah Bey'e verilmesini planlamaktaydı. Aslında bu grubun Fav'a gitmesinin ve Abdullah Bey'in yanlarında bulunmasının bir nedeni de bu hurmalıkları görmektir. TNA, FO 424-239, no.174, Consul Crow to Sir G. Lowther. Crow ayrıca Ferid Bey'in bu gezi esnasında bölgedeki aşiretleri herhangi bir olay baş göstermesi durumunda Basra'ya yaklaşmamaları konusunda uyarılmış olduğunu ifade etmişti. TNA, FO 424-239, no.290, Consul Crow to Mr. Marling.

dönülmesinin ardından Abdullah Bey gruptan ayrılmış, geride kalanlar ise beleme³¹⁶ binmek üzere Aşar köprüsüne yürümüşlerdi. Grup tam beleme binecekken iki fellah tarafından Ferid ve Bedi Nuri Beylerin üzerine ateş açılmıştı. Bunun üzerine Atıf ve Hicrani Efendiler saldırganlara silahla karşılık vermişlerse de kendilerine köprü üzerinde bir çok noktadan ateş açılması üzerine katiller kaçmayı başarmıştı³¹⁷. Saldırı neticesinde Miralay Ferid Bey orada hayatını kaybetmiş, ağır yaralanan Bedi Nuri Bey ise kurtarılamamış ve ertesi gün vefat etmişti³¹⁸. Olay neticesinde iki jandarma eri de yaralanmıştı³¹⁹.

Saldırının haber alınması üzerine Dâhiliye Nezareti, vilayetten konu hakkında ayrıntılı bilgilerin an ve an haber verilmesini istemiş ve saldırı hakkında kimlerin zan altında bulunduğu ve ne gibi tedbirler alınması gerektiğine dair bilgilerin de kendilerine gönderilmesini istemişti³²⁰. Basra'da meydana gelen saldırı üzerine Bağdad Jandarma Alay Kumandanı binbaşı Ahmed Bey de, merkeze bölgede alınması gereken önlemleri içeren bir telgraf göndermişti. "Vatanın en kıymetli evlâdlarından olan Miralây Ferid ve Bedi Nuri Beyler de nihâyet Basra'da şehîd oldular" şeklinde bir sitem cümlesiyle başlayan telgrafta Necid meselesinde olduğu gibi bu konuda da ciddi icraatlar yapılmaması durumunda bölge asayişinin çığrından çıkarak içinden çıkılmayacak bir hal alacağı ifade edilmekteydi. Ahmed Bey, Basra valisi Alaeddin Bey'in geldiği günden itibaren kudret ve kuvvetinin sıfır olduğunu savunarak hal-i hazırda bölgede bulunan orduda katiyen emir ve kumanda olmadığını altını çizmekteydi. Bağdad jandarma alay kumandanına göre, bölgeye en kısa zamanda tecrübeli bir genel müfettiş, cesurluğuyla ün salmış bir ordu kumandanı ve ciddi erkan-ı harbiye heyetleri gönderilmez ise Bağdad'daki ordudan hiçbir şey beklenemezdi. Ayrıca Basra'da kumandanlık ve valilik görevlerinin birleştirilerek tecrübeli bir şahsa verilmesi de olmazsa olmaz önlemler arasındaydı. Bu konudaki fikirlerini beyan ettikten sonra Ahmed Bey bölgede alınması gerekli olan diğer tedbirleri sıralamıştı. Öncelikle Basra jandarma alay kumandanlığına rütbesi kaymakamdan aşağı bulunmamak şartıyla bir şahıs tayin edilmeli ve Basra'ya olan rağbeti arttırmak için maaşlar yüzde elli oranında yükseltilmeliydi. Bunun yanı sıra Basra bidayet reisi ile müdde-i umumi dışındaki tüm adliye memurlarının ve "hiçbir işe yaramayan" polis müdürünün başka bir yere nakilleri dakika kaybedilmeden alınması gereken önlemlerdi.

³¹⁶ Fırat nehrinde tarade, mehile, meşruf, belem adı verilen farklı hacimlerde vasıtalar kullanılmaktaydı. Bu gemiler rüzgar müsait olduğu takdirde yelken de açarlardı. Havanın müsait olmadığı zamanlarda ise merdi denilen sıkıklarla sahil veya suyun dibine basılarak ilerlenirdi. Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu (1914-1918)*, Ankara 2004, s.88.

³¹⁷ BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 143/4.

³¹⁸ *Aynı vesika*, Lef 18.

³¹⁹ *Aynı vesika*, Lef 1-5 ve 12.

³²⁰ Nezaret ayrıca vefat edenlerin ailelerine gerekli yardımın yapılması konusunda vilayete tavsiyede bulunmuştu. *Aynı vesika*, Lef 11.

Bağdad jandarma kumandanına göre, bu önlemler alınmazsa Basra'daki anarşi Bağdad'a da sirayet edecek, bu durumdan fesat yaymaya çalışan kesimler faydalanacak ve sonuçta bölgedeki yangın bastırılmayacaktı³²¹.

Bağdad jandarma kumandanı ile eşzamanlı olarak Basra valisi Alaeddin Bey de merkeze bir telgraf göndermişti. Alaeddin Bey, telgrafında Basra'daki askeri memurların yapılmakta olan tahkikata binaen bölgede idare-i örfiye ilanını heyecanlı bir biçimde talep ettiklerinin altını çizmekteydi. Zira şahitler ve saldırıya maruz kalanların ifadelerinde Basra'da meydana gelen saldırı olayının Seyyid Talib tarafından düzenlenmiş olduğunu dile getirilmiş olması nedeniyle Talib el-Nakib'in sorgulanmak üzere celb edilmesi gerekmekteydi. Bunun yanı sıra Acemi es-Sadun ve Seyyid Talib'in diğer muhalifleri, Talib Bey'in Basra'dan derhal çıkarılmaması durumunda Basra'ya hücum edeceklerini ilan etmekteydi³²². Alaeddin Bey, bu nedenlerle olağanüstü olayların vukua gelmesi muhtemel olduğunun altını çizmiş ve bu kritik durumu yönetebilecek dirayetli bir fırka kumandanına acil olarak ihtiyaç duyulduğunu belirtmişti. Bu noktadan hareketle Basra valisi 4. Ordu müfettişi vekili Muhammed Fazıl Paşa'nın halk nezindeki olumlu intibası itibariyle Basra'ya gönderilmesinin uygun olduğu kanaatini ifade etmiş³²³ ve bölgede idare-i örfiyenin ilanı konusunda vilayetin yetki sahibi olup olmadığını sormuştu³²⁴. Basra valisinin ifadelerini doğrular nitelikte bir diğer telgraf aynı gün merkeze ulaşmıştı. Müntefik Aşireti reisi Acemi es-Sadun tarafından gönderilen telgrafta "dîn ve milletin hain-i ekberi olan" Seyyid Talib'in girişimleri neticesinde Bedi Nuri ve Ferid Beylerin katledildiği ifade ediliyor ve milletin haklarının korunması yolunda aşiretiyle beraber merkezden gelecek herhangi bir emri yerine getirmeye hazır oldukları vurgulanıyordu³²⁵. Bu telgraf üzerine Basra valisi Alaeddin Bey, Acemi es-Sadun'un bölgeden uzaklaştırılması için gösterilen çabaların sonuçsuz kaldığını merkeze ifade ederek Acemi Bey'in amcasının elliye yakın silahlı adamıyla birlikte Seyyid Talib'in evine yakın bir mesafeye yerleşmiş olduğunun Adliye memurları tarafından belirlenmiş olduğunu belirtmişti. Bu noktada en uygun muamelenin konunun Adliye'ye terkiyle yetinilmesi olduğunu da

³²¹ Aynı vesika, Lef 14.

³²² Gerçekten de Acemi es-Sadun ve Muhammed el-Asımı önderliğindeki Zübeyr ahalisi Seyyid Talib'in bir an önce Basra'dan çıkarılmaması durumunda şehre hücum edeceklerini hükümet yetkililerine defalarca bildirmişlerdi. TNA, FO 424-239, no.174, Consul Crow to Sir G. Lowther. Bunun nedeni muhtemelen cinayetin ertesi günü "el-Düstur" gazetesinde Acemi es-Sadun ve adamlarını Ferid ve Bedi Nuri Beyleri öldürmekle itham eden haberdir. Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, s.53.

³²³ BOA, DH.SYS 120-1, Lef 22.

³²⁴ Aynı vesika, Lef 45.

³²⁵ Aynı vesika, Lef 32-33.

vurgulayan Basra valisi, Acemi es-Sadun tarafından bir uygunsuzluğa teşebbüs edilmesi ihtimaline karşı Basra'da gerekli önlemlerin alındığını bildirmişti³²⁶.

Bölgeden gelen bu telgraflar üzerine Dâhiliye Nezareti, meydana gelen hadiselerin hükümetin oradaki nüfuzunun zedeleyebilecek ve asayışı tehlike altına sokabilecek öneme sahip olduğuna vurgu yaparak Basra'da idare-i örfiye ilan edilmesinin ihtimal dahilinde olduğunu vilayete ifade etmişti. Zaten yeni vilayet kanununun 28. maddesine göre vilayet dahilinde ihtilal zuhur edeceğine delalet eden emareler görülmesi durumunda mahalli idare merkeze danışarak veya gerektiği durumda mesuliyeti üzerine alarak kendiliğinden idare-i örfiye ilan etme hakkına sahipti. Bu noktada Ahsa'da daha önce idare-i örfiye ilan edilmiş olduğunu da hatırlatan Dâhiliye Nezareti, bölgede asayişin sağlanması ve suçluların yakalanıp cezalandırılması için Basra'da halka daha sonra tebliğ edilmek kaydıyla idare-i örfiye ilan edilmesinin gerekli olduğunu ifade etmişti³²⁷. Dâhiliye Nezareti ayrıca Sadaret'i de konu hakkındaki gelişmelerden haberdar ederek bölgede idarenin muktedir ellere bırakılması gereğinin altını çizmişti. Bu anlamda mahalli ahvale vukufu ve ahali üzerindeki nüfuzu malum olan 4. Ordu müfettiş vekili Fazıl Paşa'nın, iktidar sahibi bir zat olan Bağdad jandarma alay kumandanı Ahmed Bey'le birlikte Basra'ya hemen hareket ederek orada gerekli önlemleri almalarının uygun olacağını ifade eden Dâhiliye Nezareti, bunun yanı sıra Harbiye Nezareti'nin kabul etmesi halinde vali ve kumandanlık görevlerinin birleştirilerek Fazıl Paşa'ya verilmesinin mümkün olabileceğini de belirtmişti³²⁸. Dâhiliye Nezareti'nin bu tavsiyesi üzerine Fazıl Paşa'nın Basra vali ve kumandanlığına atanması konusu Meclis-i Vükela'da görüşülerek kabul edilmişti³²⁹.

Bu esnada Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayeti konusunda bölgede tahkikat da devam etmekte ve elde edilen bilgiler cinayetin Seyyid Talib'in azmettirmesi neticesinde meydana geldiğini göstermekteydi. Devam eden soruşturmada elde edilen bir takım bilgiler ise birbiri ile çelişmekteydi. Zira katillerden biri suikastin aslında Falih Paşazâde Abdullah Bey aleyhinde düzenlendiği fakat kurşunların yalnızlıkla Ferid Bey'e isabet ettiğini iddia ederken³³⁰, diğer zanlı ise cinayetin Ferid Bey'in Müntefik mutasarrıflığında bulunduğu zaman arasında husumet meydana gelen Salim el-Hayun tarafından işlendiğini iddia etmekteydi. Basra valisi Alaeddin Bey, soruşturmada geline bu son durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiş ve tahkikat sırasında ortaya çıkan tutarsızlıklara dikkat çekilerek

³²⁶ Aynı vesika, Lef 44.

³²⁷ Aynı vesika, Lef 26.

³²⁸ Aynı vesika, Lef 21.

³²⁹ Aynı vesika, Lef 25; BOA, MV 178-25.

³³⁰ Nitekim Süleyman Feyzi de dahil bir çok yerel kaynakta kurşunların yalnızlıkla Ferid Bey'e isabet ettiği iddia edilmektedir. Tevfik Ali Berru, *a.g.e.*, ss.497-498; Süleyman Feyzi, *Müzekkirât*, ss.134-136.

sonucun ancak incelemenin neticelenmesiyle kesinlik kazanacağını vurgulamıştı³³¹. Bunun üzerine nezaret, Fazıl Paşa Basra'ya ulaşana kadar cinayette mesuliyeti anlaşılmış olan Seyyid Talib'e karşı herhangi olumsuz bir tavır takınılmayarak kendisinin firarına meydan verilmemesini vilayetten talep etmişti³³². Dâhiliye Nezareti, idare-i örfiye ilan etmek için de Fazıl Paşa'nın bölgeye varışının beklenmesi gereğinin altını çizmiş ve bundan sonra kendisiyle müzakere edilerek gerekli kararın verilmesini istemişti. Nezaret Acemi es-Sadun meselesine de değinmiş ve kendisinin hükümete olan bağlılığı bilinmekle beraber böyle kritik bir durumda Basra'da ikametinin uzamasının mahzurlu olduğunu ifade ederek kendisine gerekli tavsiyelerin yapılmasını istemişti³³³.

Bu sırada Acemi es-Sadun 24 Nisan tarihinde merkeze bir telgraf göndermişti. "Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'nin muhafazasına gayret ettiğinizi dînimi îmânımı bildiğim kadar bilirim" ifadeleriyle başlayan telgrafta Seyyid Talib'in valiyi ve bazı memurları himaye ederek bunlar üzerinde tesiri yaratmaya çalıştığı iddia edilmekteydi. Seyyid Talib'in bu memurları kullanarak ahali üzerinde baskı kurduğunu ifade eden Acemi Bey, Basra'nın ancak Süleyman Nazif Bey gibi tecrübeli bir valinin gönderilmesi durumunda kurtarılabilceğini de sözlerine eklemiş ve bu durumda valinin bölgeye ulaşımı için gerekli masrafları kendisinin karşılayabileceğini dahi dile getirmişti. Acemi es-Sadun bu önlemlerin alınmaması durumunda ortaya çıkacak mahzurların sorumlusunun hükümet olacağını da ayrıca altını çizmişti³³⁴. Acemi Bey, bundan bir kaç gün sonra gönderdiği bir diğer telgrafta da bölgede kurduğu nüfuzu arttırmak ve irtikabını devam ettirmek amacıyla Seyyid Talib'in, Ferid ve Bedi Nuri Beylerin katli emrini verdiğini belirtmiş ve Talib Bey'in bu konuda vali ve vilayet memurları ile de ittifak halinde bulunduğunu iddia etmişti. Kendilerini hükümete hizmetten uzaklaştırmak amacıyla Seyyid Talib'in valiyi üzerlerine asker sevk etmeye zorladığını da vurgulayan Acemi Bey, üzerlerine gönderilecek askerleri "Osmanlı askeri" değil "Talib Bey'in askerleri" olarak kabul edeceklerini ve bunlara karşı gerekli karşılıklıta bulunacaklarını da sözlerine eklemişti³³⁵.

Acemi es-Sadun'un telgrafiyle eşzamanlı olarak Basra jandarma alay kumandan vekili Hicrani Bey vali tarafından azledilmiş ve yerine nizamiyeden bir binbaşı tayin olunmuştu. Bunun üzerine Bağdad müntika müfettişliği Harbiye Nezareti'ne durumu bildirmiş ve Hicrani

³³¹ BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 15.

³³² *Aynı vesika*, Lef 42.

³³³ *Aynı vesika*, Lef 43. Nitekim bu telgrafla eşzamanlı olarak İran sefaretinden de Acemi'nin adamlarıyla birlikte Basra'ya yaklaştığı ve saldırıda bulunacağına dair haberler gelmekteydi. *Aynı vesika*, Lef 46.

³³⁴ Acemi es-Sadun bu telgrafi Dâhiliye, Adliye, Harbiye nezaretlerine, Sadaret'e, İstanbul muhafızı Cemal Paşa'ya ve hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti heyetine dahi göndermişti. *Aynı vesika*, Lef 30-31, 35-40.

³³⁵ *Aynı vesika*, Lef 53-55.

Bey'in görevden alınmasının nedeninin Basra'da işlenen cinayetin faileri hakkında takibat yapılmasını önlemek olduğuna dair kanaatini ilave etmişti. Bu istihbarat üzerine Harbiye Nezareti, Dahiliye'yi durumdan haberdar etmişti³³⁶. Harbiye Nezareti, valilerin yeni vilayet kanununa göre jandarma kumandanı tayin etmek gibi bir yetkilerinin olmadığını altını çizmiş ve ayrıca bir nizamiye binbaşısının jandarmayı mevcut durum dahilinde idare etmesinin mümkün olamayağını ifade etmişti. Bu noktada Musul alay kumandanının Basra'ya gönderilerek kumandanlığın vekaleten kendisine verilmesi Harbiye Nezareti tarafından Basra'ya bildirilmişti. Harbiye Nezareti, vilayetin nezaretler tarafından tayin edilmiş olan bir memuru işten el çektirdikten sonra bu memurun bağlı bulunduğu nezarete malumat vermeleri gereğini de Dâhiliye'ye hatırlatarak bu konuda kendilerine henüz bir bilgi verilmemiş olduğunun altını çizmişti. Harbiye Nezareti, vilayetin yetkisini aşarak kumandan tayin etmesinin kanuna aykırı olduğunu da ifade etmiş ve bu nedenle bu davranışın kabul edilemeyeceğini yeniden vurgulayarak Basra valisine bu konuda gerekli uyarıların yapılmasını Dâhiliye'den talep etmişti³³⁷.

Harbiye Nezareti'nin bu telgrafı üzerine Dâhiliye, Basra vilayetiyle iletişime geçmiş ve Basra jandarma alay kumandanlığı vekaletinde bulunan Hicrani Efendi'nin hastaneden çıkamamakta olmasına, hal-i hazırda Basra'da hakim olan olağanüstü durum nedeniyle vilayette asayişe dair işlerin artmasına ve önem kazanmasına binaen söz konusu atamanın yapıldığı cevabını almıştı. Bunun üzerine nezaret, durumu Harbiye'ye bildirmiş ve vilayete gerekli emirlerin verildiğinin de altını çizmişti³³⁸. Vilayetten gelen bu cevabın akabinde Temmuz 1913'de Basra fırka kumandanlığına Miralay İzzet Bey tayin edilmişti³³⁹.

Merkez ve vilayet arasında bu mesele yaşanırken 4. Ordu müfettiş vekili Fazıl Paşa da Basra'ya varmış ve incelemelerini tamamlamıştı. Fazıl Paşa'ya göre Basra merkezinde bir müddetten beri karışıklıklar olsa da meselenin bu noktaya gelmesinin asıl nedeni Acemi es-Sadun'un bir müddettir külliyetli miktarda aşiret mensubuyla birlikte Basra civarına gelerek Seyyid Talib'i sıkıştırmasından ileri gelmekteydi. Acemi Bey'in bu hareketinin nedeni ise hükümete bir hizmet göstererek buna mukabil bir ödül almak fikriyle bazı kesimlerden aldığı vaadlerdi. Basra'nın konum itibarıyla yabancı devletler nezdinde çok önemli olduğunu hatırlatan Fazıl Paşa, Acemi Bey'i kast ederek aşiretlerin vilayet merkezine hücumunun olumlu bir netice vermeyeceğini ifade etmişti. Fazıl Paşa, bu noktada Acemi Bey'e olumlu

³³⁶ Nitekim bu göreve Basra Nizamiye tabur kumandanı Hacı Mustafa Efendi tayin edilmişti. *Aynı vesika*, Lef 158-159.

³³⁷ *Aynı vesika*, Lef 50.

³³⁸ *Aynı vesika*, Lef 49 ve 51.

³³⁹ *Aynı vesika*, Lef 19.

yaklaşarak geri çekilmesi emrinin verilmesi ve kendisinin uygun bir şekilde taltif edilmesi taraftarıydı. Bu denli kritik bir dönemde aşiretlere gereğinden fazla baskı uygulamanın veya gereğinden fazla "yüz vermenin" olumlu sonuç getirmeyeceğinin de altını çizen Fazıl Paşa, bunların "idare edilerek" hükümete yakışır bir şekilde taltifleri neticesinde zarardan ziyade menfaat hasıl olacağını ifade etmişti. Fazıl Paşa, Seyyid Talib hakkındaki düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmişti:

*"Maksad Talib ise hükümet istediğini yapabilir. Asker mevcuttur. Ecnebî müdâhalesi olmadığı halde hükümete karşı koyacak bir kimse tasavvur edemiyorum."*³⁴⁰.

Fazıl Paşa'nın bölge hakkındaki raporunu sunmasının ardından bir kaç gün geçmeden Bedi Nuri Bey'in vefat etmeden önce verdiği ifadeler merkeze ulaşmıştı. Bedi Nuri Bey, olayın hemen ardından savcı (müdde-i umumi) ve sorgu (müstantık) hakimine verdiği ifadede, saldırının Seyyid Talib Bey tarafından yapıldığını, bunun nedeninin ise kendisinin Talib el-Nakib'in fesat yayıcı hareketlerini ortaya çıkararak Basra valisine ve Dâhiliye Nezareti'ne haber vermesi olduğunu belirtmişti³⁴¹. Seyyid Talib hakkında edindiği malumatları, Basra postahanesinden çalınır endişesiyle Basra valisine verdiğini fakat valinin bu müsveddeleri Seyyid Talib'den aldığı hediyeler mukabilinde gizlediğini de iddia eden Bedi Nuri Bey³⁴², saldırıyı bizzat işleyenlerin ise kimler olduğunu tespit edemediğini belirtmişti³⁴³.

Basra'da işlenen saldırı konusunda Seyyid Talib hakkındaki şüpheler kuvvetlenirken³⁴⁴ bölgede aynı zamanda ilginç gelişmeler de yaşanmaktaydı. Nitekim Temmuz ayı başında Muhammara Şeyhi Hazal Han'ın aracılığıyla Seyyid Talib ve Acemi es-Sadun barışmışlardı. Bunun akabinde Seyyid Talib'in bölgedeki en güçlü düşmanlarından olan İttihat ve Terakki

³⁴⁰ Aynı vesika, Lef 57.

³⁴¹ Bedi Nuri Bey, saldırıdan yaklaşık 1.5 ay önce görev yerine ulaşmış ve bu günden itibaren bölgede asayişin ve emniyetin sağlanması için çaba göstermişti. Seyyid Talib'in bu bölgede de karışıklıklar çıkarmak niyetinde olduğunu ve bunun için aşiret reislerine hediyeler göndererek bunları elde etmeye çalıştığını öğrenen Bedi Nuri Bey, durumu vilayete ve Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti. Nezaretten kendisine cevaben bir an önce vilayat merkezine giderek vali ile müzakerede bulunması istenmişti. Bedi Nuri Bey, Basra merkezine ulaşmasının ardından yapılan müzakerenin sonuçlarını nezarete telgrafla iletmış ise de, raporunun telgrafhaneden çalınmış olması ihtimaline karşı müsveddeleri beraberinde saklamıştı. Bu son derece mühim olan evrakı havi çanta saldırı sırasında Müntefik mutasarrıfının yanındaydı. Bedi Nuri Bey, saldırı sonrası yaralı iken dahi çantanın kaybedilmemesi için tekraren uyarılarını yapmışsa da soruşturma sırasında bu çantaya ulaşamamıştı. Nitekim bölgede incelemelerde bulunan Bağdad istinaf reisi Necati Bey'e göre, Bedi Nuri Bey'in katledilmesinin sebebi, Seyyid Talib'in Müntefik'teki nüfuzu aleyhine gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler ve bu anlamda merkeze sunduğu söz konusu evrakı. Aynı vesika, Lef 143/4. İngiltere Basra konsolosu Crow ise, bu çantada Seyyid Talib ve taraftarlarına yönelik planlanmış olan saldırının ayrıntıları olduğunu iddia etmekteydi. TNA, FO 424-239, no.290, Consul Crow to Mr. Marling.

³⁴² BOA, DH.SYS 120-1, Lef 143/4.

³⁴³ Aynı vesika, Lef 27.

³⁴⁴ Nitekim Bağdad'dan Basra'ya kadar bütün yöre ahali de suikastin Seyyid Talib tarafından azmettirildiğini söylemekteydi. Ahali arasında bu konudaki tek görüş farkı, bir kısmının bu saldırıyı meşru diğerlerinin gayr-ı meşru görmesiydi. Aynı vesika, Lef 143/5.

Cemiyeti taraftarı Zübeyrli Asımi ve Muhammed Beyler de bu sulhe katılmışlardı³⁴⁵. Muhalifler arasındaki bu gelişmeleri haber alan Ammare mutasarrıfı Sırrı Bey, durumu merkeze bildirmiş ve yapılan barıştan sonra Seyyid Talib'in hükümeti karşısında bir güç olarak görmeyeceğini ve böylece bölgede durumun daha da vahim bir hal alacağını ifade etmişti³⁴⁶. Acemi Bey de bu esnada merkeze Sırrı Bey'in iddialarını doğrular nitelikte telgraflar göndermekteydi. Acemi es-Sadun, Basra'daki saldırıyı ilk haber aldığı anda olayı Seyyid Talib'e atfetmiş olduğunu hatırlatarak Basra'ya varışının akabinde bu söylentilerin yanlışlığını anladığını ve Seyyid Talib'in aslında "hükümetin, vatanın, milletin, 'Arab'ın ve mülkî me'mûrların" bekasına çalıştığının ortaya çıktığını ifade etmekteydi³⁴⁷. Acemi Bey, bunun yanı sıra daha önce verilen emirler doğrultusunda ikamet mahaline geri döndüğünü de sözlerine eklemiştir³⁴⁸.

Seyyid Talib'in muhalifleri ile uzlaşması Basra'daki nüfuzunu arttırmış ve bu nüfuz Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayetine ait davaya da yansımıştır. Zira 7 Temmuz 1913 tarihinde Basra alayı merkez taburu kumandanı Hüseyin Hicrani, Müntefik taburu kumandanı Atıf Efendi ve Şibane yüzbaşısı Salim el-Hayun, Ferid ve Bedi Nuri Beylerin katledilmesinin müsebbibi olmak sıfatıyla Basra istinaf mahkemesine sevk edilmiş ve haklarında tutuklama kararı verilerek yakalama emri çıkarılmıştır³⁴⁹. Bu gelişme üzerine Bağdad mıntika müfettişi Mirliva Cemal Paşa, merkeze bir telgraf göndererek Basra vilayetinin saldırı konusundaki tavrını eleştirmiş ve "Basra hükümetinin gösterdiği cür'et artık gayr-ı kâbil-i tahammül bir hale geldi" ifadelerine yer vermişti. Cemal Paşa, Ferid ve Bedi Nuri Bey'in katillerinin bulunmasına yönelik kanuni takibatın aksi yöne işlediğinin altını çizerek "pek açık ve garib olan bu muamelenin" uygulanması konusunda tereddütleri bulunduğunu da belirtmiş ve merkezden bu konuda kendilerine talimat verilmesini talep etmişti³⁵⁰.

Cemal Paşa'dan bir gün sonra haklarında yakalama emri çıkarılan Hüseyin Hicrani ve Atıf Efendiler de merkeze bir telgraf göndermişler ve davanın başka bir mahale nakledilmesini talep etmişlerdi³⁵¹. Aynı şekilde Salim el-Hayun da merkeze benzer içerikte bir şikâyet göndermişti. Ferid ve Bedi Nuri Beylerin katilinin Seyyid Talib olduğunun gerek

³⁴⁵ İngiltere'nin Basra konsolosu Crow'un istihbaratı da bu iddiaları doğrulamaktadır. TNA, FO 424-239, no.206, Consul Crow to Mr. Marling. Kimi yazarlarca bu sulhün göstermelik olarak imzalandığı iddia edilmiştir. Tauber, *a.g.m.*, s.14.

³⁴⁶ *Aynı vesika*, Lef 59.

³⁴⁷ *Aynı vesika*, Lef 60.

³⁴⁸ *Aynı vesika*, Lef 64-65.

³⁴⁹ Nitekim Seyyid Talib'e yakınlığıyla bilinen "el-Düstur" gazetesi uzun zamandır bu şahısları ihtam edenler yayınlar yapmaktaydı. Hüseyin Hadi eş-Şellah, *a.g.e.*, s.316.

³⁵⁰ BOA, DH.SYS 120-4, Lef 6.

³⁵¹ *Aynı vesika*, Lef 3.

ordu, gerek Basra muhiti gerekse vali Alaeddin Bey tarafından malum olduğu ifade edilen telgrafta Seyyid Talib'in müdahalesiyle Adliye'den aleyhlerinde çıkarılan karar hatırlatılmaktaydı. Salim el-Hayun'un talebi, katilin Seyyid Talib olduğunu ispatı ve haksız yere suçlananların masumiyetlerinin ortaya çıkarılması için davanın İstanbul'a nakledilerek bağımsız bir mahkemece görülmesi³⁵².

Cinayetle suçlanan askerlerin yanı sıra bölgeden de merkeze Basra mahkemesinin verdiği karara yönelik tepkiler ulaşmaktaydı. Bağdad'da neşredilen Zuhur gazetesinin sahibi Mahmud Reşid, bu gazetenin müdür ve yazarı Salahaddin ve "Irak'ın nâmuskârları nâmına Mahmud el-Vadî" imzalarıyla aynı gün merkeze ulaşan bir diğer telgrafta da Basra mahkemesinin kararı eleştirilmiş ve şu cümlelere yer verilmişti:

*"Osmanlılığı ve şân ve nâmusu lekeleyen, 'adâleti tagallûb eyleyen bu haksızlığı bütün te'essürümüzle red ve takbîh eder ve Osmanlı târîh-i 'adâletinin bu şayi'adan temizlenmesini intizâr ederiz"*³⁵³.

Bu şikâyet telgrafları ile eşzamanlı olarak Bağdad jandarma kumandanı Ahmed Paşa da merkeze bir telgraf göndermişti. Telgrafta, Basra'daki mahkemelerin Seyyid Talib'in emrine tabi olduğu belirtilerek Hicrani ve Atıf Efendiler hakkında çıkarılan yakalama emrinin bunun en büyük kanıtı olduğu ifade edilmişti. Ahmed Paşa, Salim el-Hayun'un Fırat ve Dicle'ye hakim büyük bir aşiretin reisi olduğunu ve maiyetinde on bine yakın silahlı adamı bulunduğunu hatırlatmış ve el-Hayun'un Seyyid Talib'in düşmanı olduğunun altını çizmişti. Bağdad jandarma kumandanı, Salim el-Hayun üzerine kuvvet sevk edilmek istendiğini hatırlatarak haksız yere hükümete sadık aşiretler üzerine asker sevkinin bu aşiretleri hükümete düşman edeceğini ve hatta Dicle ve Fırat nehirlerinde ulaşımı sekteye uğratacağını vurgulamıştı. Hükümetin söz konusu aşiret üzerine kuvvet sevki neticesinde bu tarz bir isyan gerçekleşmese bile, bu durum Salim el-Hayun'u Seyyid Talib'le işbirliği yapmaya itecek ve böylece bölgede kendisine muhalif hiçbir güç kalmayan Talib el-Nakib buradaki fesat faaliyetlerini güçlendirecekti. Ahmed Paşa bu nedenlerle Basra mahkemesinin açtığı davanın başka bir mahale nakledilmesinin uygun olacağı kanaatindeydi³⁵⁴.

³⁵² Aynı vesika, Lef 9.

³⁵³ Aynı vesika, Lef 10.

³⁵⁴ Aynı vesika, Lef 2. Cinayet hakkında bölgede incelemelerde bulunmuş olan Necati Bey'in ifadeleri de Ahmed Paşa'yı destekler niteliktedir. Salim el-Hayun'un öteden beri Seyyid Talib'in tahakkümüne karşı çıktığını belirten Necati Bey, Basra mahkemesinin kararını vesile addeden Talib Bey'in amacının el-Hayun'u ya kendi ile işbirliğine zorlamak ya da kanuni yollarla ezmek olduğunu vurgulamıştı. Birinci ihtimalde Seyyid Talib bölgede daha da güç kazanmış olacak, ikinci ihtimalin gerçekleşmesi durumunda ise Salim el-Hayun hükümetin gözünden düşecek ve netice olarak iki ihtimal de Seyyid Talib'in nüfuzunu güçlendirecekti. BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 143/5.

Bölgeden ard arda merkeze ulaşan şikâyetler üzerine Dâhiliye Nezareti, Basra vilayetine bir telgraf göndererek söz konusu şahısların tutuklanmasını gerektirecek ne gibi deliller bulunmuş olduğu hakkında bilgi istemişti. Nezaret ayrıca Basra fırka kumandanlığına tayin edilen Miralay İzzet Bey'e idare-i örfiye ilan etme konusunda daha önceden yetki verildiğini de hatırlatmış ve İzzet Bey'le müzakere edilerek asayişin temini ve katillerin yakalanması için sürdürülen tahkikatın her türlü tesirden uzak kalması için gerekenin yapılmasını talep etmişti³⁵⁵. Alaeddin Bey ise Dâhiliye'ye, muhbirlerin aleyhlerinde verdiği ifadeler neticesinde bu şahısların tutuklandıklarını belirtmiş³⁵⁶ ve Salim el-Hayun'un istenilmeyen bir harekete kalkışması durumunda asayişin korunması adına gerekli tedbirlerin alınacağı cevabını vermişti³⁵⁷.

Hicrani ve Atıf Efendiler ile Salim el-Hayun hakkında yakalama emri çıkarılması üzerine 4. Ordu müfettiş vekili Fazıl Paşa da merkeze bir yazı göndermiş ve bu kararın Basra ahvalinin ne derece karışık ve tesirlere açık bulunduğu bir kanıtı olduğunu belirtmişti. "Bunca müddet devam eden tahkîkât" neticesinde katillerin belirlenememiş olmasını eleştiren Fazıl Paşa, bu saldırıyı planlayanların buna göre şahit ayarlamalarının da son derece tabii olduğunu ifade etmişti. Bu meselenin Irak'ta fesad hareketlerine sebep olmaması için Basra'da durumun iyileştirilmesi adına ne gerekiyorsa bir an önce yapılması lüzumuna da dikkat çeken Fazıl Paşa, gerekli önlemler alınmadığı takdirde sorunun tüm Irak kıtasını olumsuz etkileyeceğinin altını çizmişti³⁵⁸.

Basra mahkemesinin aldığı karara yöneltelen eleştiriler üzerine Adliye Nezareti, konunun incelenmesi için Bağdad istinaf reisi Necati Bey'in Basra'ya gönderilmesini uygun görmüştü³⁵⁹. Ayrıca Basra istinaf müdde-i umumiliğine de, incelemelere Necati Bey'in Basra'ya ulaşmasının akabinde devam edilmesi ve bu dava nedeniyle tutuklananlar var ise bunların da kefaletle serbest bırakılmalarına imkan tanınması yönünde tebligat gönderilmişti³⁶⁰. Bu kararın üzerine Dâhiliye Nezareti de Adliye'ye bir yazı göndermişti. Nezaret, Seyyid Talib ile Acemi es-Sadun arasında mevcut anlaşmazlığa gönderme yaparak Talib el-Nakib'in aleyhinde yapılmış olan bir çok ihbar ve müracaatın dikkate alınmamasına rağmen diğer tarafın çıkarına uygun olan ifade ve ihbarlara dayanarak bazı şahısların tutuklanmalarına karar verildiğini hatırlatmıştı. Dâhiliye Nezareti Basra adliye memurlarının

³⁵⁵ BOA, *DH.SYS* 120-4, Lef 1.

³⁵⁶ Muhbirlerin ifadeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 10.

³⁵⁷ *Aynı vesika*, Lef 69.

³⁵⁸ *Aynı vesika*, Lef 9.

³⁵⁹ *Aynı vesika*, Lef 67. Necati Bey ayrıca Bağdad İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de başkanlığını yürütmekteydi. TNA, *FO* 424-239, no.290, Consul Crow to Mr. Marling.

³⁶⁰ BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 82.

bu meselede takındıkları tutumun da söylentilere konu olduğunu ifade ederek bölgeye gönderilen Necati Bey'e bu konuda da talimat verilmesini Adliye'den talep etmişti³⁶¹.

Dâhiliye ile Adliye nezaretleri arasında bu yazışmalar sürerken Necati Bey de bölgeye ulaşmış fakat Basra valisi Alaeddin Bey tarafından kendisine hal-i hazırda Basra merkezine gelmesinin uygun olmayacağı ve Ammare'de beklemesi gerektiği ifade edilmişti³⁶². Bunun üzerine Adliye Nezareti, Dâhiliye'ye vali tarafından Necati Bey'e yapılan muameleyi bildirmiş ve vilayet işleriyle alakası olmayan adli mevzuların tahkikatına memur edilmiş bir şahsın görevine başlamasına, vilayetin yetkisi olmamasına rağmen engel olmasının şaşkırtıcı ve üzüntü verici olduğunu ifade etmişti. Adliye Nezareti bu noktada vilayetin yetkisini aşarak yapmış olduğu bu muamelenin düzeltilmesi için bir an önce Basra vilayetine ihtarda bulunulmasını talep etmekteydi³⁶³. Bunun üzerine hem Dâhiliye hem de Adliye nezaretleri tarafından Basra vilayetine birer telgraf gönderilmiş ve Necati Bey'in yürütmekte olduğu adli incelemeye müdahale edilmemesi istenmişti³⁶⁴. Böylece Necati Bey Ammare'den Basra'ya doğru yola çıkmış³⁶⁵ ve 18 Temmuz 1913 tarihinde görev mahaline ulaşmıştı³⁶⁶.

Bağdad istifnaf reisi Necati Bey'in Basra'ya ulaşması ise burada neredeyse bir infiale yol açmıştı. Necati Bey'in bölgeye varışının hemen akabinde bölge eşrafı merkeze bir çok şikâyet telgrafi göndererek durumdan rahatsızlığını ifade etmişlerdi. Hızırizâde Kasım, Züheyrzâde Abdülmuhsin, Başayanzâde Abdullah, Başayanzâde Salih, Müftüzâde Receb, Abdüllatif el-Mendil, Ahmed es-Sani, Abdüllatif es-Sani, Mebus Abdürrezak Name ve bir çok eşraf, müllak, sarraf, tüccar ve aşiret reisinin imzasını taşıyan bir telgraf 18 Temmuz günü Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmıştı. Söz konusu telgrafta Basra eşrafının hiçbir fırkaya mensup olmayacaklarını daha önce taahhüt ettikleri hatırlatılarak buna mukabil Ferid ve Bedi Nuri Beylerin cinayetleri hakkında yürütülen soruşturma neticesinde katiller tespit edilmiş ve davaları görülüyorken bölgeye incelemelerde bulunmak üzere "tarafdârlık ve fırka ihtîrâsıyla" ünlenmiş olan Necati Bey'in tayin edildiği ifade edilmekteydi. Hükümet tarafından inceleme yapılmasına gerek duyuluyorsa tarafsız bir şahsın Basra'ya gönderilmesi yönündeki taleplerinin aksine Necati Bey'in görevlendirilmiş olduğunun altını çizen eşrafa göre böyle bir inceleme ancak taraftarlığın tam manasıyla uygulanması demek olacaktı. Ayrıca uygulanacak bu tarz bir inceleme ile Basra ahalisi parti intikamına hedef olacak ve kanuna aykırı muamelelerle bu sadık ve itaatkar kitle rencide edilecekti. Bu noktadan hareketle Basra eşrafı

³⁶¹ Aynı vesika, Lef 68.

³⁶² Aynı vesika, Lef 83 ve 86.

³⁶³ Aynı vesika, Lef 82.

³⁶⁴ Aynı vesika, Lef 73 ve 81.

³⁶⁵ Aynı vesika, Lef 74, 79, 84-85.

³⁶⁶ Aynı vesika, Lef 80.

istenmeyen olayların meydana gelmemesi adına tarafsız bir şahsın ve hatta bir heyetin inceleme için Basra'ya gönderilmesini talep ederek Necati Bey'e bu yolda kati bir emir verilmediği takdirde kendisini Basra'dan çıkarmaya bizzat teşebbüs edeceklerini ifade etmekteydi. Bu şekilde Dâhiliye Nezareti'ni adeta tehdit eden eşraf, ortaya çıkacak istenmeyen durumlar neticesinde meydana gelecek zararın mesuliyetinin de hükümete ait olduğunu vurgulamıştı³⁶⁷.

Necati Bey'in Basra'ya gönderilmesini eleştiren bir diğer isim ise dava vekili Ömer Fevzi Efendi'ydi. Ömer Fevzi Efendi telgrafında, Ferid ve Bedi Nuri Bey cinayetine ait davanın taraflı bir şekilde idare edildiği beyanıyla daha önce hiç görülmemiş bir tarzda Bağdad istinaf mahkemesi reisinin vilayete gönderilmesini ve mahkeme reisinin gelişine kadar haklarında tutuklama kararı çıkarılan zanlıların serbest bırakılması yönündeki kararı eleştirmekteydi³⁶⁸. Ömer Fevzi Efendi bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmişti:

"... (bu emir) tarafgîrlik midir, bî-taraflik mıdır? Yoksa bunların fi'îl-i müstenîdleri nezâretce kable'l-mahkeme 'adem-i mes'ûliyetlerini îcâb eden cerâimden midir?"

Haklarında tutuklama emri çıkarılan zanlılar hakkındaki bu kararın ertelenmesinin kanuna aykırı olduğunu da iddia eden dava vekili, eğer kanunun uygulanması ertelenmiş ise de bu durumun kendilerine neden bildirilmemiş olduğunun açıklanması gerektiğini ifade etmişti. Ömer Fevzi Efendi, Basra adli memurlarına güvenilmeyip Bağdad'dan davayı incelemek için başka bir memur tayin edilmesinin ahalinin duygularını inciteceğini de belirterek telgrafını sonlandırmıştı³⁶⁹.

Basra'dan gelen bu telgraf üzerine Dâhiliye Nezareti vilayete aynı gün son derece sert bir telgraf göndermişti. Adli muamelelere hiçbir ferdin müdahale hakkı olmadığını altını çizen nezaret, Basra valisi Alaeddin Bey'den firka kumandanı ile müzakere ederek gerekmesi halinde idare-i örfiye ilan edilerek "hükümetin 'adlî me'mûrlarını cebren memleketten çıkarmak cür'etinde bulunanlar hakkında" uygun görülecek muamelenin yapılmasını talep etmişti³⁷⁰. Dâhiliye'nin bu sert tavrına cevaben Basra valisi Alaeddin Bey ile firka kumandanı İzzet Bey ortak bir telgraf göndererek durumun ve mevkiin nezaketine binaen bölgede şiddet uygulanmasının bir fayda sağlamayacağını belirtmiş ve bilakis bu ihtimalin öngörülemez tehlikelere yol açacağını ifade etmişlerdi³⁷¹. Vali ve firka kumandanı aynı gün nezarete bir telgraf daha göndermiş ve mücaat eden kişilerin "öteden beri devlete sadâkâtleriyle tanınmış,

³⁶⁷ Aynı vesika, Lef 89-93; BOA, A.VRK 774-30, Lef 1-7.

³⁶⁸ BOA, DH.SYS 120-1, Lef 75.

³⁶⁹ Aynı vesika, Lef 76-77.

³⁷⁰ Aynı vesika, Lef 88.

³⁷¹ Aynı vesika, Lef 99.

ahâli nazarında hâiz-i şeref ve itibâr" şahıslar olduğunun altını çizerek bunların taleplerine karşı şiddet kullanımının her açıdan uygun olmayacağını belirtmişlerdi. Vali ve kumandana göre yapılması uygun olan davranış hükümetin adil tavrını göstermek adına ahalinin korkularını gidermesiydi³⁷².

Bu olayların gerçekleştiği gün olan 18 Temmuz gecesi Necati Bey'in kalmakta olduğu konağa çeşitli söylentiler ulaşmaya başlamıştı. Bu söylentilere göre, sabaha kadar Basra'yı terk etmediği takdirde Bahriye kışlasına taarruz edilerek Necati Bey "kesilecekti". Bu gelişme üzerine Bahriye komodoru İhsan Bey, hem kışla içerisinde gerekli önlemlerin alınmasını sağlamış hem de Marmaris ganbotu ile vilayetteki motorbotun her ihtimale karşı hazır bulundurulmasını emretmişti. Netice olarak gece herhangi bir olay meydana gelmemiş fakat 19 Temmuz sabahı halk nezdinde çeşitli rivayetler yayılmaya başlanmıştı. Osmanlı hükümetinin bir önceki gece Basra'yı İngilizlere sattığı, Seyyid Talib'in buna karşı çıkarak İngilizleri Basra'ya sokmamak için çeşitli tedbirler aldığı ve bu konuda İstanbul ile muhabere etmekte olduğu ahali arasında yayılmış ve bu konuda Seyyid Talib'e yardım etmek için kendilerinden dükkanlarını kapamaları istenmişti. Bununla da yetinilmemiş ve Talib Bey'in silahlı adamları tarafından esnaf, dükkanlarını kapamaya zorlanmış ve bunun neticesinde dört beş saat süresince Basra'da iktisadi hayat tamamen durmuştu³⁷³.

Basra valisi ve fırka kumandanının olumlu yaklaşımına rağmen bölgede tansyon düşmemiş ve bir sonraki gün Basra belediye reisi Salah önderliğindeki eşraf telgrafhaneye gelerek Sadaret'le direk olarak haberleşmek istemişlerdi³⁷⁴. Bu istek kabul edilmediği gibi vali ve kumandanın telgraflarına da nezaretten bir yanıt verilmemişti. Bunun üzerine Basra valisi Alaeddin Bey, Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf daha göndermişti. "Hayret ve ızdırâb içinde kaldım" ifadeleriyle başlayan telgrafta Alaeddin Bey, maruzatlarına cevap verilmediğinden yakınarak halk ve askerinin halet-i ruhiyesi itibariyle bölgede durumun nazik olduğunu ifade etmişti. Bu nedenlerle ihtiyatsız bir davranışın bir çok sakıncaya yol açabileceğini vurgulayan vali, durumun nezaketini fırka kumandanının dahi takdir ettiğini belirtmişti. Kumandan ile müşterek gönderilen telgrafta belirtilen şekil haricinde hareket etmenin uygun olmayacağını da ifade eden vali, içerisinde bulunulan keşmekeşin başka sorunlara meydan vermesinin olası

³⁷² Aynı vesika, Lef 94.

³⁷³ Seyyid Talib ve taraftarları, Osmanlı hükümetinin Basra'da Emlak-ı Müdevvere'ye ait arazileri Musevi bir İngiliz'e satacağı yönünde çıkardığı bu söylentiler İngiliz ve Arap basınına da yansımıştı. Mahmoud Haddad, *a.g.m.*, s.131. Basra'da iktisadi hayat, ancak vali Alaeddin Bey'in Seyyid Talib nezdinde yaptığı girişim neticesinde normale dönmüştü. BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 143/5.

³⁷⁴ Aynı vesika, Lef 107.

bulunduğunun altını çiziyordu. Alaeddin Bey'in talebi akşama kadar halkı teskin edecek bir cevabın tebliğ edilmesi ve bu surette meseleye bir nihayet verilmesiydi³⁷⁵.

Bu gelişmelerle eşzamanlı olarak Basra polis müdürü, Necati Bey nezdine giderek telgrafhanedeki kalabalıktan bahsetmiş ve bu grubun Necati Bey ertesi gün Basra'yı terk etmediği takdirde geniş katılımlı grev ve mitingler düzenleneceğini ifade ettiğini belirtmişti³⁷⁶. Bunun üzerine Necati Bey de Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndermiş ve bölgede sürdürülmekte olan tahkikatın devamına şiddetle muhalefet edildiğini ifade etmişti. Cinayet vakasını aydınlatacak belgelerin elde edildiğini de sözlerine ekleyen Necati Bey Bağdad'a dönmek için nezaretten izin talep etmişti³⁷⁷.

Basra telgrafhanesindeki ahali dağılmış olmakla birlikte akşam olmasına rağmen merkeze telgraf akışı devam etmişti. Nitekim "umûm Basra ahâlisi adına" Züheyrzâde Ali, Namezâde Yusuf, Keldani ve Katolik cemaati azaları ve eşraftan bir kaç ismin yer aldığı bir telgraf akşam saatlerinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmişti. Telgrafta, Basralıların parti ihtiraslarına son vermesine ve bu nedenle Necati Bey'in bölgeden ayrılmasını talep etmesine rağmen hükümetin bu müracaatları cevapsız bırakması eleştirilerek ortaya çıkacak olan neticeden hükümetin sorumlu olacağı ifade edilmişti³⁷⁸.

Merkeze gönderilen bu şikâyetlerle aynı zamanda Seyyid Talib, Bahriye kumandanına bir zabıt vasıtasıyla haber göndermiş ve Necati Bey'in bir an önce Basra'dan çıkarılmasını talep ederek şu sözleri söylemişti:

"...sizden dâire-i bahriyede misâfir olan adamları biz istemiyoruz. Kumândân Bey'e selâm söyle hemen kendilerini oradan çıkarsın. Misâfirlik ise bir gün kâfi. Daha ne tutuyorlar. Şâyed bu gece gitmezlerse yarın çarşığı açmayacağız. Berrî ve bahrî bütün 'askere ve ahâliye yiyecek vermeyeceğiz. Size şimdiden söylüyorum. Başınızın çâresine bakınız".

Seyyid Talib'in bu tehditleri üzerine durum Bahriye komodoru tarafından vali Alaeddin Bey'e bildirilmiş fakat validen "bu habere inanılmaması lazım gelir" şeklinde bir cevap almıştı³⁷⁹. Bunun akabinde Basra kumandanı İzzet Bey'den davanın Bağdad'a nakledildiği haberi alınmış ve Necati Bey³⁸⁰, Harbiye ve Bahriye askerleri arasında olası bir çatışmaya sebebiyet vermemek amacıyla emir kendisine tebliğ edilmeden Basra'yı terk

³⁷⁵ Aynı vesika, Lef 97.

³⁷⁶ Aynı vesika, Lef 143/5.

³⁷⁷ Aynı vesika, Lef 109.

³⁷⁸ Aynı vesika, Lef 102. Merkeze bu telgrafların gönderildiği esnada Seyyid Talib de telgrafhanede bulunmaktaydı. Aynı vesika, Lef 143/5.

³⁷⁹ Necati Bey, daha sonra merkeze gönderdiği raporda valinin bu kadar kısa zaman içerisinde olayı tahkik ettiğini iddia ederek bu tarz bir cevap vermesinin son derece dikkat çekici olduğunu bildirmiştir. Aynı vesika, Lef 143/6.

³⁸⁰ Aynı vesika, Lef 98.

etmişti. Bunun akabinde ise vali ve kumandan telgrafhanede toplanmış olan ahaliye nezaretin emrini bildirmiş ve evlerine gitmeleri konusunda ikna etmişti³⁸¹.

Ferid ve Bedi Nuri Beylerin katledilmesine ait davanın Bağdad'a nakledilmesi de Basra eşrafını tatmin etmemişti. Nitekim bir grup eşraf durumun haber alınmasının ardından vali ve kumana müracaat ederek davanın tarafsız ve adil olarak görülmesini sağlamanın hükümetin vazifesi olduğunun altını çizmişler ve bu nedenle davanın Bağdad'a nakli konusunda duydukları endişeyi ifade etmişlerdi³⁸². Ayrıca aynı mealde bir dilekçe Namezâde Yakub, Abdülvahidzâde Abdülkadir imzalarıyla merkeze de gönderilmişti. Dilekçede meşrutiyetin ilanıyla bölgede duyulan coşku ve sevincin altı çizildikten sonra şu ifadelerle yer verilmişti:

"...esef olunur ki ümîdlerimiz birer birer sönmeye başladı. Her hâlde eski idâre, her güftârda evvelki mezâlîm, her mu'amelede aynı haksızlık kendini göstererek millet nasıl bir vaz'iyette kaldığını ta'yînden 'acîz oldu. Şu sırada vilâyetimizde serzenîşde-i te'essüf olân ba'zı ahvâl hükümetle millet arasında bulunması elzem olân râbîta-yı emniyeti, 'itîmâdı bile izâleye başladı"³⁸³.

Telgrafta "her işe olduğu gibi" Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayetine de "firka ihtirâsı sokularak bir çok fırıldâklar çevirmek için" tahkikata Bağdad istinaf reisi Necati Bey'in memur edildiği vurgulanmakta ve davanın Necati Bey'in mahkemesi olan Bağdad'a taşınmasının da selamet ve adaleti temin edemeyeceği ifade edilmekteydi³⁸⁴. Necati Bey yüzünden bir çok vilayet memurunun da işine son verildiğini hatırlatan imza sahipleri³⁸⁵ buna duruma artık tahammülleri kalmadığını belirtmişler ve kendilerini şu cümlelerle ifade etmişlerdi:

"...Devlet-i Âliyye-i Osmâniyemiz bizim gibi teba' ve reâyâsını şefkât ve 'adâletinden tarda karâr vermiş ise başımızın çâresini düşünmek için keyfiyetin bize tebliği, böyle demekse hilâf-ı kanûn ve 'adâlet ilkâ' edilen mu'amelatla ahâlinin her gün birer sûrette mütelâşî kalmasına meydân vermemek sûretiyle Kanûn-ı Esâsî ahkâmının hüsn-i muhafazası esbâbının temîni(dir)".

Bu noktada telgraf sahiplerinin talebi, sürece olası müdahalelerin önlenmesi amacıyla davanın Bağdad'dan başka bir mahale nakledilmesi³⁸⁶. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti,

³⁸¹ Aynı vesika, Lef 95.

³⁸² Aynı vesika, Lef 127.

³⁸³ Aynı vesika, Lef 105.

³⁸⁴ Aynı vesika, Lef 104.

³⁸⁵ Nitekim Necati Bey, merkeze sunduğu raporların tamamında vilayet memurlarının kötü halinden şikâyet etmiş ve birçoğunun azledilmesi gerektiğini ifade etmişti. Aynı vesika, Lef 143/6-143/7.

³⁸⁶ Aynı vesika, Lef 103.

Bağdad istinaf reisinin değiştirileceğini ifade ederek gerekenlere durumun iletilmesini vilayete bildirmişti³⁸⁷. Basra fırka kumandanı İzzet Bey ise cevap olarak durumun gerekenlere izah edildiğini ifade etmiş ve davanın tarafsız ve adil bir şekilde görülmesi için Dâhiliye'den Basra vilayeti adliye memurlarına tebligat yapılmasını talep etmişti³⁸⁸. Dâhiliye'nin buna yanıtı ise mahkemenin zaten tarafsız icraatte bulunması için Bağdad'a nakledilmiş olduğuna dair sert bir ifade olmuştu³⁸⁹.

Davanın nakli konusunda hükümete tepki gösteren yalnızca Basra eşrafı değildi. Acemi es-Sadun da konuyu haber alır almaz Dâhiliye Nazırı ile direk olarak irtibata geçmek için telgrafhaneye gitmişti³⁹⁰. Hükümetin şimdiye kadar vatanın geleceğini güvence altına alacak bir tedbir almadığının altını çizen Acemi Bey, bu ihmal nedeniyle kısa bir zaman içerisinde Basra'nın da diğer mahaller gibi elden çıkacağına dair endişelerini ifade etmişti³⁹¹. Acemi Bey ayrıca "dînini dünyâyâ satan vâli-i hâinin" hükümeti bu davada geri çekilmeye mecbur ettiğini de iddia ederek şu sert ifadelerde bulunmuştu:

"...livânızı muhâfaza edecekseniz biz kâffâten zîr-i livâ ittihâdımızdayız. Yok eğer bizi terk ederseniz müdâfa'a-ı vatan uğrunda Allah bizim yardımcımızdır. Vesselâm"³⁹².

Vilayet memurlarına güvensizliğini bu şekilde ifade eden Acemi es-Sadun vilayete emniyet edilebilecek mülki ve askeri memurlar gönderilinceye kadar Basra'ya yaklaşmasına izin verilmesini veya ne yolda hareket etmesi gerektiğinin kendisine bildirilmesini talep etmişti³⁹³. Dâhiliye Nazırı ise Acemi Bey'e endişeye mahal verecek bir durum bulunmadığını ifade etmiş ve gerekirse kendisinin fedakarlıklarından istifade edileceğini bildirmişti³⁹⁴. Dâhiliye Nezareti'nden aldığı bu emir üzerine Acemi Bey ikamet mahaline geri dönmüştü³⁹⁵.

Acemi Bey'le eşzamanlı olarak Ağustos 1913'de Ferid ve Bedi Nuri Beyleri öldürmek iddiasıyla yargılanan Beni Esed aşiret reisi ve Şibane bölük kumandanı yüzbaşı Salim el-Hayun da merkeze bir telgraf göndermişti. Seyyid Talib Basra'da buldukça bu muhitin rahat yüzü görmeyeceğini ifade eden Salim el-Hayun, hükümetle ahali arasına nifak sokan bu şahsın bir an önce vilayetten ihracı gerektiğinin altını çizmişti³⁹⁶. Seyyid Talib'in vilayet memurlarıyla ittifak halinde hıyanetini arttırmakta olduğunu da belirten Şibane yüzbaşı,

³⁸⁷ Aynı vesika, Lef 126. Nitekim Necati Bey, Bağdad istinaf ceza mahkemesi reisliğinden Bağdad istinaf hukuk mahkemesi reisliğine atanmıştı. Aynı vesika, Lef 134.

³⁸⁸ Aynı vesika, Lef 131.

³⁸⁹ Aynı vesika, Lef 128.

³⁹⁰ Aynı vesika, Lef 112.

³⁹¹ Aynı vesika, Lef 118.

³⁹² Aynı vesika, Lef 114.

³⁹³ Aynı vesika, Lef 121.

³⁹⁴ Aynı vesika, Lef 63, 110 ve 116.

³⁹⁵ Aynı vesika, Lef 119.

³⁹⁶ BOA, DH.SYS 120-4, Lef 17.

Basra'ya güvenilir mülkiye ve askeriye memurları gönderilinceye kadar Acemi es-Sadun'un bölgeye gönderilmesini talep etmekte ve kendi aşiretinin de her türlü fedakarlığa hazır olduğunun altını çizmekteydi³⁹⁷.

Aslında Acemi es-Sadun ve Salim el-Hayun'un vilayet memurları konusundaki saptamalarının çok da yanlış olmadığını ifade etmek mümkündür. Nitekim Necati Bey'in merkeze sunduğu rapor da Acemi Bey'in ifadeleriyle benzerlikler içermekteydi. Necati Bey, yaptığı inceleme neticesinde zabitan içerisindeki huzursuzluğa "ön ayak" olan beş askeri memurun isimlerini merkeze bildirmiş³⁹⁸ ve Basra'da teşkil edilecek bir divan-ı harb ile bir çok hakikatin gün yüzüne çıkarılacağını ifade etmişti. Söz konusu beş askerin Bağdad'a aldırılmalarının Basra'da yapılacak icraat için bir başlangıç olabileceğini ifade eden Necati Bey, vilayetteki telgraf memurlarının tamamının da Seyyid Talib'in "vesâit-i istihbâriyesi" olduklarını ve hiçbirine güven duyulamayacağını belirtmişti³⁹⁹. Basra başkomiser ve komiserinin Talib el-Nakib'in "ni'met-dâdeleri" olduğunu da sözlerine ekleyen Necati Bey, vilayet şifre katibinin de yine Talib Bey'in "bendesini" olduğunu ifade etmekteydi. Bağdad istinaf mahkemesi reisi, bu faciannın yaşanmasının yegane sebebinin vali Alaeddin Bey olduğunu savunarak her ne kadar son derece açık olan bu hakikatler kaynağından doğrulatılamamışsa da bu rivayetlerin gerçek olduğunu vurgulamıştı⁴⁰⁰. Necati Bey ayrıca, Adliye memurlarının da diğerleriyle aynı durumda olduğunu ifade ederek bunların bir an evvel meslekten uzaklaştırılmaları gerektiğini ifade etmişti⁴⁰¹.

Davanın Bağdad'a nakline yönelik eleştirilerin merkeze ulaştığı sırada Ammare mutasarrıfı Sırrı Bey de konu hakkında edindiği istihbaratı Dâhiliye Nezareti'ne göndermişti. Sırrı Bey, Basra eşrafı tarafından davanın Suriye'ye aldırılmasının talep edileceğine dair haberlerin ulaştığını ve Basra bidayet mahkemesi azasından Ammare mebusu Abdullah Saib Efendi ile istinaf mahkemesi azasından Refet Efendi'nin dava evrakını istedikleri şekle

³⁹⁷ *Aynı vesika*, Lef 21. Bu telgraflarla eşzamanlı olarak Basra gazetelerinde de Acemi es-Sadun'un yeniden Basra'ya saldıracağı haberleri yer almaya başlamıştı. BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 138. Bölgedeki asker sayısının azaltılması da bu rahatsızlığı tetiklemişti. *Aynı vesika*, Lef 136-140.

³⁹⁸ Dâhiliye Nezareti bunun üzerine Harbiye'den ismi geçen şahıslar hakkında gerekli muamelenin yapılmasını istemişti. *Aynı vesika*, Lef 132.

³⁹⁹ Necati Bey, bir diğer raporda da Basra'daki telgraf memurlarının dakika kaybedilmeden azledilmeleri gerektiğini ifade etmişti. *Aynı vesika*, Lef 143/7. Necati Bey'in bu tespitlerine rağmen Basra telgraf memurları hakkında sorun çözülememiş ve aynı mealde şikayetler devam etmişti. Nitekim Eylül 1914'e geldiğinde halen Basra telgraf memurlarının mahalli eşrafın kontrolü altında olduğu ve şifreli telgrafların bunlar tarafından ifşa edildiğine dair telgraflar merkeze ulaşmaktaydı. Hatta kimi telgraf memurları bazı telgrafları saklayıp şifreli ve acele olanları ise geciktirmekteydi. Bunun üzerine Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti, Dâhiliye'ye bir yazı göndererek memuriyete devam etmesinde sakınan görülen memurların isimlerinin gönderilerek azilleri yoluna gidileceğini bildirmişti. Hatta bazı memurların divan-ı harb-i örfiye verilmeleri dahi planlanmıştı. Dâhiliye de bu muameleyi uygun görerek Basra vilayetine gerekli emirleri vermişti. BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 4. Şube (DH.EUM.4.Şb)*1-3, Lef 1-3.

⁴⁰⁰ *Aynı vesika*, Lef 133.

⁴⁰¹ *Aynı vesika*, Lef 143/7.

sokmak için çaba sarfettiklerini ifade etmekteydi. Vilayet dahilindeki zabitanın "nâmûs-ı hükûmeti değil Talib Bey'in emelini müdafa'ya" çalıştıklarını da iddia eden Sırrı Bey, bunlar tebdil edilmedikçe askeri bir ayaklanma tehlikesinin dahi söz konusu olduğunu belirtmekteydi⁴⁰². Ammare mutasarrıfı, Seyyid Talib'in Kuveyt veya Hindistan'a gitme niyetinde bulunduğunu fakat adamlarının hamisiz kalmaktan korkarak buna muhalefet ettiklerinin de haber alındığını ifade etmişti. Hükümet her ne kadar hal-i hazırda harici tehlikelerle karşı karşıya olsa dahi Basra vilayetinde alınması gereken tedbirlerin ihmal edilmemesi lüzumuna dikkat çeken mutasarrıf, gönderdiği bu telgrafi Abdülhamid hafiyelerinin jurnallerine benzetilerek dikkate almayanların mesuliyet altına gireceklerini savunmuştu⁴⁰³.

Alaeddin Bey'in, gerek Ferid ve Bedi Nuri Beylerin cinayetleri sırasında gerekse sonrasında takındığı etkisiz tutum ve hakkındaki tarafgirlik iddialarının ardından gerek merkezde gerekse vilayet dahilinde Basra'ya yeni bir vali atanması gerekliliği tartışılmaya başlanmıştır. Nitekim yaşanan bu krizin hemen ardından Ammare mutasarrıfı Sırrı Bey, Dâhiliye'ye bir telgraf göndermiş ve valinin değiştirilmesi gündemde ise Basra ahalişi üzerinde olumlu tesiri bulunan Bolayır kumandanı Fahri ve Van kumandanı Muhlis Paşaların da akılda bulundurulmasını talep etmişti⁴⁰⁴. Merkez ise zaten cinayetin hemen ardından valinin değiştirilmesi gerekliliğinin altını çizmiş ve Fazıl Paşa'nın bölgeye vekaleten vali ve kumandan olarak atanmasını düşünmüştü⁴⁰⁵. Basra valiliği için bir çok isim tartışıldıktan sonra Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Bağdad valisi Celal Bey'in vekaleten Basra'ya gönderilmesini uygun görmüştü⁴⁰⁶. Celal Bey, bunun üzerine Talat Bey'e gönderdiği telgrafta Seyyid Talib'in en birinci düşmanı olarak kendisini ve Süleyman Nazif Bey'i gördüğünün altını çizmiş ve bu nedenle kendisinin Basra'ya gönderilmesinin sakıncalı olduğunu ifade etmişti. Nitekim Seyyid Talib Bey, bu atamayı kendisi aleyhinde tertip edilmiş bir planın başlangıcı olarak telakki edecek ve bu da kendisini daha fazla fesat yaymaya teşvik edecekti. Zaten hal-i hazırda askeri memurlarının büyük bir kısmının Seyyid Talib'in evinde toplanarak adem-i merkezîyetçilik usulünün benimsenmesi konusunda ittifak ettiklerini, hatta bunun üzerine yemin etmiş olduklarını vurgulayan Bağdad valisi, Basra'da alınacak önlemler konusunda geç kalınmaması gerektiğinin altını çizmişti. Celal Bey'e göre Fahri Paşa yanında

⁴⁰² Necati Bey de merkeze gönderdiği raporda zabitanın bu durumunu doğrulamış ve maktul Ferid Bey'in askerlerin bir takım "sefil maksatlara" alet olmasına bütün mevcudiyetiyle karşı çıkmış olduğunu vurgulamıştı. *Aynı vesika*, Lef 143/6.

⁴⁰³ *Aynı vesika*, Lef 100.

⁴⁰⁴ *Aynı vesika*, Lef 28.

⁴⁰⁵ *BOA, MV 178-25.*

⁴⁰⁶ *BOA, DH.SYS 120-1, Lef 70.*

güvendiği 10-15 askeri ile birlikte Basra'ya gönderilmeli ve burada idare-i örfiye ilan ederek Talib Bey ve adamlarını tutuklayıp bunları divan-ı harb-i örfiye teslim etmeliydi. Bu tedbirlerin alınması durumunda Basra'da hayatın normale gireceğini ve aşiret meselelerinin de problem olmaktan çıkacağını ifade eden Celal Bey, Seyyid Talib hakkında şu ifadelerle yer vermektedir:

*"Emîn olunuz ki Tâlib Bey'in te'dîbi ama bi-hakkın te'dîbi hâlinde herşey hâl-i tabî'sine girer ve umûm Basra ahâlisi, fakiri zengini hatta karındâşı pederi memnûn olur"*⁴⁰⁷.

Fakat bu esnada II. Balkan Harbi'nin başlamış olması nedeniyle Fahri Paşa'nın Basra'ya nakli nezaret tarafından uygun görülmemiş⁴⁰⁸ ve Celal Bey'in tavsiyeleri doğrultusunda Ağustos 1913'de Basra fırka kumandanı İzzet Bey, Basra vilayetine vekaleten atanmıştı⁴⁰⁹.

Bununla eşzamanlı olarak Basra vilayetinde de Necati Bey'in raporu doğrultusunda lüzum görülen memurlar başka mahallere tayin edilmişti. Bu gelişme üzerine Basra vali vekili ve kumandanı İzzet Bey, Dâhiliye Nezareti'ne bir telgrafla Basra ahalisinin Necati Bey'e besledikleri şüphenin vilayette hiçbir sebep gösterilmeden bazı memur azledilmeleri neticesinde son derece arttığını ifade ederek bu muamelenin geri kalan memurlar üzerinde olumsuz etki yarattığını savunmuştu. İzzet Bey merkezden, vilayette sarsılan asayişin muhafaza edilmiş olduğu böyle nazik bir zamanda her türlü mahzura müsait bu gibi güvensizliklere engel olmak için, adaletin gerektirdiği şekilde bu muamelenin düzeltilmesini talep etmişti⁴¹⁰. İzzet Bey bundan bir kaç gün sonra merkeze bu konuda bir telgraf daha göndermişti. Son gelişmelerden sonra Basra'nın siyasi durumunun büsbütün değiştiğini ve ahalisinin küçük olaylardan bile vehme kapıldığını ifade eden İzzet Bey, memurların azlini vesile addeden halk arasında iki gündür miting yapmak ve telgrafhaneyi ablukaya almak gibi fikirlerin dolaştığını belirtmişti. İzzet Bey bunun üzerine eşraftan bir kaç kişiyi çağırarak gerekli nasihatlerde bulunmuştu. Vali vekilinin fikrine göre bu grubun asıl rahatsızlığı memurların azledilmesinden ziyade Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayetine ait davanın Basra'dan başka bir mahale nakledilmesiyle ilgiliydi. Basra ahalisinin kendisine bu konuda verdikleri şikâyet dilekçesini de merkeze ileten İzzet Bey, ahaliyi bu konuda haksız

⁴⁰⁷ Aynı vesika, Lef 71.

⁴⁰⁸ Aynı vesika, Lef 70.

⁴⁰⁹ Aynı vesika, Lef 72.

⁴¹⁰ Aynı vesika, Lef 147.

bulduğunun da altını çizmiş⁴¹¹ ve vilayetten azledilen bir çok memurun bunu hak ettiğini ifade etmişti⁴¹².

Basra eşrafı cephesinde bu gelişmeler olurken Eylül ayının sonlarına doğru Salim el-Hayun merkeze bir telgraf göndermişti. Bu telgrafta "birâder kâtili olmak iddiâsıyla" hakkında tutuklama emri çıkarıldığını belirten el-Hayun, buna rağmen kendisinin Osmanlı hükümetinin büyüklüğünden ve adaletinden şüphe duymadığını ifade etmiş ve Seyyid Talib'in etkisinde bulunan⁴¹³ Basra idaresinin kendilerini rahat bırakması için gerekli emirlerin verilmesini talep etmişti⁴¹⁴. Salim el-Hayun bundan yaklaşık bir hafta sonra merkeze aynı mealde bir telgraf daha göndermişti. Kendisinin Fırat nehrinde eşkiyalık yaptığı yolunda Seyyid Talib'in emriyle vilayete sahte mazbatalar gönderildiğini belirten el-Hayun⁴¹⁵, bundan önce de kendisi ve aşireti üzerine asker sevkياتına teşebbüs edildiğini hatırlatmaktaydı. Bu sefer de üzerlerine asker gönderilmesi durumunda aşiretinin bu haksızlığa tahammül edemeyeceğini ve asıl bu durumda eşkiyalık yapabileceklerinin altını çizen Salim el-Hayun, bu şartlar altında tüm mesuliyetin Seyyid Talib'in aleti haline gelen vilayete ait olacağını ifade etmekteydi⁴¹⁶. Salim el-Hayun'un bu telgraflarına cevap olarak İzzet Bey, Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı göndermiş ve Basra'da tam asayişin temin edildiği sırada Salim el-Hayun'un Kermet Ali isimli mevkide eşkiyaları vasıtasıyla ayaklanmaya çıkarmaya teşebbüs ettiğini iddia etmişti. Bunun üzerine İzzet Bey bölgeye bir müfreze göndermiş ve eşkiyalık edenlerden Salim el-Hayun'un akrabası Habib eş-Şavi yakalanarak gerekli tavsiyelerde bulunulduktan sonra Hamar'a geri yollanmıştı⁴¹⁷. İzzet Bey, el-Hayun'un bölgedeki tecavüzlerinin tahammül edilemez boyuta geldiğini ifade etmiş, hatta kardeşi Faris el-Hayun'u öldürmek suçundan hakkında tutuklama emri çıkarıldığını ve bu nedenle maaşını almaya vilayete dahi gelemediğini iddia etmişti⁴¹⁸. Şimdiye kadar "siyaset ve idare-i maslahat fikri" ile kendisine nasihat etmekten başka birşey yapılmamış ve üzerine asker gönderilmemiş olduğunun da altını çizen Basra vali vekili ve kumandanı, Salim el-Hayun hakkında şu ifadelerle yer vermektedir:

⁴¹¹ Aynı vesika, Lef 101.

⁴¹² Aynı vesika, Lef 148.

⁴¹³ BOA, DH.SYS 120-4, Lef 24-25.

⁴¹⁴ Aynı vesika, Lef 15-16.

⁴¹⁵ Salim el-Hayun aleyhinde gönderilen bu mazbatanın tam metni için bkz. Aynı vesika, Lef 42.

⁴¹⁶ Aynı vesika, Lef 32-33.

⁴¹⁷ Aynı vesika, Lef 35.

⁴¹⁸ Aynı vesika, Lef 36.

"Başında on bin nefer bulunduğunu beyân eden Sâlim, 'aşâir-i mütecâvizenin en 'adisi olup mevcudu altı yüzü tecâvüz etmeyen ve kısm-i 'azîmi de merkûmun mezâliminden nefret eden Beni Esed kitlesinden ibarettir"⁴¹⁹.

Salim el-Hayun'un Seyyid Talib hakkındaki şüphelerinin ve şimdiye kadar tarafsızlığını muhafaza etmiş olan vilayete karşı ortaya attığı yalanların kendi kötülüklerini örtbas etmek amacını taşıdığını belirten İzzet Bey, kendisine son defa olarak gerekli uyarıların yapıldığını ve bununla da iktifa etmezse kendisine karşı gerekli tedbirlerin alınacağını merkeze bildirmişti⁴²⁰.

Basra vali vekili ve fırka kumandanı İzzet Bey'in kendisi hakkındaki ifadeleri akabinde Salim el-Hayun, merkeze çeşitli aşiret reislerinden kendisine gelen telgrafları göndermişti. Bu telgraflarda bölgedeki aşiret reislerine yönelik Seyyid Talib ve İzzet Bey'in politikaları eleştirilmekte ve İzzet Bey'in Seyyid Talib'in emrinde olduğu iddia edilmekteydi⁴²¹. Nitekim Seyyid Talib'in ve onun vasıtasıyla vali vekili İzzet Bey'in adamları bölgede Salim el-Hayun ile ittifak halinde olan aşiret reislerine giderek Salim el-Hayun aleyhindeki mazbataları imzalamalarını istemişlerdi. Aşiret reisleri başta bu mazbataları imzalamaktan imtina etmelerine rağmen akabinde vali vekilinin kendilerini, üzerlerine asker sevk etmekle tehdit etmesi üzerine mecburen mazbataları imzalamak zorunda kalmışlardı. Salim el-Hayun bu telgraflarla Seyyid Talib'in kendisi aleyhine uydurma mazbatalar düzenlettiğinin ortaya çıktığını ifade ederek Talib el-Nakib'in Osmanlı devletine hıyanetinin meydana geldiğini savunmuş ve kendileri gibi sadık aşiretlerin kaybedilmemesi için "sâdik ve nâmûslu bir vâlînin" tayin edilmesini talep etmişti⁴²². Vali vekili İzzet Bey ve Salim el-Hayun arasında yaşanan bu gerginlik akabinde gerek aşiret reislerinden gelen telgraflar gerekse el-Hayun'un merkez vilayete gelerek ifade vermesi neticesinde kendisinin suçsuzluğu anlaşılmış ve İzzet Bey de durumu kabul etmek zorunda kalmıştı⁴²³. Bu noktada Salim el-Hayun'un İzzet Bey hakkındaki iddialarında doğruluk payı olduğunu ifade etmek mümkündür. Bölgede incelemelerde bulunan Necati Bey'in ifadeleri de bu durumu doğrular niteliktedir. Nitekim Necati Bey, vali vekili hakkında bölgedeki adem-i merkeziyetçi cereyanlara mani olmak için çaba harcadığı ve Seyyid Talib'den bin liralık sus payı aldığı şeklinde iki zıt rivayet dolaştığını ifade etmişti. Necati Bey, İzzet Bey'in Seyyid Talib'le ittifak

⁴¹⁹ Aynı vesika, Lef 35.

⁴²⁰ Aynı vesika, Lef 36.

⁴²¹ Seyyid Talib ile İzzet Bey arasındaki samimi ilişkiler İngiliz gazetelerine dahi yansımıştır. Mahmoud Haddad, *a.g.m.*, s.131.

⁴²² BOA, *DH.SYS* 120-4, Lef 27-20.

⁴²³ Aynı vesika, Lef 41.

yaptığının tespit edilmesi halinde kendisi emsaline ibret olacak şekilde bir an önce cezalandırılıp bölgeden uzaklaştırılması gereğinin de altını çizmişti⁴²⁴.

Vilayet dahilinde bu gelişmeler yaşanırken Bağdad'a dönmüş olan Bağdad istinaf reisi Necati Bey ve Bağdad polis mektebi müdürü Halil Bey, merkeze Basra'da Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayeti hakkındaki incelemelerine yer veren ayrıntılı bir rapor göndermişlerdi. Raporunda bu cinayetin Seyyid Talib vasıtasıyla ve siyasi amaçlara yönelik olarak işlendiğinin altı çizilmekteydi. Necati ve Halil Beyler, Seyyid Talib'in Kuveyt kaymakamı Mübarek el-Sabah ve Muhammara Şeyhi Hazal Han'a benzemek emeliyle senelerden beri çaba harcadığının altı çizilmiş ve bunun için "akla hayâle gelmeyecek nice nice entrîkâlara" başvurduğu hatırlatılmıştı. Bu noktadan hareketle bu cinayetleri adi bir vaka olarak kabul etmek olasılık dahilinde olmadığı gibi cinayetlerin ana amacı da bölgede idare şeklini değiştirmektir⁴²⁵. Mahmud Şevket Paşa cinayetinin de Seyyid Talib'in cüretini arttırdığını ve bu şekilde Ferid ve Bedi Nuri Beyler'e suikast hazırlığına girişildiği ifade edilen raporda, Seyyid Talib'in askeri ve adli memurlarla kuvvetli bağlar kurmuş olmasından dolayı herşeyin yolunda gideceğine gayet emin olduğunun da altı çizilmekteydi⁴²⁶. Cinayetin Talib Bey'in azmettirmesi neticesinde meydana geldiğine dair bir çok delile yer verilen raporda⁴²⁷, Basra ahalsinin olaylarda bir dahli olmadığı vurgulanmış ve ahalinin durumu şu cümlelerle ifade edilmişti:

*"Hükûmet-i mahalliyenin müzâheretinden başka hiçbir kuvvet ve kudreti olmayan bu mütegalibden sekene-i memleket oraca yılmış, hürriyet fikir ve kelâmını o kadar gâib etmiştir ki Basra'da ferd-i beşer düşünemez, bir hâdisenin esbâb ve sevâikini ta'mîk edemez, düşündüğünü serbestce söyleyemez, meğer ki memleketin hâkim-i efkârı olan zâtın (Seyyid Talib'in) 'amâline muvâfık olsun. Basra ahâlisi hemen kâmilen denecek derecede bu hâllerden bîzâr ve hükûmet-i mahalliyenin mütegâllibe elinde bâzîçe olduğunu görmekte bî-karardır"*⁴²⁸.

3.2.5. Uluslararası Konjonktür ve Değişen Menfaatler: Merkez-Taşra Barışının Tesisi

⁴²⁴ BOA, DH.SYS 120-1, Lef 143/6-143/7.

⁴²⁵ Aynı vesika, Lef 143/2 ve 143/6.

⁴²⁶ Aynı vesika, Lef 143/3.

⁴²⁷ Bu delillerin kısa başlıklar halinde özeti için bkz. Aynı vesika, Lef 143/7- 143/8.

⁴²⁸ Aynı vesika, Lef 143/2 ve 143/8.

Basra'daki adem-i merkeziyetçilik hareketlerini etkileyen olaylardan biri de 18-23 Haziran 1913 tarihleri arasında düzenlenen Arap Kongresi olmuştu⁴²⁹. El-Fetât Cemiyeti tarafından Paris'te düzenlenen kongre akabinde Arapların adem-i merkeziyet taleplerinin bir kısmını karşılayacak şekilde bir ıslahat projesinin hayata geçirilmesine karar verilmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Araplar arasında mutabakat sağlanmıştı. Bu mutabakat doğrultusunda yayınlanan irade ile Osmanlı hükümeti Arapların temel taleplerini yerine getirmeyi kabul etmişti. Bu irade ile yerel vakıfların gelirlerinin İstanbul'a aktarılmasından vazgeçilmiş ve bunların yerel düzeyde Müslümanların eğitim kalitesini arttırmak amacıyla kullanılmasına karar verilmişti. Bunun yanı sıra barış zamanlarında askerlerin memleketlerine yakın yerlerde ve kışlalarda görev yapması da kabul edilmişti. Yayınlanan iradeye göre eğitim bütün Arap vilayetlerinde ilk ve orta dereceli okullarda Arapça yapılacak, Türkçe dersleri ise resmi dil olarak zorunlu şekilde okutulmaya devam edecekti. Bunun yanı sıra halkın büyük çoğunluğunun Arap olduğu bölgelerde yerel idareler, Arapça yazılmış dilekçeleri kabul edecek ve resmi ilanları Arapça olarak yayımlayacaktı. Ayrıca Arapça'nın çeşitli mahkemelerde kullanılabilmesine de izin verilmişti. Bu mutabakata göre valiler dışında Arap vilayetlerindeki memurların Türkçe'nin yanı sıra Arapça bilmeleri zorunlu hale getirilmişti. Bu iradeye göre küçük rütbeli memurlar vilayet tarafından seçilirken kadılar ve adli memurlar merkez tarafından atanacaktı⁴³⁰.

Seyyid Talib her ne kadar 1913 Paris Kongresi'ni desteklemiş ve bu bağlamda kongreye bir tebrik telgrafi göndermiş de olsa⁴³¹, kongre sonrası varılan mutabakattan tatmin olmamıştı⁴³². Bu gelişmenin akabinde ise Temmuz 1913'de yeni vilayet kanununa uygun olarak Basra'da vilayet genel meclisi seçimleri yapılmıştı⁴³³. Seçimler sonucunda Basra, Ammare, Müntefik, Kurna ve Fav'dan seçilen üyelerin hepsi Seyyid Talib'in taraftarlarıydı. Bu durumsa vilayet genel meclisine Basra İslah Cemiyeti'nin hakim olduğu bir yapı ortaya çıkarmıştı⁴³⁴. Ortaya çıkan bu tablo üzerine Seyyid Talib, İngiltere'nin Basra konsolosu Crow'a, hükümetin makul ıslah girişimleri uygulamaya karar vermesi halinde Arapların buna

⁴²⁹ Süleyman Musa, *a.g.e.*, s.37.

⁴³⁰ TNA, FO 424-240, no.13, Mr. Marling to Sir Edward Grey; TNA, FO 424-238, no.80, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey; Kurşun, *a.g.e.*, ss.141-142.

⁴³¹ Seyyid Talib 19 Haziran 1913 tarihinde Paris Kongresi'ne bir telgraf göndererek kongrenin Arap haklarıyla ilgili tüm taleplerinin kabul edilmesini umduğunu ifade etmiş ve kongreyi düzenleyenlerle aynı görüşleri ve niyetleri taşıdığını belirtmişti. *el-Mu'temeru'l-Arabi el-Evvel*, Dimaşk 1996, ss.195-196.

⁴³² TNA, FO 424-240, no.13, Mr. Marling to Sir Edward Grey, Mumtaz Fargo, *Arab-Turkish Relations From the Emergence of Arab Nationalism to the Arab Revolt 1848-1916*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Utah 1969, s.234; Zeine Z. Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliği'nin Doğuşu*, İstanbul 2003, s.97.

⁴³³ TNA, FO 424-239, no.206, Consul Crow to Mr. Marling. Basra vilayet meclisinin toplanması ise 1914 senesinin ilk aylarına kadar mümkün olmamıştı. BOA, *Dahiliye Nezareti Umûr-u Mahalliye ve Vilâyât Müdüriyeti Evrakı (DH.UMVM)* 2-34, Lef 1-2.

⁴³⁴ TNA, FO 424-239, no.286, Commander Wood to Commander-in-chief, East Indies.

karşı çıkmayacaklarını ifade etmiş fakat taleplerinin karşılanmaması durumunda bunları elde etmek için her türlü mücadeleye hazır olduklarını vurgulamıştı. Hükümet tarafından "irticâ'cı" olarak nitelendirildiklerinin de altını çizen Talib Bey, kendilerinin ise "inklâb"dan ziyade "intihâb" ile meşgul olduklarını belirtmişti. Crow bu konuda kendi görüşlerini ise her iki tarafı da eleştirerek beyan etmişti. Bu "uygarlaşmamış" bölgeden yükselen reform taleplerine karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin alışmış olduğu üzere baskı ve kan dökme gibi "müstebîd" yöntemler kullanmasının muhtemel olduğunu belirten Crow, bunun ise cemiyete bölge halkını kendine yabancılaştırmaktan başka bir geri dönüşü olmadığını ifade etmekteydi. Bölgedeki dalgalanmaların başlıca nedeni olan Seyyid Talib'in Arapların istediklerini barışçı yollarla alamamaları durumunda diğer çarelere başvuracaklarına dair sözlerine de değinen Crow, Talib el-Nakib'in bu tavrını ortaçağ uygulamalarına benzetmiş ve bu tarz metodların günümüz modern dünyasında sonuç vermeyeceğinin altını çizmişti⁴³⁵.

Temmuz ayı sonunda ise "el-Düstur" gazetesinde "İttihâdcıların keşf-i esrârı" başlıklı uzun bir makale yayınlanmıştı. Bu makalede İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ıslah fikrini savunanlar başta olmak üzere Araplar aleyhinde çeşitli teşebbüslerde bulunmaları ve hatta ıslah fikrini savunanları katletmek için Ferid Bey'i Basra kumandanlığına tayin ettikleri iddia edilmekteydi. Makaleye göre ıslah taraftarlarını itlaf etme emri İstanbul'dan verilmiş ve Acemi es-Sadun'la konu istişare edildikten sonra Acemi Bey, Basra'ya gelmişti. Abdullah Bey'i hedef alan kurşunların yalnızlıkla Ferid ve Bedi Nuri Beyler'e isabet ettiği de iddia edilen makalede Seyyid Talib'den "Emîr-i Islâh-ı 'Irak" ünvanıyla bahsedilmekteydi. Söz konusu makalenin yayınlanmasının akabinde Ammare mutasarrıfı Sırrı Bey merkeze bir telgraf göndermiş ve "münderecâtı Tâlib Bey'in 'amâlini 'ilâna ve zâtını medh ve sitâyîşe münhâsır" olarak tanımladığı "el-Düstur" gazetesinin, hükümeti cinayet tertip ettirmekle suçlamasına ve Araplar arasında heyecana yol açacak yayınlarda bulunmasına rağmen hakkında herhangi bir işlem yapılmamasının hayret verici olduğunu ifade etmişti. Sırrı Bey'in talebi konunun incelenmesi ve gerekirse gazetenin kapatılması veya en azından geçici bir süre için tatil edilmesi⁴³⁶. Bu haberin üzerine Dâhiliye Nezareti, durumu Basra vilayetine bildirmiş ve söz konusu makalede suç teşkil eden unsurlar var ise gazetenin sorumlu müdürü hakkında gerekli kanuni incelemenin yapılmasını ve gene kanuna uygun olarak gazetenin tatil

⁴³⁵ TNA, FO 424-239, no.259, Consul Crow to Mr. Marling.

⁴³⁶ BOA, DH.SYS 117-2, Lef 56.

edilmesini talep etmişti⁴³⁷. Konu bunun üzerine Basra istinaf müdde-i umumiliğine nakledilmişti⁴³⁸.

"el-Düstur" gazetesi bundan bir sonraki nüshasında ise bir önceki neşriyatından dolayı gazete hakkında kanuni takibat yapıldığını okuyucularına duyurmuş ve halbuki gazetenin sicile geçmiş hakikati yayınlamaktan başka birşey yapmadığını savunarak bu nedenle beraat edeceklerinin kesin olduğunu duyurmuştu. Gazetede çıkan bu haberi Dâhiliye Nezareti'ne yine Ammare mutasarrıfı Sırrı Bey duyurmuştu. Sorgu hakimliğinden çıkmamış olan cinayet evrakı ile ilgili mevcut bulunan yayın yasağına rağmen gazetenin bu bilgileri neşrettiğinin altını çizen mutasarrıf, Seyyid Talib'in istinaf mahkemesi reisine vekalet eden Abdullah Saib Efendi ile yakın ilişkisinin altını çizmiş ve buna binaen "el-Düstur" gazetesi hakkında mahkemeden çıkacak kararı şimdiden kestirmenin son derece kolay olduğunu ifade etmişti. Sırrı Bey'e göre bu mahkeme neticesinde, gazete aklanmış olmasıyla iftihar edecek ve hükümet Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayetin düzenleyicisi addedilecekti⁴³⁹.

Hakkında açılan davaya rağmen "el-Düstur" gazetesi hükümet aleyhine yayın yapmaya devam etmişti. Nitekim gazetenin 16 Ağustos 1913 tarihli sayısında daha önce Süleyman Feyzi tarafından dağıtılmış olan Seyyid Talib imzalı beyanname⁴⁴⁰, 22 Ağustos 1913 tarihli sayısında ise Basra İslah Cemiyeti'nin programı yayınlanmıştı⁴⁴¹. Paris Kongresi'nde Suriyeli Araplar tarafından talep edilen ıslahatlarla büyük oranda örtüşen program yirmi yedi maddeden oluşmaktaydı. Dini bir üslupla yazılan programda memleketin Osmanlı bayrağı altında kalacağı ve devlet, "müslümânların hâlîfesi" liderliğinde yönetileceği için "Osmanlı İmparatorluğu" teriminin reddedilmesi gerektiği vurgulanıyordu. Programın bir diğer vurgusu ise Irak'taki yabancı nüfuzuna dairdi. Irak'ta yabancılara imtiyaz verilmemesi ve yabancı nüfuzunun kontrol altına alınması lüzumundan bahseden programda ayrıca Irak'ın yabancıların entrikalarından temizlenmesi ve yabancıların bölgeden defedilmesi gerektiği ifade edilmekteydi. Basra İslah Cemiyeti programında dört senelik dönemler halinde bir vilayet genel meclisi seçilmesi öngörülmekteydi. Harici ve askeri meseleler gibi merkezi otoriteyi ilgilendiren konuların hükümet tarafından belirlenmesine karşılık vilayetin dahili meseleleri, idari yönetim ve gelişimi ile ilgili yerel konuların vilayet genel meclisi tarafından belirlenmesi gerektiği belirtilen programa göre vali, merkezin ve vilayet genel meclisinin aldığı bu kararların uygulayıcısı olmalıydı. Basra İslah Cemiyeti programı vilayet genel

⁴³⁷ Aynı vesika, Lef 52.

⁴³⁸ Aynı vesika, Lef 53.

⁴³⁹ Aynı vesika, Lef 50.

⁴⁴⁰ Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, s.54.

⁴⁴¹ Basra İslah Cemiyeti'nin programı ayrıca Beyrut'ta yayınlanan el-Müfid gazetesinde de yayınlanmıştı. Duri, *a.g.e.*, s.287.

meclisine geniş haklar tanınmasını öngörmekteydi. Vilayet genel meclisini valiye karşı güçlendirmeyi hedefleyen⁴⁴² bu programa göre genel meclis karar almak, mahalli konularda düzenlemeler yapmak, endüstri, ziraat gibi alanlarda şirketler kurmak, imtiyazlar vermek, vali hakkında soruşturma açarak gerektiği durumlarda görevinden azletmek, bütçe hazırlamak, bölge dahilindeki madenleri işletmek ve bunlar hakkında imtiyazlar vermek, vilayet dahilinde ticaret odası ve borsa kurmak gibi vilayetin dahili meselelerinde geniş yetkilere sahip olacaktı. Vilayet genel meclisi ayrıca bölgedeki askeri yapı hakkında da söz sahibi olacaktı. Programa göre genel meclis vilayet dahilinde jandarma ve polis sayısını arttırmak, gerekli gördüğü takdirde askeri karakollar kurmak hakkını elinde tutacak ve ayrıca vergi toplama konusunda da söz sahibi olacaktı. Vilayet genel meclisi dört seneliğine görev yapmak üzere kendi içerisinde bir komite seçecek ve bu komite alınan kararların icrasını denetlemek, vilayet genel meclisini olağanüstü toplantıya çağırarak ve genel meclisin toplantı halinde olmadığı zamanlarda acil meselelerle meşgul olmak gibi işlerle yükümlü olacaktı. Basra Islah Cemiyeti programı, vilayetteki toprak mülkiyeti üzerindeki kontrol hakkını da vilayet genel meclisine vermektedir. Nitekim tapuya bağlanmış olan araziler ile Miri arazilerin kontrolü vilayet genel meclisine geçecek ve meclis istediği takdirde bu arazilerin satışına, üzerinde inşaat yapılmasına veya boş arazilerin aşiretler arasında paylaşılmasına karar verebilecekti. Ayrıca vilayet dahilindeki tüm İslami vakıfların idaresi de bu genel meclisin elinde olacak ve elde edilen kar bölgede eğitimin geliştirilmesi için harcanacaktı.

Basra Islah Cemiyeti'nin vurgu yaptığı konulardan biri de yerel memurların seçimi idi. Cemiyet programına göre merkezi hükümet, Iraklı ve bölgenin durum ve şartlarına hakim olması koşuluyla valiye direk atama hakkına sahip olacaktı⁴⁴³. Hükümet ayrıca defterdar, kadı, mutasarrıf, gümrük, posta ve telgraf müdürlerini vilayet genel meclisine danıştıktan sonra vali yoluyla atayabilecekti. Tüm bu memurlar ve vali Arapçaya vakıf olmak zorundaydı. Diğer vilayet memurları ise genel meclis veya ona bağlı komitenin kararına uygun olarak vali tarafından seçilecek ve yerel dile vakıf olacaklardı. Tüm atamalar İstanbul'a haber verilecek ve kırk gün içerisinde aksi yönde bir irade çıkarılmadığı takdirde kabul edilmiş sayılacaktı. Vilayet memurları hakkında soruşturma açma kararının da genel meclise bırakılmasını öngören program vilayet genel meclisi üyelerinin üçte ikisinin oyuyla valinin azledilebilmesini mümkün kılmaktaydı.

⁴⁴² Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, s.43.

⁴⁴³ Bu Beyrut Islah Cemiyeti ve Osmanlı Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin programlarında olmayan bir ibareydi. Valinin Irak'tan seçilmesine dair olan maddenin programa yerleştirilmesini Seyyid Talib'in bölgedeki nüfuzuna olan güvenine bağlamak mümkündür. Nitekim Talib el-Nakib Basra'nın neredeyse tek hakimi durumunda olduğu gibi Basra vilayetini çevreleyen Kuveyt'in ve Muhammara'nın Şeyhleri Mübarek el-Sabah ve Hazal Han ile de sıkı ilişkilere sahipti. Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, s.42.

Program, vilayet dahilindeki vergilerin bir kısmının merkez tarafından kullanılmasını geri kalanların ise vilayete ait olup vilayet dahilinde kullanımını öngörmekteydi. Vilayet dahilinde bir temyiz mahkemesi kurulmasını ve resmi dairelerde Arapça'nın resmi dil olarak tanınmasını da içeren Basra Islah Cemiyeti programı ayrıca hukukun şeri esaslara göre tayin edilmesi lüzumuna vurgu yapılmaktaydı. Vilayet genel meclisi kararlarının tüm mahkemelerde esas alınmasına vurgu yapan program ayrıca mahkemeleri ve adli memurları teftiş etmek için Arapça bilen ve bölgenin geleneklerine vakıf şahısların istihdamını da önermekteydi.

Cemiyetin hazırladığı programda vatandaşların askeri yükümlülüklerine de yer verilmişti. Barış zamanında fertlerin askerlik görevini buldukları vilayet dahilinde icra etmeleri fakat savaş zamanında devletin herhangi bir parçasına gönderilebilmelerini içeren programda ayrıca Arap zabitlerin halk ile asker arasında meydana gelebilecek olan yanlış anlamaları önlemek üzere kendi vilayetlerinde istihdam edilmeleri yer almaktaydı. Türkçe eğitim de göz ardı edilmeksizin okullarda eğitimin Arapça yapılmasını öngören cemiyet programı ayrıca vilayet işlemlerinde bürokrasinin azaltılması gereğine vurgu yapmaktaydı. Basra Islah Cemiyeti'nin programının son madde ise Müslüman kadınlar arasında fahişeliğin önlenmesine dairdi⁴⁴⁴.

Basra Islah Cemiyeti'nin programı 1913 Paris Kongresi'nde dile getirilen ıslah talepleriyle örtüşmekle birlikte bu programın söz konusu taleplerin ötesine geçtiğini ifade etmek mümkündür⁴⁴⁵. Nitekim valinin eşrafın hakim olduğu vilayet genel meclisi tarafından azledilbilmesini içeren madde bu duruma verilebilecek en güzel örneklerden biridir. Kaldı ki Paris Kongresi akabinde Araplarla anlaşmaya varmış ve çeşitli ıslahat maddelerini uygulamaya koymuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu maddelerden fazlasını kabul etmesi çok da olanaklı değildi. Nitekim İngiltere'nin Basra konsolosu Crow da, Basra Islah Cemiyeti'nin taleplerini değerlendirirken ıslah taraftarlarının en çok önem attığı noktaların İttihat ve Terakki hükümetinin en az taviz verebileceği noktalar olduğunu altını çizmişti⁴⁴⁶.

Ammare mutasarrıfı Sırrı Bey "el-Düstur" gazetesinde yer alan bu haberlerden Dâhiliye Nezareti'ni haberdar etmiş ve Basra Islah Cemiyeti'nin programını değerlendirmişti. Sırrı Bey, layıhanın yazım tarzından programı kaleme alanların hukuk ve siyaset bilimi ile

⁴⁴⁴ Basra Islah Cemiyeti programının tam metni için bkz. TNA, FO 424-240, no.13, Programme of the Basra Reform Committee.

⁴⁴⁵ Buna rağmen İngiltere'nin İstanbul sefiri Marling, Basra Islah Cemiyeti programının temelinde yatan eğilimin Osmanlı devletinden ayrılmak değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olan nefretten kaynaklandığını ifade etmişti. TNA, FO 424-240, no.13, Mr. Marling to Sir Edward Grey.

⁴⁴⁶ Crow ayrıca yabancılara Irak'ta imtiyaz verilmemesine dair maddeye de atıfta bulunmuş ve hükümet memurlarının oluşturduğu küçük bir şoven grup dışında kamuoyunun Irak'ın yabancı himayesi altında gelişmesine itirazı olmadığına dair kanaatini belirtmişti. TNA, FO 424-240, no.13, Consul Crow to Mr. Marling.

"zerre kadar" ilgilenmemiş olduklarını ima ederek bunların imtiyazlı eyaletlerle ilgili muameleyi "yalnızca ağızdan öğrenmiş olduklarını" ifade etmişti⁴⁴⁷. Ammare mutasarrıfından alınan bu istihbarat üzerine nezaret, Basra vilayetinden konu hakkında bilgi istemişti⁴⁴⁸. Dâhiliye Nezareti ayrıca daha önce "el-Düstur" gazetesinin kapatılmasına yönelik yapılan başvuru sonucunun da kendisine iletilmesini talep etmişti⁴⁴⁹. Vali vekili İzzet Bey, nezarete gönderdiği cevapta "el-Düsür" gazetesi sorumlu müdürünün muhakeme neticesinde hükümete ve vükela Talat Bey'e hakaretten para cezasına çarptırıldığını ifade etmiş ve nezarete gazetenin kapatılmasının gerekli olup olmadığını sormuştu⁴⁵⁰. Dâhiliye Nezareti'nden gazetenin kapatılması yönünde verilen karar üzerine de gazete 1 Eylül 1913 tarihinde tatil edilmişti⁴⁵¹. Nezaret ayrıca Seyyid Talib'in söz konusu beyannamesinin halkı hükümet aleyhinde tahrik edici içeriğe sahip olması nedeniyle, ceza kanununun gerekli maddeleri uyarınca kendisi hakkında derhal kanuni takibat yapılmasını ve "el-Düstur" gazetesi sorumlu müdürü hakkında da yeni bir cezai takibata başlanmasını vilayetten talep etmişti⁴⁵².

"el-Düstur" gazetesinin tatil edilmesine yol açan makalenin aynısı bundan bir süre sonra da Şam'da neşredilen "el-Muktebes" gazetesinde yayınlanmış ve makalenin sonunda "Basra Seyyidi'nin beyânâtı üzerine kendisini câmi'a-a-ı mukaddese-i Osmâniyeden hurûc ile ithâm edecek kimse tasavvur edilemez. Belki erbâb-ı ağrâz kimseler" ifadelerine yer verilmişti⁴⁵³. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Suriye vilayetinden matbuat kanununa uygun olarak "el-Muktebes" gazetesinin hemen tatil edilerek sorumlu müdürü aleyhinde adli takibat yapılmasını talep etmişti⁴⁵⁴. Suriye valisi Arifi Bey, cevabında söz konusu makalenin kendisinin vilayet haricinde olduğu bir sırada neşredildiğini ifade etmiş ve gazetenin derhal tatil edildiğini ve aleyhine dava açıldığını belirtmişti. Bu konuda vali tarafından müdde-i umumiye tezkere yazılmasına rağmen, Suriye vilayetinde de, Basra'daki duruma benzer şekilde yüksek mertebedeki adli memurların adem-i merkezîyetçilik talebini savunanlarla ittifak halinde olmaları nedeniyle bu tarz suçlarla yargılananların ya beraatine karar verilerek hemen tahliye edilmekte veya olayda sorumluluğu olmadığı gerekçesiyle cezalarında indirim

⁴⁴⁷ BOA, *DH.SYS* 117-2, Lef 45. Ayrıca Acemi es-Sadun da merkeze bir telgraf göndererek gazetenin yayınlarını eleştirmişti. *Aynı vesika*, Lef 16-17.

⁴⁴⁸ *Aynı vesika*, Lef 34.

⁴⁴⁹ *Aynı vesika*, Lef 43. Nitekim gazetede daha önce de Seyyid Talib için "Umman ve Maskat hâkimi" ünvanı kullanılmış ve bu durum hükümette rahatsızlığa yol açmıştı. BOA, *DH.SYS* 25-107.

⁴⁵⁰ BOA, *DH.SYS* 117-2, Lef 47.

⁴⁵¹ *Aynı vesika*, Lef 46 ve 48. "el-Düstur" gazetesi bunun akabinde yayın hayatına "Sada-yı Düstur" adı ile devam etmiştir. Hüseyin Hadi eş-Şellah, *a.g.e.*, s.307.

⁴⁵² BOA, *DH.SYS* 117-2, Lef 33.

⁴⁵³ *Aynı vesika*, Lef 10.

⁴⁵⁴ *Aynı vesika*, Lef 15. "el-Muktebes" gazetesi ve Arap entellektüel hayatındaki yeri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Samir M. Seikaly, "Damascene Intellectual Life in the Opening Years of the 20th Century: Muhammad Kurd 'Ali and Al-Muqtabas", *Intellectual Life in the Arab East: 1890-1939*, ss.125-153.

yapılmaktaydı. Suriye valisi Arifi Bey de bu durumun altını çizmiş ve Dâhiliye Nezareti'nden bu adli memurların hemen azledilerek tarafsız müdde-i umumi ve mahkeme reisleri atanması talep etmişti⁴⁵⁵. Nezaret de durumu derhal Adliye Nezareti'ne iletti. Seyyid Talib'in bu beyanatının müslümanlar arasına nifak sokara kan dökülmesine yol açacak mahiyette olduğunun altını çizen Dâhiliye, bu tarz bir yazıyı yayımlayan gazete hakkında kanun dairesinde muamele yapılması konusunda adliye memurlarının davranışı nedeniyle mütereddid kalınmasının iç siyasete ve asayişe olumsuz tesir edeceğini ifade etmişti. Bu mahzurların altını çizen Dâhiliye, söz konusu adli memurların bir an önce azilleriyle yerlerine "şayân-ı itimâd" şahısların atanmasını talep etmişti⁴⁵⁶.

Suriye'de yaşanan gelişmelerle eşzamanlı olarak Basra vali vekili İzzet Bey, Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndermişti. İzzet Bey, bu beyannamelerin halk üzerinde tesiri olmadığını fakat yine de bu durumun tekrar etmemesi için gerekli tedbirlerin alınmış olduğunu vurgulayarak cemiyetin üyelerinin tespit edilmiş olduğunu belirtmişti. Vali vekili İzzet Bey, "ahâli üzerinde hiçbir te'sîr göstermediğinden hâiz-i ehemmiyet olmayan" bu beyanname hakkında tahkikatın derinleştirilmesine gerek görülmediğini ifade etmişti⁴⁵⁷. İzzet Bey bundan bir kaç gün sonra da Seyyid Talib'e "el-Muktebes" gazetesinde de yayınlanan beyannameyi tekzib etmesi konusunda girişimde bulunmuştu⁴⁵⁸. Seyyid Talib de bunun üzerine nezarete bir telgraf göndermişti. Seyyid Talib, kendi imzası ile "el-Muktebes" gazetesinde yayınlanmış olan beyannamenin kendisi tarafından gönderilmediğini iddia etmiş ve kendisinin yalnızca İstanbul gazetelerinde aleyhinde yayınlanan makalelere karşı müdafaa amacıyla mahalli gazetelerden birinde bir beyanname neşrettiğini ifade etmişti⁴⁵⁹. Bu beyannamenin hiçbir harf ve ibaresinin kendisinin devlete bağlılığını "zerre kadar" ihlal etmediğini de savunan Talib el-Nakib, bunun nedenini ise "Osmânlı doğdum, Osmânlı olmağa 'azmim kat'î ve lâ yetegayyerdir" cümlesiyle açıklamıştı. Necid mutasarrıflığında bulunduğu dönem gerçekleştirdiği faaliyetlerinden bahseden Seyyid Talib, bu noktada

⁴⁵⁵ BOA, *DH.SYS* 117-2, Lef 14.

⁴⁵⁶ *Aynı vesika*, Lef 9. "el-Muktebes" gazetesinin tatili üzerine Suriye eşrafından Şekeri el-Asli tarafından Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e bir telgraf gönderilmiş ve gazetenin kapatılmasının Araplara karşı gösterildiği iddia edilen iyi niyetle örtüşmediği belirtilmişti. "Bağımsız ve 'adâletli" Suriye mahkemelerinin kararı neticesinde gazete sorumlu müdürünün beraat ettiği vurgulanan telgrafta gerekli ıslahatın ciddi bir suretle tatbik edildiği böyle bir zamanda hükümetin icraatlarının göstergesi olacak şekilde gazetenin yeniden faaliyete geçmesine izin verilmesi talep edilmişti. Nezaret ise hükümetin ıslah konusunda gösterdiği iyi niyete rağmen "el-Muktebes" gazetesinin bu tarz bir beyannameyi neşretmesini halkı hükümet aleyhine ve anasını birbirine karşı kışkırtmaktan başka şekilde yorumlamanın mümkün olmadığını belirtmiş ve hükümetin bu tarz hareketlere karşı kanuni takibatta bulunmasının son derece doğal olduğunun da altını çizmişti. BOA, *DH.KMS* 1-12, Lef 1-3. Zaten Dâhiliye Nezareti'nin bu cevabının üzerinden çok geçmeden gazetenin sahibi para ve bir ay hapis cezası ile cezalandırılmıştı. BOA, *DH.SYS* 117-2, Lef 13.

⁴⁵⁷ *Aynı vesika*, Lef 6.

⁴⁵⁸ *Aynı vesika*, Lef 1.

⁴⁵⁹ *Aynı vesika*, Lef 4.

hükümete olan sadakatının sicili ile de sabit olduğunu ifade etmiş ve hatta son dönemde Harbiye ianesi için yüklü bir meblağ toplamış olduğunu da hatırlatmıştı⁴⁶⁰. Seyyid Talib hükümete olan bağlılığını ifade eden şu sözlerle telgrafına son vermişti:

"Şeref-i haysiyetim 'izzet-i nefis ve menâfi'-i umûmiyemiz gözedilmemekle yalnız Basra değil umûm 'Irak pîş-dârı olduğum halde vilâyât-ı şâhâneye numûne-i emsâl olacak sûrette sadakatten zerrece inhirâf etmemekle berâber bir ferdi kalmayınca kadar hükûmete izhâr-ı hizmet-i mu'avenetten geri durulmayacağını emsâliyle te'mînen 'arz eylerim"⁴⁶¹.

Talib Bey'in bu telgrafı üzerine İzzet Bey Dâhiliye Nezareti'ne Basra'da göreve başladığından beri Seyyid Talib'in usul ve adalete aykırı hiçbir hal ve hareketine şahit olmadığını ifade etmiş ve verdiği bu cevapla da kendisi hakkında öne sürülen iddiaların aldatmaca olduğunun anlaşıldığını iddia etmişti. Bu gibi muamelelerin Seyyid Talib'i rencide ettiğini ve bu yüzden kendisinin hükümetle arasının açıldığını da ifade eden İzzet Bey, bunun sonucu olarak kendisinin Necid meselesinde⁴⁶² hükümetin kendisinden talep ettiği görevi kabul etmede tereddüd yaşadığının altını çizmişti. Basra vali vekili ayrıca hükümet nezdinde Seyyid Talib'e karşı oluşan güvensizliğin aşılması durumunda Talib Bey'in kendisine verilecek çeşitli görevlerde yararlılık gösterebileceğini ve hatta böylece yaklaşmakta olan seçimler için de vatanın menfaatlerine uygun bir şekilde çalışmasına müsait bir zeminin de oluşabileceğini vurgulamış⁴⁶³ ve bir anlamda Seyyid Talib'in hükümet lehine döndürülerek çeşitli amaçlarla kullanılması olasılığına dikkat çekmişti.

Basra vali vekili İzzet Bey, bundan yaklaşık bir hafta sonra Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf daha göndermişti. İzzet Bey, öteden beri adem-i merkeziyet talepleri hususunda başı çeken Basra ahalisinin bir kaç gün önce yine bu konuda bir mazbata hazırladıklarını belirterek ahali mazbatayı telgrafhaneye teslim etmek üzereyken Seyyid Talib'in girişimleri neticesinde bu mazbatanın geri aldırıldığını iddia etmişti. Basralıların senelerden beri besledikleri bu fikirden bu şekilde vazgeçmiş olduklarını savunan vali vekili, Seyyid Talib'in bu meselede

⁴⁶⁰ Gerçekten de Seyyid Talib Kasım 1912'de Basra'daki iane-i harbiye komisyonu başkanlığına atanmış ve Talib Bey vasıtasıyla Basra, Kuveyt, Bahreyn, Lince ve Umman'dan yüklü miktarda iane toplanmıştı. BOA, *İ.MBH* 10-1331.Z.007; BOA, *İ.MBH* 11-1331.S.016. Seyyid Talib ayrıca çeşitli zamanlarda Trablusgarb savaşı ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti için de iane toplamak üzere hükümete yardımda bulunmuştu. Tevfik Ali Berru, *a.g.e.*, s.389.

⁴⁶¹ BOA, *DH.SYS* 117-2, Lef 5.

⁴⁶² Nitekim Necid mutasarrıflığına bağlı Ahsa bölgesi Mayıs 1913'te İbn-i Suud tarafından işgal edilmiştir. Her ne kadar Necid meselesinin çözümünde askeri önlemler gündeme gelmişse de Osmanlı hükümeti böyle nazik bir dönemde alınacak askeri önlemleri yerinde görmemiş ve idari yöntemlere başvurmaya karar vermişti. İşte bu fikirden hareketle hükümet İbn-i Suud'u Ahsa'ya mutasarrıf yaparak sorunu çözme yoluna gitmiş ve bu konuda İbn-i Suudla görüşmelerde bulunmak için Basra valisi Süleyman Şefik Paşa'yı görevlendirmişti. Hükümet işte bu noktada, İbn-i Suud'un Ahsa'yı işgal etmesi hususunda teşviklerde bulunduğu bilinen ve İbn-i Suud'la yakın ilişkide olan Seyyid Talib'in de hükümet lehinde aracılık görevlerinde bulunmasını istemekteydi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, ss.195-238.

⁴⁶³ BOA, *DH.SYS* 117-2, Lef 4.

dahi gösterdiği sadakat ve yardımın takdire şayan olduğunu ifade etmişti. Hatta İzzet Bey'in kendisiyle yaptığı müzakere neticesinde Seyyid Talib, adem-i merkeziyet talebinde bulunan Bağdad ve Musullularını da sükunete davet ve davalarından feragat için yardım edeceğine dair vali vekiline söz vermişti. Bunun üzerine İzzet Bey, böyle nazik ve önemli bir meselede dahi sadakat ve sebatını muhafaza eden Seyyid Talib'den ileride devlet işlerinde ve özellikle de seçimlerde yararlılık beklemenin tabii olduğunu tekrarlamış ve nezaret tarafından izin verildiği takdirde Irak ve belki Suriye'de hükümete yönelik muhalefet kalmayacağına dair ümitvar olduğunu ifade etmişti⁴⁶⁴.

Basra vali vekili İzzet Bey, Seyyid Talib'i hükümetin gözünde olumlamak adına Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf daha göndermişti. Bu telgrafta İzzet Bey, bir müddetten beri "sadâkât perdesi altında" resmi makamları işgal etmekte olan Acemi es-Sadun'un Seyyid Talib'e gönderdiğini iddia ettiği bir mektubu merkeze takdim etmişti. Acem el-Mansur imzalı mektupta Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayeti akabinde taraflar arasında yapılan barış anlaşması imzalandığı ve buna binaen Acemi Bey'in ikamet yerine dönmüş olduğu hatırlatılıyor ve taraflar arasındaki bu barışın devam ettiğinin altı çiziliyordu⁴⁶⁵. İzzet Bey tarafından gönderilen mektuba göre Acemi Bey, Seyyid Talib'in emrinde olduğunu ifade etmekte ve kendisinin önderlik ettiği Basra Islah Cemiyeti'nin programını desteklediğini vurgulamaktaydı⁴⁶⁶.

Basra vali vekili İzzet Bey'in doğruluğu şüpheli istihbaratlarla Seyyid Talib ile hükümet arasında bir ittifak yaratmaya çalıştığı esnada 1914 Ocak ayında Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılması ile birlikte durulmuş olan Basra ahvali yeniden karışmaya başlamıştı. Nitekim seçimlerde Basra'dan mebus seçilen Abdullah Saib Efendi'nin Bağdad mahkemesinin aldığı karar doğrultusunda mebusluğunun düşmesi gündeme gelmiş ve bu durum üzerine Basra'daki tartışmalar yeniden alevlenmişti. Bu gelişmenin haber alınması üzerine Basra mebusları Ruhi, Abdürrezak ve Süleyman Feyzi, eşraftan Sanizâde Ahmed, Hızırizâde Kasım, Hızırizâde Abdülcebbar, Abdülvahidzâde Mahmud, Abdülvahidzâde Abdülkadir, Başayanzâde Abdullah, dava vekili Ömer Fevzi, "umûm nâmına belediye reisi Sâlih" gibi isimler ile bir çok müllak ve tüccarın imzasını taşıyan bir şikâyet telgrafi merkeze gönderilmişti. Başında Necati Bey'in bulunduğu Bağdad adliyesinin Abdullah Saib'e karşı

⁴⁶⁴ BOA, *DH.KMS* 63-43, Lef 1.

⁴⁶⁵ BOA, *DH.KMS* 63-37, Lef 1.

⁴⁶⁶ *Aynı vesika*, Lef 2. İzzet Bey'in Acemi es-Sadun'la ilgili öne sürdüğü iddialarla eşzamanlı olarak Acemi Bey de merkeze İzzet Bey aleyhinde telgraflar göndermekteydi. Nitekim Acemi es-Sadun Eylül 1913 tarihli bir telgrafında Basra vali vekilinin şahsi menfaat temin etmek amacıyla Seyyid Talib ile işbirliği yaptığını ifade etmiş ve daha ayrıntılı bir arızasının da Başayanzâde Şeyh Salih vasıtasıyla merkeze ulaştırılacağını belirtmişti. BOA, *DH.KMS* 63-48, Lef 2.

"garâzkâr" bir tutumda bulunduğu iddia edilen telgrafta, Necati Bey hakkında aylardır Basra ahalisi tarafından yapılan şikâyet ve "feryât"ların dikkate alınması talep edilmekte ve nefreti körükleyici ve güven kırıcı bu durumun giderilmesi istenmekteydi⁴⁶⁷.

Bundan bir kaç hafta sonra Şubat 1914'te merkeze aynı mealde bir telgraf daha ulaşmıştı. Nezaretlerin yanı sıra İkdâm ve Peyam gazetelerine de gönderilen bu mazbata eşraftan "umûm vatandaşlar nâmına Nakîbzâde Tâlib", Abdülvahidzâde Mahmud, Nakibzâde Yusuf, Başayanzâde Abdullah, Züheyrzâde Abdullah, Abdülvahidzâde Abdülkadir, Namezâde Mahmud, Namezâde Abdürrezak, Basra belediye reisi Salih, Ebu'l-hasib belediye reisi Ahmed, dava vekili Ömer Fevzi gibi önemli isimler ile bir çok meclis-i idare azası, ulema, ketebe, tüccar ve müllakın imzasını taşımaktaydı. Bu telgraf aslında Tan gazetesinde Basra ahalisinin yabancı bir devletin himayesine girerek bu devletin bayrağını çekmiş olduğuna dair çıkan habere bir tepki olarak gönderilmiş fakat bu haberle birlikte aylardır Basra kamuoyunu meşgul eden meselelerle ilgili olarak Basra "ahâlisinin" tepkisi de dile getirilmişti. Telgrafta her ne kadar hükümetten zulüm görmüş olsalar da Osmanlı devletinden ayrılma gibi bir durumun asla söz konusu olamayacağı vurgulanarak Basra halkının devlete bağlılığını ifade etmek için şu cümlelere yer verilmişti:

"Osmânlı doğmuş, Osmânlı nâm-ı mübecceli ile yaşamış, Osmânlı toprağının bir karış yerini hayâtımızdan 'azîz bilmiş tanımış olduğumuz hâlde bu gibi desâise, hıyânete, ihânete tenezzülden 'azâde bulunan biz Basralılar böyle bir alçaklığı bir türlü kabul (edemiyoruz)"⁴⁶⁸.

İmza sahipleri uydurmadan ibaret olan böyle söylentilere inanılmamasını talep ederek "Basra halkının bütün sermâyesinin sadâkâten ibâret olduğunu" belirtmişti. Bazı akılsızların iftiralarına, tahammül edilemez zulümlerine rağmen Basralıların devlete sadakatten asla vazgeçmeyeceklerinin altı çizilen telgrafta, Basra'nın sadakat hususunda her vilayetten "fersah fersah" ileride olduğu da belirtiliyor ve buna rağmen vilayet ahalisinin aylardır alelade vatandaşlara bile layık görülmeyen "gazab ve şiddete" maruz kaldığı iddia ediliyordu. Bunun akabinde telgraf aylardır Basra'da yaşanan gerginliklere vurgu yaparak bir nevi eşrafın ve Seyyid Talib'in olaylara bakış açısını yansıtıyordu. Sabık Basra jandarma kumandanı Akif Bey ile Bağdad istinaf reisi Necati Bey'e atıfta bulunulan telgrafta, bu isimler gibi çıkarlarını "memleketin helâkında" arayan şahısların iftiralarına maruz kaldıklarını ve sorgusuz sualsiz devlet tarafından kendilerine zulüm edildiğini ifade eden imza sahipleri, yine de devlete sebat ve itaatlerinin devam etmiş olduğunun altını çizmişti. Telgrafta Necati Bey'in soruşturması neticesinde görevlerinden azledilen memurlara da gönderme yapılmakta ve vilayet dahilindeki

⁴⁶⁷ BOA, DH.SYS 120-1, Lef 151.

⁴⁶⁸ BOA, DH.KMS 10-19, Lef 2.

gerçeklere aykırı bu karalamayı tasdik eden "alçak" memurların görevde kaldığı, gerçekleri ortaya çıkarmaya çalışanların ise tasfiye edildiği iddia edilmekteydi. Buna rağmen yeminlerini bozmayarak ecdadlarından kendilerine miras kalan sadakatleri nedeniyle hükümetin adaletini beklediklerini ve umutsuzluk içerisinde hal-i hazırda kadar yuvarlandıklarını belirten telgraf sahipleri bunun akabinde Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayetine atıfta bulunmaktaydı. "Cânîler bile müstagrık-ı merhâmet oldular, biz o haktan mahrûm olduk" ifadesiyle asıl suçlular yerine Basralıların zanlı konuma düşürüldüğü vurgulanan telgrafta, bu durum devam ettikçe baba-oğul arasında hoşnutsuzluğun devam edeceği ifade edilmiş⁴⁶⁹ fakat gene de bunun Basra ahalisinin devlete olan bağlılığına asla halel getirmeyeceğinin altı çizilmişti⁴⁷⁰.

Basra eşraf ve ahalisinin imzasını taşıyan ve bir anlamda hükümetle bir iç hesaplaşma olarak da algılanabilecek olan bu mazbata üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Basra ahalisi adına Seyyid Talib'e Basralıların devlete ve memlekete olan sadakatlerinden zaten şüphe duyulmadığını ifade etmiş ve bölge ahalisinin şikâyetlerinin göz önünde bulundurulacağını belirtmişti⁴⁷¹. Nezaretten gelen bu yazı üzerine Seyyid Talib de merkeze bir telgraf göndererek Basra ahalisinin ömürleri yettikçe Osmanlı devletine sadakatten feragat etmeyeceklerini ateşli bir üslupla ifade etmişti⁴⁷². Bundan bir kaç gün sonra Talib Bey, Dâhiliye Nazırına bir telgraf daha göndermiş ve nezaretin emirlerinin halka tebliğ edildiğini bildirmişti. Tüm bu şikâyetlerin asıl nedeninin Bağdad adliyesinin yanlı tutumundan kaynaklandığını savunan Seyyid Talib, Talat Paşa'dan adliyenin sürekli tekrar eden bu tavrına müdahale edilmesini talep etmişti⁴⁷³. Talib Bey, bundan bir kaç gün sonra Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf daha göndermiş ve hükümete olan bağlılığını şu ifadelerle dile getirmişti:

"Hayâtımı, istikbâlimi, 'amâlimi Hükûmet-i Seniyye'nin şeref-i nâmûsuna tevdi' ve hiçbir emel ve mükâfât mukâbilinde olmayarak ve hükûmet-i mu'azzama-ı matbû'amun bir 'abîd-i matbû'-ı münkadî olarak cân siperâne her bir hizmete hazır ve o yolda vakf-ı vücûd ettiğimi müftehirâne 'arz ederim".

Bu cümlelerin akabinde Bağdad adliyesinin Basra mebusu Abdullah Saib Bey hakkında verdiği kararı hatırlatan Seyyid Talib, Saib Bey'i hıyanetle suçlayan bu kararın insaf ve adalete aykırı olduğunu belirtmiş ve bu muameleye bir son verilmesini talep etmişti⁴⁷⁴. Seyyid Talib'in bu telgrafı üzerine Dâhiliye Nezareti, Basra vilayetine bir yazı göndererek

⁴⁶⁹ Aynı vesika, Lef 3.

⁴⁷⁰ Aynı vesika, Lef 4.

⁴⁷¹ Aynı vesika, Lef 1.

⁴⁷² Aynı vesika, Lef 7.

⁴⁷³ Aynı vesika, Lef 20.

⁴⁷⁴ Aynı vesika, Lef 23.

Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayetine ait davanın başka bir mahale aktarılmış olduğunu hatırlatmıştı. Nezaret, hükümetin Basra ahalisine karşı hiçbir kötü zan veya bakışı olmadığını ifade etmiş ve bu gibi kuruntulardan vazgeçilerek devlete güvenin yeniden tesisi gereğinin halka izah edilmesini istemişti⁴⁷⁵.

Basra'da kaleme alınan mazbata merkezle vilayet arasında bu tarz bir telgraf trafiğine neden olurken vilayet dahilinde de yankı bulmuş ve mazbata aleyhine tepkiler gecikmemişti. Mazbata hakkında Zübeyr eşrafından Muhammed el-Asımi ve Abdülmuhsin el-Züheyr gibi isimlerin de imzasının bulunduğu bir telgraf Sadaret'e ulaşmıştı. Söz konusu mazbatanın Seyyid Talib'in silahlı adamları vasıtasıyla zavallı Basra ahalisine kurşun korkusuyla düzenletildiğini belirten Zübeyr eşrafı, vilayete adil ve kanunlara bağlı bir vali gönderilmesini talep etmekteydi⁴⁷⁶.

Zübeyr eşrafı ile eşzamanlı olarak Acemi es-Sadun da merkeze bu konuda bir telgraf göndermişti. Acemi Bey, Basra vali vekili İzzet Bey'den gördüğü müsamaha üzerine Seyyid Talib'in günden güne "azgınlaşmakta" olduğunu ifade ederek kendisinin sahip olduğu silahlı çete vasıtasıyla "ahâlinin başına belâ kesildiğini" belirtmişti. Zavallı Basra halkının başları üzerinde gördükleri kurşun belasından ve katledilme korkusundan istemeye istemeye Talib el-Nakib'a boyun eğdiklerini vurgulayan Acemi Bey, ahalideki bu korkunun asıl sebebinin hükümetin bu olaylara karşı birşey yapamaması ve Basra'ya gelen valilerin de bu şahsa boyun eğmeleri olduğunun altını çizmişti. Basra ahalisi adına gönderilen bu mazbatanın da Seyyid Talib'in ahalinin evine silahlı adamlar göndererek tehdit etmesi neticesinde cebren imzalatıldığını ifade eden Acemi es-Sadun, Ferid Bey'in katillerinin serbestçe sokaklarda gezdiğini gören ahalinin Talib Bey'in emirlerini uygulamaya mecbur kaldığına vurgu yapmaktaydı. Acemi Bey'e göre bu sorunun tek çözümü Basra'ya faal bir valinin atanmasıydı⁴⁷⁷. Basra'dan gönderilen mazbataya yönelik tepkiler üzerine Dâhiliye Nezareti, Zübeyr eşrafı ve Acemi es-Sadun'a bir telgraf göndermişti. Bu şahısların sadakat ve hizmetlerinin uzun zamandan beri hükümet tarafından bilindiği ve takdir edildiği belirtilen telgrafta, bundan duyulan memnuniyet dile getirilmişti⁴⁷⁸.

Söz konusu mazbataya tepki gösteren bir diğer isim ise sabık Ammare mebusu Münir Bey'di. Ammare mebusu Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir telgraf göndermiş ve Basra'dan gönderilen mazbataya atıfta bulunarak "Basra'daki parmakların tesiriyle Irak'ın her dakika

⁴⁷⁵ Aynı vesika, Lef 18-19.

⁴⁷⁶ Aynı vesika, Lef 9.

⁴⁷⁷ Aynı vesika, Lef 10.

⁴⁷⁸ Aynı vesika, Lef 8.

tehlike karşısında kaldığını" ifade etmişti⁴⁷⁹. Münir Bey Basra'da yaşanan olaylar hakkında şu yorumu yapmıştı:

"Esâsen blöf iken külâh kapmak ümidiyle yaygaracılar tarafından hakikât şeklinde gösterilen Basra ahvâli ecnebîlerin entrikalarına müsa'îd sahne teşkil (etmektedir)"⁴⁸⁰.

Münir Bey'in Basra'daki olaylar hakkındaki bu yorumlarına vali vekili İzzet Bey'in tepkisi sert olmuştu. İzzet Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Abdürrezak Münir Bey'in Ammare'de mukataa mültezimlerinden para alarak gayrı resmi yoldan gelir elde ettiğini belirterek kendisinin bu bölgeden uzaklaştırılması gerektiğini savunmuş ve sabık mebus hakkında ağır ithamlarda bulunmuştu. "Bunun ne olduğunu hemşehrileri Bağdad mebusları bilir" ifadesine yer veren vali vekili, böyle bir "alçağın" maruzatının da kendisi ölçüsünde küçük ve vatana zararlı olduğunu iddia etmişti. Münir Bey'in, kendisinin hakkında merkeze yaptığı başvuruların dikkate alınmamasından dolayı "şımararak gemi azıya aldığını" belirten İzzet Bey, sabık mebusun hakkında vaki olan bu şikâyetler nedeniyle Basra ahali hakkında bu tarz karalamalara kalkıştığının altını çizmişti⁴⁸¹.

Gerek Basra vali vekili İzzet Bey'in bu konudaki girişimleri gerekse Seyyid Talib'in bizzat hükümet yetkililerine gönderdiği telgraflar kendisinin merkez ile ilişkilerini normalleştirmesine yetmemişti. Nitekim Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Basra'daki askeri memurların bir çoğunu Seyyid Talib ile yapmış oldukları ittifaka binaen sürgün etmiş, bunun yanı sıra İzzet Bey'i de hem vali vekilliği hem de Basra fırkası kumandanlığı görevlerinden azlederek rütbesini düşürmüştü. Bu gelişmeler üzerine Seyyid Talib, Talat Paşa ile anlaşmaya varmak üzere merkeze yeni bir öneri götürmüştü. Bu öneriyle İzzet Bey'in rütbesinin iade edilmesi, Basra'dan sürgün edilen memurların zarar görmemesinin sağlanması, Basra'nın yerlisi olan memurların yerlerinde kalmalarına müsaade edilmesi ve Basra İslah Cemiyeti'nin reform konusundaki taleplerinin yerine getirilmesi istenmişti. Hükümet, Talib Bey'in ilk üç talebini kabul etmiş, sonuncu isteğin ise kademeli olarak yerine getirilebileceğini ifade etmişti. Bu isteklerin karşılanması neticesinde merkezin Seyyid Talib'den talebi ise Necid sorunu konusunda hükümetle İbn-i Suud arasında aracılık yapmasıydı. Seyyid Talib'in bu öneriyi kabul etmesiyle birlikte uzun süren çatışmanın akabinde merkez ile Seyyid Talib arasında anlaşma sağlanmış ve Seyyid Talib Şubat 1914'te hükümetle aralarındaki yanlış

⁴⁷⁹ Aynı vesika, Lef 15.

⁴⁸⁰ Aynı vesika, Lef 17.

⁴⁸¹ Aynı vesika, Lef 16.

anlaşılmalara giderildiği ve aralarında herhangi bir görüş ayrılığı kalmadığına dair bir bildiri yayınlamıştı⁴⁸².

Seyyid Talib ve İttihat ve Terakki hükümetinin ilişkilerinin normalleşmesinin akabinde, İzzet Bey'in de daha önce teklif etmiş olduğu üzere, Talib Bey'in Necid meselesinde hükümet lehine aracılıkta bulunmasına karar verilmişti. Zaten Talib Bey de, Şeyh Hazal ve Mübarek el-Sabah ile birlikte bu görev için hazır bulunduğunu defalarca dile getirmişti. Aslında bu kararın alınmasında en önemli etkenlerden biri de dönemin Bağdad valisi Cavid Paşa'nın bu konudaki ısrarıydı. Nitekim Cavid Paşa, bu işin üstesinden ancak Talib Bey'in gelebileceğini konusundaki görüşünü ifade etmiş ve hükümet de Cavid Paşa'nın isteğini yerinde bularak Nisan ayı başında Seyyid Talib'in Necid meselesinde görevlendirilmesine karar vermişti⁴⁸³. İbn-i Suud'la yürütülen müzakereler Haziran ayı sonlarında neticelenmişti. Seyyid Talib'in bu müzakerelerdeki başarılı tutumu nedeniyle Basra valisi Süleyman Şefik Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne Talib Bey'in Mısır Komiserliği veya Tahran Sefareti'ne atanmasını tavsiye etmişti⁴⁸⁴. Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Seyyid Talib'e sefirlik, Meclis-i Ayan azalığı ve Basra valiliği görevlerinden birini seçmesini teklif etmişti⁴⁸⁵. Aslında Basra valiliğinin Talib Bey'e teklif edilmesinin bir nedeni de Necid meselesinin çözümünün akabinde Basra valiliğine yeniden atama yapılmasının gündeme gelmiş olmasıydı⁴⁸⁶. Bu teklifler arasından Seyyid Talib, Basra'da nüfuzunu daha da arttıracak ve kendisini bölgeden ayrılmak zorunda bırakmayacak olan valilik görevini tercih etmişti⁴⁸⁷.

⁴⁸² Tauber, *a.g.e.*, ss.168-169. TNA, FO 424-251, no.298, Sir L. Mallet to Sir Edward Grey. Kimi kaynaklarda Seyyid Talib'in hükümetle uzlaşması farklı şekilde hikaye edilmektedir. Buna göre Seyyid Talib 1914 senesinde Kuveyt'te Mekke şerifi Hüseyin, İbn-i Suud, İbn-i Reşid, Acemi es-Sadun, Mübarek el-Sabah'ın katılacağı toplantı düzenlemeye karar vermişti. Her ne kadar taraflar arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle toplanamasa da bu toplantı Enver Paşa'yı Seyyid Talib'le anlaşmaya zorlamıştı. Bu noktada Seyyid Talib'in bölgedeki nüfuzundan yararlanmaya karar veren Enver Paşa, Basra ve Bağdad valilerine Talib Bey'le uzlaşmak için bir formül geliştirmelerini istemiş ve taraflar arasındaki uzlaşma bu şekilde gerçekleşmişti. Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, ss.57-58. Seyyid Talib İttihat ve Terakki hükümeti ile anlaşmaya vardığı bu zaman diliminde aynı zamanda İngilizlerle de görüşmelerde bulunmayı sürdürmekteydi. Nitekim Şubat 1914'de İngiliz yetkililer yaptığı bir mülakat esnasında Seyyid Talib, merkezi hükümete güveni olmadığını ifade etmiş ve hükümete karşı gelişen Arap adem-i merkezî hareketi konusunda İngiltere hükümetinden yardım istemişti. Fakat İngiliz hükümeti'nin Talib Bey'e yanıtı olumsuz olmuş ve muhtelen Seyyid Talib'in Osmanlı merkezi hükümetine yaklaşmasının bir nedeni de bu mülakat olmuştu. Burdett, *a.g.e.*, s.230.

⁴⁸³ Seyyid Talib'in Necid meselesinin çözümü konusundaki faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, ss.202-230. Hükümet her ne kadar Seyyid Talib'i bu göreve tayin etmiş olsa da, kendisine duyulan güvensizlik nedeniyle Necid meselesinin çözümünü yalnızca bir şahsın inisiyatifine bırakmayı uygun görmemişti. Bu nedenle İzzet Bey'in yerine Basra valiliğine tayin edilen Süleyman Şefik Paşa başkanlığında Seyyid Talib, Necid mutasarrıfı Sami Bey ve askeri erkandan Baha Bey'den oluşan bir komisyonu Necid meselesinin çözümü için görevlendirmişti. *Aynı eser*, s.216.

⁴⁸⁴ *Aynı eser*, s.230.

⁴⁸⁵ Bazı kaynaklarda ise bu görevlerin yanı sıra Seyyid Talib'e Bağdad ve Suriye valiliklerinin de teklif edildiği ifade edilmektedir. Mekki Şubeyke, *el-Arab ve 'l-Siyaseti'l-Britaniye fi'l-harbi'l-Alemiye el-Ula*, C.2, Beyrut Tarihsiz, s.56.

⁴⁸⁶ TNA, FO 424-253, no.5, Sir L. Mallet to Sir Edward Grey.

⁴⁸⁷ Tauber, *a.g.m.*, s.19.

Fakat Talib Bey'in Basra valiliğine atanmasının konuşulduğu bu dönem aynı zamanda Seyyid Talib ile Acemi es-Sadun arasındaki gerginliğin doruğa ulaştığı bir zaman dilimi olmuştu. İngiltere'nin İstanbul sefiri Mallet da bu duruma dikkat çekmiş ve böyle bir zamanda Talib Bey'in vali atanmasına dair alınacak bir kararın akıl almaz olduğunu ifade etmişti. Nitekim İstanbul sefirine göre bu durum er ya da geç vilayet dahilinde ciddi problemlerin yaşanmasına neden olacaktı. Sir Mallet'a göre Acemi es-Sadun ve Seyyid Talib'den birini diğerine feda etmekten ziyade, her ikisi üzerinde hakimiyet kurabilecek bir valinin Basra'ya atanması gerekmekteydi⁴⁸⁸.

Gerçekten de Seyyid Talib ile Acemi es-Sadun ve Muhammed Asımi arasındaki ilişkiler Haziran ayı itibariyle gerilmeye başlamıştı. Zira Necid meselesinde Seyyid Talib'le birlikte görev alan Basra valisi Süleyman Şefik Paşa, muhtemelen Talib Bey'in talebiyle Haziran ayında Zübeyr'e askeri kuvvet sevk etmişti⁴⁸⁹. Süleyman Şefik Paşa, Zübeyr'in "işgalinin" akabinde Zübeyr müdüriyetine Şeyh İbrahim'i⁴⁹⁰, belediye riyasetine de Abdülkerim el-Mişi'yi tayin etmişti. Dâhiliye Nezareti ise Süleyman Şefik Paşa'yı Acemi Bey ve taraftarlarının hoş tutulması hususunda uyarılmıştı⁴⁹¹.

Basra valisi Süleyman Şefik Paşa'nın Basra vilayetini idare etmekteki başarısızlığı ve Seyyid Talib ile Acemi Bey arasındaki çatışmayı körükleyerek nazik bir zamanda devletin başına yeni meseleler çıkarması hükümeti Basra için yeni bir vali arayışına yöneltmişti. Seyyid Talib'in adı gündeme gelmesine rağmen Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, bundan daha sonra vazgeçmişti. Talib Bey'in vali olarak atanması yerine, bölgede meydana gelen gelişmeler göz önünde bulundurularak hem Acemi es-Sadun'u hem de Seyyid Talib'i kontrol altında tutabilecek askeri bir valinin atanmasına karar verilmiş⁴⁹² ve böylece Basra valiliğine vekaleten Subhi Bey atanmıştı⁴⁹³.

Aslında Zübeyr kasabasının "işgal" edilmesinin altında yatan bir sebep de I. Dünya Savaşı'nın Ağustos 1914'te patlak vermiş olmasıydı. Savaşın patlak vermesinin ardından

⁴⁸⁸ TNA, FO 424-253, no.16, Sir L. Mallet to Sir Edward Grey.

⁴⁸⁹ Esasında Süleyman Şefik Paşa bundan kısa bir zaman önce Hamed es-Sadun'u Basra'ya davet etmesine rağmen daha sonra Seyyid Talib'in talep ve ısrarı üzerine bu şahsı Basra'dan kovmuş ve taraflar arasındaki husumet de bu olaydan kaynaklanmıştı. Nitekim 13. Kolordu kumandanı Hüsameddin Paşa, Basra valisinin bu davranışı sonucunda ortaya çıkan bu meseleyi "idâresizlik ve tedbirsizlik" olarak nitelendirmişti. BOA, A.VRK 773-68, Lef 2. Süleyman Şefik Paşa, Zübeyr'e yapılan askeri hareketle eşzamanlı olarak merkeze Acemi Bey aleyhinde çeşitli iddialar içeren telgraflar da göndermekteydi. Acemi Bey hakkındaki olumsuz iddialardan bazılarının Basra'da öldürülen sabık Müntefik mutasarrıfı Ferid Bey'e dayandırılması bu iddiaların doğruluğunu tartışılır kılmaktadır. İddiaların tam metni için bkz. BOA, DH.ŞFR 432-65, Lef 1-4.

⁴⁹⁰ Süleyman Feyzi hatıralarında bu atamanın Seyyid Talib'in ricası üzerine yapıldığını ifade etmektedir. Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, s.153.

⁴⁹¹ BOA, A.VRK 790-12, Lef 4.

⁴⁹² TNA, FO 424-253, no.25, Sir L. Mallet to Sir Edward Grey.

⁴⁹³ Muhtemelen yaşanan bu gelişme üzerine Seyyid Talib 8 Haziran tarihinde mebusluk görevinden istifa etmişti. BOA, DH.ŞFR 41-198.

mebusluk görevinden istifa eden Seyyid Talib ile hükümet arasında Basra'da takınılacak tutum konusunda çeşitli haberleşmeler yaşanmıştı. Talib Bey'in Basra'daki nüfuzunun farkında olan hükümet kendisine çeşitli telgraflar göndererek merkezle teşrik-i mesai halinde olmasını tembih etmiş ve kendisinin İngiltere ile olan yakın ilişkilerine gönderme yaparak devletin mevcut tutumunun tarafsızlık olduğunun altını çizmeyi de ihmal etmemişti⁴⁹⁴. Bu noktada savaşın başladığı Ağustos ayından Basra'nın işgal edildiği Kasım ayına kadar hükümet ile Seyyid Talib arasında çeşitli görüşmelerde bulunulmuş ve hükümet Basra'nın elde tutulması için Talib Bey'den faydalanmanın yollarını aramıştır. Taraflar arasında yapılan yazışmalardan anlaşıldığı üzere Seyyid Talib'in de bu konuda istekli olduğunu söylemek mümkündür⁴⁹⁵.

Seyyid Talib Osmanlı hükümeti ile bu konuda işbirliğine hevesli bir tavır takınırken, benzer bir tavır İngiliz hükümetine karşı da göstermekteydi. Nitekim Seyyid Talib Ekim ayında İngilizler'e kendileriyle işbirliği yapmak arzusunda olduğunu bildirmişti. Öncelikle Şeyh Hazal vasıtasıyla bu talebini dile getiren Talib Bey, İngilizlerin Basra'yı işgali durumunda bir ayaklanma çıkararak veya Osmanlı ordusunun gücünü kırarak İngilizlerin burada işini kolaylaştırmayı vaad etmekteydi. Talib Bey'in buna karşılık talebi Mübarek el-Sabah ve Şeyh Hazal'a benzer bir şekilde kendisinin de Basra Emiri ilan edilmesiydi. İngilizler ise kendi çıkarları uğruna her iki tarafa da hizmet edebilecek bir manipülatör olarak gördükleri Seyyid Talib'den istifade edip edemeyecekleri konusunda karar vermekte zorlanmıştı⁴⁹⁶. Bu sırada Seyyid Talib'e Osmanlı hükümetinden İstanbul'a hareket etmesi yolunda bir emir gelmiş ve Talib Bey'in Osmanlı tarafına geçeceğinden endişelenen İngilizler kendisine Basra'da kalması ve İbn-i Suud, Mübarek el-Sabah ve Şeyh Hazal ile işbirliği yapmasını teklif etmişti. Buna karşı İngiltere hükümeti, Seyyid Talib'in hurma bahçelerinin vergiden muafiyetini sağlayacak, kendisini Osmanlı hükümetinden gelecek misillemelere karşı koruyacak ve kendisinin ve Nakib ailesinin bütün ayrıcalıklarının geçerliliğini

⁴⁹⁴ BOA, *DH.ŞFR* 43-234.

⁴⁹⁵ BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî (DH.EUM.KLU)*15-6; BOA, *DH.ŞFR* 443-106. Nitekim Talib Bey, Basra'nın İngilizler tarafından işgal edilmesinden bir ay önce de uhdesine bir askeri kuvvet verilmesini merkezden talep etmişti. BOA, *DH.EUM.4.Şb* 1-11, Lef 1; BOA, *A.VRK* 790-12, Lef 3. Seyyid Talib ayrıca Arap cemiyetleri arasında yapılmış olan bazı gizli yazışmaları da Osmanlı hükümetine göndermişti. Bu yazışmalara bir örnek için bkz. BOA, *DH.ŞFR* 441-89, Lef 1-7.

⁴⁹⁶ Nitekim İngiliz yetkililer Seyyid Talib'i "güvenilmez" olarak nitelemekteydi. Burdett, *a.g.e.*, C.I, s.282. Bunun yanı sıra Seyyid Talib'in talepleri İngiliz yetkililerce "tuhaf ve saçma" olarak nitelendirilmekteydi. "Administration Report for the Arabistan Consulate for the Year 1914", *Persian Gulf Administration Reports (1873-1957)*, C.VII, s.35. Ayrıca I. Dünya Savaşı öncesi İngilizler nezdinde Basra'daki hareketin ciddi anlamda desteklendiğini söylemek çok olası değildir. Zira İngiltere bölgede olası bir bağımsız devlet ihtimaline sıcak bakmamaktaydı. Joseph Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire 1908-1914*, London 1983, s.97. Seyyid Talib ile dönemin İngiliz temsilcisi arasında bu konuda yapılan müzakerelerle ilgili farklı iddialar için bkz. Ali el-Verdi, *Lemhatu İctimaiyye min Tarihi'l-Irak el-Hadis*, C.3, Nefes 1417, ss.106-108.

sağlayacaktı⁴⁹⁷. İngilizlerin yaptığı bu teklif Seyyid Talib için ise tatminkar olmaktan çok uzaktı.

Ekim ayına gelindiğinde Seyyid Talib kendisini çok zor bir durumun içinde bulmuştu. Nitekim İngilizlerle istediği anlaşmaya ulaşamayan Talib Bey hakkında Osmanlı hükümeti de tasfiye kararı vermişti. Bu noktada Talib el-Nakib İngiliz desteği için bir kez daha Şeyh Hazal'a başvurmuş fakat Talib'in isteklerini aşırı bulan Hazal Han, bu teklife pek sıcak bakmamıştı. Tam bu esnada Enver Paşa, Seyyid Talib'den Necid'e giderek İbn-i Suud ve İbn-i Reşid arasındaki anlaşmalılığı gidermesi yolunda talimat göndermişti. Bunun üzerine Seyyid Talib İngilizler'e bir kez daha taleplerini minimize ederek başvurmuştu. İngiliz hakimiyetini altında olacak olan Basra'ya vali olarak atanması talebini dile getiren Seyyid Talib'in bu talebi de reddedilmişti⁴⁹⁸. Bunun üzerine Talib Bey, Basra'yı terk ederek⁴⁹⁹ Kasım ayının ortalarında İngilizlerle görüşmek üzere Kuveyt'e gitmiş fakat Mübarek el-Sabah'ın kendisinin desteklenmesi konusunda İngilizlere olumsuz görüş bildirmesi üzerine bir süre sonra buradan ayrılarak Necid'e gitmişti⁵⁰⁰. Nihayet İngilizler Seyyid Talib'le işbirliği yapılmamasına karar vermiş ve Ocak 1915 tarihinde kendisini Hindistan'a sürgüne göndermişti⁵⁰¹.

İngilizler tarafından sürgüne gönderilmesinin ardından Mayıs ayında Seyyid Talib ve sabık Basra mebusu Abdullah Saib vatana ihanet ve Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayetini azmettirmek iddialarıyla divan-i harbe sevk edilmişlerdi⁵⁰². Saib ve Talib Beyler hakkında görülen dava 14 Kasım 1915 tarihinde neticelenmişti. Bağdad divan-i harb-i örfisi tarafından görülen dava neticesinde Seyyid Talib'in, Ferid ve Bedi Nuri Beyleri adamları vasıtasıyla katletmek, Basra'nın İngilizler'e teslimini kolaylaştırmak ve Londra'da basılan muzır ıslahat

⁴⁹⁷ Wilson, *Review of the Civil Administration of Mesopotamia*, s.2. İngilizler bu vaatlere rağmen Seyyid Talib'e karşı güvensizliklerini sürdürmüşlerdi. Nitekim Seyyid Talib'e sunulan bu vaatlerin yazılı olarak bildirilmemesine özen gösterilmişti. Bunun altında yatan neden ise Seyyid Talib'in kendi sadakatini ispatlamak uğruna verilecek herhangi bir yazılı belgeyi Osmanlı hükümetine sunabileceği endişesiydi. Ghassan Atiyyah, *a.g.e.*, ss.88-90.

⁴⁹⁸ Aynı eser, ss.90-91.

⁴⁹⁹ Kimi kaynaklar Seyyid Talib'in Osmanlılarla işbirliği yapmaması durumunda vatan haini ilan edileceğini düşünerek çareyi İbn-i Reşid'in yanına gitmekte bulduğunu belirtmektedir. Mekki Şubeyke, *a.g.e.*, s.56. Bir diğer kaynakta ise Cavid Paşa'nın Seyyid Talib'i yakalamak maksadıyla kendisi üzerine askeri harekette bulunduğu ve Talib'in bu nedenle Basra'dan uzaklaştığı yer almaktadır. Tauber, *a.g.m.*, ss.170-171.

⁵⁰⁰ Tauber, *a.g.m.*, ss.19-20; Ali el-Verdi, *Lemehatu İctimaiyye*, C.3, ss.108-112.

⁵⁰¹ BOA, *Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 7. Şube (DH.EUM.7.Şb)* 3-13. Süleyman Feyzi'nin hatıralarında ise Seyyid Talib'in İngilizlerle bir ittifaka varamaması farklı şekilde hikaye edilmektedir. Feyzi'ye göre Seyyid Talib, İngilizlerle ittifak yapmak üzere çeşitli şartlar öne sürmüştü ve bu şartlar kabul edilmeyince bu ittifaktan vazgeçmişti. Bu şartlar arasında Talib Bey'in İngiliz müdahalesi olmaksızın Osmanlılara karşı isyan başlatması, Basra'nın çok gerekmedikçe İngiliz askeri işgaline uğramaması ve Osmanlı hakimiyetinin sona ermesi akabinde Basra'da İngilizlere bazı noktalarda ayrıcalık tanınması kaydıyla Seyyid Talib başkanlığında bağımsız bir devlet kurulması yer almaktaydı. İngilizler'in bu şartları kabul etmesi neticesinde Feyzi'ye göre Talib Bey, Osmanlılarla işbirliği yapmaya yönelmiş ve buna karşı İngilizlerden kendisine başka bir teklif gelmişti. Bu öneri uyarınca kendisine savaş boyunca tarafsız kalması karşılığında Basra ve civarının idaresi teklif edilmiş fakat Seyyid Talib bu öneriyi de reddetmişti. Süleyman Feyzi, *Müzekkîrât*, ss.189-192.

⁵⁰² BOA, *DH.ŞFR* 52-182; BOA, *DH.ŞFR* 56-367; BOA, *DH.SYS* 120-1, Lef 157.

evrakını Osmanlı askerlerine yaymak gibi hainane hareketleri nedeniyle idamına ve emlakının hazine; Abdullah Saib Bey'in ise söz konusu cinayette dahil olması nedeniyle 15 sene küreğe konulmasına ve rütbe-i memuriyetten mahrumiyetine karar verilmişti⁵⁰³. Bundan yaklaşık bir sene sonra 3 Eylül 1916 tarihinde ise Seyyid Talib hakkında görülen bir diğer dava sonuçlanmıştı. Aliye divan-i harb-i örfisi tarafından görülen bu davada da Seyyid Talib'in, Suriye vilayetini hükümet idaresinden çıkarmaya fiilen teşebbüs etmek suçuyla idamına ve emlakının hazine karar verilmişti⁵⁰⁴.

Seyyid Talib'e yakınlığıyla bişinen ve ıslah hareketi içerisinde de yer alan kesimden Basra mebusları Süleyman Feyzi, İsa Ruhi ve Abdürrezzak el-Name ise Irak'ın işgali sürecinde İngilizlerle birlikte hareket etmişlerdi⁵⁰⁵.

3.3. Sonuç

Temmuz 1908'de meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi akabinde gelişen süreçte Basra merkezinde güçlü eşraf ailelerinden oluşan, fakat bu ailelerin hepsinin bir tek şahsın, Basra nakibü'l-eşraf kaymakamı Recep Efendi'nin oğlu Seyyid Talib'in nüfuzu ve neredeyse emri altında ittifak ettikleri yeknesak bir yapıdan bahsetmek mümkündür. I. Dünya Savaşı'nın çıkışına değin incelenen zaman diliminde tüm Basra eşrafı içerisinde Seyyid Talib'e muhalefet eden veya ittifakına katılmayan eşraf sayısı bir elin parmakları kadar azdır. Özellikle Züheyrzâde Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra Basra merkezinde gücün tam anlamıyla Talib el-Nakib'e geçtiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu güce etken olan noktalardan biri de kuşkusuz Seyyid Talib'in Muhammara Hakimi Şeyh Hazal ve Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ile kurmuş olduğu ittifaktır.

İttihat ve Terakki hükümetlerinin söz konusu şahıslardan müteşekkil Basra vilayeti yerel seçkinleri nezdinde merkeziyetçiliği tesis etmek adına yaptıkları girişimlerin büyük oranda başarısızlıkla karşılaştıklarını ifade etmek mümkündür. Eldeki veriler bu başarısızlığın meşrutiyet rejiminin tezahürü ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Zira İttihat ve Terakki hükümetlerinin eşrafın taşradaki gücünü kırma girişimlerine rağmen meşrutiyet

⁵⁰³ BOA, *İ.HB* 177-1334.M.058, Lef 2.

⁵⁰⁴ BOA, *İrade Dosya Usûlü (İ.DUİT)* 173-26, Lef 2. Abdülkerim es-Sadun ve Süleyman Feyzi hakkında da inceleme başlatılmışsa da bu şahıslar hakkında bir idam kararına rastlanamamaktadır. BOA, *Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye Evrâkı Ekleri (DH.İ.UM.EK)* 107-17; BOA, *DH.İ.UM* 12-2—4-40.

⁵⁰⁵ BOA, *DH.ŞFR* 538-58; BOA, *DH.ŞFR* 572-25. Söz konusu isimler ile Abdülkerim es-Sadun hakkında inceleme başlatılmışsa da bu şahıslar hakkında bir idam kararına rastlanamamaktadır.

rejiminin nimetleri olan Meclis-i Mebusan'da temsil ile yerel medyaya sahiplik ve kontrol yerel seçkinlerin elini kuvvetlendiren birer faktör olarak ortaya çıkmıştır.

Gerçekten de yerel seçkinler bu dönemde merkeze karşı meşrutiyetin getirmiş olduğu nimetlerin son derece farkında bir şekilde, aktif bir tavır takınmışlardır. Bu açıdan bakıldığında Basra vilayeti seçkin kesimi gerek basın yayın faaliyetleri, gerek dilekçe geleneği, gerekse mecliste temsil edilmek suretiyle meşrutiyetin getirdiği tüm nimetlerden yararlanmış ve bu nimetleri kullanarak merkezi hükümetleri kendi yerel gündemleri konusunda yönlendirmeye çalışmışlardır. Bu siyasal anlamda aktif yapının incelenen dönemde Basra vilayetindeki ana hedefi merkezi çeşitli vesilelerle etkileyerek ve merkezle irtibata geçecek yeni kanallar yaratmak ve böylece bölgede kendi çıkarlarını korumak, sürdürmek ve maksimize etmek olmuştur. Seyyid Talib'in bağımsız emirlik kurma anlayışının da bu fikrin uç bir uzantısı olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim Seyyid Talib'in siyasal serencamına bakıldığında, bu şahsın ana hedefinin bölgedeki varlığını ve menfaatini arttırmak olduğu açıktır. Talib yalnızca bu çıkarları muhafaza etmek ve genişletmek adına gerek partiler (İttihat ve Terakki Cemiyeti versus Hürriyet ve İtilaf Fırkası), gerekse saflar (Osmanlı versus İngiltere) arasında konum değiştirmiş ve bir denge politikası izlemeye çalışmıştır. Nitekim I. Dünya Savaşı'nın çıkmasından hemen önceki yerel politikadan anlaşıldığı kadarıyla Seyyid Talib, kendisine Basra valiliği verileceği noktada merkez ile uzlaşmaya razı bir tablo çizmekteydi.

Bu durum yerel seçkinlerin her ne kadar değişik saflarla ittifak yapsalar ve muhalefette bulunsalar da merkezle uzlaşmak zorunda kalmalarına neden olmuştur. Yaşanan onca çatışmaya ve muhalefete rağmen Seyyid Talib'in 1913 senesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ittifak kurması bunun bir kanıtıdır. Nitekim merkezin, yerel politikaları ve dengeleri yönetmek adına Talib'e duyduğu ihtiyaç kadar, Seyyid Talib'in de Babıali Baskını ile kesin ve kati bir biçimde iktidara gelmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile uzlaşmaya ihtiyacı vardı. Seyyid Talib gibi bölgesinde "biricik" siyasal hakim haline gelmiş bir şahsın dahi merkezle uzlaşmaya mahkum olması, yerel seçkinlerin II. Meşrutiyet döneminde de devlet açısından son tahlilde bir "mütegallibe güruhu"⁵⁰⁶ndan fazlasını teşkil etmediğini kanıtlaması bakımından önemlidir.

Yerel siyasete diğer tarafın yani İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gözünden bakıldığında ise, merkezin Seyyid Talib'in gücüne ket vurmaya başaramadığı bir yapıdan bahsetmek mümkündür. Öyle ki Cemiyet, Seyyid Talib'e suikast düzenleyerek ortadan

⁵⁰⁶ Heper, *a.g.m.*, s.89.

kaldırmayı dahi planlamış fakat bunda bile başarısız olarak merkezin taşradaki iki önemli bürokrati olan Basra fırka kumandanı ve Müntefik mutasarrıfının katledilmesine engel olamamıştır. Üstelik Irak ve Arabistan'ın yerel siyasetindeki etkinliği ve stratejik rolü merkezi hükümeti Seyyid Talib'le işbirliğine mecbur bırakmıştır. Bir yandan merkezîyetçilik politikasının sosyal anlamdaki hezimetini diğer yandan yerel siyasetin getirdiği mecburiyetler (Seyyid Talib, Mübarek es-Sabah, Şeyh Hazal, İbn-i Suud, İbn-i Reşid ve Acemi es-Sadun arasındaki güç dengesi) sonucu İttihat ve Terakki Cemiyeti-Seyyid Talib ittifakı sağlanmış ve bölgedeki muhalefete son verilmiştir. I. Dünya Savaşı arifesinde de devam eden bu ittifak ancak savaşın hemen akabinde Basra eşrafının İngilizlerle işbirliği yapması neticesinde sona ermiştir.

Basra vilayetindeki hareket bir kısım yazar tarafından Irak kıtasındaki milliyetçilik hareketinin merkezi olarak nitelendirilmiştir. Gerçekte ise Basra'nın, Arabizm hareketinin 1908-1914 arasındaki dönemde farklı cereyan ettiği coğrafyalardan biri olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu hareket Suriyelilerin öncülüğünde kurulan gizli veya açık cemiyetler vasıtasıyla ivme kazanan Arabizm hareketi ile çeşitli bağlantılar kurmuş olsa da, Basra vilayetinde ve özellikle Basra İslah Cemiyeti öncülüğünde gelişen hareketin Arabizm olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı tartışmalıdır.

Basra Vilayeti'nde adem-i merkezîyet talepleriyle gündeme gelen bu muhalif hareket, bir tek şahsın, Seyyid Talib el-Nakib'in önderliğinde ve hakimiyeti altında gelişmişti. Seyyid Talib, II. Abdülhamid döneminde, bölgedeki mevcudiyeti tehlikeli görüldüğü için İstanbul'a aldırılmış ve burada Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığı ile görevlendirilmişti⁵⁰⁷. 1908 senesinde meşrutiyetin yeniden ilanıyla birlikte Basra'ya dönen Seyyid Talib, özellikle dönemin getirdiği kargaşadan ve güç boşluğundan yararlanarak bölgede nüfuzunu genişletmiş ve güçlendirmişti. Bu nüfuzu muhafaza etmek için öncelikle bölgede kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Basra şubesine katılan Seyyid Talib, Cemiyet'in bölgedeki güç boşluğunu gidermek amacıyla uyguladığı merkezîyetçi politikaların artmasıyla birlikte adem-i merkezîyet talepleriyle gündeme gelen muhalif kanatta yer almıştı. Aslında Seyyid Talib öncülüğünde gelişen hareketi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, özellikle Basra valileri aracılığıyla uygulamaya çalıştığı merkezîyetçi politikalara karşı eşrafın elinde tuttuğu gücü ve nüfuzu kaybetmeme güdüsüyle ortaya çıkmış bir tepki olarak nitelemek mümkündür. Nitekim

⁵⁰⁷ Seyyid Talib'in İstanbul'a aldırılmasının sebebi 1904 senesinde Kahire'de bastırma girişimi bulunduğuydu, kendisine övgüler içeren bir şiir kitabıydı. Bu girişime Muhammara Hakimi Şeyh Hazal'a tabi şairler de katkıda bulunmuş ve bu durum Şii hareketiyle bir flört olarak değerlendirilerek Talib İstanbul'da Şura-yı Devlet azalığı ile görevlendirilmişti. Visser, *a.g.e.*, ss.34-35.

Seyyid Talib'in 1914 yılı başında Cemiyet'le anlaşmaya vararak Osmanlıcılığa vurgu yapan bir beyanname yayınlaması bu düşüncenin bir kanıtı olarak nitelendirilebilir.

Seyyid Talib önderliğinde gelişen muhalif hareketin dönüm noktası Basra'da kurulan Basra Islahat Cemiyeti ve bu cemiyet aracılığıyla dile getirilen adem-i merkeziyetçi talepler olmuştur. Basra Islahat Cemiyeti, Ağustos 1913 tarihinde yayınladığı beyanname ile vilayetin idaresinin büyük ölçüde eşrafın nüfuzunda bulunan yerel idare meclislerine geçmesini öngören ve Arapça'nın eğitim dili olması, bölgedeki yabancı nüfuzuna son verilmesi gibi otonomiye yakın talepleri dile getirmiştir. Aslında dile getirdiği talepler itibariyle Seyyid Talib öncülüğündeki Basra Islah Cemiyeti'nin merkezi Mısır'da bulunan El-Lâmerkeziye Cemiyeti'nin etkisinde kaldığını ifade etmek mümkündür. Nitekim Seyyid Talib el-Nakib, Haziran 1913 tarihinde toplanan Arap Kongresi'ne de bir telgraf göndermiş ve kongreyi düzenleyenlerle aynı görüşleri ve niyetleri taşıdığını ifade etmişti. Bu bağlamda düşünüldüğünde, görünüş olarak Seyyid Talib liderliğindeki hareketin Arabizm yanlısı hareketleri desteklediğini düşünmek mümkündür.

Bununla birlikte genel anlamda Seyyid Talib ve ekibinin Basra Vilayeti'ndeki hareketlerine bakıldığında, bu grubun genel bir Arap milliyetçiliği idealinden ziyade, zaman zaman bu temayı da kullanmak kaydıyla bağımsız bir devlet kurma idealinde olduklarını iddia etmek yanlış olmayacaktır. Seyyid Talib'in yakın ilişki içerisinde olduğu Kuveyt kaymakamı Mübarek el-Sabah ve Muhammara Şeyhi Hazal Han'la aynı emellere sahip olduğu bir çok kez dile getirilmiştir⁵⁰⁸. Hatta bir dönem Seyyid Talib'in de Basra Emiri olarak yer alacağı ve Muhammara, Kuveyt, Necid gibi Arap hakimlerinin iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde ortak karar veren bir konfederasyon oluşturmaları düşüncesi dahi gündeme gelmiştir⁵⁰⁹. Bu noktadan bakıldığında Seyyid Talib öncülüğünde Basra Vilayeti'nde ortaya çıkan muhalif hareketleri Arabizm yanlısı olarak nitelemek zordur. Nitekim Seyyid Talib etrafında toplanan Basra eşrafının amacı tüm Arap halkını bir çatı altında toplamaktan ziyade yerel bir muhtariyet teşkil etmektir⁵¹⁰. Bu hareketi Arap milliyetçiliğinden ziyade Seyyid Talib'in

⁵⁰⁸ Nitekim Irak'ta Haşimi Krallığı'nın kurulmasının akabinde de 1925 yılında Seyyid Talib'in de içinde bulunduğu Basra'nın önde gelen eşrafı Abdulmuhsin es-Sadun başkanlığında bağımsız bir devlet kurma konusunda çeşitli girişimlerde bulunmuşlardı. Batatu, *a.g.e.*, ss.188-189.

⁵⁰⁹ Vemiz Cemâl Ömer Nazmi, *a.g.e.*, s.105.

⁵¹⁰ Bununla birlikte sahip oldukları özel konum itibariyle Kuveyt ve Muhammara dışarıda tutulduğunda İngilizlerin Irak bölgesinde muhtariyet taleplerine sıcak yaklaşmamaları Seyyid Talib öncülüğündeki hareketin akim kalmasına neden olmuştur. Hatta Musul Konsolos yardımcısı Hony, Marling'le Arap hareketi konusunda yaptığı yazışmalardan birinde şu cümlelere yer vermişti: *"Bu insanları (Arapları) Türklerden korumak için cemiyetler teşkil ediliyor, ajitasyonlar teşvik ediliyor. Asıl ihtiyaç duyulan şey ise Arapları kendilerinden koruyacak biridir. Hükümet kuşkusuz ki bir çok suüstimalden sorumludur, fakat şu da bilinmelidir ki ellerine geçirdikleri fırsatları değerlendirmeye hazır olanlar asıl Arap halkıdır. Meclis-i İdare'nin yolsuzluk yapan*

şahsiyeti etrafında toplanan ve ulusal taleplerden ziyade Talib el-Nakib'in şahsi hedeflerine odaklanan⁵¹¹ pragmatist bir hareket olarak tanımlamak daha yerinde olacaktır.

Bu bağlamda Basra'daki hareketin kullandığı siyasi dil de dikkat çekici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde Seyyid Talib ve Basra eşrafi tarafından merkeze gönderilen telgraflar ve dağıtılan bildirimlerde savunulan argümanlarla reel hayattaki pratikler örtüşmemektedir. Zira bu hareket Osmanlıcılığı vurgularken, Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bir muhtariyet kurmayı hedeflemekte; Batı'ya karşı var olma davasını ana tema olarak gündeme getirirken İngiltere ile ittifak kurmaktaydı.

Bununla birlikte Seyyid Talib ve destekçilerinin asıl amacı Osmanlı'dan bağımsız bir devlet kurmak olsa da, bunun için bir dönem Arap milliyetçiliği argümanlarını kullanmaları ve Arap kimliğine vurgu yapmaları, her ne kadar kendileri bunu amaçlamamış olsalar da bölgedeki halk katında bir Arap bilinçlenmesinin oluşmasına neden olmuş ve sırf bu nedenle bile, belki de istemeyerek, Arabizm hareketlerine katkıda bulunmuştur. Seyyid Talib ve taraftarları, milliyetçilik inşasında en önemli temel argümanlar olan dil (Arapça) ve ortak kültüre (İslami kültür) yaptıkları vurgularla öne çıkmışlardı. Ayrıca Seyyid Talib'in Arabist cemiyetlere yaptığı katkılar da göz önünde bulundurulursa Talib el-Nakib'in Arap milliyetçisi hareketlerin yolunu açtığı savına⁵¹² katılmak mümkündür. Gerçekten de Seyyid Talib önderliğindeki hareketin Basra halkının zihninde daha sonra "Arap milliyetçiliği" olarak tanımlanabilecek yaşanmışlıklar bıraktığını iddia etmek yanlış olmayacaktır⁵¹³.

1914 öncesi Arabizm hareketleri çoğu zaman sınırlı grupların savunduğu bir azınlık hareketi olarak tanımlanmıştır. Bilad-ı Şam özelinde Arap milliyetçiliği tartışmalarına bakıldığında bu tanımlamaya katılmak olasıdır⁵¹⁴. Fakat konuya Basra Vilayeti özelinde yaklaşıldığında durum farklı bir boyut kazanmaktadır. Basra Vilayeti'ndeki adem-i merkezîyetçi muhalefet hareketine katılanların yalnızca Seyyid Talib başkanlığında hareket eden bölgenin önde gelen isimleri olması, ilk etapta hareketin kısıtlı bir katılıma sahip olduğu izlenimini verebilir. Fakat bu noktada yerel ahalinin siyasi katılımının sorgulanması gerekmektedir. 1908-1914 döneminde Basra Vilayeti'nden merkeze gönderilen telgrafların bir çoğunda ahalinin yüksek katılımı mevcutken, bu katılımın Seyyid Talib veya ona bağlı grubun fiziksel ve manevi baskısı sonucu gerçekleştiği bilinmektedir. Bu noktada ahalinin

memurları yerel Araplardır. Adli şubelerde en çok suistimale karışanlar ise gene yerel Araplardır". Heller, *a.g.e.*, s.97.

⁵¹¹ TNA, FO 424-239, no.206, Consul Crow to Mr. Marling.

⁵¹² Vemiz Cemâl Ömer Nazmi, *a.g.e.*, s.106.

⁵¹³ Seyyid Talib el-Nakib'in 1929'da Münih'te ölümü akabinde Zübeyr'de yapılan cenazesine Irak'ın hemen her yerinden katılmış olan heterojen kalabalık da bu savı doğrular niteliktedir. Ireland, *a.g.e.*, s.231.

⁵¹⁴ Bilad-ı Şam coğrafyasında ortaya çıkan milliyetçilik hareketleri hakkında bkz. Buzpinar, *a.g.m.*, s.502, Dawn, *a.g.e.*, s.166.

siyasi bilinçlenme ve katılımdan yoksun tavrı, bunların bölgedeki eşrafın yönlendirmesiyle hareket etmelerine neden olmakta, bu durum da söz konusu hareketin ister istemez sınırlı olmasını beraberinde gerektirmektedir. Yani, eşrafın kontrolünde, siyasallaşmadan uzak bir ahalinin varlığından bahsettiğimiz noktada, her ne kadar bu hareketlere katılan kesim eşrafla sınırlı da olsa, bu kesimin bölgedeki temsil yeteneğine, halkla devlet arasındaki aracı role sahip yegane sınıf olması hasebiyle, söz konusu hareketin en azından Basra Vilayeti için kısıtlı ve etkisiz olduğunu söylemek doğru olmayacaktır.

Arap milliyeçliği hareketlerine karşı devletin takındığı tutum açısından bakıldığında ise bu cereyanlara karşı hükümetlerin tek ve tutarlı bir davranış geliştirdiğini iddia etmek mümkün değildir. Aslında hükümetlerin tutumlarını yerel ve uluslararası konjonktürü göz önünde bulundurarak, bu çerçevede belirlediklerini söylemek mümkündür. Nitekim meşrutiyet hükümetlerinin 1913 tarihine kadar Basra'daki milliyetçi cereyanlara karşı gösterdikleri, diğer hareketlere oranla ve biraz da hareketin bölgedeki biricikliği nedeniyle mecburi müsamahakar tutum, Babıali baskını, Trablusgarb ve Balkan savaşları ile ıslah hareketinin eşzamanlı gelişimi üzerine giderek sertleşmeye başlamış, bunun doruk noktası ise 1913 vilayet kanunnamesi aleyhine bölgeden yükselen tepkiler ve bunun hemen akabinde gerçekleşen Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayeti olmuştur.

Ferid ve Bedi Nuri Beylerin öldürülmelerine kadar cereyan eden olaylar ayrıntılı tahkik edildiğinde, bu olayın gerçekten de hükümet tarafından Seyyid Talib ve taraftarlarını sindirmek veya ortadan kaldırmak amaçlı bir hareket olup, daha sonra karşı tarafın bu durumu haber almasıyla Basra fırka kumandanı ve Müntefik mutasarrıfının öldürüldüğü bir noktaya evrildiği ihtimali güçlenmektedir. Seyyid Talib'in çeşitli şekillerde ve defalarca "İstanbul'a aldırılması"nın yollarının aranmasını buna bir kanıt olarak addetmek mümkündür. Bununla birlikte devletin salt bir plan ve program dahilinde bu tasfiye hareketine kalkıştığını iddia etmek biraz zorlama olacaktır. Zira devletin yaptığı bundan ziyade, Seyyid Talib ve taraftarlarına karşı bölgede var olan cepheyi desteklemekten ibaret olmuştu. Dönemin hükümeti buna uygun olarak Seyyid Talib'in bölgedeki en güçlü rakibi Acemi es-Sadun ve onun bu konudaki müttefiki Beni Esed aşireti reisi Salim el-Hayun'u bir denge unsuru olarak görmüştü.

Dönemin hükümetinin Seyyid Talib'e karşı muhalif güçlerle işbirliği yapması için devlet katında seçmiş olduğu isimler ise Basra fırka kumandanı Ferid Bey, Müntefik mutasarrıfı Bedi Nuri Beyler ile Atif ve Hicrani Efendiler olmuştur⁵¹⁵. Ferid ve Bedi Nuri

⁵¹⁵ Atif ve Hicrani Efendiler, I. Dünya Savaşı esnasında Teşkilat-ı Mahsusa'ya mensubiyeti ile bilinen Süleyman Askeri'nin de sağ kolu olarak çalışmışlardır. Beyoğlu, *a.g.e.*, s.97. Bu isimlerin Süleyman Askeri ile irtibatları,

Beyler, öldürülmelerinin hemen öncesinde bir çok kez bölge dengelerinde Acemi es-Sadun'un yanında yer almışlar ve olaydan birkaç gün önce de Müntefik şeyhi ile bizzat görüşmüşlerdi. Ayrıca Ferid Bey'in, söz konusu olayın hemen öncesinde Basra fırka kumandanlığına atanması da ayrıca dikkat çekici bir unsurdur. Atıf ve Hicrani Efendilerin ise bölgede "namuslu kuvvet" adı altında bir örgüte katıldıkları iddia edilmesine ve bölge eşrafından bu şahısların azledilmeleri yolunda bir çok telgraf gönderilmesine rağmen hükümet, Atıf ve Hicrani Efendilerin görevlerinde kalması hususunda ısrarlı bir tutum takınmıştı. Bu emarelerden yola çıkarak devletin bölgede mevcut dengeler doğrultusunda ve bazı yerel güçleri organize ederek Seyyid Talib ve taraftarlarına karşı bir tasfiye girişiminde bulunmuş olması olasılığı hayli yüksektir. Bu hususta direk bir vesikaya rastlanamamış olursa da, hem olayların gidişatı, hem yerel eşrafın hatıraları, hem İngiliz yetkililerin bu konudaki görüşleri, hem de İttihat ve Terakki yönetiminin bu tarz organizasyonları şifahi emirlerle yürütme geleneği göz önünde bulundurulduğunda bunun bir tasfiye operasyonu olması olasılığı güçlenmektedir.

Devletin Arap milliyetçiliği hareketlerine vurgu yaparak muhtariyet yolunda adımlar atmaya eğimli bu grubu tasfiye etme girişiminin akim kalması ve bu dönemde meydana gelen uluslararası konjonktürel değişimler, bölgesel gelişmelerle de birleşince Seyyid Talib'in başını çektiği bu grupla merkezin yeniden barışmasını zorunlu kılmıştır. Hükümet bu dönemde bölgenin ana güçleri Seyyid Talib, Mübarek es-Sabah, Şeyh Hazal, İbn-i Suud, İbn-i Reşid ve Acemi es-Sadun arasındaki güç dengeleri açısından, bu gruba karşı alınacak olan tedbirleri bir müddet öteleme gereği duymuştur. Nitekim hükümet tarafından uygulanan bu tehir, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Basra'nın İngilizler tarafından işgali ve Seyyid Talib ile taraftarlarının bu esnada takındıkları tutum neticesinde 1915 yılında uygulamadan kaldırılmış ve bu grubun önde gelenleri hakkında hükümet tarafından idam kararı çıkarmıştır.

Seyyid Talib'i tasfiye hareketine yönelik diğer ipuçları ile birlikte değerlendirildiğinde, bu hareketin bir Teşkilat-ı Mahsusa operasyonu olma ihtimalini akıllara getirmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SİYASAL GÜCÜN KUVVELİ BİR UNSURU: BASRA VİLAYETİ'NDE TOPRAK MÜLKİYETİ

II. Abdülhamid döneminin, Irak bölgesinde çeşitli ıslahatlar yapılarak buradan elde edilen verimliliğin artırılması ve böylece vergileri çoğaltarak hazinenin rahatlatılması çalışmaları ile geçmiş olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır¹. Meşrutiyetin Temmuz 1908'de yeniden ilanının akabinde iktidara gelen hükümetler nezdinde de Irak ve dolayısıyla Basra vilayeti hakkındaki bu görüşlerin değişiklik gösterdiğini söylemek pek mümkün değildir. Nitekim bu politikanın yansımaları Basra vilayetinin hem kuzey hem de güney bölümü için gözle görülür olmuştur. II. Meşrutiyet iktidarları döneminde de Basra vilayeti, hükümetlerin gözünde varidatı arttırmak için ıslahat yapılması gereken bir toprak parçası olmayı sürdürmüş ve bu nedenlerle Basra'nın hem güney hem de kuzey bölümlerinde çeşitli ıslahat girişimleri denenmiştir.

Basra vilayetinde 1908-1914 yılları arasında tarıma dayalı ekonomik yapıyı kuzeyde büyük ve küçük ölçekli mukataalar, güneyde ise büyük hurma bahçeleri oluşturmaktaydı. Bu noktadan hareketle sosyal yapıyla paralel olarak ekonomik alanı iki kısımda incelemek mümkündür. Vilâyetin güney kesimini, mülkiyeti genel olarak yerel eşrafa veya Seyyid Tâlib², Muhammara Hâkimi Şeyh Hazal, Kuveyt kaymakamı Mübârek el-Sâbâh gibi İngiliz nüfuzunda olan yerel hakimlere ait geniş hurmalıklar oluşturmaktaydı³. Bu nedenle bölgenin ana geçim kaynağını ve ekonomisini oluşturan toprak mülkiyetini elinde bulunduran yerel eşrafın sahip oldukları bu iktisadi güç, siyasi anlamda da bölgede nüfuz sahibi olmalarına ve bunu idame ettirmelerine neden olmuştur.

¹ II. Abdülhamid döneminde Irak'ta gerçekleştirilen ıslahat faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çetinsaya, *a.g.e.*, ss.24-48.

² BOA, *DH.MKT* 2536-159.

³ Basra'da hurma bahçelerine aidiyet öyle bir gelir kapısıydı ki bölgede nahilistanı olanlara "Hurma Paşası/Başa el-Tamr" şeklinde hitap edilmekteydi. Van Ess, *a.g.e.*, s.56.

Basra Vilâyeti'nin kuzey kesimi ise Beni Lam, Albu Muhammed ve Müntefikli Sadun ailesi gibi çeşitli aşiretlerin kontrolünde bulunan büyük ve küçük ölçekte üretim yapılan mukataalardan oluşmaktaydı. Ana geçim ürünü pirinç olan vilayetin bu kesiminde toprak mülkiyeti özel mülkiyetten ziyade ortak sahiplik olarak şekillenmiştir⁴. Bu aşiretler, vilâyetin kuzey kesiminin iktisadi gelirini oluşturan ve II. Abdülhamid döneminde Emlâk-ı Hümâyûn'a ait olup daha sonra Maliye Hazinesi'ne devredilen "Emlâk-ı Müdevvere"⁵ kapsamındaki mukataaların iltizamını ellerinde tutmaktaydılar.

4.1. Basra Vilayeti'nin Güney Kesiminde Toprak Mülkiyeti

Basra Vilayeti'nin güney kesimi daha çok bölgedeki eşraf ve şeyhlerin tasarrufunda bulunan özel arazilerden oluşmaktaydı. Vilayetin bu kesiminde toprak sahibi kesim arasında Basra ve Zübeyr eşrafından Nakibzâde, Başayanzâde, Mendilzâde, Namezâde, Müftüzâde, Züheyrzâde, Sadunizâde, Mişrizâde, Abdülvahidzâde, Sanizâde ailelerini zikretmek mümkündür⁶. Bu önemli eşraf ailelerinin yanı sıra Basra vilayeti dahilinde sahip olduğu araziler itibarıyla en çok dikkat çeken ve aynı zaman da sorun oluşturan iki şahıs Kuveyt kaymakamı Mübarek es-Sabah ve Muhammara Hakimi Şeyh Hazal olmuştur. Nitekim bu şahısların Osmanlı tebaasından olup olmadıkları, mülkiyetlerinde bulundukları emlakın senedlerinin verilmesi sürecinde sorun yaratırken, aynı zamanda bu şahısların yabancı devletlerle olan yakın ilişkileri nedeniyle stratejik alanlarda toprak sahibi olma çabaları da hükümet açısından ayrı bir mesele teşkil etmişti.

Kuveyt Kaymakamı Mübarek es-Sabah ve es-Sabah ailesinin Basra'nın çeşitli bölgelerinde geniş ölçekte arazileri bulunmaktaydı⁷. Yalnız Mübarek Paşa'ya ait arazilerinin bir milyon liradan fazla kıymeti bulunmaktaydı⁸. Basra'da es-Sabah ailesine ait topraklar,

⁴ Haider, *a.g.t.*, s.319. Haider, Basra vilayetin kuzey ve güneyinde oluşan bu farklı tip iki arazi mülkiyetini suya erişime bağlamıştır. Haider'e göre suya erişimin daha kolay olan Basra'nın güneyindeki hurma bahçelerinde özel mülkiyet gelişebilirken, suya ulaşmanın coğrafi olarak hayli zor olduğu kuzey bölgelerde arazi aidiyeti ortak kullanım alanları şeklinde kendini göstermişti. *Aynı tez*, s.320 ve 556.

⁵ Emlak-ı Müdevvere, II. Meşrutiyet'in ilanı akabinde Hazine-i Hassa'dan Hazine-i Maliye'ye devredilen emlakı tanımlamak için kullanılmıştır. Vasfi Şensözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, Ankara 1982, s.66; Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, İstanbul 1924, s.7.

⁶ Bunlardan Nakibzâde ve Sanizâde aileleri ile Şeyh Hazal'ın Ebu'l-Hasib'de de emlakı bulunmaktaydı. Abdülcelil el-Tahir, *a.g.e.*, C.1, s.817. Sadun ailesinin ise Fav'da emlakı mevcuttu. *Aynı eser*, C.1, s.319.

⁷ Kaynakların bir kısmı bu arazilerin ne zaman ve ne şekilde elde edildiği tam olarak bilinemediğini iddia ederken bazı kaynaklar ise bu geniş ölçekli arazilerin es-Sabah ailesine, Midhat Paşa'nın Ahsa seferine yaptıkları yardımlardan dolayı ihsan edilmiş olduğunu ifade etmektedir. Bu iddialar için bkz. Slot, *a.g.e.*, ss.31-32; Abdülaziz Muhammed el-Mansur, *el-Kuweyt ve Alakatuha bi-Arabistan ve'l-Basra*, Kuveyt Tarihsiz, s.102.

⁸ BOA, *HR.TO* 401-70, Lef 1.

Muhammara civarında bulunan Kutü'z-Zeyn⁹, Fav'da bulunan Besatin ve Fedagiye, Şattü'l-Arap kıyısında yer alan Sufiye, Kerdilan, Aciraviye adası ve Devasir arazileriydi¹⁰. Bu topraklar veraset yöntemiyle elde edilmiş olup Sabah ailesinin ortak mülkü statüsündeydi. Mübarek Paşa 1903 senesinde kuzenleri ile bir anlaşma yapmış ve Fav istihkamataı yakınında 40.000 zira¹¹ büyüklüğe sahip bulunan geniş arazinin kendisine bırakılması karşılığında diğer arazilerdeki haklarından vazgeçmişti¹². Kuveyt kaymakamı ayrıca Fav arazisine bitişik Nasır Paşazâde Ferid'den zorla satın alınmış olan Ma'amir arazisini de tasarrufunda bulunmaktaydı¹³. Aile mallarının yanı sıra Kuveyt Şeyhi'nin Devasir'de kendisine ait bir arazisi daha bulunmaktaydı. Ayrıca Mübarek Paşa 1907-09 yılları arasında Mutaviye arazisini de satın almıştı¹⁴. Mübarek es-Sabah Paşa, 1899'da İngilizlerle imzalamış olduğu anlaşmada, Basra'da kendisine ve ailesine ait olan emlakın İngiliz Devleti tarafından koruma altına alınmasını da sağlamıştı. Nitekim Midhat Paşa döneminden başlayarak, Kuveyt'le yaşanan her anlaşmazlıkta Osmanlı temsilcilerinin es-Sabah ailesinin Basra'daki emlakını koz olarak öne sürmeleri Mübarek Paşa'yı bu tarz bir politika benimsemeye itmişti¹⁵. Zira es-Sabah ailesinin Basra'da sahip oldukları büyük ölçekteki verimli topraklar Kuveyt'in ekonomisi açısından ciddi önem arz etmekteydi¹⁶.

Mübarek es-Sabah gibi Muhammara Şeyhi Hazal Han da Basra vilayeti dahilinde geniş ölçekli arazilere sahipti. Şattü'l-Arap nehri boyunca Osmanlı sahili üzerinde aidiyeti Şeyh Hazal'a ait olan hurma bahçeleriyle kaplı bir çok kum adacıkları bulunmaktaydı. Bunlardan Muhammara limanının tam karşısında yer alan Ummu'l-Rasas, Ummu'l-Hasasif, Ummu'l-Ibabi ve Naufli Şeyh Hazal'ın mülkiyetinde bulunurken, Muhammara limanından

⁹ Kuveyt Şeyhi'nin aile mülkü olduğunu iddia ettiği Kutü'z-Zeyn'de de hurmalıklar Osmanlı kayıtlarında Mübarek es-Sabah'ın mülkü olarak geçmektedir. Şeyh'in kendisi ve kardeşi Cabir es-Sabah tarafından bu hurmalıklar sık sık imar edilmekteydi. Osmanlı hükümetinin 1905 yılı kayıtlarına göre Mübarek Paşa'nın Kutü'z-Zeyn ve Fav civarındaki hurma bahçelerinin toplam büyüklüğü 3690 arşın, bu arazilerden elde edilen yıllık gelir ise 285.000 kuruş olarak hesaplanmıştı. Mustafa Yılmaz, *Fav Yarımadası Üzerinde Osmanlı-İngiliz Çekişmeleri (1886-1915)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s.217.

¹⁰ Suad Muhammed es-Sabah, *a.g.e.*, s.201; Abdulaziz Muhammed el-Mansur, *a.g.e.*, s.55; Lorimer, *a.g.e.*, V.3, ss.1040-1041.

¹¹ Zira Osmanlı döneminde kullanılan uzunluk ölçülerinden biridir. Arşın adıyla da kullanılan bu ölçü, dirsek ucundan orta parmağın ucuna kadar olan kısmı nisbetinde bir uzunluğu tabir eder. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.3, Ankara 1972, s.663.

¹² Lorimer, *a.g.e.*, V.3, s.1041. Müşterek arazilerinin bir çoğu es-Sabah ailesine Osmanlı hükümeti tarafından çeşitli anlaşmalarla veya hediye usulüyle verilmiş olup bunlara ait herhangi bir tapu kaydı bulunmamaktaydı. TNA, FO 424-225, no.49, Captain Shakespear to Liteutant-Colonel Cox.

¹³ Fav kasabasının yukarı kesiminde bulunan Maamir arazisi, 7-8 mil boyunca birbirini takip ederek uzanan geniş hurma ve meyve bahçelerinden oluşmaktaydı. Kurt, *a.g.t.*, s.3.

¹⁴ TNA, FO 424-225, no.49, Captain Shakespear to Liteutant-Colonel Cox.

¹⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Slot, *a.g.e.*, ss.27-221.

¹⁶ Nitekim bu dönemde devlet gelirleri ile devletin başında bulunan Şeyh'in gelirleri arasında ciddi bir ayırım bulunmamaktaydı. Bu durum da Mübarek es-Sabah'ın çoğu zaman Kuveyt'in mali dengelerini sağlamak adına ailesinin Basra'daki hurma bahçelerinin gelirlerini kullanmasına neden oluyordu. *Aynı eser*, s.317.

kuzeyde Daici'ye kadar olan kısımda ise Akavat, Hazal Han'ın aşiret mensuplarına; Şamşamiye, Barin, Harnubiye ve Ummu't-Tuveyla adacıkları ise yine Şeyh Hazal'a ait bulunmaktaydı. Muhammara Şeyhi'nin Basra'daki arazilerinin toplam değeri yaklaşık yarım milyon Osmanlı lirası değerindeydi¹⁷. Şeyh Hazal'ın özel mülkiyetindeki arazinin yanı sıra, Muhammara yakınlarındaki Filiye'den başlayarak Basra karşısındaki Kırdelan mevkiine ve Ceziretü'l-Hille ve Behmişir boğazından buranın kuzeyindeki Sabila'ya kadar uzanan hurmalıklar da Benî Ka'b aşiretinin kollarından olan El-Muhaysin, El-İdris ve El-Nesar taifelerinin tasarrufunda bulunmaktaydı¹⁸. Bu aşiretin de Şeyh Hazal'ın kontrolü altında olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Basra vilayeti sınırları dahilinde büyük ölçekli toprakların Muhammara Şeyhi'nin hakimiyetinde olduğunu ifade etmek mümkündür¹⁹.

Hazal Han'a ait olan bu toprakların çoğu 1860-70 periodunda Şeyh'in babası Şeyh Hacı Cabir tarafından edinilmişti. Bu dönemde Basra vilayetinde arazi edinmenin maliyeti düşük olduğu gibi güvenlik nedenleriyle Osmanlı hükümeti de Muhammara Hakimlerine daha müsamahakar bir tavır sergilemekteydi. Ayrıca Şeyh Hazal ve Hazal'a bağlı aşiretlerin İran tarafında ekip biçmekte oldukları arazilerin tapusu bulunmamaktaydı. Bu durum da her an bu arazilerin müsadere edilmesi ihtimalini beraberinde getirdiğinden Muhammara Şeyhi, Osmanlı topraklarında arazi edinmeyi çıkarlarına daha uygun bulmuştu. Başlangıcı 1800lerde dayanan Basra vilayeti dahilinde toprak edinme politikası daha sonraları da Şeyh Hazal tarafından, büyük oranda alışkanlığa bağlı olarak devam etmişti²⁰.

4.1.1. II. Meşrutiyet ve Basra Vilayeti'nde Arazi Mülkiyeti Meselesi

II. Abdülhamid döneminde Irak'ta çeşitli ıslahatlar yaparak buradan elde edilecek varidatı arttırma ve böylece hazineye ek gelir yaratma politikasının, II. Meşrutiyet yönetimlerince de benimsendiğini söylemek mümkündür. Bu politika devamlılığının bir tezahürü olarak merkezi hükümet, meşrutiyetin yeniden ilanının akabinde Basra vilayetinin güneyinde toprağa dayalı gelirleri arttırmak amacıyla burada tapuya kaydedilmemiş ve üzerinde zirai faaliyet yapılmayan miri arazinin parça parça olarak ayrılarak müzayede

¹⁷ Mustafa Abdülkadir en-Neccar, *a.g.e.*, s.135; es-Seyyid Ali Muhammed Amir, *a.g.e.*, s.5. Bu arazilerin bir kısmı Şeyh'e Midhat Paşa döneminde verilmişti. Saleh Haider, "Land Problems of Iraq", *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, (ed. Charles Issawi), Chicago and London 1975, s.167.

¹⁸ Kurt, *a.g.t.*, ss.15-16; Mustafa Abdülkadir en-Neccar, *a.g.e.*, s.135.

¹⁹ Şeyh Hazal'ın bu bölgedeki nüfuzu ile ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, *a.g.t.*, ss.11-13.

²⁰ "A Precis of the Relations of the British Government with the Tribes and Shaikhs of Arabistan", *The Iran-Iraq Border, 1840-1958*, (ed. Richard Schofield), V.4, ss.628-629.

usulüyle taliplerine satılmasını kararlaştırmıştı²¹. Fakat bu kararın alınması bölgede bu tarihe kadar bir tahrir kaydı yapılmaması dolayısıyla hangi arazilerin miri arazi hangilerinin emlak-ı sırfeye olduğu noktasında bir karmaşa yaşanmasına neden olmuştu. Nitekim bölgedeki arazilerin tapuya kaydedilmemiş olması nedeniyle sahiplerin elinde sened-i hakani bulunmamaktaydı. Bu sorun şahısların elindeki hüccet-i şeriyenin sened-i hakani nazarında tutulmasıyla²² aşılmış gibi görünse de Basra vilayetinin güney kesiminde toprak mülkiyeti özellikle 1910 yılı itibariyle bölgede çözülmesi gerekli bir sorun halini almıştı.

1910 yılı başlangıcında Basra Defter-i Hakani müdüriyeti, Defter-i Hakani Nezareti'ne başvuruda bulunarak Basra vilayeti dahilinde yapılan alım-satım işlemlerinin tam bir karmaşa halini aldığından yakınmıştı. Nitekim 1902 senesinden beri senedsiz olan mülklere rastgele ve bedelsiz sened verilmiş ve bu nedenle hazine binlerce lira zarara uğramıştı. Ayrıca vilayet dahilinde bulunan binlerce dönümlük hurma bahçeleri ve çeşitli arazilere mülk senedi verilmiş olmasından dolayı alım satım muamelelerini emlak-ı sırfeye göre yapılmış ve bu nedenle de hazine kayba uğramıştı. Basra Defter-i Hakani müdüriyetinin bu hususlara binaen söz konusu arazilerin mülkiyet esasına göre tasarrufunu mahzurlu gördüğünü belirtmesi üzerine Basra vilayeti, arşiv kayıtlarında inceleme başlatmıştı. Bu incelemeler sonucunda Basra arazilerinin vaktiyle öşri arazi kapsamında olduğu fakat zamanla maliklerinin soyu tükenmiş olduğundan hem toprak üzerindeki mutlak aidiyet hem de toprağın kullanım hakkının devlete geçtiği belirlenmişti. Nitekim Hicri 982 (1574-75) tarihinde yapılan tahrirde bu arazilerin iltizam ve ziraat yoluyla devlet tarafından idare olunduğu tespit edilmiş ve Temmuz 1891 tarihinde miri arazi olan arazilerden bir kısmının mahalli halktan talip olanlara bedelini nakden vermek kaydıyla ile ve bedel ödeyemeyecek durumda olanlara ise hurma ve çeşitli ağaçlar yetiştirmek üzere arazi dağıtımına başlanması öngörülmüştü. Bu dağıtım işleminde taliplere koşulan şart ilerde çeşitli vesilelerle bu arazilerin İranlıların veya başka ecnebi şahısların eline geçmemesiydi. Bu hurmalıkların toprak üzerindeki mutlak aidiyetinin miri, üzerinde ekilecek ağaçların ise mülk kapsamına girmesi öngörülmüştü. Geçmişte alınmış olan bu kararlardan hareketle Basra vilayeti ve Basra Defter-i Hakani müdüriyeti Basra'da toprağın mutlak aidiyetinin değil yalnızca toprağın kullanım hakkının ve üzerindeki çeşitli ağaçların mülkiyetinin ahaliye geçtiği fikrini savunmaktaydı²³.

²¹ BOA, *DH.MUİ* 59-2—29, Lef 1-2; BOA, *DH.İD* 135-1—1.

²² BOA, *DH.MUİ* 54-1—40, Lef 1 ve 3.

²³ BOA, *DH.İD* 8-6, Lef 20; BOA, *Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi (ŞD.MLK)* 73-51, Lef 38.

Defter-i Hakani Nezareti'nin öne sürdüğü görüşler karşısında Basra vilayeti bu arazilerin eskiden beri mahalli halk tarafından arazi-i sırfe olarak kullanıldığına dikkat çekmiş ve bu tarz bir uygulamanın halkın heyecanına ve istenmeyen olaylara yol açabileceğini vurgulamıştı²⁴. Basra vilayeti, vilayet idare meclisinin kararına göndermede bulunarak bu tarz araziler hakkında arazi kanunnamesinin ikinci maddesine ve emsallerine nazaran mülk olarak muamele yapılmasının uygun olacağını ifade etmişti. Bunun üzerine vilayet dahilinde bulunan arazi hakkında kayıtlarda yeniden bir incelemeye gidilmiş ve bunun neticesinde 1881 yılında bir komisyon kurularak söz konusu arazilerin halka dağıtılması için çalışmalarda bulunulduğu fakat bu komisyonun daha sonra lağvedildiği ortaya çıkmıştı. Bunun akabinde Temmuz 1882 tarihinde Sadaret tarafından, irade-i seniyye sadır olmaksızın arazi satışı yapılmaması ve bu araziler devlet tarafından kira ve iltizam suretiyle idare edilmekte olduğundan şahıslara sened verilmemesi vilayete bildirilmişti²⁵.

Basra'daki toprak mülkiyeti konusunda Defter-i Hakani Nezareti'nin bu girişimi, vilayetin öngörmüş olduğu gibi vilayet dahilindeki toprak sahibi eşraf arasında huzursuzluğa yol açmıştı. Nitekim Basra'nın önde gelen eşrafından Başayanzâde Abdullah, Abdülvahidzâde Mahmud, Nakibzâde Haşim, Namezâde Abdullah, Matuk ve Mahmud, Mendilzâde Yusuf, Müftüzâde Receb gibi isimlerin başını çektiği iki yüzü aşkın imzayı içeren bir telgraf Mart 1910'da merkeze ulaşmıştı. Defter-i Hakani Nezareti'nin almış olduğu kararı eleştiren telgraf, Basra arazisinin Hülefa-yı Raşidin döneminden beri mülkiyet esasına göre düzenlenmiş olduğunun altını çizmekte ve bunun şeri hukuk ve fıkıh kitapları ile de sabit olduğunu ifade etmekteydi. Meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde senelerdir işleyen düzenin değiştirilmeye çalışıldığının altı çizilen telgrafta, bu gayr-ı meşru uygulamanın halkın mağduriyetine yol açtığı vurgulanmaktaydı. Defter-i Hakani Nezareti'nin iddia ettiği gibi varisi bulunmayıp nesli tükenen şahıslar olduğunu fakat bunların kaydının da nezarete mevcut olduğunu ifade eden imza sahipleri, bu iddianın tüm Basra ahalisine teşmil edilmesinin adil olmadığını belirtmişti²⁶. Bu telgraftan yaklaşık bir ay sonra Zübeyr eşrafından Mişrizâde, Züheyrzâde, Sanizâdelerin başını çektiği ve yine iki yüzü aşkın imzayı havi ve aynı içeriğe sahip bir diğer telgraf Basra mebusları Seyyid Talib ve Züheyrzâde Ahmed Paşa'ya gönderilmişti²⁷. Basra eşrafından gelen bu tepkiler üzerine Basra vilayeti,

²⁴ BOA, *DH.İD* 8-6, Lef 20.

²⁵ BOA, *ŞD.MLK* 73-51, Lef 38.

²⁶ *Aynı vesika*, Lef 69-73; BOA, *DH.MUI* 74-1—56, Lef 2-7.

²⁷ BOA, *ŞD.MLK* 73-51, Lef 54-59.

merkeze bir yazı göndererek Basra ahalisinin bu konudaki ısrarlı tutumunu hatırlatmak durumunda kalmıştı²⁸.

Basra'daki toprak mülkiyeti meselesi ile ilgili tartışmalar 1911 senesi boyunca da canlılığını korumuş ve özellikle Mart ve Nisan aylarında Basra müllakları ve büyük eşraf aileleri tarafından Dahiliye Nezareti ve Meclis-i Mebusan başkanlığına çok sayıda şikayet telgrafi gönderilmişti. Nakibzâde Haşim ve Yusuf, Başayanzâde Abdullah, Salih, Ahmed, Mahmud ve Emin Ali, Abdülvahidzâde Mahmud ve Ahmed, Namezâde Abdullah, Abdürrezzak ve Mahmud, Sadunizâde Abdülkerim, Ali ve Abdürrezzak, Mişrizâde Muhammed ve Ali, Redibzâde Musa, Muhammed ve Seyyid Mahmud ile Züheyrzâde Ali gibi eşraftan önemli isimlerin bulunduğu bu dilekçelerde Basra'nın ilk inşa edildiği günden beri emlak-ı sırfe ve arazi-i memluketden addedildiği ve bunun şeri hükümler ile teyid edilmiş olduğunun altı çizilmekteydi. Nesillerden beri Osmanlı Devleti tarafından kendilerine bu usullere göre sened-i hakani verildiğinin de altını çizen imza sahipleri hurma bahçelerinin miri arazi addedilmek istenmesinin meşrutiyetin adaletiyle bağdaştırılamayacağını ifade etmişti²⁹. Toprak sahibi eşrafın bir kısmı ise bu girişimi meşrutiyet yönetimi ile halkın arasında nefret yaratmak için ortaya atılmış bir entrika olarak nitelemişti³⁰. Bu usulün benimsenmesi halinde bin küsür senedir kullanılmakta olan bir hakkın kaybedilmesine sebebiyet verileceğinin altı çizilen telgraflarda bu kararın gözden geçirilmesi talep edilmekteydi³¹.

Basra eşrafından yükselen bu tepkiye rağmen Defter-i Hakani Nezareti konu hakkındaki tutumunu korumuştur. Nitekim nezarete göre Basra'da bulunan büyük miktarlardaki hurma bahçelerinin ahalinin talepleri doğrultusunda mülkiyetinin tasdik edilmesi hem kuyud-ı hakaniyeye hem de hazinenin menfaatine aykırı, sorunlar yaratabilecek bir işlemdi³². Defter-i Hakani Nezareti, arazi kanununun 87. maddesinde bağ, bahçe ve bina inşa edilen yerlerin diğer mülkler gibi verasate intikal edebileceğinin açık olarak ifade edildiğini ve miri araziden olduğu halde bağ, bahçe veya bina inşa edilmesiyle temlik edilen yerlerde rehin, hibe ve vakıf gibi tasarruf hükümlerinin uygulanabilir olduğunu vurgulamıştı³³. Nezaret ayrıca devlete aid olan arazilerin, mülk şeklinde tasarruf edilmesinin yasaklanması ve bunun

²⁸ BOA, *DH.MUI* 74-1—56, Lef 1.

²⁹ BOA, *DH.İD* 8-6, Lef 3.

³⁰ *Aynı vesika*, Lef 8.

³¹ *Aynı vesika*, Lef 5-6. Basra ahalisinin bu talepleri ve şikayetleri Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Sadaret'e de iletilmişti. *Aynı vesika*, Lef 1-2. BOA, *ŞD.MLK* 73-51, Lef 14.

³² *Aynı vesika*, Lef 40.

³³ BOA, *DH.İD* 8-6, Lef 20. Bu meseleye dair maddeler 1858 Arazi Kanunnamesi'nin 87. Değil, 81., 83., 89. Ve 90. maddelerinde yer almaktadır. Maddelerin tam metni için bkz. Orhan Çeker (haz.), *Arazi Kanunnâmesi*, İstanbul 1985, ss.49-52.

aksine yapılan muamelelerin hükümsüz sayılmasının da şeri hukukun gereklerinden olduğuna vurgu yaparak bir anlamda Basra eşrafının iddialarına da yanıt vermişti³⁴.

Basra Vilayeti'nde toprak mülkiyetini elinde tutan eşraf aileleri konu hakkında yalnızca merkeze şikayette bulunmakla kalmamış, ayrıca Basra mebusu Abdülvahhab Paşa el-Kartas'a da bir çok telgraf göndermişti³⁵. Bu telgraflardan ilki Namezâde, Züheyrzâde, Redibzâde, Mişrizâde, Başayanzâde, Abdülvahidzâde ve Sadunizâde gibi bölgenin önemli eşraf ailelerinden yüze yakın imzayı içermekteydi. 9 Mayıs 1911'de gönderilen telgrafta Basra'daki toprak mülkiyetine yönelik bu teşebbüsün, "devr-i sabıka" meyletme fikrinin bir mahsulü olduğu ifade edilmekteydi. Basra'daki mülki arazilerinin miri arazi varsayılması sonucu mali itibarlarının düşeceğine ve adeta mahvolacaklarına vurgu yapan eşraf, bu uygulamanın devlete ve millete de bir fayda getirmeyeceği kanısındaydı. Söz konusu uygulamanın şeri kanunlara aykırılığının altını çizen imza sahipleri Abdülvahhab Paşa'dan mevcut haklarının korunmasını talep etmekteydi³⁶. Bu telgrafla aynı gün gönderilen ve Züheyrzâde Hasan, Abdülvahidzâde Mahmud, Başayanzâde Abdullah ve Namezâde Abdullah gibi önemli şahısların imzalarını içeren bir diğer yazıda ise "ecnebi entrikalarına" sahne olan toprak mülkiyeti meselesinin Meclis-i Mebusan'da görüşülmesi esnasında Abdülvahid Paşa'nın kendilerinin temsilcisi olarak meclis görüşmelerinde yer alması istenmekteydi³⁷. Bundan bir gün sonra gene Basra mebusu Abdülvahhab Paşa'ya gönderilen diğer bir tegrafta ise Basra mebusuna milletine olan yükümlülükleri ağır bir dille hatırlatılmaktaydı. Milletın meşru haklarını muhafaza etmek üzere Abdülvahhab Paşa'nın Basra'dan mebus seçildiğini vurgulayan imza sahipleri, kendisinin yegane görevinin müvekkilleri olan halkın saadetini, vatanın selametini ve mamuriyetini düşünmek ve bu yolda gerekli teşebbüsleri yerine getirmekten ibaret olduğunu ifade etmişti. Abdülvahidzâde Ahmed önderliğindeki eşraf, toprak mülkiyeti meselesi bu denli Basra ahalisini mağdur ediyor iken Meclis-i Mebusan'da bu konuda yapılacak müzakerelerde taleplerinin aksine bir karar çıkması veya bu karara Abdülvahhab Paşa'nın iştiraki bulunması durumunda kendisinin ahali nazarında mesuliyetten kurtulamayacağını ihtar etmişti³⁸.

³⁴ BOA, *ŞD.MLK* 73-51, Lef 38.

³⁵ Ahalinin bu ısrarlı tutumu merkezde soru işaretleri uyandırmış ve vilayetten konu hakkında ayrıntılı bilgi istenmişti. *Aynı vesika*, Lef 39.

³⁶ BOA, *DH.İD* 8-6, Lef 21.

³⁷ *Aynı vesika*, Lef 25.

³⁸ *Aynı vesika*, Lef 22.

Abdülvahhab Paşa'ya bu telgrafların gönderildiği zaman zarfında kendisi zaten Meclis-i Mebusan'a bir takrir vermiş ve Basra ahalisinin sıkıntılarını dile getirmişti³⁹. Bu takrirden Basra mebusu Defter-i Hakani Nezareti'nin söz konusu uygulamasının yanlışlığını dile getirmiş ve Basra arazisinin nesillerdir arazi-i sırf olarak kullanıldığının resmi kayıtlarla dahi sabit olduğunu vurgulamıştı. Midhat Paşa döneminde Aşar usulünün Humsa çevrilerek Cerib isimli maktu bir vergi haline getirildiğini de hatırlatan Basra mebusu, bu uygulamanın toprak mülkiyetinin esaslarında bir değişiklik yapmadığını ifade etmişti. Defter-i Hakani Nezareti'nin gündeme getirdiği bu uygulama ile tapu muamelelerinin sekteye uğrayacağını ve bu nedenle nezaretin daha çok zarara uğrayacağını da altını çizen Abdülvahhab Paşa, ahali nezdinde huzursuzluğa meydan verilmemesi için eski usulün muhafazasını talep etmişti⁴⁰. Arazi mülkiyeti meselesi 8 Mayıs 1911 tarihinde gerçekleştirilen Meclis-i Mebusan oturumunda gündeme alınmış ve Defter-i Hakani Nazırı Mahmud Esad Efendi, nezaretin daha önceki iddialarını tekrar ederek kendisinin görevinin devlet kayıtlarını muhafaza etmek olduğunu hatırlatmış ve Basra ahalisinden gelen şikayetler neticesinde konunun Babiali'ye defalarca iletildiğini ve bunun akabinde Şûra-yı Devlet'e nakledildiğini de sözlerine eklemiştir⁴¹. Bu oturumdan birkaç gün sonra Abdülvahidzâde Ahmed ve Redibzâde Muhammed önderliğinde yaklaşık yüz elli imzayı içeren bir telgraf Meclis-i Mebusan başkanlığına ulaşmıştı. Basra'daki toprak mülkiyeti mevzusunun kendileri için "hayat-memat" meselesi olduğunun altını çizen imza sahipleri bu uygulamanın kendileri için kabul edilemez olduğunu ifade etmiş ve haklarının muhafazasını istemiştir⁴².

Meclis-i Mebusan'daki müzakerenin üzerinden neredeyse bir ay geçmesine rağmen meselenin çözümünde herhangi bir gelişme sağlanamaması üzerine Mişrizâde Muhammed, Namezâde Matuk ve Mahmud, Redibzâde Yasin, Bedir, Mahmud, Seyyid Haşim ve Seyyid Ahmed, Abdülvahidzâde Ahmed, Halef ve Abdülkadir, Züheyrzâde Abdülaziz gibi eşrafın önde gelen isimleri ile bir çok Seyyid'in imzasını havi yüz elliye yakın imzalı bir telgraf Meclis-i Mebusan başkanlığına gönderilmişti. Telgrafta öncelikle söz konusu uygulamanın şeri hükümlere aykırılığına vurgu yapılmakta ve diyanetin haleldar edildiği iddia edilmekteydi. Defter-i Hakani Nezareti'nin Meclis-i Mebusan oturumunda tekrar ettiği iddialara da yer verilen telgrafta, Basra'da mülkiyet sahiplerinin soylarının tükenmesi neticesinde bu arazilerin miri araziye geçtiği savı şiddetle reddedilmişti. Bu iddianın asılsız

³⁹ Abdülvahhab Paşa ayrıca Basra ahali tarafından kendisine gönderilen dilekçeleri de Dahiliye Nezareti'ne göndermiş, Dahiliye de bunları Sadaret'e iletmişti. *Aynı vesika*, Lef 7 ve 24.

⁴⁰ *Aynı vesika*, Lef 25, MMZC, 3-6/6, ss.268.

⁴¹ *Aynı eser*, s.269.

⁴² BOA, *DH.İD* 8-6, Lef 15-18.

olduğu ifade edilen telgrafta eşraf ve ahalinin elinde bir çok hüccet-i şeriye olduğunun altı çizilmekte ve Defter-i Hakani Nazırı'nın “manasız ısrarı ve inadı” nedeniyle Basra'da “ecnebi entrikalarına” fırsat verildiği vurgulanmaktaydı⁴³. Basra eşrafının önderliğinde hazırlanan telgraf ağır ifadelerle sona ermekteydi:

“... Defter-i Hakani Nazırı'nın inkıraz-ı nesil hakkındaki ifadesini hükümet maddeten isbat etmedikçe, daha doğrusu böyle hilaf-ı şeri ve hak bir maddeden dolayı nesl-i hazırımızı ifna ile hakkaten inkıraz ettirmedikçe emlakımızı ve evkafımızı arazi-i emiriye addına razı olamayız...”⁴⁴.

Basra'dan söz konusu uygulamaya karşı yükselen tepki neticesinde Basra vilayeti de Dahiliye Nezareti'ne bir yazıyla konu hakkındaki görüşlerini bildirmişti. Vilayet yazısında Basra'da mülkiyet sahiplerinin zamanla soyunun tükendiğine dair yorumların güvenilir evraklar ve resmi kayıtlarla ispat edilmesi gerekliliğine değinmişti. Nitekim Basra'da arazi sahiplerinin bir kısmının varis bırakmadan vefatları neticesinde bunların arazilerinin devlete kalmış ve bu araziler emlak-i emiriye dairesince idare edilegelmişti. Bununla birlikte bu şekilde sahipsiz kalan bir çok arazi de vaktiyle bazı memurların müsamahaları neticesinde “onun bunun” eline geçmişti. Basra vilayetine göre, Basra civarındaki hurma bahçeleri dışındaki arazi-i haliyenin miri araziden olduğu şüphesiz ise de, geri kalan arazilerin emlak-ı sırfeden olduğu bu araziler hakkında vakıf hükümlerinin geçerli olmasıyla da sabitti. Bu nedenle Basra vilayetinde ciddi bir mesele halini alan Basra arazisi maddesinin bir an önce çözülmesiyle ahalinin teskin edilmesi gerekmekteydi⁴⁵.

1911 senesi Haziran ayı başlangıcında nihayet Şûra-yı Devlet, Basra arazi meselesi konusundaki görüşünü açıklamıştı. Şûra-yı Devlet kararında, Basra arazisi dahilinde arazi-i öşriyeden olan kısmın sahiplerinin soyunun tükenmesi neticesi bu kısım arazinin miri arazi hükmüne girmiş ve akabinde bir bedel karşılığı veya meccanen tapu senedi verilerek ahaliye dağıtılmış olduğunu hatırlatarak bu yerler hakkında miri arazi muamelesi yapılmasının normal olduğu ifade edilmişti. Kararda bununla birlikte eskiden beri arazi-i öşriyeden sayılarak mülk senedi verilmiş olan yerlerin miri arazi addedilerek tapuya kaydedilmelerinin mümkün olamayacağı vurgulanmaktaydı. Şûra-yı Devlet'e göre bu ikinci kısım arazilerin daha önce olduğu gibi arazi-i öşriye addedilerek hakkında ona göre muamele yapılması gerekmekteydi. Ayrıca Basra'daki tüm arazi sahiplerinin soylarının tükenmiş olduğu hükmüne binaen bütün arazilerin kullanım hakkının miri araziye geçmiş addedilmesinin de doğru olmadığı ifade

⁴³ *Aynı vesika*, Lef 11.

⁴⁴ *Aynı vesika*, Lef 12.

⁴⁵ *Aynı vesika*, Lef 9.

edilen kararda, hal-i hazırda veraset suretiyle intikali gerçekleşmiş olan arazi-i öşriye sahipleri bulunacağı noktasından hareketle bu tarz durumlar hakkında usul ve nizama uygun muamele olunması gereğinin altı çizilmişti⁴⁶. Şûra-yı Devlet'in almış olduğu bu karardan Dahiliye ve Maliye Nezaretleri ile Sadaret de haberdar edilmişti⁴⁷.

Şûra-yı Devlet'in aldığı bu karardan yaklaşık altı ay sonra Basra vilayetinden Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıyla Basra vilayeti dahilindeki toprak meselesinin hem bir çok sorun yaratarak devlet idaresini meşgul etmesi, hem de tarafların haklarının kaybedilmesine yol açması nedeniyle arazi taksimi usulünün benimsenerek bu vilayet dahilindeki hurma bahçelerinin ölçüm işleminin yapılmasını önermişti. Aslında bu muamele için daha önce 1907 senesinde bir heyet tayin edilmiş ve 1908 yılı nihayetine kadar vilayet dahilindeki bir kısım hurma bahçelerinin ölçümü yapılarak senelik 240.000 kuruşa yakın hasılat elde edilmişti⁴⁸. Fakat hem heyet azaları arasında meydana gelmiş olan hastalıklar⁴⁹ ve hem de ortaya çıkmış olan diğer sorunlar⁵⁰ nedeniyle sonradan bu muameleye son verilmek zorunda kalınmıştı⁵¹. Vilayetin bu talebini olumlu karşılayan Maliye Nezareti, bu ölçüm işleminin yapılması neticesinde bu arazilerden birkaç misli varidat alınabileceği vurgusuyla konuyu Dahiliye'ye iletmişti. Nezaret, bu uygulamadan hazinenin de faydalanacak olmasına binaen söz konusu

⁴⁶ Aynı vesika, Lef 20.

⁴⁷ Aynı vesika, Lef 26.

⁴⁸ Nitekim Midhat Paşa döneminde uygulanmaya başlanan vergi usulü ile hurma bahçelerinin vergilendirilmesi konusunda tahmin usulü kaldırılarak, arazinin yüz ölçümüne göre vergi alınmasını kararlaştırılmıştı. Bu uygulamada ağaçlar arasındaki boşluklar da vergiye dahildi. Korkmaz, *a.g.t.*, ss.32-33.

⁴⁹ Gerçekten de muhtemelen Basra vilayetindeki kötü hava şartları nedeniyle buraya gönderilen fenni memurlar rahatsızlanmış ve yerlerine yenileri tayin edilmek zorunda kalınmıştı. Nitekim hurma bahçelerinin ölçümü için görevlendirilmiş olan Defter-i Hakani Nezareti Mahlûlât Dairesi müdür muavini Fuad Bey burada rahatsızlanmış ve kendisinin yerine Şubat 1908 tarihinde Defter-i Hakani Nezareti Evrak Müdürü Kemaleddin Bey tayin edilmişti. BOA, *İ.HUS* 161-1325.Za.39, BOA, *İ.DFE* 20-1326.M.08, Lef 1; BOA, *İ.DFE* 21-1326.M.08, Lef 1. Fakat Kemaleddin Bey de birkaç ay sonra selefine benzer bir şekilde rahatsızlanmış ve yerine Temmuz 1908'de nezaret memurlarından Cevad Bey tayin edilmişti. BOA, *İ.DFE* 22-1326.B.01, Lef 1.

⁵⁰ Basra vilayeti dahilindeki hurma bahçelerinin ölçümü esnasında karşılaşılan sorunlardan biri de ölçü birimlerinin kullanımında merkez ve vilayet arasında bulunan fark nedeniyle yaşanmıştı. Nitekim merkez tarafından atanan memurlar bir ceribi dört dönüm olarak saymak isterken, mahalli halk bir ceribin dört dönümden fazla ettiği noktasında ısrar etmiş ve anlaşmazlık bir müddet ölçüm muamelesinin aksamasına neden olmuştu. BOA, *MV* 116-92. Bunun yanı sıra bölgedeki iklim koşulları da arazi ölçümünün yapılmasını zorlaştıran faktörlerden biri olmuştu. Nitekim vilayet dahilindeki hurmalıklar Mart ayı başında Şattü'l-Arap nehrinin sularının taşması sonucu Mayıs sonuna kadar sular altında kalmaktaydı. Bu tarihten sonra ise sıcaklığın kırk derecenin üzerinde seyretmesi ölçüm çalışmalarının zorlukla ve cüzi bir şekilde ilerlemesine neden olmaktadır. Bu noktada arazi ölçümü ancak altı aylık bir dönemle sınırlı kalmakta bu da gayet geniş miktarda bulunan hurma bahçelerinin ölçümünün senelere yayılması tehlikesini ortaya çıkarmaktaydı. BOA, *Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES)* 157-81; BOA, *Y.A.RES* 152-115; BOA, *Y.A.RES* 154-107; BOA, *Y.A.RES* 157-103; BOA, *Y.A.RES* 153-87. Bu noktada hava koşulları ile birleştiğinde ölçüm işinin uzun sürmesi ve Basra vilayetinde dahilindeki hurma bahçelerinin miktarının çokluğu da ayrı bir sorun olarak ortaya çıkmış ve bu durum daha fazla memurun istihdamını, bu ise daha büyük bir kaynak aktarımını gerekli kılmıştı. BOA, *Yıldız Perakende Sadaret Evrakı (Y.PRK.A)* 14-71.

⁵¹ BOA, *DH.İD* 8-6, Lef 36.

işlemin yapılmasını uygun görmüş fakat Dahiliye Nezareti'nden bu muamelenin hal-i hazırda icrasında bir siyasi mahzur olup olmadığını öğrenmek istemişti⁵².

Maliye Nezareti ile eşzamanlı olarak Defter-i Hakani Nezareti de Basra vilayetinde henüz emlak ve arazi tahriri yapılmamış olmasına binaen senedsiz tasarruf olunan mahallerin de tahriri ile kayıt sistemine dahil edilmesi gereğini vurgulamıştı. Nitekim vilayet dahilinde bu tarz bir tahrir işleminin yapılmamış olması alım satım işlemleri yapılacak olan mahallerde Basra idare meclisinin keşif ve inceleme yapmasını gerektirmekte, bu da işlemlerin uzayarak halkın şikayetlerine neden olmaktaydı. Bu nedenle Basra vilayeti de nezarete başvurmuş ve vilayette arazi ve emlak tahririni gerçekleştirmek amacıyla vilayet naibinin başkanlığında, vilayet idare meclisi tarafından belirlenecek iki mülki memur ile iki yerel eşraftan oluşacak bir komisyon oluşturulmasını talep etmişti. Basra vilayetinin bu talebi Defter-i Hakani Nezareti tarafından Şûra-yı Devlet'e taşınmış ve Kasım ayı sonunda bu konuda karar varılmıştı. Şûra-yı Devlet, vilayetin öngörmüş şekilde tahririn neticelenmesinin ardından lağvedilmek üzere bir komisyon kurulmasının uygun olacağını belirtmişti. Basra vilayeti dahilindeki arazi ve emlakın tahriri için ilk muameleler bu komisyonda icra edildikten sonra, bu işlemler vilayet idare meclisinin tasdikine sunulacaktı⁵³.

Şûra-yı Devlet'ten olumlu karar çıkması üzerine Dahiliye Nezareti, heyetin ölçüm yapabilmesi için gerekli alet-edevatın zaten daha kurulmuş olan komisyon vesilesiyle hazır bulunduğu altını çizerek Harbiye ve Nafia Nezaretleri'nin bilgisine başvurularak oluşturulacak komisyonun bir an önce çalışmalara başlamasını istemişti⁵⁴.

4.1.2. Basra Vilayeti'nde Arazi İhtilafları

4.1.2.1. Özel Şahıslar Arasında Meydana Gelen Anlaşmazlıklar

Basra'da hurma bahçeleri başta olmak üzere çeşitli arazilerin mülkiyetinin çoğunlukla eşrafın elinde bulunması ve bu mülkiyetin siyasal anlamda nüfuzu da beraberinde getirmesi, bölgede özel şahıslar arasında arazi anlaşmazlıkları çıkmasına neden olmaktaydı.

⁵² Aynı vesika, Lef 28.

⁵³ Aynı vesika, Lef 31.

⁵⁴ Aynı vesika, Lef 36. Fav'dan Kurna'ya kadar Şattü'l-Arap nehrinin iki yakasını kaplayan ve Basra hurmalıkları adı verilen bu geniş arazilerin ölçüm işleminin bir senede tamamlanması planlanmıştı. BOA, *Ticaret ve Nâfia Nezareti Nâfia İdâresi (T.NFİ)* 1371-71, Lef 1-4. Merkez ve vilayet arasında yapılan tüm hazırlıklara ve ön çalışmalara rağmen Basra vilayeti dahilinde arazi ve emlak tahriri işleminin tamamlanıp tamamlanmadığı hakkında bir kayıt bulunmamakla birlikte, bu vilayetle ilgili bir tahrir defterine rastlanmaması sürecin tamamlanamadığı şeklinde yorumlanmıştır.

Bu arazi ihtilaflarından kimi arazi sahipleri arasında meydana gelmekteydi. Nitekim bu tarz bir anlaşmazlık Kuveyt Kaymakamı Mübarek es-Sabah ile Saduni ailesine mensup Nasır Paşazâde Ferid Bey arasında cereyan etmişti. Ferid Bey, Aralık 1909 tarihinde merkeze gönderdiği bir telgrafla Mübarek es-Sabah tarafından Basra'da bulunan arazisine tecavüz edildiğini iddia etmiş ve bu tecavüzün önlenmesi için gerekli önlemlerin alınmasını talep etmişti. Mülkiyeti kendisine ait olan Ma'amir mukataasının⁵⁵ babası tarafından yetmiş, kendisi tarafından da yirmi beş senedir kesintisiz kullanılmakta olduğunu vurgulayan Ferid Bey, Kuveyt kaymakamının dört yüz silahlı adamıyla beraber mukataaya saldırarak bir kısmını işgal ettiğini ve hâsılatın da bir kısmına el koyduğunu ifade etmişti. Bunun üzerine Ferid Bey mahalli idareye başvurmuş ve söz konusu mukataanın aidiyetinin belirlenmesi için bölgeye bir keşif heyeti gönderilmesini istemişti. Bu talep üzerine yapılan incelemede Ma'amir mukataasının Ferid Bey'in mülkiyetinde olduğu elinde bulundurduğu sened-i hakaniye binaen belirlenmiş ve Mübarek es-Sabah'ın da bu arazi üzerinde herhangi bir hakkı bulunmadığına karar verilmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Kasım 1908 tarihli kararıyla Kuveyt Kaymakamı'nın söz konusu mukataaya olan müdahalesine son verilmesi gereğini vilayete bildirmişti. Fakat bu emir bir müddet uygulamaya konmamış, daha sonra Şevket Bey'in vali vekâleti döneminde, Mübarek es-Sabah nüfuzunu kullanarak vilayetten kendi lehine bir karar çıkarmıştı. Bu gelişmeler neticesinde Nasır Paşazâde Ferid Bey, meşrutiyetin yeniden ilan edildiği "adalet devrinde" emlakının gaspçıların elinden alınarak kendisine iade edilmesini talep etmişti⁵⁶.

Arazi meseleleri kimi zaman da serkarlar ile arazi sahipleri arasında yaşanabilmekteydi. Nitekim Şattü'l-Arap nahiyesinde Hota isimli hurmalıkların sahibi olan Halid es-Sadun'un oğullarından Ali ve Abbas, Kasım 1910 tarihinde merkeze başvurmuş ve arazilerinin serkarlar tarafından işgal altında bulunduğunu bildirmişti. Ali ve Abbas Efendiler arazilerinde bulunan serkar Ali er-Ribat'ı "hıyanetinden" dolayı azletmişler ve yerine başka bir şahsı serkar olarak tayin etmişlerdi. Fakat Ali er-Ribat ve akrabalarına söz konusu araziye terk etmeleri için tebligat ve nasihat edilmişse de sabık serkar hurmalığı terk etmeye yanaşmamıştı. Bunun üzerine Ali ve Abbas Efendiler merkeze başvurarak sabık serkarın cebren arazilerinden çıkarılmasını talep etmişlerdi⁵⁷. Mahalli idare tarafından yapılan incelemede serkarların cebren söz konusu hurmalıklardan çıkarılmalarının kanuna aykırı olduğu anlaşılmış fakat serkarların bundan cesaret alarak sorun çıkarmalarını önlemek için bu

⁵⁵ Ma'amir mukataası Fav kasabasının kuzey kesiminde 7-8 mil boyunca birbirini takip ederek uzanan geniş hurma ve meyve bahçelerinden oluşan verimli bir araziydi. Kurt, *a.g.t.*, ss.2-3.

⁵⁶ BOA, *DH.MUİ* 50-1—43, Lef 2-3.

⁵⁷ BOA, *DH.İD* 182-2, Lef 16.

durumun gizli tutulması Şattü'l-Arap nahiyesine tembih edilmişti⁵⁸. Buna ilave olarak Basra jandarma alayından birkaç zabıt söz konusu serkarın merkeze aldırılması için Hota hurmalığına gitmiş fakat sabık serkarın ayak sürümesi nedeniyle jandarma da amacına ulaşamamıştı⁵⁹. Bu gelişmelerin ardından Basra vilayeti idare meclisi de Aralık ayında konu hakkında bir karar almıştı. Kararda arazi sahipleri ile serkarlar arasında ortaya çıkmış olan bu sorunun idareten görülecek bir mesele olmadığına ve bu nedenle ait bulunduğu mahkemece neticeye bağlanması gerektiği ifade edilmişti⁶⁰.

4.1.2.2. Özel Şahıslar ile Devlet Arasında Meydana Gelen Anlaşmazlıklar

Basra'da özel şahıslar ile devlet arasında meydana gelen arazi anlaşmazlıkları iki şekilde ortaya çıkmaktaydı. Kimi zaman özel şahıslar arazilerinin ellerinden alındığı iddiasıyla devletten şikâyetçi olmakta, kimi zaman ise devlet özel şahısların devlet arazisini işgal ettikleri savıyla mahkemeye başvuruyordu.

Özel şahısların devletten şikâyetçi olmalarına dair örneklerden biri Temmuz 1909 tarihinde Basra'da Musevi milletinden Gürcü Şantob ve Yusuf Meslon tarafından hurma bahçelerinin vilayet idare meclisi tarafından zorla ellerinden alındığına dair yapılmış olan müracaattı. Menşi Meslon tarafından on üç sene önce mukavele karşılığında edinilmiş olan evkaf-ı nebeviyyeden Tenome arazisi olarak adlandırılan hali arazinin imarına ve defalarca maruz kaldığı su baskını sonrasında tamirine bir çok masraf edilmiş ve bir çok hurma ve meyve ağacı dikilerek arazi altı senedir hasılat verir bir hale getirilmiş olduğunun altı çizilen telgrafta Basra defterdarı Şevket Bey'in vali vekaleti döneminde vilayet idare meclisi azalarından Başayanzâde Abdullah Efendi'nin oğlu Abdülvahid Efendi vasıtasıyla bir kısım memura rüşvet verilerek arazilerinin Yahudi oldukları için ellerinden alındığı iddia edilmişti⁶¹. Bu konuda defalarca gönderdikleri protesto ve telgrafların bir kısmının kaybolduğunu, bir kısmının “minder altına” atıldığını, diğerlerinin ise tehditler nedeniyle neticesiz kaldığını savunan imza sahipleri merkeze “devr-i adalette hukuk-ı meşruamız muhafaza buyrulmazsa ne vakit edilecektir” cümleleriyle seslenmekteydi. Gürcü Şantob ve Menşi Meslon'un oğlu Yusuf Efendi'nin talebi; senelerdir sahibi oldukları hurma bahçesinin

⁵⁸ *Aynı vesika*, Lef 10.

⁵⁹ *Aynı vesika*, Lef 15.

⁶⁰ *Aynı vesika*, Lef 22.

⁶¹ BOA, *DH.MKT* 2884-87, Lef 1.

kendilerine iadesi, bu karara karşı çıkanların ait oldukları mahkemelerde haklarını araması ve bu tarz bir olayın tekrarlanmaması için müsebbipler hakkında inceleme başlatılmasıydı⁶².

Gürcü Şantob ve Yusuf Meslon tarafından yapılan bu müracaatın akabinde Basra vilayeti muhasebe kalemi, Dâhiliye Nezareti'ne konu hakkında ayrıntılı bir yazı göndermişti. Muhasebe kalemi Tenome hurmalığının vaktiyle on seneliğine içerisinde hurma yetiştirmek ve araziyi imar etmek ve bu yükümlülükleri yerine getirmemesi halinde sözleşmesi feshedilmek üzere Musevi Menşi Meslon'a verildiğini ifade etmişti. Fakat Menşi Meslon'un mukavele hükümlerini yerine getirmediği vilayet idare meclisi tarafından tayin edilen teftiş heyeti tarafından defalarca tespit edilmiş ve bu nedenle gene idare meclisi tarafından bu sözleşme feshedilmişti. Bunun üzerine Şevket Bey değil, sabık Basra valisi Hasan Bey zamanında bu arazinin ekimine talip olan şahıslar tarafından muhasebe kalemine başvuruda bulunmuş, muhasebe de bu başvuruyu vilayet idare meclisine havale etmişti. Bunun akabinde idare meclisi Tenome arazisinin kullanım hakkını talipler arasından Başayanzâde Abdülvahid Efendi ile Züheyrzâde Abdülmuhsin Efendi'ye vermiş ve böylece 1908 senesinde söz konusu arazinin ekimi bu şahıslarca gerçekleştirilmişti. Basra vilayeti muhasebe kalemi ayrıca, merkeze gönderilen şikâyetlerde ismi geçen Gürcü Şantob'un ise Tenome hurmalığı ile hiçbir ilgisi olmadığını ifade etmişti. Nitekim bu şahsın Tenome arazisinde bir ortaklığı bulunmadığı gibi Menşi Meslon ile imzalanmış olan senedde ve muhasebe kaydında da ismi bulunmamaktaydı. Aslında Gürcü Şantob ve ortağına ait olan Kutü'l-Cev' hurmalığı Tenome hurmalığına bitişik bulunmaktaydı. İşte bu nedenle iki ortak memurların müsamahakâr davranışlarını da fırsat bilerek Temome hurmalığına tecavüzle buradan yüz ceribin üstünde bir miktar araziyi kendi arazilerine dâhil etmişlerdi. Vilayet muhasebe kalemine göre Gürcü Şantob, idare meclisi tarafından teşkil edilen keşif heyetinin yaptığı çalışmalar neticesinde durumun ortaya çıkmasından korkarak bu tarz bir yola başvurmuştu⁶³.

Arif Bey'in valiliği döneminde vilayet muhasebe kalemi tarafından Dâhiliye'ye gönderilen bu yazı akabinde Gürcü Şantob ve ortağının Kutü'l-Cev' hurmalığını ekim sözleşmeleri de feshedilmişti. Bunun üzerine Gürcü Şantob'un ortağı Ali bin Muhammed tarafından Temmuz ve Ağustos 1912 tarihinde merkeze birçok telgraf gönderilmişti. Önce Tenome hurmalığının, akabinde ise Kutü'l-Cev' arazisinin ellerinden alınmasıyla perişan hale düştükleri vurgulanan telgraflarda vilayete gönderilen feryatlarının da faydasız kaldığı ifade ediliyor ve bu "mezalim"den vazgeçilmesi talep ediliyordu⁶⁴.

⁶² *Aynı vesika*, Lef 2.

⁶³ BOA, *DH.MUİ* 12-2—52, Lef 1.

⁶⁴ BOA, *DH.İD* 34-51, Lef 2; BOA, *DH.H* 17-25, Lef 2.

Kimi zaman özel şahıslar, devlet memurlarından arazilerini gasp ettiği yolunda iddialarda buldukları gibi, kimi zaman da devlet, şahısların devlet arazisine tecavüzde bulunduğundan şikâyet edebiliyordu.

Bu tarz şikâyetlerden biri Basra mebusu Züheyrzâde Ahmed Paşa'nın Basra vilayeti dâhilinde Kermet Ali isimli mahalde sahip olduğu arazinin⁶⁵ sınırlarını hükümet arazisi aleyhine genişletmekte olduğuna dairdi. Aslında bu şikâyet, II. Meşrutiyetin ilanından önceye, 1903 yılına dayanmaktaydı. Nitekim bu tarihte Ahmed Paşa'nın, kendisine babasından kalan ve Hicri 1325 tarihinde sened-i hakani almış olduğu araziye genişletmek suretiyle devlet arazisine tecavüz ettiği yolunda merkeze istihbarat ulaşması üzerine konu Şûra-yı Devlet'e havale edilmişti⁶⁶. Mayıs 1907'de alınan kararda Ahmed Paşa tarafından arazisine tecavüz edildiği konusunda şikâyetçi olanlar var ise, bu şikâyetlerin ait olduğu mahkemeye yapılması gerektiği ifade edilmişti⁶⁷. Bunun üzerine Hıttı-ı Irakiye Heyet-i Islahiye başkanı⁶⁸ Nazım Paşa'nın ve Defter-i Hakani Nezareti'nin de görüşlerinin alınmasının akabinde Meclis-i Vükela'nın Mart 1908'de aldığı kararla bu tutum benimsenmişti⁶⁹.

Meclis-i Vükela'nın kararına rağmen Basra Defter-i Hakani müdüriyeti Aralık 1908 tarihinde Ahmed Paşa'nın, Kermet Ali'deki arazisinin sınırlarını, komşusu bulunan devlet arazisini tecavüzle ve bir takım sedler inşa etmek suretiyle genişlettiğini ifade etmişti. Vilayete bu konuda ulaşan tek şikâyet Defter-i Hakani müdüriyetinden gelmemişti. Abdürrezzak Münir Bey⁷⁰ ve dava vekili Niyazi Efendi de bu konuda vilayete ihbarda bulunmuşlardı. Bunun üzerine Basra vilayeti idare meclisi konuyu gündemine almıştı. İdare meclisi, Ahmed Paşa'nın Kermet Ali'deki arazisinin sınırlarının Haziran 1903 tarihinde daha önce kurulmuş olan keşif heyeti tarafından oluşturulmuş olduğunu hatırlatmış ve Ahmed Paşa'nın yeniden devlet arazisine tecavüzde bulunduğu iddialarını tedkik etmek üzere, Basra arazi-i seniyye memuru Hacı Mahmud Paşa, yerel eşraftan Başayanzâde Abdülvahid ve Hacı

⁶⁵ Züheyrzâde Ahmed Paşa'nın Kermet Ali'de sahip olduğu arazilerin tapuları ve bu arazilerin kıymetleri için bkz. BOA, ŞD 2186-19, Lef 15-18 ve 50.

⁶⁶ Ahmed Paşa hakkında yapılan bu şikâyet neticesinde Haziran 1903 tarihinde Züheyrzâde Ahmed Paşa'ya ait Kermet Ali arazisinin sınırlarını belirlemek amacıyla bölgeye bir de keşif heyeti gönderilmişti. BOA, DH.MUI 48-19, Lef 4.

⁶⁷ Meselenin II. Meşrutiyetin ilanı öncesinde ele alınışı ile daha ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, ŞD 2186-19, Lef 1-61.

⁶⁸ Meclis-i Vükela'nın kararları doğrultusunda Eylül 1907 tarihinde başkanlığını Mustafa Nazım Paşa'nın yaptığı bir heyet, Irak'ta ıslah faaliyetleri yapmak için bölgeye gönderilmişti. Mülki, mali ve askeri konular da dahil olacak şekilde mahalli idare üzerinde geniş kapsamlı yetkilerle donatılmış olan ıslah heyeti, Bağdad, Basra ve Musul vilayetlerindeki vali ve tüm mülki memurları da kontrolü altında bulundurmaktaydı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Çetinsaya, *a.g.e.*, ss.46-47.

⁶⁹ BOA, MV 118-30.

⁷⁰ Abdürrezzak Münir Bey 1912 senesi genel seçimlerinde Ammare'den mebus seçilmiştir. Bkz. II. Bölüm.

Matuk el-Name ile Defter-i Hakani baş katibi Said Efendi'den oluşan yeni bir komisyon kurulduğunu ifade etmişti⁷¹.

İdare meclisinin kararıyla eşzamanlı olarak bölgeden Ahmed Paşa hakkında merkeze bir şikâyet daha ulaşmıştı. Basra eşrafından Müftüzâde Seyyid Receb, merkeze bir telgraf göndererek Ahmed Paşa'nın Kermet Ali'de devlet arazisine komşu bulunan arazisini, Defter-i Hakani memurlarına sahte muamele icra ettirerek tecavüz ve istila etmekte olduğunu iddia etmişti. Müftüzâde Receb, Züheyrzâde Ahmed Paşa'nın hükümetin içerisinde bulunduğu durumu ve meşguliyetini⁷² fırsat bilerek devlet arazisine tekrar tecavüz ettiğini ve ayrıca gasp etmiş olduğu kısmın etrafını da bir sed ile tahkim ettiğini vurgulamış ve devlet arazisinin tecavüzden korunmasını talep etmişti⁷³. Bu telgraf üzerine Dâhiliye Nezareti, Basra vilayetine bir yazı göndererek bu iddianın hakikatının araştırılmasını ve doğru olduğunun anlaşılması durumunda hazinenin haklarının korunmasını istemişti⁷⁴. Dâhiliye Nezareti'nin telgrafına yanıt yaklaşık iki hafta sonra vilayet idare meclisi tarafından verilmişti. Meclis, bu konuda kendilerine daha önce yapılmış olan müracaatları hatırlatarak meselenin halli için yeni bir komisyon teşkil edilmiş olduğunu belirtmişti. İdare meclisi, geçen iki haftalık süre zarfında komisyon üyelerinin bir kısmını değiştirmiş ve yeni kurulacak komisyonun, Basra arazi-i seniyye memuru Hacı Mahmud Paşa, vilayet jandarma kumandanı Sabri ve Ammare arazi-i seniyye keşif müdürü binbaşı Subhi Beylerle ile Defter-i Hakani baş katibi Said Efendi'den oluşmasına karar vermişti. Bu yeni komisyon yapmış olduğu incelemelerde Ahmed Paşa'nın arazisinin Ketfû'l-Kerme sınırının güneyinde havra⁷⁵ yakın ve sekiz-on saat mesafelik devlet arazisine tecavüz ettiği tespit edilmişti. Ahmed Paşa, daha önce Padişah iradesi ile ilan edilmiş olan yasağa rağmen devlet arazisi üzerindeki sedlerin bazı yerlerini yeniden inşa, bazı kısımlarını ise tamir etmişti. Basra vilayeti idare meclisi, Züheyrzâde Ahmed Paşa'nın bu hareketinin Padişah iradesine aykırılığından dolayı, bölgedeki sedlerin hukuka uygunluğunun iddia edilemeyeceğini ifade etmişti. Meclis, Dâhiliye Nezareti'nin emri uyarınca hiçbir resmi evraka dayanmayan bu tecavüzün men edilmesi ve Ahmed Paşa'nın itirazı var ise hakkını ait

⁷¹ BOA, *DH.MUI* 48-19, Lef 4.

⁷² Nitekim meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde devlet genelinde asayiş zaman zaman sekteye uğramış ve sık sık olaylar baş göstermişti. Hatta bu olayların bir kısmı meşrutiyet aleyhine gösterilere dönüşmüştü. Bunun yanı sıra gene Kasım-Aralık ayları çok şiddetli seçim kavgaları ile geçmişti. Bu dönemde meşrutiyet yönetimi iç karışıklıkların yanı sıra dış buhranlarla da meşgul olmak durumunda kalmıştı. Nitekim Ekim ayı içerisinde Bulgaristan bağımsızlık ilan etmiş, Avusturya Bosna-Hersek'i, Yunanistan da Girit'i ilhak etmişti. Bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, *a.g.e.*, C.I/II, ss.113-136.

⁷³ BOA, *DH.MKT* 2682-86, Lef 2.

⁷⁴ *Aynı vesika*, Lef 1.

⁷⁵ Su taşkınları sonucu Dicle ve Fırat'tan yayılan sular çukur yerlere yayılarak geniş alanları kaplar ve buralarda sazlık, kamışlık ve bataklıklar oluşturduktan sonra bu suların fazlası nehrin asil mecralarına geri döner. Bu şekilde oluşan bataklıklara havra ismi verilir. Genelkurmay Atase Başkanlığı, *a.g.e.*, c. III, Kısım.I, ss.29-30.

olduğu mahkemeye başvurarak araması gereğinin altını çizmişti. Basra vilayeti idare meclisi, söz konusu tecavüzden vazgeçmesi konusunda Ahmed Paşa'ya yazılı tebligat yapılmasını ve konudan Dâhiliye ve Defter-i Hakani Nezaretlerinin de haberdar edilmesini uygun görmüştü⁷⁶.

Meclisin kararı doğrultusunda kendisine ulaşan yazılı tebligat üzerine Züheyrzâde Ahmed Paşa, vilayete bir arıza göndererek söz konusu karara tepki göstermişti. Ahmed Paşa öncelikle, Padişah tuğrası ile mühürlenmiş olan bir sened-i hakaniye sahip olduğu müddetçe ve bu sened bir mahkemenin kati hükmü ile resmen iptal edilmedikçe ilelebet geçerli bulunduğunu hatırlatmıştı. Bu noktadan hareketle Kermet Ali'de bulunan çiftliğinin senedi bulunduğu halde gasp edilmeye çalışıldığının altını çizen Ahmed Paşa, yalnızca bazı garazkar kimseler ve teftiş heyetinin ihbarları sonucu sahib olduğu senedin, hakkında resmi karar olmaksızın sonlandırılmayacağını altını çizmişti. Sened-i hakanide tayin edilmiş olan sınırlar çerçevesinde dilediği gibi tasarrufta bulunmaya hakkı olduğunu da vurgulayan Züheyrzâde Ahmed, uzun senelerden beri tasarrufunda bulunan arazisine kimsenin müdahale hakkı bulunmadığını iddia etmişti. Ahmed Paşa'nın bu telgrafi üzerine Basra vilayeti idare meclisi konuyu Defter-i Hakani Nezareti'ne havale etmişti⁷⁷. Defter-i Hakani Nezareti ise Ahmed Paşa'nın telgrafında yer alan iddiaları Şûra-yı Devlet'e taşımıştı. Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi yaptığı incelemeler sonucunda Mayıs 1910 tarihinde kararını açıklamış ve kararında gayr-i menkul mülklerin tasarrufu için verilmiş olan senedlerin hakkında bir hüküm bulunmaksızın değiştirilmesi veya iptalinin mümkün olmadığını belirtmişti. Bu noktada Ahmed Paşa'nın Kermet Ali'deki mülküne dair olan senedin iptalinin de uygun olmayacağını vurgulayan Mülkiye dairesi Basra mebusu tarafından devlet arazisine bir tecavüz var ise, konunun muhatabı olan mahkemeye taşınması ve mahkemeden çıkacak sonuca göre hareket edilmesi gereğinin altını çizmişti. Şûra-yı Devlet'in bu kararı Meclis-i Vükela tarafından da benimsenmişti⁷⁸.

Özel şahısların devlet arazisine tecavüzde bulunduğu iddiaları ile ilgili en dikkat çeken örneklerden biri Kuveyt Kaymakamı Mübarek es-Sabah'ın Fav istihkâmatı civarındaki araziye ele geçirdiği iddialarıyla ortaya çıkmış ve İngiltere Devleti'nin de olaya müdahil olmasıyla neredeyse uluslararası bir boyut kazanmıştı. Aslında sorunun başlangıcı meşrutiyetin yeniden ilanından önceye dayanmaktaydı. Nitekim Mübarek es-Sabah Aralık 1907'de, Fav

⁷⁶ BOA, *DH.MUİ* 48-19, Lef 4. Ayrıca Dahiliye Nezareti Ahmed Paşa'nın Basra mebusu bulunmasından dolayı, Meclis-i Mebusan başkanlığına da bir yazı göndermiş ve Züheyrzâde Ahmed Paşa'ya gerekli tebligatın kendileri vasıtasıyla da yapılmasını talep etmişti. *Aynı vesika*, Lef 1.

⁷⁷ *Aynı vesika*, Lef 3-4.

⁷⁸ BOA, *MV* 140-43.

istihkâmatının kuzey tarafında, Şattü'l-Arap Nehri'nin taşıdığı topraklardan oluşan boş arazinin çevresinde sed inşaatı başlatmıştı. Bu inşaatının tamamlanmasıyla birlikte, Şattü'l-Arap Nehri kıyısındaki arazi, hurma bahçesi haline getirilmiş ve Mübarek Paşa tarafından tasarruf edilmeye başlanmıştı⁷⁹. 1908 Ocak ayı başında, durumun merkez tarafından haber alınması üzerine dönemin padişahı II. Abdülhamid bölgede tahkikat yapılmasını emretmiş ve devlete ait olması gereken mahallerin özel şahıslar tarafından tasarrufunun uygun olmayacağını vurgulamıştı⁸⁰.

Dönemin Osmanlı padişahı II. Abdülhamid'in almış olduğu bu kararlar eşzamanlı olarak, Kuveyt kaymakamı Mübarek es-Sabah da, Basra'daki yetkililerin kendisinin Fav istihkâmatı yakınındaki arazisi⁸¹ üzerinde bulunan sedleri onarmasına izin vermedikleri yolunda Kuveyt'teki İngiliz temsilcisine şikayette bulunmuştu. Nitekim padişahın emri üzerine Basra vilayeti, Mübarek es-Sabah'ın istihkâmatın kuzey ve güneyinde 600 metrelik bir boşluk bırakacak şekilde arazisi üzerinde tasarrufta bulunabileceğini kendisine ifade etmiş ve Kuveyt kaymakamı da bunun yeni ve gereksiz bir talep olduğunu vurgulayarak bu yeni uygulamanın araziye ait ürün gelirlerine büyük ölçüde zarar vereceği gerekçesiyle durumu protesto etmişti⁸². Mübarek Paşa'nın bu talebi üzerine Buşehr'deki İngiliz temsilcisi Cox, Basra İngiliz konsolosu Crow'a bir yazı göndererek kaymakamın söz konusu arazisinin büyük bir sorun olabileceğini ifade etmiş ve kendisinden Basra valisi ile bu konuda görüşmesini istemişti⁸³.

Konsolos Crow'un Basra valisi Hasan Bey'le yaptığı görüşme sonrasında elde ettiği bilgiler Mübarek es-Sabah'ın iddialarıyla örtüşmemekteydi. Hasan Bey, Fav'daki istihkâmata zarar verilmeyeceğinin garanti edilmesi şartıyla elinden gelen yardımı yapacağını Crow'a ifade etmiş fakat Mübarek es-Sabah'ın İngiliz yetkililere ifade ettiği gibi yalnızca eski sedlerini onarmadığını, bunun yanı sıra nehrin alüvyonları ile meydana gelmiş arazileri de ziraate uygun hale getirdiğini vurgulamıştı. Basra valisinin ifadelerine göre Mübarek Paşa yalnızca 1908 yılında Fav istihkâmatının kuzey tarafından Şattü'l-Arap nehrinden 39.000 zürralık bir alanı tasarrufuna geçirmiş ve bunun için hükümetten hiçbir izin almamıştı. Basra valisi, konunun vilayet idare meclisine havale edildiğini Crow'a bildirmiş ve meclis tarafından seçilecek bir üyenin incelemelerde bulunmak üzere bölgeye gönderileceğinin altını

⁷⁹ Yılmaz, *a.g.t.*, s.125.

⁸⁰ BOA, *İ.HUS* 161-1325.Za.67.

⁸¹ Mübarek es-Sabah'ın Fav'daki arazisinin sınırları batıda Havr Abdullah, kuzey-batıda Nasır Paşazâde Ferid'den tartışmalı bir şekilde ele geçirilmiş olan Ma'amir arazisi, doğuda Şattü'l-Arap nehri, güneyde ise Basra Körfezi'nden oluşmaktaydı. TNA, *FO* 424-217, no.1, Sheikh Mubarak-us-Sabah to Major Cox.

⁸² TNA, *FO* 424-215, Inclosure 2 in no.32, Major Cox to Consul Crow.

⁸³ TNA, *FO* 424-215, Inclosure 4 in no.32, Major Cox to Consul Crow.

çizmişti. Aslında Crow da Mübarek es-Sabah'ın Fav'daki arazisi konusunda Basra valisi ile benzer düşüncelere sahipti. Nitekim valiyle yaptığı görüşme akabinde Crow, Mübarek Paşa'nın İngiliz temsilcilerine iki yüzlü davrandığını ifade etmiş ve Kuveyt Kaymakamı yüzünden mahcup olduğunu belirtmişti. Nitekim Mübarek es-Sabah, Osmanlı hükümetinin uyarılarına kulak asmayarak Fav'daki arazisinde yapmakta olduğu çalışmalara, aksi yönde aldığı emirlere rağmen devam etmişti. Hatta Crow bu davranışlarına dayanarak, Kuveyt kaymakamını "tatminsiz müşteri" olarak tanımlamıştı⁸⁴.

Bu gelişmelerin akabinde Şubat 1908'de Mübarek es-Sabah Kuveyt'teki İngiliz temsilciliğine sert ifadeler içeren bir mektup göndermişti. Kuveyt kaymakamı Osmanlı yetkililerinin, Fav'da bulunan arazisindeki zirai faaliyetlere ve bu arazinin su baskınlarından korunması amacıyla yapılmış olan sedlerin tamirine müdahale ettiğini belirterek hal-i hazırda da Osmanlı askerlerinin, söz konusu sedleri tahrip ettiğini ve bu nedenle arazisinin sular altında kalarak ciddi zarara yol açıldığını ifade etmişti. Basra valisinin de bu müdahaleyi önlemekte yetersiz kaldığından yakınan Mübarek Paşa, Kuveyt üzerindeki İngiliz himayesine eleştiri içeren sert ifadelerde bulunmuştu. Basra'daki arazisinin de İngiliz himayesi dahilinde olduğunun altını çizen Mübarek es-Sabah, Osmanlı hükümetinin hareketleri neticesinde onurunun ve iktisadi çıkarlarının zedelendiğine vurgu yapmış ve İngiliz himayesinin yalnızca Kuveyt şehri için geçerli olması durumunda, bu korumanın kendisine hiçbir faydası olmadığını belirtmişti. Mübarek es-Sabah mektubunda, bu tarz meseleler cereyan ettiğinde İngiliz hükümetinden onuru ve mülklerini korumada gerekli desteği alamayacaksa, bu durumda onurunu ve arazilerini korumak için kendi başının çaresine bakacağını ifade etmiş ve bir anlamda İngiliz yetkililere göz dağı vermişti⁸⁵.

Kuveyt kaymakamının bu mektubu üzerine, Kuveyt temsilcisi Knox, Crow'a Mübarek es-Sabah'ı destekleyen bir yazı göndermişti. Knox, Fav kaymakamının da Mübarek Paşa'yı desteklediğini belirterek kaymakamın barış zamanında söz konusu araziye, bir sorun çıkması durumunda kolayca yıkılabilecek, alçak bir sed çekilmesine sıcak yaklaştığını ifade etmişti. Knox'a göre Osmanlı mahalli idaresinin hareketi ile Mübarek Paşa'nın hareketleri arasında büyük bir anlayış farkı bulunmaktaydı. Nitekim İngiltere'nin Buşehr temsilcisi Mübarek Paşa'nın hareketini cüzi ve düzeltilebilecek bir gasp olarak nitelerken, Osmanlı askerlerinin Fav arazisinde sedleri yıkmasını nedensiz ve tazmin edilemez bir yıkım olarak tanımlamıştı⁸⁶. Knox ayrıca bundan birkaç gün sonra Crow'a bir yazı daha göndererek Mübarek es-Sabah'ın

⁸⁴ TNA, FO 424-215, no.32, Consul Crow to Major Cox.

⁸⁵ TNA, FO 424-215, no.32, Sheikh Mubarek-us-Sabah to Major Knox.

⁸⁶ TNA, FO 424-215, Inclosure 9 in no.32, Major Knox to Consul Crow.

taleplerini sıralamıştı. Mübarek Paşa öncelikle, Osmanlı yetkilileri tarafından şart koyulan 600 metrelik boşluğun yeni ortaya çıkmış bir talep olduğunu ifade etmiş ve bu yeni şarttan doğan arazi kaybının tazmin edilmesini istemişti. Kuveyt kaymakamı ayrıca Osmanlı askerleri tarafından yıkılan sedler neticesinde su basan arazisindeki zararın da tazmin edilmesini talep etmekte ve Osmanlı hükümeti tarafından herkese tanınmakta olan, arazisini nehirden veya denizden gelebilecek su baskınlarına karşı koruma hakkının kendisine de verilmesinin gereğinin altını çizmekteydi⁸⁷.

İngiliz yetkililer arasında Mübarek es-Sabah'ın taleplerinin Osmanlı nezdinde savunulması meselesi tartışılırken Mart ayında Kuveyt kaymakamı ile Osmanlı yetkililer arasında gerilen tansiyon düşmüştü. Hatta Mart ayında Mübarek Paşa'nın oğlu Cabir İngiliz yetkililere babasının Fav'da meseleyi büyüttüğünü dahi söylemişti⁸⁸. Mart ayının sonunda vilayet idare meclisi tarafından kurulan komisyon bölgedeki incelemelerini tamamlanmış ve Mübarek Paşa tarafından yapılmış olan sedlerin Fav istihkâmatının görüş alanını kısıtladığını ifade ederek bunların yeniden inşasına veya tamirine izin verilmemesi gereğini ifade etmişti⁸⁹. Mübarek es-Sabah, muhtemelen Fav kaymakamının kendi yanında yer aldığı düşüncesine binaen komisyonun incelemelerine başta tepki göstermemişse de Basra valisi nezdinde yaptığı girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanması neticesinde Nisan 1908'de yeniden İngiliz yetkililere başvurmak zorunda kalmıştı⁹⁰. Kuveyt kaymakamı İngiliz yetkililerden Basra valisi, Mübarek es-Sabah ve İngiltere tarafından atanacak birer temsilciden oluşan yeni bir komisyon oluşturulmasını ve bu komisyonun varacağı neticeye göre harekete geçilmesini talep etmişti. Kuveyt kaymakamı ayrıca bu komisyondan kendi lehinde karar çıkması halinde, arazisinin Osmanlı askerlerinin vereceği olası zararlardan korunması ve su baskınından dolayı oluşan zararının tazmin edilmesi konularında da ısrarcı olunmasını istemişti⁹¹. Mübarek es-Sabah'ın Osmanlı hükümetine karşı bu kararsız tutumu İngiltere'nin kendi içerisinde de alınacak tutumun sorgulanmasına neden olmuş ve Nisan ayından Ağustos ayına kadar İngiliz temsilcilerin, Mübarek Paşa'nın ortak komisyon teklifini uygulayıp uygulamama konusundaki kararsızlıklarıyla geçmişti. Zira Kuveyt kaymakamı Osmanlı hükümetine karşı takınılacak tavır konusunda sürekli kararsızlık yaşamaktaydı. Nisan ayında yoğun bir biçimde İngiliz yetkilileri Osmanlı devleti nezdinde girişim yapmaya zorlayan Mübarek es-Sabah, Mayıs

⁸⁷ TNA, FO 424-215, Inclosure 7 in no.32, Major Knox to Consul Crow.

⁸⁸ TNA, FO 424-215, Inclosure 4 in no.76, Major Knox to Major Cox.

⁸⁹ TNA, FO 424-215, Inclosure 5 in no.76, Major Knox to Major Cox.

⁹⁰ TNA, FO 424-215, no.89, Sheikh Mubarek to Major Cox.

⁹¹ TNA, FO 424-215, Inclosure 1 in no.76, Government of India to Mr. Morley.

ayında bu girişimden vazgeçer gibi görünmüş⁹² ve taleplerini Haziran ayında yinelemişti. Hatta Haziran ayında İngiliz yetkililere gönderdiği bir mektupta bölgedeki Osmanlı yetkililerinin ve ahalinin de kendi tarafında olduğunu fakat valinin baskısından korkarak çekimsiz tavır takındıklarını iddia etmişti. Mübarek es-Sabah'a göre Basra valisinin amacı ahali üzerinde bu şekilde baskı kurarak kendisinden para sızdırmaktı⁹³.

Mübarek Paşa'nın talebi konunun Basra Nakibü'l-eşrafı Receb Efendi, Basra arazi-i seniyye memuru Hacı Mahmud Paşa ve Basra Belediye reisi Abdürrezzak Çelebi gibi yerel eşraftan kimseler tarafından incelemeye tabi tutulmasıydı. Kuveyt kaymakamı ayrıca söz konusu arazi nehrin mecrasının değiştirilmesiyle elde edilmiş dahi olsa, Osmanlı hükümetinin kendisiyle anlaşması ve belli bir bedel karşılığında bu araziyi kendisinin tasarrufuna vermesi gereğinden bahsetmekteydi⁹⁴.

Hem Mübarek es-Sabah'ın kararsız tutumu, hem de son dönemde yapmış olduğu ısrarlı talepler İngiliz temsilcileri bölgede gayr-ı resmi bir incelemede bulunmak yoluna itmişti. Nitekim İngiltere'nin Kuveyt temsilcisi Knox, Haziran ayı sonunda Basra'ya gitmiş ve burada çeşitli incelemelerde bulunmuştu. Knox'un yapmış olduğu inceleme sonucunda edindiği izlenime göre, yerel yetkililer her ne kadar silah kaçakçılığı konusunda hassas olsalar ve Şeyh Mübarek'in bunu desteklediğini düşünseler de Şeyh'e karşı gayet lütfekar davranmaktaydılar. Mübarek Paşa'nın Fav kaymakamının kendi tarafında olduğuna dair iddialarına da değinen Knox, taraflar arasındaki yazışmaların gayr-ı resmi nitelikte olduğunu ve Osmanlı resmi kayıtları içerisinde yer almadığını ifade etmiş ve bir anlamda Mübarek'in bu iddiasının zayıflığını ortaya koymuştu. Mübarek es-Sabah'ın yıkılan sedlerin halen tamir edilmediğinden yakındığına da değinen Knox, Şeyh'in Basra eşrafı, İngiliz temsilcileri ve Basra valisi tarafından oluşturulmasını istediği komisyon hakkındaki ısrarını da dile getirmiş ve böyle bir komisyon kurulması durumunda Osmanlı askeri kanadından bir temsilcinin de burada yer almasının elzem olduğunun altını çizmişti⁹⁵.

İngiliz temsilci Knox, Temmuz ortasında bir kez daha Basra'ya gitmiş ve konu hakkında Osmanlı yetkililerle görüşmelerde bulunmuştu. Knox önce Basra valisi Hasan Bey

⁹² Hatta İngiliz Hariciye Nezareti, Hindistan Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda Mübarek Paşa'nın davranışını değiştirmesine neden olacak bir gelişmenin yaşanmış olma ihtimali üzerinde durmuşlar fakat bu konuda ayrıntıya rastlayamamışlardı. TNA, FO 424-215, no.91, Foreign Office to India Office; TNA, FO 424-215, no.122, India Office to Foreign Office; TNA, FO 424-215, no.135, Foreign Office to India Office.

⁹³ TNA, FO 424-217, no.23, Major Knox to Major Cox.

⁹⁴ TNA, FO 424-217, no.1, Sheikh Mubarak-us-Sabah to Major Cox.

⁹⁵ TNA, FO 424-217, no.1, Report on the Claims of Sheikh Mubarak against the Turkish Authorities at Bussorah in respect of the alleged Encroachment by Turkis Soldiers on his Lands at Fao. Knox raporunun sonunda Fav kaymakamı ile Mübarek Paşa arasında yapıldığı iddia edilen gayr-ı resmi yazışmalara da yer vermişti. TNA, FO 424-217, no.1, Appendix (A) ve Appendix (B).

ile görüşmüş ve Mübarek es-Sabah'ın şikayetlerini bir kez daha dile getirmişti. İngiliz temsilci, validen konunun mülki memurlarla bir alakası olmadığı, tamamen askeri bir mesele olduğu cevabını almıştı⁹⁶. Nitekim Basra'daki askeri memurlara göre tartışmalı arazi, hükümet malı olmasının yanı sıra Fav istihkâmatının güvenliği için stratejik bir öneme sahipti ve bu yüzden de askeri nedenlere binaen hükümet elinde kalması gerekmekteydi. Knox, Basra valisine ayrıca Mübarek Paşa'nın öne sürdüğü ikinci bir komisyon kurulması önerisini de sunmuş ve bu konuda olumlu cevap almıştı. Knox bunun üzerine, söz konusu komisyonda bir İngiliz temsilci bulunması maddesini durumun hassasiyetine binaen gündeme getirmemeyi uygun görmüştü. Basra valisi Hasan Bey de buna karşılık İngiliz yetkiliye Mübarek es-Sabah'ın net olarak ortaya konulmayan ve sürekli değişen isteklerinden yakınmış ve bu isteklerin somut biçimde ortaya konmasını istemişti. Hasan Bey ayrıca, Şeyh'in Basra'da sahip olduğu geniş araziler göz önünde bulundurulursa, Fav'da mevzu bahis olan bu küçük ve verimsiz toprak parçası için bu kadar ısrar etmesinin nedeninin merak konusu olduğunu vurgulayarak bir nevi Osmanlı hükümetinin Mübarek es-Sabah hakkındaki kuşkularını dile getirmişti⁹⁷.

Knox, Basra valisi ile yaptığı görüşmeden sonra valinin iznini de alarak Mübarek es-Sabah'ın Basra'daki arazisi civarında incelemelerde bulunmuştu. Knox bölgede Fav kaymakamı, Mübarek'in arazisindeki çiftçiler ve Fav istihkâmatı görevlileriyle yaptığı görüşmeler akabinde, Osmanlı hükümetinin görüşlerine hak verme noktasına gelmişti. Nitekim Knox, kendisinin de bir asker olduğunu göz önünde bulundurarak, Fav'daki askeri yetkililerin görüşlerine katıldığını ve hiçbir askerin bu tarz bir duruma izin vermeyeceğini ifade etmişti. Gözlemlerinin bir çoğunun Şeyh Mübarek'in iddiaları ile örtüşmediğine vurgu yapan Knox, söz konusu arazide inşa edilmiş olan sedlerin hem herhangi bir ekilmiş araziyi korumadığını hem de Osmanlı askerlerince herhangi bir saldırıya uğramamış olarak sapaşğlam durduklarını belirtmişti. Ayrıca Mübarek'in söz konusu sedleri sürekli tamir ettiğine dair iddialarının da aslı olmadığına değinen Knox, arazinin güney tarafındaki sedlere hiçbir hasar verilmediğini, diğer sedleri yıkmakta ise Osmanlı güçlerinin son derece iyi sebepleri olduğunu ifade etmişti. Bunun yanı sıra meselenin Mübarek es-Sabah'ın aktardığı gibi Osmanlı hükümetinin Şeyh'in arazisine yapmış olduğu bir saldırı değil aksine nehrin biriktirdiği alüvyonlardan meydana gelen yeni bir arazinin aidiyeti meselesi olduğunu altını

⁹⁶ Nitekim İngiltere Basra konsolosu Crow'un, Basra firka kumandanı ile yaptığı görüşmede aldığı cevaplar da bu görüşü doğrular nitelikteydi. TNA, FO 424-217, Inclosure 28 in no.1, Major Knox to Major Cox. Nitekim Basra firka kumandanı Tahir Paşa, Mübarek es-Sabah'ın hakimiyet iddia ettiği arazinin büyük bir kesimi için elinde herhangi bir tapu senedi olmadığını ifade etmiş ve ayrıca söz konusu sedlerin yıkımı sırasında Şeyh'in arazisine minimum zarar verildiğinin altını çizmişti. TNA, FO 424-217, no.1, Consul Crow to Major Knox.

⁹⁷ TNA, FO 424-217, Inclosure 27 in no.1, Major Knox to Major Cox.

çizen Knox, bu tarz arazilerin ise aidiyetinin Osmanlı hukukuna göre devlete ait olduğunu hatırlatmıştı. Bu noktada Osmanlı hükümeti kendisine ait olan bu arazinin Mübarek Paşa tarafından kullanımına izin vermek veya vermemek konusunda özgürdü.

Yaptığı bütün gözlemler neticesinde Mübarek es-Sabah'ın herhangi bir tecavüzde bulunup bulunmadığını tespit etmenin zorluğuna dikkat çeken Knox, bu konunun kesinlikle İngiliz yetkililerin müdahale edebilecekleri bir nokta olmadığını ifade ederek meselenin yalnızca Osmanlı mahkemelerinde çözümlenebileceğinin altını çizmişti. Knox, yapmış olduğu incelemeler esnasında Osmanlı yetkililer tarafından kendisine gösterilen nezaketten çok etkilendiğinin de altını çizerek Fav'daki arazi meselesi konusunda Osmanlı hükümetinin Mübarek es-Sabah karşısında korunmaya, Şeyh'in hükümet karşısında ihtiyaç duyduğundan daha fazla gereksinimi olduğunu ifade etmişti⁹⁸.

İngiltere Kuveyt temsilcisi Knox'un Osmanlı hükümetinin haklılığını ifade eden bu raporu, İngilizlerin Mübarek es-Sabah'a karşı tutumları konusunda kafa karışıklığının artmasına neden olmuştu. Bu noktada İngiliz yetkililer Şeyh Mübarek'e bu konuda destek verip vermemek konusunda kararsız kalmışlardı. Aynı dönemde Mübarek es-Sabah da İngilizlerden aldığı desteğin miktarından tatmin olmamış ve İngiltere ile Kuveyt arasında mevcut çeşitli sorunların çözümünü Fav'daki arazi meselesinde İngiliz hükümetinin takınacağı tutuma endekslemişti⁹⁹. Bunun üzerine İngiliz yetkililer Osmanlı hükümetine karşı agresif bir tavır almadan Şeyh'in taleplerini yerine getirmek için çareler aramaya başlamıştı. Bu noktadan hareketle İngilizler, Osmanlı hükümetine hem kendilerinin hem de Kuveyt kaymakamının üzerinde uzlaşacağı şahıslardan oluşan yeni bir komisyon kurulmasını teklif etmeyi düşünmüşlerdi. Osmanlı hükümetine söz konusu komisyonda İngiliz yetkililerin üye olarak yer alması yerine gözlemci statüsünde bulundurulması teklif edilecekti. Komisyon teklifine bir alternatif olarak ise Fav istihkâmatının 1843 Erzurum Anlaşması'na aykırılığının gündeme getirilmesi düşünülmüştü. Nitekim Osmanlı hükümetine bu konuda yapılacak "dostça" bir uyarı, hükümetin Şeyh'e daha müsamahakâr davranmasına neden olabilirdi¹⁰⁰. Bu seçeneklerden ilki İngiliz Hariciye ve Hindistan Nezaretleri tarafından benimsenmiş¹⁰¹ ve İngiltere'nin İstanbul Sefiri Lowther'a da uygun bir zamanda konuyu hükümetle görüşmesi için yetki verilmişti.

İngiliz yetkililerin Mübarek es-Sabah'ın Fav'daki arazisi konusunda tutumlarını netleştirmeleriyle eşzamanlı bir şekilde Osmanlı Devleti'nde Temmuz 1908'de meşrutiyet

⁹⁸ TNA, FO 424-217, Inclosure 28 in no.1, Major Knox to Major Cox.

⁹⁹ TNA, FO 424-217, Inclosure 11 in no.1, Major Cox to Government of India.

¹⁰⁰ TNA, FO 424-217, Inclosure 21 in no.1, Major Cox to Government of India.

¹⁰¹ TNA, FO 424-217, no.1, India Office to Foreign Office.

yeniden ilan edilmiş ve bu noktada politik zemin tamamen değişmişti. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İngiltere hükümeti ile yakın ilişkiler kurma arzusu Mübarek es-Sabah'a karşı takınılan tutumun da yumuşatılmasına neden olmuş ve bu bağlamda Şubat 1909 başında Mübarek es-Sabah'ın arazisinde yıkılan sedler Osmanlı askerleri tarafından tamir edilmişti¹⁰². Şeyh Mübarek'e karşı takınılan bu tavır yeni rejimin İngiltere'ye karşı tutumunun yanı sıra ve aslında bunun bir parçası olarak Basra'daki yerel memurların değiştirilmesinden de kaynaklanmaktaydı. Nitekim Mübarek es-Sabah bölgeye yeni tayin edilen Yusuf Paşa'ya müracaat edip bir ara formül bulunmasını talep etmiş, Yusuf Paşa ise buna gerek görmeyerek yıkılmış olan sedlerin yeniden inşasına izin vermiş ve sorun bu şekilde aşılmıştı¹⁰³.

Yeni rejimin bu yaklaşımını göz önünde bulunduran Mübarek es-Sabah meselenin yeniden açılmasından yana olmamış ve böylece yeni bir komisyon kurulması maddesi gündemden kalktığı gibi sorun da askıya alınmıştı¹⁰⁴. Bu gelişmeler ışığında Lowther Şubat ayı sonunda, İngiliz Hariciye Nezareti'ne politik zeminin “devr-i sabık” ile yeni rejim arasındaki farklılığına dikkat çekmiş ve yeni bir komisyon kurulması önerisinden vazgeçilerek sorunun zamana bırakılmasının gereğinden bahsetmişti. İngiliz sefir bu dönemde Osmanlı gazetelerinde İngiltere aleyhinde çıkan yazıları hatırlatarak özellikle İngilizler'in Kuveyt meselesine ilgisine ayrı bir vurgu yapıldığını ifade etmiş ve İngiliz Hariciye Nezareti'ni uyarılmıştı¹⁰⁵. Aynı dönemde Hindistan Nezareti'nden de Fav meselesi hakkında alınması gerekli bir tedbir kalmadığı bildirilmiş¹⁰⁶ ve bu şekilde geçici olarak sorun çözüme ulaşmıştı.

Şubat ayında geçici olarak çözüme kavuşturulan Şeyh Mübarek'in Fav arazisi meselesi Eylül 1909'da bu sefer Osmanlı hükümeti nezdinde bir iç tartışma olarak yeniden gündeme gelmişti. Basra vali vekili Şevket Bey, Eylül ayında merkeze bir telgraf çekmiş ve Basra nizamiye kumandanlığı ile Fav kaymakamlığından söz konusu arazi hakkında şikayetler geldiği belirtilerek konunun vilayet idare meclisine havale edildiği ifade etmişti. İdare meclisi, Şattü'l-Arap nehrinin alüvyonlarından meydana gelen bu arazinin, miri araziden olduğuna ve bu aynı zamanda bu arazinin Fav istihkâmatının parçası olduğuna karar vermişti. Meclis bu nedenlerle arazinin her türlü müdahaleden korunması gereğinin altını çizmiş ve bu mahalın ağaçlandırılmaması için Mübarek es-Sabah'a tebligatta bulunulmasını

¹⁰² TNA, FO 424-218, no.53, Consul Crow to Sir G. Lowther; TNA, FO 424-219, no.23, Major Knox to Major Cox ve Captain Trevor to Government of India.

¹⁰³ TNA, FO 424-219, Inclosure 6 in no.143, Major Knox to Major Cox.

¹⁰⁴ TNA, FO 424-219, Inclosure 4 in no.143, Major Knox to Major Cox.

¹⁰⁵ TNA, FO 424-218, no.48, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey. Nitekim Kuveyt'in Bağdad Demiryolu'nun son istasyonu olarak gündeme gelmesi, Kuveyt'in statüsünün de hem iç kamuoyunda hem de uluslararası arenada tartışma konusu olmasına neden olmuştu. TNA, FO 424-218, no.50, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

¹⁰⁶ TNA, FO 424-219, no.143, Government of India to Viscount Morley ve Major Cox to Government of India.

uygun görmüştü¹⁰⁷. İdare meclisinin bu kararı ile eşzamanlı olarak Bağdad'daki 6. Ordu Kumandan vekili Şevket Paşa, Harbiye Nezareti'ne konu hakkında bir yazı göndermişti. Şevket Paşa, söz konusu arazinin, miri arazi sayılmayıp Mübarek es-Sabah'ın mülkü olarak addolunması durumunda dahi Fav istihkâmatı civarında bulunması nedeniyle devlet tarafından kamulaştırılması gerekeceğinin altını çizmiş ve bu nedenlerle konu hakkında sessiz kalınmasının kesinlikle uygun olmadığını ifade etmişti¹⁰⁸. Muhtemelen Şevket Paşa'yla aynı görüşleri paylaşan Harbiye Nezareti de durumu Dahiliye'ye ve Basra vilayetine bildirmişti¹⁰⁹.

Hükümet merkezinden dile getirilen bu görüşler üzerine Kuveyt kaymakamı tarafından gönderilen cevapta Fav istihkâmatının hal-i hazırda enkaz halinde bulunan bir metre yüksekliğindeki temel duvarlardan ibaret kaldığına dikkat çekmişti. Bu bölgenin Şattü'l-Arap nehrinin getirdiği alüvyonlar sonucu savaş gemilerinin geçişine izin vermez bir hale geldiğini de vurgulayan Mübarek Paşa, bu noktadan hareketle bu bölgede artık bir istihkâmat bulunmasına gerek olmadığını iddia etmiş ve burada inşa edilmiş olan sedlerin olduğu gibi bırakılmasını talep etmişti. Kuveyt Şeyhi ayrıca bölgedeki sedlerin söz konusu araziye tasarrufuna geçirmek amacıyla değil Fav'da bulunan kendisine ait hurma bahçesinin nehrin tahribatından korunması amaçlı inşa edildiğini de savunmuştu.

Harbiye Nezareti'nin Fav istihkâmatının korunmasına yönelik tüm girişimlerine rağmen Dahiliye Nezareti, muhtemelen Kuveyt'in Bağdad Demiryolu'nun son durağının olması konusunda yapılan müzakereleri göz önünde bulundurarak Mübarek es-Sabah'a karşı müsamahakâr bir tutum belirlenmesini istemişti. Nezaret, Kuveyt'te hükümetin nüfuzunun teyit edilmesi için çaba gösterildiği ve bu anlamda Kuveyt kaymakamı Mübarek Paşa'nın kazanılmasına çalışıldığı böyle bir dönemde hükümetin bu politikalarına oranla çok da değerli olmayan bir arazi yüzünden Şeyh'in gücendirilmemesi gerektiğini ifade etmişti¹¹⁰. Söz konusu sedlerin olduğu gibi bırakılmasına izin verilmesi gereğini dile getiren Dahiliye

¹⁰⁷ BOA, *DH.MUİ* 32-2—28, Lef 3.

¹⁰⁸ *Aynı vesika*, Lef 2. Basra nizamiye kumandanlığı da Harbiye Nezareti ile aynı görüşleri paylaşmaktaydı. Nitekim kumandanlık, arazinin Fav istihkâmatına ait olduğunu ifade etmekte ve ileride siyasal anlamda önem kazanması muhtemel olan bu arazinin tecavüzdten korunması gerektiğini dile getirmekteydi. *Aynı vesika*, Lef 5.

¹⁰⁹ *Aynı vesika*, Lef 4.

¹¹⁰ Bu dönemde Osmanlı hükümeti Kuveyt'in Bağdad Demiryolu'nun son durağı olması ihtimalinden hareketle burada Osmanlı hakimiyetini güçlendirme girişimleri içerisine girmiş ve Fav'daki telgraf hattının Kuveyt'e kadar uzatılmasını gündeme getirmişti. Zira Kuveyt'te, Osmanlı sancağından dışında mahkeme ve gümrük gibi Osmanlı hükümlerini gösterir hiçbir resmi müessesesi bulunmamaktaydı. Bu nedenle, Kuveyt'e telgraf hatlarının döşenmesi ve burada bir Osmanlı telgrafhanesi açılması, nüfuzun artırılması konusunda bir ilk adım olarak düşünülmüş, fakat Kuveyt Şeyhi'nin bu teklifi reddetmesiyle bu düşünce hayata geçirilememişti. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, s.45.

Nezareti, Harbiye'den de askeriye tarafından bu sedler konusunda zorluk çıkarılmamasını istemişti¹¹¹.

Harbiye ve Dahiliye Nezaretleri arasındaki yazışmanın üzerine olay yatışsa da Kasım 1911'de Mübarek es-Sabah vilayete bir dilekçe daha göndermiş ve Fav'daki arazisi hakkındaki iddialarını tekrarlamıştı. Fav'daki emlakının bedelini her sene düzenli ödediğinin altını çizen Mübarek Paşa, bu nedenle buradaki mülkünde tek bir dönüm bile kendi tasarrufunda olmayan arazi bulunmasını kabul edemeyeceğini ifade ediyordu. Fav'daki emlakının üç tarafının sularla çevrili olduğunun ve bu nedenle sürekli su baskınları yaşadığının altını çizen Kuveyt kaymakamı, her sene gelirlerinin büyük bir kısmını bu taşkınları önlemek için sed inşasını harcadığını savunmuş¹¹² ve önceki iddialarını meşrulaştırmaya çalışmıştı. Bundan sonraki süreçte ise Osmanlı hükümeti içerisindeki çalkantılar ve 1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmalarına giden sürecin etkisiyle sorunun üzeri örtülmüştü.

4.1.3. Basra Vilayeti'nde Yabancılara Toprak Satışı

Osmanlı Devleti'nde, bir takım münferit fermanlar istisna olunmak kaydıyla, 1868 tarihinden önce yabancılara toprak satışı mümkün bulunmamaktaydı. Bu tarihe kadar yabancılar ancak türlü hilelere başvurarak toprak edinebilmekteydiler. Bu gayr-ı meşru yollardan biri, gayr-ı menkulü satın alıp bunu tapuda Osmanlı tebaasından bir gayr-ı müslim adına kaydettirilmesi ve gayr-ı müslim tebaanın da buna karşılık gayr-ı menkulün kıymeti nisbetinde bir borç senedi imzalamasıydı. Bu konuda benimsenen bir diğer yol ise yabancılardan tapuyu Osmanlı tabiiyetine geçmiş olan eşleri adına çıkartmalarıydı. 1868 tarihi öncesinde uygulanan fakat tartışmalı olan bir diğer yol ise yabancılardan tapuda kendilerini Osmanlı tabiiyetindeymiş gibi göstererek gayr-ı menkulü üzerlerine kaydetmeleriydi¹¹³.

1856 tarihinde Islahat Fermanı'nın ilanı akabinde yabancı devletlerden gelen müracaatlar doğrultusunda 9 Haziran 1867 tarihli kanunla yabancı özel şahısların Osmanlı sınırları dahilinde gayr-ı menkul mülk edinmeleri kabul edilmişti. Bu kanun iki istisna barındırmaktaydı. Bunlardan biri kutsal kabul edilen Hicaz topraklarında yabancılardan mülk

¹¹¹ BOA, *DH.MUI* 32-2—28, Lef 6.

¹¹² BOA, *HR.SYS* 104-31, Lef 2.

¹¹³ Fakat bu ikinci işlemde söz konusu işlemin yabancılardan asıl vatandaşlıklarını kaybettirip kaybettirmediği tartışma konusudur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Altuğ, *Yabancılardan Arazi İktisabı Meselesi*, İstanbul 1976, ss.55-62.

alımının yasaklanmasına, diğeri ise aslen Osmanlı tabiiyetinde olup daha sonradan tabiiyet değiştirenlerin bu kanunun hükümlerinden muaf tutulmalarına dairdi¹¹⁴.

Osmanlı tebaasından bulunmayan Kuveyt Kaymakamı Mübarek es-Sabah da bu kanun çerçevesinde meşrutiyetin yeniden ilanını müteakib Basra'da çeşitli arazileri satın alma girişiminde bulunmuş fakat hükümetin çıkardığı engeller nedeniyle çoğu zaman 1868 öncesi yöntemlere başvurmak zorunda kalmıştı.

Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ve es-Sabah ailesi, Basra'da büyük miktarda arazilere sahip bulunmaktaydı. Basra'daki geniş ölçekli arazilere sahip olmasına rağmen Mübarek Paşa, Kuveyt'in ekonomisini ayakta tutmak amacıyla burada arazi edinmeye devam etmek istemiştir. Nitekim Basra'da bulunan bu araziler, hem Kuveyt'e yakınlığı itibariyle kontrol kolaylığı sağlıyor hem de her ne kadar dönem dönem Osmanlı hükümetleriyle sorunlar yaşansa da bu arazilerden gelen gelirlerde bir azalma yaşanmıyordu. Bu durum Kuveyt'in bekası için es-Sabah ailesinin Basra'daki arazilerini hayati bir öneme sahip kılmıştı¹¹⁵.

Şeyh Mübarek, bu doğrultuda 1909 yılı başında Züheyrzâde Ahmed Paşa'ya ait olan Fedagiye'deki hurma bahçesini satın almak için girişimlere başlamıştı¹¹⁶. Nitekim taraflar arazinin satımı konusunda anlaşmaya varmış ve Mübarek Paşa, bedeli sekiz taksitte ödenmek üzere 1.724 dönüm büyüklüğündeki Fedagiye hurmalığını Ahmed Paşa'dan 48.700 Osmanlı lirası bedelle satın almıştı¹¹⁷. Satışın tamamlanmasının ardından Mübarek Paşa, Basra merkez ile Fav arasında bulunan bu arazinin tapusunu kendi üzerine geçirmek için resmi makamlara başvurmuş fakat kendisini Osmanlı tebaası olarak kaydetmediği ve nüfus tezkeresi almadığı sürece tapunun üzerine geçirilmeyeceği cevabını almıştı. Resmi makamlardan aldığı bu yanıt

¹¹⁴ Hicri Fişek, "Türkiye'de Yabancıların Aynı Haklardan İstifadesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VII, Ankara 1950, ss.427-428.

¹¹⁵ Slot, *a.g.e.*, s.330.

¹¹⁶ Bu arazi el-Haram, el-Başıya ve Fedagiye adı verilen üç kısımdan oluşmaktaydı. TNA, *FO* 424-225, no.49, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox. TNA, *FO* 424-218, no.56, Government of India to India Office. Arazi ünlü Devasir arazisine de bitişik bulunmaktaydı. "Annual Report of the Persian Gulf Residency for the Nine Months Ending 31st December 1908", *The Persian Gulf Administration Reports (1873-1947)*, Vol.VI, s.101. Aslında Züheyrzâde Ahmed Paşa daha Kasım 1892 tarihinde, İstanbul'da mukim olduğu ve bu nedenle Basra'daki arazilerini idare edemediğini ifade ederek Hazine-i Hassa Nezareti'nden bu arazileri satın almasını istemişti. BOA, *Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH.THR)* 40-18, Lef 1. Her ne kadar Ahmed Paşa'nın arazilerinin hududu ve kıymeti konusunda bir araştırma yapılmasına girilmişse de mesele sürüncemede kalmıştır. *Aynı vesika*, Lef 2-3.

¹¹⁷ BOA, *MV* 139-126. Şeyh Mübarek'in isteği üzerine Ahmed Paşa ile arasında iki adet ön anlaşma tanzim edilmişti. Bunlardan ilki tarafların temsilcisi olan Abdolvahab Paşa el-Kartas, Ahmed Paşa ve eşi tarafından, Konsolos Crow ve Basra eşrafi huzurunda imzalanmıştı. Diğeri ise Kuveyt Şeyhi ve Kuveyt'teki İngiliz temsilcisi tarafından imzalanmak üzere Kuveyt'e gönderilmişti. Hatta Osmanlı yetkililer ile Şeyh arasında yaşanan sorunun akabinde Crow, bu ön anlaşmaların meselenin hakeme götürülmesi durumunda geçerli sayılacağını belirtmiş fakat Şeri mahkemelerde herhangi bir geçerliliği olmadığını da altını çizmişti. TNA, *FO* 424-220, no.49, Consul Crow to Sir G. Lowther.

üzerine Mübarek Paşa, Basra vilayeti dahilinde bir çok arazisi olduğu ve daha önce bu tarz bir muameleye rastlamadığını hatırlatarak¹¹⁸ İngiliz makamlarına başvurmuştu. Şeyh'in başvurusu üzerine İngiltere Basra konsolosu Crow, Basra valisi Muharrem Bey ile bir görüşme yaparak Şeyh'in tebaasının "Kuveyt" olarak kaydedilmesini talep etmiş fakat validen red cevabı almıştı.

Aslında Kuveytlilerin, Osmanlı tebaasından olup olmadığı meselesi 1907 senesine dayanmaktaydı. Nitekim bu dönemde Basra'da ticaret yapan Kuveyt'li tüccarların tabiiyeti bir mesele olarak ortaya çıkmış ve dönemin Basra valisi Hasan Bey, bu şahısların Osmanlı tabiiyetine geçmelerini gerektiğini belirterek aksi takdirde Basra'dan ihrac edileceklerini ifade etmişti. Konu bu tüccarların kendi istekleri ile Basra'yı terk etmeleri ile bir süreliğine yatışsa da Basra'daki bin liralık borcunu geri almak isteyen bir Kuveyt'li tüccar vasıtasıyla mesele birkaç ay sonra yeniden gündeme gelmiş ve Kuveytli tüccarın Osmanlı tebaası olarak kaydedilmesiyle sorun çözüme ulaştırılmıştı.

Görünen sebepler bir tarafa bırakıldığında Kuveyt kaymakamı Mübarek es-Sabah'ın arazisinin tapuya kaydı konusunda yaşanan sorunların ana nedenini Kuveyt üzerindeki Osmanlı-İngiliz çekişmesi oluşturmaktaydı. Nitekim yeni rejimle birlikte her ne kadar İngiltere ile yakın ilişkiler kurulması ön plana çıkmış da olsa, Bağdad Demiryolu'nun son durağı olması muhtemel olan Kuveyt üzerinde Osmanlı hakimiyetinin güçlendirilmesi de hükümetin ana temalarından biri haline gelmişti. Bu noktadan hareketle Osmanlı hükümeti, Kuveyt Şeyhi'ne nüfus tezkeresi aldırıp resmen Osmanlı tebaası olarak kaydederek Kuveyt konusunda elini güçlendirmek ve 1902'de İngiltere ile Osmanlı arasında belirlenen statükoyu¹¹⁹ kendi lehine çevirmek istemekteydi. Zira Fedagiye arazisinin tapuya kaydı meselesi ile eşzamanlı olarak hükümetin Mübarek Paşa'dan Osmanlı Parlamentosu'na bir aday göndermesini istemesi de aynı amaca hizmet etmekteydi.

Mübarek es-Sabah'ın arazisinin kaydında yaşanan problem üzerine, Şeyh mahalli yetkililere yeni bir teklif götürmüş ve Fedagiye arazisinin Osmanlı tabiiyetine geçecek olan oğulları üzerine kaydedilmesini istemişti¹²⁰. Muharrem Bey'in bu teklife cevabı ise Şeyhin

¹¹⁸ Şeyh ayrıca, Basra valisi Muharrem Bey'in bu hareketinden şikayeti havi merkeze de telgraf göndermişti. BOA, *HR.MTV* 739-1, Lef 1-5. Aslında Basra'da toprak sahibi olmak için Osmanlı tabiiyetine geçme zorunluluğu Midhat Paşa döneminde de, özellikle Mübarek es-Sabah Paşa özelinde zaman zaman gündeme getirilmiş fakat bir sonuç alınmamıştı. Slot, *a.g.e.*, s.29.

¹¹⁹ TNA, *FO* 424-219, no.120, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

¹²⁰ Fakat Şeyh'in bu teklifine İngiliz yetkililer Kuveyt üzerindeki Osmanlı iddialarını güçlendireceği gerekçesiyle soğuk yaklaşmışlardı. TNA, *FO* 424-220, no.49, Consul Crow to Sir G. Lowther. Aslında Mübarek Paşa, daha önce Nasır Paşazâde Ferid'den satın almış olduğu araziye de oğulları üzerine kaydettirmişti. BOA, *HR.TO* 401-70, Lef 1.

oğullarının Osmanlı nüfus tezkeresi alması gerektiği şeklinde olmuştu¹²¹. Bunun üzerine Mübarek Paşa, söz konusu talebini Nisan 1909'da gönderdiği resmi bir dilekçe ile yinelemiştir. Mübarek Paşa, Fedagiye arazisinin kendi üzerine devri konusunda sabık Basra valisi Muharrem Bey'in çeşitli vesveselere kapılarak bunu engellediğini ifade etmişti. Basra vilayetinde büyük miktarda arazilere hal-i hazırda sahip olduğu halde, bu mülklerin büyüklüğüne nazaran hiçbir ehemmiyeti haiz olmayan bir arazinin kendi üzerine kaydedilmesinde sorun çıkarıldığının altını çizen Şeyh, Fedagiye arazisinin kaydında yaşanan bu gecikmenin "bais-i nefret" olduğunu ifade etmişti. "Devr-i mesud"da uygulanması gereken Osmanlı siyasetinin bunun tam tersi olması gerektiğini savunan Kuveyt kaymakamının talebi "Osmanlı kardeşleri ile" eşit tutulması ve söz konusu araziye dair tapunun bir an evvel kendisine verilmesiydi¹²². Mübarek es-sabah'la eşzamanlı olarak Zübeyr zâde Ahmed Paşa da Babıali'ye bir telgraf göndererek satım işleminin tamamlanmasını talep etmişti¹²³. Bunun yanı sıra Mübarek Paşa'nın dilekçesine ek olarak Konsolos Crow da Temmuz 1909'da dönemin Basra valisi Arif Mardini Bey ile bir görüşme yapmış fakat Osmanlı hükümetinin Şeyh'in Osmanlı tebaasına geçmesi konusundaki ısrarı üzerine bu girişim sonuçsuz kalmıştı¹²⁴.

Crow'un girişimlerinin sonuçsuz kalması üzerine Mübarek es-Sabah, Şubat 1910'da merkeze bir dilekçe göndermiş ve daha önce öne sürdüğü iddia ve taleplerini yenilemiştir. Daha önce Nasır Paşazâde Ferid'den alınan arazisinin oğulları üzerine kaydında bir sorun çıkarılmadığı halde, bu defa devir konusunda engellerle karşılaştığını ifade eden Mübarek Paşa, şimdiye kadar sahip olduğu araziler nedeniyle devletin hiçbir sıkıntıyla karşı karşıya kalmamış olduğunun altını çizmiş ve Fedagiye arazisinin oğulları üzerine kaydedilmesini talebini gündeme getirmişti¹²⁵. Nitekim Mübarek Paşa, dört oğlunu Osmanlı nüfusuna kaydettirerek söz konusu araziye bu oğulları üzerine devretmeyi planlamaktaydı¹²⁶.

¹²¹ BOA, *BEO* 3749-281148, Lef 30.

¹²² BOA, *HR.TO* 401-70, Lef 2; BOA, *BEO* 3749-281148, Lef 15, 34, 35.

¹²³ *Aynı vesika*, Lef 3.

¹²⁴ TNA, *FO* 424-49, no.49, Consul Crow to Sir G. Lowther. Mübarek es-Sabah ile Ahmed Paşa arasında aracılık görevini yerine getirmekte olan Kartasizâde Abdülvahhab Paşa'nın düşüncelerine göre, Osmanlı hükümeti Mübarek es-Sabah'ın vilayet dahilinde arazi edinme politikası İngilizlerin mali desteğinin bir ürünüydü. Bu nedenle hükümet hiçbir şekilde Şeyh'in vilayet dahilinde toprak satın almasını istemiyorlardı. TNA, *FO* 424-223, no.12, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹²⁵ BOA, *HR.TO* 401-63. Nitekim Mübarek Paşa sabık vali Hasan Bey döneminde Mutavva arazisini satın almış ve bu arazi kısmen Şeyh'in oğulları, kısmen Şeyh'in cariyeleri üzerine tapuya kaydedilmişti. Şeyh'in oğulları üzerine kaydedilen kısmın devir muamelesi "devr-i sabık"ta yapıldığı için bunların Osmanlı tabiiyetine geçmeleri talep edilmemişti. Fakat arazinin Şeyh'in cariyeleri üzerine kaydedilen diğer kısmın muamelesi Temmuz 1908 akabinde yapılmış ve bunlar Osmanlı tabiiyetine geçmek durumunda kalmışlardı. TNA, *FO* 424-225, no.49, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox. Bununla birlikte Şeyh'in Fedagiye arazisini satın almasından kısa bir zaman önce birkaç Kuveytli, Basra eşrafından Kasım es-Sani'ye ait bir mahali satın almış ve vilayetten buna dair tapuyu almayı da başarmışlardı. TNA, *FO* 424-224, no.61, Sheikh Mubarak-es-Sabah to Lieutenant-Colonel Cox. Aslında mesele yeni rejimin iktidara gelmesi ile birlikte Osmanlı tabiiyetine verilen önemle ilgiliydi. Zira II. Meşrutiyetin ilanından sonra bu konuda hukuki bir değişiklik yapılmamıştı. Yalnızca

Mübarek es-Sabah ve İngiliz temsilciler tarafından ısrarla konunun gündeme getirilmesi üzerine Mayıs 1910 tarihinde Meclis-i Vükela toplanarak bu mevzuda ortak bir tutum belirlemiştir. Toplantıda, Şeyh Mübarek'in oğullarına Osmanlı tezkeresi aldirmayı planladığı bir dönemde devir muamelesinin geciktirilmesinin uygun olmayacağı, aksine Şeyh'in taleplerinin kabul edilmesi durumunda Kuveyt kaymakamının devlete olan sadakat ve meylinin artacağı göz önünde bulundurularak bu koşullar altında Fedagiye arazisinin Şeyh'in oğulları üzerine kaydına izin verilmesi kararlaştırılmıştır. Meclis-i Vükela toplantısında yeni Basra valisi Süleyman Nazif Bey'in konu hakkındaki raporu da mütalaa edilmiştir. Nazif Bey, Mübarek Paşa'nın devlete ve hilafete zahiren çok bağlı gözükmesine rağmen, Kuveyt'te Osmanlı hükümrancılığını teyid edecek hiçbir nüfuz alameti, gümrük ve mahkeme gibi hiçbir resmi kurumun olmadığına dikkat çekmiştir. Nazif Bey'e göre, burada gümrük veya mahkeme tesis edilmesini Mübarek Paşa'nın kabulü şüpheli olduğundan ileride fırsat düştükçe uzatılmak üzere şimdilik Fav'dan Kuveyt'e kadar bir telgraf hattı döşenmesi mümkün olabilirse, bu hat Osmanlı hükümetinin Kuveyt'teki nüfuzunun ilk nişanesi olacaktır. İngilizlerin bu konuyu bir müdahale aracı olarak kullanıp kullanmayacaklarının Babiâli'ce takdir edilerek ona göre davranılması gereğine vurgu yapan Basra valisi, Kuveyt meselesi hakkında şimdiye kadar vilayetin izlemiş olduğu pasif politikanın yarardan çok zarar getirdiğini vurgulamış ve bu konu hakkında hükümetin esaslı bir program belirleyerek vilayete talimat vermesi gereğine dikkat çekmiştir. Süleyman Nazif'in görüşlerini de dikkate alan meclis, Fav'dan Kuveyt'e kadar uzanacak bir telgraf hattı inşa edilmesini uygun görmüş fakat bunun için Şeyh Mübarek'in onayının alınmasının gereğini ifade etmiştir. Bu nedenle ikna etme kabiliyeti yüksek bir temsilcinin Mübarek Paşa nezdine gönderilerek Fedagiye'deki arazisinin devir işlemlerinin tamamlanacağını kendisine bildirmesine ve bundan istifa ederek söz konusu telgraf hattının Kuveyt'e inşası konusunda Şeyh'i ikna etmesine karar verilmiştir. Meclis-i Vükela toplantısında ayrıca bu teşebbüsün hayata geçirilene kadar gizli tutulması da kararlaştırılmıştır¹²⁷.

“devr-i sabık”ta göz ardı edilip yumuşatılan kurallar uygulamaya konmuştu. TNA, *FO* 424-224, no.61, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox.

¹²⁶ Mübarek Paşa ayrıca oğullarından ikisini askere göndermeyi de kabul etmişti. BOA, *MV* 139-126; BOA, *DH.EO* 569-68. Ayrıca Şeyh'in buna dair mektubu için bkz. BOA, *HR.MTV* 739-13, Lef 1-2. Fakat İngiltere hükümeti Şeyh'in bu planını birkaç ay sonra öğrenmiş ve buna şiddetle karşı çıkmıştı. TNA, *FO* 424-224, no.61, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox. İngilizlerin bu çözüm yoluna karşı çıkmaları da Şeyh'in arazilerinin tapuya geçirilmesi muamelelerinin yeniden durmasına neden olmuştu. BOA, *DH.EO* 569-70.

¹²⁷ BOA, *MV* 139-126. Fakat bu girişim gizli kalmamış ve İngilizler Mübarek Paşa vasıtasıyla telgraf hattı girişiminden haberdar olmuşlar ve bu noktada vali Süleyman Nazif Bey'in bölgede Osmanlı hakimiyetini güçlendirmek adına yaptığı çabalardan biri olarak niteledikleri bu girişimden son derece rahatsızlık duymuşlardı. TNA, *FO* 424-224, no.61, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox. Zira Basra valisi Süleyman Nazif

Meclis-i Vükela kararının ardından Mayıs ayı sonunda Mübarek es-Sabah ile Süleyman Nazif Bey arasında gerçekleşen görüşmede Kuveyt Şeyhi bu sefer de söz konusu arazinin yedi kızı ve kör oğlu Nasır adına tapuya kaydedilmesini istemişti¹²⁸. Fakat Nazif Bey bu öneriyi geri çevirmiş ve tapunun ancak Şeyh'in oğulları üzerine yapılabileceğini ve bunların da mutlaka Osmanlı tabiiyetine geçmeleri gereğini vurgulamıştı¹²⁹. Nazif Bey'in önerisini reddetmesinin ardından Kartasizâde Abdülvahhab Paşa da Kuveyt kaymakamına bir yazı göndermiş ve Ahmed Paşa'nın durumdan rahatsız olduğunu ve bu nedenle Şeyh'in elini çabuk tutması gerektiğini söylemişti¹³⁰. Mübarek Paşa'ya aynı zamanda İngiliz temsilciler tarafından da oğullarını Osmanlı tabiiyetine geçirmemesi yolunda baskı yapılmaktaydı. Nitekim İngiliz hükümeti, Şeyh'in oğullarının Osmanlı tabiiyetine geçmesi durumunda, Mübarek Paşa'nın ölümünden sonra Kuveyt'teki statükonun Osmanlı lehine bozulmasından korkmaktaydı¹³¹. Zira her ne kadar Şeyh tarafından yalanlansa da bir çok Kuveytli kendilerine Osmanlı yetkililer tarafından çıkarılan zorlukları aşmak için Osmanlı tabiiyetine geçmişti. Bu noktada Fedagiye meselesi, Kuveyt'in Osmanlı devletinin bir parçası veya bağımsız bir emirlik olarak tanımlanması sorunsalına dönüşmüştü¹³². İngiltere'nin Kuveyt temsilci Shakespear, mevcut durum bu şekilde devam ettiği sürece ileride Kuveyt'in bağımsızlığını ileri sürmenin bugünden daha zor olacağı konusunda hükümeti uyarılmış ve bir nevi Kuveyt'in elden gitmekte olduğunu ima etmişti¹³³.

İngiltere hükümeti kendi açısından bu endişelere sahipken Mübarek es-Sabah da hem yeni aldığı araziye hem de bu arazi için ödemiş olduğu yüksek miktardaki meblağı kaybetme noktasına gelmişti¹³⁴. Gerçekten de mevcut durumda Mübarek Paşa'nın eli Osmanlı hukuk sistemi itibarıyla oldukça zayıf görünmekteydi. Nitekim Fedagiye arazisi tapuda hala Ahmed Paşa ve ailesinin üzerine kayıtlı bulunmaktaydı. Bu nedenle taraflar arasında çıkacak bir anlaşmazlık neticesinde Şeyh'in Osmanlı mahkemelerine başvurması durumunda, elinde

Bey, Şeyh Mübarek ile Kuveyt'e çekilmesi planlanan telgraf hakkında bir görüşme yapmış ve Şeyh bu öneriyi kabul etmediyse de red de etmemişti. Suad Muhammed es-Sabah, *a.g.e.*, s.209.

¹²⁸ TNA, FO 424-224, no.61, Consul Crow to Lieutenant-Colonel Cox.

¹²⁹ Nazif Bey ayrıca Mübarek Paşa'yı hükümetin görüşlerini benimseme noktasında ikna etmek için Fedagiye arazisi için her sene ödenmesi gereken vergiyi, Şeyh'ten değil arazinin tapuda sahibi görülen Ahmed Paşa'dan talep etmiş ve hükümetçe bu devir işleminin tanınmadığını Şeyh'e bu vesile ile ifade etmişti. TNA, FO 424-224, no.61, Sheikh Mubarek-es-Sabah to Lieutenant-Colonel Cox.

¹³⁰ TNA, FO 424-224, no.61, Abdul Wahab Pasha-el-Kertas to Sheikh Mubarak-es-Sabah.

¹³¹ TNA, FO 424-224, no.61, Lieutenant-Colonel Cox to Government of India.

¹³² TNA, FO 424-224, no.61, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox.

¹³³ TNA, FO 424-224, no.73, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox.

¹³⁴ Nitekim Basra'dan da Züheyrzâde Ahmed Paşa, Yusuf el-Mendil ve Seyyid Talib'in Basra valisine Mübarek Paşa hakkında yanlış haberler sızdırdıkları ve bu şekilde menfaat temin etmeye çalıştıkları haber alınmaktaydı. Suad Muhammed es-Sabah, *a.g.e.*, s.206. Bu dönemde Seyyid Talib el-Nakib ile Züheyrzâde Ahmed Paşa arasındaki çekişme göz önünde bulundurulduğunda, bu üçlü arasında bahsedilen tarzda bir ittifak yapılması çok mümkün gözükmemektedir.

alım-satım işlemine dair resmi bir kayıt bulunmaması nedeniyle Kuveyt Şeyhi'nin herhangi bir iddiada bulunması da mümkün olmayacaktı. Bunun yanı sıra Osmanlı tebaasından olduğunu kanıtlayan bir tezkere olmadan Şeyh'in Osmanlı mahkemelerine başvurması da ayrı bir problem teşkil etmekteydi¹³⁵. Bu noktada Mübarek es-Sabah bir yandan oğullarını Osmanlı tabiiyetine geçirmeyeceği konusunda İngiliz temsilcilerine vaatler vermekte¹³⁶, diğer bir taraftan da Osmanlı mercilerine gönderdiği telgraflarda Osmanlı tabiiyetine geçecek olan oğulları üzerine tapu işlemlerinin tamamlanmasını talep etmekteydi.

Fedagiye meselesinin bu denli gündeme oturmasının nedenini Süleyman Nazif Bey'in bölgede Osmanlı hakimiyetini güçlendirmek için gösterdiği çabayla açıklamak mümkündür. Nitekim Nazif Bey, Mübarek Paşa'nın veya oğullarının Osmanlı tabiiyetine geçmesini sağlamak için Ahmed Paşa ile ittifak girişimlerinde bulunmuş¹³⁷ ve hatta valinin Ahmed Paşa'nın kendisiyle anlaşması durumunda, Kuveyt Şeyhi'ni Fedagiye arazisinden zorla da olsa çıkarmak için Marmaris ganbotunu göndereceği dahi iddia edilmişti. Süleyman Nazif'in bu tutumu İngiliz temsilcilerin rahatsızlığına yol açmış ve Basra valisinin görevinden azledileceği söylentileri İngiliz tarafında sevinçle karşılanmıştı. Zira Nazif Bey'in politikalarından rahatsız olan İngiliz yetkililer, Basra valisinin Kuveyt ve Muhammara Şeyh'lerinin pozisyonlarını yeterince takdir edemediğini ve valinin bu tutumunun hem Osmanlı hem de İngiliz yetkililer için sorun teşkil ettiğini düşünmekteydi¹³⁸.

Fedagiye meselesinin gidişatını göz önünde bulunduran İngiliz hükümeti, öncelikle Osmanlı hükümetinden tapu kayıtlarına Osmanlı yerine Kuveyt vatandaşı ibaresinin koyulmasını talep etmeyi düşünmüşse de dönemin İstanbul sefiri Lowther bu seçeneğin kabulünü ihtimal dışı görmüş olduğundan bu girişimden vazgeçilmişti¹³⁹. Meselenin çözümünde bir diğer seçenek de söz konusu arazinin Şeyh'in cariyeleri veya kör oğlu üzerine kaydedilmesi olarak ortaya çıkmış fakat bu seçenek de Kuveyt'in statüsü ve İngiltere'nin Kuveyt ve Muhammara ile ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda uygun görülmemiştir¹⁴⁰. İngiliz yetkililer nezdinde bu tartışmaların yapıldığı sırada Süleyman Nazif Bey Basra valiliği görevinden ayrılmış ve bunun sonucu olarak Şeyh'in veya oğullarının Osmanlı tabiiyetine geçmeleri konusundaki ısrar ortadan kalkmıştı¹⁴¹. Nitekim konu bir süre sürüncemede kaldıktan sonra Osmanlı-İngiliz Anlaşmalarına dair taraflar arasındaki müzakerelerin etkisi ve

¹³⁵ TNA, FO 424-224, no.61, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox.

¹³⁶ TNA, FO 424-224, no.75, Government of India to Viscount Morley.

¹³⁷ TNA, FO 424-224, no.75, Government of India to Viscount Morley.

¹³⁸ TNA, FO 424-224, no.135, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox.

¹³⁹ TNA, FO 424-225, no.25, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

¹⁴⁰ TNA, FO 424-225, no.49, Lieutenant-Colonel Cox to Government of India.

¹⁴¹ TNA, FO 424-225, no.29, India Office to Foreign Office.

Kuveyt kaymakamının vilayete yazdığı bir dilekçe vesilesiyle¹⁴² Şubat 1913 tarihinde Meclis-i Vükela kararıyla Mübarek Paşa'ya Basra vilayetinde arazi satışı konusunda emsali gibi muamele yapılmasına ve tapu senedine Şeyh'in Osmanlı tebaasından olduğu kaydı düşülerek gerekli devir işleminin yapılmasına izin verilmişti¹⁴³. Meclis-i Vükela'nın bu kararının ardından Mart ayında Mübarek es-Sabah adına tapu muamelesi tamamlanmıştı¹⁴⁴. Böylece Süleyman Nazif Bey'in bölgede Osmanlı nüfuzunu yeniden tesis etme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış ve Osmanlı hükümeti Kuveyt'in statüsü konusunda elde edebileceği çok önemli bir avantajı elden kaçırmıştı.

Basra vilayeti dahilinde arazi edinmek konusunda istekli olan bir diğer isim ise Mübarek Paşa ve İngiltere hükümeti ile yakın ilişkileri ile tanınan Muhammara Şeyhi Hazal Han'dı. Basra vilayetinde zaten büyük miktarda emlakı bulunan Şeyh Hazal¹⁴⁵ 1909 yılında Basra'ya iki saatlik mesafede ve ikametgahı olan Failiye'nin¹⁴⁶ tam karşısında bulunan 230 dönüm büyüklüğündeki Ummu't-Tuveyle adlı hurmalığı Seyyid Talib'in amcası Nakibzâde Seyyid Haşim Bey'den 9.135 lira karşılığında satın almış ve bu arazinin kendi adına tapuya kaydını istemişti. Fakat Şeyh Hazal'ın İran tabiiyetinde bulunmasını göz önünde bulunduran Defter-i Hakani Nezareti, konuyu Eylül ayında Şûra-yı Devlet'e havale etmişti. Şûra-yı Devlet Mülkiye dairesi, yabancıların Osmanlı topraklarında mülk edinmelerine dair kanunname, tasarrufu yapacak şahsın ne nispet ve miktarda emlak ve arazi satın alabileceğine dair bir açık bir madde olmadığına dikkat çekerek söz konusu hurma bahçesinin 230 dönüm olduğunu hatırlatmıştı. Kurum bu konuda kanuni bir engel olmadığını belirtmiş fakat hurma bahçesinin mevki ve talibin de İran tebaasından olması hasebiyle bu konuda askeriyece bir mahzur olup olmadığının bildirilmesi için mesele hakkında Harbiye Nezareti'nden mütalaa istenmesini uygun görmüştü¹⁴⁷.

Dahiliye ve Harbiye Nezaretleri arasında yapılan yazışmalar neticesinde söz konusu hurmalığın Muhammara hakimine satılması mahzurlu görülmüştü. Nitekim Harbiye Nezareti

¹⁴² Mübarek Paşa dilekçesinde Midhat Paşa döneminden beri Osmanlı hükümetine olan bağlılığından ve yaptığı yardımlardan bahsederek, söz konusu arazi meselesinde hükümetin yardımını istemekteydi. TNA, FO 424-237, no.63, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹⁴³ BOA, MV 174-52. Karar hükümet içerisinde yapılan çeşitli müzakereler neticesinde benimsenmişti. BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 20. Bu kararın alınmasında Şeyh'in Trablusgarb Savaşı ve İstanbul yangınından zarar görenler için yaptığı yüklü maddi yardımların yanı sıra Basra mebusu Seyyid Talib'in arabuluculuğunun da etkili olduğunu ifade etmek mümkündür. TNA, FO 424-237, no.63, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹⁴⁴ TNA, FO 424-237, no.124, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

¹⁴⁵ Şeyh Hazal'ın Basra vilayeti dahilinde emlak edinmesi son derece sık gerçekleşen bir durumdu. Nitekim Hazal Han daha II. Meşrutiyet'in ilanından hemen önce Basra'da iki adet hane ile biri 80 diğeri ise 160 dönümden ibaret iki adet hurmalık satın almış ve bu mülklerin satış muamelesi sorunsuz olarak tamamlanmıştı. BOA, BEO 3276-245642.

¹⁴⁶ Kurt, a.g.t., s.4.

¹⁴⁷ BOA, MV 132-1.

bu arazinin, Basra'ya yakınlığı nedeniyle, Hazal Han tarafından satın alınması halinde Şeyh'in o bölgede daha fazla nüfuz ve kuvvet kazanacağını vurgulamış ayrıca söz konusu arazinin askeri mıntıkaya yakınlığı itibariyle de ileride sorun çıkarabileceğini ifadelerine eklemiştir. Harbiye Nezareti'nin bu görüşü Basra valisi Süleyman Nazif Bey tarafından da tasdik edilmiş ve Şeyh Hazal'a bundan sonra hiçbir isim ve sebeple gayri menkul arazi satılmamasının lüzumuna dikkat çekilmiş¹⁴⁸. Basra vilayetinin ve Harbiye Nezareti'nin ortaya koyduğu bu çekinceler üzerine Meclis-i Vükela da Haziran 1910 tarihli oturumunda Ummu't-Tuveyle hurmalığının Muhammara hakimine satılmasının uygun olmayacağına karar kılmıştı¹⁴⁹.

Ummu't-Tuveyle hurmalığının Şeyh Hazal'a satışına izin verilmemesi, Kuveyt kaymakamı Mübarek es-Sabah'ın satın aldığı arazilerin üzerine kaydedilmemesiyle eşzamanlı olarak gerçekleşmişti. Bu gelişmeler üzerine Muhammara hakimi, Mübarek es-Sabah'ın aksine sakin bir tutum sergilemiş ve Kuveyt Şeyhi'nin arazileri konusunda yaşanacak gelişmeleri bekleyip ona göre hareket etmeye karar vermişti¹⁵⁰.

Meclis-i Vükela'nın kararından yaklaşık bir ay sonra Basra valisi Süleyman Nazif Bey, bir kez daha Dahiliye Nezareti'ne başvurmuş ve Şeyh Hazal'ın, yakın adamları olan ve Osmanlı tabiiyetinde bulunan Mirza Ahmed ve Hacı Mustafa isimli iki şahıs¹⁵¹ vasıtasıyla vilayet dahilinde emlak almaya teşebbüs etmesinin ihtimal dahilinde olduğunu belirtmişti. Nazif Bey bu nedenden dolayı, Şeyh Hazal'a uygulanan emlak satın alma yasağının bu şahıslara da uygulanmasının gerekli olduğu kanaatini ifade etmişti. Basra valisinin bu başvurusunu değerlendiren Meclis-i Vükela, söz konusu bölgenin önemine ve o civarda bulunan emlakın Muhammara hakiminin eline geçmesinde görülen mahzurlara binaen valinin talep ettiği tedbirin uygulanmasını onaylamıştı¹⁵².

Osmanlı hükümeti tarafından alınan bu karar ve tedbirler İngiliz hükümetini Basra Körfezi'ndeki güç dengesi açısından rahatsız etmişti. Nitekim yeni rejimle birlikte Osmanlı hükümetinin bu bölgede hakimiyetini güçlendirmek için daha çok çaba sarf ettiğini düşünen

¹⁴⁸ Harbiye Nezareti ve Basra vilayeti arasında bu yazışmaların yapıldığı esnada Basra valisi Süleyman Nazif Bey, Basra şehrinde yapmakta olduğu imar faaliyetleri çerçevesinde Şeyh Hazal'a ait olan Bohra ve Hoca mahallelerindeki emlakların yıkımına karar vermişti. Şeyh Hazal, bu teşebbüsün aleyhine her ne kadar İngiliz yetkililere başvurmuşsa da İngiliz temsilciler bu konuda hükümetin müdahil olması için bir sebep olmadığını belirterek Şeyh'in talebini geri çevirmişlerdi. TNA, FO 424-223, no.12, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹⁴⁹ BOA, MV 141-60.

¹⁵⁰ TNA, FO 424-224, no.73, Liteutenant-Colonel Cox to Government of India; TNA, FO 424-224, no.73, Captain Shakespear to Liteutenant-Colonel Cox.

¹⁵¹ Nitekim bu iki şahıs birkaç senedir Şeyh Hazal'ın emrinde çalışmaktaydı. TNA, FO 424-225, no.7, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹⁵² BOA, MV 142-81; BOA, DH.EO 569-34, Lef 22. Hatta Şeyh Hazal'ın müdür-i umuru Hamza Efendi'nin, daha önce başvurusu kabul edilmiş olan, Harise nahiyesi dahilinde Ribat'ta bulunan emlakına yakın bir araziyi satın alma talebi de, söz konusu karar akabinde iptal edilmişti. BOA, BEO 3879-290924.

İngiliz hükümeti, bu konuda Osmanlı devletine göz dağı vermek için tedbirler düşünmüştü. Bu tedbirler arasında Muhammara ve Kuveyt civarında güç gösterisi olarak İngiliz gemilerinin dolaştırılması da bulunmaktaydı¹⁵³.

Osmanlı ve İngiltere cenahında yaşanan bu gelişmelerin ardından Osmanlı hükümetinin içte yaşadığı sorunlar nedeniyle konu uzun süre askıda kalmış ve gündeme gelmemiştir. Konunun yeniden gündeme gelmesi, 1913 Osmanlı-İngiliz anlaşmaları müzakere sürecinin gölgesi altında ve bu yeni gündemin ivmesi ile olmuştur. Nitekim Nisan 1912 tarihinde dönemin Basra valisi Hasan Rıza Paşa merkeze bir telgraf göndererek Şeyh Hazal'ın Basra civarında emlak satın alması siyaseten mahzurlu görüldüğünü hatırlatmış fakat fakat Hazal Han'ın Basra şehri dahilinde dükkan ve hane gibi gayri menkulleri satın almak istemesi halinde ruhsat verilmesi lüzumunu dile getirmişti. Valinin bu teklifi Meclis-i Vükela tarafından da kabul görmüştü¹⁵⁴.

Bunun akabinde Ocak 1913 tarihinde muhtemelen Osmanlı ve İngiltere devletleri arasında yapılan müzakerelerden cesaret alan Şeyh Hazal, vilayete bir telgraf göndererek vilayet dahilinde emlak edinmesi konusundaki sorunu yeniden gündeme getirmişti. Osmanlı hükümeti ile ilişkilerini her daim samimi bir düzlemde devam ettirdiğini iddia eden Hazal Han, Basra vilayetinin asayişi için çaba harcadığını da sözlerine ekleyerek vilayetten Basra'da arazi edinmemesinin sebeplerini sormuştu¹⁵⁵. Şubat ayında Meclis-i Vükela gündemine alınan konuya hükümetin yaklaşımı bu defa daha yumuşak bir üslupta olmuştu¹⁵⁶. Meclis-i Vükela Şeyh Hazal hakkında daha önce alınmış olan bu karar ile yabancıların toprak edinmesi konusunda Şeyh'e bir istisna yapıldığını ifade ederek bu durumun siyaseten uygun olmadığını eklemişti. Bu noktada Şeyh'e toprak satışı konusunda ilk incelemelerin son derece titizlikle yerine getirilmesi ve bu incelemeler yapılırken Şeyh'in ürkütülmemesi için özen gösterilmesi lüzumu Dahiliye ve Defter-i Hakani nezaretlerine bildirilmişti¹⁵⁷. Osmanlı hükümetinde Şeyh Hazal'a toprak satışı konusunda yaşanan bu yumuşama neticesinde mesele çözüme kavuşmuş ve Mart 1913 içerisinde Ummü't-Tuveyle hurmalığı Şeyh Hazal üzerine tapuya kaydedilmişti¹⁵⁸.

¹⁵³ TNA, FO 424-224, no.103, India Office to Foreign Office.

¹⁵⁴ BOA, MV 163-93. İngiliz belgelerinde Meclis-i Vükela'nın bu kararı üzerine Basra şehri dahilinde emlak edinmek için girişimlerde bulunduğu iddiasına yer verilse de Osmanlı Arşivi'nde bunu kanıtlar bir veriye rastlanamamıştır. TNA, FO 424-237, no.63, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹⁵⁵ TNA, FO 424-237, no.63, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹⁵⁶ Bunda vilayet idare meclisinin aldığı kararın da etkili olduğunu iddia etmek mümkündür. Zira meclis, Şeyh Hazal'ın Trablusgarb ve Balkan savaşları için yapmış olduğu yüklü miktardaki maddi yardımlara dikkat çekmişti. Bunun yanı sıra Basra mebusu Seyyid Talib de, Şeyh Hazal ile Osmanlı hükümeti arasında aracılık yapmıştı. *Aynı vesika.*

¹⁵⁷ BOA, MV 174-52.

¹⁵⁸ TNA, FO 424-237, no.124, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

Bölgede önemli nüfuzları bulunan Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ve Muhammara Hakimi Şeyh Hazal'ın yanı sıra bir çok yabancı devlet tebaasına mensup özel şahıs da Basra vilayeti dahilinde emlak sahibi bulunmakta ve genelde İngiliz tebaasında mensup bir çok özel şahıs da bunu talep etmekteydi. Bu durum ise zaten Basra vilayeti üzerinde İngiltere ile nüfuz mücadelesi halinde olan Babıali'yi endişelendirmekteydi. Bu durum Ocak 1910 tarihinde Basra valisi Celal Bey tarafından merkeze gönderilen bir telgraf vesilesiyle gündeme gelmişti. Basra valisi, vilayet dahilinde ecnebilerin, senedsiz tasarruf etmekte oldukları arazilerin ve hurmalıkların tapuya kaydedilmesi için başvurmakta olduklarını bildirmişti. Basra civarında ecnebilerin arazi edinmelerine meydan bırakılmaması için son derece itina gösterilmiş olduğunu da vurgulayan Celal Bey, buna rağmen 35 senedir bu girişimlerin önüne geçilemediğinin altını çizmişti¹⁵⁹.

Vilayeti ve merkezi endişelendiren bir diğer girişim ise Temmuz 1911 tarihinde gerçekleşmişti. Temmuz ayı nihayetinde Osmanlı Devleti'nin Bender Buşir şebenderliği, Bağdad ile Basra arasında bulunan hurmalıkların bazı siyasi amaçlarla satın alınması için Amerika ve İngiltere tarafından bir şirket kurulmakta olduğuna dair bir istihbaratı Hariciye Nezareti'ne bildirmişti. Hariciye de, böyle mühim ve stratejik bir arazinin yabancı devletlerin eline geçmesinin hem hal-i hazırda hem de gelecekte bir çok mahzurları olacağına altını çizerek bu konuda gerekli girişimlerin yapılmasını talep etmişti¹⁶⁰. Konu hakkında Basra valisi Celal Bey'in mütalaası bölgede İngiliz nüfuzunun geldiği noktaları göstermesi açısından dikkat çekicidir. Celal Bey, İngilizlerin öteden beri bu bölgede emlak edinmeye çalıştıklarının ve bu noktada emlak sahiplerine yapılan ihtarların da etkili olamadığının altını çizmişti. Nitekim emlak sahipleri durumun siyasi mahzurlarını düşünmeden, değerinden çok fazla teklif edilen bedellere tamah ederek mülklerini elden çıkarmaktaydı. Bu durumu engellemenin kanunen mümkün olmadığını da altını çizen Basra valisi, ancak satış muamelesi esnasında zorluk çıkararak alım-satım işleminin geciktirilebildiğini belirtmiş fakat bunun da bir fayda sağlamadığını ifade etmişti. Celal Bey, meselenin bu şekilde devam etmesi halinde bir müddet sonra Basra bölgesindeki emlakın büyük bir kesiminin ecnebilerin eline geçeceğini vurgulayarak bu mahzurların önünü almak için Babıali tarafından bir tedbir kararlaştırılmasını talep etmişti¹⁶¹.

Basra vilayetinin uyarıları üzerine konu Şûra-yı Devlet mülkiye dairesine havale edilmişti. Mülkiye dairesi Ağustos ayında açıkladığı mütalaasında bu mesele hakkında

¹⁵⁹ BOA, *DH.MUI* 60-39, Lef 2.

¹⁶⁰ BOA, *HR.SYS* 94-26, Lef 1.

¹⁶¹ BOA, *DH.İD* 45-10, Lef 2.

alınabilecek çeşitli tedbirleri değerlendirmişti. Şûra-yı Devlet, bu konuda önleyici olarak uygulanabilecek üç tedbir üzerinde durmuştu. Bunlardan ilk ikisi ecnebinin bu bölgede emlak almasının veya emlak sahiplerinin mallarını ecnebinin eline geçmesinde mahzur görülmesi durumunda bedeli devlet tarafından verilmek üzere kamulaştırılmasıydı. Fakat bu tedbirlerden ilki, yabancıların Osmanlı topraklarında emlak satın almasına yönelik protokol hükümlerine, ikincisi ise özel şahısların mülk edinme hakkını ihlal etmesi bağlamında Kanun-ı Esasi'ye aykırıydı. Üçüncü şıkkın da devletin mali imkanları ile kısıtlı bulunduğu altını çizen Şûra-yı Devlet, bu konuda her nezaireten ayrı ayrı fikir almak gereğine dikkat çekmişti¹⁶².

Bu gelişme üzerine Dahiliye Nezareti, arazi alım-satımı için herhangi bir şirket kurulmasına teşebbüs edilmesi halinde vilayetçe yabancıların eline geçmesinde mahzur görülen mahallerin devletleştirilmesi gerekebileceğini Şûra-yı Devlet başkanlığına ifade etmiş¹⁶³ ve bu konuyu araştırılmak üzere vilayete havale etmişti. Bu süre zarfında Basra valisi Celal Bey'in yerine Hasan Rıza Paşa atanmış ve yeni vali söz konusu mesele hakkında merkeze bir rapor göndererek bu ihbarı teyit eden hiçbir muameleye rastlanmadığını ifade etmişti¹⁶⁴. Bunun üzerine durumdan Şûra-yı Devlet haberdar edilmiş ve mesele kapanmıştı¹⁶⁵.

Bu meseleyle neredeyse eşzamanlı olarak Ağustos 1911'de yabancılar arazi satışı ile ilgili olarak bir olay daha Basra vilayeti kamuoyunu ve dolayısıyla da merkezi meşgul etmişti. Basra'da bulunan stratejik arazilerden biri olan Devasir mukataasının Osmanlı tabiiyetine geçecek olan bir Hintliye satılması ihtimalinin gündeme gelmesi Basra vilayet merkezinde ciddi tepkilere yol açmıştı. Ailesi İngiliz tabiiyetinde olan ve altmış senedir Bombay'da ikamet eden Kasım el-İbrahim, 80.000 lira bedelle Devasir mukataasını almaya talip olmuş¹⁶⁶ ve durumun vilayette haber alınması üzerine Basra mebusu Seyyid Talib, merkeze sert içerikli bir telgraf göndermişti. Devasir mukataasının satılacağına yönelik haberlerin ahaliyi müteessir ettiğini belirten Basra mebusu, her halükarda İngiliz himayesinden mahrum olmayacağı malum olan bir şahsın katiyen alakadar olmadığı Osmanlı ülkesinden toprak almak istemesinin ancak bir siyasi nedene dayalı olabileceğinin altını çizmişti¹⁶⁷. Basra'nın siyasi öneminin anlaşılması için bir kez haritaya bakmanın yeterli olacağını da altını çizen Talib el-

¹⁶² Aynı vesika, Lef 5.

¹⁶³ Aynı vesika, Lef 3.

¹⁶⁴ Aynı vesika, Lef 9.

¹⁶⁵ Aynı vesika, Lef 8.

¹⁶⁶ BOA, *DH.İD* 182-6, Lef 5. İngiliz belgelerinde söz konusu hurma bahçeleri Devasir'den Basra'ya kadar uzanan tüm Emlak-i Müdevvere'ye bağlı mukataalar olarak geçmekte ve bedel olarak da 180.000 lira zikredilmektedir. "Administration Report of the Persian Gulf Political Residency for the Year 1911", *The Persian Gulf Administration Reports (1873-1947)*, Vol.VI, s.114.

¹⁶⁷ BOA, *DH.SYS* 25-14, Lef 3.

Nakib, hükümet nazarında Devasir'in önemi henüz anlaşılammış olsa da bu arazinin Irak için hayat-memat meselesi olduğunu ifade etmiş ve şu cümlelere yer vermişti:

“Düşmanımız vatanımızı parça parça elimizden almak için her türlü desiseye mütacaatta ma'kuddur. Lakin biz kendi hidayetimizi düşünmeyib de düşmanın husul-ı amaline ru-i muvafakat göstermiş olmamıza ne diyelim? ...İngiltere'nin bundaki fırıl-dağı(nı) hükümet-i hazıramız acaba takdir etmiyor mu?”¹⁶⁸.

Seyyid Talib daha da ileri giderek eğer hükümet bu mukataadan gelecek meblağa ihtiyaç duyuyor ise, Basra ahalisinin bu bedelin fazlasını vererek söz konusu mukataayı satın almaya hazır olduklarını belirtmişti¹⁶⁹.

Seyyid Talib'le eşzamanlı olarak Basra vilayeti idare meclisi de harekete geçmiş ve satılması söz konusu olan hurmalıkların bulunduğu mevkinin nezaket ve öneminden dolayı ne Kasım el-İbrahim'e ne de bir başkasına satılmasının uygun olmayacağına dair bir karar çıkarmıştı¹⁷⁰. Basra vilayeti de konuyu gerekli mercilere iletmiş¹⁷¹ ve konu bu şekilde kapanmıştı.

Basra merkezi ve civarında arazi satın almaya çalışan yalnızca İngilizler değildi. Basra Körfezi'nde nüfuzunu genişleterek İngiltere ile rekabete hazırlanan ve bu niyetini de Bağdad Demiryolu'nun son durağını Kuveyt'e uzatmak istemesiyle belgeleyen Almanya da bölgede emlak satın alma girişiminde bulunan devletler arasındaydı. Nitekim Bağdad Demiryolu baş mühendisi Mayester Paşa Haziran 1912 tarihinde demiryolu levazımâtının muhafazası için depo olarak kullanılmak üzere Şattü'l-Arap sahilinde ve Basra şehri civarında 56 dönümlük bir arazi satın almak istediğini vilayete bildirmişti. Mayester Paşa, bu talebi meşrulaştırmak için örnek olarak İngiliz şirketlerinin aynı şekilde Şattü'l-Arap sahilinde edinmiş oldukları depoları göstermişti¹⁷².

Almanların bu girişimi üzerine Dahiliye Nezareti, Hariciye'den mütalaa talep etmişti. Hariciye Nezareti, Osmanlı Devleti üzerinde ecnebilerin emlak edinme hakkına dair yapılan protokolde şehir merkezleri ile şehir civarı arasında bir ayırım yapılmadığını hatırlatmış ve bu durumun memleketin çıkarlarına aykırı bir durum yarattığının altını çizmişti. Bu protokol nedeniyle ülkenin en önemli bölgelerinde yabancı köyleri ve hatta yabancı sömürgeleri teşkil edilmekte olduğunun altını çizen nezaret, bunun ise hiçbir memleketçe kabul edilemeyeceğini

¹⁶⁸ Aynı vesika, Lef 4.

¹⁶⁹ Aynı vesika, Lef 2.

¹⁷⁰ BOA, DH.SYS 25-13, Lef 4. Vilayet idare meclisinde yer alan Basra naibi Ali Vehbi Efendi de, söz konusu mukataanın maddi kıymetinin teklif edinen çok üstünde, siyasi kıymetinin ise Irak kıtasına bedel olduğunun altını çizmişti. BOA, DH.İD 182-6, Lef 6.

¹⁷¹ Aynı vesika, Lef 1-3.

¹⁷² BOA, HR.SYS 111-12, Lef 2.

ifade etmiş ve “ecnebilerin memleket içinde memleket teşkil edercesine yaptıkları bu teşebbüslerin” önüne geçilmesi gereğine vurgu yapmıştı. Bu noktadan hareketle Hariciye Nezareti, Almanlar tarafından satın alınacak arazinin geçici olarak kullanılacağına ifade edilmiş olmasına binaen söz konusu arazinin satımına değil bu şirkete kiralanması yoluna gidilmesinin uygun olacağını ifade etmişti. Nezaret ayrıca demiryolu şirketinin mukavele uyarınca istimlak edebileceği yerler dışında yeni araziler edinmek istemesi ve hükümetçe buna izin verilmek durumunda kalınması halinde söz konusu arazilerin yüzölçümüne dikkat edilmesi gereğinin de altını çizmişti. Bu bağlamda şirketin talep ettiği mahalin 56 dönüm olmasının dikkat çekici olduğunu vurgulayan Hariciye Nezareti, Bağdad Demiryolu’nun son istasyonunun mevkii konusunda İngiltere ile müzakerelerin halen devam etmekte olduğunu da altını çizmiş ve Bağdad’dan aşağıda Şattü’l-Arap sahillerinde Almanların eline bu denli geniş arazilerin geçmesinin sakıncalı olduğunu ifade etmişti. Bunun üzerine Almanlara depo olarak kullanılmak üzere Bağdad’ın yukarı kesiminde bir arazi kiralanmasına karar verilmişti¹⁷³.

4.2. Basra Vilayeti’nin Kuzey Kesiminde Toprak Mülkiyeti

Basra vilayetinin kuzey kesiminde toprak rejimini, iltizamı genel olarak aşiret şeyhlerine verilen büyük ölçekli mukataalar oluşturmaktaydı¹⁷⁴. Bu mukataaların bir kısmı öteden beri devlet idaresinde bulunmakta olup diğer kısmı Hazine-i Hassa Nezareti’ne bağlıydı. Hemen hemen tamamı nehirler ve açılan kanallar vasıtasıyla sulanmakta olan bu verimli araziler, büyük parçalara ayrılarak müzayede usulüyle üç-beş sene müddetle mültezimlere ihale edilmekte ve ihale süresinin bitiminde de genelde bu süreler uzatılmaktaydı. İltizam sürelerinin kısalığı nedeniyle mültezimler araziye imar edemezler ve mukataanın bakımını yapmaktan da imtina ederlerdi¹⁷⁵. Mukataaların ihale edilme sürecinde hazinenin çıkarları ön planda tutulurken, aynı zamanda bölgedeki aşiretler arasındaki dengeler de korunmaya çalışılmaktaydı¹⁷⁶. Bununla birlikte mukataaların müzayedesinde yaşanan kıyasıya rekabet bu mukataaların hak ettiği bedelden çok daha fazlasına ihale

¹⁷³ Aynı vesika, Lef 1.

¹⁷⁴ Bununla birlikte Basra vilayetinin bu kesiminde de az da olsa özel mülkiyete rastlanabilmekteydi. Nitekim Bağdad’ın önemli Yahudi tüccarlarından Menahim Danyel ve bu aile mensuplarının Hille, Nasriye ve Garaf’ta geniş arazileri bulunmaktaydı. Batatu, *a.g.e.*, s.260.

¹⁷⁵ Beyoğlu, *a.g.e.*, s.88.

¹⁷⁶ Sert, *a.g.t.*, s.97.

edilmesine yol açmakta, bu durum ise mültezimlerin borçlarını ödeyememeleriyle sonuçlanmaktaydı.

Bölgedeki mukataaların aşiretler arasında bir mücadele alanı haline gelmesi nedeniyle, mukataa ihalesini kazanan mültezim, bu mukataadan çıkmamak veya mukataasını diğer aşiretlerin saldırılarına karşı korumak için Hoşbe tabir edilen maaşlı, mukataanın büyüklüğüne göre iki yüzden beş yüze kadar değişebilen küçük çaplı ordular beslemekteydi. Büyük masraflara neden olan bu ufak çaplı orduların maliyetini ise mültezimler iltizam bedelinden zimmetlerine para geçirmek suretiyle kapamaya çalışmaktaydı¹⁷⁷.

Mukataaların iltizama verilmesi sürecinde asıl ihale edilen husus devlete ait hissenin hükümet namına ve iltizam bedeline mukabil olarak tahsil edilmesi hakkından ibaretti. Usulün bu şekilde işlemesi gerekirken bölgede genelde, ihale süresi zarfında bu arazilerin kullanım hakkı ve hatta bu topraklar üzerinde çiftçilikle meşgul ahali dahi mültezimlere nakledilmiş olarak addedilmekte ve bu nedenle hükümetle halk arasındaki ilişki tamamen kesintiye uğramaktaydı. Bu şekilde hükümetle tüm bağları koparılmış olan çiftçiler, karşılarında muhatap olarak yalnız mültezimleri gördüklerinden, bunların her türlü emirlerine itaate kendilerini mecbur ve mültezimler de kendilerini istedikleri gibi hareket etmekte özgür hissetmekteydi¹⁷⁸.

II. Abdülhamid döneminde uygulanan Basra vilayetindeki geniş ölçekli mukataaları büyük aşiret reislerine ihale etme politikası, her ne kadar ilk yıllarında II. Meşrutiyet dönemi yöneticileri tarafından değiştirilmek istenmişse de şartlar bu isteğin yerine getirilmesini engellemiştir. Nitekim meşrutiyetin ilanını müteakiben buradaki büyük ölçekli mukataaları parçalara bölerek küçük çiftçiyi topraklandırma tasarıları gündeme getirilmiş ve böylece bölgedeki aşiretlerin “vahşi” hayatlarını bırakarak toprağa bağlanmaları ve bu şekilde devlete daha sadık bir yaşam tarzına geçmeleri sağlanmaya çalışılmıştı. Bu şekilde şüphesiz göçebe aşiretlerden yerleşik çiftçilere dönüşecek olan aşiret mensuplarından vergi toplanmasının kolaylaştırılması öngörülmekteydi¹⁷⁹. Fakat bu sistemin hayata geçmesi uzun bir vakte ve bölgedeki asayişe etkisi itibariyle de geniş bir mali kaynağa ihtiyaç duyduğundan tasarının aşamalı olarak gerçekleştirilmesine karar verilmiş, bununla birlikte yaşanan içsel ve dışsal gelişmeler buna izin vermemiştir.

¹⁷⁷ Beyoğlu, *a.g.e.*, s.88.

¹⁷⁸ BOA, *DH.MUI* 4-2—26, Lef 2.

¹⁷⁹ Kamal Abdal-Rahman Salman, *The Ottoman and British Policies Toward Iraqi Tribes*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Utah, s.138. 1910’da yapılan istatistiklerde Osmanlı coğrafyasında toplanan oşür hasılatı içerisinde geniş ve verimli topraklarına rağmen Irak’ın payının %6 olduğu düşünüldüğünde II. Meşrutiyet hükümetlerinin bu amaçlarının çok da yersiz olmadığı açıktır. Halil İnalçık, Donald Quataret (ed.), *a.g.e.*, C.2, s.965.

Temmuz 1908 ile Ağustos 1914 arasındaki yaklaşık altı senelik zaman dilimine bakıldığında Ammare'de toprak mülkiyetinin bir önceki döneme benzer bir şekilde büyük aşiret reislerinin elinde toplandığını saptamak mümkündür. Ammare'deki geniş arazilerin ihaleleri yeni dönemde de büyük oranda Albu Muhammed ve Beni Lam aşiretleri reislerine verildiği gibi, kimi zamansa bu aşiretler söz konusu mukataaları işgal ederek ele geçirmiştir¹⁸⁰. Nitekim bölgedeki büyük ölçekli mukataalardan Ale'l-Garbi, devr-i sabıkın son dönemlerinde Fahd el-Gazban isimli aşiret reisine ihale olmuşsa da¹⁸¹ daha sonra Beni Lam aşireti reisi Gazban el-Buneyye'nın hakimiyetine geçmişti¹⁸². Yine aynı şeyhin kardeşi tarafından idare edilen Kumeyt mukataası da Gazban'ın elinde bulunan mukataalar arasındaydı¹⁸³. Nefice, Bağdad, Ariz ve Dahamiye ve Avde ve Şitaniye ve Avice ve Cilyan isimli küçük mukataalardan oluşan Mecer-i Sagir mukataası ise her ne kadar II. Abdülhamid'in son Basra valisi Hasan Bey tarafından Gazban'a ihale edilmek istenmişse de¹⁸⁴, daha sonra el-Ezirc aşireti reislerinden Süleyman Menşed, Şevval bin Fahd ve Ziyare el-Hamid tarafından, rûmî 1329 yılında¹⁸⁵ da Ziyare'nin buradan çıkarılması ile Süleyman Menşed-Şevval bin Fahd ikilisi tarafından ihale edilmişti. Gazban ayrıca Nehr-i Said ve Duveric mukataalarının iltizamını da elinde bulundurmaktaydı¹⁸⁶.

Ammare'de toprak mülkiyetini elinde bulunduran güçlü aşiret reislerinden bir diğeri de Albu Muhammed aşireti reisleri Abdülkerim es-Sayhud ve Falih es-Sayhud kardeşlerdi. Falih es-Sayhud Kesre ve Hafire mukataalarını elinde bulundurmaktaydı¹⁸⁷. Abdülkerim'e de gene Hasan Bey tarafından Mecer-i Kebir mukataası ihale edilmişse de, daha sonra gelen valiler tarafından bu ihale iptal edilmiş ve bu mukataa Abdülkerim es-Sayhud'un kuzeni olan

¹⁸⁰ Bölgedeki aşiret reisleri sahip oldukları mukataa sayısını genişleterek nüfuzlarını arttırmaya çalışmaktaydı. Bu durum ise aşiretlerin kendilerine ait olan mıntıkların da dışarısına çıkmalarına neden olmaktaydı. Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.684. Aşiret reisleri bu mukataaların iltizamını kimi zaman kendileri, kimi zaman ise başka şahısları kendi yerlerine talip göstererek elde etmekteydi. BOA, *DH.MUİ* 4-2—26, Lef 2.

¹⁸¹ Bu mukataa 1906 senesinde de Fahd bin Gazban ve Mozan bin Name'ye ihale edilmişti. TNA, *FO* 424-216, no.16, Statement by Captain Cowley, of Lynch's Steamer "Khalifah", respecting the Arab Tribes.

¹⁸² BOA, *DH.MKT* 2640-72.

¹⁸³ Kumeyt mukataası 1906 itibarıyla de Gazban'ın hakimiyetinde bulunmaktaydı. TNA, *FO* 424-216, no.16, Statement by Captain Cowley, of Lynch's Steamer "Khalifah", respecting the Arab Tribes.

¹⁸⁴ Bu mukataanın bir kısmı önce aslen Necid'li olan fakat daha sonra el-Ezirc aşiretinin himayesine giren Yusuf el-Nefise'ye ihale edilmişse de Hasan Bey'in çabaları ile ihale yeniden Gazban'a verilmişti. TNA, *FO* 424-216, no.16, Consul-General Ramsay to Mr. G. Barclay. Bu mukataaların bir kısmı daha önce mali 1315 (1899-1900) senesinde Abdurrahman Nefise ve sekiz neferine ihale edilmişti. BOA, *Hazine-i Hassa Defter Tasnifi (HH.d)* 21884, Lef 2. Abdurrahman Nefise'nin, Abdülmecid el-Nefise'nin yakın bir akrabası olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁸⁵ Miladi 1913-1914. Yücel Dağlı, Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, C.V, Ankara 1997, ss.355-358.

¹⁸⁶ "Personalities of Iraq", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.8, s.30.

¹⁸⁷ Bu mukataalar 1906 tarihinde de Falih'in elinde bulunmaktaydı. NA, *FO* 424-216, no.16, Statement by Captain Cowley, of Lynch's Steamer "Khalifah", respecting the Arab Tribes. Kaptan Cowley'in raporunda bu isim Fahd bin Sayhud olarak yer almışsa da bu büyük ihtimalle bir telaffuz yanlışlığından kaynaklanmaktadır.

Albu Muhammed aşireti reislerinden Abdülmecid el-Halife'ye ihale edilmişti¹⁸⁸. Ammare'nin en önemli ve büyük mukataalarından bir diğeri olan Çehale mukataası da yeni dönemde Albu Muhammed aşireti reislerinden Arabi el-Vadi ve Abdülmecid el-Halife'ye, daha sonra rûmî 1328¹⁸⁹ yılından itibaren de yalnızca Arabi el-Vadi'ye ihale edilmişti¹⁹⁰. Ayrıca Ammare'de bulunan Şat mukataası da Albu Muhammed aşireti reislerinden Osman ve Zebun el-Yesir'in hakimiyetinde bulunmaktaydı¹⁹¹.

Müntefik Sancağı'nda ise toprak mülkiyetini oluşturan mukataaların büyük kısmı¹⁹² Nasır Paşa döneminde (1874-1879) Sadun ailesi¹⁹³ mensuplarına ihsan edilmişti¹⁹⁴. Bu dönemde Müntefik Sancağı'ndaki bir çok arazi Nasır Paşa ve aile fertleri adına tapuya geçirilmişti¹⁹⁵. Fakat 1881 tarihinde Müntefik aşiretleri tarafından çıkarılan isyanın hükümet tarafından bastırılması sonrasında Sadun ailesi, hükümete bağlı mukataaların iltizamını ellerinde bulunduran arazi sahipleri haline gelmişti¹⁹⁶. Bu tarihten sonra hükümet tapu senedi verme işleminden büyük ölçüde vazgeçmiş ve Basra vilayetindeki büyük ölçekli mukataaların Arazi-i Seniyye'ye devredilmesi süreci başlamıştı¹⁹⁷. Sadun ailesinin giderek aşiret reisliğinden toprak sahipliğine evrilmesi, Müntefik aşiretleri arasında huzursuzluk yaratmış ve sık sık Sadun ailesine karşı isyanlar çıkmaya başlamıştı. Bu nedenden dolayı Sadun ailesi

¹⁸⁸ Mecr-i Kebir mukataası da 1906 senesinde Abdülkerim ve Falih'in babaları Sayhud el-Menşed'in elinde bulunmaktaydı. *Aynı vesika*.

¹⁸⁹ Miladi 1912-1913. Dağlı, Üçer, *a.g.e.*, C. V, ss.351-355.

¹⁹⁰ 1800lü yılların ortasından itibaren Yesir'in hakimiyetinde olan Çehale mukataası 1895'de Yesir'in ölümünden sonra Arabi el-Vadi'nin eline geçmişti. Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.694. Çehale'nin hem mali 1312 ve 1315 tarihli kayıtlarda hem de Kaptan Cowley'in 1906 tarihine dair kayıtlarında Arabi el-Vadi tarafından iltizam edildiği görülmektedir. *Aynı vesika*; BOA, *HH.d* 21884, Lef 2; BOA, *HH.THR* 183-2. Çehale mukataası mali 1318-1320 tarihleri arasında da gene Arabi Paşa'ya ihale edilmiştir. Sert, *a.g.t.*, s.81.

¹⁹¹ Abbas Azzavi, *Aşairü'l-Irak*, C.3, Bağdad 1955, s.62; Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.694.

¹⁹² Sadun ailesinin kontrolünde olan ve buğday, arpa ve pirinç ekimi yapılan mukataalar dışında Nasırıye ve Sukeş-Şuyuh arasında nehrin iki tarafında uzanan ve senelerdir özel mülkiyet olarak kullanılan hurma bahçeleri de yer almaktaydı. Percy Cox, "Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, ss.211-212.

¹⁹³ Sadunlar bir aşiret değil, daha ziyade Şeyhlerden oluşan ve güney Irak'ta ün kazanmış olan Sünni bir aile idi. Albertine Jwaideh, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During Late Ottoman Times", ss.344-345.

¹⁹⁴ Bu tarihten önce de Müntefik'teki büyük ölçekli bir çok mukataa Nasır Paşa'ya ihale edilmekteydi. Bu mukataalardan 1866-1869 tarihleri arasında Nasır Paşa'ya ihale edilenler Feyyaziye, Yusfan, Amiye, Kutü'l-Frengi (diğer adıyla Makil), Kubas el-Kebir ve el-Sagir, Zeyyan, Cebarat, Kuteybat ve Safariye'den ibaretti. Söz konusu ihale şartnameleri ve mukataaların ihale bedelleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yakub Serkis, "Varidatü'l-Müntefik", *Mebahisü'l-Irakîyye*, C.1, ss.258-261.

¹⁹⁵ Jwaideh, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During Late Ottoman Times", ss.345-346; Haider, *a.g.m.*, s.167. Bu dönemde Müntefik'teki geniş ölçekli arazilerden Kahdü'l-Post, Ummü'l-Uşuk ve el-Avde arazileri Fahd Paşa'ya, Ubude arazisi Mezal Bey'e satılmıştı. BOA, *ŞD.MLK* 2414-39, Lef 7-8; BOA, *ŞD.MLK* 267-53, Lef 3. Böylece Garaf takilerle birlikte, Basra ve Nasırıye'de bir çok mukataa Sadun ailesinin eline geçmiş oluyordu. "Sadun History and Activities Leading Up to the Present State of Affairs Between Landlord and Tenant", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.12, s.66.

¹⁹⁶ Zira bu tarihten sonra Sadun ailesinin mülklerinin büyük bir kısmı haczedilmişti. BOA, *A.MKT.MHM* 486-61, Lef 5.

¹⁹⁷ Owen, *a.g.e.*, s.280.

Müntefik'teki arazilerini terk ederek şehirde yaşamaya ve bu arazileri serkarları aracılığıyla yönetmeye başlamış, bu ise Müntefik aşireti mensupları ile Sadun ailesi arasındaki ilişkileri daha da zayıflatmıştı¹⁹⁸. Ayrıca Sadun ailesinin aşiretine yabancılaşması, bu ailenin elinde bulunan arazilerin bir çoğunun şehirdeki tüccarların eline geçmesine de neden olmuştu¹⁹⁹.

Toprak mülkiyetini ellerinde bulunduran ile toprağı işleyenin aynı kişiler olmaması Müntefik sancağında aşiretler arası ilişkileri zayıflattığı gibi, aynı zamanda devlete ödenen verginin de düşmesine sebep olmuştu²⁰⁰. Nitekim II. Meşrutiyetin ilanından sonra hükümetin vergiyi toprağın asıl sahibi olan müllaklardan değil de toprağı işleyen aşiret mensuplarından almaya başlaması, zaten toprağın kullanımı için müllaklara belli bir bedel ödeyen bu çiftçi grubunu iyice zor duruma sokmuştu. Bu ise 19. yüzyıldan beri hem aşiret reislerine hem de hükümete ait borçlarını düzenli olarak ödeyen Müntefik'teki aşiret mensuplarının II. Meşrutiyetin ilanından sonra hükümetin kontrol edebildiği küçük bir kısım dışında kalan bir çoğunun vergi ödememeye başlamalarına neden olmuştu²⁰¹. Bu durum ise Müntefik aşiretleri ile Osmanlı hükümetini karşı karşıya getirmiş ve sık sık ayaklanmaların yaşanmasına neden olmuştu²⁰².

Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi sonrasında Ammare ve Müntefik sancaklarında “devr-i sabık” uygulamalarına benzer şekilde varidatın arttırılmasına yönelik politikalar öne çıkmıştır²⁰³. II. Meşrutiyet döneminde de hükümetin Basra vilayetindeki ana amacı vergileri ve iltizama verilen mukataa bedellerini toplayabilmek olmuştu²⁰⁴. Bu noktadan hareketle bu

¹⁹⁸ Aynı eser, s.283; Jwaideh, “Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During Late Ottoman Times”, ss.347-349; BOA, *DH.İD* 98-34, Lef 6.

¹⁹⁹ Salman, *a.g.e.*, ss.162-163. Buna verilebilecek en güzel örneklerden biri Bağdad'ın önemli Yahudi tüccarlarından Menahim Danyel ve ailesi mensuplarının Hille, Nasıriye ve Garaf'ta sahip oldukları geniş arazilerdir. Batatu, *a.g.e.*, s.260.

²⁰⁰ Nitekim 1313 mali (1897-1898) yılına kadar yıllık yaklaşık 150.000 lira varidat getiren Müntefik livası, 1914 senesine gelindiğinde Nasıriye'de bulundurulmakta olan cüzi askerle memurların maaş ve mahsusatlarını temin edemeyecek bir hale gelmişti. BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet Kalemi Belgeleri (DH.EUM.EMN)* 89-46, Lef 31.

²⁰¹ “The Sadun Problem: From Review of the Civil Administration of the Occupied Territory of Iraq 1914-1918”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.12, s.45.

²⁰² “Sadun History and Activities Leading Up to the Present State of Affairs Between Landlord and Tenant”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.12, ss.58-59.

²⁰³ Basra vilayetinde varidatın toplanmasına verilen önem meşrutiyetin yeniden ilanından hemen önce Hıttı-ı Irakiye Heyet-i İslahiye reisi Nazım Paşa tarafından merkeze gönderilen layihalarda da sıklıkla ifade edilmiştir. Nazım Paşa bölgede hasılatın düzenli toplanabilmesi ve bu şekilde hazinenin çıkarlarına uygun olarak varidatın arttırılması için alınması gereken önlemlerin önemle altını çizmişti. Nazım Paşa gönderdiği layihalardan birinde “servet-i memleketin tezyidi ve menafi'-i hazine ve sa'adet-i ahalinin temini” için Irak'ta çeşitli ıslahatların yapılmasının gerekliliğine vurgu yapmıştı. Bu layihalara örnek olarak bkz. BOA, *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve İslahat Komisyonu (DH.TMIK.S)* 74-36, Lef 1 ve BOA, *Y.MTV* 308-203. Nazım Paşa tarafından gönderilen bu layihalar yeni rejim tarafından da benimsenmiş gözükmektedir. BOA, *DH.TMIK.S* 74-36, Lef 2-3.

²⁰⁴ Doreen Warriner, “Land Tenure in the Fertile Crescent”, *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, (ed. Charles Issawi), Chicago and London 1975, s.73. Nitekim mukataa bedellerinin toplanamaması kimi zaman askerinin erzakının alınamaması tehlikesini dahi beraberinde getirebilmekteydi. BOA, *A.VRK* 720-64, Lef 1.

dönemde de, II. Abdülhamid devrinde olduğu gibi, Ammare ve Mütenfik sancaklarındaki büyük ölçekli mukataaların ihalesinin kime verileceği bir sorun olarak ortaya çıkmıştır²⁰⁵. Bu sorunu çözmek amacıyla idareciler kimi zaman havuç, kimi zamansa sopa göstermek taktiklerini benimsemişti. Nitekim varidatın düzenli olarak toplanabilmesi için kimi zaman iltizam bedelini vaktinde ödeyen ve mukataasının bakımını devletten ayrıca para talep etmeksizin yapan iltizam sahipleri taltif edilmiş²⁰⁶, kimi zaman ise mukataa bedelini ödemekten imtina eden iltizam sahipleri üzerine asker sevk edilerek ödenmesi gerekli meblağın temini sağlanmıştı²⁰⁷.

İltizam bedellerinin düzenli bir şekilde tahsil edilmesi “vahşi” aşiretlerin iskanı ve Basra’daki verimli mukataaları işleyen çiftçiler haline getirilmeleri planlanmıştı. Bu noktadan hareketle meşrutiyetin yeniden ilanının akabinde Basra vilayetinde mültezimi buldukları mukataaların iltizam bedelini vermemekte ısrar eden aşiret reisleri üzerine operasyon düzenlenmiş ve mukataaların hükümete itaatkar aşiretlerin eline geçmesi sağlanmaya çalışılmıştı.

Bu noktadan hareketle kuzey kesim açısından ortaya çıkan asıl mesele bölgede bulunan aşiretler arasında asayişin sağlanması oluşturmuştur. Nitekim bölgede bulunan büyük ölçekli mukataaların büyük oranda aşiret reislerine ihale edilmesi, aşiretler arasında düşmanlık ve mücadele kaynağı olmakta, bu nedenden dolayı bölgede asayiş sürekli kesintiye uğramakta ve ihale sürecinde sürekli suistimal iddiaları gündeme gelmekteydi. Bu durum ise bölgeye sürekli bir asker sevkiyatını gerektirdiğinden²⁰⁸, bu asker sevkiyatı ise maliye

²⁰⁵ Nitekim bu sorunlar kimi zaman bölge mebuslarınca da hükümet gündemine alınmaya çalışılmıştır. Buna verilebilecek örneklerden biri Bağdad mebusu Mustafa Nuri ve Müntefik mebusu Refet Efendiler tarafından Mart 1910’da hükümete gönderilen ve Bağdad ve Basra’da çeşitli önlemlerin alınmasını talep eden arızalar olmuştur. Mustafa ve Refet Efendiler arızalarında, Irak kıtasının büyüklüğüne ve zirai alanların genişliğine rağmen varidatın günden güne düşmekte olduğunun altını çizerek bunun ana nedeninin aşiretler arasında meydana gelen savaşlar olduğunu hatırlatmışlardı. BOA, *DH.MUI* 79-1—35, Lef 2. Bağdad ve Müntefik mebuslarına göre bu durumun önünün alınması ve fakir ahalinin fahiş borçlanma yükünden kurtarılması için Basra ve Bağdad’da birer Ziraat Bankası şubesi açılması elzemdi. *MMZC*, C.3, Devre 1, İctima Senesi 2, Ankara tarihsiz, ss.298-299; Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, s.29. Merkez de mebusların bu talebini yerinde bulmuş ve Bağdad ve Basra şehirlerine Ziraat Bankası kurulması için gerekli talimatları göndermişti. *Aynı vesika*, Lef 1; BOA, *T.NFI* 1365-6. Ayrıca Bağdad ve Basra vilayetlerinde Ziraat Bankası şubeleri kurulması için gerekli sermayenin aktarılması konusunda da bir kanun maddesi layıhası Şura-yı Devlet tarafından hazırlanmış ve Meclis-i Mebusan’a gönderilmişti. BOA, *ŞD* 443-8, Lef 1; BOA, *MV* 138-47; *MMZC*, C.3, Devre 1, İctima Senesi 2, s.574. Basra vilayetinde Ziraat Bankası şubeleri açılması için girişimde bulunan bir diğer isim ise Süleyman Nazif Bey olmuştu. Nazif Bey, Basra vilayeti dahilinde ziraat merkezleri olan Basra, Ammare ve Nasiriye’de Ziraat Bankası’nın birer şubesi kurulması için dönemin Nafia Nazırı Hallacyan Efendi’ye müracaat etmişti. Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, s.29. Basra valisinin bu teklifi, buradaki çiftçilerin borç almak için yeterli teminat göstermelerinin mümkün olmadığı, geri kalan eşraf ise zaten zengin olduğu için bankadan borçlanmayacağı gerekçesiyle geri çevrilmişti. Ticaret ve Nafia Nezareti, banka şubelerinin ancak bölgedeki halkın topraklandırılmasının akabinde açılmasının makul olacağı kanaatindeydi. BOA, *DH.ID* 98-34, Lef 2.

²⁰⁶ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV)* 311-183.

²⁰⁷ BOA, *A.VRK* 722-18, Lef 1-4.

²⁰⁸ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 82.

hazinesine yeni bir yük bindirmek anlamına geldiğinden II. Meşrutiyet döneminde Ammare ve Müntefik sancaklarındaki mukataa politikası hazinenin çıkarlarının korunması ve varidatın arttırılmasına mı yoksa bölgede asayişin sağlanmasına mı öncelik verilmesi gerektiği ikilemi üzerinde süregelmiştir. Nitekim bölgede çoğu zaman asayişin sağlanması yolunda tedbirler alındığında varidat sekteye uğruyor, varidatın düzenli olarak toplanabilmesi için girişimlerde bulunulduğunda ise asayiş bozuluyordu²⁰⁹. Hatta hükümet yaşanan bu varidat-güvenlik paradoksu nedeniyle meşrutiyetin ilanının hemen akabinde “te’dib” edilmiş olan aşiret şeyhlerini, çıkardıkları isyanlar nedeniyle bölge güvenliğini tehlikeye sokmakta olmalarından dolayı birkaç sene sonra affetmek ve bunların Ammare Sancağı’na geri dönmelerine izin vermek zorunda kalmıştı.

4.2.1. II. Meşrutiyet İdaresi ve Ahalinin Topraklandırılması Tasarıları

Ammare ve Müntefik’te bulunan mukataaların büyük bir kısmı II. Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa Nezareti’ne bağlı bulunmaktaydı. Hazine-i Hassa Nezareti ise II. Abdülhamid döneminde giderek genişlemiş fakat günden güne büyüyen bu yapı zamanla kendi kendini iflasın eşiğine getirmişti. II. Meşrutiyet’in ilanının hemen ardından nezaretin bu durumu gündeme gelmiş ve Hazine-i Hassa ile aynı sıkıntılar içerisinde olan Maliye Hazinesi için Osmanlı Bankası’ndan borçlanma yapılmasına karar verilerek Hazine-i Hassa’nın mevcut borçlarının ödenmesi için gerekli meblağın da bu borca eklenmesi fikri ortaya çıkmıştı. Bu noktadan hareketle Emlak-ı Hümayun’un tekalif-i emiriye cinsinden olan gelirleriyle, bir kısım emlak ve arazisi II. Abdülhamid’in iradesiyle 9 Eylül 1908 tarihinde Maliye Hazinesi’ne terk edilmiş, karşılığında ise devletin yapacağı borçlanmaya Hazine-i Hassa’nın mevcut borçlarının ödenmesi için belirli bir meblağın ilave edilmesi uygun görülmüştü. Bunun akabinde, Hazine-i Hassa’nın Ammare idaresi dahilindeki Çehale, Cerib, Mecer-i Sagir, Sabuncuzâde arazisi, Behase, Acilüssad arazisi, Şat, Kelile ve Müşerreh arazileri, Cezayir, Havri, Cebriye, Makriye, Ebter mukataalarıyla Basra hurmalıkları dışında kalan mukataalar Hazine-i Maliye’ye devredilmişti. Basra vilayeti dahilinde bahsi geçen araziler dışında kalan Emlak-i Hümayun da, Mehmed Reşad’ın tahta çıkmasını müteakib yayınladığı bir iradeyle 27 Nisan 1909’da Maliye Hazinesi’ne devredilmişti²¹⁰.

²⁰⁹ BOA, *DH.MKT* 93-16.

²¹⁰ Terzi, *a.g.e.*, ss.139-151.

Emlak-i Hümayun'un Maliye Hazinesi'ne devredilmesinin akabinde merkez, Ammare ve Müntefik'te bulunan mukataaların ihale tarzında değişikliğe gidilmesini tasarlamıştı. Buna göre II. Abdülhamid döneminde uygulanan "meşihat usulü"²¹¹ terk edilecek ve yerine bu mukataaların parça parça bölünerek çiftçilere ve serkarlara ihale edilmesi yöntemi benimsenecekti²¹². Meclis-i Vükela, 12 Nisan 1909 tarihli toplantısında bu konuyu görüşmüştü. Toplantıda, Basra vali vekili Şevket Bey'in Ammare ve Müntefik sancaklarındaki mukataaların müstakilen şeyhlere verilmesi yerine taksim edilerek müzayede usulüyle parça parça çiftçilere ihale edilmesi ve bu şekilde bir takım memurların bölgedeki usulsüzlüklerinin de önüne geçilmesine dair önerisi gündeme alınmıştı. Şevket Bey, söz konusu mukataaların ihalesi meselesinin, Basra vilayetinde nakliye ve ticaret faaliyetlerinin yegane vasıtası olan Dicle ve Fırat nehirlerinde ulaşımı sürekli tehdit eder bir hal aldığı için altını çizmiş ve bu nedenle bir çok zarara yol açan tekel usulünün terk edilmesini istemişti²¹³.

Meclis-i Vükela, vilayetten gelen bu talebi yerinde bulmuş ve ayrıca Ammare'de meydana gelebilecek karışıklıkların önlenmesi için bir "kuvve-i ıslahiye" kurulmasını da kararlaştırarak, bunun başına Harbiye Nezareti'nin görüşleri doğrultusunda Ferik Yusuf Paşa'nın getirilmesini uygun görmüştü²¹⁴. Bunun akabinde de vilayetten izin alınmadıkça ihalelere katiyet kazandırılmaması mahalli idarelere tebliğ edilmişti²¹⁵.

"Meşihat usulü"nü kaldırılması ve mukataaların küçük parçalara bölünerek ihale edilmesi, hükümet açısından ihalelerin küçük çiftçilere verilerek bunların aşiret şeyhlerine olan bağımlılıklarının azaltılması ve böylece "meşihat usulü"nü kaldırılarak bölgedeki feodal yapının zayıflatılması anlamına gelmekteydi²¹⁶. Nitekim Ammare ve Müntefik'teki mukataaların bir çoğunun çok geniş ölçekte olması, mukataa bedellerinin de çok yüksek olmasını beraberinde getirmekte, bu ise küçük çiftçilerin ihale sürecine katılmasını engelleyen bir faktör olarak ortaya çıkmaktaydı.

²¹¹ Devlet arazisini işlemekte bulunan aşiret reisleri, araziye ve üzerindeki her şeyi kendilerine ait görerek burada kendi aşiretleri dışında kimsenin yerleşmesine izin vermemekte, çok ağır vergiler koymakta ve hatta kendi izinleri olmadan bu arazilerinden geçiş bile izin vermemekteydi. BOA, A.VRK 720-64, Lef 1.

²¹² Aslında Basra'daki toprak mülkiyetine değinen ıslahat tasarıları II. Abdülhamid zamanında da gündeme gelmiş ve bu ıslahatların ana hedefini halkın refahını arttırmak amacıyla ahaliye toprak üzerinde tasarruf hakkı vermek oluşturmuştu. Basra, Bağdad ve Musul vilayetlerinin ıslahını içeren ve 1907 tarihinde gündeme gelen programın hedefleri içinde nehirlerin temizlenerek kullanıma elverişli hale getirilmesi, arazi alım-satımı, iltizam ve vergi toplama usullerinin tadili, Şiiliğin yayılmasının önlenmesi, her nevi memurun ıslahı, nüfus tahriri yapılması, yabancı güçlerin bölgedeki nüfuzlarının önüne geçilmesi, güvenliğin sağlanarak aşiret reislerinin hükümete bağlılığının sağlanması ve bölgenin verimliliğinden yararlanarak hazine gelirlerinin artırılması yer almaktaydı. BOA, Y.A.RES 147-106, Lef 5.

²¹³ BOA, DH.İD 182-14, Lef 15.

²¹⁴ BOA, MV 126-49; BOA, DH.İD 182-14, Lef 5.

²¹⁵ Aynı vesika, Lef 20.

²¹⁶ TNA, FO 424-220, no.47, Consul Crow to Sir G. Lowther.

Meclis-i Vükela'nın almış olduğu bu karar yerel bazda bir çok itirazla karşılaşmıştı. Nitekim Yusuf Paşa, Meclis'in kararının hemen ardından Basra vilayetine bir telgraf göndermişti. Ammare'deki aşiretlerin çok güçlü bir durumda olduklarını ve hal-i hazırda kuvve-i ıslahiye için planlanan kuvvetin bölgeye ulaşmadığını vurgulayan Yusuf Paşa, bu nedenle devlete muhalif olan aşiret reislerine karşı koymak için, bu şeyhlerin ittifak yapmakta oldukları aşiret reislerinin devlet tarafına geçirilmesi ve askeri operasyonlarda kullanılmasının elzemiyetine dikkat çekmişti. Meclis'in çıkarmış olduğu kararlarla mukataaların daha fazla bedel veren şahıslara ihale olunmasının, hal-i hazırda devletin yanına çekilmiş olan aşiretler üzerinde aksi tesir yaparak hükümetten uzaklaşmalarına neden olacağına vurgu yapan Yusuf Paşa, bu mukataaların “kendi ahali dururken haricden zuhur eden taliblere verilmesinin” sakıncalı olduğunu ve bu şekilde kendisinin de zor durumda bırakıldığını belirtmişti²¹⁷. Basra vali vekilinin Yusuf Paşa'ya cevabı ise, Ammare ıslahatının ancak Meclis'in almış olduğu kararlar çerçevesinde bir çözüme kavuşturulabileceği yönünde olmuştu²¹⁸.

Yusuf Paşa ile eşzamanlı olarak Ammare mutasarrıfı Mehmed Reşid Paşa da Basra vilayetine Meclis'in uygulamaları aleyhine bir yazı göndermişti. Ammare mukataalarının ihalesinde ortaya çıkan gecikmenin Aşar Nizamnamesi hükümleri uyarınca devletin zarara uğratılmasına neden olacağını ifade eden mutasarrıf, bu mesuliyetin kendisi tarafından kabul edilmeyeceğini vurgulamıştı. Basra vali vekili Şevket Bey ise buna cevaben hem Meclis-i Vükela'dan hem de vilayet idare meclisinden “meşihat usulü”nün terk edilmesi yolunda kararlar çıkarıldığını hatırlatmış ve bu karara uyularak ve bölgedeki askeri güçlerin varlığından da faydalanarak sorunun çözümüne çalışmanın vatanın ve devlet hazinesinin menfaatine olacağını altını çizmişti. Ammare'ye Kuvve-i Islahiye sevkiyle devletin bir çok masraf altına girdiğinin altını da çizen Şevket Bey, bu zamana değin dökülen kanların devletin yavaş yavaş “meşihat usulü”ne son vermek amacına hizmet ettiğini hatırlatmıştı. “Devr-i sabık” politikalarının artık eskide kaldığını da vurgulayan Şevket Bey, meşrutiyet devrinde artık ciddi muamelelerden başka bir şey beklenilemeyeceğinin altını çizmiş ve Ammare mutasarrıfına sert uyarılarda bulunmuştu. Bu konuda kendilerine yapılmış olan ihtarları derinlemesine inceleyerek Babıali'nin görüşleri doğrultusunda meselenin usulüne uygun olarak halledilmesi görevinin Ammare livasına havale edildiğini ifade eden Basra vali vekili, mutasarrıftan bu konuda acilen cevap beklediğini belirtmiş ve bu konuda devlet

²¹⁷ BOA, *DH.İD* 182-14, Lef 3.

²¹⁸ *Aynı vesika*, Lef 4.

nezdinde yapılan gizli planların ahaliye veya aşiret reislerine duyurulması durumunda tüm mesuliyetin “şediden müsebbibine” ait olacağını eklemiştir²¹⁹.

Şevket Bey, hem Yusuf Paşa ile hem Ammare mutasarrıfı ile yapılan bu yazışmaları Dahiliye Nezareti’ne bildirmiş, nezaret de mahalli idarecilerin bu konudaki davranışlarının son derece dikkat çekici olduğunun altını çizerek Meclis-i Vükela’nın bu konudaki kararını hatırlatmıştır²²⁰.

Nezaret’in uyarılarına rağmen Haziran ayına gelindiğinde sorun hala devam etmekteydi. Nitekim Basra defterdarı Şevket Bey, Mayıs ayı nihayetinde Maliye Nezareti’ne bir telgraf göndermiş ve Ammare mutasarrıflığının, kendisine Meclis-i Vükela’nın emirleri tebliğ edilmiş olmasına rağmen, meşihat usulünde ısrar ettiğini ve buradaki mukataalar için diğer talipler tarafından yedi-sekiz bin lira gibi zamlar teklif edilmesine rağmen, bunları eskiden olduğu gibi aşiret şeyhlerine ve bunların akrabalarına ihale etmekte olduğunu bildirmişti²²¹. Şevket Bey ve merkezin ısrarlı tutumuna rağmen Yusuf Paşa da Ammare mutasarrıfı gibi mukataaların küçük çiftçilere ihalesi sürecine muhalefeti sürdürmüştü. Yusuf Paşa, “kamu güvenliği”nin her türlü devlet çıkarının üzerinde tutulması gereğine vurgu yaparak söz konusu mukataaların Gazban gibi bölgedeki güçlü aşiret şeyhlerine karşı koyabilecek şahıslara verilmesi gerektiğini savunmaya devam etmişti²²².

Geçen süre zarfında Basra vilayetine Arif Bey’in atanması da bölgedeki görüş ayrılıklarını yatıştırmamış, tam tersine şiddetlendirmişti. Nitekim mukataaların ne şekilde ihale edileceği konusu Arif Bey ile Yusuf Paşa arasında da, bir önceki dönemle benzer şekilde anlaşmazlık haline dönüşmüştü. Yusuf Paşa bu noktada, Meclis’in kararına esas itibariyle karşı olmamakla birlikte, esas önem verilmesi gerekli noktaların bölgede sükut ve asayişin temini, nehir ulaşımının devamı ve mukataa bedellerinin eksiksiz vaktinde toplanması olması konusunda ısrarcı olmuştu²²³. Yusuf Paşa’nın önem atfettiği noktalardan bir diğeri ise, mukataa iltizamının, bölgede asayişi sekteye uğratan hareketlerde bulunanlara ve bunlarla

²¹⁹ Aynı vesika, Lef 2.

²²⁰ Aynı vesika, Lef 8.

²²¹ Aynı vesika, Lef 14. Gerçekten de Ammare mutasarrıfı Mehmed Reşid Paşa, daha yüksek fiyatlar veren talipleri olmasına rağmen bölgenin en geniş mukataaaharından olan Mecer-i Kebir’i Abdülkerim ve Falih Sayhud’un kuzeni olan Halife el-Vadi’ye, gene Ammare mukataaaharından Echale, Behase ve Cerit’i ise Halife’nın kardeşi Arabi el-Vadi’ye ihale etmişti. Ammare mutasarrıfı, bu mukataaları daha önce karışıklık çıkararak aşiret Şeyhlerine vermek yerine, bunların akrabalarına vermeyi tercih etmişti. İngiltere’nin Basra konsolosu Crow, mevcut durumu göz önünde bulundurarak hükümetin bölgedeki feodal yapıyı kırmak için yapmış olduğu bu girişimin, meselenin çözümüne değil, ileride daha şiddetlenerek devam etmesine neden olacağını ifade etmişti. TNA, FO 424-220, no.33, Consul Crow to Sir G. Lowther. Meselenin Dahiliye Nezareti tarafından haber alınması üzerine hemen vilayete Meclis tarafından alınmış olan kararın uygulanması ve hazinenin haklarının korunması yolunda bir telgraf gönderilmişti. BOA, DH.İD 182-14, Lef 10.

²²² TNA, FO 424-220, no.47, Consul Crow to Sir G. Lowther.

²²³ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 101.

ittifak yapanlara verilmeyip aksine bu isyancılara karşı hükümetin yanında yer alanların iltizam sürecinde tercih edilmeleri idi. Bu anlaşmazlık üzerine merkez, olayları yerinde incelemesi için Bağdad vali muavini Mümtaz Bey'i bölgeye göndermişti. Mümtaz Bey, Haziran ayında merkeze gönderdiği iki raporda, Irak'ın ıslah sürecinin ciddi tedbirler gerektirdiğinin altını çizerek bu tedbirlere arazinin parçalar halinde ahaliye dağıtılmasıyla başlanmasının elzemiyetine dikkat çekmiş ve bu konuda devletin daha önce yapmış olduğu yanlış politikaları şu cümlelerle dile getirmişti:

“Hükümetler(in) hikmet-i teşkili teb'asının temin-i hukuk ve menafi'idir ki mal ve canlarını ve emniyet ve asayişini temin ve mütecevizleri te'dib etmek, mazlumun hakkını zalimden almak, mekteb ve medreseler tesisıyla ahalsinin cehlını izale ve efkarını ıslah ve ahlakını tehzib etmek, müessesat-ı nafi'a ve saire misillü medar-ı umran ve refah olan mevadı istihsal eylemek gibi hususat bu cümleden olduğu halde Hıtta-ı Irakiye aşairi hükümetin bu gibi mehasin ve fevaidinden mahrum kalmıştır. Arazinin bazı şehir ve kasabalar ahalsine aid olan bir kısm-ı cüzisinden ma'dası tamamen hükümete aiddir. Ahali araziye ve hatta ufak bir mesken inşa edecek mahale tasarruf hakkını haiz değildir. Hükümet gidecek bir mahal göstermeksizin buldukları yerde kalmalarında mahzur gördüğü aşairi 'burada kalmayınız, nereye giderseniz gidiniz' diye tard ve teb'id ettiği vaki ve evrak-ı resmiye ile sabittir... Böyle her nev' hukuk-ı insaniye ve medeniyeden ve hatta kendisini memlekete rabt edecek bir kabza toprağa tasarruf ve temlik hakkından mahrum olan bir ahalden vatana muhabbet ve devlete ita'at ve sadakat beklenilemeyeceği ise tabi'dir”²²⁴.

Irak kıtasındaki ıslah sürecinin bir anlamda bölgedeki aşiretleri iskan politikası olduğunun bu şekilde altını çizen Mümtaz Bey, bölgedeki mukataaların parça parça ahaliye taksimi hususunun devletin menfaatlerine uygun olmakla birlikte uygulama sürecinin uzun ve zahmetli olacağına altını çizmişti. Mümtaz Bey, şimdiye kadar hükümetle münasebette bulunmamış olan bölge halkının bu yöntemi benimsemesinde sorun çıkmasa dahi, ahali arasındaki muhtemel anlaşmazlıklar ve buna bağlı kıtallerin önlenmesi için mukataaların parçalara ayrılması sürecinde dikkatli olunması gereğine dikkat çekmişti. Mümtaz Bey'e göre bu işlem için öncelikle arazilerin ölçümlerinin yapılarak her aileye nüfusu oranında taksim edilmesi gerekmektedir²²⁵. Bu süreçte parçalanan arazilerin sınırlarının tayin edilmesi, su cetvellerinin belirlenmesi ve hatta bunların haritalarının çizilmesi gerekeceğine vurgu yapan Bağdad vali muavini bu işlemlerin tamamlanmasının ise vakte muhtaç olduğunu belirtmişti.

²²⁴ BOA, *DH.MUI* 4-2—26, Lef 2. Irak'ın Osmanlı dönemindeki en başarılı valisi addedilen Midhat Paşa'nın bu konuyla ilgili benzer görüşleri için bkz. Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, ss.20-21.

²²⁵ BOA, *DH.MUI* 4-2—26, Lef 2.

Bu noktadan hareketle gerekli işlemler tamamlanıncaya kadar eski usulün devam ettirilerek devletin çıkarlarının da korunması gerekmekteydi. Mümtaz Bey, bölgede sükutun sağlanmasının, ahalinin asli haklarından olan “toprak mülkiyeti” hakkının sağlanması olduğunun altını çizerek bunun dışında alınacak bütün önlemlerin geçici ve sonuç getirmeyen eylemler olacağını vurgulamış ve bu nedenle her türlü fedakarlık yapılarak arazinin halka dağıtılmasının elzemiyetine dikkat çekmişti²²⁶. Mümtaz Bey, söz konusu mukataalar içerisinde arazisi ekili ve nüfusu yoğun olan bölgelerde her sene taksitle alınmak üzere bir bedel alınmasının uygun olacağını fakat diğer bölgelerin mutlaka bedelsiz halka dağıtılması gerektiğini de ifade etmişti.

Mümtaz Bey, Ammare ve Müntefik’teki arazilerin ahaliye dağıtımı sürecinde, aşiretlerin iskanı bağlamında zorunlu askerlik uygulamasının bir sorun olarak ortaya çıkacağını da merkeze hatırlatmış ve bu konuda alınması gerekli önlemleri sıralamıştı. Bölgede kayıt altına alınamamış olan aşiretlerin zaten son derece “vahşi” şartlarda bulduklarının altını çizen vali muavini, hal-i hazırda iskan edilecek aşiretlerin mevcut nüfusları kayıt altına alındıktan sonra bunların zorunlu askerlikten istisna tutulmalarının sağlanması gerektiğini vurgulamış ve yalnız iskan sürecinden sonra doğacak olanların askerlikle mükellef tutulmaları şartının süreci kolaylaştıracağına dikkat çekmişti. Mümtaz Bey’e göre bu süreç sonunda hükümet, bölgede nüfuzu tamamıyla eline alacak ve aşiret mensuplarıyla doğrudan doğruya ilişki kurmak suretiyle “meşihat usulü”nü tamamen ilga edecekti²²⁷.

1909 Temmuz ayı nihayetinde Süleyman Nazif Bey, Basra’ya vali olarak atandığında arazilerin ihalesi hala bir sorun olarak ortada durmaktaydı. Bölgenin ıslahı için mukataaların parçalara bölünerek halka dağıtılması konusunda kendinden önceki valilerle aynı fikirleri paylaşan Süleyman Nazif Bey’e göre²²⁸ “Hakan-ı Mahlu’un haris, hain ve mecnununa en çok hedef kalan yerlerden biri de Ammare” idi. Nitekim “devr-i sabık”ta Emlak-ı Seniyye tarafından idare edilen büyük ölçekli mukataaların ihalesi aşiret reisleri ile aşiret mensupları arasında kanlı ihtilaflar meydana getirdiği gibi buna bir de mukataaların ihalesi meselesi eklenmişti. Bu mukataalardan her birinin ahaliyi “serf” adı verilen “demirbaş eşya”ya benzer şahıslardan ibaretti. Mültezimler ise kimi zaman 1.500 kişiye varan silahlı askerler beslemekteydi. Bu nedenle Ammare’yi ıslah için ne kadar asker sevk olunursa olunsun bu hal

²²⁶ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 102.

²²⁷ BOA, *DH.MUI* 4-2—26, Lef 2.

²²⁸ Süleyman Nazif Bey de, halka toprak üzerinde tasarruf hakkı verilmedikçe, ahalinin devletle olan ilişkilerinin aidiyet noktasından sağlıklı olmayacağını savunmaktaydı. Nazif Bey’in bu konudaki görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, ss.18-27.

hüküm sürdükçe asayişini sağlamak ve bir çözüme ulaşmak mümkün değildi. Bu noktadan hareketle Nazif Bey, her haneye takriben elli dönüm düşecek ve bedeli aşarla beraber on senede taksitle alınacak şekilde buradaki mukataalar taksim edilmesini ve bu şekilde ahalinin iskana razı edilmesini savunmaktaydı. Ahalinin bu noktadaki tek çekincesi olan askerlik meselesi de Nazif Bey'e göre on senelik bir tehir getirilerek aşılabilecek bir engeldi. Süleyman Nazif Bey, ahalinin bu şekilde toprakla alakasının kurulması durumunda "vatanperverlik hissini artacağı gibi herkesin kendi mülkünün sadık bir muhafızı olacağını" düşünmekteydi. Basra valisine göre, bu meselenin halline ne kadar erken başlanacak olursa memleketin hayır ve emniyeti de o nisbette hızla temin edilecekti²²⁹. Süleyman Nazif Bey, halkın toprakla ilişkilendirilmesi gereğini şu çarpıcı ifadelerle dile getirmişti:

*"...bedeviyi medenileştirmek için yegâne çare onu toprağa-her vakit olduğu gibi meyyiten değil-hayyen... dibdiri rabt etmektedir. Bedevinin elinden silahı büsbütün alınmak için o ele çift alâtı verilmek iktiza eder"*²³⁰.

İşte bu nedenlerle Süleyman Nazif Bey de halefleri gibi sık sık Meclis-i Vükela kararlarının uygulanmamasından ve mukataaların şeyhlerin yakınlarına ihale edilmesinden yakınmıştı. Vilayet idare meclisinin almış olduğu kararların da uygulanmadığının altını çizen Basra valisi, bu tür davranışların ileride daha büyük sorunlar çıkaracağı konusunda merkezi uyararak gerekli önlemlerin alınmasını istemekteydi²³¹. Hatta mukataaların ihalesi konusunda Yusuf Paşa'nın Meclis kararlarını uygulamaması nedeniyle Süleyman Nazif Bey'le aralarında ciddi anlaşmazlıklar yaşanmıştı²³². Vilayetten ardı ardına gelen bu şikayetler neticesinde Ammare mutasarrıfı değiştirilmiş, Yusuf Paşa hakkında da Harbiye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunulmuştu²³³.

Süleyman Nazif Bey'le aynı tarihlerde Bağdad valiliği görevinde bulunan Necmeddin Bey de Basra valisi ile benzer şekilde bölgedeki mukataaların parçalar halinde bölünerek halka dağıtılmasını savunmaktaydı. Özellikle Ammare'deki mukataaların, devletin içerisinde bulunduğu sıkıntılı zamanlardan faydalanarak mukataa ihalelerini ucuz bedellerle iltizam eden ve üstüne üstlük iltizam bedellerini de ödemeyen Gazban ve Sayhud gibi eşkıyalara verilmemesini savunan Necmeddin Bey²³⁴, bölgede toprak mülkiyeti ile güç ilişkisini şu cümlelerle tasvir etmişti:

²²⁹ BOA, DH.ŞFR 662-147.

²³⁰ Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, s.28.

²³¹ BOA, DH.İD 182-14, Lef 20.

²³² Nitekim Süleyman Nazif Bey, merkeze Ağustos ayında gönderdiği bir telgrafla Yusuf Paşa'nın mukataa ihalelerini kanunlara aykırı olarak yapmakta olduğunu bildirmişti. *Aynı vesika*, Lef 22.

²³³ *Aynı vesika*, Lef 18.

²³⁴ BOA, DH.MKT 2810-68, Lef 2.

“*Ammare’deki mukataatın mültezimi her kim ise oradaki aşairin reis-i hakikisi olub şu halde mukataat-ı mezkure hal-ı hazırıyla kime ihale edilir ise edilsin bir müddet sonra kesb-i servet ve kuvvet ederek ahval-ı serkeşane ve bağıyaneye cüret edeceğinden şüphe (yoktur)*”²³⁵.

Bağdad mebusu Mustafa Nuri Efendi de bu dönemde Meclis-i Mebusan başkanlığına bölgede mukataaların parçalara bölünerek ahaliye dağıtılması hakkında bir takrir sunmuştu. Mart 1910 tarihli takirde, Irak’ın bazı bölgelerinde ekili ürünlerden alınan vergilerin fakir halkı zor duruma soktuğunun altı çizilerek büyük arazilerin sahibi olan aşiret reislerinden ise tahsilat yapılamadığı belirtiliyor ve bu nedenle buralardaki mukataaların parçalara bölünerek aşiret mensupları ve ahaliye taksitlendirilerek verilmesi isteniyordu²³⁶.

Dahiliye Nezareti’nin bu önlemlerine rağmen, bölgede mukataaların şeyhlere mi yoksa küçük çiftçiye mi ihale edileceği konusu idare açısından olduğu kadar halk açısından da karışıklık yaratmaya devam etmişti. Nitekim bu tarihlerde kendilerine ihale verilen ve daha sonra vazgeçilen talipler tarafından merkeze bir çok şikayet telgrafi ulaşmıştı²³⁷.

Ammare ve Müntefik’teki mukataaların parçalar halinde ahaliye dağıtılması kararı hakkındaki tartışmalar Süleyman Nazif Bey’in selefi Hüseyin Celal Bey döneminde de sürmüştü. Celal Bey, Basra’ya ulaşmasının hemen ardından Ocak 1911 tarihinde merkeze bir rapor göndermiş ve mukataa meselesi konusundaki çekincelerini belirtmişti. Celal Bey, Irak’ın refahı ve bölgede çiftçilik yapan ahalinin saadeti için ciddi bir ıslahat girişimine ihtiyaç bulunduğunun altını çizmiş ve bunun da ancak “meşihat usulü”ne son verilerek ahali ile hükümet arasındaki engellerin kaldırılması ile mümkün olabileceğini belirtmişti. Nitekim Osmanlı mukataa sisteminde, hükümetten başlayarak aşağıya doğru her birim haklarını bir alttakine kiralamakta ve bu durum da hükümetin bu boşluğundan yararlanan bir orta sınıf yaratarak halkla devletin birbirine yabancılaşmasını sağlamaktaydı²³⁸. Celal Bey, bu sorunun ancak çiftçilik yapan halkın topraklandırılmasıyla ortadan kaldırılabilceğini yinelemiştir²³⁹.

Celal Bey’in halefi Hasan Rıza Paşa döneminde de ahalinin topraklandırılmasına yönelik tartışmalar sürmüştü fakat farklı bir boyut kazanmıştı. Hasan Rıza Paşa, ahali topraklandırılmadığı müddetçe asayiş sorununun çözülmesinin mümkün olmadığını noktasında selefleriyle aynı görüşü paylaşmakla birlikte, topraklandırma sürecinin yalnızca ahaliye değil şeyhlere de uygulanması gerektiğini savunmaktaydı. Nitekim Basra valisine

²³⁵ Aynı vesika, Lef 3.

²³⁶ BOA, DH.MUI 70-1—9.

²³⁷ BOA, DH.İD 182-14, Lef 60.

²³⁸ Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History*, s.365.

²³⁹ BOA, DH.EO 569-55.

göre, mevcut sistemde asayışı sekteye uğratan yoksul halk ve çiftçiler değil, her nevi kâr sürecinden dışlanmış olan ve mukataa ihalelerine giremeyen aşiret reisleriydi²⁴⁰.

Küçük çiftçinin topraklandırılması tasarıları bu şekilde 1910'lu tarihlere kadar devam etmiş fakat yerel ve merkezdeki idareciler arasında gündeme oturan bu tasarılar görüş alışverişinden öteye gidememiş ve hiçbir zaman hayata geçememiştir. Muhtemelen sürecin uzun soluklu olmasını göz önünde bulunduran meşrutiyet hükümetleri, bu konuda yavaş adımlar atmayı ve bu adımları atarken de eski sistemi sürdürmeyi düşünmüşlerdi. Fakat uzun vadeli bu planlar I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve daha sonra Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına yol açan süreçle yarıda kalmış ve hiçbir zaman pratiğe aktarılamamıştır.

4.2.2. “Devr-i Sabık'ın Enkazı”: II. Meşrutiyet ve Ammare'de Güvenliğin Tesisi

II. Meşrutiyet hükümetleri iktidara geldiklerinde Ammare sancağında son derece karışık bir durumla karşılaştılar. Nitekim bu tarihte mukataa ihalelerinde yaşanan yolsuzluk söylentileri ve ihalelerin sürekli el değiştirmesi nedeniyle bölgenin en önemli iki aşiret reisi olan Beni Lam aşireti reisi Gazban el-Buneyye ve Albu Muhammed aşireti reislerinden Falih el-Sayhud tarafından bölgedeki asayiş sekteye uğratılmıştı. Mahalli idarenin bölgedeki nüfuzu ise yalnızca birkaç kasaba ile sınırlı bulunmaktaydı²⁴¹.

Beni Lam aşireti reisi Gazban el-Buneyye, Ammare dahilinde bir çok mukataanın iltizamını elinde bulundurmaktaydı. II. Abdülhamid döneminin son Basra valisi olan Hasan Bey döneminde Ammare sancağı dahilindeki Ale'l-Garbi mukataası iltizamı Beni Lam aşireti mensubu Fahd el-Gazban'a ihale edilmişti. Bu sırada Fahd'in Beni Lam aşiretinin başına geçmek için girişimlerde bulunması üzerine²⁴² Gazban'la arası açılmış ve bu mukataanın hakimiyeti Gazban'ın eline geçmişti²⁴³. Bölgenin bir diğer mukataası olan Kumeyt de Gazban'ın adamlarından Seyyid Namer ve Molla Yanis adına kaydedilmekle birlikte Şeyh'in kardeşi Belasim tarafından kontrol edilmektetdi²⁴⁴. Ayrıca rûmî 1323²⁴⁵ senesinde yapılan

²⁴⁰ BOA, *DH.İD* 98-34, Lef 6.

²⁴¹ BOA, *BEO* 3317-248720, Lef 11.

²⁴² Aslında Fahd'in bu girişimi o dönem devlet tarafından da desteklenen bir durumdu. Nitekim bölgede aşiretler arasında mukataa meseleleri nedeniyle sürekli bir savaş ve çatışma durumu mevcuttu. Bu konuda 1905 tarihinde bölgede yapılan incelemelerde, bu durumun sona erdirilebilmesi için Gazban'ın Beni Lam aşireti reisliğinden azledilmesi gereğinin altı çizilmiştir. Sert, *a.g.t.*, s.96.

²⁴³ BOA, *BEO* 3442-258084. Nitekim Fahd el-Gazban ve Ale'l-Garbi mukataası kefilî Emin el-Mustafa meşrutiyetin yeniden ilanını müteakib merkeze telgraflar göndererek Gazban'ın Ale'l-Garbi mukatasamdan çıkarılmasını talep etmişti. Bu mealdeki telgraflar için bkz. BOA, *DH.MKT* 2639-53, Lef 1; BOA, *DH.MKT* 2632-12; BOA, *DH.MKT* 2646-81, Lef 1-2 ve 6; BOA, *DH.MKT* 2640-72, Lef 1.

²⁴⁴ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 1; TNA, FO 424-219, no.74, Consul Crow to Sir G. Lowther.

²⁴⁵ Miladi 1907-1908. Dağlı, Üçer, *a.g.e.*, C.V, ss.335-338.

müzayede ile Mecn-i Sagir mukataasına bağlı bulunan Dahamiye ve Arız mukataaları 880.000 kuruş zamlı Yusuf el-Nefise'ye ihale edilmiş olduğu halde Gazban bu mukataaları da zorla ele geçirmişti²⁴⁶. Bu durum Mecn-i Sagir'e bağlı Baalbek ve Nefice mukataaları için de geçerliydi. Zira bu mukataaların iltizamı da 1.220.000 kuruş zamlı Yusuf el-Nefise'ye verilmiş fakat Beni Lam aşireti reisi buraların kontrolünü dahi eline geçirmişti. Aslında söz konusu mukataalar daha önce Gazban'ın elinde bulunmasına rağmen, yeni yapılan müzayedede bunların iltizam hakkı daha yüksek bir teklifte bulunan el-Ezirc²⁴⁷ aşiretinden Yusuf el-Nefise'ye verilmişti. Yeni yapılan ihale neticesinde Gazban, bu mukataalardan çıkmaya yanaşmamış ve ancak bölgede çalışmalarda bulunan Nazım Paşa başkanlığındaki ıslah heyetinin emriyle askeri güç kullanılarak mukataalardan uzaklaştırılabilmmişti. Fakat askeri kuvvetlerin çekilmesinin hemen ardından bölgede yeniden karışıklıklar baş göstermiş, bunun üzerine mukataanın eski mültezimleri olan Gazban'ın adamlarıyla yeniden müzakereye girişilmiş fakat bu müzakereler son bulmadan ıslah heyeti üyeleri bölgeden ayrılmışlardı. Bunun üzerine Basra valisi Hasan Bey'in girişimleri ve Basra idare meclisinin kararıyla bu mukataalar önceki bedeline %10 zam yapılarak yeniden Gazban el-Buneyye'ya iltizam edilmişti²⁴⁸. Basra idare meclisi bu kararın gerekçesini, bu tarz ayaklanmaların vapur ulaşımı ve nakliyatını sekteye uğrattığı, telgraf hatlarının tahribine neden olduğu ve netice olarak asayişe zarar verdiği şeklinde açıklamıştı. İdare meclisine göre, bu şekilde bölgede asayiş yeniden sağlanacak ve mukataa tahsilatına devam edilebilecekti²⁴⁹.

Albu Muhammed Aşireti reisi Falih el-Sayhud'un durumu da Gazban ile benzerlik göstermekteydi. Sayhud da Ammare sancağı dahilinde bir çok mukataanın iltizamını elinde bulundurmaktaydı. Bunlardan biri meşrutiyetin ilanından önce Sayhud el-Menşed'e ihale edilmiş olan Mecn-i Kebir'e bağlı Kesre ve Hafire mukataasıydı²⁵⁰. Bu mukataayı babalarının ölümünden sonra Falih ve Abdülkerim es-Sayhud iltizam etmeye başlamış fakat devlete borçlarının zamanında ödeyememişlerdi. Mecn-i Kebir mukatasına yüksek bedellerle talip olanlar bulunmasına rağmen²⁵¹, Sayhud kardeşler ne mukataadan çıkmaya yanaşmamakta ne de mukataa iltizamında mukataanın değeriyle uyumlu bir artışa razı olmaktadır.

²⁴⁶ Mecn-i Sagir mukataasının ihalesi, II. Abdülhamid döneminde de sık sık Albu Muhammed ve Beni Lam aşiretleri arasında çekişmeye yol açmaktaydı. Sert, *a.g.t.*, s.95.

²⁴⁷ El-Ezirc aşiretinin biri Ammare'de diğeri Müntefik'te bulunan iki kolu bulunmaktaydı. Abbas Azzavi, *Aşairü'l-Irak*, C.3, ss.72-76.

²⁴⁸ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 2. Bu mukataaların iltizamı karşılığında vali Hasan Bey'in Gazban'dan 5.000 lira rüşvet aldığı iddia edilmekteydi. *Aynı vesika*, Lef 3; Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.64.

²⁴⁹ BOA, *A.VRK* 683-6.

²⁵⁰ Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.87.

²⁵¹ Aslında bu mukataaların iltizamı Sayhud'a aitti. Fakat Sayhud'un ölümü akabinde oğlu Abdülkerim es-Sayhud, tüm borçları ödeme taahhüdüyle bu mukataaların iltizamını vilayetten talep etmiş ve Abdülkerim'in bu isteği kabul edilmişti. Fakat bundan bir müddet sonra Albu Muhammed aşireti reislerinden Zebun el-Yesir vali

Meşruiyetin ilanının akabinde Hıttı-ı İrakiye Heyet-i İslahiyesi reisi ve Bağdad vali vekili Nazım Paşa, Sayhud'un Ammare'deki faaliyetleri ve alınması gerekli önlemlerle ilgili Harbiye Nezaretine bir yazı göndermişti²⁵². Falih es-Sayhud'un Kesre ve Hafire mukataasındaki tutumuna dikkat çeken Nazım Paşa, bu durumun emsali için kötü örnek teşkil ettiğini vurgulamış ve Sayhud'un bu tecavülden men edilmesi amacıyla askeri kuvvet sevk edilmesi gereğini ifade etmişti. Harbiye Nezareti ise cevabında Sayhud ve Gazban arasındaki ittifaka gönderme yaparak²⁵³ bu tarz bir askeri operasyon yapılması durumunda iki şeyhin güçlerini birleştireceğini, böyle bir ittifakın ise üç bin piyade ve bir miktar ester-süvardan oluşan bir güçle ancak bastırılabilceğini belirtmişti. Fakat hal-i hazırda Ammare ile paralel bir şekilde Müntefik'te başgöstermiş olan karışıklarla meşgul olan Harbiye'nin bölgeye bu miktarda bir kuvvet gönderme imkanı bulunmamaktaydı. Harbiye Nezareti de bu duruma dikkat çekmiş ve bölgeye kuvvet sevki müsait duruma gelene kadar idari yollarla sorunun çözümüne çalışılmasını ve söz konusu mukataanın hazineye zarar vermeyecek bir şekilde yine Sayhud'a ihale edilmesini tavsiye etmişti²⁵⁴.

Harbiye Nezareti'nden aldığı olumsuz cevap üzerine Nazım Paşa aynı konu hakkında Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndermeyi uygun görmüştü. Söz konusu mukataaların, önceki senelerden kalan borcunu ödemedi ve gerçek bedelinin altına Sayhud'a ihale edilmesinin, hazineyi zarara uğratmanın yanı sıra Sayhud'un ve emsali mültezimlerin "şımarmalarını" ve diğer mukataalara da tecavüz etmeleri sonucunu doğuracağını daha önce yaşanan örneklerle sabit olduğunun altını çizen Nazım Paşa, ayrıca ihale süreleri sona eren mukataa mültezimlerine de bu muamelenin kötü bir örnek teşkil edeceğini vurgulamıştı. Nazım Paşa, gerek Ammare gerek Müntefik sancaklarındaki aşiretlere karşı hazinenin menfaatlerinin korunması ve asayişin sekteye uğratılmasının men anlamında tek çarenin büyük bir askeri birliğin bölgede konuşlandırılması ve operasyon yapması olacağını altını tekrar çizerek ellerinde ciddi sayıda kaçak silah bulunduran bölge aşiretlerinin gerçekleştirdiği eşkıyalık faaliyetlerinin önüne geçmenin başka bir çaresi olmadığını ifade etmişti. Bu noktada bölgedeki askeri mevcudun yeterli olmadığını hatırlatan Nazım Paşa, bir an önce gerekli miktarda askeri kuvvetin bölgeye sevkini talep etmişti²⁵⁵.

Muharrem Bey'e müracaat ederek Kesre ve Hafire mukataaları iltizamının kendisine verilmesini istemiş, Basra valisi de bu teklife sıcak yaklaşmıştı. TNA, FO 424-219, no.74, Consul Crow to Sir G. Lowther.

²⁵² BOA, DH.MKT 2626-7, Lef 1.

²⁵³ Gazban ile Sayhud genellikle şiddetli bir ihtilaf halinde bulunurken 1323(1907-1908) senesinde Gazban'a yapılan askeri bir operasyon vesilesiyle bu iki şeyh ittifak yapmıştı. BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 1.

²⁵⁴ BOA, DH.MKT 2668-86, Lef 2; BOA, DH.MKT 2626-7, Lef 2.

²⁵⁵ Aynı vesika, Lef 3.

Bağdad'da bulunan 6. Ordu Kumandan vekili Muhammed Fazıl Paşa da Nazım Paşa ile aynı gerekçeleri öne sürerek bölgeye asker sevk edilmesini talep etmiş, bunun mümkün olmaması halinde ise, askeri kuvvetin sevk edileceği zamana kadar bölgede asayişin sağlanabilmesi için idari tedbirlere başvurulmasının elzem olduğunu bildirmişti²⁵⁶. Fakat Harbiye Nezareti cevap olarak, bölgeye askeri sevkiyat yapmanın imkansızlıklarından bahsetmiş ve her mıntıkanın kendi imkanları ve civarındaki askeri kuvvetlerden yararlanarak sorunları çözmeye gayret etmesi gerektiğini ifade etmekle yetinmişti²⁵⁷.

II. Meşrutiyet idaresinin ilk Basra valisi Muharrem Bey de, Ağustos 1908'de göreve gelişinin ardından Dahiliye Nezareti'ne Beni Lam ve Albu Muhammed aşiret reislerinin söz konusu mukataalardaki tasarrufuna dair alınması gerekli önlemleri içeren bir rapor göndermişti. Muharrem Bey'e göre öncelikle, Gazban'ın kesin bir surette haddinin bildirilmesi ve vilayetin "hemen hiç yok denecek dereceye varan asayişinin" istikrara kavuşturulması gerekmektedir. Daha sonra ise vilayet dahilindeki tüm mukataaların hazinenin menfaatlerine uygun ve Gazban ve Sayhud gibi "eşkiyaların" ellerine bırakılmayacak bir şekilde emniyetli taliplere ihale edilmesi şarttı. Bunun gerçekleştirilmesi ise zaten idam ile mahkum edilmiş olan Gazban ve Sayhud'un²⁵⁸ üzerine gerçekleştirilerek askeri bir hareketle mümkündü. Fakat bu askeri hareketin gerçekleştirilmesi için de öncelikle askeri kadro içerisinde bir "tensikat"a gitmek gerekmektedir. Nitekim vilayet dahilindeki askeri personel senelerdir aynı mezhebe mensup oldukları Şii aşiret şeyhleri ile "yüz göz olmuş" ve bunların "minneti altına girmişti". Bu tarz bir askeri hareketin bir an önce yapılmaması durumunda Muharrem Bey'e göre ortaya ne kadar fedakarlık gösterilirse gösterilsin temizlenemeyecek ve hükümetin mevcut idare şekliyle uyuşmayacak bir yapı çıkacaktı²⁵⁹.

Muharrem Bey, vilayet dahilinde asayişin sağlanması için bu gerekliliklerin altını çizdikten sonra çözüm önerilerini ortaya koymuştu. Basra valisine göre, sevk ve idare merkezi Basra olacak şekilde 4. Ordu'dan topçu ve süvari ve ester-süvarıyla gerekli tüm levazımata sahip, zabitanı mükemmel bulunmak üzere şecaatlerine güvenilir bir firkanın acilen bölgeye gönderilmesi gerekmektedir. Bu fırka yardımıyla Gazban ve Sayhud zararsız hale getirildikten sonra civar aşiretler de "yola gelecek", sorun çıkaranlar üzerine de bu firkadan bir kısım asker gönderilerek vilayetin asayişini her daim emniyette bulundurulacaktı. Muharrem

²⁵⁶ BOA, *DH.MKT* 2663-2, Lef 1.

²⁵⁷ *Aynı vesika*, Lef 2; BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 45. Harbiye Nezareti'nin cevabı Basra vilayetine de ayrıca bildirilmişti. BOA, *DH.MKT* 2654-79, Lef 2.

²⁵⁸ Gazban ve Sayhud II. Abdülhamid döneminde gıyaben idam cezasına mahkum edilmişlerdi. BOA, *BEO* 3317-248716, Lef 1; BOA, *DH.İD* 182-5, Lef 5; BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 56; BOA, *BEO* 2493-186913.

²⁵⁹ BOA, *DH.MKT* 2663-2, Lef 3.

Bey, asayiş sağlandıktan sonra da bölgede aşiretlerin iskanı gerçekleştirilecek, akabinde nüfus sayımı yapılacak, arazilerin imarı ve ahalin refahı sağlanacak şekilde geniş çaplı bir ıslahat faaliyetine başlanması gereğine vurgu yapmıştı²⁶⁰. Özet olarak Muharrem Bey, bölgedeki asayiş askeri kuvvetler tarafından sağlanmadıkça, Basra'nın refahını arttıracak bir ıslahat faaliyetine başlamanın imkansızlığını ifade etmekteydi.

Muharrem Bey'in raporunun üzerinden yaklaşık beş aylık bir süre geçmesine rağmen, askeri kuvvet göndermenin imkansızlığı nedeniyle, Gazban ve Sayhud'un faaliyetlerine son verilip asayişin tam anlamda sağlanması başarılammıştı. Bunun yanı sıra Ammare'deki bir çok mukataanın da ihale zamanı dolmuş ve yeniden müzayede vakti gelmişti. Bunun üzerine mahalli yetkililer merkeze bu ihalelerin yenilenmesi sürecinde karışıklıklara yol açılmaması için çeşitli önlemler alınması amacıyla müracaat etmişti.

Muharrem Bey, bu noktadan hareketle Mart 1909'da merkezden çeşitli önlemler alınması için bir takım öneri ve taleplerde bulunmuştu. Basra valisi öncelikle nehir ulaşımının aşiretlerin saldırısından korunması için, her ne kadar küçük Bağdad ve Alus vapurları Kurna'dan Şatra ve Ammare'ye, hatta gerektiğinde Ale'l-Garbi'ye kadar seyrederek nehir ulaşımının temini için görevlendirilmiş olsa da, Hamidiye ve Lynch vapurlarına bindirilmek üzere Ale'l-Garbi ile Kurna arasında ellişer askerlik birer müfreze bulundurulmasını 6. Ordu Kumandanlığından talep etmiş fakat bu talep reddedilmişti²⁶¹. Benzer bir talep Ammare mutasarrıflığı tarafından da 6. Ordu Kumandanlığı'na yapılmıştı. Nitekim Kumeyt mukataasının Gazban'ın kardeşinden başkasına ihale edilmesi durumunda yeni mültezimin mukataaya yerleşmesi ancak bu askeri kuvvet sayesinde mümkün olabilecekti²⁶². Basra valisine göre bu önlemler alınmadığı takdirde ne geçmiş senelerden kalan borçlar tahsil edilebilecek, ne mukataa ihaleleri hakkıyla yapılabilecek, ne de asayişin temini mümkün olabilecekti²⁶³. 6. Ordu Kumandanlığı'ndan alınan red cevabı üzerine Basra valisi Muharrem

²⁶⁰ Aynı vesika, Lef 4.

²⁶¹ Bu talebin yapılmasının nedeni daha önceki yıllarda görülen benzer nitelikteki olayların önünün alınmak istenmesiydi. Nitekim mukataa ihaleleri nedeniyle 1908 senesinde Kumeyt mukataası yakınından geçen Hamidiye vapuruna silahlı saldırı düzenlenmiş, nehir ulaşımı durmuş, ticari mallar yağmalanmış ve Ammare kasabası dahi kurşuna tutulmuştu. TNA, FO 424-216, no.17, Memorandum regarding Arab Disturbances on the Tigris; BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 75 ve 85.

²⁶² Nitekim yerel idare, Kumeyt mukataasını Beni Lam aşireti reislerinden olan ve Gazban'a muhalif bulunan Fahd el-Gazban'a veya en yüksek teklifi verecek bir başka talibe ihale etmek istemekteydi. Bu dönemde Gazban el-Buneyye ile araları açık olan Muhammara Şeyhi Hazal Han da, Kumeyt mukataasının Fahd el-Gazban'a verilmesini desteklemekte ve bu yolda tüm nüfuzunu kullanmaktaydı. TNA, FO 424-219, no.55, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey; TNA, FO 424-219, no.58, Consul Crow to Sir G. Lowther. Muhammara Şeyhi'nin bu mukataa ihalesine Fahd el-Gazban üzerinden dahil olmasının iki sebebi bulunmaktaydı. Bunlardan biri kendisine karşı isyan eden Huveyze aşiretleriyle işbirliği halinde olan Gazban'a muhalefetti. Şeyh Hazal ayrıca Osmanlı hükümeti tarafından kendisinin Basra vilayeti dahilinde toprak edinmesini yasaklayan kararını bu şekilde delmeye çalışmaktaydı. Halid Hamud es-Sadun, a.g.e., s.88.

²⁶³ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 76.

Bey, konuyu bir kez de Dahiliye Nezareti'ne iletmeyi uygun görmüş fakat bir sonuç alamamıştı²⁶⁴. Aslında Dahiliye Nezareti ve 6. Ordu Kumandan vekili Fazıl Paşa da vali ve mutasarrıfla aynı fikirdeydi²⁶⁵. Fakat Harbiye Nezareti'nin Fazıl Paşa'ya verdiği cevaplar da askeri sevkiyatın imkansızlığı şeklindeydi. Fazıl Paşa buna rağmen nezarete bir telgraf daha göndererek durumu yeniden izah etmişti. Emlak-ı Müdevvere'den 50.000 liraya yakın meblağın tahsil edilemediğini ve Sayhud'un aniden ölümü üzerine oğulları Falih ve Abdülkerim arasında çıkan miras kavgasını hatırlatan Fazıl Paşa, bu gelişmeler ışığından söz konusu sevkiyatın bir an önce yapılmasını istemişti²⁶⁶.

Asayişin sekteye uğratılması karşısında hükümetten gereken tepkiyi görmemeleri sonucu daha da cesaretlenen Gazban ve Sayhud, Basra valisinin telgrafından birkaç gün sonra Lynch ve Hamidiye vapurlarına silahla saldırmış, telgraf hatlarına zarar vermiş ve Ammare kasabasının yakınlarında bulunan kamıştan yapılmış evleri de ateşe vermişlerdi²⁶⁷. Bunun üzerine Ammare mutasarrıfı Reşid Paşa, Gazban ve Sayhud'un eşkıyalıklarının günden güne artış gösterdiğine dikkat çekerek, bölgede asayişin temini ve istikrarı ve muallakta kalan mukataa ihalelerinin hakkıyla yapılabilmesi için Dicle ve Fırat nehirlerinde seyretmekte olan vapurlara bir müddet Osmanlı askerlerinin bindirilerek korunması ve seyir güzergahındaki belli noktalara müfrezeler yerleştirilmesini talep etmişti. Bu askeri kuvvetler vasıtasıyla ihalelerin tamamlanması akabinde yeni mültezimler mukataalara yerleştirilecek ve hükümete karşı gelerek mukataaları terk etmeyenler ise "acilen darb ve te'dib" edileceklerdi. Ammare mutasarrıfına göre aksi yönde bir tedbir, mukataa gelirlerine zarar vereceği gibi tüccar ve ahalinin müracaatlarının dikkate alınmadığı düşüncesini yaratacak ve bu kesimin de eşkıyalığa yönelmesine neden olacaktı. Reşid Paşa bu nedenle Basra valisiyle paralel bir şekilde, bölgede konuşlanmış kuvvete ilave olarak yeterli miktarda ek askeri kuvvetin birkaç gün içerisinde bölgeye sevk edilmesi gereğini vurgulamış ve herhangi bir gecikmenin gelecekte bir çok mahzura neden olacağını altını çizmişti²⁶⁸.

Reşid Paşa ile eşzamanlı olarak Mart 1909'da Basra vali vekili ve defterdarı Şevket Bey de merkeze bir telgraf göndermiş ve bölgedeki asayişsizliğin mali faturasını gözler önüne sermişti. Şevket Bey'in telgrafına göre, vilayet gelirleri asayişin bozukluğu yüzünden durma noktasına gelmiş ve neredeyse askerinin erzakı bile temin edilemez hale gelmişti. Şevket Bey vilayette mevcut durumunun, devletin bölgedeki çıkarlarını korumaya son derece elverişsiz

²⁶⁴ Aynı vesika, Lef 77.

²⁶⁵ Aynı vesika, Lef 52.

²⁶⁶ Aynı vesika, Lef 53.

²⁶⁷ Aynı vesika, Lef 84.

²⁶⁸ Aynı vesika, Lef 83.

olduğunun altını çizmiş ve vilayetin her tarafından “idarenin temin edilmesi feryatları” duyulduğuna vurgu yapmıştı. Bu asayişsizlik nedeniyle mali idarenin de büyük bir buhran içerisinde kaldığını sözlerine ekleyen Şevket Bey, Ammare’de meydana gelen olaylar nedeniyle tahsilatın neredeyse durma noktasına geldiğini vurgulamış ve Müntefik ve Nasıriye livalarında da tahsilatın zaten yapılamaması nedeniyle bütün masrafların merkez sancak gelirlerinden karşılanmaya çalışıldığını ifade etmişti. Zaten mali sene başlangıcı olduğu için merkez sancakta da tahsilatın düşük olduğunu hatırlatan Basra vali vekili ve defterdarı, bu nedenlerden dolayı bölgede durumum daha da “fenalaşmaması” adına Maliye Nezareti’nden kendilerine yeterli meblağın bir an önce yetiştirilmesini istemişti²⁶⁹.

Basra vilayetinin çeşitli mahalli yetkililerinden gelen ısrarlı talepler üzerine ve askeri kuvvetler yardımıyla nihayet Mayıs 1909 tarihinde Gazban ve taraftarları Ale’l-Garbi, Kumeyt ve Mecr-i Sagir mukataasından çıkarılmıştı²⁷⁰.

Bu gelişme ve Emlak-i Hümayun’un Nisan 1909’da tamamen Maliye Hazinesi’ne devredilmesinin ardından hükümet, Beni Lam aşireti reisi Gazban ve Albu Muhammed aşireti reisi Sayhud’un bölgede bir kez daha sorun çıkarmalarını önlemek için, mukataaların parça parça halka dağıtılması tasarıları ile eşzamanlı bir şekilde bölgenin idari yapısında değişikliğe gidilmesi uygun görülmüştü. Nitekim Ekim 1909 tarihinde çıkarılan bir kararla bölgedeki başlıca mukataa merkezlerinden Mecr-i Kebir, Ale’l-Garbi ve Çehale nahiyeleri kazaya dönüştürülmüştü. Zübeyr ve Duvric nahiyeleri yeni oluşturulan Çehale kazasına, Mecr-i Sagir nahiyesi Mecr-i Kebir kazasına ve Ale’l-Şarki nahiyesi Ale’l-Garbi kazasına bağlanmıştı. Ayrıca Emlak-i Müdevvere’den bulunan Kumeyt mukataası birinci sınıftan nahiyeye çevrilerek Ammare merkezine bağlanmıştı. İdari olarak yeniden yapılandırılan bu merkezlere mülki, idari, adli ve zabtiye teşkilatlanması için senelik 4.000 liralık bir bütçe de ayrılmıştı. Bu yapılan idari yapılandırmadaki ana amacı bölgeden elde edilen gelirin arttırılması ve hazinenin menfaatlerinin korunarak bölgede bir düzen sağlanması oluşturmaktaydı²⁷¹.

4.2.3. Hükümet Politikalarının Güvenliğe Yansıması: Afv-ı Âli

²⁶⁹ Aynı vesika, Lef 93.

²⁷⁰ BOA, *DH.MKT* 2808-55, Lef 1; BOA, *DH.EO* 547-89. Hatta Ale’l-Garbi’de sakin Gazban’ın kardeşi Belasim merkeze gönderdiği telgraflarla kendileri üzerine haksız yere asker sevk edildiğinden yakınarak bu konuda tarafsız bir komisyon kurulmasını talep etmişti. BOA, *BEO* 3533-264910, Lef 3, 7-8.

²⁷¹ Nitekim Maliye Nezareti bu idari yapılandırma neticesinde bölgeden 50.000 liranın üzerinde bir gelir elde edileceğini ummaktaydı. BOA, *İ.DH* 1477-1327.N.14, Lef 1.

Gazban, Kumeyt mukataasının ve Sayhud kardeşler ise Mecn-i Kebir mukataasının iltizamının kendisine verilmesi amacıyla Mart 1909 tarihinde isyan ederek hükümete karşı silah kullanmışlardı²⁷². Bunun karşılığında hükümet, bölgedeki “sadık” aşiretlerin de yardımıyla Gazban ve Sayhudlar üzerine askeri operasyon düzenlemiştir²⁷³. Mayıs 1909’da yapılan bu askeri operasyonlar neticesinde Beni Lam aşireti reisi Gazban el-Buneyye ile kardeşleri Falih ve Belasim İran’a kaçmıştı. Gazban’ın İran’a kaçışını müteakib Abdülkerim ve Falih es-Sayhud kardeşler de Mecn-i Kebir, Kesre ve Hafire mukataalarını terk ederek İran’a firar etmişler²⁷⁴ ve Muhammara Şeyhi Hazal Han’a sığınmışlardı²⁷⁵.

Gazban ve Sayhud kardeşlerin İran’a kaçması akabinde daha önce bunların elinde bulunan mukataalar da diğer şahıslara ihale edilmişti. Bunlardan Gazban’ın elinde bulunanlar amcası Şebib el-Mizban ve amcasının oğlu Cevay bin Lazım’a ihale edilmişti. Hükümet bununla da yetinmemiş Gazban’ın İran’a firarı akabinde Şebib el-Mizban’ı Beni Lam aşireti reisi olarak tanıdığını açıklamıştı²⁷⁶. Basra mahalli hükümeti ayrıca Cevay bin Lazım’ı da Gazban karşısında güçlendirmek için de ayrıca çaba sarf etmişti²⁷⁷. Sayhud kardeşlerin mukataaları ise aralarında düşmanlık bulunan amcalarının oğlu Arabi el-Vadi ve Albu Muhammed aşiretine mensup diğer bazı küçük şeyhlere ihale etmişti²⁷⁸.

Firarları akabinde Abdülkerim ve Falih Ammare’ye iki saatlik bir mesafede ve İran sınırındaki bataklıklarda konuşularak Osmanlı askerlerine saldırı için fırsat kollamaya başlamışlardı. Sayhud kardeşlerin konuşlandıkları mekanın sıkışıkça İran’a kaçmaya ve Şeyh Hazal’a sığınmaya son derece elverişli olması, Osmanlı hükümetini çözüm arayışına sevk etmiş ve nihayetinde hükümet tarafından İran ve Şeyh Hazal nezdinde uygulanan tedbirler neticesinde Abdülkerim ve Falih es-Sayhud hükümetten af dilemeye mecbur kalmışlardı.

Abdülkerim ve Falih es-Sayhud Ağustos 1909’da Basra vilayetine özel mektuplar göndererek af talebinde bulunmuşlardı. Sayhud kardeşler, zimmetlerinde bulunan 24.00 lirayı ödeyecekleri, zarar verdikleri telgraf hatlarının tamir masraflarını karşılayacakları, sebebiyet verdikleri zararları tazmin edecekleri ve hükümetle işbirliği yaparak Gazban’ı takib edecekleri vaadiyle kendilerine gösterilecek bir mukataaya gerekli bedeli ödeyerek geri dönmeyi talep etmişlerdi. Dönemin valisi Arif Mardini de, bunların yerlerinin tespit edilmesinin mümkün

²⁷² BOA, *DH.EO* 547-35, Lef 1.

²⁷³ BOA, *DH.MKT* 2807-92, Lef 1.

²⁷⁴ *Aynı vesika*, Lef 2-3; BOA, *DH.MKT* 2806-10, Lef 1.

²⁷⁵ BOA, *İrâde Adliye ve Mezâhib (İ.AZN)* 94-1328.RA.11.

²⁷⁶ Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.125.

²⁷⁷ *Aynı eser*, s.125.

²⁷⁸ Dönemin yerel gazetelerinde Gazban ve Sayhud kardeşlerden kalan mukataalara bir çok talip bulunmasına rağmen mahalli hükümetin emriyle bu ihalelerin cüzi bedellerle aşiret reislerine verildiği iddia edilmişti. *Aynı eser*, s.106.

olmadığını hatırlatarak bölgedeki asayişin bekası için Albu Muhammed aşireti reislerinin aflarının uygun olacağını belirtmişti. Zira ileride Osmanlı askerinin Ammare'den çekilmesi halinde Sayhud kardeşlerin yeniden Gazban ile ittifak halinde mukataa mültezimleri üzerine saldırımları veya nehir ulaşımını sekteye uğratmaları muhtemeldi. Sayhud kardeşlerin “şerlerinden” korunmak için Ammare'de uzun müddet asker bulundurulması ise Ammare sancağı gelirlerinin tamamen askeri masrafları ayrılması anlamına gelmekteydi²⁷⁹. Basra valisi Arif Bey, bu noktadan hareketle hem hazinenin menfaatlerinin, hem de bölgedeki ticari nakliyatın korunması amacıyla Sayhud kardeşlerin af taleplerinin kabulünü teklif etmişti²⁸⁰.

Arif Bey'in bu teklifi Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Harbiye'ye iletildiyse de²⁸¹ teklif, ne Basra vilayeti idare meclisi, ne Ammare Kuvve-i Islahiye Kumandanı Yusuf Paşa, ne de 6. Ordu Kumandanlığı tarafından benimsenmemişti. Harbiye Nezareti, Ekim 1909'da bu üç kurumun görüşlerini özetleyen bir yazıyı Dahiliye Nezareti'ne göndermişti. Söz konusu kurumlar Abdülkerim ve Falih es-Sayhud'un senelerdir bölgede giriştikleri yağma, isyan ve cinayet vakalarına dikkat çekmiş ve bunların vermiş oldukları vaadlere gerçek nazarıyla bakmanın asla mümkün olmadığını belirtmişlerdi. Bu üç devlet kurumunda oluşan genel kanağe göre, Sayhud kardeşlerin affedilerek bölgede bir mukataaya yerleştirilmeleri halinde vaadlerini gerçekleştirmek şöyle dursun, bu şahıslar derhal Gazban ve adamlarıyla ittifak yaparak bölgede tekrar karışıklıklar çıkmasına neden olacaktı. Bu kurumlar tarafından Sayhud kardeşlerin hal-i hazırda dahi eşkıyalık yaptıklarına dikkat çekilmiş ve bunların “katiyen itimad edilmemesi gereken vaadleri” kabul edilirse hükümetin yanına çekilmiş ve mukataa ihale edilmiş olan “itaatkar” aşiretlerin hükümetten soğumalarına neden olunacağı ifade edilmişti. Sayhud kardeşlere uygulanacak affın bu şekilde bölgede bir çok soruna yol açacağını ifade eden Yusuf Paşa, Basra vilayeti idare meclisi ve 6. Ordu Kumandanlığı, Basra valisi Arif Bey'in bu fikrine karşı çıkmışlardı²⁸². 6. Ordu Kumandanlığı ayrıca Sayhud kardeşlerin affının Müntefik ıslahatına büyük bir darbe vuracağını ve aşiretler arasında da kötü bir tesir bırakacağını da düşünmekteydi²⁸³. Arif Bey'in görevinden ayrılması akabinde tayin edilen yeni vali Süleyman Nazif Bey de, bu üç kurum gibi Falih'in affına sıcak bakmamış, yalnızca eğer birkaç ay içerisinde bu şeyhler üzerine bir operasyon düzenlenmesi olası ise, Sayhud'u oyalamak için böyle bir teklifin kabul edilebileceğini ifade etmişti²⁸⁴.

²⁷⁹ BOA, *DH.MUI* 43-1—18, Lef 3.

²⁸⁰ *Aynı vesika*, Lef 2.

²⁸¹ BOA, *DH.MKT* 2908-78, Lef 1.

²⁸² BOA, *DH.MUI* 43-1—18, Lef 4.

²⁸³ BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 54

²⁸⁴ *Aynı vesika*, Lef 55.

Arif Bey'in yapmış olduğu bu teklif Aralık 1909'da tarihindeki Meclis-i Vükela toplantısında da gündeme alınmıştı. Meclis güvenliğinin sağlanması adına, bu aşiret şeyhlerinden af edilmeyi talep edenler olması durumunda, sağlam teminatlara dayandırılmak kaydıyla bu taleplerin kabul edilmesini Basra vilayetine bildirmişti²⁸⁵. Bu toplantının akabinde Meclis-i Vükela Mart 1910 tarihinde yeniden bir araya gelerek Falih es-Sayhud'un affi meselesini tartışmıştı. Meclis bu oturumda almış olduğu kararda, Falih es-Sayhud'un af talebinin kabul edilmesi durumunda Ammare taraflarına tecavüz niyetinde buldukları haber alınan Beni Lam aşireti reisi Gazban ve Falih'in kardeşi Abdülkerim es-Sayhud'un muhtemel saldırılarına meydan verilmemiş olacağını göz önünde bulundurarak hazineye ve şahıslara ait hukuk ve davalar baki kalmak üzere Falih es-Sayhud'un affedilmesine karar verilmişti²⁸⁶.

Falih es-Sayhud'un affedildiği bu dönemde göreve yeni atanan Basra valisi Süleyman Nazif Bey de, Beni Lam aşireti reisi Gazban el-Buneyye'nin bir türlü yakalanamamasından şikayetle hükümete başvurmuştu. Nazif Bey, defalarca affa tabi tutulduğu halde halen eşkıyalığa devam etmekte olan Gazban'ın tazyik gördükçe İran tarafına firar ettiği ve bu nedenle bir türlü yakalanamadığı gerekçesiyle Gazban'ı ölü ya da diri ele geçirene 500 lira ödül verileceğinin vilayette ilan edilmesini teklif etmişti²⁸⁷. Süleyman Nazif'in bu teklifi de gene Mart ayı sonundaki Meclis-i Vükela oturumunda görüşülmüş ve konu hakkında Nazım Paşa'dan fikir alınmasına karar verilmişti²⁸⁸. Nazım Paşa ise, böyle bir muamelenin bir yandan hükümetin aczine ve nüfuzunun zedelendiğine hamledilebileceği, diğer taraftan ise aşiretler arasında hükümete karşı nefreti körükleyeceği gerekçesiyle bu öneriye karşı çıkmıştı²⁸⁹.

²⁸⁵ BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 18.

²⁸⁶ BOA, *MV* 138-36. Mart ayı sonunda da Meclis-i Vükela'nın kararına binaen Falih es-Sayhud'un affına dair irade sadır olmuştu. BOA, *İ.AZN* 94-1328.RA.11. Falih es-Sayhud, affedilmesinin akabinde Nisan ayında vilayete bir telgraf göndererek on gün içerisinde elinde bulunan 200 Martini tüfeği hükümete teslim edeceğini vaad etmişti. BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 32. Falih es-Sayhud'un affi askeri cenahta ise tepki uyandırmış ve 6. Ordu Kumandanlığı, Falih'in bir çok meselelere ve bir çok telefata yol açtığına dikkat çekerek "Falih'in döktüğü askerlerin kanları kurumadan" ve bölgede asayiş tam anlamıyla sağlanmadan bu aşiret reisinin affedilmesini eleştirmişti. *Aynı vesika*, Lef 21.

²⁸⁷ Süleyman Nazif Bey, Gazban'ı "devr-i sabıkın Basra'da miras bıraktığı sorunlarından en büyüğü" olarak tanımlamaktaydı. Nitekim Gazban ağnam ve aşar vergilerini vermediği için her sene devleti yüz binlerce lira zarara uğratmakta, büyük miktarlarda askeri kuvveti aylarca meşgul edecek şekilde ve sık sık isyan etmekte, vilayet dahilindeki kasabalara silahlı saldırıda bulunmakta, bunlarla da yetinmeyip Hindistan-Avrupa telgraf yolunun en önemli noktalarından olan Basra vilayetindeki telgraf tellerine saldırmakta ve bazen hattın aylarca atıl kalmasına neden olmaktaydı. *Aynı vesika*, Lef 22 ve 106.

²⁸⁸ BOA, *MV* 140-85.

²⁸⁹ BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 110. Bu öneri hükümet içerisinde de çok sıcak karşılanmamıştı. Nitekim bu tarz bir önlemin ne ölçüde istenen sonucu vereceğinin meşuk olmasının yanı sıra ayrıca Gazban'ı daha da vahşileştirerek bölgeye yeniden geniş çaplı bir askeri operasyon yapılmasına lüzum yaratabilirdi. *Aynı vesika*, Lef 107.

Süleyman Nazif Bey'in hükümete bu tarz bir teklif sunduğu dönemde son derece perişan bir duruma düşen Gazban da, Mayıs 1910'da bir adamını Basra vilayetine göndererek affedilip Ammare'ye geri dönmesine karşılık sekiz bin lira rüşvet teklif etmişti. Bu talep zaten hal-i hazırda hükümete Gazban hakkında şikayette bulunmuş olan Basra valisi Süleyman Nazif Bey tarafından geri çevrilmişti. Bunun üzerine Gazban, Bağdad Valisi Nazım Paşa'ya başvurarak af talebini yinelemişti²⁹⁰.

Affedilmek için Nazım Paşa'ya başvuran yalnızca Gazban değildi. Albu Muhammed aşireti reislerinden Abdülkerim es-Sayhud da aynı taleple Nazım Paşa'ya ve merkeze başvurmuştu²⁹¹. Ayrıca Gazban'ın kardeşi Falih el-Buneyye ve Falih es-Sayhud'un oğulları da gene Bağdad valisi Nazım Paşa'ya başvurarak aklarını ve iskanlarını talep etmişlerdi²⁹².

Nazım Paşa, söz konusu aşiret şeyhlerinin mektuplar ve çeşitli vasıtalarla kendisine yaptıkları müracaatlar üzerine Dahiliye Nezareti'ne durumu bildirmiş ve mevcut durumda bunların yeni sorunlar yaratmalarına fırsat verilmesinin hükümetin çıkarları ile örtüşmeyeceğinin altını çizmişti²⁹³. Söz konusu af taleplerinin uzun süre cevapsız bırakılmasının aşiretler tarafından yanlış anlaşılacağını ve bu zamana kadar elde edilen olumlu havanın da hükümet aleyhine dönebileceğini ifade eden Nazım Paşa²⁹⁴, Gazban ve Abdülkerim es-Sayhud'un, talep ve taahhütleri kuvvetli esaslara dayandırıldığı takdirde, aklarının mümkün olabileceğini düşünmüş²⁹⁵ ve Basra vilayetini bu aşiret reislerinin Bağdad'a gelmesine engel olunmaması konusunda ihtar etmişti²⁹⁶. Nitekim Bağdad valisi ve 6. Ordu Kumandanı Nazım Paşa, Irak ordusunun içerisinde bulunduğu zaaf ve orduda yapılması gerekli ıslahat nedeniyle asi aşiret reisleriyle anlaşarak bir çıkar yolun bulunmasını mahalli politika açısından daha uygun görmekteydi²⁹⁷. Basra valisi Süleyman Nazif Bey ise, bunların imha edilmesi gereken eşkiya nevinden şahıslar olduğu gerekçesiyle bu emri yerine

²⁹⁰ *Aynı vesika*, Lef 121. Başvurularına cevap alamayan Gazban Aralık 1910 tarihinde bu defa Bağdad'a giderek Nazım Paşa'ya hem şifahen hem de yazılı olarak af talebini yinelemişti. *Aynı vesika*, Lef 97.

²⁹¹ *Aynı vesika*, Lef 90-91 ve 122.

²⁹² *Aynı vesika*, Lef 34.

²⁹³ Nitekim bu dönemde İran ile Osmanlı hükümeti arasında sınırın belirlenmesine dair görüşmeler yapılmaktaydı. Ammare'nin de İran sınırında bulunması ve bu nedenle Gazban ve Sayhud kardeşlerin hükümetten gördükleri en ufak bir baskıda İran'a sığınıyor olmaları, sınır görüşmelerinin yapıldığı böyle bir zamanda Ammare'nin asayişini daha da önemli kılmıştı. Osmanlı-İran sınır görüşmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, *a.g.t.*

²⁹⁴ BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 65.

²⁹⁵ BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 92-93.

²⁹⁶ Nitekim Nazım Paşa söz konusu aşiret reislerini görüşmek üzere Bağdad'a nezdine davet etmişti. Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.114.

²⁹⁷ "Tribes Round the Euphrates and Tigris", *Gazetteer of Arabian Tribes*, C.9, s.113.

getirmemiş²⁹⁸ ve bu şekilde Basra va Bağdad valileri arasında Abdülkerim es-Sayhud ile Gazban'ın affedilip affedilmemesi noktasında bir ihtilaf baş göstermişti.

Bu gelişmeden birkaç ay sonra Kasım 1910'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafında Süleyman Nazif Bey, ordu tarafından Gazban'ın affi yolunda temayül gösterilerek bu eşkıya ile muhabere edildiğinden sitem etmişti. Basra valisine göre böyle bir “şerir”in affına temayül göstermek son derece uygunsuz ve olumsuz tesir yaratabilecek bir hareketti. Gazban'ın af talebi kabul edilse bile, bu konuda acele edilmeyip hiç olmazsa bir sene kadar mesele ertelenerek Beni Lam şeyhi hükümete isyan edemeyecek duruma geldikten sonra kendisinin süregelen isteği kabul edilmeliydi. Gazban'ın affi ancak bu yöntem izlenirse hükümetin haysiyetini ve şerefini koruyarak ve diğer aşiret şeyhlerine de ibret olacak şekilde sağlanabilirdi²⁹⁹.

Gazban ve Sayhud'un affedilip affedilmemesine yönelik tartışmalar Süleyman Nazif Bey'in selefi Hüseyin Celal Bey döneminde de sürmüştü. Celal Bey, Basra'ya ulaşmasının hemen ardından Ocak 1911 tarihinde merkeze bir rapor göndermiş ve af tasarısı hakkındaki çekincelerini belirtmişti. Eşkivalık yapan aşiret reislerinin her ne olursa olsun affedilerek bunlara toprak verilmesi gibi bir uygulama Celal Bey'e göre bu şeyhlerin kuvvetini ve “şirretlerini” arttıracak olan son derece yanlış bir politikaydı. Nitekim bu yolun uygulanması durumunda çiftçilere verilecek arazi ne şartla olursa olsun üzerinden beş sene geçmeden tamamıyla bu aşiret reislerinin eline geçecek ve çiftçilerin bunlara bağlılığı kat ve kat artacaktı. Basra valisine göre böylece bölgedeki çiftçiler mükemmel bir “serf” olacak ve aşiret şeyhlerinin her biri de mükemmel bir “feodal” bey kesilecekti. Ayrıca affedilen bu şeyhlerin de söz konusu mukataalarda iskanları gerekeceğinden bu noktada şeyhlerin mi çiftçilerin mi öncelikli olarak iskan edilecekleri ve her ne kadar her iki kesime de yetecek kadar toprak olsa da, tarafların birbirlerine imtizac etmeleri ve bu imtizacın yolları başka bir sorun olarak devletin karşısına çıkacaktı³⁰⁰.

Celal Bey'in olumsuz tavrına rağmen Abdülkerim es-Sayhud, affedilmesine yönelik merkeze telgraf göndermeye devam etmişti³⁰¹. Nitekim Abdülkerim'in Meclis-i Mebusan başkanlığına gönderdiği ve affedilmesi talebini yineleyen telgrafı akabinde mesele Haziran ayında Meclis-i Vükela gündemine taşınmıştı. Meclis ise, Abdülkerim'in affının uygun olup

²⁹⁸ BOA, *DH.MTV* 14-1, Lef 7; BOA, *DH.ŞFR* 664-57.

²⁹⁹ BOA, *DH.EO* 569-34, Lef 21.

³⁰⁰ BOA, *DH.EO* 569-55. Nitekim Gazban ve Sayhud kardeşlerin afları sonucu yaşanan sorunlar Celal Bey'in endişelerinde ne kadar haklı olduğunu göstermektedir.

³⁰¹ BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 10-11.

olmayacağı konusunda Basra vilayetine danışılmasını uygun görmüştü³⁰². Albu Muhammed aşireti reislerinden Abdülkerim es-Sayhud gibi Beni Lam aşireti reisleri Falih ve Gazban el-Buneyye da aynı şekilde af talebini yinelemeyi Celal Bey döneminde de sürdürmüştü³⁰³.

Fakat bu defa Nazım Paşa'nın yerine Haziran 1911 tarihinde atanmış olan yeni Bağdad valisi Ahmed Cemal Bey, selefinin aksine Gazban ve Abdülkerim es-Sayhud'un affedilmeleri sürecine çok da olumlu yaklaşmamaktaydı. Nitekim Cemal Bey, Aralık 1911 tarihinde bu konuda merkeze gönderdiği raporunda, bu şahısların affının ancak kalıcı ıslah tedbirleri alınana kadar bir oyalama taktiği olarak kabul edilebileceğinin altını çizmiş ve bu tedbirler alınmadığı sürece Gazban ve Abdülkerim'in affedilip edilmemesinin mevcut durumu değiştirmeyeceğini yazmıştı. Cemal Bey, bu iki şeyhin ancak bahsedilen amaca hizmet etmek koşuluyla ve vilayetçe kendilerinden güçlü teminatlar alınmak şartıyla affedilmesinin uygun olacağını belirtmişti³⁰⁴.

Bağdad valisi Cemal Bey'in tam da Gazban ve Abdülkerim'in affı konusunda yumuşama gösterdiği bu dönemde Abdülkerim es-Sayhud hükümet tarafından af konusunda kendisine gerekli cevabın verilmediği gerekçesiyle Temmuz 1911'de İdare-i Nehriyye ve Lynch şirketlerine ait vapurlara saldırmış ve Dicle nehri üzerinde Ammare ile Basra arasında ulaşımı kısa süreli olarak kesintiye uğratmıştı³⁰⁵.

Bu olayların üzerinden daha bir ay geçmeden Abdülkerim'in Mecer-i Kebir mukataasına saldırmak için hazırlıklar yaptığı Basra vilayeti tarafından istihbar edilmiş ve merkezden herhangi bir saldırıya karşı önlem olarak bölgeye askeri güç sevk edilmesi istenmişti³⁰⁶. Durumun Harbiye Nezareti tarafından haber alınması üzerine 13. Kolordu Kumandanlığı'na zaten hal-i hazırda bir çok önemli gaile ile meşgul olan hükümetin başına bir de "Sayhud meselesi" çıkarılmaması ve sorun henüz büyümemişken bir an önce halledilmesi için gerekli önlemlerin alınması talimatı verilmişti³⁰⁷.

Temmuz ve Ağustos 1911 tarihlerinde Abdülkerim es-Sayhud tarafından çıkarılan olaylara rağmen hem yeni Bağdad valisinin geçici bir önlem olarak dahi görse de af mevzusunda yumuşaması, hem de Celal Bey'in akabinde Basra valiliğine tayin olunan Hasan Rıza Paşa'nın bu konuya olumlu yaklaşıyor olması Gazban-Abdülkerim ikilisi ve bunların adamlarının affedilmeleri yolundaki yolu açmıştı. Zira yeni Basra valisi Hasan Rıza Paşa, Ocak 1912 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndermiş ve af konusundaki görüşlerini

³⁰² BOA, MV 153-29; BOA, DH.SYS 26-5, Lef 151.

³⁰³ Aynı vesika, Lef 152.

³⁰⁴ Aynı vesika, Lef 16.

³⁰⁵ Aynı vesika, Lef 86 ve 100.

³⁰⁶ Aynı vesika, Lef 124-125.

³⁰⁷ Aynı vesika, Lef 143.

bildirmişti. Hasan Rıza Paşa, öncelikle Beni Lam aşireti reisi Gazban'ın durumuna değinmişti. Gazban'ın birkaç senedir İran-Osmanlı hududunda gezinerek Beni Lam aşiretine mensup diğer şeyhlere saldırdığını ifade eden Basra valisi, bu durumun hem Ammare'de asayişin sağlanamamasına, hem Gazban'ın adamlarının da devlete karşı savaşıyan düşmanlar olarak ortaya çıkmasına hem de bu gruptan ziraat açısından faydalanamamasına neden olduğunu vurgulamıştı. Gazban'ın İran'da bulunmasının devlete bir çok yönden zarar verdiğinin altını çizen vali, Beni Lam aşireti reisinin affedildikten sonra yeniden eşkıyalığa dönmesi durumunda bile zaten hükümete bundan fazla bir zarar veremeyeceğini belirtmişti. Hasan Rıza Paşa, bu nedenlere binaen Gazban'ın affedilerek Duveric'deki yirmi senedir iltizam edilmemiş olan bakımsız arazide özel şartlarla iskan edilmesinden yanaydı.

Hasan Rıza Paşa, Abdülkerim ile ilgili de benzer düşüncelere sahipti. Göreve başladığından beri Abdülkerim es-Sayhud'un uygunsuz bir hareketini görmediğini ifade eden Basra valisi, Abdülkerim'in de kardeşi Falih gibi affa mazhar olması gerektiğini ifade etmişti³⁰⁸. Basra valisi, Gazban ve Abdülkerim ile birlikte, bu iki şeyhe muhalif ve etkisiz olan birkaç aşiret şeyhinin daha affedilerek, Gazban ve Abdülkerim'in affi hakkında ortaya çıkabilecek eleştirilerin de önünün kesilebileceği kanaatindeydi. Hasan Rıza Paşa ayrıca, Gazban ve Abdülkerim'in beş on yaşlarındaki çocukları için daha önce çıkarılmış olan mahkumiyet kararının hukuka uygun olmadığını altını çizmiş ve bu çocukların daha küçük yaşta "mahkum" damgasını giymemeleri için gerekli değişikliklerin yapılmasını istemişti³⁰⁹.

Basra valisi Hasan Rıza Paşa'nın merkeze sunduğu görüşler üzerine Dahiliye Nezareti bir kez de Bağdad vilayetinden fikir almak istemişti³¹⁰. Bağdad valisi de Hasan Rıza Paşa'nın görüşlerine katılarak Gazban'ın Şattü'l-Arap üzerindeki mukataalarda iskanının uygun olmadığını ve bu nedenle kendisinin bu nehir civarından uzak olan Duveric mukataasında yerleştirilmesinin mümkün olduğunu ifade etmişti. Cemal Bey ayrıca, kendisinin bu aşiret reislerinin aflarını Ammare ve Müntefik sancaklarındaki ıslahatın bir başlangıcı olarak gördüğünün de altını çizmiş ve bu noktada söz konusu aşiret reislerinin nerelerde iskan edilecekleri konusunda Basra valisi ile ortaklaşa tavır alınabileceğini ifade etmişti³¹¹. Muhtemelen konu hakkında Bağdad valisi ile muhabere eden ve bu konuda valinin görüşlerinden etkilenen Hasan Rıza Paşa da, Şubat 1912'de Dahiliye Nezareti'ne aynı içerikte bir telgraf göndermeye gereği duymuştu. Paşa, her ne kadar söz konusu aşiret şeyhlerinin sözlerine inanılmaması gerek ise de, bunların aflarının ıslahat icrasına kadar bölgede sükut ve

³⁰⁸ Aynı vesika, Lef 19.

³⁰⁹ Aynı vesika, Lef 18.

³¹⁰ Aynı vesika, Lef 57.

³¹¹ Aynı vesika, Lef 20.

asayışı sağlama için geçici bir tedbir olacağını altını çizmiş ve ismi geçen aşiret şeyhlerinin affedilmesini talep etmişti³¹². Dahiliye Nezareti de vilayete gönderdiği cevapta, valinin görüşlerine esas itibariyle katılmakla birlikte, Abdülkerim es-Sayhud'un son dönemde icra ettiği eşkıyalık faaliyetlerine dikkat çekmiş ve Basra vilayetinin bu son gelişmeleri de göz önünde bulundurarak yeniden konuyu mütalaa etmesini istemişti³¹³.

Tam da bu esnada Dahiliye Nezareti'nin Basra vilayetinden yeniden mütalaa istemesini haklı çıkarır şekilde Abdülkerim es-Sayhud ve adamları, Şubat ayında Şatratü'l-Ammare ile Üzeyr arasında seyreden kayıklara saldırarak mallarını yağmalamış³¹⁴ ve akabinde firar etmişlerdi. Basra valisi Hasan Rıza Paşa da, "her sene tekrarı mutadi bir marş gibi" cereyan eden bu olay üzerine Abdülkerim ve adamları üzerine bir miktar jandarma ile bir savaş gemisi göndermişti³¹⁵. Bunlar üzerine gerçekleştirilen takibat neticesinde Abdülkerim ve aşiret mensupları bir süre Üzeyr'in güneyini nehir ulaşımına kapamışlarsa da³¹⁶ bu küçük çaplı isyan jandarma tarafından yapılan operasyonla kontrol altına alınmış ve Şat yolu tekrar ulaşımına açılmıştı³¹⁷.

Abdülkerim es-Sayhud ve adamları tarafından gerçekleştirilen son olay Gazban ve Abdülkerim gibi aşiret şeyhlerinin affedilmesi durumunda bundan ne derece verim alınabileceği noktasında Dahiliye Nezareti'nin şüphelerini attırmış ve nezaret Basra vilayetinden tekrar bu konudaki görüşlerini son olaylar ışığında gözden geçirmesini istemişti³¹⁸. Hasan Rıza Paşa ise nezaretin tüm şüphelerine rağmen Abdülkerim es-Sayhud'un affını savunmuştu. Basra valisi öncelikle bu isyan hareketini Abdülkerim'in yaptığı rivayet olunuyorsa da olay yerinde kendisinin görülmemiş olduğunu iddia etmiş, daha sonra da Abdülkerim burada görülmüş olsa dahi, bu isyanın Abdülkerim'in affedilmesini istemeyenler tarafından kasten yapılmış olabileceğinin de dikkate alınmasını istemişti³¹⁹.

Bunun akabinde ise Basra valisinin ısrarlı girişimleri sonuç vermiş ve Gazban ve Abdülkerim es-Sayhud Meclis-i Vükela kararı neticesinde affedilerek Ammare sancağına geri dönmüşlerdi³²⁰. Abdülkerim ve Falih es-Sayhud ile Gazban el-Buneyye'nin hükümet

³¹² Aynı vesika, Lef 164.

³¹³ Aynı vesika, Lef 156.

³¹⁴ Aynı vesika, Lef 63.

³¹⁵ Aynı vesika, Lef 67.

³¹⁶ Aynı vesika, Lef 66.

³¹⁷ Aynı vesika, Lef 62.

³¹⁸ Aynı vesika, Lef 68.

³¹⁹ Aynı vesika, Lef 167.

³²⁰ BOA, MV 164-24; Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.126. İngiliz kaynaklarında ise Gazban hakkında af ilan edilmesinin altında Hızırizâde Abdülkadir Paşa'nın arabuluculuğu olduğu iddia edilmektedir. Buna göre muhtemelen Gazban'dan almış olduğu rüşvet karşılığında Seyyid Talib el-Nakib, Basra'daki "milliyetçilik"

tarafından affedilerek Ammare'ye geri dönmelerine izin verilmesi bölgede içinden çıkılması hayli zor sorunları da beraberinde getirmişti. Zira aşiret mensuplarıyla birlikte kalabalık bir şekilde Ammare'ye ulaşan aşiret reislerinin ilk talepleri, sürgüne gönderilmeden önce ellerinde bulundurdukları mukataaların yeniden kendilerine verilmesini talep etmek olmuştu. Halbuki geçen zaman içerisinde bu mukataalar başkalarına ihale edilmiş ve hali hazırda mültezimler tarafından kullanımda bulunuyordu. Üstelik bu mültezimlerin çoğu Gazban ve Sayhudlara karşı hükümetle işbirliği yapmış ve bu iki aşiret reisiyle fiilen savaşmış aşiret reislerinden oluşmaktaydı. Bu durumda hal-i hazırda mukataaların iltizamını ellerinde tutanlar, hükümete sadakatlerinden dolayı bu mukataaları hak ettiklerini öne sürmekte, Gazban ve Sayhud kardeşler ise aşiretleri tamamen ziraate bağımlı olduğundan mukataalarına geri dönmek istemekte ve mukataa iltizamlarının başka şahıslara verilmesini kendilerini İran'a geri döndürmek için hazırlanan bir komplo olarak değerlendirmekteydi³²¹. Bu noktada hükümet de tüm aşiretleri memnun edecek bir çare bulma konusunda aciz kalmış, daha önce planlaması yapılmadan çıkarılan af kararı ise hem aşiretleri, hem bölgedeki mahalli idarecileri hem de hazineyi mağdur etmişti.

4.2.4. Afv-ı Âli'nin Getirdikleri: Ammare'de Mukataaların İhalesi Meselesi

Sayhud kardeşler ile Gazban el-Buneyye'nin devlet tarafından affa mazhar olmaları neticesinde Ammare'ye geri dönmeleri ve eskiden mültezimi oldukları mukataalara yeniden talip olmaları bölgede içinden çıkması zor sorunları da beraberinde getirmişti.

Çehale ve Mecr-i Kebir mukataaları Sayhud kardeşler ve Gazban'ın afları akabinde sorun yaşanan mukataaların başında gelmekteydi. Bunlardan Çehale mukataası “devr-i sabık”ın son dönemlerinde Sayhud ailesi tarafından iltizam edilmekteydi. Fakat II. Meşruiyet'in ilan akabinde Sayhud ailesinin önde gelen bireylerinin sürgüne gönderilmesinin ardından Çehale, Albu Muhammed aşireti reislerinden Arabi el-Vadi Paşa'ya ihale edilmişti.

Mecr-i Kebir mukataasının durumu da Çehale ile benzerlik göstermekteydi. Bu mukataa da sürgüne gönderilmeden önce Sayhud kardeşler tarafından iltizam edilmekteydi. Abdülkerim ve Falih es-Sayhud'un İran'a kaçmaları neticesinde bu mukataanın iltizamı Sayhud kardeşlere karşı devletle birlikte savaşmış olan “itaatkar” aşiret reislerinden Albu Muhammed aşireti reisi Halife el-Vadi'ye verilmişti.

hareketlerinde beraber hareket ettikleri Abdülkadir Paşa'yı Gazban'la hükümet arasında arabuluculuk yapmaya ikna etmiş ve Gazban'ın affı bu şekilde gerçekleşmişti. *Aynı eser*, ss.126-126.

³²¹ BOA, *HR.TO* 405-7, Lef 2.

Abdülkerim ve Falih es-Sayhud kardeşlerin Temmuz 1911’de Ammare’ye dönüşleri akabinde, bunların nereye yerleştirilecekleri, dahası daha önce iskan ettikleri mukataalara yerleştirilip yerleştirilmeyecekleri bir sorun olarak hükümetin karşısına çıkmıştı. Zaten Abdülkerim ve Falih es-Sayhud da, Irak’a döner dönmez Çehale ve Mecer-i Kebir mukataalarının iltizamının kendilerine verilmesi için Basra valiliğine başvurmuştu³²². Basra vilayetinden bu konuda bir cevap alınamaması üzerine bu sefer Falih es-Sayhud merkeze bir telgraf daha göndermiş ve Mecer-i Kebir mukataasının kendisine ihale edilmesini istemişti. Aşiretinin ekmek kapısının yalnızca ziraat olduğunun altını çizen Falih es-Sayhud, bazı aşiret reislerine birden fazla mukataa ihale edilirken kendilerine hiçbir mukataa ihalesi verilmemesinden yakınmış ve bu şekilde kendilerinin İran’a hicrete zorlandıklarının altını çizmişti³²³. Bu durumun başka vilayetlerde iskanları mümkün olmayan aşiretinin açıktan ölmeye terk edilmesi anlamına geleceğini vurgulayan Falih es-Sayhud, affedilmiş olmasına rağmen kendisine mukataa ihale edilmemesini şu cümlelerle eleştirmişti:

“... (bizi) hükümet nazarında hain göstermektedirler. Hala şâki tanıtılıyorsam *afv-ı Şahane ne içindir? Şâki isem hükümet (beni) ne için serbest bırakmıştır?*”³²⁴.

Ağustos 1911’de Çehale mukataasının iltizam süresinin dolması ve bu mukataanın yeniden ihalesinin gündeme gelmesi de Abdülkerim es-Sayhud’un bu konuda yapmış olduğu başvuruların artarak devam etmesine neden olmuştu. Çehale mukataasının önce eski mültezimi Arabi Paşa’ya ihale edilmesi düşünülmüşse de³²⁵, daha sonra bundan vazgeçilerek ortaya çıkması muhtemel karışıklıkları önlemek üzere, Çehale mukataasının yarısının Arabi’ye yarısının ise Abdülkerim es-Sayhud’a ihale edilmesi gündeme gelmişti. Fakat Arabi Paşa, Abdülkerim es-Sayhud ile aralarındaki eski düşmanlığa binaen bu teklifi kabul etmemişti³²⁶. Arabi Paşa; kardeşi Halife el-Vadi’nin öldürülmüş olmasına, onun oğlu Abdülmecid’in küçük yaşta bulunmasına ve bunların iltizamında bulunan Mecer-i Kebir mukataası iltizamına kefil olan Hamud Paşa’nın öteden beri kefaleti kabul etmemesine

³²² TNA, FO 424-228, no.120, Acting Consul Matthews to Sir G. Lowther. Sayhud kardeşler bu müracaatlarla yetinmemiş söz konusu mukataaların kendilerine ihale edilmesi amacıyla çeşitli illegal yöntemlere de başvurmuşlardı. Nitekim Abdülkerim ve Falih es-Sayhud vilayete yaptıkları müracaatın hemen akabinde aşiretlerini kullanarak Şattü’l-Arap nehrini ulaşıma kapamış ve vapurların hareketini men etmişti. *Aynı vesika*; BOA, DH.İD 182-13, Lef 15.

³²³ BOA, DH.İD 182-4, Lef 33 ve 31.

³²⁴ *Aynı vesika*, Lef 30. Bu mealde bir diğer telgraf için bkz. *Aynı vesika*, Lef 29 ve 34.

³²⁵ BOA, DH.İD 182-13, Lef 1.

³²⁶ Arabi el-Vadi ile Sayhud kardeşler arasındaki düşmanlık, Vadi’nin ölümü akabinde oğulları Arabi ve Halife’ye kalan mirasa Sayhud’un el koymasından kaynaklanmaktaydı. Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.694. Arabi Paşa’nın kardeşi Halife el-Vadi’nin Sayhud kardeşler tarafından mukataasının iltizamını elde etmek amacıyla öldürülmesi de taraflar arasındaki eski düşmanlıklara bir yenisini eklemişti. BOA, DH.İD 182-11, Lef 2. Ayrıca Sayhud kardeşler de bu mukataanın iltizamını Arabi Paşa ile müştereken edinmeye sıcak bakmamaktaydı. BOA, DH.İD 182-4, Lef 59.

binaen³²⁷ ancak Halife ve Abdülmecid'in iltizamında bulunan Mecn-i Kebir'in Sayhud'a verilerek karşılığında Çehale mukataasının Abdülmecid ile kendi arasında paylaşılmasına razı olabileceğini ifade etmişti³²⁸. Arabi Paşa, ayrıca Sadaret'e de bir telgraf göndermiş ve uzun zamandır mültEZİMİ olduğu Çehale mukataasının eşkıyalıklarıyla ünlü Sayhud kardeşlere ihale edilmekte olduğunu ifade ederek bölgede asayişin sekteye uğramaması için bu mukataanın daha önce olduğu gibi kendisine ihalesini talep etmişti. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa da durumu Dahiliye'ye havale ederek hazinenin menfaatleri ile asayişin muhafazası arasında denge gözetilerek sorunun çözümü yoluna gidilmesi gereğine dikkat çekmişti. Ammare mukataalarında halen "devr-i sabık" döneminden miras alınmış olan, bir aşiretin mukataadan ihracı ile, yeni iltizamın bu aşiretin düşmanı olan bir başka aşirete verilmesi yönteminin izlendiğini hatırlatan İbrahim Hakkı Paşa, bu durumun ise zaten istikrarlı olmayan bölge asayişini büsbütün sekteye uğrattığını ifade etmişti. Sadrazam Hakkı Paşa, bu noktadan hareketle memleketin dahili emniyetini son derece yakından ilgilendiren bu önemli mesele için Basra vilayetiyle de iletişime geçilerek gerekli önlemlerin alınmasını istemişti³²⁹.

Bu gelişmeler üzerine Dahiliye Nezareti, Maliye'yle irtibata geçmiş ve İran ile sınır görüşmelerinin yapıldığı bir dönemde bu devlet ile sınır oluşturan Ammare sancağı mukataalarının ihale sürecinin uzun bir zaman muallakta kalmasının uygun olmadığını belirtmişti. Bu belirsizliğin aşiretler arasında da düşmanlık ve ihtilafı arttırıcı bir etki yaratacağının altını çizen Dahiliye Nezareti, bir an önce bu mukataaların Arabi Paşa ile Abdülkerim es-Sayhud arasında paylaşılmasına yönelik bir çözüm bulunmasını talep etmişti³³⁰. Merkez bürokraside bu tartışmalar yapılırken mahalli idarelerden de benzer talepler yükselmekteydi. Zira aynı dönemde Ammare mutasarrıflığı da Dahiliye Nezareti'ne benzer şekilde, hazinenin çıkarlarının zarara uğramaması için konunun ivedilikle çözümünü merkezden talep etmekteydi³³¹.

Çehale meselesinin çözümü konusunda Basra vali vekili Hüsnu Bey de, Ağustos ayı sonunda merkeze konu hakkında bir değerlendirme göndermişti. Hüsnu Bey öncelikle, Abdülkerim es-Sayhud'un daha önceki isyan girişimlerini hatırlatarak hal-i hazırda da,

³²⁷ Zira Abdülmecid el-Halife'nin borçları nedeniyle Hamud Paşa'nın emlakı haczedilmiş ve hakkında kanunu takibat başlatılmıştı. BOA, *DH.İD* 182-5, Lef 9-10. Hamud Paşa ayrıca bundan önce de Mecn-i Kebir mukataasının 1324 senesi iltizamı için Abdülkerim es-Sayhud'a kefil olmuş ve Abdülkerim es-Sayhud'un devlete olan borcunu ödememesi yüzünden Hamud Paşa'nın malları bu dönemde de haczedilmişti. *Aynı vesika*, Lef 5 ve 8.

³²⁸ BOA, *DH.İD* 182-13, Lef 5.

³²⁹ *Aynı vesika*, Lef 11.

³³⁰ *Aynı vesika*, Lef 4.

³³¹ *Aynı vesika*, Lef 8-9.

Çehale'nin Arabi Paşa'ya ihale edilmesi durumunda, Abdülkerim'in kendisine mukataa verilmeyeceği fikrine kapılarak yeniden bu tarz bir girişimde bulunması ihtimal dahilinde olduğunu vurgulamıştı. Hüsnü Bey, her ne kadar Sayhud ailesinin şiddetle cezalandırılması gerekmekte ise de, Müntefik ve Ammare sancaklarında eşzamanlı olarak asayişin temin etmenin külliyetli miktarda askeri güç sevkiyatına muhtaç olduğuna dikkat çekerek Müntefik meselesi halledilene kadar Ammare'de asayişin sağlanması adına Mecn-i Kebir mukataasının Abdülkerim es-Sayhud'a ihalesiyle, Abdülmecid'in Arabi Paşa'ya ihale olunacak Çehale mukataasına naklinin gerekliliğini ifade etmişti. Bu yolun takip edilmemesi durumunda ise bölgede bir vukuata sebebiyet verilmemesi amacıyla Bağdad'dan acilen üç tabur nizamiye askerinin bölgeye sevk edilmesi gerekmekteydi³³².

Basra vali vekili Hüsnü Bey'in de dile getirdiği bu formül Dahiliye Nezareti tarafından kabul görmüştü. Bu yolun seçilmesi halinde meselenin asker sevkiyatına gerek kalmadan halledilebilme ihtimalini göz önünde tutan nezaret, vilayetle yaptığı muhabere neticesinde Çehale mukataasının 3 sene müddetle ve önceki yıllardan kalan borçların bu 3 sene zarfında ödenmesi kaydıyla eski mültezimi olan Arabi Paşa'ya ihale edilmesini uygun görmüştü. Ayrıca Mecn-i Kebir mukataasının da aşiretler arasında ihtilafa meydan verilmeyecek ve hazinenin menfaatleri korunacak bir şekilde ihaleye çıkarılması uygun görülmüştü³³³. Alınan bu karar uyarınca da Eylül 1911'de Çehale mukataasının Arabi Paşa ve Abdülmecid el-Halife'ye ihale işlemi tamamlanmıştı³³⁴.

Çehale mukataasının Arabi Paşa ve Abdülmecid el-Halife'ye ihale edilmesine rağmen Mecn-i Kebir'in hangi surette ve kime ihale edileceği Eylül ayına gelindiğinde halen belli olmamıştı. Falih es-Sayhud'un Mecn-i Kebir mukataasını elde etme girişimleri ve Arabi Paşa ile hükümetin de bu mukataanın Sayhud kardeşlere verilmesine olumlu yaklaşması mevcut durumda bu mukataanın iltizamını elinde bulunduran Albu Muhammed aşireti reislerinden Abdülmecid el-Halife'nin tepkisine neden olmuştu. Nitekim el-Halife Ağustos 1911'de merkeze bir telgraf göndererek Falih es-Sayhud gibi hükümeti maddi ve manevi zarara uğratmış bir eşkıyaya mukataalarının ihale edilme ihtimalini eleştirmiş ve bunların "itaatkar aşiretlere" musallat olmalarının engellenmesini istemişti. Abdülmecid el-Halife, aksi takdirde Ammare sancağının yeniden ateşe verileceğini ve meydana gelecek faciaların sorumluluğu ise hükümete ait olacağını ifade etmişti³³⁵. Abdülmecid el-Halife ayrıca avukatı vasıtasıyla da merkeze Mecn-i Kebir'in, Abdülkerim ve Falih es-Sayhud'a verilmesine karşı çıkan bir çok

³³² Aynı vesika, Lef 15.

³³³ Aynı vesika, Lef 10.

³³⁴ BOA, DH.İD 182-13, Lef 14.

³³⁵ BOA, DH.İD 182-4, Lef 53-55.

telgraf göndermişti. Abdülmecid el-Halife'nin avukatı Abdürrezzak Münir Bey, Mecr-i Kebir mukataası iltizamının hiçbir kanuni sebep öne sürülmeksizin feshiyle meşhur eşkıyalardan Abdülkerim es-Sayhud'a verilmesi teşebbüsünün aşar nizamnamesine aykırı olduğunu ifade ederek bu muamelenin icrası halinde müvekkilinin zarara uğrayacağını ve bu zararın da hazineden tazmini yoluna gidileceğini vurgulamıştı³³⁶.

Çehale meselesinin bu şekilde çözülmesinden memnun olmayan yalnızca Abdülmecid el-Halife değildi. Abdülkerim es-Sayhud da bu çözüm yolundan memnun kalmamış ve Ammare civarında konuşlanarak çevresine aşiret mensuplarını toplamaya ve saldırı hazırlıkları yapmaya başlamıştı³³⁷. Abdülkerim'in saldırı hazırlıkları ile eşzamanlı olarak Falih es-Sayhud da merkeze bir telgraf göndererek mevcut durumdan şikayet etmişti. Kendilerine mukataa ihalesi verilmemesine sitem eden es-Sayhud, aşiretlerinin hayatta kalmasının bu iltizama bağlı olduğu ifadesiyle aşiret ferdlerinin açlıktan ölmelerine izin verilmemesini istemişti. Sayhud ayrıca İran'da kendilerine gösterilen "hüsn-i muamele ve iltifatı" tebaası buldukları Osmanlı Devleti memurlarından göremediklerinin altını çizerek şikayetlerine kulak verilmesini istemişti³³⁸.

Ammare mebusları Abdülmecid Bey ve Muhammed Kureyş Efendi de yaşanan mukataa meselesi sürecine müdahil olmuşlar ve Meclis-i Mebusan başkanlığına Sayhud kardeşlerin mukataalarına geri dönmeleri sürecini eleştiren bir telgraf göndermişlerdi. Telgrafta 1909 senesinde hükümete isyan etmeleri neticesinde üzerlerine asker sevk edilmiş ve bu sayede Ammare sancağının güvenliği sağlanmış olmasına rağmen, bu eşkıyalara hal-i hazırda mukataa iltizamı verilmeye teşebbüs edilmesi eleştiriliyor ve "itaatkar" aşiretlerin bunların zulmünden korunması gereğine vurgu yapılıyordu. Vaktiyle bu eşkıyaların bölgeden uzaklaştırılmaları uğrunda hükümet tarafından gösterilen fedakarlıklara rağmen bu şahısların yeniden mukataa mültezimi sıfatıyla bölgeye geri dönmeleri Ammare mebuslarına göre, nehir ulaşımının aksaması ve aşiretler arası savaflara neden olarak livanın asayişinin sekteye uğramasına neden olacaktı³³⁹.

Hem Abdülkerim es-Sayhud'un saldırı için kuvvet toplama girişimleri, hem de bazı Ammare mukataalarının Sayhud'a ihalesi ihtimali, Ammare'de bir grup mukataa sahibi arasında da infiale neden olmuştu. El-Ezirc aşiretine bağlı mukataa sahipleri Eylül 1911'de merkeze telgraflar göndererek Abdülkerim es-Sayhud gibi eşkıyalara bölgede mukataa iltizamı verilmesini şiddetle eleştirmişler ve bu durumun Ammare'de yeniden karışıklıklara

³³⁶ BOA, *DH.İD* 182-13, Lef 13.

³³⁷ *Aynı vesika*, Lef 17.

³³⁸ BOA, *HR.TO* 405-7, Lef 1-2.

³³⁹ BOA, *DH.İD* 182-4, Lef 41.

neden olacağını ifade etmişlerdi. Büyük çaplı katliamlar, nehir nakliyatında meydana gelebilecek aksamlar ve ahalinin mallarının yağmalanması gibi olaylara meydan verilmemesi için Sayhud konusunda bir an önce gerekli önlemlerin alınmasını talep eden aşiret reisleri, aksi takdirde sorumluluğun hükümete ait olduğunu beyandan çekinmemişlerdi³⁴⁰.

Kendisine muhalefetin had safhaya vardığı bu esnada Abdülkerim es-Sayhud da merkeze bir telgraf göndermişti. Meşrutiyet hükümeti sayesinde affa mazhar olarak Ammare'ye döndüğünü fakat aşiretiyle birlikte arazisiz, perişan bir halde kaldıklarını ifade eden Abdülkerim hükümetin adaletini beklediklerini vurgulamıştı³⁴¹. Bunun üzerine Bağdad valisi Cemal Bey tarafından Abdülkerim es-Sayhud'a gönderilmiş olan telgraf ise hükümetin mukataa meselesine bakışını göstermesi açısından dikkat çekicidir:

“...hepinizin hakkında birer birer tahkikat icra ederek hanginiz haklı ve hanginizin haksız ve içinizden kimin zalim ve kimin mazlum olduğunu meydana çıkaracağız. Mağdur ve mazlumların hakkını zalimlerden istirdad edeceğiz. Evmair-i hükümete itaat ve inkıyad-ı tam gösterenleri himayeye yer göstereceğiz. İskan edeceğiz. Tarik-i fesadda ısrar edeceklerin de şediden te'dib ve tenkili cihetine gideceğiz...”³⁴².

Cemal Bey'in cevabı akabinde bölgede asayiş bir süreliğine sükun bulmuştu. Bu sırada Basra valiliğine Hasan Rıza Paşa atanmış ve Kasım 1911 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne konu hakkındaki izlenimlerini aktarmıştı. Hasan Rıza Paşa, Sayhud'lar gibi bir çok aşiretin ziraatle meşgul olmaları nedeniyle “haklı olarak” şikayet ettiklerini belirtmiş ve buna rağmen mevcut durumda kendilerine mukataa vermenin mümkün olmadığını ifade etmişti. Basra valisi hal-i hazırda devam eden sükunetin bu nedenle bozulabileceği konusunda da hükümeti uyarılmıştı³⁴³.

Gerçekten de Ammare sancağında yaklaşık 6 ay süren sükunet Mart 1912 tarihinde Çehale mukataası iltizamının feshiyle bozulmuştu. Nitekim Basra valisi Hasan Rıza Paşa, Arabi Paşa'nın 1911 senesine ait 50.000 liralık iltizam bedelinden hazineye olan 26.000 lira borcunu ödemediği gerekçesiyle ve bu davranışın diğer mültezimlere kötü örnek olmaması amacıyla Çehale mukataasının iltizamını feshetmişti. İhalenin feshine rağmen Basra valisi Arabi Paşa'nın borcunu ödemesi durumunda mukataadan çıkarılmayacağına dair teminat da vermişti³⁴⁴. Çehale ihalesinin feshi akabinde hem Abdülkerim es-Sayhud hem de Arabi el-Vadi merkezi telgraf yağmuruna tutmuş ve her iki aşiret reisi de ihalenin kendilerine

³⁴⁰ BOA, DH.İD 182-13, Lef 27 ve 49.

³⁴¹ Aynı vesika, Lef 56-58.

³⁴² Aynı vesika, Lef 62.

³⁴³ Aynı vesika, Lef 60.

³⁴⁴ Aynı vesika, Lef 72.

verilmesini talep etmişti³⁴⁵. Merkeze gönderilen bu telgraflardan dolayı Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa da mukataa meselelerinin aşiretler arası bir meseleye dönüşmemesi için gerekli özenin gösterilmesi konusunda Dahiliye’yi uyarmıştı³⁴⁶.

Çehale mukataasının ihalesi meselesi, merkezi bir kez daha “asayiş mi, hazinenin menfaatleri mi ön planda tutulmalı?” ikilemi içerisinde bırakmış ve merkezle mahalli idare arasında farklı görüşlerin oluşmasına neden olmuştu³⁴⁷. Aslında merkezde oluşan bu kafa karışıklığında Basra valisi Hasan Rıza Paşa’nın uygulamaları da rol oynamıştı. Hasan Rıza Paşa, Ammare mukataalarının birkaç kişiye tekel olarak verilmesiyle geri kalan aşiret reislerinin liva dahilinde “serseriyâne” dolaşmaları ve kısmen İran tarafına gitmelerini mahzurlu bulmaktaydı. Basra valisi, “kısmen Karadağ hükümeti kadar geniş ve Yunan Kralı’nın tahsisatına muadil iltizam bedeli olan” Çehale mukataasının ve diğer Ammare mukataalarının parçalar halinde aşiret reislerine dağıtılmasını devletin çıkarları açısından daha uygun görmekteydi. İşte bu düşünceden hareketle Hasan Rıza Paşa, Çehale’nin dörde bölünerek her parçasının Arabi Paşa’nın da dahil olduğu Albu Muhammed aşireti reislerine verilmesini uygun görmüştü. Hasan Rıza Paşa’nın çözüm önerisinden memnun olmayan Arabi Paşa ise bu teklif aleyhine Maliye Nezareti’ne şikayette bulunmuştu³⁴⁸. Arabi Paşa, şimdiye kadar hazineye hiçbir borcu kalmamış olduğunu ifade ederek mevcut durumda ödeyemediği borcun nedeninin ise 1909 Mart ayında Sayhud kardeşlere karşı düzenlenen askeri operasyonda hükümete yardımda bulunmak adına mukataayı boş bırakmalarından kaynaklandığını hatırlatmıştı. Buna karşılık Çehale mukataasının yarısının, devlete karşı defalarca ayaklanmış ve en son kendilerinin de katılımı ile ve askeri kuvvetler vasıtasıyla cezalandırılmış olan Falih es-Sayhud’a verilmek istendiğini belirterek böyle bir durumun Ammare’de yeniden kargaşaya yol açacağını ifade eden Arabi Paşa, Çehale mukataasının ihalesinin dört sene daha uzatılarak kendilerine verilmesini talep etmişti³⁴⁹. Maliye nezareti de cevaben, bölgede asayişin sağlanması kadar hazinenin çıkarlarının da korunmasına atıfla Çehale mukataasının öteden beri iyi niyeti ve taahhütlerinde ciddiyetiyle bilinen Arabi el-Vadi elinde kalması gereğini vurgulamıştı. Fakat Maliye Nezareti’nin bu kararı aldığı sırada, nezaretin kararından habersiz olan Hasan Rıza Paşa, her ne kadar mukataanın dörde bölünmesinden yana olsa da bölgedeki gelişmeler doğrultusunda Çehale’yi iki kısma ayırarak

³⁴⁵ Bu telgraflar için bkz. *Aynı vesika*, Lef 64-71; 74-75; 78-81; 83-84; 90-94.

³⁴⁶ *Aynı vesika*, Lef 77.

³⁴⁷ *Aynı vesika*, Lef 85.

³⁴⁸ *Aynı vesika*, Lef 87.

³⁴⁹ *Aynı vesika*, Lef 97.

yarısını Arabi Paşa'ya yarısını da Abdülkerim'in kardeşi Falih es-Sayhud'a ihale etmek durumunda kalmıştı.

Hasan Rıza Paşa, Maliye Nezareti'nin emrini haber aldıktan hemen sonra da Dahiliye'ye bir telgraf göndermişti. Basra valisi Maliye Nezareti'ne atıfla, eşzamanlı olarak hem asayişin korunması hem de hazinenin menfaatlerinin sağlanmasının her memurun öncelikli vazifesi olmasına rağmen bunun Ammare'de gerçekleştirilebilmesinin hiç de kolay olmadığını altını çizmişti. Mevcut durumda hazinenin menfaatlerinin tam olarak temini mümkün olmadığı gibi gelecekte bu mukataalar birkaç şahsın eline geçeceğinden işsiz güçsüz kalan aşiret reisleri ve bilhassa Sayhud'lar tarafından asayişin sekteye uğratılacağı muhtemel olduğunu vurgulayan Hasan Rıza Paşa, durumun Maliye Nezareti'ne anlatılmasını istemişti³⁵⁰. Dahiliye Nezareti, Hasan Rıza Paşa'nın görüşlerini Maliye'ye aktarmış³⁵¹, Maliye Nezareti de mukataanın Arabi Paşa ve Falih es-Sayhud arasında bölüştürülmesini kabul etmişti³⁵².

Dahiliye ve Maliye Nezaretleri ile Basra vilayeti arasında bu yazışmalar yaşanırken Arabi el-Vadi Paşa ile Sayhud kardeşler de merkeze telgraf göndermekteydi. Arabi el-Vadi, Çehale'nin ihalesinin kendisine düşman olan ve “evvelce harp ettiği” Sayhudlara verilmesinden şikayet ederek sadakatının ödüllendirilmesini istemekte³⁵³; Sayhud kardeşler de Arabi Paşa'nın mukataa bedelini ödeyememesini ön plana çıkararak ihalenin kendilerine verilmesini talep etmekteydi³⁵⁴.

Nezaretler arası yapılan yazışmalar ve Sayhud kardeşler ile Arabi Paşa'nın göndermiş olduğu telgraflar neticesinde Temmuz 1913 tarihinde Çehale mukataası yeniden Arabi el-Vadi'ye ihale edilmiş, Arabi Paşa'nın kardeşi Halife el-Vadi'nin oğlu Abdülmecid ise yeniden Mecn-i Kebir mukataasına yerleştirilmişti. Fakat bu durum neticesinde Sayhud kardeşler “meskensiz, maişetsiz” bırakılarak yeniden itaatten çıkmışlar ve “hükümetin başına sorun açmaya müsait bir hale” gelmişlerdi³⁵⁵. Bunun yanı sıra Arabi Paşa da hükümete olan borcunu ödeyememiş ve kefil olan Yasin el-Amir, Arabi Paşa'nın kefilliğinden geri çekilmişti. Bunun üzerine Arabi Paşa, mukataa fiyatının fahiş olduğunu iddia ederek iltizam

³⁵⁰ Aynı vesika, Lef 87.

³⁵¹ Aynı vesika, Lef 86.

³⁵² Aynı vesika, Lef 96.

³⁵³ Aynı vesika, Lef 103, 105, 109,111, 115-119.

³⁵⁴ Aynı vesika, Lef 99-102, 106, 108, 113.

³⁵⁵ BOA, *DH.İD* 182-11, Lef 53. Sayhud kardeşlerin durmaksızın merkeze gönderdikleri telgraflar bu ihtimalin somut delili olarak nitelendirmek mümkündür. Bu telgraflar için bkz. *DH.İD* 182-13, Lef 121.

bedelinde indirim talep etmeye başlamıştı³⁵⁶. Dönemin Basra vali vekili İzzet Bey de, mahalli memurların Arabi Paşa'ya gösterdikleri müsamahadan yakınmış ve Arabi'nin memurları rüşvetle ele geçirdiğini iddia etmişti³⁵⁷. Buna rağmen Arabi el-Vadi'yi bu mukataada çıkarmanın güçlüğüne dikkat çeken İzzet Bey, tek çarenin kefalet usulünün müteselsil kefaletle çevrilmesi olduğunu dile getirmişti³⁵⁸. Nitekim aksi takdirde ileride telafi edilemeyecek sonuçlara yol açılacak, hazinenin gelirleri düştüğü gibi aşiretler de hükümetten soğuyarak asayiş yeniden sekteye uğrayacaktı³⁵⁹. İzzet Bey'in bu uyarıları da Çehale meselesinin çözümünü sağlayamamış ve mesele Irak'ın Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasına değin devam etmişti.

Çehale mukataası gibi Mecer-i Kebir mukataası meselesi de 1. Dünya Savaşı başladığında halen çözüm bulunamamış sorunlar arasındaydı. Mecer-i Kebir mukataasının yeniden gündeme gelişinin esas nedeni Mecer-i Kebir mukataasının iltizam vaktinin doluyor olması ve Ammare mutasarrıfının Mecer-i Kebir mukataasının ihale vakti bitiminde bu mukataayı Falih es-Sayhud'a ihale edeceğine dair Sayhud'a verdiği taahhütü³⁶⁰. Ekim 1912 tarihinde Falih ve Abdülkerim es-Sayhud ile Abdülmecid el-Halife arasında da Mecer-i Kebir mukataasının ihalesi konusuna benzer bir anlaşmazlık yaşanmıştı. Bunun üzerine Abdülmecid el-Halife, Mecer-i Kebir mukataasında yaşanan sorunlarla ilgili merkeze bir telgraf göndermişti. el-Halife, daha önce devletin menfaatleri uğruna savaşmış oldukları Sayhud kardeşlerin kendilerine yakın bir mukataaya yerleştirilmelerinden rahatsız olmuş ve aylardır mallarını ve canlarını korumak adına mukataalarına tam teçhizat silahlarıyla gelmek zorunda olduklarının altını çizmişti. Sayhud kardeşlerin, kendisi tarafından iltizam edilen Mecer-i Kebir mukataasında gözü olduğunu da hatırlatan Abdülmecid, kendilerine Sayhud kardeşleri "terbiye etmek" için yetki verilmesini istemişti³⁶¹. Abdülmecid el-Halife, bundan birkaç ay

³⁵⁶ Nitekim bu sefer de Sayhud kardeşler durumdan memnun olmayarak merkeze bir çok telgraf göndermişlerdi. Bunun yanı sıra Arabi Paşa da hükümete olan borcunu ödeyememiş ve kefil olan Yasin el-Amir de kefillikten geri çekilmişti. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.İD* 182-13, Lef 118-131.

³⁵⁷ BOA, *DH.İD* 182-11, Lef 54.

³⁵⁸ 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Basra vilayetindeki mukataa ihalelerinde üç çeşit kefalet yöntemine rastlamak mümkündür. Bunlardan biri "şahsi kefalet" olarak da nitelendirilebilecek olan ihaleye girecek olan kişinin bir başka şahsı kefil olarak göstermesi usulüydü. Kefalet usullerinden bir diğeri ise "kefalet-i müteselsile" idi. Müteselsil kefalette ise borç alan şahısların devlete karşı bütün borç miktarı üzerinden zincirleme suretiyle kefil olmaları söz konusu idi. Bu dönemde kullanılan diğer kefalet usulü ise "kefalet-i kaviye" idi. BOA, *HH.d* 21884, Lef 1-4; *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası: Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti 1888-1938*, Ankara 1938, ss.55-75.

³⁵⁹ BOA, *DH.İD* 182-11, Lef 55.

³⁶⁰ "Personalities of Iraq", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.127.

³⁶¹ BOA, *DH.İD* 182-11, Lef 2-5.

sonra da çeşitli bahaneler öne sürerek Mecr-i Kebir mukataasının iltizam süresinin 5 süreliğine uzatılmasını talep etmiş³⁶², Mart 1913 tarihine de bu talebini yenilemişti³⁶³.

Bu gelişmeler üzerine Basra vali vekili Ali Rıza Paşa, meselenin aşiretler arası bir savaşa neden olacağından endişe etmiş ve Dahiliye Nezareti'nden bu meselenin çözümünde nasıl bir yol izleneceğine dair kendisine bir talimat gönderilmesini talep etmişti³⁶⁴. Fakat neredeyse Mayıs ayına gelindiği halde merkezden Basra vilayetine bu konuda bir emir gelmediği gibi Abdülmecid el-Halife de ısrarla bu konudaki müracaatlarını yinelemekteydi³⁶⁵. Eylül ayına gelindiğinde Basra vali vekili Ali Rıza Paşa, yerinde incelemelerde bulunmak için Ammare'ye gitmiş fakat ne vali vekilinin tedkikleri ne de Abdülmecid el-Halife'nin arkası kesilmeyen telgrafları neticesinde sorun bir netliğe kavuşturulamamış ve muallakta kalmıştı³⁶⁶. Bu şekilde Çehale meselesi gibi Mecr-i Kebir meselesi de Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına kadar çözüme kavuşturulamayan sorunlar arasında yer almıştı.

Beni Lam aşireti reisi Gazban el-Buneyye'nın İran'a firarı akabinde kendisinin ve aşiretinin iltizamında olan Ammare'deki mukataalar da Sayhud kardeşler örneğinde olduğu gibi genelde Şeyh Gazban'a karşı hükümetle beraber savaşmış olan aşiret reislerine ihale edilmişti. Bu mukataaların başında Ale'l-Garbi, Şat ve Kumeyt mukataaları gelmekteydi. Bu nedenle Gazban'ın hükümet tarafından affedilmesi meselesi Beni Lam şeyhinin yerine bu mukataaların iltizamını elinde bulunduran şahıslar arasında huzursuzluğa neden olmuştu³⁶⁷.

Gazban el-Buneyye'nın hükümet tarafından affedileceği söylentileri dahi sonradan mukataalara yerleştirilen mültezimler arasında telaşa yol açmaya yeterliydi. Nitekim Gazban'ın İran'a firarı akabinde Beni Lam aşireti reisinin mukataalarından bir kısmına yerleştirilen şeyhin serkarları, Gazban'ın affedileceği yolundaki söylentiler üzerine Kasım 1910'da Basra vilayetine başvurmuşlardı. Serkarların endişesi affedilmesi durumunda Gazban'ın Ammare'ye geri dönüp mukataalarını ellerinden alması ihtimaliydi³⁶⁸.

Bu endişelere rağmen Gazban el-Buneyye'nın af sürecinin uzun sürmesi nedeniyle 1913 yılı başlangıcına kadar bölgede Beni Lam aşireti reisi Gazban ile ilgili herhangi bir

³⁶² Aynı vesika, Lef 7.

³⁶³ Aynı vesika, Lef 18 ve 21-23.

³⁶⁴ Aynı vesika, Lef 20.

³⁶⁵ Aynı vesika, Lef 34 ve 38.

³⁶⁶ Aynı vesika, Lef 44 ve 69.

³⁶⁷ Gerçekten de Gazban'ın affının gündeme gelmesi sürecinde hükümet bölgede çalışmalarda bulunan tahdid-i hudud komisyon vasıtasıyla Beni Lam şeyhi ile irtibata geçmiş ve kendisinin yeniden iskanı konusunda şeyhin fikirlerini sormuştu. Bu mülakatın tam metni için bkz. BOA, *DH.İD* 182-15, Lef 5. Hükümetin görüşü ise Gazban'ı ve tabiyetindeki aşiretleri, çevresindeki nehirlerin mecrası değiştirilerek yeniden aktive edilecek olan Duveric mukataasına yerleştirmek yönündeydi. Nitekim bu şekilde Gazban'a bağlı aşiret mensuplarının Luristan valisi ve dolayısıyla İran'ın tahakkümünden kurtarılması tasarlanmaktaydı. Aynı vesika, Lef 5-6.

³⁶⁸ BOA, *DH.EO* 569-34, Lef 21.

sorun yaşanmamıştı. Gazban'ın affa mazhar olarak Ammare sancağına geri dönmesi ile ise sorunlar yeniden baş göstermişti. Gazban Ammare'ye dönüşünün akabinde daha önce sahip olduğu mukataaların iltizamına talip olmuştu. Seyyid Talib'e yakınlığıyla bilinen dönemin Basra vali vekili naib Tahir Efendi de Gazban'ın taleplerini desteklemiş ve diğer affedilen aşiret reislerine yapıldığı gibi Gazban'a da mukataa verilmesi gerektiğini ifade etmişti. Tahir Efendi'nin teklifi, mevcut durumda Şebib el-Mizban ve Cevvay el-Lazım'ın elinde bulunan ve iltizam müddetleri dolmak üzere olan el-Cezire, Sülüs Sülusan ve buna ek olarak Duveric mukataalarının Gazban'a iltizamı şeklindeydi³⁶⁹.

Gazban'ın yeniden eski mukataalarına yerleştirilmesi ise her açıdan mahzurlarla doluydu. Öncelikle bu durum devlete "itaatkar" olan Fahd el-Gazban ve Cevvay el-Lazım gibi aşiret reislerinin hal-i hazırda ellerinde bulunan mukataalardan çıkarılmalarına ve Gazban'a mecburen de olsa yakınlaşmalarına neden olacaktı. Nitekim Gazban'ın sürgünden dönüp Ale'l-Garbi yakınlarında gösteriş amaçlı bir kale inşa etmesi dahi aşiretler arasında heyecana yol açmaya yetmişti³⁷⁰.

Zaten Tahir Efendi'nin bu teklifinin bölgede haber alınması üzerine de mevcut mukataa sahipleri merkeze telgraf göndererek mültezimi buldukları arazilerin Gazban'a verilmemesini talep etmeye başlamışlardı. Babıali de bu doğrultuda Tahir Efendi'nin söz konusu önerisini benimsememiş ve aşiret reislerine teskin edici mesajlar göndermişti³⁷¹. Bunun hemen akabinde de söz konusu mukataalara Gazban'dan başka mültezimler yerleştirilmişti³⁷².

Eski mukataalarına dönmeyi başaramayan Gazban Ocak 1913'de ayaklanarak Ammare'de bulunan Kumeyt, Nehr-i Saad, Saadiye, Ale'l-Şarki ve Ale'l-Garbi mukataalarını işgal etmiş ve bu mukataaların iltizamının on beş sene müddetle kendilerine verilmemesi durumunda işgali devam ettireceğini ve iltizam bedellerini ödemeyeceğini vilayete bildirmişti³⁷³. Hatta Gazban ve kardeşi Falih el-Buneyye Osmanlı hükümetinden aldıkları olumsuz cevap üzerine İngiliz hükümetine başvurmuş ve mukataalarının kendilerine geri

³⁶⁹ BOA, *DH.SYS* 97—4-2, Lef 90.

³⁷⁰ BOA, *DH.SYS* 97—4-2, Lef 121.

³⁷¹ *Aynı vesika*, Lef 53-54.

³⁷² Dönemin Basra vali vekili İzzet Bey'e göre Gazban'ın bu mukataalara yeniden yerleştirilmemesinin nedeni Ammare mutasarrıfının kendisinden istemiş olduğu rüşveti vermemiş olmasıydı. İzzet Bey, Gazban'ın "nimet-i adaletten" mahrum kaldığını ve bu nedenle hükümete itaatten ayrıldığını iddia etmişti. BOA, *DH.İD* 182-11, Lef 54. Bununla birlikte İzzet Bey'in Gazban'ı korumakta olduğuna dair telgraflar da merkeze ulaşmaktaydı. Hatta iddia sahibi Ammare kadısı Fuad Efendi, merkeze gönderdiği bu telgrafın gizli kalmasını istemiş, aksi takdirde aleyhinde karalama kampanyası başlatılacağını ve hayatının tehlikeye gireceğini ifade etmişti. BOA, *DH.SYS* 97—4-2, Lef 121-122.

³⁷³ TNA, *FO* 424-238, no.37, Consul Crow to Sir G. Lowther; TNA, *FO* 424-238, no.338, Consul Crow to Sir G. Lowther; TNA, *FO* 424-237, no.168, Consul Crow to Sir G. Lowther; TNA, *FO* 424-237, no.155, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

verilmesi isteğiyle himaye talebinde de bulunmuştu. Beni Lam şeyhlerinin bu talebi, İngiltere'nin Osmanlı hükümetinin içişlerine müdahale edemeyeceği gerekçesiyle geri çevrilmiş fakat aşiret şeyhlerini yabancılaştırmamak adına bu konuda hükümet nezdinde girişimlerde bulunulacağı vaat edilmişti³⁷⁴. Uzun müddet sürüncemede kalan bu konu Ağustos ayında I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte çözüme kavuşturulamayan sorunlar arasında yer almıştı.

4.2.5. Ammare ve Müntefik Sancaklarında Arazi İhtilafları

Ammare ve Müntefik Sancaklarında meydana gelen arazi ihtilafları iki ayrı nedene dayanmaktaydı. Ammare örneğinde, mukataaların geniş ölçekli olması dolayısıyla tek bir şahsa ihale edilememesi bu mukataaların birkaç şahsa müştereken iltizam edilmesi sürecini beraberinde getirmekteydi. Bu durum ise aynı mukataanın iltizamını paylaşan mültezimler arasında sorunların yaşanmasına neden olduğu gibi, mukataa mültezimlerin büyük aşiretlerin reisleri olmaları itibarıyla bu sorunların bölgenin asayişini de olumsuz yönde etkilemesi ve bu nedenle devletin de sorunun bir muhatabı haline gelmesine yol açmaktaydı.

Müntefik sancağında ise, araziye dair yaşanan ana sorun buradaki mukataaların devlet arazisi mi yoksa özel mülkiyet mi olduğu noktasında yaşanmıştı. Zira özel şahıslar bazı arazilerin mülkiyetinin kendilerine ait olduğunu savunmakta ve her şahsa karşı mahkemede dava açarak süreci takip etmek ise ilgili nezaretlerin meşguliyetlerini arttırmakta olduğu gibi hazinenin menfaatlerinin de zarara uğraması anlamına gelmekteydi.

4.2.5.1. Mültezimler Arası Anlaşmazlıklar

II. Meşrutiyet hükümetlerinin karşılaştıkları sorunlardan biri de birbirine komşu mukataa mültezimleri arasında cereyan eden anlaşmazlıklar olmuştu. Bu anlaşmazlıkların çıkış nedenini bölgedeki bazı mukataaların mültezimlere müştereken ihale edilmesi veya kefalet şeklinin aynı mukataadaki farklı mültezimleri birbirinden madden mesul tutacak biçimde yapılışı olarak göstermek mümkündür.

³⁷⁴ TNA, FO 424-237, no.137, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey; TNA, FO 424-237, no.138, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey; TNA, FO 424-237, no.142, Sir Edward Grey to Sir G. Lowther. Nitekim Beni Lam aşiretinin talepleri İngiltere tarafından şifahi olarak Osmanlı hükümetine iletilmişti. TNA, FO 424-237, no.161, Sir Edward Grey to Sir G. Lowther.

Bu tarz anlaşmazlıklardan biri Ammare'deki Mecer-i Sagir mukataası mültezimliğini elinde bulunduran El-Ezirc aşireti reislerinden Süleyman Menşed ve Şevval bin Fahd ile aynı mukataada mültezim bulunan Ziyare el-Hamid arasında yaşanmıştı. Nefice, Bağdad, Ariz ve Dahamiye, Avde ve Şitaniye ile Avice ve Cilyan mukataalarından oluşan Mecer-i Sagir mukataası, Gazban'ın 1909 senesinde hükümete karşı giriştiği isyan hareketini bastırmada devletin yanında yer alan "itaatkar" aşiretlerden el-Ezirc aşireti şeyhleri Şevval bin Fahd, Süleyman Menşed ve Ziyare el-Hamid'e mükafat olarak ihale edilmişti. Aradan geçen zaman içerisinde Süleyman ve Şevval, kendileri hükümete karşı sorumluluklarını yerine getirmekte olmalarına karşın, ortakları Ziyare'nin mukataanın kendisine ait olan kısmını gerektiği şekilde idare edemediğinden şikayetle merkeze başvuruda bulunmuşlardı. Bu iki ortak Ekim 1912 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdikleri bir telgrafta, Ziyare'nin hem tüccara hem de devlete 4.000 lira kadar borcu olduğunu ifade ederek bu nedenden dolayı Ziyare'nin emrinde çalıştırdığı çiftçilere daha fazla vergi yükü getirdiğini ve bu meblağı zorla tahsil etmekte olduğunu beyan etmişlerdi. Ayrıca bu mukataanın iltizamı kendilerine Ziyare ile müştereken verilmiş olduğundan, Ziyare'nin durumu Süleyman ve Şevval'in de kefaleten tüccara karşı borçlu duruma düşmelerine neden olmaktadır.

Bununla birlikte Mecer-i Sagir'e ve Ziyare'ye bağlı Nefice ve Bağdad mukataalarının iltizam müddeti de 1912 senesi içerisinde sona ermiş ve Ziyare'nin mukataasında sergilemiş olduğu kötü yönetime rağmen mahalli memurlar ve yerel eşraftan kurulan ihale komisyonu bu mukataaların iltizamını yeniden Ziyare'ye ihale etmişti. Aradan altı ay geçtikten ve mukataaların büyük bir kısmı harap olduktan sonra ise bu mukataalar yeniden ve 5 sene müddetle Şevval ve Süleyman'ın iltizamına verilmişti³⁷⁵. Fakat bu iki mukataanın verilmesine karşılık ve Mecer-i Sagir mukataası ortaklarının arasını bulmak amacıyla dönemin Ammare mutasarrıfı Sırrı Bey, Avde ve Şitaniye mukataalarının iltizam bedelinin Süleyman ve Şevval tarafından hükümete ödenmesine fakat mukataa hasılatının beş sene müddetle Ziyare tarafından kullanılmasına karar vermişti³⁷⁶. Aslında söz konusu mukataaların ihalesi sürecinde Basra defterdarlığına da fikir sorulmuş ve defterdarlık Ziyare'nin mukataalardan ihraç edilerek el-Ezirc aşiretine verilen bütün mukataaların Şevval ve Süleyman'a ihale edilmesini uygun görmüştü. Fakat meselenin bölge asayişini yakından ilgilendirmesinden dolayı defterdarlığın görüşü uygulanmamış ve vaktiyle Ammare emlak müdüriyetinde bulunmuş olan ve bu bölgenin durumuna vakıf olan Bağdad emlak müdürü İbrahim Paşa, konuyu

³⁷⁵ BOA, *DH.SYS* 25-43, Lef 10.

³⁷⁶ BOA, *DH.İD* 182-11, Lef 12.

incelemek için Ammare'ye gönderilmişti³⁷⁷. İbrahim Paşa'nın çalışmalarını yürüttüğü esnada ise mukataaların ihalesi gerçekleştirilmişti.

Ziyare ise ihaleyi kazanmasının hemen akabinde askeri gücünü arttırmaya ve adam toplamaya başlamıştı. Bu askeri harcamaları finanse etmek içinse Ziyare, mukataaların bir kısmındaki çiftçilerden borçlarını tahakkuk tarihinden önce almak istemiş ve vermek istemeyen çiftçilerin bir kısmını katletmiş, bir kısmını ise ziraatten men etmişti. Süleyman Menşed ve Şevval bin Fahd da kendileri ve aşiretlerinin bu muamele nedeniyle tehlike altında olduğunu ifade ederek merkeze başvurmuştu³⁷⁸. Nitekim Ziyare, Albu Derac ve Beni Lam aşiretlerinden Süleyman ve Şevval'e karşı destek toplamak için girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Bu durum ise bölgede yeniden kan dökülmesine sebebiyet verme riskini taşıdığı gibi ayrıca zor durumda kalan çiftçilerin mukataayı terk ederek boş bırakmalarına neden oluyordu³⁷⁹. Bu noktadan hareketle Şevval ve Süleyman, "devletin sadık kulları" olan aşiretlerinin bu durumdan kurtarılması için Ziyare'nin kendilerine komşu mukataalardan uzaklaştırılmasını ve hiçbir bedel ödemediği Avde ve Şitaniye mukataalarının yeniden kendilerine verilmesini talep etmekteydi³⁸⁰. Süleyman Menşed ile Şevval bin Fahd bundan birkaç ay sonra Ocak ve Mart 1913 tarihinde Dahiliye ve Maliye Nezaretleri ile Sadaret'e gönderdikleri telgraflarla da şikayetlerini yenilemişlerdi³⁸¹.

Süleyman Menşed ve Şevval bin Fahd'ın şikayetleri üzerine olayı yerinde incelemek için Basra vilayeti defterdarı Maraşyan Efendi'nin bölgeye gönderilmesine karar verilmiş fakat vilayet defterdarı kendi yerine konuyu araştırması için Ammare mutasarrıfını tayin etmişti³⁸². Bunun neticesinde hazırlanan raporda taraflar arasında meydana gelen anlaşmazlığın mukataaların ihale edilme tarzından değil eski düşmanlıklardan ileri geldiği belirtilmişti. Ammare livası meclisi de konu hakkında bir karar almış ve her üç tarafın da olayın müsebbibi olduğu ifade ederek Ziyare'nin bölgede askeri amaçlarla inşa etmekte olduğu kalelerin aşiretler arasında çatışmaya neden olmayacağına dair fikir beyan etmişti. Fakat bu inşaatların vilayet idare meclisi ve askeri memurlardan oluşan bir heyet tarafından incelenmesi gereği de meclisçe ayrıca vurgulamıştı. Basra nizamiye kumandanlığının bu iş için asker tahsisini uygun görmemesi üzerine ise meselede bir gelişme kaydedilmemişti³⁸³.

³⁷⁷ Aynı vesika, Lef 38.

³⁷⁸ BOA, DH.SYS 25-43, Lef 9.

³⁷⁹ BOA, DH.İD 182-11, Lef 12.

³⁸⁰ BOA, DH.SYS 25-43, Lef 9.

³⁸¹ BOA, DH.İD 182-11, Lef 12-16 ve 27.

³⁸² Aynı vesika, Lef 26.

³⁸³ Aynı vesika, Lef 27.

Bu gelişmeler akabinde Basra vali vekili Ali Rıza Paşa da, merkeze konu hakkında bir rapor göndermişti. Ali Rıza Paşa, taraflar arasında sorunun hasılat zamanında baş göstermekte olduğuna dikkat çekmiş ve Ziyare'nin bölgede askeri amaçlı kuleler inşa etmesinin bölgenin asayişine olumsuz etkisi olacağını ifade etmişti. Ayrıca Ziyare'nin buralarda askeri güç bulundurması hem asayişin yeniden bozulmasına neden olarak hükümetin askeri güçlerinin iki aşiret arasında kalmasına neden olacak hem de Ziyare'nin şahsi menfaatlerine hizmet edecekti. Basra vali vekili ayrıca mukataanın iltizamını iki ortağa vererek, hasılattan yalnızca Ziyare'yi yararlandırmak gibi bir uygulamanın da meselenin büyümesine yol açacağını sözlerine eklemiş ve bu noktalardan yola çıkarak liva meclisinin almakta olduğu kararların isabetsizliğine vurgu yapmıştı. Ali Rıza Paşa bunun akabinde kendi çözüm önerilerini dile getirmişti. Vali vekiline göre el-Ezirc aşireti şeyhlerine verilmiş olan mukataalar üçe bölünerek her şeyh kendi iltizam bedelinden sorumlu tutularak diğeri ile olan alakası kesilmeliydi. Nitekim mevcut durumda bir önceki senenin hasılatı tamamen Ziyare'nin eline geçmiş, Şevval ve Süleyman ise kendilerine yüklenen iltizam bedelini ödemişlerdi. Ammare mutasarrıflığı tarafından meselenin çözümüne dair ciddi anlamda hiçbir tedbir alınmadığına vurgu yapan Ali Rıza Paşa, ayrıca hükümete mesele çıkaran eski aşiret reislerinin memlekete dönüşüne izin vermek gibi “devr-i sabık” kararlarının icra edilmekte olmasını da eleştirmiş ve bu konuda gerekli önlemlerin alınmasını talep etmişti³⁸⁴.

Ali Rıza Paşa'nın raporu üzerine Dahiliye Nezareti, Maliye'ye bir yazı göndererek bölgedeki uygunsuz muamelelere dikkat çekmiş ve bu konuda vilayete ve defterdarlığa ihtarda bulunulmasını istemişti³⁸⁵. Dahiliye ayrıca vilayete de bu konuda bir yazı göndermişti. Olayı tahkik etmek için gönderilen defterdarın kendi esas vazifesi olan bir meseleyi incelememesinin üzüntü verici olduğunu vurgulayan nezaret, söz konusu ihale meselesinde kanunsuzluk ve yolsuzluk var ise, bunda liva meclisi kadar bu muameleyi onaylayan vilayet meclisinin de mesul olduğunun altını çizmişti. Hazinesinin menfaatlerinin ve bölgenin asayişinin korunmasındaki öneme dikkat çeken nezaret, eğer bölgede asker bulundurulması gibi ihtiyaçlar var ise, tabur kumandanının bahanelerine bakılmayarak gerekenin yapılacağını ifade etmişti. Bu nedenle Dahiliye, Basra vali vekilinden meselenin derinleştirilerek alakadar olan noktalarda maliye memurları ile de işbirliği halinde adalete uygun olan çözümün uygulanmasını ve bu sırada bölgede asayiş sekteye uğratabilecek bir durum meydana gelmemesi için azami çaba gösterilerek meseleye ait tarafların yatıştırılmasını istemişti³⁸⁶.

³⁸⁴ Aynı vesika, Lef 28.

³⁸⁵ Aynı vesika, Lef 26.

³⁸⁶ Aynı vesika, Lef 30.

Ali Rıza Paşa ise nezarete gönderdiği cevapta, Sırrı Bey Ammare mutasarrıflığında tutulduğu sürece kendi görüşü dışında verilecek her emre karşı çıkacağını ifade etmiş ve meselenin çözümü için mutasarrıfın değiştirilmesi gerektiğini ima etmişti. Vali vekili, çözüm için kendisi tarafından daha önce önerilmiş olan teklifin uygulanması gerektiğini de yinelemişti³⁸⁷.

Bunun üzerine Dahiliye, Maliye'ye bir yazı göndermiş ve Bağdad veya Musul'daki maliye müfettişlerinden birinin yeni atanan vali bölgeye ulaşana kadar Ammare'de incelemelerde bulunarak bir rapor hazırlamasının elzemiyetini ifade etmişti³⁸⁸. Maliye Nezareti ise, meselenin bir maliye müfettişi tarafından incelenmesinden bir fayda sağlanamayacağı kanısındaydı. Zira mesele ihalenin uygulanma süreci gibi mali konulardan değil, idare ve bölge asayişine bağlı özel bir durum olmasından dolayı Maliye, İbrahim Paşa'nın yapacağı incelemenin neticesini beklemeyi zaruri görmüştü³⁸⁹.

Nezaretler arası bu gelişmeler yaşanırken bölgede de İbrahim Paşa çalışmalarını tamamlamış ve bu konudaki raporunu merkeze sunmuştu. İbrahim Paşa'nın hazırladığı raporda kendilerine verilen ihalelerin feshini talep ettiği istihbaratı alan Şevval ve Süleyman ise Mayıs ayı başında idari makamlara başvurmaya başlamışlardı³⁹⁰. Bunun üzerine Maliye Nezareti, Dahiliye'yi bir yazıyla İbrahim Paşa'nın raporu konusunda bilgilendirmişti.

Gerçekten de İbrahim Paşa merkeze sunduğu raporunda, bu meselede benimsenen ihale şeklinin ne mahalli teamüllere ne de nizama uygun olmadığını ifade etmiş ve bu tarz bir ihale şeklinin aşiret reisleri arasında her daim anlaşmazlık meydana getireceğini belirtmişti³⁹¹. Bu nedenle İbrahim Paşa Mecn-i Sagir'deki mukataa ihalesinin feshedilmesi noktasında Basra vali vekili ve defterdarı ile aynı fikri paylaşmış ve görüşlerini bu yolda merkeze iletmışti.

İbrahim Paşa'nın raporuna binaen Maliye Nezareti mültezimlerin kanuna aykırı harekette buldukları ve mukataa bedelinin bir kısmını ödemedikleri gerekçesiyle ihalenin feshine karar vermişti. Şevval ve Süleyman'ın süregelen şikayetlerinin sebebi de yenilenecek olan ihaleye dışarıdan taliplerin de katılma ihtimaliydi. Fakat hazine bu mukataaların yeniden müzayedesini sürecinde dışarıdan talipler çıkabileceğini ve bu durumun ise aşiretler arasında

³⁸⁷ Aynı vesika, Lef 32.

³⁸⁸ Aynı vesika, Lef 31.

³⁸⁹ Aynı vesika, Lef 38.

³⁹⁰ Aynı vesika, Lef 40-41.

³⁹¹ İbrahim Paşa'nın hazırladığı raporun akabinde Sırrı Bey İbrahim Paşa'nın kendi uygulamaları hakkında eleştirileri savunan bir yazıyı Dahiliye'ye göndermişti. Sırrı Bey, kendisi tarafından yapılmış olan işlemlerin İbrahim Paşa'nın emirleri doğrultusunda ve mahalli usullere uygun olarak yapıldığını ifade ederek kendisi hakkında rüşvet aldığı yolunda iddialarda bulunulduğunu da sözlerini eklemiş ve bu tarz iddiaların her mukataa ihalesi sırasında karşılaşılan basit suçlamalar olduğunu savunmuştu. Aynı vesika, Lef 61-62.

yeniden anlaşmazlıklara yol açabileceğini göz önünde bulundurmuş ve ihalenin yalnızca Şevval, Süleyman ve Ziyare arasında yapılmasına karar vermişti³⁹².

Mayıs ayında alınan bu kararın hemen akabinde Mecer-i Sagir mukataası Maliye'nin emirleri uyarınca ihaleye çıkarılmış ve ihaleyi Süleyman Menşed ile Şevval bin Fahd kazanmıştı. Fakat ihaleyi bu iki ortağın kazanması da taraflar arasındaki gerginliği yatıştırmamış, hatta bu sefer Basra'da vali vekaletinde bulunan İzzet Bey de söz konusu anlaşmazlığa taraf olarak katılmıştı. Nitekim Ekim 1913 tarihinde Mecer-i Sagir ihalesini yeniden kazanan Şevval ve Süleyman, Dahiliye'ye bir telgraf göndererek hem daha önceden Ziyare nedeniyle kendilerinin ödemek zorunda kaldıkları borcu hem de yeni ihale gereğince ödemek zorunda oldukları meblağı ödemiş olduklarını ve zimmetlerinde hiçbir borç kalmadığını haber vermişlerdi³⁹³. Fakat Basra vali vekili İzzet Bey ve Ziyare el-Hamid, Süleyman ve Şevval ile aynı görüşte değildi. İzzet Bey, Şevval ile Süleyman'dan birkaç gün sonra gönderdiği telgrafında Ziyare'nin devlete sadakatini methetmiş ve Ammare mutasarrıfı Sırrı Bey'in Mecer-i Sagir mukataasını hukuka aykırı bir şekilde diğer iki aşiret şeyhine ihale ettiğini iddia etmişti³⁹⁴. Ziyare de merkeze gönderdiği telgrafla aynı iddiaları tekrarlamış ve Süleyman-Şevval ikilisi borçlarını ödemedikleri takdirde ihalenin feshedilerek kendisine verilmesi talebini dile getirmişti³⁹⁵. Özet olarak Mecer-i Sagir mukataasının yeniden ihale edilmesi de bu arazi hakkındaki tartışmaları sona erdirmemiş, aksine körüklemişti. 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle de sorun sürüncemede kalmış ve çözülememişti³⁹⁶.

Ammare sancağında mültezimler arasında sorun teşkil eden bir diğer arazi ise Müşerreh mukataası olmuştu. Söz konusu mukataanın birden fazla kişiye müteselsil kefalet ile ihale edilmiş olması, her ne kadar Mecer-i Sagir örneğinde olduğu kadar yoğun bir şekil almamışsa da, Müşerreh mültezimleri arasında sorun yaratan bir unsur olarak ortaya çıkmıştı.

Müşerreh mukataası da Mecer-i Sagir gibi taliplere müştereken ihale edilmekteydi. Bu mukataanın ikiye bölünerek iki ayrı aşiret şeyhine ihale edilmesi fakat iltizam bedeli iki şeyhi birbirine bağlayan müteselsil kefalet ile yapılması yöntemi benimsenmişti. Sevaid aşireti reisi Namer eş-Şiya' da Müşerreh mukataasında babası ile birlikte ziraat yapmakta iken 1912 senesinde aralarında çıkan anlaşmazlık nedeniyle kendisine tabi çiftçilerle birlikte İran'a göç

³⁹² Aynı vesika, Lef 43.

³⁹³ Aynı vesika, Lef 72.

³⁹⁴ Aynı vesika, Lef 73.

³⁹⁵ Aynı vesika, Lef 75.

³⁹⁶ Nitekim taraflar arasındaki bu anlaşmazlık İngiliz manda yönetimi zamanında da devam etmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. "Extract From Report by the Assistant Political Officer, District Amarah", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, ss.129-130; "Boundry Dispute Between Sheikh Majid al-Khalifa and The Azairij", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.134.

etmişti³⁹⁷. 1914 senesi başında Müşerreh mukataasına inceleme için gelen Maliye müfettişleri, Namer eş-Şiya' ile irtibata geçerek kendisine mukataaya geri dönmesini ve harab olan araziyi tamir ederek tarım yapmasını teklif etmişlerdi. Namer eş-Şiya' da bunun üzerine mukataanın kendisine ihale edileceği düşüncesiyle aşiretini toparlayarak İran'dan Ammare'ye geri dönmüştü. Basra vilayetine dönüşünün akabinde yüklü bir meblağ harcayarak Müşerreh mukataasını tamir eden Namer eş-Şiya', buna rağmen müteselsil kefalet nedeniyle babasının ödememiş olduğu geçmiş iltizam bedeli yüzünden borçlu duruma düşmüştü. Eş-Şiya' bu nedenle yeni düzenlenecek olan Müşerreh mukataası iltizamının yarısına "kefalet-i müteselsile" değil "kefalet-i kaviye" ile talip olmuştu³⁹⁸. Fakat mahalli yetkililerin bu kefalet şeklini kabul etmeyip müteselsil kefalette ısrar etmeleri nedeniyle eş-Şiya', babasının yaklaşık 50.000 liralık borcunun ödemek durumunda kalarak bu mağduriyeti hakkında merkeze şikayette bulunmuş³⁹⁹ fakat bu sorun da diğerleri gibi bir çözüme kavuşturulamamıştı.

4.2.5.2. Müntefik Sancağı'nda Arazi Mülkiyeti Meseleleri

Müntefik sancağında ortaya çıkan arazi mülkiyeti meseleleri, burada bulunan mukataaların özel mülkiyet mi yoksa miri arazi mi olduğu tartışmasından dolayı vuku bulmaktaydı⁴⁰⁰. Bu noktada arazi mülkiyetine dair ihtilaflar kimi zaman özel şahısların devlet mülkiyetindeki araziye tecavüz ettiği gerekçesine dayandığı gibi, kimi zaman ise devletin özel şahısların arazilerine tecavüz ettiği yönünde iddialar vaki olmuştur.

Müntefik sancağında söz konusu dönemde meydana gelen arazi mülkiyeti ihtilaflarından biri Sadunizâde Fahd Paşa'nın oğulları ile hükümet arasında Müntefik'e bağlı Hay kazasına bulunan Besrukiye arazisi üzerinde cereyan etmişti. Aslında "devr-i sabık"a dayanan bu mesele meşrutiyetin yeniden ilanı neticesine hazinenin menfaatlerinin korunmasına gösterilen özen çerçevesinde yeniden gündeme gelmişti.

Besrukiye meselesinin yeniden gündeme gelişi Casim el-Hüseyin'in merkeze art arda çektiği telgraflar neticesinde gerçekleşmişti. el-Hüseyin, Haziran 1909 tarihinde Dahiliye'ye

³⁹⁷ Müşerreh mukataası eskiden beri Sevaidd aşireti tarafından idare edilmekteydi. Sevaidd aşireti bu mukataanın hakimiyetini elde etmek için bir müddet Beni Esedd aşireti ile çarpışmış ve nihayet mukataayı ele geçirmeyi başarmıştı. Abbas Azzavi, *Aşairü'l-Irak*, C.3, s.69.

³⁹⁸ BOA, *DH.İD* 182-17, Lef 2.

³⁹⁹ Aynı vesika, Lef 3.

⁴⁰⁰ Aslında "devr-i sabık"ta Emlak-ı Seniyye'ye aid olan arazilerin esas aidiyeti meselesi, II. Abdülhamid'in hallinden itibaren son derece tartışılan bir madde haline gelmişti. Nitekim bu dönemde II. Abdülhamid döneminde edinilen bu arazilerin, halktan zorla gasbedilerek elde edildiği iddiaları gündeme gelmiş ve aynı dönemde merkeze bu mealde ulaşan bir çok telgraf da bu tartışmayı gündemde tutmuştur. Bu tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, ss.5-10, 26-27, 43.

gönderdiği telgrafta 2 milyon dönümden fazla bir alana yayılmış olan Besrukiye mukataasının çok cüzi bir fiyatla Fahd Paşa'ya ihale edilmiş olduğuna dikkat çekmişti⁴⁰¹. El-Hüseyin Sadaret'e göndermiş olduğu bir başka telgrafında da aynı iddialarını tekrarlamış ve “devr-i sabık”ta yapmış olduğu müracaatların, o dönemde Fahd Paşazâde Abdülkerim es-Sadun'un II. Abdülhamid'in yaverliğini yapıyor olması nedeniyle dikkate alınmamış olduğunu ifade etmişti. “Devr-i mesud”da bu tarz muamelelerin kabul edilemeyeceğine dikkat çeken el-Hüseyin, Bağdad'daki mülkiye, askeriye ve maliye memurlarından oluşturulacak bir heyet vasıtasıyla konunun araştırılmasını istemişti⁴⁰². Casim el-Hüseyin, Temmuz, Ağustos ve Eylül ayı içerisinde de merkezdeki çeşitli birimlere aynı mealde telgraflar göndererek taleplerini yinelemiştir⁴⁰³.

Casim el-Hüseyin'in başvurularına cevap olmak üzere Eylül ayı sonunda Basra valisi Mardini Arif Bey Dahiliye'ye konu hakkında bir yazı göndermişti. Besrukiye arazisinin 24 sene önce Saduni Fahd Paşa tarafından hükümetten satın alındığını ve karşılığında kendisine sened-i hakani verilmiş olduğunu belirten Arif Bey, bu konudaki kayıt belgelerinin Bağdad vilayetinde bulunduğu altını çizmişti. Basra valisinin yaptığı araştırmalara göre Casim el-Hüseyin, hal-i hazırda bu mukataayı zorla tasarruf etmek amacıyla bulunan Muhammed el-Asi'nin adamı olup, el-Asi'nin amacına ulaşması için gerçeğe aykırı telgraflar yazmaktaydı⁴⁰⁴.

Defter-i Hakani Nezareti de, muhtemelen bu konuda kendisine de ulaşan şikayetler doğrultusunda, Eylül 1909 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndermiş ve Müntefik sancağı dahilinde hükümet ve fakir halkın tasarrufunda bulunan bağ, bahçe ve arazilere bölgenin nüfuzlu kişileri ve aşiret şeyhleri tarafından yapılan tecavüzlere dikkat çekmişti. Defter-i Hakani Nezareti'ne göre yapılan bu tecavüzlere mahalli idare tarafından da göz yumuluyor, hatta kolaylık sağlanıyordu. Bu şekilde hem hazinenin hem de ahalinin hakları zedeleniyor olmasına vurgu yapan nezaret, zarar görenlerin haklarının korunması için bu arazilere tecavüzde bulunanlar hakkında, tapu idaresinin mahkemeye başvurması gerektiğini düşünmekteydi.

Basra vilayeti Defter-i Hakani memuriyeti de nezaretin bu hassasiyetinden hareketle, rûmî 306 tarihinde⁴⁰⁵ müzayedeye koyulan ve 120.000 kuruşa talip olanlar olmasına rağmen Fahd Paşazâdelerin “hatırı için” müzayedesi tatil edilen Müntefik'teki Besrukiye arazisine

⁴⁰¹ BOA, *DH.MKT* 2874-78.

⁴⁰² BOA, *DH.MUI* 20-2—24, Lef 3.

⁴⁰³ *Aynı vesika*, Lef 2, 4-8.

⁴⁰⁴ *Aynı vesika*, Lef 10.

⁴⁰⁵ Miladi 1890-1891. Dağlı, Üçer, *a.g.e.*, C.V, ss. 280-283.

dikkat çekmişti. Basra vilayetinden gelen bu uyarı üzerine Defter-i Hakani Nezareti, hal-i hazırda yaşanan “adalet devrinde” hazine ve ahalinin haklarının bu gibi tecavüzlerden korunarak, bu tecavüzlerin her türlü nüfuzdan azade olarak usul ve nizami dairesinde önlenmesi ve çeşitli sebeplerle hükümet ve ahalinin ziyanına meydan bırakılmaması gerektiğini Dahiliye’ye bildirmiş, konu hakkında gerekenlere tavsiyede bulunulmasını istemişti⁴⁰⁶. Dahiliye’nin durumu Basra vilayetine iletmesi akabinde de, Basra vilayeti idare meclisinde, Defter-i Hakani Nezareti’nin bu tarz meselelerde mahkemeye başvurması şeklinde bir görüş benimsenmişti. Defter-i Hakani Nezareti ise Dahiliye Nezareti ve Basra vilayeti idare meclisinin kararları üzerine Sadaret’e başvurmuş ve bu usulün dezavantajlarından bahsetmişti. Defter-i Hakani Nezareti, devlete aidiyeti ve özel şahıslar tarafından tecavüz altında bulunduğu belirlenen arazilerin her birinin gasp edenlerden geri alınması için mahkemeye müracaat edilmesinin bir çok soruna yol açacağına altını çizmişti. Ayrıca aradan geçen zaman zarfında hazine maddi zarara uğrayacak ve bu gasp hareketleri benzerlerine de emsal oluşturacağından bu zayıf gün geçtikçe daha da artacaktı. Bu nedenle nezaret, Besrukiye ve Irak’taki buna benzer geniş ölçekli arazilerin özel şahısların tecavüzüne uğramaması adına etkili tedbirler alınmasını talep etmişti⁴⁰⁷.

Bu tedbirlerden biri olarak devlet arazisi olduğu iddia edilen Besrukiye mukataası, Şubat 1910’da Defter-i Hakani Nezareti’nin emriyle müzayedeye çıkarılmış⁴⁰⁸ fakat Fahd Paşazâdelerden gelen itirazlar üzerine müzayede tehir edilmişti. Müzayedenin tehiri üzerine Casim el-Hüseyin merkeze bir telgraf daha göndererek hem uygulanan muameleyi hem de yerel memurları eleştirmişti. Besrukiye arazisinin “gün gibi” devlet malı olduğunu ifade eden el-Hüseyin, bölgede devlete sadık ve devletin mülkünü koruyan tek bir kişi bile bulunmadığını savunmuştu⁴⁰⁹.

Besrukiye müzayedesini dolayısıyla merkeze başvuran yalnızca el-Hüseyin değildi. Meseledeki taraflardan bir diğeri olan Fahd Paşazâdeler adına da avukatları Sadaret nezdinde girişimde bulunmuştu. Avukat gönderdiği dilekçede Besrukiye arazisinin yaklaşık kırk senedir tapuya kayıtlı olarak Fahd Paşa ve varisen evlatlarına ait olduğunu ifade etmiş ve hükümetin uygulamakta olduğu muameleyi şu sözlerle eleştirmişti:

⁴⁰⁶ BOA, *DH.MUI* 20-3—5, Lef 2.

⁴⁰⁷ BOA, *DH.MUI* 86-1—55, Lef 2. Defter-i Hakani Nezareti’nin uyarısıyla eşzamanlı olarak Casim el-Hüseyin de Besrukiye meselesi hakkında merkeze daha önceki telgraflarıyla benzer içerikli telgraflar göndermişti. *Aynı vesika*, Lef 7-8.

⁴⁰⁸ *Aynı vesika*, Lef 3; BOA, *DH.MUI* 99-18, Lef 2.

⁴⁰⁹ *Aynı vesika*, Lef 2.

“... Eğer hükümet (Besrukiye arazisi üzerinde) kendinde bir hak tasavvur ediyorsa mahkemeye müracaat eder ve ihkak-ı hak talebinde bulunur. Yoksa şunun bunun ihbarına ve iğrazına alet olamaz ve bizzat istihsal-i hukuka kıyam edemez”.

Müvekkillerinin mensup olduğu ailenin çok eski bir “hanedan” olduğuna ve kendilerinin 40-50 bin kişilik bir aşiretin reisleri olduğuna da vurgu yapan avukat, Sadaret’ten, Basra defterdarlığında bulunan evraklar ve vilayet idare meclisi mazbatasını ışığında konunun Şûra-yı Devlet’e taşınmasını talep etmişti⁴¹⁰.

Bundan bir süre sonra Nisan 1911 tarihinde Defter-i Hakani Nezareti de meselenin acilen çözümlenmesi gerektiğine dikkat çekerek Sadaret’ten meseleyi yerinde incelemek için güvenilir bir heyet oluşturulmasını talep etmişti⁴¹¹. Sadaret de bu isteği yerinde görerek bölgeye iletmişti⁴¹². Sadaret ayrıca Fahd Paşazâdelerin talepleri doğrultusunda konunun Defter-i Hakani Nezareti vasıtasıyla Temmuz ayında Şûra-yı Devlet’e intikalini de sağlamıştı.

Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi, davanın kendilerine intikali akabinde Eylül 1911 tarihinde Defter-i Hakani Nezareti’ne bir yazı göndermiş ve Sadaret tarafından kurulması öngörülmüş olan heyetin inceleme sonuçlarının kendilerine gönderilmesini istemişti. Defter-i Hakani Nezareti’nde bulunan evrakın yanmış olması nedeniyle de Mülkiye Dairesi tarafından talep edilen belgeler, bir telgrafla Basra vilayetinden talep edilmişti⁴¹³. Basra vilayetinden Mart 1912 tarihinde gelen cevapta ise bölgede tahkikat yapılması için gönderilmesi planlanan heyetin, Müntefik sancağında aşiretler arasında meydana gelen karışıklar sona erinceye kadar bölgeye varışının ertelenmiş olduğu ifade edilmişti. Daha sonra meselenin yatışması akabinde ise tahkikatın İstanbul’da bulunan Müntefik mebusu Abdülmuhsin es-Sadun’un dönüşü akabinde yapılması uygun görülmüş ve bu nedenlerden dolayı Mart 1912’ye değin bölgede bir inceleme yapılması mümkün olmamıştı⁴¹⁴.

Şûra-yı Devlet, bu şartlar altında, Basra vilayetinden alınan cevap üzerinden yaklaşık bir sene geçtikten sonra ancak Ocak 1913 tarihinde konuyu görüşerek karar bağlayabilmişti. Aradan geçen bir senelik zaman zarfında Abdülmuhsin es-Sadun da merkeze Besrukiye arazisinin kendilerine ait olduğuna ve ellerinde tapu senedi olduğuna dair maruzatlarda bulunmuştu. Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi, 8 Ocak 1913 tarihli kararında Abdülmuhsin Paşa’nın iddiaları da dahil olmak üzere o güne değin merkeze yapılan tüm şikayetler ile

⁴¹⁰ BOA, *DH.MUI* 86-1—55, Lef 3.

⁴¹¹ *Aynı vesika*, Lef 11.

⁴¹² *Aynı vesika*, Lef 9.

⁴¹³ BOA, *DH.İD* 2-24, Lef 2.

⁴¹⁴ *Aynı vesika*, Lef 13.

nezaretlerin tezkerelerini değerlendirmeye almıştı. Mülkiye Dairesi incelemesi esnasında ayrıca yerel idare meclislerinde alınan kararları da göz önünde bulundurmuştu.

Şûra-yı Devlet'in incelemeye aldığı yerel kararlardan biri Müntefik sancağı idare meclisinin 21 Aralık 1909 tarihli mazbatasıydı. Bu mazbatada Besrukiye arazisinin 35 sene evvel Fahd Paşa'ya ihale edilen Mecrece arazisi hududu dahilinde olması nedeniyle kanunen zilliyedlik söz konusu olduğu belirtilmiş ve Fahd Paşa'nın vereselerine karşı iddiası olanların mahkemeye müracaat etmesi lazım geleceği vurgulanmıştı.

Şûra-yı Devlet'in gönderme yaptığı yerel kararlardan bir diğeri de Müntefik sancağı idare meclisinin 1 Mart 1909 tarihli mazbatasıydı. Bu mazbatada da, hükümetin mahkemeye müracaat ederek çıkacak sonuca göre hareket etmesinden başka bir çözüm yolu olmadığı vurgulanmış ve bu noktadan hareketle Defter-i Hakani memurlarının mahkemeye müracaat etmesi gereğinin altı çizilmişti. Hay kazası idare meclisinin 8 Aralık 1910 tarihli mazbatasına da bu noktada vurgu yapılmıştı. Zira bu mazbatada Besrukiye arazisinin eskiden beri Fahd Paşa ve vereselerinin tasarrufunda olduğu ve vergilerin bu şahıslar tarafından ödenmekte olduğu belirtilmişti.

Sadaret'in yerinde incelemelerde bulunmak üzere kurulmasını önerdiği heyetin toplanamaması nedeniyle Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi, Basra vilayeti idare meclisi vasıtasıyla “devr-i sabık”da tayin edilen heyetin raporunu göz önünde bulundurmak durumunda kalmıştı. Nitekim 1892 tarihinde vilayet müftüsü ve Basra vilayeti defter-i hakani müdürünün katılımıyla Müntefik sancağı defter-i hakani memurları ile Müntefik idare meclisi azalarından kurulan bir komisyon, mahiyetinde Hay ve Kutü'l-Ammare kazalarından bu konuda tecrübe ve malumat sahibi şahıslar da olduğu halde Besrukiye arazisinde incelemelerde bulunmuş ve bu inceleme sonuçlarını Basra vilayeti idare meclisine sunmuştu. Heyetin raporuna göre söz konusu Mecrece arazisi harap bir haldeyken cüzi bir bedel karşılığında 1871 tarihinde Fahd Paşa'ya ihale edilmiş ve bir çok para ve emek sarf edilerek arazi dahilindeki nehirler temizlenmiş, bir çok imar faaliyetinde bulunulmuş ve Müntefik aşireti burada iskan edilmişti. Raporda “Besrukiye arazisi” tanımına da açıklık getirilmişti. Heyetin raporuna göre Besrukiye, bu bölgede mevcut bir nehir ismi olup bu adla anılan bir arazi bulunmamaktaydı. Miri araziden olan Mecrece mukataaları, tahsilatın daha kolay yapılabilmesi maksadıyla, vakt-i zamanında birkaç parçaya bölünerek başka başka mültezimlere ihale edilmişti. Mecrece mukataasının Besrukiye nehrine tesadüf eden kısmı da bu bağlamda Besrukiye ismiyle ayrıca iltizama verilmiş ve tahsilatı da bu isimle yapılmıştı.

Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi, eldeki bütün evrakları, iddiaları ve şikayetleri göz önünde bulundurmuş ve Müntefik sancağı idare meclisinin Aralık 1909 tarihli mazbatasında

belirtilen görüşleri benimsemişti. Bu noktadan hareketle Fahd Paşa ve vereselerinin Besrukiye arazisine zilliyedliklerinin olduğunun altını çizen Mülkiye Dairesi, bu nedenle kanunen Defter-i Hakani idaresinin mahkemeye müracaat ederek hakkını ispat etmesi ve buna göre hüküm çıkarması gerektiği yolunda karar vermişti⁴¹⁵. Şûra-yı Devlet'in bu kararı gerekli nezaretlere ve Basra vilayetine de bildirilmişti⁴¹⁶.

Müntefik sancağında söz konusu dönemde meydana gelen arazi mülkiyeti ihtilaflarından bir diğeri ise Muhammed Süleyman es-Sadun ile hükümet arasında cereyan etmişti. Süleyman es-Sadun, II. Abdülhamid'in halli akabinde Eylül 1909 tarihinde hükümete başvurarak “devr-i sabık”ta Arazi-i Seniyye memurları tarafından zabt edilmiş olan Müntefik sancağı Hay kazası dahilindeki “Marabi” ve “Marian” isimleriyle anılan arazilerin kendisine iade edilmesini istemişti⁴¹⁷. Meselenin Basra vilayetine havale edilmesi üzerine⁴¹⁸, dönemin Basra valisi Süleyman Nazif Bey merkezi konu hakkında bilgilendirmişti. Süleyman Nazif Bey, söz konusu arazi hakkında Süleyman es-Sadun'un Hay kazası bidayet mahkemesine başvurduğunu ve cereyan eden muhakeme neticesinde Süleyman'ın haksız olduğuna karar verildiğini ifade etmişti. Nitekim mahkeme kararına göre “Marabi” ve “Marian” arazileri, miri araziden olup 20 seneden fazla bir zaman Hazine-i Hassa tasarrufunda bulunduktan sonra Maliye Nezareti'ne devredilmişti⁴¹⁹.

Süleyman es-Sadun hakkında hükümete intikal eden bir diğeri sorun da gene Hay kazası dahilinde bulunan Süleymaniye veya el-Cezire olarak adlandırılan arazi nedeniyle yaşanmıştı. Süleyman es-Sadun'un ölümünü müteakib vereseleri Ekim 1911 tarihinde mahkemeye başvurmuş ve kendilerine ait olan bu arazinin büyük bir kısmının “devr-i sabık”ta hükümet tarafından zabt edilmiş olduğunu iddia etmişlerdi⁴²⁰. Bunun üzerine bölgede yapılan incelemeler neticesinde Saduni Süleyman Bey'in imar etmemesi nedeniyle 40.000 dönümlük bu arazinin 25 seneden beri Dicle Emlak-i Emiriye şubesi tarafından idare edildiği anlaşılmıştı⁴²¹.

Bu gelişmeler akabinde Süleyman es-Sadun vereseleri Süleymaniye arazisini aynı ay içerisinde Basra mebusu Abdülvahab Paşa el-Kartas'a satmışlardı. Alım-satım işlemleri esnasında kendisine sened-i hakani verilmeyen Abdülvahab Paşa da, Dahiliye Nezareti'ne başvurmuş ve toplamda 45 hissedenden ibaret olan Süleymaniye arazisinin 9 hissesinin kendisine

⁴¹⁵ Aynı vesika, Lef 16.

⁴¹⁶ Aynı vesika, Lef 15.

⁴¹⁷ BOA, HR.TO 400-44; BOA, HR.TO 400-66; BOA, DH.MUI 27-1—36, Lef 2-3.

⁴¹⁸ BOA, DH.MUI 27-1—36, Lef 1.

⁴¹⁹ Aynı vesika, Lef 4.

⁴²⁰ BOA, DH.H 17-14, Lef 2.

⁴²¹ Aynı vesika, Lef 5.

satılmış olduğuna dikkat çekerek kendisine bu kısım için Sened-i Hakani verilmesini talep etmişti⁴²². Defter-i Hakani Nezareti ise cevap olarak bu arazi hakkında Süleyman es-Sadun vereseleri ile hükümet arasında devam etmekte olan davayı hatırlatmış ve Basra mebusundan davanın neticelenmesini beklemesini istemişti⁴²³. Nitekim Süleymaniye arazisinin bir kısmı Süleyman es-Sadun vereseleri, diğer kısmı ise Emlak-i Müdevvere'nin elinde bulunmaktaydı. Abdülvahab Paşa'nın sened-i hakani talep etme konusundaki ısrarlı tutumunu sürdürmesi neticesinde Defter-i Hakani Nezareti, Süleymaniye arazisinin Emlak-i Müdevvere elinde bulunan kısmı için kendisine sened verilmesi fikrini ortaya atmışsa da, Abdülvahab Paşa bunu kabul etmemiş ve arazinin tümü için sened verilmesini istemişti⁴²⁴. Abdülvahab Paşa'nın ısrarlı taleplerine rağmen 1914 senesine gelindiğinde meselenin çözümünde hiçbir aşama kaydedilememişti. Abdülvahab Paşa'nın Temmuz 1914 tarihinde merkeze bir telgraf daha göndermiş ve alım-satım muamelesinin ertelenmesinden şikayet etmişti⁴²⁵. Bununla eşzamanlı olarak Süleyman es-Sadun'un vereseleri de merkeze Abdülvahab Paşa'nın telgrafı ile aynı mealde bir şikayet telgrafı göndermişlerdi⁴²⁶. Hükümetin cevabı ise bu defa hayli sert olmuş ve Süleymaniye arazisinin 30 seneye yakın zamandır tartışmasız bir biçimde hazine tarafından tasarruf edildiğini Basra mebusuna hatırlatılarak bu arazi üzerinde mülkiyet iddia etmeye kimsenin hakkı kalmadığı vurgulanmıştı. Abdülvahab Paşa'ya ayrıca Süleymaniye arazisine dair bir iddiası varsa, bu konuda mahkemeye müracaat etme konusunda özgür olduğu da hatırlatılmış ve meseleye hükümet açısından son verilmişti⁴²⁷.

4.3. Sonuç

Bu çalışmada ortaya koyulan veriler 1908-1914 tarihleri arasındaki zaman diliminde Basra vilayetinin hem kuzey hem de güney bölgelerine bakıldığında, her ne kadar mülkiyet yapısı ve ilişkileri farklı da olsa, siyasal güce sahipliğin toprak aidiyeti ile örtüştüğünü ve bundan beslendiğini ortaya koymaktadır. Nitekim genel yapıya bakıldığında Basra vilayeti dahilinde toprak mülkiyetini veya en azından işleme hakkını elinde tutan kesimin yerel eşraf, büyük aşiret şeyhleri ve yerel liderler olduğu bir yapıdan bahsetmek mümkündür. Bu yapı, toprak mülkiyetini ve işleyişini elinde tutan kesimin, toprak vasıtasıyla siyasal güçlerini

⁴²² BOA, *DH.İD* 135-1—1, Lef 1.

⁴²³ *Aynı vesika*, Lef 4.

⁴²⁴ BOA, *DH.İD* 135-2—5, Lef 4.

⁴²⁵ BOA, *DH.H* 17-41, Lef 7.

⁴²⁶ *Aynı vesika*, Lef 4.

⁴²⁷ *Aynı vesika*, Lef 2.

kuvvetlendirmelerine ve pekiştirmelerine sebep olduğu gibi, söz konusu kesim ayrıca siyasal nüfuzlarını kullanarak ellerinde bulunan toprak aidiyetini de genişletmekteydi. Bu şekilde Basra vilayetinde siyasal ve ekonomik gücün birbirini tetikleyen ve güçlendiren birer unsur olarak ortaya çıktığını iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Çoğu Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda ait olduğu bölgeyi temsil eden toprak sahibi yerel eşraf ve aşiret reisleri, ellerindeki siyasal gücü kullanarak kimi zaman arazilerini hükümet aleyhine dahi genişletmişlerdir. Toprak sahipliğinin siyasi güçle olan yakından ilişkisi eşrafı toprak mülkiyetini genişletmeye sevk etmiş, bu da bahsi geçen dönemde Basra vilayeti dahilinde özellikle nüfuzlu şahıslar arasında bir çok arazi ihtilafı yaşanmasına sebep olmuştur. Ayrıca bölgede toprak sahibi bulunan kimi yerel eşraf, Muhammara ve Kuveyt örneklerinde görüldüğü gibi İngiltere gibi dış güçlerle işbirliği halinde Basra vilayetindeki toprak mülkiyetlerini genişletme girişiminde dahi bulunmaktaydı. Bu durum ise zaman zaman aslında içsel bir mesele olan toprak mülkiyeti ihtilaflarının uluslararası bir sorun haline almasına neden olmuştur.

İncelenen tarihte Basra vilayeti dahilinde izlenen toprak politikasının ana hedefine bakıldığında, bu amacın bir önceki dönemle paralel bir şekilde bölgeden elde edilecek varidatı arttırmak üzerine kurgulanmış olduğunu söylemek mümkündür. Fakat bu uygulaması zor hedefi tutturmaya çalışırken dönemin hükümetleri hazinenin menfaatleri ile mahalli asayişin temini ve idamesi ikilemi arasında kalmışlardır. Nitekim Basra vilayetinin sosyo-ekonomik yapısı, uygulanan yanlış politikalarla da birleşince aynı anda yerel asayişi sağlamak ve hazinenin çıkarlarını korumak neredeyse imkan dışı bir hale gelmiştir. Bunun yanı sıra bölgedeki varidat da, yaşanan uluslararası siyasi olayların da etkisiyle azalan emniyet ve artan asayişsizlik nedeniyle beklendiği üzere bir artış değil, aksine azalma eğilimi göstermiştir.

Basra vilayetine bağlı mukataalardan elde edilecek varidat, hükümet tarafından bu şekilde algılanmakla birlikte mesele aşiretlere farklı bir biçimde yansımaktaydı. Aşiretler açısından yaşanan ana problem mukataa bedellerinin gerçek fiyatının çok üzerinde seyretmesiydi. Bu durum aşiretlerin mukataa bedellerini tamı tamına ödeyememesine yol açmakta, bunun sonucunda ise hükümet varidatı toplamak amacıyla ya aşiretler üzerine askeri operasyon düzenlemekte ya da borçları sonradan ödemek üzere ertelemekteydi⁴²⁸. Üstelik bu durum vergi sisteminin Basra vilayetinde adil uygulanmasına da bir engel olarak ortaya çıkmaktaydı. Nitekim vergiler şehirlere yakın bölgelerde sakin olan aşiretlerden düzenli olarak toplanabilmişken, Ammare ve Müntefik gibi kırsal kesimde yaşayan büyük aşiret

⁴²⁸ Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.130.

konfederasyonlarından vergiler ancak düzenlenen askeri operasyonlar neticesinde toplanabilmiş ve hatta çoğu zaman başarısız askeri operasyonlar sonucunda bu meblağ elde edilememiştir.

II. Abdülhamid Hazine-i Hassa'ya ait olan toprakları aşiret reislerine iltizam ederek, hem yerel memurları hala bu toprakları kendi malları olarak gören yarı göçebe aşiretlerin açabileceği güvenlik sorunlarından kurtarmayı, hem de başka türlü güvenlik ağları yaratarak “meşihat usulünü” zayıflatmayı amaçlamıştı⁴²⁹. Bununla birlikte söz konusu sistem aşiretlerin devlete “itaatkar” veya “asi” aşiretler olarak nitelenmesine ve mukataaların bu kıstas göz önünde bulundurularak iltizam edilmesi şeklinde evrilmişti. Böylece büyük ölçekli bu mukataaların ihalesi dönemin konjonktürüne göre değişebilen, son derece muğlak bir itaat ilişkisine bağlanmıştı. Nitekim devlet elinde bir itaat aracı halini olan bu sisteme göre bir sene devlete “itaatkar” olan bir aşiret, bölgenin değişen siyasal havası içerisinde bir sonraki sene “asi” olabiliyordu⁴³⁰. Aşiretleri devlet nazarında ötekileştiren ve ayrıştıran bu sistem II. Meşrutiyet döneminde de Hazine-i Hassa'ya ait olan toprakların Hazine-i Maliye'ye intikal etmesine rağmen devam etmiştir. Bununla birlikte 1909 sonrası dönemde Midhat Paşa'dan alınan ilhamla Hazine-i Hassa'ya ait toprakların parçalanarak ahalinin topraklandırılmasına yönelik tasarı, “meşihat usulünü” çürütmeye odaklı olarak uygulamaya konulmuştur.

Gerçekten de İttihat ve Terakki hükümetleri, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin hemen ardından Basra vilayetinin kuzey kesiminde geniş çaplı bir toprak reformuna gidilmesini kararlaştırmışlardı. Bu reform çerçevesinde ahalinin topraklandırılması ve böylece halk ile işlediği toprak arasında ilişki kurularak bu kesimin devletle aracısız, direk ilişkiye girmesi amaçlanmıştı. Bu şekilde Irak bölgesinde aşiretler de iskan edilmiş ve yerleşik hayata geçirilmiş olacaktı. Fakat planlanan reformun tam anlamıyla uygulanmasının geniş bir zamana muhtaç olması nedeniyle hükümetler bir yandan “devr-i sabık” dönemindeki iltizam ve ihale mekanizmasını işletmeyi, bu geçen sürede ise yavaş yavaş yeni reforma ahalinin adapte edilmesini planlamışlardı⁴³¹. Bu durum ise bir yandan yeni bir sisteme hazırlanırken

⁴²⁹ Owen, *a.g.e.*, s.281.

⁴³⁰ Aslında Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu “isyankar”-“itaatkar” aşiretler ayrımının altında, genel anlamda uygulandığı şekliyle iltizam sisteminin devam ettirilmesi yatmaktaydı. Nitekim genel olarak tarif edildiği şekliyle iltizam sisteminde, mültezimin işlediği toprak karşılığında devlete asker gönderme mecburiyeti bulunmaktaydı. Bu durum Irak örneğinde ise mukataa ihalelerinin devlete itaatkar aşiretlere verilmesiyle gayr-ı resmi olarak devam ettirilmiştir. Nitekim bu dönemde ihaleler çoğu zaman devlete isyan eden aşiretlere karşı, devletle birlikte yer alan itaatkar aşiretlerin kazanmasıyla son bulmaktaydı.

⁴³¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden Ahmed Rıza Bey bu durumu hatıralarında şu şekilde dile getirmiştir: “... *biz milleti şayan-ı hümet bir kadın gibi nazik zannettik, kırılmasın, üzülmesin dedik. Tedricen ıslahata karar verdik, gücendirmekten korktuk. Bunlarsa ıslahatın teahhuruna sebep oldu. İttihad ve Terakki kendisini sevdiremedi*”. “İlk Meclis-i Mebusan reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları: İttihad ve Terakki Fırkasının Çökmesinde Rol Oynayan Sebepler”, *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1960, s.2.

diğer yandan eski sistemin devam ettirilmeye çalışması gibi bir paradoksu beraberinde getirmiş ve hem bölgede aşiretler arasındaki dengeleri olumsuz etkilemiş, hem de bölgeye gönderilen bürokratlar arasında bu konuyla ilgili sık sık anlaşmazlıkların ve gerginliklerin yaşanmasına neden olmuştu. Nitekim İttihat ve Terakki hükümetlerinin bu planları I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle yarıda kalmış ve başarıya ulaşamamıştır⁴³².

İttihat ve Terakki yönetimlerinin Basra vilayetinin kuzey kesiminde toprak reformu düşünceleri, bu dönemde mukataa mültezimleri olan aşiret reislerine karşı izlenen politikayı da etkilemiş ve toprak reformunu gerçekleştirme adına uygulanan önlemler neticesinde bölgede asayişin sürekli kesintiye uğradığı bir yapı meydana çıkmıştı. Zira hükümet toprak reformunu uygulamak adına bölgede devlete karşı sürekli isyan eden aşiret reislerini önce askeri operasyonlar neticesinde İran'a sürmüş fakat daha sonra bu aşiret reislerinin İran'dan organize ettikleri isyan hareketleri ile başa çıkamayınca, bu şahısları affederek yeniden bölgede mukataa mültezimi olarak yerleşmelerine izin vermmek mecburiyetinde kalmıştı.

Dönemin hükümetlerinin planlamasını yapmadan almış oldukları ve isyankar aşiretlere karşı uygulamaya çalıştıkları sürgün ve akabinde gelen af kararları ise sonuçları itibariyle hem "itaatkar" hem de "isyankar" aşiretler açısından hayal kırıklığı yaratmıştır. Nitekim af süreci daha önce bu isyankar aşiret reislerine karşı devletle birlikte savaşarak, sonradan İran'a sürgünleri akabinde bu şahısların mukataalarına yerleştirilmiş olan "itaatkar" aşiret reislerinin hem affedilen "isyankar" aşiret reisleriyle yeniden mücadeleye girişmelerine, hem de devletten yabancılaşmalarına neden olmuştur. Geri dönüş süreci "isyankar" aşiret reisleri açısından da son derece sancılı olmuştur. Nitekim İran'a kaçmak zorunda kalan bu şahıslar, haklarında af kararı verilip Irak topraklarına geri döndüklerinde eskiden yerleşik oldukları mukataaların başkalarına ihale edilmiş olduğu gerçeğiyle karşılaşmışlardır. Bu durum ise affa mazhar olup bölgeye dönen aşiretlerin işsiz kalmasına, geçim sıkıntısına düşmesine ve hükümete bir kat daha yabancılaşarak yeniden isyan etmelerine neden olmuştur. Bu noktadan bakıldığında "isyankar" aşiret reislerinin affı, hem bu şahıslar hem de "itaatkar" aşiretler üzerinde bıraktığı etkiler itibariyle tam bir başarısızlık olmuş ve Osmanlı hükümetlerinin izledikleri bu politika her iki kesimi devlete yakınlaştırmaktan ve kucaklamaktan ziyade tüm tarafları kendinden uzaklaştırmakla son bulmuştu. Bunun yanı sıra İttihat ve Terakki

⁴³² İttihat ve Terakki Cemiyeti şüphesiz uzun yıllar iktidarda kalacağını ummaktaydı. Fakat ard arda gelen savaşlar ve isyanlar ve bunların hemen ardından patlak veren I. Dünya Savaşı bu dönem hükümetlerinin diğer meselelerde olduğu gibi toprak reformu meselesinde de girişimlerinin yarı kalmasına neden olmuştu. Ahmed Rıza Bey, İttihat ve Terakki'nin bu durumu çok güzel cümlelerle özetlemiştir: "... siyaset âleminde üç beş senenin ne ehemmiyeti olabilir? İttihad ve Terakki üç beş sene ancak yaşayabildi. Trablus vakası, Kosova ihtilâli, Havran isyanı, Balkan muharebesi, nihayet büyük muharebe gibi vakaların zuhuru İttihad ve Terakkinin kolunu, kanadını kırdı". Aynı makale, s.2.

hükümetleri tarafından bölgede uygulanmak istenen toprak reformu girişimi başarısızlığa uğramasının yanı sıra bölgedeki aşiretler arasındaki düşmanlığı da kötüleyerek asayişin bir kat daha bozulmasına zemin hazırlamıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BASRA VİLAYETİ'NDE BİR ASAYİŞ SORUNU OLARAK AŞİRETLER

Basra vilayetindeki aşiretlerin ana geçim kaynağını tarım oluşturmaktaydı. Bu aşiretler, bölgedeki nehirler vasıtasıyla sulanan geniş ölçekli ve son derece verimli arazilerde hurma ağaçları dikerek veya çeşitli hububatlar ekerek geçimlerini sağlamaktaydı. Bu son derece verimli araziler, aşiretlerin geçimini sağlayan bir “ekmek kapısı” olduğu gibi aynı zamanda bu aşiretler arasında sıklıkla büyük savaşlara neden olan bir ayrışma faktörü olarak da ortaya çıkmaktaydı. Nitekim bölge aşiretleri, devlete vergi vermemek veya diğerinden “bir karış toprak almak için” her sene halktan binlercesinin kanını dökmekteydi¹. Aslında aşiretler arasında araziye dayalı savaşların yaşanmasının altında yatan ana neden bölgedeki arazilerin kısıtlı, fakat buna talip olanların ise çok sayıda olmasıydı. Özellikle meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde mukataa iltizamlarının bedeli iki misli artmış ve bu ihalelere yalnızca aşiret şeyhleri değil şehir merkezlerinde yaşayan tüccarlar da talep göstermeye başlamıştı. Bu durum ise zaten fiyatın da artmasıyla birlikte bir yandan şeyhlerin zenginleşmek yerine kefillere borçlanmasına ve yoksullaşmasına neden olmuş, diğer yandan ise mukataa ihalelerinin ekonomik bir getiri alanı olmasını beraberinde getirerek bu ihalelere yerel tüccarların talebini de arttırarak şeyhlerin durumunu daha da sıkıntılı bir hale getirmişti. Bu durum, bu anlamda aşiret bağları zaten zayıflamış olan Müntefik’in yanı sıra meşrutiyet sonrası Ammara’de de yaygınlaşmaya başlamıştı².

Bölgedeki su kaynaklarının paylaşımı da aşiretler arasındaki çarpışmaların bir diğer nedenini oluşturmaktaydı³. Nitekim hububat gibi kışlık ürünlerin ana geçim kaynağı olduğu bölgelerde, su kaynaklarına ulaşımın kolaylaşması aşiretler arasındaki bağım çözülmesine yol açmıştı. Buna karşılık Basra vilayetinin kuzey kesiminde olduğu gibi ana geçim kaynağını

¹ BOA, *DH.İD* 130-4, Lef 48; Haider, *a.g.t.*, s.238.

² BOA, *DH.İD* 98-34, Lef 6.

³ “Administration Report for the Nasiriyah District”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.3, s.131.

pirinç gibi yazlık ürünlerin oluşturduğu bölgelerde suya erişimde yaşanan problemler aşiretler arasındaki çözülme sürecinin tamamlanamamasına ve bu şekilde aşiretler arasında daha sık ve büyük çapta çarpışmaların yaşanmasına yol açmıştı⁴.

Aşiretler arasında yaşanan düşmanlık yalnızca arazi meselesi ile de sınırlı değildi. Zira bölgedeki aşiretlerin neredeyse beşte dördü Şii mezhebine mensup olup kendi mezheplerinden olmayan Arapları düşman olarak görmekteydiler⁵. Bunun ana nedeni ise aşiretlerin içerisinde bulunduğu cehaletti. Nitekim aşiret şeyhleri ve mensupları arasında mektep ve medresenin mevcudiyeti tahayyül dahi edilemez bir durumdaydı. Dini akidelerini öğrenecekleri kimse de mevcut olmadığından, bunların bir çoğu İranlı Şii ulemaların etkisinde kalarak Caferi mezhebine dönmüşlerdi⁶.

Aşiretler arasında geçerli olan “urban hukuku” ise bu savaşları güçlendirici bir unsur olarak ortaya çıkmaktaydı. Nitekim aşiretler arasında hakim adetlere göre öldürülen şahsın kan borcu aşiret mensupları tarafından paylaşılmakta, bu da katilin şahsına bu borçtan çok az bir meblağ düşmesine yol açarak savaşların aşiretler arasında son derece basit ve alelade bir olay haline dönüşmesine zemin hazırlamaktaydı⁷. Basra vilayetinde hakim olan bu savaş kültürüne rağmen bu aşiretler birleşerek devlete karşı bir güç oluşturmayı hiçbir zaman başaramamışlardır. Bu durumun ana nedeni ise kuşkusuz aşiretlerin içerisinde buldukları cehalet ve eğitimsizlikti. Nitekim sürekli devlete karşı isyan eden silahlı aşiretler, bir türlü bir araya gelerek devlete karşı toptan bir başkaldırıya geçememişlerdi.

Aşiretler tarafından sürekli devlete karşı isyan edilmesi aslında bölge aşiretleri arasında devlete duyulan yabancılaşma ile yakından ilişkiliydi. Nitekim bölgedeki aşiret mücadelelerinde hükümetin uygulamaya muktedir olabildiği tedbir, iki tarafın şeyhlerini bir araya getirerek aşiret kaidelerine göre aralarını bulmaktan ibaretti. Devletin bu, şeyhlere dayalı önlem anlayışı ise aşirete mensup ahalinin “zalim” şeyhler elinde oyuncak olması sonucunu doğurmaktaydı. Hükümet ahaliyi himaye edip haklarını koruyarak mevcudiyetini hissettiremediği için bölge halkı da mallarını, kendilerinin ve ailelerinin canlarını hasımlarının taarruzundan korumak adına ya kendi silahlarına sarılmakta ya da savunma için bir birliktelik oluşturmak adına şeyhlerin emirlerine itaate mecbur kalmaktaydı. Bu durum ise halkla devlet arasında bir yabancılaşmaya yol açmaktaydı⁸.

⁴ Haider, *a.g.t.*, ss.233-234.

⁵ BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 6. Şube (DH.EUM.6.Şb)* 5-15, Lef 2.

⁶ BOA, *DH.MUI* 4-6—26, Lef 2.

⁷ BOA, *A.VRK* 720-64, Lef 1.

⁸ BOA, *DH.MUI* 4-6—26, Lef 2.

Bunun yanı sıra aşiretlerin ne göçebe, ne de kasabalarda ticaretle uğraşan yerleşik kesimi devlete karşı en ufak bir sadakat beslemedikleri gibi⁹ bir kısmı “hâlâ hükûmet-i Osmâniye'nin ne demek olduğunu” dahi bilmemekteydi¹⁰. Basra ve Bağdad'ın İngilizler tarafından işgali akabinde merkeze bu konuda bir rapor gönderen dönemin Bağdad mıntika müfettişi bu yabancılaşmanın nedenlerini şu çarpıcı cümlelerle ifade etmişti:

“Bu kıt'ayı şimdiye kadar tanıyamadığımız gibi uzaklığı münasebetiyle pek az kimseler buralara gelmeye iltifat edebilmiş(tir). ... (Bölge halkı) memleketlerinin gerek çöl ve gerek kasabasında Türk ve Osmanlı görmemiştir... Hükûmetimiz adetâ bir müstemleke gibi buralara birer vali göndermekle mâlik-i sâhibi olduğunu izhâr etmiş ise de ne idâreten ne de iktisâden milletin rûhuna hâkim olamadığından devr-i fetihden beri gelen birkaç vali ve kumandan istisnâ edilirse diğerleri hep mahalın cereyânına kapılarak hiçbir mevcudiyet gösterememiş olduğuna bugünkü vaziyetimiz kadar zengin bir şâhid olamaz”¹¹.

Gerçekten de Basra vilayetinde yaşayan aşiret mensuplarının bölgede gördüğü yegane Osmanlı, üzerlerine sevk edilen askerlerdi. Haziran-Temmuz 1909 tarihlerinde bölgede araştırmalarda bulunmuş olan Bağdad vali muavini Mümtaz Bey, devletin bu konuda o döneme değin izlemiş olduğu politikayı şu ifadelerle eleştirmişti:

“...Hükûmet bilhâssa 'aşa'ire karşı vazifesini kat'iyen îfa etmemiş ve tanımamıştır. Yalnız tekâlif-i emîriyeyi tahsil için toplar tüfenklerle mücehhez olarak ara sıra sevk olunan kuvve-i 'askeriye ile mevcudiyetini ihsâs etmektedir”¹².

Basra vilayetinde aşiretler ile hükümet arasındaki yabancılaşmanın nedenlerinden bir diğeri ise bunların askerlikten korkuyor olması ve askerlik yapmamak adına devletle ilişkide bulunmaktan kaçınmasıydı. Bu konuda 1911 tarihinde merkeze bir rapor gönderen dönemin valisi Hasan Rıza Paşa, aşiretlere 15-20 senelik bir dönem için askerlikten muafiyet getirildiği takdirde bu kesimle devletin ilişki tesis etmesinin son derece kolaylaşacağını yazmıştı¹³.

5.1. Ammare'de Devlet Nüfuzunu Tesis Etmek: 1325 “Te'dibatı”

Meşrutiyetin yeniden ilanı imparatorluğun her yerinde olduğu gibi Basra vilayetinde de otorite boşluğunu beraberinde getirmişti. Bölgede yaşanan bu durum ise zaten bir önceki dönemden de miras kalan asayiş sorununun, en azından meşrutiyetin ilanını müteakib birkaç

⁹ BOA, DH.EUM.6.Şb 5-15, Lef 2.

¹⁰ Aynı vesika, Lef 3.

¹¹ Aynı vesika, Lef 3.

¹² BOA, DH.MUI 4-6—26, Lef 2.

¹³ BOA, DH.İD 98-34, Lef 6.

sene için, artarak devam etmesine neden olmuştu. Basra vilayeti dahilinde asayiş sorununun en çok hissedildiği bölgelerden biri ise kuşkusuz Ammare sancağı olmuştur. Zira Ammare’de meydana gelen mukataa paylaşımına yönelik anlaşmazlıklar bölgede asayişin sekteye uğramasına neden olmaktaydı. Bunun yanı sıra ittifak halinde hareket eden Albu Muhammed aşireti reisleri Falih ve Abdülkerim es-Sayhud ile Beni Lam aşireti reisi Gazban’ın faaliyetleri ve Dicle nehri üzerinde nakliyat yapan vapurlara gerçekleştirdikleri yağma ve saldırılar da meşrutiyet hükümetlerinin başını ağrıtan yegane sorun olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim bu saldırıların yalnızca yerel vapurlara değil İngiliz ve Alman menşeli gemilere de yöneltiliyor olması, meselenin bir anda uluslararası bir hal almasına neden olmakta ve muhatap devletlerin hükümet nezdinde girişimlerini ve baskılarını arttırmaları sonucunu doğurmaktaydı.

Meşrutiyetin Temmuz 1908’de yeniden ilanının hemen akabinde Ağustos ayında Ammare sancağında Beni Lam ve Albu Muhammed aşiretlerinin isyan girişimi patlak vermişti. Yeni vilayet yönetimi, Beni Lam aşireti reisi Gazban’ı, iltizamını elinde bulundurduğu Kemit ve Ale’l-Garbi mukataalarından çıkarmak istemiş ve bu bağlamda Gazban ile kardeşi Fahd arasındaki mücadelede de Fahd’ı desteklemişti¹⁴. Bu gelişme ile eş zamanlı olarak Mecer-i Kebir mukataasının iltizamını elinde bulduran Albu Muhammed aşireti reisi Sayhud el-Menşed’in ölümü üzerine şeyhin oğullarından Abdülkerim, vilayetten bu mukataanın iltizamının kendisine devredilmesini istemişti. Vali önce Abdülkerim’in bu önerisine sıcak yaklaşmışsa da sonra fikrini değiştirerek bu mukataanın başkasına ihalesine karar vermişti. Ayrıca Sayhud el-Menşed’in diğer oğlu ve Abdülkerim’in kardeşi Falih’in iltizamında bulunan Kesre ve Hafire mukataalarının da iltizam süresi sona ermiş ve yenilenen ihalenin Falih’ten başkasına verilmesi gündeme gelmişti¹⁵. Bu olaylar neticesinde zaten Temmuz 1908’in öncesinde ittifak yapmış olan Gazban el-Buneyye ile Sayhud ailesi, meşrutiyet devrinde de yine birlikte hareket ederek devlete karşı isyan etmiş ve Dicle üzerinde nehir trafiğini kesintiye uğratmıştı¹⁶.

¹⁴ Nitekim hükümet Fahd’ı korumak amacıyla uzun müddet Ale’l-Garbi mukataasında asker bulundurmıştı. BOA, *DH.MKT* 2673-5, Lef 2; BOA, *DH.MKT* 2646-81, Lef 1-2. Bu olaylar esnasında Gazban’la arası bozuk olan Muhammara Şeyh’i Hazal Han da Fahd’ı desteklemiş ve bu da olayların büyümesine neden olmuştu. TNA, *FO* 424-219, no.55, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey; TNA, *FO* 424-219, no.74, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey; TNA, *FO* 424-219, no.74, Consul Crow to Sir G. Lowther. Fahd ve Gazban arasındaki hakimiyet mücadelesi İstanbul basınına dahi yansımıştı. BOA, *DH.MKT* 1298-19, Lef 1.

¹⁵ Aslında sırf Falih es-Sayhud’un bu hareketleri nedeniyle dahi Hıta-ı Irakiye Heyet-i Islahiye başkanı Nazım Paşa, bölgedeki askeri kuvvetlerin güçlendirilerek buraya bir operasyon yapılmasını talep etmişti. BOA, *DH.MKT* 2626-7, Lef 3. Ayrıca Ale’l-Garbi mültezimi Fahd el-Gazban ve kefilisi Emin el-Mustafa da hükümetin Beni Lam aşireti reisi Gazban’a karşı daha sert önlemler alması gerektiğini savunmaktaydı. BOA, *DH.MKT* 2646-81, Lef 1-2 ve 6; BOA, *DH.MKT* 2639-53, Lef 1.

¹⁶ TNA, *FO* 424-219, no.74, Consul Crow to Sir G. Lowther.

Nehir trafiğinin kesintiye uğraması ile birlikte bu esnada Bağdad-Basra seferini yapmakta olan Lynch Kumpanyasına ait Halife vapuru Kutü'l-Ammare'de mahsur kalmış ve Bağdad vilayeti tarafından güvenlik sağlanana kadar vapurun buradan hareket etmemesi istenmişti¹⁷. Kısa bir zaman sonra olayların yatışması üzerine ise Halife vapuru Ağustos ortasında Basra'ya herhangi bir saldırıya uğramadan ulaşmayı başarmıştı¹⁸.

Ammare livası aşiretlerinin eşkıyalık faaliyetlerinden etkilenen yalnızca İngiliz şirketleri de değildi. Nitekim Gazban ve Sayhud kardeşler tarafından nehir ulaşımının kesintiye uğradığı esnada Abbas isimli yelkenli bir gemi ile Basra'dan Bağdad'a nakledilmekte olan ve Alman Berg Putmann Şirketi'ne ait 1.500 kasa petrol gazı da Ammare civarında Gazban ve adamları tarafından saldırıya uğramış ve 1664 Mecidiye kıymetindeki 833 sandık petrol gasp edilmişti. Bu gelişme üzerine Berg Putmann şirketi Ekim 1908'de, gaspçıların yakalanması ve çalınan mallarının geri alınması hakkında Basra vilayetine müracaat etmiş fakat bir netice alamamıştı¹⁹.

Gazban ve Sayhud kardeşler Alman şirketine yönelik gerçekleştirilen taarruz akabinde, bu defa da Ocak 1909 tarihinde yerel tüccarlar tarafından işletilen ticari gemilere saldırıda bulunmuşlardı. Bu gelişme üzerine Basra-Bağdad bölgesinin önemli tüccarlarından Hızırzade Kasım önderliğinde Abdülvahhab ve Abdülcabbar el-Hızırı başta olmak üzere çok sayıda tüccar, seyyid ve Musevi ismin imzasını taşıyan geniş katılımlı bir telgraf Dahiliye Nezareti'ne gönderilmişti. Telgraf sahipleri, bölge nehirleri üzerinde yol kesme faaliyetlerinin çoğaldığı, ticari malların yağmalandığı ve nehirler üzerinden geçmek isteyen yerel tüccarların gemilerinden para talep edildiği yolundaki şikayetlerini belirtmiş ve bu durumun tüccarın zarar görmesine yol açtığını ifade ederek sorunun askeri önlemlerle çözülmesini talep etmişti²⁰. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Basra vilayetine gönderilmesi planlanan ganbot ve istimbotların buraya varışının hızlandırılması ve bunlar gelene kadar da nehirlerin güvenliğinin sağlanması için Bağdad vapurunun burada görevlendirilmesine karar vermişti.

Dahiliye'nin almış olduğu bu kararın üzerinden bir hafta geçmeden Basra eşrafından da konu hakkında tepkilerini dile getiren bir telgraf merkeze ulaşmıştı. Başayanzâde Salih ile Mendilzâde Yusuf ve Abdüllatif öncülüğünde çekilen ve bölgeden çeşitli müllak, tüccar ve avukatların imzasını taşıyan bu telgrafta, bölgede meydana gelen asayişsizliğin Basra valisi

¹⁷ TNA, FO 424-216, no.46, Euphrates and Tigris Steam Navigation Company to Foreign Office; TNA, FO 424-216, no.49, Sir Edward Grey to Sir G. Lowther.

¹⁸ TNA, FO 424-216, no.80, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

¹⁹ BOA, DH.MKT 2651-25, Lef 1. Alman sefaretî I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine değin sık sık Osmanlı Hariciyesi'ne bu konuda notalar vererek şikayette bulunmuş fakat ne gaspçıların yakalanması, ne malların iadesi, ne de şirketin zararının tazmini yönündeki müracaatları başarıya ulaşamamıştı. BOA, DH.H 20-4; BOA, DH.ŞFR 664-2.

²⁰ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 39.

Muharrem Bey'in iktidarsızlığından kaynaklandığı vurgulanmakta ve bölgeye faal bir vali gönderilerek sorunun çözülmesi istenmekteydi²¹. Basra eşrafının telgrafıyla paralel olarak Hızırizâde Kasım önderliğindeki grup merkeze bir telgraf daha göndermiş ve Basra eşrafiyla paralel bir şekilde Muharrem Bey'in "kudretsizliğinden" şikayet etmişti. Bağdad tüccarları Muharrem Bey'in yerine Yusuf Paşa veya başka faal ve muktedir bir şahsın tayin edilmesini talep etmekteydi²².

Bu şikayetler üzerine Basra valisi Muharrem Bey Şubat 1909'da merkeze isyancı aşiretler konusunda alınması gereken önlemleri içeren bir tavsiye yazısı göndermişti. Muharrem Bey, bölgede konuşlanmış olan askeri birliklerin sayısının azlığından şikayet etmiş ve hem bu sayının çoğaltılmasını, hem de askeri kuvvetlerin niteliğinin artırılması amacıyla teçhizat ve mühimmatların mükemmel hale getirilmesini istemişti. Basra valisine göre bu talepler karşılandığı takdirde muktedir kumandanların elinde bu kuvvet Ammare ve Müntefik livalarının asayişini az bir zaman zarfında düzene sokabilirdi²³. Fakat Basra valisi Muharrem Bey, bu taleplerine merkezden olumlu yanıt alamamıştı. Nitekim Irak'tan sorumlu olan 6. Ordunun asker sayısı hal-i hazırda karışıklık içerisinde bulunan Necid, Ammare ve Müntefik sancaklarına eşzamanlı olarak operasyon düzenlemeye yeterli olmadığı gibi devletin içerisinde bulunduğu mali durum da buna el vermemekteydi. Dahiliye Nezareti bu nedenle vilayete ancak Necid'deki askeri operasyonun sona ermesi akabinde sırayla Ammare ve Müntefik sancaklarına hareket düzenlenmesinin mümkün olabileceğini bildirmişti²⁴.

Merkezden aldığı olumsuz cevaba rağmen Basra valisi Muharrem Bey, Ammare'de askeri operasyon yapılması talebinde ısrarcı davranmıştı. Basra valisi, Sayhud kardeşler arasında babalarının ölümü akabinde ortaya çıkan miras kavgasının²⁵ Ammare'de asayiş düzene sokmak için ideal bir dönem yarattığına vurgu yapmış ve burada gerçekleştirilecek başarılı bir askeri operasyonun diğer asi bölge aşiretlerine de örnek olacağını savunmuştu²⁶. Muharrem Bey ayrıca bölgedeki "itaatkar" aşiretlerin, olası bir askeri operasyonda isyancı aşiretlere karşı devletle ittifak yapabileceğini de ifade etmişti²⁷.

²¹ Aynı vesika, Lef 31.

²² Aynı vesika, Lef 39.

²³ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 46.

²⁴ Aynı vesika, Lef 45.

²⁵ Nitekim Sayhud el-Menşed'in ölümü akabinde oğulları Falih ve Abdülkerim arasında miras meselesiyle ilgili bir anlaşmazlık meydana gelmişti. Bunlardan Abdülkerim es-Sayhud, Basra vilayetine başvurarak kardeşi Falih ve Beni Lam şeyhi Gazban'a karşı olası bir askeri operasyonda devletin yanında yer alacağını beyan etmişti. BOA, DH.MUI 4-6—26, Lef 2.

²⁶ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 52.

²⁷ Aynı vesika, Lef 64.

Muharrem Bey'in bu telgrafının hemen akabinde 6. Ordu kumandan vekili Muhammed Fazıl Paşa da, merkeze valinin görüşlerini destekleyen aynı mealde bir telgraf göndermiş ve Muharrem Bey'in sözünü ettiği tedbirlerin acilen alınmasını talep etmişti²⁸.

Mart ayı ortasına gelindiğinde ise Fazıl Paşa ve Muharrem Bey'in askeri operasyon konusundaki ısrarlı tavrı sönmüş ve hareketin gerçekleştirilmesi talepleri bir müddetliğine ertelenmişti. Kısa süre içerisinde gerçekleşen bu değişimin muhtemel nedeni geçen zaman zarfında Basra Kumandanlığı'na Şamil Paşa getirilmesi²⁹ ve Muharrem Bey'in sağlık sorunları nedeniyle Basra valiliği görevinden ayrılarak bu görevi vekaleten yürütmeye başlamasıydı. Üstelik sıhhati de valinin Ammare'ye bizzat gitmesine müsaade etmemişti. Bu durum üzerine Şamil Paşa ile Muharrem Bey yaptıkları görüşme akabinde operasyonun ertelenmesine ve şimdilik Basra'daki nişancı taburunun Ammare'de ikamet ettirilerek aşiretlere gözdağı verilmesine karar vermişti³⁰.

Şamil Paşa ile Muharrem Bey tarafından alınan karar üzerine Basra'daki nişancı taburu bölgeye gönderilmiş ve Bağdad ve Alus vapurları da Dicle nehri üzerinde devriye seferi yapmaya başlamıştı³¹. Fakat bu geçici önlemler soruna bir çare olmamış³² ve Lynch Kumpanyası'na ait Halife vapuru 17 Mart tarihinde Şatratü'l-Ammare'de, önce Kemit yakınlarında Beni Lam aşiretinin daha sonra³³ ise Mecer-i Sagir yakınlarında Albu Muhammed aşiretinin saldırısına uğramış³⁴ ve saldırıyı ölü ya da yaralı olmadan atlattı³⁵. Bu olaydan birkaç gün sonra bölgeye devriye yapmak üzere gönderilen Bağdad vapuru da Albu Muhammed ve Beni Lam aşiretlerinin şiddetli saldırısına hedef olmuştu. Bağdad vapuru bir çok taraftan kurşun darbesi aldığı gibi, saldırı esnasında bir çok kişi de hayatını kaybetmiş ve

²⁸ *Aynı vesika*, Lef 53.

²⁹ BOA, *BEO* 3575-268083.

³⁰ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 66. Zira Şamil Paşa aşiret reislerinin verdikleri taahhütlere güvenilmemesi gerektiği kanaatinde olmakla birlikte aynı zamanda Gazban ve Sayhud güçlerinin bu kadar cüzi bir kuvvetle bastırılmayacağını da düşünmekteydi. BOA, *DH.MUİ* 4-2—26, Lef 2.

³¹ Bağdad vapuru Kurna ile Kale Salih, Alus vapuru ise Kale Salih ile Ale'l-Garbi arasında devriye seferi yapmaktaydı. TNA, *FO* 424-219, no 78, Consul-General Ramsey to Sir G. Lowther.

³² Bağdad ve Alus vapurlarının Lynch Kumpanyası vapurlarına eskort etmesi düşünülmüştü. Fakat bu vapurların sürat kapasitesinin Lynch vapurlarına oranla düşük olması bu durumu imkan haricinde bırakmaktaydı. Bunun yanı sıra hükümete itaatkar aşiretlerin mevcudu da Lynch ve Hamidiye vapurlarını diğer aşiretlerin saldırılarından korumaya yeterli değildi. TNA, *FO* 424-219, no.58, Consul Crow to Sir G. Lowther.

³³ Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.89.

³⁴ TNA, *FO* 424-219, no.55, Consul Crow to Sir G. Lowther.

³⁵ TNA, *FO* 424-218, no.64, Euphrates and Tigris Steam Navigation Company to Foreign Office.

yaralanmıştı³⁶. Ayrıca Beni Lam ve Albu Muhammed aşiretlerinin isyanı neticesinde Ammare'deki telgraf hattı da kesintiye uğramış ve bölgenin merkezle iletişimi kopmuştu³⁷.

Yaşanan bu gelişmeler üzerine Basra valisi, Basra'da demirlemiş bulunan Kilidü'l-Bahir korvetini olay yerine göndermiş ve merkeze de bir an önce Ammare'ye yeterli miktarda asker sevkiyatı yapılmazsa telafisi mümkün olmayacak hadiseler çıkacağını arz etmişti³⁸. Aynı şekilde 6. Ordu Kumandanlığı da uygulanacak tedbirler konusunda merkeze bir yazı göndermişti. 6. Ordu Kumandanı'na göre askerin yanı sıra bölgedeki polislerin de mevcudu arttırılmalı, Şattü'l-Arap nehrinde devriye yapmak üzere iki adet süratli istimbob bölgeye gönderilmeli ve zaten sayıca yetersiz olan jandarmalar görevleri dışında kullanılmamalıydı. Ammare'de yaşanan olaylarla ilgili mahalli yetkililerden merkeze tavsiye ve taleplerin iletildiği dönemde İstanbul'daki İngiliz Sefiri Lowther da bu olaylara hükümetinin tepkisini dile getirmiş ve bu gibi saldırıların tekrarlanmaması için gerekli önlemlerin alınmasını Osmanlı hükümetinden talep etmişti³⁹.

İngiltere'den gelen bu uyarı üzerine Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından acilen Dahiliye Nezareti'ne bir yazı gönderilmiş ve Basra valisi ile 6. Ordu Kumandanı'nın ifade ettiği tedbirlerin benimsenmesi istenmişti⁴⁰. Dahiliye Nezareti ise, Sadaret'ten aldığı talimat üzerine Harbiye Nezareti'ne sert bir yazı göndermişti. Basra vilayeti için en önemli konulardan olan biri olan aşiretlerin isyanı hususunda talep edilen askerin sevk edilmemesini eleştiren nezaret, gerekli kuvvetlerin en kısa sürede gönderilmesini talep etmiş ve bu konuda bir gecikme yaşanmaması için gerekli emirlerin verilmesini istemişti⁴¹. Dahiliye Nezareti, Basra vilayeti tarafından talep edilen sevkiyatın gecikmesi durumunda isyanın yayılacağı ve önünün alınamayacağı konusunda da Harbiye'yi uyarıyordu⁴². Dahiliye, ayrıca Posta ve Telgraf Nezareti'ne de bir yazı göndererek Ammare'de kesintiye uğrayan hatların bir an önce tamir edilmesini ve bir daha telgraf iletişiminin gecikmemesi için gerekli önlemlerin alınmasını istemişti⁴³. Dahiliye, nezaretlere gönderdiği uyarılarla da yetinmemişti. Harbiye ve Bahriye

³⁶ TNA, FO 424-218, no.65, Euphrates and Tigris Steam Navigation Company to Foreign Office; TNA, FO 424-219, no.58, Consul Crow to Sir G. Lowther. Beni Lam aşireti, Lynch Kumpanyası'na ait Halife vapurunun nehirden geçişine izin vermiş ve hatta bu vapura koruma sağlamış fakat Halife'nin ardından bu bölgeden geçen Osmanlı vapuruna saldırıda bulunmuştu. TNA, FO 424-219, no.78, Consul-General Ramsay to Sir G. Lowther.

³⁷ Aynı vesika; TNA, FO 424-219, no.6, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.; BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 73.

³⁸ Aynı vesika, Lef 73.

³⁹ Aynı vesika, Lef 88; TNA, FO 424-219, no.74, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

⁴⁰ Aynı vesika, Lef 91.

⁴¹ Aynı vesika, Lef 82.

⁴² Aynı vesika, Lef 86. Dahiliye Nezareti bu talebini birkaç gün arayla iki kez daha yinelemişti. Aynı vesika, Lef 95-96.

⁴³ Aynı vesika, Lef 74. Nitekim Ammare ile Basra arasındaki telgraf hattı neredeyse her yıl ortalama iki kez kesintiye uğramakta ve bu da Osmanlı hükümetine yıllık 52.750 Franklık bir zarara yol açmaktaydı. Bu nedenle İngiliz hükümeti, Osmanlı Devleti'ne bölgeye kablosuz bir telgraf hattı döşenmesini teklif etmişti. TNA, FO

Nezaretlerinin bölgeye asker ve istibot gönderme konusunda ayak sürüdüğünden şikayetle Sadaret'e de bir yazı gönderen Dahiliye, bu konuda söz konusu nezaretlerin bir kez de Sadaret vasıtasıyla uyarılmasını istemişti⁴⁴.

Dahiliye Nezareti ile eşzamanlı olarak 6. Ordu Kumandan vekili Muhammed Fazıl Paşa da, Harbiye Nezareti'ne bölgede uygulanması gerekli önlemlerle ilgili bir rapor göndermişti. Ammare sancağında asayişin sağlanabilmesi ve kesintiye uğrayan nehir ulaşımının normalde döndürülebilmesi için Fazıl Paşa'ya göre ayrıca Alus vapurunun Ammare'den Kurna'ya, küçük Bağdad vapurunun da Ammare'den Ale'l-Garbi'ye kadar devriye faaliyetinde bulunması ve bunların içerisinde 80 mevcutlu birer askeri müfreze bulundurulması gerekmektedir. Fazıl Paşa ayrıca küçük Bağdad vapuruna iki cebel topu ilave edilmesi ve Hamidiye İdaresi'ne ait büyük Bağdad vapurunun da askeri sevkiyatta kullanılmak üzere Ammare'de bulundurulması lüzumuna dikkat çekmişti⁴⁵. Basra'dan olduğu gibi Bağdad'dan hareket eden Hamidiye ve Lynch vapurlarına da askeri müfrezelerin eşlik etmesi lüzumunu da dile getiren 6. Ordu Kumandan vekili, bölgeye Musul'dan takviye taburlar gönderilmesini talep etmişti⁴⁶.

Muhammed Fazıl Paşa'nın taleplerini değerlendiren Harbiye Nezareti, Ammare'ye Musul yerine başka bölgelerden asker sevk edilmesine karar vermişti⁴⁷. Mahalli yetkililer ayrıca Beni Lam ve Albu Muhammed aşiretlerinin mükemmel silahlarla donatılmış olduklarına⁴⁸ ve mevsim itibariyle bölgenin büyük bir bataklık haline gelmiş olduğuna da dikkat çekerek bu aşiretlerin hakkıyla "tedibi" için söz konusu önlemlerin alınmasının şart

424-219, no.101, Consul-General Ramsay to Sir G. Lowther; TNA, FO 424-219, no.10, Lieutenant-Colonel Ramsay to Sir Edward Grey ve Lieutenant-Colonel Ramsay to Board of Trade.

⁴⁴ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 92. Harbiye ve Bahriye Nezaretleri'nin yanı sıra Zabtiye Nezareti de Dahiliye'ye bir yazıyla bölgedeki polis gücünün artırılmasının mümkün olmadığını ifade etmişti. *Aynı vesika*, Lef 89-90.

⁴⁵ Nitekim alınması tavsiye edilen bu önlemler İngiltere'nin talepleri ile de uyum içerisindeydi. Zira bölgedeki İngiliz temsilcileri de küçük Bağdad ve Alus vapurlarının söz konusu güzergahlarda devriye faaliyeti yürütmesini desteklediği gibi diğerlerinden görece daha hızlı olan büyük Bağdad vapurunun da Lynch'e ait vapurları korumak üzere kullanılmasını istemekteydi. İngilizler, Basra ve Bağdad vapurlarına yerleştirilecek askeri kuvvetle, aşiretlerin inşa ettikleri kalelerin yıkılabileceğini ve yeniden bu kalelerin inşasının da bu tedbirler altında mümkün olamayacağını düşünmekteydi. TNA, FO 424-219, no.78, Consul-General Ramsay to Sir G. Lowther.

⁴⁶ BOA, *DH.EO* 547-35, Lef 1.

⁴⁷ *Aynı vesika*, Lef 4.

⁴⁸ Beni Lam aşireti, başta Martini olmak üzere son model silahlarla teçhiz edilmiş durumdaydı. "Gazetteer of Persian Gulf, Oman and Central Arabia", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.8, s.16. Nitekim ittifak halinde bulunan Albu Muhammed ve Beni Lam aşiretlerinden, Beni Lam aşireti reisi Gazban'ın maiyetinde martinilerle donatılmış 800, Gazban'ın kardeşi Falih'in emrinde aynı şekilde silahlı 1200, Gazban'ın diğer kardeşi Belasim'in maiyetinde 1000, Albu Muhammed aşireti reisi Sayhud kardeşlerin ise emrinde 1200 silahlı adam bulunmaktaydı. BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 2.

olduğunu vurgulamıştı. Fazıl Paşa bu nedenle söz konusu tedbirler için gerekli 20.000 liralık meblağın⁴⁹ bir an önce bölgeye gönderilmesini Sadaret'ten talep etmekteydi⁵⁰.

Osmanlı hükümeti içerisinde bu tedbirlerin tartışıldığı esnada İngiltere yerel ve merkezi idareleri arasında da aşiretlerin saldırılarından doğan zararların önüne ne şekilde geçilebileceğini tartışmaktaydı. Nitekim İngiliz hükümeti açısından konu; kendisi için çok önemli olan bölgedeki nehir trafiğinin aksıyor olmasının yanı sıra ve hatta bundan da öte, bölge nehirlerinde Osmanlı hükümetinin engel olamadığı yasadışı faaliyetler nedeniyle İngiliz çıkarlarının zarar görüyor olmasıydı⁵¹. İngiliz yetkililer tarafından bu konuda ortaya atılan ilk önlem tasarısı, Beni Lam aşireti reisi Gazban'ın 1907 senesindeki saldırısı esnasında Lynch Kumpanyası'na ait Blossie Lynch vapuruna verilen zararın tazmini meselesini yeniden Babıali'nin önüne sürmek ve bu şekilde bir caydırıcılık yaratmaktı⁵². Fakat yaşanan son olayda Beni Lam aşiretinin bilinçli olarak İngiliz vapurlarını koruması ve saldırının yalnızca Albu Muhammed aşireti tarafından gelmiş olması bu teklifi kısa sürede arka plana atmıştı. Nitekim İngiliz yerel yetkilileri alınacak önlemlerin yalnızca Albu Muhammed aşiretine karşı olması konusunda ittifaka varmışlardır⁵³. Sorunun çözümüne yönelik ortaya atılan önlemlerden bir diğeri, Basra valisinin ve Ammare mutasarrıfının değiştirilerek yerlerine muktedir birer zatın getirilmesi, sonuncusu ise Muhammed Fazıl Paşa'nın önlemleri ile örtüşür şekilde bölgede askeri önlemlerin arttırılmasıydı⁵⁴. İngiliz yetkililerin Muhammed Fazıl Paşa'nın önlemleri konusunda tek duydukları endişe, bu tedbirlerin nehir nakliyatına sekte vurması ihtimaliydi. Nitekim Fazıl Paşa, Dicle nehrinde işleyen vapurların Bağdad vapurunun eskortluğunda seyahat etmesi taraftarıydı. Fakat bu durum farklı günlerde farklı güzergahlarda çalışan tüm vapurların korunamaması anlamına gelmekte, bu ise Lynch ve Hamidiye Kumpanya'larının sefer sayılarını azaltarak Dicle'de haftada iki defa vapur işletebilmelerini gerekli kılmaktaydı⁵⁵.

⁴⁹ 1909 senesi devlet bütçesinde Basra vilayetine tahsis edilen meblağ, memur maaşları haricinde 33.420 liradan ibaretti. Gene aynı yıl bütçesinde Basra vilayeti jandarma giderleri için maaşlar haricinde ayrılan meblağ ise 27.649 lira olarak belirlenmişti. Bu durumda 1909 senesi vilayet ve jandarma giderleri göz önünde bulundurulduğunda, Babıali'den talep edilen bu meblağın hayli yüksek bir rakam olduğunu ifade etmek mümkündür. *Osmanlı Bütçeleri (1909-1918)*, Ankara 2000, ss.74-75 ve 112-114.

⁵⁰ BOA, *DH.MKT 2792-50*, Lef 1.

⁵¹ TNA, *FO 424-219*, no.78, Consul-General Ramsay to Sir G. Lowther.

⁵² TNA, *FO 424-218*, no.64, Euphrates and Tigris Steam Navigation Company to Foreign Office.

⁵³ TNA, *FO 424-219*, no.78, Consul-General Ramsay to Sir G. Lowther; TNA, *FO 424-219*, no.58, Consul Crow to Sir G. Lowther.

⁵⁴ TNA, *FO 424-219*, no.78, Consul-General Ramsay to Sir G. Lowther.

⁵⁵ TNA, *FO 424-219*, no.79, Vali of Bagdad to Consul-General Ramsay; TNA, *FO 424-219*, no.79, Consul-General Ramsay to Vali of Bagdad. Bu durum ise kuşkusuz Lynch Kumpanyası'nın nakletmek durumunda olduğu postalar itibariyle zorluk yaratmaktaydı. TNA, *FO 424-218*, no.74, Euphrates and Tigris Steam Navigation Company to Foreign Office.

Osmanlı hükümeti tarafından alınan önlemlere ve Dicle nehrinde işleyen vapurlara, Bağdad vapurunun eskortluk etmesine rağmen nehir üzerindeki saldırılara son verilememiştir. 3 Nisan 1909'da Basra, Hamidiye, Burhaniye ve Halife vapurları Bağdad ile Ammare arasında yaptıkları sefer esnasında Kemit yakınlarında yeniden ağır bir saldırıya maruz kalmışlardır⁵⁶. Vapurlar, ancak saldırıyı haber alan askeri birliklerin yardımıyla Ammare'ye ulaştırılabildi. Bu gelişme üzerine Hamidiye Kumpanyası'na ait Bağdad, Basra ve Alus vapurları, yaklaşık 400 kişilik bir askeri kuvvet ile buna ilaveten hükümet taraftarı aşiret reislerinden Albu Muhammed aşireti reisi Arabi ve Halife el-Vadi ve bunlara bağlı yaklaşık 1000 kişilik bir aşiret gücüyle⁵⁷ 4 Nisan günü Ammare'den yola çıkmış fakat Mecn-i Kebir ve Mecn-i Sagir yakınlarında Beni Lam aşiretinin saldırısına uğramıştır⁵⁸. Bu saldırılar esnasında Üzeyr ile Ammare arasındaki telgraf hatları koptuğu gibi Kurna ile Üzeyr arasındakiler ise ancak aralıklı olarak çalışabilir hale gelmiştir⁵⁹.

Bundan birkaç gün sonra Hamidiye İdaresi'ne ait Kazimiye vapuru da Ammare yakınlarında Albu Muhammed aşireti tarafından saldırıya uğramıştır⁶⁰. Bu son saldırı akabinde Osmanlı hükümeti bölgede sert tedbirler alınarak isyancı Albu Muhammed ve Beni Lam aşiretlerinin “tedib” edilmesine ve bu kuvvetin kumandanlığına da Ferik Yusuf Paşa'nın getirilmesine karar verilmiştir⁶¹.

Nisan ayı başında Yusuf Paşa ve beraberindeki askeri kuvvetler Rusafe vapuru ile Ammare'ye doğru yola çıkmıştır⁶². Birkaç gün içerisinde bölgeye ulaşan Yusuf Paşa,

⁵⁶ TNA, FO 424-219, no.11, Euphrates and Tigris Steam Navigation Company to Foreign Office. Saldırıda 12 kişi ölçüş 30 kişi ise yaralanmıştı. TNA, FO 424-219, no.95, Consul Crow to Sir G. Lowther.

⁵⁷ Aslında bu durum bölgede neredeyse bir kaide halini almıştı. Zira bölgede aşiret reislerinden birinin çıkarmış olduğu olay bastırılmak istendiğinde, bu aşiret reisine muhalif diğer aşiretlerin yardımına başvurulmaktaydı. Fakat bu yardım neticesinde mağlup olan taraf, diğer aşiretten öç almaya kalkışmakta, bu ise aşiretler arasında meydana gelen çatışmaların süreklilik kazanmasına yol açmaktaydı. Ayrıca hükümete ait olan “tedib” meselesinde muhalif aşiretlerden yardım istenmesi, halk katında da devletin aczi ve zaafi olarak algılanmakta ve devlete olan güveni sarsmaktaydı. BOA, DH.MKT 2791-16, Lef 1.

⁵⁸ Osmanlı güçleri ile muhalif aşiretler arasındaki çarpışmanın ayrıntıları için bkz. BOA, DH.MKT 2797-6, Lef 1-2. Beni Lam aşiretinden oluşan 4000 kişilik grup ile askerler ve hükümete bağlı güçler arasında çıkan olaylarda bir çok kişi yaralanmış ve Arabi ve Halife el-Vadi'ye bağlı güçler Osmanlı askerlerine beklenildiği ölçüde destek alamamışlardır. TNA, FO 424-219, no.95, Consul Crow to Sir G. Lowther. Osmanlı kaynakları ise muhalif aşiretlerin gücünü 8.000 kişi olarak vermektedir. BOA, DH.MKT 2797-6, Lef 2.

⁵⁹ Hasar gören telgraf hatları Şibane bölükleri tarafından onarılmaya çalışılmışsa da saldırıların artarak devam etmesi iletişimdeki kesintiye son verememiştir. *Aynı vesika*. Asi aşiretler ile Osmanlı kuvvetleri arasındaki çarpışmanın ayrıntıları için bkz. Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, ss.94-99. Bu gelişmelerin hemen akabinde bölgede Osmanlı kuvvetleri tarafından yapılacak olan operasyonun kısa sürede sonuç vermeyeceğine kanaat getiren İngiliz hükümeti vatandaşlarının can güvenliğini sağlamak adına bölgeye bir savaş gemisi göndermeye karar vermişti. TNA, FO 424-219, no.20, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey. Bu amaçla gönderilen Sphinx ganbotu Nisan ayının sonlarında Basra'ya ulaşmıştı. TNA, FO 424-219, no.119, Consul Crow to Sir G. Lowther.

⁶⁰ BOA, DH.EO 548-83.

⁶¹ BOA, DH.İD 182-14, Lef 1.

⁶² Bu esnada Beni Lam ve Albu Muhammed aşiretleri de Yusuf Paşa'ya karşı güçlerini birleştirerek ittifak yapmaktaydı. TNA, FO 424-219, no.119, Consul Crow to Sir G. Lowther. Ammare'ye yapılacak operasyon bağlamında Bağdad valisi Necmeddin Bey, Bağdad'daki İngiliz konsolosundan da bölgeye asker sevkiyatı

Ammare'ye varışının hemen akabinde Basra vilayetine bir telgraf çekerek bölgedeki durumu bildirmişti. Ammare aşiretlerinin 25.000 martini ve mavzer tüfikle teçhiz edilmiş bir askeri kuvvetleri olduğunun altını çizen Yusuf Paşa, bu aşiretlerin ittifak halinde olduklarını ve az zamanda üstesinden gelinemeyecek kuvvetli bir unsur teşkil ettiklerini ifade etmekteydi. Bu nedenden dolayı Yusuf Paşa, öncelikle bölgedeki önemli aşiret güçlerini Gazban ve Sayhud'dan kopararak çeşitli vaadlerle hükümet tarafına geçirmeye karar vermişti. Bu bağlamda önce Sevaid aşiretinin hükümet yanına çeken Yusuf Paşa, el-Ezirc aşiretini de Gazban'ın işgalinde olan mukataaların kendilerine verileceği vaadiyle ikna etmeyi başarmıştı⁶³.

Yusuf Paşa'nın itaatkar aşiretlerle ittifak yapılması siyasetine Bağdad valisi Necmeddin Bey de destek vermişti. Bu aşiretlerin hükümetin yanında operasyona katılmalarında çeşitli mahzurlar olduğunu kabul eden Necmeddin Bey, buna rağmen bölgeye nakledilecek ek redif taburlarının mavzer silahları kullanma kabiliyetinin ve bilgisinin olmadığına ve hatta askeri talimden yoksun olmaları noktasından hareketle operasyonda başarı sağlanması adına bu çareye başvurulması gerektiği kanaatindeydi⁶⁴.

Bu şekilde Yusuf Paşa komutasındaki askeri kuvvetler, hükümete sadık olan aşiret reislerinin de yardımıyla öncelikle Kemit mukataasını işgal etmişler ve Gazban'ı buradan çıkararak yeni mültezim Fahd'ı mukataaya yerleştirmişlerdi. Bunun akabinde Mecn-i Kebir'e ilerleyen Yusuf Paşa komutasındaki kuvvet, burada Arabi Paşa'nın da desteği ile Abdülkerim ve Falih es-Sayhud'u yenilgiye uğratmıştı. Osmanlı askeri kuvvetlerinin operasyonu neticesinde yenilgiye uğrayan Beni Lam aşireti reisleri Gazban, Falih ve Belasim, İran'ın Luristan valisi himayesine; Albu Muhammed aşireti reisleri Abdülkerim ve Falih es-Sayhud ise Muhammara hakimi Şeyh Hazal'a tabi bulunan Huveyze'ye sığınmıştı⁶⁵.

maksadıyla Bloss Lynch vapurunun hükümet emrine verilmesini talep etmişti. Bağdad valisinin bu talebinin muhtemel nedeni ise, Basra ve Bağdad vilayetleri tarafından bölgeye gönderilmesi istenen vapurların Bahriye ve Harbiye Nezaretlerinden bir türlü gönderilemiyor olmasıydı. BOA, *BEO* 3527-264510, Lef 3. Bu talebe karşı İngilizler, tehlikeli mevkilerde kullanılmamak şartıyla Bloss Lynch vapurunun asker ve mühimmatın nakliyatı için kullanılmasını kabul etmişlerse de, vapurun ileri harekate katılması durumunda meydana gelebilecek olası zararın hükümet tarafından tazmin edilmesini talep etmişlerdi. Buna karşı Bağdad valisi, asayişin tam olduğu dönemler bu nehirler üzerinde yaptığı nakliyat dolayısıyla büyük gelir elde eden Lynch Kumpanyası'nın hal-i hazırda bir mecburiyet durumunda tazminat talep etmesinin son derece uygunsuz olduğunu ifade etmişti. Bu gelişmeler üzerine Bağdad valisi Sadaret'e de bir yazı göndererek operasyonun başarısı için Lynch Kumpanyası'na ait Bloss Lynch vapurunun asker ve mühimmat nakliyatı için kullanımının elzemiyetinden bahsetmiş ve bu konuda Hariciye Nezareti vasıtasıyla İngiltere nezdinde girişimde bulunulmasını istemişti. BOA, *DH.MKT* 2807-92, Lef 1. İngilizlerin tazminat bahanesi ile bu teklifi reddetmelerinin altında yatan ana faktör, İngiliz hükümetinin Arap aşiretleri nazarında tarafsızlığının yitirileceği korkusuydu. TNA, *FO* 424-219, no.55, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

⁶³ BOA, *DH.İD* 182-14, Lef 3.

⁶⁴ BOA, *DH.MKT* 2807-92, Lef 1.

⁶⁵ BOA, *DH.MUI* 4-2—26, Lef 2. Şeyh Hazal, Falih ve Abdülkerim'i bölgedeki diğer aşiretlerle ve Osmanlı kuvvetleriyle çarpışmamak koşuluyla kabul etmişti. "Administration Report of the Persian Gulf Political

Gazban ve Sayhud'un "tebid"leri ve hükümetin Dicle nehrinin iki yakasına asker konuşlandırması neticesinde⁶⁶ Mayıs ayı başında Dicle nehri üzerindeki ulaşım normale dönmüş⁶⁷, telgraf hatları tamir edilmiş ve asayiş sağlanmıştı⁶⁸. Ayrıca Beni Lam ve Albu Muhammed aşiretleri reislerinin İran'a firarlarıyla bunlarla ittifak yapmış olan bölge aşiretleri de hükümetin itaati altına girmeye başlamışlardı⁶⁹. Bunun akabinde ise Gazban ve Sayhud kardeşler tarafından boşaltılan mukataalara yavaş yavaş "itaatkâr" aşiretler yerleştirilmeye başlanmıştı.

Beni Lam ve Albu Muhammed aşiretlerinin saldırıları nedeniyle Ammare'de konuşlandırılmış olan Osmanlı askeri kuvvetlerinin, bu konuda mahalli idarecilerin itirazlarına rağmen⁷⁰, bölgede asayişin sağlandığı ve aşiretler tarafından çıkarılan isyanların Necid kıtasına sıçradığı gerekçesiyle Haziran ayı başında bu bölgeye nakledilmeleri gündeme gelmişti⁷¹.

1908-1909 saldırıları akabinde "tedib" edilen ve İran'a kaçan Beni Lam ve Albu Muhammed aşireti reisleri Ağustos 1909 tarihinden itibaren hükümetten af talebinde bulunmaya başlamışlardı⁷². Fakat bunlar bir yandan Osmanlı hükümetinden af talep ederken diğer taraftan da bölgede olay çıkarmaktan geri durmamaktaydı. Gazban ve Sayhud kardeşler ile adamları Ocak 1910 tarihinde Duveric'deki Emlak-i Seniyye şubesine saldırmış, kasabayı ateşe vermiş ve ahaliye ait bir çok hayvanı çalmıştı⁷³. Şubat ayında da gene Gazban ve adamları İran tarafından Duveric yakınlarına gelerek İranlı aşiretlerin de yardımıyla Şebib el-Mizban'ın bulunduğu mukataaya saldırmış fakat büyük bir hezimete uğramıştı⁷⁴. Aslında Gazban'ın, eski serkârı Şebib el-Mizban'a saldırmasının altında yatan temel neden el-Mizban'ın kendisine yapılan operasyon esnasında hükümetle işbirliği yapmış olmasıydı⁷⁵. Bu

Residency for the Year Ending 31st December 1909", *The Persian Gulf Administration Reports (1873-1947)*, Vol.VI, ss.41-42.

⁶⁶ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 100; BOA, *DH.MDK* 147-48.

⁶⁷ Buna rağmen Dicle nehri üzerinde vapurlar ancak askeri olarak teçhiz edilmiş vapurların eşliğinde seyredebilmekteydi. TNA, *FO* 424-219, no.95, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

⁶⁸ BOA, *DH.EO* 548-92. Lynch Kumpanyası, 1908-1909'da meydana gelen bu saldırı nedeniyle Osmanlı hükümetinden tazminat talep etmek istemişse de, İngiliz hükümeti Kumpanya'nın bu tehlikeli çalışma sahasını kendisinin seçtiğine ve bu asayişsizlik üzerinden kumpanyanın kar etmiş olmasına binaen bu isteği geri çevirmişti. TNA, *FO* 424-220, no.57, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

⁶⁹ BOA, *DH.MKT* 2806-10, Lef 2.

⁷⁰ Nitekim bölgede konuşlandırılan askerlerin geri çekilmesi üzerine Gazban ve Sayhud kardeşlerin yeniden bu bölgede saldırıda bulunmasından korkulmaktaydı. BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 101.

⁷¹ Aynı vesika, Lef 109-110; BOA, *DH.MKT* 2831-5, Lef 2.

⁷² BOA, *DH.MUİ* 43-1—18, Lef 3-4.

⁷³ BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 28.

⁷⁴ Aynı vesika, Lef 33-34 ve 87.

⁷⁵ BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 74.

karşılık olarak ise Gazban'ın İran'a firarı akabinde, Beni Lam şeyhinin daha önce elinde bulundurduğu mukataalardan bir kısmının iltizamı Şebib el-Mizban'a ihale edilmişti⁷⁶.

Gazban ve Sayhud kardeşlerin bu tecavüzleri karşısında Basra vilayeti Mart ayı başında merkezden bir tabur askerin bölgede bulundurulmasını talep etmişti. 6. Ordu Kumandan vekili Şevket Paşa da Basra vilayetinin bu talebine destek vermiş ve Harbiye Nezareti'nden acilen dolgun mevcutlu bir taburun gerekli bölgelere konuşlandırılmasını istemişti⁷⁷.

Ammare'de uzun bir müddettir devam eden sessizlik Abdülkerim es-Sayhud'un Ağustos ayında İdare-i Nehriyye ve Lynch şirketlerine ait vapurlara saldırarak Dicle nehri üzerinde Ammare ile Basra arasında ulaşımı kesintiye uğratması ile bozulmuştu⁷⁸. Abdülkerim, Temmuz ayı sonunda firarda bulunduğu Huveyze'den Ammare'ye geçerek Üzeyr civarında, Dicle nehrinde seyretmekte olan kayıkları yağmalamıştı⁷⁹. Bunun üzerine Basra valisi Celal Bey Ağustos ayı başında, Abdülkerim es-Sayhud'un Dicle üzerinde nakliyat yapan vapurlara saldırmasının da muhtemel olduğu gerekçesiyle merkezden bir takım önlemlerin alınmasını istemişti. Bu önlemler arasında Ammare ile Basra arasında ulaşımı sağlamak adına bu güzergahta seyreden vapurların askeri kuvvetlerle muhafaza edilmesi ve İdare-i Nehriye vapurlarından birine bir tabur asker yerleştirilerek muhafız vazifesi verilmesi bulunmaktaydı⁸⁰. Celal Bey, bu telgrafın ertesi günü merkeze bir yazı daha göndermiş ve Lynch Kumpanyası'na ait Mecidiye ile İdare-i Nehriye'ye ait Hamidiye vapurlarının Şatra'ya gelmiş olduğunu ve burada nehir ulaşımının açılmasını beklediklerini bildirmişti. Basra valisi bu nedenlerle merkezden bir vapur kiralanarak yeterli miktarda jandarmanın bu vapura bindirilmesini ve Lynch ve İdare-i Nehriye vapurlarını geçirmek üzere Şatra'ya gönderilmesini talep etmişti⁸¹.

Celal Bey'le eşzamanlı olarak 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa da Harbiye Nezareti'ne bir yazı göndererek bu konuda alınması gerekli önlemleri sıralamıştı. Ali Rıza Paşa, öncelikle Bağdad'dan Üzeyr mevkiine bir nizamiye taburu gönderilerek Abdülkerim es-Sayhud ve taraftarlarının "tedib" edilmesi gereğine vurgu yapmıştı. Bununla birlikte küçük Bağdad vapuru da asker ve silahla teçhiz edilerek olay mahalinde devriye gezdirilmeli ve bu şekilde Abdülkerim'e gözdağı verilmeliydi. Ali Rıza Paşa, bölgenin bataklıklardan oluşması

⁷⁶ BOA, *DH.EO* 569-34, Lef 21.

⁷⁷ BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 84.

⁷⁸ TNA, FO 424-228, no.129, Acting Consul Matthews to Sir G. Lowther; BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 86 ve 100.

⁷⁹ Abdülkerim es-Sadun'a Albu Muhammed aşireti mensuplarının yanı sıra gene aynı şekilde silahlı Beni Turuf aşireti mensupları da eşlik etmekteydi. Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.115.

⁸⁰ BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 86.

⁸¹ *Aynı vesika*, Lef 100. Nitekim vilayetin defalarca talep etmiş olduğu istimbotlar bir türlü bölgeye gönderilmemişti. *Aynı vesika*, Lef 86.

nedeniyle burada karadan bir operasyon yapılamayacağını da vurgulamış ve bölgenin ancak nehir üzerinden yapılacak bir harekate uygun olduğunu ifade etmişti. 13. Kolordu Kumandanı, Abdülkerim es-Sayhud'un kardeşi Falih ile birleşerek Ammare kasabasına hücum etmesinin olasılık dahilinde bulunduğu da ayrıca dikkat çekerek gerekli önlemlerin hızlandırılmasını istemişti.

Ali Rıza Paşa'dan bu telgrafın alındığı sırada Basra valisi Celal Bey de vilayet dahilinde yaşanan vapur sıkıntısı nedeniyle Lynch Kumpanyası'na ait Bülbül istimbotunu kiralamış ve savunma cihazlarıyla teçhiz edilmiş vapura asker yükleyerek olay yerine sevk etmişti. Bülbül istimbotu olaysız bir şekilde Üzeyr'e varmış ve askeri yetkililer burada Abdülkerim es-Sayhud'la müzakerelerde bulunmuştu⁸². Abdülkerim'e yapılan nasihat neticesinde Albu Muhammed aşireti reisi toplamış olduğu kuvvetleri dağıtarak Ammare ile Basra arasındaki nehir yolunu yeniden ulaşıma açmış, böylece hem Şatra'da bulunan vapurlar, hem de Üzeyr ve civarında mahsur kalmış olan küçük gemiler yollarına devam etmeye başlamıştı⁸³.

Ammare ile Basra arasındaki nehir yolunun ulaşıma açılmasının akabinde 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa, merkeze Abdülkerim es-Sayhud meselesinin büyümeden kontrol altına alınması için gerekli önlemlerin alınması talebini bildirmişti. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Basra vilayeti ile irtibata geçmişti. Basra vilayeti ise Abdülkerim es-Sayhud ile Gazban'ın yeniden Ammare'ye saldırma niyetinde bulduklarının haber alındığı fakat vilayetin elinde bulunan kuvvetin kasabayı korumak için dahi yetersiz olduğunu ifade ederek Dahiliye Nezareti'nden bölgeye bir an önce yeterli miktarda askeri kuvvet sevk edilmesini talep etmişti⁸⁴.

Bu girişimlerle eşzamanlı olarak Basra Müftü vekili Abdülaziz, Başayanzâde Abdullah, Namezâde Mahmud, Abdürrezzak ve Abdullah, Redinizâde Seyyid İbrahim'in başını çektiği ve vilayet idare meclisi azaları, tüccar, müllak ve avukatlardan oluşan kalabalık bir grup merkeze, artan eşkıyalık faaliyetleriyle ilgili bir şikayet telgrafi göndermişti. Basra eşrafının başını çektiği grup, vilayet merkezine komşu olan Ammare, Müntefik ve Necid gibi

⁸² *Aynı vesika*, Lef 125 ve 131. Bazı kaynaklarda Ammare mutasarrıfının Abdülkerim es-Sayhud'a Dicle nehrinde ulaşıma zarar vermemesi şartıyla taleplerinin kabul edileceğini bildirdiği yer almaktadır. Bunun üzerine Abdülkerim es-Sayhud ateşkes ilan etmiş ve akabinde katibini valiyle görüşmek üzere Basra'ya göndermişti. Basra valisi de Abdülkerim'in Ammare'ye dönüşünde, daha önce kendisine iltizam edilmiş olan ve hal-i hazırda Arabi el-Vadi'nin iltizamında bulunan mukataayı ikiye bölerek bu aşiret şeyhlerine ihale etmeyi taahhüt etmişti. Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, ss.116-117.

⁸³ BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 114; BOA, *DH.MDK* 196-65, Lef 42. Buna rağmen bir tedbir olarak Dicle nehrinde işleyen gemilere bir müddet ganbotlarla eşlik edilmişti. TNA, *FO* 424-229, no.18, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

⁸⁴ Dahiliye Nezareti de konuyu Harbiye'ye iletmişti. BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 143, 131 ve 124.

bölgelerde eşkıyalık faaliyetlerinin arttığına dikkat çekerek bu hareketlerin “hükümeti düşündürecek” bir noktaya geldiğinin altını çizmişti. Telgraf sahipleri bölgede meydana gelen bu olayların, merkeze atanan valilerin aşiret yapısına ve bölge lisanına vakıf olmamalarından kaynaklandığını da iddia etmiş ve askeri önlemler yerine bir an önce bölgeye muktedir bir vali atanmasını talep etmişlerdi⁸⁵.

Basra eşrafının taleplerinin üzerinden aylar geçmesine ve Basra valiliğine yeni bir isim olarak Hasan Rıza Paşa'nın atanmasına rağmen bölgede eşkıyalık faaliyetlerine son verilememiş ve Ocak 1912'de Gazban ile Cevay bin Lazım arasında çarpışmalar yaşanmıştı⁸⁶. Ayrıca Abdülkerim es-Sayhud, Şubat 1912'de yeniden kısa süreli de olsa, Üzeyr yakınlarında Şat yolunu kesintiye uğratarak⁸⁷ birkaç vapuru yağmalamış, fakat Sayhud'un kuvvetleri hükümete itaatkar aşiretlerin de yardımıyla kısa sürede geri çekilmek durumunda bırakılmıştı⁸⁸.

Alınan çeşitli önlemlere rağmen Gazban ve Abdülkerim Sayhud'un saldırılarının önüne geçilememesi hükümeti farklı önlemler almaya ve bu bağlam söz konusu aşiret reislerinin af taleplerini kabul etmeye mecbur etmişti. Meclis-i Vükela 12 Şubat 1913 tarihli toplantısında Ammare sancağında yapılması planlanan ıslahat bir netice verene kadar bölgenin ve Şat yolunun emniyetini muhafaza etmek amacıyla söz konusu şahıslar hakkında özel kişilerin hakları baki kalmak üzere af çıkarmıştı⁸⁹. Bu af daha sonra aynı sebeplerle aşiret reislerinin taraftarları için de genişletilmişti⁹⁰.

Gazban ve Abdülkerim es-Sayhud'un affa birlikte Ammare'ye geri dönmeleri ise, bu aşiret reisleri ile, bunların 1909 senesinde “tedibi” sırasında hükümetin yanında yer almış “sadık” aşiretler arasında mukataaların paylaşımı sorununu ortaya çıkarmıştı. Bu konuda Mart 1913 sonrası gündemi en çok meşgul eden ise Beni Lam aşireti reisi Gazban el-Buneyye olmuştu. Nitekim Gazban'ın affa mazhar olarak Ammare'ye geri dönmesi bölge asayişinin yeniden sekteye uğramasına neden olarak “asi” ve “itaatkar” aşiretler reisleri arasında şiddetli bir mücadelenin yaşanmasına sebep olmuştu⁹¹.

Gazban af ile Ammare'ye geri döndükten sonra ilk olarak, 1909 öncesinde elinde bulundurduğu ve hal-i hazırda Şebib el-Mizban'ın iltizamında olan mukataaları işgal etmişti. Bu mukataaların iltizamının tekrar kendisine verilmesi yönündeki talepleri mahalli hükümet

⁸⁵ BOA, *DH.MTV* 1-46, Lef 4-5.

⁸⁶ Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, ss.119-120.

⁸⁷ Burada mahsur kalan vapurlar ancak Marmaris ganbotu sayesinde yollarına devam edebilmişlerdi. BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 66.

⁸⁸ *Aynı vesika*, Lef 167.

⁸⁹ BOA, *MV* 173-46.

⁹⁰ BOA, *MV* 174-32; BOA, *MV* 174-56.

⁹¹ Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.128.

tarafından kabul görmeyen Gazban el-Buneyye, aynı zamanda Mart 1913'de İngiltere'den himaye talep etmişti. Kardeşi Falih el-Buneyye'yi Basra İngiliz konsolosu Crow nezdine gönderen Gazban, hükümetle mukataa meselesi nedeniyle ortaya çıkan anlaşmazlık çözülmediği takdirde Ammare'yi işgal ederek Dicle üzerindeki nehir ulaşımını kesintiye uğratacaklarını, bunun da İngiliz çıkarlarını tehdit edeceğini ifade ederek İngiliz hükümetinden himaye talep etmişti⁹². İngiliz hükümetinin kararsız tutumu nedeniyle⁹³ talebine olumlu cevap alamayan Gazban, Mayıs ayı başında adamları vasıtasıyla Şatra kasabası yakınlarında nehrin darlığından faydalanarak Lynch Kumpanyası'na ait Mecidi vapuruna saldırmış ve yolcuların ufak tefek eşyalarını çalarak⁹⁴ İngiltere'ye bir nevi göz dağı vermişti. Bundan birkaç hafta sonra Haziran ayı başında ise muhtemelen Gazban ve taraftarları, bu sefer de İdare-i Nehriye'ye mensup Bağdad vapuruna saldırarak yağma girişiminde bulunmuşlarsa da Osmanlı askerleri tarafından uzaklaştırılmışlardı⁹⁵. Lynch ve İdare-i Nehriye vapurlarına yapılan ufak çaplı saldırılardan sonra Gazban bir kez daha ve bu sefer de Lynch Kumpanyası yetkilileri vasıtasıyla İngiltere hükümetini Dicle'de nehir ulaşımını durdurmak konusunda tehdit etmişti⁹⁶. Gazban el-Buneyye 1914 senesi boyunca da "itaatkar" aşiretlere karşı saldırılarını sürdürmüş ve Mayıs ayında Gazban, Fahd el-Gazban ile Cevvay bin Lazım'a hücum etme girişiminde bulunmuştu⁹⁷.

Ammare aşiretlerinin büyük bir kısmı İngilizlerin Irak'ı işgaline kayıtsız kalmıştı⁹⁸. Bununla birlikte enteresan bir şekilde seneler boyunca Osmanlı hükümetine karşı ayaklanan Gazban el-Buneyye⁹⁹ ve Falih es-Sayhud 1. Dünya Savaşı boyunca Osmanlı yanlısı

⁹² TNA, FO 424-238, no.37, Consul Crow to Sir G. Lowther; TNA, FO 424-238, no.441, Consul Crow to Sir G. Lowther; TNA, FO 424-238, no.233, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

⁹³ Konu İngiliz mahalli ve merkezi yetkilileri arasında kararsızlığa neden olmuştu. Nitekim İngilizler bir yandan Arapları çıkacak olası bir savaşı düşünerek kendilerinden yabancılaştırmak istememekte, diğer yandan ise Osmanlı hükümeti aleyhine açık bir davranış içerisine girmeyi de arzu etmemekteydi. TNA, FO 424-238, no. 338, Consul Crow to Sir G. Lowther.

⁹⁴ BOA, HR.SYS 94-29.

⁹⁵ BOA, HR.SYS 94-32.

⁹⁶ TNA, FO 424-238, no.292, Sir Edward Grey to Sir G. Lowther; TNA, FO 424-238, no.322, Foreign Office to Euphrates and Tigris Steam Navigatipn Company.

⁹⁷ Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.129.

⁹⁸ "Tribes Round the Euphrates and Tigris", *Gazetteer of Arabian Tribes*, C.9, s.113.

⁹⁹ "Gazetteer of Arabia", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.8, s.25; Avcı, *a.g.e.*, s.214. Gazban'ın hükümetle birlikte hareket etmesini iki sebebe bağlamak mümkündür. Bunlardan ilki Gazban'ın Osmanlı topraklarına dönerek mukataa sahibi olmasına dair Basra vali vekili Subhi Bey ve Bağdad valisi Cavid Paşa arasında müzakereler yapılıyor olmasıydı. BOA, DH.ŞFR 434-40; Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.668. Kuşkusuz askeri kökenli bu iki valinin de amacı Gazban'ı savaş esnasında İngilizlere karşı devletin yanına çekmekti. Gazban'ın Osmanlı devleti lehine hareket etmesinin bir diğer olası nedeni ise savaşın başlamasından kısa bir zaman önce Beni Lam Şeyhi ile Muhammara Hakimi Şeyh Hazal arasında yaşanan çarpışmaydı. Bu noktada Gazban'ın İngilizlerle hareket eden Şeyh Hazal'a mukabeleten Osmanlı cenahında yer almış olması mümkündür. BOA, DH.ŞFR 434-22. Gazban, I. Dünya savaşı'nda Osmanlı cenahında yer almanın faturasını ağır ödemiş ve Gazban'ın daha önce elinde bulundurduğu tüm mukataalar savaş sonrasında Cevvay el-Lazım'a ihale edilmişti. Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.668.

kalmıştı¹⁰⁰. Bunların yanı sıra Mecid el-Halife de Osmanlı cenahını desteklemiş¹⁰¹, Arabi el-Vadi ise İngilizlerle birlikte hareket etmişti¹⁰².

5.2. Müntefik Islahatı: Aşiretleri “Darb” ve “Tenkil”

II. Abdülhamid dönemi, Irak'ta aşiretleri ıslah edilerek yerleşik hayata geçirilmesi ve bu şekilde toprağı işleyen çiftçiler haline gelen aşiretler sayesinde daha fazla varidat elde edilmesi üzerine odaklanmıştı¹⁰³. II. Meşrutiyet idaresinin Basra vilayetinde izlediği yöntem de bundan pek farklı olmamıştır. Nitekim 1908-1914 arasında izlenen politikaya bakıldığında aşiretlerin “ıslah” edilerek toprağa bağlanması ve bu şekilde hem topraktan alınan verimi arttırarak varidatın arttırılması hem de bölgedeki asayişin sağlanması gündemin ana maddesini oluşturmuştu. Osmanlı hükümeti her ne kadar bu dönemde, özellikle Sadun Paşa'nın ölümü ile sonuçlanan es-Sadun ailesinin tasfiyesi süreci göz önünde bulundurulduğunda, Müntefik'teki klasik aşiret sistemini zayıflatmışsa da bunun yerine alternatif yaratmayı başaramamış¹⁰⁴ ve bunun sonucu olarak da mahalli aktörlerin bölgeye dahil olmasıyla gelişen yeni asayişsizlik sürecini önlemekte başarısız olmuştur.

5.2.1. II. Meşrutiyetin İlanında Müntefik Aşiretleri

Temmuz 1908 tarihinde meşrutiyetin yeniden ilanı sonrası otorite boşluğu yaşanan bölgelerden bir diğeri de Müntefik sancağı olmuştur. Müntefik sancağı büyük oranda Sadun ailesi hakimiyetinde olan aşiretlerden oluşmaktaydı. Sadun ailesinin kökenleri ise, birbirleri ile gergin ilişkiler içerisinde olan Nasır ve Mansur Paşalara dayanmaktaydı¹⁰⁵. İki kardeş arasındaki bu anlaşmazlık bir sonraki nesle de yansımış ve Mansur Paşa'nın oğlu Sadun ile

¹⁰⁰ Hatta Kurna muharebesindeki faaliyetlerinden dolayı Falih es-Sayhud, Abdülkerim es-Sayhud ve Zebun el-Yesir'e Babialı tarafından 5. Rütbeden Mecidi nişanı tahsis edilmişti. BOA, *MV* 238-43.

¹⁰¹ “Personalities of Iraq”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.127. Hatta Mecid el-Halife bu nedenle Osmanlı hükümeti tarafından taltif edilmişti. BOA, *DH.KMS* 29-35. Hatta seferberlik konusundaki yardımlarından ötürü Mecid el-Halife'ye hükümet tarafından 4. Rütbeden Osmanî nişanı ihvan edilmişti. BOA, *İ.TAL* 498-1333M-026.

¹⁰² “Tribes Round Eupharates and Tigris”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.107.

¹⁰³ Kamal Abdal-Rahman Salman, *a.g.e.*, s.138. Gerçekten de 1913 senesinde Babialı'ya bir rapor gönderen dönemin Müntefik Mutasarrıfı Mustafa Nadir Bey, Müntefik livası varidatının on sene önce 60-70 bin lira civarındayken, mevcut dönemde 15-16 bin lirayı aşamadığını kaydetmektedir. Bu on sene zarfında ziraatin ciddi anlamda artış göstermiş olduğuna dikkat çeken Nadir Bey, toplanabildiği takdirde Müntefik livası varidatının 1913 senesi için en az yarım milyon lira olduğunu kaydetmiştir. BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 4.

¹⁰⁴ Kamal Abdal-Rahman Salman, *a.g.e.*, s.153.

¹⁰⁵ Nasır Paşa ve daha sonra oğlu Falih Paşa, Osmanlı politikalarının devamı olarak aşiretin yerleşik düzene geçmesini savunurken, Mansur Paşa ve oğlu Sadun Paşa ise aşiretin eski bağımsızlığını sürdürmesi taraftarıydı. Longrigg, *a.g.e.*, ss.24-25.

Nasır Paşa'nın oğulları Falih, Mizel ve Mezid arasındaki ilişkiler de aynı gerilimi sürdürmüştü¹⁰⁶. Nitekim Falih Paşa'nın 1908'de ölümü Mansur Paşa kanadının iyice güçlenmesine neden olmuş ve Sadun Paşa Müntefik Şeyhi pozisyonuna gelmişti. Fakat Falih Paşa'nın oğlu Abdullah bu şeyhliği hiçbir zaman tanımamış ve taraflar arasındaki çekişme Sadun Paşa'nın ölümünden sonra dahi Sadun'un oğlu Acemi Bey'e devrolarak devam etmişti¹⁰⁷. "Devr-i sabık"ın son valisi Hasan Bey, Sadun ailesi arasındaki bu çekişmede Sadun Paşa yanında yer almış ve kendisini Müntefik sancağı tahsildarlığı pozisyonuna getirmişti¹⁰⁸. Bu durum ise Sadun Paşa'nın halktan yüksek vergiler tahsil etmesine ve tahsil ettiği meblağın çok küçük bir kısmını devlete aktarması sonucunu getirmişti¹⁰⁹. Sadun Paşa'nın iltizam bedellerini toplamak üzere aşiretlere baskı yapması ve hükümetle ittifak yaparak bu aşiretler üzerine yapmış olduğu fiziksel baskı ise Müntefik aşiretleri arasında Sadun Paşa'ya şiddetli bir nefret duyulmasına yol açmıştı¹¹⁰.

Sadun Paşa'nın bu şekilde Müntefik ahalisinden topladığı yüksek vergiler ve uyguladığı zalim ve despotik politikalar kendisine halk katında antipati kazandırdığı gibi ayrıca Abdullah Bey ile olan ihtilafının da artmasına yol açmıştı¹¹¹. Aslında Sadun Paşa ile Abdullah Bey arasındaki anlaşmazlığın asıl sebebi Sadun Paşa'nın, Abdullah Bey aleyhine nüfuzunu genişletecek şekilde, mahalli idare tarafından Müntefik sancağına tahsilat memuru olan atanmasından kaynaklanmaktaydı¹¹².

¹⁰⁶ Nasır Paşa'nın Midhat Paşa'ya yakınlığı ve devlet politikalarının bir aktörü olmasıyla başlayan bu süreç daha sonra aileler arası kalıcı bir husumete dönüşmüştü. Kamal Abdal-Rahman Salman, *a.g.e.*, s.156. Mezid Paşa'nın Sadun Paşa'nın ahaliye zulm etmekte olduğuna dair bir telgrafi için bkz. BOA, *DH.MKT* 2655-66, Lef 2.

¹⁰⁷ Percy Cox, "Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.217; "Summary of Muntefik History", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.244.

¹⁰⁸ Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.136. Sadun ailesine mensup şahısların vergi tahsildarlığına atanması Bağdad'daki Memlük idaresinden beri devam edegelen bir süreçti. Jwaideh, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During the Late Ottoman Times", s. 345. Aşiret reislerinin vergi tahsildarlığı pozisyonu Tanzimat'ın Irak'ta uygulanması sürecinde de devam etmişti. Ceylan, *a.g.t.*, ss.258-259.

¹⁰⁹ Sadun Paşa ayrıca silah kaçakçılığında da yüksek oranlarda gelir elde etmekteydi. TNA, *FO* 424-220, no.47, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹¹⁰ Sadun Paşa'nın iltizam bedellerini toplamak üzere aşiretlerle girdiği mücadele konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, ss.136-138.

¹¹¹ Temmuz 1908'de Müntefik'ten merkeze ulaşan bir şikayet telgrafında Sadun Paşa ve oğullarının kendilerinden binlerce lirayı haksız yere tahsil ettiğinden şikayet eden Karagul aşireti reisi Sacid el-Haseni, Sadun Paşa'nın ayrıca yağma faaliyetlerinde bulunduğu da altını çizmiş ve buna vilayet askeri yetkilileri tarafından da göz yumulduğunu ifade etmişti. BOA, *BEO* 3359-251921, Lef 3. Yine aynı tarihlerde benzer içerikli bir telgraf da Sadun Paşa'ya muhalif bulunan Falih Paşazâde Abdullah Bey tarafından merkeze gönderilmişti. Sadun Paşa'nın vilayet memurlarının da yardımıyla arazilerini işgal etme girişiminde bulunduğu da belirten Abdullah Bey, Hay ve Şatrâtu'l-Müntefik (diğer adıyla Kale-i Salih) kazalarında meydana gelen aşiret isyanlarının yegane nedeninin Sadun Paşa'nın zalimane hareketlerinden mal, can ve topraklarını korumak amaçlı olduğunun altını çizmişti. *Aynı vesika*, Lef 2.

¹¹² Aslında bu, Sadun ailesi arasında vergi tahsildarlığı nedeniyle çıkan ilk anlaşmazlık değildi. Nitekim Bağdad'daki Memlük egemenliği döneminde de Sadun ailesinden Acil es-Sadun, vergi tahsildarlığı pozisyonuna atanmış ve bu durum ailenin diğer kolları ile Acil arasında sürtüşmelere yol açmıştı. Jwaideh, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During the Late Ottoman Times", s.345; Jwaideh, "Midhat Pasha and Land System of Lower Iraq", 1963, ss.113-114.

Meşrutiyetin ilanı sonrası ortaya çıkan otorite boşluğu da Sadun ailesinin iki kolu arasında zaten var olan gerilimi körükleyen bir faktör olarak ortaya çıkmıştı. Nitekim tam da meşrutiyetin ilan edildiği günlerde Falih Paşazâde Abdullah, aşiretiyle beraber Şatra'da bulunan Sadun Paşa'ya saldırmış ve şehri kuşatma altına almıştı¹¹³. Sadun Paşa ile Abdullah Bey arasındaki bu anlaşmazlık bölge aşiretlerine de yansımış ve her iki tarafa yandaş aşiretler arasında da taarruzlar yaşanmaya başlamıştı. Şatra'da yaşanan bu olaylar üzerine Basra valisi Hasan Bey merkeze Müntefik'teki asayişsizliğin 1906 yılında Muhlis Paşa tarafından bölge aşiretleri üzerine düzenlenen başarısız operasyon nedeniyle meydana geldiğine dair kanaatini bildirmişti¹¹⁴.

Sadun ailesi arasındaki bu gerilim üzerine mahalli hükümet harekete geçmiş ve Abdullah Bey ile Sadun Paşa'nın arasını düzeltmek için bu iki isim merkez vilayete çağırılmıştı¹¹⁵. Bu girişim sonucunda her ne kadar taraflar arasındaki husumet kısmen ortadan kaldırılmışsa da, Hıttı-ı Irakiye Heyet-i Islahiye başkanı ve Bağdad vali vekili Nazım Paşa bu geçici tedbirlerin bölgenin asayişini sağlamada yetersiz kalacağına vurgu yaparak merkezden Müntefik sancağına yeterli sayıda askeri kuvvet gönderilmesini talep etmişti¹¹⁶. Nazım Paşa'ya göre ellerinde bulundurdukları yüklü miktarlardaki kaçak silahlar nedeniyle bölge aşiretlerinin üzerlerine büyük ölçekli bir askeri güç sevk edilmediği müddetle bunların eşkıyalık faaliyetlerine son vermek mümkün değildi. Ayrıca Basra vilayeti dahilindeki ordunun gücü de bu aşiret isyanlarının bastırılmasına yeter sayıda bulunmamaktaydı. İşte bu nedenlerden hareketle Nazım Paşa, gerekli askeri kuvvetlerin bölgeye sevkiyle bir operasyon yapılmasının elzemiyetini merkeze bildirmişti¹¹⁷. Bu konuda Basra vilayeti de Nazım Paşa ile hemfikirdi¹¹⁸.

Bölgeye asker sevkini talep eden bir diğer mahalli yetkili ise Müntefik mutasarrıfı Hamdi Bey'di. Hamdi Bey'e göre, bölge aşiretlerinin son on senede her geçen gün elde ettikleri silah ve mühimmat sayesinde artan kuvvetlerine karşılık hükümet giderek zayıflamaktaydı. Müntefik aşiretlerinin her türlü fırsattan istifade ederek bölgede olay

¹¹³ BOA, *BEO* 3360-251957; BOA, *Yıldız Resmi Husûsi Evrakı (Y.A.HUS)* 523-247. Abude, Albu Said, Beni Zeyd ve el-Hamid aşiretleri Falih Paşazâdelerle birlikte hareket ederken, Beni Rikab, Hafaca ve Albu Şemhi aşiretleri de Sadun Paşa'nın yanında yer almıştı. Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, ss.138-139. Şatra kasabasını kurşun yağmuruna tutan ve bir çok evi ateşe veren Abdullah Bey ve taraftarlarının saldırısı uzun müddet devam etmiş ve saldırı esnasında bir çok kişi hayatını kaybetmiş veya yaralanmıştı. BOA, *DH.MKT* 2625-90, Lef 1. Nitekim bu saldırıda hayatını kaybedenlerin sayısı 800'ün üstündeydi. BOA, *DH.MKT* 2649-78, Lef 1.

¹¹⁴ BOA, *BEO* 3387-253994, Lef 1-2. Muhlis Paşa'nın 1906 senesinde gerçekleştirdiği ve başarısızlıkla sonuçlanan Müntefik operasyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çetinsaya, *a.g.e.*, s.91.

¹¹⁵ BOA, *A.VRK* 683-20, Lef 1.

¹¹⁶ BOA, *DH.MKT* 2626-7, Lef 1.

¹¹⁷ *Aynı vesika*, Lef 3.

¹¹⁸ BOA, *DH.MKT* 2625-90, Lef 1.

çıkarmaya hazır bir durumda olduklarına ve bu nedenle eşkıyalık faaliyetlerinin şiddetinin giderek arttığına dikkat çeken Hamdi Bey, ahalinin nerede bir Osmanlı askeri veya memuru görse küçük görerek aşağıladığına dikkat çekmekte ve bölgenin yeniden fethedilmeye muhtaç olduğunu vurgulamaktaydı¹¹⁹. Müntefik mutasarrıfı, bu noktada bölgede mevcudiyetine lazım olan askeri kuvvetlere vurgu yapmıştı. Müntefik livasında emniyetin üst düzey olduğu dönemlerde bile 500-600 mevcutlu altı taburun görev yaptığını hatırlatan Hamdi Bey, livanın isyan halinde bulunduğu şu dönemde yalnızca 150-200 mevcutlu iki taburla bölgede asayiş sağlamanın imkansızlığını ifade etmişti¹²⁰. Bölgeye yeterli miktarda asker ve top gönderilmemesi durumunda bölgede asayiş sağlamanın imkansız olduğunu ifade eden Hamdi Bey, bu halin devamı halinde meselenin daha da büyüyerek bir iç mesele halini alabileceğini de sözlerine eklemiştir¹²¹.

Bölgeden gelen bu talepler, Dahiliye Nezareti tarafından meselenin ehemmiyetine binaen hemen Harbiye Nezareti'ne aktarılmıştır¹²². Konunun 6. Ordu vekaletine aktarılması akabinde üç bölükten fazla bir kuvvetin acilen Nasıriye'ye gönderilmesine karar verilmişse de bu kuvvetler nakliye masraflarının karşılanamaması yüzünden hareket edememişlerdi. Bu gelişme üzerine 6. Ordu Kumandan vekili Muhammed Fazıl Paşa, aşiretlere karşı düzenlenen askeri hareketlerin her defasında ödeme zorlukları yüzünden ertelendiğini, bölge aşiretlerinin de bu nedenle “şımararak” bu tarz sorunlara yol açtığını ifade etmiş ve Harbiye Nezareti'nden söz konusu kuvvetlerin yol masraflarının bir an önce karşılanmasını istemiştir¹²³.

Mahalli yetkililer ile merkez arasında Şatra meselesine dair alınacak önlemlerin tartışıldığı sırada bölge ahalisinden de merkeze şikayet telgrafları ulaşmaya başlamıştı. 1908 Ekim ayı ortasında Şatra ahali tarafından merkeze yirmiyi aşkın imzalı bir telgraf ulaşılmıştı. Müntefik aşiretlerinin bölgedeki yağma ve katletme faaliyetlerinin tahammül edilemez bir noktaya geldiğini ifade eden Şatra ahali bölgeye askeri bir kuvvet gönderilerek kendilerinin saldırılardan korunmasını talep etmekteydi¹²⁴. Bundan birkaç gün sonra ise Hüseyin ve Muhammed el-Casim Nasıriye'den merkeze aynı mealde bir şikayet telgrafi göndermişti. Abdullah Bey ve taraftarlarının saldırıları sonucu verilen zarara vurgu yapan imza sahipleri

¹¹⁹ Bu bilgiler Basra İngiliz konsolosu Crow'un istihbaratıyla da örtüşmektedir. Nitekim Crow da aynı tarihlerde bölgedeki askerlerin yanlarında bir Arap olmadan alışveriş yapamadıkları ve Osmanlı asker ve memurların yerel halk tarafından “çakallar” olarak adlandırıldığı bilgisini vermektedir. TNA, FO 424-220, no.47, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹²⁰ BOA, DH.MKT 2636-64 Lef 1.

¹²¹ Aynı vesika, Lef 2.

¹²² BOA, DH.MKT 2625-90, Lef 2.

¹²³ BOA, DH.MKT 2638-11 Lef 1. Bunun üzerine durum bir iki günlük bir gecikmenin dahi birçok mahzura yol açacağı uyarısıyla Dahiliye ve Maliye Nezaretleri ile Sadaret'e iletilmiş ve gerekli önlemlerin alınması istenmişti. BOA, DH.MKT 2638-93.

¹²⁴ BOA, DH.MKT 2648-10, Lef 1ve 5; BOA, DH.MKT 2653-96, Lef 1-3.

“hürriyet ve müsâvât”tan mahrum olan “mazlûm” Şatra ahalisinin ölümden kurtarılmasını talep etmişti¹²⁵.

Müntefik’ten merkeze çekilen telgraflar ve mahalli yetkililerin talepleri neticesinde Kasım ayı başında Basra’dan Nasıriye’ye bir tabur asker gönderilmiş fakat Basra valisi Muharrem Bey bu askeri kuvvetin meselenin halledilmesi için yeterli olmadığı gerekçesiyle Dahiliye Nezareti’ne başvurmuştu. Muharrem Bey, Müntefik sancağında asayişin en üst düzeyde olduğu dönemde dahi Suke’ş-Şuyuh kasabasında 6 tabur asker bulundurulduğu halde hal-i hazırda burada 35 askerlik bir kuvvetin bulundurulmasının kabul edilemez olduğunu vurgulamış ve en azından geçici bir süre için bir taburun acilen Suke’ş-Şuyuh’a gönderilmesini istemişti¹²⁶.

Gerçekten de Kasım 1908’de Abdullah Bey ve Sadun Paşa yeniden karşı karşıya gelmiş ve çıkan çarpışmada bir çok kişi hayatını kaybetmiş, ayrıca taraflar askeri güçlerini takviye etmek amacıyla diğer aşiretlerle de muhabereye başlamışlardı¹²⁷. Abdullah Bey, Sadun Paşa ile yaşadığı son çarpışma akabinde merkeze bir telgraf göndermiş ve Sadun Paşa ile kardeşi Nasır Bey’in Şattü’l-Kar’daki emlak ve arazilerinin hasılatını gasp etmek için büyük bir kuvvetle üzerlerine saldırmak üzere olduğunu ifade etmişti. Bu konuda hükümetten gerekli önlemleri alınmasını isteyen Abdullah Bey’in talebi üzerine¹²⁸ Basra vilayeti tarafından her ikisine de aralarındaki düşmanlığa son vermeleri konusunda tavsiyede bulunulmuştu.

Basra valisi Muharrem Bey, her iki tarafa yapılan bu ihtarlara rağmen asayişin korunamaması ihtimaline karşı, 6. Ordu vekaletinden bir telgrafla gerekli askeri kuvvetlerin bir an önce bölgeye nakledilmesini talep etmişti¹²⁹. Bundan birkaç gün sonra Şatra kaymakamlığından vilayete ulaşan bir telgrafta ise Abdullah Bey ile Sadun Paşa’nın aşiret adetlerine göre bir seneliğine mütareke yaptıkları vurgulanarak kendilerine bu konuda bir kez daha nasihat edilmiş olduğu ifade edilmişti¹³⁰. Dahiliye Nezareti, bu istihbaratlar üzerine Harbiye Nezareti’ne gerekli askeri kuvvetlerin bölgeye acilen sevk edilmesi için bir yazı göndermişti¹³¹. Muhtemelen Harbiye Nezareti’nden olumlu yanıt alamayan Dahiliye, bundan birkaç gün sonra vilayete bir şifre göndererek mevcut durumda geçici olarak da olsa Abdullah Bey ile Sadun Paşa’nın arasındaki anlaşmazlığın çözülmesinin önemine dikkat çekmiş ve bu

¹²⁵ BOA, *DH.MKT* 2649-78, Lef 1.

¹²⁶ BOA, *DH.MKT* 2648-10, Lef 3.

¹²⁷ BOA, *DH.MKT* 2659-61, Lef 2.

¹²⁸ BOA, *DH.MKT* 2675-34, Lef 1.

¹²⁹ BOA, *DH.MKT* 2659-61, Lef 1.

¹³⁰ BOA, *DH.MKT* 2670-102, Lef 1.

¹³¹ BOA, *DH.MKT* 2659-61, Lef 3.

süre zarfında bölgedeki askeri teşkilatlanmanın kuvvetlendirilerek bu gibi meselelerin üstesinden gelecek seviyeye getirileceğini ifade etmişti¹³². Dahiliye Nezareti'nin bu isteği üzerine yeniden Abdullah Bey ve Sadun Paşa nezdinde gerekli uyarılar yapılmış, bunun yanı sıra taraflara yandaş aşiretlerin de arası düzeltilerek birbirleriyle savaşmayacakları konusunda sened imzalatılmıştı¹³³.

Müntefik'e yapılacak olası bir askeri operasyonun geciktirilmesinin nedeni aynı dönemde Necid ve Ammare sancaklarının da karışıklık içerisinde bulunmasıydı. Necid-Ammare ve Müntefik sancaklarına eş zamanlı olarak operasyon yapmaya yeterli askeri ve mali gücü sağlamayan hükümet¹³⁴ bu operasyonların sırayla yapılmasına karar vermişti¹³⁵. Gerçekten de askeri kuvvetler önce Necid üzerine sevk edilmiş ve bunun akabinde Ammare livası aşiretlerinin “tedib”ine başlanmıştı¹³⁶. Bu nedenle hükümet Ammare'deki operasyon sonuçlanana kadar Sadun Paşa'ya “ilişilmeyerek”, kendisinin nasihat yoluyla hükümete itaate ikna edilmesini istemekteydi¹³⁷.

Hükümetin içerisinde bulunduğu maddi imkansızlıklar nedeniyle bölgeye operasyon yapılamadığı bu dönemde aslında Müntefik sancağındaki tek sorun Abdullah Bey ile Sadun Paşa arasındaki düşmanlık da değildi. Nitekim bu dönemde aşiretler arası saldırı ve yağma olayları da artmaya başlamıştı. Ekim 1908 tarihinde merkeze Seyyid İbrahim önderliğinde yirmiyi aşkın bir telgraf gönderilerek bölgede mevcut aşiretler arası savaş ve yağma olaylarından şikayet edilmişti. Telgrafta Müntefik aşiretlerinin eşkıyalık faaliyetlerine mahalli yetkililer tarafından göz yumulduğu ve bu durumun aşiretlerin cesaretini arttırdığı iddia edilerek birkaç gün önce Nevvaşu'l-Hazar aşireti tarafından üzerlerine saldırılarak mallarının yağma edildiği ifade edilmekteydi. Kendilerinin bu saldırılardan korunacak güçleri olmadığını belirten imza sahipleri hükümetten bölgeye asker sevk edilmesini istemekteydi¹³⁸. Kasım ayında da Müntefik sancağı tahsildarı Sadun Paşa ile iltizamındaki mukataaların bedelini ödemekten kaçınan el-Ezirc aşireti arasında bir çarpışma yaşanmıştı. El-Ezirc aşireti Sadun Paşa ve maiyetindeki nizamiye taburlarıyla jandarma süvarisi üzerine hücum ederek yedi askerin ölümüne, yirmisinin de yaralanmasına yol açmıştı.

¹³² BOA, *DH.MKT* 2670-102, Lef 3.

¹³³ BOA, *DH.MKT* 2621-97, Lef 5.

¹³⁴ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 79.

¹³⁵ BOA, *DH.MKT* 2712-60, Lef 4. BOA, *DH.MKT* 2621-97, Lef 5. Nitekim Hıttı-ı Irakiye Heyet-i Islahiye'si meşrutiyetin yeniden ilanıyla birkaç ay sonra ilga edilmiş ve Nazım Paşa da bu heyet riyasetinden alınmıştı. BOA, *DH.MKT* 2634-42. Bunun akabinde ise Nisan 1909'da Basra vilayetindeki sorunlu sancaklar olan Ammare, Necid ve Müntefik'i ıslah etmek amacıyla Yusuf Paşa Kuvve-i Islahiye Kumandanı olarak bu göreve atanmıştı. BOA, *MV* 126-49.

¹³⁶ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 45-46.

¹³⁷ BOA, *DH.MKT* 2729-20, Lef 1; TNA, *FO* 424-220, no.31, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹³⁸ BOA, *DH.MKT* 2662-51, Lef 1.

Bu gelişmeler üzerine Basra valisi Muharrem Bey, bölgeye askeri kuvvet sevki talebini yeniden gündeme getirmişti. Muharrem Bey, ellerinde bulundurdukları silahlar nedeniyle bölgedeki mevcut askeri kuvvetle bu aşiretlerin üstesinden gelinemeyeceği ve ayrıca aşiretler tarafından inşa edilmiş olan kalelerin ancak yeterli miktarda asker sevki ile yıkılabileceği kanaatindeydi. Nitekim Müntefik aşiretleri devlete ödemeleri gereken meblağı vermeyerek bu parayı silah satın almakta ve kale inşa ettirmek için sarf etmekteydi. Bu durum ise aşiretlerin devamlı isyan etmesine, kasabaların kuşatma altına alınmasına, yağmalamalara ve aşiretler arası çatışmalara neden olmaktaydı. Muharrem Bey bu nedenlerle Dahiliye Nezareti'ne bölgedeki kalelerin yıkılması ve silah ve mühimmat alım-satımının merkezi konumunda bulunan Hamisiye nahiyesinin kontrol altına alınması için gerekli miktarda asker ve topun, “erbab-ı namus” bir kumandan ile birlikte bölgeye sevk edilmesinin elzem olduğunu ifade etmişti¹³⁹.

Vilayetten ısrarla talep edilmesine rağmen bölgeye takviye askeri kuvvetlerin gönderilmemesi Müntefik sancağındaki asayişsizliğin artarak devam etmesine neden olmaktaydı. 1909 senesi Ocak ayı nihayetinde Irak'ın önemli tüccarlarından Hızırizâde Kasım, Abdülcabbar ve Abdülvahhab önderliğinde merkeze gönderilen telgrafta Dicle ve Fırat nehirlerinde artan yağmalama olaylarından şikayet edilmişti. Fırat ve Dicle nehrinde seyreden ticari gemilerin, belirli noktalarında aşiretler tarafından “have” denilen geçiş ücreti ödenmedikçe ilerlemelerine izin verilmediğini¹⁴⁰ ve çok defa eşyalarının gasp edildiğini ifade eden Hızırizâdeler, mahalli yetkililere defalarca şikayette bulunmalarına rağmen bir sonuç alamadıklarından yakınmaktaydı. Yağma olaylarının giderek şiddetlendiğine ve hem nehir hem de kara yolları itibariyle can ve mal güvenliğinin kalmadığına vurgu yapan tüccarlar, mallarının bir çoğunun aşiretler tarafından mahv edildiğini dile getirerek ticari hayatlarını kontrolden çıktığını ifade etmişti. Hızırizâdeler önderliğindeki grubun talebi, bölgeye asker sevk edilerek ulaşımın güvenli hale getirilmesi ve yağmalama olaylarına son verilmesiydi¹⁴¹. Hızırizâdeler önderliğindeki grup bundan birkaç hafta sonra merkeze aynı mealde bir telgraf daha göndermişti. Daha önce göndermiş oldukları telgrafın dikkate alınmamasından şikayet eden tüccarlar özellikle el-Cuveyr aşiretinin yağmalama hareketlerinin gün geçtikçe şiddetlendiğine vurgu yapmaktay ve mallarının muhafazası ve kurtarılması için Basra'ya asker sevk edilmesini talep etmekteydi¹⁴².

¹³⁹ BOA, *DH.MKT* 2701-49, Lef 1.

¹⁴⁰ Aynı dönemde bölgede bulunmuş olan Van Ess'in ifadeleri de bu iddiayı doğrulamaktadır. Van Ess, *a.g.e.*, s.37.

¹⁴¹ BOA, *DH.MKT* 2737-47, Lef 1-2.

¹⁴² BOA, *DH.MKT* 2771-1, Lef 1-2; BOA, *DH.MKT* 2754-82, Lef 4-5.

Hızırizâdelerin telgraflarıyla eşzamanlı olarak Bağdadlı Musevi tüccarlar da benzer bir şikayetle merkeze başvurmuşlardı. Son zamanlarda mallarının Nasiriye'ye yakın bir noktada Beni Huteyt ve el-Cuveyr aşiretleri tarafından yağmalandığını ifade eden tüccarlar, çalınan mallarının geri alınarak mahsur kalmış olan gemilerinin salimen Basra'ya ulaştırılmasını talep etmişti¹⁴³.

Bağdad ve Basra tüccarlarının şikayetleri üzerine nihayet Şubat ayı nihayetinde Alus vapuru bölgeye gönderilerek Beni Huteyt ve el-Cuveyr aşiretleri arasındaki çarpışmaya son verilmiş¹⁴⁴, nehir ve kara yolları ulaşımına açılmış ve tüccarların gemileri kurtarılmıştı¹⁴⁵.

Bağdad ve Basra tüccarlarının gemilerine yapılan saldırılarla eşzamanlı olarak bölgedeki aşiretler arasında da huzursuzluklar baş göstermişti. Şubat ayı başında Hüccam ve Şems aşiretleri arasında karşılıklı tecavüzler vuku bulmuş ve Suke'ş-Şuyuh kasabası Hüccam aşireti tarafından kuşatılmıştı. Aynı dönemde Mекре ve Beni Hikam aşiretleri arasında da taarruzlar meydana gelmekteydi¹⁴⁶. Bundan bir ay sonra Mart 1909'da Hüseyiniyat ve Asakire firkaları arasında mukatele yaşanmış ve taraflar birbirlerine ait mal ve hayvanları gasp etmişti. Ayrıca arazi meselesinden dolayı el-Duşan ve Beni Zeyd firkaları arasında da çarpışmalar yaşanmıştı¹⁴⁷.

Bölgede asayiş sorununun had safhaya ulaştığı bu dönemde Bağdad istinaf mahkemesi müdde-i umumiliğinden de merkeze bir şikayet telgrafi ulaşmıştı. Nisan ayı başında alınan telgrafta Müntefik livasının “ihtilal ateşi içinde isyanla kavrulmakta olduğu” ifade edilmekte ve askeri kuvvetlerin yetersizliği nedeniyle “bir çok mazlumun” kanlarının dökülmekte olduğu vurgulanmaktaydı. Nasiriye kasabasının yedi aydır isyancıların hücumuna maruz kaldığı ve adli takibatın da uygulanamadığı belirtilen telgrafta bölgedeki telgraf hatlarının devamlı olarak taarruz altında olduğu hatırlatılmıştı¹⁴⁸. Bağdad istinaf mahkemesi müdde-i umumiliği merkezden bu hususlarda gerekli önlemlerin alınmasını talep etmişti¹⁴⁹.

Bölgeden asayiş sorunuyla ilgili şikayetlerin yükseldiği dönemde Basra valisi Muharrem Bey, Dahiliye Nezareti'ne bölgenin durumunu ve alınması gerekli önlemleri içeren

¹⁴³ BOA, *DH.MKT* 2720-67, Lef 2. Bağdadlı Musevi tüccarlar bundan birkaç hafta sonra merkeze bir telgraf daha göndererek taleplerini yinelemişti. BOA, *DH.MKT* 2737-50.

¹⁴⁴ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 24; BOA, *BEO* 3491-261808.

¹⁴⁵ BOA, *DH.MKT* 2754-82, Lef 7; BOA, *DH.MKT* 2739-43, Lef 1.

¹⁴⁶ BOA, *DH.MKT* 2739-43, Lef 1.

¹⁴⁷ BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 58-59.

¹⁴⁸ Ammare ve Müntefik livaları dahilinde bulunan telgraf hatları sık sık isyancı aşiretlerine hücumuna uğrayarak tahrip edilmekte veya tel ve direkleri çalınmaktaydı. Bu durum da söz konusu livalarla merkez vilayetin irtibatının uzun müddetler kesilmesine yol açtığı gibi vilayetin telgraf hattını korumak ve tamir ettirmek amacıyla devamlı olarak bu meseleye kaynak aktarmasına neden olmakta ve devleti zarara sokmaktaydı. Telgraf hat ve demir direklerini çalan aşiretler ise bu malzemeleri bina, kule ve köprü inşaatında veya bağçelerin sulanması için aşiretler tarafından kullanılan su dolablarında kullanılmaktaydı. BOA, *DH.İD* 145-1—14, Lef 1-6.

¹⁴⁹ BOA, *DH.MKT* 2837-75, Lef 1.

bir rapor göndermişti. Necid'e gerçekleştirilmekte olan hareket akabinde ıslahat için sıranın Ammare ve Müntefik sancaklarına geleceğini ifade eden Muharrem Bey, bölgede yapılması planlanan ıslahatı "bu iki livadaki aşair-i gayr-ı muti'yeyi icâb-ı maslahatla mütenâsib bir surette terbiye ve ıslâh etmek ve kendilerine müstehak oldukları derecede müessir bir darbe indirmek" ifadeleriyle tanımlamaktaydı¹⁵⁰. Basra valisi bu görev için Basra nizamiye kumandan vekili Yusuf Paşa'nın tayin edilmiş olduğunu hatırlatmış ve bu konuda dikkat edilmesi gerekli noktaları sıralamıştı. Basra valisine göre Ammare ve Müntefik'ye yapılması planlanan hareketin başarılı olabilmesi için öncelikle Yusuf Paşa'yla birlikte hareket edecek kuvvetin, kendisinin belirleyeceği miktarda ve 6. Ordu'nun en nitelikli askerlerinden oluşturulması gerekmektedir. Muharrem Bey'in vurgu yaptığı bir diğer nokta ise yerel memurlarla eşraf ve aşiret şeyhleri arasındaki ilişkilerdi. Nitekim bölgedeki mahalli memurların bir çoğu eşraf ve aşiret şeyhleri ile yakın ilişki içerisindeydi. Bu durum da bu tarz memurların eşraf ve şeyhlerin baskısıyla merkeze söz konusu operasyonun başarısız kalması maksadına mebni çeşitli istihbaratlarda bulunmasını olası kılmaktaydı. İşte Muharrem Bey bu nedenle bu tarz girişimlerin önlenmesi adına 6. Ordu Kumandanlığı nezdinde girişimde bulunulmasını istemişti¹⁵¹. Ammare ve Müntefik'te yapılacak ıslahatın başarısız olmaması için Muharrem Bey'in merkezden son talebi, Ammare ve Müntefik mutasarrıflarının değiştirilerek yerlerine aşiret reisleri ve eşrafla "yüz göz olmamış, fa'al ve mustakîm" memurların atanmasıydı¹⁵².

Aradan geçen zamanda Muharrem Bey'in emniyetin sağlanması için önerdiği tedbirler uygulamaya konamamış ve zaten valinin kendisi de görevinden ayrılarak yerine Mardini Arif Bey tayin olmuştu. 1909 Haziran ayına gelindiğinde halen Müntefik sancağında asayiş tam anlamıyla sağlanamamış ve bu yolda tavsiye edilen önlemler de alınmamıştı. Bu nedenle bölgede halen aşiretler arasında çarpışmalar yaşanmaktaydı. Aslında bu dönemdeki aşiret taarruzlarının ana nedeni bölgedeki aşiretlerin, Sadun ailesinin iki kısmı olan Nasır Paşazâde ve Mansur Paşazâdelerin nüfuzunda olarak ikiye bölünmüş olmasıydı. Nitekim Saduni ailesinin hasım tarafları birbirleri üzerine hakimiyet kurabilmek için kendilerine mensup aşiretleri karşı tarafa saldırmaya teşvik etmekte ve her iki taraf da bu saldırılar sonucu diğer tarafı hükümet nazarında kabahatli göstermeye çalışarak merkeze telgraflar çekmekteydi.

¹⁵⁰ BOA, *DH.MKT* 2712-60, Lef 4.

¹⁵¹ *Aynı vesika*, Lef 5.

¹⁵² *Aynı vesika*, Lef 6. İngiltere'nin Basra konsolosu Crow da Muharrem Bey'in ifadelerini destekler şekilde Müntefik mutasarrıfı Hamdi Bey'in Sadun ailesinin Nasır Paşa kolu ile ittifak halinde olduğunu ifade etmekteydi. TNA, *FO* 424-220, no.47, Consul Crow to Sir G. Lowther. Mansur Paşazâde Sadun Paşa'nın, Hamdi Bey'in Nasır ailesi ile yakın ilişkide olduğu ve bu nedenle kendi ailesi aleyhine faaliyetlerde bulunduğu yönündeki telgrafları da bu iddiaları kanıtlar niteliktedir. Sadun Paşa'nın telgrafları için bkz. BOA, *DH.MKT* 2703-53, Lef 1-3.

Müntefik'teki asayiş sorunu aynı zamanda bölge nehirleri üzerinde yağmacılık faaliyetlerinin yeniden gündeme gelmesine de neden olmuştu. Nitekim Haleb'de bulunan “Şuveb” ile Şam'da bulunan “Şakor” isimli Fransız ticarethanelerine ait olan ve Bağdad'a sevk edilmekte bulunan emtia Haziran ayında el-Zafir aşireti tarafından gasp edilmişti. Bunun üzerine Fransa Sefareti harekete geçmiş ve Bağdad ve Basra vilayetleri nezdinde başvuruda bulunarak yağmalanan malların tutarı olarak hükümetten yaklaşık 55.000 kuruş tazminat istemişti¹⁵³.

Müntefik'in içerisinde bulunduğu asayişsizlik ve yaşanan yağmacılık olayları nedeniyle Basra valisi Arif Bey merkeze bir telgraf çekmiş ve alınması gereken önlemleri sıralamıştı. Arif Bey bölge aşiretlerinin aralarının bulunmasının mümkün olmadığından bahsetmiş ve Müntefik aşiretlerinin ıslahı için yeterli miktarda askerin bölgeye sevk edilmesi gerektiğini ifade etmişti. Arif Bey bununla birlikte söz konusu kuvvetlerin kumandasına Mansur Paşazâde Sadun Paşa ile öteden beri şahsi ilişkisi ve hukuku olan Yusuf Paşa'nın değil başka muktedir bir şahsın getirilmesi gerektiği düşüncesindeydi. Nitekim bu durum, Yusuf Paşa'nın Sadun Paşa ile ilişkisi nedeniyle, Nasır Paşazâdelerin ve onlara mensup aşiretlerin hükümetten uzaklaşmalarına ve isyan etmelerine neden olacaktı¹⁵⁴. Arif Bey, Yusuf Paşa'nın Müntefik'e düzenlenecek operasyon tarihini ötelemesini de eleştirmiş ve bunun hazinenin menfaatlerine zarar vereceğini savunmuştu.

Basra valisi Arif Bey'in Müntefik meselesi hususunda şikayetçi olduğu memurlardan bir diğeri de Müntefik mutasarrıfı Hamdi Paşa'ydı. Basra valisi, mutasarrıfı “Sa'dûnların aylıklı kâtibleri, lutuf-dîde bir bendeleri” olarak tanımlamakta ve hal-i hazırda bölgede Sadunilere mensup aşiretler arasında yaşanan çarpışmaların nedeninin mutasarrıfın “aczi, iktidarsızlığı ve müsamahakarlığı” olduğunu iddia etmekteydi. Bölgede aşiretler arasında meydana gelen çarpışmalar nedeniyle yaşanan emniyetsizliğe ve bu nedenle tahsilatı toplama işleminin yarıda kaldığına vurgu yapan Arif Bey, tarafları teskin edecek önlemlerin alınmadığından şikayet etmişti¹⁵⁵.

Basra valisi Arif Bey'den birkaç gün sonra Müntefik mutasarrıfı Hamdi Paşa da hem meseleye dair çözüm önerilerini sunmak üzere merkeze bir rapor göndermişti. Devr-i sabıkta bir çok son model silah ve cephane ithaliyle Müntefik sancağının “adeta silah anbarı” haline

¹⁵³ BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 141-3 Lef 1. Meselenin çözülememesi üzerine Fransız Sefareti Aralık 1912 tarihinde yeniden hükümete başvurmuştu. Harici Nezareti ise bu konuda daha önce vilayetler tarafından ihmalkarlık yapıldığını itiraf ederek hükümet üzerinde bu tarz tazminat taleplerinin çoğalmaması ve yabancı devletlerle daha fazla sorun yaşanmaması adına durumun acilen çözüme kavuşturulmasını istemişti. BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 141-3 Lef 1. Fransız ticarethanelerine ait mallar Bağdad ve Basra vilayetleri arasında meydana gelen sorumluluk tartışması nedeniyle geri alınamamıştı. BOA, *DH.MUİ* 54-2—11, Lef 5 ve 7.

¹⁵⁴ BOA, *DH.MKT* 2865-49, Lef 1.

¹⁵⁵ BOA, *DH.MKT* 2870-42, Lef 3-4.

geldiğini belirten Hamdi Paşa, II. Abdülhamid döneminin kötü yönetimi ve Muhlis Paşa'nın başarısız operasyonu nedeniyle de bölgede hükümetin nüfuzunun giderek zayıflamış olduğuna değinmişti. Zira bu başarısız harekattan sonra aşiretleri “tedib etmek” için hiçbir önlem alınmamış ve bu nedenle bölge aşiretleri “büsbütün şırmış”tı. Hükümetin bu zayıflığına karşın Müntefik aşiretleri ise devletin tahsil edemediği paralarla savunma amaçlı kaleler inşa edip daha çok silahlanarak hükümeti adeta tanımamaya ve nehir ulaşımını tehdit ederek bölgede asayiş sekteye uğratmaya başlamışlardı¹⁵⁶.

Hamdi Paşa bölgenin durumunu izah ettikten sonra alınması gereken önlemleri sıralamıştı. Müntefik mutasarrıfına göre her şeyden önce ithalatı yasak olan silahların bölgeye girişi önlenmeliydi. Askeri operasyonun lüzumuna da dikkat çeken Hamdi Paşa, Ammare'de çıkan olaylar nedeniyle Müntefik ıslahatının geciktirildiğine dikkat çekmiş ve livada yeterli miktarda asker olmadığının altını çizmişti¹⁵⁷.

Basra valisi Arif Bey'in merkeze gönderdiği rapora cevap niteliğinde bir telgraf da Eylül 1909'da Yusuf Paşa tarafından merkeze gönderilmişti. Yusuf Paşa, Basra valisinin Müntefik'te olası bir operasyon için bölgedeki kuvvetlerin yeterli olduğuna dair ifadelerini eleştirmişti. Nitekim Yusuf Paşa'ya göre, “yüzden gözden çıkmış” Müntefik aşiretleri üzerine önceki senelerdeki gibi yapılacak bir askeri harekattan olumlu netice alınması şöyle dursun hükümetin şerefini ayaklar altına alacak bir halin oluşması ihtimali dahi uzak değildi. Yusuf Paşa, Basra valisiyle “insaf ve vukuf dairesinde iş görülemeyeceğinden” görevinden affedilerek başka bir göreve atanmasını talep etmişti.

Gerek merkez içerisinde gerek mahalli yetkililer arasında gerekse yerel halk arasında Müntefik'teki asayiş sorununun çözümüne yönelik tartışmalar bir netice vermemiş ve bölgede asayiş artarak bozulmaya devam etmişti.

5.2.2. Merkezin Hezimet: “Şatra Faciası”

Müntefik'te gerek Saduni ailesi arasında yaşanan iç çatışmaların gerekse aşiretler arasında çıkan çarpışmaların önüne geçilememesi, bölgeye yapılacak askeri operasyonun maddi yetersizlikler nedeniyle geciktirilmesi ve tüm bunlarla beraber mahalli memurlar arasında bulunan intizamsızlık bölgede emniyet ve asayiş meselesinin giderek büyümesine yol açmıştı.

¹⁵⁶ Aynı vesika, Lef 1.

¹⁵⁷ Hamdi Bey hakkındaki iddialara da cevap vermiş ve “hüsn-i hizmetlerine” rağmen hakkında vilayetten şikayetler olduğuna değinerek başka bir mahale naklini talep etmişti. Aynı vesika, Lef 2.

1909 Ağustosunda nihayetinde el-Ezirc, Avde ve Albu Şemhi aşiretlerinin ayaklandığı ve Avde aşiretinin Şatra kasabasında olay çıkarmış oldukları haberi merkeze ulaşmıştı. Bundan birkaç gün sonra ise el-Ezirc ve el-Hüseyniyat aşiretlerinden oluşan çetelerin Nasıriye kasabası civarında tüccarların yollarını kesmeye başladıkları ve halkın evlerinde mahsur kaldığı haber alınmıştı. Bunun hemen akabinde ise söz konusu aşiretler kasabayı kurşuna tutmuş ve askerle çatışmaya girmişlerdi¹⁵⁸. Falih Paşazâde Abdullah Bey de, bu olaylarla eş zamanlı olarak merkeze meşrutiyet gereğince haklarının korunması dair telgraflar göndermeye başlamıştı¹⁵⁹.

Hem bu gelişmeler, hem de Ammare tedibatının Mayıs ayında tamamlanmış olması Müntefik'e yapılması planlanan operasyonun yeniden gündeme gelmesine neden olmuş ve Harbiye Nezareti derhal yeterli miktarda kuvvetin bölgeye sevk edilmesini emretmişti. Yaklaşık 2000 kişi miktarındaki bu birliklerin¹⁶⁰ Müntefik Kuvve-i Islahiye Kumandanı¹⁶¹ olarak tayin edilen Mirliya Mustafa Paşa kumandasında bölgeye sevk edilmesini uygun gören nezaret, Ammare'den Yusuf Paşa kumandasında ek kuvvetin de bölgeye sevk edilmesine karar vermişti¹⁶². Bu kuvvetler bölgeye varana kadar mahalli asayişin imkân dairesinde muhafaza edilmesini talep eden nezaret, Basra valisi Arif Bey'in askeri kanada karşı olan "kin ve garezi" nedeniyle ıslahat ve tahsilat sekteye uğramakta olduğunun da ayrıca altını çizmişti. Harbiye Nezareti'ne göre Arif Bey ve Yusuf Paşa arasındaki anlaşmazlık ortadan kaldırılmadıkça ve bunlardan birisi görevinden alınmadıkça Müntefik meselesinin çözümünü olası gözükmemekteydi¹⁶³.

Harbiye Nezareti'nin Arif Bey hakkında bildirdiği bu görüşler üzerinden bir hafta geçmeden Dahiliye Nezareti Basra valisini görevden almış ve yerine Süleyman Nazif Bey'i Basra valisi olarak tayin etmişti¹⁶⁴. Fakat Arif Bey'in "askeri icraatları ihlal edecek muamelelerde bulunduğu" gerekçesiyle görevinden alınması ne bölgede suların durulmasına ne de uygulanan askeri operasyonların başarıyla sonuçlanmasına yetmemişti. Nitekim Müntefik Islahatı için görevlendirilen Mirliya Mustafa Paşa'nın kumandasındaki kuvvetler Ekim ayı ortasında Hay ve Şatra kazalarında bir miktar tahsilat yaptıktan sonra el-Ezirc

¹⁵⁸ BOA, *DH.MUİ* 11-2—50, Lef 7.

¹⁵⁹ BOA, *DH.MKT* 2913-30, Lef 1.

¹⁶⁰ Bu birliklerle beraber, Müntefik'te mevcut olan bir cebel bataryasına ilaveten, iki adet cebel topu ile iki adet mitraltyözün de Nasıriye'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Hangi birliklerden ne kadar miktar asker gönderildiğine dair ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.MUİ* 11-2—50, Lef 3.

¹⁶¹ *Aynı vesika*, Lef 13.

¹⁶² *Aynı vesika*, Lef 1. Bundan birkaç hafta sonra da Mustafa Paşa'nın talebi üzerine Müntefik'e mürettebat ve mühimmatıyla birlikte iki mantelli sahra topu gönderilmişti. *Aynı vesika*, Lef 6.

¹⁶³ *Aynı vesika*, Lef 1-2.

¹⁶⁴ *Aynı vesika*, Lef 5.

aşiretinin yerleşik bulunduğu mahallere keşfe gitmişlerdi. Bu keşif akabinde el-Ezirc aşireti ile Mustafa Paşa kumandasındaki kuvvetler arasında çıkan çatışma neticesinde altmışın üzerinde ölü ve yaklaşık elli yaralı vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardı¹⁶⁵. Aslında yenilginin asıl sebebi Mustafa Paşa'nın ittifak yapmış olduğu "itaatkar" aşiretlerin çarpışma esnasında "asilerin" tarafına geçmesi, ve büyük bir kısmı Şii mezhebinden olan Osmanlı askerlerinden bir kısmının çarpışmada verilen emirlere itaat etmemesiydi¹⁶⁶.

Bu gelişme üzerine 6. Ordu Kumandan vekili Şevket Paşa, Müntefik aşiretlerinin ciddi bir şekilde cezalandırılmaları için gerekli yeterli miktarda askeri kuvvetlerin diğer ordulardan yetiştirilmesi gereğini Harbiye Nezareti'ne bildirmişti. Nezaret ise diğer ordulardan 6. Ordu'ya kuvvet sevkinin mümkün olamayacağını ifade etmiş ve aynı zamanda bu kuvvetler bölgeye ulaşana kadar Müntefik'in bu durumda kalmasının mahzurlu olduğunun altını çizmişti. Nezaret bu nedenlerle Şevket Paşa'dan bir an önce civar bölgelerden yapılacak operasyona yetecek miktarda redif taburunun silah altına alınmasını istemişti¹⁶⁷.

Mustafa Paşa kumandasındaki kuvvetlerin Müntefik'te uğradıkları hezimet üzerine Harbiye Nezareti, Sadaret'e de bir yazı göndermiş ve Mustafa Paşa'nın Müntefik Kuvve-i Islahiye kumandanlığından alınarak yerine bölgede senelerdir şöhret kazanmış olan Yusuf Paşa'nın atanmasının münasip olacağını ifade etmişti¹⁶⁸.

Harbiye Nezareti'nin bu talebi Sadaret tarafından Meclis-i Vükela'ya havale olunmuştu. Kasım ayı başında Meclis'te yapılan görüşmede ise 6. Ordu'nun içerisinde bulunduğu inzibatsızlığın endişe verici olduğu ve hükümetin şan ve haysiyetini ihlal eden olaylara yol açtığı vurgulanarak Irak ordusunun ıslahı yoluna gidilmesi mecburiyetinin altı çizilmişti¹⁶⁹. Meclis-i Vükela tarafından verilen karara göre 6. Ordu'da ahlaksızlıkları ve iktidarsızlıkları ile ünlenmiş olan askerler bir an önce görevlerinden alınarak yerlerine iffet ve

¹⁶⁵ Aynı vesika, Lef 17; TNA, FO 424-223, no.54, Summary of Events in Turkish Irak During March 1910.

¹⁶⁶ BOA, BEO 3672-275381, Lef 4. Nitekim Hüccam, el-Asakire ve el-Hüseyniyat aşiretleri de çarpışmada el-Ezirc aşiretinin tarafına geçmişti. Halid Hamud es-Sadun, a.g.e., ss.144-145.

¹⁶⁷ 6. Ordu kumandanlığı vekaletinin talebine ancak Nisan 1910 ortalarında cevap gönderilmişti. Sadaret bu cevabında, 6. Ordunun tanzimine ciddi suretle ihtiyaç olduğunun altını çizmiş ve bu ordunun noksanının 4. Ordu tarafından silah altına alınmış 4.000 askerle kapatılması gereğini ifade etmişti. BOA, DH.MUI 76-2—6, Lef 33; BOA, BEO 3672-275381, Lef 3.

¹⁶⁸ BOA, DH.MUI 21-3—10, Lef 35. Müntefik başarısızlığı ardından hükümet tarafından Mustafa Paşa hakkında muhakeme başlatıldığı gibi Harbiye Nezareti tarafından da soruşturma açılmıştı. Aynı vesika, Lef 11.

¹⁶⁹ 1913 senesinde Müntefik mutasarrıflığında bulunan Nadir Bey, bölgedeki askeri kuvvetlerin aczini dikkat çekici şekilde aktarmıştır. Nadir Bey'in görevine başlamasının ertesi günü el-Hüseyniyat ve el-Ezirc aşiretleri kasabaya on dakika mesafede bulunan bir bölgede şiddetli bir biçimde çarpışmaya başlamıştı. Çarpışma esnasında yaklaşık 40 kişi öldürülmüş olmasına rağmen merkezde bulunan ve topçu bataryaları ve mitralyözlerle donatılmış olan üç tabur nizamiye askeri olaya müdahale etmeye cesaret edememiş ve "ahali ile damlardan bu kanlı sahneye seyirci kalmıştı". BOA, DH.EUM.EMN 89-46, Lef 4. Aslında 6. Ordu'nun içerisinde bulunduğu durum yeni bir mesele de değildi. Nitekim 6. Ordu kuruluşundan beri diğer orduların gerisinde kalan bir profil sergilemişti. Merwin Albert Griffiths, *The Reorganization of The Ottoman Army Under Abdulhamid II (1880-1897)*, University of California Yayınlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles 1966, s.140.

iktidar sahibi şahısların tayin edilmesi gerekmekteydi. Meclis ayrıca Mustafa Paşa hakkında soruşturma açılmasına ve Müntefik Kuvve-i İslahiye kumandanlığına Yusuf Paşa'nın tayin edilerek askeri haysiyetin iade edilmesine karar vermişti. Meclis-i Vükela kararı ayrıca yeteri miktarda askerin Musul'dan Basra vilayetine bir an önce sevkini ve gerek duyulması durumunda yeni redif taburlarının askere alınmasını da içermekteydi¹⁷⁰.

Meclis-i Vükela'nın kararı akabinde Dahiliye Nezareti de Basra vilayetine bir telgraf göndermiş ve son hadisenin sebepleri ve bu konuda alınması gereken tedbirler hususunda Müntefik mutasarrıflığına danışılmasını istemişti¹⁷¹. Müntefik mutasarrıfı Hamdi Paşa tarafından gönderilen cevapta nehir yolunun ulaşımına açılması ve halkın acil ihtiyaçlarının karşılanması adına el-Ezirc aşiretinin nehir yakınındaki mukataalarından çıkarılarak yerlerine nispeten daha itaatkar olan diğer bir aşiretin yerleştirilmesinin elzemiyeti ifade edilmişti. Hamdi Paşa, "aşiretler karıştırılmadan" bir askeri operasyon yapılması arzu ediliyorsa da bunun mevcut askeri kuvvetlerle başarılmasının mümkün olmadığını vurgulamıştı. Müntefik mutasarrıfının önerisi, yeterli nitelikte ve çoklukta asker bölgeye ulaşana değin el-Ezirc aşireti elinde bulunan arazilerin bunlardan alınarak el-İbrahim veya diğer münasip bir aşirete verilmesi ve Şatra yolunun açık tutulması amacıyla Sadun Paşa'nın taltif edilerek kendisine taraftar olarak aşiretlerden geçici olarak bu hususta yararlanması şeklindeydi¹⁷².

Müntefik mutasarrıflığından önerilen bu tedbirler ise göreve yeni tayin edilen Basra valisi Süleyman Nazif Bey tarafından uygun görülmemişti. Müntefik meselesi konusunda son derece aktif tavır takınan yeni vali, Saduniler konusunda mutasarrıflıkla aralarında yaşanan görüş farklılığını merkeze bildirerek Sadun Paşa ve emsallerinin her ay kendilerine hükümet tarafından ödenen maaşın dahi hakkını veremediklerini savunmuştu. Nazım Paşa'nın Bağdad'a varışı akabinde yapılacak ıslahat ile¹⁷³ hükümetin nüfuzunun bir kez daha gösterileceği ve bundan sonra ise Sadun Paşa'ya verilen maaşın kesileceği taahhüdünde bulunan Süleyman Nazif Bey, Sadunilere yönelik olarak şimdilik hiçbir taltife gerek olmadığını ifade etmişti¹⁷⁴. Basra valisi ayrıca Müntefik aşiretleri bir an önce tedib edilmediği takdirde Yemen'deki ihtilale benzer bir durumun Irak'ta da yaşanabileceğine dikkat çekerek iki tabur nizamiye askerinin süratle bölgeye gönderilmesini istemişti¹⁷⁵.

¹⁷⁰ BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 29.

¹⁷¹ *Aynı vesika*, Lef 33.

¹⁷² *Aynı vesika*, Lef 13.

¹⁷³ Nitekim Kasım 1909'da Bağdad valiliği ile 6. Ordu Kumandanlığı birleştirilmiş ve bu göreve Nazım Paşa tayin edilmişti. BOA, *DH.MUI* 44-2—21, Lef 3.

¹⁷⁴ BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 25.

¹⁷⁵ *Aynı vesika*, Lef 27.

Basra valisi Süleyman Nazif Bey, son telgrafından birkaç hafta sonra uzun bir rapor daha göndererek merkezi bölgeye gerçekleşmesi muhtemel olaylarla ilgili uyarılmıştı. Basra vilayetinde ordunun uğramış olduğu hezimetin neredeyse “vak‘a-yı ‘adiye”den olduğunu hatırlatan Süleyman Nazif Bey, 6. Ordu’nun bu olay neticesinde öç almak için ciddi miktarda kuvvet toplanmakta olduğu istihbaratını dile getirmişti. Bu tarz bir davranışın “hükümetin şan ve menfa‘atiyle” uyumlu olmadığını ifade eden Basra valisi bu girişimin ilerde ciddi sonuçlar doğurabileceği konusunda hükümeti uyarılmıştı. Midhat Paşa tarafından uygulanmış olan birkaç askeri harekât istisna tutulursa, Irak’ta yapılmış olan tüm operasyonların yağmacılık şeklinde cereyan ettiğini ve devlete hiçbir faydası dokunmadığını hatırlatan Basra valisi, bu tarz operasyonların askerin manevi gücüyle birlikte haysiyetini de zedelediğini ifade eden Nazif Bey, buna örnek olarak Basra valilerinden Muhlis Paşa’nın Müntefik’te yaşamış olduğu hezimetini örnek vermişti. Basra valisi bölgede yaygın olan Şii mezhebinin Müntefik’teki asayişsizliğe etkilerini de değerlendirmiş ve bölgedeki durumu şu cümlelerle ifade etmişti:

“... zaten hissiyât-ı necibe-i ‘askeriyeden mahrûm olan bura halkı Şi‘i mezhebinin ifsâdâtına da dûçâr olduğundan yerli ‘asâkirden asla istifade edilmemekte ve köy köy çadır çadır neşr-i mefsedet etmekte olan Acem ahûndlari teb‘a-ı Osmâniyye’ye eğer ‘asker olursanız mezhebdâşlarınız üzerine ateş etmemelerini evvelden neşr ve telkin eylemektedirler”.

Süleyman Nazif Bey raporunda Müntefik mutasarrıfı Hamdi Paşa’nın alınmasını tavsiye ettiği önlemlere de tekrar değinmiş ve bu şekilde icra edilecek bir ıslahatın kargaşayı idame etmekten başka hiçbir fayda sağlamayacağını ifade ederek aşiretler arasında nifak yaratmak ve aşiret reislerinin yardımına tenezzül etmek gibi çarelerin daima kötü neticeler vermiş olduğunu hatırlatmıştı. Süleyman Nazif Bey’in Müntefik meselesi ile ilgili sunduğu çözüm önerisi ise, 6. Ordu ile katıyen irtibatı olmayacak üç tabur askerin, uygun bir kumandan vasıtasıyla bölgeye sevk edilmesiydi. Basra valisine göre mesele ancak bu şekilde, hem de fazla kan dökülmeksizin halledilmiş olacaktı. Nazif Bey, daha sonra bölge arazisinin taksimi ve aşiretlerin iskanına dair uygulamaların ise mahalli memurlara bizzat kendisinin nezaret etmesiyle halledilebileceğini ifade etmekteydi¹⁷⁶.

Süleyman Nazif Bey, bu raporundan birkaç hafta sonra merkeze bir telgraf daha göndermiş ve Müntefik’te son yaşanan hadiselerden sonra vilayetin emniyetinin bir kat daha

¹⁷⁶ Aynı vesika, Lef 10.

bozulduğunun altını çizerek Basra vilayetine ait olup hal-i hazırda Yemen’de bulunan iki ganbotun acilen geri gönderilmesini talep etmişti¹⁷⁷.

Basra valisinin merkeze müracaatlarıyla eşzamanlı olarak 6. Ordu Kumandan vekili Şevket Paşa da isyankar aşiretlerin “te‘dib” edilmeleri gereğine vurgu yaparak el-İbrahim ve Beni Malik aşireti reislerinin hükümetle işbirliği yapmaya hazır olduğunu bildirmiş ve hatta isyankar aşiret reislerinin emsallerine ibret olması için idam edilmelerinin de olasılık dahilinde olduğunu hatırlatmıştı¹⁷⁸. Fakat Şevket Paşa’nın bu isteği Harbiye Nezareti tarafından uygun bulunmamış ve nezaret Müntefik’teki son hadisenin Kuveyt ve Necid taraflarına etkileri itibariyle önemine dikkat çekerek Bağdad valisi Nazım Paşa görev yerine ulaşana kadar sert önlemler yerine bölge aşiretlerinin hükümet tarafına çekilmesine yönelik tedbirlerin daha uygun olacağını ifade etmişti¹⁷⁹.

Kasım 1909 sonunda yapılan Meclis-i Vükela toplantısında da Harbiye Nezareti’nin teklifi benimsenmişti. Meclis toplantısında, Müntefik aşiretlerinin hükümet yanına çekilmeye çalışılması ve hatta af talep edenler olması durumunda kuvvetli teminatlara dayandırılarak bunların isteklerinin kabul edilmesi uygun görülmüştü. Hükümet yeni Bağdad valisi ve 6. Ordu Kumandanı Nazım Paşa bölgeye ulaşana kadar meselenin büyümesini istememekteydi¹⁸⁰.

Hükümet tarafından Müntefik hadisesi akabinde alınacak önlemlerin tartışıldığı dönemde Bağdadlı Musevi tüccarlardan yaklaşık yirmi imzalı bir şikayet telgrafı merkeze ulaşmıştı. Müntefik aşiretleri tarafından mallarını yağmalandığına ve bu nedenle bir çok tüccarın maddi sıkıntı çekerek hicret ettiklerine vurgu yapan telgraf, bu konuda hükümet tarafından gerekli önlemlerin alınmasını talep etmekteydi¹⁸¹.

Bu esnada isyancı aşiretlerden el-Ezirc de hükümete sadakatini sunmuş ve af talep etmişti. Hatta el-Ezircliler, Mustafa Paşa ile yaşanan çarpışmada ellerine geçirmiş oldukları askeri teçhizatın büyük bir kısmını da Basra vilayetine teslim etmişti¹⁸². Bununla birlikte devam olarak isyan eden ve daha sonra af talebinde bulunan el-Ezirc aşiretinin af talebi

¹⁷⁷ Bu Süleyman Nazif Bey’in Yemen’deki ganbotların Basra’ya gönderilmesi konusunda ikinci talebiydi. Nitekim Basra valisi, daha memuriyet mahaline hareket etmeden İstanbul’dayken bu ganbotların vilayete gönderilmesi için müracaatta bulunmuştu. BOA, *DH.MUI* 37-1—34, Lef 3. Fakat Yemen sahillerinde gözetleme faaliyetlerinde bulunan bu ganbotların Basra vilayetine gönderilmesi Dahiliye Nezareti tarafından uygun bulunmamış ve Basra’ya İstanbul’dan veya Diyarbakır’dan ganbot gönderilmesi Bahriye Nezareti’ne bildirilmişti. *Aynı vesika*, Lef 1.

¹⁷⁸ BOA, *BEO* 3672-275381, Lef 8.

¹⁷⁹ *Aynı vesika*, Lef 7.

¹⁸⁰ BOA, *MV* 134-42.

¹⁸¹ BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 72-73.

¹⁸² BOA, *BEO* 3672-275381, Lef 12; BOA, *DH.MUI* 74-1—48, Lef 5.

yerinde görülmemiş¹⁸³ ve bu aşiret reisleri hakkında kanuni takibata devam edilmesine karar verilmişti¹⁸⁴.

Nazım Paşa'nın görev yerine hareket tarihine kadar Müntefik livası sessiz bir dönem geçirmişti. Bu sessiz dönem 13 Mart 1910 tarihinde Yusuf Paşa komutasındaki kuvvetlerin Müntefik'te aşiretler tarafından ağır bir şekilde bozguna uğratılmasıyla bozulmuştu. Büyük oranda Yusuf Paşa'nın bölge aşiretlerini birbirine düşürme politikasının eseri olan¹⁸⁵ Şatra bozgununun görünen nedeni bir mukataa meselesinden ibaretti. Şatratü'l-Müntefik'te bulunan Sudeyfe mukataası 1909 senesinde Falih Paşazâde Abdullah Bey'in yaptığı baskı neticesinde kendisine ve de üstelik istediği bedel üzerinden ihale edilmişti. Fakat vilayetçe hissedilen mahzura binaen Basra idare meclisinin kararıyla ihalenin feshi Müntefik ıslahatı sonrasına bırakılmıştı. Buna rağmen ferik Yusuf Paşa bölgeye varışı akabinde vilayette danışmaya gerek görmeden Sudeyfe mukataası ihalesini feshine teşebbüs etmişti¹⁸⁶. İhalenin feshi nedeniyle iltizam hakkını Abdullah Bey'den devralmış olan Abude reisi Hayun'un¹⁸⁷ el-Ezirc, Beni Zeyd ve Albu Said aşiretlerinden müteşekkil¹⁸⁸ kalabalık bir kuvvetle Şatra kasabasına saldıracağı haber alınmış ve bunun üzerine Yusuf Paşa kumandasındaki kuvvetler hükümete itaatkar Albu Şemhi aşireti ile birlikte¹⁸⁹, Abude reisinin kalesine saldırıda bulunmuştu¹⁹⁰. Bu şekilde başlayan çarpışmada Şemhi aşiretinin kaçması neticesinde Yusuf Paşa kumandasındaki kuvvetler mağlup olmuş ve saldırıda bir binbaşı ve yüzbaşı ile birlikte 31 asker şehit olmuş ve 33 kişi yaralanmıştı¹⁹¹. Çarpışmayı Şatra civarındaki bir kaleden yöneten Yusuf Paşa, mağlubiyeti haber alması akabinde elindeki kuvvetleri kasabaya dağıtmış fakat hezimetin önüne geçememişti. Abude aşireti öncülüğündeki aşiret kuvvetleri tarafından Yusuf

¹⁸³ Aynı vesika, Lef 4.

¹⁸⁴ Aynı vesika, Lef 1-3.

¹⁸⁵ Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, ss.146-147.

¹⁸⁶ BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 2.

¹⁸⁷ Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, s.31. Aslında Abude aşireti hükümet karşıtı Senacir ve hükümet yanlısı Şemki olarak iki kabileye ayrılmaktaydı. TNA, *FO* 424-223, no.33, Consul Crow to Sir G. Lowther; Abdülcelil el-Tahir, *a.g.e.*, C.1, s.163. Şeyh Hayun da Senacir aşiretinin reisiydi. Abbas Azzavi, *Aşairü'l-Irak*, C.4, s.101. Senacir aşiretleri Şatra faciası öncesi de Şatra kasabasında çeşitli eşkiyalık faaliyetleri icra etmekte ve kasabanın asayişine sekte vurmaktaydı. Senacir aşiretinin faaliyetleriyle ilgili merkeze askeri yetkililer tarafından defalarca şikayette bulunulmasına rağmen muhtemelen mesele Müntefik İslahatı'na bırakıldığından bir sonuç alınamamıştı. BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 66.

¹⁸⁸ İngiliz konsoloslu Crow ise Osmanlı kuvvetlerine muhalefet eden aşiretleri el-Ezirc, el-Hüseyniyat, Albu Adem, el-Sakara, el-İbrahim ve Hafaca olarak belirtmişti. TNA, *FO* 424-223, no.49, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹⁸⁹ Abude aşiretine bağlı Albu Şemhi taifesinin silahlı gücü yalnızca 250 kişiden ibaret bulunmaktaydı. Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.148.

¹⁹⁰ Yusuf Paşa kumandasındaki kuvvetlerin mevcudu 1000 kişi olmakla birlikte isyankar aşiretlerin kuvveti yaklaşık 5000 kişiden oluşmaktaydı. Aynı vesika.

¹⁹¹ Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.148. Bu ölüm ve yaralanma olaylarının büyük kısmı Osmanlı askerleri geri çekilirken Şatra kasabasındaki evlerinden askerlere ateş eden Senacir aşireti reisi Hayun'un akrabaları nedeniyle gerçekleşmişti. BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 66.

Paşa'nın içerisinde bulunduğu kale abluka altına alınmış, bir müddet sonra ateşkes ilan edilmesi üzerine ise Şatra kasabası, çarşısı ve haneleri yağmalanmıştı¹⁹².

Yusuf Paşa ve kuvvetlerinin yenilgisi üzerine Senacir aşiretinin reisi Hayun, Müntefik kumandanına kendisi hakkında af çıkarılması ve Albu Şemhi'nin Şatra'dan uzaklaştırılması karşılığında barış yapmayı teklif etmiş fakat bu teklif Yusuf Paşa tarafından kabul edilmemişti¹⁹³. Bunun üzerine aşiretler yeniden cephane tedarik ederek Yusuf Paşa üzerine saldırı hazırlıklarına başlamışlardı. Bu gelişmeler üzerine Yusuf Paşa¹⁹⁴, 6. Ordu Kumandan vekili Mirliva Şevket Paşa'ya bir telgraf göndermiş ve yardım talep etmişti. Nitekim Yusuf Paşa'ya göre muktedir bir zat kumandasında yeterli bir kuvvet Şatra'ya gönderilmediği takdirde kendisinin ve ordusunun “akibeti vahim olacaktı”.

Yusuf Paşa'nın kuvvet sevki talebi ise reddedilmişti. 6. Ordu kumandan vekili, Bağdad'dan süratle kuvvet gönderilmesinin mümkün olmadığını ifade ederek itaatkar aşiretlerin yardımıyla yolların açtırılmasını ve Şatra'daki kuvvetin Nasıriye'deki birliklerle birleşmesini Yusuf Paşa'ya tavsiye etmişti¹⁹⁵. 6. Ordu kumandan vekili Şevket Paşa'nın bu tavrı Harbiye Nezareti tarafından hoş karşılanmamıştı. Nezaretten Bağdad'a gönderilen telgrafta Yusuf Paşa'nın zor durumda bulunduğunun altı çiziliyor ve vekaletin takındığı tutum eleştiriliyordu. Nezaret, bu meselenin halledilmesi ve askerinin haysiyetinin iade edilmesi için mümkün olabilen yerlerden gerekli kuvvetin derhal toplanarak Yusuf Paşa'ya yardıma gönderilmesini istemişti. Harbiye Nezareti'ne göre Yusuf Paşa'ya gereken kuvvetin gönderilmesi için “tahsilatın bile bir müddetçik” ertelenmesinin mümkündü¹⁹⁶.

Bu gelişmelerle aynı gün Şatra halkından yaklaşık yirmi kişilik bir grup da merkeze telgraf göndererek bölgedeki durumun vahametini dile getirmişti. Ahaliden bir çok kişinin mallarının yağmalandığını, “gurebâ ve fukarâdan” bir çoğunun öldüğünü veya yaralandığını ifade eden imza sahipleri bölgede askerinin mevcudunun azlığından şikayet ederek bir an önce kurtarılmazlarsa ailecek “telef” olacaklarını beyan etmişti¹⁹⁷.

¹⁹² Crow'un tespitlerine göre Şatra kasabasında yağmalamadan doğan hasar yaklaşık 60.000 Osmanlı lirasıydı. TNA, FO 424-223, no.49, Consul Crow to Sir G. Lowther.

¹⁹³ Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.149.

¹⁹⁴ Nitekim Şatra ile Nasıriye arasındaki ulaşım tamamen kesik durumdaydı. Şatra ile Nasıriye arasında Abude, Habaca ve el-Ezirc aşiretlerine ait kuvvetler bulunmaktaydı. Bununla birlikte el-Hüseyniyyat aşireti Fırat nehrinin Nasıriye'den Sukuş-Şüyuh'a kadar uzanan batı yakasını ellerinde tutmaktaydı. *Aynı vesika*.

¹⁹⁵ BOA, DH.MUI 76-2—6, Lef 4.

¹⁹⁶ *Aynı vesika*, Lef 5. Harbiye Nezareti'nin bu sert yazısı üzerine 6. Ordu Kumandan vekili Şevket Paşa, Musul Redif Fırkası Kumandan vekili Mirliva Muhiyiddin Paşa'ya çektiği telgrafla kendisini Müntefik'te görevlendirilmek üzere acilen Bağdad'a çağırmişti. Muhiyiddin Paşa, Yemen'deki tecrübesi nedeniyle Müntefik'e gönderilecek olan ek kuvvetlerin kumandasına getirilmişti. Murat Cebecioğlu, *Mirlivâ Hasan Muhiyiddin Paşa'nın Özel Defteri (Yemen, Irak ve Gilan olayları) 1905-1912*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1996, ss.385-387.

¹⁹⁷ BOA, DH.MUI 75-63, Lef 9.

Şatra'da yaşanan hezimet üzerine Basra valisi Süleyman Nazif Bey de merkeze bir telgraf göndermiş ve Yusuf Paşa'nın Müntefik'te izlemiş olduğu politikayı eleştirmişti. Yusuf Paşa'nın 12 taburdan fazla bir kuvvetle yaklaşık dört ay önce Ammare'den Müntefik'e geldiğini hatırlatan Basra valisi, kumandanın el-Ezirc aşiretinin bulunduğu noktalardan daima uzak kalarak bu dört ayı Hay ve Şatra kazalarında “dolaşmak suretiyle zayi ettiğini” ifade etmekteydi. Yusuf Paşa yüzünden kaybedilen bu zaman zarfında ise el-Ezirc aşiretinin kırılan cüretleri tamir edilmiş ve böylece askerinin zaten muntazam olmayan manevi kuvvetleri bir kat daha perişan olmuştu. Süleyman Nazif Bey, Yusuf Paşa'nın Saduni ailesinden yalnızca Sadun Paşa'ya muhalif olan kesimiyle “uğraştığını” da iddia etmiş ve Sudayfe mukataasının ihalesi meselesine dikkat çekmişti¹⁹⁸. Mali işlerle yakından alakası bulunan bir mukataa meselesinde vilayete fikir sorulmaksızın muamele yapılması gibi “garip bir icra'atın garaz ve şüpheden salim olamayacağını” savunan Basra valisi, Müntefik livasında altı ay içerisinde iki defa hezimete uğranılmış olduğunun da göz önünde bulundurulmasını istemişti¹⁹⁹.

Süleyman Nazif Bey'in telgrafının merkeze ulaşması akabinde Dahiliye Nezareti, hakkındaki şikayetlerden dolayı Yusuf Paşa hakkında tahkikat yapılmasını Harbiye Nezareti'nden talep ederken Basra vilayetine de Müntefik mutasarrıfının değiştirilmesine karar verildiğini bildirmişti²⁰⁰.

Merkezin karar alım süreciyle eşzamanlı olarak Şatra ahalisi de merkeze bir telgraf daha göndermişti. Yusuf Paşa ve maiyetindeki askerlerden övgüyle bahseden imza sahipleri merkezden mahsur ve aç kaldıkları Şatra kasabasından kurtarılmalarını talep etmişti²⁰¹. Şatra faciasına bir tepki de Müntefik mebusu Refet Bey'den gelmişti. Sadaret'e takdim ettiği layihasında Refet Bey, bölgede asayişin sağlanarak bu gibi olayların tekrarının önüne geçilmesini talep etmişti²⁰².

6. Ordu Kumandan vekili Şevket Paşa da Nisan ayı başında Harbiye Nezareti'ne bir telgraf göndermiş ve hem Şatra faciası hem de Yusuf Paşa'nın bu faciadaki mesuliyeti konusundaki görüşlerini ifade etmişti. Şevket Paşa öncelikle, Şatra'da yaşanan hadiseye İbn-i Reşid'le ittifak yaparak Mübarek es-Sabah ile İbn-i Suud'a karşı koymak amacıyla Arabistan'da bulunan Sadun Paşa'nın katılmamış olduğunu hatırlatmıştı²⁰³. Şatra'ya yapılan

¹⁹⁸ BOA, *BEO* 3732-279861, Lef 4.

¹⁹⁹ *Aynı vesika*, Lef 3. BOA, *DH.MUI* 75-63, Lef 13. Süleyman Nazif Bey, Mart ayında Yusuf Paşa hakkındaki şikayetlerini yinelemişti. BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 9. Süleyman Nazif Bey'in iddialarıyla aynı mealde Saduni Mezid Paşa tarafından merkeze gönderilen telgraf için bkz. *Aynı vesika*, Lef 44.

²⁰⁰ BOA, *BEO* 3732-279861, Lef 2.

²⁰¹ BOA, *DH.MUI* 80-2—1, Lef 3.

²⁰² BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 6.

²⁰³ Gerçekten de bu dönemde Sadun Paşa ile Mübarek es-Sabah arasında ticari meseleler yüzünden yaşanan anlaşmazlık düşmanlığa dönüşmüştü. Osmanlı mahalli yetkilileri olası çatışmayı önceden haber almış ve

saldırı, Abdullah Bey'in tertibiyle hazırlanmış ve itaatkar aşiretler de para yardımı veya tecrit suretiyle ele geçirilmişti. 6. Ordu Kumandan vekili Şevket Paşa'ya göre isyan eden aşiretlerin amacı, meşihat usulünü yeniden ihya etmek, bunu yapamadıkları takdirde ise bölgeye yabancı müdahalesini kolaylaştırmaktı. Şevket Paşa ayrıca Yusuf Paşa'ya olan güvenini de dile getirmiş ve Paşa'nın senelerdir Irak'ta bulunan Müntefik Kuvve-i Islahiye reisinin aşiretlerin mizacına ve mahalli olaylara olan vukufunun altını çizmişti²⁰⁴.

Şevket Paşa ile eşzamanlı olarak Süleyman Nazif Bey de, Dahiliye'ye bir yazı göndererek Yusuf Paşa'nın hükümete itaatkar aşiretleri, asi aşiretlere karşı kullanma politikasına da dikkat çekmiş ve bu politikayı eleştirmişti. Nitekim Basra valisine göre aşiretleri bu şekilde soruna müdahil etmek, kargaşayı teskinden ziyade teşvik etmek anlamına gelmekteydi²⁰⁵.

Nazif Bey'in bu şikayetlerine Dahiliye Nezareti'nden verilen yanıtta ise, soruşturma konusunda gerekli girişimlerin yapıldığı vurgulanarak Yusuf Paşa'nın Şatra'dan ayrılması akabinde Basra valisinin bölgeye hareket etmesinin uygun olacağı ifade edilmişti²⁰⁶. Dahiliye aynı zamanda Sadret'e de bir yazı göndermiş ve 6. Ordu mevcudunun yetersizliği nedeniyle diğer ordulardan ek askeri kuvvetin geçici olarak bölgeye gönderilmesinin elzemiyetine dikkat çekmişti²⁰⁷.

Mübarek'in olası yenilgisinin Kuveyt'in doğrudan İngiltere'ye iltica etmesine yol açacağından korkarak buraya asker sevk etmeyi daha düşünmüştü. BOA, *DH.EO* 569-34. Osmanlıların önlem alma çabalarına rağmen taraflar Mart ayı ortalarında Zübeyr yakınlarında karşı karşıya gelmişti. Yaşanan mücadelede Mübarek Paşa'nın oğlu Cabir es-Sabah ve İbn-i Suud büyük miktarda maddi kayıba uğramıştı. TNA, *FO* 424-223, no.33, Consul Crow to Sir G. Lowther; BOA, *DH.MUI* 75-71. Bu mağlubiyette en büyük pay Sadun Paşa'nın çeşitli büyük aşiretlerden toplamış olduğu çok miktarda atlı kuvvetti. TNA, *FO* 424-223, no.43, Extract from Koweit Diary No.12 for the week ending March 23, 1910. Yeniden karşı karşıya gelmeye hazırlanan tarafların bu girişimi ise muhtemelen 6. Ordu tarafından alınan önlemler ve tarafların arasını bulmak için Basra valisi tarafından gönderilen Ahmed es-Sani'nin telkinleri neticesinde gerçekleşmemişti. TNA, *FO* 424-223, no.49, Consul Crow to Sir G. Lowther; BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 50; "From Captain W.H.I. Shakespear, I.A, Political Agent to The Political Resident in the Persian Gulf, Bushire", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, Achive Edition 1996, ss.193-195; Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *a.g.e.*, C.2, ss.236-237. Sadun Paşa, galibiyetinin ardından merkeze de bir telgraf çekmiş ve İngiliz yanlısı Mübarek Paşa ile Vahhabiliği yaymaya çalışan Abdülaziz İbn-i Suud'un faaliyetlerine ve Irak bölgesine yasadışı silah ithalatına son verilmesini talep etmişti. BOA, *HR.TO* 402-67 Lef 1-2. Mübarek es-Sabah ile Sadun Paşa'nın karşı karşıya gelme ihtimali Haziran ayında yeniden gündeme gelmiş ve İngiltere ile Kuveyt'te statükonun korunmasına dair yapılmış olan anlaşma dolayısıyla buraya asker gönderilemeyecek olduğu hatırlatılarak Basra vilayetinden yeniden taraflara nasihatte bulunması istenmişti. BOA, *DH.ŞFR* 663-62. Basra valisi Celal Bey de Sadun Paşa ve Mübarek es-Sabah'in birbirlerine karşı hem korku hem taarruz fikri gibi iki tezat görüş arasında kaldıklarını ve bu nedenle fikirlerinin bir gün içerisinde dahi birkaç kez değiştiğini ifade ederek gerekli nasihatte bulunulduğunu belirtmişti. BOA, *DH.ŞFR* 663-63.

²⁰⁴ BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef.

²⁰⁵ Basra valisi Nazif Bey nezaretten bir emir gelmedikçe itaatkar aşiretlerin operasyonlarda kullanılmaması için de ayrıca gerekli mercilere tavsiyede bulunmuştu. Nazif Bey ayrıca Yusuf Paşa hakkında tahkikat yapılması talebini de tekrarlayarak bu incelemede mülkiyenin de temsil edilmesi gereğini dile getirmişti. *Aynı vesika*, Lef 15.

²⁰⁶ *Aynı vesika*, Lef 8.

²⁰⁷ *Aynı vesika*, Lef 11.

Basra valisi Süleyman Nazif Bey'in Şatra hezimetinden Müntefik Kuvve-i Islahiye Kumandanı Yusuf Paşa'yı sorumlu tutması ve Dahiliye Nezareti'nin de üstü kapalı olarak valinin bu görüşüne destek vermesi, buna karşılık Harbiye Nezareti'nin de katı bir şekilde Yusuf Paşa'nın arkasında durması Şatra meselesini bir anda nezaretler arası bir mesele haline sokmuştu. Nitekim Yusuf Paşa hakkında Süleyman Nazif Bey'in iddialarına cevap, Mart ayı sonunda Harbiye Nezareti'nden gelmişti. Nezaret, Sudeyfe mukataasının ihalesi konusunda Yusuf Paşa hakkında mesuliyeti gerektirecek bir durumun söz konusu olmadığını savunmuş ve Müntefik İslah kumandanının dört ay boyunca kati bir icraatta bulunmama nedeninin Nazım Paşa bölgeye ulaşana dek aşiretlere yumuşak davranılması yolundaki hükümet kararı olduğunu ifade etmişti. Harbiye Nezareti ayrıca, Yusuf Paşa'nın kendilerine ulaşan yazısında Sudeyfe mukataasının ihalesine Basra vilayetinin emriyle teşebbüs edildiğinin beyan edilmiş olduğuna da vurgu yapmıştı²⁰⁸.

Bu esnada Dahiliye Nezareti'ne de Şatra kasabasının yeniden kuşatılması amacıyla asi aşiretlerin toplanmakta olduğu haberi ulaşmıştı. Bunun üzerine Dahiliye, durumu Harbiye Nezareti'ne bildirerek gerekli önlemlerin alınmasını istemişti²⁰⁹. Harbiye Nezareti ise cevaben göndermiş olduğu yazıda, isyan karşısında olan bir askeri kuvvetin kumandanının vazifesi başından alınarak ordu merkezine çekilmesinin uygun görülmediğini ifade etmiş ve bölgeye acilen bir kurtarıcı kuvvet gönderilmekte olduğunun altını çizmişti²¹⁰.

Harbiye Nezareti'nin Yusuf Paşa'yı görevinde tutma kararlılığına karşın Basra valisi Süleyman Nazif Bey de ısrarla kumandanın değiştirilmesini talep etmekteydi. Nazif Bey Nisan ayı başında Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Yusuf Paşa'nın Şatra'da mahsur kalarak aşiretlerden mektuplarla yardım dilemesinin "hükümetin şanına" uygun olmadığını gibi bu hareketin Şatra'daki karışıklığın bütün livaya yayılmasına dahi neden olabileceğini savunmuştu. Süleyman Nazif Bey, eldeki imkanlar dahilinde "cebiri ve şiddetle iş görmek" mümkün olmayacağından Yusuf Paşa'nın elindeki kuvvetlerin başka bir kumandana devrinin facianın önüne geçilebilmesi için yegane tedbir olduğu kanaatindeydi. Yusuf Paşa meselesinin daha da büyümesine neden olabileceğinden Basra valisine göre Nazım Paşa bölgeye ulaşana

²⁰⁸ Aynı vesika, Lef 18. Gerçekten de Harbiye Nezareti, konunun sıhhatini tespit etmek için 6. Ordu Kumandan vekili Şevket Paşa'ya müracaat etmiş ve Şevket Paşa da emrin valilik tarafından verildiğini teyid etmişti. Aynı vesika, Lef 48. Basra valisi Süleyman Nazif Bey ise buna karşı gönderdiği savunmasında Sudeyfe mukataasının feshinin kendisinin vilayete varışından yedi ay önce vilayet idare meclisi tarafından kararlaştırılmış olduğunu vurgulamış ve "bu feshin muamelesinin ne zat ne de makam itibarıyla vilayete teşmil olunmasına katiyen imkan olmadığını" ifade etmişti. Aynı vesika, Lef 35.

²⁰⁹ Aynı vesika, Lef 12.

²¹⁰ Aynı vesika, Lef 17. Nitekim bu haberden bir müddet sonra Hafaca ve el-Ezirc aşiretleriyle hükümet kuvvetleri arasında çarpışmalar yaşanmış fakat hükümet güçleri asi aşiretleri geri çekilmek zorunda bırakmıştı. BOA, DH.İD 182-14, Lef 47-48.

kadar izlenilmesi gerekli politika, olayları yatıştırarak vakit kazanmaktan ibaret olmalıydı²¹¹. Basra valisi bundan birkaç gün sonra aynı mealde bir telgraf daha göndererek “vazifesi ne bir kanun ne de talimat ile tayin edilmemiş olan” Yusuf Paşa’nın yalnızca kendi tarafgirliğinden ileri gelmiş olan Şatra hezimetini nedeniyle kumandanın “muvazenesini kaybetmiş olduğunu” belirtmişti²¹².

Merkezle Basra vilayeti arasında Yusuf Paşa’nın liyakatinin sorgulandığı bu dönemde olay mahalinden de merkeze şikayet telgrafları gönderilmeye devam etmekteydi. Nisan ayı başında Bağdad’dan merkeze gönderilen ve yirmiye aşkın imzayı havi telgrafta “devr-i istibdad”da emniyetsizlik nedeniyle ticari mallarını Bağdad dışına gönderemediklerini ifade eden Bağdad tüccarları, meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde ise Şatra’daki olaylar neticesinde mallarının yağmalandığını ve yakınlarının hayatının tehlikeye girdiğini ifade etmişlerdi. Bağdadlı tüccar grubu aileleri zarara uğramadan önce bölgeye yardım gücü gönderilmesini talep etmiş ve şu çarpıcı ifadelere yer vermişti:

“...çünkü biz Devlet-i Âliyye’nin zîr-i cenah-ı himayetine iltica etmiş teb’adanız. Her çoban sürüsünden mes’uldür...”²¹³.

Bağdadlı tüccarlardan birkaç gün sonra Şatra vakası nedeniyle mağdur olan Musevi tüccarlar da merkeze aynı mealde bir telgraf göndermişti. Mallarının yağmalandığını ve can güvenlikleri bulunmadığını tekrarlayan Musevi tüccarlar, diğerlerinin aksine kendilerinin “bir tarafa savuşacak yollarının da olmadığını” ifade etmekte ve hükümete Bağdadlı tüccarlarla aynı şekilde “her çoban sürüsünden mes’uldür” şeklinde seslenmekteydi²¹⁴.

Bölgeden gelen şikayet telgrafları, merkez içerisinde alınmakta olan ek kuvvet tedbirinin yeniden tartışılmasına neden olmuştu. Nitekim bölgeden gelen haberler Şatra’ya gönderilmekte olan ek kuvvetin de yetersiz olduğu ve zaten iki defa mağlup olmuş olan askerin, mevcutları bir hayli fazla olan Müntefik aşiretlerine karşı kuvvetlendirilip bu şekilde bölgeye gönderilmesi gerektiği şeklindeydi. Ayrıca söz konusu ek kuvvetin bir kısmının Şii mezhebine dahil olması da, bunların kendiyile aynı mezhepten olan Müntefik aşiretlerine karşı silah kullanmaması ihtimalini gündeme getirmişti. İşte bu nedenlerle Şatra’daki aşiret isyanının, itaatkar aşiretlerin yardımıyla bastırılması fikri tekrar gündeme gelmişti²¹⁵. Bu fikre en başından beri olumlu yaklaşan Yusuf Paşa, Nasiriye’deki kumandan vekiline Hafaca

²¹¹ BOA, DH.MUI 76-2—6, Lef 22; BOA, DH.ŞFR 662-57.

²¹² BOA, DH.MUI 76-2—6, Lef 21. Süleyman Nazif Bey’in Yusuf Paşa’yı tarafgirlikle suçladığı dönemde Falih Paşazâde Abdullah Bey de, merkeze çeşitli telgraflar göndererek Yusuf Paşa’nın uyguladığı Sadun Paşa’ya yandaş politikardan şikayet etmekteydi. Aynı vesika, Lef 23.

²¹³ Aynı vesika, Lef 29; BOA, HR.TO 402-26, Lef 1.

²¹⁴ BOA, DH.MUI 75-63, Lef 5.

²¹⁵ Cebecioğlu, a.g.t., ss.391-398.

aşiretinin isyancılara karşı askere yardımda bulunacağını bildirmişti²¹⁶. 6. Ordu kumandan vekili Şevket Paşa da itaatkar aşiretlerin yardım talebini reddetmenin, asi aşiretlerin nüfuzunu arttırarak vahim neticelere sebebiyet vereceğini ifade ederek Yusuf Paşa'nın teklifinin kabul edilmesini istemişti²¹⁷. Mahalli askeri yetkililerin bu görüşlerini yerinde gören Harbiye Nezareti, Şatra'da düzenlenecek askeri operasyona itaatkar aşiretlerin de katılması ve bunların masraflarının karşılanmasına dair Sadaret'e ve Maliye'ye yazı göndermişti. İtaatkar aşiretlerin operasyonlar esnasında askeri kuvvetlerle ittifak yapmasına baştan beri muhalefet eden Basra valisi Süleyman Nazif Bey ise askeri cenahın bu teşebbüsüne muhalefetini sürdürmüştü²¹⁸.

Bu esnada Yusuf Paşa'yı kurtarmaya gidecek olan ek kuvvetlerin bir kısmı da Nisan başında Kutü'l-Ammare'ye varmıştı. Fakat Harbiye Nezareti bu kuvvetlerin tamamı bölgeye varmadıkça Şatra'ya sevkியatın mahzurlu görüldüğünü ifade etmiş ve bu kuvvetin Dicle ve Fırat nehirleri vasıtasıyla bölgeye ulaştırılmasının uygun olacağını belirtmişti. Bu nedenle nezaret, Bağdad vapurunun korumalı bir hale getirilmesi ve Kutü'l-Ammare'ye gönderilmesi için Basra vilayetine bir yazı göndermişti. Fakat Basra vilayeti, Harbiye Nezareti'nin bu talebine ayak direktmişti. Bunun üzerine Harbiye, Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek askeri hareketi tehir ettirmemesi yolunda Basra valisinin uyarılmasını istemişti²¹⁹.

Dahiliye Nezareti'nden Harbiye'ye verilen cevapta ise Basra vilayetinin, gerekli görülmediği müddetçe aşiretlerin birbirlerine düşürülmesinin ve bunlardan bazılarına hükümet tarafından yardımda bulunulmasının siyaseten ve idareten uygun olmayacağı şeklindeki görüşüne dikkat çekilmişti²²⁰. Aslında Harbiye Nezareti de itaatkar aşiretlerin operasyonda kullanılması konusunda Basra valisinin endişelerini paylaşmaktaydı. Bununla birlikte 6. Ordu'nun içerisinde bulunduğu durum ve isyan eden aşiret kuvvetlerinin büyüklüğü nedeniyle itaatkar aşiretlerin Şatra operasyonunda askerle ittifak yapmaları bir zaruret halini almıştı²²¹. Basra valisi Süleyman Nazif Bey ise, Harbiye Nezareti'nin bu açıklamasına rağmen bu çözüme muhalefetini sürdürmekteydi. Şatra hadisesinin Yusuf Paşa'nın Abude aşiretinin

²¹⁶ Yusuf Paşa ayrıca devlete itaatkar olan aşiretlerin isimlerini ve buldukları yerleri de vererek bunlardan kademeli olarak faydalanılması gereğinden bahsetmişti. Yusuf Paşa'nın tespitlerine göre Hay aşiretleri tamamen hükümete itaatkar durumdaydılar. Şatra'ya iki saat mesafede bulunan Keragol aşiretinin de asilerle ittifak yaptığına dair hiçbir bilgi edinilmemişti. Dece nahiyesindeki Hafaca aşireti de hükümete tabi bulunmaktaydı. Fırat nehrinin karşı yakasında bulunan Beni Rikab aşireti de hükümete sadık aşiretler arasındaydı. Fakat bu aşiretle aynı bölgede birkaç tane isyancı aşiret fırkası bulunup Fırat nehrinde yağmacılık yapanları da bunlar teşkil etmekteydi. Nasriye kasabası yakınlarında el-Ezirc aşireti ile hem-hudud olan el-İbrahim aşireti ile Kurna'ya tabi Beni Malik aşireti de daha fazla kuvvete ihtiyaç olması durumunda kullanılmakla birlikte bunların Yusuf Paşa'ya göre sonradan geri çekilme ihtimalleri vardı. *Aynı tez*, ss. 412 ve 420.

²¹⁷ BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 40.

²¹⁸ *Aynı vesika*, Lef 45.

²¹⁹ *Aynı vesika*, Lef 25.

²²⁰ *Aynı vesika*, Lef 24.

²²¹ *Aynı vesika*, Lef 41.

yardım vaadiyle aldatılması sonucu ortaya çıkan bir facia olduğunu savunan Nazif Bey²²², Müntefik aşiretlerinden hiçbirine güvenilemeyeceğini belirtmekte ve vilayetin bu konuda mesuliyet kabul edemeyeceğini ifade etmekteydi²²³.

İtaatkar aşiretlerin operasyonda kullanılmasına dair tartışma sürerken Dahiliye Nezareti'nin tekraren talebi üzerine²²⁴ hem Bağdad hem de Fırat vapuru korumalı hale getirerek Nisan ayının ilk haftası Kutü'l-Ammare'ye göndermişti²²⁵. Fakat yola çıkışlarından birkaç gün sonra kazanında çıkan bir sorun nedeniyle Bağdad vapuru yarı yoldan geri dönmek zorunda kalmıştı. Bu gelişme üzerine Dahiliye Nezareti'ne telgraf gönderen Süleyman Nazif Bey, vilayetin içerisinde bulunduğu aczi şu cümlelerle ifade etmişti:

*“... gerek berri, gerek bahri her vâsita-ı inzibâtiye-i ‘askeriyesi bozulmuş olan şu muntıkada eslihâ-i mükemmele ile mücehhez on binlerce ‘aşâire karşı kavlı ve kalemlerle ne yapılmak kâbil ise bâligan mâ belaga ifâ olunacaktır”*²²⁶.

Bahriye Nezareti de aynı gün gönderdiği bir yazıyla durumu doğrulamış ve Dicle nehrinin iki yakasında isyancı aşiretlerin geniş katımlı bir kuvvetle toplandıklarını, buna karşılık mahsur kalan askeri güçlerin sayısının ise son derece az, morallerinin de bozuk olduğunu vurgulamıştı. Bahriye Nezareti aynı zamanda Fırat nehrinin taşmaya başladığını ve Nisan ayı sonuna kadar vapurlar hareket ettirilemez ise suların çekilmesi neticesinde karaya oturacağını “ma‘teessüf” ifade etmişti²²⁷.

Bu tartışmalar arasında Harbiye Nezareti'nin telgrafı neticesinde görevinden alındığını öğrenen Müntefik mutasarrıfı Hamdi Paşa da Dahiliye Nezareti'ne bir telgrafla sitemlerini bildirmişti. Şatra vakasının kaza heyeti, Yusuf Paşa ve kuvvetlerinin gözü önünde cereyan etmesine ses çıkarılmayıp da kendisinin görevine son verilmesine tepki gösteren Hamdi Paşa, vazifesinin sonlandırıldığına dair tebligatın da vilayetten değil Harbiye Nezareti'nden gelmiş olduğunun altını çizmiş ve bu durumun “hakikaten son derece de ba‘is-i hayret ve istigrâb olduğu gibi devr-i istibdâdda bile emsâli gayr-ı mesbûk bir mu‘âmele-i gayr-ı meşrû‘a”

²²² Olaylara bire bir şahit olmuş olan Basra'daki Amerikan elçisi Van Ess ve İngiltere'nin Basra konsolosu Crow da bu konuda Süleyman Nazif Bey'le aynı fikirleri paylaşmaktaydı. Crow, Van Ess'den aldığı istihbarata binaen yaptığı yorumda Yusuf Paşa'nın böl ve yönet politikası izleyerek aşiretleri birbirlerine karşı kullandığını fakat aşiret şeyhlerine gerektiğinden fazla güvendiğini ve sonunda bu politika nedeniyle aldatıldığını ifade etmişti. TNA, FO 424-223, no.49, Consul Crow to Sir G. Lowther.

²²³ BOA, DH.ŞFR 662-91.

²²⁴ BOA, DH.MUI 76-2—6, Lef 54.

²²⁵ Aynı vesika, Lef 27.

²²⁶ Aynı vesika, Lef 38; BOA, DH.ŞFR 662-61.

²²⁷ BOA, DH.MUI 90-1, Lef 3. İngiltere'nin Basra konsolosu Crow da söz konusu vapurların Kutü'l-Ammare'ye gönderilmesine yönelik tedbiri bölgedeki kanalların son derece dar olması ve aşiretlerin nehir kenarlarında konuşlanmış olması nedeniyle “imkansız bir tasarı” olarak tanımlamıştı. TNA, FO 424-223, no.49, Consul Crow to Sir G. Lowther.

olduğunu ifade etmişti²²⁸. Üstü kapalı ifadelerle Şatra faciasının sorumluluğunu Yusuf Paşa'ya yükleyen sabık mutasarrıf, hükümet politikalarını da eleştirmiş ve Müntefik livasının ıslahının “kalem ve kırtasiye ile” yapılmasının mümkün olmadığına dikkat çekmişti²²⁹.

Gerek merkezle vilayet arasında, gerekse merkezde nezaretler arasında yaşanan bu tartışmalar ve fikir ayrılıklarını fırsat bilen Abude aşireti ise Nisan ayı sonunda yeniden Şatra kasabasına girerek Osmanlı kuvvetlerine saldırmıştı²³⁰. Nitekim Şatra'ya gönderilmesi planlanan ek kuvvetin bir türlü olay yerine hareket etmemesi asi aşiretlerin cesaretini arttırdığı gibi diğer aşiretlerin de bunların safına geçme ihtimalini doğurmaktaydı²³¹.

Bu son saldırı akabinde Harbiye Nezareti, itaatkar aşiretlerin Osmanlı askerleri ile ittifak yapması niyetini yeniden gündeme getirerek Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda bu tedbirden fayda sağlanabilmesinin çeşitli şartlara bağlı olduğunu belirtmiş ve şu ifadelerle yer vermişti:

“... ancak bu faidenin istihsâli onları istihdâm edecek kumandanın iktidar ve meziyetinden başka Basra valisinin de böyle bir mesele-i mühimmede adeta seyirci sıfatıyla kalmayarak ‘aşâirin ‘askerle ittihad ve ittifaklarını teyid ve temin edecek tedâbir-i ciddiyyeye tevessül etmesine mütevakıf(tır)...”.

Süleyman Nazif Bey'in askeri operasyonu zorlaştırdığının altını bir kez daha çizen Harbiye Nezareti²³² ayrıca askerinin bir hezimete daha uğramaması için mahalli idare ile askeri memurlar tarafından ortaklaşa çalışılması gereğini de vurgulamıştı²³³.

Harbiye Nezareti, müstakbel operasyonun tehire uğramasından Basra valisini sorumlu tutarken, Süleyman Nazif Bey de aynı nedenlerden dolayı Dahiliye Nezareti'ne Harbiye'yi şikayet etmekteydi. Nazif Bey Mayıs ayı başından gönderdiği telgrafında bir aydan beri Kutü'l-Ammare'de bekleyen taburların halen Şatra'ya gönderilmemesini eleştirmişti. Basra valisi İdare-i Nehriye'ye ait Fırat ve Rusafe vapurları derhal Basra'dan Kutü'l-Ammare'ye gönderilmiş iken askeri kanadın “birkaç kuruştan ibaret olan siperlerinin masrafını” bahane ederek bu kuvveti olay mahaline göndermemesinden yakınmıştı. Bu konuda defalarca yapmış olduğu müracaatlarına da cevap verilmediğine dikkat çeken Nazif Bey, bu konuda Harbiye

²²⁸ BOA, *DH.MUI* 75-63, Lef 2.

²²⁹ *Aynı vesika*, Lef 3.

²³⁰ BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 64.

²³¹ Cebecioğlu, *a.g.t.*, s.401.

²³² BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 80.

²³³ *Aynı vesika*, Lef 62.

Nezareti'ne tebligat gönderilmesini istemişti²³⁴. Nazif Bey'in Dahiliye'den aldığı cevap ise askeri kanatla uyumlu hareket edilmesi yolunda bir telgraf yollamıştı²³⁵.

Gerçekten de Muhiyiddin Paşa 23 Nisan 1910'da Kutü'l-Ammare'ye ulaşmış olmasına rağmen buradaki ek kuvvetler, Mendli taburunun yapılan muhabereye rağmen bir türlü Kut'a ulaşmaması nedeniyle ancak iki hafta sonra ve de bu taburu beklemeksizin yola çıkmak zorunda kalmıştı. Ayrıca bu taburun Kut'a varışının gecikmesi askeri operasyonu da tehlikeye sokmaktaydı. Nitekim Şatra'ya vapurlar vasıtasıyla gönderilmesi düşünülen kuvvet, nehir sularının zayıflamasıyla bu plana uyamayacak, gemiler olmadan yapılacak olası bir operasyon ise daha fazla asker sevkini gerekli kılacaktı. Yaşanan bu gecikmeden daha da vahimi Kut'a gönderilen askerlerin bir çoğunun silah kullanmayı dahi bilmiyor oluşuydu. Bu nedenle Muhiyiddin Paşa, Mendeli'den gelecek taburların beklendiği esnada bu eğitimsiz askeri gruba silah talimleri yaptırmaya dahi başlamıştı. Ayrıca Osmanlı askerlerinin maişetleri ve sevkiyat masrafları için talep edilen para da bir türlü gönderilmemekteydi. Muhiyiddin Paşa'nın sayısız telgraflarına ve taleplerine rağmen 6. Ordu Kumandanlığı'ndan talep edilen para bir türlü gönderilmemiş ve 15 gündür mübayaacıya ödeme yapılamadığı için askeri kuvvetler yiyecek sıkıntısıyla dahi yüz yüze gelmişlerdi²³⁶.

Harbiye Nezareti ve Süleyman Nazif Bey birbirlerini şikayet ederken olay mahalinden de Abude aşiretinin Yusuf Paşa ve kumandasındaki kuvvetler tarafından bozguna uğratıldığı haberleri gelmeye başlamıştı²³⁷. Nitekim asi aşiretlerle üç gün devam eden çarpışmanın ardından Abude aşireti ve müttetikleri Osmanlı askerleri tarafından bozguna uğratılmıştı. Fakat bu kazanılan başarı sonrası da asi aşiretlerin saldırılarının sürmesi üzerine Nazım Paşa, “muhaberâtla vakit geçirilmeyerek” Muhiyiddin Paşa kumandasındaki ek kuvvetin derhal Şatra'ya gönderilmesini emretmişti²³⁸. Osmanlı askerlerinin asi aşiretlerle yeniden sıcak temasa girmesi üzerine Muhiyiddin Paşa kumandasındaki ek kuvvetler Mayıs ayı başında Kut'tan hareket ederek ufak çaplı saldırıların akabinde Şatra kasabasına ulaşmış ve kayıp vermeden aşiretlerin isyanını bastırmayı başarmıştı²³⁹.

Şatra'da aşiretler tarafından çıkarılan isyanın bastırılmış olmasına rağmen “facia”dan kimin sorumlu olduğuna dair tartışmalar son bulmamıştı. Nitekim Bağdad valisi ve 6. Ordu

²³⁴ Aynı vesika, Lef 68.

²³⁵ Aynı vesika, Lef 61; BOA, DH.ŞFR 662-142.

²³⁶ Cebecioğlu, a.g.t., ss.404-412, 422-451.

²³⁷ BOA, DH.MUI 76-2—6, Lef 55-56, 68, 71-73.

²³⁸ Cebecioğlu, a.g.t., ss.402-411.

²³⁹ Aynı tez, ss.454-455; BOA, DH.MUI 76-2—6, Lef 76-78. Süleyman Nazif Bey ise “Şatra faciası” hakkında yazmış olduğu anılarında olayın başarısına kendi politikasına hamletmekte ve kendisinin Abude aşireti reisi Hayun'a göndermiş olduğu telgraf neticesinde Yusuf Paşa'nın mahsur bulunduğu kaleden çıkarıldığını iddia etmektedir. Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, ss. 34-35.

Kumandanı Nazım Paşa'nın bölgeye ulaşması akabinde kendisiyle görüşmek üzere Bağdad'da giden Süleyman Nazif Bey buradan merkeze göndermiş olduğu telgrafında facianın sorumluluğunu Yusuf Paşa'ya yüklemiş ve bu konuda inceleme yapmak üzere Nazım Paşa'ya gerekli evrakları teslim ettiğini ifade etmişti. Şatra'daki facia esnasında kasabada meydana gelen yağmacılık faaliyetlerine bazı askerlerin de katılmış olduğuna dikkat çeken Basra valisi²⁴⁰, aşiretlerin askerle birlikte hareket etmesine her daim karşı bulunduğunu da tekrarlayarak, Yusuf Paşa hakkında tahkikat yapmak üzere mülkiye ve askeriye memurlarından oluşan ortak bir komisyon kurulması önerisini yinelemişti²⁴¹.

Ek kuvvetlerin de yardımıyla Şatra'daki isyan bastırılmış olmasına rağmen Müntefik'te arzu edilen neticeye ulaşılamamış ve hükümet bir kez daha bölgedeki nüfuzunun kırılmasına yol açacak bir facia ihtimaliyle karşı karşıya kalmıştı. Nitekim Şatra'da bulunan Osmanlı kuvvetlerinin idaresi için gerekli olan para ve erzak olmadığı gibi Osmanlı kuvvetlerinin önceki iki mağlubiyeti nedeniyle askerinin manevi kuvveti de kırılmış durumdaydı. Bunun yanı sıra askeri kuvvetlerin intizamı olmadığı gibi askeri itaatleri de kuvvetli değildi²⁴².

Bunun üzerine Bağdad valisi ve 6. Ordu Kumandanı Nazım Paşa, Harbiye Nezareti'ne 6. Ordunun içerisinde bulunduğu aczi gözler önüne seren bir telgraf göndermişti. Nazım Paşa, hal-i hazırda Müntefik'te bulunan ve hiçbir "kıymet-i askeriyesi" olmayan birliklerin burada senelerce kalması durumunda dahi "katiyen olumlu bir netice veya bir başarı elde edilemeyeceğini" düşüncesiyle Yusuf Paşa ve emrindeki kuvvetlere Bağdad'a dönme emri vermişti. 6. Ordu Kumandanı ayrıca, yıllardan beri silah altında bulunan ve mevcutlarının azlığı ile askeri terbiyelerinin noksanlığı nedeniyle hiçbir şekilde istifade edilemeyen redif taburlarını da terhis etme kararı almıştı. 6. Ordu içerisinde yapmayı planladığı ıslahat neticesinde bölgedeki nizamiye birliklerini 3-4 ay içerisinde intizamlı bir hale sokmayı hedefleyen Nazım Paşa, ordu istenilen kabiliyet ve faaliyet düzeyine geldiğinde ise hükümetin "şan ve haysiyetinin" her daim korunacağı, bölgedeki asayişin ise istikrara kavuşacağı kanaatindeydi. 6. Ordu içerisinde yapılacak olan ıslahatın da tesir etmemesi durumunda ise

²⁴⁰ Nitekim Şatra kasabasındaki yağma faaliyetlerinin büyük çoğunluğu Ubude aşiretinin kolları olan Albu Şemhi ve Senacir aşiretleri tarafından gerçekleştirilmiş ve Osmanlı askerlerinin bir kısmı da bu yağmacılık eylemlerine eşlik etmişti. Halid Hamud es-Sadun, *a.g.e.*, s.149.

²⁴¹ BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 58-59; BOA, *DH.ŞFR* 662-60.

²⁴² Cebecioğlu, *a.g.t.*, ss.457-459. Askeri kuvvetlerin içerisinde bulunduğu bu vahim durumun yanı sıra bölgede de gemiler halen Fırat nehri üzerinde aşiretlere belli bir meblağ ödeyerek korumalarına girmeden geçememekteydi. Ayrıca Müntefik bölgesinde halk hükümet görevlilerine ve başında fes gördüğü hemen hemen herkese saldırmakta ve hakaret etmeydi. Hatta bu nedenle bir çok küçük rütbeli memur işlerinden istifa etmek durumunda kalmıştı. TNA, *FO* 424-224, no.42, Consul Crow to Sir G. Lowther.

Müntefik'te esaslı bir "tedibat" uygulanacaktı²⁴³. 6. Ordu'nun içerisinde bulunduğu şartları bu şekilde izah eden Nazım Paşa ayrıca Ekim ayından önce bölgeye asker sevk edilmesinin imkansızlığı nedeniyle²⁴⁴ Süleyman Nazif Bey'in Müntefik'e hareket ederek askeri kuvvetler bölgeye ulaşana kadar siyasi tedbirlerle aşiretlerin isyanını teskin etmesini mevcut durum itibariyle gerekli görmüştü²⁴⁵.

Nazım Paşa'nın talebine Dahiliye Nezareti'nin de onay vermesi ile birlikte²⁴⁶ Süleyman Nazif Bey Haziran ayı nihayetinde Müntefik'e doğru yola çıkmıştı. Basra valisinin Müntefik'e varışı akabinde Şatra faciasında şehit olan askerlerin kabirlerini ziyaret edilmiş ve gasp edilen eşyaların miktarını ve geri alınma imkanlarını tayin etmek üzere bir komisyon oluşturmuştu²⁴⁷. Süleyman Nazif Bey'in livaya gelişiyse isyankar aşiret reisleri vali nezdine gelerek hükümete bağlılıklarını bildirmişti²⁴⁸. Bunun ardından Süleyman Nazif Bey aşiret reisleriyle birlikte olay yerinde incelemelerde bulunarak bu tarz olayların yeniden tekrarlanmaması ve nehirlerdeki gemilerin de yağmadan korunması için aşiret reislerinden imzalı senet almıştı. İsyankar aşiret reisleri ayrıca hükümete olan vergi borçlarını da eksiksiz olarak ödeyeceklerine dair Basra valisine taahhütte bulunmuşlardı²⁴⁹.

Süleyman Nazif Bey, Müntefik dönüşü bölge hakkındaki görüşlerini içeren bir raporu Temmuz ayı başında Dahiliye Nezareti'ne iletmişti. Basra valisinin ilk kanaati 30 seneden beri Müntefik'te meydana gelen olayların siyasi olmaktan ziyade araziye dayalı ve sosyolojik bir mahiyeti olduğu şeklindeydi²⁵⁰. Süleyman Nazif Bey'e göre arazinin tasarrufu bu şekilde kaldıkça ve ahali kendi toprağı ile mülkiyet ilişkisi kurmadıkça, "her tarlada bir Türk taburu tahaşşüd ve ikame edilse yine âsayiş takarrur etmeyecek" ve yine bu tarz kanlı vakalar

²⁴³ BOA, *DH.MUI* 99-72 Lef 8. Bağdad ve Basra'daki ordunun içerisinde bulunduğu durumla ilgili Nazım Paşa'nın ayrıntılı gözlemleri için bkz. BOA, *DH.MUI* 76-6—12, Lef 3.

²⁴⁴ Hatta söz konusu takviye kuvvetlerin bir an önce Müntefik'e gönderilmesi konusunda Dahiliye Nezareti de Harbiye'ye bir yazı göndermiş ve sevkiyatın tehiri nedeniyle oluşabilecek facialardan mülki idarenin sorumluluk kabul etmeyeceğini ifade etmişti. BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 81.

²⁴⁵ *Aynı vesika*, Lef 83; BOA, *DH.ŞFR* 662-58.

²⁴⁶ BOA, *DH.MUI* 76-2—6, Lef 82.

²⁴⁷ Bu komisyon kurulmasına ve bundan birkaç sonra Şatra faciasında malları gasp edilen tüccarlar merkezden mallarının geri alınmasını talep etmesine rağmen mesele çözüme ulaştırılamamıştı. Nitekim dönemin Basra valisi Celal Bey, yağmalanan malların geri alınmasının ancak bölgede ıslahat yapılması ile mümkün olabileceğini merkeze bildirmişti. BOA, *DH.SYS* 26-5, Lef 134; BOA, *DH.EO* 569-34 Lef 62.

²⁴⁸ *Aynı vesika*, Lef 92-93. Bölgenin en kuvvetli ve isyankar aşiretlerinden olan el-Ezirc aşiret reisi ise ancak Ağustos ayı ortasında Müntefik mutasarrıflığına gelerek devlete bağlılıklarını ifade etmişlerdi. *Aynı vesika*, Lef 65. İsyankar aşiretlerin bir çoğu Muhiyiddin Paşa'nın Şatra'ya ulaşmasıyla birlikte affedilmelerine yönelik telgraflar göndermiş ve sorunlarının hükümetle değil Yusuf Paşa'nın izlediği taraflı politikayla ilgili olduğunu dile getirmişti. Bu telgraflar için bkz. Cebecioğlu, *a.g.t.*, ss.413-416, 455-456. Aslında daha Süleyman Nazif Bey'in Basra valiliğine başladığı gün kendisine Abude aşireti reisinden aşiretin devlete bağlılığını vurgulayan ve Yusuf Paşa'nın taraflı politikalarını eleştiren bir telgraf gönderilmişti. Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, s.31.

²⁴⁹ TNA, *FO* 424-224, no.79, Consul Crow to Sir G. Lowther.

²⁵⁰ Nazif Bey bu konuda Midhat Paşa'nın hatıralarına da gönderme yapmış ve senelerdir Müntefik ve Ammare'de yaşanan ayaklanmaların halkın arazi sahibi olmamasından mütevellid olduğunu ifade etmişti. Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, s.19.

meydana gelecekti²⁵¹. Süleyman Nazif Bey, uygulanan yanlış devlet politikaları nedeniyle işlemekte oldukları toprağın mülkiyetine sahip olmayan halkın durumunu da şu dikkat çekici cümlelerle tasvir etmişti:

“... Müntefik’e giderken Bereketü’l-Himar ve Sukü’Şuyuh gibi Fırat’ın bataklıkla memlû ve vehamet-i hava ile meşhûr vadilerinde karınca gibi kaynayan ‘aşair halkının hayretle gördüm. Hepsi tek bir gömlekle mülebbisdi. Râkib olduğumuz istimbota doğru ellerini uzadarak ve başlarını kaldırarak (nahnu cuv’ân vali bâşâ nahnu cuv’ân-biz açız, vali Paşa, biz açız!) feryadlarını ismâ’a çalışıyorlardı. Evet, hepsi aç ve hepsi çıplaktı!...”²⁵².

Bu nedenlerden dolayı bölgede esaslı bir ıslahat yapılmadıkça isyan konusunda kati bir sonuca ulaşılamayacağını ifade eden Süleyman Nazif Bey²⁵³, askerın bölgeden ayrılması ve hükümetin hadisenin sebeplerini sükunetle tahkik edeceğini ilan etmesi üzerine isyankar aşiretlerin hükümete sadakatlerini bildirmeye, “bir gün evvel havf ve endişe içinde bulunan ahâlinin (ise) emin ve sükûn ile işlerine” gitmeye başlamış olduğunun altını çizmişti. Basra valisi mevcut durumda Münefik livasının hiçbir kesiminde endişe edilecek bir hal kalmadığını da ifade etmiş, ayrıca Nasiriye kasabasında bulunan bir nizamiye taburundan başka bölgede asker kalmadığını hatırlatmıştı. Süleyman Nazif Bey ayrıca 6. Ordu içerisinde yapılacak düzenlemeye ve ek kuvvetlerin gelişine kadar jandarma ile idare edilerek “intizamsız asker yüzünden düşar olunan zillet ve felakete tekrar” uğranılmaması gerektiğinin de altını çizmişti²⁵⁴.

Şatra operasyonunun tamamlanması neticesinde Süleymaniye’ye dönen Mirliya Muhiyiddin Paşa da Süleyman Nazif Bey gibi meselenin siyasi olmadığı kanısındaydı. Muhiyiddin Paşa Irak’ın asayiş bozukluğunun önemli bir nedeni müstenit olmadığını ifade etmiş ve bu sorunların tümünün bölgedeki askeri, mülki, mali ve şeri memurların rüşvetçiliklerinden kaynaklandığını belirtmişti. Mevcut durum halledilip memurlar kanun ve adalet dairesinde iş gördükçe Irak’ta asayişin sekteye uğraması hiçbir şekilde mümkün değildi. Muhiyiddin Paşa’ya göre Irak ahalişi şeyhler ve eşraftan çok memurlardan zulüm ve cefa görmekteydi²⁵⁵.

5.2.3. Devletin “Satvetini” Göstermesi: Sadun Ailesinin Tasfiyesi

²⁵¹ Aynı eser, s.32.

²⁵² Aynı eser, s.35.

²⁵³ BOA, DH.MUI 98-2—10, Lef 2.

²⁵⁴ BOA, DH.MUI 76-2—6, Lef 99.

²⁵⁵ Cebecioğlu, a.g.t., s.499.

Şatra faciasının zor da olsa atlatılması akabinde ve tam da 6. Ordunun ıslahıyla Müntefik meselesinin tamamıyla halledilmesinin düşünüldüğü sırada hükümet, bu defa Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ile Sadun Paşa arasındaki çekişme ile karşı karşıya kalmıştı. Taraflar zaten daha önce Şatra'daki saldırılar sürerken Zübeyr yakınlarında Mübarek Paşa'nın kuvvetlerinin mağlubiyeti ile sonuçlanan bir çarpışmada karşı karşıya gelmişlerdi²⁵⁶. Bu çarpışma akabinde tarafların yeniden karşı karşıya gelmesi daha önceki istihbaratlar açısından da beklenen bir durumdu.

Bu gelişmeler çerçevesinde Basra valisi Celal Bey Aralık 1910'da her iki tarafa da nasihatta bulunmuş ve aralarındaki husumete son vermelerini istemişti. Buna rağmen Sadun Paşa saldırı fikrinde ısrar etmiş, Mübarek es-Sabah da büyük bir kuvvet tedarik etmek üzere Muhammare Hakimi Şeyh Hazal ve Abdülaziz İbn-i Suud'dan yardım istemiş ve hatta bu doğrultuda Muhammare, Bender Buşir ve Bombay'dan büyük miktarda erzak getirtmeye başlamıştı. Bu gelişmeler üzerine Mübarek ve Sadun Paşaların arasında çıkacak olası bir çatışmanın bölgenin asayişine sekte vuracağından ve bu durumun da Kuveyt'in doğrudan İngiltere'ye iltica etmesine yol açacağından endişe duyan Basra valisi Celal Bey, tarafların aralarının bulunması ve hatta üzerlerine yeterli miktarda askeri kuvvet sevk ederek göz dağı verilmesi için 6. Ordu Kumandanı ve Bağdad valisi Nazım Paşa'ya başvurmuştu²⁵⁷.

Nazım Paşa, Celal Bey'den aldığı bu istihbarat üzerine Sadun Paşa'dan izahat istemişti. Sadun Paşa ise Mübarek es-Sabah'in öteden beri kendisinin ve aşiretinin mallarını ve hayvanlarını yağmaladığını fakat kendisinin bunlara cevap vermeyerek, mallarının geri alınması işini hükümete bıraktığını savunmuştu. Nazım Paşa da Sadun Paşa'nın bu telgrafına binaen Basra valisinin düşüncelerinin abartılı olduğuna kanaat getirmişti²⁵⁸.

Bağdad valisi ve 6. Ordu Kumandanı'nın olayı ciddiye almamasına rağmen Basra valisi Celal Bey 1911 Şubat ayı başında Mübarek es-Sabah ile Sadun Paşa'nın birbirlerine yaklaştırmaya başladıklarını ve uzun zamandır taraflara yapılan nasihatın de bir işe yaramadığını bildirmişti. Müntefik Şeyhi ile Kuveyt kaymakamının birbirlerine doğru hareket ettikleri haberi üzerine Celal Bey bu sefer Basra vilayeti idare meclisi azasından ve Basra'nın kuvvetli eşraf ailelerinden Ahmed es-Sani'yi tarafların arasını bulmak üzere söz konusu

²⁵⁶ Bu çarpışmanın gelişimi ve nedenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Slot, *a.g.e.*, ss.334-342.

²⁵⁷ BOA, *DH.SYS* 66-2, Lef 2; BOA, *BEO* 3840-287957, Lef 3; BOA, *DH.EO* 569-34, Lef 41.

²⁵⁸ BOA, *DH.SYS* 66-2, Lef 5; BOA, *BEO* 3840-287957, Lef 4.

şeyhlerin nezdine göndermişti. Celal Bey'in bu seferki arabuluculuk girişimi başarıyla sonuçlanmıştı²⁵⁹.

Osmanlı mahalli hükümeti böylece Müntefik aşiretlerine yapacağı muhtemel bir operasyon öncesi bölgede kargaşa çıkmasını önlerken Basra'nın İngiliz konsolosu Crow da Basra valisinin bu girişiminin, hükümetin Müntefik'e karşı düzenlemeyi düşündüğü hareketin bir parçası olduğunu iddia etmişti²⁶⁰.

Tam da hükümetin Müntefik'te ıslahat yapmayı planladığı dönemde Basra valisi Celal Bey'den merkeze Müntefik'te aşiretler arasında çarpışma yaşandığına dair bir haber ulaşmıştı. Mart ayı ortasında gönderdiği telgrafında Celal Bey, zaten hükümet nüfuzundan son derece uzak olan Müntefik sancağının hal-i hazırda daha da endişe verici bir hal alarak tamamen karışıklık içerisinde kaldığını belirtmişti. Gerçekten de Sadun Paşa'ya muhalif olan el-Bedur, el-Züheyri, el-Hüseyniyat, Albu Saad, Beni Zeyd, el-Gazi, el-Abuda, el-Ezirc ve el-Karagul²⁶¹ başta olmak üzere bir kısım aşiret Mart ayı başında Müntefik aşireti reisinin kalelerini zapt ederek emlakını yağmalamıştı. Sadun Paşa'nın amcasıyla bazı akrabalarını da öldüren muhalif aşiretler ayrıca Müntefik aşireti reisinin ailesinin ikamet etmekte bulunduğu Mayaa kalesini de kuşatma altına almışlardı²⁶². Aşiretlerin bu saldırısı esnasında telgraf hatları kesildiği gibi bu aşiretlerin engellemeleri nedeniyle tamir de edilememekteydi. Ayrıca Müntefik sancağı dahilindeki deniz ve kara yolları da tamamen kesilmiş durumdaydı. Müntefik mutasarrıfı gelişmeleri göz önünde bulundurarak en azından halkın korunması için toplarla teçhiz edilmiş iki adet vapurun bölgeye gönderilmesini istemişti. Basra valisi Celal Bey de muhalif aşiretlerin bu hareketine karşılık Sadun Paşa'nın telafi için büyük bir kuvvetle karşı taarruza geçeceğini tahmin etmekteydi. Vilayetin elinde Marmaris ganbotundan başka vapur olmadığını, bunun ise Fırat nehrinin sularının çekildiği bir dönemde bulunulmasından dolayı bölgeye gönderilmesinin mümkün olmadığını belirten Basra valisi, karışıklıktan uzak kalmış mahallerin korunması ve bu kargaşanın tamamen önüne geçilmesi için büyük bir kuvvetin bölgeye gönderilmesi gerektiği kanaatindeydi²⁶³.

Basra valisi bundan birkaç gün sonra merkeze bir telgraf çekmiş ve durumun vehametini yinelemişti. Müntefik meselesinin tedbir alınarak teskin edilme safhasının "çoktan

²⁵⁹ BOA, *DH.SYS* 66-2, Lef 10; BOA, *BEO* 3840-287957, Lef 6. Barışın ne şekilde tesis edilmiş olduğu ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. "Political Agency in Kuwait to Political Resident, Bushire", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, ss.199-202.

²⁶⁰ TNA, *FO* 424-226, no.118, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

²⁶¹ TNA, *FO* 424-228, no.43, Acting Consul Matthews to Mr. Marling. Beni Hamid aşiretine bağlı olan bu taife hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülcelil el-Tahir, *a.g.e.*, C.1, ss.208-209.

²⁶² BOA, *DH.SYS* 66—6-5, Lef 5. Bu süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *a.g.e.*, C.2, ss.240-244.

²⁶³ BOA, *DH.SYS* 66—6-2, Lef 4.

geçtiğini” vurgulayan Celal Bey, aşiretlerin kuvvet yoluyla bastırılmasından başka bir çare göremediğini ifade etmişti. Karışıklığın günden güne genişlediğine de dikkat çeken Basra valisi bölgeye bir an önce asker sevk edilmesini istemişti.

Basra valisinin bu talepleri karşısında Bağdad vali vekili ve 4. Ordu Müfettiş vekili Yusuf Paşa, 6. Ordu’nun henüz ıslah edilememiş olduğuna ve bu nedenle mevcut vaziyetinin bir aşireti bile kati bir surette “tedib” etmeye yeterli olamayacağına vurgu yapmıştı. Bazı itaatkar aşiretlerin hükümet tarafından kuvvet gönderildiği takdirde yardıma bulunacaklarına dair beyanlarını da gündeme getiren Yusuf Paşa, bunların büyük bir kesiminin muhalif grup tarafından ele geçirilmiş olduğuna dair kanaatini belirtmiş ve bu ihtimali elelemiştir. Yusuf Paşa’ya göre ordunun eksiklerinin tamamlanacağı sonbahar ayına kadar Müntefik aşiretleri manevi tedbirlerle yola getirilmeye çalışılmalıydı. Yusuf Paşa ayrıca, her ihtimale karşı hazırlıklı olabilmek bağlamında Hay ve Semave’de şimdiden 500 mevcutlu ikişer tabur bulundurulması²⁶⁴ ve Bağdad, Fırat ve Rusafe vapurlarının techiz edilerek Kurna ile Nasırıye arasındaki nehir şeridinin kontrol altında tutulması gereğinin de altını çizmişti.

Yusuf Paşa ile aynı gün Celal Bey merkeze bir telgraf daha göndermiş ve Müntefik’te durumun günden güne fenalaştığını ve Nasırıye kasabasının dahi tehlike altında bulunduğunu belirterek Müntefik’in “Kerek’e bir nazire olmasından” korktuğunu ifade etmişti²⁶⁵. Bu nedenle Celal Bey en azından Nasırıye’nin tecavüzden korunması için daha önce talep ettiği teçhizatlı vapurların buraya gönderilmesini istemekteydi²⁶⁶. Celal Bey’in bu uyarıları karşısında Dahiliye ve Harbiye Nezaretleri harekete geçmiş ve birkaç gün içerisinde Küçük Bağdadi ve Fırat vapurları Basra vilayetinin kullanımına tahsis edilmişti²⁶⁷.

Bu esnada Harbiye Nezareti de Yusuf Paşa tarafından öngörülen beş yüzer mevcutlu iki taburun bölgeye gönderilmesi teklifini kabul etmiş ve hatta Müntefik’teki aşiretlerin büyüklüğü itibarıyla bu sayıyı yetersiz görerek mümkün olduğu takdirde bu taburların çoğaltılacağını ifade etmişti. Bununla birlikte nezaret bölgeye nihai bir operasyonun hemen yapılmasının ise mümkün olmadığını tekrarlamıştı²⁶⁸. Bu nedenle muhtemel operasyon tarihi

²⁶⁴ BOA, *DH.SYS* 66—6-5, Lef 5.

²⁶⁵ Ağustos 1910’da büyük bir bölümü Dürzi olan Suriye’ye bağlı Kerek bölgesinde nüfus sayımı yapılmış, alınan sonuçlara binaen vergi tahsili ve asker celbi kararlaştırılmıştı. Bu girişim neticesinde Kerek’in en meşhur ailesi olan Mecanilerin önderliğindeki halk isyan etmiş ve bu isyan Cebel-i Dürüz’a gönderilen Osmanlı askerleri tarafından bastırılmıştı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa L. Bilge, “Kerek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.25, Ankara 2002, ss.278-279; Ş. Tufan Bızpınar, “Havran”, *DİA*, C.16, İstanbul 1997, ss.539-541; David McDowall, *The Druze Revolt (1925-27) and Its Cackground in the Late Ottoman Period*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Oxford University, Trinity 1972, ss.85-107.

²⁶⁶ BOA, *DH.SYS* 66—6-9, Lef 2.

²⁶⁷ Aynı vesika, Lef 7.

²⁶⁸ BOA, *DH.SYS* 66—6-5, Lef 3.

olan son bahara kadar hazırlıklar tamamlanacak ve söz konusu kuvvetin bölgeye sevkiyle de aşiretlere gözdağı verilerek manevi kuvvetleri kırılacaktı²⁶⁹.

Basra vilayeti dahilinde Müntefik konusunda önlemler alınmaya çalışıldığı Nisan ayı başında Sadun Paşa da Mayaa'da yaşananlarla ilgili merkeze bir telgraf göndermişti. Kendisinin Şamiye'de bulunduğu bir zamanda²⁷⁰ muhalif aşiretlerin ailesine, akrabalarına ve mallarına yönelik saldırıda bulunmuş olduğunu hatırlatan Sadun Paşa, bu konuda halen hükümet tarafından hiçbir tedbir alınmamasını eleştirmişti. Bu saldırının bazı devlet memurlarının isyankar aşiretlere göz yumması nedeniyle meydana gelmiş olduğunu da iddia eden Müntefik aşireti reisi hükümetten söz konusu memurların ve aşiretlerin bir an evvel yola getirilmesini edilmesini istemişti²⁷¹.

Müntefik aşiretleri arasında meydana gelen meselenin çözüm yollarının tartışılmasıyla itaatkar aşiretlerin muhalif olanlara karşı kullanılması da yine Bağdad vali ve 4. Ordu Müfettiş vekili Yusuf Paşa tarafından gündeme getirilmişti²⁷². Yusuf Paşa'nın bu talebine Harbiye Nezareti'nden olumlu yanıt alınmasına karşın²⁷³ Dahiliye bu çözüm önerisi konusunda mesafesini korumuş ve bu ihtimalin ilerde aşiretler arası saldırıları arttırmasına yönelik endişesini dile getirmişti²⁷⁴. Yusuf Paşa, itaatkar aşiretlerin Osmanlı askerleri ile birlikte bölgede kullanılmasının katiyen aşiretlere birbirine düşürmek gibi bir fikre müstenit olmadığını ifade etmişti. Bu aşiretlerin Osmanlı kuvvetleri yanına çekilmesiyle, isyancı aşiretlerin kuvveti azaltılacağı gibi bazı noktaların muhafazası da sağlanmış olacaktı. Bu durumun bölgede "usûl-i cariyeden" olduğuna da dikkat çeken Yusuf Paşa, aşiretlerin "tedib" operasyonuna iştirak etmelerinin ise öncelikli olarak düşünülmediğini, ancak ileride lüzum gösterilirse böyle bir durumun gerçekleşebileceğini belirtmişti²⁷⁵.

Bu esnada Sadun Paşa ve ailesine düzenlenen saldırının üzerinden yaklaşık iki ay geçmiş olmasına rağmen Müntefik'e hala bir yardım ulaşmamış olması nedeniyle Basra valisi Celal Bey Bağdad vilayetine bir telgraf göndermişti. Sadun Paşa'nın ailesinin halen Mayaa'daki kalede mahsur olması ve hal-i hazırda kurtarılma ihtimalinin olmaması nedeniyle

²⁶⁹ Aynı vesika, Lef 9.

²⁷⁰ Sadun Paşa, saldırıların yaşandığı esnada İbn-i Suud ve Mübarek es-Sabah'in güçleri ile karşı karşıya gelmek amacıyla Zübeyr yakınlarında bulunmaktaydı. "F.E.Crow to Sir Lowther", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, ss.203-204.

²⁷¹ BOA, DH.SYS 66—6-4, Lef 3.

²⁷² Bu dönemde asi ve muti aşiretlerin dağılımı şu şekildeydi. Hay kazası genelde hükümete itaatkar aşiretler olan Beni Rabia, Beni Rikab ve Humeyd'den oluşuyordu. Şatra ile Nasiriye kazaları ise isyan halinde bulunan Beni Malik, Beni Esed, Beni Zeyd, Hafaca, el-Ezirc, el-Hüseyniyat, el-Asakire, El-İbrahim, el-Bedur, el-Gazi aşiretlerinden oluşmaktaydı. Percy Cox, "Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, ss. 226.

²⁷³ BOA, DH.SYS 66—6-10, Lef 4.

²⁷⁴ BOA, DH.SYS 66—6-5, Lef 11.

²⁷⁵ Aynı vesika, Lef 9-10.

Abdullah ve Acemi Beylerin düşmanlarına karşı atağa geçmek fikrini benimsemiş olduklarını ifade eden Celal Bey, askeri kuvvetlerin bir an önce vapurlara bindirilerek bölgeye gönderilmesi gereğine vurgu yapmıştı²⁷⁶.

Basra valisi Celal Bey, bundan birkaç gün sonra Dahiliye'ye de Bağdad vali vekili Yusuf Paşa'dan şikayet eden sert içerikli bir telgraf göndermişti. Bağdad vilayeti tarafından çeşitli bahaneler öne sürülerek kuvvet sevkini tehir için sebepler arandığını beyan eden Celal Bey, bu nedenle günlerdir sarf edilen mesainin de sonuçsuz kaldığını ve bu noktada Yusuf Paşa'nın "hüsn-i niyetinden şüpheye düşüldüğünü" belirtmişti. Bu hareket tarzı ile vapurlar Basra'dan hareket ettirilse bile Kurna yakınlarında "suların azlığı bahane edilerek" geri dönülmesi de Basra valisine göre olanak dahilindeydi. Celal Bey, bu sebepten dolayı Dahiliye'den Harbiye Nezareti nezdinde girişimde bulunmasını istemişti²⁷⁷.

Celal Bey'in bu şikayetleri üzerine Yusuf Paşa, teçhiz edilmiş olan vapurlardan birine askeri kuvvetlerin bir kısmı nakledilerek makineli tüfeklerle birlikte Kurna'dan Nasıriye'ye hareket ettirilmek üzere olduğunu bildirmişti. Bağdad vali vekili Hay ve Semave'den gönderilecek kuvvetlerle de Nasıriye mıntikasının tamamen emniyet altına alınacağını vurgulamıştı²⁷⁸. Nitekim karışıklığın başka bölgelere sirayet etmesini önlemek amacıyla²⁷⁹ Basra'dan hareket eden vapurlar hiçbir taarruza maruz kalmadan nihayet Mayıs ayı nihayetinde Müntefik'e ulaşmıştı²⁸⁰.

Vapurların Müntefik'e ulaşması akabinde muhalif aşiretlerden el-Bedur ve el-Gazi reisleri hükümete Sadun Paşa ve ailesinden şikayetlerini sıralayan bir telgraf göndermişlerdi. Telgrafta Müntefik aşiretlerinin aslında itaatkar oldukları fakat Sadun Paşa'nın teşvikiyle zaman zaman hükümete karşı ayaklandıkları vurgulanmakta ve Sadun ailesinin diğer Müntefik aşiretleri üzerinde kurduğu baskıdan şikayet edilmekteydi. Nitekim 1908 seçimlerinde Sadun ailesi Müntefik mutasarrıfı Kazım Paşa'ya rüşvet vermiş ve el-Bedur aşireti mensuplarını müntehib-i evvelikten çıkararak Sadun ailesine mensup olanları

²⁷⁶ Aynı vesika, Lef 13-14.

²⁷⁷ Aynı vesika, Lef 16.

²⁷⁸ Aynı vesika, Lef 13-14.

²⁷⁹ BOA, BEO 3903-292675, Lef 3.

²⁸⁰ BOA, DH.SYS 66—6-2, Lef 3. Bununla birlikte aslında İdare-i Nehriye'ye ait olan bu vapurların askeriye tahsis edilmiş olmasının da bölgedeki İngiliz nüfuzu açısından çeşitli mahzurları bulunmaktaydı. Nitekim İdare-i Nehriye'ye mensup vapurların uzun sürelerle veya daimi olarak askeri cenaha tahsis edilmesi, Osmanlı şirketini rakibi İngiliz Lynch Kumpanyası karşısında rekabet edemez hale getirmekteydi. Ayrıca bu vapurların askeriye sevk bölgedeki ticari nakliyatı da kesintiye uğrattığı için İngiliz Kumpanyasının daha geniş haklar almak için zaten hükümete yapmakta olduğu baskıların da artmasına neden olabilirdi. İşte Maliye Nezareti Mayıs ayı nihayetinde bu çekinceleri Dahiliye'ye belirtmiş ve söz konusu iki vapurun en kısa zamanda Osmanlı şirketine iadesini istemişti. BOA, DH.SYS 66—6-7, Lef 7-8. İdare-i Nehriye ile Lynch Kumpanyaları arasındaki rekabet ve bunun İngiliz-Osmanlı ilişkilerine ve bölgedeki İngiliz nüfuzuna etkisi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu Kurt, *Osmanlı Irak'ında İngiliz Nüfuzuna Tepkiler: Dicle ve Fırat'ta Seyr-i Sefain İmtiyazı Teşebbüsü (1909-1913)*, İstanbul 2009.

yerleştirmiş ve bu şekilde Sadun ailesinden Fahd Paşazâde Abdulmuhsin Bey’i mebus seçtirtmişlerdi²⁸¹. Bunun yanı sıra bir müddet önce Sadun Paşa el-Bedur ve el-Mevliye aşiret reislerinden bir kısmını mahalli politikalarda kendine muhalefet ettiği gerekçesiyle öldürtmüřtü²⁸². Yine aynı şekilde el-Zafir aşireti reislerinden bir kısmı da Sadun ailesinin politikalarına muhalefet nedeniyle Müntefik’ten kaçarak Mübarek es-Sabah’a sığınmak durumunda kalmışlardı. El-Bedur ve el-Gazi aşireti reisleri, Müntefik mutasarrıfı Kazım Paşa’nın da Sadun Paşa ile ittifak halinde şahsi menfaat peşinde koşmakta olmasından dolayı kendi şikayetlerini göz ardı ettiğini iddia etmekteydi²⁸³. Hükümetin Sadun ailesi mensuplarını kurtarmak amacıyla vapur göndermesini de eleştiren aşiret reisleri, eğer hükümet kendi haklarını korumaz ise mecburen es-Sabah ailesine katılacaklarını belirterek telgraflarını “ya icrâ-yı ‘adâlet veyahud terhisimiz ‘adalet ve millet namına müsterhimdir” ifadeleriyle sonlandırmışlardı²⁸⁴.

Muhalif aşiretler hükümeti Sadun Paşa yanlısı bir tutum sergilemekle suçlarken Sadun Paşa da hükümetin kendisini ve ailesini koruyamadığından şikayet etmekteydi. Nitekim merkeze gönderdiği telgrafta Sadun Paşa, İngilizlerin kendisini nüfuz alanına dahil etmek için türlü girişimler yapmasına rağmen kendisinin bunu kabul etmediğini ve hatta İngiliz nüfuzunda bulunan Mübarek es-Sabah ve şeyh Hazal’a karşı mücadele verdiğini fakat buna karşılık hükümetin kendisini yalnız bıraktığını savunmaktaydı. Aile ve akrabalarının üzerinden aylar geçmesine rağmen kurtarılmamasına sitem eden Sadun Paşa, hükümetten bu konuda bir girişim sergilenmezse meseleyi kendi başına halletmek durumunda kalacağını ifade etmekteydi²⁸⁵.

Sadun Paşa ve kendisine muhalif aşiretlerden gelen şikayetlerle eşzamanlı olarak aşiretler arasında da Sadun ailesine yandaşlık ve muhaliflik nedeniyle çarpışmalar yaşanmaya

²⁸¹ BOA, *DH.SYS* 66—6-6, Lef 7.

²⁸² Bu infazlar bölgedeki yerel İngiliz yetkililer tarafından Bağdad sabık valisi Nazım Paşa’nın politikasının bir sonucu olarak değerlendirilmişti. Nitekim Nazım Paşa, Müntefik bölgesinin kontrolünü Sadun Paşa üzerinden sağlamaya çalışmış, Müntefik şeyhi hakkında aşiret mensuplarından gelen şikayetleri de göz ardı etmişti. Sadun Paşa’nın, Bağdad sabık valisinin aşiretleri silahsızlandırma politikasına yardım etmesi de aşiretler açısından bardağı taşıran son damla olmuştu. Percy Cox, “Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, ss.223-225.

²⁸³ *Aynı vesika*, Lef 8. Aslında Müntefik’te baş gösteren olayların asıl nedeni de el-Bedur aşiretinin Basra valisine yapmış olduğu müracaatların cevapsız kalmasıydı. Valinin bu tutumu karşısında taleplerinin kaale alınmadığını düşünen muhalif aşiretler, meseleyi kendi yöntemleriyle çözmeye karar vermiş ve es-Sadun ailesine karşı saldırıya geçmişti. TNA, *FO* 424-228, no.43, Acting Consul Matthews to Mr. Marling.

²⁸⁴ BOA, *DH.SYS* 66—6-6, Lef 9. Sadun ailesine muhalefetin yükselmesinin bir nedeni ise Sadun Paşa’nın silahsızlanma politikası konusunda hükümete yardım etme girişimi olmuştu. Percy Cox, “Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.218. Muhalif aşiret reislerinin bu telgrafı üzerine Abdülkerim es-Sadun, Müntefik mebusu Abdulmuhsin es-Sadun’u durumdan haberdar etmiş ve hükümet makamlarını bu yalan iddialar karşısında aydınlatmasını istemişti. *Aynı vesika*, Lef 6. BOA, *DH.SYS* 66—6-8, Lef 7-8.

²⁸⁵ BOA, *DH.SYS* 66—6-6, Lef 4-5; BOA, *BEO* 3903-292675, Lef 5-6.

başlamıştı. Birbirlerine saldırıda bulunan aşiretler hükümetin kuvvet göndermesi üzerine kaçmakta fakat askeri kuvvet bölgeden çekildiğinde saldırılarına kaldığı yerden devam etmekteydi. Bu nedenle Müntefik mutasarrıfı vilayete bir yazı göndermiş ve artık Müntefik aşiretlerinin kati surette “te‘dib” edilmeleri gerektiğinin altını çizmişti²⁸⁶. Mutasarrıf ayrıca Sadun Paşa’nın merkeze göndermiş olduğu telgrafa da değinmiş ve Paşa’nın İngilizlere iltica etmek fikrinde olduğunun anlaşılmağa olduğunu beyan etmişti²⁸⁷. Bu noktada Basra valisi Celal Bey “Müntefik meselesinin pek çirkin bir şekil almaya başladığını” ifade ederek meselenin nasihat veya geçici tedbirler ile önünün alınabilmesinin mümkün olmadığını vurgulamıştı. Hal-i hazırda büyük bir askeri kuvvet gönderilerek “senelerden beri yalnız sözde kalan ıslahat fiilen icra edilmezse” livada çok çirkin olayların meydana gelebileceğine vurgu yapan Celal Bey, hükümetin meşgul olduğu meseleler nedeniyle eğer kati bir ıslahat mümkün olamayacaksa bile hiç olmazsa beş-altı bin kişilik bir kuvvet gönderilerek bölgede gövde gösterisi yapılması gerektiğini ifade etmişti²⁸⁸.

Basra vilayetinin askeri önlemlere başvurulmasına yönelik teklifine karşı 4. Ordu Müfettiş vekili Yusuf Paşa ile 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa, Haziran ayı başında merkeze bir rapor göndererek alınmasını tavsiye ettikleri önerileri sıralamışlardı. Yusuf ve Ali Rıza Paşalar öncelikle Basra valisi Celal Bey’in Müntefik olayları esnasındaki tutumunu eleştirmişlerdi. Bunlara göre Müntefik meselesinde birinci derecede sorumlu olması gereken Basra vilayeti sadece mahalli yazışmaları nakletmek ve askeri kuvvet sevkini talep etmekten başka bir harekette bulunmamaktaydı. Halbuki 13. Kolordu’nun durumu ne mevcut durumda ne de yakın gelecekte Müntefik’e büyük bir askeri operasyon düzenlemeye müsait değildi. İşte bu nedenle öncelikle Basra vilayetinin adaletinden ve tarafsızlığından şüpheye düşmüş olan aşiretler ikna edilmeli ve böylece “bu aralık devletin başındaki bir sürü meşgaleden biri olan Müntefik meselesine” nihayet verilmeliydi. Ali Rıza ve Yusuf Paşalara göre, öncelikli olarak Müntefik’te sükun ve rahatı temin etmek için mevcut sorunları derinlemesine inceleyerek gerçekleri ortaya çıkaracak ve soruna adil bir çözüm bulacak karma bir komisyon tayin edilerek bölgeye gönderilmeliydi. Komisyonun çalışmalarını rahat yürütebilmesi için ise komisyonun bölgeye varışından önce birbirine düşman taraflar arasında geçici de olsa anlaşmaya varılması, ayrıca kolordu tarafından gönderilecek bir askeri kuvvet ile vapurların komisyonun çalışmalarına devam ettiği müddet zarfında Nasiriye’de bulundurulması

²⁸⁶ BOA, *DH.SYS* 66—6-6, Lef 10.

²⁸⁷ Halbuki Osmanlı hükümetinin görüşlerinin ve Sadun Paşa’nın iddialarının aksine, Müntefik aşireti reisi kendisi İngiliz himayesini talep etmiş fakat şeyhin isteği İngiliz hükümeti tarafından kabul edilmemişti. TNA, *FO* 424-216, no.109, Major Knox to Majot Cox; TNA, *FO* 424-219, no.95, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

²⁸⁸ BOA, *BEO* 3903-292675, Lef 6-7; BOA, *DH.SYS* 66—6-6, Lef 11. Celal Bey’in talepleri Dahiliye Nezareti tarafından Harbiye’ye iletilmişti. *Aynı vesika*, Lef 2.

gerekmekteydi. Bu şekilde yürütülen komisyon çalışmaları neticesinde çıkacak karara karşı gelenler olur ise bunlar diğerlerine ibret olmak üzere zaman geçirilmeden “te‘dib” olunacaklardı²⁸⁹.

Basra mülki ve askeri idarecilerinin yanı sıra bölge mebusları da Meclis-i Mebusan’a alınması gerekli önlemlerle ilgili bir tahrir vermişlerdi. Müntefik mebusu Hızır Hayati, Ammare Mebusu Abdülmecid ve Kureyş Efendiler ile Bağdad Mebusu Ali Efendi tarafından sunulan tahrirde, hükümetin ve özellikle de memurların kötü idareleri, bilgisizlikleri ve tedbirsizlikleri yüzünden Irak’ın bir müdettir isyan içerisinde bulunduğunun ve halkın da bundan son derece zarar gördüğünün altı çizilmiş, hükümetin bu konudaki icraatsızlığı eleştirilmişti. Nazım Paşa döneminde Irak’ın kısa bir dönem huzur bulunduğunu iddia eden mebuslar, Paşa’nın görevinden ayrılmasıyla bölgede yapılmaya başlanan ıslahatın yarım kaldığını ve isyankar aşiretlerin de cüretlerinin arttığını ifade etmekteydi. Irak mebuslarının telgrafında Müntefik meselesine özellikle vurgu yapılmış ve livanın “sekiz seneden beri adeta Dârü’l-harb denilecek bir hale” geldiğinin altı çizilmişti. Irak mebuslarının hükümetten talebi ise Bağdad ve Basra vilayetlerine bölgenin ahvaline vakıf, muktedir ve faal şahısların vali olarak atanmasıydı²⁹⁰.

Alınması gereken kati tedbirlerle ilgili yapılan yazışmalar esnasında Müntefik’e gönderilen iki vapur muhalif aşiretlerin saldırılarına rağmen Mayaa’ya ulaşmıştı²⁹¹. Her ne kadar Basra Komodorluğu merkezi es-Sadun ailesinin kurtarıldığı yönünde bilgilendirmiş olsa da bu vapurlar ancak açlıktan ölmek üzere olan ailenin kadın ve çocuklarına bir miktar erzak götürmeyi başarmıştı²⁹². Müntefik mutasarrıfı da vilayete mahsur kalanların kurtarılması için Rusafe vapuru ile ikinci bir istimbotun teçhiz edilerek bölgeye gönderilmesi gereğini ifade etmişti²⁹³. Her ne kadar Haziran ayı başında Rusefe vapuru askerle ve aletlerle teçhiz edilerek bölgeye gönderilmişse de, Harbiye Nezareti telgraf hatlarının kopukluğu nedeniyle Müntefik’ten net bilgiler alınamadığını hatırlatarak²⁹⁴ Yusuf ve Ali Rıza Paşaların isteği doğrultusunda bölgeye karma bir komisyon gönderilmesinin uygun olacağını diğer ilgili nezaretlere iletmişti²⁹⁵.

²⁸⁹ BOA, *BEO* 3903-292675, Lef 2.

²⁹⁰ BOA, *DH.EO* 576-84.

²⁹¹ BOA, *A.VRK* 733-20, Lef 1.

²⁹² BOA, *DH.SYS* 66—6-9, Lef 9.

²⁹³ *Aynı vesika*, Lef 6; BOA, *BEO* 3903-292675, Lef 8.

²⁹⁴ Gerçekten de Nasıriye telgraf hattı neredeyse bir seneden fazla bir zamandır işlememekte ve çekilen telgraflar Hamar’dan haberci vasıtasıyla Suku’ş-Şuyuh’a ve oradan da Nasıriye’ye gönderilmekteydi. Bu nedenle genellikle bir telgrafın yerine ulaşması yaklaşık 15 gün sürmekteydi. Mahalli idareciler bu durumu aşmak adına nehir vasıtalarıyla telgrafları göndermeyi düşünmüşlerse de bu durum aşiretler tarafından anlaşılırsa istimbotların açık hedef haline geleceği düşünülerek bu çözümden de vazgeçilmişti. BOA, *DH.SYS* 66—6-8, Lef 4.

²⁹⁵ BOA, *BEO* 3903-292675, Lef 3.

Bu sırada 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa da Harbiye Nezareti'ne konu hakkındaki görüşlerini ayrıntılı olarak bildirmiş ve bölgeye karma bir komisyon gönderilmesi konusundaki tavsiyesini yenilemişti. Ali Rıza Paşa'nın göre mesele Sadunilerin el-Bedur aşiretinden birkaç kişiyi öldürmesine hükümetin sessiz kalması üzerine patlak vermişti. Hükümetin Sadunilerle ittifak halinde bulunduğunu düşünen muhalif aşiretler artık es-Sadun ailesine karşı fiiliyata geçilmesini talep etmekte ve hükümet Sadunilere taraftarlık ettikçe isyana devam edeceklerini belirtmekteydi. Hatta Müntefik mutasarrıflığından alınan ve büyük ölçüde doğrulanan istihbarata göre Müntefik sancağındaki aşiretlerin büyük bir kısmı Sadun Paşa'dan nefret etmekte ve aleyhinde ittifak yapmaktaydı. Ali Rıza Paşa, Müntefik meselesinin hal-i hazırda hükümete karşı bir isyan şeklini almamış olduğunu, fakat muhalif aşiretlerin hükümetin taraftarlığı konusundaki şüpheleri göz önüne alındığında böyle bir ihtimalin mevcut olduğunu ifade etmiş ve bir an önce siyasi tedbirler alınarak ve bölgeye bir inceleme komisyonu gönderilerek meselenin önünün alınması gerektiğini belirtmişti²⁹⁶.

Yusuf ve Ali Rıza Paşaların komisyon kurulmasına dair önerisi Meclis-i Vükela'ya havale edilmiş ve meclisin 8 Haziran 1911 tarihli toplantısında kabul edilmişti²⁹⁷. Bunun akabinde mahalli askeri yetkililer kanalıyla Müntefik aşiretlerine komisyon kurulması kararı anlatılmış ve komisyonun çalışmalarına başlaması için mütareke yapmaları talep edilmişti²⁹⁸. Ayrıca Harbiye Nezareti'nin talebiyle Müntefik meselesi konusunda tarafsız bir tutum sergileneceği ve hükümetin tutumunun ancak adalet dağıtmak olabileceği de aşiretlere nezdinde vurgulanmıştı²⁹⁹.

Bunun yanı sıra Harbiye ve Dahiliye Nezaretleri tarafından da komisyona atanacak adayların belirlenmesi süreci başlamıştı. Harbiye Nezareti, askeriyeden komisyona atanacak azaların seçimi için Ali Rıza ve Yusuf Paşaları görevlendirmişti. Bununla birlikte Dahiliye tarafından komisyona atanacak üyelerin seçimi bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Nitekim muhalif aşiretler Müntefik mutasarrıfından, Sadun Paşa ile Basra müdde-i umumi muavini Mahmud Ramiz Efendi'nin tarafsızlığından şikayet etmekte ve komisyona Basra vilayetinden değil Bağdad'dan üye atanmasını istemekteydi. Harbiye Nezareti de tarafsızlık noktasından hareketle Dahiliye'den tarafların bu isteğinin göz önünde bulundurulmasını istemişti. Nezaret ayrıca tarafların bu şikayetlerine binaen bölgedeki mülkiye memurlarının kimisinin Sadun Paşa'ya ve kimisinin ise muhalif aşiretlere taraftar olduklarını anlaşılakta olduğunu belirterek bu konuda Basra vilayetinin tutumunu da eleştirmişti. Nitekim nezarete göre Basra

²⁹⁶ BOA, *DH.SYS* 66—6-8, Lef 4 ve 7.

²⁹⁷ BOA, *BEO* 3903-292675, Lef 1; BOA, *MV* 153-20.

²⁹⁸ BOA, *DH.SYS* 66—6-8, Lef 2.

²⁹⁹ *Aynı vesika*, Lef 5.

vilayeti, mülki memurların taraf tutmaları hususunda sessiz kalmakta ve yalnızca askeri kuvvet talep ederek meselenin çözümü için alınabilecek idari veya siyasi tedbirler konusuna “kafa yormamaktaydı”³⁰⁰.

Müntefik olaylarını tahkik etmek üzere kurulacak karma komisyona dair bir görüş de Basra valisi Celal Bey tarafından merkeze ulaşmıştı. Celal Bey, söz konusu heyete verilecek yetkinin geniş ve açık olmasını, belli esaslara dayanmasını ve gerektiğinde Müntefik livasında idare-i örfiye ilan edebilecek kuvvete sahip olmasını istemekteydi. Ancak bu şekilde senelerdir büyük sorunlara sahne olan bu livada nihai bir “istirahat” sağlanabilmesi mümkündü³⁰¹. Celal Bey’in bu talebinin ardında yatan neden valinin Müntefik livası hakkındaki görüşleriydi. Nitekim Basra valisine göre Müntefik aşiretleri şimdiye kadar yaptıklarının cezasını görmedikleri için bu durumu hükümetin aczine yorarak “şımardıkça şımarmışlar”dı. İşte bu nedenle bunlar hakkında ciddi ve kati bir ıslahat yapılarak “hadlerinin bildirilmesi” gerekmektedir. Müntefik livasının hal-i hazırda sükunet içerisinde bulunmasının Sadun Paşa’nın Nasıriye kasabasından ihracına bağlayan Celal Bey, bunun geçici bir durum olduğunu belirtmekteydi. Yakın gelecekte Sadun Paşa’nın adamlarını toplayarak öç almaya kalkışmasının muhakkak olduğunun da altını çizen Basra valisi, Müntefik reisinin İbn-i Reşid’e başvurması durumunda ise bölgedeki karışıklığın daha da büyüyeceği kanısındaydı. Tüm bu olumsuz etkenlere rağmen Müntefik’in coğrafyası itibariyle buraya bir askeri operasyon yapılması ancak Eylül ayı nihayetinde mümkün olabilirdi. İşte Celal Bey aşiretleri nasihatle oyalamak ve bu sırada bölgedeki sükuneti muhafaza etmek adına karma komisyonun bir an önce çalışmalarına başlaması gerektiği görüşündeydi³⁰². Tahkik heyetine verdiği öneme binaen Basra valisi buraya Necid’de bulunarak aşiretlerin mizacına tam olarak vakıf olmuş olan, ahlakı, idrak, dirayet ve tarafsızlığıyla tanınan Ammare mutasarrıfı Ali Suad Bey ve yine bu vasıflara sahip Kurna kaymakamı Hamza Bey seçilmesini uygun görmüştü³⁰³. Her ne kadar heyete mülkiye cenahından seçilecek memurların Bağdad vilayetinden tayini istenmişse de Dahiliye Nezareti, Celal Bey’in adaylarının vasıfları itibariyle uygun olduğunu düşünmüş ve heyete üyeliklerini kabul etmişti. Nezaret ayrıca Celal Bey’in heyetin yetkileri konusundaki önerilerine de değinmiş ve heyete askeri kuvvetler tarafından verilecek desteği göz önünde bulundurarak bu yetkilerin zaten yeterince geniş olduğunu bildirmişti.

³⁰⁰ Aynı vesika, Lef 3.

³⁰¹ 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa ise bu konuda da Basra valisiyle farklı düşünmekteydi. Kumandana göre heyetin vazifesi yapacağı tahkikatla sınırlı olmalı ve bu inceleme sonucunda askeri operasyona gerek görülmesi durumunda bu madde tartışmaya açılmalıydı. BOA, *DH.SYS* 66—6-12, Lef 7.

³⁰² Aynı vesika, Lef 7.

³⁰³ BOA, *DH.SYS* 66—6-11, Lef 1.

Bu şekilde mülkiye cenahından atanacak üyeler için Basra valisinin teklifi kabul edilmiş, tahkik heyetine askeri cenahtan 14. Süvari livası kumandanı Miralay İzzet Bey, redif müfettişliği idare heyeti başkanı binbaşı Ahmed Tevfik ve 37. Fırka yaveri mülazım Hasan Hilmi Efendiler, Adliye Nezareti tarafından ise Basra istinaf müdde-i umumi Mehmed Ali Efendinin tayini uygun görülmüştü³⁰⁴. Karma heyetin üyeleri Haziran sonunda toplanan Meclis-i Vükela tarafından da münasip görülmüş ve meclis, heyetin vazifesini Müntefik'te tahkikat yapmak ve elde ettiği neticeye göre merkeze gerekli talimatları iletmekle sınırlandırmıştı. Meclis-i Vükela kararında heyetin, Müntefik müdde-i umumi muavini hakkında da gerekli incelemelerde bulunması ve bu şahsın meselede dahil görülmesi durumunda hakkında kanuni muamele yapılmak üzere derhal işten el çektirilmesi gereği de ayrıca vurgulanmıştı³⁰⁵. Meclis-i Vükela'nın kararı akabinde hazırlıklarını tamamlayan tahkik heyeti Temmuz ayı başında Müntefik'e doğru hareket etmişti³⁰⁶.

Merkezle vilayet arasında bu tartışmaların yaşandığı esnada bölgeden de merkeze telgraf akışı devam etmekte ve Müntefik'te yaşanmakta olan olaylarla ilgili değişik iddialar ortaya atılmaktaydı. Nitekim Haziran ayı ortasında Beni Malik aşireti reisinden merkeze Mübarek es-Sabah ve İbn-i Suud'un yardımları ve Müntefik müdde-i umumi muavinin göz yummasıyla Müntefik aşiretlerine Zübeyr üzerinden kaçak silah ve cephane satılmakta olduğuna dair bir telgraf ulaşmıştı³⁰⁷. 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa da Zübeyr ve Hamisiye yoluyla Kuveyt ve Muhammara taraflarından Müntefik ve Ammare aşiretlerine silah ve cephane satılmakta olduğunu ve bunların İngiliz vapurlarıyla gizli bir şekilde bölgeye ulaştırıldığını da kabul etmişti.

Kaçakçılık iddialarıyla ilgili Basra vilayetinin bakış açısı ise askeriyeden daha farklıydı. Celal Bey, bu iddiaları önemsiz olarak nitelemiş ve Zübeyr yolula Kuveyt'ten Müntefik'e silah sevkiyatının hal-i hazırda mümkün olamayacağını savunmuştu. Zira Zübeyr halkı ile Kuveyt ve Müntefik arasındaki aşiretlerin bir kısmı Sadun Paşa'ya diğer kısmı ise Mübarek es-Sabah'a taraftar olduğundan böyle bir ihtimal mümkün gözükmemekteydi. Basra

³⁰⁴ Aynı vesika, Lef 2. Tahkik heyeti üyelerinin tayin edildiği dönemde Sadun Paşa da Nasiriye'den uzaklaşmış ve böylece Müntefik livasında sükunet hasıl olmuştu. Aynı vesika, Lef 1. Abdullah Bey'le barışan Sadun Paşa Nasiriye kasabasına yakın bir bölgede ikamet eden Mezid Paşa'nın yanına yerleşmiş ve kendisine destek sağlaması için İbn-i Reşid'le de ittifaka geçmişti. BOA, *DH.SYS* 66—6-12, Lef 7; TNA, *FO* 424-228, no.43, Acting Consul Matthews to Mr. Marling.

³⁰⁵ BOA, *MV* 154-23.

³⁰⁶ BOA, *BEO* 3914-293477.

³⁰⁷ BOA, *DH.SYS* 66—6-13, Lef 3. Bu telgraf üzerine derhal konu Basra vilayetinden sorulmuş ve müdde-i umumi muavini hakkında da tahkikat yapılmasına karar verilmişti. Aynı vesika, Lef 1-2.

valisine göre bu ihbar Müntefik müdde-i umumi muavinini lekelemek için Sadun Paşa taraftarları tarafından tertip ettirilmişti³⁰⁸.

Basra'daki askeri ve mülki yetkililer arasındaki bu birbirine zıt görüşler ise Harbiye Nezareti'nin tepkisine neden olmuştu. Nezaret tarafların görüşlerindeki farklılığa dikkat çekerek aşiretlerin hal-i hazırda ellerinde bulundurdukları silah ve cephanenin ya vilayetin görüşlerinin yanlışlığı veyahut bu mühimmatın başka bir kanalla elde edildiği şeklinde yorumlanabileceğini belirtmiş ve bu konuda vilayetin önemsemez tavrını da eleştirmişti. Harbiye Nezareti ayrıca aynı merkezde bulunan iki memurun aynı mesele hakkında yaptıkları tahkikat sonucunun birbirine büsbütün zıt ve muhalif olmasının garabetine de vurgu yapmıştı. Harbiye Nezareti, konuya Dahiliye'nin dikkatini çekerek bu iddianın bölgede faaliyet gösterecek komisyon tarafından incelenmesini istemişti³⁰⁹.

Karma heyet bu tartışmalar arasında Müntefik'e varmış ve görevine başlamıştı. İlk oturumunu 21 Temmuz günü Basra vilayet merkezinde yapan karma komisyon, toplantı neticesinde sundukları mazbatada Müntefik'te önceden meydana gelen ve halen devam etmekte olan hadiselerin ana nedeninin Sadun Paşa olduğunu beyan etmişti. Komisyona göre Müntefik'te elde edilebilecek büyük çaplı bir başarı için Sadun Paşa'nın bir an önce Müntefik haricinde bir mahalde, aşiret mensuplarından büsbütün ayrı bir halde ve hükümetin gözetimi altında bulunması şarttı. Bu durum bölge üzerinde son derece olumlu etki yaratacağı gibi Sadun Paşa'nın "savuşarak" adamları ile yeniden buluşması ihtimali de tam tersi Müntefik'teki hadisenin son derece "fena ve çirkin" bir hal almasına neden olacaktı. Bu nedenle heyet, şeyhin kaçmasına katiyen mani olacak şekilde tevkifini Basra vilayetinden talep etme kararı almıştı³¹⁰. Komisyonun mazbatasını hazırladığı esnada Basra mebusu Seyyid Talib'in evinde bulunan Sadun Paşa, Cuma ziyareti için Basra valisinin nezdine gitmiş ve vali tarafından Seyyid Talib ile birlikte valinin evine davet edilmişti. Davete icabet eden Sadun Paşa'ya komisyonun mazbatasını okunmuş ve Müntefik şeyhi Marmaris ganbotuna götürülerek göz altına alınmıştı³¹¹. Bunun üzerine Müntefik aşireti Seyyid Talib Bey, Sadun Paşa'nın kendisi vasıtasıyla tutuklanmasını ailesine bir hareket addederek 13. Kolordu Kumandanı'na başvurmuş ve Müntefik reisinin serbest bırakılmasını veyahut kendisine teslim edilmesini

³⁰⁸ Aynı vesika, Lef 7.

³⁰⁹ Aynı vesika, Lef 6.

³¹⁰ BOA, DH.SYS 66—6-21, Lef 55; BOA, DH.SYS 66--6-29, Lef 2.

³¹¹ BOA, DH.SYS 66--6-16, Lef 3-6. Müntefik aşireti reisi Sadun Paşa'nın valinin evine davet edilmek suretiyle tevkif edilmesi Dahiliye Nezareti'nin tepkisine neden olmuş ve nezaret bu durumu "acayip" olarak nitelmişti. BOA, DH.SYS 66—6-30, Lef 1.

istemişti³¹². Celal Bey de bu gelişmeleri Dahiliye Nezareti'ne haber vermiş ve Seyyid Talib'in merkeze başvurmasının da muhtemel olduğunu ifade ederek komisyonun kararı aleyhinde bir muamelenin hükümetin bölgedeki nüfuzuna hanel getireceğini hatırlatmıştı. Basra valisi ayrıca Nakib ailesinin Basra vilayetindeki nüfuzuna da dikkat çekerek Basra mebusunun talebinin kabul edilmesi durumunda "adeta bir feodal hükümünde bulunan Nakib ailesinin" nüfuzunun bölgede daha da artacağını ifade etmiş ve kendisinin müracaatlarına itibar edilmemesini istemişti³¹³. Celal Bey bundan birkaç gün sonra da Sadun Paşa'nın Basra'da kalmasında gördüğü mahzur üzerine şeyhi özel bir vapurla 13. Kolordu'nun gözetiminde olmak kaydıyla Bağdad'a nakletmişti³¹⁴. Sadun Paşa'nın Bağdad'a nakledilmesi ve bir müddet kale hapisanesinde kalmasının ardından³¹⁵ Dahiliye Nezareti Bağdad vilayetine bir telgrafla komisyon çalışmaları neticelenene kadar Sadun Paşa'nın göz altında bulundurulmasını ve kendisine eziyet edilmeyerek saygılı davranılmasını istemişti³¹⁶. Nezaretin bu talebi üzerine kışlada kalmakta olan Sadun Paşa vilayetin gösterdiği bir haneye aldırılmıştı.

Sadun Paşa'nın yakalanarak Bağdad'a sevki akabinde 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa da merkeze bir telgraf göndermiş ve şeyhin Bağdad'da kalmasının da bir çok mahzuru bulunduğunu ifade ederek Sadun Paşa'nın Irak'tan başka bir vilayete gönderilmesi gerektiğini ifade etmişti³¹⁷. Ali Rıza Paşa'nın bu beyanı üzerine Basra valisi Celal Bey de Dahiliye'ye mahkemenin Musul'a nakledilmesini tavsiye etmişti³¹⁸. Basra valisi Celal Bey merkeze bir telgrafla Bağdad'da ortaya çıkabilecek mahzurların altını çizmişti. Hal-i hazırda Bağdad vali vekili bulunan Yusuf Paşa'nın Sadun ailesine meyyal ve bu ailenin nüfuzu altında olduğunu vurgulayan Celal Bey, bu nedenle vali vekilinin istihbaratına güvenilemeyeceği gibi Sadun Paşa'nın kendisine tesliminin de son derece mahzurlu olacağını altını çizmişti³¹⁹. Nitekim Celal Bey'in iddiasına göre Sadun Paşa Bağdad'a

³¹² Kimi kaynaklarda ise Seyyid Talib'in Sadun Paşa'nın tutuklanmasını sağlamak için Mübarek es-Sabah'tan 3.000 lira aldığı ve bunun üzerine Sadun Paşa'nın yakalanması olayına karıştığı iddia edilmektedir. "Notes on the Country Traversed by the Basrah-Nasiriyah Railway", *Gazetteer of Arabian Tribes*, Richard Trench (ed.), Appendices: I, Archive Editions 1996, ss. 277-278.

³¹³ BOA, *DH.SYS* 66—6-16, Lef 7. Gerçekten de Seyyid Talib'in tahmin ettiği üzere Acemi es-Sadun babasının yakalanmasından kendisini sorumlu tutmuş ve bu tarihten itibaren taraflar arasında açık bir düşmanlık baş göstermişti. TNA, *FO* 424-238, no.489, Consul Crow to Sir G. Lowther.

³¹⁴ BOA, *DH.SYS* 66—6-16, Lef 5 ve 10. 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa, bu konuda kendisine merkezden bir emir ulaşmadığı için Sadun Paşa'yı kabul etmeye yanaşmamış fakat daha sonra durumun ciddiyetine binaen kabul ederek durumu merkeze bildirmeyi tercih etmişti. BOA, *BEO* 3925-294368, Lef 3.

³¹⁵ BOA, *A.VRK* 746-40, Lef 2.

³¹⁶ BOA, *DH.SYS* 66—6-16, Lef 1 ve 11.

³¹⁷ BOA, *BEO* 3925-294368, Lef 5.

³¹⁸ BOA, *DH.SYS* 66—6-29, Lef 3.

³¹⁹ Nitekim 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa'nın Yusuf Paşa hakkında merkeze verdiği malumat da bu görüşü kısmen desteklemektedir. Ali Rıza Paşa Eylül ayı içerisinde Basra'ya gitmiş ve burada vilayet idare meclisi toplantısına katılmıştı. Yusuf Paşa bu meclis toplantısı esnasında Sadun Paşa'nın Müntefik'ten aldırılmasının iyi neticeler vermeyeceğini ve bu durumun Mübarek es-Sabah'ın bölgede güçleneceğini ve

götürülmesinin akabinde serbestçe hareket etmeye başlamış ve bu durum Müntefik üzerinde son derece olumsuz bir etki yaratmıştı. Sadun Paşa'nın kaçması durumunda vehameti tahmin dahi edilemeyecek meselelerin ortaya çıkacağına da altını çizen Basra valisi, Müntefik şeyhinin Halep'e götürülene kadar ordunun nezaretine devredilmesini istemişti. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti de Yusuf Paşa'ya bir telgraf göndererek Sadun Paşa'nın kaçmasına engel olunmasını aksi takdirde büyük bir mesuliyet içerisinde kalınacağını bildirmişti³²⁰. Bu talepler üzerine Sadun Paşa hakkındaki dava Halep'e nakledilmişti³²¹.

Sadun Paşa'nın tevkifi akabinde Ağustos ayı başında Müntefik aşiretlerine hitaben karma heyet üyeleri tarafından yazılmış Arapça beyannameler bölgede dağıtılmaya başlamıştı. Beyanname heyet üyelerinin neden bölgede bulunduğu dair bir açıklamayla başlamaktaydı. Heyetin ana amacı Müntefik'te devam etmekte olan isyanların sebebini anlamak, sebep olanları tanımak, “zâlimi mazlûmdan ayırmak”, memurlar, ahali, aşiret şeyhleri ve mensuplarından her birinin sadakat ve hıyanetini tespit etmek, hıyanet edenleri en ağır şekilde cezalandırmak ve adalet ve hakkaniyetle bu meseleyi halletmek olarak tanımlanmıştı. Hükümetin bu konuyu çözmekteki kararlılığının vurgulandığı beyannamede her kesimden halkın şikayetlerinin dinlenerek bölgede “emin ve rahatın” sağlanmasına çalışılacağı ifade ediliyordu. Beyannamede heyetin nazarında herkesin “büyük-küçük” ayrımı yapılmaksızın eşit olduğunun özellikle altı çizilmekte ve ana amacın adalet dağıtmak olduğu vurgulanmaktaydı. Hükümetin bu taleplerine karşı çıkanlara uygulanacak muamele ise İslami vurgunun göze çarptığı şu cümlelerle izah edilmişti:

“...Hükümetin şimdiye kadar olan sabır ve merhametini idrâk etmeyenler pek büyük hata ediyorlar. Sefk-i dimâ' ve nehb-i emvâl gibi muharremât-ı şeni'adan feragatle hükümet-i celîlenin 'adl ve merhametine ilticâ günü çoktan hulûl etmiştir... Kendini hükümetden müstagni 'ad edenlerin müstakbeli yokdur. Onlar dünya ve ahiretde hâib ü hâsirdirler. Bâtil devam etmez, hak ve 'adl onu elbette mahv ve helâk edecektir”.

Hükümet adaletini idrak edenleri merhametiyle ödüllendireceği gibi idrak etmeyenlere ise “kahır ve satvetini” gösterecekti. Beyannameye göre hükümet, kendisine karşı sadakatini “kavlen değil fiilen” ispat edenlerin hukukunu koruyacak, hıyanet edenlerin ise hal-i hazırda sahip oldukları nimetleri ellerinden aldığı gibi hainler bu nimetleri “ileride rüyada bile

böylece bölgede “İngilizlerin ekmeğine yağ sürüleceğini” ifade etmişti. Yusuf Paşa, bu konuda Basra valisi Celal Bey'in Mübarek es-Sabah'la ittifak yaptığına dair iddialarını da vilayet idare meclisi toplantısında son derece net bir dille ifade etmişti. Bu durum 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa'yı şaşırtmakla birlikte Yusuf Paşa'nın vukufuna binaen kumandan heyete havale etmişti. BOA, *DH.SYS* 66—6-30, Lef 14.

³²⁰ Aynı vesika, Lef 2.

³²¹ BOA, *DH.SYS* 66—6-21, Lef 1-2. Söz konusu davada Sadun Paşa, halkı isyana teşvik etmek ve adam öldürmek suçlarıyla itham edilmekteydi. BOA, *BEO* 3958-296799, Lef 11.

göremeyeceklerdi”. Karma heyet, beyannamesini bitirmeden önce Müntefik aşiretlerine çeşitli tavsiyelerde de bulunmuştu:

“... vatan-ı ‘azîziniz ve ‘arzınızın muhâfazası için düşman-ı hariciye karşı elinde tuttuğu silahlı üzerinize isti‘male hükümetinizi icbar etmeyiniz. Her türlü feyz ve sehâya mâlik olan şu güzel memleketinizin kadr ve kıymetini bilerek kuvve-i bedeniye ve ‘akliyenizi onu i‘mara sarf ediniz. İşte o vakit necâh ve felâha mazhar olursunuz”³²².

Acemi es-Sadun ile muhalif aşiretlere ise bu beyannamelerle birlikte, muhaliflere Mayaa’daki kuşatmayı kaldırarak yerlerine çekilmelerini, Acemi Bey’e ise kaleyi tahliye etmesini talep eden özel mektuplar gönderilmişti. Gönderilen mektuplara karşı muhalifler Mayaa’nın kuşatmasını kaldırmaya yanaşmamış, Acemi Bey de kaleden çıkması durumunda muhaliflerce öldürüleceği gerekçesiyle Mayaa’yı terk edemeyeceğini ifade etmişti. Bunun üzerine karma heyet, Mayaa kalesindeki kuşatmayı kaldırarak tahliye etmek ve akabinde buraya Osmanlı askerlerini yerleştirmek üzere askeri bir kuvvetle birlikte bölgeye hareket etmişti³²³.

Ertesi gün Müntefik’e hareket eden heyet Mayaa kalesi yakınlarında bir bölgede el-Bedur, el-Gazi ve el-Ezirc aşireti reisleriyle görüşme yapmıştı. Muhalif aşiretler hükümete sadakatlerini sunarak Sadun Paşa hakkındaki şikayetlerini dile getirmiş ve hükümete olan borçlarını ödemeyi, ulaşımı ve telgraf hatlarını korumayı temin etmişlerdi. Heyet muhalif aşiretlere, Mayaa kalesindeki kuşatmanın kaldırılarak Acemi es-Sadun’un serbest bırakılmasını emretmiş ve bunun ardından Mayaa’ya doğru yola çıkmıştı. Burada Acemi es-Sadun’la görüşen heyet kendisine bir an evvel kaleyi boşaltmasını emrederek bunun için kendisine bir vapur ve bir istimbot tahsis etmişti³²⁴. Heyetin emri üzerine Acemi Bey ve çoğu kadın ve çocuklardan oluşan yaklaşık 500 kişilik Sadun ailesi gemilere bindirilerek Nasırıye’ye götürülmüştü. Muhalif aşiretlere karşı saldırıda bulunmayacağına dair kendisinden vaat alınan Acemi Bey burada önce tabur kumandanlığına götürülerek muayeneden geçirilmiş bunun akabinde de mutasarrıflığa Acemi es-Sadun’un heyetin uygun göreceği bir yerde ikamet ettirilmesi emredilmişti. İnceleme heyeti ayrıca Acemi es-Sadun’un babasının öcünü almak üzere diğer aşiretlerle birleşmesinin önlenmesi kararını da vilayet yetkililerine iletmişti³²⁵. Sadun ailesinin tahliyesi akabinde Mayaa kalesi askeri ikametgah haline getirilmişti³²⁶.

³²² BOA, DH.SYS 66—6-16, Lef 4.

³²³ Aynı vesika, Lef 2.

³²⁴ Aynı vesika, Lef 19.

³²⁵ Dahiliye Nezaret, Acemi Bey’in hayatının muhafazasını Basra ve Bağdad vilayetlerine özellikle tembih etmişti. Aynı vesika, Lef 1 ve 4. Acemi Bey bunun akabinde hükümetin izniyle Suke’ş-Şuyuh yakınlarında

Muhafif aşiretlerle bu şekilde anlaşmaya varılması akabinde Muntefik livasında Suke’ş-Şuyuh kasabasında ufak bir bölge dışında asayiş sağlanmış³²⁷, ayrıca telgraf hatlarının tamirine başlandığı gibi Fırat nehrinde ulaşım da yeniden normale dönmüştü³²⁸.

Muntefik’te asayişin sağlandığı sırada Sadun Paşa da merkeze bir telgraf göndermiş ve içerisinde bulunduğu durumdan şikayet etmişti. Bağdad’a getiriliş sürecini eleştiren Sadun Paşa, adalet ve meşrutiyete aykırı koşullar altında Bağdad’a sevk edildiğini ifade ederek ancak Dahiliye Nezareti’nin Bağdad vilayetine göndermiş olduğu telgraf akabinde kendisine uygulanan davranışın iyileştiğini belirtmişti³²⁹. Muntefik’te yaşanan son hadiselerin yalnızca kendisinin emlakına saldırı amacını taşımadığını, aynı zamanda hükümetin bölgedeki hakimiyetini ele geçirmeyi de hedeflediğini vurgulayan Sadun Paşa, vilayetin kendisine yönelik muamelelerinin de istemeden yabancıların çıkarlarına hizmet ettiğini savunmaktaydı. Nitekim Sadun Paşa’ya göre başına gelen olaylar Mübarek es-Sabah’ın tahriki ve teşviki eseri idi³³⁰. Tevkif edilme sürecinin Kanun-ı Esasi hükümlerine aykırı olduğu da vurgulayan Sadun Paşa, bu durumun bölgedeki itaatkar aşiretleri de baskı altında bıraktığını ifade etmiş ve bu noktada ailesinin muhafazasını istemişti³³¹. Sadun ailesinin Mayaa kalesinden tahliyelerini de eleştiren Muntefik şeyhi, Basra valisi Celal Bey’i ve karma heyeti yabancı entrikalarına aracılık yapmakla suçlamıştı³³². Muntefik şeyhi telgrafını “‘arz-ı dehâlet ve isti’sâf-ı ‘adalet’ talebiyle noktalamıştı³³³.

Sadun Paşa’nın tevkifi ve Acemi es-Sadun’un hükümet gözetimine alınmasıyla Sadun ailesinin bölgedeki nüfuzu da oldukça zayıflamış ve ailenin fertleri muhafif kesimin saldırılarına maruz kalmaya başlamıştı. Ağustos ayı başında Mezid Paşa, Şatra’da kendisine ait Ebu Huceyr mukataasını eski mültezimlerinden cebren alarak yeni birine iltizam etme teşebbüsünde bulunmuştu. Bunun üzerine eski ve yeni mültezimlerin ait oldukları aşiret fırkaları toplanarak savaş hazırlığı yapmaya başlamıştı³³⁴. Ağustos ayı başında Mezid Paşa, Abdullah Bey ve Mezal Paşazâde İbrahim Bey’in sahip oldukları Katur mukataasına, mukataanın serkar ve mültezimleri tarafından saldırıda bulunmuş ve çıkan çarpışmada

amcazâdesi Abdürrezzak Bey’e ait Hoyderi isimli mahalde ikamet etmeye başlamıştı. BOA, *DH.SYS* 66—6-21, Lef 13. Burada bir müddet ikamet eden Acemi es-Sadun daha sonra İbn-i Reşid’in yanına sığınmıştı. “Notes on the Country Traversed by the Basrah-Nasiriyah Railway”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, Appendices: I, ss.278-279.

³²⁶ BOA, *DH.SYS* 66—6-16, Lef 20-21.

³²⁷ BOA, *DH.SYS* 66—6-18, Lef 5.

³²⁸ *Aynı vesika*, Lef 6-9.

³²⁹ BOA, *DH.SYS* 66—6-21, Lef 7-8.

³³⁰ BOA, *BEO* 3925-294320, Lef 3.

³³¹ BOA, *DH.SYS* 66—6-25, Lef 4.

³³² BOA, *DH.SYS* 66—6-21, Lef 6.

³³³ BOA, *BEO* 3925-294320, Lef 2.

³³⁴ BOA, *BEO* 3924-294243, Lef 2 ve 4; BOA, *BEO* 3922-294086; BOA, *DH.SYS* 66—6-12, Lef 6.

birçok kişi hayatını kaybetmişti³³⁵. Ayrıca gene Ağustos ayı ortasında Şatra aşiretleri arasında ufak çaplı çarpışmalar yaşanmış ve geçici olarak mütareke imzalanmıştı³³⁶. Hükümet ise çıkan bu olayların da karma heyet tarafından incelemeye alınmasını istemekle yetinmişti³³⁷.

Sadun ailesine yönelik olarak meydana gelen olaylar neticesinde aileye mensup Mansur Paşazâde Ömer, Sadunizâde Faris Davud, Mezal Paşazâde İbrahim, Falih Paşazâde Abdullah, Nasır Paşazâde Abdülkerim, Nasır Paşazâde Mezid, Mansur Paşazâde Nasır Paşa, Beni Malik aşireti reisleri Bedr el-Rumeyid, Mansur Nasrullah, Şebib el-Ömer ve Muhammed el-Hululi, Sadunizâde Hadi el-Fahd, Sadunizâde Bedr el-Meşari, Sadunizâde Bergen el-Fekr, Beni Zar aşireti reisi Şems el-Mucim, Hafaca aşireti reisi Alik el-Fazl, Falih Paşazâde Cemil, Sadunizâde Berak el-Mezid, Sadunizâde Abdüllatif, Beni Rikab aşireti reisi Selafeyz, El-Acud aşireti reisi el-Tena, Beni Said aşireti reisleri Mecz el-Meşa ve Muhammed el-Daim, el-Ezirc aşireti reisi Katı el-Bati, el-İbrahim aşireti reisleri Menşi el-Tahir ve Sali el-Dagi imzalarını taşıyan bir şikayet merkeze ulaşmıştı. Sadun ailesi mensupları ve bu aileye taraftar aşiretler mallarına ve emlaklarına muhalif aşiretler tarafından saldırıda bulunulduğunu ifade ederek hükümet kendilerini korumadığı takdirde kendilerini müdafaa etmeye mecbur kalacaklarını belirtmişlerdi³³⁸.

Bu telgrafa benzer bir dilekçe Sadun Paşa taraftarı aşiret reisleri tarafından 4. Ordu Müfettiş vekili Yusuf Paşa'ya da iletilmiş ve bunun üzerine Yusuf Paşa her ne kadar bir komisyon kurularak aşiretlerin arasının bulunmasını teklif etmişse de bu talep hükümetçe kabul görmemiş ve aşiretlere eğer asayiş bozacak bir harekette bulunacak olurlarsa “te'dib” edilecekleri mesajı gönderilmişti³³⁹.

Sadun ailesi ve bunların taraftarları ile muhalifleri arasında yaşanan mücadele Müntefik livasında asayişin kısmen sekteye uğramasına neden olarak bölgede çalışan memurları da etkilemişti. Nitekim Müntefik livasında çalışan memurlar hükümetten can ve mal güvenliklerinin korunmasına yönelik talepte bulunmuşlardı³⁴⁰.

Müntefik'te yaşanan olaylarla birlikte merkeze Sadun Paşa'nın tevkifine tepki gösteren bir çok telgraf ulaşmaya başlamıştı. Bunlardan Abdülkerim es-Sadun temmuz ayı nihayetinde Müntefik mebusu olan kardeşi Abdülmuhsin es-Sadun'a bir telgraf gönderen Abdülkerim Bey Sadun ailesinin içerisinde bulunduğu tehlikenin altını çizmişti. Sadun Paşa'nın tevkifi akabinde Sadun ailesi fertlerine karşı muhalif aşiretler tarafından savaş

³³⁵ BOA, *DH.SYS* 66—6-17, Lef 2.

³³⁶ BOA, *DH.EO* 581-39; BOA, *DH.EO* 581-68, Lef 1-3.

³³⁷ BOA, *BEO* 3912-293345, Lef 1.

³³⁸ BOA, *DH.SYS* 25-12, Lef 3.

³³⁹ BOA, *BEO* 3924-294243, Lef 2.

³⁴⁰ BOA, *DH.SYS* 66—6-19, Lef 1-2.

açıldığını ifade eden Abdülkerim es-Sadun, bu durumun devam etmesi halinde Müntefik'i terk etmek zorunda kalacaklarını belirtmiş ve kardeşinden hükümetin dikkatini bu konuya çekmesini istemişti³⁴¹.

Abdülmuhsin Bey'e telgraf gönderen bir diğer isim de Sadun Paşa'ya yakın isimlerden Seyyid Zeydan'dı³⁴². Eylül ayında gönderdiği telgrafta Sadun Paşa'nın tevkifine ve ailesinin kendi emlakından çıkarılmasına tepki gösteren Seyyid Zeydan bu şekilde muhalif aşiretlerin yüreklendirildiğini dile getirmişti. Mübarek es-Sabah'ın teşvikleriyle muhalif aşiretlerin Sadun ailesinin üzerine saldırarak mallarını yağmaladığının da altını çizen telgraf Sadun Paşa'nın başına gelenlerin müsebbibi olarak Müntefik müdde-i umumi muavini Mahmud Ramiz Efendi'yi işaret etmekteydi³⁴³. Seyyid Zeydan, Müntefik mebusuna birkaç gün sonra bir telgraf daha göndermiş ve Müntefik'te hal-i hazırda asayişin muhalif aşiretler nedeniyle bozuk olduğunu ifade ederek sadık aşiretlerin mallarının yağmalanmasıyla asayişin iade edildiğinin zannedildiğini savunmuştu³⁴⁴.

Seyyid Zeydan'la eşzamanlı olarak Acemi es-Sadun da merkeze Müntefik'te yaşanan son olayları eleştiren bir telgraf göndermişti. Sadun ailesinin hükümete sadık bir aşiret olduğuna vurgu yapan Acemi Bey, "devr-i istibdad"da bu sadakatin hiçe sayıldığını görerek Müntefik'i terk ettiklerini ve meşrutiyetin ilanı ile birlikte büyük umutlarla vatanlarına döndüklerini fakat taltif yerine tahkir edildiklerini ifade etmişti. Sadun Paşa'nın tevkif edilerek Bağdad'a gönderilmesini ve Sadun ailesinin mülklerinden çıkarılmasını eleştiren Acemi es-Sadun, Mayaa'nın tahliyesi esnasında kendilerine yapılan kötü muameleden de yakınmış ve Sadun ailesine kanun çerçevesinde ve adilane bir muamelede bulunulmasını talep etmişti³⁴⁵.

Sadun Paşa'ya ait davanın Halep'e taşınacağına bölgede haber alınması üzerine ise merkeze Beni Malik, Hafaca, Beni Zeyd, Rabia, Sevaic aşiretleri şeyhlerinden oluşan ve altmışı aşkın imzaya sahip telgraflar ulaşmıştı. Sadun Paşa'ya taraftar aşiret reisleri Müntefik şeyhinin davasını Halep'e taşınmasını eleştirerek bu sürecin Sadun Paşa'nın düşmanları tarafından hazırlandığını ve ahval ve ahaliye vukufu bulunmayan bazı mahalli memurların da bu duruma alet olduklarını iddia etmişti. Mübarek es-Sabah'a gönderme yapan aşiret reisleri Sadun Paşa'nın düşmanlarının bu tertibi yabancı nüfuzunu Arap yarımadasına yaymak için planladıklarını savunarak bunların kendilerine de yabancı nüfuzu altına girmeleri için baskı

³⁴¹ BOA, *DH.SYS* 66—6-18, Lef 2.

³⁴² BOA, *DH.SYS* 66—6-30, Lef 17.

³⁴³ BOA, *DH.SYS* 66—6-28, Lef 2-3.

³⁴⁴ BOA, *BEO* 3958-296799, Lef 8-9.

³⁴⁵ BOA, *DH.SYS* 66—6-21, Lef 34; BOA, *HR.TO* 404-74, Lef 1-2.

yaptığını ifade etmişti. Sadun Paşa taraftarı aşiret şeyhlerine göre devletin uyguladığı bu muamele neticesinde önlerinde seçmek zorunda oldukları iki yol vardı. Bunlardan birincisi mallarını ve topraklarını düşmanlarına bırakarak Müntefik'ten göçmek, diğeri ise yabancı devletlerin himayesi altına girmekti. Bu iki şıkkın da devlete büyük sorunlar çıkaracağını vurgulayan aşiret reisleri, Sadun Paşa'nın hukukunun korunmasını talep etmişlerdi³⁴⁶.

Müntefik aşiretlerinin telgrafıyla aynı mealde bir şikayet de Sadun Paşa'nın oğulları Suud, Abdülkerim, Acemi ve Ahmed'ten gelmişti. Sadun Paşa'nın başına gelenlerden Müntefik müdde-i umumi muavini Ramiz Bey, Basra valisi Celal Bey ve Mübarek es-Sabah'ı sorumlu tutan şeyhin oğulları, hükümeti hakları korunmadığı takdirde yabancı himayesine sığınmakla tehdit etmişlerdi. Kendilerine kanuna ve meşrutiyet ilkelerine uygun muamele edilmediğini de savunan Sadun Paşa evlatları, şikayetlerini şu cümlelerle dile getirmişti:

“...Meşrutiyet kanununun icâbât-ı ‘adaleti bu mudur? Eğer buysa ne büyük felaket. Hukukumuzdan mahrum olduk. Emlâkımız gitti. Emvâlimiz mahv ve telef oldu. Hükümetin ‘adaleti nerede kaldı?... Biz buna nasıl ‘adalet diyelim? Meşrutiyetden nasıl ikrâh etmeyelim?’”³⁴⁷.

Bu telgraftan birkaç gün sonra Sadun ailesinden Sami, Acemi, Hamad, Suud ve Abdülkerim imzalı bir dilekçe daha merkeze ulaşmıştı. Telgrafta Anize, Bedur ve Hüseyniyyat aşiretlerinin Sadun ailesinin mallarını yağmaladığının altı çizilerek haklarının korunması istenmişti³⁴⁸. Telgrafta ayrıca Sadun Paşa'ya ait davanın Haleb'e nakli de eleştirilmiş ve Müntefik şeyhi hakkındaki davanın Basra veya Bağdad'da görülmesi talep edilmişti³⁴⁹.

Karma heyetin Sadun ailesi hakkındaki uygulamalarından şikayet eden bir telgraf da Müntefik livasına bağlı Batiha nahiyesi müdürü Ali Efendi'den gelmişti. Ali Efendi, telgrafında karma heyet reisi Miralay İzzet Bey'in Kerküklü olması hasebiyle Müntefik müdde-i umumi muavini Ramiz Efendi'yi koruduğunu iddia ederek heyetin kendisini kanuni bir sebep göstermeksizin azlettiklerinin savunuyordu. Ali Efendi ayrıca heyetin Müntefik'te yaşanan geçici sükuneti, bozulan asayişin düzelmesi gibi göstererek halkı ve merkezi aldatmaya çalıştığını da iddia etmekteydi³⁵⁰.

³⁴⁶ BOA, *HR.TO* 404-83, Lef 1-4; BOA, *BEO* 3958-296799, Lef 4-7; BOA, *DH.SYS* 66—6-21, Lef 40-44. Aşiretlerin bu telgrafi İngiliz cenahını ise son derece rahatsız etmişti. Nitekim söz konusu aşiretlerin böyle bir meyli olmadığını ifade eden yerel İngiliz yetkililere göre aşiretlerin bu hareketi Osmanlı hükümetinin gözünü korkutmak adına kendilerinin kullanılması anlamına geliyordu. Percy Cox, “Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, ss. 228.

³⁴⁷ BOA, *DH.SYS* 66—6-20, Lef 2; BOA, *BEO* 3958-296799, Lef 2-3; BOA, *HR.TO* 405-45, Lef 1-3.

³⁴⁸ BOA, *DH.SYS* 66—6-20, Lef 11.

³⁴⁹ BOA, *DH.SYS* 66—6-21, Lef 31.

³⁵⁰ BOA, *DH.SYS* 66—6-25, Lef 22-25.

Bu esnada Albu Şamiye, Beni Huteyt, Beni Şeref, Albu Hamdan, Albu Hamid, Beni Müslim aşiretleri reislerinden oluşan kırkı aşkın imzalı bir dilekçe merkeze gönderilmişti. Bu telgrafta da diğerleri gibi meşrutiyet yönetimi suçlanıyor, Mübarek es-Sabah'ın İngilizlere hizmet eden faaliyetlerinden şikayet ediliyor ve Sadun Paşa'nın bir an önce tahliye edilmesi talep ediliyordu³⁵¹.

Sadun Paşa'nın tevkifine dair tepkiler sürerken Bağdad valisi Cemal Bey de merkeze bir telgraf çekerek süreci değerlendirmişti. Sadun Paşa'nın tevkif şeklinin hükümetin haysiyetini takviye etmekten ziyade tenzil edeceğini ifade eden Bağdad valisi, üstelik Müntefik şeyhinin tutuklanmasıyla da livada asayiş sorununun çözülemediğini vurgulamıştı. Bağdad valisine göre eğer karma heyet Müntefik livasındaki asayişsizlikten Sadun ailesini sorumlu tutuyor idiyse o vakit Sadun Paşa ile birlikte şeyhin taraftarlarının da askeri hareketle "te'dib" edilmesi ve bunların da toplanarak Sadun Paşa ile birlikte Halep'e gönderilmesi gerekmektedir. Bağdad valisi bu noktada görevini layıkıyla yerine getirmediği kanaatini ifade ederek karma komisyonu da ağır ifadelerle eleştirmişti. Sadun Paşa'nın tevkifi akabinde komisyonun iki aydan fazla bir süre "oralarda dolaştıktan sonra yerlerine döndükleri"ni beyan eden Bağdad valisi komisyonun mesele hakkında ayrıntılı bir rapor dahi hazırlamamış olduğunun altını çizmişti. Sadun Paşa'nın ailesi ve taraftarlarından gelen telgraflardaki İngiliz himayesine dair vurguyu da değerlendiren vali bunların "İngilizleri adeta bir korkuluk" olarak kullanmaya alışmış olduklarını hatırlatmış ve "bu Müntefik kabadaylarına güzelce bir ders-i te'dib vermenin farz olduğunu" ifade etmişti³⁵².

Sadun Paşa'nın tevkif sürecine tepkiler sürerken Müntefik şeyhi Eylül ayı başında bir süvari bölüğünün muhafazası altında Bağdad'dan Halep'e göndermiş ve burada 8. Kolordu Kumandanlığı'na teslim edilerek askeri kışlaya yerleştirilmişti³⁵³. Sadun Paşa kışladaki odasında askeri kontrol altında tutulmakta ve kaçmaması için gerekli tüm önlemler alınmaktaydı. Bununla birlikte Sadun Paşa'nın Halep'e gönderilmesi esnasında yanında hiçbir resmi evrak gönderilmemesi nedeniyle, Halep'e varışında kendisiyle görüşme talebinde bulunanlara 8. Kolordu Kumandanlığı zabitan eşliğinde olmak kaydıyla izin vermişti. Sadun Paşa ile görüşme talebinde bulunan "bir Yahudi ile bir sabıkalı" şahıs, şeyhe 800 liradan fazla bir meblağ vermişti. Bunun üzerine Kolordu Kumandanlığı merkeze başvurarak Müntefik şeyhine görüşme yasağı uygulanıp uygulanmayacağını ve yanında para taşımamasının bir mahzuru olup olmadığını sormuştu. Bunun üzerine merkez Sadun Paşa'nın kimseyle

³⁵¹ BOA, *DH.SYS* 66—6-30, Lef 10-13; BOA, *DH.SYS* 66—6-20, Lef 4; BOA, *HR.TO* 405-19, Lef 1-2; BOA, *HR.TO* 405-10.

³⁵² BOA, *A.VRK* 746-40, Lef 2.

³⁵³ BOA, *DH.SYS* 66—6-21, Lef 52-53.

görüştürülmemesi ve yanında para bulundurulmaması gereğinden bahsetmiş, fakat bununla birlikte şeyhin zaruri ihtiyaçlarının karşılanması ve iyi koşullarda ikamet ettirilmesi için gerekli kolaylığın gösterilmesini istemişti. Merkez ayrıca Sadun Paşa'ya karşı hakaret-amiz davranışlarda bulunulmaması ve ailesine yazacağı mektupların da ancak okunup mahzurlu bulunmadığı takdirde gönderilmesi gereğini 8. Kolordu Kumandanlığı'na bildirmişti³⁵⁴.

Merkezin gönderdiği emirlere rağmen Ekim ayına gelindiğinde Sadun Paşa halen kışlada bir odada tutulmaktaydı. Üstelik yapılan sağlık kontrolünde şeyhin sıhhatinin son derece bozuk olduğu gözlenmişti. Halep askeri hastanesi doktorları tarafından yapılan muayenede Sadun Paşa'nın geçirdiği sinirsel zafiyet neticesi olarak uykusuzluk, anlama güçlüğü, takatsizlik, kalp çarpıntısı gibi şikayetleri bulunduğu belirtilmiş ve bir an evvel gerekli sıhhi bakım ve ilaçlar sağlanarak itina ile bakılması gereğine dikkat çekmişti. Doktorlar ayrıca şeyhin hal-i hazırda bulunduğu ikametgahtan da bir an önce çıkarılması gerektiğini vurgulamış ve bu halin devamı durumunda şeyhin rahatsızlıklarının artarak vahim bir hale gelebileceği konusunda 8. Kolordu Kumandanlığı'nı uyarılmıştı.

Sadun Paşa'nın sıhhati ile ilgili bu haberlerin bölgeye ulaşması akabinde ise Müntefik mebusu Abdülmuhsin Bey ile Sadun Paşa'nın vekili Fedduş Efendi Adliye Nezareti'ne son derece sert içerikli bir yazı göndermişti. İmza sahipleri öncelikle yüzü aşkın ve sabit ihametgahtan mahrum olan şahitlerin çağırılması ve dinlenmesindeki imkansızlık düşünülmeden Sadun Paşa'ya ait davanın Halep'e naklini eleştirmişler ve bu muamelenin şeyhin ölümünü temin etmek için yapıldığını iddia etmişlerdi. Yüz bine yakın nüfusu olan bir aşiretin reisi olan Sadun Paşa'nın izzet-i nefsinin yaralayacak ve belki de tamamen hayatını kaybetmesine yol açacak şekilde hapsedilmesinin meşrutiyet ilkelerine aykırılığı da vurgulayan imza sahipleri memlekete bunca sene hizmet etmiş olan Müntefik şeyhinin “ ‘afvı her halde malisörlerin ‘afvından³⁵⁵ ziyade nafi‘ ve ‘adalete muvafıktır’” sözleriyle tepkilerini dile getirmişlerdi. Abdülmuhsin Bey ve Fedduş Efendi'nin talebi sağlığını yeniden kazanana kadar Sadun Paşa'nın hükümet tarafından her türlü asayiş tedbiri alınmış bir evde ikametine müsaade edilmesiydi³⁵⁶.

Sadun Paşa'nın tutuklanma sürecine yönelik bir eleştiri de Halep valisi Mazhar Bey'den gelmişti. Sadun Paşa hakkında açılan davaya konu teşkil eden öldürme olayında

³⁵⁴ Aynı vesika, Lef 57.

³⁵⁵ 1911 senesinde Kuzey Arnavutluk'un dağ kesiminde yaşayan Katolik Arnavutlar olan Malisörlerin yaşadığı bölgede Karadağ'ın da teşvikiyle bir ayaklanma baş göstermişti. Malisörlerin Katolik Hristiyan olması nedeniyle Avrupa kamuoyunda da oldukça geniş bir biçimde yer bulan Malisör İsyanı, kısa sürede genişlemişti. Babiali isyanı askeri yöntemlerle bastırılmaması üzerine Malisörlere çeşitli tavizler verme zorunda kalmış ve Haziran 1911 tarihinde Malisörlerin çeşitli talepleri karşılanarak genel af ilan edilmişti. Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, İstanbul 2004, ss.403-449.

³⁵⁶ BOA, DH.SYS 66—6-30, Lef 7.

tarafından hayatını kaybedenlerin hüviyetleri ve adedleri bilinmediği gibi bu konudaki şahitlerin dahi malum olmadığını hatırlatan Halep valisi, şahitlerin bilinmesi durumunda dahi dağınık bir halde yaşayan aşiret mensuplarının Halep'e getirilebilmelerinin imkansız olduğu kanaatindeydi. Bu nedenle Müntefik şeyhi hakkındaki davanın sonuçlanması seneler alabilirdi. Mazhar Bey ayrıca, Sadun Paşa'nın hükümete yakışmayacak bir şekilde tevkif edildiğinin de altını çizmiş ve her gün aşiretler arası çatışmaların yaşandığı, öldürme vakalarının eksik olmadığı ve hatta bu vakaların faileri hakkında hiçbir kanuni işlem yapılmadığı bir memlekette Sadun Paşa'nın böyle mahiyeti son derece muğlak bir mesele nedeniyle hakkında kesin bir delil dahi olmaksızın tutuklanıp Suriye'ye kadar getirilmesinin kendisine muhalif aşiretleri dahi rencide ettiğini vurgulamıştı³⁵⁷. Sadun Paşa'nın meşrutiyetin ilanı sonrası daima hükümete taraftar bir politika izlediğini de hatırlatan Halep valisi, buna rağmen kendisinin böyle "fevkalade" bir şekilde tevkif edildiğine atıfta bulunarak birkaç senedir bir çok aşiret şeyhine uygulanan afv sürecinin Sadun Paşa için de uygulanmasını istemişti³⁵⁸. Halep valisi Sadun Paşa'nın sağlık durumuna da değinmiş ve Müntefik şeyhi kışlada bu koşullarda kaldığı müddetçe iyileşmesinin mümkün olmadığını, aksine üç ay dahi yaşayamayacağını vurgulayarak Sadun Paşa'nın tutukluken vefatı durumunda Irak'ın her tarafında olaylar çıkmasının muhtemel olduğunu hatırlatmıştı. Sadun Paşa'nın herhangi bir şekilde vefatı durumunda derhal oğullarından birinin kendisinin yerine geçerek muhalif aşiretlerden intikam alacağını da vurgulayan Mazhar Bey, Irak'ta ileride çıkabilecek olan meselelere hükümetin dikkatini çekmişti³⁵⁹.

Halep valisi Mazhar Bey'in bu uyarıları üzerine Dahiliye Nezareti derhal Basra vilayetine bir telgrafla Sadun Paşa'nın mahkemesinin Basra'da yapılmasının bir mahzuru olup olmadığını sormuştu³⁶⁰. Basra vilayeti ise cevaben Sadun Paşa'nın Basra'ya iade edilmesinin son derece mahzurlu olduğunu bildirerek bununla birlikte Sadun Paşa'nın muhalifi olan el-Bedur aşiretinin son dönemde tamamen "baştan çıktığını" ve hükümete karşı daha önce zayıf da olsa mevcut olan bağı tamamen kaybettiğini ifade etmişti. Bu nedenlerle dönemin Basra Hasan Rıza Paşa, nezarete Sadun Paşa'nın yargı sürecinin Basra dışında fakat en kısa sürede neticelendirilmesi gereğini bildirmişti³⁶¹.

³⁵⁷ Nitekim Sadun ailesine muhalif aşiretler Bağdad valisine bir telgraf göndererek, Sadun Paşa'nın serbest bırakılmasını talep etmiş ve aksi halde hükümete karşı ayaklanacaklarını ifade etmişlerdi. Aslında muhalif aşiretlerin Sadun Paşa'nın yer almasının nedeni, Sadun el-Mansur'un eskiden olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin yanında değil, tam tersine devletin karşısında mağdur bir durumda bulunuyor olmasıydı. Percy Cox, "Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.219.

³⁵⁸ BOA, *DH.SYS* 66—6-30, Lef 6.

³⁵⁹ *Aynı vesika*, Lef 5.

³⁶⁰ *Aynı vesika*, Lef 9.

³⁶¹ BOA, *DH.SYS* 66—6-22, Lef 2.

Sadun Paşa davasının acilen neticelendirilmesi talepleri üzerine Halep'ten merkeze ulaşan yazıda Basra vilayetiyle alakalı bir davanın Halep'te görülmesinin mahzurları tekrarlandıktan sonra Sadun Paşa'nın tahliyesi hususundaki talebin reddedildiği ifade edilmiş ve soruşturma genişletilmeden mevcut durumda davanın neticelendirilmesinin mümkün olmadığı belirtilmişti³⁶².

Sadun Paşa'nın tutukluluk sürecinin tartışıldığı sırada mülki ve askeri doktorlar tarafından Müntefik şeyhinin yeniden muayenesi yapılmıştı. Ekim ayı sonunda yapılan muayenede Sadun Paşa'nın vücudunun sol tarafında kısmi felç tespit edilmiş ve bakımına yeteri kadar özen gösterilmediği takdirde durumunun daha da kötüleşeceği vurgulanmıştı³⁶³.

Son doktor raporunun ardından Halep valisi Mazhar Bey merkeze bir telgraf daha göndererek daha önce Sadun Paşa hakkındaki ifadelerini yinelemişti. Müntefik şeyhinin Halep'e ilk geldiğinde kendisinde bu tarz bir rahatsızlık bulunmadığını da belirten Mazhar Bey, Sadun Paşa'nın tevkif edilmesinin verdiği üzüntü sebebiyle böyle bir hastalığa yakalandığını ve gösterilen ihtimama rağmen sıhhatinin günden güne kötüleştiğini, hal-i hazırda ise bir “meyyit-i müteharrik” halinde bulunduğunu ifade etmişti. Müntefik şeyhinin emsalleri gibi afv edilmesi gereğini tekrarlayan Halep valisi, bu konuda Basra vilayeti tarafından da bir çekince ortaya konulmadığını hatırlatmış ve bir çok aşiretin memnuniyetini kazanacak olan afv sürecinin bir an evvel tamamlanmasını istemişti³⁶⁴.

Sadun Paşa'nın affedilmesini isteyen yalnızca Halep valisi değildi. Nitekim Müntefik mebusu Abdülmuhsin Bey Kasım ayı başında merkeze bu konuda bir dilekçe daha göndermişti. Sadun Paşa'nın “devletin şerefine yakışmayacak” bir surette tevkif edilmiş olmasını ve bundan sonra gelişen süreci eleştiren Abdülmuhsin Bey, Sadun Paşa'nın içerisinde bulunduğu sağlık sorunlarına da dikkat çekmiş ve Müntefik şeyhinin tutukluyken hayatını kaybetmesi durumunda Müntefik aşiretlerinin bunu devletin Sadun Paşa'yı öldürttüğü yolunda yorumlayacaklarını belirtmişti. Sadun Paşa'nın içerisinde bulunduğu duruma kendisine muhalif aşiret reislerinin dahi itiraz etmekte olduğunu hatırlatan Müntefik mebusu, Irak'ta ortaya çıkması olası olayların önlenmesi için Sadun Paşa'nın affedilmesini istemişti³⁶⁵. Necid Emiri Suud İbn-i Reşid de merkeze bir telgraf göndermiş ve Sadun Paşa'nın devlete hizmetlerini överek affını talep etmişti³⁶⁶.

³⁶² BOA, *DH.SYS* 66—6-23, Lef 2.

³⁶³ BOA, *BEO* 3958-296799, Lef 10.

³⁶⁴ BOA, *DH.SYS* 66—6-27, Lef 7; BOA, *DH.SYS* 66—6-25, Lef 28-29.

³⁶⁵ BOA, *BEO* 3958-296799, Lef 11.

³⁶⁶ BOA, *DH.SYS* 66—6-27, Lef 6.

Sadun Paşa'nın affı yönündeki ısrarlı talepler üzerine Dahiliye Nezareti konuyu Adliye ve Mezahib Nezareti'ne sormuştu. Nezaret verdiği cevapta sorgu hakimi tarafından yapılan incelemenin henüz devam etmekte olması ve ortada halen kesinlik kazanmış bir mahkumiyet olmaması dolayısıyla Sadun Paşa'nın kendilerince affedilmesinin mümkün olmadığını ifade etmiş ve Bâbîâli'nin meselede siyasi çekincesi olması durumunda Bağdad, Basra ve diğer alakalı vilayetlerin valileriyle irtibata geçmesi gerektiğini belirtmişti³⁶⁷.

Abdülmuhsin Bey, bundan birkaç gün sonra Sadun Paşa'ya ait son doktor raporunu haber almış ve merkeze bir telgraf daha göndermişti. Sadun Paşa'nın hayatından ümit kesildiğini ve hastaneye gitmek istemesine rağmen Müntefik şeyhine izin verilmediğini hatırlatan Müntefik mebusu, Arap liderlerine bu derece hakarete bulunulmasının İslamiyet şuuruyla bağdaşmayacağını vurgulamış ve hiç olmazsa “bu bedbahtın müsterihane şehâdetine” izin verilmesini istemişti³⁶⁸. Adliye ve Mezahib Nezareti de Abdülmuhsin Bey'e benzer şekilde sıhhatinin giderek kötüleşmesine binaen Dahiliye'den Sadun Paşa'nın hastaneye kaldırılmasına izin verilmesini istemişti³⁶⁹.

Dahiliye de Müntefik mebusunun talebini dikkate almış ve vilayetçe mahzur görülmediği takdirde Sadun Paşa'nın hastaneye sevk edilmesini, bununla birlikte şeyhin yanında bulundurduğu büyük miktardaki para göz önünde bulundurularak kendisinin kaçmasına fırsat verilmemesini istemişti³⁷⁰. Nezaret ayrıca Harbiye'den Sadun Paşa'nın mülkiyeye teslimini istemişse de Harbiye Nezareti, şeyhin kaçması ihtimalini öne sürerek bu talebi reddetmişti. Böylece Sadun Paşa'nın askeriyenin gözetiminde kalmasına bununla birlikte mülkiye tarafından bulunacak bir “güzel bir mahale” yerleştirilmesine karar verilmişti³⁷¹. Harbiye Nezareti Sadun Paşa'nın hastaneye sevkine önce karşı çıkmış olmasına rağmen muhtemelen şeyhin hastalığının kötüleşmesiyle birlikte Kasım ayı ortasında Sadun Paşa'nın Halep belediye hastanesine kaldırılarak burada tedavi altına alınmasına karar verilmişti³⁷².

Bu esnada Basra valisi Hasan Rıza Paşa da Dahiliye'ye bir telgraf göndermiş ve Sadun Paşa'nın süregelen dava sonunda beraat edeceğinin hissedildiğini belirterek bu durumda Müntefik şeyhinin bazı koşullar altında affedilmesinin devletin şanına ve hükümetin çıkarlarına daha uygun olacağını ifade etmişti³⁷³.

³⁶⁷ Aynı vesika, Lef 6.

³⁶⁸ Aynı vesika, Lef 3.

³⁶⁹ Aynı vesika, Lef 5.

³⁷⁰ Aynı vesika, Lef 2.

³⁷¹ BOA, DH.SYS 66—6-24, Lef 3.

³⁷² Aynı vesika, Lef 2.

³⁷³ Aynı vesika, Lef 6.

Sadun Paşa'nın akıbetine dair bu tartışmalar arasında Müntefik aşireti reisinin 26 Kasım 1911 tarihinde hastanede vefat ettiği haber alınmıştı³⁷⁴. Bu haber üzerine Dahiliye Nezareti derhal Basra vilayetine bir telgrafla durumu bildirmiş ve gerekli tedbirlerin alınarak Sadun Paşa'nın çocukları ve akrabaları tarafından olay çıkarılmasına izin verilmemesini istemişti³⁷⁵.

Sadun Paşa'nın vefatıyla birlikte hakkındaki dava da yeniden tartışma konusu olmuştu. Nitekim Adliye ve Mezahib Nezareti daha önce dile getirmiş olduğu çekinceleri ifade ederek davanın Müntefik'e yakın olan Musul veya Bağdad'a aldırılmasını istemişti³⁷⁶. Bunun üzerine Sadun Paşa'nın ölümüyle daha önce ifade edilen mahzurların kısmen bertaraf edilmiş olduğunu düşünen Dahiliye Nezareti, davanın Basra vilayetine taşınmasını düşünmüşse de bu fikir vilayet tarafından uygun görülmemiştir³⁷⁷.

Sadun Paşa davasının nakli konusunda Basra vilayetinden olumsuz yanıt alan Dahiliye, bu sefer de davanın Bağdad vilayetine taşınmasını düşünmüştü³⁷⁸. Fakat nezaret Bağdad vilayetinden de olumlu cevap alamamış ve son çare olarak Musul vilayetine başvurmuştu³⁷⁹. Nihayet Musul vilayetinden olumlu yanıt gelmesiyle dava buraya nakledilmişti³⁸⁰.

Sadun Paşa'nın vefatından sonra oğlu Acemi es-Sadun bir telgrafla babasının almakta olduğu ve ölümüyle boş kalan maaşın³⁸¹ kendisine tahsis edilmesini istemişti³⁸². Ayrıca Sadun ailesinin fertleri de gasp edilen arazi ve mallarının geri alınması istemiyle hükümete başvurmaya başlamışlardı. Sadunizâdelerden kırka yakın imzayı içeren şikayet dilekçesinde kendilerine muhalif olan “asi” Müntefik aşiretleri tarafından yağmalanan mal ve emlaklarının geri alınması ve tecavüz edenlerin “te‘dib”i için hükümetin çaba sarf etmediği vurgulanmaktaydı. Söz konusu mal ve emlakın geri alınmaya kendilerinin muktedir olduğunu da vurgulayan imza sahipleri, hükümete itaatten çıkmamak adına bu yola başvurmadıklarını belirtmekteydi. Saduniler gasp edilen emlaklarının kendilerine iade talebini tekrar ettikten sonra aksi takdirde haklarını geri almak için her vasıtaya başvuracaklarını ifade etmişlerdi³⁸³.

³⁷⁴ BOA, *DH.SYS* 66—6-26, Lef 3.

³⁷⁵ *Aynı vesika*, Lef 1.

³⁷⁶ BOA, *DH.SYS* 66—6-30, Lef 17.

³⁷⁷ *Aynı vesika*, Lef 16 ve 19.

³⁷⁸ *Aynı vesika*, Lef 18.

³⁷⁹ BOA, *DH.SYS* 66—6-29, Lef 4-5.

³⁸⁰ BOA, *DH.SYS* 66—6-30, Lef 21. Osmanlı Arşivleri'nde davanın bu tarihten sonra suret-i cereyanı konusunda bir vesikaya rastlanamamıştır.

³⁸¹ Nitekim Sadun Paşa'ya “hıdemât-ı vataniye” tertibinden aylık 4.000 kuruş maaş ödenmekteydi. BOA, *DH.SYS* 97-1, Lef 54.

³⁸² *Aynı vesika*, Lef 2.

³⁸³ *Aynı vesika*, Lef 26.

Sadun ailesinin müracaatlarından bir müddet sonra Suud bin Abdülaziz er-Reşid de merkeze bir mektup göndermiş ve Acemi Bey'in affedilerek babasının sahip olduğu rütbe ve aidatın kendisine iade edilmesini istemişti. Abdülaziz Bey, Sadun ailesine muhalif olan aşiretlerin bu ailenin arazisini ve mallarını ele geçirmek ve aynı zamanda yabancı çıkarlarına hizmet etmek gibi tasavvurları olduğunu da iddia ederek bu nedenle bu aşiretlerin Sadun ailesi üzerine olası saldırılarının önlenmesi gerektiğini ifade etmişti³⁸⁴.

Acemi ve Abdülaziz Beylerin telgrafları akabinde Basra valisi Hasan Rıza Paşa da Acemi es-Sadun'un hükümete itaatkar kalmasının bölgesel konjonktür ve Müntefik'teki asayişin istikrarı itibariyle gerekli olduğuna dikkat çekerek Sadun Paşa'dan kalan maaşın hükümete sadakatini son dönemde ispat etmiş olan Acemi Bey'e tahsis edilmesi gereğini Dahiliye Nezareti'ne ifade etmişti³⁸⁵. Hasan Rıza Paşa ayrıca Müntefik'te asayişin sağlanması ile halktan bir çok kişinin gasp edilen arazilerinin geri alınması için kendilerine başvurmakta olduğunun da altını çizerek mahalli hükümet tarafından mümkün mertebe bu taleplerin karşılanmaya çalışıldığını ifade etmiş ve zamanı gelince Sadunilerin mallarının da geri alınacağını belirtmişti³⁸⁶.

Hasan Rıza Paşa'nın bu cevabı akabinde Mayıs 1912'de Müntefik'te Sadun ailesi ile muhalif aşiretler arasında çarpışmalar olacağı haber alınmış ve mahalli hükümetin tavsiyeleri ve tenbihleriyle herhangi bir olaya mahal vermeden sorun halledilmişti³⁸⁷. Bununla birlikte Müntefik aşiretleri arasındaki çarpışma Sadunilerin arazilerinin geri alınması sürecini de yeniden gündeme getirmişti. Basra valisi Müntefik bölgesinin tamamen sükunete kavuşmasının zamana muhtaç olduğunu belirterek Sadunilerin gasp edilen emlaklarının hal-i hazırda geri alınmasının kolay olmadığını belirtmiş ve Müntefik'te tam anlamıyla emniyet sağlandığında bunların mallarının da geri alınacağını ifade etmişti³⁸⁸. Dahiliye Nezareti ise Basra vilayetinin öne sürdüğü gerekçeleri yeterli bulmamış ve bu durumun bir bahane teşkil

³⁸⁴ Aynı vesika, Lef 40.

³⁸⁵ Aynı vesika, Lef 31. Bununla birlikte Acemi Bey'in talep etmekte olduğu Sadun Paşa'nın maaşının tahsisi mevzuu merkezi ve mahalli yetkililer tarafından görüşülerek reddedilmiş ve söz konusu maaşın adalet noktasından Sadun Paşa'nın dört oğlu arasında taksim edilmesine karar verilmişti. İlk etapta Sadun Paşa'ya ödenen maaşın "hıdemât-ı vataniye" tertibinden olmasından dolayı naklinin mümkün olamayacağı ifade edilmişse de daha sonra Müntefik livasının özel konumu dikkate alınarak bu maaşın Sadun Paşa'nın çocuklarına aktarılabilmesi uygun görülmüştü. Aynı vesika, Lef 54, 9-10. Sadun Paşa'nın Acemi'den başka, Samir, Hamad ve Suud isimli üç oğlu daha bulunmakla birlikte, Acemi Bey bunlar arasında "en dışlisi" ve Sadun ailesinin işlerinden sorumlu olanıydı. Aynı vesika, Lef 11.

³⁸⁶ Aynı vesika, Lef 34.

³⁸⁷ Aynı vesika, Lef 19.

³⁸⁸ Aynı vesika, Lef 6.

edemeyeceğini vurgulayarak Sadunilerin mallarının geri alınması için vilayete ihtarda bulunmuştu³⁸⁹.

5.3. Mahalli Siyasetin Aşiret Meselelerine Yansıması: Seyyid Talib-Acemi es-Sadun Çekişmesi

Acemi Bey'in babasının ölümünden Seyyid Talib el-Nakib'i sorumlu tutması, Sadun Paşa'nın ölümü akabinde bu ikili arasında ciddi anlamda bir sürtüşmenin başlamasına neden olmuştu. Bu noktada Seyyid Talib'in başını çektiği Arap milliyetçilik hareketleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif bir tavır takınması, Acemi es-Sadun'u Cemiyet'e yaklaştırmış³⁹⁰ ve Acemi Bey ile Cemiyet arasındaki bu bağ Cemiyet'in Seyyid Talib'le ilişkilerini düzelttiği Şubat 1914'e tarihine kadar devam etmişti.

Taraflar arasındaki mücadele ortamı Seyyid Talib'in Basra'da hemen yerel memurlar hem vilayet meclisi hem de eşraf üzerindeki gücünü kullanarak Acemi es-Sadun'u pasifize etmeye çalışmasına neden olmuştu. Nitekim 1912 tarihinden itibaren Seyyid Talib bölgedeki tüm gücünü Acemi es-Sadun'un kendisine saldıramayacak şekilde elemine edilmesine yarayacak bir askeri operasyonun düzenlenmesini harcamıştır. Seyyid Talib ayrıca bu hususta kendisine muhalif olan aşiret reisleri ve mahalli memurların yerlerinden aldırılmaları için de azami çaba sarf etmişti. Bu bağlamda düşmanına karşı hiçbir fırsatı kaçırmayan Seyyid Talib el-Nakib'le Acemi es-Sadun'un aralarındaki husumet Haziran 1913'de Bedi Nuri ve Ferid Beyler cinayeti ile doruk noktasına ulaşmıştı.

5.3.1. Arap Milliyetçiliği Cereyanları Gölgesinde Aşiret Siyaseti: Acemi-Talib Mücadelesi

Sadun Paşa'nın ölümü akabinde güç kaybeden Sadun ailesi arasında da anlaşmazlıklar baş göstermişti. Nitekim Sadun Paşa'nın ölümü akabinde Müntefik aşiretleri içerisinde güç kaybeden Acemi es-Sadun, hem itibarını kurtarmak hem de maişetini sağlamak için³⁹¹ Ekim

³⁸⁹ Aynı vesika, Lef 4.

³⁹⁰ İngiltere'nin Basra konsolosu Crow'un Ekim 1912'de kaleme almış olduğu raporda da Acemi Bey'in Müntefik aşiretleri arasında pek seveni bulunmamasından dolayı hükümetle iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı ifade edilmektedir. TNA, FO 424-233, no.98, Consul Crow to Sir G. Lowther.

³⁹¹ Zira Sadun Paşa'nın ölümü sonrası Müntefik aşiretleri arasındaki denge bozulmuş ve hakimiyet el-Bedur, el-Gazi, Hüseyiniyat ve el-Ziyad gibi aşiretleri kontrolü altına alan el-Zafir aşiretine geçmişti. Bu durumdan rahatsız olan Acemi de eski gücünü kazanmak ve içerisinde bulunduğu maddi zorluklardan kurtulmak için Mezid Paşa'dan maddi yardım istemiş, Paşa'nın bunu kabul etmemesi üzerine de mallarını yağmalamıştı. Oppenheim, a.g.e., C.3, s.607.

1912’de adamlarıyla beraber amcası Mezid Paşa’ya hücum ederek bir çok malını yağmalamış ve 71.000 lirasını da gasp etmişti. Mezid Paşa da çalınan mal ve parasının kendisine iade edilmesi istemiyle Müntefik mutasarrıflığına başvurmuştu³⁹². Bu gelişme üzerine vilayet idare meclisinde alınan kararda Acemi Bey’in bu hareketinin emsallerine ibret olacak şekilde cezalandırılarak çalınan eşyaların geri alınmasının hükümetin görevi olduğunun altını çizilmiş ve merkezden Acemi Bey’in “tenkili” için en az beş taburluk bir askeri kuvvetin bir an önce gönderilmesi istenmişti³⁹³. Merkez ise meselenin kuvvet sevkinden başka tedbirlerle veya Acemi es-Sadun’un söz konusu hareketinin aşiret örf ve adetlerine uygun bir çözüm tarzı ile halledilme olasılığının araştırılmasını talep etmişti³⁹⁴. Basra vali vekili ve naibi Seyyid Tahir Bey, Acemi Bey ile Mezid Paşa’nın arasında büyük ve kanlı bir çarpışma olduğunun sağlam kaynaklardan haber alındığını iddia ederek talebinde ısrar etmiş ve kuvvet sevki isteğini yinelemiştir³⁹⁵.

Bundan birkaç gün sonra ise Mezid Paşa’dan yüklü miktarda para gasp eden Acemi Bey’in bir çok aşireti etrafına toplayarak babasının intikamını almak üzere Basra vilayetine saldırmayı planladığı haber alınmıştı. Basra vali vekili Tahir Efendi hükümetin Balkanlarda savaş halinde bulunduğu bir dönemi kollayan Acemi Bey’in bu tasavvuruna meydan verilmemesi için göz dağı vermek için dahi olsa en az altı taburluk bir askeri kuvvetin acilen Basra kasabası yakınlarda bir mahale konuşlanmasını ve görüşlerinden faydalanılmak üzere Dersaadet’e gitmek üzere bulunan Seyyid Talib Bey’in de bir müddet daha Basra’da kalmasına izin verilmesini istemiştir³⁹⁶. Tahir Efendi ertesi gün yazdığı telgrafla da Talib Bey’in Basra’da kalması talebini yinelemiş ve bu meselenin çözümü Seyyid Talib’e havale edildiği takdirde kendisinin olumlu bir neticeye ulaşacağına kesin olduğunu ifade etmiştir³⁹⁷. Ayrıca Seyyid Talib’in kendisi de Basra’da kalma isteğine dair merkeze bir dilekçe göndermişti³⁹⁸. Basra vilayetinden gelen ısrarlı talepler üzerine merkez de Seyyid Talib’in vilayetle teşrik-i mesai etmesi amacıyla Basra’da kalmasına izin vermişti³⁹⁹.

Tahir Efendi ile eşzamanlı gönderdiği telgrafta 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa ise, Basra vali vekilinin tutumunu eleştirmişti. Ali Rıza Paşa, Basra vilayetinin herhangi bir

³⁹² BOA, *DH.SYS* 97—4-1, Lef 49-50.

³⁹³ *Aynı vesika*, Lef 65.

³⁹⁴ Dahiliye Nezareti, Basra vilayeti vekaletinden gerekirse konu hakkında Bağdad vilayetiyle de istişarede bulunmasını istemiştir. *Aynı vesika*, Lef 64.

³⁹⁵ *Aynı vesika*, Lef 62.

³⁹⁶ *Aynı vesika*, Lef 63.

³⁹⁷ *Aynı vesika*, Lef 106.

³⁹⁸ *Aynı vesika*, Lef 57.

³⁹⁹ *Aynı vesika*, Lef 30, 42, 45, 53, 105. Basra mebusu Seyyid Talib Bey, Basra’da kalmak için vesile yaratmak adına bölgede harp ianesi için oluşturulan heyetin başkanlığını da üstlenmiş ve merkez adına hayli para toplamıştı. *Aynı vesika*, Lef 43.

incelemeye değil yalnızca Mezid Paşa'nın şikayetleri ve bölgeden elde ettiği durumlar üzerine herhangi bir tedbire başvurmaksızın Acemi Bey'in üzerine askeri kuvvet göndermek istemesini eleştirerek Müntefik mutasarrıf ve kumandanı Ferid Bey'in bu konudaki görüşlerine yer vermişti. Nitekim Ali Rıza Paşa'nın Ferid Bey'den aldığı istihbarata göre zayıflayan gücünü tamir edebilmek adına Acemi es-Sadun, amcası Mezid Paşa'nın mal ve parasına el koymuş, Cebel-i Şammar, Beni Malik ve Muteyr aşiretini yanına katmak suretiyle bir hayli silah ve cephaneye sipariş etmişti⁴⁰⁰. Buna karşı Mezid Paşa ile ittifak yaparak intikam almaya karar veren Falih Paşazâde Abdullah Bey de Sadun Paşa'nın tevkifinde büyük rol oynayan el-Zafir, el-Abude, el-Bedur, el-Gazi ve Beni Said aşiretleriyle güç birliği yapmıştı⁴⁰¹. Buna rağmen Müntefik mutasarrıfı Ferid Bey, taraflar arasında çıkacak bir çatışmanın yerleşim yerlerinden uzak olduğu takdirde bölge asayişine tesir etmeyeceğini iddia ve yalnızca bu çarpışmanın livanın tümüne sirayet etmemesi için bazı tedbirler alınması gerektiğini ifade etmekteydi. Ferid Bey bu hususları Basra vilayetine bildirmiş fakat bir yanıt alamamıştı⁴⁰².

Bu esnada Seyyid Talib el-Nakib de Dahiliye Nezareti'ne Basra vilayetindeki son durumla ilgili görüşlerini ifade eden bir telgraf göndermişti. Seyyid Talib Bey, Basra şehrinin askerinin ve jandarmanın azlığından dolayı her zaman eşkıyalık faaliyetlerine maruz kaldığını ve inzibatın şimdiye kadar ancak parası kendisi tarafından ödenen bekçiler vasıtasıyla sağlanabildiğini iddia etmişti. Acemi es-Sadun'un hal-i hazırda babasının öcünü almak üzere şehre saldırmayı tasarladığını da vurgulayan Basra mebusu, Ammare livasının da karşılık içerisinde bulunduğu bir dönemde Müntefik'te bu tarz olayların yaşanmasının tüm vilayeti bir kargaşa içerisinde bırakacağını düşünmekteydi. Necid sancağının da istila tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu ifade eden Talib Bey, her taraftan tehlike altında bulunan Basra vilayetinin vekaletle idare edilmesinin mümkün olamayacağı kanaatindeydi. Basra valiliği için üstü kapalı olarak kendisini aday olarak gösteren Seyyid Talib el-Nakib, iki taburluk bir kuvvetin Basra'ya sevk edildiği ve kendisine geniş yetkiler verildiği takdirde sorunun üstesinden gelineceğini iddia etmekteydi⁴⁰³. Seyyid Talib'in telgrafi akabinde, Basra mebusuna yakınlığı ile bilinen vali vekili Tahir Efendi de Dahiliye'ye bir telgraf göndermiş ve Talib el-Nakib'in taleplerini desteklemişti⁴⁰⁴.

⁴⁰⁰ "Notes on the Country Traversed by the Basrah-Nasiriyah Railway", *Gazetteer of Arabian Tribes*, Appendices: I, ss.279.

⁴⁰¹ Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *a.g.e.*, C.2, s.267.

⁴⁰² BOA, *DH.SYS* 97—4-1, Lef 25.

⁴⁰³ *Aynı vesika*, Lef 29-30.

⁴⁰⁴ *Aynı vesika*, Lef 28.

Seyyid Talib ve Tahir Efendi'nin telgraflarının hemen akabinde Basra mebusları Abdürrezak el-Name, el-Hac İsa Ruhi ve Zeyd el-Nakib Efendiler ile Naim Bey de konu hakkında merkeze bir telgraf göndermişlerdi. Seyyid Talib'in telgrafıyla son derece örtüşen bir üslupla Talib el-Nakib'in Basra'daki faaliyetlerini öven mebuslar kendisinin Dersaadet'e gidişinin ertelenerek Talib Bey'in vali vekaletine getirilmesini veyahut şehirde asayişin sağlanması için Basra'da alıkonulmasını talep etmekteydi⁴⁰⁵. Basra fırka kumandan vekili de Basra mebusları ile aynı görüşte olduğunu açıklamıştı⁴⁰⁶.

13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa ise Acemi es-Sadun'un devletin başına sorun çıkarmamak adına Mayaa kuşatmasında ele geçirilmiş iken etkisiz hale getirilmiş olması gerektiğine dair kanaatini dile getirmişti. Ne denli sağlıklı bilgilere dayandığı kumandanlıkça meçhul olan bu meselede en çok Müntefik mutasarrıf ve kumandanı Ferid Bey'in ifadelerinin önem taşıdığını ifade eden Ali Rıza Paşa, aşiretlerin Acemi es-Sadun'la ittifak yapmamalarının da ihtimal dahilinde olduğunu vurgulamıştı. Bununla birlikte kolordunun elindeki askeri kuvvetlerin yetersiz bulunduğuna dikkat çeken kumandan bunların Acemi'nin saldırması durumunda dağılmalarının pek muhtemel olduğunu ifade etmişti. Bununla birlikte Ali Rıza Paşa, Ammare ve Müntefik gibi bölgelerin özellikle devletin savaş içerisinde bulunduğu şu sıralarda sükun ve emniyetinin temini için 38. Basra fırkası mevcudunun arttırılarak gerekli noktalara takviye yapılması gereğini belirtmiş ve buna ek olarak Fırat nehrinde faaliyet görmek üzere vapur temini⁴⁰⁷ ve gene bu nehirde kullanılmak üzere kano otomobillerin bir dakika kaybedilmeden elde edilmesinin elzemiyetini dile getirmişti. 13. Kolordu Kumandanı, Tahir Efendi'nin tavrını da eleştirmiş ve vali vekilinin böyle nazik bir dönemde son derece "lakayd" bir tavır takınılmakta olduğunun altını çizerek bu durumun söz konusu tedbirlerin sekteye uğramasına sebebiyet verebileceğini ifade etmişti. Ali Rıza Paşa'ya göre, memuriyetinin nüfuzunu hissettirecek, kanun hükümlerini icraya muktedir, ahali arasında adaletiyle ön plana çıkacak bir valinin Basra'ya atanması bu tarz asayiş sekteye uğratan teşebbüsleri "kökünden imha edebilirdi". Bu nedenle kumandan Basra'ya bir an önce tecrübeli ve muktedir bir valinin tayin edilmesini merkezden talep etmişti⁴⁰⁸.

⁴⁰⁵ Aynı vesika, Lef 60.

⁴⁰⁶ Aynı vesika, Lef 25. Aynı mealde ve içerikteki bu telgrafların üzerine Seyyid Talib de merkeze bir telgraf göndermiş ve kendisinin vali vekaletine atanması ile ilgili telgraflarla bir alakası olmadığını iddia etmişti. Aynı vesika, Lef 36.

⁴⁰⁷ Ammare ve Müntefik livalarının asayişini sağlamak üzere daha sonra da dönemin Müntefik mutasarrıfı Nadir Bey tarafından müracaatlarda bulunulduysa da, merkezin içerisinde bulunduğu maddi sıkıntı nedeniyle bu talepler karşılanamamıştı. BOA, *DH.EUM.EMN* 70-51, Lef 1-4.

⁴⁰⁸ BOA, *DH.SYS* 97—4-1, Lef 25. Merkez de Ali Rıza Paşa'nın görüşlerini dikkate almış ve bölgeye yeni bir vali atanıp ulaşana kadar 13. Kolordu Kumandanı'nın kendisinin bu görevi yerine getirmesini kararlaştırmıştı. Böylece zaten Basra'ya gönderilecek olan kuvvet de kumandanla birlikte yola çıkmış olacaktı. Aynı vesika, Lef 6-7. Nitekim hükümet vali vekili Tahir Efendi'nin bölgede çıkan olayları teskin edecek derecede muktedir

13. Kolordu Kumandanlığı'nın talebini değerlendirmeye alan nezaret, hal-i hazırda Basra fırkasından dahi olsa bölgeye asker sevkini, gerek maliyenin içerisinde bulunduğu darlık gerekse İran ve Rusya'nın Nevahi-i Şarkiye'deki vaziyeti itibariyle mümkün olmadığına karar vermişti. Bu nedenlerden dolayı nezaret siyasi tedbirlerle işin çözülmesini ve bu aşiretlerin Acemi es-Sadun ile ittifak yapmamaları konusunda uyarılmalarını istemişti⁴⁰⁹. Nezaretin bu görüşleri Basra vilayeti vekaletine de iletişmişti⁴¹⁰.

Bu arada Dahiliye Nezareti'nin Tahir Efendi'den meselenin aşiret örf ve adetlerine göre çözüm yollarının araştırılmasına dair talebi üzerine Seyyid Talib, Basra 38. Fırka Kumandanı Abdülcebbar Bey ve Basra vilayeti idare meclisi heyeti birleşerek bu konuda bir toplantı yapmıştı. Müzakereler neticesinde Acemi Bey'in en önemli destekçisi olan ve müzakereyi yapanlar tarafından "hükümete itaatkar olmayan ve eşkiya" tanımlamalarıyla ifade edilen Beni Esed reisi ve Şibane Yüzbaşısı Salim el-Hayun'un Acemi es-Sadun'dan ayrılması ve hatta Şibane Yüzbaşılığı'ndan alınması kararlaştırılmıştı. Seyyid Talib ve yandaşlarından oluşan heyet ayrıca Beni Esed aşireti reisliğinin Talib Bey'e muhalif Salim el-Hayun'dan alınarak kardeşi Bender'e verilmesini de gerekli görmüş ve bu iş için Kurna kaymakam vekilini görevlendirmişti. Kaymakam vekili de aldığı emir üzerine Bender'i aşiret reisliğine tayin etmişti. Seyyid Talib'in nüfuzunda bulunan Basra vali vekili⁴¹¹, merkeze uygulanan bu politikaya karşı çıkan Jandarma Alay Kumandanı Akif Bey'i de şikayet etmiş ve bölge ahvaline, aşiretlerin mizacına ve lisanına tamamen vukufsuz olduğunu iddia ettiği kumandanın fesat ehline uyduğunu savunmuştu. Vali vekilinin iddialarına göre Akif Bey söz konusu heyetin kararlarına uymamış ve bunlara aykırı olarak Salim el-Hayun'a yazdığı telgraflarla şeyhi yüreklendirdiği gibi kendisine hükümetin kendisine hiçbir şey yapamayacağı konusunda teminat vererek heyetin girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştu. Tahir Efendi, Akif Bey'in Salim el-Hayun'un "memuru" olduğunu da söyleyerek merkezden jandarma kumandanının acilen değiştirilmesini ve el-Hayun'un da Şibane Yüzbaşılığı'ndan alınmasını talep etmişti⁴¹².

olmadığını düşünmekte ve yeni valinin atanması ve Basra'ya ulaşması sürecini Tahir Efendi'nin vekaleti ile geçirmek istememekteydi. *Aynı vesika*, Lef 11. Buna ek olarak Harbiye Nezareti de Irak'ın kilidi konumunda bulunan Basra vilayetinin uzun müddet vekaleten idaresinin de uygun olmayacağını belirterek Dahiliye'den Basra'ya bir an önce bölgenin ahval ve lisanına vakıf bir vali atanmasını talep etmişti. *Aynı vesika*, Lef 2.

⁴⁰⁹ *Aynı vesika*, Lef 24.

⁴¹⁰ *Aynı vesika*, Lef 67.

⁴¹¹ Nitekim Tahir Efendi İngiliz belgelerinde de Seyyid Talib'e meyyal ve Kamil Paşa'nın adamı olarak tarif edilmektedir. Percy Cox, "Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.220.

⁴¹² BOA, *DH.SYS* 97—4-1, Lef 21-22.

Basra jandarma alay kumandanı Akif Bey de Tahir Efendi ile eşzamanlı olarak Harbiye Nezareti'ne bir telgraf göndermiş ve Basra vali vekilini şikayet etmişti. Jandarmaya haber verilmeksizin I. Şibane bölüğü kumandanı yüzbaşı Salim el-Hayun'un şeyhlikten ve yüzbaşılıktan azledildiğine ve yerine kardeşi Bender'in tayin edildiğine dikkat çeken Akif Bey, bu hareket neticesinde bölge aşiretlerinin galeyana gelerek Basra vilayeti vekaletinin emrini uygulayan Kurna kaymakamına karşı adam toplamaya başladıklarını ifade etmişti. Kurna kaymakamı ise buna karşılık Salim'in kardeşi Bender yanlılarını bir araya getirerek aşireti iki muhalif kısma ayırmaya çalışmışsa da başarılı olamamış ve Salim'in yeniden gücü eline geçirmesiyle zor bir durumda kalmıştı. Bu gelişme üzerine Basra vali vekili Tahir Efendi, Akif Bey'den Salim'i merkeze çağırmasını ve hatta aleyhinde merkeze jurnal yazmasını da istemiş fakat jandarma kumandanı bu talebi geri çevirmişti⁴¹³. Akif Bey, Tahir Bey'in vekaleti döneminde daha önce suistimalleri nedeniyle görevden alınmış olan memurların da yeniden memuriyete döndürüldüklerini hatırlatarak vali vekili hakkındaki söylentilere vurgu yapmıştı. Basra jandarma kumandanı ayrıca Harbiye Nezareti'ni, Salim el-Hayun hakkında planlanmış olan bu meselenin kanuni yollarla halledilmediği takdirde bölgede bir fenalığa meydan vermesinin mümkün olduğu konusunda da uyarılmıştı⁴¹⁴.

Şibane Yüzbaşısı ve Beni Esed aşireti reisi Salim el-Hayun da merkeze bir telgraf göndermiş ve kendisine yönelik muameleyi eleştirmişti. Kurna kaymakamının kendilerine düşman olan Abdullah Bey ve Mezid Paşa ile ittifak halinde kendi üzerlerine askeri operasyon düzenletmeye çalıştığını ifade eden el-Hayun, kendilerine yönelik bu haksız muamelenin ortadan kaldırılmasını istemişti⁴¹⁵.

Tahir Bey bundan birkaç gün sonra merkeze Acemi es-Sadun'un beraberindeki aşiret güçleriyle birlikte Basra merkezine saldıracağına haber alındığını ve buna karşı vilayetteki harbiye ve bahriye kumandanlıkları savunma durumuna getirildiği gibi Seyyid Talib'in örgütlemiş olduğu halkın da şehri korumak amacıyla hazır olduğunu ifade edilmişti⁴¹⁶. Tahir Bey'le eşzamanlı olarak Seyyid Talib de merkeze bir telgraf göndermiş ve silahlı aşiret güçleriyle birlikte hareket eden Acemi es-Sadun'un Basra şehrine saldırmak üzere Zübeyr kasabasına yerleştiğini ifade ederek şehirdeki bahriye ve askeri kuvvetlerinin azlığına binaen halktan üç binden fazla kişinin de şehri korumak üzere örgütlediğini teyid etmişti⁴¹⁷. Seyyid

⁴¹³ BOA, *DH.SYS* 97—4-2, Lef 86.

⁴¹⁴ *Aynı vesika*, Lef 87.

⁴¹⁵ BOA, *DH.SYS* 97—4-1, Lef 10.

⁴¹⁶ *Aynı vesika*, Lef 14.

⁴¹⁷ *Aynı vesika*, Lef 13.

Talib ayrıca kendisinin çabalarıyla bir “nasihat heyeti” oluşturulduğunu ve Acemi es-Sadun’un nezdine gönderildiğini de belirtmişti⁴¹⁸.

Tahir Bey’in Seyyid Talib’le işbirliği halinde uyguladığı bu önlemler Basra jandarma kumandanının ise tepkisine neden olmuştu. Tahir Bey’in, Acemi es-Sadun şehre yaklaştığını öğrendikten sonra kendisine haber vermeksizin bir çok aşiret mensubunu Basra’ya davet ettiğini ifade eden Akif Bey, toplanan bu kalabalığın sabahleyin aralıklı olarak havaya açtığı, ateş sonucu halkın heyecana gelerek konsolosluk ve vapurlara sığınmış olduğunu ifade etmişti. Akif Bey, yaratılan bu telaş havasını eleştirerek bu suni heyecan neticesinde bir çok konsolosluğun hükümete başvurduğunu ve İngilizlerin de bölgeye bir savaş gemisi gönderdiklerini de aktarmıştı⁴¹⁹.

Basra vilayeti ise Ali Rıza Paşa’nın telgrafının ertesi günü merkeze Acemi ve güçlerinin Zübeyr kasabasına iki saat mesafede bulunan bir mevkiye bulduklarını ve bunların geceleyin Basra’ya saldıracaklarının haber alındığını iletmişti. Bu tehlikeye üzerine özellikle bölgedeki gayri Müslimler ve yabancıların telaş içerisinde kaldığından bahseden Tahir Efendi, bunu gidermek için Seyyid Talib’in gayretleriyle halk örgütlenerek silahlandırıldığını ve bir koruma kuvveti meydana getirildiğini ifade etmişti⁴²⁰. Diğer taraftan Acemi’nin saldırıdan vazgeçmesi için nasihat etmek üzere güvenilir araçların Müntefik şeyhinin nezdine gönderildiğini de söyleyen Basra vali vekili, kendisiyle aynı safta bulunan fırka kumandanı Abdülcebbar Bey’i de gayretlerini dile getirerek övmeyi ihmal etmemişti⁴²¹. Aynı gün Seyyid Talib de, Tahir Efendi’yle tamamen söz birliği içerisinde olan ve fırka kumandanı Abdülcebbar Efendi’ye övgüler yağdıran bir telgrafi merkeze göndermişti⁴²².

Basra vilayetinden gelen bu istihbarat Bağdad valisi Müşir Mehmed Zeki Paşa tarafından itidalle karşılanmıştı. Seyyid Talib Bey ve Basra vali vekilinden gelen ısrarlı telgraflar üzerine Basra’daki askeri kuvvetlere ek olarak Bağdad’dan iki top gönderildiğini ifade eden Zeki Paşa, Acemi es-Sadun’un babasının yakalanmasından sorumlu tuttuğu Basra mebusu Talib Bey ve dönemin 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa’dan intikam almak tasavvurundaymış gibi görünmesine rağmen bu hareketin tamamen gösteriden ibaret olduğuna dair kanaat bildirmişti. Basra vilayetinden merkeze ulaşan haberlerin “pek mübalağalı” olduğunu da vurgulayan Bağdad valisi, hal-i hazırda alınmış olan tedbirlerle herhangi bir

⁴¹⁸ BOA, *DH.SYS* 97—4-2, Lef 68.

⁴¹⁹ BOA, *DH.SYS* 97—4-2, Lef 80 ve 82.

⁴²⁰ Nitekim Acemi es-Sadun “tehlikesinin” bertaraf edilmesinin ardından Latin milleti ve mekteb müdürü Murahhası, Ermeni milleti Murahhası, Süryani milleti ikinci ve üçüncü Murahhası, Keldani milleti Murahhası, Fransız Kermit Latin milleti Murahhası gibi bölgenin önde gelen gayri Müslim reisleri merkeze bir telgraf göndererek Seyyid Talib’in faaliyetlerini övmüştü. *Aynı vesika*, Lef 74; BOA, *DH.SYS* 97—4-1, Lef 16-17.

⁴²¹ *Aynı vesika*, Lef 19.

⁴²² *Aynı vesika*, Lef 12.

sorun çıkmasına meydan verilmeyeceğini ifade etmişti. Bağdad valisi Zeki Paşa, “pek de ehemmiyeti” olmayan böyle bir meselenin Tahir Efendi’nin iktidarsızlığı nedeniyle ortaya çıkmış olduğunu hatırlatarak her ne kadar Acemi Bey, Sadun Paşa’nın yakalanmasından Ali Rıza Paşa’yı sorumlu tutuyor da olsa mevcut durumda ümeradan gönderilecek başka bir aday olmamasından dolayı 13. Kolordu Kumandanı’nın Basra valiliğine atanmasının uygun olacağını beyan etmişti⁴²³.

Zeki Paşa’nın bu mütalaasıyla eşzamanlı olarak Basra vali vekili Tahir Efendi de merkeze Acemi’nin Basra’ya saldırmaktan vazgeçtiğini haber vermişti. Gönderilen nasihat heyetinin raporuna göre Acemi Bey, Basra’ya saldırma planıyla bölgeye konuşlanmış fakat Basra vilayetinin almış olduğu tedbirler karşısında gözü korkarak bu niyetinden vazgeçmişti. Tahir Efendi ayrıca Acemi es-Sadun’dan kendisinin tek amacının bazı aşiretleri iskan etmek olduğuna dair bir mektup alındığını da beyan etmiş fakat Müntefik şeyhinin meskenlerinin tamamen farklı bir yerde olduğunu vurgulayarak bu söze itimad edilmemesi gerektiğini ifade etmişti⁴²⁴.

Acemi es-Sadun da aynı şekilde Babıali’ye bir telgraf göndermiş ve Tahir Efendi’den şikayet etmişti. Basra vilayetinde ortaya çıkan heyecanın vali vekili Tahir Efendi ile Seyyid Talib’in ortak hareketleri neticesinde baş gösterdiğini ifade eden Acemi, Talib Bey’in, İsmail Kemal Bey’in Arnavutluk’ta icra ettiği faaliyetlerle benzer şekilde⁴²⁵, Basra’yı yabancı nüfuzuna sokmaya çalıştığını belirtmişti⁴²⁶. Basra mebusunun yabancı güçlere hizmet ettiğini ve bu güçlerden maaş aldığını iddia eden Acemi es-Sadun, Seyyid Talib’in bu faaliyetlerini gerçekleştirmek için yerel memurlarla işbirliği yaptığını da altını çizmişti⁴²⁷. Acemi es-

⁴²³ *Aynı vesika*, Lef 4. Zeki Paşa ayrıca Ali Rıza Paşa’nın 13. Kolordu Kumandanlığı’ndan ayrılmasının da uygun olmayacağını belirterek bu görevin ancak geçici olarak kendisine verilebileceğini ifade etmişti. BOA, *DH.SYS* 97—4-2, Lef 71.

⁴²⁴ BOA, *DH.SYS* 97—4-1, Lef 18.

⁴²⁵ İsmail Kemal Bey, uzun süre Osmanlı bürokrasisinde görev almış olan, İngiliz yanlısı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalifi bir Arnavut milliyetçisidir. Prens Sabahattin ile yakın ilişkisiyle öne çıkan ve Jön Türk hareketinin aktif bir üyesi olarak çalışmış olan İsmail Kemal, yurtdışında Arnavutça gazete çıkarmış, ayrıca İstanbul’daki ayrılıkçı Arnavut cemiyetleriyle ilişki içerisinde olmuştur. Meşrutiyetin yeniden ilanı ile birlikte 1908 senesinde ülkeye geri dönmüş ve Berat’tan milletvekili seçilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne muhalif Ahrar ve Mutedil Hürriyetperveran fırkalarında görev alan ve 31 Mart vakasının hazırlanmasında büyük rol oynamış olan İsmail Kemal Bey, bundan sonra yapılan seçimlerde mebus seçilememiş ve yurtdışına çıkmıştır. Burada düvel-i muazzama ile Arnavutluğun bağımsızlığı için diplomatik görüşmelerde bulunmuş ve nihayet 1912 senesinde Arnavutluk’un bağımsızlığını ilan etmiştir. İsmail Kemal Bey, hayatı boyunca Arnavutluk davasının peşinden koşmuş, adem-i merkeziyetçi bir politikanın takipçisi olarak Arnavutluk’ta özerk bir yapının oluşmasını sağlamaya çalışmıştır. Kemal Bey ayrıca Arnavutluk’un kurucusu sıfatıyla Arnavutların ulusal kahramanı addedilmektedir. Sommerville Story (ed.), *İsmail Kemal Bey’in Hatıratı*, İstanbul 2009; Çelik, a.g.e..

⁴²⁶ BOA, *DH.SYS* 97—4-2, Lef 37.

⁴²⁷ *Aynı vesika*, Lef 29.

Sadun bu durumun önüne geçilebilmesi için Basra'ya sadık bir valinin atanması ve Seyyid Talib'in "teb'id" edilmesi gerektiği kanaatindeydi⁴²⁸.

Taraflar arasında karşılıklı suçlamaların yapıldığı esnada 13. Kolordu Kumandanı Ali Rıza Paşa, Bağdad'dan Basra vilayetine ulaşmış ve bölgeye atanacak yeni valinin gelişine değin Basra vilayeti vekaletini Tahir Efendi'den devralmıştı. Ali Rıza Paşa, Basra'ya varışının akabinde de merkeze edindiği izlenimleri bir rapor halinde sunmuştu. Ali Rıza Paşa raporunda Basra vilayetinde yalnızca merkezin değil civar kasaba ve livaların da aynı karışıklık içerisinde bulunduğunu vurgulamış ve Muhammara ve Kuveyt tarafından bölgeye gelmesi muhtemel olan tehlikeler göz önünde bulundurulduğunda Acemi meselesinin adeta "tali" bir durumda olduğunu ifade etmişti. Ali Rıza Paşa'ya göre Acemi ve emsali şahıslar hükümet tarafından etkisiz hale getirilebilir olmakla birlikte Kuveyt ve Muhammara cenahının "hükümetin başına açabileceği sorunlar" çok daha büyüktü. Kuveyt Şeyi Mübarek es-Sabah ile Muhammara Hakimi Şeyh Hazal birbirlerinin "müttefiki ve ayrılmaz bütünü" halinde olup Basra vilayeti dahilinde de emellerine ulaşmak kullandıkları "mühim ve fa'al elleri" bulunmaktaydı. Bu nedenle Ali Rıza Bey, Basra vilayeti dahilinde yoğunlaşılması gereken konunun Acemi Bey'den ziyade Kuveyt ve Muhammara Şeyhlerine yardım eden bu ellerin etkisiz bırakılması ve şeyhlerin de hükümete sadakatlerinin temin edilmesi olduğunu ifade etmişti⁴²⁹.

Ali Rıza Paşa'nın Basra vali vekaletine başlamasından sonra gerçekleştirdiği ilk icraatlardan biri Akif Bey ve Salim el-Hayun hakkında Tahir Efendi döneminde alınan kararı geri aldirmek olmuştu. Rıza Paşa, Tahir Efendi'nin Salim el-Hayun konusundaki muamelesini eleştirmiş ve böylece hem Salim'in hem de kardeşi Bender'in hükümetten soğutulduğunu, üstüne üstlük iki kardeşin aşiret reisliği için birbirlerine düşürülerek mahalli asayiş yeniden tehlikeye düşürüldüğünü ifade etmişti. Ali Rıza Paşa'ya göre böylece Acemi meselesine bir de Hayunların reislik sorunu eklenmiş ve "Beni Esed aşireti içerisinde uyumuş bir fitne uyandırılmıştı"⁴³⁰.

⁴²⁸ Aynı vesika, Lef 37.

⁴²⁹ BOA, DH.SYS 97—4-2, Lef 65-66. Ali Rıza Paşa Basra vilayetinin durumunu tedkik ettikten sonra buraya gönderilecek valinin özellikleri hususunda merkezi uyarmak için bir rapor daha göndermişti. Rıza Paşa'ya göre Basra vilayetinin ehemmiyet ve nezaketi, Bağdad vilayetinin kat kat üstündeydi. Vali vekiline göre "Basra'ya nispetle her tarafı imar edilmiş olan Bağdad ile her tarafı metruk, harab ve vahşi ahali ile çevrilmiş olup geliş güzel muamele ile vakit geçirmekte olan Basra'ya" gönderilecek valilerin vasıfları hususunda farklılık gözetilmeli ve Basra vilayetine daha ziyade özen gösterilmeliydi. Basra vilayetine gönderilecek vali, vazifesinin gerektirdiği adalet, ciddiyet ve faaliyete sahip olmalıydı. Ancak bu şekilde "saman altından bed-hâhâne yürümekte olan ecebi bularının mecrası tebdil" edilebilirdi. Aynı vesika, 26-27.

⁴³⁰ Aynı vesika, Lef 48. Gerçekten de Ali Rıza Paşa'nın, Tahir Efendi'nin kararlarını iptal etmesi Hayun kardeşler arasındaki reislik mücadelesine son vermemiş ve taraflar arasında çarpışmalar bir müddet devam etmişti. Aynı vesika, Lef 46. Hatta Bender el-Hayun Babiali'ye bir telgraf göndererek Basra mahalli

Basra vali vekili Ali Rıza Paşa, Acemi es-Sadun meselesini abartmamış fakat ihmal de etmemişti. Vali vekili, Acemi Bey'in Mezid Paşa'dan gasp ettiği malların iadesi için Müntefik mutasarrıflığı nezdinde girişimde bulunmuştu. Müntefik mutasarrıfı, Acemi Bey'in hal-i hazırda Şamiye çölünde tanzim ettiği silahlı bir kuvvetle aşiretler arasında Şeyhliğini yaymaya ve babası Sadun Paşa'nın siyasetini takip etmeye çalıştığı kanaatindeydi. Mutasarrıf, Acemi es-Sadun'u elde yeterli miktarda kuvvet bulursa bile takip etmenin imkansızlığından bahsetmiş ve Acemi'nin baskı gördükçe çölün iç taraflarına çekilerek izini kaybettirdiğini belirtmişti. Müntefik mutasarrıfına göre alınacak yegane önlem Acemi Bey'in liva dahilinde bir olay çıkarmamasına çalışmaktı. Mutasarrıf ayrıca Ali Rıza Bey'i Acemi'nin son dönemde elde ettiği nüfuz konusunda da uyarılmıştı. Aslında Acemi Bey, babasının ölümü akabinde güç kaybetmiş ve bölgede yalnızlaştırılmıştı. Bununla birlikte bir müddet sonra İbn-i Reşid'le yakınlaşması ve Mezid Paşa'nın yüklü miktarda parasını ele geçirmesi Acemi es-Sadun'un bölgede nüfuzunu yeniden arttırmasına ve güçlenmesine neden olmuştu⁴³¹.

Dahiliye Nezareti ise olayların yalnızca yerleşim yerlerine sıçramasının önlenmesi ise yetinilmesinin doğru olmayacağını kanaatindeydi. Nitekim nezaret, Basra vali vekilinden Mezid Paşa'nın çalınan mallarının bir an önce geri alınmasını ve bu konuda "rehavet gösterenler" var ise bunların hakkında gerekli muamelenin yapılmasını talep etmişti⁴³². Fakat Dahiliye Nezareti ile Basra vilayeti arasında bu yazışmaların yapıldığı esnada Mezid Paşa, Acemi ile el-Bedur aşireti arasında meydana gelen çarpışmadan sonra çölde attan düşerek hayatını kaybetmişti⁴³³. Üstelik alınan önlemlere rağmen Nisan ayı sonunda hala el-Bedur

idarecilerinin izlediği politikayı eleştirmişti. Salim'in Basra vilayet meclisi kararıyla görevinden ve Beni Esed reisliğinden azledilmişken "birden bire riyaset ve memuriyetinin iade" edildiğini ifade eden Bender, merkezden kanuna aykırı olduğunu iddia ettiği bu icraata son verilmesini istemişti. *Aynı vesika*, Lef 17. Ayrıca Salim el-Hayun'un Tahir Efendi'nin talebi doğrultusunda Şibane yüzbaşılığından alınması akabinde Kurna, Nasiriye ve Hamar bölgelerinde aşiretler arasında savaşlar baş göstermiş ve telgraf hatları yeniden tahrip edilmeye başlamıştı. *Aynı vesika*, Lef 42 ve 50.

⁴³¹ *Aynı vesika*, Lef 12. Gerçekten de Acemi es-Sadun Ocak 1913'de babasının intikamını almak için bölgede el-Zafir aşireti ile çarpışmaya girmişti. *Aynı vesika*, Lef 64. Acemi Bey Mart ayında bu sefer de el-Bedur aşireti ile karşı karşıya gelmişti. BOA, *DH.SYS* 97—4-1, Lef 68. Bu çarpışmalar bir müddet daha devam etmiş, hatta el-Bedur'la eşzamanlı olarak Abdullah Bey ile Mezid Paşa da müştereken Acemi es-Sadun'a saldırmayı düşünmüşlerse de Basra vilayetinden yapılan telkinler neticesinde bu düşüncelerinden vazgeçmişlerdi. Basra vali vekili Ali Rıza Paşa da Mezid Paşa'nın çalınan mallarının iadesi gerçekleşmedikçe ailenin iki cenahı arasındaki bu mücadelenin devam edeceği noktasından hareketle Acemi es-Sadun'dan amcasından gasp etmiş olduğu meblağı geri iade etmesini istemişti. Ali rıza paşa ayrıca söz konusu çatışmaların halkın yaşadığı bölgelere sirayet etmesinin önlenmesi konusunda da Müntefik mutasarrıflığına gerekli uyarılarda bulunmuştu. *Aynı vesika*, Lef 71-72.

⁴³² *Aynı vesika*, Lef 70.

⁴³³ *Aynı vesika*, Lef 75. Bu çarpışma Acemi ve taraftarlarının galibiyeti ile sonuçlanmış ve Zafir ve Bedur aşiretlerinden yaklaşık 300 kişi hayatını kaybetmişti. "Notes on the Country Traversed by the Basrah-Nasiriyah Railway", *Gazetteer of Arabian Tribes*, Appendices: I, ss.279. Mezid Paşa'nın ölümü Sadun ailesi içerisindeki dengelerin de değişmesine neden olmuş ve ailenin en büyüğü olan Mezid Paşa'nın ölümü akabinde Acemi, kanunen ve fiilen Müntefik aşiretinin reisi konumuna gelmişti. Bu ise ailenin iki kanadı arasındaki çekişmenin daha da şiddetlenmesine sebep olmuştur. Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.608.

aşiretleri ile Acemi Bey'in karşılıklı saldırıları sona ermemiş ve bununla birlikte Acemi es-Sadun'un İbn-i Reşid'le ittifakı da güçlenmişti. Bunun üzerine Ali Rıza Paşa, Necid emirine de Acemi Bey'le işbirliği yapmaması hususunda tavsiyede bulunulmasına karar vermişti⁴³⁴.

Bundan birkaç hafta sonra Acemi Bey'in beraberindeki 1.500 atlı ile "fesat ehlini te'dib" etmek için Basra'ya yaklaşmakta olduğu haber alınmıştı. Bu haberle eşzamanlı olarak Acemi es-Sadun da vilayete bir telgraf göndererek Talib el-Nakib'in fesat hareketlerini engellemek üzere Basra'ya yaklaşmakta olduğunu ve hükümetin emirlerine amade bulunduğunu bildirmişti⁴³⁵.

Acemi'nin bu telgrafı üzerine dönemin Müntefik mutasarrıfı Bedi Nuri Bey de, Acemi es-Sadun'un Basra mebusu Seyyid Talib ile rakip olduklarının altını çizmiş ve merkeze hükümetin bu fırsattan istifade etmesi gereğini vurgulayan bir yazı göndermişti⁴³⁶. Göreve yeni atanan Basra valisi Alaeddin Bey ise, Bedi Nuri Bey'le aynı kanaatte değildi. Acemi Bey'in sadakatinin memnuniyet verici olduğunu ifade eden Alaeddin Bey, bununla birlikte Basra'da asayişin berkemal olması itibariyle Acemi Bey'in Basra yakınlarına gelmesinin lüzumlu olmadığı gibi fayda yerine zarar getireceğini de vurgulamıştı. Bu nedenle Basra valisi, hem Müntefik mutasarrıfı Bedi Nuri Bey'e, hem de Acemi Bey'in kendisine böyle bir hareketten uzak durulması konusunda yazı göndermişti⁴³⁷. Alaeddin Bey'e göre Acemi Bey'in asıl amacı "hükümete muhalif zannettiği" Seyyid Talib'e muhalif görünerek eski kötü hareketlerini unutturmak ve diğer taraftan da hükümetin gözüne girerek babası Sadun Paşa gibi maaş, rütbe ve nüfuz kazanmaktı⁴³⁸.

Alaeddin Bey bundan birkaç hafta sonra Mayıs ayı ortalarında merkeze Acemi Bey meselesiyle ilgili ayrıntılı bir rapor göndermişti. Bu rapora göre Alaeddin Bey Basra vilayetindeki görevine başlar başlamaz Müntefik mutasarrıfı Bedi Nuri Bey'den Acemi es-Sadun'la ilgili bir telgraf almıştı. Bedi Nuri Bey bu telgrafında jandarma teftiş heyeti ile birlikte Acemi Bey'le görüşmeye gittiklerini ifade etmekte ve Acemi'nin emsali gibi kendisine de unvan verilirse Semave'den Basra'ya kadar Şamiye kısmının inzibatını temin ve hazine için gerekli tahsilatı icra etmeyi vaad ettiğini belirtmekteydi. Müntefik mutasarrıfı da Acemi Bey'in Şamiye'de ciddi bir nüfuzu olmasından dolayı kendisinin hükümet tarafına çekilmesi hem maddi hem de inzibati açıdan fayda sağlayacağı kanaatinde olduğundan, es-Sadun'a vaktiyle babasına tahsis edilen 4.000 kuruşluk maaş ile Müntefik çöl kısmı

⁴³⁴ BOA, *DH.SYS* 97—4-1, Lef 76. Nitekim vilayet tarafından İbn-i Reşid'e Acemi es-Sadun'a yardımda bulunmaması yolunda nasihatle bulunulmuştu. *Aynı vesika*, Lef 74.

⁴³⁵ *Aynı vesika*, Lef 80.

⁴³⁶ *Aynı vesika*, Lef 78.

⁴³⁷ *Aynı vesika*, Lef 80.

⁴³⁸ *Aynı vesika*, Lef 81.

inzibati memuru unvanı ve Mirü'l-ümera rütbesi verilmesi jandarma heyeti tarafından uygun görülmüştü. Alaeddin Bey'e göre Acemi Bey'in Basra'daki fesat hareketlerini durdurmak amacıyla Basra'ya yaklaşması, almış olduğu bu rütbeye binaendi. Nitekim Acemi Bey, Basra'ya yaklaşır yaklaşmaz Alaeddin Bey'le görüşme talep ederek Bedi Nuri Bey ile jandarma heyetine ifade ettiği sözlerini tekrarlamıştı⁴³⁹. Sadun ailesinin Midhat Paşa döneminden beri eşkıyalığa devam ettiğini ve Acemi Bey'in de birkaç ay önce babasının intikamını almak için Basra'ya saldırma teşebbüsünde bulunduğunu hatırlatan Alaeddin Bey, hal-i hazırda da aynı niyetle Basra'ya saldıracağı şeklinde halk ve düşmanları nazarında bir hissiyat bulunduğunu belirtmiş ve şehirde bir korku havasının hakim olduğunu ifade etmişti. Acemi es-Sadun'un Basra yakınlarda bulunmasının her açıdan mahzurlu olduğunu ve halkı tahrik ettiğini de ekleyen Basra valisi, Müntefik şeyhinin bir an önce eski ikametgahına dönmesi gereğini vurgulamıştı⁴⁴⁰. Müntefik mutasarrıfı ve jandarma heyetinin hareketlerini de eleştiren Basra valisi, bu hareketin Acemi Bey'i şımarttığını ifade etmiş ve es-Sadun'un “devlete ve millete hizmet edecek bağlılık ve kabiliyeti göstermedikçe hal-i hazırda kendisine memuriyet ve nüfuz vermenin” tehlikeli olabileceğini belirtmişti. Alaeddin Bey bu nedenlerden dolayı Müntefik mutasarrıfı ve jandarma heyetinin bu hareketlerinin düzeltilmesi gerektiğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti. Dahiliye'den gelen cevapta ise bu konuda askeri cenah ile görüşülerek karar alınmasını ve ortada bir kötü niyet olmadığı müddetçe Acemi es-Sadun'un idare edilerek hükümete bağlılığının sürdürülmesini istemişti⁴⁴¹.

Acemi es-Sadun'un Basra'ya yaklaşmakta olmasından rahatsız olan Seyyid Talib de Mayıs ayı başında Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey'e bir telgraf göndermişti. Basra mebusu Talib Bey, Acemi es-Sadun'un jandarma tensikat heyeti başkanı Bağdad vali muavini Mirliva Cemal Paşa ve Müntefik mutasarrıfı Bedi Nuri Bey ile Müntefik kasabası yakınlarından bir araya geldiğini ve Paşa tarafından kendisine rütbe ve nişan verileceğinin taahhüt edildikten sonra⁴⁴² hükümete yardım bahanesiyle Basra'ya yaklaşmaya başladığını iddia etmişti. Bu hareketin gerçekliğini araştırmak üzere bölgeye adamlar gönderdiğini de ifade eden Basra mebusu, Acemi Bey'in amcası Mezid Paşa'dan gasp ettiği paralar sayesinde yüklü bir kuvvetle şehre yaklaşmakta olduğunun tespit edildiğini belirtmişti. Müntefik aşiretinin tamamının ve bir çok akrabasının Acemi'den nefret ettiğini hatırlatan Seyyid Talib,

⁴³⁹ Aynı vesika, Lef 91-92.

⁴⁴⁰ Aynı vesika, Lef 90.

⁴⁴¹ Aynı vesika, Lef 89. Hükümet ayrıca Basra valisinden sadakatinden ötürü Acemi Bey'e devletin memnuniyetinin de iletilmesini istemişti. Aynı vesika, Lef 93.

⁴⁴² Bu iddiaları doğrulayan Acemi Bey'in Arapça telgrafi için bkz. Aynı vesika, Lef 85.

merkezden konuyu derinlemesine araştırmasını istemiřti⁴⁴³. Seyyid Talib Haziran ayı başında da merkeze bir telgraf göndererek Acemi es-Sadun'un giderek kente yaklaşmasına rağmen hükümet tarafından henüz bir önlem alınmamasını eleştirmiş ve Müntefik şeyhi hakkında kanuni inceleme başlatılmasını talep etmiřti⁴⁴⁴.

Bu telgraftan birkaç gün sonra ise Acemi es-Sadun Harbiye Nezareti'ne Seyyid Talib el-Nakib aleyhine bir telgraf göndermişti. Talib el-Nakib'in istiklali hedeflediğini ve bir an önce Basra'dan çıkartılması gerektiğini ifade eden Acemi Bey, Alaeddin Bey'in de Seyyid Talib ve Muhammara hakimi şeyh Hazal'ın etkisinde olduğunu belirtmişti. Bölgedeki memurların devletin değil Seyyid Talib'in memurları olduğunu da savunan es-Sadun, Basra'nın bu fesat ehlinden kurtulması gereğini tekrarlamıřtı⁴⁴⁵.

Seyyid Talib ve Acemi es-Sadun arasında karşılıklı suçlamalardan bir müddet sonra 19 Haziran 1913 tarihinde Müntefik mutasarrıfı Bedi Nuri Bey ile Basra fırka kumandanı Ferid Beyler Basra'da kimliği bilinmeyen kişilerce silahlı saldırıya uğramış ve hayatlarını kaybetmişti. Bu cinayet, muhtemelen Ferid ve Bedi Nuri Beyler ile Acemi es-Sadun ile Salim el-Hayun'un da içerisinde bulunduğu ve Seyyid Talib'i ortadan kaldırmayı amaçlayan bir operasyona karşı atak olarak Talib Bey'in azmettirmesiyle gerçekleştirmişti. Hatta Temmuz ayında Seyyid Talib'e yakınlığıyla bilinen Basra adliyesi Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayetini işlediği gerekçesiyle Salim el-Hayun'u tevkif etmiş fakat daha sonra hükümetin çabalarıyla yeniden serbest bırakılmıştı.

5.3.2. Merkezi Siyasetin Yenilgisi ve Acemi es-Sadun'un Tasfiyesi Girişimi

Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayetinin akabinde Alaeddin Bey Basra valiliği görevinden alınmış yerine Seyyid Talib'e yakınlığıyla bilinen ve daha önce Sadun Paşa'nın tevkif edilmesini emreden heyete başkanlık eden İzzet Bey vekaleten atanmıştı. İzzet Bey ayrıca Ferid Bey'den boşalan Basra fırka kumandanlığı görevini de ifa etmekteydi. Bedi Nuri Bey'in ölümüyle boşalan Müntefik mutasarrıflığına ise Nadir Bey tayin edilmişti.

Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayeti Seyyid Talib ile Acemi es-Sadun arasındaki dengeler açısından da büyük bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim söz konusu cinayete iyice zirveye çıkan merkez-taşra çekişmesi, bu çekişmede hükümetin yanında yer alan Acemi es-Sadun'la Talib el-Nakib'in ilişkilerinin daha da gerilmesine yol açmış ve bundan sonra Basra

⁴⁴³ Aynı vesika, Lef 84.

⁴⁴⁴ Aynı vesika, Lef 96-97.

⁴⁴⁵ Aynı vesika, Lef 99.

mebusu yerel memurlarla ve özellikle de İzzet Bey ve ardılı Süleyman Şefik Paşa ile ilişkilerini kullanarak tüm gücünü Acemi es-Sadun'un etkisizleştirilmesine odaklamıştır⁴⁴⁶.

Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayetinin akabinde Acemi es-Sadun yeniden çöl cihetine geçerek Müntefik'teki dengeleri Sadun Paşa'nın ölümü öncesindeki duruma geri getirmek ve nüfuzunu yeniden tesis etmek amacıyla el-Bedur ve el-Ziyade aşiretleriyle çarpışmaya başlamıştı⁴⁴⁷. Özellikle el-Bedur ile şiddetli çarpışmaya giren Acemi Bey, bir çok eşya ve malının bu aşiret tarafından yağmalanması üzerine Zübeyr yakınlarına geri dönerek burada konaklamaya başlamıştı⁴⁴⁸. Acemi Bey, el-Bedur aşiretine mağlup düşmesinin ardından merkeze de bir telgraf göndererek Basra vali vekili İzzet Bey ile Müntefik mutasarrıfı Nadir Bey'in izlemekte olduğu politikayı eleştirmişti. el-Bedur aşiretiyle olan çarpışmasından bahsederek mahalli hükümetin buna seyirci kalmasından ve bir anlamda kendisini korumamasından şikayet eden Acemi Bey, hem İzzet Bey'in hem de Nadir Bey'in Seyyid Talib'in bölgedeki arzularını gerçekleştirmek üzere çalıştıklarını ifade etmişti⁴⁴⁹.

Müntefik livasında bir müddettir yaşanmakta olan bu olaylar üzerine dönemin Bağdad valisi Cavid Paşa da Nisan ayında merkeze bir rapor göndermiş ve bölgede asayişin idamesi konusunda görüşlerini beyan etmişti. Cavid Paşa öncelikle Müntefik'te gerçekleştirilen askeri operasyonlarda başarı sağlanamaması yüzünden bölge aşiretlerinin itaatten çıktıklarını ve şimdiye kadar "terbiye edilememelerini" de hükümetin aczine yorarak isyana devam ettiklerini ifade etmişti. Müntefik livasında baş gösteren isyanların Semave ve Ammare sancakları ile civarındaki yerleşim yerlerine de sıçradığından şikâyet eden Bağdad valisi, bu durumun önüne geçilmesi için alınması gereken bir dizi tedbir sıralamıştı.

Cavid Paşa her şeyden önce askeri operasyondan kaçınılması gerektiği kanaatindeydi. Nitekim bölgedeki Osmanlı askeri kuvvetlerinin böyle bir operasyon karşısında başarılı olma şansı kuşkuğu olduğu gibi operasyonda başarı edinilse bile Müntefik aşiretlerinin Kuveyt vasıtasıyla elde etmiş oldukları kaçak silahlar yüzünden askerin çekilmesinin ardından

⁴⁴⁶ Nitekim İzzet Bey, Ekim ayında Müntefik mutasarrıflığında varidatı toplamak bahanesiyle Babiâli'den Semave'de bulunan askeri kuvvetlerinin bir kısmının Müntefik'e sevk edilmesini istemişti. BOA, *DH.SYS* 25-110, Lef 2.

⁴⁴⁷ BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 19.

⁴⁴⁸ BOA, *DH.EUM.EMN* 52-8 Lef 1-3.

⁴⁴⁹ Acemi es-Sadun bu nedenle Müntefik mutasarrıfının yerine, "muktedir, mustakim ve faal" bir diğerrinin atanmasını talep etmişti. BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 11. Nitekim Nadir Bey'in Müntefik mutasarrıflığına tayin olmasının akabinde ilk icraati hükümetle ve Acemi es-Sadun'la işbirliği içerisinde bulunan Salim el-Hayun'un ölü veya diri ele geçirene 100 liralık para ödülü verileceğini ilan etmek olmuştu. Nadir Bey ayrıca Salim el-Hayun'a muhalif olan aşiret reislerinin de nişanla taltifleri için merkeze müracaatta bulunmuştu. BOA, *DH.EUM.EMN* 75-34, Lef 3. Acemi Bey'in Nadir Bey'den şikayeti üzerine Basra vali vekili İzzet Bey de merkeze bir telgraf göndermiş ve Müntefik mutasarrıfını savunmuştu. Aşiretler arasında çıkan kavgalarda hükümetin bir tarafı tutmak ve aralarındaki sorunu hükümet eliyle çözmek zorunda kaldığını belirterek izlenecek en doğru siyasetin de bu olduğunu savunan İzzet Bey, Nadir Bey hakkındaki iddiaların doğru olmadığını ifade etmişti. BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 27.

bölgede isyan çıkarmaya yeniden teşebbüs etmeleri kuvvetle muhtemeldi. Cavid Paşa, bölge aşiretlerini kontrol altına almak için kullanılacak yegane aygıtın içerisinde küçük toplar bulunduran vapurlar olduğunu ifade etmiş⁴⁵⁰ ve nehirlerde ikişer küçük topla donatılmış ufak vapurlar denetleme faaliyetinde bulunduğu takdirde hem askeri harekâta gerek kalmaksızın bölgede emniyet sağlanmış olacağını hem de hükümetin nüfuzunun korunacağını belirtmişti. Cavid Paşa'nın alınmasını istediği tedbirlerden bir diğeri ise Fırat ve Dicle nehirlerini birbirine bağlayan Guraf kanalının temizlenerek nehir ulaşımına uygun bir hale getirilmesi idi⁴⁵¹. Nitekim Kutü'l-Ammare ve Ammare'den Semave ve Müntefik tarafına seyahat etmek isteyenlerden hal-i hazırda aşiret şeyhleri vergi almakta ve bu da hükümetin bölgedeki nüfuzunu zedelemekteydi. Guraf nehrinin ıslahıyla bölgenin emniyeti daha kolay sağlanabileceği gibi aynı zamanda varidat da arttırılmış olacaktı⁴⁵². Vaktiyle İran'a geçmiş olan fakat İran hanlarının zulmünden kaçan aşiret reisleri de bu şekilde yeniden Osmanlı tarafına çekilecek ve bölgedeki alanlar yeniden ziraate açılacaktı. Nehir ve civarının güvenliği sağlandıktan sonra sıra “gaddar şeyhlerin ellerinde esir olup ma-aile akla hayale gelmeyecek zulüm ve işkencelere maruz kalan fellahların” kurtarılmasına gelecekti⁴⁵³.

Müntefik mutasarrıfı Nadir Bey ise bölgeye Ocak 1914 tarihinde Basra valiliği ve nizamiye kumandanlığına atanan Süleyman Şefik Paşa⁴⁵⁴ ve Bağdad valisi Cavid Paşa'nın aksine, Müntefik aşiretleri üzerine operasyon düzenlenmesi gereğini savunmaktaydı. Hatta bu durum Nadir Bey ile Basra valisi Süleyman Şefik Paşa arasında Müntefik meselesinin halli hususunda anlaşmazlık yaşanmasına dahi neden olmuştu. Nadir Bey, bölgeye varışının ardından Basra valisine Salim el-Hayun üzerine askeri hareket düzenlemek istediğini ifade etmiş fakat bölgede bulunan kuvvetin bu tarz bir harekâta uygun olmadığı cevabını almıştı. Basra valisi Süleyman Şefik Paşa'ya göre böyle bir harekâta ilk etapta başarı sağlanmış gibi gözükse dahi, son tahlilde mesele büyüyecek ve mevcut kuvvetler ile çözülemeyecek bir hal alarak devletin buradaki imajına zarar verecekti. Nadir Bey ise Basra valisinin muhalefetine rağmen operasyon isteğinde ısrarlı davranmış ve vilayet kanunun kendisine vermiş olduğu yetki çerçevesinde mesuliyeti üzerine alarak askeri harekâta başlayacağını Basra valisine

⁴⁵⁰ Nitekim aşiretlerin en çok korktuğu ve itaat ettiği şey içerisinde toplar bulunan vapurlar gereken herhangi bir zamanda istenildiği tarafa hareket ettirilme kabiliyeti idi. BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 31.

⁴⁵¹ Cavid Paşa Guraf nehrinin ıslahı için yaklaşık 7.000 liralık bir kaynağa ihtiyaç olduğunu belirtmiş fakat bir kısım aşiret reisine hilat verilmek suretiyle aşiretler bu iş için kullanılabilirse maliyetin düşeceğini eklemiştir. *Aynı vesika*, Lef 32. Guraf Kanalının operasyonlar açısından taşıdığı stratejik önem hakkında bkz. Percy Cox, “Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.222.

⁴⁵² Zira Guraf kanalının açılmasıyla su taşkınları önlenerek ve böylece kışlık ve yazlık hasılat artış gösterecekti. BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 33.

⁴⁵³ *Aynı vesika*, Lef 32.

⁴⁵⁴ BOA, *İ.MMS* 175-1332.S.10, Lef 1-2.

ifade etmişti⁴⁵⁵. Nadir Bey bunun hemen akabinde Beni Esed aşireti reisi Salim el-Hayun üzerine operasyon düzenlemiş ve Salim'in Şatra civarındaki üç kalesini yıktırması⁴⁵⁶. Bunun üzerine Hayun kaçmış fakat bir müddet sonra ortaya çıkarak Şatra ile Nasıriye arasındaki nehir ulaşımını kesmişti⁴⁵⁷. Kısa bir süre içerisinde nehir ulaşımı yeniden açılmışsa da Hayun'un faaliyetleri tamamen durdurulamamıştı⁴⁵⁸. Bunun üzerine Nadir Bey, Basra vilayetinden ek kuvvet ve teçhizat talep etmeye başlamış fakat valinin daha önce ifade etmiş olduğu şekilde bu talepler karşılanamamıştı. Bu konuda Bağdad vilayetinden yardım talep edilmişse de buna da olumlu bir cevap alınamamıştı. Bu gelişmeler üzerine Basra valisi eldeki imkanlar ölçüsünde iki motor, elli jandarma, Ammare'den getirtilen yüz elli asker ve Musul vapurunu bölgeye göndermek durumunda kalmıştı⁴⁵⁹. Basra valisi ve kumandanı Şefik Paşa da, Nadir Bey'in tutumundan rahatsızlığını dile getirmişti. Süleyman Şefik Paşa'ya göre, Müntefik mutasarrıfı eldeki vasıtaları ve askeri kuvveti, karşısındaki meseleyi ve gücü ölçmeden işe başlamış ve Müntefik'teki ayaklanmayı büyütmekten başka bir şey yapamamıştı. Nadir Bey'in yanlış politikaları nedeniyle Müntefik'teki durumun "pamuk ipliğine bağlı" bir hale geldiğini ifade eden Şefik Paşa, bölgeye bir an önce orayı idare edebilecek yeni bir mutasarrıfın atanması gereğine dikkat çekmişti⁴⁶⁰. Süleyman Şefik Paşa ayrıca, Basra vilayetindeki askeri gücün yetersizliğine bir kez daha vurgu yapmış ve Basra'nın tarihte hiçbir zaman bu denli az bir kuvvetle idare edilmemiş olduğunun altını çizmişti⁴⁶¹.

Mutasarrıf Nadir Bey, ayrıca Basra jandarma alay kumandanının Hayun'a taraftar olan Hafaca aşiretine karşı uyguladığı politikadan da şikayetçiydi. Jandarma kumandanı Hafaca aşireti nezdine bir temsilcisini göndererek nasihatta bulunmuştu. Jandarma kumandanının bu davranışını "alçakça ve acizce" olarak tanımlayan Nadir Bey ise, bu davranış nedeniyle sonlandırılmak üzere olan "Şatra tedibatının rezil edildiği" ve Müntefik asayişinin yeniden bozulduğu kanısındaydı⁴⁶². Nitekim bir çok aşiret reisi yapılan ek operasyon neticesinde

⁴⁵⁵ BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 19.

⁴⁵⁶ *Aynı vesika*, Lef 28.

⁴⁵⁷ BOA, *DH.EUM.EMN* 81-18, Lef 19.

⁴⁵⁸ BOA, *DH.EUM.EMN* 78-23, Lef 3.

⁴⁵⁹ Nadir Bey'in yol açtığı bu sıkıntı nedeniyle Basra valisi Müntefik'teki durumu yatıştırmak için Ammare'den asker sevk etmek durumunda kalmış fakat bu sefer de Ammare bu sevkiyat nedeniyle savunmasız duruma düşmüştü. BOA, *DH.EUM.EMN* 81-18, Lef 19.

⁴⁶⁰ Babiali de Cavid Paşa'ya ancak Hayun hadisesinin halledilmesinden sonra Müntefik mutasarrıfının değiştirilmesi meselesinin gündeme gelebileceğini ifade etmişti. BOA, *DH.EUM.EMN* 81-18, Lef 17.

⁴⁶¹ Nitekim tüm Müntefik sancağında bulunan askeri kuvvetin toplamı 400 askerden ibaretti. Bunun yaklaşık dörtte biri ise hasta vaziyetteydi. Tüm Basra fırkasının mevcudu ise ancak 1000 kişiden ibaretti. *Aynı vesika*, Lef 20.

⁴⁶² *Aynı vesika*, Lef 21. Müntefik mutasarrıfı Mustafa Nadir Bey'in Basra jandarma kumandanı hakkında diğer bir şikayeti için bkz. BOA, *DH.EUM.EMN* 75-34, Lef 2.

hükümete sadakatini sunmuş olsa da Salim el-Hayun'la işbirliği halinde bulunan Hafaca aşireti bölgedeki nakliyatı sekteye uğratmaya devam etmişti. Hafaca aşiretinin tutumu ve Nadir Bey'in eleştirileri üzerine Şatra'daki itaatkar aşiretlerle işbirliği halindeki Osmanlı askerleri tarafından Hafaca aşireti üzerine yapılan saldırıda aşiretin maneviyatı kırılmış ve böylece bölgede Hayun'a taraftar olarak bir tek Abude aşireti kalmıştı⁴⁶³.

Hafaca aşireti üzerine yapılan son saldırı da Müntefik mutasarrıfı Nadir Bey'in tatmin olmasına yetmemişti. Müntefik mutasarrıfı Nadir Bey bölgede fesad faaliyetlerine devam etmekte olan Hafaca aşiretinin tedibinin elzem olduğu düşüncesindeydi⁴⁶⁴. Hafaca aşiretinin üzerlerine büyük bir operasyon yapılacak korkusuyla jandarma kumandanın açtığı müzakere kapısının memnuniyetle kabul ettiğini ifade eden Nadir Bey, aşiretin Hayun'la işbirliği yapmayacağına dair verdiği "alelade bir taahhüt senedi" karşılığında affedildiğinden yakınmıştı. Müntefik livasındaki sükunetin geçici olduğunu da savunan mutasarrıf, Şatra asayişinin daimi olarak sağlanabilmesi için ya şiddetli bir askeri operasyon yapılması ya da hükümetin nüfuzunu edecek dolgun mevcutlu bir taburun Şatra'ya gönderilmesi taraftarıydı⁴⁶⁵.

Mutasarrıflığın bu ısrarlı talepleri üzerine Müntefik'e yeni bir askeri kuvvet sevk edilmesi gündeme gelmişti. Bu talepler karşısında Bağdad valisi Cavid Paşa, Bağdad ve Basra vilayetlerinin içerisinde bulunduğu asker sıkıntısını ayrıntılı olarak bir kez daha izah ettikten sonra Müntefik üzerine iki defa yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan askeri hareketleri hatırlatmış ve asker gönderileceği farz edilse bile operasyonun başarılı netice vermesinin olası olmadığını ifade etmişti⁴⁶⁶. Basra valisi Süleyman Şefik Paşa ise Basra'dan gönderilen kuvvetler yardımıyla Müntefik'te asayişin sağlanmış olduğunu noktasından hareketle bölgeye ek kuvvet sevkini gerekli görmemekle⁴⁶⁷ birlikte Hayun ile taraftarlarının yeniden taarruz etmesine engel olmak üzere takip amaçlı olarak Bağdad'dan Basra'ya dolgun mevcutlu bir kuvvet gönderilmesi gerektiğini ifade etmişti⁴⁶⁸.

Beni Esed aşireti reisi Salim el-Hayun ve müttefiki Hafaca aşiretine ek olarak Müntefik bölgesinde Seyyid Talib'in nüfuzuyla tasfiye edilmeye çalışılan bir diğer isim ise Acemi es-Sadun'du. Ferid ve Bedi Nuri Beyler cinayetinin üzerinden geçen zaman zarfında gergin olan Seyyid Talib ve İttihat Terakki hükümetinin ilişkilerinde bölgesel politikaların da

⁴⁶³ BOA, *DH.EUM.EMN* 78-23, Lef 5.

⁴⁶⁴ BOA, *DH.EUM.EMN* 81-18, Lef 9.

⁴⁶⁵ BOA, *DH.EUM.EMN* 75-34, Lef 4.

⁴⁶⁶ BOA, *DH.EUM.EMN* 81-18, Lef 18.

⁴⁶⁷ *Aynı vesika*, Lef 22.

⁴⁶⁸ *Aynı vesika*, Lef 3-4. Şefik Paşa ayrıca merkezden Müntefik'te kullanılmak üzere motorbotlar da talep etmişti. BOA, *DH.EUM.EMN* 70-45, Lef 1-2. Basra valisinin bu arzusu üzerine Bağdad'dan ve Musul'dan elişer süvari Şatra'ya doğru yola çıkarılmıştı. BOA, *DH.EUM.EMN* 78-23, Lef 6.

etkisiyle bir normalleşme yaşamıştı. Nitekim hükümet, Necid meselesinin çözümü için ancak Seyyid Talib'in aracılık yapabileceğini düşünmekteydi. Bu şartlar altında merkez-taşra barışı sağlanmış ve Talib Bey'in Necid meselesinde hükümet lehine aracılıkta bulunmak üzere Necid'e gönderilmişti. İbn-i Suud'la yürütülen Necid müzakereleri esnasında Seyyid Talib'le birlikte görev alan Basra valisi Süleyman Şefik Paşa'nın idaresi, Basra'da Seyyid Talib muhaliflerinin tasfiyesi şeklinde vücut bulmuş ve Şefik Paşa, Talib el-Nakib'in bölgedeki baş düşmanı olan Acemi es-Sadun'u tasfiye operasyonuna girişmişti.

Basra valisi Süleyman Şefik Paşa Haziran 1914 tarihinde Acemi es-Sadun'un kardeşi Hamad'in Basra'ya saldırıda bulunmak üzere burada konuşlandığı ve kendisinden intikam almak niyetinde olduğu gerekçeleriyle Zübeyr üzerine askeri sevkiyat gerçekleştirmiş ve hareket sırasında yerli Arap kabilelerin de desteğini almıştı⁴⁶⁹. Acemi es-Sadun merkeze de bir telgraf göndermiş ve mahalli hükümet tarafından desteklenmekte olan Seyyid Talib'in, kendi akrabalarına ve emlakına saldırıda bulunduğunu belirterek Basra şehrine doğru hareket etmekte olduğunu haber vermişti⁴⁷⁰. Gerçekten de Acemi Bey bundan kısa bir süre sonra toplamış olduğu güçleriyle Zübeyr karakoluna saldırmıştı⁴⁷¹. Müntefik aşireti reisinin bu saldırısı üzerine Basra vali ve kumandanı Süleyman Şefik Paşa da, yaklaşık 300 kişilik bir askeri kuvvetle Acemi es-Sadun'a karşılık vermiş ve taraflar arasında çarpışmalar başlamıştı. Zübeyr ile Basra arasındaki ulaşımın kesildiği çarpışmadan başarılı bir netice alınması ve Basra şehrinin de muhafaza edilmesi için Basra valisi merkezden, 600 mevcutlu bir taburun Bağdad'dan Basra'ya sevk edilmesini istemişti⁴⁷². Acemi es-Sadun'un kardeşi Hamad es-Sadun, sabık mebuslardan Züheyrzâde Abdullah ve Abdülmuhsin Paşalar, Muhammed ve Ali

⁴⁶⁹ BOA, *HR.SYS* 94-33, Lef 4. Acemi Bey bölgedeki aşiretlerin yanı sıra, Kazımiye Şii ulemasından Sukeş-Şuyuh'ta ikamet eden Şeyh Yasir'e de telgraf göndermek suretiyle yanına çekmeye çalışmaktaydı. BOA, *DH.EUM.EMN* 83-24, Lef 2. Esasında Süleyman Şefik Paşa bundan kısa bir zaman önce Acemi es-Sadun'un kardeşleri Samir ve Hamad'ı Basra'ya davet etmiş ve iki kardeş de bu davete uyup vilayet merkezine gitmişlerdi. Fakat akşam saatlerinde Basra'ya dönen ve durumu öğrenen Seyyid Talib'in talep ve ısrarı üzerine bu şahsı Basra'dan kovmuş ve taraflar arasındaki husumet de bu olaydan kaynaklanmıştı. BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 39 ve 45; BOA, *DH.ŞFR* 430-114; BOA, *A.VRK* 773-68, Lef 2. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *a.g.e.*, C.2, ss.269-270. Süleyman Şefik Paşa, Zübeyr'e yapılan askeri hareketle eşzamanlı olarak merkeze Acemi Bey aleyhinde çeşitli iddialar içeren telgraflar da göndermekteydi. Acemi Bey hakkındaki olumsuz iddialardan bazılarının Basra'da öldürülen sabık Müntefik mutasarrıfı Ferid Bey'e dayandırılması bu iddiaların doğruluğunu tartışılır kılmaktadır. İddiaların tam metni için bkz. BOA, *DH.ŞFR* 432-65, Lef 1-4.

⁴⁷⁰ BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 40.

⁴⁷¹ Seyyid Talib de Basra'ya düzenlenen baskının hemen akabinde merkeze Acemi es-Sadun'dan şikayet eden bir telgraf göndermiş ve Acemi'ye karşı hükümetle teşrik-i mesai etmeye hazır olduğunu beyan etmişti. *Aynı vesika*, Lef 37.

⁴⁷² *Aynı vesika*, Lef 36. Basra valisinin bu talebi kabul edilmiş ve söz konusu kuvvet Bağdad valisi Cavid Paşa tarafından bölgeye sevk edilmişti. BOA, *DH.KMS* 24-1—26, Lef 3. Aslında Süleyman Şefik Paşa Zübeyr'e hareket ederken, Seyyid Talib tarafından Basra halkından toplanmış olan 5000 kişilik silahlı gruptan bin tanesini yanına almış, geri kalanları ise Basra şehrinin korunması için vazifelendirmişti. BOA, *DH.EUM.EMN* 83-24, Lef 8.

el-Mişri ile Muhammed el-Asımi'nin ittifak halinde olduklarına dikkat çeken Şefik Paşa, bu Şahısların Zübeyr'e asker sevkياتının ardından bölgeden ayrıldıklarını ifade etmiŐti⁴⁷³.

Askeri operasyonun başlamasından kısa bir zaman sonra Zübeyr'e sevk edilen güçler bölgede kontrolü sağlamayı baŐarmıŐtı⁴⁷⁴. Süleyman Şefik Paşa, kaçakçılığın ve asayişsizliğin merkezi olarak addettiği Zübeyr'in "işgalinin" akabinde Zübeyr müdüriyetine Şeyh İbrahim'i⁴⁷⁵, belediye riyasetine de Abdülkerim el-Mişri'yi tayin etmiŐti⁴⁷⁶. Zübeyr'in yakın zaman içerisinde Bağdad demiryolunun son istasyonu olacağının altını çizen Basra valisi⁴⁷⁷ bu noktadan hareketle bölgede yerli ahaliye bağlı taburlar oluşturularak burada askeri gücün sağlamlaştırılması gerektiğini belirtmiŐ⁴⁷⁸ ve senelerdir Basra'da uygulanan politikaları Şu cümlelerle eleştirmişti:

*"Irak'da Şimdiye kadar devletce ittihâz olunan meslek-i siyâset ile hiçbir iş, hiçbir Şey yapılamadığı âsâriyle sâbittir. Kanûnlar, usûller mülk-i devlet içindir. Mülk-i devlet kanûn için değildir"*⁴⁷⁹.

Şefik Paşa'nın askeri yöntemlerle Müntefik sancağını ıslah etme fikrine Bağdad 13. Kolordu Kumandanı Hüsameddin Paşa çok sıcak yaklaşmamıştı. Hüsameddin Paşa, her ne kadar Basra valisinin talebi üzerine elindeki en iyi taburlardan birini Basra'ya göndermiŐse de, meselenin askeri tedbirlerle özölemeyeceği kanaatindeydi. 13. Kolordu Kumandanı'na göre Zübeyr'de meydana gelen olaylar "sırf idaresizlik ve tedbirsizlik" yüzünden meydana gelmiş olduğundan meselenin kuvvetle bastırılması ancak vahim neticelerin ortaya çıkmasına neden olabilirdi⁴⁸⁰.

13. Kolordu Kumandanı'nın telgrafi üzerine Harbiye Nezareti de durumu Dahiliye'ye iletmiş ve Şefik Paşa'nın idaresizliğinden yakınmıştı. Hem Seyyid Talib'in hem de Acemi es-Sadun'un Basra mıntıkasındaki en nüfuzlu yerel güçlerden olduğunun altını çizen Harbiye Nezareti, Basra valisinin bu durumu göz önüne alarak her iki tarafı da idare etmesi lazım gelirken aksine son derece nazik bir zamanda Basra'da olay çıkmasına sebebiyet vermiş

⁴⁷³ BOA, *DH.EUM.EMN* 83-24, Lef 9.

⁴⁷⁴ BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 38.

⁴⁷⁵ Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *a.g.e.*, C.2, s.271. Feyzi hatıralarında bu atamanın Seyyid Talib'in ricası üzerine yapıldığını ifade etmektedir. Süleyman Feyzi, *Müzekkiriât*, s.153. Zübeyr Şeyhliği urbanın yağmacılık faaliyetlerini engelleme itibariyle büyük öneme sahipti. "Notes on the Country Traversed by the Basrah-Nasiriyah Railway", *Gazetteer of Arabian Tribes*, Appendices: I, ss.287-288.

⁴⁷⁶ BOA, *DH.EUM.EMN* 83-24, Lef 7.

⁴⁷⁷ Zübeyr, çöle karşı Basra'nın bir ileri karakolu konumundaydı. Nitekim Basra'ya karşı yapılabilecek herhangi bir hareketin başlangıç noktasını Zübeyr oluşturmaktaydı. BOA, *A.VRK* 790-2, Lef 4.

⁴⁷⁸ BOA, *DH.EUM.EMN* 83-24, Lef 7. Babiali ise Süleyman Şefik Paşa'nın bu teklifine temkinli yaklaşmıştı. BOA, *DH.ŞFR* 42-162.

⁴⁷⁹ BOA, *DH.EUM.EMN* 83-24, Lef 6.

⁴⁸⁰ BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 45.

olduğunu vurgulamıştı⁴⁸¹. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Süleyman Şefik Paşa'ya bir telgrafla "öteden beri devlete sadâkât göstermiş olân" Acemi Bey ve taraftarlarının hoş tutulmasını istemişti⁴⁸².

Dahiliye Nezareti tarafından yapılan ikazlara rağmen Süleyman Şefik Paşa, Hüsameddin Paşa'ya bir telgraf daha göndermiş ve bu sefer Zübeyr'in askeri bir merkez haline getirilmesi için Bağdad'dan daha önce talep edilen kuvvetlerin kullanılacağını bildirmişti. Şefik Paşa'nın Bağdad'dan istenilen taburu farklı bir amaç için kullanacağını açıklaması ise Hüsameddin Paşa'da şaşkınlık yaratmış ve kumandan bu tarz bir kuvveti daimi olarak Basra'ya sevk etmelerinin mümkün olmadığını belirtmişti⁴⁸³. Nitekim Irak kıtasının tümü için muhtemel olaylarda kullanılmak üzere 13. Kolordu'nun elinde yalnızca Bağdad'daki iki tabur bulunmaktaydı. Üstelik Basra valisi Şefik Paşa, Zübeyr olaylarından önce Müntefik için de Bağdad'dan bir tabur talebinde bulunmuştu. Bu ise tüm Irak kıtası için elde bulunan iki kıtanın Basra'ya gönderilmesi anlamına gelmekteydi. Bu durum üzerine 13. Kolordu Kumandanı Hüsameddin Bey ile Bağdad valisi ve 4. Ordu Müfettişi Cavid Paşa arasında gerçekleşen müzakerelerde Bağdad'dan Basra'ya herhangi bir ek kuvvet gönderilmesinin mümkün olmadığına karar verilmişti. Cavid Paşa ile Hüsameddin Paşa, Zübeyr ve Müntefik'te meydana gelen olayların sebepleri itibariyle ancak idari tedbirlerle çözülebileceğine de ayrıca vurgu yapmıştı⁴⁸⁴. Cavid Paşa'ya göre Basra vilayeti iyi idare edilmediği müddetçe Bağdad'daki tüm fırka bile buraya gönderilse yeterli olması mümkün değildi⁴⁸⁵.

Basra vilayetinin idare tarzından şikayetçi olan bir diğer isim de Acemi es-Sadun'du. Acemi Bey, Babıali'ye Basra vilayetinin idare tarzına ve Basra valisinin Seyyid Talib'le yakın ilişkilerine değinen uzun bir rapor göndermişti. Seyyid Talib'in her arzusunu yerine getiren Basra valisi sayesinde artık mahalli hükümete ait meseleleri bile istediği gibi idare ettiğini belirtmiş⁴⁸⁶ ve bu nedenle Basra valisinin, daha önce çeşitli zararlı faaliyetleri nedeniyle Zübeyr'den sürülmüş olan Abdullah el-İbrahim ailesiyle birlikte üzerlerine askeri harekatta

⁴⁸¹ Aynı vesika, Lef 47.

⁴⁸² BOA, A.VRK 790-12, Lef 4. Nitekim uluslar arası konjonktür itibariyle hükümet Müntefik'teki aşiretlerle ilişkilerin bozulmamasını istemekteydi. Hatta bu düşüncenin sonucu olarak Müntefik'teki aşiret reisleri hakkında kanuni takibatta bulunulmamasına dair Meclis-i Vükela'dan da bir karar çıkartılmıştı. BOA, MV 173-46. Babıali aynı nedenle, hareketin devamı etmesi durumunda operasyonun başkanlığına Cavid Paşa'yı getirmeyi düşünmüştü. BOA, DH.KMS 24-1—26, Lef 2.

⁴⁸³ BOA, DH.EUM.EMN 89-46, Lef 46.

⁴⁸⁴ Aynı vesika, Lef 58.

⁴⁸⁵ Aynı vesika, Lef 57.

⁴⁸⁶ Bu konuda verilebilecek en basit örnek, Süleyman Şefik Paşa'nın, Acemi es-Sadun ve Seyyid Talib arasındaki mücadelede tarafsız kalan ve sorun çıkmaması için çaba sarf eden Basra polis müdürün görevinden azletmesiydi. Percy Cox, "Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.242.

bulduğunu ifade etmişti. Zübeyr hareketi esnasında Zübeyr reisi Muhammed Bey el-Mișri, el-Züheyri ailesi, kendisinin vekili olan Muhammed el-Azim ile İbn-i Reşid'in vekilinin hanelerinin yağmalandığını belirten Acemi es-Sadun, ayrıca kendisinin ve İbn-i Reşid'in mallarının da çalındığını ifade etmiş⁴⁸⁷ ve Süleyman Şefik Paşa ile Seyyid Talib hakkında çarpıcı beyanlarda bulunmuştu:

“... *Buralarda o kadar fena nam bırakan Alaeddin Bey ve İzzet Paşa'yı şimdi mumla arıyoruz! ... Hükümet Talib'in hükümeti, devletin ismi de bu kutarda bir nam-ı müste'ardan başka bir şey değildir. Talib'in bu kıt'adaki zulm ve ceberrûtu da bunu müeyyiddir!*”.

Seyyid Talib ve Basra valisi Şefik Paşa'nın ittifak halinde gerçekleştirdikleri bu faaliyetlerinin Basra vilayetine yabancı müdahalesine zemin oluşturacak bir isyan hareketine neden olabileceğini de vurgulayan Acemi Bey, bu durumun ayrıca sadık aşiretlerin hükümetten nefret etmesine de zemin hazırladığını hatırlatmış ve tüm bu bedellerin yalnızca Seyyid Talib'in “keyfi uğrunda” ödendiğinin altını çizmişti⁴⁸⁸.

Bu esnada Basra valisi Süleyman Şefik Paşa da merkeze Acemi es-Sadun'un yeniden Basra'ya taarruza hazırlandığını bildirmişti. Basra'daki tüm kuvvetlerin Zübeyr'de bulunması nedeniyle Basra şehrinin boş kaldığını ve bu sebeple Ammare'deki taburları Basra'ya sevk edeceğini ifade eden Şefik Paşa, Bağdad'dan da geçici olarak bir tabur gönderilmesinin zaruri olduğunu belirtmişti⁴⁸⁹. Harbiye Nezareti ise Basra valisinin Bağdad'dan asker sevkıyatı talebini uygun görmemişti⁴⁹⁰.

Süleyman Şefik Paşa'nın ısrarla kuvvet sevkini talep etmesine yol açan muhtemel faktör ise Acemi es-Sadun'la mücadele edilen bir dönemde Müntefik sancağında Osmanlı askeri kuvvetleri ile aşiretler arasında meydana gelen çatışmaydı. Nitekim Müntefik'te Salim el-Hayun ve Hafaca aşireti üzerine gerçekleştirilen askeri hareket akabinde Basra valisi Hafaca aşiretinin takip edilerek etkisiz hale getirilmesini emretmişti. Bunun üzerine ikiye ayrılarak takip faaliyetinde bulunan kuvvetlerden bir kısmı Şatra yakınlarında Beni Zeyd ve Beni Said aşiretleriyle, diğer kısım ise Hafaca aşireti ile çarpışmaya başlamıştı. Çarpışma neticesinde bir çok silah aşiretlerin eline geçtiği gibi, Osmanlı kuvvetlerinden bir kısmının

⁴⁸⁷ Süleyman Şefik yönetimi Muhammed el-Asımı tarafından da protesto edilmişti. Seyyid Talib'in bütün emlakını gasbettiğini ve bu nedenle Zübeyr kasabasından firar etmeye mecbur kaldığını ifade eden el-Asımı, Talib el-Nakib'in, emirlerine itaat etmedikleri için Zübeyr ahalisine husumet beslediğini vurgulamış ve Seyyid Talib'in teşvikiyle Basra valisi Süleyman Paşa'nın üzerlerine asker sevkettiğini ifade etmişti. BOA, *HR.TO* 546-6.

⁴⁸⁸ BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 53.

⁴⁸⁹ *Aynı vesika*, Lef 43. Seyyid Talib de aynı mealde merkeze gönderdiği telgrafla Basra valisinin iddialarını desteklemiştir. *Aynı vesika*, Lef 60.

⁴⁹⁰ *Aynı vesika*, Lef 55 ve 74.

Şatra ile iletişimi kesilmiş ve Nasırıye'den askerlere erzak sevkiyatı imkansız hale gelmişti⁴⁹¹. Şefik Paşa, çatışmayı 13. Kolordu Kumandanlığına haber vermiş ve Hüsameddin Paşa'dan acilen ek kuvvet istemişti. Hüsameddin Paşa ise gerekli askeri kuvvetleri Şatra'ya göndermekle birlikte, Müntefik meselesinin esas ortaya çıkış sebebinin Basra valisinin kötü yönetimi olduğunun tekrar altını çizmişti⁴⁹². 13. Kolordu Kumandanı ayrıca Müntefik'te meydana gelen çarpışmanın nedenleri ve ayrıntısı konusunda Basra valisi ve kumandanı Süleyman Şefik Paşa'ya müracaat edilmesine rağmen, kendisinden “vali ve kumandan olarak ayrı ayrı malumat vererek vakit kaybetmek istemediği” gerekçesiyle olumsuz yanıt almıştı. Hüsameddin Paşa, Basra valisinin bu davranışının son derece ciddiyetsiz olduğunun altını çizerek böyle bir idare tarzı ile Basra vilayetinin her noktasında vukuatlar çıkmasının muhakkak olduğunu vurgulamıştı. 13. Kolordu Kumandanı Basra'daki askeri güçlerin verimli kullanılması için bir an önce “muktedir” bir fırka kumandanının tayin edilmesinin elzemiyetini de ayrıca dile getirmişti⁴⁹³.

Süleyman Şefik Paşa'nın Basra fırkasının bağlı bulunduğu 13. Kolordu Kumandanlığı'na karşı bu tutumu Harbiye Nezareti'ni de harekete geçirmişti. Nezaret Şefik Paşa'nın tarzını “edebe muhalif” olarak nitelemiş ve valinin başarısız idaresi yüzünden son dönemde Basra vilayetinde olağan dışı vakalar meydana geldiğini belirtmişti. Harbiye Nezareti, Süleyman Şefik Paşa'nın devamlı olarak 13. Kolordu Kumandanlığı'ndan talep etmekte olduğu askeri kuvvet isteklerine de değinmiş ve Bağdad ve Basra gibi geniş mıntıkaları içerisine alan vilayetlerde meydana gelen sorunların askeri çözümlerden ziyade idari yollarla halledilmesi gerektiğini vurgulamıştı⁴⁹⁴.

Acemi es-Sadun ile Beni Esed aşireti reisi Salim el-Hayun ve taraftarı Hafaca aşiretine yönelik icraatlarıyla mahalli yetkililer nezdinde tepki çeken Süleyman Şefik Paşa, Temmuz 1914 tarihinden görevinden azledilmiş ve Basra vali vekili ve kumandanı ünvanıyla Bağdad fırkası kumandanı Miralay Subhi Bey tayin edilmişti⁴⁹⁵. Bağdad vilayetine de Subhi Bey görev yerine ulaşana kadar Şefik Paşa ile Acemi es-Sadun arasında ikinci bir gerginlik yaşanmamasına özen gösterilmesi tenbih edilmişti⁴⁹⁶.

Süleyman Şefik Paşa'nın görevinden azledilmesi akabinde hükümet, son derece kritik olan bir dönemde Basra vilayetindeki dengeleri yeniden yerli yerine oturtmak için çaba sarf etmeye başlamıştı. Babıali öncelikle Subhi Bey'den, Süleyman Paşa tarafından Zübeyr

⁴⁹¹ BOA, *DH.EUM.EMN* 83-41, Lef 5.

⁴⁹² *Aynı vesika*, Lef 6.

⁴⁹³ *Aynı vesika*, Lef 4.

⁴⁹⁴ *Aynı vesika*, Lef 3.

⁴⁹⁵ BOA, *DH.ŞFR* 42-220.

⁴⁹⁶ BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 75; BOA, *DH.ŞFR* 42-241.

müdüriyetine tayin edilen İbrahim el-Abdullah'ın de görevinden azledilerek yerine bir başkasının atanması istemişti⁴⁹⁷. Fakat Subhi Bey, Zübeyr müdürünün Süleyman Şefik Paşa tarafından öylesine atanmış biri olmadığını ve Seyyid Talib'in tesiri altında tayin edilmiş olduğunu ifade ederek şu sırada değiştirilmesinin uygun olmayacağını belirtmişti. Subhi Bey, sebepleri itibariyle tasvip edilmese de Zübeyr gibi senelerdir “adeta müstakil ve hükümeteşsiz gibi yaşayan” bir bölgenin kontrol altına alınmış olmasından faydalanılması gerektiği kanaatindeydi. Nitekim Zübeyr, Arabistan ve Kuveyt'ten gelen yolların kesişme noktası olduğu gibi, Zübeyr hattının da bir istasyonu durumundaydı. Ayrıca Zübeyr kasabasının suyu ve havası da Basra'ya göre daha iyi olduğu gibi, mevcut döneme kadar hiçbir vergi vermemiş olmalarından dolayı son derece gelişmiş ve ahalisi de zengindi. İşte bu nedenlerle Subhi Bey, bu fırsattan istifade ederek Zübeyr'in bilfiil Osmanlı hakimiyetine alınması gerektiğini vurgulamış ve bu noktadan hareketle Zübeyr'de ikinci sınıf bir kaza teşkil edilmesi gerekliliğini savunmuştu. Zübeyr'in kazaya dönüştürülmesinin önemine defaatle dikkat çeken Subhi Bey, bu durumda Zübeyr müdürünün de otomatik olarak değişmiş olacağını Babiali'ye bildirmişti⁴⁹⁸.

Bunun yanı sıra Temmuz ayında muhtemelen hükümetin teşvikiyle ve Müntefik mebusu Abdülmuhsin Bey'in emriyle Acemi es-Sadun'un nezdine nasihatta bulunmak ve devletle bağlarını yeniden sağlamlaştırmak adına bir heyet gönderilmişti⁴⁹⁹. Bununla birlikte Acemi es-Sadun bu arabuluculuk tekliflerini geri çevirmiş ve Müntefik Şeyhi etrafına topladığı büyük miktardaki kuvvetlerle Zübeyr yakınlarında karargah kurmuştu⁵⁰⁰. Acemi Bey'in bu hareketinin ana nedeni İbn-i Suud ve taraftarlarının Seyyid Talib'le birlikte Zübeyr'e sadırmaları ihtimaliydi. Acemi es-Sadun Babiali'ye, kendisini ve taraftarlarını hükümete hizmet etmekten uzaklaştırmaya çalışan Seyyid Talib ve yandaşlarının Zübeyr ve Basra'dan uzaklaştırılmaması durumunda silahlı mücadeleye başvurarak hakkını aramaya mecbur kalacağını bildirmişti⁵⁰¹. Bölgede yaşanan olaylar ve Acemi es-Sadun'dan alınan telgraf üzerine Dâhiliye Nezareti, Bağdad ve Basra vilayetlerine birer yazı göndermişti.

⁴⁹⁷ BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 76.

⁴⁹⁸ BOA, *DH.İD* 183-2—63, Lef 2. Zübeyr, Subhi Bey'in görüşleri doğrultusunda Eylül 1914'te ikinci sınıftan kazaya dönüştürülmüştü. BOA, *İ.MMS* 188-1332.L.22; BOA, *MV* 236-103; BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 237-11. Aslında silah kaçakçılığının merkezi olması hasebiyle Zübeyr nahiyesinin kazaya dönüştürülmesi daha önce de gündeme gelmiş fakat muhtemelen maddi imkansızlıklar nedeniyle ötelenmişti. BOA, *DH.MKT* 2884-13; BOA, *MV* 138-55.

⁴⁹⁹ BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 65. Bu konuda Müntefik mutasarrıfı görevlendirilmiş ve Fahd Paşazâde Abdürrezzak Bey başkanlığındaki heyet tem telkinlerde bulunmak hem de Abdülmuhsin es-Sadun tarafından Acemi Bey'e hitaben yazılan mektubu ulaştırmak üzere yola çıkmıştı. BOA, *DH.ŞFR* 42-128; BOA, *DH.ŞFR* 43-153; BOA, *DH.KMS* 24-1—27, Lef 2.

⁵⁰⁰ BOA, *HR.SYS* 94-33, Lef 4.

⁵⁰¹ BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî (DH.EUM.KLU)* 1-16, Lef 2.

Henüz patlak vermiş olan I. Dünya Savaşı'na atıfta bulunan nezaret, böyle bir zamanda Acemi es-Sadun'un hükümetten soğutulmasının doğru olmayacağını ifade ederek söz konusu vilayetler tarafından Acemi Bey'e gerekli uyarıların yapılmasını ve sorunun barışçı yollarla çözümünü tenbih etmişti⁵⁰².

Bu durum ise kilit bir konumda olan Zübeyr'in ticaretine son derece olumsuz tesir ederek varidatın düşmesine ve eşraf ve aşiret reislerinin şikayetine neden olmaktadır. Bu noktalardan hareketle Subhi Bey, Acemi es-Sadun nezdine gönderilen heyetin nasihatle sorunun çözümünün mümkün olmayacağına dair görüşlerine vurgu yaparak Müntefik Şeyhinin "te'dib"inin bir zaruret halini almış olduğunu ifade etmişti. Subhi Bey bu düşüncenin eseri olarak Basra'daki askeri kuvvetlerden güçlü ve muntazam bir müfreze hazırlayarak Zübeyr'e göndermişti. Bununla birlikte askeri operasyona girişmeden önce Acemi es-Sadun'un son bir kez uyarılmasını uygun görmüştü. Böylece Acemi Bey'e Bağdad'da daha önce yerleşik bulunduğu topraklara kayıtsız şartsız geri dönmesi ve hükümetin emirlerine itaat etmesi tavsiye edilmiş ve aksi takdirde üzerine askeri bir operasyon tertip edileceği tebliğ edilmişti. Subhi Bey'in kararlılığı karşısında geri adım atan Acemi es-Sadun ise Basra vali vekilinin şartlarını kabul etmişti. Acemi Bey sadece eski Zübeyr müdürünün görevine iade edilmesini ve Şefik Paşa'nın askeri operasyonu neticesinde Zübeyr'den firar etmek zorunda bırakılmış olan kardeşi Hamad, Muhammed el-Asımi ve Mişrizâdelerin bölgeye dönmelerine izin verilerek iade-i itibarlarını talep etmişti⁵⁰³. Basra vali vekili ve kumandanı Subhi Bey, Acemi es-Sadun'un isteklerini kabul etmiş ve bu mühim meselenin kan dökülmeden, hükümetin şanına layık bir şekilde sonlandırılabilmesi için Babıali'den Acemi Bey'in İbn-i Reşid ve emsali gibi taltif edilmesini istemişti⁵⁰⁴.

Aslında Subhi Bey'in Acemi es-Sadun'un taleplerini kabul etmesinin nedeni Zübeyr'de ciddi nüfuzları olan bu isimlerle Müntefik Şeyhi'ni birbirlerinden ayırmaktı. Nitekim Basra vali vekilinin gayretleri sonucu Ağustos ayı başında Zübeyr eşrafı hanelerine dönmüş, Acemi es-Sadun Zübeyr'den uzaklaştırılmış, Süleyman Şefik Paşa tarafından Zübeyr müdüriyetine atanan İbrahim el-Abdullah ise Basra'ya gönderilmişti. Fakat buna rağmen Basra vali vekili Acemi Bey'in taşkınlıklarının tam anlamıyla önüne geçmeyi başaramamıştı. Nitekim seferberlik nedeniyle vilayetin askeri anlamda içerisinde bulunduğu zor durumdan faydalanan Müntefik Şeyhi Bağdad'a dönmekten kaçınmış ve Zübeyr civarında kalmaya

⁵⁰² Aynı vesika, Lef 1.

⁵⁰³ Bu şahıslar Zübeyr operasyonu sonrasında Kuveyt'e iltica etmişti. Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *a.g.e.*, C.2, s.271.

⁵⁰⁴ BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, Lef 66-67; BOA, *DH.EUM.7.Şb* 1-7, Lef 2.

devam etmişti⁵⁰⁵. Basra vilayeti tarafından bu konuda yapılan uyarıları⁵⁰⁶ da dikkate almayan Acemi es-Sadun üzerine Subhi Bey bir kez daha askeri operasyon düzenleme kararı almıştı⁵⁰⁷. Bu operasyonda Basra vilayeti dahilindeki Osmanlı askeri kuvvetlerinin yanı sıra bazı itaatkar aşiretlerden de yardım alınması kararlaştırılmıştı⁵⁰⁸.

Subhi Bey'in operasyon kararını haber alan Acemi es-Sadun yeniden geri adım atmış ve Zübeyr'den uzaklaşmışsa da, Basra vali vekili Müntefik Şeyhinin devamlı olarak aynı hareketi tekrarlaması ve vilayeti meşgul etmesi noktasından emniyetin sağlanması adına Acemi es-Sadun'u takip ve tazyik etmeye devam etmişti⁵⁰⁹. Bundan sonra ise Acemi es-Sadun ve taraftarı aşiretlerle Osmanlı güçleri arasında ufak çaplı çatışmalar yaşanmakla birlikte büyük bir olaya sebebiyet verilmemişti⁵¹⁰. Zira bundan bir müddet sonra Acemi hükümetin tavsiyeleri doğrultusunda Nasırıye ve Suke'ş-Şuyuh civarına çekilmişti⁵¹¹.

Aslında Babıali I. Dünya Savaşı'nın patlak üzere olduğu bu dönemde Acemi es-Sadun'un hükümetten soğumasını istememekte ve olası bir savaşta Müntefik Şeyhi ile ittifak içerisinde olmayı arzu etmekteydi⁵¹². Hatta aynı fikre müsteniden Süleyman Şefik Paşa döneminde tevkif edilmiş olan Hafaca aşireti reisi de serbest bırakılmıştı⁵¹³. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin hemen akabinde Ekim 1914'te Babıali, Müntefik aşiretlerini kazanma amacıyla Acemi es-Sadun ve kardeşleri Samir⁵¹⁴, Suud ve Hamad Beylere hizmet-i vataniye tertibinden biner kuruş maaş tahsis etmişti⁵¹⁵. Ayrıca Kasım ayında Meclis-i Vükela'dan çıkarılan bir kararla bölgedeki aşiret reislerinin hükümetle işbirliği yapmasını sağlamak amacıyla hakkında kanuni takibat olanların affedilmesine veya takibatın tecil edilmesine karar verilmişti⁵¹⁶.

Osmanlı hükümeti son dönem Acemi es-Sadun'a yönelik izlediği politikanın meyvesini almış ve 1. Dünya Savaşı esnasında Irak'ta İngilizlerle yaşanan savaşta Osmanlı devletinin en sadık destekleyicilerinden biri Acemi es-Sadun olmuştu. Acemi Bey başından sonuna kadar Osmanlı kuvvetleri ile birlikte hareket etmiş ve savaşın sonunda da Irak'tan

⁵⁰⁵ BOA, *DH.EUM.7.Şb* 1-15, Lef 2.

⁵⁰⁶ *Aynı vesika*, Lef 1.

⁵⁰⁷ *Aynı vesika*, Lef 3; BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube (DH.EUM.2.Şb)* 71-2.

⁵⁰⁸ BOA, *DH.EUM.7.Şb* 1-25, Lef 4.

⁵⁰⁹ *Aynı vesika*, Lef 5.

⁵¹⁰ *Aynı vesika*, Lef 6.

⁵¹¹ Basra vali vekili ve kumandanı Subhi Bey, Şeyh Mübarek es-Sabah ve İbn-i Suud ile ittifak yaparak Acemi es-Sadun'a taraftar olan aşiretleri Müntefik Şeyhinden ayırmayı başarmıştı. BOA, *DH.EUM.7.Şb* 1-34, Lef 3.

⁵¹² BOA, *DH.EUM.7.Şb* 1-25, Lef 1-3; BOA, *DH.ŞFR* 44-59; BOA, *DH.ŞFR* 44-63.

⁵¹³ Hafaca aşiretinin serbest bırakılmasıyla birlikte Şefik Paşa döneminde Osmanlı askeri güçlerinden gasp edilen askeri teçhizatın büyük bir kısmı da aşiret tarafından geri iade edilmişti. BOA, *DH.EUM.7.Şb* 1-24, Lef 1.

⁵¹⁴ İngiliz kaynaklarında Samir'in Acemi es-Sadun'a muhalif bir duruşu olduğu yer almaktadır. "Notes on the Country Traversed by the Basrah-Nasiriyah Railway", *Gazetteer of Arabian Tribes*, Appendices: I, ss.270.

⁵¹⁵ BOA, *DH.EUM.KLU* 4-2, Lef 1-2; BOA, *DH.EUM.7.Şb* 2-6, Lef 2-3.

⁵¹⁶ BOA, *MV* 195-4.

Osmanlı topraklarına göç etmişti⁵¹⁷. Acemi Paşa gibi Osmanlı kuvvetlerine sadık davrananlardan bir diğeri de Salim el-Hayun olmuştur⁵¹⁸. Bunun yanı sıra Hüccam, Hafaca, Karagul ve el-Ezirc aşiretleri de Osmanlı kuvvetleri ile birlikte hareket etmişti⁵¹⁹. Nasiriye bölgesi aşiretleri arasında duyulan şiddetli İngiltere karşıtlığının da bunların Osmanlı cenahına yakınlaştırdığını ifade etmek mümkündür⁵²⁰. Ayrıca Sadun ailesinden Falih Paşazâde Abdullah da, her ne kadar daha sonra İngilizlerle birlikte hareket etmiş olsa da, kendisiyle birlikte hareket eden el-Hüseyniyat aşireti ile birlikte en azından savaşın ilk dönemlerinde Osmanlısı yanlısı kalmıştı⁵²¹. Bunların dışında kalan Gazi, el-Bedur, el-Zafir gibi aşiretler ile Fahd Paşazâde Abdülkerim ve daha sonra Abdullah ise savaşta İngilizler lehine çalışmışlardı⁵²². Bu açıdan bakıldığında genel olarak Guraf aşiretleri İngilizlere herhangi bir direniş göstermezken, Fırat aşiretlerinin bir çoğunun İngiliz işgaline karşı Osmanlı cenahıyla birlikte hareket ettiğini söylemek mümkündür⁵²³.

5.4. Sonuç

Basra vilayetinde aşiret sorunları ile toprak meselelerini ayrı ayrı değerlendirmek imkan haricindedir. Nitekim vilayet dahilinde meydana gelen aşiret savaşları büyük oranda bölgede toprağın mülkiyet şeklinden kaynaklanmaktaydı. Hükümete ait olan toprakların iltizam usulüyle büyük aşiret şeyhlerine ihale edilmesi, aşiretler arasında var olan mücadeleyi

⁵¹⁷ “Notes on the Country Traversed by the Basrah-Nasiriyah Railway”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, Appendices: I, ss.280. Kurna'nın düşüşünden sonra Osmanlı hükümetleri ile birlikte hareket eden bölgedeki tek aşiret gurubu Acemi Bey ve ona bağlı aşiretler olmuştu. Avcı, *a.g.e.*, s.39, 229-232; Orhan Avcı, “Mütareke Döneminde Acemi Paşa”, 7. *Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, C.I, Ankara 2000, s.356. Acemi es-Sadun Osmanlı kuvvetlerine yapmış olduğu yardımlar dolayısıyla hükümet tarafından Mecidi nişanı ile de taltif edilmişti. BOA, *İrade Taltifat (İ.TAL)* 497-1332.Z.02. Acemi es-Sadun'a ayrıca paşalık tevcih edilerek murassa bir kılıç hediye edilmişti. Beyoğlu, *a.g.e.*, s.98. Arnold Wilson ise Osmanlılarla birlikte savaşması karşılığında Acemi Bey'e Basra'daki Seniyye arazilerinin tümünün aidiyetinin teklif edildiğini iddia etmiştir. Wilson, *Review of the Civil Administration of Mesopotamia*, s.4. Bununla birlikte sonuç itibarıyla Osmanlı hükümetiyle hareket etmenin Acemi Paşa'ya bedeli iki ila üç milyon lira kıymetinde olmuştur. Avcı, *a.g.m.*, s.359. Acemi es-Sadun'un Osmanlı lehine çalışmalarını ifade eden Arapça telgrafi için bkz. BOA, *DH.EUM.KLU* 12-8.

⁵¹⁸ Beyoğlu, *a.g.e.*, s.197.

⁵¹⁹ “Gazetteer of Arabia”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.3, s.123; “Summary of Muntefik History”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.298; Avcı, *a.g.e.*, s.233.

⁵²⁰ “Administration Report of the Muntafiq Division for the year Ending 31st December 1919”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.12, s.47.

⁵²¹ “Summary of Muntefik History”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.298; Avcı, *a.g.e.*, s.245. Osmanlı hükümeti Irak'ın işgal edilmesinden sonra dahi, Irak'ı yeniden geri kazanacaklarını düşünmüşler ve buradaki dostlarının yardımlarını unutmayacaklarına dair Basra'daki aşiretlere mektuplar göndermişlerdir. “The Sadun”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.12, s.55. Osmanlı hükümeti ile birlikte hareket eden aşiretlerde de aynı ümit hükük sürmekteydi. Avcı, *a.g.m.*, s.364.

⁵²² “Administration Report on Nasiriyah”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.12, s.28; “Summary of Muntefik History”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, s.298.

⁵²³ Oppenheim, *a.g.e.*, C.3, s.609.

tetiklemekte ve aşiretlerin vilayet içerisinde bir asayişsizlik unsuru olarak yer almalarına neden olmaktadır. II. Meşrutiyet sonrası İmparatorluğun her tarafından görülen otorite boşluğu da bu durumu perçinlemiş ve özellikle meşrutiyetin ilan edilmesinin akabindeki birkaç sene aşiretlerin yoğun şekilde isyana teşebbüs ettikleri bir dönem olmuştur.

Basra vilayetindeki mülkiyet şekli ve mukataaların dağıtımında “meşihat usulü”nün devam ettirilmesi hükümetin bölge halkıyla ve aşiret mensuplarıyla doğrudan ve esaslı bir bağ kuramamasına neden olmuş ve devletin bölgedeki nüfuzu yalnızca askeri operasyonlara indirgenmiştir. Bu bağlamda II. Meşrutiyet hükümetleri aşiretleri ıslah edebilmek adına girişimlerde bulunmuş fakat “ıslahat” kelimesinden anlaşılan yalnızca askeri operasyonlar olmuştur. Buna ek olarak Ammare ve Müntefik’te zirai mamullerden elde edilen gelirler ve bölgedeki zirai ürün ticareti aşiretlerin araziye sahiplik isteklerini arttırmış ve zirai ticaret gelirlerine sahip olma güdüsü aşiret şeyhlerini toprak üzerinde silahlı mücadeleye sevk etmiştir.

Meşrutiyet hükümetleri her ne kadar askeri önlemler alarak bölgedeki aşiret isyanlarını bastırmaya çalışsalar da nihai bir başarı elde edememişlerdir. 1909 senesinde yapılan askeri müdahale sonucu Ammare’deki isyanın kısmen önüne geçilebilmiş ve Ammare aşiretlerinin bir daha eskisi kadar güçlü bir biçimde ayaklanmaları engellenebilmiştir. Bununla birlikte Berg Portman meselesi, Osmanlı hükümetinin hala kendi sınırları dahilinde gerçekleşen bir yağmacılık olayında meydana gelen zararı tazmin etmekten veya üzerinde hakimiyet iddiasında bulunduğu aşiretlere söz geçirmekten aciz olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Her ne kadar “1325 te‘dibatı” ile aşiretlerin bir daha büyük ölçekli bir kalkışmada bulunmalarının önü tıkanmışsa da bu, hükümetin bölgede hakim unsur haline geldiği anlamına gelmemiştir. Bu durum hükümetin yalnızca görüntüde, o da kısmi olarak, güvenliği sağlayabildiği bir durumdu. Nitekim Ammare’de isyanlar devam etmemesine rağmen bölge nehirlerinde gene sık sık ulaşım kısa süreli olarak kesilmekte, yağmalama olayları meydana gelmekte ve yağmalanan mallar tazmin edilememekteydi.

1908-1914 seneleri arasında Basra vilayetinde aşiret isyanlarının devamlılığının bir nedenini bölgedeki askeri mekanizmanın bozukluğu oluşturmaktaydı. Gerek maddi imkansızlıklar dolayısıyla bölgede askeri bir ıslahatın gerçekleştirilememesi, gerekse Trablusgarp ve Balkan Savaşları nedeniyle bölgedeki askeri gücün bu cephelere sevk edilmesi, Basra vilayetini askeri açıdan son derece zaafiyet içerisinde bırakmıştır. Bölgedeki askeri kuvvetlerin hem nicelik hem de nitelik olarak yetersizliği, bu dönemde meydana gelen aşiret isyanlarını bastırma girişimlerinin çoğu zaman başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Bunda kuşkusuz iktidara gelişinin hemen akabinde Irak’taki toprak politikalarını

değiştirmek suretiyle bölgede daimi bir asayiş kurmayı hedefleyen İttihat ve Terakki yönetimlerinin yaşanan savaşlar ve felaketler nedeniyle dikkatini mecburen iç siyasetten çok dış siyasete vermek zorunda kalması da etkili olmuştur. Bu durum bir yandan Basra vilayetinin daimi asayiş sağlanarak mamur hale getirilecek bir bölge olmaktan çıkarak adeta devletin kaynaklarını tüketen ve daima sorun yaratan bir “baş belası” olarak algılanmasına neden olmuştur.

Devletin içerisinde olduğu bu karışık ve zayıf durum diğer taraftan ise aşiret isyanlarını bastırmada yetersiz kalan orduya, “itaatkar” aşiret kuvvetlerinden yardım gönderilmesini mecburi kılmaktaydı. Her ne kadar çoğu kumandan ve vali, aşiretlerin bölgedeki askeri operasyonlarda kullanılmasını mahzurlu görmüşlerse de askeri güçlerin içerisinde bulunduğu acz, mahalli yetkilileri bu çareye mecbur bırakmıştır. Üstelik “itaatkar” aşiretler yardımıyla yapılan askeri operasyonlar sonucunda bölgedeki mukataa iltizamlarının “asi” aşiretlerin elinden alınarak hükümetle birlikte operasyona katılan aşiretlere verilmesi de bölgede aşiretler arası güç mücadelesini perçinlemiştir. Aşiretlerin bu şekilde “asi” ve “muti” olarak ikiye ayrılması, hem bölgede aşiretler arasında zaten var olan nefreti körüklemiş, hem de bölgedeki asayişsizliği bastırmaya çalışırken yeni istikrarsızlık unsurları yaratmıştır.

Basra vilayetinde patlak veren aşiret isyanlarının bastırılmaması ve aşiretlerin giderek sosyal yapı içerisinde bir asayiş sorunu olarak algılanmasına neden olan bir diğer faktör ise Osmanlı Devleti’nin içerisinde bulunduğu maddi krizin taşraya yansımalarıydı. Zira çıkan isyanlara çoğu zaman maddi imkansızlıklar nedeniyle zamanında müdahale edilememekteydi. Askeri hareketlerin her defasında maddi sıkışıklık nedeniyle ertelenmesi bölge aşiretlerinin kuvvetini ve kendine güvenini arttırmakta, orduyu ise manen zayıf düşürmekteydi. Bu durum ise bir çok kez aslında askeri tedbirlerle halledilmesi gereken isyanların siyasi önlemler geliştirilerek çözülmeye çalışmasına yol açmakta, bunun sonucu ise vaktinde gerektiği gibi müdahale edilemeyen meselelerin ağırlaşması şeklinde kendini göstermekteydi. Bu durumun en güzel örneği Ammare ve Müntefik isyanlarıdır. Hükümet içerisinde olduğu maddi zorluklar ve aslında bunun bir tezahürü olan askeri teşkilatlanmadaki niceliksel noksanlık nedeniyle Necid, Ammare ve Müntefik’te çıkan ayaklanmalara aynı anda müdahale edememiş ve Müntefik’te durumun kötüleşmesine mecburen göz yummak zorunda kalmıştı. Osmanlı ordusu bunun bedelini ise ard arda aldığı ağır mağlubiyetlerle ödemiştir.

II. Meşrutiyet dönemi Basrası’nda aşiret isyanlarını körükleyen ve bu isyanların bastırılmasını zorlaştıran bir diğer unsur da yasadışı yollarla yapılan silah kaçakçılığıydı. Zübeyr ve Hamisiye yoluyla Kuveyt ve Muhammara taraflarından Müntefik ve Ammare aşiretlerine çok sayıda ve son model silah ve cephane satılmaktaydı. Bu durum Ammare ve

Müntefik bölgelerini birer silah anbarı haline getirmişti. Genelde II. Meşrutiyet hükümetlerinin, yerelde ise Basra mülki ve askeri idarecilerinin, Basra Körfezi'ndeki silah kaçakçılığının bir parçası olan Kuveyt ve Muhammara yolunu tıkayamamış olması, yerel siyasete de yansımış ve aşiret isyanlarının bastırılmasında askeri kuvvetlerin çoğu zaman etkisiz kalmasına neden olmuştu.

Meşrutiyetin ilanı sonrası Basra vilayetinde kendini gösteren aşiret savaş ve isyanlarının bir sebebini de yerel dengeler ve husumetler oluşturmuştur. 1908 İhtilali Sadun ailesinin iki kolu arasında zaten var olan gerilimi körükleyen bir faktör olarak ortaya çıkmış ve Sadun Paşa ile Abdullah Bey arasındaki bu anlaşmazlık bölge dengelerine de yansımıştır. Sadun Paşa'nın ölümü ile Osmanlı hükümetleri istemeden de olsa Müntefik aşiretleri içerisindeki çözülmeyi sağlamış ve "meşihat usulü"ne son vermişlerse de bu, bölgedeki asayiş sağlamaya için yeterli olmamıştır. Nitekim Sadun Paşa'nın ölümü her ne kadar Müntefik'te meşihat usulüne son vermişse de aynı zamanda mahalli dengeleri de alt üst etmiştir. Nitekim Müntefik sancağındaki "meşihat usulü"nü çözülmesi birbirlerine düşman olan bir çok bağımsız aşiret kolunun ortaya çıkmasına ve emniyeti sağlamanın daha da güçleştiği bir ortamın hazırlanmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra bu çözülme bölgede Seyyid Talib-Acemi es-Sadun mücadelesine yol açmış ve asayişin büsbütün bozulmasına neden olmuştu. Bunun neticesinde ise mahalli dengelerin ve Arap milliyetçiliği hareketlerinin iç içe girdiği karmaşık bir mücadele alanı ve ilişkiler ağı ortaya çıkmıştır.

Basra vilayetinde aşiretler arası savaşlar ve hükümete karşı isyanlar, çoğu zaman Dicle ve Fırat nehirlerinde ulaşımın sekteye uğramasına ve bu nehirlerde nakliye faaliyeti icra eden Osmanlı, Alman ve İngiliz şirketlerine ait vapurların zarar görmesine yol açmaktaydı. Bu durum ise kimi zaman aşiret meselelerini mahalli bir problem olmaktan çıkarıp uluslararası bir sorun haline sokmaktaydı. Aşiretler arasında yaşanan savaş, yağma ve isyanlardan en rahatsız olan devlet ise şüphesiz bölgede geniş bir nüfuza sahip olan İngiltere'ydi. İngiltere, bu dönemde bölgedeki Arap aşiretlerine karşı kontrollü bir destek politikası izlemiştir. Her ne kadar Osmanlı basını ve mahalli idarecileri tarafından aksi iddia edilse de Osmanlı Devleti'ne karşı Arap aşiretlerini desteklemek İngiltere'ye hem Bağdad-Basra nehir yolunun emniyeti açısından ekonomik hem de Hindistan'a giden yolu güvenlik altına alma bakımından siyasi anlamda fayda sağlamamaktaydı. Aksine Arap aşiretleri bölgede güvenliği sekteye uğratarak İngiltere'nin çıkarlarını zedeleyebilirdi. Bununla birlikte İngiliz yetkililer bölgedeki Arap aşiretleri ve aşiret reisleriyle yakın ilişkiler kurmaktan da geri durmamışlar ve bölgede İngiliz

kültürel hegemonyasını yaymaya ve devam ettirmeye gayret sarf etmişlerdir⁵²⁴. Arap aşiretlerin dönem dönem İngiliz desteğine başvurmalarını Arap milliyetçilik hareketlerine bağlamak çok zorlama bir yaklaşım olacaktır. Zira bölgedeki Osmanlı-İngiliz mücadelesinin farkında olan bölge aşiretleri yalnızca bu durumdan faydalanarak Osmanlı hükümetleri karşısında İngiliz desteğini almak ve kendilerine hareket kabiliyeti yaratmak istemişlerdir⁵²⁵.

⁵²⁴ İngilizler böylece Irak'ın çalkantılı siyasi geleceğinde hem Arap aşiretleri gözden çıkarmamayı hem de Alman kontrolündeki Bağdad Demiryolu nedeniyle zedelenen İngiltere'nin bölgedeki prestijini idame ettirmeyi hedeflemişlerdi. Stuart Cohen, *British Policy in Mesopotamia: 1903-1914*, Oxford 1976, ss.266-269.

⁵²⁵ Ghassan Atiyyah, *a.g.e.*, s.40.

ALTINCI BÖLÜM

BASRA VİLAYETİ'NDE İNGİLİZ NÜFUZU

İngilizlerin Basra Körfezi'ne olan ilgisi özellikle 19. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren çoğalarak devam etmiştir. Bu ilginin altında kuşkusuz İngiltere'nin en büyük sömürgesi olan Hindistan'a gidiş yolunu kontrol etme çabası yer almaktaydı¹. Bununla birlikte Almanya'nın giderek yükselen bir devlet olarak ortaya çıkması ve dikkatini Basra Körfezi'ne yöneltmesi, İngiltere'yi zaten nüfuz bölgesi olarak nitelendirdiği bu coğrafyaya daha fazla dikkat ve özen göstermeye sevk etmişti. Nitekim İngiltere, Doğu Hindistan Kumpanyası vasıtasıyla senelerdir bu coğrafyada fiili bir hakimiyet kurduğu gibi, Hindistan'a giden yolların ana geçiş noktası olması dolayısıyla da Basra Körfezi'ne ayrı bir önem atfetmekteydi. Üstelik Bağdad Demiryolu projesinin nihayet noktasının Kuveyt olarak belirlenmesi ihtimali de, hem Körfez'de hem de Hindistan üzerinde Alman siyasi, ekonomik ve askeri nüfuzunu yaratabilme ihtimali açısından İngiltere devletini korkutmaktaydı². Nitekim İngiliz siyasi yetkililere göre ticari hakimiyet, siyasal hakimiyetin anahtarı konumundaydı³.

İngilizlerin Basra Körfezi politikasına arz ettikleri bu önem II. Meşrutiyet dönemi Basrası'ndaki siyasal hareketliliğin ana odak noktalarından birinin bölgedeki İngiliz nüfuzu olmasını getirmiştir. Zira en önemli sömürgesi Hindistan'a giden ana yolu emniyete almak noktasından hareket eden İngiltere'nin Basra Körfezi politikası, Basra vilayeti ve civarını uluslararası konjonktür ve çekişmeler açısından son derece öne çıkan bir bölge haline getirmiştir. İngiliz nüfuzunun Basra vilayetine yansımaları ise meşrutiyet sonrası dönemde iki şekilde tezahür etmiştir. Bunlardan ilki yerel siyaset bazında İngilizlerin etkin olma çabalarından oluşmaktadır. Bölgeye dair İngiliz ilgisinin Basra vilayetine bir diğer yansımaları

¹ Cohen, *a.g.e.*, s.263. Nitekim İngilizler Basra Körfezi'ni Hindistan deniz sınırının bir parçası olarak görmekte ve burada İngilizlerin ticari itibarı zayıflarsa siyasal nüfuzunun da aynı şekilde azalacağını düşünmekteydi. Kent, *a.g.m.*, s.200.

² Fraser, *a.g.e.*, ss.320-321.

³ Kent, *a.g.m.*, ss.209-211.

ise Basra Körfezi'ne dair Osmanlı-İngiliz siyasi müzakereleri ve bunun sonucunda imzalanan 1913 Anlaşmaları olmuştur.

6.1. Osmanlı ile İngiltere Arasında Basra Seçkinleri

İngiltere Devleti'nin Basra vilayetine olan ilgisinin yansıma biçimlerinden birini yerel seçkinler üzerinde kurulmaya çalışılan İngiliz nüfuzu ve buna karşı Osmanlı yetkililerin bu grubu elde tutmak amacıyla geliştirdikleri karşı ataklar oluşturmuştur. Bu karşılıklı nüfuz mücadelesinin bir ayağını çeşitli hakimiyet göstergeleri üzerinden tarafların birbirine göz dağı vermesi ve fiili üstünlük kurmaya çalışması oluştururmaktaydı. Diğer bir sac ayağı ise hem İngiltere, hem de Osmanlı Devleti'nin yerel seçkinleri çeşitli hediyeler ve ödüllerle taltif ederek kendi tarafına çekme gayreti olmuştu.

6.1.1. Osmanlı-İngiliz ekişmesinin Basra Siyasetine Tezahürü: Hakimiyet Sembolleri

Hindistan'a giden ana güzergahı oluşturması itibariyle özellikle 19. yüzyıldan itibaren İngilizlerin Basra Körfezi'ne artan ilgisi 20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti ile Almanya arasında imzalanan Bağdad Demiryolu Anlaşması ile farklı bir mecraya evrilmişti. Bu tarihten sonra İngiltere'nin ana amacı bölgede mevcut üstünlüğünü koruyarak devam ettirmek ve Almanya gibi başka bir büyük gücün Basra Körfezi'ne girişini engellemek şeklinde gelişmişti.

Kuveyt'in Bağdad Demiryolu projesinin nihai noktası olmasıyla da talanan Körfez'e yönelik bu ilgi, İngilizlerin Basra vilayetinde Alman nüfuzuna delalet edebilecek en ufak olaylardan dahi ş phelenmelerine ve huzursuz olmalarına neden olmaktaydı. Buna  rnek olarak Mübarek es-Sabah'ın Haziran 1911'de Basra'ya yapmış olduğu kısa süreli ziyareti göstermek mümkündür. Nitekim yerel İngiliz yetkililer Kuveyt şeyh'inin bu ziyaret esnasında Basra'daki Alman Konsolosla irtibata geçme olasılığından şüphelenmiş ve Mübarek Paşa'ya böyle bir girişimde bulunmaması için ihtarda bulunmuřtu⁴. Mart 1912'de ise "Royal Geographic Society of Denmark"ta görevli bir Danimarkalı'nın Basra'ya gelmesi ve son derece iyi Almanca konuşan Basra valisi ile temaslarda bulunması İngiliz yetkililer nezdinde

⁴ TNA, FO 424-228, no.46, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Cox.

huzursuzluğa yol açmıştı. Söz konusu şahsın Zübeyr yolu üzerinden Kuveyt'e gidecek olması İngiliz yetkililerin bu şüphelerini daha da arttırmıştı⁵.

Almanya'nın Basra Körfezi'nde etkili olma çabaları İngilizlerin bölgede zaten var olan nüfuzlarını daha da arttırmaya yönelmişti. Basra Körfezi'nde nüfuzunu arttırmaya yönelik İngiltere'nin izlemiş olduğu bu siyasetin temel taşı ise müstakil şeyhlikler politikası oluşturmaktaydı⁶. İngiltere hükümeti Basra Körfezi'ndeki Kuveyt ve Bahreyn gibi Arap şeyhleriyle silah kaçakçılığının kontrolü, özel anlaşmalar, siyasi temsilcilik tesisi gibi yollarla yakın ilişkiler kurmuştu. Her ne kadar bu dönemde İngiltere'nin İran politikası bu devletin ikinci bir Kuveyt haline gelmesinin önüne geçmişse de, Muhammara da İngiltere'nin müstakil şeyhlikler politikasına istisna oluşturmamıştır⁷. İngiltere'nin izlediği bu politikaya, dahil olmaya çalışan, zaman zaman İngilizlerden destek görmesine rağmen yarı müstakil bir şeyhlik kurma konusunda bu devletin desteğini kazanmayı başaramayan Seyyid Talib'i de bu politikaya kısmen de olsa ilave etmek mümkündür⁸. Zira İngiltere çıkarlarını, bölgede siyasal nüfuza sahip şeyhlerle özel ilişkiler geliştirerek bunların yarı müstakil şeyhlikler olarak kendisiyle ittifak halinde hareket etmesinde görmekteydi. İngiltere bu şekilde hem Basra Körfezi'nde kendi siyasi nüfuz ve kontrolünü devam ettirebilecek, hem de İran ve Osmanlı Devletleri'nin yumuşak karnını oluşturan şeyhler vasıtasıyla bu devletler üzerinde baskı kurabilecekti.

Bu görüşün bir uzantısı olarak 1909-1914 tarihleri arasında Muhammara Hakimi Şeyh Hazal ve Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah önderliğinde bölgedeki nüfuzlu Arap şeyhlerinin de katılımıyla bir dizi zirve düzenlenmişti. Bunların ilki 1909 Mart ayında Failiye'de Şeyh Hazal'ın ikametgahında düzenlenmişti. Zirveye Mübarek es-Sabah, Şeyh Hazal, Müntefik aşireti reisi Sadun Paşa, Basra nakibü'l-eşrafı Recep Efendi'nin oğlu ve Seyyid Talib'in kardeşi Yusuf el-Nakib, Basra eşrafından Kartasizâde Abdülvahhab Paşa ile Kurna ve Ammare'deki önemli aşiretlerin reisleri katılmıştı. Bölgenin önde gelen eşraf ve aşiret reislerini bir araya getiren zirve, Arap önde gelenleri arasında işbirliğini kuvvetlendirmeyi hedeflemekteydi⁹. Zirvede ayrıca hilafetin Türklerin elinden alınarak Araplara geçirilmesi de

⁵ TNA, FO 424-230, no.111, Consul Crow to Sir G. Lowther.

⁶ Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, s.26. İngiltere bu şekilde İran ve Osmanlı Devletleri'nin çözülmesi ihtimaline karşı buradaki aşiretlerle irtibatını kuvvetlendirmiş olacaktı. Bununla birlikte bu politika kimi zaman bölgesel istikrarsızlara da yol açmış ve İngiliz ticaretinin zarar görmesine neden olmuştu. Mostafa Ansari, *a.g.t.*, ss.173-174.

⁷ Busch, *a.g.e.*, s.386.

⁸ İngiltere'nin bu bölgeye dair izlediği politikada mihenk taşı görevi gören bu üç liderin I. Dünya Savaşı'nda İngilizlerin yanında yer almış ve bu nedenle Irak halkı arasında "hain olan hakimler üçtür, birisi Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah, birisi İbn-i Suud, birisi de Talib" şeklinde türküler dahi türemişti. Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara 1988, ss.133-134.

⁹ Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, s.27; Mustafa Abdülkadir el-Neccâr, *a.g.e.*, s.138.

tartışılmıştı¹⁰. Bunun için önce Hac farızası nedeniyle Mekke’de bulunan Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa’nın ismi Arap hilafeti için önerilmişti. Bununla birlikte Hidiv’in Kureyş kabilesinden olmaması nedeniyle Arap liderler hilafetin Mekke Emiri Hüseyin’e geçirilmesi konusunda ittifaka varmıştı¹¹.

Aynı düşünceden hareketle 1913 senesi Mart ayında Osmanlı Devleti’nin Balkan Savaşları ile meşgul olduğu bir dönemde gene Muhammara’da, Mübarek es-Sabah, Şeyh Hazal ve Talib el-Nakib’in katılımıyla bir zirve daha düzenlenmişti. Bu zirvede de bölgedeki siyasi olaylar değerlendirilmiş ve Irak’ın siyasi geleceği tartışılmıştı¹². Zirveyi düzenleyen üçlüye göre Irak er geç bağımsızlığını kazanmak üzere geçici bir muhtariyet kazanmalıydı. Hatta bu amaç için Mübarek, Hazal ve Talib zirve sonunda Necef ve Kербela’daki Şii liderlere ayaklanma çağrısı yapmış, Mısır, Suriye, Bağdad ve İstanbul’daki Arap milliyetçisi örgütlerle de temasa geçmişti¹³.

Bu toplantıların üçüncüsünün Ocak 1914’te Mekke Şerifi Hüseyin, Necid hakimi Abdülaziz bin Suud, Hail hakimi İbn-i Reşid, Basra eşrafının önde gelen isimlerinden Seyyid Talib, Müntefik aşireti reisi Acemi es-Sadun ve Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah’ın katılımıyla Kuveyt’te toplanması tasarlanmıştı. Toplantının amacı Osmanlı kuvvetlerini Arap topraklarından atmak olarak belirlenmişti. Bununla birlikte gerek İbn-i Reşid ile İbn-i Suud arasındaki savaş¹⁴, gerek Seyyid Talib’in bu dönemde Osmanlı ile ilişkilerini düzeltmesi, gerek Osmanlı Devleti’nin muhalefeti¹⁵, gerekse bu dönemde İngilizlerin bu tarz bir girişime destek vermemesi¹⁶ nedeniyle söz konusu toplantı gerçekleşmemişti.

İngiltere’nin Basra vilayetindeki nüfuzu üç sac ayağına dayanmaktaydı. Bu sac ayaklarından biri Basra eşrafından Seyyid Talib el-Nakib, diğerleri ise Muhammara Şeyhi Hazal Han ile Kuveyt kaymakamı Mübarek es-Sabah’tı.

İngiltere meşrutiyet sonrası dönemde Basra vilayetinde büyük bir nüfuza sahip ve neredeyse tek adam olan Seyyid Talib üzerinden bölgedeki nüfuzunu idame ettirmeyi hedeflemiştir. Bu dönemde Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ve Muhammara Hakimi Şeyh Hazal Han ile de yakın ilişkilere sahip olan Seyyid Talib ile İngilizler arasında bir çok kez

¹⁰ Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *a.g.e.*, C.2, ss.170-171.

¹¹ Abdülaziz Muhammed el-Mansur, *a.g.e.*, ss.66-67; Suad Muhammed es-Sabah, *a.g.e.*, s.252-253. Mekke Emiri’nin Arap halifesi olarak tanınması Seyyid Talib ve taraftarları tarafından 1911 senesinde bir kez daha gündeme getirilmişti. Davut Hut, “II. Meşrutiyet’in İlanının Irak’taki Yansımaları”, *Divân*, C.13, S.25, İstanbul 2008/2, s.132.

¹² Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, s.48; Mustafa Abdülkadir el-Neccâr, *a.g.e.*, ss.140-141.

¹³ Van Ess, *a.g.e.*, s.62.

¹⁴ Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *a.g.e.*, C.2, s.276.

¹⁵ Longrigg, *a.g.e.*, s.47; Abdülaziz Muhammed el-Mansur, *a.g.e.*, s.68; Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, ss.57-58; Ireland, *a.g.e.*, s.237.

¹⁶ Heller, *a.g.e.*, ss.127-130.

çeşitli vesilelerle görüşmeler yaşanmıştı. Basra mebusu seçildikten sonra Meclis-i Mebusan görüşmeleri nedeniyle İstanbul'da ikamet eden Seyyid Talib, 1910 senesi başında Basra'ya ziyarette bulunmuş ve bu ziyaret esnasında Basra'nın İngiliz Konsolosu Crow ile görüşmüştü. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalif fırkaların filizlendiği bu dönemde Seyyid Talib gibi muhalif kanatta yer alan bir ismin İngilizlerle yapmış olduğu bu görüşme hem mahalli yetkililer, hem de İngiltere'nin büyük oranda nüfuzu bulunan Mısır'daki fevkalade komiserlik tarafından merkeze rapor edilmişti. Dahiliye Nezareti ile Basra vilayeti arasında bu konu üzerine gerçekleşen yazışmalarda Seyyid Talib başta olmak üzere Basra'daki Nakib ailesinin Osmanlı devleti aleyhine faaliyetlerine vurgu yapılmış ve Talib el-Nakib'in kanuna muhalif veya bölgenin emniyetini tehlikeye sokar bir harekette bulunması durumunda mebusluk sıfatının geçerli olamayacağı özellikle altı çizilmişti¹⁷.

Dönemin Basra valisi Süleyman Nazif Bey tarafından merkeze gönderilen raporda, İngiltere hükümetinin, Basra'daki konsolosu Crow vasıtasıyla vilayette çeşitli hadiseler yaratmaya ve bunu vesile ile kendi askeri güçlerini Şattü'l-Arap nehrine konuşlandırmaya çalıştığına dikkat çekilmişti. Nakib ailesi ve Muhammara Hakimi Şeyh Hazal'ın İngilizlerin "elinde bir alet" olduğunu ifade eden Basra valisi, İngilizlerin türlü "desiselerle" ittifak halinde hareket eden bu iki ismi nüfuzları altına aldıklarını vurgulamıştı. Nazif Bey'e göre İngilizlerin bu tarz hareketlerinin esas nedeni bu devletin bölgedeki çıkarlarıydı. Zira İngiltere hükümetinin Basra Körfezi'ndeki siyaseti Aden'den Basra'ya kadar ve Karaçi'den Muhammara'ya kadar olan sahilde nüfuzunu tesis ederek iktisadi çıkarlarını genişletmek ve Basra Körfezi'ni bir İngiliz gölü haline getirmektir¹⁸.

Seyyid Talib'in İngilizlerle olan irtibatı ilerleyen dönemlerde de devam etmişti. Talib el-Nakib Mart 1912 tarihinde önce Lord Kitchener ile görüşmek üzere Mısır'a buradan da, Bağdad Demiryolu projesinin Kuveyt'e uzatılması tasarılarını bahane ederek Karaçi yoluyla Hindistan'da bulunan Simla'ya gitmiş ve burada İngiltere'nin Hindistan valisi Lord Harding ile görüşmelerde bulunmuştu¹⁹. Talib Bey her ne kadar Osmanlı yetkililere, Hindistan valisiyle yapmış olduğu görüşmede Bağdad Demiryolu projesinin Kuveyt'e kadar uzatılması hususunda Osmanlı devleti lehine telkinlerde bulunduğunu ifade etmiş olsa da bu iddia gerçekten uzak görünmemektedir²⁰. Zaten Osmanlı'nın Bombay Şehbenderliği de Seyyid Talib'in bu şekilde Hindistan valisiyle görüşmesinin sakıncalı olduğunu vurgulamıştı. Nitekim şehbendere göre bu durum İngilizlerin Osmanlı hükümetine karşı, yerel hakimlerle

¹⁷ BOA, *DH.SYS* 66-3, Lef 3

¹⁸ BOA, *DH.EO* 569-34, Lef 64.

¹⁹ Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *a.g.e.*, s.35.

²⁰ BOA, *HR.SYS* 111-9.

özel mukaveleler akd etme esasına dayalı siyasetiyle tam olarak örtüşmekteydi²¹. 1912 sopalı seçimlerinin hemen sonrası denk gelen bu görüşmeyi dönemin Basra valisi Hasan Rıza Paşa ise Seyyid Talib'in Basra vilayetinde zayıflayan nüfuzunu yeniden tesis etme çabası olarak değerlendirmiş ve Seyyid Talib'in bu görüşmenin öncesinde Kahire'de Mısır Hidivi ve Lord Kitchener ile görüşmelerde bulunarak bunlardan bir çok hediyeler almış olduğunun altını çizmişti²². Gerçekten de Seyyid Talib'in Ocak 1913 tarihinde Mısır'da kurulmuş olan Osmanlı Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nden esinlenerek Basra Islah Cemiyeti'ni kurmuş olması, Talib'in Mısır ve Hindistan'da yapmış olduğu görüşmelerin olası içerikleri konusunda fikir vermektedir.

Basra vilayetindeki İngiliz nüfuzunun bölgedeki bir diğer ayağını ise İngiliz yetkililerin Kuveyt ve Muhammara Şeyhleri ile ilişkileri oluşturmaktaydı. İngiltere ile yakın ilişkilere sahip olan iki Arap şeyhi birbirleriyle de son derece samimi ilişkiler içerisindeydi. Bu iki Şeyh arasındaki yakın ilişkiler İngiltere açısından ise bu ülkenin Basra Körfezi'ndeki siyasi konumunu kuvvetlendiren bir unsur olarak görülmekte ve desteklenmekteydi²³. Bu noktadan hareketle bölgedeki İngiliz yetkililer sık sık bu iki Şeyhle bir araya gelmekteydi²⁴. Hatta bu görüşmelerin birinde Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ile 1899 tarihinde özel bir anlaşma imzalamış bulunan İngiltere²⁵, Muhammara Şeyhi Hazal'a da Muhammara'nın statüsüne ilişkin özel bir anlaşma yapılması teklifi götürmüştü. Şeyh Hazal bu teklif üzerine kendisine bağlı aşiretlerin fikirlerini almaya karar vermiş ve yapılan görüşmede söz konusu aşiretler İngiltere'nin teklifine sıcak yaklaşmamıştı. Aşiret reislerine göre, İngiltere ile yapılacak olası bir anlaşma Muhammara'yı İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı koruma gibi bir avantaj sağlamakla birlikte, bunun tam tersi olarak ileride Muhammara'nın, "Bahreyn gibi" İngiltere'nin tam kontrolü altında, eli kolu bağlanmış bir hale gelmesine de neden olabilirdi. Şeyh Hazal'a bağlı aşiretler bölgenin zaten mevcut durumda kendilerini İran ve Osmanlı'dan gelen baskılara karşı korumaya yeterince kabiliyetli kıldığına vurgu yaparak İngiltere'nin bu

²¹ BOA, *DH.SYS* 25-30, Lef 2.

²² *Aynı vesika*, Lef 3.

²³ "Annual Report of the Persian Gulf Residency for the Year 1912", *The Persian Gulf Administration Reports (1873-1947)*, Vol.VII, s.12.

²⁴ BOA, *A.VRK* 729-96; BOA, *HR.SYS* 104-21.

²⁵ İngiltere'nin Basra Körfezi temsilcisi M.J. Meade ile Mübarek es-Sabah arasında 23 Ocak 1899 tarihinde imzalanmış olan anlaşmaya göre Mübarek es-Sabah, kendisinin ve varislerinin İngiltere Devleti'nin izni olmaksızın Kuveyt'in toprakları dahilinde herhangi bir mahale, herhangi bir devletin veya bir hükümetin ajan ve vekillerini kabul etmeyeceğini kabul etmiş oluyordu. Bu anlaşmaya göre ayrıca İngiltere hükümetinin onayı olmaksızın Kuveyt Şeyhi kendi arazisinin hiçbir parçasını diğer bir hükümete veya diğer bir devletin tebaasına kiralamamayı, satmamayı, terk ve rehin etmemeyi, işgaline izin vermemeyi ve kullandırmamayı da garanti etmekteydi. Mübarek es-Sabah'ın Basra'daki emlakına da gönderme yapan bu anlaşmanın hükümleri, Kuveyt Şeyhinin başka bir devletin toprakları dahilinde bulunan arazisi için de geçerli olacaktı. BOA, *HR.SYS* 110-23, Lef 5.

teklifini uygun görmemişlerdi. Şeyh Hazal ise, Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah'ın İngiltere Devleti ile yapmış olduğu anlaşmaya atıfta bulunarak aşiret reislerinden bu tarz bir anlaşma imzalanması durumunda kendi yanında duracaklarına dair söz almayı başarmıştı²⁶.

Mübarek-Hazal-Talib triumvirası ile bölgede nüfuzunu idame ettirmeyi ve sağlamlaştırmayı hedefleyen İngiltere, aynı zaman çeşitli semboller üzerinden buradaki fiili hakimiyetini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda İngiliz yetkililerin en çok başvurduğu yöntem savaş gemilerini Kuveyt, Muhammara ve hatta bazen Basra semalarında dolaştırmaktı²⁷. İngiliz yetkililerin bölgedeki nüfuzunu kanıtlamak adına kullandığı göstergelerden bir diğeri de selamlama merasimleri olmuştur. Arap Şeyhleri açısından büyük bir önem taşıyan selamlama merasimlerinde atılan topların sayısı sembolik olarak önem taşımakta ve İngiltere'nin o devlete olan desteğini ifade etmekteydi²⁸. Selamlama atışına mutlaka aşiret şeyhleri tarafından da karşılık verilmesi adettendi. Bu nedenle İngiliz hükümeti selamlama merasimlerinde kullanılmak üzere Kuveyt ve Muhammara Hakimlerine ve bunların öne çıkan oğullarına mühimmat yardımıyla bulunmaktaydı²⁹.

İngiliz yetkililer Muhammara'da çeşitli hakimiyet göstergeleri yerleştirme girişiminde bulunarak da zaman zaman Osmanlı Devleti'ne karşı bir nevi gövde gösterisinde bulunmuşlardır. Bu girişimlerden ilki Aralık 1911 tarihinde İngilizlerin Muhammara'da bulunan Braim'de İngiliz bayrağı çekmek istemesiyle başlamış, fakat Şeyh Hazal'ın muhalefeti nedeniyle mümkün olamamıştı³⁰.

Bu girişimden birkaç ay sonra bir İngiliz Kumpanyası tarafından gene Braim'de karaya iki şamandıra çıkarıldığı ve bunların oraya gelecek vapurların bağlanması için suya bırakılacağı haber alınmıştı³¹. Hariciye Nezareti her ne kadar söz konusu şamandıraların

²⁶ TNA, FO 424-221, no.104, Captain Shakespear to Major Trevor.

²⁷ BOA, DH.MKT 1308-14, Lef 21; Fraser, a.g.e., s.268.

²⁸ Genel selamlama üç adet top atışıyla yapılmakla birlikte, daha önemli aşiret şeyhleri beş top atışıyla selamlanmaktaydı. Buna verilebilecek en uç örnek 21 pare top atışıyla selamlanan Maskat Emiri'ydi. *The Persian Gulf Pilot; The Persian Gulf, The Gulf of Umman and Markan Coast*, Vol.5, s.22. Hatta bir dönem Hindistan Nezareti Hazal Han'ı hoş tutmak adına Muhammara şeyhine selamlama merasiminde atılan topları beşten on iki pareye çıkarmayı düşünmüştü. Mostafa Ansari, a.g.t., s.189.

²⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. TNA, FO 424-218, no.58, India Office to Foreign Office; TNA, FO 424-219, no.116, India Office to Foreign Office; TNA, FO 424-219, no.155, India Office to Foreign Office; TNA, FO 424-221, no.57, India Office to Foreign Office; TNA, FO 424-219, no.92, Foreign Office to India Office. Selamlama merasimlerinde atılan topların sayısı modern dönemde de önemini korumaya devam etmiştir. Rosemaria Said Zahlan, a.g.e., s.20.

³⁰ BOA, DH.MDK 199-3.

³¹ İngilizlerin bu hareketine karşı Basra valisi merkezi bölgede genişleyen İngiliz nüfuzu konusunda uyarılmıştı. Abadan adasının adeta bir İngiliz sömürgesi haline getirildiğini vurgulayan vali, hükümetin "göz yumma politikası"na devam etmesi durumunda İngilizlerin bu tarz tecavüzleri artarak devam edecekti. Bahriye Nezareti de Basra vilayeti ile aynı görüşleri paylaşmaktaydı. Nezaret İngilizlerin yaratmaya çalıştığı bu oldu bitinin yabancı devletlerin gemi ulaşım hakkı dahi bulunmayan iç sularda hakimiyet hakkı iddialarına kapı açmaya çalışmak amacı güttüğünün ifade ederek bu durumun kesinlikle görmezden gelinecek veya göz yumulacak bir hadise olmadığını altını çizmişti. Kurt, a.g.t., s.153.

Braim'deki iskeleden sökülmesine dair Londra sefaretı vasıtasıyla İngiliz hükümeti nezdinde girişimde bulunmuşsa da İngilizlerin bu yöndeki girişimlerini durdurmaya başaramamıştı³². Nitekim Ocak 1912 tarihine gelindiğinde Braim'de söz konusu şamandıralar halen kaldırılmamıştı. Üstelik İngilizler bu sefer de bu şamandıraların istikametini göstermek vesilesi ile karaya flama cinsi bir bayrak girişiminde bulunmuştu. Söz konusu bayrak her ne kadar İran hükümeti tarafından kaldırılmışsa da bayrak bu defa da Muhammara'daki İngiltere konsolosluğunun penceresinden uzatılan bir sırık üzerine yerleştirilmişti. Hatta İngiltere konsolosu bununla da yetinmemiş ve bayrağı asmak üzere zemine bir direk dilme girişiminde bile bulunmuştu. İngiliz konsolosunun bu teşebbüsü de yine Muhammara Hakimi Şeyh Hazal tarafından önlenmiş ve akim kalmıştı³³.

İngilizlerin Basra, Muhammara ve Kuveyt'teki nüfuzları kuşkusuz Osmanlı Devleti açısından da bilinmeyen bir durum değildi. Nitekim bölgede görev yapan askeri ve mülki yetkililer tarafından Babıali'ye Muhammara Hakimi Şeyh Hazal, Kuveyt Kaymakamı Mübarek es-Sabah ve Basra eşrafından Seyyid Talib'in İngilizlerle olan teşrik-i mesaisine ve İngiltere'nin, fikir birliği halinde bulunan bu isimler üzerindeki nüfuzuna dair bir çok raporlar gönderilmiştir³⁴. Bu gelişmeler ve uyarılar karşısında Osmanlı hükümetinin uyguladığı politika ise çeşitli hakimiyet sembolleri üzerinden bölgede İngiltere ile fiili bir nüfuz yarışına girmek şeklinde gelişmişti.

İngiltere'ye karşı Osmanlı hükümetinin giriştiği bu sembol mücadelesinin ayaklarından biri Kuveyt olmuştu. Osmanlı ve İngiltere Devletleri çeşitli vesileler ve semboller vasıtasıyla bu toprak parçası üzerinde hakimiyet iddialarında bulunurken Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ise her iki tarafı da memnun edecek bir politika izlemeye çalışmıştı. Nitekim Kuveyt Şeyhi her ne kadar her vesile ile kendisinin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını ve sadakatini ifade etse de³⁵, Osmanlı hükümeti tarafından gelen ve İngiltere hükümetinin onay vermediği hiçbir talebi kabul etmemişti. Osmanlı hükümeti ise bir yandan Basra Körfezine ve dolayısıyla Kuveyt'e dair İngiltere Devleti ile müzakereleri sürdürürken, diğer taraftan da Kuveyt'in aidiyeti hususundaki iddialarına dayanak teşkil edecek bir dizi teşebbüste bulunmaktaydı.

³² Aynı tez, ss.153-154.

³³ Aynı tez, ss.159-160.

³⁴ Bu ilişkilere ve nüfuzla dair sayısız raporlardan bir kaçı için bkz. BOA, *DH.MKT* 2729-20, Lef 1; BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 21-22; BOA, *BEO* 3731-279784; BOA, *BEO* 3749-281140; BOA, *DH.SYS* 97—4-2, Lef 32; BOA, *DH.MKT* 2631-96, Lef 1 ve 5.

³⁵ Mübarek Paşa'nın yanı sıra kendisinin Basra'daki mutemedi de her fırsatta Kuveyt'in Osmanlı topraklarını tabi olduğunu ifade etmekten çekinmemekteydi. BOA, *HR.SYS* 104-30.

Osmanlı hükümetinin Kuveyt'te hakimiyetini ispat etmek adına yapmış olduğu girişimlerden ilki, Mart 1910'da Necid meselesinde hizmet etmek üzere Kuveyt "kaymakamı" Mübarek es-Sabah'a bağlı aşiretlerden 20 adedinin jandarma olarak kaydedilmesini talep etmek olmuştur³⁶. Her ne kadar Şeyh Mübarek önce bu teklife sıcak bakmışsa da³⁷, daha sonra muhtemelen İngilizlerin baskıları neticesinde bu talep geri çevrilmişti³⁸.

Kuweyt "kazasında" bu tarz girişimlerden bir diğeri, dönemin Basra valisi Süleyman Nazif Bey'in teklifiyle Mayıs 1910 tarihinde gündeme gelen Fav'daki telgraf hattının Kuveyt'e kadar uzatılması tasarısı olmuştur. Mübarek es-Sabah'ın Basra vilayeti dahilinde bulunan arazilerinin kendisi adına tapuya kaydedilmesi karşılığında Nazif Bey, Şeyh'e bu tarz bir teklifin götürülmesini önermiş ve bu yaklaşım hükümet nezdinde de kabul görmüştü. Bunun üzerine Mübarek es-Sabah ile bu konu üzerine görüşmeler yapılmış ve Kuveyt Şeyhi ne kabul ne de red yönünde Osmanlı yetkililerine net bir cevap vermekten kaçınmıştı³⁹. Dönemin Bağdad valisi ve 6. Ordu Kumandanı Nazım Paşa da Süleyman Nazif'in bu teklifine destek vermişti. Kuveyt'te Osmanlı devletinin hiçbir resmi kurumunun olmamasından dolayı buradaki Osmanlı hakimiyetinin bir takım itirazlarla karşı karşıya kalmakta olduğunu vurgulayan Bağdad valisi, II. Abdülhamid döneminde izlenen politika sonucu olarak İngiltere'nin Kuveyt'te nüfuzunu arttırmış olduğuna gönderme yapmıştı. Kuveyt'e telgraf hattı döşenmesi konusunda Süleyman Nazif Bey tarafından yapılan etkili girişimlere rağmen İngiliz yetkililerin gizlice yapmış oldukları tehditler yüzünden Mübarek es-Sabah'ın tereddütte kaldığının da altını çizen Nazım Paşa, bu "desise" ve "dolapların" Hindistan hükümetinin eseri olduğuna dair kanaatini de ayrıca ifade etmişti⁴⁰.

Bağdad valisinin bu yazısından birkaç ay sonra yeni Basra valisi Celal Bey tarafından merkeze gönderilen bir diğer rapor da Mübarek es-Sabah hakkındaki bu iddiaları doğrular nitelikteydi. Nitekim Celal Bey raporunda Mübarek es-Sabah'ın Osmanlı hükümetine "diyaneten ve hamiyeten" bağlı olduğunu ve Kuveyt'te hükümet tarafından okul, telgrafhane, postane gibi müesseselerin açılmasına son derece meyyal olduğunu ifade etmiş fakat bununla birlikte Kuveyt'teki İngiliz siyasi temsilcisinin Şeyhin üzerindeki nüfuzunun altını çizmişti. Celal Bey'e göre Mübarek es-Sabah, İngiliz temsilcisiyle yaptığı görüşmeden sonra sabah kabul ettiği bir fikrinden, akşam mecburen dönen bir adamdı. Kuveyt'teki İngiliz yetkilisinin

³⁶ BOA, *DH.MUI* 75-13, Lef 1.

³⁷ Aynı vesika, Lef 2.

³⁸ TNA, *FO* 424-223, no.89, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

³⁹ Kuveyt Şeyhinin bu tavrı muhtemelen Osmanlı hükümetinin teklifini sürüncemede bırakarak geçiştirmeye yönelikti. Nitekim Mübarek Paşa zaten 28 Şubat 1904 tarihinde İngiltere ile imzaladığı bir anlaşma ile kendi toprakları dahilinde İngiltere dışında hiçbir hükümetin postane kurmasına izin vermemeyi taahhüt etmiş bulunuyordu. Bu anlaşma metni için bkz. BOA, *HR.SYS* 104-23, Lef 10.

⁴⁰ BOA, *DH.MUI* 95-32, Lef 1.

bu bölgede Osmanlı hesabına hiçbir şey yapılmasına izin vermeyeceğinin de altını çizen Basra valisine göre, İngiltere hükümeti yerine “İngiliz terbiyesi almış” olan oğlunu geçirmek ve Kuveyt’i tamamen İngilizlere “intikal” ettirmek için Mübarek es-Sabah’ın ölmesini beklemekteydi⁴¹. Celal Bey bu konuda gönderdiği bir diğer raporda da İngiltere hükümetinin, Kuveyt’in Osmanlı Devleti ile olan bağına tamamen koparmak ve bu bölgeyi kendisine bağlamak için sarf ettiği mesainin altını çizerek İngilizlerin elinde adeta bir “oyuncak” olan Mübarek es-Sabah’ın da söz konusu kurumlara İngilizlere rağmen onay veremeyeceğini ve hatta Osmanlı hükümetine temayülünü göstermek cesaretini dahi gösteremeyeceğini ifade etmişti. Mübarek Paşa’nın Osmanlı hükümetinin İngilizlere karşı kendisini savunmakta aciz kalacağı fikrine kapılmış olduğuna da vurgu yapan Celal Bey, Kuveyt Şeyhinde hasıl olan bu kanaati değiştirmenin neredeyse imkansız olduğu fikrindeydi⁴².

Tüm bu muğlaklığa rağmen Kuveyt’e telgraf hattı döşenmesi ve bir postane tesis edilmesi tasarıları, Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti’ni harekete geçmiş ve bu hattın uzatılması için gerekli masraflar r. 1327 senesi bütçesine dahi ekletilmişti⁴³. Bununla birlikte hem Mübarek es-Sabah’ın İngiliz yetkililerden gelen baskılar nedeniyle bu tarz bir teklife cesaret edememesi⁴⁴, hem de İngiltere hükümeti ile Basra Körfezi’ne dair yapılmakta olan müzakereler nedeniyle Süleyman Nazif Bey’in bu önerisi hayata geçirilememişti. Nitekim Londra Osmanlı Sefiri Tevfik Paşa, Hariciye Nezareti’ne Basra Körfezi’ne dair İngiltere ile fikir alışverişinin yapılmakta olduğu böyle bir dönemde Kuveyt için gündeme gelecek bu tarz girişimlerin taraflar arasında yanlış anlaşılmalara yol açacağını ifade ederek bu tarz girişimlere sıcak bakmadığını bildirmişti. Tevfik Paşa’ya göre telgraf hattı ve postane tesisi gibi alametler hakimiyeti teyid etme açısından önem arz etmeyeceği gibi hal-i hazırda bu tarz girişimlere ciddi bir ihtiyaç da bulunmamaktaydı. Bu nedenle Londra Sefiri, en azından İngiltere ile müzakereler neticelenene kadar bu tasarıların rafa kaldırılmasını istemişti⁴⁵. Tevfik Paşa’nın görüşleri Hariciye nezdinde kabul görmüş ve Nazif Bey’in bu tasarısı önce sürüncemede bırakılmış, daha sonra 1913 Osmanlı-İngiliz anlaşmaları neticesinde de atıl kalmıştı.

⁴¹ BOA, *BEO* 3846-288402, Lef 2-3; BOA, *DH.EO* 569-34, Lef 60. Gerçekten de İngiliz temsilciler Mübarek es-Sabah’ın sağlığı ile yakından ilgilenmekteydi. Ayrıca Mübarek es-Sabah’tan sonra Kuveyt’in statüsünün ne olacağı da İngilizler açısından ayrı bir önem teşkil etmekteydi. TNA, *FO* 424-238, no.96, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

⁴² BOA, *DH.EO* 569-34, Lef 81.

⁴³ BOA, *HR. SYS* 104-25, Lef 2. Olası telgraf hattının masrafları hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *A.MMKT.MHM* 737-31, Lef 2.

⁴⁴ *Aynı vesika*, Lef 3.

⁴⁵ BOA, *HR.SYS* 110-22.

Kuveyt'e telgraf hattı ve postane tesis edilmesi tartışmaları esnasında Mübarek es-Sabah'ın bu konuda Osmanlı hükümetinin Bender Buşir şehbenderi ile gizli bir görüşme talebinde bulunması ise Osmanlı cenahı tarafından ayrı bir sıkıntı sebebi olmuştu⁴⁶. Hariciye Nezareti, Bender Buşir şehbenderinden bu teklifi kabul etmesinin mümkün olmadığını kesin bir dille ifade etmişti⁴⁷. Nitekim Kuveyt'i Basra vilayetinin bir kazası olarak gören hükümet, dış temsilciliklerde görev yapan memurlarının Osmanlı hükümetinin "iç meselesini" oluşturan bu tarz mevzularla ilgilenmesinin uygunsuzluğunu dile getirmiş⁴⁸ ve Kuveyt Şeyhinin bu yöndeki talebini geri çevirmişti.

Telgraf hattı tartışmalarıyla eşzamanlı olarak Nisan 1910 tarihinde yine dönemin Basra valisi Süleyman Nazif Bey tarafından, Kuveyt'teki hakimiyet sembollerine dair alınması gereken bir önlem daha gündeme getirilmişti. Nazif Bey Babıali'ye, Rumi 1316 senesinde Kuveyt "kaymakamı" Mübarek es-Sabah Paşa'ya senelik 800 ton hurmanın karşılığı olan yaklaşık 40.000 kuruşun tahsis edilmiş olduğunu hatırlatarak bu meblağın Şeyh'e yalnızca söz konusu sene teslim edildiğini ve bu tahsisattan şeyhin bir daha yararlanmamış olduğunu ifade etmişti⁴⁹. Basra valisi bu noktadan hareketle, Kuveyt "kazasının" devletin resmi salnamesinde yer almasına rağmen, diğer kazalar gibi bu kazaya resmi bütçede tahsisat ayrılmamasına dikkat çekmiş ve bunun "salim" bir muamele olmayacağını vurgulamıştı. Süleyman Nazif Bey ayrıca, söz konusu tahsisatın Mübarek Paşa'nın şahsına değil, Kuveyt kazası kaymakamlığı namına bütçeye eklenmesi gereğinin de altını çizmişti⁵⁰. Dönemin Dahiliye Nazırı Talat Bey de, Basra valisinin bu ihtarını yerinde bulmuş ve söz konusu meblağın Dahiliye Nezareti bütçesine eklenmesini Sadaret'ten talep etmişti⁵¹. Dahiliye'nin bu talebi Nisan ayında yapılan Meclis-i Vükela toplantısında da görüşülerek uygun görülmüştü⁵².

Kuveyt'te Osmanlı hakimiyet alametlerini tesis etmek konusunda Babıali'ye fikir beyan eden yalnızca Bağdad ve Basra valileri olmamıştır. 1911 Mart ayında Bender Buşir şehbenderi Nebil Ziya Bey de Hariciye Nezareti'ne bir raporla Kuveyt'te Osmanlı

⁴⁶ BOA, *HR.SYS* 104-15, Lef 3; BOA, *DH.EO* 569-34, Lef 58.

⁴⁷ BOA, *HR.SYS* 104-15, Lef 4.

⁴⁸ *Aynı vesika*, Lef 1.

⁴⁹ Nitekim Mayıs 316 senesinde dönemin padişahı II. Abdülhamid'in emriyle, Kuveyt "kazasında" devletin haklarının korunması ve burada idarenin iyileştirilmesi adına Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah'a Basra vilayeti bütçesinden senelik 800 ton hurma tahsis edilmesine karar verilmişti. BOA, *DH.MUI* 30-2—28, Lef 4. Aslında Kuveyt Şeyhlerinin Basra'nın hurma hasılatından pay almaları sürecini 1871 senesine tarihlendirmek mümkündür. Buna dair vesikalar için bkz. BOA, *A.MKT.MHM* 740-10, Lef 22-26. Kuveyt Şeyhlerinin hurma hasılatından aldıkları pay daha ileriki tarihlerde de devam etmişti. *Aynı vesika*, Lef 36-38.

⁵⁰ BOA, *DH.MUI* 30-2—28, Lef 7.

⁵¹ BOA, *BEO* 3735-280087.

⁵² BOA, *MV* 139-34.

hakimiyetini güçlendirmek için alınması gerekli önlemleri sıralamıştı. Nebil Bey'e göre İngiltere'nin Basra Körfezi'nde izlemekte olduğu istila siyasetine bir set çekmek üzere şimdilik Basra ile Necid arasındaki sahillerinde Osmanlı sancağını göstermek adına daimi şekilde işlemek kaydıyla özel vapurlar tahsis edilmeli⁵³, ayrıca posta muamelesi için de girişimde bulunulmalıydı. Bender Buşir şehbenderi ayrıca Kuveyt'in mutasarrıflığa çevrilerek mutasarrıflık görevinin Mübarek es-Sabah'a verilmesi teklifini de ortaya atmıştı. Nebil Bey ayrıca Kuveyt'te şeri mahkemeler kurulmasını da önererek bu vesile ile Irak'a gizli bir şekilde ithal edilen malların da gümrük resmine tabi tutulmasının da sağlanabileceğinin altını çizmiş ve bunun için Kuveyt'e rüsumat memuru atanmasını dahi teklif etmişti⁵⁴. Bender Buşir şehbenderinin bu görüşleri de muhtemelen benzerleri gibi Osmanlı-İngiliz görüşmeleri gerekçe gösterilerek geri çevrilmiştir.

Osmanlı ve İngiltere devletleri arasında Basra Körfezi konusunda müzakerelerin sürdüğü Mayıs 1912'de Osmanlı hükümeti Kuveyt'e bir tapu dairesi açarak buraya bir memur gönderilmesini karara bağlamıştı. Kuveyt'te Osmanlı hakimiyetinin varlığının bir sembolü olacak bu tapu dairesinin tesisini İngiltere hükümeti, Kuveyt'teki statükonun ihlali olarak algılamış ve karşı çıkmıştı. Nitekim İngiliz yetkililere göre söz konusu tapu dairesi mesele her ne kadar kağıt üzerinde kalacak da olsa⁵⁵, bu durum Kuveyt'teki Osmanlı egemenliğini iddia edebilecek bir sembol olacaktı⁵⁶. Bu noktadan hareketle İngiltere hükümeti, Kuveyt'te bir tapu dairesi tesisi girişiminin Basra Körfezi üzerindeki Osmanlı-İngiliz görüşmelerini olumsuz etkileyeceğini Osmanlı hükümetine bildirmiş⁵⁷ ve muhtemelen bu nedenle söz konusu girişim hayata geçmemiştir.

Gene aynı tarihlerde dönemin Basra valisi Hasan Rıza Paşa, merkeze bir telgraf göndererek sınır bölüklerine uygun görülen isimler konusunda merkezi uyarılmıştı. Nitekim sınır bölükleri oluşturulması amacı ile askeriyeden Basra valisine gönderilen raporda bu bölüklerden birinin "Fav bölüğü" olarak adlandırılmıştı. Hasan Rıza Paşa bu isme dikkat çekmiş ve Fav'ın Kuveyt sınırında bulunduğunu hatırlatarak bu bölüğün isminin değiştirilmesini istemiştir. Nitekim bölüğe bu ismin verilmesi Hasan Rıza Paşa'ya göre

⁵³ Bölgede Osmanlı sancağını taşıyan vapurlar vesilesiyle hakimiyet tesis edilmesi talepleri dönem dönem Osmanlı mahalli memurları tarafından dile getirilmiştir. Buna dair birkaç örnek için bkz. BOA, *A.MKT.MHM* 734-25, Lef 1; BOA, *DH.EO* 547-27.

⁵⁴ BOA, *HR.SYS* 104-20.

⁵⁵ TNA, *FO* 424-231, no.151, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

⁵⁶ TNA, *FO* 424-231, no.144, Government of India to the Marquis of Crewe.

⁵⁷ TNA, *FO* 424-231, no.144, India Office to Foreign Office.

Osmanlı hükümetinin Kuveyt'teki hak iddialarında elini zayıflatacak bir argüman olmasından dolayı siyaseten uygun değildi⁵⁸.

Devam eden Osmanlı ve İngiltere müzakereleri esnasında Osmanlı Devleti'nin Kuveyt'teki hakimiyet iddialarını kuvvetlendirme çabalarına karşılık olarak kuvvetle muhtemel İngiltere'nin teşvikiyle Mübarek es-Sabah Paşa, Ekim 1911 tarihinde mahalli yetkililere Kuveyt'te bulunan Osmanlı sancağının yerinin değiştirilmesine yönelik bir teklif götürmüştü. Mübarek Paşa'nın teklifine göre Osmanlı sancağı, Kuveyt'teki hükümet konağı yerine bir meydana dikilecekti. Şeyhten gelen bu teklifi üzerine Dahiliye Nezareti, Basra valiliği görevinden yeni ayrılmış olan Diyarbakır valisi Celal Bey'in görüşlerine başvurulmasına karar vermişti. Celal Bey ise, Mübarek es-Sabah'ın sancak mevkiini değiştirme talebinin zamanlamasına dikkat çekerek, bu değişimin Osmanlı devletinin çıkarlarına aykırı olduğuna dair kanaatini ifade etmişti. Nitekim belirli resmi günlerde meydana bayrak çekmek ile hükümet konağında daimi surette sancağın asılı bulunması arasında Celal Bey'e göre büyük bir siyasi fark bulunmaktaydı. Hatta Diyarbakır valisi Kuveyt'teki sancak çekme hadisesini Girit meselesiyle kıyaslamış ve bu teklifi Mübarek Paşa'dan ziyade İngilizler'e atfetmenin daha yerinde olacağını belirterek İngiltere hükümetinin ince siyasetine dikkat çekmişti⁵⁹.

Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet dönemi boyunca hakimiyet iddialarını sürdürdüğü bir diğer bölge de Muhammara olmuştur. Aslında Muhammara, Osmanlı ve İran arasında imzalanan, Rusya ve İngiltere'nin de aracı olarak katıldıkları 1847 Erzurum Anlaşması ile İran'a terk edilmişti. Buna rağmen 1847 sonrası hükümetler bu bölge üzerindeki hakimiyet iddialarından vazgeçmemişlerdi. II. Meşrutiyet hükümetleri de bu duruma bir istisna oluşturmamış ve bu hakimiyet iddialarını çeşitli semboller üzerinden gündeme getirmeye devam etmişti.

Osmanlı Devleti'nin Muhammara'daki hakimiyet iddialarından vazgeçmediğine dair kanıtlardan biri Temmuz 1909 senesinde Basra Redif Kumandanlığının, askere alım işlemine Muhammara'nın da dahil edilmesine dair talebidir. Kumandanlığın bu talebini Basra vilayetine iletmesinin ardından, vali Arif Bey, Muhammara'nın hal-i hazırda İran toprakları dahilinde ve Şeyh Hazal'ın idaresinde yarı bağımsız bir Şeyhlik konumunda bulunduğunu hatırlatarak bu konuda nasıl bir muamelede bulunulması gerektiğini Dahiliye Nezareti'ne danışmıştı⁶⁰. Bunun üzerine Muhammara'nın aidiyeti hususunda Hariciye Nezareti'nden

⁵⁸ BOA, *DH.EO* 587-57.

⁵⁹ BOA, *BEO* 3947-296016, Lef 3.

⁶⁰ BOA, *BEO* 3603-270190, Lef 3; BOA, *DH.MKT* 2879-36.

görüş istenmesi ve bu şekilde bir karar varılması uygun görülmüş⁶¹ ve bunun akabinde muhtemelen Basra Körfezi'ne ve dolayısıyla Muhammara'nın statükosuna dair yapılan Osmanlı-İngiliz görüşmeleri nedeniyle bu teşebbüsten vazgeçilmişti.

Bu teşebbüsten birkaç ay sonra Muhammara'nın aidiyeti meselesini gündeme getiren bir vaka daha yaşanmıştı. Aralık 1909'da Abadan'da İngilizlere ait petrol şirketinin inşa ettiği iskele, suyun hareketi nedeniyle yer değiştirmiş ve Osmanlı sınırı sayılan Bahriye mukataası önüne kadar sürüklenmişti. Durumun Şattü'l-Arap nehrinde ulaşımına mani olması üzerine Basra vilayeti ve komodorluğu Babıali'ye başvurmuş ve Muhammara'nın aidiyetinin belirlenerek soruna bir çözüm bulunmasını istemişti⁶².

Bu sefer de Nisan 1910 tarihinde Basra Bidayet Mahkemesi, Muhammara Hakimi Şeyh Hazal'ın hizmetkarlarından olan bazı şahısların sorgulanmasına karar vermiş ve buna dair müzekkereleri vilayete göndermişti. Bununla birlikte Muhammara'nın aidiyetinin belirsizliği ve dolayısıyla Muhammara Hakiminin hizmetkarlarının tabiiyetinin de muğlaklığı taşıması Basra vilayetinin yeniden merkeze başvurmasına neden olmuştu⁶³.

Muhammara'ya dair Osmanlı-İngiliz müzakerelerinin sonuçlanması ve bu bölgeye dair imzalanan 1913 Anlaşması neticesinde Muhammara'nın İran'a terkinin onanması ve bölgede fiili İngiliz hakimiyetinin tanınması sonrasında dahi Osmanlı yetkililer nezdinde burası tam anlamıyla İran toprağı telakki edilmemişti. Nitekim dönemin Basra vali vekili Subhi Bey Ekim 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında Basra ile ilişkisi ve yakınlığı, aynı zamanda iki bölge arasında ticari nehir ulaşımının yoğunluğu itibarıyla Muhammara'nın önemine dikkat çekmiş ve burada kalıcı bir Osmanlı memuruna ihtiyaç bulunduğunu ifade etmişti. Subhi Bey'e göre senelerce Osmanlı hakimiyetinde kalan Muhammara her ne kadar son anlaşmalarla İran'a terk edilmişse de diğer İran topraklarına benzetilemezdi. Subhi Bey, Muhammara'ya geçici olarak bir şehbenderlik tesis edilmesini, daha sonra ise yalnızca Muhammara'nın değil, Arapların mukim olduğu Şeyh Hazal'a ait tüm toprakların Necid vilayetine benzer şekilde Osmanlı idaresine katılarak yönetilebileceğine vurgu yapmıştı⁶⁴. I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği ve Basra'nın işgal edilmesinden hemen önce dile getirilen bu talepler Osmanlı Hariciye'si tarafından uygun görülmemiş ve Muhammara'ya yalnızca muhbir ünvanıyla birkaç şahsın gönderilmesine karar verilmişti⁶⁵.

⁶¹ BOA, *DH.MKT* 2884-93.

⁶² BOA, *BEO* 3685-276317.

⁶³ BOA, *BEO* 3739-280361.

⁶⁴ BOA, *DH.KMS* 28-34, Lef 2.

⁶⁵ *Aynı vesika*, Lef 1 ve 3.

6.1.2. Eşraf ve Muteberanı Elde Etmek: Osmanlı-İngiliz Taltifat Yarışı

II. Meşrutiyet döneminde Basra vilayetini oluşturan bölgede Osmanlı-İngiliz nüfuz yarışının görünen sembollerinden birisini de taraf devletlerin bölgenin önde gelenlerini taltif etme yarışı oluşturmuştur. Özellikle idare merkezlerinin dışında kalmış olan yerel ahalinin tanıdığı mutlak otorite devletten ziyade aşiret reisleri idi. Duruma vakıf olan İngiltere ve Osmanlı Devletleri de aşiret reislerine mevki ve nüfuzlarına göre makam ve rütbelere vererek kendilerine olan bağlılıklarını sağlamaya çalışmaktaydı⁶⁶. Bunun yanı sıra Osmanlı hükümetleri aşiret reislerinin gücünü kıramadığında ve baskı seçeneğinin sonuç vermediği durumlarda taltifat politikasını zaman zaman “havuç” olarak da kullanmışlardır⁶⁷. Merkezin gerçek yaptırım gücü azaldıkça bu olgu daha da gerçeklik kazanmıştır. Devletin buna atfettiği önem kadar, bu taltifatları almaya hak kazananlar açısından da söz konusu ihsanlar önem arz etmekteydi⁶⁸. Bu noktadan hareketle söz konusu dönemde, hem İngiltere hem de Osmanlı devleti bölgenin eşraf ve muteberanını kendi saflarına çekmek ve nüfuzları altına almak adına vesileler ad ederek bunlara çeşitli hediyeler, madalyalar ve nişanlar takdim etmişlerdir⁶⁹.

Osmanlı devletinin taltif politikası aslında, II. Abdülhamid dönemine benzer olarak, İngiltere’ye meyyal olan bölgenin önde gelen şahıslarını çeşitli hediyelerle kendi yanına çekmek, veya en azından İngiltere’nin himayesine girmelerini önlemek amacıyla dayalıydı. Nitekim Osmanlı’nın Bender Buşir şehbenderi 1911 tarihinde merkeze gönderdiği bir raporda, İngiltere hükümetinin Kuveyt’te takip etmekte olduğu siyasete bir set çekmek için Mübarek es-Sabah’ın uygun şekilde taltif edilmesi gerektiğini ifade etmişti⁷⁰. 1912 tarihinde Basra vilayetinden merkeze gönderen diğer bir telgraf da Osmanlı’nın taltifat politikası konusunda fikir vermektedir. Nitekim bu telgrafta dönemin Basra valisi Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ile Muhammara Şeyhi Hazal Han’ın birbirlerinin “müttefik ve ayrılmaz bir parçası” olduklarını ve bu ikilinin maksatlarını gerçekleştirmek için Basra dahilinde “mühim ve faal elleri” bulunduğunu ifade etmişti. İşte bu ellerin tesirsiz bırakılması ve bu iki şeyhin devlete sadakat çizgisine çekilmesi için Mübarek es-Sabah ve Şeyh Hazal’ın taltif

⁶⁶ Zekeriya Kurşun, “Osmanlı’dan Irak’a Tanımlanamayan Ülke: Irak”, *Irak Dosyası* (yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, Yahya Başkan), C.I, s.3.

⁶⁷ Bunun II. Abdülhamid dönemindeki bir örneği için bkz. Lorimer, *a.g.e.*, V.3, s.1026.

⁶⁸ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, İstanbul 2007, ss.54-56.

⁶⁹ Bu durumun “devr-i sabık”ta da kısmen mevcut olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim Mübarek es-Sabah, II. Abdülhamid döneminde de 1900 senesinde Osmanlı hükümeti tarafından Mir-i Miran (Paşa) rütbesi ile taltif edilmiş ve kendisine yıllık 150 kuralık hurma geliri ihsan edilmişti. Ayrıca Mübarek es-Sabah’a Kuveyt kaymakamı olarak tanınmasının akabinde altın ve gümüş İmtiyaz Madalyası da takdim edilmişti. Osmanlı hükümetinden gördüğü bu taltifat akabinde Şeyh, İngiltere hükümetinden de 1903 senesinde kendisine bir unvan, madalya veyahud tahsisat verilmesini talep etmişti. Busch, *a.g.e.*, ss.195-196, 225.

⁷⁰ BOA, *HR.SYS* 104-20.

edilmesi gerekmektedir⁷¹. Osmanlı mahalli yetkilileri kimi zaman da Basra vilayetinde asayışı korumak adına Mübarek es-Sabah ve Şeyh Hazal'ın taltifini talep edebilmekteydi. Hem Mübarek es-Sabah'ın hem de Şeyh Hazal'ın Basra vilayeti dahilinde ciddi anlamda nüfuzları bulunmaktaydı. Nitekim hem Muhammara hem de Kuveyt, Basra'daki idareden kaçanların bir sığınma noktası konumunda bulunmaktaydı⁷². Bu noktadan hareketle dönemin Tahran sefiri Asım Bey Kasım 1914'te merkezden bu Şeyh Hazal'ın Basra vilayetinde sorun çıkarmasının önlenmesi ve aynı zamanla İngiltere ile olası ittifakının önlenmesi amacıyla taltif edilmesini istemişti. Asım Bey'e göre Hazal Han izzet-i nefsi okşanarak tatmin ve taltif edildiği ölçüde elde edilmesi kolaylaşacaktı⁷³.

Bu düşüncelerden hareketle II. Meşrutiyet hükümetleri Şeyh Hazal ve Mübarek es-Sabah'ı çeşitli vesilelerle ödüllendirmiş ve taltif etmişti. Nitekim Osmanlı hükümeti Ekim 1911 tarihinde, İstanbul yangınından zarar görenler için 500 lira bağışta bulunmuş olan Kuveyt "kaymakamı" Mübarek es-Sabah'ı mükafatlandırmayı uygun görmüştü. Şeyhin taltif edilmesinin gündeme gelişi akabinde Hariciye Nezareti ve Londra Sefareti'ne bu hususta siyasi bir mahzur olup olmadığı danışılmış ve alınan olumlu cevabın üzerine de Mübarek es-Sabah'ın birinci rütbeden Mecidi Nişanı ile taltifine karar verilmişti⁷⁴.

Mübarek es-Sabah'ın taltifinin akabinde söz konusu nişanın kendisine ne yolla gönderileceği de ayrı bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Nitekim Kuveyt Şeyhi, hastalığı dolayısıyla nişanı almaya Basra'ya gelemeyeceğini bildirmişti. Bunun üzerine dönemin Basra valisi Hasan Rıza Paşa, nişanın Kuveyt "kaymakamına" ulaştırılması için Marmaris ganbotu eşliğinde bir heyet gönderilmesini teklif etmişti⁷⁵. Babıâli ilk etapta bu teklifi kısmen kabul ederek, nişanın özel bir heyet yerine ikinci sınıf memurlardan biri vasıtasıyla ve ancak Kuveyt'e normal nakliye vasıtası olmaması durumunda Marmaris ganbotuyla gönderilmesini uygun görmüştü⁷⁶. Fakat daha sonra bu fikrinden vazgeçen hükümet nişanın Mübarek es-Sabah'a Basra müftüsü Abdülmelik Efendi başkanlığında ve Mahmud Paşa el-Hac, bidayet mahkemesi reisi Ahmed Naim Bey ve el-Hac Taha Çelebi'den oluşan bir heyet vasıtasıyla gönderilmesini kabul etmişti⁷⁷. Mecidi nişanın Kuveyt Şeyhine takdimi ise törensel bir hakimiyet gösterisine dönüşmüş ve Basra valisinin deyimiyle Kuveyt ahalisi üzerinde beklenenin üzerinde bir etki bırakmıştı. Söz konusu nişan 1912 senesinin Şubat ayı başında

⁷¹ BOA, *BEO* 4122-309128, Lef 3.

⁷² BOA, *DH.MKT* 1308-14, Lef 10 ve 21.

⁷³ BOA, *HR.SYS* 2337-9, Lef 13 ve 37.

⁷⁴ BOA, *İ.TAL* 475-1329.Za.5, Lef 1-2.

⁷⁵ BOA, *DH.MTV* 13-22, Lef 8.

⁷⁶ *Aynı vesika*, Lef 9.

⁷⁷ *Aynı vesika*, Lef 9-12.

Kuveyt'e varan Osmanlı heyeti tarafından Şeyhe takdim edilmişti. Kuveyt'e varışında heyeti Mübarek es-Sabah'ın önderliğinde Osmanlı sancakları taşıyan 20.000 kişilik bir topluluk karşılamış ve Şeyhin taltifi adeta bir şölen havasına bürünmüştü. Mübarek es-Sabah'ın taltifini dile getiren fermanın okunmasının akabinde 21 pare top atılmış ve tören Osmanlı heyeti ve Kuveyt ahali tarafından padişaha dualar okunmasıyla sona ermişti⁷⁸. Törene Kuveyt'teki İngiliz siyasi temsilcisi Shakespear davet edilmemişti⁷⁹. Mübarek es-Sabah da hem nişanla taltifinden hem de taltif ediliş biçiminden son derece memnun kalmış Kuveyt Şeyhi'nin özel teknesiyle Basra'ya hareket eden heyetin dönüşü akabinde Babiali'ye bir teşekkür mektubu göndermişti⁸⁰.

Kuveyt "kaymakamı" Mübarek Paşa'nın Mecidi nişanı ile taltifinin hemen akabinde bu sefer de, söz konusu nişanın Mecidi'den Osmani'ye yükseltilmesi gündeme gelmişti. Bu hususta dönemin Basra valisi Hasan Rıza Paşa, Aralık 1912'de merkeze bir yazı göndermiş ve Kuveyt Şeyhinin Tayyare ve İtalya Muharebesi ianelerine 1.500 liradan toplam 3.000 lira bağışta bulunduğunu ifade ederek Mübarek es-Sabah'ın bu yardımlarına karşılık hiçbir taltifat görmemiş olduğunu vurgulamıştı. Kuveyt Şeyhinin Basra vilayetinin asayiş noktasından önemini hatırlatan Basra valisi⁸¹, Mübarek Paşa'nın birinci rütbeden Osmani nişanıyla taltif edilmesini istemişti⁸².

Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah bundan birkaç ay sonra da Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne 2.000, İane-i Harbiye Komisyonu'na da 9.000 lira bağışlamıştı⁸³. Kuveyt "kaymakamının" yapmış olduğu bu bağışlar üzerine Mabeyn-i Hümayun'dan Mübarek Paşa'ya teşekkür yazısı gönderildiği gibi⁸⁴, dönemin Basra vali vekili Ali Rıza Paşa da merkeze bir yazı göndererek Mübarek Paşa'nın şevkini kırmamak adına uygun bir şekilde taltif edilmesi gereğini ifade etmişti⁸⁵.

Mübarek es-Sabah'ın daha yüksek bir rütbe ile taltif edilmesine dair talepler ancak I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin hemen öncesinde ve muhtemelen Kuveyt Şeyhini İngiliz etkisinden uzaklaştırarak Osmanlı tarafına meylettirmek amacıyla 1914 senesi Mart'ında

⁷⁸ Aynı vesika, Lef 14.

⁷⁹ Slot, a.g.e., s.363.

⁸⁰ BOA, DH.MTV 13-22, Lef 17. Osmanlı hükümeti tarafından Mübarek Paşa'nın taltifi bölgedeki İngiliz temsilcileri tarafından da yakından takip edilmiş ve merkeze rapor edilmişti. TNA, FO 424-229, no.91, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey: "Administration Report of the Persian Gulf Political Residency for the Year 1912", *The Persian Gulf Administration Reports (1873-1947)*, Vol.VII, s.118.

⁸¹ BOA, DH.MTV 13-22, Lef 34.

⁸² Aynı vesika, Lef 35.

⁸³ Aynı vesika, Lef 30; BOA, İ.MBH 11-1331.S.016, Lef 1-2.

⁸⁴ Aynı vesika, Lef 3. Babiali ile Mübarek es-Sabah arasındaki bu "samimi" yazışmalar da, benzerleri gibi bölgedeki İngiliz yetkilileri tarafından yakından takip edilmiş ve merkeze iletilmişti. TNA, FO 424-230, no.9, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

⁸⁵ BOA, DH.MTV 55-31, Lef 1-3.

gündeme alınmıştı. Nitekim savaşın patlak vermesine az bir müddet kala Osmanlı hükümeti Şeyh Hazal'ı birinci rütbeden Osmani nişanı ile taltif etmişti. Bunun üzerine dönemin Basra vali kumandanı Süleyman Şefik Paşa da, Şeyh Mübarek'in "hizmetlerine ve sadakatine" vurgu yaparak Şeyh Hazal ile Mübarek es-Sabah'in eşzamanlı olarak taltif edilmeleri gerektiğini hatırlatmış ve Kuveyt Şeyhine de birinci rütbeden Osmani nişanı verilmesi gerektiğini belirtmişti⁸⁶. Bunun üzerine çıkarılan bir irade ile Mübarek es-Sabah'ın birinci rütbeden Osmani nişanı ile taltif edilmesine karar verilmişti⁸⁷.

Mübarek es-Sabah'in taltifi akabinde Basra valisi Süleyman Şefik Paşa'nın söz konusu nişanı şeyhe göndermek üzere hazırlıklar yaptığı sırada Dahiliye Nazırı Talat Paşa vilayete bir telgraf göndererek kendisine ulaşan istihbarata binaen Mübarek Paşa'ya bir heyet yoluyla nişanın gönderilmesinin siyasi mahzurları olabileceğinin altını çizmiş ve mümkünse nişanın şeyhe gönderilmesinin bir müddet ertelenmesini istemişti⁸⁸. Şefik Paşa ise nişanın zaten vilayet erkanından iki şahıs ve kendi özel yaveri tarafından gönderilmiş olduğunu ifade ederek kendisinin böyle bir mahzur görmediğinin altını çizmişti⁸⁹.

Osmanlı hükümetinin taltif etmek suretiyle elde etmek istediği isimlerden bir diğeri ise Muhammara Hakimi Şeyh Hazal'dı. Kasım 1911'de dönemin Basra valisi Hasan Rıza Paşa, merkeze gönderdiği yazısında Kuveyt "kaymakamı" Mübarek es-Sabah'ın nişanla taltif edilmiş olduğunu hatırlatmış ve Muhammara Şeyhi Hazal'ın da Kuveyt şeyhinden ayrı değerlendirilmesinin uygun olmayacağından yola çıkarak İstanbul yangınından zarar görenler için 400 lira bağışta bulunmuş olan şeyhin taltif edilmesini istemişti. Dahiliye Nezareti de Şeyh Hazal'ın hal-i hazırda ikinci rütbeden Osmanlı nişanına sahip olduğunu belirterek Sadaret'e Muhammara Hakimi'nin birinci rütbeden Mecidi nişanı ile taltif edilmesini önermişti⁹⁰. Sadaret tarafından konunun Hariciye Nezareti'ne danışılması üzerine⁹¹ ise nezaret, Şeyh Hazal'a, Mübarek es-Sabah'ın taltifinin hemen akabinde nişan verilmesinin bir öncekinin yarattığı etkiyi ortadan kaldırılabileceği gerekçesiyle bu taltifin birkaç ay ertelenmesini istemişti⁹². Şeyh Hazal'ın taltif sürecinin hükümet tarafından bir müddet ertelenmesine rağmen Basra valisi Hasan Rıza Paşa, ısrarlı tutumunu sürdürmüştü. Basra

⁸⁶ BOA, *DH.KMS* 18-39, Lef 1-2.

⁸⁷ *Aynı vesika*, Lef 3-5; BOA, *İ.TAL* 492-1332.R.27, Lef 1-2.

⁸⁸ BOA, *DH.ŞFR* 40-97.

⁸⁹ BOA, *DH.KMS* 18-39, Lef 7.

⁹⁰ BOA, *BEO* 4014-301037, Lef 5.

⁹¹ BOA, *BEO* 3963-297211.

⁹² BOA, *BEO* 4014-301037, Lef 4.

valisi 1912 senesi Mart ve Nisan aylarında Muhammara Hakimi'nin taltif edilmesi için merkeze ard arda yazılar göndermişti⁹³.

Şeyh Hazal'ın taltif edilmesi süreci 1912 senesinin Aralık ayında Basra vali vekili Ali Rıza Paşa tarafından yeniden gündeme taşınmıştı. Ali Rıza Paşa, Şeyh Hazal'ın meşrutiyet inkılabından sonra İstanbul yangınından zarar görenler için 400, İtalya muharebesi için 200 ve Balkan muharebeleri için 300 lira yardımda bulunduğunu hatırlatmış ve Şeyhin Basra'nın asayişini korumak için çaba sarf ettiğini de iddia etmişti. Basra vali vekili ayrıca, Muhammara Hakimi'nin bu tavırlarla sadakatini ispat etmiş olmasına rağmen taltif edilmek yerine vali Süleyman Nazif Bey döneminde izlenen politikalarla kendisinin Osmanlı hükümetinden soğutulduğunu ve İngiltere'nin nüfuzuna meylettığını de savunmuştu. İngiliz hükümetinin Nazif Bey'in politikalarına bir mukabele olmak üzere Hazal Han'a Necmetü'l-Hindi nişanının en yüksek rütbesini ihsan ettiklerini de hatırlatan Ali Rıza Paşa, Muhammara Hakimi'nin aleyhine yürütülen bu siyasete rağmen Osmanlı hükümetine iane vermekten çekinmediğinin altını çizmişti. Basra vali vekili bu noktadan hareketle, Hazal Han'ın göstermiş olduğu "meyil ve sadakate" binaen taltif edilmesi gereğini dile getirmiş ve şeyhe birinci rütbeden Mecidi nişanı verilmesini istemişti⁹⁴.

Bu girişimden yaklaşık bir sene sonra Basra vali vekili İzzet Bey döneminde de Şeyh Hazal'ın taltif edilmesi teklifi yinelenmişti. İzzet Bey, Muhammara Hakimi'nin yapmış olduğu çeşitli ianelere gönderme yapmış ve bu "fedakarlıkların" şeyhin devlete ve hilafete bağlılığının ve muhabbetinin bir göstergesi olduğu noktasından hareketle Hazal Han'ın sahip olduğu ikinci rütbeden Osmani nişanının birinci rütbeye çevrilmesini istemişti⁹⁵. İzzet Bey'in bu teklifi bu sefer muhtemelen patlak verecek olan savaşın hissedilmesi neticesinde Dahiliye Nezareti tarafından da uygun görülmesi⁹⁶ ve Şeyh Hazal Han'ın birinci rütbe Osmani nişanı ile taltif edilmesine karar verilmişti⁹⁷. Muhammara Hakimi'ne taltif edildiği Basra eşrafından Seyyid Talib el-Nakib vasıtasıyla haber verilmiş ve Şeyh Hazal da buna mukabil olarak hem hilafete hem de Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'ne bir mektupla şükranlarını arz etmişti⁹⁸.

Hazal Han'a ihsan edilen birinci rütbe Osmani nişanı Nisan 1914'te özel bir heyet tarafından Muhammara'ya götürülerek kendisine takdim edilmiş ve şeyhin taltifi Muhammara'da, Kuveyt'tekine benzer şekilde törensel bir havada geçmişti. Nişanın takdimi

⁹³ *Aynı vesika*, Lef 2; BOA, *DH.MTV* 13-22, Lef 2,3,6 ve 21.

⁹⁴ *Aynı vesika*, Lef 27-28.

⁹⁵ BOA, *DH.KMS* 13-32, Lef 2.

⁹⁶ *Aynı vesika*, Lef 1.

⁹⁷ *Aynı vesika*, Lef 5-7; BOA, *İ.TAL* 489-1332.S.32, Lef 1-2.

⁹⁸ BOA, *DH.KMS* 13-32, Lef 3-4.

sırasında toplar atıldığı gibi resmi bir merasim de yapılmış ve Şeyh Hazal burada yaptığı konuşmada Osmanlı Devleti'nin beş sene önce kendisine bu tarzda bir politika izlemiş olması halinde, "ahvalin pek başka olacağını" ifade etmişti. Muhammara'da yapılan törenin ardından Şeyh Hazal ertesi gün Basra valisi Süleyman Şefik Paşa'yı makamında ziyaret etmiş ve Şeyh onuruna son derece tantanalı bir ziyafet verilmişti⁹⁹.

İngiltere Devleti için de benzer bir politikadan bahsetmek mümkündür. Nitekim İngiltere de bölgedeki temsilcileri ve memurları aracılığıyla bölgede var olan nüfuzunu arttırmaya çalışmaktaydı. Ocak 1911 tarihinde Basra'dan merkeze Bender Buşir'deki İngiliz konsolosunun Kuveyt ve Muhammara civarlarında dolaşmakta olduğuna ve İngilizlerin buralarda şeyhlere kıymetli hediyeler dağıtmak ve ziyafetler vermek suretiyle¹⁰⁰ bölgedeki nüfuzlarını arttırmaya çalıştıklarına dair bir istihbarat gönderilmişti. Dönemin Osmanlı Devleti Bender Buşir şehbenderine göre bu tarz hareketler İngiltere Devletinin bölgedeki şeyhlerle özel anlaşmalar akdetme politikasının bir sonucuydu¹⁰¹. Dönemin Basra valisi Celal Bey de bu durumu İngiltere hükümetinin Aden'den Kuveyt'e ve Karaçi'den Muhammara'ya kadar olan sahilde kendisine bağlı "müstemlekeler" kurma politikası olarak değerlendirmişti¹⁰². Bu politikanın bir eseri olarak İngiltere Hükümeti 1909 ve 1913 tarihlerinde Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah'a, 1909 senesinde de Şeyh Hazal'a yüklü miktarlarda para yardımı yapmıştı¹⁰³.

Bu yardım ve hediyelerin yanı sıra İngiltere hükümeti Osmanlı Devleti'nin uyguladığı taltifat politikasının bölgede yarattığı gözle görülür olumlu etkileri silmek için kendisi de benzer bir politika uygulamak durumunda kalmıştı. Buna uygun olarak Osmanlı Devleti'nin 1911 senesinde Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah'a vermiş olduğu Mecidiye Nişanı'nın hemen akabinde durumu eşitlemek adına İngiltere de girişimlerde bulunmuş ve Şeyh'i Nisan 1912 tarihinde Hindistan Nişanı (Knight Commander of the Most Eminent Order of the Indian Empire) ile taltif etmişti. Bu nişan töreni, Kuveyt'teki İngiliz temsilcisi Sharkespear'in tavsiyesi üzerine Şubat 1912'deki Osmanlı nişan töreninden kat ve kat görkemli şaşıaalı olarak organize edilmişti¹⁰⁴.

⁹⁹ Aynı vesika, Lef 10.

¹⁰⁰ BOA, HR.SYS 104-19, Lef 1-2.

¹⁰¹ BOA, DH.EO 569-34, Lef 82.

¹⁰² Aynı vesika, Lef 87.

¹⁰³ TNA, FO 424-218, no.60, Government of India to Viscount Morley; TNA, FO 424-240, no.288, Treasury to Foreign Office; Mostafa Ansari, *a.g.t.*, s.188. Nitekim İngiltere hükümeti son derece kritik bir bölgenin şeyhi olan Mübarek'in borç almak üzere başka devletlere başvurmasından çekinmekteydi. TNA, FO 424-240, no.267, India Office to Foreign Office.

¹⁰⁴ Slot, *a.g.e.*, s.365.

Mübarek es-Sabah'ın yanı sıra İngiltere hükümeti Ekim 1910'da Bender Abbas'taki konsolosu vasıtasıyla Muhammara Hakimi Şeyh Hazal'ı Muhammara'da düzenlenen gösteriler ve top atışları eşliğinde Hindistan Nişanı (Knight Commander of the Most Eminent Order of the Indian Empire) ile taltif etmişti¹⁰⁵.

6.2.Basra Vilayeti'nde Osmanlı-İngiliz Siyasi Mücadelesi

İngiltere siyasi nüfuzu aslında 19. yüzyıldan itibaren Basra Körfezi'nde bilinen ve hissedilen bir hadisedir. II. Abdülhamid'in Basra Körfezi'ne yönelik İngiliz ilgisine karşı uyguladığı başlıca strateji statükonun korunması ve bu devletin Körfez'de meydana getirebileceği herhangi bir askeri müdahaleden kaçınılması olmuştur. 1908 Temmuzunda meşrutiyetin yeniden ilanı ile birlikte, Basra Körfezi'ndeki Osmanlı siyaseti de değişim geçirmiştir. Bu tarihten sonra Osmanlı hükümetlerinin ana hedefini İngiltere ile ittifak oluşturduğundan, bu uğurda İngiltere ile olan sorunların bir an önce çözümlenmesi ve olası bir bağlaşmanın önündeki engellerin kaldırılması bir politika olarak ortaya çıkmıştır. Bunun Basra vilayetine yansması ise Basra Körfezi'ne dair Osmanlı-İngiliz nüfuz mücadelesinin sonlandırılarak bir uzlaşmaya varılması tasarıları ve bunun Osmanlı hükümetinin içerisinde bulunduğu maddi sıkıntılar ile birleşerek bir Osmanlı-İngiliz Anlaşmalar silsilesi üzerinde anlaşmaya varılması şeklinde olmuştur.

6.2.1. Basra Körfezi Üzerinde Osmanlı-İngiliz Müzakereleri ve Basra Vilayeti

Meşrutiyetin yeniden ilanı sonrasında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında siyasi bağlamda güç mücadelesine sahne olan ana konu Bağdad Demiryolu ve bu sorunun bir uzantısı olan Kuveyt meselesi olmuştur. Temmuz 1908'de Meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde Kuveyt Şehyi Mübarek es-Sabah Paşa'nın ana politikası, Osmanlı Devleti'nin Basra vilayeti ve civarında zayıflamakta olan otoritesine karşı nasıl bir tavır takınacağı ve Kuveyt'in pozisyonunu nasıl koruyacağı üzerine yoğunlaşmıştır. Herşeyden öte Mübarek Paşa ile merkezi yönetim arasındaki ilişki biçimi değişmiştir. Nitekim II. Abdülhamid döneminin sona ermesiyle Kuveyt Şeyhinin Ebu'l-Huda aracılığıyla merkezdeki üst düzey yetkililerle kurduğu bağlar ortadan kaybolmuştu¹⁰⁶. Bununla birlikte Mübarek Paşa'nın İngiltere ile ilişkileri de

¹⁰⁵ BOA, *DH.SYS* 25-8, Lef 2-3; Mostafa Ansari, *a.g.t.*, s.197.

¹⁰⁶ Anscombe, *a.g.e.*, s.95; Lorimer, *a.g.e.*, V.3, s.1018.

aynı şekilde problemlı bir döneme girmişti. Zira Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu durum Mübarek'i Kuveyt'in yarı-bağımsız yapısını sağlamak için İngiltere'ye daha bağımlı kılmaktaydı. Bu duruma rağmen Kuveyt Şeyhi ile İngiliz yetkililer arasında ciddi sorunlar baş göstermekteydi. Bu noktalardan hareketle Mübarek es-Sabah 1908 sonrasında da Kuveyt'in yarı-bağımsız yapısını korumak adına İngiliz ve Osmanlı Devletlerini birbirlerine karşı denge unsuru olarak kullanma politikasını sürdürmüştü¹⁰⁷.

Bununla birlikte II. Meşrutiyet hükümetlerinin İngilizlerin Irak'taki emellerine dair endişeleri Bağdad Demiryolu projesinin küçük bir durgunluk sonrası 1910 yılı akabinde hızlanarak devam etmesine neden olmuştu¹⁰⁸. Hatta Anadolu-Bağdad Demiryolu aynı yıl bölgede incelemelerde bulunmak üzere Kuveyt'e bir İngiliz mühendis göndermişti. Bu son adım ise Hindistan Nezareti'nde telaşa yol açarak Bağdad Demiryolu'nun nihai terminali için olası seçeneklerin yeniden gündeme taşınmasına neden olmuştu¹⁰⁹. Böylece Bağdad Demiryolu'nun bitiş noktası olarak Basra, Umm Kasr'da bulunan Havr Abdullah, Kuveyt, Şuveyh ve Kazıma¹¹⁰ birer alternatif olarak yeniden tartışmaya açılmıştı.

Bağdad Demiryolu'nun yeniden gündeme taşınması Maliye Nazırı Cavid Bey'in Temmuz ayında Londra'da temaslarda bulunduğu sırada bu meselenin de tartışma konusu edilmesine neden olmuştu¹¹¹. Nitekim İngiltere'deki temasları sırasında Cavid Bey, Sir Edward Grey ve Sir Charles Harding ile biraraya gelmiş ve Osmanlı hükümetinin Bağdad Demiryolu'nu önce Bağdad ve akabinde Basra Körfezi'ne kadar uzatma konusunda kararlılığını dile getirmişti. İngiliz yetkililer ise demiryolunun Bağdad-Kuveyt arasında uzatılmasına karşı olmadıklarını ifade ederek bununla birlikte Kuveyt limanının İngiliz sermayedarlar tarafından yapılması gerekliliğini sözlerine eklemişti. Cavid Bey ise İngilizlerin bu teklifine onay vermemişti¹¹².

¹⁰⁷ Slot, *a.g.e.*, ss.325-329.

¹⁰⁸ Hatta Osmanlı Hariciyesi daha 1909 senesi başında Kuveyt'in hukuki statüsü konusunda bir rapor hazırlamıştı. Bu raporun metni için bkz. BOA, *HR.SYS* 111-32, Lef 18-19.

¹⁰⁹ Nitekim Bağdad Demiryolu'nun Basra'ya kadar uzanması Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki askeri manevra kabiliyetini güçlendirecek ve böylece Osmanlı'nın Basra Körfezi'ne olan ilgisini arttırmış olacaktı. Busch, *a.g.e.*, s.333.

¹¹⁰ Bağdad Demiryolu'nun nihai terminali olması açısından en çok adı geçen mevki Kazıma olmuştur. Fav'a yakın ve Kuveyt'e uzak bir noktada bulunan Kazıma mevkiinin 40 km güneydoğusunda Bubiyan adası, 60 km güneyinde ise Umm Kasr bulunmaktaydı. Kazıma, denizin yaklaşık 40 km kadar karaya doğru girerek oluşturduğu bir körfezin içerisinde doğal bir liman şeklindeydi. BOA, *HR.SYS* 104-17, Lef 24 ve 28.

¹¹¹ Cavid Bey, 1910 senesinde Fransız bankerleriyle borç anlaşması imzalamak üzere Fransa'ya gitmiş fakat Fransız Hariciyesi'nin engellemesiyle karşılaşarak borç bulma ümidiyle buradan Londra'ya geçmişti. Cevdet Küçük, "İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s.246.

¹¹² BOA, *HR.SYS* 109-9, Lef 1. İngiltere bu tarihe kadar devamlı olarak Bağdad Demiryolu'nun güney kesiminde İngiliz kontrolünü savunmuştu. 1910 senesinde İngiliz hükümeti tarafından alınan kararla bu siyasi duruş güncellenmiş ve İngiltere'nin hedefi Bağdad-Basra arasında yapılacak demiryolunun inşasını ele geçirmek şeklinde evrilmişti. Cohen, *a.g.e.*, s.91.

Osmanlı Devleti'nin Bağdad Demiryolu'nu Basra Körfezi'ne uzatma kararlılığı ve Kazımiye mevki ideal bir bitiş noktası olarak görmesi, bu bölge hakkında çeşitli araştırmalar yapma ve önlemler alma yoluna başvurulmasına neden olmuştu. Ekim 1910 senesinde Bağdad valisi ve 6. Ordu Kumandanı Nazım Paşa tarafından bölgede yapılan araştırmada Kazıma'nın hal-i hazırda harap ve terk edilmiş bir halde bulunduğu ve bu nedenle de 1910 senesine kadar buraya ne kaymakam ne de müdür atanmamış olduğu belirlenmişti. Nazım Paşa'nın raporuna göre Kazıma herhangi bir yerel şeyh tarafından idare edilmemekle birlikte Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah'ın nüfuzu altındaydı¹¹³. Bağdad valisi, Kazıma'nın Bağdad Demiryolu'nun nihai istasyonu olması durumunda imarına teşebbüs edileceğini ve bu durumda Kuveyt'in hal-i hazırda sahip olduğu ticari önemini tamamen kaybedeceğini de ifade etmişti. Bunun yanı sıra Bağdad Demiryolu'nun bu mevkie uzanması durumunda Kazıma'nın askeri önemi de artacaktı. Bu nedenlerle İngiltere ve Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah'ın demiryolu hattının Kazıma'ya ulaşmasını engellemeye çalışacaklarını ifade eden Nazım Paşa, buna karşı Osmanlı Devleti'nin askeri işgalinde bulunan bölgelerin genişletilerek tahkim edilmesi ve askeri kuvvetlerinin de arttırılması gerektiği yönündeki görüşlerini merkeze iletmişti¹¹⁴.

Bu gelişmelerin bir tezahürü olarak İngiltere'nin demiryolu meselesindeki siyasi temsilcisi Babington-Smith, Aralık 1910'da Osmanlı Sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa ile bir araya gelmiş ve görüş alışverişinde bulunmuştu. Söz konusu buluşmada Hakkı Paşa, İngilizlerin Bağdad Demiryolu'nun nihai noktası konusundaki görüşlerine karşılık olarak Osmanlı egeminde bulunacak olan Kuveyt'te İngilizler dışında hiçbir siyasi gücün deniz üssü elde edememesine dair bir anlaşmaya varılmasını teklif etmişti. Osmanlı'nın bu teklifi ise İngiltere cenahında çeşitli görüşlerin ortaya atılmasına neden olmuştu. Bu teklif üzerine Babington-Smith İngiltere'nin Kuveyt meselesine ilk ilgisinin Bağdad Demiryolu'nun nihai istasyonu olması nedeniyle ortaya çıkmış olduğunu hatırlatarak İngiltere'nin Bağdad Demiryolu konusunda istediklerini elde etmek uğruna Kuveyt'te taviz verebilmesi gerektiği savunmuştu. İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edward Grey ise Osmanlı ile varılacak bir anlaşmanın Kuveyt'in otonomisini ve İngiltere ile bu devlet arasında yapılmış olan anlaşmaları tanıması gerektiği kanaatindeydi. Osmanlı'nın mevcut dönemde böyle bir tavizi kabul etmesinin zor olduğunu düşünen Grey, müzakerelere başlamak için Osmanlı gümrük vergilerinde indirim

¹¹³ Daha sonra Basra valisi Hasan Rıza Paşa tarafından gönderilen raporda da Kazıma Kuveyt arazisi içerisinde zikredilmektedir. BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 204-62, Lef 1.

¹¹⁴ BOA, *HR.SYS* 104-17, Lef 19-20, 23-24.

gidilmesi kozunu oynayabileceği fikrindeydi¹¹⁵. Nitekim Osmanlı Devleti bu dönemde ağır ekonomik şartlar içerisindeydi. Bu noktadan hareketle Osmanlı hükümeti kapitülasyonlar ve bunlara bağlı anlaşmaların sebep olduğu ekonomik şartlardan kurtulmak amacıyla gerek gümrük vergilerini arttırmak gerekse patent vergisi koyabilmek amacıyla defalarca Londra'ya müracaat etmiş ve red cevabı almıştı¹¹⁶. İşte içerisinde bulunduğu iktisadi zorluklar dolayısıyla Babıali İngiltere'nin iktisadi şartların çözümünü siyasi tavizlere bağlayan bu teklifini kabul ederek müzakerelere başlamak zorunda kalmıştır.

Osmanlı ve İngiliz hükümetleri içerisinde bu tartışmaların yaşandığı esnada iki taraf basınında da Kuveyt ve Basra Körfezi meseleleriyle ilgili ardı ardına makaleler yayınlanmaktaydı. Hem Osmanlı hem de İngiliz basını uzun süre meşgul eden bu makaleler İngiliz "Times" ve Osmanlı "Tanin" gazeteleri yazarlarının birbirlerine verdikleri yanıtlar şeklinde yer almış ve bir nevi iki devlet arasında gazete savaşları yaşanmaya başlamıştı¹¹⁷.

1911 Ocak ayı başında Times makalesinde Bağdad Demiryolu ve Basra Körfezi hakkında ard arda yazılar yayınlanmaya başlamıştı¹¹⁸. Times gazetesinde yayınlanan makalelerin ana teması İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki ticari ve siyasi çıkarları ve bu konuda yaşanan Osmanlı-İngiliz mücadelesi üzerine şekillenmişti. Makalelerde İsmail Hakkı Babanzâde'nin yapmış olduğu Irak gezisi akabinde kaleme aldığı ve Tanin gazetesinde "Irak Mektupları" başlığıyla yayınlanan gözlemlerine göndermeler yapılmakta ve Babanzâde'nin Irak'taki İngiliz nüfuzuyla ilgili yapmış olduğu yorumlar eleştirilmekteydi¹¹⁹. Söz konusu makalelerde ayrıca Bağdad Demiryolu ve dolayısıyla Kuveyt konusunda Osmanlı-İngiltere ve İngiltere-Almanya müzakereleri ele alınmakta¹²⁰ ve Bağdad Demiryolu'nun nihai terminalinin bir İngiliz limanı olması noktasının Almanya ile İngiltere arasında karar bağlandığı ifade edilmekteydi¹²¹. Makalelerde ayrıca Bağdad Demiryolu konusundaki kararın İngiltere ve

¹¹⁵ Slot, *a.g.e.*, ss.344-349; Busch, *a.g.e.*, ss.321-322. Hatta İngilizler Osmanlı Devleti'ne Dicle vadisini takip ederek Bağdad'dan Kutü'l-Ammare'ye ve oradan Basra'ya, Basra'dan da Kuveyt'e uzanacak teminatsız bir demiryolu hattı imtiyazının İngiliz sermayedarlara verilmesini talep etmişlerdi. Hariciye Nezareti, *Bağdad Hattı ve Basra Körfezine Müte'allik İngiltere Metâlibâtı Hakkındaki Layiha ve Merbutâtı*, s.4.

¹¹⁶ Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, Ankara 2004, s.136.

¹¹⁷ Hatta tartışmaların şiddeti Londra sefiri Tevfik Paşa'yı endişelendirmiş ve sefir bu tarz makalelerin İngiltere ile olası müzakerelerin önünü tıkayabileceğini ifade ederek Babaili'den bu neviden neşriyatın önüne geçmesini istemişti. TNA, FO 424-226, no.105, Tewfik Pasha to the Turkish Ministry for Foreign Affairs.

¹¹⁸ Times gazetesinde yayınlanan bu makaleler İsmail Hakkı Babanzâde'nin yapmış olduğu Irak gezisi akabinde kaleme aldığı ve Tanin gazetesinde yayınlanan gözlemlerinin hemen ertesi den gelmekte ve Times gazetesindeki yazılarda çokça İsmail Hakkı Bey'in seyahat yazılarına göndermeler yapılmaktaydı. Babanzâde İsmail Hakkı, "Basra Körfezi", *Tanin*, no.858, 23 Kanun-ı Sani 1911, s.1.

¹¹⁹ Babanzâde İsmail Hakkı, 1908 senesinde yapmış olduğu Irak seyahatine dair notları 1909 senesi Eylül'ünde Tanin gazetesinde neşretmişti. Bu kitap daha sonra 1911 yılında kitap olarak yayınlanmıştır. Babanzade İsmail Hakkı, *Irak Mektupları*.

¹²⁰ *Tanin*, no.857, 22 Kanun-ı Sani 1911, s.1.

¹²¹ *Tanin*, no.845, 28 Kanun-ı Evvel 1911, s.2.

Almanya arasında yapılacak müzakereler neticesinde verilmesi de teklif edilmişti¹²². Times'da yayınlanan makalelerde Osmanlı Devleti ve İran'ın Basra Körfezi'nde fiili bir hakimiyetleri olmadığı iddia edilmekte ve İngiltere'nin yüz senedir bu bölgede tek hakim konumunda olduğu vurgulanarak Muhammara ve Kuveyt Şeyhleri'nin İngiltere'nin müttefiki olduğu iddia edilmekteydi. Times gazetesi aynı zamanda Osmanlı hakimiyetinin Kuveyt'e uzanmadığını ve Kuveyt Şeyhi'nin bağımsız bir idareci olduğunu da iddia etmişti¹²³. Gazeteye göre Osmanlı Devleti, İngiltere'nin Basra Körfezi'nin bu kesimindeki fiili hukukunu tanımalı ve bu çerçevede Osmanlı ile İngiltere arasında müzakereler başlatılmalıydı¹²⁴.

Times gazetesinde yayınlanan bu makalelerin Osmanlı basınına yansımaları akabinde Babanzâde İsmail Hakkı Bey 23 Ocak tarihinde Tanin gazetesinde bir yazı yayınlarken bu konuya değinmişti. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi'ndeki hakimiyetine ve hukuki haklarına değinen Hakkı Bey, İngilizlerin bölgede fiili egemenliklerini gösterir bir alamete rastlanmadığının altını çizmişti¹²⁵. Osmanlıların bu bölgede askeri ve siyasi anlamda gücünü arttırmalarının İngiliz çıkarlarıyla çelişmediğinin aksine örtüştüğünün de altını çizen Babanzâde'ye göre Osmanlı Devleti bölgede ne kadar güçlü olursa İngiliz ticareti de bölgedeki bu asayişten nasibini alacak ve o denli gelişecekti¹²⁶. Hakkı Bey bu noktada İngiltere ve Osmanlı Devletlerinin Basra Körfezi'ndeki bu belirsiz havayı aşmaları ve bu konuda bir anlaşmaya varmaları gerektiğine dair kanaatini ifade etmişti. Bunun yapılabilmesi için ise İngiltere bu bölgeyi Hadramut ve Maskat sahili ile eş tutmamalı ve Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki tarihi ve manevi hukukunu göz önünde bulundurmalıydı. Basra Körfezi meselesini gelişmekte olan Osmanlı-İngiliz ilişkileri açısından bir "çıkılmaz sokak" olarak niteleyen İsmail Hakkı, Basra Körfezi'nde İngilizlerin iktisadi çıkarlarından öte oluşacak bir İngiliz nüfuzu ve İngiliz istilasının kabul edilemez olduğunu ifade etmişti.

¹²² Hüseyin Cahid, "Bağdad Şimendüferi", *Tanin*, no.852, 17 Kanun-ı Sani 1911, s.1.

¹²³ TNA, FO 424-226, no.95, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

¹²⁴ Times gazetesinde yayınlanan bu yazının tam metin tercümesi için bkz. Tanin, no.859, 24 Kanun-ı Sani 1911, s.2. Kuveyt ve Basra Körfezi'nde İngiliz hakimiyetini iddia eden ve "Times of India" gazetesinde 25 Mart 1911 tarihinde yayınlanan bir diğer makale için bkz. BOA, HR.SYS 110-20, Lef 11. 23 Mart 1911'de İngiltere Parlamentosu'nda yapılan görüşme tutanakları göz önünde bulundurulduğunda "Times" gazetesinin İngiliz hükümetinin görüşlerini seslendirdiğini iddia etmek yanlış olmayacaktır. İngiliz Lordlar Kamarası'nda Bağdad Demiryolu ve Basra Körfezi'ne dair yapılan görüşmelerin tam metni için bkz. BOA, HR.SYS 95-32, Lef 2.

¹²⁵ İsmail Hakkı Bey, İngiltere'nin bölgede vergi toplamak, askere almak ve mahkemeler teşkil etmek gibi hakimiyet alametlerinin hiçbirini yerine getirmediğinin altını çizmişti. Babanzâde İsmail Hakkı, "Basra Körfezi", s.1.

¹²⁶ Bu görüşü daha sonraları Hüseyin Cahid de dile getirmiş ve Bağdad Demiryolu'nun İngiliz ticaretini zayıflatmaktan ziyade güçlendireceğini iddia etmişti. Hüseyin Cahid, "Times Makalesi Münasebetiyle", *Tanin*, no.922, 8 Mart 1911, s.1.

Bağdad Demiryolu'nun nihai terminalinin bir İngiliz limanı olması tartışmalarına da dikkat çeken Babanzâde İsmail Hakkı, kendi topraklarında inşa edeceği bir demiryolunun güzergahına ancak Osmanlı Devleti'nin karar verebileceğini vurgulamıştı. Bu noktadan hareketle Kuveyt ve Muhammara Şeyhleri'nin İngiltere ile ittifakına da değinen İsmail Hakkı Bey, bu şeyhliklerin içişlerinde dahi bağımsız değil iken, dışişlerinde bağımsız addedilerek İngiltere ile ittifak yapmalarının mümkün olamayacağını altını çizmiş ve bu iddianın uluslararası hukuka aykırı olduğunu da ayrıca belirtmişti. Babanzâde, İngilizlerin Kuveyt Şeyhi vasıtasıyla Irak kıtasının içeri kesimlerine silah kaçakçılığını desteklediklerini, en azından buna mani olamadıklarını da ifade etmiş ve bu durumda Kuveyt eğer bağımsız bir devlet ise bu şekilde bir "silah deposu" haline gelmesinin mümkün olamayacağını belirtmişti. Nitekim İsmail Hakkı Bey, Kuveyt'in silah deposu olarak hizmet etmeye devam etmesi durumunda zarar gören devletin de buna müdahale hakkı olduğunu inkar edilemez olduğu kanaatindeydi. Babanzâde bu nedenlerle Osmanlı ve İngiltere Devletleri arasında sorun çıkarmakta olan Muhammara ve Kuveyt Şeyhliklerinin statüsünün belirlenmesi gereğinin altını çizerek makalesini sonlandırmıştı¹²⁷.

Babanzâde İsmail Hakkı'nın makalesini 25 Ocak'ta yayınlanan Hüseyin Cahid'in makalesi izlemişti. Hüseyin Cahid de İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki taleplerine ve iddialarına değinmiş ve bu konuda İngiltere ile bir anlaşmaya gidilmesi gerektiğini ifade etmişti. Bununla birlikte Hüseyin Cahid'e göre bu anlaşma çerçevesinde İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki belli hakları tanınabilecek olmakla birlikte, Kuveyt gibi Osmanlı toprağı olan ve Osmanlı Devleti'nin hassas olduğu noktalarda fedakârlık yapmak imkan haricindeydi¹²⁸.

Hüseyin Cahid ve Babanzâde İsmail Hakkı'ya cevap 28 Ocak tarihli Times gazetesinden gelmişti. Gazete, Tanin yazarlarının Kuveyt'in Osmanlı toprağı olduğu yönündeki iddialarına karşı çıkarak Kuveyt Şeyhi'nin bağımsız bir lider ve İngiltere'nin Kuveyt'teki ayrıcalıklı konumunun da Osmanlı dahil hiçbir devlet tarafından zedelenemeyecek kadar kuvvetli olduğunu savunmuştu. Times bu iddiaların ispatı olarak İngiltere ile Kuveyt arasında 1899 yılında imzalanmış olan anlaşmanın maddelerini göstermişti. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kayıtlarını kaynak gösteren gazete, Kuveyt Şeyhlerinin 18. yüzyıldan beri bağımsız bir statüde olduklarını iddia etmekteydi. Buna göre Kuveyt her ne kadar bir müddet Osmanlı otoritesini tanımışsa da bunu "hükümdarlık hakkı" olarak adlandırmak mümkün değildi. Kuveyt Şeyhi'nin hiçbir zaman Osmanlı Devleti'ne vergi vermediğini öne çıkaran gazete, Kuveyt üzerindeki Osmanlı hükümdarlığını "hayali"

¹²⁷ Aynı makale, s.1.

¹²⁸ Hüseyin Cahid, "Türkiye ve İngiltere", *Tanin*, no.860, 25 Kanun-ı Sani 1911, s.1.

olarak niteleyerek İngiltere'nin Kuveyt üzerindeki iddialarından vazgeçmesinin mümkün olmadığını belirtmişti¹²⁹.

Times gazetesinin makalesine cevap 3 Şubat 1911 tarihinde Hüseyin Cahid tarafından Tanin gazetesinden verilmişti. Hüseyin Cahid, Times gazetesinin Kuveyt üzerindeki Osmanlı hukukunu göz ardı eden ve İngiltere'nin ayrıcalıklı konumunu öne çıkaran iddialarının tümünü reddetmişti. Hüseyin Cahid, Kuveyt'in "hukuken bir Osmanlı toprağı olduğu gibi hal-i hazırda da Osmanlı sancağı altında yaşamakta" olduğuna vurgu yapmış ve daha önceki yazılarında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki haklarını kabul etmeye razı olduğunu, bununla birlikte İngiltere'nin de Osmanlı'nın Kuveyt'teki hakimiyeti gibi inkar edilemez olgular üzerinde ısrar etmemesi gerektiğini tekrarlamıştı¹³⁰.

İngiltere ve Osmanlı basınında Basra Körfezi ve Bağdad Demiryolu sorunlarıyla ilgili bu tartışmalar yaşanırken Osmanlı hükümeti içerisinde de farklı görüşler tartışılmaktaydı. Mart 1911'de Osmanlı Devleti'nin Bender Buşir konsolosu Nebil Ziya Bey merkeze bu iki nokta hakkındaki görüşlerini içeren bir yazı göndermişti. Nebil Ziya'ya göre Bağdad-Basra demiryolu gibi önemli bir imtiyazın yabancılara verilmesi bir çok mahzur içermekteydi. Bu nedenle bu imtiyaz, Kuveyt meselesinin çözümü akabinde Basra limanını geri planda bırakmayacak bir şekilde Osmanlı hükümeti tarafından üstlenilmeliydi. Bender Buşir konsolosu İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki "istila siyasetine" de dikkat çekmiş ve Osmanlı hakimiyetini tesis etmek için çözüm olarak körfezde vapur gezdirilmesi; postahane, şeri mahkemeler ve rüsumat memuriyetleri bina edilmesi ve hatta Kuveyt'in mutasarrıflığa çevrilerek Mübarek es-Sabah'ın yeniden taltif edilmesi seçeneklerini öne sürmüştü¹³¹.

Osmanlı cenahında bu gelişmeler olurken İngiltere diplomasisi de kendi içinde olası bir Osmanlı teklifine karşı geliştirebileceği cevaplar üzerinde anlaşma sağlamaya çalışmaktaydı. İngiliz Hariciye Nezareti ilk etapta Kuveyt'in Osmanlı hükümdarlığı altında olmak kaydıyla ve gümrük idaresini de kapsayacak şekilde, tam bir muhtariyet olarak yönetilmesini talep etmeyi düşünmüştü. Buna karşılık Kuveyt Şeyhi de Basra'da bulunan arazilerinin güvenliğinin temin edilmesi şartıyla Osmanlı devletine hakimiyet alameti olarak belirli bir meblağ ödemekle yükümlü olacaktı. Buna göre Kuveyt limanının gelirleri ise İngiltere ve Şeyh arasında paylaşılacaktı. İngiltere Hariciye Nezareti tarafından tartışılan bu

¹²⁹ Times gazetesinin "Turkey and Kuwait: The Claim of Suzerainty" başlıklı makalesinin tam metni için bkz. BOA, *HR.SYS* 104-16. Makalenin Osmanlıca çevirisi için bkz. Hariciye Nezareti, *Kuveyt Meselesi*, ss.26-34; *Tanin*, no.868, 2 Şubat 1911, ss.1-2.

¹³⁰ Hüseyin Cahid, "Kuveyt", *Tanin*, no.869, 3 Şubat 1911, s.1. Hüseyin Cahid'in Tanin'deki makalesiyle eşzamanlı olarak Alman Büyükelçiliği'nin gazetesi Osmanischer Lloyd da Osmanlı Devleti'nin Kuveyt'teki hakimiyetini destekler bir makale neşredilmişti. *Tanin*, no.868, 2 Şubat 1911, s.2.

¹³¹ BOA, *HR.SYS* 104-20.

görüğe Mübarek es-Sabah her ne kadar olumlu yaklaşmış gibi görünse de Kuveyt'in belirsiz statüsü nedeniyle durumdan hoşnut olmamıştı. Hindistan yönetimi de her ne kadar genel anlamda Hariciye'nin fikirlerine katılsa da bu durumun İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki prestijini sarsabileceğini düşünmekteydi¹³².

Bu tartışmaların yaşandığı bir esnada Mart 1911 tarihinde Osmanlı resmi teklifi İngiltere Hariciye Nezareti'ne ulaşmıştı. Osmanlı teklifinde Bağdad Demiryolu'nun Basra veya Kuveyt şehirlerinden herhangi birinde nihayet bulabileceği belirtilmiş, bununla birlikte Kuveyt'in nihai istasyon olması ancak bu bölge üzerinde Osmanlı hakimiyetinin tanınmasına bağlanmıştı¹³³. Osmanlı teklifi ayrıca Bağdad Demiryolu'nun %40 Osmanlı Devleti ve %20'ser Almanya, Fransa ve İngiltere'nin katılımıyla uluslararası bir teşebbüs şekline getirilebileceğini de vurgulamaktaydı¹³⁴.

Osmanlı hükümetinden gelen resmi teklif üzerine İngiltere Hindistan Nezareti, Bağdad Demiryolu'nun Bağdad-Kuweyt arasındaki kısmının Kuveyt nihai istasyon olacak şekilde İngiliz kontrolü altında olması ve Kuveyt limanının İngiltere ve Şeyh'in ortak kontrolü altında olması lüzumunu dile getirmişti¹³⁵. Nezaret ayrıca Kuveyt Şeyhi ve Osmanlı yönetimi arasında buradan elde edilecek gümrük ve transit ticaret gelirlerinin paylaşımına yönelik de net bir anlaşma yapılması gerekliliğini dile getirmişti. Bu noktadan hareketle Kuveyt Osmanlı hükümdarlığı altında olmalı, fakat bu ülkenin tam olarak otonom olduğu bir fermanla onaylanmalı, ayrıca Osmanlı hükümeti Umm Kasr, Bubiyan ve Varba'nın Kuveyt sınırları dahilinde olduğunu kabul etmeliydi¹³⁶. Sunulan bu şartlarla birlikte Mübarek es-Sabah'ın

¹³² Nitekim Osmanlı Devleti gibi İngiltere hükümeti de olası bir anlaşmada Basra Körfezi'nde mukim Arap Şeyhleri ve eşrafı gözünde prestijinin sarsılmasını istemiyordu. Hindistan Nezareti'ne göre Kuveyt meselesinin İngiltere'nin istediği şekilde halledilememesi Körfez'deki Arap Şeyhlerinin kendilerine yabancılaşmasına neden olacaktı. Cohen, *a.g.e.*, s.229.

¹³³ Osmanlı teklifinde yer verilmemekle birlikte Bağdad Demiryolu'nun nihai istasyonu olma ihtimali olan Kazıma kasabasının aidiyeti konusunda da Mart 1911 tarihinde Osmanlı bürokrasisi içerisinde ciddi araştırmalar yapılmaya başlanmıştı. BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 50-17, Lef 1-3.

¹³⁴ Hüseyin Cahid, "Basra Körfezi Hattı", *Tanin*, no.1067, 21 Ağustos 1911, s.1; Hariciye Nezareti, *Bağdad Hattı ve Basra Körfezine Müte'allik İngiltere Metâlibâti Hakkındaki Layıha ve Merbutâtı*, s.6.

¹³⁵ Bununla birlikte İngiltere'nin çıkarları açısından Bağdad Demiryolu'nun nihai istasyonunun Kuveyt değil Basra olması gerektiğine dair görüşler de Hindistan basınında dile getirilmekteydi. Hatta bu nedenlerden dolayı İngiltere Bağdad Demiryolu'nun Basra Körfezi ayağına da dahil olmamalıydı. İngiltere'nin demiryolunun güney kesimine dahil olması ve hattın Kuveyt'e uzatılması ise ancak Kuveyt'teki mutlak İngiliz kontrolünün tanınması koşuluna bağlanmalıydı. Buna dair "Times of India" gazetesinde 1 Mayıs 1911, 16 Ağustos 1911 ve 18 Ağustos 1911 tarihlerinde yayınlanmış olan makaleler için bkz. BOA, *HR.SYS* 110-20, Lef 2, 4 ve 6.

¹³⁶ Bubiyan adası Kuveyt'e 1.6 km, Osmanlı topraklarına 1km; Varba adası ise Kuveyt'e 3.2km, Osmanlı topraklarına ise 1 km uzaklığında bulunmaktaydı. Habibur Rahman, *a.g.m.*, s.292. Hindistan Nezareti'nin iddiaları 1908-1909 seneleri arasında Hariciye ve Hindistan Nezaretleri vasıtasıyla Kuveyt'te yapılan incelemelerle ters düşmektedir. Nitekim dönemin Kuveyt konsolosunun yapmış olduğu araştırmalar neticesinde Kuveyt Şeyhine tabi Avazim aşireti tarafından balık avlamak için iskan edilen Bubiyan adasının Kuveyt'e dahil olduğu bununla birlikte Varba adasının aidiyeti konusunda bir delile rastlanmadığı ifade edilmiştir. TNA, *FO* 424-217, no.15, India Office to Foreign Office; Government of India to Viscount Morley; Major Knox to Major Cox; Examination of Witnesses in Inquiry (confidential), Ownership of Warba Island; Translations of

Basra'da bulunan arazileri meselesi muğlak bırakılmış ve Mübarak Paşa'nın oğullarının Osmanlı vatandaşlığına geçmesi ihtimali uygun görülmüştü. Hindistan Nezareti, Osmanlı-İngiliz müzakereleri esasında Bağdad Demiryolu tartışmalarından ziyade Kuveyt'in statüsü meselesine odaklanmış ve bu bölgenin statüsünden atılacak bir geri adımın İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki prestijini sarsıntıya uğrayacağını savunmuştu. Ayrıca bu durum 1910 senesinden beri Osmanlı hükümetiyle sıcak ilişkiler içerisinde olan Mübarek es-Sabah'ın İngilizlere tamamıyla yabancılaşmasına da neden olabilirdi.

Osmanlı teklifi karşısında İngiliz Hariciye Nezareti'nin bakışı ise daha kapsamlıydı. İngiliz Hariciyesi, Osmanlı ile yapılan müzakereler esnasında yalnızca bu sorunun değil Kuveyt ve Bağdad Demiryolu meselesini de içerecek şekilde Basra Körfezi'ne dair tüm sorunların masaya yatırılması gerektiğini düşünmekteydi. Hindistan ve Hariciye Nezaretleri'nin farklı bakış açılarına rağmen İngiliz hükümeti Mart 1911 sonunda Osmanlı Devleti ile müzakere konusunda ortak bazı noktalarda buluşabilmeyi başarmıştı¹³⁷. Buna göre Osmanlı gümrük vergilerinde geçici süreli bir indirim karşılığında İngiltere Kuveyt'in statüsü, Bağdad Demiryolu ve Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz hakimiyet iddiaları konusunda çeşitli garantiler isteyecekti¹³⁸. Bağdad Demiryolu konusunda İngiltere talebi, demiryolunun Basra-Kuweyt arasındaki son kısmının Anadolu-Bağdad Demiryolu Şirketi'nden bağımsız ve %50'si İngilizlere ait olan bir şirket tarafından yürütülmesiydi¹³⁹. Bu durumda Kuveyt de demiryolunun nihai terminali olacaktı. Kuveyt'te demiryoluna ait liman ise İngilizler tarafından inşa edilecek ve İngiltere'nin gözetimi altında bulunmak kaydıyla Kuveyt tarafından idare edilecekti. Limandan elde edilecek gelirler ise İngiltere ve Kuveyt Şeyhi arasında eşit olarak paylaşılacaktı. İngiltere hükümetinin taslağına göre Kuveyt hiçbir şekilde silahlandırılmayacak ve statüsü Osmanlı ve İngiltere Devletleri tarafından güvence altına alınacaktı. Kuveyt'in içişleri Mübarek Paşa ve varislerine bırakılacak bununla birlikte Kuveyt'in Osmanlı hakimiyeti altında olduğu tanınacaktı. Söz konusu taslakta İngiltere ile Kuveyt arasında imzalanmış olan anlaşmalara atıfta bulunulmamış ve Kuveyt'in dışişlerinde

Confidential Correspondence passing between Sheikh Mubarak-as-Subah, Ruler of Koweit, and Major Cox; Major Knox to Major Cox.

¹³⁷ Cohen, *a.g.e.*, s.228.

¹³⁸ Bu talebe dair Osmanlı Hariciye Nezareti'ne ulaşan Mart 1911 tarihli İngiltere Sefareti muhtırası için bkz. BOA, *HR.SYS* 109-34, Lef 2. İngiltere hükümetinin bu bakış açısı "Times" gazetesinin 10 Mart 1911 tarihli nüshasında da uzun uzadıya yer almış ve gazetede Hindistan'daki İngiliz hakimiyetini sağlamakta Basra Körfezi'nin önemine özellikle vurgu yapılmıştı. Makalenin tam metni için bkz. BOA, *HR.SYS* 109-30, Lef 2.

¹³⁹ Nitekim Osmanlı teklifinin geçerli olması durumunda Bağdad Demiryolu Şirketi'ndeki Osmanlı ve Alman Devletleri'nin hisseleri birleştiğinde Fransa ve İngiltere azınlıkta ve etkisiz kalacaktı. Hüseyin Cahid, "Basra Körfezi Hattı", *Tanin*, no.1067, 21 Ağustos 1911, s.1. İngiltere bu nedenle Rusya'nın da bu şirkete dahil edilmesi taraftarıydı. Hariciye Nezareti, *Bağdad Hattı ve Basra Körfezine Mütte'allik İngiltere Metâlibâtı Hakkındaki Layiha ve Merbutâtı*, s.10.

bağımsızlığı gözardı edilmişti. Ayrıca Kuveyt'in statüsü son derece muğlak bırakıldığı gibi yurt dışındaki Kuveyt tebaasının Osmanlı konsoloslukları tarafından korunmasına dair madde de Osmanlı hakimiyetini perçinler nitelikteydi.

Hariciye Nezareti'nin görüşlerinin ağır bastığı taslakta Kuveyt'e dair noktalar Hindistan Nezareti'ni tatmin etmekten uzaktı. Taslaktan memnun olmayan bir diğer taraf da İngilizlerin Umm Kasr, Safvan, Bubiyan ve Kazıma konusunda Kuveyt'in haklarını yeterince korumadığından şikayetçi olan Şeyh Mübarek es-Sabah olmuştu.

Kuveyt Şeyhi ve Hindistan Nezareti'nin hoşnutsuzluğu Temmuz 1911'de Osmanlı hükümetine sunulan taslakta esaslı değişiklikler yapılmasına neden olmuştu. İngiltere hükümetinin nihai taslağı Basra Körfezi meselelerine dair daha esnek bir tutum içermekle birlikte Kuveyt'in statüsünü daha net bir şekilde belirlemişti. Buna göre İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Kuveyt üzerindeki hakimiyetini kabul ederek Mübarek es-Sabah'ın Osmanlı kaymakamı olduğunu kabul etmekte buna karşılık 1901 statükosunun temin edilmesini¹⁴⁰; Osmanlı'nın Şeyh'in ve varislerinin Kuveyt'i tam bir muhtariyet içerisinde yönetmesini; Bubiyan, Varba'nın Kuveyt toprakları içerisinde bulunduğunu ve Kuveyt Şeyhi ile İngiliz hükümeti arasında yapılmış olan anlaşmaların geçerliliğini kabul etmesini talep etmekteydi¹⁴¹. Sunulan taslağa göre ayrıca Varba ve Bubiyan'daki Osmanlı karakolları da kaldırılacak¹⁴² ve Kuveyt Şeyhi'nin Osmanlı topraklarında elde ettiği arazilerin tasarrufunda sorun çıkarılmayacaktı¹⁴³. İngilizlerin nihai önerisi bir önceki taslak ile ciddi farklılıklar içermekteydi. Nitekim bu öneri ile Osmanlı'nın hakimiyet iddiasının içi boşaltılmakta, Kuveyt yalnızca İngiltere tarafından sınırlandırılabilir fiili olarak bağımsız bir yapıya kavuşturulmaktaydı.

Temmuz 1911 tarihli teklifte Bağdad Demiryolu'nun Basra kesimine dair talepler de yer almaktaydı. Buna göre hattın güney kesimi için yeni bir şirket oluşturulacak ve bu şirketin

¹⁴⁰ 1901 statükosundan bahsederken kuşkusuz İngiltere ve Osmanlı Devletleri'nin anladıkları sınırlar bambaşka idi. Nitekim İngiltere hükümeti statükonun muhafazasından bahsederken İngiltere Devleti'nin Basra Körfezi'ndeki Şeyhliklerle imzalamış olduğu anlaşmalar vasıtasıyla kurmuş olduğu "İngiltere Barışı"nın ve nüfuzunun devam ettirilmesiydi. Bu konuda Mösyö Chiroll'un "Times" gazetesinde yayınlanan bir makalesi için bkz. BOA, HR.SYS 95-37, Lef 69-70.

¹⁴¹ Hariciye Nezareti, *Kuveyt Meselesi*, ss.12-13. İngiltere hükümeti, Osmanlı tarafına yalnızca 1899 Anlaşması, silah ticaretinin engellenmesi hususunda 1900 senesinde imzalanan taahhüt ve Kuveyt'te yalnızca İngiliz postanesi bulunacağına dair 1904 tarihli vaadini bildirmeye karar vermişti. İngilizlerin Şuveyh'te arazi kiralamalarına dair bulunan 1907 tarihli anlaşmanın ise gizli tutulmasına karar verilmişti. Slot, *a.g.e.*, s.359. Bu anlaşmaların tam metni için bkz. Ahmad Mustafa Abu Hakima, *a.g.e.*, ss.187-195. Bu konuya dair İngiltere hükümeti içerisinde bir uzlaşma sağlanmakla birlikte Temmuz 1911 teklifinde bu anlaşmaların hangileri olduğu ve ayrıntıları konusunda Osmanlı hükümetine bilgi verilmemiştir. Bu durumu doğrulayan Londra Sefiri Tevfik Paşa'nın telgrafi için bkz. BOA, HR.SYS 110-17, Lef 2.

¹⁴² Habibur Rahman, *a.g.m.*, s.302.

¹⁴³ Hariciye Nezareti, *Bağdad Hattı ve Basra Körfezine Mütte'allik İngiltere Metâlibâtı Hakkındaki Layıha ve Merbutâtı*, ss.8-9; BOA, HR.SYS 110-16, lef 2.

çok uluslu olması durumunda İngiltere'ye, Osmanlı da dahil diğer devletlerle eşit sayıda hisse verilecekti. Bunun yanı sıra demiryolu hattının Basra Körfezi'ne, Kuveyt'e uzatılması yalnızca Osmanlı ve İngiltere devletleri arasında belirlenecek şartlar mukabilinde olabilecekti¹⁴⁴.

İngiltere'nin teklifini Osmanlı hükümetine göndermesinin hemen ardından Temmuz ve Ağustos aylarında "Times" gazetesinde İngiliz teklifini destekleyen bir dizi yazı yer almıştı. İngiltere ile Körfez emirlikleri arasında yapılan anlaşmaların içeriğine yer verilen bu yazılarda Basra Körfezi'ndeki İngiliz nüfuzu ve hakimiyeti savunulmakta, Kuveyt'e otonomi verilmesi ve Bağdad Demiryolu'nun Basra Körfezi'ne uzanması gibi meselelerinin İngiltere için olan önemi vurgulanmaktaydı¹⁴⁵. Bu makaleler Basra Körfezi'nin İngiltere için öneminin altını çizmenin yanı sıra İngiltere'nin bu bölgede yapmış olduğu maddi ve manevi fedakarlıklar olduğunu iddia ederek ancak bu sayede Körfez'deki barış ve istikrarın devam ettirebileceğini iddia etmekteydi¹⁴⁶. "Times"da yer alan makalelerde ayrıca Almanların İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki siyasi ve iktisadi hakimiyetine rakip olmaya başlamalarına dikkat çekilmekte ve buna dair İngiltere'de meydana gelen endişeye de açıkça yer verilmekteydi¹⁴⁷. Gazetede Kuveyt'in Bağdad Demiryolu'nun nihai limanı olmasına verilen önemin de altı çizilmiş ve demiryolunun Körfez'e uzanması durumunda Kuveyt'in serbest bir liman haline getirilerek "Doğu'nun Honkong'u" olması dahi teklif edilmişti¹⁴⁸. Makalelerde Osmanlı hükümetinin İngiliz teklifi karşısında direnmesi de eleştirilmiş ve hatta yayınlanan makalelerden birinde "Times" gazetesini dış haberler direktörü Mösyö Chirol, Osmanlı hükümetinin Kuveyt'in statüsü konusunda bu denli ısrarcı olmasını, durumun bir "milli haysiyet meselesi" olarak algılamasından kaynaklandığını ve bu nedenle Osmanlı hükümetinin bu meselede son derece tehdidkar bir tavır takındığını dahi iddia etmişti¹⁴⁹.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne cevabını iletmesinin hemen akabinde Eylül 1911 senesinde Trablusgarb'ın işgali taraflar arasındaki müzakerelerin kopmasına yol açmıştı¹⁵⁰. Bununla birlikte Trablusgarb savaşı sonrası Müslüman halk arasında artan Hristiyan karşıtı hissiyat ve İngiliz-Osmanlı müzakereleri esnasında İngilizlerin Kuveyt'in statüsü konusunda vermeyi düşündükleri tavizler de Kuveyt Şeyhi'nin İngiltere konusundaki soru işaretlerini

¹⁴⁴ Hariciye Nezareti, *Bağdad Hattı ve Basra Körfezine Mütte'allik İngiltere Metâlibâtı Hakkındaki Layıha ve Merbutâtı*, ss.7-8.

¹⁴⁵ BOA, *HR.SYS* 96-8, Lef 7; BOA, *HR.SYS* 110-21, Lef 2-4.

¹⁴⁶ BOA, *HR.SYS*, 95-37, Lef 2.

¹⁴⁷ Basra Körfezi'ndeki Alman ilerleyişine ve buna yönelik İngiliz endişesine dair son derece dikkat çekici bir makale için bkz. BOA, *HR.SYS*, 95-37, Lef 1-2.

¹⁴⁸ *Aynı vesika*, Lef 42.

¹⁴⁹ *Aynı vesika*, Lef 71.

¹⁵⁰ Slot, *a.g.e.*, ss.350-363; Busch, *a.g.e.*, ss.323-326.

perçinlemiş ve Mübarek Paşa'nın Osmanlı Devleti ile yeniden bir yakınlaşma içerisine girmesine neden olmuştu. 1912 senesindeki Balkan Savaşları da Hristiyan karşıtı bu hissiyarın artarak devam etmesine yol açmış ve hatta Mübarek Paşa, Hristiyan işgallerine karşı Osmanlı Devleti ile birlikte savaşmaya hazır olduğuna dair Bağdad gazetelerine açıklama dahi yapmıştı¹⁵¹.

Bu gelişmelere ve İngiltere'ye bir cevap gönderilmemesine rağmen Osmanlı hükümeti ve bürokrasisi içerisinde Mart 1911 teklifine karşı takınılacak tavır tartışılmaktaydı. Londra Sefiri Tevfik Paşa, Aralık 1911 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bir telgraf göndermiş ve İngiliz teklifine yönelik görüşlerini dile getirmişti. Tevfik Paşa, Osmanlı gümrük vergilerinin %4 oranında arttırılması karşılığında İngiltere'nin önerdiği şekilde Basra Körfezi'ne dair tüm meselelerin masaya yatırılması fikrinin hal-i hazırda “yegane çare” olduğu kanaatindeydi. Londra Sefiri Körfez Şeyhlikleri ile İngiltere arasında imzalanmış olan mukavelelere gönderme yaparak yaklaşık bir asırdır İngilizlerin bu bölgede “hakiki bir himaye” tesis etmiş olduklarının açık olduğunu da ifade etmişti. Bu nedenle İngilizlerden bu “haktan” feragat etmesini istemenin görüşmelerin kesilmesine neden olacağına altını çizen Tevfik Paşa'ya göre Osmanlı hükümeti eğer İngiltere ile bir ittifakı hedefliyor ise bu devletin Basra Körfezi konusundaki teklifini kabule katlanmak zorundaydı. Bununla birlikte Osmanlı hükümetinin bazı sınırlamalar öne sürmesi mümkün olabilirdi. Tevfik Paşa'nın bu noktada önem verdiği mahal ise Kuveyt meselesi ve Bubiyan adasının aidiyeti idi. Nitekim Bağdad Demiryolu'nun bitiş noktasını teşkil edebilecek olan bu denli önemli bir adanın, bölgenin asayişini sekteye uğratarak demiryolu ticaretini tehlikeye düşürebilecek yarı-müstakil bir şeyhe bırakılması söz konusu olamazdı. Bu noktada Tevfik Paşa, Kuveyt'in ve Bubiyan'ın Osmanlı hakimiyetinde bulunması dolayısıyla, Bağdad demiryolu hattının Körfez'e uzaması durumunda demiryoluna ait gümrükler ve zabıtalарının da doğrudan doğruya Osmanlı hakimiyetinin olması gerektiğini ifade etmekteydi¹⁵². Londra sefirine göre karşılıklı uzlaşma üzerine varılacak bir anlaşma neticesinde taraf devletler arasındaki yanlış anlaşılmalara son verilecek ve Osmanlı-İngiliz siyasi bir ittifakına giden ilk adım atılmış olacaktır¹⁵³.

Tevfik Paşa'nın beyanatıyla eşzamanlı olarak Hariciye İstişare Odası da Basra Körfezi ve Bağdad Demiryoluna dair bir rapor hazırlamıştı. Bu raporda Bağdad Demiryolu'nun nihai

¹⁵¹ Slot, *a.g.e.*, s.366. Bu dönemde İngiltere hükümeti içerisinde ise Kuveyt'in önemi ve Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu bu zor duruma rağmen İngiltere'nin şartlarını reddetmesi ihtimali üzerine tartışmalar sürmekteydi. Hatta Hindistan hükümeti, bu konuda bir komite kurmuş ve komite Osmanlı ile müzakerelerde başarısızlığa ulaşılması durumunda Umm Kasr, Bubiyan ve Fav'ın gerekli görülmesi halinde işgal edilebileceğine karar vermişti. Komite ayrıca Basra'nın dahi gerekli görülmesi durumunda geçici olarak işgal edilebileceği düşüncesindeydi. Busch, *a.g.e.*, s.329; Cohen, *a.g.e.*, s.208.

¹⁵² BOA, *HR.SYS* 110-25, Lef 5.

¹⁵³ *Aynı vesika*, Lef 6.

terminalinin mutlaka Osmanlı topraklarında bulunması gerektiğinin altı çizilmiş ve İngilizlerin Kuveyt konusunda güven verici bir yaklaşım göstermemeleri nedeniyle de nihai durağın Basra olmasının Osmanlı Devleti'nin çıkarları açısından daha uygun olacağı ifade edilmişti. Raporu hazırlayan Ahmed Reşid Bey, Hariciye Nezareti'nde bulunan evraka nazaran Kuveyt'in Osmanlı Devleti'nin fiili hâkimiyeti altında bulunmadığını bilakis İngiltere'nin nüfuzunun bu bölgede etkin olduğunu kabul etmişti¹⁵⁴. Bununla birlikte İngiliz teklifinde Kuveyt'e dair yer alan noktaların bu bölgede statükoyu muhafazadan ziyade, statükoyu Kuveyt Şeyhi lehine ve Osmanlı Devleti çıkarları aleyhine olarak değiştirmekten ibaret olduğu da ifade edilen raporda Şeyhin Osmanlı topraklarında arazi alımına dair teklif de eleştirilmişti. Bu teklifin kabul edilmesi durumunda Şeyhin elde edeceği tasarruf hakkı Basra vilayetinde ciddi mahzurlara yol açacağı gibi bu mahzurlara karşı Mübarek es-Sabah'a karşı bir önlem alınması da mümkün olamayacaktı. Hariciye Nezareti'nin raporuna göre bu ağır şartların kabul edilmesi durumunda hiç olmazsa karşılığında Kuveyt'in sınırlarının daraltılması ve Varba ve Bubiyan adalarının Osmanlı Devleti hakimiyetinde kalması gerekmektedir¹⁵⁵. Osmanlı Hariciye'si Kuveyt'in sınırları konusunda da İngiltere ile farklı görüşlere sahipti. Zira Osmanlı Hariciyesi'nde bulunan evraklara göre Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah'ın nüfuzu Kuveyt şehrinin yanında ancak Cahra, Kazıma ve Sabira'ya uzanmaktaydı. Osmanlı askeri müfrezeleri bulunan Bubiyan, Safvan ve Umm Kasr ise hiçbir zaman Mübarek Paşa'nın nüfuzu altında olmamıştı¹⁵⁶.

Hükümet içerisindeki bu tartışmalar üzerine Meclis-i Vükela toplanmış ve İngiltere notasına verilecek cevabı belirlemişti. Meclis-i Vükela 28 Şubat 1912 tarihinde yapmış olduğu toplantıda Bağdad Demiryolu'nun nihai istasyonunun Basra'ya kadar inşasıyla ileride Basra Körfezi'ne uzatılması durumunda muallak mukaveleler yapmaktan imtina edilmesi gereğine dikkat çekerek ileride nihai bitiş noktasının Kuveyt'e uzanması durumunda ise bu son şubenin yalnızca Osmanlı Devleti tarafından yapılarak İngiltere'nin endişelerine son verilebileceğinin altını çizmişti. Toplantıda Kuveyt'in sınırları konusu da ele alınmıştı. Meclis-i Vükela İngiltere'nin öne sürdüğü sınırların Osmanlı askerlerinin bulunduğu bölgeleri dahi içerdiğini ve sınır tanımının son derece muallak olduğunun altını çizerek Osmanlı hükümeti tarafından uygun görülen sınırların İngiltere cenahına anlatılmasını ve özellikle

¹⁵⁴ Reşid Bey'e göre Kuveyt Osmanlı nazarında kaymakam ünvanını taşımasına rağmen Basra vilayetine karşı bağımsız tavrını sürdürmüştü. Hariciye Nezareti, *Bağdad Hattı ve Basra Körfezine Mütte'allik İngiltere Metâlibâtı Hakkındaki Layıha ve Merbutâtı*, ss.13-14.

¹⁵⁵ Aynı eser, s.15.

¹⁵⁶ BOA, *HR.SYS* 104-17, Lef 20. Osmanlı Hariciyesi'nin görüşleri dönemin Basra valisi Hasan Rıza Paşa'nın bölgede yapmış olduğu incelemelere dayanmaktaydı. Basra valisinin bu mealde Hariciye Nezareti'ne göndermiş olduğu raporlar için bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 204-62, Lef 1-2.

Bubiyan, Varba ve Kuveyt körfezindeki diğer adalarda Osmanlı hakimiyetinin muhafaza edilmesini uygun görmüştü. İngiltere'nin Kuveyt Şeyhi ile imzalamış olduğu mukavelelerin 1901 statükosuna aykırı olduğunu ve bu nedenle hiç olmamış varsayılması lüzumunu da dile getiren Meclis, Kuveyt konusunda taraflarca hem Osmanlı hükümetinin hakimiyetini koruyacak hem de İngiltere'nin çıkarlarına uygun düşecek bir anlaşma imzalanması gerektiğine dair görüşünü beyan etmişti. Meclis-i Vükela Mübarek es-Sabah'ın Kuveyt sınırları dışarısında kalan arazisinin Osmanlı kanunlarına tabi olması maddesinin de Kuveyt'in sınırlarının tayini sorununa endekslenmesine karar vermişti¹⁵⁷. Meclis-i Vükela'da ayrıca Londra sefiri Tevfik Paşa'nın İngiltere'de müzakereleri yürütmesi ve Babıali Hukuk Müşaviri Ahmed Reşid Bey'in de müzakerelerin tehir etmemesi maksadıyla Tevfik Paşa'ya hükümetin bakış açısını açıklamak üzere Londra'ya gönderilmesi de karara bağlanmıştı¹⁵⁸.

Bunun akabinde Bab-ı Ali Hukuk Müşaviri Ahmed Reşid Bey, hükümetin teklifini içeren Meclis-i Vükela layıhası ile birlikte 1912 Mart'ında Londra'ya gönderilmişti¹⁵⁹. Reşid Bey Londra'ya varmasının hemen akabinde Londra Sefiri Tevfik Paşa ile görüşerek kendisini hükümetin İngiltere ile müzakerelerde duruşu ve Sadaret tarafından kendisine gönderilen şifahi emirler konusunda bilgilendirmişti¹⁶⁰. Aslında Reşid Bey'in Londra'ya gönderilmesinin esas gayesi Bab-ı Ali'nin hazırlamış olduğu teklifte yer alan maddeleri İngiltere Hariciyesi'ne "layıkıyla ifade ederek yanlış anlaşılmaların önüne geçmekti". Böylece taraflar arasındaki görüşmeler uzamadan ve vakit kaybetmeden tamamlanmış olacak ve müzakerelerin tamamlanması akabinde İngiltere ile siyasi bir ittifak yapılması mümkün olacaktı¹⁶¹.

Hükümetin bu meyline binaen Reşid Bey ile Londra Sefareti müsteşarı Cavid Bey'in Londra'da buldukları süre içerisinde, Tevfik Paşa ile İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edward Grey arasında yapılacak olan müzakerelere bir zemin hazırlamak üzere, İngiliz yetkililerle bir araya gelerek görüş alışverişinde bulunması uygun görülmüştü¹⁶². Bu düşünceden hareketle Londra'da Hindistan Nezareti bünyesinde Ahmed Reşid Bey, Osmanlı İngiltere Sefareti müsteşarı Cavid Bey, İngiltere Hariciye Nezareti memurlarından Mister Parker ve Hindistan Nezareti özel işler sorumlusu Sir Arthur Hirtzel'den oluşan bir komisyon kurulmuş ve taraflar arasında mevzu bahis olan müzakere konuları ele alınmıştı¹⁶³.

¹⁵⁷ BOA, MV 162-39, Lef 1-2.

¹⁵⁸ Aynı vesika; BOA, MV 161-64, Lef 1.

¹⁵⁹ BOA, HR.SYS 110-33, Lef 5.

¹⁶⁰ Aynı vesika, Lef 3.

¹⁶¹ BOA, HR.SYS 111-5, Lef 4.

¹⁶² BOA, HR.SYS 110-33, Lef 2.

¹⁶³ BOA, HR.SYS 111-5, Lef 4-5; BOA, HR.SYS 110-37, Lef 4.

Komisyonunda ele alınan konulardan biri de kuşkusuz Bağdad Demiryolu'nun bitiş noktası ve Kuveyt meselesi olmuştu¹⁶⁴. Reşid Bey Osmanlı hükümetince alınan karar doğrultusunda, Bağdad Demiryolu'nun nihai istasyonunun “şimdilik” Basra olmasını ve ileride hattın Basra Körfezi'ne ve hassaten Kuveyt'e uzatılması durumunda ise bu son şubenin yalnızca Osmanlı Devleti tarafından yapılıp işletilmesi seçeneğini dile getirmişti. Görüşmelerde Kuveyt'in sınırları da gündeme gelmişti. Osmanlı hükümetinin görüşlerine karşılık İngiliz yetkililer tarafından biri Kuveyt Şeyhi'nin diğeri İngiltere hükümetinin talebi olmak üzere iki sınır haritası gösterilmiş ve Osmanlı cenahının İngiltere hükümetinin teklifini uygun görmesi durumunda bu konuda Mübarek Paşa'nın ikna edileceği konusunda Reşid Bey'e teminat vermişlerdi¹⁶⁵. Görüşmeler boyunca Reşid Bey'in statükoyu korumak ve zahiren Kuveyt'te Osmanlı hakimiyetini tesis etmek konusunda yapmış olduğu bütün girişimler sonuçsuz kalmış ve İngiliz yetkililerin direnişiyile karşılaşmıştı. Hatta Reşid Bey görüşmelerin sonunda, Kuveyt'in sınırları konusunda Osmanlı taleplerini kabul ettirme konusunda ümitvar olmadığını, Bağdad Demiryolu'nun nihai istasyonu konusunda da Osmanlı çıkarlarına korumak adına Basra şubesinde ısrar edilmesi gerektiğini merkeze iletmişti¹⁶⁶.

İngiliz yetkililerle yapılan görüşmelerin akabinde ise Reşid Paşa Temmuz 1911 tarihli İngiliz teklifine cevabını Osmanlı hükümeti tarafından hazırlanan teklifi, Kuveyt ve Katar hakkında Osmanlı iddialarını içerir iki ekle birlikte Nisan 1912'de İngiliz hükümetine sunmuştu¹⁶⁷. Osmanlı hükümetinin İngiltere'nin göndermiş olduğu teklifte karşı çıktığı temel gerekçe Kuveyt ve İngiltere arasında imzalanmış olan anlaşmaların Osmanlı tarafından da onaylanmasıydı. Nitekim Osmanlı hükümeti bunu kabul ettiği takdirde üstü kapalı olarak Kuveyt'in bağımsız bir devlet olduğunu da onaylamış olacaktı. Osmanlı hükümetine göre 1901'de İngiltere ile Osmanlı Devletleri arasında statükonun devamına yönelik bir anlaşmaya varıldığında Osmanlı Devleti, İngiltere ile Kuveyt Şeyhi arasında imzalanmış olan 1899 mukavelesinden haberdar bulunmamaktaydı. Bu nedenle Osmanlı hükümetine göre statüko, 1899 anlaşması ile kurulan yeni durum değildi. Bu noktadan hareketle Osmanlı hükümeti, İngiltere hükümetinin Kuveyt üzerindeki iddialarını reddetmiş ve Mübarek es-Sabah'ın

¹⁶⁴ Aynı vesika, Lef 1-3.

¹⁶⁵ Durumu “görülmemiş bir garibe-i hukukiye” olarak nitelendiren Reşid Bey ise Mübarek es-Sabah'ın Basra vilayetine bağlı bir kaza olan Kuveyt'in kaymakamı olduğunu hatırlatarak İngiliz yetkililere Şeyh'in bu talepleri hangi sıfatla yaptığını sormuş fakat net bir cevap alamaya muvaffak olamamıştı. BOA, HR.SYS 111-5, Lef 6.

¹⁶⁶ Aynı vesika, Lef 6. Kuveyt'in sınırları konusunda İngilizlerin iddialarının ayrıntıları için bkz. BOA, HR.SYS 104-38, Lef 6-7.

¹⁶⁷ BOA, HR.SYS 111-5, Lef 5.

Osmanlı tabiyetinde bir kaymakam olduğunu tekrarlamıştı¹⁶⁸. İngiliz cenahı ise Kuveyt üzerinde teorik bir Osmanlı hakimiyetini kabul etmekle birlikte, Kuveyt'in tam muhtariyetinin tanınmasını elzem olarak görmekteydi. Ayrıca Kuveyt ve İngiltere arasında imzalanmış olan anlaşmaların Osmanlı hükümeti tarafından tanınması da hem Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah, hem de İngiltere hükümetinden olmazsa olmazdı¹⁶⁹.

Osmanlı-İngiliz iddialarının çakıştığı bir diğer nokta ise Kuveyt'in sınırları konusu olmuştu. Osmanlı hükümeti İngilizler tarafından öne sürülen sınırları kabul etmemişti. İngiliz hükümetinin sunduğu teklifte Varba ve Bubiyan'ın Osmanlı hakimiyeti altında kalması yer almaktaydı. Buna karşılık Osmanlı hükümeti, Kazıma, Cahra ve Sabira'nın ötesinde Kuveyt Şeyhi'nin nüfuzunun mevcut olmadığını iddia etmekte ve Varba, Bubiyan ve Kuveyt Körfezi'nde bulunan adalarda Osmanlı fiili hakimiyetinin korunmasını talep etmekteydi¹⁷⁰.

Osmanlı hükümetinden gelen bu cevap üzerine Hariciye ve Hindistan Nezaretleri yetkilileri, Osmanlı hükümetinin ancak İngiltere ile Kuveyt arasındaki anlaşmaları tanınması, Varba ve Bubiyan adalarının Kuveyt sınırları içerisinde bulunduğunu kabul etmesi ve Kuveyt Şeyhi'nin Osmanlı toprakları içerisindeki mülkleri üzerindeki haklarını tam anlamıyla koruması karşılığında Osmanlı Devleti'nin Kuveyt üzerindeki hakimiyetinin tanınabileceğini ifade etmişti. İngiliz yetkililere göre Kuveyt körfezini çevreleyen bölge olabildiğince bağımsız olmalıydı.

İlk etapta dile getirilen bu görüşlere rağmen Hindistan ve Hariciye Nezaretleri, Osmanlı hükümetine verilmesi gerekli cevapla ilgili yine anlaşmazlığa düşmüştü. Osmanlı hükümetine gönderilen müzakere paketinde Hariciye Nezareti Bağdad Demiryolu meselesini, Hindistan Nezareti ise Kuveyt meselesini ön planda tutmaktaydı¹⁷¹. Bu nedenle İngiltere hükümeti bu iki nezaretin çakışan taleplerini törpülemeye çalışmaktaydı. Nezaretler arası bu anlaşmazlık neticesinde Bağdad Demiryolu'nda nihai terminalin Körfez üzerinde bir nokta değil, Basra olmasına karar verilmişti. Eğer terminal Basra'nın ötesine bir noktaya taşınacaksa da önce İngiltere'nin onayı alınmalıydı. Kuveyt'in sınırları konusunda da Mübarek es-Sabah tarafından kontrol edilen alanı iki bölgeye bölerek sorun aşılmaya çalışılmıştı. Buna göre Kuveyt şehri, körfezi ve yakın çevresi, Osmanlı hakimiyeti içerisinde tam otonomiye sahip bir bölge olarak tanımlanırken, geriye kalan çöl bölgesi için de Osmanlı ve İngiltere arasında varılan 1901 statükosu geçerli olacaktı. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti, Kuveyt'te Mısır'da

¹⁶⁸ BOA, *HR.SYS* 104-38, Lef 8.

¹⁶⁹ Slot, *a.g.e.*, ss.368-370.

¹⁷⁰ BOA, *HR.SYS* 104-38, Lef 8.

¹⁷¹ Hindistan Nezareti, gerekirse Kuveyt üzerinde İngiliz himayesi kurulmasını dahi teklif etmişti. Busch, *a.g.e.*, s.334; Cohen, *a.g.e.*, s.272.

olduğu gibi bir temsilci bulundurma hakkına sahip olacaktı¹⁷². Bununla birlikte Kuveyt ve İngiltere arasında imzalanmış olan anlaşmalar Osmanlı hükümeti tarafından tanınacaktı.

Kuweyt'in sınırlarına dair yapılan bu çift kademeli öneri Mübarek es-Sabah'ın hoşuna gitmemiş olacak ki İngiliz hükümetini telaşlandırmak için ortaya Alman Wönckhaus firmasının Bağdad Demiryolu için Kuveyt'te İngiltere'nin Şuveyh'te yaptığına benzer bir kira anlaşması yapmak istediğine dair bir dedikodu yaymıştı¹⁷³. Mübarek'in yaymış olduğu tahmin edilen dedikoduya göre Alman şirket buna karşı Osmanlı Devleti'ne Safvan, Umm Kasr ve Bubiyan'ın Kuveyt'e verilmesine dair baskı yapacağını vaat etmişti. Bu gelişme üzerine Hindistan Nezareti de Hariciye'yi, Osmanlı Devleti ile yapılan müzakereler neticesinde Arap Şeyhleri gözünde İngiltere'nin itibarını zedeleyici bir karar alınmaması yönünde uyarıyordu.

Bu uyarının gölgesinden gözden geçirilen İngiliz teklifi ise Temmuz 1912'de Osmanlı cenahına sunulmuştu. Bu teklife göre Varba kuyuları Kuveyt sınırları dahilinde bırakılmakta, Bağdad Demiryolu konusunda ise nihai terminalin Basra olması kaydıyla İngiltere'nin hattın Bağdad-Basra arasındaki kısmındaki katılımından vazgeçilmektedir¹⁷⁴. Buna göre Bağdad Demiryolu Basra Körfezi'ne ancak İngiltere'nin rızası dahilinde ve yönetim kuruluna iki İngiliz üyenin atanması durumunda uzanabilecekti¹⁷⁵.

İngiliz teklifinin zamanlaması ise iç politika açısından Osmanlı Devleti'nin son derece çalkantılı bir dönemine denk gelmişti. Nitekim Temmuz 1912'de Sait Paşa hükümeti istifa etmiş ve yönetim fiili olarak İttihat ve Terakki'nin elinden çıkarak muhalefete geçmişti. Bu durumu ise İttihatçılar'ın 23 Ocak 1913'de Babıali Baskını olarak bilinen bir hükümet darbesiyle Kamil Paşa'yı devirerek yeniden hükümet geçişleri izlemişti¹⁷⁶. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümette etkinliği yeniden elde etmesi ise İngiltere ile müzakerelere yeni bir ivme kazandırmıştı. Nitekim İttihatçıların amacı İngiltere ise problem çıkarıcı meseleleri hallederek bu ülke bir ittifak akdetmekti. İngiltere de Osmanlı hükümetinin bu meyline karşılık vererek Basra Körfezi ve Bağdad Demiryolu konusunda kendi taleplerinin kabul edilmesi karşısında kurulacak bir Osmanlı-İngiliz ittifakının ve Balkanlarda Osmanlı lehine uygulanacak faaliyetlerin sinyallerini vermiştir¹⁷⁷.

¹⁷² Aynı eser, s.335.

¹⁷³ TNA, FO 424-227, no.51, India Office to Foreign Office.

¹⁷⁴ Tarafların Basra'nın Bağdad Demiryolu'nun nihai istasyonu olması konusunda varmış oldukları ortak karar Alman basınında Osmanlı Devleti'nin zaferi olarak ilan edilmişti. Buna dair bir haber için bkz. BOA, HR.SYS 111-16, Lef 2.

¹⁷⁵ Slot, a.g.e., ss.368-377.

¹⁷⁶ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, İstanbul 1999, s.146; Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., C.1, ss.237-336.

¹⁷⁷ BOA, HR.SYS 110-37, Lef 4

Osmanlı hükümetinin İngiliz teklifine cevabı ise birkaç ay sonra Balkan Savaşları'nın yaşandığı bir esnada Şubat 1913'de gelebilmişti. Osmanlı hükümeti vermiş olduğu teklifte Varba ve Bubiyan'ın Osmanlı hakimiyetine bırakılmasını ve Kuveyt toprakları üzerinden Osmanlı askeri güçlerine geçiş hakkı tanınmasını talep etmişti¹⁷⁸.

İngiliz teklifine cevap verilmesinin ve Babıali Baskını'nın hemen ertesinde Osmanlı hükümeti tarafından İbrahim Hakkı Paşa İngiliz yetkililerle görüşmelerde bulunmak üzere Şubat 1913'de Londra'ya gönderilmişti¹⁷⁹. İbrahim Hakkı Paşa'nın İngiltere'ye gönderilmesinin arkasında hem Basra Körfezi ve Bağdad Demiryolu hakkında nabız yoklamak hem de Balkan Savaşları ertesinde yapılacak bir anlaşmada İngiltere'nin desteğini ve arabuluculuğunu elde etme¹⁸⁰.

İbrahim Hakkı Paşa'nın Londra'ya vardığı esnada İngiltere hükümeti arasında da Osmanlı talepleri tartışılmaktaydı. Babıali'nin taleperine karşılık Hindistan Nezareti, İngiltere tarafından sunulan sınırlarda ısrar ederken Kuveyt Şeyhi ise İngiliz teklifinden dahi daha geniş bir alan üzerinde hak iddia etmekteydi. Buna göre Havr Abdullah, Umm Kasr, Safvan, Haba kuyuları Kuveyt sınırları içerisinde tanımlanmaktaydı¹⁸¹.

Bu birbirinden farklı iddialar üzerine İngiliz Hariciyesi Mart ayında bir taslak hazırlamış ve Hindistan Nezareti'ne sunmuştu. Bu taslağa göre Kuveyt Osmanlı hakimiyeti altında muhtar bir yapıya kavuşacak ve Kuveyt'te bir Osmanlı temsilcisi bulundurulacaktı. Osmanlı Devleti Kuveyt'in içişlerine veya Şeyh seçimine dair hiçbir müdahalede bulunmayacaktı. İngiltere ile Kuveyt arasında imzalanmış olan anlaşmalar geçerli kabul edilecekti. Hariciye'nin teklifinde Kuveyt sınırları için yeni bir harita hazırlanmıştı. Bu haritada Kuveyt'in sınırlarının gösterir yayla çizilmiş iki bölge bulunmaktaydı. Buna göre küçük yay Kuveyt şehrini ve muhtariyet şeklinde yönetilecek olan bölgeyi gösterirken, büyük olan yayla işaret edilen bölgede ise statüko devam ettirilecekti. Bu durum iç kesimde tamamen muhtar bir Kuveyt yaratırken, dış kesimde ise durum yalnızca teorik olarak farklı olacak fiiliyatta ise bir değişiklik yaratmayacaktı.

Hariciye'nin önerilerini Hindistan Nezareti ufak eklemeler dışında uygun bulmuştu. Bununla birlikte Mübarek es-Sabah, Kuveyt'in sınırlarını iki yayla gösterilmesinden memnun

¹⁷⁸ Busch, *a.g.e.*, s.336.

¹⁷⁹ BOA, *HR.SYS* 111-3, Lef 8; Heller, *a.g.e.*, s.93.

¹⁸⁰ Bu konuda hükümetin görüşü hakkında fikir vermesi açısından İbrahim Hakkı Paşa'nın Londra'da bazı İngiliz gazetelerine verdiği demeç önem arz etmektedir. Bu demecin tam metni için bkz. *The Manchester Guardian*, 22 Şubat 1913, s.9.

¹⁸¹ Nitekim Irak ve Arabistan gibi suyun zor bulunduğu bir bölgede Kuveyt Şeyhi için su kaynaklarının bulunduğu bölgeler stratejik ve yaşamsal anlamda öneme sahipti. TNA, *FO* 424-237, no.88, Lieutenant-Colonel Sir P. Cox to Government of India. Bölgedeki su sorunu ile ilgili detaylı bir anlatım için bkz. Martin Swayne, *In Mesopotamia*, London New York Toronto, t.y., ss.21-26.

kalmamış ve bu belirsizliğin Osmanlı Devleti tarafından kendi aleyhine işletilebileceğinden yakınmıştı. İngiltere'nin Kuveyt siyasi temsilcisi Shakespear de Kuveyt'te bir Osmanlı temsilcisinin bulundurulmasına ve Osmanlı askeri kuvvetlerine Kuveyt'ten geçiş hakkı verilmesine şiddetle karşı çıkmıştı¹⁸².

İngiltere bürokrasisi içerisinde Kuveyt meselesi tartışılırken İbrahim Hakkı Paşa da İngiltere'de yapmış olduğu müzakerelerle ilgili Babıali'yi bilgilendirmiş ve Meclis-i Vükela bunun üzerine 16 Mart 1913 tarihinde toplanarak Paşa'nın raporunu değerlendirmişti. Hükümet, Kuveyt'in siyasi durumuna dair maddenin İngiltere ile Osmanlı devletleri arasındaki sorunların en önemlisi olduğunun altını çizmiş ve Kuveyt'in "tam bağımsızlığı" veya "açıktan açığa İngiltere'ye bağlanması" gibi esaslı bir değişimin önlenmesinin devletin çıkarları açısından elzem olduğunu vurgulamıştı. Meclis-i Vükela, bu noktadan hareketle Kuveyt'in Basra vilayetine tabi bir kaza ve Mübarek es-Sabah da bu kazanın kaymakamı olmak kaydıyla içişlerinde tamamen özerk bulunmasına onay vermişti. Meclis ayrıca Bağdad Demiryolu'nun nihai istasyonunun Kuveyt'e uzatılması durumunda İngiltere ile bu istasyonun korunması, vergilerin alınması gibi konularda yeni bir anlaşma yapılması maddesini de uygun görmüştü¹⁸³. Kuveyt'in sınırları konusuna da değinen hükümet, Kuveyt Körfezi'nde bulunan "Maşian", "Failaka", "Anha", "Kubbar", "Karu" ve "Ummü'l-Meradim" adalarının Kuveyt sınırları içerisinde bırakılmasına karşılık Bubiyan ve Varba adalarının Osmanlı hakimiyet sınırlarına eklenmesini uygun görmüştü. Toplantıda, Varba ve Bubiyan konusunda İngiltere hükümetinin ikna edilememesi durumunda, ikili görüşmelerin sekteye uğraması ihtimaline karşı bu iki adanın idaresinin dahi Kuveyt kaymakamı sıfatıyla Mübarek es-Sabah'a bırakılabileceği ve Bubiyan'daki Osmanlı askerlerinin geri çekilebileceği de ayrıca karara bağlanmıştı. Mübarek es-Sabah'ın Kuveyt haricinde bulunan emlakının Osmanlı kanunları uyarınca korunması maddesi de Meclis-i Vükela tarafından kabul edilen maddeler arasındaydı¹⁸⁴. Meclis ayrıca alınan bu kararların Londra sefiri Tevfik Paşa vasıtasıyla İbrahim Hakkı Paşa'ya ulaştırılmasını ve Hakkı Paşa'nın da gerçekleştirdiği görüşmelerden Babıali'yi haberdar etmesini uygun görmüştü¹⁸⁵.

Bunun üzerine İngiliz ve Osmanlı yetkililer tarafından müzakerelere devam edilmişti. Müzakerelerde ele alınan maddelerden birini de Kuveyt'in statüsü oluşturmaktaydı.

¹⁸² Nitekim İngiltere tarafından hazırlanan anlaşma taslağında Osmanlı askeri kuvvetlerine Kuveyt'ten geçiş hakkı tanıyan madde opsiyonel olarak yer almıştı. TNA, FO 424-237, no.165, Kuwait Draft Agreement. Shakerpear'ın itirazları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TNA, FO 424-238, no.395, Captain Shakespear to Lieutenant-Colonel Sir P. Cox.

¹⁸³ BOA, MV 175-42, Lef 2-3.

¹⁸⁴ Aynı vesika, Lef 4-5.

¹⁸⁵ Aynı vesika, Lef 6.

Görüşmeler esnasında genel olarak anlaşmaya varan taraflar son olarak, anlaşmaya Kuveyt'in Basra vilayetine bağlı muhtar bir kaza olduğuna dair bir cümle eklenmesine karar vermişlerdi. Bu durum ise görünürde Osmanlı Devleti'ni hakim olarak gösterse de Kuveyt fiilen hem iç hem de dışişlerinde bağımsız bir hale getirilmekteydi. Görüşmelerde sorun yaratan bir diğer nokta ise Osmanlı yetkilisi İbrahim Hakkı Paşa "Osmanlı Devleti'nin Kuveyt'in meselelerine karışmaması" şeklindeki cümlenin "Kuveyt'in iç meseleleri" olarak değiştirilmesi yönündeki talebi olmuştu. Zira İngilizler bunun hem iç hem de dış meseleleri kapsamı konusunda ısrarcı olmuşlardı. Nihayet İngiltere hükümeti cümlenin olduğu gibi "Kuveyt'in meseleleri olarak" kalmasına razı olmuş fakat bunun gizli ve ek bir anlaşmayla imzalanmasını şart koşmuştu. Buna ayrıca Kuveyt Şeyhi'nin bu anlaşmaya aykırı hiçbir sözleşmeye imza atamayacağı da eklenmişti. Taraflar arasında Kuveyt'te meşihatın sahibinin belirlenmesinde Osmanlı Devleti'nin müdahale yetkisi talebi de bir anlaşmazlık noktası olarak ortaya çıkmıştı. İngiltere, Osmanlı'nın Mübarek ve sonrası Kuveyt'te Şeyh olarak seçilecek isme müdahale etmesine karşı çıkmış ve sonuç olarak "Osmanlı Padişahı'nın Şeyh'in varislerini kaymakam olarak atama hakkı vardır" şeklinde Osmanlı hakimiyetini ancak teorik olarak sağlayabilecek bir cümlede karar kılınmıştı. Son müzakerelerde Kuveyt'in sınırları da değişikliğe uğramıştı. Buna göre Kuveyt yine iki bölgeye ayrılmış fakat sınırın güney kesiminde Şeyh Mübarek lehine bir değişikliğe gidilmişti. Bunun yanı sıra Kuveyt Şeyhi'nin iki bölgede de aynı şekilde hak sahibi olması sağlanmıştı. Ayrıca Osmanlı askeri kuvvetlerinin Kuveyt toprakları üzerinden geçiş hakkı da anlaşmadan kaldırılmıştı¹⁸⁶.

Bu şartlar altında uzun zamandır devam eden müzakereler nihayet neticelenmiş ve 6 Mayıs 1913'te Londra'da hemen hemen İngiltere'nin önem verdiği tüm konuları kapsayan bir ön anlaşma imzalanmıştı¹⁸⁷. Osmanlı ve İngiltere arasında Basra Körfezi'ne dair ön anlaşmaların imzalanmasının hemen akabinde İbrahim Hakkı Paşa, Babıali'ye durumu geniş bir rapor halinde iletmişti. İngiltere ile imzalanan anlaşmaların bu devletle bir daha herhangi bir anlaşmazlığa mahal vermeyecek şekilde hazırlandığını ifade eden İbrahim Hakkı, İngilizlerin iki asırdan beri Basra Körfezi'nde kurmuş oldukları nüfuzu hatırlatarak elde edilen sonucun ancak tarafların karşılıklı vermiş oldukları fedakarlıklar neticesinde bu noktaya gelebilmiş olduğunu savunmuştu¹⁸⁸.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bu dönemde siyasi platformda güç mücadelesine sahne olan bir diğer alan ise Şattü'l-Arap bölgesi olmuştur. Özellikle Basra vilayetine komşu,

¹⁸⁶ Slot, *a.g.e.*, ss.378-383; Busch, *a.g.e.*, ss.336-340.

¹⁸⁷ Bayur, *a.g.e.*, C.II/III, s.334.

¹⁸⁸ Kurşun, *Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, ss.144-145.

Muhammara Şeyhi'nin hakimiyetinde bulunan İran'ın Huzistan bölgesinde sınırın belirleme çabaları ve Şattü'l-Arap nehrinde ulaşımın uluslararasılaştırılması bu dönemde İngiltere ile Osmanlı Devletleri arasında ortaya çıkan siyasi sorunlardan başlıcaları olmuştur¹⁸⁹.

Şattü'l-Arap bölgesinde yaşanan güç mücadelesinin kökenini bölgenin sosyo-ekonomik ve jeopolitik yapısında bulmak mümkündür. Muhammara; İran'ın Arabistan eyaletinde ve Şattü'l-Arap ile Karun nehrinin birleştiği noktada, Basra'ya son derece yakın bir noktada bulunmaktaydı. Muhammara'nın sahip olduğu zengin petrol madenleri ve bu petrolün Ahvaz'dan Muhammara'ya ve buradan da Şattü'l-Arap yoluyla Basra Körfezi'ne nakliyatını mümkün kılan nehir ulaşımı bu bölgeyi stratejik açıdan da önemli kılmıştı. Bu stratejik konum, Basra Körfezi'ni siyasi ve ekonomik çıkarları açısından hayati addeden İngiltere'nin bölgeye ilgi duymasına neden olmuş ve Muhammara, 1857'deki İngiliz işgalinden sonra bu devletin himayesi ve nüfuzu altında kalarak adeta İran'dan çok Hindistan valiliğine bağlı bir tablo çizmişti¹⁹⁰. Özellikle 1897'de Şeyh Hazal'ın iktidara gelişi akabinde İngiliz himayesi daha bariz bir şekil almış ve Muhammara “büsbütün bir İngiliz sömürgesine” dönüşerek İran'dan yarı bağımsız bir hal almıştı¹⁹¹. Bunda kuşkusuz 1907 senesinde bölgede, Mescid-i Süleyman'da keşfedilen petrol yataklarının da rolü büyüktü. Nitekim İngiliz William Knox D'Arcy'nin girişimleriyle bölgede petrolün bulunmasının akabinde buradan çıkarılan petrolün nakliyatı büyük önem kazanmış ve bu nakliyatın ana güzergahı olan Şattü'l-Arap bölgesine İngiltere açısından hayati bir önem kazandırmıştı¹⁹².

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Basra vilayetinde İngiliz-Osmanlı siyasi çekişmesine neden olan sorunlardan biri 16. Yüzyıldan beri aralıklı olarak Osmanlı Devleti'nin gündemini meşgul eden Osmanlı-İran sınır sorununun bir parçası olarak Muhammara meselesi olmuştur. Bahsedilen sebepler nedeniyle bölgenin stratejik öneminin artması, İngiltere hükümetini meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını arttırmaya sevk etmiş ve bu devlet Osmanlı-İran sınır sorununun yeniden gündeme alınmasını ısrarlı bir şekilde talep etmeye başlamıştı. Bu baskılar 1911 senesinde sonuç vermiş ve Osmanlı hükümeti, İran'a sınır meselesinin yeniden gündeme alınması yönünde teklif götürdü. İran tarafından da bu teklifin kabul görmesi akabinde Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi amacıyla İstanbul'da iki devlet delegelerinden oluşacak bir komisyon kurularak meselenin

¹⁸⁹ Şattü'l-Arap bölgesi üzerinde yaşanan Osmanlı-İngiliz siyasi mücadelesi daha önce ayrıntılı olarak yazarın yüksek lisans tezinde incelenmiştir. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde mesele yalnızca konunun özülüyle irtibatı ölçüsünde değerlendirilecektir. Burada zikredilecek sonuçlar yazarın yüksek lisans çalışmasında elde ettiği verilere dayanmaktadır. Bu çalışma için bkz. Kurt, *a.g.t.*

¹⁹⁰ Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, s.3.

¹⁹¹ *Aynı eser*, s.4; Fraser, *Persia And Turkey In Revolt*, ss.258-259; Lorimer, *a.g.e.*, V. 4, ss.1754-1755.

¹⁹² Alexander Melamid, “*The Shatt Al-Arab Boundary Dispute*”, *The Middle East Journal*, c.XXII/3, 1968, ss.352-353; Stephen Hemsley Longrigg, *Oil in the Middle East*, London 1954, ss.17-22.

tartışılmasına karar verildi. Bunun üzerine aylarca süren Osmanlı-İran müzakereleri akabinde komisyonun çalışmalarını düzenleyecek bir protokol metni üzerinde anlaşmaya varılmıştı. 21 Kasım 1911 tarihinde Osmanlı ve İran hükümetleri tarafından imzalanan protokolün ardından, Ocak 1912 tarihinde Osmanlı ve İran delegeleri arasında uzun süren ve problemlili bir müzakere süreci başladı. İranlı delegelerin müzakereleri uzatmak yönündeki eğilimleri ve taraflar arasındaki görüş farklılıkları nedeniyle ortaya çıkan bu problemlerin asıl nedenini ise Muhammara konusundaki tartışmalar oluşturmaktaydı.

Muhammara'nın komisyonda bir mesele olarak yeniden gündeme gelmesi ise bölgedeki çıkarları itibariyle İngiltere hükümetinde rahatsızlığa yol açmış ve Osmanlı Devleti'nin statükoyu ihlal edecek her türlü hareketinin Basra Körfezi meselesiyle ilgili iki devlet arasında süren müzakereleri zora sokacağı Osmanlı hükümetine hissettirilmişti. İngiltere tarafından gelen bu tepki üzerine ve Londra sefiri Tevfik Paşa'nın görüşleri doğrultusunda Hariciye Nezareti'nde, olumlu neticeleneceği muhtemel olan Bağdad ve Basra Körfezi meseleleri müzakerelerinin Muhammara sorunu yüzünden riske atılmaması fikri ağırlık kazandı. Nitekim İngiltere hükümetinden Osmanlı yetkililere yapılan müracaatlar bu devletin Muhammara meselesine Kuveyt nisbetinde önem atfettiğini göstermekteydi. Hatta İngiltere hükümeti rahatsızlıklarını Londra sefirine iletmekle de kalmamış 17 Temmuz 1912 tarihinde Osmanlı-İran müzakerelerinin seyrini tamamen değiştiren sert içerikli bir muhtırayı Osmanlı Hariciyesi'ne sunmuştu. Bu muhtırada İngilizlerin Muhammara sınırındaki talepleri tanımlanmakta ve ayrıca soruna yeni bir boyut eklenecek şekilde Şattü'l-Arap nehrinin aidiyeti tartışmaya açılmaktaydı. Aslında İngilizlerin asıl amacı nehrin aidiyetini tartışmaya açarak Osmanlı tarafına gözdağı vermek ve bu şekilde Muhammara'ya dair kara sınırında kendi taleplerinin karşılanmasına karşılık Osmanlı Devleti'ni Şattü'l-Arap nehri üzerindeki mutlak hakimiyetinin tanınacağına ikna etmektir. Zira hem İngiltere'nin Muhammara Hakimi Şeyh Hazal ile yakın ilişkileri, hem de İngiltere ile Rusya arasında 1907'de yapılan ve İran'ı nüfuz bölgelerine ayıran anlaşma itibariyle Muhammara ve Şattü'l-Arap bölgesinde fiili hakimiyet İngiltere'nin kontrolünde bulunmaktaydı.

İngiltere'nin bu muhtırası gerçekten de Osmanlı-İran sınır meselesine dair çözüm sürecinin büyük ölçüde değişikliğe uğramasına sebep olmuştur. Nitekim Temmuz muhtırasının hemen akabinde Osmanlı hükümeti, komisyonda yer alan Osmanlı üyelerinde büyük oranda değişikliğe gitmiş ve İngiliz tekliflerini kabule daha uygun adaylar atamıştı. Bu durumun yaşattığı vakit kaybını telafi etmek adına ise komisyonun müzakere süresi uzatılmıştı. Tüm bu çabalara rağmen Muhammara meselesine yönelik izlenecek politikanın belirlenmesindeki sıkıntı aşılamamış ve bu sefer de komisyon üyelerinde yapılan değişiklik

Dahiliye ve Harbiye nezaretleri arasında görüş ayrılığına sebep olmuştu. Hariciye Nezareti, İngiltere muhtırasının itirazsız kabul edilmesini savunurken Harbiye Nezareti, İngiltere'nin de rızası sağlanarak, Osmanlı Devleti çıkarlarına uygun yeni arayışlara girilmesinden yanaydı. Harbiye Nezareti'nin bakış açısına göre İngiltere'nin taleplerinin kabul edilmesi durumunda Irak'ın açık denizlere çıkışı engellenmiş olacak ve bu şekilde Bağdad Demiryolu'ndan Osmanlı Devleti'nin elde edeceği fayda sifıra inecekti. Üstelik bu yeni durum bölgede ticaret dengesinin de İran lehine bozulmasına yol açacaktı.

Harbiye ve Hariciye Nezaretleri arasında görüş ayrılıkları yaşandığı sırada İbrahim Hakkı Paşa ile Tefvik Paşa da Londra'da İngiliz yetkililerle Bağdad Demiryolu ve Basra Körfezi'ne dair müzakereler yapmaktaydı. İngiltere'nin ısrarlı talepleri üzerine bu müzakereler esnasında Muhammara meselesi ve Şattü'l-Arap sorunu da gündeme alınmıştı. Hatta İbrahim Hakkı Paşa, müzakereler konusunda merkeze gönderdiği değerlendirmelerde Osmanlı-İran sınır meselesinde İngiltere'nin öne sürmüş olduğu şartların kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiş ve İngiltere'de Muhammara meselesine bağlı olarak infial hali sürdükçe olası bir Osmanlı-İngiltere ittifakının söz konusu olamayacağı konusunda merkezi uyarılmıştı¹⁹³. Bu nedenle İngiltere ile imzalanması planlanan anlaşmalardan önce Muhammara meselesinde çözüme varılması gerekmektedir.

İngiltere ile Londra'da yapılmakta olan müzakerelerin gidişatı ve son gelişmeler ışığında hükümet, Hariciye Nezareti ve Hakkı Paşa'nın görüşlerini benimsemek durumunda kalmış ve bu şekilde Muhammara meselesinin İngiltere'nin talepleri doğrultusunda çözümlenmesi kabullenilmişti. Hükümetten çıkan kararın akabinde İbrahim Hakkı Paşa, İngiltere ile Muhammara meselesinin çözümü hakkında müzakerelere devam etmiş ve Muhammara meselesine dair Osmanlı-İngiliz Anlaşması, Balkan Savaşlarının gölgesinde, 1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmalarının bir parçası olarak belirlenmişti¹⁹⁴.

Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi akabinde gelişen süreçte Basra üzerindeki Osmanlı-İngiliz siyasi mücadelesine sahne olan bir diğer alan ise Şattü'l-Arap nehri üzerindeki aidiyet iddiaları ile Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap nehirleri üzerinde ulaşım meselesi olmuştur.

1908 sonrası dönemde İngiltere'nin Temmuz 1912 tarihli muhtırası ile gündeme taşınan Şattü'l-Arap nehri üzerindeki aidiyet iddialarının ana nedeninin aslında bölgede

¹⁹³ Nitekim bu sırada Hariciye'de yaygın olan görüş; dağılma sürecine girmiş olan Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun, ancak İngiltere ile anlaşmak suretiyle mümkün olduğu ölçüde kapitülasyonların getirdiği ağır yükümlülüklerden kurtulmak ve diğer devletler ile tartışmalı alanları bir şekilde çözüme kavuşturarak herhangi bir oldu bitti ile sonuçlandırılmasını engellemekle mümkün olabileceği şeklindeydi. Kurşun, *Katar'da Osmanlılar*, s.137.

¹⁹⁴ Osmanlı-İran güney sınırı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, *a.g.t.*, ss.20-85.

keşfedilen petrolün taşınması sorunu oluşturmaktaydı. Nitekim Mescid-i Süleyman'da petrolün keşfedilmesi ve sonrasında Muhammara bölgesinde bulunan Abadan adasına İngilizler tarafından bir petrol rafinerisi inşa edilmesi, bir müddet sonra bu petrolün nakliyatı amacıyla Şattü'l-Arap nehrine giriş çıkış yapan gemi sayısında bir artış yaşanmasına sebep olmuştu. Üstelik petrol çıkarma çalışmaları için gerekli olan ağır ekipmanların taşınması da daha büyük tonajlı gemilerin nehre girişini gerektirmekteydi. Bu durum ise Şattü'l-Arap nehrinin aidiyetini İngiltere, Osmanlı ve İran devletleri açısından daha da önemli kılmış ve özellikle İngiltere açısından bu nehirde nakliyatın kusursuz işlemesi büyük bir önem arz etmişti. Bunun bir sonucu olarak İngiltere hem bu bölgeyi büyük ölçüde nüfuzu altında tutan Muhammara Şeyhi Hazal Han ile ittifak yapmak, hem de nehir üzerinde çeşitli vesilelerle fiili bir hakimiyet kurarak bölgedeki iddialarını güçlendirmeye çalışmıştır. Bu durum ise 1908 sonrası bölgede Osmanlı-İngiliz rekabetini şiddetlendiren bir faktör olarak ortaya çıkmıştır.

İngiltere, Temmuz 1912 muhtırası ile resmi bir şekilde tartışmaya açtığı Şattü'l-Arap nehrinin aidiyeti konusunda elini güçlendirecek fiili hareketlere aslında meşrutiyetin ilanının hemen akabinde başlamıştı. İngiliz savaş gemileri sıklıkla Şattü'l-Arap nehri üzerinde seyretmekte, nehir üzerine şamandıra ve fener gibi hakimiyet belirten alametler yerleştirilmesi gibi Osmanlı hukukunu ihlal eden hareketlerde bulunmaktaydı. İngiliz gemilerinin bu hareketleri yerel otorite olan Basra valileri tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Bu tepkilerin ana nedeni İngiliz faaliyetlerinin, Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde bulunan Şattü'l-Arap nehri üzerinde devletin hukuki haklarını ve dolayısıyla uluslararası hukuku ihlal edecek şekilde cereyan etmesiydi.

Basra vilayetinden yükselen yerel bazdaki bu tepkiler Babiali tarafından da makul görülmüştü. Nitekim Babiali'ye göre devletlerin iç ve karasularında şamandıra koyulması ve çeşitli işaretler yerleştirilmesi gibi hareketler yalnızca hükümler haklarına sahip olan devlete ait bulunmaktaydı. Osmanlı tebaasına mensup özel şahısların bile ancak belirli bir takım kanuni şartlar altında, sınırlı bir şekilde kullanma hakkına sahip oldukları bu hakların yabancı bir devlet tarafından bu şekilde icra edilmesi uluslararası hukuka aykırı bulunmaktaydı. Bu noktadan hareketle hükümet İngiltere'ye Şattü'l-Arap nehrinin Osmanlı egemenliğinde bulunduğu ve bu devletin uluslararası hukuk kurallarına aykırı davranışlarından vazgeçmesi gerektiği yönünde bir protesto dahi gönderilmişti. Buna karşılık İngiltere ise, Şattü'l-Arap nehrinin aidiyeti konusundaki tartışmaları Osmanlı Devleti'ne hatırlatmış ve İngiltere'nin yapmış olduğu bu faaliyetlerin Osmanlı suları dahilinde bulunmadığı yönünde bir cevap vermişti. Aslında İngiltere'nin yapmış olduğu tüm bu girişimler gerek önemi gün geçtikçe artan Şattü'l-Arap nehri üzerinde hak iddia etmek gerekse

yapılması tasarlanan Osmanlı-İngiliz Anlaşmalarının müzakereleri esnasında yeni talepler öne sürmek amacına dayanmaktaydı. Nitekim bu tarz problemler 1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları esnasında bu madde gündeme gelinceye ve buna dair taraflar arasında bir anlaşmaya varılıncaya değin sürmüştür.

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında Şattü'l-Arap nehri üzerinde meydana gelen rekabet yalnızca egemenlik göstergeleri vasıtasıyla fiili bir hakimiyet kurma girişimiyle sınırlı kalmamıştır. Söz konusu iki devlet arasındaki rekabet İngiltere'nin ekonomik çıkarları açısından son derece önemsedığı Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap nehirleri üzerinde vapur işletme hususunda da sürmüştür.

Gerçekten de söz konusu nehirlerde vapur işletme konusunun bir mesele olarak gündeme gelmesinin ardında İngiliz Lynch Kumpanyası'nın sahip olduğu hakları genişletmeye yönelik ısrarlı talepleri ve bu konuda Osmanlı hükümetine çıkardığı çeşitli sorunlar yatmaktaydı. Bu sorunların başında kumpanyanın Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde işletmekte olduğu vapurlarının sayısını arttırma talebi gelmekteydi. 1910 senesinde kumpanya yetkilileri biri Osmanlı diğer ikisi İngiliz bandırası altında işletmekte oldukları üç vapura ilaveten Osmanlı bayrağı altında olması ve diğer üç vapurdan birinin çalışmaması durumunda işletilmek üzere dördüncü bir vapura ruhsat ilave edilmesini Osmanlı hükümetinden talep etmişti. Osmanlı hükümeti bu talebe aynı nehirlerde vapur işletmekte olan İdare-i Nehriyye şirketinin ticaretine sekte vuracağından ve Osmanlı çıkarlarını zedeleyeceğinden dolayı sıcak yaklaşmamıştı. Üstelik esas sözleşmede Lynch Kumpanyası'na yalnızca Fırat nehri üzerinde ulaşım imtiyazı verilmiş olmasına rağmen, bu imtiyaz kumpanya tarafından Dicle nehrini de içerecek şekilde genişletilerek kullanılmaktaydı. Ayrıca kumpanyanın iskelelerde Osmanlı bayrağı çekip nehir üzerinde seyrederken İngiltere bandırasını kullanmak gibi gayrı meşru hareketleri de Osmanlı tarafında rahatsızlık yaratmaktaydı.

Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap nehirlerinde ulaşım konusunun 1911 yılından itibaren yoğun bir şekilde gündemi işgal etmesine ve hatta uluslararası bir boyut kazanmasına neden olan bir diğer gelişme ise kuşkusuz 1903 tarihinde Alman sermayesiyle Bağdad Demiryolu'nun inşasına dair imzalanan anlaşma olmuştur. Zira bu anlaşmayla Osmanlı Devleti Alman Şirketi'ne Bağdad ve Basra Körfezi'nde liman inşa etme hakkı tanıdığı gibi Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde ulaşım hakkı da vermekteydi. Alman Şirketi'ne ulaşım konusunda tanınan bu ayrıcalık, 1831 senesinden beri bu nehirler üzerindeki ulaşım tekeli konumunu sürdüren İngiliz Lynch Şirketi'ne verilmiş olan ayrıcalığı ortadan kaldıracak olmasından dolayı İngiliz muhalefetinin artmasına neden olmuştu.

İşte Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap nehirleri üzerindeki ulaşım imtiyazı konusunda meydana gelen bu tarz sorunlardan hareketle Babıali, Lynch ve İdare-i Nehriyye Kumpanyalarını birleştirerek ortak bir Osmanlı Anonim Şirketi kurulması ve bu şekilde Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap nehirleri üzerindeki ulaşım meselelerinin sona erdirilmesi fikrini gündeme getirmişti. Zira Lynch Kumpanyasının da katılımıyla bir Osmanlı anonim şirketi kurulması Osmanlı Devleti'nin iktisadi çıkarlarına uygun olacağı gibi, bu şekilde Lynch Kumpanyası'nın Irak'ta yabancı bir devlet bayrağıyla, sınırsız müddetle vapur işletmesinden doğan zararlar da ortadan kaldırılmış olacaktı. Bu şekilde düzenlenecek bir anonim şirkette çıkarılacak hisse senetlerinin Osmanlı hükümeti ile şirket tarafından yarı yarıya bölüşülerek alınması, oluşturulacak idare meclisi başkanlığının nöbetleşe, bir sene Osmanlı bir sene diğer ortaklar tarafından yapılması düşünülmüştü.

Babıali'nin geliştirdiği ve Osmanlı iktisadi çıkarlarını korumayı hedefleyen bu tasarı tüm çabalara rağmen bir hükümet krizi ortaya çıkmış ve İdare-i Nehriyye ile Lynch kumpanyasının birleştirilmesi tasarısı, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Mahmud Şevket Paşa'nın arasının iyice açılmasına sebep olmuştu. Hatta Cemiyet yanlısı basın, tasarıya karşı başlatılan muhalefeti sert dille eleştirmesi sonucu Tanin, Divan-ı Harb tarafından kapatılmıştı. Lynch ve İdare-i Nehriyye Kumpanyalarının birleşmesi tasarısı, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda da şiddetli tartışmalara yol açmış ve Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti güven oylamasına gitmek mecburiyetinde kalmıştı. Oylama ezici çoğunlukla Hüseyin Hilmi Paşa'nın lehine sonuçlansa da Paşa istifa etmiş yerine İbrahim Hakkı Paşa Sadrazamlığa getirilmişti.

Birleşme tasarısı yerel anlamda da bir çok tepkiye neden olmuş ve ahali ve bölge mebuslarının muhalefetiyle karşılaşmıştı. Daha konu mecliste tartışılırken Bağdad'da İngilizlere imtiyaz tanınması aleyhine protesto gösterileri başlamış ve hatta durum o kadar ciddileşmişti ki hükümet sıkıyönetim ilan etmeyi bile düşünmüştü¹⁹⁵. Sonuçta tüm bu gelişmeler nedeniyle birleşme tasarısı geri alınmış ve 1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları esnasında “daha ağır şartlarla geri dönmek üzere” dondurulmuştu¹⁹⁶.

6.2.2.Mücadelenin Sonu:1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları

¹⁹⁵ Lynch tasarısına karşı bölgeden yükselen muhalif hareketlenme konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu Kurt, *Osmanlı Irak'ında İngiliz Nüfuzuna Tepkiler: Dicle ve Fırat'ta Seyr-i Sefain İmtiyazı Teşebbüsü (1909-1913)*, İstanbul 2009.

¹⁹⁶ Şattü'l-Arap sorununun gelişim süreci ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Kurt, *a.g.t.*, ss.145-168.

İbrahim Hakkı Paşa'nın Londra'da yürütmekte olduğu müzakerelerin bir sonucu olarak 6 Mayıs 1913 tarihinde İngiltere'nin çözümünü talep ettiği tüm meseleler üzerinde bir ilk anlaşmaya varılmış ve bu metinler Osmanlı ve İngiltere temsilcileri tarafından ileride kabul edilmek üzere ad-referandum olarak parafe edilmişti¹⁹⁷. İlk anlaşmaların parafe edilmesi sonucu İngiltere, Irak'ta kendine çıkar sağlayarak Almanya'nın etkinliğini kırma amacına yaklaşırken, Osmanlı hükümeti önem atfettiği sorunlardan hiçbiri hakkında bir anlaşmaya varılmasını sağlayamamıştı.

Uzun müzakereler neticesinde İbrahim Hakkı Paşa ile İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edward Grey tarafından parafe edilen Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları, Şattü'l-Arab'da ulaşım şartlarının ıslahı için bir komisyon teşkili; Osmanlı-İran Güney sınırının (Muhammara meselesi) tespiti; Fırat ve Dicle nehirlerinde vapur işletilmesi için İngilizler'e imtiyaz verilmesi; Kuveyt, Bahreyn, Katar'ı kapsayan Basra Körfezi ve civarındaki araziler hakkında mukaveleler; gümrük vergisinin arttırılması; İngiliz postalarının kaldırılması; yabancıların eski adli ayrıcalıklarının kaldırılması gibi konulardan meydana gelmekteydi¹⁹⁸.

Bunlar arasında Basra Körfezi'ne dair olan anlaşmaların Mayıs 1913 tarihinde İngiltere ve Osmanlı yetkililer tarafından parafe edilmesi akabinde konu Osmanlı Meclis-i Vükelası'na taşınmıştı. Vükela Meclisi'nin anlaşmanın imzalanması konusunda gerekli yetkiyi vermesi üzerine de söz konusu anlaşma 29 Temmuz 1913 tarihinde Osmanlı temsilcisi İbrahim Hakkı Paşa ve İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey tarafından imzalanmıştı¹⁹⁹.

Basra Körfezi ile ilgili 1913 tarihinde Londra'da imzalanan Osmanlı-İngiliz anlaşmaları içerisinde yer alan mukavelelerden biri de Kuveyt meselesiyle ilgiliydi. Taraflar arasında imzalanan bu on maddelik mukaveleye göre Kuveyt'in statüsü idareten muhtariyete sahip bir Osmanlı kazası şeklinde tanımlanmaktaydı. Kuveyt Şeyhi daha önce olduğu gibi Osmanlı bayrağını taşıyacak fakat istemesi durumunda bayrağın köşesinde "Kuveyt" ibaresini yazılı bulundurabilecekti. Osmanlı Devleti veraset meselesi de dahil olacak şekilde "Kuveyt işlerine" müdahalede bulunmayacak, şeyhlik makamının boş kalması durumunda ise Osmanlı Devleti, şeyhin halefini sadır olacak bir ferman ile kaymakam tayin edebilecekti. Osmanlı Devleti ayrıca Kuveyt'e ait bulunan arazide idari muamelelerden ve Kuveyt'i işgal etmeye veya herhangi başka bir niyete yönelik askeri hareket düzenlemekten de imtina edecekti. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Kuveyt Şeyhi'nin nezdine siyasi bir komiser tayin etme hakkına sahip olacaktı. Söz konusu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti, İngiltere ile Kuveyt

¹⁹⁷ Bayur, *a.g.e.*, c.II/III, s.334.

¹⁹⁸ Bu anlaşmaların tam metni için bkz. *Aynı eser*, C.II/III, ss.339-360.

¹⁹⁹ Kurşun, *Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, ss.147-148.

arasında imzalanmış olan 1899 Anlaşması, silah ticaretinin engellenmesi hususunda 1900 senesinde imzalanan taahhüt ve Kuveyt'te yalnızca İngiliz postanesi bulunacağına dair 1904 tarihli mukaveleler ile Kuveyt Şeyhi tarafından İngilizlere verilen arazi imtiyazını tasdik etmekteydi. Buna mukabil İngiltere hükümeti, Osmanlı Devleti 1901 statükosunda herhangi bir değişikliğe gitmedikçe Kuveyt Şeyhi ile arasında olan münasebetin mahiyetini değiştirmemeyi ve "Kuveyt hükümetine" ait olan arazi üzerinde himaye tesis etmemeyi temin etmekteydi. Anlaşma metnine Kuveyt'in sınırları da dahil edilmişti. Buna göre Kuveyt Şeyhinin sahip olacağı özerklik, Kuveyt şehri ve bunun güneyinde Havr-ı Zübeyr, kuzeyinde Krays ile birlikte yarım daire oluşturacak şekilde çizilen hattın içerisinde kalan bölgelerde geçerli olacaktı. Bu mıntıkaya Bubiyan, Maşayan, Failaka, Anha, Kolbar, Karav, Makta ve Ummü'l-Maradin adaları ile civarlarındaki adacıklar ve sular da dâhil olacaktı. Bu şekilde tarif edilen Kuveyt sınırları Umm Kasr ve Safvan'ı Osmanlı tarafına, Haba kuyularını ise Kuveyt'e bırakmaktaydı. Bu sınırlar içerisinde bulunan kabilelerin vergilerini daha önce olduğu gibi Kuveyt Şeyhi toplayacak ve Osmanlı kaymakamı olarak sahip olduğu idari yetkiyi bu kabileler üzerinde de kullanabilecekti. Osmanlı Devleti bu mıntıkada Kuveyt Şeyhi'nden ayrı bir idari muamele icra etmeyeceği gibi bu bölgede herhangi bir askeri harekâtta veya asker yerleştirmekten imtina edecekti.

Kuveyt'e dair Osmanlı-İngiliz anlaşması Bağdad Demiryolu'na dair maddeler de içermekteydi. Buna göre demiryolunun son noktasının Kuveyt veya Kuveyt'in sınırları dahilinde bir nokta olması konusunda Osmanlı ile İngiltere Devletleri arasında bir anlaşma hasıl olduğu takdirde bu iki devlet, demiryolu hattı ile durakların muhafazası, gümrük idareleriyle emtia depolarının tesisi ve demiryoluna ait diğer bilumum tesislerin inşası için alınacak tedbirleri aralarında yapacakları bir anlaşma ile belirleyeceklerdi.

Anlaşmada ayrıca Kuveyt Şeyhinin Basra vilayetindeki mülk ve arazilerine de yer verilmişti. Buna göre Şeyhin Basra vilayetindeki tasarruf hakkı Osmanlı kanunlarında korunacağı gibi bu araziler ve taşınmazlar Osmanlı kanunlarına tabi olacaklardı.

Osmanlı-İngiliz anlaşmasında ayrıca suçluların iadesine dair bir madde de ilave edilmişti. Bu maddede Kuveyt'e civar vilayetlerde suç işleyen zanlıların Kuveyt arazisine kabul edilmeyecekleri ve görülürse uzaklaştırılacakları yer almaktaydı. Aynı durum komşu Osmanlı vilayetlerinde yakalanan Kuveyt ahalisine mensup suçlular için de geçerli olacaktı. Bununla birlikte suçluların iadesine dair bu madde Osmanlı hükümetinin Kuveyt'e müdahalesine yol açmayacağı gibi Kuveyt'in de Osmanlı devletine müdahale etmesi söz konusu olmayacaktı.

Osmanlı ve İngiltere arasında Kuveyt'e dair imzalanan bu mukaveleye ek olarak bir gizli beyanname imzalanmıştı. Bu gizli beyannameye göre Osmanlı-İngiliz anlaşmasının ikinci maddesinde yer alan Osmanlı Devleti'nin "Kuveyt işlerine" müdahale etmeyeceği şeklindeki tabirinin hem içişleri hem de dışişlerini kapsadığı ifade edilmekteydi. Bununla birlikte Kuveyt Şeyhi'nin bu anlaşmaya aykırı hiçbir muahede imzalamayacağı da yine bu beyannameyle tasdik edilmişti. Bu beyanname ile Osmanlı Devleti ayrıca Kuveyt'in sınırları dahilinde kalan bölgede yer alan tüm askeri ve mülki memurlarını bir an evvel geri çekeceğini taahhüt etmekteydi²⁰⁰.

Temmuz 1913'de imzalanan anlaşma ile Osmanlı Devleti Kuveyt'teki hakimiyet haklarından vazgeçmekle birlikte zahiren görünüşü kurtarmış ve kamuoyunda meydana gelecek muhtemelen tepkileri bu şekilde azaltmıştı. Nitekim Osmanlı basını, söz konusu anlaşma ile arzu edilen iktisadi sonuçların alındığı ve özellikle İngiliz-Alman rekabetinin önlenmesine vurgu yaparak 1913 Osmanlı-İngiliz anlaşmasına olumlu yaklaşmıştı²⁰¹. İngiltere hükümeti ise 1913 Osmanlı-İngiliz anlaşmalarını Osmanlı Devleti ile ilişkiler açısından "gelecek için umut verici", Almanya açısından ise "olası sürtüşmeleri önleyici" olarak görmekteydi²⁰². Hatta Basra Körfezi'ne dair mukavelelerin imzalanmasının akabinde "Times" gazetesinde İngiliz Hariciyesi'nin telkiniyle Osmanlı Devleti'nin görünüşü kurtarma çabalarına destek çıkan makaleler yayınlanmıştı. Bu makalelerde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanmış olan anlaşmaların maddelerine değinilmiş ve bu anlaşmalardan Türkiye'nin zayıflamaktan ziyade bilakis güçlenerek çıktığı iddia edilmişti²⁰³.

Osmanlı ile İngiltere Devletleri Kuveyt ve Bağdad Demiryolu'nun nihai noktası konusunda anlaşmaya varmış olmalarına rağmen diğer meseleler hakkında müzakereler devam etmekteydi. Bunun üzerine İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edward Grey, Osmanlı Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya 23 Temmuz 1913 tarihinde gönderdiği bir beyanname ile taraflar arasında Mısır'ın borçlanma akti imzalama yetkisi ve Anadolu demiryolları hakkında Osmanlı Devleti ile Bağdad Şimendiferi Şirketi arasındaki imzalanacak anlaşmalar konusundaki müzakerelerin devam ettiği hatırlatılmış ve Kuveyt konusunda varılan anlaşmanın da bu konularda taraflar arasında çözüme varılmasına bağlı bulunduğu vurgulanmıştı. Bununla birlikte 1913 Anlaşmaları dahilinde ele alınan Şattü'l-Arap meselesi konusunda Almanya ve

²⁰⁰ Anlaşmaların Osmanlıca ve Fransızca tam metni için bkz. Hariciye Nezareti, *Kuveyt Meselesi*, ss.15-22. Arapça tam metin için ise bkz. Fetuh Abdülmuhsin el-Katruş, *Tarihu'l-Alakatu's-Siyasi el-Britaniya el-Kuveyt, 1890-1961*, Kuveyt 1984, ss.82-83.

²⁰¹ *Aynı eser*, s.147.

²⁰² Cohen, *a.g.e.*, s.231.

²⁰³ "Times" gazetesinde yayınlanan bu makalelerin tam metni ve Londra Sefiri Tevfik Paşa'nın bu makaleler hakkında görüşleri için bkz. BOA, *HR.SYS* 113-3, Lef 2, 4, 7, 8.

Rusya ile devam eden müzakereler Kuveyt hakkındaki tasdik sürecinin gecikmesine neden olmuştu. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi üzerine de zaten teati edilmemiş olan bu mukaveleler tasdik edilmeden kalmış ve kendiliğinden hükümden düşmüştü²⁰⁴.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Irak kıtasının işgali sürecinde ise İngilizler Mübarek Paşa'ya kendileriyle birlikte hareket etmesi ve Umm Kasr, Safvan ve Bubiyan'a hücum etmesi karşılığında Fav'da bulunan arazilerinin vergiden muaf tutularak kendi aidiyetinde kalmasını teklif etmişlerdi. Bu teklife göre İngiltere ayrıca Mübarek'i alınabilecek herhangi bir olumsuz sonuca karşı da korumaya alacaktı²⁰⁵.

1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları çerçevesinde gündeme gelen sorunlardan bir diğeri de Osmanlı-İran Güney sınırı yani Muhammara meselesi olmuştur. Babıali'nin Muhammara meselesinin İngiltere'nin talepleri doğrultusunda çözümlenmesine karar vermesi akabinde zaten gayr-ı resmi olarak daha önceden başlamış olan ve Hakkı Paşa tarafından yürütülen müzakereler 6 Mayıs 1913 tarihinde Muhammara ve civar sınırının belirlenmesine dair İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey ve Osmanlı temsilcisi İbrahim Hakkı Paşa tarafından bir beyanname parafe edilmesiyle sonuçlanmıştı. Meselenin beyanname şeklinde yer alması aslında Osmanlı ve İran Devletleri'ni ilgilendiren bir konuda üçüncü bir devletle anlaşma imzalamanın uluslararası hukuka aykırılığından ileri gelmekteydi. Bu nedenle sınır hattının Osmanlı Devleti tarafından beyan edilmesi ve İngiltere tarafından da bu beyannamenin arabulucu sıfatıyla kabulü şeklinde bir çözüm yoluna gidilmişti. Beyanname Hakkı Paşa ve Sir Edward Grey tarafından 29 Temmuz 1913 tarihinde imzalanmış ve 19 Ağustos'ta da Osmanlı Devleti tarafından tasdik edilmişti²⁰⁶.

Temmuz 1913'te imzalanan beyannameye göre kara sınırı hakkında bazı noktalarda düzeltmeye gidilmişse de, Muhammara sınırında 1912 tarihli İngiltere muhtırasının içeriği olduğu gibi kabul edilmişti. Osmanlı Devleti'nin İran'la olan güney sınırı konusunda edinmiş olduğu yegane kazanım ise sınır hattının Şattü'l-Arap nehri ortasından geçişinin engellenerek

²⁰⁴ Hariciye Nezareti, *Kuveyt Meselesi*, ss.22-24. Nitekim anlaşmaya ilave edilen beyannameye göre anlaşmanın üç ay içerisinde teati edilmesi gerekmekteydi. Ancak öngörülen süre zarfında teati işlemi tamamlanamamış ve yeniden bir ek süre belirlenmişti. İkinci sürenin sonunda da teati edilemeyen anlaşma için yeni bir ek süre belirlenmiş ve bu durum üç kez tekrar edilmiştir. Fakat I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine teati işlemi tamamlanamamıştı. Kurşun, *Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, s.148.

²⁰⁵ Busch, *a.g.e.*, ss.345-347; Suad Muhammed es-Sabah, *a.g.e.*, s.283. 1913 Anlaşmaları akabinde de İngiltere'nin Kuveyt üzerindeki hakimiyetini sağlamlaştırma girişimleri sona ermemiştir. Osmanlı Devleti ile imzalanan anlaşmaların hemen akabinde Kasım 1913 tarihinde İngiltere, Kuveyt ile bu bölgedeki olası petrol kaynaklarının çıkarılması konusunda bir anlaşma imzalamıştı. Buna karşılık Mübarek, kendisinin ölümü akabinde Kuveyt'in emirliği için kendisinin uygun göreceği adayın seçilmesi için Osmanlı karşısında İngilizlerin desteğini almayı başarmıştı. *Aynı eser*, ss.274-275; Halid Abdülmen'am el-Âni, *el-Kuveyt ve'l-Sira' el-Osmani-el-Britani (1896-1915)*, Beyrut 2008, ss.139-140.

²⁰⁶ Beyannamenin tam metni için bkz. BOA, *HR.SYS* 113-10, Lef 3.

nehri Osmanlı hakimiyetine bırakılması ve Huveyze bölgesinde Osmanlı lehine verilen bazı tavizlerdi. Bu şekilde ufak tavizler karşılığı, Osmanlı Devleti İngiltere'nin muhtırasının tamamına yakınına kabul etmiş oluyordu²⁰⁷.

İngiltere muhtırasının olduğu gibi kabul edilmesi Osmanlı açısından Muhammara'da statükonun kabul edilmesi anlamına gelmekteydi. İngiltere Muhammara Hakimi Şeyh Hazal Han'ı Şattü'l-Arap ticaretinin koruyucusu olarak addetmekteydi. İngiltere ve Şeyh Hazal arasındaki bu ittifak Muhammara meselesi konusunda Osmanlı-İngiliz müzakerelerini de yakından etkilemişti. Zira müzakereler esnasında Hazal Han, İngiltere'den Şattü'l-Arap üzerinde kendi nüfuzunda bulunan bazı adalardaki egemenliğinin tanınmasını ve Basra vilayeti dahilindeki mülkiyetinin korunmasını talep etmiş ve şeyhin bu talepleri İngiltere nazarında kabul görmüştü. Nitekim Osmanlı-İngiliz beyannamesinde Muhammara-Fav arasında teker teker zikredilerek İran hakimiyetine bırakılması istenen adalar, Şeyh Hazal'ın kendi nüfuzunda bulunduğunu iddia ettiği adalardan ibaretti. Bunun yanı sıra Muhammara sınır hattı da Şeyh Hazal'ın bölgedeki hakimiyetini devam ettirmesini sağlayacak şekilde düzenlenmişti. Bu şekilde Muhammara limanı üzerindeki fiili nüfuz Şeyh Hazal'a geçtiği gibi sınırın Huveyze kısmında dahi Şeyh Hazal'ın tabiyetinde bulunan aşiretler baz alınarak bir ayırtırmaya gidilmişti²⁰⁸.

Modern Ortadoğu'yu şekillendiren 1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları çerçevesinde fikir birliğine varılan meselelerden bir diğeri de Şattü'l-Arap sorunu olmuştur. Şattü'l-Arap meselesi, 1913 Anlaşmaları içerisinde iki konu halinde gündeme gelmişti. Bunlardan biri 6 Mayıs 1913 tarihinde ad-referandum olarak imzalanmış olan Şattü'l-Arap nehrinde gemi ulaşımının ıslahı için bir komisyon kurulmasına dairdi. Şattü'l-Arap nehriyle ilgili olarak gündeme gelen ikinci mesele ise ad-referandum anlaşmaların imzalandığı tarihte henüz bir neticeye varılamamış olan Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap nehirlerinde vapur işletmek üzere İngiltere'ye imtiyaz verilerek anonim bir Osmanlı-İngiliz ulaşım kumpanyası kurulmasına ilişkindi.

²⁰⁷ Osmanlı-İngiliz Beyannamesinin Temmuz 1913'te imzalanmasının akabinde bu beyannamenin bir uygulaması olarak İstanbul'da 17 Kasım 1913 tarihinde "İstanbul Protokolü" olarak da adlandırılan "Osmanlı-İran Sınır Belirleme Protokolü" taraf olarak Osmanlı ve İran, arabulucu sıfatıyla ise İngiltere ve Rusya Devletleri tarafından imza edilmiştir. Osmanlı-İran sınırını tanımlayan ve nihai güzergahın ne şekilde belirleneceğine dair açıklamalar getiren bu protokolde Osmanlı-İran güney sınırına dair kısım Osmanlı-İngiliz beyannamesine sadık kalarak hazırlanmıştı. Protokolün imzalanmasının ardından hemen sınırın yerinde fenni bir komisyon aracılığıyla tayin işlemlerine başlanmış ve Ocak-Kasım 1914 tarihleri arasında Kotur arazisinin küçük bir kısmı dışında tüm Osmanlı-İran sınırı belirlenmişti. İstanbul Protokolü, gelişim süreci ve fenni komisyonun çalışmaları konusunda detaylı bilgi için bkz. Kurt, *a.g.t.*, ss.93-136.

²⁰⁸ 1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları çerçevesinde Osmanlı-İran güney sınırının ele alınışı hakkında detaylı bilgi için bkz. *Aynı tez*, ss.85-145.

Şattü'l-Arap nehri üzerinde ulaşımın ıslahı konusunda Mayıs 1913'te parafe edilen ve daha sonra 29 Temmuz'da Osmanlı temsilcisi İbrahim Hakkı Pasa ve İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey tarafından imzalanmış olan anlaşma, bu amaçla bir komisyon teşkil edilmesini öngörmekteydi²⁰⁹. Bu komisyonun ana görevi Şattü'l-Arap nehrinde ulaşımı sürdürülebilir kurmak ve bunu muhafaza etmektir. Bu noktadan hareketle komisyon nehir yatağının denizle birleştiği noktaların ulaşımına elverişli tutulması, gemi ulaşımının aksamaması için nehir yatağının temizlenmesi, kılavuzluk faaliyetlerinin teftişi ve gözetimi, nehir üzerinde fener ve şamandıralar yerleştirilerek kanalların aydınlatılması, nehrin kollarındaki fener ve şamandıraların teftişi gibi konulardan sorumlu olacaktı. Ayrıca komisyon Şattü'l-Arap nehrinde gemilerin sahip oldukları bayraklara ve donanımlara, yola çıktıkları veya varacakları limanlara, mal sahiplerinin tabiyetlerine bakılmaksızın fark gözetmeden muamele yapmakla da yükümlü tutulmaktaydı. Şattü'l-Arap nehrinin ıslahı için kurulacak komisyonun görevleri Bağdad Demiryolu Anlaşmasına da atıflarda bulunmaktaydı. Anlaşmaya göre Osmanlı hükümeti tarafından, herhangi başka bir mukavele gereği Basra'da bir liman tesis edildiği takdirde, bu mukavele ile söz konusu limanda Osmanlı hükümetine sağlanacak olan hukuk zaman içerisinde Şattü'l-Arap komisyonuna devredilecekti²¹⁰. Söz konusu mukavele imzalandığı tarihten itibaren altmış sene müddetle geçerli olacak ve taraflardan biri itiraz etmediği müddetçe uzatılabilecekti.

Şattü'l-Arap nehrinde ulaşımın ıslahı konusunda İngiltere ile imzalanmış olan bu mukavele Osmanlı Devleti aleyhine ağır hükümlerle doluydu. Zira kurulacak komisyonla ilgili asli ve etkili görev İngilizlere verilerek komisyonda fiili bir İngiliz hakimiyeti sağlanmış, buna karşılık tüm maddi sorumluluk Osmanlı Devleti'nin omuzlarına yüklenmişti. Ayrıca Şattü'l-Arap nehri üzerinde şamandıra yerleştirmek gibi hakimiyet göstergeleri fiili olarak İngilizlerine eline geçmiş ve bu şekilde İngiltere'nin senelerdir çeşitli faaliyetlerle elde etmeye çalıştıkları haklar resmi bir mukaveleyle kendilerine tanınmıştı. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin nehir civarına istihkamat yapma hakkı da fiili olarak İngiliz denetimine geçirilmişti. Komisyona belediye idarelerinin sahip olduğu hukuki hakların bir çoğu da devredilmiş ve bölgedeki Osmanlı hakimiyeti kesintiye uğratılmıştı. Üstelik komisyona istediği her araziye istimlak etme hakkı tanınmıştı. Mukaveledeki bu madde ile ne şekilde ve ne amaçla kullanılacağı İngilizlerin denetimine bırakılmış bir komisyonca karar verilecek bir şekilde Osmanlı toprakları çok ucuz fiyatlarla komisyonun, dolayısıyla İngilizlerin denetimine

²⁰⁹ Anlaşmanın tam metni için bkz. BOA, *HR.SYS* 113-24, Lef 13-15.

²¹⁰ Osmanlı temsilcisi İbrahim Hakkı Paşa, Bağdad Demiryolu şirketi tarafından Basra'da bir liman inşa edilmesi durumunda söz konusu komisyonun bu inşaata mani olmaması ve vazifesine giren maddeler vasıtasıyla müdahale hakkı iddiasında bulunmaması için bu fıkrayı anlaşmaya eklettirmişti. Kurt, *a.g.t.*, s.174.

geçmiş olacaktı. Bu mukavele ile ayrıca Osmanlı Devleti'nin, kendi hakimiyetinde bulunan bir nehir üzerinde istediği şekilde vergi belirleme hakkı da elinden alınarak komisyona devredilmekteydi. Bu durum açık bir biçimde Şattü'l-Arap nehrine giriş-çıkış yapan gemilerin yüzde yetmişine sahip olan İngilizlerin iktisadi çıkarlarına hizmet etmekteydi. Nitekim Mescid-i Süleyman'da petrol bulunmasıyla başlayan süreçte Şattü'l-Arap nehrinin önemi gün geçtikçe artmış ve İngilizler için buradaki ulaşımın düzenlenmesi ve ucuz maliyetle sağlanması vazgeçilmez hale gelmişti.

Şattü'l-Arap nehri üzerinde ulaşımın ıslahına dair mukavelenin iki adet de eki bulunuyordu. Bunlardan ilki Şattü'l-Arap nehri üzerinde bulunan şamandıra ve fenerlerin listesiydi. İkinci ek ise İbrahim Hakkı Paşa tarafından imzalanan bir beyannameydi. Söz konusu beyannameye göre Muhammara Şeyhi, İran ticaret ve gemi ulaşımına ait konularla meşgul olmasını Şattü'l-Arap komisyonu komiserlerinden birinden talep ettiği takdirde Osmanlı hükümeti buna müsaade edeceğini taahhüt etmekteydi. Bu beyanname Osmanlı-İran sınırı ile ilgili olarak Temmuz 1912 tarihli İngiliz muhtırasındaki talepleri karşılamaya yönelik hazırlanmıştı. Beyannameye ilave edilen bu ek, İngilizlerin Muhammara Şeyhi'ne gösterdiği açık desteği hem Osmanlı hem de İran Devletleri'ne karşı vurgular nitelikteydi.

Şattü'l-Arap komisyonuna dair mukavelenin Temmuz 1913'te imzalanması akabinde İngiltere tarafından anlaşmanın kapitülasyonlarla ilgili hükümlerinin Rusya ve Almanya'ya kabul ettirilmesi süreci başlamıştı. Ayrıca Şattü'l-Arap nehri ile ilgili olan bu anlaşmanın konunun bir diğer muhatabı İran tarafından da onaylanması gerekmektedir. Uzun müzakerelerden sonra söz konusu devletler ile uzlaşma sağlanmış ve mukavelenin tanınması sağlanmıştır²¹¹.

İbrahim Hakkı Paşa vasıtasıyla İngiltere ile yürütülen müzakerelerin bir diğeri de Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap nehirlerinde vapur işletme imtiyazının İngiltere'ye verilmesi ve bu şekilde anonim bir Osmanlı-İngiliz ulaşım şirketi kurulmasına ilişkindi. II. Abdülhamid döneminden itibaren çeşitli vesilelerle gündeme gelen bu mesele, II. Meşrutiyetin ilanı akabinde de gündemde kalmıştı. Söz konusu nehirlerde hal-i hazırda vapur işletme imtiyazına sahip olan Lynch Kumpanyası ile yaşanan sorunlar hükümeti sorun arayışlarına sevk etmiş ve İngilizlerin de talebi üzerine bu mesele 1913 Anlaşmaları esnasında yeniden ele alınmıştı.

İngiltere hükümeti Nisan 1913 tarihinde Osmanlı temsilcisine bu konudaki taleplerini sıralayan bir teklif göndermişti. Teklifte, söz konusu nehirlerde vapur işletilmesi, Osmanlı bayrağı altında bir Osmanlı Anonim Şirketi kurularak sermayenin İngiltere ve Osmanlı

²¹¹ Şattü'l-Arap nehrinde ulaşımın ıslahı meselesi hakkında Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları çerçevesinde bir değerlendirmesi için bkz. *Aynı tez*, ss.172-198.

Devletleri arasında yarı yarıya bölüşülmesi, şirketin idare kurulu başkanlığının dönüşümlü olarak yapılması, mevcut haklar korunarak Lynch Kumpanyası'nın iki vapuruna dokunulmaması ve İdare-i Nehriyye ve Bağdad şirketinin ihtiyaçlarının bu şirkete taşınması yer almaktaydı. İngiltere'nin bu talepleri Osmanlı hükümeti tarafından kabul görmüş ve Mayıs ayı sonlarında Hakkı Paşa ile İngiltere arasında konu hakkında bir beyanname hazırlanarak ad-referandum olarak parafe edilmişti²¹².

Parafe edilen beyannamede Osmanlı Devleti'nin Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletmek üzere İngiltere'ye imtiyaz vermeye hazır olduğu ifade edilmekteydi. Beyannameye göre söz konusu nehirlerde kullanılacak olan vapurlar bazı istisnalar haricinde imtiyaz müddeti zarfında bu nehirler üzerinde tek başına işletme hakkına sahip olacaktı. Bu imtiyaz en az altmış sene müddetle ve onar senelik uzatmalar mümkün olmak kaydıyla geçerli olacak ve imtiyazı kullanmak üzere bir Osmanlı şirketi oluşturulacaktı. Bu şirketin oluşturulması için ise İngiltere'nin uygun gördüğü bir aday ile müzakerelerde bulunulacak ve bir imtiyaz sözleşmesi imzalanacaktı. Böylece Osmanlı Devleti, söz konusu nehirler üzerinde vapur işletme konusunda sahip olduğu tüm hakları yeni şirkete devredecekti. Osmanlı Devleti, Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap nehirleri üzerindeki vapur işletme haklarını yeni şirkete devretmesine rağmen, söz konusu beyanname Lynch Kumpanyası'nın imtiyazlarının olduğu gibi kalmasını öngörmekteydi. Beyannameyle Lynch Kumpanyası'nın daha önce sahip olduğu haklar korunduğu gibi meşrutiyetin yeniden ilanı akabinde ısrarla gündeme getirmiş olduğu dördüncü bir vapur işletme isteği de kabul edilmiş oluyordu. Nitekim beyannamede Lynch'in hal-i hazırda işlemekte olan iki vapuru ile bunların çalışmaması halinde kullanılacak olan üçüncü bir vapura ek olarak bir vapurun daha, diğer iki vapurla aynı anda işleme ve bunlar gibi mavna çekme hakkında sahip olması sağlanıyordu²¹³. Mayıs ayında parafe edilen bu beyanname ve eki 29 Temmuz 1913 tarihinde İbrahim Hakkı Paşa ve Sir Edward Grey tarafından imzalanmıştı.

Diğer yandan ise beyannamenin imzalanmasına yakın, Haziran 1913 tarihinde İngiltere'nin göstermiş olduğu aday Lord Inchcape ile İbrahim Hakkı Paşa arasında başlayan müzakereler 12 Ağustos 1913'te sona ermiş ve imtiyazname iki yetkili tarafından parafe edilmişti²¹⁴.

²¹² Beyannamenin tam metni için bkz. BOA, *HR.SYS* 111-35.

²¹³ Aslında imtiyaz anlaşmasına İngilizlerin öne sürdükleri bir çok iddia en aza indirilmeye çalışılarak ulaşılmıştı. İngilizlerin daha önce öne sürdükleri tekliflerin ayrıntıları için bkz. Kurt, *a.g.t.*, ss.201-204.

²¹⁴ Lord Inchcape ile İbrahim Hakkı Paşa arasında imzalanan imtiyaznamenin tam metni için bkz. BOA, *A.VRK* 777-68, Lef 3.

Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletmek üzere kurulacak Anonim Osmanlı Şirketi'ne dair imtiyaz sözleşmesi, imtiyaz sahibi lehine bir çok boşluk taşımakta ve imtiyaz sahibinin taahhütlerini yerine getirmesinden kaçınması için imkan yaratmaktaydı. Lynch Kumpanyası'nın hakları olduğu gibi devam etmesini öngören imtiyazname devir işlemlerinin tamamlandığı tarihten itibaren altmış sene geçerli olacak ve bu sürenin bitimi akabinde onar senelik devreler halinde uzatılabilecekti. Üstelik anlaşmanın maddeleri İngiltere'nin senelerdir çeşitli alametler yerleştirerek bölge nehirlerinde elde etmek istediği fiili hakimiyeti sağlar nitelikteydi. Nitekim anlaşma maddelerine göre imtiyaz sahibi söz konusu nehirlerde, şirketin kullanacağı güzergah üzerinde olmak kaydıyla, nehir yataklarını tarama ve derinleştirme, ıslah etme ve bu sulara emniyeti sağlamak adına şamandıralar koyma gibi faaliyetlerde bulunabilecekti. Üstelik anlaşmanın bu maddesinin doksan dokuz sene müddetle geçerli olması öngörülmüştü. Bu süre bitiminde Osmanlı hükümetinin arzusuyla bu imtiyaz müddeti uzatılabilecekti. Bir diğer maddeyle ise imtiyaz sahibi ve şirket, Şattü'l-Arap komisyonu tarafından alınan vergiler de dahil olmak üzere neredeyse tüm vergilerden muaf tutulmaktaydı. Bu vergi muafiyetinin geçerlilik süresi de doksan dokuz sene olacaktı. Ayrıca şirkete, gerekli inşaatları yapmak üzere kullanması için lüzum gördüğü arazilerin istimlak hakkı verilmişti. Buna göre bir arazinin Osmanlı Devleti'ne ait olması ve sahipsiz bulunması durumunda bedava olarak şirkete tahsisi öngörülmekteydi.

Lord Inchcape ile İbrahim Hakkı Paşa ile imzalanan bu anlaşma sonucunda Dicle ve Fırat nehirlerindeki ticari ulaşım üstünlüğü fiilen İngilizlerin eline geçmekteydi. Nitekim Osmanlı hükümetine bağlı bir kuruluş olan İdare-i Nehriyye'nin tüm hakları, idari mekanizmadaki tüm üstünlüğün İngiliz yetkililere verdiliği bir şirkete devredilmekteydi. Üstelik bu anlaşma ile Lynch Kumpanyası'nın faaliyetlerine de son verilmemiş, tam tersine kumpanyanın daha önceki istekleri kabul edilerek yeni imtiyazlar tanınmıştı.

Lord Inchcape ile parafe edilen anlaşma, Eylül ayı ortasında Hakkı Paşa'ya gerekli talimat ve imza yetkisini vermek üzere Meclis-i Vükela'ya havale edilmiş fakat Meclis'ten Hakkı Paşa'nın talebi yönünde bir karar çıkmamıştı. Bunun ana nedeni çeşitli maddeler konusunda Nafia Nezareti'nin olumsuz oy beyan etmesiydi. İmtiyaznamenin bu şekilde sürüncemede kalması ise İngiltere hükümeti tarafından tepkiyle karşılanmış ve Osmanlı temsilcisi İbrahim Hakkı Paşa'ya konu ile ilgili bir muhtıra verilmişti.

İngiltere'den alınan muhtıra üzerine İbrahim Hakkı Paşa, Osmanlı hükümetine gönderdiği rapor vasıtasıyla uyarılarda bulunmuştu. Hakkı Paşa'ya göre, Osmanlı hükümeti İngiltere ile iyi ilişkiler sürdürmeye önem veriyorsa bu imtiyaznameyi imzalamak zorundaydı. Zira hal-i hazırda durum Osmanlı hükümetinin iktisadi ve siyasi çıkarlarına son derece

zararlı olacak bir şekil almak üzereydi. Hakkı Paşa'nın bu uyarıları üzerine hükümet anlaşma maddelerindeki memnuniyetsizlik sebeplerini dile getirerek bir çok konuda tadilat yapılmasını talep etmiş ve bu konudaki isteklerini Hakkı Paşa'ya bildirmişti. Fakat İngiltere, Osmanlı hükümetinin yapılmasını arzu ettiği düzeltmeleri kabul etmemiş ve hükümeti üstü kapalı olarak gümrük vergileri ile ilgili devam etmekte olan Osmanlı-İngiliz müzakerelerini kesmekle tehdit etmişti. Hakkı Paşa bunun üzerine hükümete bir kez daha müzakerelerde elde edilenlerle yetinilmesini, aksi halde İngilizlerle mevcut sorunların çözümsüz kalacağını ve hatta mevcut ilişkilerin dahi bozulacağını ifade etmişti.

Bunun akabinde her ne kadar müzakereler devam etmiş ve anlaşma metni üzerinde düzeltmeler yapılmışsa da bunlar Osmanlı hükümetini tatmin etmeye yetmemişti. İbrahim Hakkı Paşa ise ikinci bir gecikmenin İngilizlerin tepkisine yol açacağını ileri sürerek müzakerelere devam edilmesi arzusunu yinelemekteydi. İngilizlerin ısrarlı baskıları nedeniyle iki tarafın da istekleri karşılanmaya çalışılarak müzakereler devam etmiş ve hatta bu müzakereler esnasında Almanların da kurulması tasarlanan Osmanlı-İngiliz Anonim Şirketi'ne katılması konusunda anlaşmaya varılmıştı. Bu anlaşmaya göre İngiltere, Almanlara kendi hisselerinden pay vermeyecek, Osmanlı Devleti'ne ait olan yüzde elli hissenin yüzde yirmisi Almanlara verilerek, Almanya Osmanlı-İngiliz Anonim Şirketi'ne katılmış olacaktır.

Osmanlı hükümeti her ne kadar müzakerelerin sonuçlarından memnun olmasa da, hem İngiltere ile mevcut ilişkileri korumak ve bu devlet ile ileride bir ittifak yapabilmek, hem de İngiltere'den talep etmekte olduğu iktisadi çıkarları elde edebilmek adına oluşturulmuş olan yeni metni Ad-referandum suretiyle kararlaştırması için Hakkı Paşa'ya mezuniyet vermek durumunda kalmıştı. Bunun üzerine söz konusu imtiyazname metni 12 Aralık 1913 tarihinde taraflar tarafından Ad-referandum olarak imzalanmıştı²¹⁵.

Şattü'l-Arap nehrindeki ulaşım şartlarını iyileştirmek üzere bir komisyon kurulmasına, Osmanlı hükümetinin Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletmek üzere İngilizlere vermeyi taahhüt ettiği imtiyaza ve bunun bir uzantısı olarak Lord Inchcape'e verilecek olan imtiyaza dair mukaveleler İngiliz ve Osmanlı yetkililer tarafından imzalanmış olmasına rağmen I.

²¹⁵ Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletmek üzere İngiltere ile imzalanan anlaşmaya dair ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, *a.g.t.*, ss.198-227. Söz konusu imtiyaznamenin Lord Inchcape ile İbrahim Hakkı Paşa arasında imzalanması konunun muhatabı olan Basra ve Bağdad vilayetlerinde huzursuzluklara yol açmıştı. Bölgedeki hoşnutsuzluklara dair Bağdad vilayetinden merkeze çeşitli telgraflar ulaştığı gibi, ayrıca Basra Ticaret Odası ve Basra Tüccarları gibi sivil kesimden de Dahiliye Nezareti'ne bu konudaki şikayetleri ifade eden bir çok telgraf ulaşmıştı. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Kurt, *a.g.e.*, ss.45-51.

Dünya Savaşı'nın çıkması ve İngiltere ile Osmanlı'nın ayrı saflarda yer almaları nedeniyle teati edilmemiş ve hükümsüz kalmıştır²¹⁶.

6.3. Sonuç

Basra Körfezi'nin artan önemi 18. yüzyıldan itibaren İngiltere'nin bu bölge ile yakından meşgul olmasını getirmiştir. İngilizlerin Basra Körfezi'ne giderek artan ilgisi ise şüphesiz Osmanlı Devleti tarafından da bilinmekteydi. Bu ilgiye karşılık Babıali'nin en önemli girişimi Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği döneminde gerçekleşen Ahsa seferi olmuştur. Nitekim bu sefer ile merkezi hükümet Basra Körfezi'nde büyük oranda nüfuzunu tazelemişti. Bununla birlikte bu tarihten sonra Babıali'nin bu bölgede aynı ölçüde nüfuzunu idame ettirebildiğini söylemek mümkün değildir.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin bölgedeki siyasal üstünlüğünü kırmak adına yapmış olduğu ana girişim yerel seçkinleri yerine göre havuç veya sopa taktikleriyle merkezin yanına çekmeye çalışmak olmuştur. Bunun bir parçası olarak, yerel seçkinlerin çoğu zaman taltifler veya verilen rütbelere merkeze sadakatleri sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun başarı sağlamadığı noktalarda ise devlet sopa taktiğine başvurmuştur. Toprağın bölgede siyasal gücün varlık nedenini oluşturan ana enstrumanlardan biri olması devlete bunun dağıtımını tekelleştirerek dizginleri eline alma imkanı sağlamıştır. Merkezi hükümetler de bunu son derece bilinçli bir şekilde kullanarak yerel seçkinler karşısında elini bu kozla güçlendirmeye ve bu kesimi itaate zorlamaya çalışmışlardır.

Nitekim Basra vilayetinin neredeyse tek hakimi olan Seyyid Talib, İngiltere'nin hami-mahmi ilişkisi içerisinde olduğu Muhammara Şeyhi Hazal Han ve Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah ile yakın ilişkiler içerisindeydi. Bunun yanı sıra İngiltere'nin Basra Körfezi'nde izlemekte olduğu şeyhlikler politikası şüphesiz merkezin de malumuydu. Bu durumda hükümet Basra eşrafı, veya kısaca Seyyid Talib ile ilişkilerinde çoğu zaman bölgedeki İngiliz etkisini de hesaba katmak durumunda kalmıştır.

II. Meşrutiyet yönetimleri bir yandan bölgenin yerel elitiyle İngiltere aleyhine bağlarını kuvvetlendirmeye gayret ederken diğer taraftan ise Basra Körfezi'ne yönelik dış politikasında buna tezat oluşturacak şekilde İngiltere ile ittifak kurmak ve bu amaca ulaşmak için bu devletle arasında sorun yaratacak meselelerden kurtulmak düşüncesini benimsemiştir.

²¹⁶ Hatta Osmanlı hükümeti I. Dünya Savaşı'nın çıkmasından iki sene sonra 1916 senesinde almış olduğu bir kararla Lynch Kumpanyası'nın Dicle ve Fırat nehirlerinde sahip olduğu imtiyazı da feshetmişti. Kurt, *a.g.t.*, s.225.

İngiltere ile pürüz yaratması muhtemel sorunların başında ise kuşkusuz Bağdad Demiryolu ve Basra Körfezi meseleleri gelmekteydi. Bu anlamda İttihat ve Terakki yanlısı hükümetler “devr-i sabık”a göre daha aktif bir politika izleyerek Basra Körfezi’ne dair İngiltere ile sorun yaratan konuların bir an önce çözümlenmesi yolunda insiyatif kullanmışlardır. Bu durum ise 1913 tarihinde İngiltere ile Osmanlı Devletleri arasında Basra Körfezi’ne dair bir dizi anlaşmanın imzalanması ile sonuçlanmıştır. Bu anlaşmalar ise Osmanlı Devleti’nin genel anlamda Basra Körfezi, hassaten Basra vilayetinde elini kuvvetlendirmekten ziyade siyasal etkisinin zayıflamasına ve hatta Körfez’de bir çok bölgede hakimiyeti fiili olarak İngilizlerin denetimine bırakmasına neden olmuştur.

Burada göze çarpan nokta ise her ne kadar II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte Basra Körfezi’nde sonu İmparatorluk için pek de verimli olmayan “aktif” bir dış politikaya geçilmişse de, bu politikanın sonuçları itibariyle Abdülhamid dönemiyle kısmi bir süreklilik izlemiş olmasıdır. Nitekim meşrutiyet rejimini ikinci kez hayata geçiren süreçte Abdülhamid’e getirilen en şiddetli eleştirilerin başında yabancı devletlere verilen imtiyazlar ve bunun en önemli örneği olarak Bağdad Demiryolu gelmekteydi. Tüm bu eleştirilere rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin etkin olduğu Said Halim Paşa hükümetinin akd etmiş olduğu 1913 Anlaşmaları İngiltere’ye bir çok konuda Bağdad Demiryolu sözleşmesi ile benzerlik içeren imtiyazlar tanımıştır.

SONUÇ

Bu araştırma üç çeşit sonuç ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi II. Meşrutiyet hükümetlerinin merkezîyetçilik politikalarının idari, sosyal, ekonomik ve siyasi bağlamda başarıya ulaşmış olmadığıdır. Bir diğeri Basra vilayeti yerel seçkinlerinin merkez algısına, sonuncusu ise “devr-i sabık” dönemi Arap vilayetleri politikası ile II. Meşrutiyet dönemi arasındaki belli başlı kopuş noktalarına yöneliktir.

1908-1914 arası dönem, Osmanlı hükümetlerinin taşrada nüfuzlarını bürokrasi vasıtasıyla güçlendirmeye çalıştıkları bir döneme tekabül etmiştir. Bu bağlamda taşrada devletin ana temsilcisi olarak valinin ön plana çıktığını ifade etmek mümkündür. Zira II. Meşrutiyet dönemi yüksek rütbeli yerel bürokratların, devleti arkasına alma bağlamında yerel seçkinlerin önüne geçtikleri bir zaman dilimi olmuştur. Bununla birlikte II. Meşrutiyet döneminin idari anlamda merkezileşme politikası, her ne kadar rejimin ilk kurulduğu dönemde kısmi bir başarı elde etse de özellikle 1912 sonrası genel anlamda başarısızlıkla sonuçlanmış, Basra vilayeti idari olarak merkeze istenildiği ölçüde entegre edilememiştir.

II. Meşrutiyet Basra vilayetinde yerel seçkinlerin son derece nüfuz sahibi olduğu bir yapı devralmıştır. Yerel seçkinlerin bürokratlar aleyhine nüfuzunu arttırmış olduğu bu yapı meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Özellikle Basra merkezinde hakim olan bu durum kuşkusuz İttihat ve Terakki hükümetlerinin öngördüğü merkezîyetçilik politikasıyla zıtlık oluşturmaktaydı. Bu bağlamda II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinden sonraki süreçte merkezin Basra vilayetinde, yerel seçkinleri kendi safına çekerek merkezle işbirliğine sokma ve/veya bunu yapamadığı noktalarda eşrafın nüfuzunu kırma odaklı bir siyaset takip ettiğini ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte İttihat ve Terakki hükümetlerinin merkezileştirme eğilimleri Basra vilayetinde işbirliğinden çok tepki ile karşılaşmış ve yerel seçkinlerin neredeyse yeknesak bir şekilde muhalefet safına geçmelerine neden olmuştur. Eşrafın muhalif cenaha geçişi ise merkezi iktidarın uyguladığı baskının artmasıyla sonuçlanmıştır.

Bunun yanı sıra merkezle yerel seçkinler arasında ilişkiden bahsettiğimiz noktada “merkez”in de yeknesak bir bütünlük teşkil etmediğinin altını çizmekte fayda vardır.

Özellikle II. Meşrutiyetin ilanı akabinde gelişen süreçte iktidarda bulunan hükümetin siyasi görüşleri, merkezle Basra yerel seçkinleri arasındaki ilişkileri doğrudan etkilemiştir. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hakim olduğu iktidarlar dönemi Basra vilayetinde merkezileşme temayüllerinin şiddetle hissedildiği bir zaman dilimi olmakla birlikte Halaskaran-ı Zabitan olayı ile Babıali Baskını arasında kalan Temmuz 1912-Ocak 1913 arası geçen dönem hükümetin adem-i merkeziyetçi eğilimlere daha sıcak ve müsamahakar davrandığı bir dönem olmuştur. Bunda kuşkusuz Basra vilayetinde son derece kuvvetli olan İttihat ve Terakki fırkası muhalefetinin de büyük etkisi bulunmaktadır.

Bu dönemde Basra vilayetinde merkezle yerel seçkinlerin ilişkilerini etkileyen bir diğer unsur da bölgede kuvvetle hissedilen İngiliz nüfuzu olarak tanımlamak mümkündür. Nitekim yerel siyasette İngiltere'nin gerek doğrudan (Şeyh Hazal ve Mübarek Paşa'yı Osmanlı merkezi hükümetine karşı korumak veya Basra'da gelişen Islahat hareketini desteklemek gibi) gerek dolaylı (Kuveyt ve Basra yoluyla yapılan silah kaçakçılığına göz yummak ve bu şekilde yerel seçkinlerin bu ticaretten ekonomik olarak nemalanmalarını sağlamak) şekilde etkisi Osmanlı merkezi otoritesini kimi zaman yerel seçkinlere karşı geri adım atmak zorunda bırakmıştır. Tüm bu faktörlerin de etkisiyle sonuç olarak ortaya İttihat ve Terakki hükümetlerinin Basra vilayetinde yerel seçkinlerin gücünü kırmakta başarısız olduğu bir yapı çıkmıştır.

1908 sonrası İttihat ve Terakki hükümetlerinin merkeziyetçilik siyasetinden Basra vilayetindeki toprak politikası da nasibini almıştır. Aslında vilayet dahilinde izlenen toprak politikası doğrudan sosyal yapı ile alakalıydı. Zira Basra vilayetinin kırsal kesiminde ve merkez dışında kalan şehirlerde aşiret yapısı hakimdi. Genel anlamda Beni Lam, Albu Muhammed ve es-Sadun ailesi üçlüsünün kuvvetli olduğu kırsal alan çoğu zaman aşiretler arası veya aşiretlerin devletle mücadelelerine sahne olmaktaydı. Bu süregelen mücadele ise aşiretlerin vilayet içerisinde bir asayişsizlik unsuru olarak yer almaları sonucunu doğurmaktaydı. Bu kargaşanın ana nedenini ise devlete ait mukataaların ihale şekli teşkil etmekteydi. II. Meşrutiyet dönemi merkeziyetçilik politikalarının arazi meselesine olan yansımalarının ana nedenini Basra vilayeti kırsalındaki bu iç içe geçmiş sosyo-ekonomik yapı oluşturmaktadır. Nitekim merkezi hükümetler “meşihat usulünün” çökertilmesini, bir yandan aşiret mensuplarının devlete vergi veren ve sadakat duyan birer vatandaş haline dönüştürmenin bir aracı, diğer taraftan ise azalan gelirleri arttırmanın bir yolu olarak görmüşlerdir. Merkezi hükümet ayrıca bu şekilde vilayet dahilinde sık sık baş gösteren aşiret isyanlarını da önlemeyi ve emniyeti yeniden tesis etmeyi hedeflemekteydi. Bu bağlamda sık sık Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği döneminde izlediği toprak ve aşiret siyasetine atıfta

bulunulması ve bu sisteminin örnek alınmasını yalnızca Midhat Paşa'nın "özgürlük kahramanı" sıfatıyla açıklamak mümkün değildir. Bu aksine Midhat Paşa'nın Tanzimat sonrası Bağdad ve Basra'da uygulamaya çalıştığı merkezîyetçi politikaların, Basra vilayetinde yeniden gündeme getirilmesi ve bir nevi "kesintiye uğramış olan" bu siyasetin yeniden tesis edilmesi anlamına gelmekteydi. II. Meşrutiyet yönetimlerinin Basra vilayetinde izledikleri bu siyasetin kısmi bir başarı elde ettiğini ifade etmek mümkündür. Zira "meşihat usulü"ne son verme ve aşiret mensuplarının devletin tebaasına dönüştürme çabaları neticesinde Osmanlı hükümetleri istemeden de olsa Müntefik ve kısmen Ammare aşiretleri içerisinde çözülme sağlamayı başarabilmiştir. Bununla birlikte meşihat usulünün çözülüşünü tüm Basra vilayetine teşmil etmek mümkün olamamıştır. Ayrıca meşihat usulü Müntefik ve kısmen Ammare aşiretleri içerisinde çöktürebilmiş olsa da, bölgede toprak mülkiyeti ilişkilerinin değiştiğini de söylemek mümkün değildir. Meşihat usulünün kısmi çözülüşü bölgede bireysel toprak sahipliği sonucunu doğurmamış, yalnızca Müntefik ve Ammare'nin belirli bir kısmı için aşiretlerin çok parçalı bir yapı almasına neden olmuştur. Meşihat usulünün zayıflaması Basra vilayetinde mülkiyet yapısını değiştirmedeği gibi emniyeti de sağlayamamıştır. Aksine Beni Lam aşireti ve Sadun ailesinin hegemonyasının çözülüşüyle birlikte bölgede ortaya çıkan birbirine düşman aşiretlerden oluşan parçalı yapı asayişin büsbütün kesintiye uğramasına sebep olmuştur. Bu açılarından bakıldığında II. Meşrutiyet yönetimlerinin Basra vilayetinde uygulamaya koymak istediği merkezîyetçi toprak mülkiyeti siyaseti her ne kadar belirli aile ve aşiretlerin hegemonyalarına son verse de ne mülkiyet ilişkilerini değiştirmeye, ne maliyeye beklenen girdiyi yaratmaya ne de emniyeti sağlamaya muvaffak olabilmiştir.

Basra vilayetinde merkezîyetçiğin sağlanmasına dair çabaların altında yatan nedenlerden biri de şüphesiz ki Basra vilayeti gibi stratejik bir bölgeyi elde tutma çabasıydı. İttihat ve Terakki hükümetleri Basra Körfezi'nin kilidi addedilebilecek bu vilayette merkezîyetçiliği tesis ederek merkezin etkisini bu bölgeye yaymayı ve İngiltere'nin siyasal nüfuzuyla mücadele etmeyi hedeflemişlerdir. Bu dönemde Babıali bir yandan İngiliz nüfuzuna karşı bölgede merkezi eğilimleri güçlendirmeye çalışmak, diğer taraftan ise İngiltere ile ittifak yapmak hedefine yönelik olarak bu devletle mevcut siyasi sorunların mümkün mertebe kısa sürede halledilmesine uğraşmak gibi bir öncesine tamamen zıt bir hedef gütmüştür. Bunun bir neticesi olarak II. Meşrutiyet hükümetleri Basra vilayeti seçkinleri nazarında ne İngiliz nüfuzu ile rekabet edebilmiş ne de nüfuzunu arttırabilmiştir. Üstelik 1913 senesinde yapmış olduğu anlaşmalarla bir çok bölgeyi İngiliz nüfuz bölgesine bırakmayı kabul ederek Basra Körfezi'ndeki iddiasından da vazgeçmiştir.

Bu çalışma Basra vilayetindeki yerel seçkinlerin II. Meşrutiyet dönemindeki merkez algıları noktasından da bir çok açıdan fikir vericidir. Basra vilayeti için altı çizilmesi gereken en önemli nokta II. Meşrutiyet hükümetlerinin burada son derece bilinçli, haklarını arayan, talepte bulunan, hükümetin icraatlarını sorgulayan ve eleştiren bir yapı bulduğudur. Bu siyasal anlamda aktif yapının incelenen dönemde Basra vilayetindeki ana hedefi merkezi çeşitli vesilelerle etkilemek, merkezle irtibata geçecek yeni kanallar yaratmak ve böylece bölgede kendi çıkarlarını korumak, sürdürmek ve maksimize etmek olmuştur. Bu noktada yerel seçkinlerin devlet katında meşrutiyet sağlama çabalarının da altını çizmek önemlidir. Zira eşrafın varlığı esasen devlete ve devletle yerel ahali arasında kurmuş olduğu ilişkiye bağlıydı. Üstelik eşrafın, özellikle de Basra vilayetindeki yerel seçkinlerin, devleti yok edecek bir gücü bulunduğunu söylemek olası değildir.

Bu çalışmada elde edilen veriler Basra vilayetinde merkezin izlemiş olduğu genel siyaset itibariyle bakıldığında II. Meşrutiyet ve II. Abdülhamid dönemleri arasında bir çok konuda büyük oranda bir süreklilik bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Basra vilayeti, izlenen idari, sosyo-ekonomik ve politik konularda birbirini müteakib iki dönem arasında ciddi kopuşlara da sahne olmuştur. Basra örneğinden bakıldığında II. Meşrutiyet dönemi vilayet idaresinde “devr-i sabık”tan kopuşu sembolize eden ana göstergeyi kuşkusuz büyük memurların, özellikle de valinin artan gücü oluşturmaktadır. Bunun II. Meşrutiyet döneminin merkezîyetçi mantalitesiyle doğrudan ilişkisi vardır. Bu bağlamda II. Abdülhamid döneminde eşraf üzerine bina edilen merkezileşme siyasetinin yeni dönemde yüksek dereceli taşra memurları, özellikle de vali üzerinden yürütmeye gayret edildiği görülmektedir.

Basra vilayeti bağlamda Hamidiye ve Meşrutiyet dönemleri arasında gözlemlenebilen en keskin kopuşlardan biri de yerel seçkinler ile merkezin ilişkilerinde yaşanmıştır. Hamidiye döneminde Irak vilayet idaresi mülki ve askeri memurlar ile yerel seçkinler arasında kurulan dengeye dayandırılmıştı. II. Meşrutiyet’in ilanını takip eden süreç ise Hamidiye döneminin tam tersine Osmanlı taşrasında yerel seçkinler aleyhine bir merkezileşme eğiliminin ortaya çıktığı bir döneme tekabül etmiştir.

Yeni dönemde gözlenebilen, her ne kadar pratiğe dökülememiş ve tasavvur olarak kalmış da olsa, en keskin kopuşun aşiretlere yönelik siyasette yaşandığını ifade etmek mümkündür. Zira meşrutiyet yönetimleri Abdülhamid’in tahttan indirilmesi akabinde Basra vilayetinde “meşihat usulüne” son verilerek ahalinin ve küçük çiftçinin topraklandırılması tasarılarını gündeme getirmişler ve bunu uygulamaya koymak adına gayret sarf etmişlerdir. Her ne kadar dönemin konjonktürü buna el vermemiş dahi olsa, bu politika bölgede hakim olan meşihat usulünün kısmen yıkılmasına ve bazı aşiret yapılarının çözülmesine yol açmıştır.

Hamidiye ve Meşrutiyet dönemleri arasındaki belirgin kopuşlardan biri de Basra Körfezi politikasında yaşanmıştır. Hamidiye döneminin Basra Körfezi'nde izlediği siyasetin ana temelini İngiltere ile mümkün mertebe sorun yaratmamak, statükoyu korumak ve anlaşmazlıktan kaçınmak olarak sıralamak mümkündür. II. Meşrutiyet dönemi ise Hamidiye dönemiyle tamamen tezat oluşturacak şekilde bu atıl politikadan, aktif bir Basra Körfezi siyasetine geçişi temsil etmektedir.

KAYNAKÇA

A- ARŞİV BELGELERİ

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a. İrâdeler

İrâde Dâhiliye (İ.DH)

İrâde Meclis-i Mahsûs (İ.MMS)

İrâde Taltifat (İ.TAL)

İrâde Harbiye (İ.HB)

İrâde Hariciye (İ.HR)

İrâde Hususi (İ.HUS)

İrâde Mâbeyn-i Hümâyûn (İ.MBH)

İrâde Defter-i Hakânî (İ.DFE)

İrâde Dosya Usûlü (İ.DUİT)

İrâde Adliye ve Mezâhib (İ.AZN)

İrâde Marif (İ.MF)

b. Babîâlî Evrak Odası (BEO) Sadaret Evrakı

Sadaret Mektûbî Kalemî Mühime Kalemî (A.MKT.MHM)

Sadaret Evrâkı (A.VRK)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

c. Dâhiliye Nezareti Evrakı

Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umûmiye (DH.MUI)

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti (DH.KMS)

Dâhiliye Nezareti Siyasi Evrâkı (DH.SYS)

Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye (DH.İD)

Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemî (DH.MKT)

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH.SAİD.d)
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR)
Dâhiliye Nezareti Emniyet Kalemi Belgeleri (DH.EUM.EMN)
Dâhiliye Nezareti Asayiş Kalemi Belgeleri (DH.EUM.AYŞ)
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî (DH.EUM.KLU)
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube (DH.EUM.2.Şb)
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 4. Şube (DH.EUM.4.Şb)
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 6. Şube (DH.EUM.6.Şb)
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 7. Şube (DH.EUM.7.Şb)
Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Dâhiliye Kalemi (DH.MDK)
Dâhiliye Nezareti Evrak Odası (DH.EO)
Dâhiliye Nezareti Umûr-u Mahalliye ve Vilâyât Müdüriyeti Evrakı (DH.UMVM)
Dâhiliye Nezareti Mütenevvia Kısmı (DH.MTV)
Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)
Dâhiliye Nezareti Hukuk Kısmı (DH.H)
Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.S)
Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye Evrâkı (DH.İ.UM)
Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye Evrâkı Ekleri (DH.İ.UM.EK)

d. Hariciye Nezareti Evrâkı

Hariciye Nezareti Siyasi Evrâkı (HR.SYS)
Hariciye Nezareti Mütenevvia Evrâkı (HR.MTV)
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO)
Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO)

f. Hazine-i Hassa Evrâkı

Hazine-i Hassa Defter Tasnifi (HH.d)
Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH.THR)

g. Yıldız Evrakı

Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV)
Yıldız Resmi Maruzât Evrakı (Y.A.RES)
Yıldız Resmi Husûsi Evrakı (Y.A.HUS)
Yıldız Perakende Sadaret Evrakı (Y.PRK.A)

h. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

1. Zabtiye Nezareti Evrâkı (ZB)

i. Şûra-yı Devlet Tasnifi (ŞD)

Şûra-yı Devlet (ŞD)

Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi (ŞD.MLK)

Şûra-yı Devlet Sicill-i Ahvâl Şubesi (ŞD.SAİD)

j. Ticaret ve Nafia Nezareti Tasnifi (T)

Nâfia İdâresi (T.NFİ)

2. The National Archives (TNA)

Foreign Office (FO)

Confidential Print, Asiatic Turkey, 1908-1914.

B-SÜRELİ YAYINLAR

Salnâme-i Vilâyet-i Basra

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye

Şehbal

Tanin

The Manchester Guardian

C-BASILİ KAYNAKLAR

Abbas Kelidar, "Shaykh 'Ali Yusuf: Egyptian Journalist and Islamic Nationalist",
Intellectual Life in the Arab East: 1890-1939, Beirut 1981, ss.10-20.

Abbas Azzavi, *Aşairü'l-Irak*, 4 Cilt, Kum 1990.

_____, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, 8 Cilt, Bağdad 1956.

Abdulaziz Muhammed el-Mansur, *el-Kuveyt ve Alakatuha bi-Arabistan ve'l-Basra, 1896-1915*, Kuveyt Tarihsiz.

Abdulaziz Zeynelabidin, *Irak Basın Tarihi (1869-1958)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986.

- Abdulcelil Tahir, *El-Aşairu'l-Irakiyye*, Bağdad 1972 .
- Abdullah b. İbrahim Gımlas, *Tarihu 'z-Zubeyr ve 'l-Basra Maa İşarat ila Tarihu 'l-Kuveyt ve 'l-Ahsa*, Amman 2006.
- Abdullah bin Muhammed el-Bessam, *Tuhfetu 'l-müştrak fi ahbar Necid ve 'l-Hicaz ve 'l-Irak*, Kuveyt 2000.
- Abdullah Yusuf el-Ganim, *Ahbaru'l-Kuveyt Resail Ali bin Gulum Rıza*, Kuveyt 2007.
- Abdulrazzak el-Hilalî, *Tarih el-Ta 'lim fi 'l-Irak fi Ahd el-Osmani*, 1638-1917, Bağdad 1959.
- Abdul Wahhab Abbas al-Qaysi, *The Impact of Modernization on Iraqi Society During the Ottoman Era: A Study of Intellectual Development in Iraq: 1869-1917*, University of Michigan 1958.
- A. Duri, *The Historical Formation of the Arab Nation: A Study in Identity and Consciousness*, London 1987.
- AHMAD, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul 1999, ss.130-160.
- _____, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul 1999.
- _____, RUSTOW, Dankwart A., "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 5 (1976), ss. 245-284.
- Ahmad Mustafa Abu Hakima, *The Modern History of Kuwait (1750-1965)*, London 1983.
- AKARLI, Engin, "Abdulhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, (ed. David Kushner), Jerusalem 1986, ss.74-89.
- _____, "Abdülhamid II's Islamic Policy in the Arab Provinces", *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte Bugün ve Gelecekte 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri*, Ankara 1979, ss.44-60.
- AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987.
- ALİ BEY, *Dicle 'de Kelek ile Bir Yolculuk, İstanbul 'dan Bağdad'a ve Hindistan'a: Min Sene 1300 İla Sene 1304 (1884-1888)*, İstanbul 2003.
- Ali Muhammed Amir es-Seyyid, *Muhammara ve Vahdet-i Osmaniye yahud Meşrutiyete Bir Hizmet*, Kahire 1911/1329.
- Ali el-Verdi, *Lemhatu İctimaiyye min Tarihi'l-Irak el-Hadis*, 6 Cilt, Nefes 1375-1417.
- _____, *Dirase fi Tabiati 'l-Müctemai 'l-Iraki*, Bağdad 1965.

- Aliyye *Divan-ı Harb-i Örfisi'de Tedkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat*, IV. Ordu Neşriyatı, Dersaadet 1331.
- ALKAN, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)*, Ankara 2000.
- ALTUĞ, Yılmaz, *Yabancıların Arazi İktisabı Meselesi*, İstanbul 1976.
- ANDERSON Lisa, Rashid Khalidi, Muhammed Muslih, *The Origins of Arab Nationalism*, New York 1991.
- ANSCOMBE, Frederick, *The Ottoman Gulf: the Creation of Kuwait, Saudi Arabia, and Qatar*, New York 1997.
- ANTONIUS, George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, Beirut 1955.
- APAK, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara 1988.
- AVCI, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu (1914-1918)*, Ankara 2004.
- _____, "Mütareke Döneminde Acemi Paşa", *7. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, C.I, Ankara 2000, ss.355-379.
- AYTEKİN, Attila, *Land, Rural Classes, and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in the Ottoman Empire, 1830s-1860s*, Yayınlanmamış Doktora Tezi Binghamton University, Binghamton 2006.
- BAALİ, Fuad, *Relation of the People to the Land in Southern Iraq*, Gainesville 1966.
- Babanzade İsmail Hakkı, *Irak Mektupları*, Kanaat Matbaası 1329.
- BAKTIAYA, Adil, "El Müeyyed'in İttihat ve Terakki'ye Cevabı: Mısırlı Bir Gazetecinin Kanun-ı Esasi, İdare-i Örfiye ve Hilafet İle İlgili Görüşleri", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:38 (Mart 2008), ss.69-87.
- BARKAN, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meseleleri: Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980.
- BATATU, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton New Jersey 1978.
- _____, Hanna Batatu, "Class Analysis and Iraqi Society", *Arab Studies Quarterly*, V.1/3, California 1979, ss. 229-244.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, 10 cilt, Ankara 1983.
- BEYOĞLU, Süleyman, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıratı*, İstanbul 2011.

- BEYSANOĞLU, Şevket, *Doğumununun 100. Yılında Süleyman Nazif*, Ankara 1970.
- BIDWELL, Robin Leonard, *The Affairs of Kuwait: 1896-1905*, 2 Vols, London 1971.
- BİRİNCİ, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul 1990.
- BİLGE, Mustafa L., "Kerek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2002, ss.278-279.
- BOSTAN, İdris, "Basra Körfezi'nin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1908)", *Osmanlı Araştırmaları*, S.9, ss.311-322.
- BREWER, William D., "Yesterday and Tomorrow in The Persian Gulf", *The Middle East Journal*, c.XXIII/2, 1969, ss.149-158.
- BURDETT, A. L. P. (ed.), *Arab Dissident Movements: 1905-1955*, 4 vols, Slauch 1996.
- BUSCH, Briton Cooper, *Britain and the Persian Gulf 1894-1914*, Berkeley and Los Angeles 1967.
- BUZPINAR, Tufan, "Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci", *Osmanlı*, II, Ankara 1999, ss.168-181.
- _____, "Nakibüleşraf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Vol. 32, İstanbul 2006, ss. 322-324.
- _____, "Havran", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Vol.16, İstanbul 1997, ss.539-541.
- Cafer el-Askeri, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli*, İstanbul 2008.
- CANBAKAL, Hülya, *17. Yüzyılda Ayıntab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İstanbul 2009.
- CEBECİOĞLU, Murat, *Mirlivâ Hasan Muhyiddin Paşa'nın Özel Defteri (Yemen, Irak ve Gilan olayları) 1905-1912*, İstanbul Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- Cemal Paşa, *Haturat*, (yay. haz.) Metin Martı, İstanbul 1996.
- CEYLAN, Ebubekir, *Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad (1831-1872)*, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.
- _____, *The Ottoman Origins Of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, London & New York 2011.
- CLARK, Brian D., "Tribes of the Persian Gulf", *The Persian Gulf States*, Baltimore and London 1980.

COHEN, Stuart, "Mesopotamia in British Strategy, 1903-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No.2 (April 1978), ss.171-181.

_____, *British Policy in Mesopotamia: 1903-1914*, Oxford 1976.

CUINET, Vital, *La Turquie D'Asie*, 4 vols., Paris 1890-94.

ÇADIRCI, Musa, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusu", *4. Askeri Tarih Semineri*, Ankara 1989, ss.36-49.

ÇANKAYA, Mücellidoğlu Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 8 Cilt, Ankara 1969-71.

ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960: Yirminci Yüzyıl Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara 2003.

ÇELİK, Bilgin, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, İstanbul 2004.

ÇEKER, Orhan (haz.), *Arazi Kanunnâmesi*, İstanbul 1985.

ÇELİK, Yüksel, "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 15, İstanbul 2006, ss.25-64.

ÇETİNSAYA, Gökhan, *The Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London & New York 2005.

_____, "The Ottoman View of British Presence in Iraq and the Gulf: The Era of Abdulhamid II", *Middle Eastern Studies*, 39:2, ss.194-203.

_____, "Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış (1876-1909)", *Osmanlı Medeniyeti: Siyaset, İktisat, Sanat*, DAVUTOĞLU, Ahmet (Ed.), İstanbul, 2005, ss.125-148.

_____, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri", *KÖK Araştırmalar*, Osmanlı Özel Sayısı, Ankara 2000, ss.11-23.

ÇEVİKER, Turgut Çeviker, *İbret Albümü (1908)*, İstanbul 1991.

DAĞISTANLI, Hadduç Fazıl, *Bir Kahramanın Hayatı: Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa*, İstanbul 1969.

DAĞLI, Yücel, ÜÇER, Cumhure, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, 5 Cilt, Ankara 1997.

DAWN, Ernest, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, İstanbul 1998.

_____, "The Origins of Arab Nationalism", *The Origins of Arab Nationalism* (ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson), New York 1991, ss.4-30.

- DEMİRBAŞ, Bülent, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı Devletinde Kuveyt Sorunu*, İstanbul 1991.
- DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, İstanbul 2007.
- _____, “The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda”, *Die Welt des Islams*, 30-1/4 (1990), ss.45-62.
- DICKSON, H.P.R, *The Arab of the Desert: A Glimpse into Badawin Life in Kuwait and Sau’di Arabia*, London 1972.
- Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul (1540-1834)*, İstanbul 2008.
- DUMONT, Paul, GEORGEON, François, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul 1996.
- Edib Murevveh, *es-Sehafetü’l-Arabiyye: Neşetuha ve Tatavvuruha*, Beyrut 1960.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve A’yan Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.III, İstanbul 1982, ss.105-118.
- EROĞLU Cengiz, YARAR Hülya, DEMİRÖZ İ. Göktuğ (haz.), *Osmanlı Ordu Teşkilatı*, Ankara 1999.
- FARAH, Caesar, *Arabs and the Ottomans: A Checkered Relationship*, İstanbul 2002.
- FARGO, Mumtaz, *Arab-Turkish Relations From the Emergence of Arab Nationalism to the Arab Revolt, 1848 – 1916*, University of Utah 1969.
- FAROQHİ, Suraiya, “Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35 (1992), ss.1-39.
- _____, “Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Notables From the Sixteenth to the Early Nineteenth Century”, *Ottomans and the Balkans: A Discussion of Histiography*, Leiden 2002.
- FATTAH, Hala, *The Politics of Regional Trade in Iraq Arabia and the Gulf 1745-1900*, Albany 1997.
- _____, “The Politics of the Grain Trade in Iraq (1840-1917)”, *New Perspectives on Turkey*, 5-6 (1991), ss.151-165.
- FERNEA, Robert A., *Shaykh and Effendi: Changing Patterns of Authority Among the El Shabana of Southern Iraq*, Cambridge 1970.

- Fetuh Abdülmühsin el-Katruş, *et-Tarihü's-Siyasi'l-Kuveyt fi Ahdi Mübarek*, Kuveyt 1990.
- _____, *Tarihu'l-Alakatu's-Siyasi el-Britaniya el-Kuveyt, 1890-1961*, Kuveyt 1984.
- FINDLEY, Carter, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul 1996.
- _____, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Babıali (1789-1922)*, İstanbul, 1994.
- _____, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", *Paletsine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation* (ed. David Kushner), Jerusalem 1986, ss.3-29.
- Filib Di Tarrazi, *Tarihu's-sihafeti'l-Arabiyye*, 4 Cilt, Beyrut 1913.
- FİŞEK, Hicri, "Türkiye'de Yabancıların Aynı Haklardan İstifadesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VII, Ankara 1950, ss.426-440.
- FRASER, David, *Persia And Turkey In Revolt*, Edinburgh and London 1910.
- _____, *The Short Cut to India: The Record of a Journey Along the Route of the Baghdad Railway*, Edinburg and London 1909.
- Fuad Hasan el-Vekil, *Cema'atü'l-Ahali fi'l-Irak*, Bağdad 1986.
- GENELKURMAY ATASE BAŞKANLIĞI, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, c. III, Kısım.I, Ankara 1979.
- GENELKURMAY HARP TARİHİ BAŞKANLIĞI, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 5 Cilt, Ankara 1971.
- GERBER, Haim, *The Social Origins of the Modern Middle East*, L. Rienner 1987.
- Ghassan Atiyyah, *Iraq: 1908 - 1921: A Socio - Political Study*, Beirut 1973.
- GÖRELİ, İsmail Hakkı, *Devlet Şurası: Şurayı Devlet-Danıştay*, Ankara 1953.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Ottoman Central Administration and Arab Provinces, 1870-1910", *Studies on Turkish-Arab Relations*, S.1, 1986, ss.76-84.
- GRIFFITHS, Merwin Albert, *The Reorganization of The Ottoman Army Under Abdulhamid II (1880-1897)*, University of California Yayınlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles 1966.
- GÜLTEPE, Necati, "Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezin Yönetimi", *Osmanlı*, VI, Ankara 1999, ss.241-255.
- GÜNEY, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi I. Ve II. Meşrutiyet*, Ankara 1997.

_____, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci : I. ve II. Meşrutiyet : Ayan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, Ankara 1998.

HAIDER, S., *Land Problems of Iraq*, The London School of Economics Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cambridge 1942.

HAIM, Sylvia, "The Arab Awakening, A Source for the Historian?", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 2, Issue 4 (1953), ss.237-50.

_____, "Islam and the Theory of Arab Nationalism", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 4, Issue 2/3 (1955), ss.124-49.

HAJ, Samira, *The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power and Ideology*, New York 1997.

_____, "The Problems of Tribalism: The Case of Nineteenth-Century Iraqi History", *Social History*, Vol. 16, No. 1 (Jan., 1991), ss.45-58.

Hakkı el-Azm, *Hakaik ani'l-intihabati'n-niyabiyye fi'l-Irak ve Filistin ve Suriyye*, Kahire 1912.

Halid Abdülmen'am el-Âni, *el-Kuveyt ve'l-Sira' el-Osmani-el-Britani (1896-1915)*, Beyrut 2008.

Halid Hamud es-Sadun, *el-Evzaü'l-Kabiliyye fi Vilayeti'l-Basra*, Beyrut 2006.

Hamid Ahmed Hamdan et-Temimi, *Dirase fi Tatavvuri'l-Evzai's-Siyasiyye fi'l-Basra: 1908-1914*, Basra 1990.

HANNA, Nelly, "Survey of Urban History of Arab Cities in the Ottoman Period", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, C.3, S.6, 2005, ss.89-102.

HANİOĞLU, M. Şükrü, *Preparation For A Revolution: The Young Turks (1902-1908)*, New York 2001.

HANSEN, Jens, "Practices Of Integration: Center-Periphery Relations In The Ottoman Empire", *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, ed. Jens Hansen, Thomas Philipp, Stefan Weber, Würzburg 2002, ss.49-74.

Hariciye Nezareti, Hariciye Nezareti, *Bağdad Hattı ve Basra Körfezine Müte'allik İngiltere Metâlibâtı Hakkındaki Layıha ve Merbutâtı*, İstanbul 1327.

_____, *Kuveyt Meselesi*, İstanbul 1334.

_____, *Muhammara Meselesi*, İstanbul 1334.

Hasan Süleyman Mahmud, *el-Kuveyt: Maziha ve Hazıruha*, Bağdad 1968.

Hassan Mohammad Ali, *Land Reclamation and Settlement in Iraq*, Baghdad 1955.

- Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kamusu Teracim*, 11 Cilt, Beyrut 1970.
- HEPER, Metin, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, Ankara 1974.
- _____, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme: Siyaset Sosyolojisi Açısından bir İnceleme*, İstanbul 1977.
- _____, “Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century”, *International Political Science Review*, Vol. 1, No. 1, Studies in Systems Transformation (1980), ss.81-105.
- HOURANI, Albert, “Ottoman Reform and the Politics of Notables”, *Beginnings of Modernization in the Middle East* (ed. William R. Polk, Richard L. Chambers), Chicago and London 1968, ss.83-110.
- HUREWITZ, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East*, 2 Vols, Princeton 1965.
- HUT, Davut, “II. Meşrutiyet’in İlanının Irak’taki Yansımaları”, *Dîvân*, C.13, S.25, İstanbul 2008/2, ss.101-136.
- _____, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2000, Sayı.3, ss.115-140.
- HÜRMENT, Fatma Rezan, *Bürokrat Teyfik Biren’in Hatıraları*, 2 Cilt, İstanbul 2006.
- Hüseyin Hadi eş-Şellah, *Talib Başa el-Nakibü’l-Basri ve Devruhu fi Tarihi’l-İraki’s-Siyasiyyi’l-Hadis*, Beyrut 2002.
- Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *Tarihu’l-Kuveyt es-Siyasi*, 5 Cilt, Kuveyt 1962.
- IGGERS, Georg G., *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, İstanbul 2000.
- ISSAWI, Charles, *The Fertile Crescent: 1800-1914*, New York and Oxford 1988.
- _____, *The Economic History of the Middle East: 1800-1914*, Chicago 1966.
- _____, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, New York 1982.
- IRELAND, Philip Willard, *Iraq: A Study in Political Development*, London 1937.
- İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu*, İstanbul 1329.
- “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Anıları: İttihad ve Terakki Fırkasının Çökmesinde Rol Oynıyan Sebebler”, *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1960, s.2.
- İNALCIK, Halil, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (ed. Thomas Naff, Roger Owen), Carbondale 1977, ss.27-52.

- _____, "The Nature of Traditional Society", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton&New Jersey 1964, ss.42-63.
- _____, QUATARET, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, İstanbul 2004.
- İRTEM, Süleyman Kani, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali* (haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 1999.
- İSKORA, Muharrem Mazlum, *Harp Akademileri Tarihçesi, 1846-1965*, 2 Cilt, Ankara 1966.
- İSLAMOĞLU, Huri, "Property As A Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858", *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, ed. Roger Owen, Cambridge 2001, ss.3-61.
- HEWETT, John P., *Some Impressions of Mesopotamia in 1919*, London 1920.
- JOSEPH, Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire 1908-1914*, London 1983.
- JWAIDEH, Albertine, "The Sanniya Lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq", *Arabic and Islamic Studies in Honor of H.A.R. Gibb*, George Makdisi (ed.), Cambridge 1965, ss.326-336.
- _____, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During the Late Ottoman Times", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Ed. Tarif Khalidi, Lebanon 1984, ss.333-356.
- _____, "Midhat Pasha and Land System of Lower Iraq", *St. Antony's Papers*, Vol. 16, 1963, ss. 106-136.
- Kadri Kal'acı, *es-Sevretu'l-Arabiyyeti'l-Kubra: 1916-1925*, Beyrut 1993.
- Kamal Abdal-Rahman Salman, *The Ottoman and British Policies Toward Iraqi Tribes*, The University of Utah 1992.
- KANSU, Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul 1995.
- _____, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913*, Leiden 2000.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 9 Cilt, Ankara 1988.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2010.
- KAYALI, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul 1998.

- _____, "Arapların 1908 Meşrutiyet Tecrübesi", *Dîvân*, C.13, S.24, İstanbul 2008/1, ss.31-45.
- _____, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 27 (1995), ss.265-286.
- KEDOURIE, Elie, *England and the Middle East: The Distruction of the Ottoman Empire (1914-1921)*, Sussex 1978.
- _____, "The Impact of the Young Turk Revolution on the Arabic Speaking Provinces of the Ottoman Empire", *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, London 1974, ss.124-161.
- KELLY, J. B., *Britain and the Persian Gulf, 1795-1880*, Oxford 1968.
- KENT, Marian, "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu 1900-1923", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler* (ed. Marian Kent), İstanbul 1999, ss.199-224.
- KEYDER, Çağlar, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara 1983.
- _____, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul 1989.
- KHOURY, Philip, "The Urban Notables Paradigm Revisited", *Revue du Monde Musulman et de la Mediterranee*, 55-56, 1990, ss.215-228.
- _____, *Urban Notables and Arab Nationalism: the Politics of Damascus: 1860-1920*, Cambridge 1983.
- KHULUSI, S. A., "Ma'ruf ar-Rusafi, 1875-1945", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 13, No. 3 (1950), ss. 616-626.
- KIRMIZI, Abdülhamit, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi (1895-1908)*, İstanbul 2007.
- _____, "19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Erol Özvar, Arif Bilgin (Ed.), İstanbul 2008, ss.299-319.
- _____, "Meşrutiyette İstibdad Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *Yayınlanmamış Tebliğ, 1908-2008 Jön-Türk Devrimi'nin 100.Yılı Uluslararası Kongresi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi 28-30 Mayıs 2008.
- KOLOĞLU, Orhan, "Turkish Arabic Relations as Reflected in the Arabic Press (1908-1918)", *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte Bugün ve Gelecekte 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri*, Ankara 1979, ss.96-122.
- KUMAR, Ravinder, *India and the Persian Gulf Region 1858-1907*, London 1965.
- KUNERALP, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul 2003.

- KURŞUN, Zekeriya, *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi: Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, Ankara 2004.
- _____, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Ankara 1998.
- _____, *Yol Ayrımında Türk-Arap ilişkileri*, İstanbul 1992.
- _____, “Osmanlı'dan Irak'a Tanımlanamayan Ülke: Irak”, *Irak Dosyası*, (yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, Yahya Başkan), C.I, İstanbul 2003, ss.1-36.
- _____, “Osmanlı-Arap Coğrafyası ve Uluslararası Çekişmeler”, *Osmanlı Medeniyeti: Siyaset, İktisat, Sanat*, DAVUTOĞLU, Ahmet (Ed.), İstanbul, 2005, ss.303-314.
- KURT, Burcu, *Ortadoğu'da Bir İstikrarsızlık Unsuru: Şattü'l-Arap Sorunu*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- _____, *Osmanlı Irak'ında İngiliz Nüfuzuna Tepkiler: Dicle ve Fırat'ta Seyr-i Sefain İmtiyazı Teşebbüsü (1909-1913)*, İstanbul 2009.
- KÜÇÜK, Cevdet, “İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, ss.243-268.
- Lady Anne Blunt, *Bedouin Tribes of the Euphrates*, 2 Cilt, London 1968.
- LONGRIGG, Stephen Hemsley, *Iraq 1900 to 1950: A Political Social and Economic History*, London 1953.
- _____, *Oil in the Middle East*, London 1954.
- LORIMER, J.G., *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and Central Arabia*, 6 vols, Buckinghamshire 1986.
- Lütfi Cafer Farac Abdullah, *Abdülmühsin es-Sadun ve Devruhu fi Tarihi'l-İraki's-Siyasiyyi'l-Muasır*, Bağdad 1988.
- Mahmoud Haddad, “Iraq Before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism”, *The Origins of Arab Nationalism* (ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson), New York 1991, ss.120–129.
- Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür: Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?*, İstanbul 2001.
- Mahmud Şevket Paşa'nın Günlüğü*, İstanbul 1988.

- Majed Mohammed Binzouba, *Vilâyet Nizamnâmelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.
- MANSFIELD, Peter, *Kuwait: Vanguard of the Gulf*, London 1990.
- MARDİN, Şerif, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi* (ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), İstanbul 1986, ss.79-101.
- MARUFOĞLU, Sinan, "Osmanlı Döneminde Güney Irak'ta Devlet-Aşiret İlişkileri (1831-1914)", *Irak Dosyası*, (yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, Yahya Başkan), C.I, İstanbul 2003, ss.317-346.
- McCARTHY, Justin, "The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914", *Asian and African Studies*, 15/1, Haifa 1981, ss.3-44.
- McDOWALL, David, *The Druze Revolt (1925-27) and Its Background in the Late Ottoman Period*, Oxford University Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trinity 1972.
- McGARITY, James Madison, *Foreign Influence On The Ottoman Turkish Army (1880-1918)*, The American University Yayınlanmamış Doktora Tezi, Washington 1968.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Ankara 1324-1334.
- Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi*, Ankara, 1328-1334.
- Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudud*, İstanbul 1997.
- Mekki Şubeyke, *el-Arab ve 'l-Siyaseti 'l-Britaniye fi'l-harbi 'l-Alemiye el-Ula*, 2 Cilt, Beyrut Tarihsiz.
- MELAMID, Alexander, "The Shatt Al-Arab Boundary Dispute", *The Middle East Journal*, c.XXII/3, 1968, ss.350-357.
- MERT, Özcan, "Âyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.4, İstanbul 1991, s. 195-198.
- MESAÎMÎ, Julie Scott-STARKEY Paul, *Encyclopedia of Arabic Literature*, 2 vols, London 1999.
- Meşhur Valiler (50 Ünlü Vali)*, haz. Hayri Orhun, Mehmet Belek, Celal Kasaroğlu, Ankara 1969.
- Mohammad Salman Hasan, *Foreign Trade in the Economic Development of Modern Iraq: 1869-1939*, University of Oxford St. Antony's College Yayınlanmamış Doktora Tezi, Oxford 1958.

- MOOSA, Matti I., "The Land Policy of Midhat Pahsa in Iraq, 1869-1871", *The Islamic Quarterly*, V.XII, London 1968, ss.146-159.
- Mostafa Ansari, *The History of Khuzistan (1878-1925): A Study in Provincial Autonomy and Change*, Illinois University Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago 1974.
- Mustafa al-Najjar - Najdat Fathi Safwat, "Arab Sovereignty Over the Shatt Al-Arab During the Ka'bide Period", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984, ss.20-37.
- Mustafa Abdülkadir al-Najjar (Neccâr), *et-Tarihü's-Siyasi: li-İmareti Arabistan el-Arabiye: 1897-1928*, Kahire Tarihsiz.
- el-Mu'temeru'l-Arabi el-Evvel*, Dimaşk 1996.
- NAKASH, Yitzhak, *The Conversion of Iraq's Tribes to Shiism*, International Journal of Middle East Studies, Vol. 26, No. 3 (Aug., 1994), ss.443-463.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.
- _____, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000.
- _____, "Port Cities in The Arab Countries-A Study of The Disintegration of the Arab-World in the 19th Century with Special Reference to Basra", *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte Bugün ve Gelecekte 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri*, Ankara 1979, ss.221-232.
- OWEN, Roger, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London 1987.
- ÖZBARAN, Salih, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *Tarih Dergisi*, S.25, İstanbul 1971, ss.51-72.
- _____, "XVI. Yüzyılda Basra ve Lahsa Eyaletlerinde Osmanlı Mali Uygulamaları", *Tarih ve Toplum*, S.65, İstanbul 1989, ss.6-8.
- _____, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İltizam: Yemen, Basra ve Lahsa Eyaletlerindeki Uygulamalardaki Örnekler", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler*, Ankara 1990, ss.453-459.
- ÖZKAN, Şerife, *Yüzellilikler and Süleyman Şefik Kemali: A Legitimacy and Security Issue*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- ÖZKIRIMLI, Umut, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul, 1999.
- ÖZOĞLU, Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, İstanbul 2005.
- ÖZTEL, Muharrem, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2009.

- ÖZYÜKSEL, Murat, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988.
- _____, "II. Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, (der. Faruk Sönmezoğlu), ss.5-32.
- PAKALIN, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmani Zeyli*, 19 Cilt, Ankara 2008.
- _____, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 Cilt, Ankara 1972.
- QUATAERT, Donald, "Rural Unrest in the Ottoman Empire, 1830-1914", *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, İstanbul 1991, ss.31-40.
- _____, İNALCIK, Halil (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*, 2 Cilt, İstanbul 2004.
- RAHMAN, Habibur, "Kuwaiti Ownership of Warba and Bubiyan Islands", *Middle Eastern Studies*, Vol.29, No.2, April 1993, ss.292-306.
- RASHEED, Guzine, "Development of Agricultural Land Taxation in Modern Iraq", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXV, 2 (1962), ss.262-274.
- Receb Bereket, *Min Tarihi Sehafeti'l-Halici'l-Arabi (1889-1973)*, Bağdad 1977.
- REID, Donald M., *Lawyers and Politics in the Arab World (1880-1960)*, Chicago 1981.
- RIZA, Reşid, *İttihad-ı Osmanî'den Arap İsyanına*, İstanbul 2007.
- ROGAN, Eugene, "II. Abdülhamid'in Aşiret Mektebi (1882-1907)", *Aşiret Mektep Devlet: Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, İstanbul 2001, ss.83-107.
- RUSH, Alan, *Al-Sabah: History-Genealogy of Kuwait's Ruling Family: 1752-1987*, London 1987.
- SAAB, Hassan, *The Arab Federalists of the Ottoman Empire*, Amsterdam 1958.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "et-Taksimâtü'l-İdariyyeti fi'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul 1986, ss.224-248.
- _____, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı", *Belleten*, LIV, No. 211, Ankara 1990, ss.1233-1257.
- SALEH, Zaki, *Britain and Iraq: A Study in British Foreign Affairs*, London 1995.
- Samir M. Seikaly, "Damascene Intellectual Life in the Opening Years of the 20th Century: Muhammad Kurd 'Ali and Al-Muqtabas", *Intellectual Life in the Arab East: 1890-1939*, Beyrut 1981, ss.125-154.

- SAMUR, Sabahattin, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Şam*, Kayseri 1999.
- SARICIK, Murat, "Osmanlı Devleti'nde Nakibü'l-Eşraflık Kurumu", *Türkler*, C.10, Ankara 2002, ss.385-393.
- SARIOĞLU, Mehmet, "Kent Tarihi Çalışmaları Üzerine Bazı Düşünceler", *Kebikeç*, S.11, İstanbul 2001, ss.333-344.
- SARIYILDIZ, Gülden, *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, İstanbul 2004.
- SCHOFIELD, Richard (ed.), *The Iran-Iraq Border*, 11 vols, Oxford 1989.
- SERT, Selda, *Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümayûn: Basra Örneği (1876-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Seyahat: İstanbul, Samsun, Diyarbekir tarikiyle Bağdad ve Basra'ya ve Oradan Haleb ve İskenderun tarikiyle İstanbul'a Kadar Seyahati Mutazammın Mektuplardan Müteşekkildir*, İstanbul 1311.
- SHAHVAR, Soli, "Tribes and Telegraphs in Lower Iraq: The Muntafiq and The Baghdad-Basrah Telegraph Line of 1863-65", *Middle Eastern Studies*, Vol.39, No.1, January 2003, ss.89-116.
- SHARABI Hisham, *Arab Intellectuals and the West: the Formative Years, 1875-1914*, Baltimore 1970.
- SİMAVİ, Lütfi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 2004.
- SIMON, Rachel, *Libya Between Ottomanism and Nationalism: The Ottoman Involvement in Libya During the War with Italy*, Berlin 1987.
- SIMON, Reeva S., "The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer", *The Origins of Arab Nationalism* (ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson), New York 1991, ss.151-165.
- SLOT, J.B., *Mubarak Al-Sabah: Founder of Modern Kuwait, 1896-1915*, London 2005.
- SLUGLETT, Marion Farouk and Peter, "The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure in Central and Southern Iraq, 1870-1958", *International Journal of Middle Eastern Studies (IJMES)*, 15, 1983, ss.491-505.
- STANDISH, J. F., "British Maritime Policy in the Persian Gulf", *Middle Eastern Studies (MES)*, c.III/4, 1967, ss.324-354.
- STORY, Sommerville (ed.), *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, İstanbul 2009.

- Suad Muhammed es-Sabah, *Mubarek el-Sabah, Muessis Devletü'l-Kuveyt el-Hadis*, Kuveyt 2007.
- SWAYNE, Martin, *In Mesopotamia*, London New York Toronto, t.y.
- Süleyman Feyzi, *Müzekkirat: Min Revvadi'l-Nahda'l-Arabiyye fi'l-Irak*, Bağdad 1998.
- _____, *Müellifat Muhtare*, Beyrut 1998.
- Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, İstanbul 1924.
- _____, *Yıkılan Müessesese*, İstanbul 1927.
- Süleyman Nevvar, *Tarihü'l-Iraki'l-Hadis*, Kahire 1986.
- Süleyman Nutki (Mütercimi), *Basra Körfezi Rehberi*, Dersaadet 1317.
- Süleyman Musa, *el-Hareketü'l-Arabiyye: Siretü'l-Merhaleti'l-Ula li'n-Nehdati'l-Arabiyyeti'l-Hadise 1908-1924*, Beyrut 1986.
- Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid* (yay. haz. Mehmet Ali Ünal), Isparta 1996.
- Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım: Başıma Gelenler ve Gördüklerim, 31 Mart Vak'ası*, İstanbul 2004.
- ŞEN, Leyla, "Merkez-Çevre İlişkilerinin Önemli Bir Dinamiği Olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaştırma Sistemleri", *Kebikeç*, S.11, İstanbul 2001, ss.95-124.
- Şensözen, Vasfi, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, Ankara 1982.
- Taj Elsir Ahmed Harran, "The Young Turks and the Arabs: The Role of Arab Societies in the Turkish-Arab Relations (1908-1914)", *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte Bugün ve Gelecekte 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri*, Ankara 1979, ss.182-202.
- TAUBER, Eliezer, *The Emergence of the Arab Movements*, London 1993.
- _____, *The Arab Movements in World War I*, London 1993.
- _____, "Sayyid Talib and the Young Turks in Basra", *Middle Eastern Studies*, V.25, N.1, January 1989, ss.3-22.
- TEMPERLEY, Harold, "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", *Cambridge Historical Journal*, Vol. 4, No. 2 (1933), ss.156-191.
- TERZİ, Arzu, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000.

- _____, "Hazine-i Hassa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.17, İstanbul 1998, ss.137-141.
- Tevfik Ali Berru, *el-Arab ve't-Turk: fi'l-Ahdi'l-Dusturi el-Osmani (1908-1914)*, Câmîatü'd-Düveli'l-Arabiyye 1960.
- The Persian Gulf Administration Reports: 1873-1947*, 11 vols, Slough 1986-1989.
- The Persian Gulf Pilot; The Persian Gulf, The Gulf of Umman and Markan Coast*, London 1908, (Yeniden basımı: Archive Edition), 8 vols, London 1989.
- TIBI, Bassam, *Arap Milliyetçiliği*, İstanbul 1998.
- TOKAY, A.Gül, "II. Meşrutiyet Dönemi Dış İlişkileri: 1908-1914", *Türk Dış Politikasının Analizi* (der. Faruk Sönmezoğlu), İstanbul 2001, ss.33-55.
- TRENCH, Richard (ed.), *Gazetteer of Arabian Tribes*, 18 vols, Archive Edition 1996.
- TRUMPENER, Ulrich, "Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler* (ed. Marian Kent), İstanbul 1999, ss.129-164.
- TUĞ, Başak, *Politics of Honor: The Institutional and Social Frontiers of "Illicit" Sex in Mid-Eighteenth-Century Ottoman Anatolia*, New York University Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York 2009.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet dönemi : 1908-1918*, İstanbul 1984.
- _____, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul 2000.
- TUSON, Penelope; QUICK Emma (ed.), *Arabian Treaties: 1600-1960*, 4 vols, Slough 1992.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuad, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1984.
- Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası: Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti 1888-1938*, Ankara 1938.
- TÜRKMEN, Zekeriya, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilâtına Geçiş ve Uygulamalar", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, C.I, Ankara 1996, ss.21-47.
- _____, "II. Meşrutiyet Döneminden Mütareke Dönemine Geçiş Sürecinde Osmanlı Ordusunu Yeniden Düzenleme Çabaları (1908-1914)", *Osmanlı*, C.6, Ankara 1999, ss.695-702.

- UMAR, Ömer Osman, “Basra ile Müntefik’te Aşiretlerin Mücadelesi ve Sadun Paşa”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.II, S.1, Elazığ 2004, ss.5-38.
- UŞAKLIGİL, Halit Ziya, *Saray ve Ötesi: Son Hatıralar*, İstanbul, 1965.
- VAN ESS, Dorothy, *Pioneers in the Arab World*, Michigan 1974.
- Vemiz Cemâl Ömer Nazmi, *el-Cuzuru's-Siyasiyye ve'l-Fikriyye ve'l-İctimaiyye li'l-Hareketi'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye*, Beyrut 1985.
- VISSER, Reidar, *Basra, The Failed Gulf State: Separatism and Nationalism in Southern Iraq*, Münster 2005.
- VON OPPENHEIM, Max Freiherr, *el-Bedu*, 4 Cilt, London 2004.
- WARRINER, Doreen, *Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq*, London 1957.
- WILSON, Arnold, *Loyalties Mesopotamia, 1917-1920: A Personal and Historical Record*, London 1936.
- _____, *The Persian Gulf: A Historical Sketch From the Earliest Times to the Beginning of the Twentieth Century*, London, 1954.
- _____, *Review of the Civil Administration of Mesopotamia*, London 1920.
- Yakub Serkis, *Mebâhisü'l-Irakiyye*, Bağdad 1948-1955, 2 Cilt.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, İstanbul 1976.
- Yüzyıl Boyunca Danıştay: 1868-1968*, Ankara 1968.
- ZAHLAN, Rosemarie Said, *The Making of the Modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, the United Arab Emirates and Oman*, London 1989.
- ZEINE Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliği'nin Doğuşu*, İstanbul 2003.

TABLÖLAR

TABLO-1

II. Meşrutiyet Dönemi Basra Valileri

Basra Valileri	Göreve Atanma Tarihi
Mehmed Muharrem Efendi	24 Ağustos 1908
Şevket Bey (vekaleten)	
Mardini Mehmed Arif Bey	28 Şubat 1909
Süleyman Nazif Bey	15 Eylül 1909
Esad Bey (vekaleten)	
Hüseyin Celal Bey	8 Eylül 1910
Hasan Rıza Paşa	7 Eylül 1911
Mehmed Tahir Bey (vekaleten)	12 Ağustos 1912
Melik Efendi (göreve başlamamıştır)	16 Aralık 1912
Ali Rıza el-Rikabi Paşa	17 Şubat 1913
Alaeddin el-Durubi Bey	27 Mart 1913
İzzet el-Kerküklü Bey (vekaleten)	Temmuz 1913
Hüsnü Paşa (vekaleten)	8 Aralık 1913
Süleyman Şefik Paşa	10 Ocak 1914
Subhi Bey (vekaleten)	Temmuz 1914
Reşid Bey	6 Eylül 1914

TABLO-2**II. Meşrutiyet Dönemi Ammare ve Münefik Mutasarrıfları**

Münefik Mutasarrıfları	Göreve Atanma Tarihi
Hamdi Paşa	Şubat 1324
Musa Kazım Paşa	23 Mart 326
Ferid Bey	20 Ocak 1327
İbrahim Vasfi Efendi	1 Kasım 328
Bedi Nuri Bey	29 Şubat 328
Nadir Bey	19 Ağustos 329
Atıf Bey	1 Temmuz 330
Şefik Bey	12 Mayıs 332
Hamza Bey	2 Temmuz 332

Ammare Mutasarrıfları	Göreve Atanma Tarihi
Abdüselam Efendi	II. Meşrutiyet öncesi tayin edilmiştir
Mehmed Reşid Paşa	10 Mayıs 324
Ahmed İzzet Bey	11 Temmuz 325
Suad Bey	---
Ahmed Rami Bey	31 Ekim 327
Sırrı Bey	21 Mart 327
Arif Bey	24 Ağustos 329
Mehmed Selami Bey	5 Şubat 329
Faik Bey	1 Temmuz 330

TABLO-3

II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayeti Mebusları

	Basra Mebusları	Müntefik Mebusları	Ammare Mebusları
1908 (1324) Genel Seçimi	Seyyid Talib el-Nakib Züheyrzâde Ahmed Paşa (vefatı üzerine yerine Abdülvahhab Paşa el-Kartas)	Hızır Hayati Efendi Refet Senevi Efendi (vefatı üzerine yerine Abdülmuhsin Bey es-Sadun)	Muhammed Selim Efendi (mebusluğunun düşmesi üzerine yerine Abdülmecid Bey) Hüseyin el-Ulvan Efendi (mebusluğunun düşmesi üzerine yerine Muhammed Kureyş Efendi)
1912 (1328) Genel Seçimi	Seyyid Talib el-Nakib Abdullah ez-Züheyr Abdülvahhab Paşa el-Kartas Ahmed Nedim Efendi	Cemil Sıdkı el-Zahravi Abdülmecid eş-Şavi	Abdürrezzak el-Münir Maruf el-Rusafi
1914 (1330) Genel Seçimleri	Seyyid Talib el-Nakib (istifası üzerine yerine Muhammed Hilmi Efendi) Abdullah Saib Efendi Abdürrezzak el-Name Efendi el-Hac İsa Ruhi Efendi Ahmed Kehale Süleyman Feyzi Naim Bey (?)	Muhammed Kureyş Efendi Abdülmuhsin es-Sadun Maruf el-Rusafi	Abdülkerim es-Sadun Mehmed Şükrü Efendi Abdülmecid el-Şavi

TABLO-4

II. Meşrutiyet Dönemi Ammare Sancağı Mukataa İhaleleri

İhale Olunan Mukataa	İhale Edilen Şahıs	Bedeli	İltizam Bedeli	Müddeti	Kefalet Şekli	Tarihi
Ale'l-Garbi	Fahd el-Gazban	300 Lira	Senevi 2.100 Lira	3 Sene	Emin el-Mustafa Kefaletiyle	1324 Öncesi Basra valisi Hasan Bey döneminde
Ale'l-Garbi	Muhammed el-Hattab					Fahd el-Gazban'ın mukataadan çıkarılması akabinde (1324-1325)
Mecr-i Sagir	Falih el-Benaya (Gazban el-Benaya'nın Kardeşi)					1323

Dahamiye- Arız (Mecr-i Sagir'e mülhak)	Yusuf el-Nefise (Bu tarihten önce Gazban el-Benaya kontrolünde olan bu mukataa bu ihalenin hemen akabinde dönemin Basra valisi Hasan Bey tarafından yeniden Gazban'a ihale edilmiştir)		1.150.000 Kuruş	3 Sene		1324
Bağdad ve Nefice (Mecr-i Sagir'e mülhak)	Yusuf El-Nefise (Bu tarihten önce Gazban el-Benaya kontrolünde olan mukataa bu ihalenin akabinde dönemin Basra valisi Hasan Bey tarafından yeniden Gazban'a ihale		2.700.000 Kuruş	3 Sene		1324

	edilmiştir)					
Mecr-i Sagir (Nefice ve Bağdad, Ariz ve Dahamiye, Avde ve Şitaniye Avice ve Cilyan Mukataaları)	Süleyman Meşed, Şevval Bin Fahd ve Ziyare el-Hamid		Senevi 26.000 Lira (?)	3 Sene		1325
Avde ve Şitaniye (Mecr-i Sagir'e mülhak)	Ziyare el-Hamid		Senevi 4.000 Lira			1328
Nefice ve Bağdad (Mecr-i Sagir'e mülhak)	Süleyman Meşed ve Şevval Bin Fahd		Senevi 1.000 Lira Zamla	5 Sene		1328
Mecr-i Sagir	Süleyman Meşed ve Şevval Bin Fahd					1329

Kemit	Belasim el-Benaya (Gazban el-Benaya'nın Kardeşi)					Ekim 1324
Şat	Gazban el-Yesir					1324 Öncesi
Çehale	Arabi el-Vadi ve Mecid el-Nefise		Senevi 4.171.300 Kuruş	3 Sene		Ağustos 327
Çehale	Arabi el-Vadi		Toplam 192.000 Lira	5 Sene	Yasin el-Amir Kefaletiyle (Yasin el-Amir ve Arabi el-Vadi'nin emlakları karşılık gösterilmiştir)	1328
Mecr-i Kebir	Sayhud el-Menşed (Menşed'in ölümü sonrasında Abdülkerim Es- Sayhud)		8.000 Lira	3 Sene		1324
Mecr-i Kebir	Abdülmecid el- Halife		20.000 Lira (?)	5 Sene		1325

EKLER

EK-1

Basra valisi Süleyman Nazif Bey

Kaynak: *Şehbal*, Aded 12, 15 Eylül 1325, s. 229.

EK-2

Bağdad valisi ve 6. Ordu Kumandanı Hüseyin Nazım Paşa

Kaynak: *Tamara Dağıstani Özel Arşivi*

EK-3

Osmanlı Irakı'nın hemen hemen tüm vilayetlerinde çeşitli görevlerde bulunmuş olan

Muhammed Fazıl Paşa el-Dağıstani

Kaynak: *Tamara Dağıstani Özel Arşivi*

EK-4

Basra mebusu Seyyid Talib el-Nakib el-Basri

Kaynak: Arnold T. Wilson, *Loyalities Mesopotamia (1917-1920)*, London 1936, s.18.

EK-5

Müntefik Mebusu Abdülmuhsin es-Sadun

Kaynak: *Tamara Dağıstani Özel Arşivi*

EK-6

Basra mebusu Seyyid Talib ve Muntefik Mebusu Abdülmuhsin es-Sadun Beyler

Kaynak: *Tamara Dağıstani Özel Arşivi*

EK-7

Ammare Mebusu Abdülkerim es-Sadun

Kaynak: *Tamara Dağıstani Özel Arşivi*

EK-8

Müntefik mebusu Abdülmühsin es-Sadun ve Ammare mebusu Abdülkerim es-Sadun
Kardeşler

Kaynak: *Tamara Dağıstani Özel Arşivi*

EK-9

Basra mebusu Abdülvahhab Paşa el-Kartas

Kaynak: Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *Tarihu'l-Kuveyt es-Siyasi*, C.2, Kuveyt 1962.

EK-10

Ammare ve Müntefik mebusu Maruf el-Rusafi

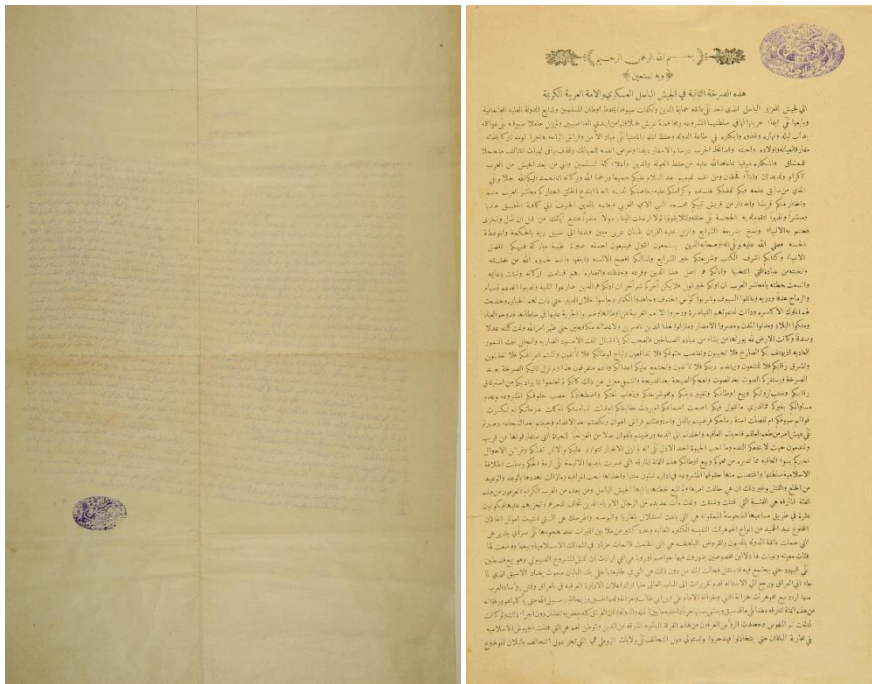
Kaynak: *Tamara Dağıstani Özel Arşivi*

EK-11

Soldan sağa: Muhammara Şeyhi Hazal Han, Basra valisi Süleyman Nazif Bey, Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah

Kaynak: Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *Tarihu'l-Kuveyt es-Siyasi*, C.2, Kuveyt 1962.

Basra Islah Cemiyeti tarafından neşredilen beyanname örnekleri

Kaynak: BOA, *DH.SYS* 117-2, Lef 39-40.

Basra ahalişi tarafından merkeze gönderilmiş bir arıza

Kaynak: BOA, DH.SYS 25-1, Lef 2.

دفتر شماره دائره طلبیه دفعه		سنة خاقانی					حکم نومردی	
		قرب	هات	ناج	بچه	قضا	بچه	۸
		موت	زقانه	موت	موت	موت	موت	
قسم اول		سنة نامیه مشهوره خلتا راضی						
		صرف ملات						
صدور		قبله صاحب مله عامه کرمت علی موسی سمال الفیده ارضی سقا سقا العرب صوباً طلبی ابراهیم المندیه عامه صاحبیه خلتا						
مقرر								
مقرر		تعالی محال موصی علی میریس مأمورینه در بیان مشروطه						
صاحب اولی								
صحت اعطای سنة		ناجیه موسی طرفه نه تور دین علم و دین به نومردی در سال ۱۲۱۵ تاریخ مضطر ایه قومسویان ۱۲۱۵ تاریخ و مضطر موسی علی میریس تاریخ ارضی نابت اولفله یوقلمه بی بظهورک مجدداً						
مقرر		سنة عثمانیه در دستوری دولت اعضائیه در مصمم قاسم بیگ زاده احمد بیگ مقرر						
تبعی بی		۵۰۰۰۰۰۰ بالاز او صیور بیگ فرشته						
		سبب تصدیق توفیق همایونه اولدیه بالا در مورد او صیور بیگ فرشته قیمت او مسامه نامیه مشهوره خلتا راضی دفتر خاقانیه احمد یاسا مقرر عده سنة قیله اولدیه اولفله مشهوره خلتا ناک بر وجه طلبیه — ضبط در تصرف صاحب سالیار بیگ استو ملات سنة اعطا قلمده						
		۱۲۱۷ ۱۲۱۵						

Defter-i Hakani Senedi Örneği

Kaynak: BOA, ŞD 2186-19, Lef 16.

Basra vilayeti ve civarını gösterir harita

Kaynak: BOA, HR.SYS 96-19, Lef 5.